

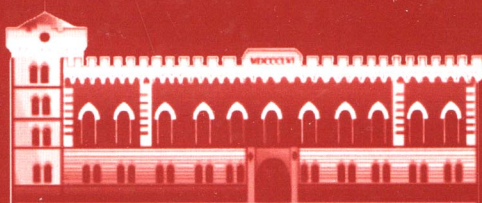
ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE - ISTORIE

XVI

2008

MUZEUL BANATULUI TIMIȘOARA

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE - ISTORIE

XVI

2008

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE - ISTORIE

XVI

2008

Editura Marineasa
Timișoara 2008

Colegiul de redacție:

Dan Leopold Ciobotaru, *director al Muzeului Banatului*

Prof. dr. Florin Drașovean, *redactor șef, responsabil de număr*

Zsuzsanna Kopeczny, *secretar de redacție*

Lector dr. Ligia Boldea, Nicoleta-Toma Demian, Prof. dr. Vasile Dudaș, Conf. dr. Vasile Rămneanțu, Prof. dr. John Michael O'Shea (Michigan University, SUA), Prof. dr. Wolfram Schier (Freie Universität Berlin, Germania), Lector dr. Călin Timoc, *membri*

Vigneta copertei: Wiliam Vastag

Analele Banatului, serie nouă, continuă publicațiile anterioare ale Muzeului Banatului din Timișoara:

Történelmi és Régészeti Értesítő, 1872-1918

Gemina, 1923

Analele Banatului, 1928-1931

Tibiscus, 1971-1979

Orice corespondență se va adresa Muzeului Banatului, Piața Huniade nr. 1,
RO - 300002 Timișoara, e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Please send any mail to Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1,
RO - 300002 Timișoara, e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Tout correspondance sera envoyée à l'adresse: Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1,
RO - 300002 Timișoara, e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Richten Sie bitte jedwelche Korrespondenz an die Adresse: Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1,
RO - 300002 Timișoara, e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor.

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE VECHĂ

ION C. BĂLTEAN, MIHAI GLIGOR, CĂLIN G. TĂMAȘ, EMANOIL SĂSĂRAN, Industria litică cioplită a grupului Foeni de la Alba Iulia – Lumea Nouă. Comportament tehnic, morfologie, preferințe. <i>Chipped Stone Industry From Foeni Cultural Group at Alba Iulia-Lumea Nouă. Technical Behaviour, Morphology, Preferences</i>	9
MILOŠ SPASIĆ, Horizontal and vertical communication axis in the Middle and Late Eneolithic	31
VICTOR SAVA, Situri ale finalului epocii cuprului din Câmpia de Vest. <i>Final Copper Age Sites From the Western Romanian Plain</i>	45
FLORIN GOGĂLTAN, Fortificațiile tell-urilor epocii bronzului din Bazinul Carpatic. O privire generală. <i>Fortified Bronze Age Tell Settlements in the Carpathian Basin. A General Overview</i>	81
RADU ARDEVAN, Cu privire la o gemă din colecția Brukenthal. <i>Concernant une intaille de la collection Brukenthal</i>	101
LIGIA RUSCU, ALEXANDRU FLUTUR, Eine griechische Inschrift auf einem Gefäß von Berzovia	107
CĂLIN TIMOC, ALEXANDRU SZENTMIKLOSI, Câteva date despre ceramica descoperită la Foeni – Seliște (jud. Timiș). <i>Ceramics from Foeni – Seliște</i>	113

ISTORIE MEDIE

LIGIA BOLDEA, Nobili și cnezi bănățeni – noi reflecții asupra unor mutații sociale (1350-1450). <i>Nobles et knezes banatiens – des nouvelles reflexions sur quelques mutations sociales</i>	135
ADRIAN MAGINA, Albertus archidiaconus Themesiensis. Între cele temporale și cele spirituale. <i>Albertus Archidiaconus Themesiensis. Entre le pouvoir temporel et celui spirituel</i>	155
DUMITRU ȚEICU, Notes concernant les débuts du monastère Saint Georges de la vallée de Bârzava	171

COSTIN FENEȘAN, Întregiri și îndreptări la istoria banilor de Caransebeș și Lugoj (sec. XVI-XVII). <i>Ergänzungen und Richtigstellungen zur Geschichte der Bane von Karansebesch und Lugosch (16-17. Jh)</i>	187
---	-----

DRAGOȘ – LUCIAN ȚIGĂU, Familia nobililor Vaida în secolele XVI – XVII. <i>Die Familie Waida in den 16.– 17. Jahrhunderten</i>	199
--	-----

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

ALICE REININGER, Wolfgang von Kempelen und die Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia und Joseph II. im Banat (2. Teil)	221
---	-----

DAN DEMȘEA, Protopopii Petru Rațiu și Ioan Berceanu în mișcarea națională din Arad (1857-1880). <i>The Archpriests Petru Rațiu and Ioan Berceanu in the National Movement from Arad</i>	271
--	-----

RADU ARDELEAN, Istoria presei într-o scrisoare. Valeriu Branisce către Mihail Gașpar <i>L'histoire de la presse dand une lettre. Valeriu Branisce à Mihail Gașpar</i>	279
--	-----

DUMITRU TOMONI, Contribuții bănățene la Marea Unire. <i>Contribution of the native banatians to the Great Union</i>	289
--	-----

ADRIAN DEHELEANU, Organizarea aviației române în primul deceniu interbelic. <i>L'organisation de l'aviation roumaine pendant la première décennie d'entre-guerres</i>	301
--	-----

EUSEBIU - MARCEL NARAI, Aspecte privind situația minorității germane din județele Caraș și Severin în anii 1944-1948. <i>Aspects Concerning the Situation of the German Minorities from Caraș and Severin Districts Between 1944-1948</i>	309
--	-----

ANTONIO FAUR, Considerații cu privire la discursurile rostite la Cluj în iunie 1945 și 1946 de către Lucrețiu Pătrășcanu, ministru de justiție. <i>Considerations Regarding the Speeches Made by Lucrețiu Pătrășcanu, the Minister of Justice Within the Government Led by Dr. Petru Groza in Cluj in June 1945 and 1946</i>	333
---	-----

VASILE RĂMNEANȚU, Renașterea unui muzeu. Muzeul Banatului din Timișoara în anul 1950. <i>Das Neugebuhr eines Museums. Das Banater Museum von Temeswar in das Jahr 1950</i>	343
---	-----

VASILE DUDAȘ, Ștefan Frecot. <i>Ștefan Frecot</i>	359
--	-----

ISTORIA CULTURII, MUZEOLOGIE, ISTORIOGRAFIE, CATALOAGE, VARIA

HEDY M-KISS, Antimisul grecesc de la 1733. <i>A 1733 Greek Antimention</i>	365
---	-----

DORINA SABINA PÂRVULESCU, Icoane și uși împărătești din Banat. Catalog. <i>Icons and royal doors from Banat in the XVIIIth century. Catalogue.</i>	381
---	-----

ELENA MIKLÓSIK, Portretul de înalt demnitar în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Model central și model local în părțile bănățene ale Austro-Ungariei.

The Portrait of a Dignitary in the Second Half of the 19th Century. Central and Local Models in the Areas of Banat During the Austro-Hungarian Empire 415

LAVA G. BRATU, Momente din istoria învățământului muzical interbelic reflectate în presa timișoreană.

Moments in the History of Inter-War Musical Education Reflected in Timișoara Newspapers 431

ADRIANA PANTAZI, Studiu de istoria artei și cronică plastică în publicistica timișoreană interbelică.

Kunstgeschichtliche Abhandlung und Kunstrezension in der temeswarer Publizistik der Zwischenkriegszeit 449

RECENZII

DUMITRU ȚEICU, Florin Drașovean, Costin Feneșan, Alexandru Fluture, Alexandru Szentmiklosi, Georgeta El Susi, Zsuzsana Kopeczny, Hedi M. Kiss, Raul Septilici, Niculina Dinu, Timișoara în amurgul Evului Mediu. Rezultatele cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric, Timișoara, 2007, 368 p, 16 planșe 469

LIGIA BOLDEA, Costin Feneșan, Diplome de înnobilare și blazon din Banat (secolele XVI-XVII), Editura de Vest, Timișoara, 2007, 268 p 473

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE 479

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE VECHE

INDUSTRIA LITICĂ CIOPLITĂ A GRUPULUI FOENI DE LA ALBA IULIA - LUMEA NOUĂ

Comportament tehnic, morfologie, preferințe

Ion C. Bălțean*, Mihai Gligor**, Călin G. Tămaș***, Emanoil Săsăran****

Cuvinte cheie: *industria litică, Neolitic târziu, Grupul Foeni.*

Keywords: *lithic industry, Late Neolithic, Foeni group.*

Introducere

Așezarea preistorică de la *Lumea Nouă* este situată în partea de NE a orașului Alba Iulia și a fost semnalată în anul 1942. Mai multe campanii arheologice au fost executate între anii: 1944-1947, 1961-1963, 1976, 1995-1996 (Gligor 2006b; 2007b). De aceste săpături se leagă numele unor renumiți arheologi ce și-au orientat preocupările asupra Neoliticului transilvănean, cum sunt: Ion și Dumitru Berciu, Iuliu Paul, Ioan Al. Aldea. În perioada 2003-2007 cercetările arheologice au fost coordonate de Mihai Gligor și s-au desfășurat exclusiv sub forma săpăturilor preventive (Gligor 2003; 2006a; Gligor *et alii.* 2005-2006; 2006; 2007). Așezarea neolitică se întinde pe o mare suprafață (aprox. 40 ha), ea ocupând unitatea morfogenetică considerată a fi terasa a doua a Mureșului. În stadiul actual al cercetărilor, pentru perioada neolitică și eneolitică, stratigrafia sitului de la Alba Iulia-*Lumea Nouă* se prezintă astfel: Vinča B-C – *Lumea Nouă* – Foeni – Petrești – Coțofeni.

Prin cercetările din perioada 2005-2006 cu precădere, au fost identificate mai multe structuri de locuire de tip bordei, precum și locuințe de suprafață, cu materiale arheologice ce se încadrează în repertoriul de forme și decor considerate definitorii pentru evoluția comunităților grupului Foeni (Gligor *et alii.* 2005-2006, 161-172, Fig. 1; 2007, 39-49, Pl. V; Gligor 2007c, 55/nr. 33, 57/nr. 37, 58/nr. 39, 59/nr. 40, 60/nr. 45). Comparativ cu materialele provenite din situl eponim din Banat, putem conchide că ceramica arondată grupului Foeni de la *Lumea Nouă*

documentează o fază dezvoltată din evoluția purtătorilor acestui grup cultural. În sprijinul acestei afirmații vin și datele C¹⁴ AMS, ce încadrează locuirea Foeni de la *Lumea Nouă* în intervalul 4690-4450 calBC (Gligor 2007b; Gligor 2008). Datelor C¹⁴ se adaugă datele de cronologie absolută obținute prin metoda termoluminescenței, cu vârste cuprinse în intervalul 6.6-6.3±0.9 Ka (Benea *et alii.* 2007, Fig. 2, Tab. 1).

Problematica complexă rezultată din studierea originii și evoluției acestui grup cultural, considerat de factură sudică și stând la baza genezei culturii Petrești (Drașovean 1994; 1997; 2003; 2004; 2005; 2006; Gligor 2006b; 2007a; 2007b; 2007c; 2008), impune în același timp și acordarea unei atenții deosebite studiului industriei litice cioplite (Bălțean 2006).

Reprezentativ pentru locuirea Foeni de la *Lumea Nouă* este un complex adâncit de tip bordei (B1/Sp. II-2005), situat în zona C a așezării (Gligor 2007a, Pl. I). Groapa bordeiului are o formă aproximativ ovală, cu dimensiuni de 4,00m x 3,40m și adâncimea maximă -2,62m. Au fost depistate două gropi pe zona conturului nord-estic a bordeiului, de formă circulară. În zona centrală s-a practicat un șanț de formă ovală, pe direcția SE-NV, cu lungime de 1,30-1,40m și lățime de 0,60m, în interiorul căruia au fost observate cu claritate două gropi circulare, dispuse la extremități. Credem așadar că bordeiul a avut amenajat un acoperiș în două ape, susținut de parii laterali cu grosimea de 15-20cm, precum și de doi stâlpi centrali, cu diametrul de aprox. 30cm (Gligor 2007a, 1-2; Fig. 2). Bordeiul B1 a oferit un bogat material arheologic și a permis totodată stabilirea caracteristicilor tipologico-stilistice a ceramicii grupului Foeni de la *Lumea Nouă* (Gligor 2007a, 3-13, Fig. 3-7, Pl. II-XVIII; 2007c, 54-61; nr. 31-32, 34-36, 38, 42-44).

* Muzeul Banatului Montan Reșița (colab.),
e-mail: ion.balțean@rmgc.ro.

** Universitatea "1 Decembrie 1918" Alba Iulia,
Facultatea de Istorie și Filologie.

*** Călin G. Tămaș, ctamas@bioge.ubbcluj.ro.

**** Universitatea Babeș-Bolyai Cluj Napoca, Facultatea
de Biologie și Geologie, Departamentul de Geologie.

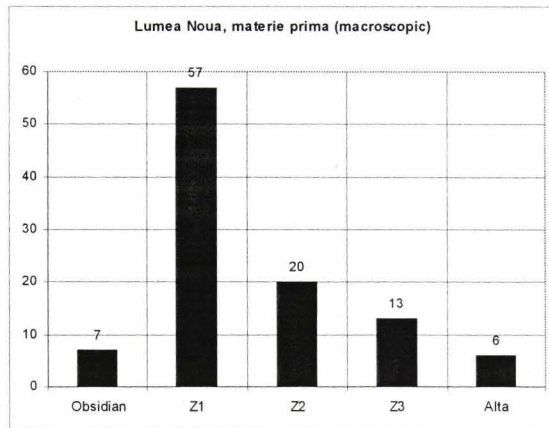
Analize petrografice, mineralogice și micropaleontologice

Ansamblul litic furnizat de complexul B1/ Sp.II-2005 cuprinde 113 piese realizate pe suporturi diverse, din diferite tipuri de roci silicioase. Astfel, din punct de vedere macroscopic, structura acestui ansamblu litic poate fi prezentată prin histograma alăturată ce stă la baza eșantionării necesare analizelor petrografice, mineralogice și micropaleontologice.

Așa cum reiese din histograma alăturată putem vorbi de existența a trei mari zone, diferențiate atât la nivel macroscopic cât și microscopic (vezi mai jos studiul microscopic).

Practic, *zona I (Z1)*, este definită a fi zona cu rază de până la 15 km în jurul sitului din care provine cea mai mare parte a materiei prime folosite în ansamblul litic avut în discuție.

Zona II (Z2) cuprinde un ansamblu litic provenit din zona central-nord bănățeană din depozite sedimentare ce conțin niveluri silicioase ce aparțin următoarelor formațiuni geologice: „*Calcarele de Gumpina*”, „*Calcarele de Valea Aninei*” și „*Calcarele de Brădeț*”. Practic această zonă are o rază de până la 100 km (Foto. 1). Materia primă din această zonă comportă un tratament special suferind un amplu proces de reutilizare/reactivare după regionalizarea și/sau izolarea apărută după sosirea grupului uman în

situl de la Lumea Nouă, datorată în special lipsei materiei prime de bună calitate.

Ultima zonă evidențiată (Z3) în urma analizelor macroscopice se referă la cele câteva piese finite (piese componente pentru seceră, gratoar pe capăt de lamă) ce pot fi întâlnite, ca materie primă, în arealele sudice ale culturilor neolitice. În termeni generali, acest tip de silex este denumit adesea în literatura arheologică ca fiind de tip „prebalcanic”. Uneltele în discuție nu sunt însoțite de materiale atipice, ele fiind practic utilizate până la epuizare, iar materia primă de bună calitate nefiind accesibilă a impus reactivarea lor. Tot acestei zone (Z3) îi atribuim și cele 7 piese microlitice din obsidian.

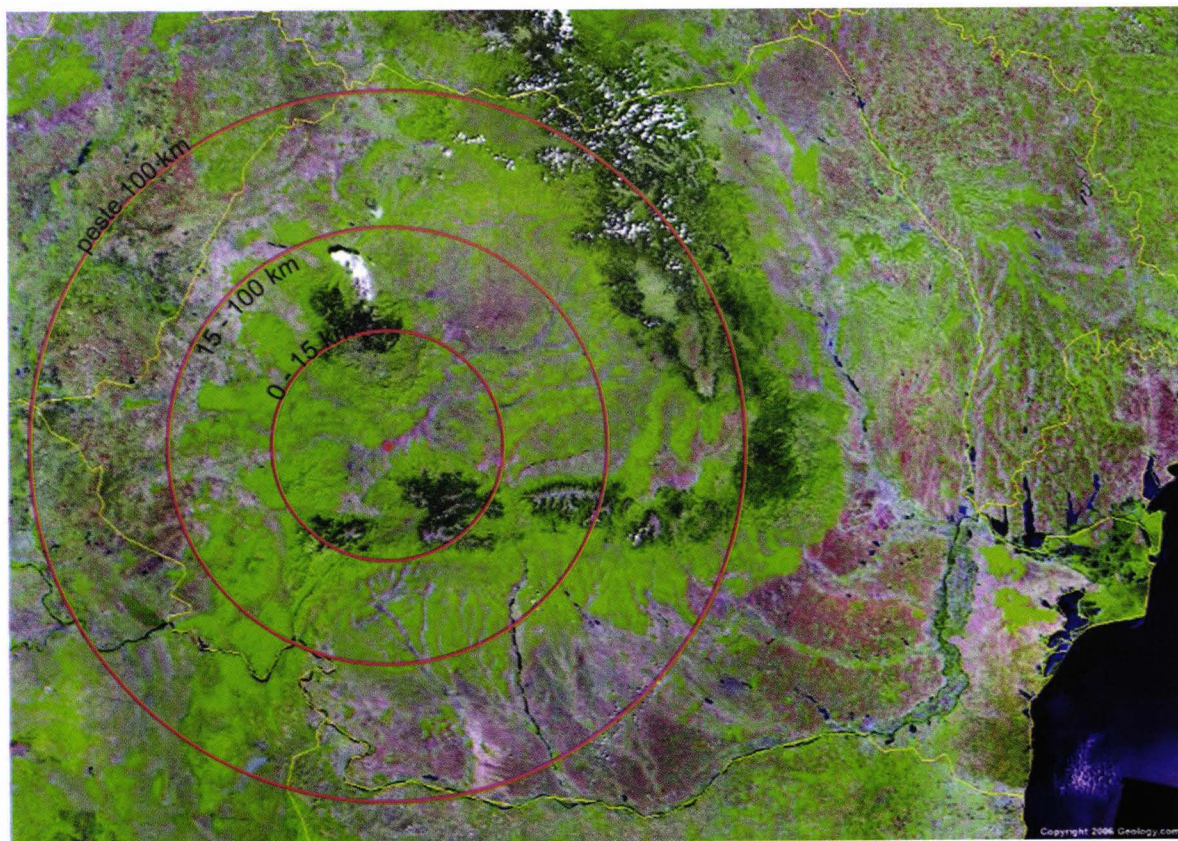

Foto. 1. Arii sursă. Mobilitatea populației pentru procurarea materiei prime.

Proba nr. 1 (Foto 1 A, B)

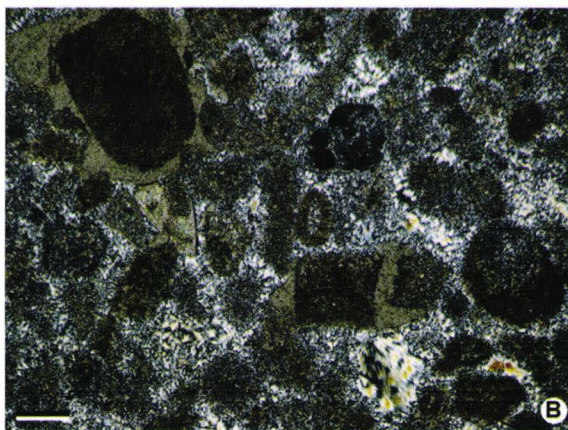
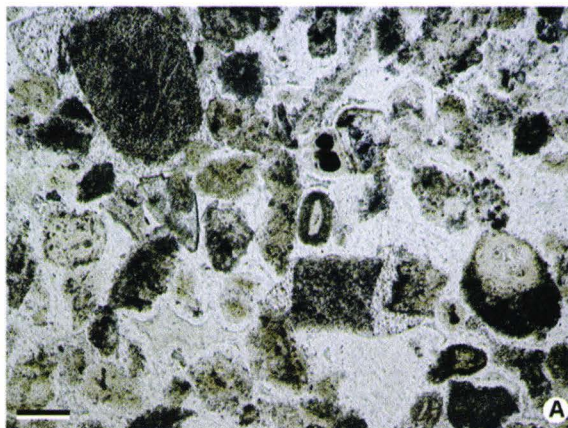
Denumirea rocii: Calcar bioclastic silicifiat

Descriere microscopică: Roca inițială a fost un calcar bioclastic, probabil de tip grainstone intraclastic bioclastic. Silicifierea secundară a afectat în principal cimentul carbonatic (Foto 1 A,B). Examinarea microscopică permite recunoașterea unor fragmente de echinide, ooide, peloide și intraclaste care au rămas neafectate în urma procesului de silicifiere. Silicifierea manifestată la nivelul cimentului carbonatic a determinat creșterea compactității acestui petrotip. Macroscopic, acest material litic are un ușor aspect poros, fiind pigmentat cu nuclei deschiși la culoare.

aproape completă a spațiilor intergranulare, precum și la substituția parțială a unor particule carbonatice, iar cimentul carbonatic inițial a fost înlocuit cu un ciment silicios. Aportul substanțial de silice a determinat modificări vizibile și macroscopic dacă este să comparăm proba 2 cu proba 1. Proba 2 are aspect mult mai compact și uniform, iar zonele de pigmentație cu nuanțe deschise, cu alte cuvinte particulele carbonatice mai bine dezvoltate, sunt mai rare și mai puțin pronunțate. Calitativ, proba 2 reprezintă un material litic de mai bună calitate decât proba 1.

FOTO 1

Proba nr. 1
Imagine macroscopică

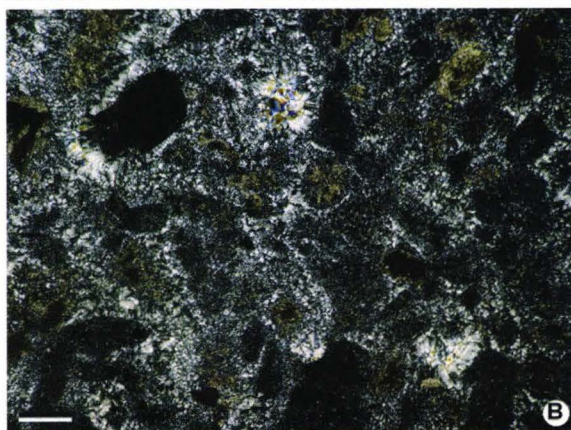
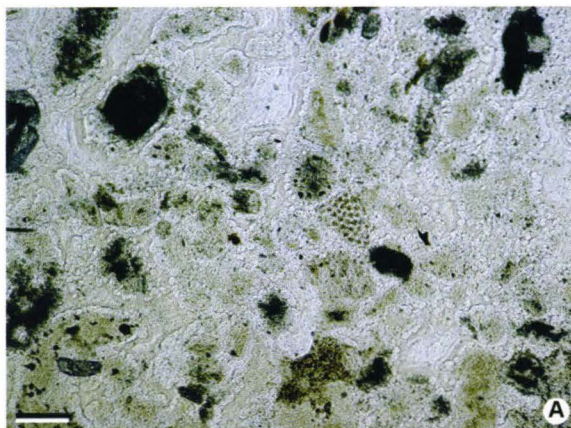
Proba nr. 2 (Foto 2 A, B)

Denumirea rocii: Calcar bioclastic silicifiat

Descriere microscopică: Roca inițială a fost un calcar bioclastic, probabil de tip grainstone bioclastic. Silicifierea secundară a afectat cimentul carbonatic și unele particule carbonatice (Foto 2, B). Microscopic pot fi recunoscute fragmente carbonatice de briozoare, ooide, peloide și intraclaste care au rămas neafectate în urma procesului de silicifiere. Comparativ cu proba 1, silicifierea este mai intensă, cimentul carbonatic fiind practic absent. Depunerea silicei a dus atât la umplerea

FOTO 2

Proba nr. 2
Imagine macroscopică

Proba nr. 3 (Foto 3 A, B)

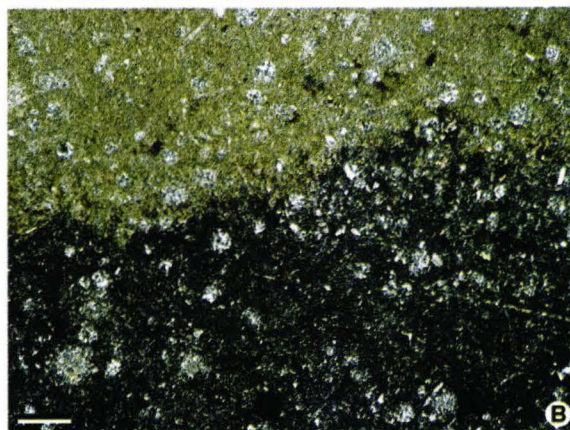
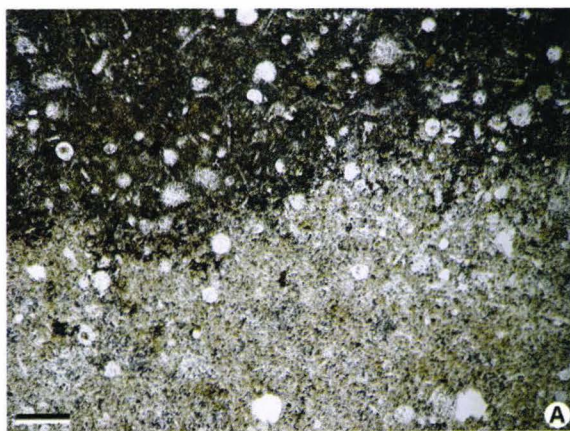
Denumirea rocii: Calcar pelagic silicificat

Descriere microscopică: Roca inițială a fost un calcar micritic pelagic, de tip wackestone bioclastic. Această rocă carbonatică a suferit un proces intens de silicifiere. În partea inferioară (Foto 3, A,B) silicifierea secundară a afectat atât bioclastele cât și matricea micritică (Foto 3, B). Bioclastele sunt reprezentate prin radiolari și spiculi de spongieri. Caracterul micritic al rocii (elemente constitutive cu dimensiuni foarte mici) precum și silicifierea deosebit de intensă au determinat transformarea calcarului preexistent într-un produs litic cu caractere similare unui silex în care însă, microscopic, silica apare microcristalină echigranulară. Comparativ se poate examina silexul galben de bună calitate descoperit în

cadrul sitului Șeușa¹, situat în proximitatea sitului Lumea Nouă (secț. 6) (Bălțan 2003, 207-211; 2005, 12-13).

FOTO 3

Proba nr. 3
Imagine macroscopică

¹ Analizele în secțiuni subțiri ne-au parvenit după predarea la tipar a studiului menționat, motiv pentru care secțiunile subțiri efectuate au rămas inedite. Mulțumim și pe această cale dr. Marius Ciută pentru amabilitatea de a ne pune la dispoziție materiale litice de la Șeușa.

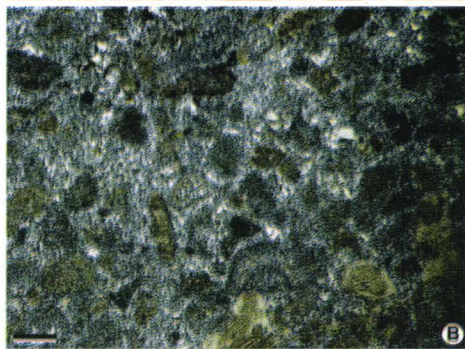
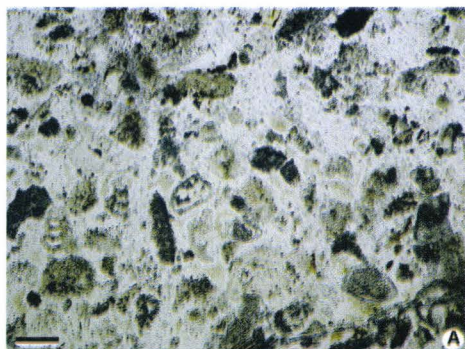
Proba nr. 4 (Foto 4 A, B)

Denumirea rocii: Calcar bioclastic silicifiat

Descriere microscopică: Roca inițială a fost un calcar bioclastic, probabil de tip grainstone/packstone intraclastic bioclastic. Silicifierea secundară a afectat cimentul carbonatic și unele particule carbonatice (Foto 4, B). Cu toate acestea, microscopic mai pot fi recunoscute fragmente carbonatice de echinide, peloide și intraclaste care au rămas neafectate în urma procesului de silicifiere. Cimentul silicios secundar nu a substituit integral cimentul carbonatic primar astfel încât se păstrează remanent în cadrul rocii zone cu ciment carbonatic preponderent. Acest lucru se reflectă și la nivel macroscopic prin variațiile de culoare cenușiu – roșcat care indică și intensități diferite de silicifiere în cadrul acestui material litic.

FOTO 4

Proba nr. 4
Imagine macroscopică

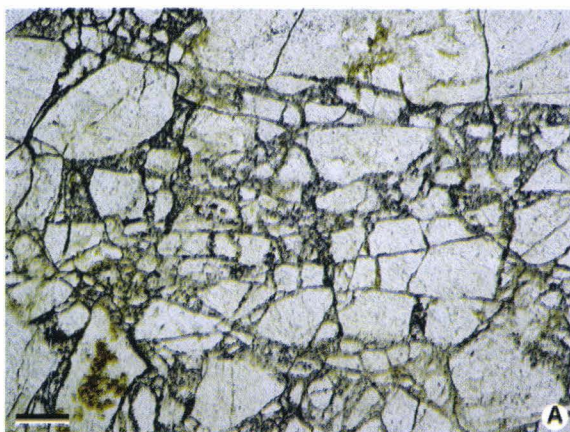
Proba nr. 5 (Foto 5 A, B)

Denumirea rocii: Silicolit brecifiat

Descriere microscopică: Roca este formată din claste cu forme angulare cuprinse într-un liant argilos-feruginos. Materialul litic examinat microscopic este alcătuit din claste angulare de silice amorfă și microcristalină înglobate într-un liant argilos feruginos de tip fisural. Clastele predomină net comparativ cu liantul care obturează complet protocavitățile rezultate în urma brecifierii, „sudând” astfel microbrecia. Aportul feruginos, prin colorația specifică oxihidroxilor de fier imprimă și culoarea vizibilă macroscopic, caracteristică acestui tip de material litic (silex de tip Bănățean).

FOTO 5

Proba nr. 5
Imagine macroscopică

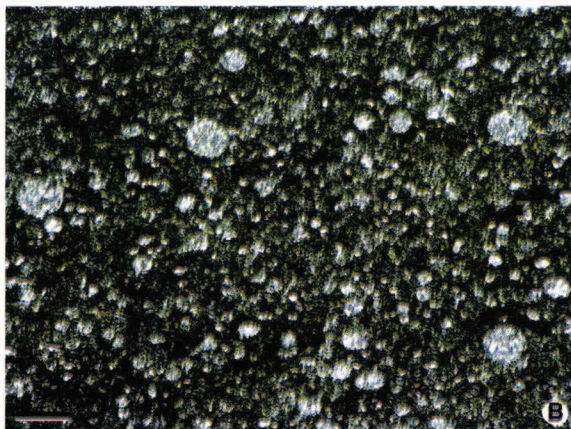

Proba nr. 6 (Foto 6 A, B)**Denumirea rocii:** Radiolarit

Descriere microscopică: Roca este un silicolit format preponderent din testuri de radiolari și spiculi de spongieri (Foto 6, A). Aceste bioclaste sunt prinse într-un liant reprezentat prin opal și calcedonie (Foto 6, A), impregnat cu pigment hematitic (Foto 6, B). Ținând cont că atât radiolarii cât și spiculi de spongieri au o compoziție silicioasă, roca examinată are o compoziție exprimată aproape exclusiv din silice.

FOTO 6

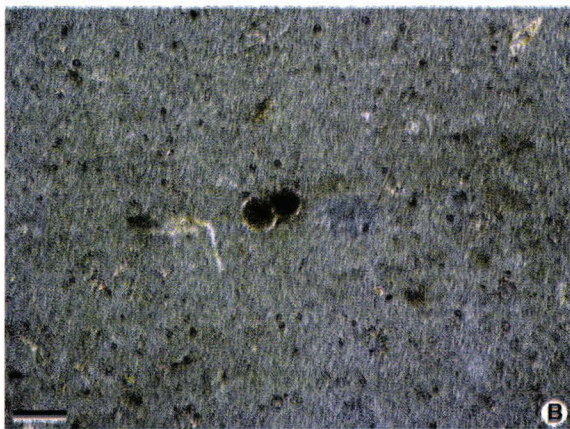
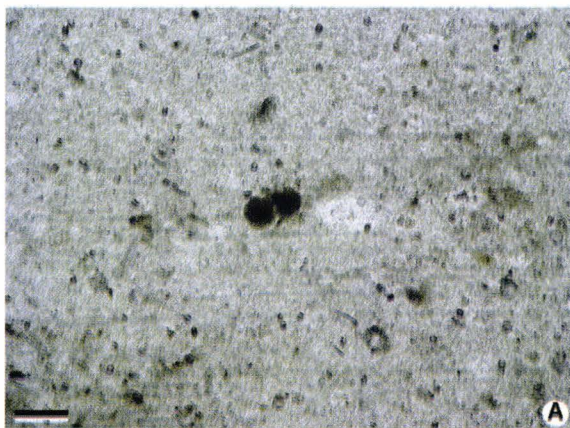
Proba nr. 6
Imagine macroscopică

Proba nr. 7 (Foto 7 A, B)**Denumirea rocii:** Radiolarit

Descriere microscopică: Roca este silicolit cu textură microcristalină. În cadrul acestui petrotip au fost identificați radiolari și spiculi de spongieri. Procesele de recristalizare au condus la ștergerea limitelor și dispariția majorității componentelor carbonatice primari. Materialul litic este compact și nefisurat.

FOTO 7

Proba nr. 7
Imagine macroscopică

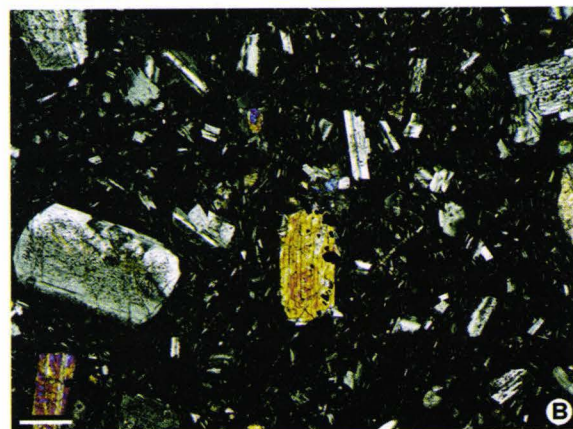
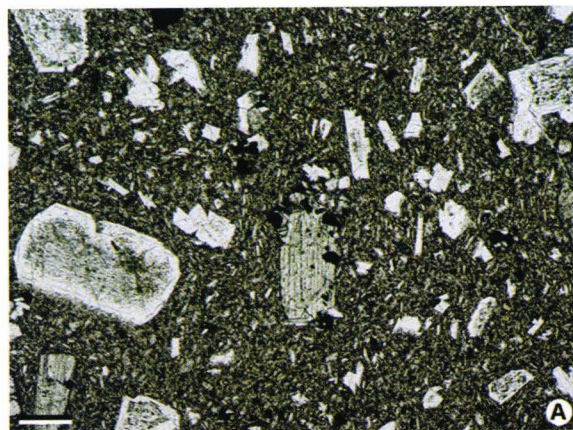
Proba nr. 8 (Foto 8 A, B)

Denumirea rocii: Andezit bazaltoid

Descriere microscopică: Rocă vulcanică extruzivă cu o masă fundamentală exprimată prin sticlă vulcanică și microlite. Roca are structură porfiri-că (vitrofirică), cu fenocristale de feldspați plagioclazi (majoritari), feldspați potasici (subordonat), clinopiroxeni și olivină. Mai apar și minerale opace (pirită) sub formă de aureole în jurul cristalelor de olivină. Roca examinată nu prezintă alterații hidrotermale, este compactă și nefisurată.

FOTO 8

Proba nr. 8
Imagine macroscopică

Proba nr. 9 (Foto 9 A, B)

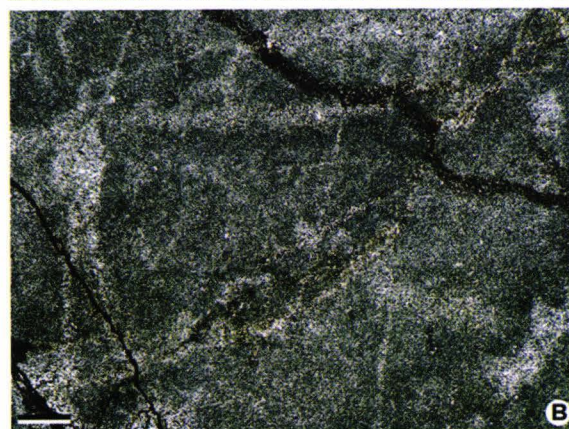
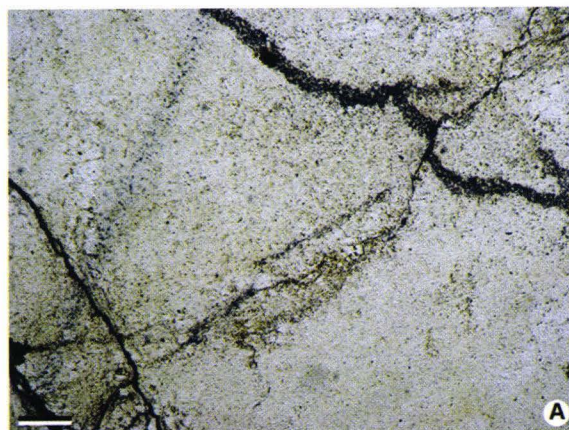
Denumirea rocii: Silicolit brecifiat

Descriere microscopică: Roca este formată preponderent din silice amorfă și microcristalină.

Roca este ușor fisurată, evidențiindu-se două etape de fisurare, din care prima dintre ele pare să fi fost mai intensă (vezi Foto 10 A, B). Fisurile din prima generație sunt umplute cu silice microcristalină, mai larg cristalizată comparativ cu restul rocii. Pe aceste fisuri s-au acumulat și oxi-hidroxizi de fier și mangan care imprimă o colorație mult mai închisă acestor fisuri, după cum se poate observa și macroscopic. Comparativ cu proba 5, similară din punct de vedere petrografic, proba 9 nu este brecifiată, fiind mai compactă și posedând o colorație mai galbenă. Proba 5 are culoare mai închisă datorită prezenței unei cantități mai importante de liant feruginos care obturează spațiile dintre microfragmentele brecei.

FOTO 9

Proba nr. 9
Imagine macroscopică

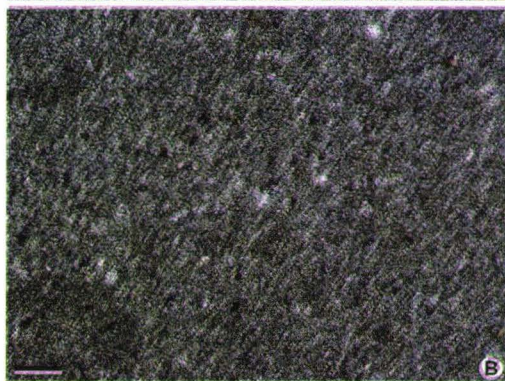
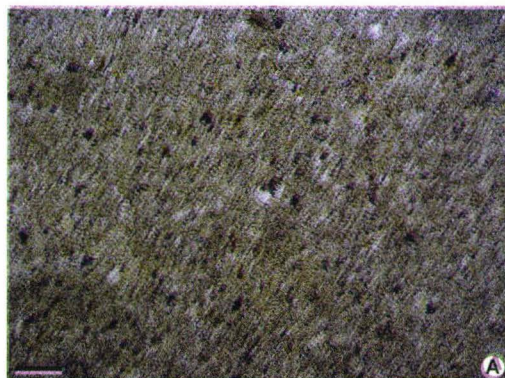

Proba nr. 10 (Foto 10 A, B)**Denumirea rocii:** Calcar micritic bioclastic**Descriere microscopică:** Roca este un calcar de tip wackestone bioclastic. Conține testuri de ostracode și fragmente de lamelibranhiate cu test subțire.

FOTO 10

Proba nr. 10
Imagine macroscopică**Proba nr. 11 (Foto 11 A, B)****Denumirea rocii:** Calcar pelagic silicificat**Descriere microscopică:** Roca inițială a fost un calcar micritic pelagic, de tip wackestone mudstone bioclastic. Silicifierea secundară a afectat atât bioclastele cât și matricea micritică (Foto 11, B). Bioclastele sunt reprezentate prin foraminifere planctonice și resturi de radiolari. Componenta carbonatică a fost integral substituită de silice. Comparând acest material litic cu cel descoperit și cercetat în cadrul sitului de la Șeușa, se observă similitudinea dintre materialul litic furnizat de proba 11 de la Lumea Nouă și sect. 6, 7 și 8 de la Șeușa – *La Cărarea Morii*².

FOTO 11

Proba nr. 11
Imagine macroscopică

² Menționăm că folosirea informațiilor furnizate de secțiunile de la Șeușa, nu are nicio valență cultural-cronologică, subliniază doar similitudinea unei arii sursă pentru o comunitate de origine sudică.

Aria sursă: Aparenta contradicție între terminologia geologică utilizată pentru materialele litice studiate, în marea lor majoritate denumite „calcare” (1, 2, 3, 4, 10, 11) și utilizarea lor specifică unui material silicolitic rezidă din transformările pe care roca inițială carbonatică le-a suferit din stadiul de sediment la cel de rocă sedimentară (diageneză). Siliciferea intensă ce le-a afectat le-a transformat în timpul diagenezei într-un nou tip de rocă, denumit generic silicolit, un material cu calități prin prisma utilizării lui de către omul preistoric.

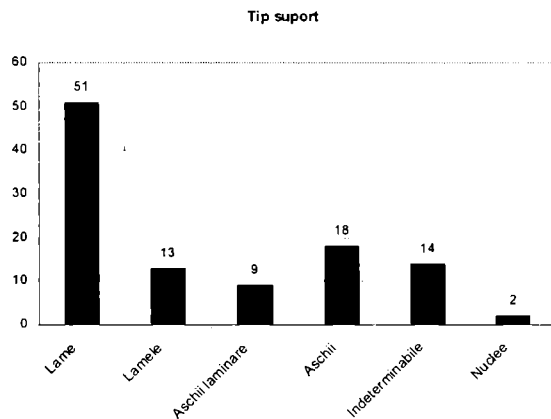
În ceea ce privește posibila arie sursă a materialelor litice de origine sedimentară, există două posibilități, respectiv o sursă proximală și o alta distală în raport cu situl Lumea Nouă. Aria sursă proximală o reprezintă „Stratele cu *Aptychus*” (*sens strict*) (Ilie 1931; 1936). Aceste „Strate cu *Aptychus*” sunt cele mai reprezentative depozite marine de apă adâncă din arealul Munților Trascău și conțin niveluri silicifiate sub formă de benzi sau noduli. Este vorba de așa numitele „*Calcare cu silexuri*” (Ilie 1936), care află la baza rocilor carbonatice din creasta Bedeleu – Râmeți, cât și pe flancul estic al rocilor metamorfice ce alcătuiesc culmea Trascău.

Aria sursă distală o reprezintă depozite geologice similare din punct de vedere al compoziției petrografice care află din abundență în zona Banatului (Bucur 1997). Cele mai reprezentative depozite sedimentare din Banat ce conțin niveluri silicioase aparțin următoarelor formațiuni geologice: „*Calcarele de Gumpina*”, „*Calcarele de Valea Aninei*” și „*Calcarele de Brădet*”. Aceste niveluri silicioase apar fie sub formă de secvențe silicioase continue fie sub formă de accidente silicioase izolate. În ceea ce privește aria sursă a materialului litic de origine magmatică (proba 8), acest material litic prezintă caracteristici mineralo-petrografice specifice unui andezit bazaltoid, respectiv o rocă vulcanică extruzivă. Ca arie sursă pentru acest petrotip poate fi propus arcul vulcanic al Munților Trascău, sau chiar lanțul Carpaților Orientali. În ambele cazuri, produsul litic a putut fi executat și dintr-un galet colectat fie de pe valea Mureșului fie de pe alte văi care drenează Munții Trascău.

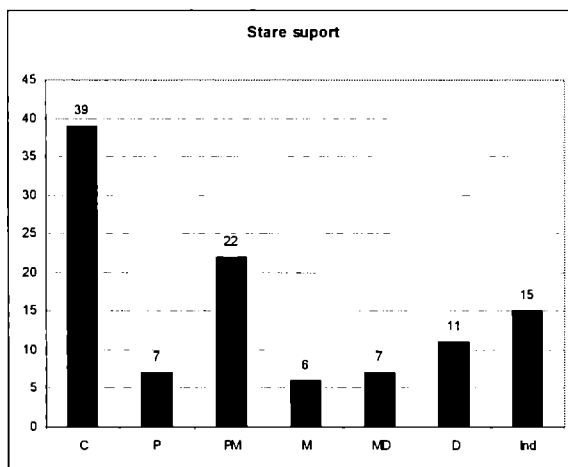
Aria sursă denumită generic *Zona III* cuprinde materialele litice alogene identificate în arealele sudice ale mai multor culturi neolitice, precum și cele câteva piese din obsidian.

Analiza tehnologică

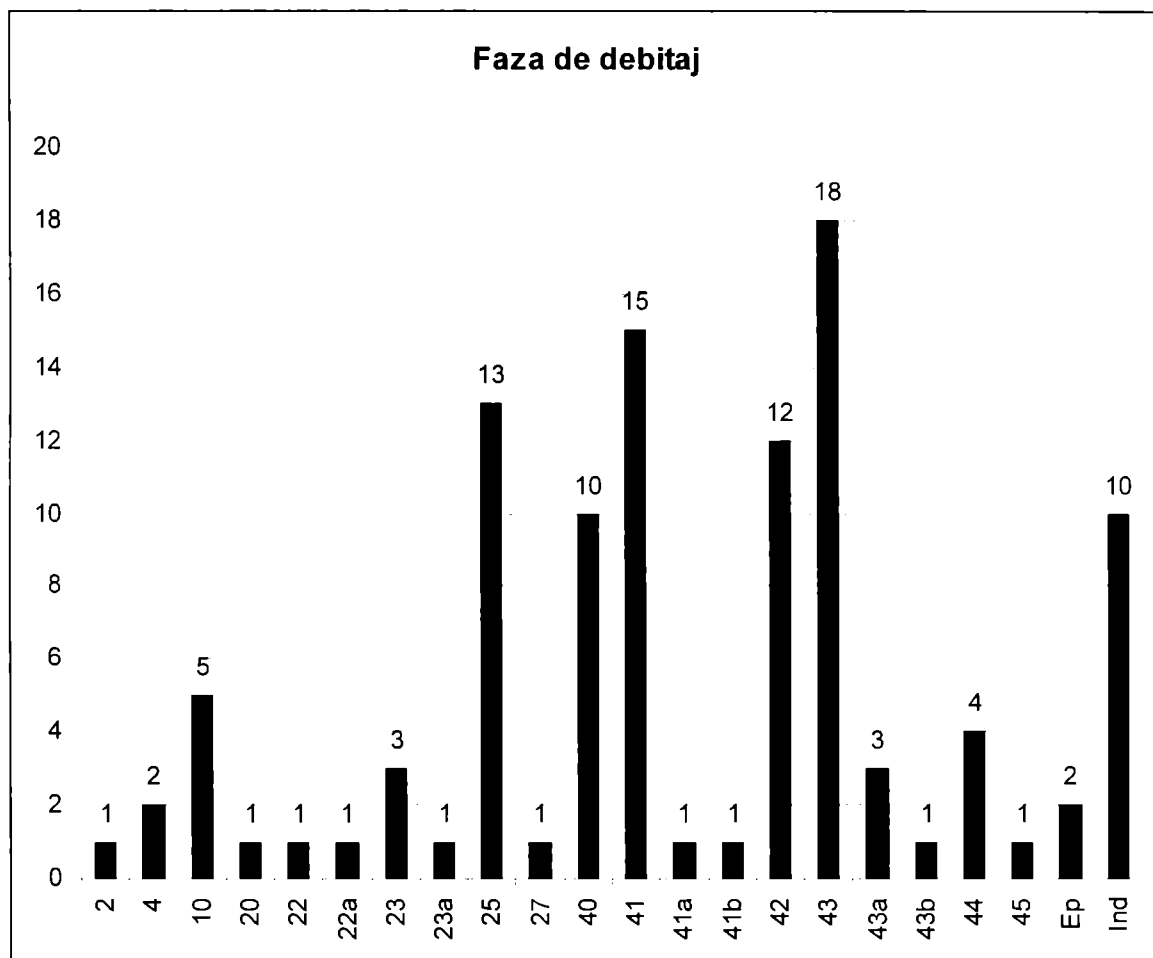
Analiza tehnologică a ansamblului litic furnizat de bordeiul B1/Sp.II/2005 a pus în evidență următoarele tipuri de suporturi:

Practic, reiese limpede din histograma de mai sus caracterul laminar al acestei industrii litice ce are însă și o componentă așchială, datorată materiei prime de calitate inferioară, ce a generat un număr mare de așchii atipice sau suporturi cu morfologie inadecvată. Aceeași cauză duce la generarea unui număr mare de piese fragmentare, situație evidențiată și prin histograma alăturată la care mai trebuie adăugat și faptul că, deși fragmentare, suporturile laminare erau păstrate deoarece reprezentau un produs de debitaj nu tocmai facil de obținut în condițiile date.

Numărul mic de elemente ce provin din primele faze ale debitajului reprezintă un argument ce susține pe de o parte caracterul alogen al materiei prime, iar pe de alta faptul că materia primă locală era prelucrată inițial în zona sursă, în așezare fiind aduse doar așa-numitele piese suport inițiale (piese cu morfologie apropiată de cea a produsului finit)

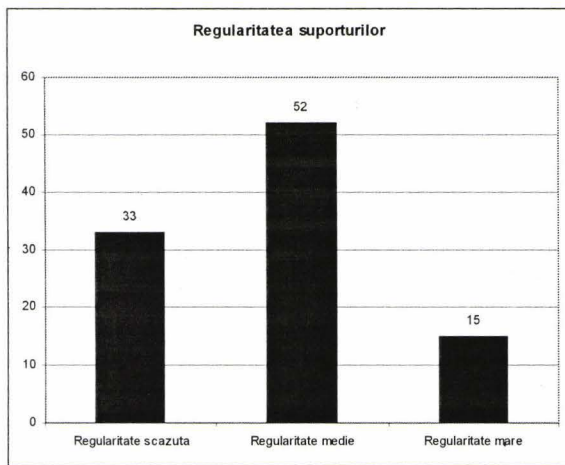
Legenda: *Faza de debitaaj*: **2** Lamă cu crește pe 1 versant + 1 versant natural abrupt; **4** Așchie corticală; **10** Lamă *sous-crête* pe 1 versant + 1 negativ unidirecțional; **20** *Neocrête* 1 versant + 1 negativ unipolar; **22** Lamă cu 1 versant cortical + 1 negativ unipolar; **22a** Lamă cu 1 versant cortical + 2 negative unipolare; **23** Lamă cu residuu cortical + 1 negativ unipolar; **23a** Așchie cu residuu cortical; **25** Așchie cu negative anterioare pluridirecționale; **27** Așchie cu 1 versant natural + 1 negativ unidirecțional; **40** Lamă PD cu 2 versanți simetrici; **41** Lamă PD cu 2 versanți asimetrici; **41a** Așchie laminară cu 2 versanți asimetrici; **41b** Așchie cu 2 negative unipolare asimetrice; **42** Lama PD cu 3 versanți simetrici; **43** Lama PD cu 3 versanți asimetrici; **43a** Așchie laminară cu 3 versanți asimetrici; **43b** Lamă PD cu 4 versanți asimetrici paraleli; **44** Lamă PD cu mai mult de 4 versanți; **45** Lama PD cu negative unipolare paralele + 1 negativ convergent distal; **Ep** Nucleu epuizat; **Ind** Indeterminabilă.

ce urmau a fi finite într-o etapă ulterioară (*blanks*). Reținem în acest context existența a doar câtorva piese corticale sau cu suprafețe corticale mai mari de 50%, lamă *à crête* sau piese de tip *sous-crête*. Pentru o analiză detaliată a fazei de debitaaj din care provin suporturile ce compun ansamblul litic avut în vedere trebuie consultată histograma de mai jos ce are la bază sistemul dezvoltat de S. Soriano (Soriano *et alii* 2007), adaptat realităților impuse de lotul de materiale litice avut în vedere.

Astfel, referitor la faza de debitaaj din care provin piesele litice analizate, suntem de părere

că suportul morfologic căutat/dorit este cel de tip lamelar/laminar cu 2 sau 3 versanți simetrici sau asimetrici (grupele tehnologice 40, 41, 42 și 43). Numărul ridicat de piese ce se înscriu în grupa tehnică 25 – *Așchii cu negative pluridirecționale* are la bază constrângerile impuse de materia primă provenită din *Zona I* și sunt legate de gesturile tehnice succedate pentru crearea unui plan de lovire și a unei suprafețe de debitaaj propice pentru extragerea suporturilor laminare.

Practic, suporturile litice dorite sunt caracterizate de o regularitate medie a marginilor și a negativelor desprinderilor anterioare la care se

adaugă o altă trăsătură căutată de omul preistoric de la Lumea Nouă și anume să fie plate (34 piese) sau cel mult ușor curbate (54 piese) comparativ cu numai 9 piese cu o curbura accentuată dintre care unele provin din fazele inițiale ale lanțului operator sau reprezintă accidente de debitaj de tip *ourepasse*. Alături de acest tip de accident de debitaj au mai fost observate frecvente accidente de debitaj de tip *réfléchi* cauzate în primul rând de fisurile existente în blocul de materie primă (a se vedea *supra* rezultatul analizelor microscopice) dar și câteva piese cu rol important din punct de vedere tehnologic, cum ar fi o piesă de tip *tablette de ravivage*, lame *sous-crête*.

folosite cu predilecție în asociere cu două tipuri de percuție: directă, dură sau tangențială, fapt ce impune în câteva cazuri spargerea talonului.

Materia primă de bună calitate provenită din *Zonele II și III* a fost prelucrată prin procedee tehnice speciale, și anume prin exploatarea „crestelor” evidențiate prin planurile de lovire diedre și fațetate. Menționăm că taloanele de tip punctiform pot fi întâlnite doar la suporturile din obsidian și sunt rezultatul unei tehnici speciale de cioplire, prin presiune.

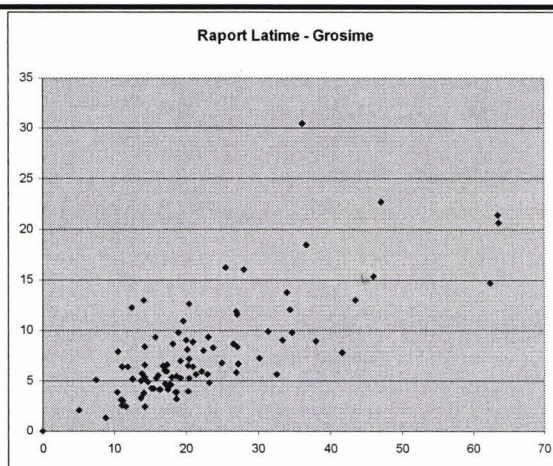
Pregătirea desprinderii este realizată în două moduri, unul dominant, identificat la 33 de piese, prin desprinderi scurte marginale, la nivelul cornișei și, altul (4 piese) prin desprinderi laminare convergente realizate pe partea proximală a unor suporturi laminare. Având în vedere structura acestui ansamblu litic din punct de vedere al stării de conservare a suporturilor, la 70 de piese nu a putut fi identificată tehnica de pregătire a desprinderii.

Așa cum am menționat, principalul tip de percuție utilizat este cel direct, cu percutor dur, folosit cu predilecție la desprinderea suporturilor așchiale masive pentru realizarea unui plan de lovire adecvat, adesea realizate din materie primă provenită din aria sursă I la care se adaugă tehnică de percuție directă tangențială iar în 6 cazuri suntem de părere că s-a

Tip uncalta	Lungime (mm)	Latime (mm)	Grosime (mm)	Materie Prima	Tip suport	Faza debitaj	Stare fragmentara	Regularitate	Tip talon	Tip desprindere	Tehnica percuție
Așchie de amenajare a planului de lovire	50,37	43,4	13,05	z1	Fl	25	C	0	N	A1	DI
Accident de debitaj de tip <i>ourepasse</i>	44,44	12,35	12,3	z1	Bl	20	C	0	N	-	T
Așchie de amenajare a planului de lovire	48,87	34,72	9,81	z1	Fl	25	C	1	N	-	DI
Așchie de amenajare a planului de lovire	32,09	38,01	8,96	z1	Fl	25	C	0	N	A1	DI
Așchie masivă	55,88	63,61	20,63	z1	Fl	25	Ind	0	N	-	DI
Nucleu epuizat unipolar	49,24	36,18	30,48	z2	NCL	Ep	C	1	Plif F	-	DI
<i>Tablette de ravivage</i>	31,61	27,11	11,62	z2	Fl	Ind	MD	0	-	-	DI
Accident de debitaj de tip <i>ourepasse</i> pe lama de tip <i>sous-crête</i>	58,58	25,49	16,23	z1	Bl	2	C	0	N	-	DT
Lamă <i>sous-crête</i>	59,21	14,19	13	z1	Bl	10	MD	1	-	-	IND

Din punct de vedere metric, industria litică de la Lumea Nouă se caracterizează printr-o morfometrie medie situată în jurul valorilor L-32,25 mm, l-19,16 mm și g-6,81 mm. Aceeași unitate metrică a ansamblului litic rezultă și din graficul de distribuție creat pe baza raportului lățime vs. grosime. Dat fiind numărul mare de piese fragmentare nu se impune o prezentare grafică a raportului lungime vs. lățime.

Din punct de vedere tehnic, caracterul precar al materiei prime a impus folosirea cu predilecție a planurilor de lovire largi situație reliefată în histograma de mai jos prin dominarea clară a taloanelor de tip neted,

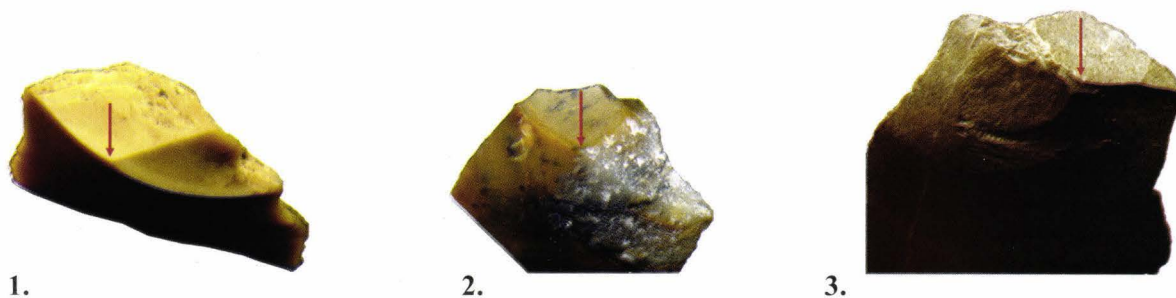
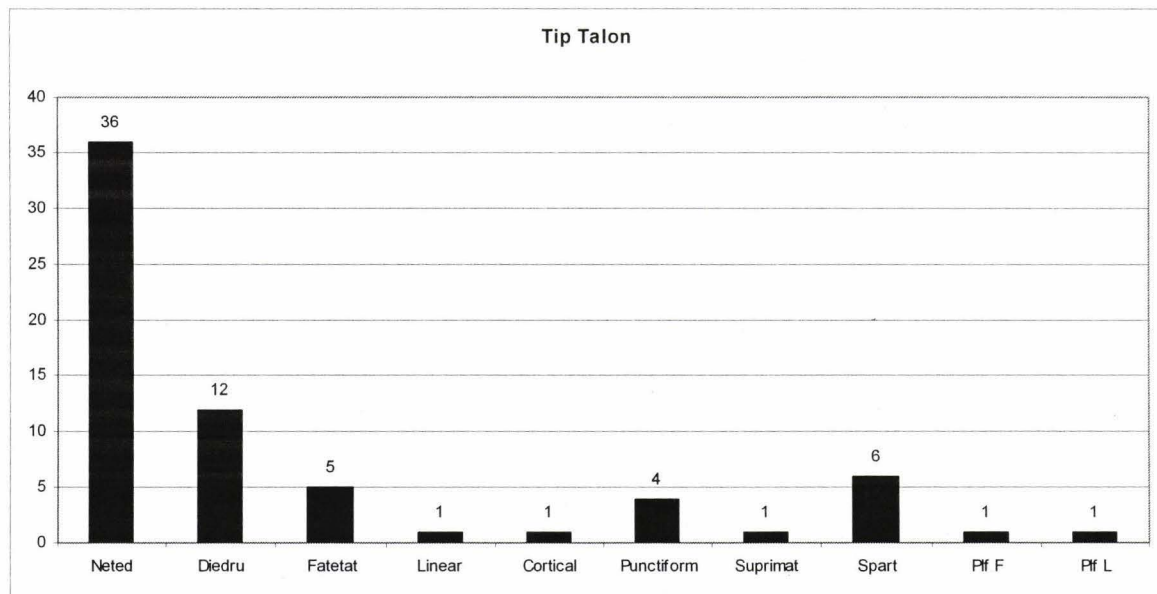

Foto 2. Tipuri de taloane. 1-2 diedru, 3. neted

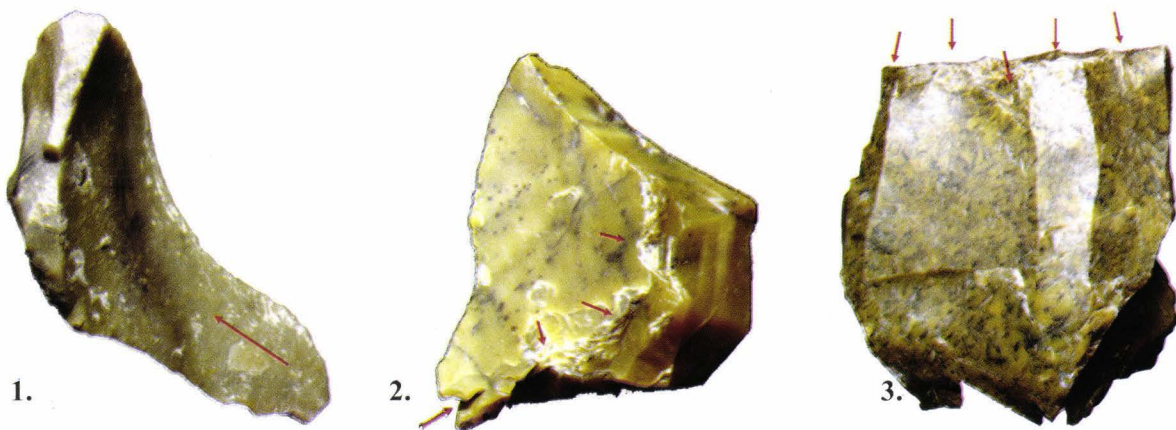

Foto 3. 1 accident de débitaj de tip *outrepasse*, 2. *Tablette de ravivage*, 3. nucleu unipolar

utilizat o percuție moale cu percutor organic. Pregătirea planului de lovire și utilizarea presiunii pusă în evidență prin existența celor 4

taloane de tip punctiform se rezumă exclusiv la obținerea celor câteva suporturi din obsidian.

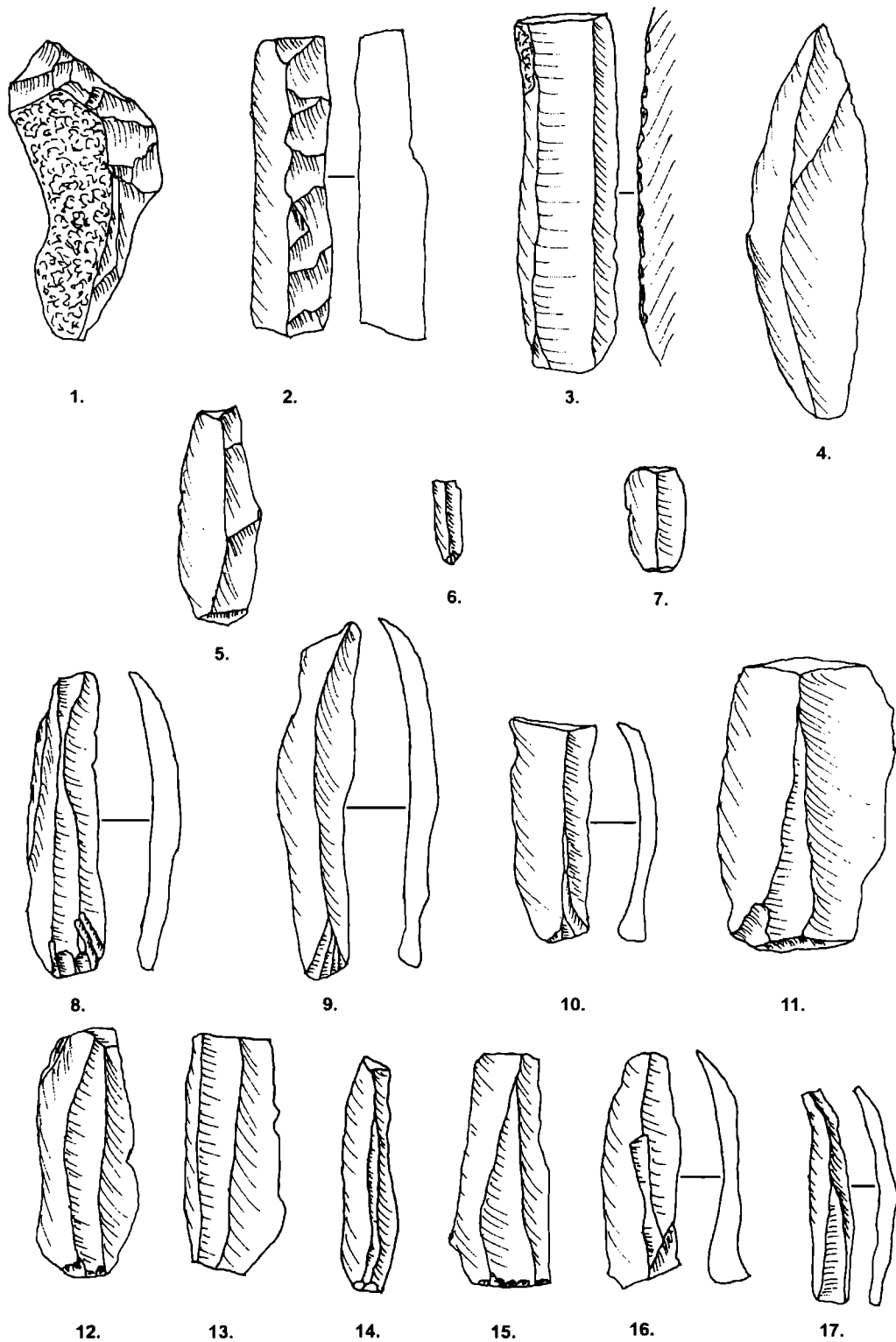

Figura I. Lumea Nouă.

1, 2, 5 piese *sous-crête*, 3 lamă cu retușe marginale de uzură, 6, 7 lamele microlitice de obsidian, 8 -11 suporturi laminare cu desprinderi laminare convergente proximale (prepararea detașării), 12, 14, 15 suporturi laminare cu desprinderi scurte, marginale la nivelul cornișei (prepararea detașării), 4, 13, 17 suporturi laminari simple (1/3 din mărimea naturală, desen I. Bălțean).

Structura tipologică

Analiza tipologică efectuată asupra ansamblului litic din B1/Sp.II/2005 (Bălțean 2006) pune în evidență existența a două grupe tipologice și anu-

me, *grupa gratoarelor*, respectiv *grupa pieselor componente*. Prezentarea detaliată a tuturor acestor piese este realizată în tabelul de mai jos:

Tip uncalta	Lungime	Latime	Grosime	Materie prima	Tip suport	Faza debitaj	Stare fragmentara	Regularitate	Curbura	Tip talon	Tip desprindere	Tehnica percutie
Piesă componentă seceră	51,05	22,99	5,69	z1	Bl	43	M	1	1	-	-	IND
Gratoar atipic pe de capăt lamă	20,07	22,34	7,99	z2	Bl	41	D	1	1	-	-	IND
Gratoar carenat pe de capăt lamă scurtă	40,54	20,37	12,62	z1	Bl	43	C	0	2	N	A2	IND
Gratoar unguifor	30,03	26,88	11,9	z3	Fl	43a	C	0	0	F	A1	DT
Piesă cu rețușe marginale de uzură	14,91	13,78	5,04	z1	Bld	10	PM	1	1	N	A1	DI
Uncalța compusă	47,31	20,22	6,48	z1	Bl	42	C	1	1	F	-	T
Piesă componentă seceră	56,83	17,79	4,67	z1	Bl	42	PM	2	1	D	-	DI
Lamelă obsidian	13,16	8,75	1,3	Obs	Bld	42	P	2	0	P	-	T
Piesă componentă seceră	42,53	17,89	4,63	z1	Bl	43	PM	1	1	-	-	IND
Gratoar pe de capăt lamă	34,45	24,98	6,76	z2	Bl	22a	MD	1	0	-	-	IND
Gratoar atipic pe de capăt lamă	23,51	17,35	5,97	z2	Bl	43	D	1	1	-	-	IND
Lamelă obsidian	15,57	10,4	3,84	Obs	Bld	40	M	2	0	-	-	IND
Piesă componentă seceră	39,54	16,21	4,19	z1	Bl	42	PM	1	1	N	A1	DI
Gratoar pe de capăt lamă	26,47	45,99	15,36	z2	Bl	41	D	0	0	-	-	IND
Lamelă obsidian	21,22	11,63	2,42	Obs	Bld	43	C	1	1	P	A1	P
Gratoar atipic pe de așchie laminară	29,6	20,97	8,85	z2	FIBl	23	C	0	0	N	A1	DI
Gratoar simplu pe de așchie laminară	27,31	19,26	5,32	z2	FIBl	41	C	1	0	F	A1	DT
Gratoar simplu pe de așchie laminară	28,16	20,42	7,17	z2	FIBl	43	C	1	2	Spt	A1	DI
Gratoar simplu pe de capăt lamă	27,9	17,1	4,71	z1	Bl	44	C	1	0	D	-	T
Piesă componentă seceră	32,45	17,33	4,57	z3	Bl	41	PM	1	0	N	A1	DI
Gratoar simplu pe de capăt lamă	25,2	18,64	5,44	z2	Bl	41	C	1	0	F	-	DI
Piesă cu rețușe inverse fine de uzură	70,64	18,72	3,19	z3	Bl	42	PM	2	0	N	-	DT
Piesă componentă seceră	53,11	17,46	4,19	Oth/Jasp	Bl	43	C	1	1	D	A1	DI
Gratoar simplu pe de capăt lamă	19,29	12,51	5,23	z1	Bld	40	D	2	0	-	-	IND
Lamelă obsidian	15,32	5,02	2,09	Obs	Bld	40	PM	2	0	P	A1	P
Gratoar dublu	44,5	20,11	8,07	z2	FIBl	41	C	1	0	Spr	-	T
Piesă componentă seceră	32,39	14,29	5,37	z1	Bl	40	PM	2	1	-	-	IND
Gratoar simplu pe de așchie	29,31	34,35	12,12	z2	Fl	41b	C	1	0	Spt	A1	IND
Gratoar pe de capăt lamă	35,18	15,76	9,3	Oth/Jasp	FIBl	44	C	1	0	D	A2	DI
Gratoar pe de capăt lamă	36,43	27,04	8,35	z3	Bl	43b	MD	2	0	-	-	IND
Gratoar microlitic pe așchie	24,39	20,95	6,45	z2	Fl	41a	C	1	0	N	A1	DI
Gratoar pe de capăt lamă	50,03	26,53	8,65	z3	Bl	23	C	1	2	D	A1	DI

Sintetic, *grupa gratoarelor* (Fig. II/1-17) cuprinde gratoare simple pe așchie (5), gratoare pe capăt de lamă (10), 1 gratoar carenat, 1 gratoar unguiform, 1 gratoar dublu și o piesă compusă, inițial piesă componentă, reactivată și utilizată apoi ca gratoar pe capăt de lamă (Fig. III/4).

Suporturile sunt de dimensiuni mici și medii, tipice morfometriei industriei litice ale neoliticului târziu și eneoliticului timpuriu. Partea activă este convexă, oblică față de axa de percție și este creată prin retușe directe abrupte (Fig. II/1, 9) semi-abrupte (Fig. II/2-4, 8, 13) sau lamelare

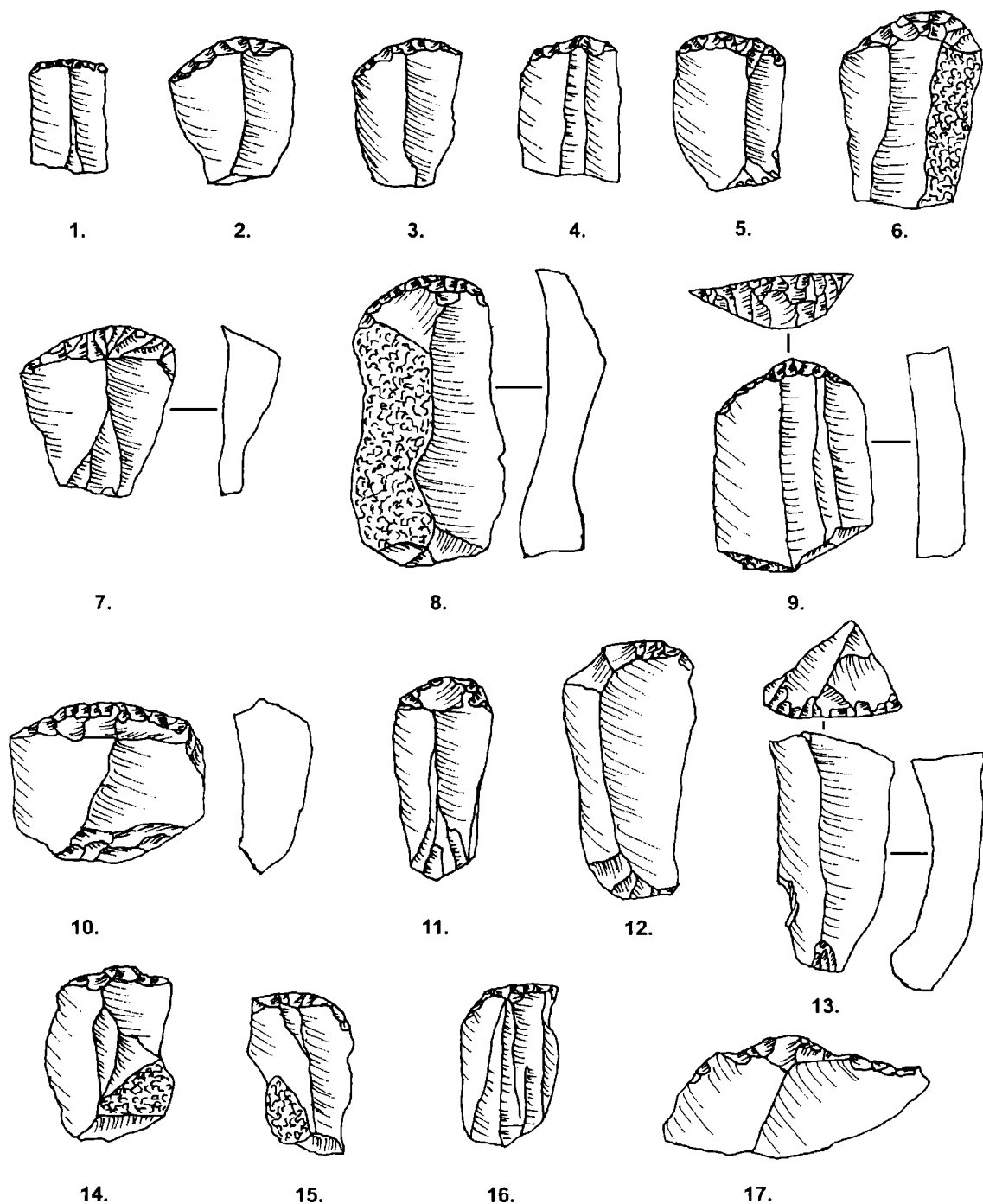

Figura II. Lumea Nouă. Gratoare:

1, 4, 6, 8 gratoare simple pe capăt de lamă, 2-3, 5 gratoare simple pe așchie, 7 gratoar unguiform, 9 gratoar dublu, 10-12, 14-17 gratoare atipice, 13 gratoar carenat pe capăt de lamă masivă (1/3 din mărimea naturală, desen I. Bălțean).

scurte semi-convergente (Fig. II/6, 7). Practic această grupă de unelte a beneficiat de o atenție aparte datorată rolului important avut în activitățile curente, situație ce a impus utilizarea – reutilizarea/reactivarea suporturilor așchiale și/ sau așchial-laminare cu morfometrie improprie, după o perioadă de izolare impusă de condițiile apărute după așezarea în situl de la Lumea Nouă, situație ce a dus la apariția unor forme de gratoare atipice cu front sinuos (așchii retușate sau lame neregulate retușate sumar) fiind de asemenea vizibile reactivările aduse formelor tipice prin retușare directă abruptă.

suprafețele largi, adeseori bifaciale acoperite cu SiO_2 provenit din tulpinele de graminee. Inserțiile de seceră sunt de dimensiuni medii și au depunerile de SiO_2 vizibile la 7 din cele 8 piese pe latura stângă. Cu titlul de ipoteză de lucru, până la analizarea completă a resturilor osteologice furnizate de acest complex, considerăm că toate cele 8 inserții pentru seceră identificate provin din aceeași seceră, utilizată cu mâna dreaptă.

Fără a suferi modificări morfologice ulterioare debitajului, de tipul retușei, unele suporturi laminare, atent selecționate, pe

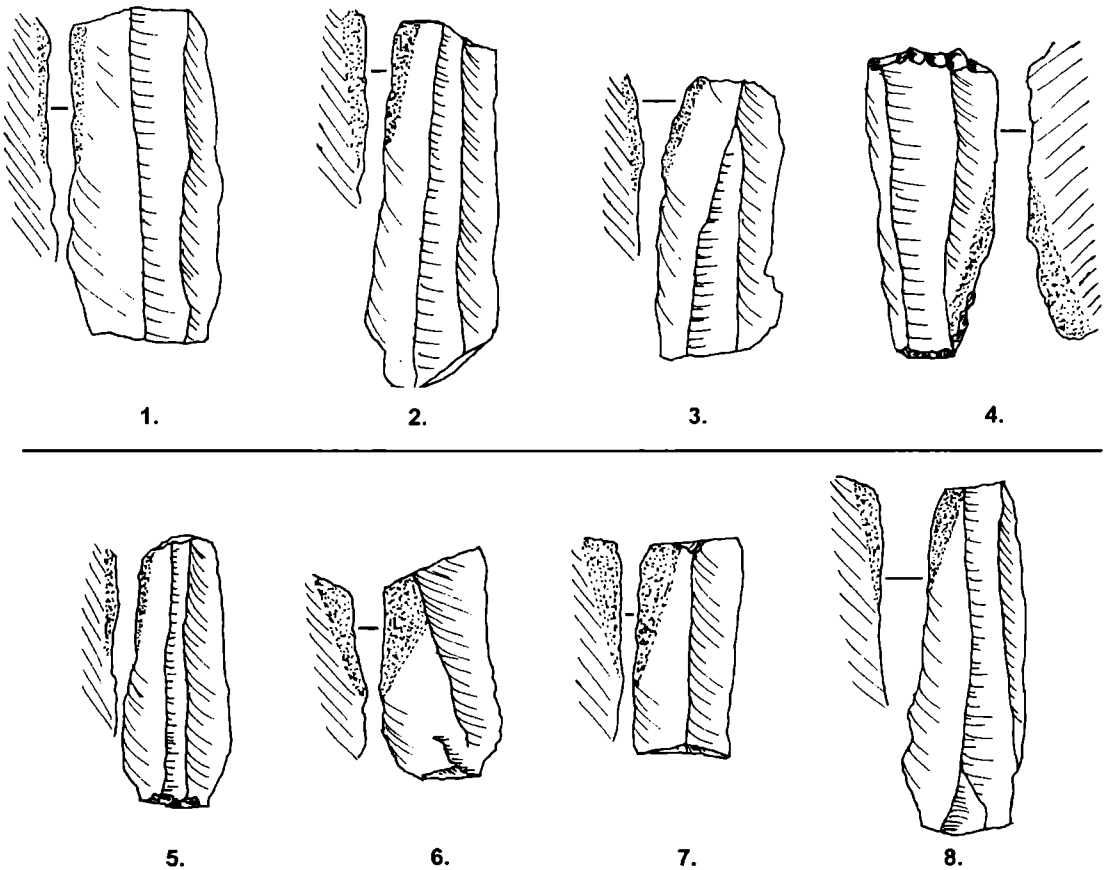

Figura III. Lumea Nouă.

Piese componente pentru seceră (1/3 din mărimea naturală, desen I. Bălțean).

Grupa *pieselor componente pentru seceră* (Fig. III/1-8) cuprinde părți meziale sau proximale ale unor suporturi laminare sau chiar piese întregi realizate atât din materie primă caracteristică ariilor surse II/III cât și Zonei I. Utilizarea intensă sau reutilizarea pieselor de bună calitate este vizibilă și la această grupă tipologică și este pusă în evidență prin

criteriile menționate mai sus, au fost folosite în stare brută, dovadă fiind retușele scurte marginale de uzură, directe sau inverse observate la nivelul marginilor (Fig. I/3, 6-7). Această gamă de unelte obținute *a posteriori* folosește materii prime procurate din aria sursă I dar și din aria sursă III în cazul pieselor din obsidian.

Concluzii

Practic, analiza acestui ansamblu litic unitar ne-a permis conturarea unor concluzii reprezentative pentru industria litică din întreg situl de la Lumea Nouă, la nivelul etapei de locuire caracteristică grupului Foeni. Astfel, suntem de părere că industria litică a acestui orizont de locuire are următoarele caracteristici (Bălțean 2006):

- strategie complexă de procurare a materiei prime ce jalonează mobilitatea populației într-un spațiu dat, pe 3 mari arii sursă;
- utilizarea unor materii prime de calitate inferioară după pierderea contactului cu ariile sursă inițiale, din care provin doar elemente tipologice finite;
- crearea și utilizarea creștelor în timpul debitajului;
- încercarea de folosire a unor cunoștințe tehnice inaplicabile pe materia primă locală, cum ar fi prepararea taloanelor diedre sau fațetate, prepararea desprinderii prin amenajări lamelare proximale și utilizarea percuției tangențiale;
- debitaj așchial multipolar al blocurilor de materie primă provenite din aria sursă I pentru prepararea unui plan de lovire și a unei suprafețe de debitaj laminar;
- folosirea a două tehnici de debitaj principale: percuția dură directă și tangențială la care se adaugă două tehnici secundare: percuția cu percutor moale, organic și percuția prin presiune utilizată exclusiv la debitarea obsidianului;
- debitaj laminar dominant, caracterizat de alegerea inițială atentă a suporturilor cu morfologie regulată
- exploatarea și reutilizarea suporturilor ajunse în stadiul de ineficiență sau abandon din cauza lipsei materiei prime de bună calitate;
- păstrarea și utilizarea așchiilor atipice, suporturilor laminare neregulate și a accidentelor de debitaj;
- industrie cu morfometrie medie și microlitică în cazul obsidianului;
- utilaj finit reprezentat de grupa gratoarelor și a inserțiilor de seceră.

Practic, studierea pe două direcții, una petrografică privitoare la materia primă folosită și identificarea ariilor sursă, și alta tehnolo-tipologică, ne relevă o comunitate umană aflată în plină evoluție și mișcare teritorială. Din cele spuse mai sus, traseul reconstituit de pătrundere spre bazinul mijlociu

al Mureșului al acestor comunități, are ca zone de tranzit regiunile central-sud-vestice și nordice ale Banatului după care urmează cursul Mureșului. Prezența materiilor prime alogene sitului de la Lumea Nouă, utilizarea excesivă a suporturilor din materie primă de bună calitate (chiar și a celor cu morfologie improprie) prezența doar a pieselor finite din materia primă provenită din zona 3 dar și existența unor trăsături și caracteristici tehnice ce se dovedesc a fi inaplicabile materiei prime locale, se constituie ca argumente pentru a susține caracterul alogen, sud-vestic al acestei comunități umane.

Analiza acestui ansamblu litic pune în evidență probleme noi și creionează perspective de studiu în contextul mai larg al studiilor dedicate industriei litice specifice grupului cultural Foeni. În acest context, pentru o analiză tehnolo-tipologică de detaliu și o corelare pe orizontală a datelor, vor trebui analizate riguros și publicate materiale litice provenite din siturile din Banat (Drașovean 1994, 1997) coroborate cu o reanalizare a industriei litice petreștene (Paul 1992, 38-40). Într-o altă ordine de idei, abia după această etapă se va impune o analiză tehnolo-tipologică comparativă cu industriile litice specifice neoliticului târziu și începutului eneoliticului timpuriu din Balcani (Gatsov 1993; Perlës 1990; Kaczanowska, Kozłowski 1983; Voytek 1897; Tringham, Krstić 1990; Hiller, Nikolov 1997). Nu în ultimul rând, va fi necesar un studiu trasologic aprofundat, pe eșantioane reprezentative provenite din mai multe stațiuni, verificate printr-un amplu studiu experimental, pentru a obține o imagine de ansamblu asupra strategiilor de procurare, producție și utilizare a utilajelor litice cioplite specifice orizontului cultural Foeni.

Mulțumiri

Studierea multiplelor aspecte ale vieții comunităților preistorice din așezarea de la Lumea Nouă a fost posibilă prin înscrierea cercetărilor din acest sit în cadrul unor ample programe științifice, dintre care amintim: Proiectul internațional *SEE PAST* (Italia-Slovenia-Romania) – „*South-Eastern European Pottery: Archaeology and Scientific Techniques*”, finanțat de Uniunea Europeană prin programul „Culture 2000” (2006-2007), proiectele din cadrul Programului CEEX, finanțate de Autoritatea Națională pentru Cercetare Științifică: „*Studiul dinamicii parametrilor antropogenetici prin raportare la*

elemente bioarheologice descoperite în bazinul Mureșului mijlociu"; "Vârste absolute prin metode nucleare cu aplicații în arheologie, geologie și mediu" (2006-2008). Universitatea "1 Decembrie 1918" Alba Iulia face parte din consorțiul de instituții implicate în planul de realizare a proiectelor.

BIBLIOGRAFIE

- Bălțean 2003
I. Bălțean, Industria litică cioplită din așeza-rea neolitică timpurie de la Șeușa – "La cărarea morii". *ArhMold*, XXVI, (2003), 207-211.
- Bălțean 2005
I. Bălțean, Stadiul actual al cercetărilor privind industria litică cioplită în neoliticul timpuriu din Banat. *PB*, IV, (20050, 7-25.
- Bălțean 2006
I. Bălțean, Lumea Nouă" – industria litică. Comportament tehnic, morfologie, preferințe", comunicare la Sesiunea Națională: *Unitate, continuitate și independență în istoria poporului roman*, Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia, 21-22 noiembrie 2006.
- Benea et alii 2007
V. Benea, D. Vandenberghe, A. Timar, P. Van den haute, C. Cosma, M. Gligor, C. Florescu, Luminescence dating of Neolithic ceramics from Lumea Nouă, Romania. *Geochronometria*, 28, 2, (2007), 9-16.
- Bucur 1997
I. I. Bucur, *Formațiunile mezozoice din zona Reșița – Moldova-Nouă (Munții Aninei și estul Munților Locvei)*. Presa Universitară Clujeană, (1997).
- Drașovean 1994
Fl. Drașovean, Cultura Petrești în Banat. *SIB*, XVI, Timișoara, (1994), 1-45.
- Drașovean 1997
Fl. Drașovean, Die Petrești-Kultur im Banat. *PZ*, 72, (1997), 54-88.
- Drașovean 2003
Fl. Drașovean, Transilvania și Banatul în neoliticul târziu. O contribuție la originile culturii Petrești. *Apulum*, XL, (2003), 39-58.
- Drașovean 2004
Fl. Drașovean, Transylvania and the Banat in the late Neolithic. The origins of the Petrești culture. *Antaeus*, 27, (2004), 27-36.
- Drașovean 2005
Fl. Drașovean, Zona thessalo-macedoneană și Dunărea mijlocie la sfârșitul mileniului al VI-lea și la începutul mileniului al V-lea A.CHR. *Apulum*, XLII, (2005), 12-26.
- Drașovean 2006
Fl. Drașovean, Burials in the area of the Foeni culture group. *AnB*, S. N., XIV, 1, (2006), 129-134.
- Hiller-Nikolov 1997
S. Hiller, V. Nikolov, *Karanovo*, Band 1.1-1.2, (1997).
- Gatsov 1993
I. Gatsov, *Neolithic chipped stone industries in Western Bulgaria*, Jagellonian University, Institute of Archaeology, Krakow, (1993).
- Gligor 2003
M. Gligor, O figurină antropomorfă aparținând culturii Petrești, de la Alba Iulia-Lumea Nouă. *Sargetia*, XXXI, (2003), 51-60.
- Gligor 2006a
M. Gligor, Însmormântări multiple în așezarea preistorică de la Alba Iulia-Lumea Nouă. *RRML*, 14, 1, (2006), 16-21.
- Gligor 2006b
M. Gligor, Considerații privitoare la neoliticul târziu/ eneoliticul timpuriu din S-V Transilvaniei. Materiale ceramice de la Alba Iulia-Lumea Nouă. *Apulum*, XLIII/ 1, (2006), 9-34.
- Gligor 2007a
M. Gligor, Cercetări arheologice preventive la Alba Iulia-Lumea Nouă. O descoperire aparținând grupului Foeni. *Apulum*, XLIV, (2007), 1-28.
- Gligor 2007b
M. Gligor, Situl arheologic de la Alba Iulia-Lumea Nouă. Istoricul cercetărilor. *AnUA, Series Historica*, XI/ 1, (2007), (sub tipar).
- Gligor 2007c
M. Gligor, Grupul cultural Foeni. *Ceramica neolitică – o lecție de istorie*, (Catalog de expoziție), Ed. Aeternitas, Alba Iulia, (2007), 50-63.
- Gligor 2008
M. Gligor, Contributions to the Absolute Chronology of the Neolithic and Aeneolithic from Transylvania. *Omagiu Prof. Nicolae Ursulescu*, Iași, (2008), (sub tipar).
- Gligor et alii 2005-2006
M. Gligor, C. Florescu, M. Breazu, Raport preliminar privind cercetările arheologice preventive de la Alba Iulia – Lumea Nouă (2005). *PA*, V-VI, (2005-2006), 161-172.
- Gligor et alii 2006
M. Gligor, C. Florescu, M. Breazu, T. Borșan, I. Maican, Ș. Lipot, C. Toth, P. Mazăre, B. Ciută, Raport asupra cercetărilor arheologice preventive de la Alba Iulia-Lumea Nouă. *CCA*, (2006), 55-59.
- Gligor et alii 2007
M. Gligor, C. Florescu, M. Breazu, P. Mazăre, T. Borșan, I. Maican, Ș. Lipot, C. Toth, Raport privind cercetările arheologice preventive de la Alba Iulia – Lumea Nouă. Campania 2006. *CCA*, (2007), 39-49.
- Ilie 1931
M. Ilie, Ridicări geologice în M-ții Trascăului și Bazinul Arieșului. *Dări de Seamă a Șed. Instit. Geol. Rom.*, XVIII, (1929-1930), p.150-165.

Ilie 1936

M. Ilie, Recherches géologiques dans les Monts Trascău et dans le bassin de l'Arieș. *An. Inst. Geol.*, XVII (1930), p. 329-466.

Kaczanowska-Kozłowski 1983

M. Kaczanowska, J. Kozłowski, L'importance des changements dans les industries lithiques pour l'étude de la formation et de la désintégrations des unités énéolithiques dans le bassin du Moyen Danube. *Godisnjak*, (1983), p. 47-70.

McPherron-Srejović 1988

A. McPherron, D. Srejović, Divostin and the Neolithic of Central Serbia. *Ethnology Monographs*, nr. 10, Pittsburgh, (1988).

Paul 1992

I. Paul, *Cultura Petrești*, Ed. Museion, București, (1992).

Perlès 1990

C. Perlès, L'outillage de Pierre taillée Néolithique en Grèce: approvisionnement et exploitation des matières premières. *BCH*, CXIV, (1990), p.1-42.

Soriano et alii 2007

S. Soriano, P. Villa, L. Wadley, Blade technology and tool forms in the Middle Stone Age of South Africa: the Howiesons Poort and post-Howiesons Poort at Rose Cottage Cave. *JAS*, 34, (2007), 681-703.

Tringham-Krstić 1990

R. Tringham, D. Krstić (ed.), Selevac. A Neolithic Village in Yugoslavia. *MA*, 15, Los Angeles, California, (1990).

Voytek 1987

B. Voytek, Chipped stone industry of Selevac, Serbia, Yugoslavia. (J. Kozłowski, S. Kozłowski), *Chipped stone industries of the early farming cultures in Europe*. *Archaeologia Interregionalis*, Warsaw-Crakov, (1985) 1987, p. 51-73.

CHIPPED STONE INDUSTRY FROM FOENI CULTURAL GROUP AT ALBA IULIA-LUMEA NOUĂ. TECHNICAL BEHAVIOUR, MORPHOLOGY, PREFERENCES

Summary

The complex problem resulted from the study of the origin and evolution of this cultural group, with southern origin, which stands at the base of Petrești culture, imposes in the same time an analytical study about lithic industry. The stratigraphic sequence from Alba Iulia – Lumea Nouă site is formed from the following cultural horizons: Vinča B-C – Lumea Nouă – Foeni – Petrești – Coțofeni. Foeni cultural horizon it's in an advanced

phase of evolution dated between 4690-4450 calBC, C¹⁴ AMS.

The study of the lithic material on two directions, a petrographical one regarding the raw material used and the identification of the source areas (3 different areas have been identified) and a techno-typological one (2 typological groups have been identified: end-scrapers and sickle insertions) reveals us a human community being in a territorial movement and evolution. The reconstruction of the penetration route of these communities has the central-south-western and northern Banat areas as transit zones, and after these the Mureș river course.

The lithic industry analyzed here has two major characteristics: (1) the use of some bad quality raw materials after losing the contact with the initial source areas and (2) the exploitation and the reutilisations of the blanks being in an inefficient or abandoned stage, due to the absence of the good raw material.

HORIZONTAL AND VERTICAL COMMUNICATION AXIS IN THE MIDDLE AND LATE ENEOLITHIC¹

Miloš Spasić*

Keywords: *Lobate vessels, Bratislava type bowls, Eneolithic, contacts, communication.*

Introduction

Southeastern Europe with Central Balkans as its core area includes diverse geographic and cultural regions whose level of economic, commercial and socio-cultural integration in Eneolithic cultural milieu varied depending on many cultural and geographical distinctness. The favor of river courses for communication and moving of people, goods and ideas was recognized even since Epipaleolithic, Mesolithic and early Neolithic. Courses of big rivers such as Danube, Tisza, Velika Morava, Vardar, Sava, Drava, and Mures remained main communication routes up to present. It should be mentioned that even smaller river courses like Kolubara and Drina in western Serbia and eastern Bosnia, Bosna, Una and Neretva in nowadays Bosnia and Croatia, Nera, Olt, Arges and Jigul in Serbia and Romania had a great significance for communication both on micro and macro regional scale. Also, owing to the knowledge of seafaring and open water navigation even since early Neolithic, bearers of Starčevo and Cardium impresso cultures traveled, communicated, traded and exchanged goods and ideas within whole area of Adriatic Sea (Forenbaher - Kaiser 1997, 15-28; Idem 2005, 7-25; Malone 2003, 235-312).

As opposed to relatively slow and inert moving in Neolithic a sudden change or to say an improvement occurred during the middle and late Eneolithic period by introducing the domesticated horse, wheeled wagons and drought animals in communication and transmission of people, ideas and goods. Further impacts of those innovations are reflected in tighter connection, far trade and cultural relations of distant geo-cultural regions and groups, but also in seasonal moving, migrations, wars and conquer (Anthony 1986, 291-313).

Therefore, the central theoretical background in discussing the communications in Eneolithic of South-eastern Europe is the Sherratt's hypothesis of *Secondary Products Revolution* which suggests almost simultaneous introduction of domestic livestock usage for milk, wool, riding, traction and pack transport (Sherratt 1981, 261-305; Idem 1983, 91-97). Living aside the fact that the first evidence for wheeled wagons and animal traction in Central and South-eastern Europe could indirectly be dated to classical phase of Baden culture (Banner 1956, Taf. CXX; Foltiny 1958, 53-58, Fig. 3-6), fixing the upper chronological limit of *Secondary Products Revolution* is rather questionable. Lipid analysis showed that the first use of milk should be dated to the late Eneolithic Boleraz culture, while the same analysis showed that none of the middle Eneolithic *Milktopf* vessels contained traces of lipids (Craig *et alii* 2003, 261-262, Fig. 2)². Although there are some evidences that bones of domestic horse appear exceptionally in graves of early Eneolithic Tiszapolgar culture (Sherratt 1983, 92), the appearance of domestic horse and its use in everyday and ritual activities of population in Central and South-eastern Europe is also dated in late Eneolithic Boleraz culture, which is testified by numerous osteological finds from necropolis of this period (Banner 1956, 147-150, Taf. XLIII-XLV). All other mentioned innovations from the package of *Secondary Products Revolution* could also be dated to the same time horizon, keeping in mind that late Eneolithic is to be considered just as a real *terminus post quem* since there are already strong evidences for shifting the upper limits (Evershead *et alii* 2002, 73-96; Sherratt 2002, 61-71; Craig 2002, 102-104).

* Belgrade City Museum,
e-mail: spasicmilos@gmail.com.

¹ In a shorter version this paper was presented at the 30th annual meeting of Serbian Archaeological Society held in Zaječar.

² In addition to lipids and milk protein analysis, milking and traction could be studied by zooarcheological analysis on animal bones (cf. Sherratt 1983, 94; Greenfield *et alii* 1988, 574-576; Halstead, 19dp, 157).

Another important issue for discussing communications in Eneolithic of Southeastern Europe is so called *Economic stress and material culture patterning* thesis (Hodder 1979, 446-454; Idem 1986, 2, 128-138; Kimes *et alii* 1982, 113-132) which imposes that homogeneity and similarity in material culture over vast geographic area, as it is the case with distribution of lobate vessels and Bratislava type bowls, could indicate much more than just a mere fact that interaction between groups increased. Presuming the fact that such contacts must have occurred, we could concentrate more on inquiry about the nature of that contacts, socio-cultural and economic biographies of them. By studying the nature of contacts between eneolithic groups sharing the same stylistic expression, which in our case is displayed in lobate vessels and Bratislava type vessels, we will see that similarity and circulation of material culture is strongly connected with trade, competition over resources, migrations, gift exchange, wars and raids.

The first part of paper presents catalogue of finds of lobate vessels and Bratislava type bowls from Serbian territory. Distribution, and mechanisms of distribution of studied vessels, their relation with increased communication, and their chronological position in Eneolithic of South-eastern Europe are to be considered in addition.

Lobate vessels from serbian territory

Prigrevica

The site is situated on a small Danube terrace, in vicinity of Belgrade. It has a marked horizontal stratigraphy with Salkuša III-IV and Baden cultural layers. Lobate vessel is a stray find (Гарашанин 1949, 78-86; Idem 1950, 106-112, сл. 1), it's made out of nicely refined local clay, tempered with small grained quartz sand. Lavishly applied lenticular knobs below the rim and at the edges of vessel are one of the best examples of this ornamental technique. The vessel is well fired, in oxidizing conditions, after firing it was burnished and decorated with white painting, which is peeling off.

Rospi Čuprija

The site is situated on a gentle Danube slope in Belgrade, and it is well known owing to exhaustively explored Bronze and Iron Age necropolis. It has a marked horizontal stratigraphy, with Tiszapolgar,

Bodrogkeresztur, Salkuša IV and Baden cultural layers (Тодоровић 1956, 27-62; Tasić 1979, 69). To finds of lobate vessel were recovered during 1953. excavations, form a mixed Bodrogkeresztur- Salkuša IV cultural layer, both are made out of nicely refined local clay tempered with small grained sillicious sand and crushed river shells, fired in controlled reduced conditions. First one is supported on four small feet, and it has a small knob like applications on each lobe and a pair of *Scheibenhenkel* handles. The second one is modelled on a flat bottom, with unprofiled rim with a row of linear incisions. Rectangular vessels from Rospi Čuprija are the only examples from Serbia which have a pair of *Scheibenhenkel* handles.

Višesava

The site is located about 7 km southeastern from Bajina Bašta in western Serbia. It is a hill fort type settlement with marked horizontal stratigraphy, with Bodrogkeresztur B, Salkuša IV- *Scheibenhenke* and Baden cultural layers (Zotović 1963, 18-20; Idem 1985, T. III/1, 2, 5, 6, 9, 10). The example of lobate vessel from Višesava is made out of nicely refined clay, tempered with crushed river shells. It is fired in controlled reduced conditions and it is supported on four small feet. Along the edges it is decorated with plastic applied ribs with slanting incisions, and a small knoblike application is placed on each lobe.

Zlotska pećina

The site is located in the vicinity of Majdanpek, in Iron Gorge hinterland. It is the only cave settlements with this type of find from Serbia. Zlotska pećina has a marked vertical stratigraphy with Bubanj Hum-Salkuša II-III, Salkuša IV- *Scheibenhenkel*, Kostolac-Coțofeni and Early Iron Age cultural levels. The find of lobate vessel is from Salkuša IV layer. It is made of nicely refined clay, tempered with large amounts of inorganic inclusions and crushed river shells, fired in oxidizing conditions. It has four volute-like handles modelled out of lobes, and four square applications on each edge.

Bratislava type bowls from serbian territory

Gladnice

The site is located on a small river terrace, in the vicinity of Priština, the capital of Serbian county Kosovo and Metohija. It has a marked

vertical stratigraphy with Starčevo, Boleraz – Černavoda III, Baden, Kostolac and Early Bronze Age cultural layers. Bratislava type bowl was recovered from a Boleraz – Černavoda III refuse pit (Глишић 1961, Т. I/2-3; Тасић 1998, Кат. 110), it is made out of refined clay, tempered with crushed shells and fired in incomplete oxidizing conditions. Vessel is decorated according to, what looks like, a well known and accepted canon. Alternation of small and big incised spiral covers almost the whole surface of the outer part of bowl, while the interior is ornamented with net like incise motive.

Gradina na Bosutu

The site is located on the Bosut river terrace, in the vicinity of Šid. It has a marked vertical stratigraphy with Sopot-Lengyel III, Lasinja-Balaton I, Boleraz-Černavoda III, Bronze Age and Iron Age cultural levels (Tasić 1986, 51-56; Idem 2001, 342-358; Spasić 2007, 56, Т. XXIII/1-4). Two fragmented Bratislava type bowls were recovered from homogeneous Boleraz-Černavoda III cultural layer. Both examples are made out of local, refined clay, tempered with crushed shells and silicious sand, fired in oxidizing conditions. The finds are decorated in the same manner, incised spirals on outer side and net like motive on inner side. The only difference between the Bosut examples is in morphology of the first vessel which has horizontally cut rim that is decorated with single row of incised on-going lozenges.

Jaričište 1

The site is located on a small river terrace, in western Serbia. It has a marked horizontal stratigraphy with Starčevo, Boleraz-Černavoda III, Baden, Bujanj Hum III cultural layers. During the 2007 rescue excavations on the site, 8 heavily fragmented Bratislava type bowls were recovered in secure Boleraz-Černavoda III level. Although not a single vessel could be fully reconstructed, this is an exceptional number of finds, which is not comparable with any other site in Central and Southeastern Europe. Technological aspects of Bratislava type bowls from Jaričište 1 are various. Each example is made out of nicely refined, local clay, tempered with silicious sand, mica and crushed shells. Very often vessels are tempered with big amount of different inorganic material, crushed into big particles which could

be larger than 5 mm in diameter. Decoration is canonized, outer surfaces bears incised spirals, concentric circles, punctuated dots and triangles, inner surface, as in case of all other vessels of this type, has incised net like composition. Two find have horizontally cut rim, decorated as is one of examples from Gradina na Bosutu. Rescue excavation at the site is still in progress.

Kovin-Brza Vrba

The site is located on Danube river terrace, in Iron Gorge. It is a single layer site with Boleraz-Černavoda III occupational horizon. Bratislava type bowl was recovered from a pit, it is fully reconstructed, and now is kept in City Museum of Vršac (Медовић 1976, 5-18; Tasić 1995, Pl. XIV/1; Uzelac 2002, 21-22, Т. 49/2). Vessel is made out of refined clay tempered with crashed sand and fired in oxidizing conditions. Its outer surface is decorated with incised concentric circles in alternation with multiple triangular lines, its inner surface has incised net like motive.

Masinske Njive

The site located on a small river terrace, in western Serbia, about one kilometre from Jaričište 1. It has a marked horizontal stratigraphy with Starčevo, Vinča, Boleraz-Černavoda III and Baden cultural layers. One Bratislava type bowl was discovered during the 2006. rescue excavation in a pit dated to Early Baden culture. Vessel is made out of refined, local clay tempered small grained silicious sand and fired in oxidizing conditions. Outer surface of the bowl is decorated with incised concentric circles enashed with a single row of punctuated dots, incised net like motive is on inner surface. Horizontally cut rim is ornamented with incised zigzag lines.

Vršac-Kanal Mesić

The site is of an open type of settlements, located in immediate vicinity of Vršac. It is a multilayered site with Tiszapolgar and Boleraz-Černavoda III cultural layers. One fragment of Bratislava type bowl was recovered in the course of systematic reconnaissance (Uzelac 2002, 41-42, Т. 24/6). Vessel is made out of refined clay tempered with large amount of crushed shells and fired in reducing conditions. Outer surface of the bowl is decorated with incised spirals, while inner one has a net like motive.

Vršac-Kozluk

The site is of an open type of settlements, located in immediate vicinity of Vršac. It is a multilayered site with cultural layers from Paleolithic to Hallstatt. One fragment of Bratislava type bowl was recovered in the course of systematic reconnaissance (Uzelac 2002, 42, T. 25/2). Vessel is made out of refined clay tempered with large amount of crushed shells and fired in oxidizing conditions. An outer surface of the bowl is decorated with deeply incised spirals, while inner one has a net like motive.

Distribution patterns of lobate vessels and horizontal communication axis in middle eneolithic

About ten more rectangular and lobate vessels are evidenced in the neighboring territory. The easternmost find of lobate vessel is the example from Cucuteni AB settlement Calu-Piatra Soimului in Romanian Moldova (Monah 1998; Makkay 2005, 205, Abb. 1/5). The most intriguing fact about the lobate vessel from Calu is its decorative aspect, since the morphology of the find does not contrast the outlined typological patterns. Oblique rows of white painted meanders cover the whole outer surface of the vessel, which is an exceptional decorative manner, both in the aspect of the used technique and ornamental composition. The employment of various ornamental techniques, motives and composition on, in essence the same morphological type of vessel, over a vast territory, in fact isn't surprising. This is especially true considering Eneolithic pottery manufacture in much of the Central and Southeastern Europe. Ever since Sopot-Lengyel III and Vinča D horizons there is an obvious restrain towards the painted pottery decoration, against which as an only oppositional match stands out exceptionally painted pottery of the Petrești, Cucuteni and Kodjadermen-Gumelnița-Karanovo VI cultures (Spasić 2007, 78).

Rectangular and lobate vessels are also found in Cucuteni settlement Traian-Dealul Fantanilor in Moldova (Monah 1998), one example is known from a Salkuța IV cave settlements in Cheile Turzii (Luca 1999, 129, Fig. 35/1), Românești and Baile Herculane-Peștera Hoților (Petrescu 2000, 204-206, Pl. LVII/3, LIX/5, 6) in Romanian Banat. Rectangular and lobate vessels from Romanian Banat are dated to so called Baile Herculane-Cheile Turzii *torpile pastile* horizon (Roman

1971, 33; Petrescu 2000, 53-56), which is synchronized with Vajnska-Hunyadihalom culture. The northernmost finds of here discussed lobate vessels are examples from Middle Eneolithic necropolis Tiszalúc-Sarkad in Hungary dated to the Vajnska-Hunyadihalom culture of the *Scheibenhenkel* horizon (Patay 1995, 107-115; Idem 2004, 63-79). Both vessels are of a simple, reduced form, still, one of them is an unique example being the only double-binnacle form. A heavily fragmented find was recovered from Paszab-Zádó, a Bodrogkeresztur site in eastern Hungary (Patay 1961, 66-68, T. XXVI/11), whose chronological attribution should be accepted with caution since scarcely published material isn't of any chronological value (Patay 1961, T.XXVI/10-14).

The find of rectangular vessel from Bodrogkeresztur grave in Basatanya necropolis, in Eastern Hungary (Bognar-Kutzian 1969, 188-190, CIV/8, CXXXII/12) bears close typological resemblance to here discussed type of vessel, is in fact an earlier manifestation, or a reminiscence of similar Tiszapolgar and Bodrogkeresztur rectangular vessels which are known from Tiszaug Kisretpart, Derecske-Bikasdulo (Bognar-Kutzian 1972, 133, Fig. 25/O, Pl. XV/10) and Bodrogkeresztur (Patay 1961, 6-18, T. II/9) in Hungary, Pecica-Forgaci and Ciumești (Luca 1999, Fig. 11/6, 29/3) in Romania and from Omoljica site near Pančevo in Serbia (Uzelac 2002, T. 13/4). In this group of finds, an important place has a vessel of different morphological type, decorated with lenticular knobs, so typical for rectangular and lobate forms. This find was recovered from Reci site in Eastern Transylvania (Luca 1999, 53, Fig. 31/3) which is the easternmost site with Bodrogkeresztur cultural influences in classical Cucuteni-Ariusd cultural area. Therefore the site of Reci has outstanding significance for the study of Middle Eneolithic communications and chronology.

Communications between Dobrudja, Moldova and Transylvania in East and Romanian Banat and Vojvodina on West were developed alongside major river course such as the Danube, Maros, Tisza and their tributaries (Olt, Jigul and Arges in South, Seret and Bistrița in North). In fact, the courses of the Danube, Maros and Tisza are the most important part of horizontal communicational axis, its eastern half, its beginning and its end. Therefore, it is possible to distinguish three

main communicational routes in Eastern part of horizontal communicational axis:

1. *The Danube transversal* connected Dobruja and gravitating regions around the Seret, Prut and Dniester rivers in North with Muntenia, Oltenia, Banat and Vojvodina with close geo-cultural areas around courses of the Jigul, Olt and Arges rivers.

2. *The Maros transversal* is the central communicational route of the eastern part of horizontal communicational axis which joined Moldova and Transylvania with Crisana, Banat and Vojvodina. Some of the northern regions of Muntenia and Oltenia are also gravitating towards this transversal.

3. *The Tisza-Bistrita transversal* is the northernmost communicational route of the eastern part of horizontal communicational axis which connected northern Moldova, Transylvania, Bucovina and Maramures with Crisana and eastern Hungary. River courses of Prut, Seret and Cris have an important role for communication alongside the Tisza-Bistrita transversal.

All of the outlined transversals have very good connection with western hemisphere of the horizontal communicational axis which was developed alongside the river courses of Danube, Sava and Drava. Here presented routes and paths of horizontal communicational axis are the most passable and mostly used ways for circulation of people, goods and ideas among the Middle Eneolithic communities of the East and West, Steppes and Balkans, Eastern and Central Europe. Contacts among various cultural groups along horizontal communicational axis in Southeastern Europe are ongoing ever since Early Neolithic.³ The most vivid communication along the horizontal axis is developing during the Middle and Late Eneolithic period and, as it was mentioned, it is in strong relationship with Secondary Products Revolution, that is with domestication of equides and first use traction wagons. Upper chronological limit of those contacts is the

Middle Eneolithic Bodrogkeresztur culture whose bearers clear the paths horizontal communicational axis. Evolution of Bodrogkeresztur culture marked the development of Middle Eneolithic in Southeastern Slovakia, Eastern Hungaria, Northern Serbia and Romanian Banat is synchronous with Lasinja-Balaton culture in Eastern Austria, Slovenia, Northern Croatia and Serbia, and Hungarian Transdanubia, Ludanice culture in Slovakia, Petrești B in Transylvania, Cucuteni AB in Transylvania, Moldova and Ukraina, and various cultural manifestations of Bubanj Hum-Salkuța-Krivodol cultural complex in Eastern and Western Serbia, Western Romania, Northwestern Bulgaria, Northern Macedonia and Albania. On the territory of Central and Southern Europe this period is designated by evolution of Jordanow/Jordanshmul, Münchshöfen II, Bisamberg, Oberpulledorf, Rachmani and Agora-Kephala cultures (Spasić 2007, 95).

Distribution of rectangular and lobate vessels is associated with the beginning of disintegration of this big cultural horizon of Central and Southeastern Europe and it is limited on the Eastern half of horizontal communicational axis inhabited by the bearers of Bodrogkeresztur B, Vajnska-Hunyadihalom, Salkuța IV and Cucuteni AB cultures. Still, it is impossible to discuss the circulation patterns of the rectangular and lobate vessels without consideration of socio-cultural and economic evolution of the preceding period. The cultural horizon of initial Middle Eneolithic in central and Southeastern Europe is marked with vast morphological homogeneity in pottery production. The leading types of vessels which occur in the whole of mentioned area include biconic cups, beakers and kantharoi with two lateral stripe handles, conical bowls with everted rim and *Milktopf* type vessels. On the other hand, it looks like the ornamental techniques and compositions on pottery are in stronger relationship with micro-local and autochthonous traditions (Spasić 2007, 94).

The Middle Eneolithic horizon in Southeastern Europe is also marked with the first significant Steppe elements in material culture of Central Balkan population, such as stone scepters (Govedarica 2004; Idem 2006, 415-433), corded pottery (Гарашанин 1973, 280-281; Čović 1989-1990, 51-61) and long flint knives (Garašanin 1954, 225-238; Idem 1973, 222; Luca 1999, 30-31, Fig. 33/1-6). All

³ Circulation of people, goods and ideas along the horizontal communicational axis during the Neolithic period was mostly discussed in the light of Neolithization process in Early Neolithic and the so called *gradient migration* thesis of Balkan-Anatolian complex in Late Neolithic (cf. Jovanović 1972, 12-14; Гарашанин 1973, 114-126).

mentioned material culture elements are of the clear Steppe origin and they appearance is associated with Bodrogkeresztur and Bubanj Hum-Salkuța-Krivodol settlements necropolis. Corded decorated pottery and stone scepters came in use during the Middle Eneolithic period, undoubtedly as an (in)direct eastern influence. On the other side, late Vinča flint industry is typified with tendency towards relatively large sized flint blades (Kaczanowska-Kozłowski 1990: 45; Богосављевић-Петровић 2001:139), also bigger knives are known since Tiszapolgar culture necropolis in Kisvarda and Deszk B (Bognar-Kutzian 1972, 137, Pl. XXXIII/3-5, XXXIV/7-9). Although there are some evidences for local development of large flint knives, the steppe origin of the Kladovo and Decea Muresului finds is indisputable.

Distribution of all mentioned elements of material culture is limited on Central and Eastern Balkan regions, that is on Eastern part of my horizontal communicational axis, while the Westernmost Steppe find is a cord decorated vessel from Gudnja cave on Pelješac isle which was recovered from Gudnja V level which is synchronous with Bubanj Hum-Salkuța-Krivodol cultural complex (Čović 1989-1990, 51). Considering all above mentioned an imposing conclusion is that the most intensive and the most vivid contacts alongside the horizontal communicational axis were developed among the bearers of Bodrogkeresztur and Bubanj Hum-Salkuța-Krivodol cultures of Eastern Hungary, Eastern and Southern Serbia, Northern Albania and Macedonia, Northeastern Bulgaria, Banat, Crisana, Mehedinti, Oltenia and Moldova on one side, and bearers of Cucuteni, Cernavoda I, Kodjadermen-Gumelnița-Karanovo VI cultures in Transylvania, Moldova, Dobrudja, lower Danube area and Circumpontic regions of Bulgaria, Romania and Southern Russian and Ukrainian Steppes on the other side.

Circulation patterns of rectangular and lobate vessels should be considered in the light of achieved contacts among the bearers of all mentioned cultures. All three transversals of Eastern half of horizontal communicational axes are spreading across the territory of nowadays Romania so it isn't surprising that the vividness of those contacts and distribution of people, goods and ideas is to be sought best here. Although the find of lobate vessel from Calu-Piatra Soimului in some sense differs from observed stylistically patterns, in fact it is local adaptation, in which the form of vessel is

fully adopted, while painted decoration bares a true Cucutenian stylistic expression. It is the decorative aspect of the Calu find through which the foreign form of vessel was accepted, that is, in this case, the acceptance is an act of modification which is performed through the adaptation and transformation of lobate vessel decoration to Cucutenian art symbolism. Also, Piatra Soimului lays on the Tisza-Bistrita transversal, therefore the exceptional morphological similarity with the find from Vajnska-Hunyadihalom necropolis in Tiszalúc-Sarkad isn't surprising (Makkay 2005, 205).

Tiszapolgar and Bodrogkeresztur cultural influences were probably spread from Eastern Hungary to Salkuța and Cucutenian cultural areas in Romanian Banat, Maramures, Crisana and Transylvania through the paths of Tisza-Bistrita transversal. The appearance of Bodrogkeresztur material on the Cucuteni site of Reci in Transylvania clearly outlines the intensiveness of the mid Eneolithic contacts in Southeastern Europe and their far-reaching effects. The find of lobate vessel from Cheile Turzii near Cluj in Western Transylvania should also be considered in the light of the mentioned contacts along the Tisza-Bistrita or Maros transversal. Later on, during the Late Eneolithic and Early Bronze Age periods both first and second transversals were the main routes for the spread of Steppe population and their material culture to the West. This thesis is sufficiently confirmed by the vast appearance of Steppe tumuli in Eastern Hungary (Calico 1968; Eased 1979). However, considering the finds of stone scepters and long flint knives of clear Steppe origin on the site of Decea Muresului in Western Transylvania (Govedarica 2006, 422-423, T. 2/1-3, T. 5/8; Luca 1999, Fig. 33/1-6), it is obvious that contacts between the Steppe population of Circumpontic area on the East and inhabitants of Balkans to the West have even deeper historical roots.⁴ Decea Muresului lies on the second transversal of the horizontal communication axis which has a direct link with Eastern Hungary. Undoubtedly corresponding finds to Decea ones are to be found in tumuli from Csongrad-Ketoshalom and Kétegyháza in

⁴ Acknowledging and bearing in mind the fact that Decea finds are to be dated in very early period of Bodrogkeresztur culture, the only one published calibrated date for Decea Muresului, 4237 BC (Luca 1999, 48), still seems to be a measurement deviation, because the earliest dates for Bodrogkeresztur culture in Hungary fall of around 4000 BC (cf. Parkinson 1999, 145-146).

Eastern Hungary (Ecsedy 1979, 11-13, 26-27, Fig. 2, Pl. 7-9).

The finds of lobate vessels from Românești and Baile Herculane are gravitating towards the First-Danube transversal which clearly outlines the live contacts in the Iron Gorge and its hinterland on the both sides of the Danube. The find of lobate vessel from Zlotska pećina, Rospi Ćuprija, Prigrevica, Višesava and hoard of flint knives from Kladovo should be considered in the light of those contacts also. Earlier mentioned homogeneity of material culture during the Middle Eneolithic in Central and Southeastern Europe is achieved through the contacts of Salkuĉan, Bodrogkeresztur and Lasinja-Balaton population along the Danube transversal. As a result of those vivid contacts typical material for all of the three cultures appears in the Vinkovci and Kalenić Livade settlements (Dimitrijević 1979, 35-78; Blagojević 2005, 31-79).

Distribution patterns of bratislava type bowls and vertical communication axis in late eneolithic

About ten more Bratislava type bowls are evidenced in Central and Southeastern Europe besides the finds from Serbian territory. The Northernmost ones are from the Slovakian sites of Bratislava and Jevišovice dated to the Boleraz culture (Nemejcova-Pavukova V., 1981, 261-296, Obr. 12/1-2). Both examples are following the morphological patterns of the type bowl, while the decorative composition with double incised and joined running spirals on Jevišovice find is unique. Considering the chronological relation of the Boleraz culture, V. Nemejcova-Pavukova outlined that origin of this type of bowl is to be sought outside the Carpathian Arc (Nemejcova-Pavukova 1981, 278).

There are two more Bratislava type bowls evidenced in Hungary. Both the find from Szekszárd and Kétegyháza bare all classical morphological and stylistic aspects of Bratislava type (Bondar 2001, Fig. 8; Ecsedy 1973, Fig. 14). The first one is found in a Boleraz culture settlement while the example from Kétegyháza are found in the Boleraz-Cernavoda III settlement, at the base of later pit-grave kurgan (Ecsedy 1979, 28-31, Pl. 13-16).

The westernmost find of Bratislava type bowl is the vessel from Boleraz-Cernavoda III settlement at Loznik in Eastern Bosnia and Hercegovina (Govedarica 2001, 358-368, Abb.4/1). Inner surface of the bowl is decorated with incised net-like composition,

while the outer one is decorated with incised girlandoid composition. Exception from incised spiraloid decoration on the outer surfaces of the Bratislava type bowl from Loznik is an exclusive evidence for the stylistic modification of the accepted typological pattern.

Fragmented Bratislava type bowl from Radomir-Vakhovo (Aleksandrov 1995, Fig. 2:1-5) so far is the easternmost find of this type, while the examples from Ezero (Георгиев 1979, Obr. 182; Nemejcova-Pavukova 1981, Obr. 14/3) are wrongly associated with our type of vessel (Tasić 1995, 48) and are of later date.

The Southernmost finds of Bratislava type vessel are the examples from Late Chalcolithic/Early Bronze Age settlements Doliana and Petromagula in Greece (Maran 1997, 171-192; Idem 1998, 497-525; Douzougli - Zachos 2002, 111-143, Fig. 10/4-5, Fig. 11/1-2). Striking morphological and stylistic similarities with Greek finds and finds from Central Balkans and Carpathians led J. Maran to the same conclusion as V. Nemejcova-Pavukova has already drawn, that is that the origin of the Bratislava type bowls should be sought in Greece (Maran 1997, 177-179). The discussion about the origin of Bratislava type vessel overcomes the subject of the present paper, but it should be stressed that the main foundation for such J. Maran's claim is the spiralioid decoration, which in fact has a good background in the Central Balkan mid Eneolithic Bodrogkeresztur and Lasinja-Balaton cultures (Luca 1999, Fig. 7/5, Fig. 8/7, Fig. 11/6; Kalicz 1973, Abb. 2/4, Abb. 5/2; Težak-Gregl 1980-1981, Abb. 1, 5, 7). The presence of similar spiraloid decoration in Bodrogkeresztur and Lasinja-Balaton contexts isn't brought up here to confirm the local origin of the Bratislava type bowls, but rather to point out that presence or absence of certain decorative elements shouldn't be the argument for such a claim. The solution to the question of the origins of this exclusive type of vessel is currently out of reach. Instead, we should concentrate ourselves on the impacts and nature of the vast communications and contacts during that time period.

Communications between the Carpathians and Sub Carpathian areas, Transdanubia, Hungarian Alföld and Vojvodina in the North with Central Balkans, Thrace, Macedonia and Aegean region was also developed along major river courses such as the Danube, Tisza, Velika

Morava, Drina and Vardar. It is possible two outline two main communication routes of the northern half of vertical axis:

1. *The Danube axis* connected Slovakian Sub Carpathians and Hungarian Transdanubia on the North with Slavonia and Vojvodina on the South. Some Central European regions such as Bavaria, Bohemia, Moravia and East Austria also gravitated to the Danube axis for communication with south areas.

2. *The Tisza axis* connected the Eastern areas of the Romanian, Ukrainian and Hungarian Carpathian and Sub Carpathian regions on the North with Vojvodina, Romanian Banat and further on with Iron Gorge and Pontic area to the south and Southeast.

Both outlined communication axis have very good connections with South. The major one is the Velika Morava-Vardar route which was used ever since Early Neolithic for transmission of people, goods and ideas from the South to North and *vice versa*. Supposing this was the main way of movement of the bearers of Sesklo, Dimini, Starčevo Anzabegovo-Vršnik-Gura Baciului cultures. Creating and clearing this epic communication which will remain the basic the North-South road, the first Neolithic farmers spread the idea of agriculture from the Ageans, Macedonia and Thrace further to the north of Central Balkans. Later on, during the Late Eneolithic period Danube/Tisza-Velika Morava-Vardar communication persisted as the most important vertical communication axis. An alternative path led along the courses of Drina and Kolubara rivers, throughout the regions of Western Serbia and Eastern Bosnia. As it was stressed earlier, the intensification in circulation of people, goods and ideas during the Late Eneolithic period in Central and South-eastern Europe is in the closest connection with the Secondary Products Revolution, and domestication of equids, and the first traction wagons. Both innovations are of undoubtedly Late Eneolithic origin as it is testified on Boleraz and Baden sites (cf. Sherratt 1981, 261-305; Idem 1983, 90-104).

Distribution of the Late Eneolithic Bratislava type bowls is associated with continuation of homogenisation process of material culture which started in the previous period. Unification of pottery forms over the vast territory of the Central and South-eastern Europe coincides with the duration of the Boleraz-Cernavoda III cultural

complex. Similar morphological and decorative patterns of pottery production, like conical or biconical cups and beakers with channelled decoration, conical or biconical *S* profiled and sinuous bowls, pseudotorted handles, channelling, plastic band application and incising as the leading ornamental patterns appear from the territory of Arbon Bleiche III, Horgen, Rossen, Schöningen and Salzmünde cultures of South Bavaria, East Switzerland and Austria, through the areas of Classical Boleraz culture in Eastern Slovakia, Transdanubia, Serbia, to the far South and East regions of Cernavoda III and Aegean Late Chalcolithic cultures (Spasić 2007, 96-106).

The homogeneity of material culture and vast distribution of Bratislava type bowls were achieved throughout the mentioned intensification of circulation of people, goods and ideas during the Late Eneolithic. Slovakian finds of Bratislava type bowls from Jevišovice and Bratislava lie on the first communication axis, their similarity with the examples from Masinske Njive in Western Serbia isn't surprising considering the fact that it is the Danube-Drina/Kolubara route along which Slovakian obsidian was imported to this site (Tripković B., Milić M., in prep). On the other hand, Bratislava type bowl and other recovered material from the site of Kétegyháza in Eastern Hungary which lies on the Tisza communication axis coincides with the mixed Boleraz and Cernavoda III morphological and decorative elements in pottery production of the settlement in Brza Vrba. On the basis of this data it could be imposed that along the Tisza River was some kind of mediating area between two great Late Eneolithic cultures.

Conclusion

Presented paper dealt with Middle and Late Eneolithic communications in the light of distribution of the rectangular, lobate vessels and Bratislava type bowls. It was outlined that the central reason for the contact intensification on a macro-scale was a Secondary Products Revolution, which eased the communication by introducing the domesticated equides and wagons in circulation of people, goods and ideas over the vast territory of Central and South-eastern Europe. Both types of vessels were distributed in the course of micro and macro scale migrations, wars and raids and through the acts of exchange, trade and acquisition of prestige and utilitarian goods such as gold, copper,

opsidian, ochre, *Spondylus* and *Glycymeris* shells, salt, flint... Homogeneity of the material culture during the both periods is also to be considered as a result of a growing economic stress caused by the competition over the natural resources and trade of prestige items. It is not to be forgotten that although there is a fair ground for a claim that vivid contacts developed between Aegean and Central Balkans trade with sea shells stopped and are to be renewed not until the Early Bronze Age (Tripković 2006, 99). The conclusion could be that the control over these prestigious items came under control of the local hierarchy that wasn't interested in shearing it with others. Also, in a much broader sense, the vast circulation of rectangular, lobate vessels and Bratislava type bowls should be considered as a willingness to join or to retreat from the current socio-cultural and economic milieu through the act of acceptance, rejection and negotiation both on micro and macro-scale.

Acknowledgments

I would like to thank Florin Draşovean for a kind opportunity to participate in this volume, my mentor Bisenija Petrović for useful suggestions on the first version of the Serbian text and for her hospitality and friendly acceptance in Belgrade city museum, Mirjana Blagojević for the opportunity to work with unpublished material from Kolubara rescue excavations and to academian Borislav Jovanović and professor Miloš Jevtić for constant encouragement and endless conversation about European Eneolithic.

REFERENCES

- Aleksandrov 1995,
Aleksandrov S., The Early Bronze Age in Western Bulgaria: Periodization and Cultural Definition. (D. W. Bailey, I. Panayotov), *The Prehistoric Bulgaria*, Madison (1995), 253-271.
- Anthony 1986,
Anthony W.D., The Kurgan Culture, Indo-European Origins and the Domestication of the Horse: a Reconsideration. *Current Anthropology*, 27/4 (1986), 291-313.
- Banner 1956,
Banner J., *Die Pécelér Kultur*. Budapest, (1956).
- Blagojević 2005,
Blagojević M., Ceramic Vessels from Early Eneolithic House from the Locality of Livade in the Village Kalenić. *Kolubara*, 4 (2005), 31-79.
- Bognar-Kutzian 1963,
Bognar-Kutzian I., *The copper Age Cemetery of Tiszapolgar-Basatanya*. Budapest, (1963), ispraviti u tekstu.
- Bognar-Kutzian 1972,
Bognar-Kutzian I., *The Early Copper Age Tiszapolgar Culture in the Carpathian Basin*. Budapest, (1972).
- Богосављевић-Петровић 2001
Богосављевић-Петровић, Винчанска кремена индустрија – Проблем употребе и дистрибуције сировина са освртом на долину Западне Мораве. (Н. Тасић and Е. Радловић), *Археолошка налазишта Крушевца и околине*, Крушевац-Београд, (2001), 139-151.
- Bondar 2001,
Bondar M., L'état des recherches sur la culture de Baden en Hongrie. (P. Roman, S. Diamandi), *Cernavodă III- Boleráz, ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau*, Bucureşti, (2001), 437-459.
- Craig O. 2002,
Craig O., The development of dairying in Europe: potential evidence from food residues on ceramics. *DP*, XXIX, (2002), 97-107.
- Craig et alii 2003,
Craig O., et alii, Milk Jugs and Other Myths of the Copper Age of Central Europe. *European Journal of Archaeology*, 6/3, (2003), 251-269.
- Čović 1989-1990,
Čović B., Schnurverzierte Keramik an der östadratischen Küste und in ihrem Hinterland. *Старинар*, XL-XLI, (1991), 51-61.
- Dimitrijević 1979,
Dimitrijević S., O nekim kontroverznim pitanjima u kronologiji eneolita južnih područja karpatske kotline. *Osječki zbornik*, XVII, (1979), 35-78.
- Douzougli - Zachos 2002,
Douzougli A., Zachos, K., L'Archéologie des Zones Montagneuses: Modèles et Interconnexions dans le Néolithique de l'Épire et de l'Albanie Méridionale. *BCH*, 42, 111-143.
- Ecsedy 1979,
Ecsedy I., *The People of the Pit-Grave Kurgans in the Eastern Hungary*. Budapest, (1979).
- Evershead et alii 2002,
Evershead R. et alii, Identification of animal fats via compound specific d13C values of individual fatty acids: assessments of results for reference fats and lipid extracts of archaeological pottery vessels. *DP*, XXIX, (2002), 73-96.
- Foltiny 1958,
Foltiny S., *The Oldest Representations of Wheeled Vehicles in Central and Southeastern Europe*. *AJA*, 63/1, (1958), 53-58.

- Forenbaher - Kaiser 1997,
Forenbaher S., Kaiser T., Palagruža, jadranski moreplovci i njihova kamena industrija na prijelazu iz bakrenog u brončano doba. *Opvscula Archaeologica*, 21, (1997), 15-28.
- Forenbaher - Kaiser 2005,
Forenbaher S., Kaiser T., Palgruža and the spread of farming in the Adriatic. *Opvscula Arch*, 29, (2005), 5-25.
- Георгиев 1979,
Георгиев А. И., Характеристика и основни данни за глинениите съдове. (Г. Ил. Георгиев), *Езеро:Раннобронзовото селище*, София, (1979), 361-387.
- Greenfield 1988,
Greenfield H., The Origins of Milk and Wool Production in the Old World: A Zooarchaeological Perspective from the Central Balkans. *CA*, 29/4, (1988), 573-593.
- Гарашанин 1949,
Гарашанин Д., Из преисторије Земуна. *Музеју*, 2, (1949), 78-86.
- Гарашанин 1950,
Гарашанин Д., 1950. Један праисториски суд необичног облика из Земуна. *Музеју*, 5, (1951), 106-112.
- Garašanin 1954,
Garašanin M., Остава из Кладова и проблем степских утицаја у неолиту Доњег Поморавља. *Arheološki Vestnik*, V, (1954), 225-236.
- Гарашанин 1973,
Гарашанин М., *Праисторија на тлу Ср Србије I-II*. Београд, (1973).
- Глишић 1961,
Глишић Ј., Појава раних бронзанодобних култура на Kosovu I Metohiji. *GlasnikMKM*, VI, (1961), 133-144.
- Govedarica 2001,
Govedarica B., Die Funde vom Typ Cernavodă III-Boleraz im ehemaligen Jugoslawien. (P. Roman, S. Diamandi), *Cernavodă III- Boleráz, ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Untern Donau*, București, (2001), 358-369.
- Govedarica 2004,
Govedarica B., *Zepterträger – Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und im Steppenraum Südost- und Osteuropas*. Mainz, (2004).
- Govedarica 2006,
Govedarica B., Die kreuzförmigen Steinkeulen der frühen Kupferzeit. (N. Tasić and C. Grozdanov), *Homage to Milutin Garašanin*, Belgrade, (2006), 415-433.
- Hodder 1979,
Hodder I., Economic and Social Stress and Material Culture Patterning. *American Antiquity*, 44/3, (1979), 446-454.
- Hodder 1986,
Hodder I., *Reading the Past*. Cambridge University Press. Cambridge, (1986).
- Jovanović 1972,
Jovanović, B., *Metallurgija eneolitiskog perioda Jugoslavije*. Beograd, (1972).
- Kaczanovska - Kozłowski 1990,
Kaczanovska M., Kozłowski J., Chipped Stone Industry of the Vinča Culture. (D. Srejović, N. Tasić), *Vinča and its world*, Beograd, (1990), 35-49.
- Kalicz 1973,
Kalicz N., Über die chronologische Stellung der Balaton-Gruppe in Ungarn. (C. Chropovsky), *Symposium über die entstehung und der Chronologie der Badener Kultur*, Bratislava, (1973), 131-165.
- Kimes et alii 1982,
Kimes T., Haselgrove C., Hodder I., A Method for the Identification of the Location of Regional Cultural Boundaries. *Journal of Anthropological Archaeology*, 1, (1982), 113-131.
- Luca 1999,
Luca S.A., *Sfârșitul eneoliticului pe teritoriul intracarpatic al României – Cultura Bodrogresztúr*. Alba Iulia, (1999).
- Makkay 2005,
Makkay J., Ein Gründungsoffer der Tiszapolgár-kultur von Vészto-Mágor. (V. Spinei, C. M. Lazarovici, D. Monah), *Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmbovița oblate*, Iași, (2005), 201-215.
- Maran 1997,
Maran J., Neue Ansätze für die Beurteilung der Balkanisch-Ägäischen Beziehungen im 3. Jahrtausend v. Chr. (P. Roman), *The Thracian World at the crossroads of the Civilizations, I*, Bucharest, (1997), 171-192.
- Maran 1998,
Maran J., Die Badener Kultur und der ägäisch-anatolische bereich. Eine Neubewertung eines alten Forschungsproblems. *Germania*, 76, (1998), 497-525.
- Медовић 1976,
Медовић П., Die Cernavoda III-Kultur im Jugoslawischen Donaugebiet. *Istraživanja*, 5, (1979), 105-110.
- Monah 1997,
Monah D., The Last Great Chalcolithic Civilization of old Europe. (C. M. Mantu, Gh. Dumitroaia, A. Tsaravopoulos), *Cucuteni, The Last Great Chalcolithic Civilization of old Europe*, Bucharest, (1997), 77-82.
- Nemejcova-Pavukova 1981,
Nemejcova-Pavukova V., Náčrt Periodizácie Badenskej Kultúry a jej Chronologických Vzťahov k Juhovýchodnej Európe. *SlArch*, XXIX-2, (1981), 261-296.
- Patay 1961,
Patay P., *A Bodrogreszturi Kultúra Temetői*. Budapest, (1961).

Patay 1995,
Patay P., Die kupferzeitliche Siedlung Tiszaúcs-Sarkad und die Hunyadialom-Kultur. *Inventaria Praehistorica Hungarica*, 7, (1995), 107-115.

Patay 2004,
Patay P., Bemerkungen zur Chronologie der Äneolithischen Gräber in Vajnska, Eine Neudatierung. *AAH*, 55, (2004), 63-79.

Petrescu 2000,
Petrescu S. M., *Locuirea Umană a Peşterilor din Banat Până în Epoca Romană*. Timişoara, (2000).

Roman 1971,
Roman P., Strukturänderungen des Endäneolithikums in Donau-Karpaten-Raum. *Dacia N.S.*, 15, (1971), 31-169.

Sherratt 1981,
Sherratt A., Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution. I. (Hodder, G. Issac, N. Hammond), *Pattern of the Past: The studies in honour of David Clark*, Cambridge, (1981), 261-305.

Sherratt 1983,
Sherratt A., The Secondary Products Exploitation in the Old World. *World Archaeology*, 15/1, (1983), 90-104.

Sherratt 2002,
Sherratt A., Diet and cuisine: farming and its transformations as reflected in Pottery. *DP*, XXIX, (2002), 61-71.

Spasić 2007,
Spasić M., *Neolitska i enolitska naselja na Gradini na Bosutu*. Unpublished MA Thesis. Faculty of Philosophy. Belgrade, (2007).

Tasić 1986,
Tasić N., Sopot-Lengyel, Lasinja und Boleraz funde in Gradina am Bosut in der Nähe von Šid. *A Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve*, XIII, (1986), 51-56.

Tasić 1998,
Tasić N., *The Eneolithic*, in *The Archaeological treasures of Kosovo and Metohija from the Neolithic to the Early Middle Ages*, Ed. N. Tasić, Belgrade, (1998), 89-117, ispraviti u tekstu.

Tasić 1995,
Tasić N., *Eneolithic Cultures of Central and West Balkans*. Belgrade, (1995).

Tasić 2001,
Tasić N., Die Cernavodă-Boleraz Kultur im westlichen Teil der jugoslawien. (P. Roman and S. Diamandi), *Cernavodă III- Boleráz, ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Untern Donau*, Bucureşti, (2001), 342-358.

Težak-Gregl 1980-1981,
Težak-Gregl T., Die Funde der Lasinja-Kultur im Becken von Slavonska Požega. *ArchJug*, 20-21, (1983), 33-37.

Тодоровић 1956,
Тодоровић Ј., Праиториска некропола на Роспи Њуприји код Београда. *Годишњак Музеја Града Београда*, III, (1956), 27-62.

Tripković 2006,
Tripković B., Marine Goods in European prehistory: A New Shell in Old Collection. *AnB (S.N.)*, XIV/1, (2006), 89-102.

Tripković - Milić
Tripković B., Milić M., *Karakterizacija opsidijana sa lokaliteta Masinske Njive kod Lazarevca* (in preparation).

Uzelac 2002,
Uzelac J., *Eneolit južnog Banata*. Vršac, (2002).

Zotović 1963,
Zotović M., Krmenilo-Višesava. *Arheološki Pregled*, 7, (1965), 18-20.

Zotović 1985,
Zotović M., *Archäologische und Etnische probleme der Bronze- und Eisenzeit Westserbiens*. Beograd, (1985).

1.

2.

3.

4.

Plate 1. - Lobate Vessels.

1. Prigrevica; 2. Rospi Čuprija; 3. Rospi Čuprija; 4. Zlotska Pečina

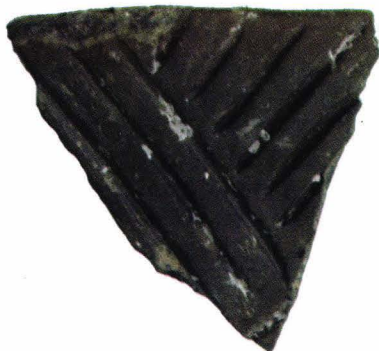
1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

Plate 2. - Bratislava type bowls.
1-2. Gradina na Bosutu; 3-10. Jaričište 1.

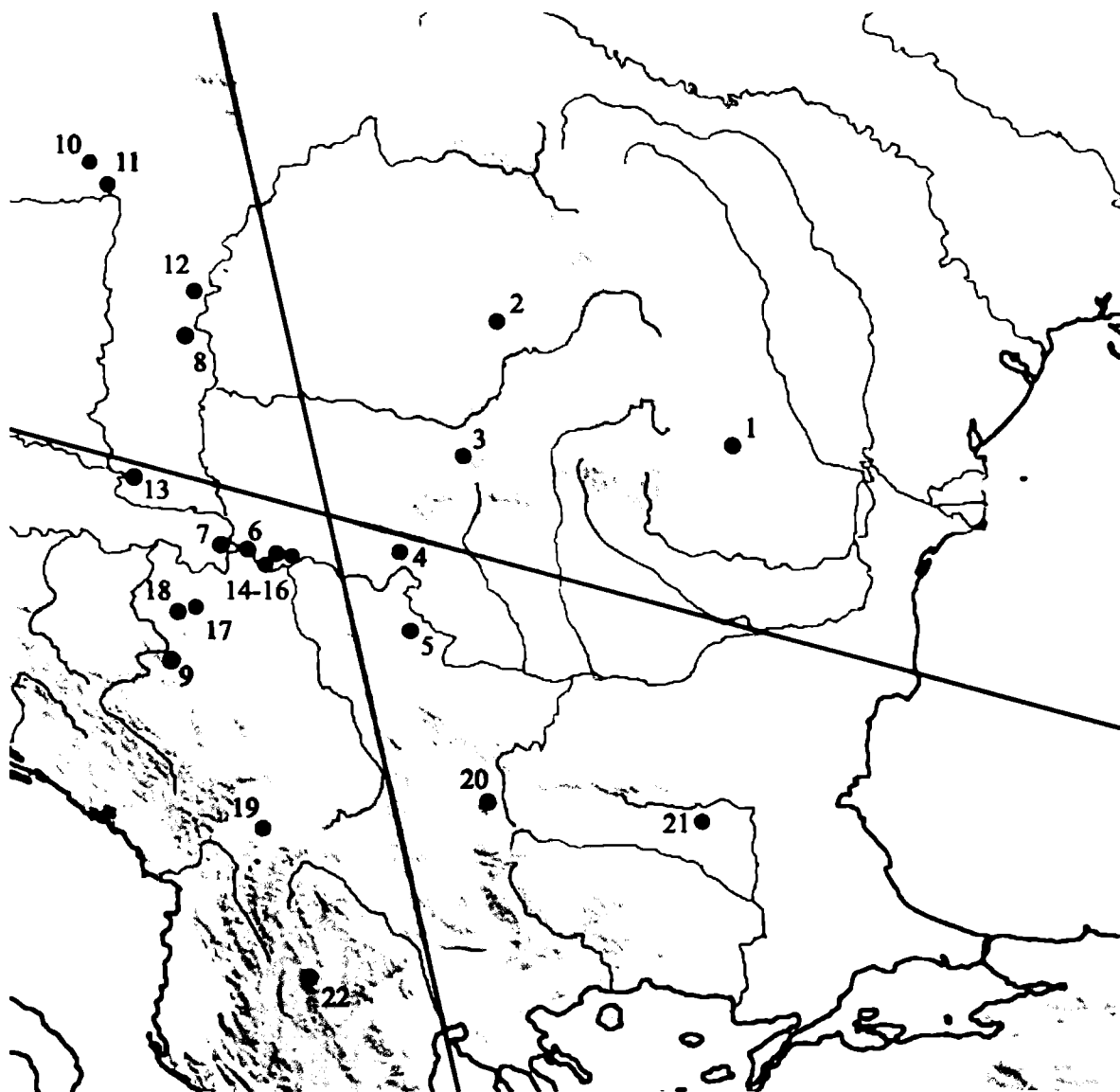

Plate 3. - Distribution of lobate vessels

(1-9) and Bratislava type bowls (10-21): 1-Calu Piatra Soimului; 2-Cheile Turzii; 3-Romanești; 4-Baile Herculane-Peștera Hoților; 5-Zlatska pećina; 6-Rospi Ćuprija; 7-Prigrevica; 8-Tiszaľuc-Sarkad; 9-Višesava; 10-Bratislava; 11-Jeřišovice; 12-Kétegyháza; 13-Gradina na Bosutu; 14-Kovin-Brza Vrba; 15-Vršac-Kozluk; 16-Vršac-Kanal Mesić; 17-Masinske Njive; 18-Jaričište 1; 19-Gladnice; 20-Radomir-Vakhovo; 21-Ezero; 22-Doliana.

SITURI ALE FINALULUI EPOCII CUPRULUI DIN CÂMPIA DE VEST*

Victor Sava**

Cuvinte cheie: *epoca cuprului, Câmpia de Vest, cultura Baden, cultura Coțofeni.*

Keywords: *late copper age, Western Romanian Plain, Baden culture, Coțofeni culture.*

Arealul luat în considerare, Câmpia de Vest a României, reprezintă zona de contact a două importante culturi de la finalul epocii cuprului, cultura Baden și cultura Coțofeni. Principalele obiective urmărite de-a lungul studiului sunt: punctarea stadiului actual al cercetărilor, repertorierea siturilor și analizarea relațiilor intra și inter culturale, în vederea stabilirii punctelor de plecare ale unor viitoare studii.

Câmpia de Vest corespunde laturii estice a câmpiei joase a Tisei, făcând parte din vasta câmpie a Dunării de mijloc. Limita sa nordică se oprește la masivele Oaș și Gutâi, iar în sud ajunge până la granița cu Serbia. Către vest este mărginită de granița României cu Ungaria și cu Iugoslavia, iar în est intră în contact cu Dealurile Vestice, pătrunzând în unele locuri, sub formă de „golfuri”, până la marginea Carpaților Occidentali¹.

Existența unor descoperiri Baden localizate pe boturi de deal, precum Bulci, Cladova, Cubulcut, Tășad și în peșteri, Șuncuiș, Subpiatră, a determinat includerea în analiza de mai jos și a siturilor amplasate în golfurile formate de câmpie sau în imediata lor apropiere. Ținând cont de acestea, putem considera zona submontană ca fiind predispusă influențelor reciproce.

Orizontul cronologic format din culturile Cernavodă III-Boleráz, Baden și Coțofeni a intrat în istoriografia română sub diferite denumiri, precum „perioadă de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului”², „finalul eneoliticii”³ sau „începutul epocii bronzului”⁴. În

vederea racordării la terminologia țărilor vecine, în special Serbia și Ungaria, am optat pentru termenul de finalul epocii cuprului.

1. Paleoclimatul

După cum bine se știe, habitatul nu a fost întotdeauna așa cum îl vedem azi, el aflându-se într-o continuă evoluție. Toată preistoria a stat sub „imperiul” mediului înconjurător, omul încercând să se adapteze permanent la cerințele naturii. Din punct de vedere climateric perioada analizată, se încadrează între sfârșitul Atlanticului și începutul Sub-Borealului.

Atlanticul este denumit optimul climateric al Holocenului, fiind caracterizat printr-o climă ploioasă, dar caldă, linia directoare a acestei perioade fiind una de echilibru. Acest tip de climat a determinat „migrația” spre centrul și estul Europei a speciilor mediteraneene și submediteraneene. În această perioadă se consideră că au apărut pe teritoriul Ungariei unele specii precum vița de vie, iederă și stejarul de piatră⁵. Zonele joase devin din ce în ce mai populate cu foioase (ulm, stejar și tei), în detrimentul pădurilor de pin. În regiunile înalte pădurile de fag, carpen și molid încep să se răspândească relativ rapid⁶. Zonele mai înalte erau acoperite în special de stejari, de tipul *cerris* sau *pubescens*, uneori în mixtură cu fagul și carpenul. Pentru vegetația corespunzătoare spațiilor deschise, se răspândește mai multe tipuri de plante exotermice, ponderea cea mai mare având-o gramineele⁷. Cercetările palinologice au demonstrat că spre sfârșitul Atlanticului își face apariția, în estul Europei, alunul. Faptul acesta este deosebit de important pentru investigațiile, privind climatul, alunul fiind specific climei de tip mediteranean și submediteranean⁸.

* Articolul reprezintă lucrarea de licență susținută la Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca. Doresc să mulțumesc Dr. Florin Gogâltan, coordonatorul lucrării, pentru ajutorul acordat.
** Complexul Muzeal Arad, Piața Enescu, nr. 1, 310131 Arad, e-mail: sava_vic@yahoo.com.

¹ Roșu 1973, 104.

² Berciu 1960, 36, 71; Berciu 1966, 131-139; Roman 1976, 77; Roman-Németi 1978, 58-62; Mantu 1995, 217, 221-223; Gumă 1997, 17; Mantu 1998, 168-169.

³ Vulpe 1974, 248-249; Ursulescu 1998, 54-57; Gogâltan 1999, 14; Ciugudean 2000, 15.

⁴ Vulpe 1997, 42-46.

⁵ Járαι-Komlódi 1968, 199-225.

⁶ Sălceanu 2004, 27.

⁷ Járαι-Komlódi 1987, 43; Cărciumaru 1996, 98.

⁸ Járαι-Komlódi 1987, 44; Cărciumaru 1996, 98.

Deteriorarea climaterică specifică Sub-Borealului se răsfrânge drastic asupra vegetației. Răcirea climei poate fi dovedită prin dispariția stejarului de piatră și a viței de vie sălbatice din secvențele palinice. Tipul de climă specific Sub-Borealului se manifestă prin favorizarea speciilor de plante caracteristice spațiilor închise și răspândirea arborilor, care în Atlantic preferau zonele muntoase. Centrul și estul Europei suferă o rapidă extindere a speciilor de fag, brad, carpen și molid, pădurile răspândindu-se până la marginea Câmpiei Panonice. Asocierea tipică, de arbori este cea alcătuită din diferite specii de stejar, precum și cea dintre carpen și fag⁹. Sub influența climatului rece zăvoaiele de salcie și de frasin, pădurile de stejar, frasin, ulm și vegetația de mlaștină, ajung la maxima lor răspândire. Sub aceste influențe vegetația mică, ce însoțește aceste tipuri de păduri își face și ea apariția, răspândindu-se diverse tipuri de plante, lăcrimioara, ghimbir sălbatic sau mierea ursului¹⁰.

Putem observa că, și din punct de vedere al speciilor de animale, în această perioadă se produce o extindere din zona mediteraneană și submediteraneană. Astfel speciile care preferă zonele deschise scad, ajungând până la 30 %, răspândindu-se din ce în ce mai mult speciile, care preferă spațiile închise¹¹.

Temperaturile medii, ale Atlanticului, coincid optimului climateric, media lunii iulie ajungând la +25 ° C, cea a lunii ianuarie la +5 ° C, iar temperaturile medii anuale în jurul a +16 ° C. Odată cu răcirea climaterică, specifică Sub-Borealului, temperaturile medii încep să scadă. Astfel temperatura medie a lunii iulie se desfășoară între +15 ° C și +16, 5 ° C¹².

Atlanticul este supus unor influențe tropicale, masele de aer polare retrăgându-se înspre nord. Odată cu apariția influențelor Sub-Borealului, masele de aer polare coboară pe altitudine, împingându-le pe cele tropicale înspre sud, acest fenomen reflectându-se printr-o răcire a aerului în toată Europa¹³.

2. Cronologie

Neustupný, primul cercetător care ridică cronologia absolută a culturii Baden între 3400 și 2900 î. Hr.¹⁴, corelează ultima fază a culturii

Baden din Serbia, (Kostolač), cu Tesalicul timpuriu I, iar în Bulgaria cu Ezero¹⁵.

Până la apariția monografiei culturii Coțofeni, marea majoritate a cercetătorilor încadrau orizontul Baden/Coțofeni între culturile Petrești sau Sălcuța și Wietenberg¹⁶. În urma săpăturii de la Băile Herculane „Peștera Hoților”, cronologia relativă a finalului epocii cuprului suportă unele modificări majore. P. Roman, după surprinderea unui orizont de „toarte pastilate” ce precede un nivel Coțofeni I¹⁷, a ajuns la succesiunea cronologică: „toarte pastilate” – Coțofeni Ia¹⁸. Câțiva ani mai târziu, același autor, subliniază succesiunea cronologică, rămasă și astăzi în picioare, Cernavodă III-Boleráz – Baden/Coțofeni, totodată propune contemporaneitatea Cernavodă III-Boleráz târzie/Baden/Coțofeni¹⁹.

Succesiunea propusă de către I. Paul, este oarecum tributară noilor cercetări, acesta propunând interpunerea între cultura Petrești și Coțofeni orizontul „toarte pastilate”, considerând totodată o contemporaneitate între Bodrogkeresztúr/Decea Mureșului/Coțofeni I²⁰. Tot în contextul anilor '90 S. A. Luca propune succesiunea cronologică Bodrogkeresztúr – „toarte pastilate” – Baden/Coțofeni²¹, susținând pentru Transilvania, Banat, Crișana și Oltenia succesiunea „toarte pastilate” – Cernavodă III²².

Tasić analizând epoca cuprului din estul Serbiei introduce cele trei culturi în finalul Eneoliticului mijlociu, prima fază a culturii Baden devansând cronologic cultura Coțofeni. Astfel N. Tasić sincronizează faza I a culturii Coțofeni din Oltenia și estul Iugoslaviei cu Baden I-III din Voievodina. Pentru Oltenia autorul stabilește următoarea secvență cronologică: Sălcuța I-III – Sălcuța IV – Herculane II-III – Celei – Cernavodă III – Coțofeni I, pentru estul Iugoslaviei Bubanj-Sălcuța I – Bubanj-Sălcuța II – ? – Coțofeni (Donje Butorke) – Coțofeni-Kostolač – Kostolač, iar pentru Voievodina Tiszapolgar I – Bodrogkeresztúr I – Hunjadi-Vajska II – Cernavodă III-Boleráz – Baden I – II – III – Kostolač I – II – Vučedol²³. Tot în acest context Tasić introduce conceptul de fază Coțofeni-

¹⁵ Neustupný 1968, tb. 1.

¹⁶ Berciu 1961, 134.

¹⁷ Roman 1971, 97-101.

¹⁸ Roman 1971, 100-114.

¹⁹ Roman 1981, 34-35.

²⁰ Paul 1992, tb. 2.

²¹ Luca 1999, 47.

²² Luca 1999, tb. 1.

²³ Tasić 1981, 20-24.

⁹ Járαι-Komlódi 1987, 45.

¹⁰ Járαι-Komlódi 1987, 45.

¹¹ Füköh 1987, 50, 51.

¹² Kordos 1977, fig. 2.

¹³ Magny 1982, 49-50.

¹⁴ Neustupný 1973, 317-352.

Kostolač, care se bazează pe elementele de influență reciprocă a celor două culturi²⁴.

Într-un studiu dedicat cronologiei culturii Baden, Petrasch realizează pentru regiunea Tisei următoarea secvență cronologică: Bodrogkeresztúr A – Bodrogkeresztúr B – Hunyadihalom – Boleráz – Baden clasic timpuriu²⁵.

O secvență cronologică aproximativ completă apare la P. Raczky. Secvența analizată pentru Transilvania propune următoarea succesiune: Prototiszapolgár – Petrești – Tiszapolgár – Bodrogkeresztúr A – Pecica (nivelele inferioare) – Cheile Turzii – Cernavodă III – Jamnaja – Coțofeni²⁶.

Nikolova consideră faza I Coțofeni și Baden II-III ca făcând parte din EB IB. Autoarea consideră că grupurile Celei și Orlea, faza I a culturii Coțofeni și Cernavodă III (posibil) sunt sincrone cu Baden târziu. Toate acestea sunt sincronizate cu Yunatsite I târzie/Ezero I târzie/Sitogroi IV târzie/Dikili Tash IIIA/Pernik I târzie/Ostrikovac Ia din sudul Balcanilor²⁷. Stabilind contemporaneitatea Baden II-IV cu EB I din sudul Balcanilor, tinde să demonstreze contemporaneitatea EB I cu faza târzie a fenomenului Cernavodă III-Boleráz²⁸. Astfel secvența cronologică la care ajunge este: Troia I/Ezero 10/Yunatsite 14/Dubene II B1/Sitagroi Val/Kostolač/Coțofeni II²⁹.

H. Ciugudean, în urma analizei materialului ceramic din așezările Coțofeni I de la Vințu de Jos „Sibișeni”, Micești „Valea Luncii” sau Vinerea „Tăbărăște”, sugerează contemporaneitatea Cernavodă III-Boleráz/Baden I/Coțofeni I³⁰. Ciugudean argumenta cele de mai sus prin existența unor aporturi ceramice Cernavodă III-Boleráz la repertoriul Coțofeni I și prin faptul că aria de răspândire a complexului Cernavodă III-Boleráz „ocolește clar” aria de răspândire a fazei Coțofeni I³¹.

În privința relației cronologice dintre culturile Baden și Coțofeni, P. Roman sincronizează faza Baden B-D cu Coțofeni I-II³², ulterior H. Ciugudean presupune sincronizarea Baden C cu Coțofeni II³³.

Faza Boleráz, implicit și Cernavodă III, din punct de vedere al cronologiei absolute, reprezintă un orizont situat între 3640-3370 î. Hr. Începutul perioadei Badenului clasic se conturează în jurul datei de 3360 î. Hr. și durează până în jurul lui 2930 î. Hr.³⁴.

Primele probe¹⁴C, privind cultura Coțofeni au fost cele de la Băile Herculane „Peștera Hoților”. Potrivit celor 4 probe sfârșitul fazei II se situează undeva în jurul datei de 2400 î. Hr., proba 6 și 7 au aceeași valoare 2470 ± 50 î. Hr. (c. 3500 î.Hr.), proba 8 este calculată la 2300 ± 60 î. Hr. (c. 3200-3100 B.C.), iar proba 10 la 4360 ± 60 î. Hr. (c. 3400-3000 B.C.)³⁵.

Ulterior au fost prelevate alte 3 probe de la Ostrovu Corbului³⁶ (faza II-III), între 2600-2300 î. Hr. Pentru situl de la Poiana Ampoiului „Ostrovu Corbului” au fost recoltate 5 probe, 3 dintre ele fiind trimise la prelucrare în Zürich, iar celelalte două la Berlin³⁷. Conform acestora, faza III a culturii Coțofeni se desfășoară între 2900 B.C. și 2800 î. Hr.

3. Cultura Cernavodă III-Boleráz

Descoperirile culturii Cernavodă III-Boleráz se leagă de numele a doar doi arheologi, P. Roman³⁸, care publică materialul din colecția Complexului Muzeal Arad și J. Némethi³⁹, care-și leagă numele de siturile din jurul Careiului.

Având în vedere numărul redus de situri și caracterul precar al cercetărilor, nu considerăm necesară o clasificare a siturilor.

Dintre cele patru situri cercetate, prin săpături, doar la Carei „Drumul Căminului”, Cămin „Malul Înalt” și Pișcolt „Cărmidărie S.M.A.” au fost descoperite complexe domestice. Imaginea cea mai complexă, provine, în urma săpăturii de salvare de la Carei, unde au fost identificate o serie de complexe arheologice. Groapa nr. 1, de formă ovală, cu diametrul maxim de 0,90 m și adâncimea de 1,5 m, groapa nr. 2, de dimensiuni mai mici, are diametrul de 0,50 m și adâncimea de 0,25 m, groapa nr. 3 are diametrul maxim de 1,90 m și adâncimea de 1,7 m, iar groapa nr. 4, cu diametrul de 2,20 x 1,40 m și o adâncime de 1,65 m. Primele trei gropi au fost săpate în vederea depozitării resturilor menajere, iar ultima, inițial săpată pentru scos lutul, mai târziu transformată în groapă menajeră.

²⁴ Tasić 1981, 23.

²⁵ Petrasch 1984, fig. 7.

²⁶ Raczky 1991, fig. 8.

²⁷ Nikolova 2001, 236, tb. 1.

²⁸ Nikolova 2001, 247.

²⁹ Nikolova 2001, 249.

³⁰ Ciugudean 2000, 52; Luca *et alii* 2005, 14.

³¹ Ciugudean 2000, 53.

³² Roman 1976, 51-54, fig. 8.

³³ Luca *et alii* 2005, 15.

³⁴ Stadler *et alii* 2001, 544, fig. 4.

³⁵ Roman 1976, 67, nota 11.

³⁶ Linick 1979, 186-202.

³⁷ Ciugudean 2000, 57-59.

³⁸ Roman 1976a, 31-40.

³⁹ Némethi 2001, 299-329.

Pe lângă aceste patru gropi, au mai apărut trei vetre, prima, cu diametrul de 0,90 m, cea de-a doua, cu diametrul de 0,90 x 0,70 m, iar a treia are formă circulară și diametrul de 1,05 m⁴⁰. O altă groapă menajeră, cu diametrul de 1,70 m și adâncimea de 1,20 m, a fost documentată la Cămin și o alta, fiind amintită la Pișcolt.

În urma cercetărilor au fost consemnate, ca și descoperiri domestice, doar patru gropi și trei vetre.

Observații stratigrafice, clare, avem la Carei „Drumul Căminului”, unde nivelul de locuire are o grosime de 0,25 m, fiind surprinsă o singură secvență stratigrafică.

Cele 18 situri, ale acestei culturi, sunt așezate pe primele două trepte de înălțime (50-100 și 101-150 m) (fig. V).

4. Cultura Baden

Cercetările pionerat, din a doua decadă a secolului XIX, îi au în prim plan pe F. Römer, care menționează pentru prima dată o descoperire de tip Baden, cea de la Sântandrei, județul Bihor⁴¹, urmat de J. Hampel și de B. Milleker, ambii, publicând material arheologic de la Beba Veche⁴². M. Roska sondează primul sit Baden, de pe teritoriul actual al României, cel de la Valea lui Mihai „Grădina lui Ráthonyi Iosif”⁴³.

Lista descoperirilor, de tip Baden se înmulțește începând cu a doua jumătate a secolului XX, odată cu săpăturile de la Oradea „Salca-Ghețarie”⁴⁴, Girișu de Criș „Râturi”⁴⁵, Sălacea „Dealul Vida”⁴⁶, Unimăt „Dildoci”⁴⁷, Pișcolt „Nisipărie”⁴⁸, Sânpetru German „Fântâna vacilor”⁴⁹, prin publicarea unor cercetări de suprafață și a unor colecții private, cum ar fi Sântandrei „Podul Moii” și „Hotarul Comunei”⁵⁰, Oradea „Salca-Cărămidărie” și „Cimitirul Rulikivski”⁵¹, Ciumești „Bostănărie” și „Grajdurile C.A.P.”⁵², Sanislău „Curtea fermei C.A.P.”⁵³ sau Carei „Bobald”⁵⁴.

La scurt timp după apariția monografiei culturii Coțofeni, a lui P. Roman⁵⁵, apare singurul studiu monografic dedicat culturii Baden din România, autorii repertoriind un număr de 55 de situri⁵⁶.

Deceniile următoare sunt caracterizate prin îmbogățirea repertoriului, ilustrate prin publicarea unor săpături sau cercetări de suprafață. Analizând descoperirile, în funcție de unitățile administrative, putem observa, că în județele Timiș și Arad, cercetarea acestei culturi nu a reprezentat o prioritate, dar totuși putem aminti cercetările de la Parța „Așezarea V”⁵⁷, Timișoara „Freidorf I”⁵⁸, Cicir „Balastiera”⁵⁹ sau Cladova „Dealul Carierei”⁶⁰.

Pentru județele Bihor și Satu Mare situația este mai clară, aici unele situri fiind mai bine cercetate, precum Fegernic⁶¹, Cefa „La Pădure”⁶², Hodoș „Malondomb”⁶³, Voievozi „Lângă fostul C.A.P.”⁶⁴, Oradea „Salca-Fabrica de Bere”⁶⁵, Moftiu Mic „Pescărie A”⁶⁶, Sanislău „Curtea fermei C.A.P.”⁶⁷ sau Acâș „Râtul lui Vereș”⁶⁸.

D. Berciu, întocmind pentru prima oară o hartă a descoperirilor Baden din România, atribuie Câmpia de Vest, acestei culturi⁶⁹. Puțin mai târziu, P. Roman creează o imagine coerentă, din punct de vedere spațial, al celor două culturi vecine, Baden și Coțofeni, atribuind în mod clar, triburilor badenoide zonele joase. Descoperirile estice ale culturi Baden se încadrează într-o zonă predispusă influențelor reciproce⁷⁰. Următorul pas în acest sens, îl face același P. Roman, în cola-borare cu J. Némethi, întocmind monografia culturii Baden⁷¹.

⁵⁵ Roman 1976.

⁵⁶ Roman-Némethi 1978.

⁵⁷ Kalmar-Oprinescu 1986, 199.

⁵⁸ Kalmar 1984, 395, fig. 7/4; Kalmar-Oprinescu 1986, 203; Mare-Toma 1996, 129; Mare-Toma 1997, 68; Luca 2005, 51.

⁵⁹ Pădureanu 1985, 31.

⁶⁰ Boroneanț 1978, 141, pl. 6/2; Boroneanț *et alii* 1983, 20; Barbu *et alii* 1998, 55; Ciugudean 2000, 68; Hügel *et alii* 2004, 97, 99.

⁶¹ Ignat 1981, 121-129.

⁶² Crișan 1994, 24; Crișan 1998, 7-14, pl. III-IV.

⁶³ Bulzan-Ghemiș 1999, 45.

⁶⁴ Săpătură efectuată în 2001, de către C. Ghemiș și V. Sava.

⁶⁵ Bulzan *et alii* 2003, 221.

⁶⁶ Iercoșan 1987, 63-83; Némethi 1987, 104-108, fig. 7-13.

⁶⁷ Iercoșan 1991, 43-60.

⁶⁸ Némethi *et alii* 2001, 19-20.

⁶⁹ Berciu 1960, pl. VIII; Berciu 1961, pl. III.

⁷⁰ Roman 1976, 13, pl. 3/1.

⁷¹ Roman-Némethi 1978, 11-18.

⁴⁰ Némethi 2001, 300-301.

⁴¹ Römer 1866, 16, fig. 27.

⁴² Hampel 1891, 378; Milleker 1897, 16.

⁴³ Roska 1932, 73-80.

⁴⁴ Rusu *et alii* 1962, 159-164; Horedt 1968, 108, n. 31.

⁴⁵ Dumitrașcu 1967, 73-74, pl. 1/1-3; Dumitrașcu 1968, 257-264.

⁴⁶ Ordentlich 1967, 147-154.

⁴⁷ Dumitrașcu 1968, 41-46.

⁴⁸ Roman-Némethi 1978, 14-15, 22.

⁴⁹ Dörner 1970, 455, fig. 10/5.

⁵⁰ Dumitrașcu-Tăutu 1968, 1.

⁵¹ Dumitrașcu-Tăutu 1968, 2, nr. 6, 7.

⁵² Zirra 1968, nota 2.

⁵³ Roman-Némethi 1978, 15.

⁵⁴ Roman-Némethi 1978, 18.

Aria siturilor Baden, din România, este cuprinsă între următoarele extremități: la nord Foieni „Nisipăria Veche”, la est Șuncuiș „Peștera Igrîța”, la sud Parța „Așezarea V”, iar la vest Beba Veche.

După cum se poate observa (harta XII), avem de-a face cu două zone de concentrare a siturilor. Prima, cea nordică, se încadrează între Crișul Repede și Crasna, unde de altfel se găsește și cea mai mare concentrare de descoperiri. A doua grupă, cea sudică, se concentrează pe valea inferioară a Mureșului. Trebuie menționat că cele două grupări de situri reflectă un stadiu al cercetărilor.

4.1. Descoperiri domestice

4.1.A. Așezări

În analiza de față au fost introduse doar punctele cărora li s-a putut preciza poziționarea pe o anumită formă de relief. Astfel numărul acestora însumează 59 de descoperiri, dintr-un total de 87 (fig. IX), exceptându-le pe cele de la Șuncuiș „Peștera Igrîța” și peștera de la Subpiatră, care se încadrează într-un alt tip de descoperire.

Clasificarea pe forme de relief⁷²

Așezări situate pe forme de relief joase. În cadrul acestei categorii sunt incluse tera-sele unor râuri, grindurile și dunele de nisip.

1. Așezările de pe terasele râurilor sunt reprezentate printr-un număr de 33 de așezări (54 %). Așezări tipice se găsesc la Carei „Bobald”, Carei „Cozard”, Cehăluț „Ferma C.A.P.”, Dindești „Grădina lui Neagu”, Valea lui Mihai „Grădina lui Iosif Ráthonyi”, Oradea „Salca-Cărămidărie”, Oradea „Salca-Ghețarie” etc.

2. O altă formă de relief, unde au fost amplasate așezări ale acestei culturi este grindul, reprezentat printr-un număr de 11 descoperiri (18 %). Așezări ridicate pe acest tip de relief sunt la Cefa, „La Pădure”, Girișu de Criș, „Rături”, Moftinu Mic, „Pescărie A”, Moftinu

Mic, „Pescărie II”, Săcuieni, „Horo”, Unimăt, „Dâlboci” etc.

3. Dunele de nisip sunt reprezentate printr-un număr de 13 descoperiri (21 %). Așezări situate pe dune de nisip se găsesc la Berea „Cetatea Iepurilor”, Ciumești „Grajdurile C.A.P.”, Pișcolt „Nisipărie”, Sanislău „Curtea Fermei C.A.P.”, Voievozi „Lângă fostul C.A.P.” etc.

Așezări situate pe forme de relief înalte. În această categorie sunt incluse dealurile.

1. Așezări ale acestei culturi situate pe unele forme de relief înalte, cum ar fi dealurile, sunt slab reprezentate, prin trei descoperiri (7 %); Cladova „Dealul Carierei”, Cubulcut „Cseroldal” și Tășad „Cetățaua”.

Descoperirile Baden se situează, în marea lor majoritate (73 de situri), pe treapta de altitudine cuprinsă între 101-150 m altitudine, fiind urmate de alte 10 situri, amplasate în câmpia joasă, cuprinsă între altitudinile 50-100 m. Situri „atipice”, care depășesc altitudinea de 200 m sunt la Cehăluț „Ferma C.A.P.”, Cladova „Dealul Carierei”, Subpiatră, Șuncuiș „Peștera Igrîța” și Tășad „Cetățaua” (fig. VI).

4.1.B. Locuințe

Locuințe de suprafață au fost identificate la Fegernic, unde au fost dezvelite parțial, două, iar una integral, toate de formă dreptunghiulară. Locuința dezvelită integral, orientată est-vest, are dimensiunile de 4,20 x 3,70 m, în colțul vestic fiind identificată o vatră⁷³.

Cercetările efectuate la Moftinu Mic „Pescărie A”, au dus la identificarea a două locuințe, ambele de suprafață. L_1 , de formă dreptunghiulară, cu dimensiunile de 3,20 x 2,10 m, pe latura nordică fiind descoperită o vatră. Cea de-a doua locuință (L_2), a fost deranjată de lucrările moderne⁷⁴.

La Sanislău „Ferma C.A.P.” au fost dezvelite trei locuințe, primele două, de suprafață, iar cea de-a treia adâncită. Locuința nr. 1 are formă rectangulară, cu dimensiunile de 5 x 2,60 m. Locuința nr. 2 (situată la 7 m de prima), cu dimensiunile surprinse de 3,5 x 2,5 m, conținea pe latura vestică o vatră⁷⁵.

Primele locuințe atribuite acestei culturi sunt menționate în 1924, în urma săpăturii lui Roska de la Valea lui Mihai „Grădina lui Ráthonyi Iosif”. În urma sondajului, au fost consemnate trei locuințe de suprafață, toate orientate est-vest. L_1 era de formă dreptunghiulară, având

⁷² Pentru a evita unele confuzii, voi încerca, pe scurt, definirea formelor de relief folosite în clasificarea așezărilor: *Grind* - mică ridicătură de teren de formă alungită, care rezultă din depunerile aluvionare ale unei ape curgătoare; *Terasa unui râu* - sistem de suprafețe plane, în formă de trepte, situate în lungul versanților unui râu; *Dună de nisip* - movilă (mică) de nisip formată de vânt în regiunile nisipoase; *Peșteră* - cavitate subterană naturală de dimensiuni mari, cu ieșire la suprafață; *Poalele unui deal* - porțiuni de teren (aproximativ plană) ce se află la baza unui deal; *Panta unui deal* - porțiuni de teren cu suprafața înclinată; *Deal* - ridicătură de teren mai joasă decât muntele (după <http://www.e-scoala.ro/geografie/geografie.html#p>).

⁷³ Ignat 1981, 121.

⁷⁴ Iercoșan 1987, 67, fig. 1.

⁷⁵ Iercoșan 1991, 44-45.

dimensiunile de 3 x 2 m și conținea două vetre de foc. L_2 avea dimensiunile de 2,80 x 2 m, conținea o vatră amplasată într-un colț și o groapă pe latura vestică. L_3 era compusă din două încăperi cu dimensiunile de 3,3 x 2,3 m și 4,3 x 1,1 m. Aceasta din urmă conținea două vetre de foc⁷⁶.

La Girișu de Criș „Rături”, a fost identificată o locuință *adâncită*, căreia nu i se precizează dimensiunile sau forma, din desenul profilului locuința pare să fi avut o lungime de aproximativ 4,50 m⁷⁷.

Pe lângă cele două locuințe de suprafață de la Sanislău „Ferma C.A.P.”, a fost identificată și o locuință *adâncită*, surprinsă numai pe o latură, cu lungimea de 4 m (*nr.* 3)⁷⁸.

În urma săpăturii de la Timișoara, „Freidorf I”, a fost identificată o locuință (*BI*), de formă dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite și *adâncită* până la 1,10 m față de nivelul actual de călcare⁷⁹.

Mai sunt amintite, la Cladova „Dealul Carierei”⁸⁰ o locuință de suprafață, Cubulcut „Cseroldal” patru „gropi de bordeie”⁸¹ și la Dindești „Vii” o platformă de chirpic (posibilă locuință de suprafață)⁸², fără alte informații.

Până în prezent au fost dezvelite 13 locuințe (se exclud cele de la Cubulcut „Cseroldal” și Dindești „Vii”), dintre care 10 de suprafață și 3 *adâncite*. Ca și mărime locuințele variază de la 3 x 2 m (Valea lui Mihai „Grădina lui Ráthonyi Iosif”) până la 4,20 x 3,70 m (Fegernic). Excluzând locuința cu două încăperi de la Valea lui Mihai, complexele de locuit sunt de mărime mică, ele putând adăposti 3-4 persoane. După cum se poate observa, locuințele de suprafață sunt predominante.

Având în vedere faptul că, până în prezent, pentru teritoriul Ungariei nu avem date cu privire la existența locuințelor *adâncite*⁸³, putem tragem concluzia că acest tip de locuințe, descoperite în mediul Baden, de pe teritoriul României, se datorează influențelor culturii Coțofeni. Afirmția de mai sus este întărită și de faptul că în aceste situri, unde au fost identificate astfel de locuințe, s-au evidențiat importuri ale culturii Coțofeni.

4.1.C. Vetre

În interiorul locuințelor au fost descoperite la Valea lui Mihai „Grădina lui Ráthonyi Iosif”, un număr de cinci vetre. L_1 conține două vetre, ambele situate pe latura sud-estică, având diametrul de 0,60 m. L_2 conținea o singură vatră cu diametrul de 0,60 m, amplasată în colțul sud-estic. În L_3 , au fost surprinse două vetre, una cu diametrul de 0,60 m, situată în centrul locuinței, cât despre de-a doua vatră, amplasată în colțul sud-estic, nu avem detalii⁸⁴.

În locuința dezvelită integral de la Fegernic, a apărut, în colțul vestic o vatră cu diametrul de 0,50 m⁸⁵.

La Moftinul Mic „Pescărie A”, pe latura nordică a L_1 , a fost identificată o vatră dreptunghiulară, cu dimensiunile de 0,60 x 0,50 m⁸⁶.

Pe latura estică a locuinței L_2 de la Sanislău „Ferma C.A.P.” a fost identificată o vatră (V_4), parțial distrusă de bulldozer, sub ea găsindu-se 4 vătuci de vatră de formă cilindrică, dispuși sub lipitură⁸⁷.

În cadrul așezării de la Fegernic, au fost identificate șase vetre *exterioare*, diametrele lor variază între 0,50 și 0,70 cm⁸⁸.

Astfel de vetre au apărut și la Moftinul Mic „Pescărie A”. V_1 , de formă rectangulară, cu dimensiuni de 0,80 x 0,70 m, a fost acoperită de fragmente ceramice, provenind de la diverse recipiente, o râșniță și un obiect de lut, căruia Iercoșan îi acordă un rol cultic. V_2 , de formă rectangulară, cu dimensiuni de 0,80 x 0,60 m, sub lipitura căreia au ieșit fragmente ceramice. V_3 , de formă ovală, are dimensiunile de 0,70 x 0,60 m⁸⁹.

Dintre cele 6 vetre de la Pișcolt „Nisipărie”, avem descriere pentru 3 dintre ele. Vatra *a*, de formă ovală, cu diametrul de 0,60 m, vatra *b*, de formă circulară și vatra *c*, de formă rotundă, cu diametrul de 0,50 m⁹⁰.

La Sanislău „Ferma C.A.P.” au fost identificate patru vetre *exterioare*, toate de formă ovală. V_1 are dimensiuni de 0,80 x 0,60 m și o grosime de 6-7 cm. V_2 are dimensiuni de 0,75 x 0,65 m. V_3 are diametrul de 0,65 x 0,50 m, pe ea fiind descoperite fragmente ceramice și oase de animale carbonizate. V_4 a fost distrusă⁹¹.

⁷⁶ Roska 1932, 74.

⁷⁷ Dumitrașcu 1968, 258, fig. I.

⁷⁸ Iercoșan 1991, 44-45.

⁷⁹ Mare-Toma 1997, 68.

⁸⁰ Material inedit din colecția Complexului Muzeal Arad.

⁸¹ Roman-Németi 1978, 14.

⁸² Marta *et alii* 2002, 127-128.

⁸³ Bondár 2002, 11.

⁸⁴ Roska 1928-1932, 74, fig. I.

⁸⁵ Ignat 1981, 121.

⁸⁶ Iercoșan 1987, 67.

⁸⁷ Iercoșan 1991, 44, fig. 4/7.

⁸⁸ Ignat 1981, 121.

⁸⁹ Iercoșan 1987, 66-67.

⁹⁰ Roman-Németi 1978, 23, fig. 2.

⁹¹ Iercoșan 1991, 44-45.

Vetre mai sunt consemnate și la Ciumești „Grajdurile C.A.P.”⁹².

În urma săpăturilor arheologice au fost descoperite 27 de vetre, 8 dintre ele amplasate în interiorul locuințelor, iar 19 în exterior. Ca și formă, pentru vetrele interioare, predomină cele rotunde, media diametrelor fiind cuprinsă între 0,50-0,60 m, iar pentru cele exterioare, predomină vetrele ovale, a căror dimensiuni variază între 0,65 x 0,50 m și 0,80 x 0,60 m.

4.1.D. Gropi

În apropierea locuinței (la o distanță de 2 m) de la Girișu de Criș „Rături” a fost identificată o groapă cu diametrul aproximativ de 1,5 m⁹³.

Sondajul de la Unimăt „Dildoci” a scos la iveală o groapă cu diametrul, aproximativ, de 1 m și adâncimea de 0,50 m⁹⁴. La 3 m de locuința săpată integral de la Fegernic a fost identificată o groapă menajeră cu diametrul de 0,96 m, iar pe toată suprafața afectată de sondaj identificându-se încă patru gropi, probabil menajere, cu diametrul și adâncimea, cuprinse între 0,95 și 1,15 m și respectiv 0,60-0,75 m⁹⁵.

Săpătura de salvare de la Moftinul Mic „Pescărie A” a dus la descoperirea a patru gropi. Groapa nr. 1, situată spre marginea așezării, inițial săpată pentru scoaterea lutului, ulterior fiind umplută cu resturi menajere, are o formă semicirculară, cu dimensiunile de 5 x 2,5 m și adâncimea 0,75 m. Groapa nr. 2 are o lățime de 1,3 m și adâncimea de 1,4 m. Ce de-a treia groapă (nr. 3), de formă conică, cu diametrul de 0,80 m și adâncimea de 0,70 m, are pereții arși și nu conține material arheologic. Groapa nr. 4, deranjată parțial de lucrări, are forma ovală, cu lățimea de 1,40 m și adâncimea de 1,10 m⁹⁶.

Dintre cele 25 de complexe de la Pișcolt „Nisipărie” sunt publicate doar trei. Groapa nr. 4, de formă ovală, cu diametrul de 0,95 m, prezintă o adâncime de 0,57 m, groapa nr. 7, cu diametrul de 1,05 m, are adâncimea de 0,45 m și groapa nr. 8, cu diametrul de 0,70 m, are o adâncime de 1,10 m⁹⁷.

La Sanislău „Ferma C.A.P.” a fost identificat un număr considerabil de gropi. Groapa nr. 1, parțial distrusă de lucrări, are forma ovală, cu diametrul de 1,40 m și adâncimea de 0,45 m. Gropile nr. 3, 4, 5 au o formă ovală, cu dimensiuni mai reduse. Groapa nr. 6, de formă

ovală, cu dimensiunile de 1,10 x 0,80 m, ajunge la o adâncime de 0,70 m, fiind căpăcuită cu un strat de lut galben, peste ea s-a construit vatra nr. 2. Groapa nr. 7 are o formă circulară, are diametrul de 0,80 m și adâncimea de 0,25 m. Groapa nr. 8, de formă ovală, are diametrul de 1,10 x 0,90 m și adâncimea de 0,90 m. Groapa nr. 9, de formă ovală, are dimensiunile de 0,80 x 0,70 m și adâncimea de 1,20 m. Pentru groapa nr. 10 nu avem informații⁹⁸.

O groapă cu o destinație „specială”, pare să fie nr. 2 de la Sanislău „Ferma C.A.P.”, de formă circulară, cu fundul drept, diametrul gurii de 1,80 m, cel al fundului de 1,40 m, iar adâncimea de 1,20 m. Ca și material arheologic conținea fragmente ceramice din pastă semifină și fină, cu angobă, o strachină cu toartă fragmentară, o cantitate mare de oase de animal, multă cenușă și un craniu uman⁹⁹.

Până în prezent, doar la Valea lui Mihai „Grădina lui Ráthonyi Iosif” a fost identificată o groapă amplasată în interiorul unei locuințe. „Locuința subterană”, cum era denumită de către Roska, situată pe latura estică a L₂, în fapt ea reprezintă o groapă de provizii în formă de clopot, cu diametrul gurii de 1 m, diametrul fundului ajungând până la 1,85 m, iar adâncimea până la 1,45 m¹⁰⁰.

Gropi au mai fost semnalate și în cadrul situ-rilor de la Cefa „La Pădure” (1 groapă, cu diametrul aproximativ de 0,50 m și adâncimea de 0,25 m)¹⁰¹, Dindești, „Vii”¹⁰², Hodoș „Malom-domb”¹⁰³, Moftinul Mic „Pescărie II” (două gropi)¹⁰⁴, Oradea „Salca-Fabrica de bere”¹⁰⁵.

Până în prezent se cunosc 50 de gropi, dintre care, doar pentru 24, dintre ele, avem informații cu privire la forme sau dimensiuni. Astfel, au fost identificate 19 gropi menajere, o groapă de provizii nereutilizată și una cu destinație „specială”. Dintre gropile menajere, doar groapa nr. 1 de la Moftinul Mic „Pescărie A” este singura, care a fost utilizată inițial ca și groapă de extragere a lutului, în același timp având și cele mai mari dimensiuni.

De la Ciumești, „Grajdurile C.A.P.” provin 14 „obiective” ale culturii Baden, fără nici o altă precizare¹⁰⁶.

⁹² Roman-Németi 1978, 23.

⁹³ Dumitrașcu 1968, 258, fig. 1.

⁹⁴ Dumitrașcu 1969, 42, fig. 2; 3.

⁹⁵ Ignat 1981, 121.

⁹⁶ Iercoșan 1987, 64-67, fig. 1.

⁹⁷ Roman-Németi 1978, 14-15, 23, fig. 2.

⁹⁸ Iercoșan 1991, 44-45, fig. 1.

⁹⁹ Iercoșan 1991, 44.

¹⁰⁰ Roska 1932, 74, fig. 2.

¹⁰¹ Crișan 1998, 8, pl. 1/2.

¹⁰² Marta et alii 2002, 127-128.

¹⁰³ Bulzan-Ghemiș 1999, 45.

¹⁰⁴ Németi et alii 2001, 148.

¹⁰⁵ Bulzan et alii 2003, 221.

¹⁰⁶ Roman-Németi 1978, fig. 5.

4.2. Stratigrafia

Cehăluț „Ferma C.A.P.” – s-a dovedit existența a două nivele de cultură, unul aparținând locuirii Baden, iar celălalt al locuirii Otomani, fără alte precizări¹⁰⁷.

Ciumești „Grajdurile C.A.P.” – depunerea culturii Baden are o grosime ce variază între 0,10-0,30 m, fiind suprapusă de nivele ce aparțin epocii migrațiilor, acestea fiind tăiate de gropi ale mormintelor ce aparțineau epocii bronzului și La Tène.

Girișul de Criș, „Râturi” – primul nivel de cultură aparține culturii Basarabi, iar cel de-al doilea al culturii Baden, ce variază între 0,20-0,40 m, cele două nivele de cultură sunt despărțite de un nivel aluvionar, gros de aproximativ 0,60 m¹⁰⁸.

Moftinu Mic „Pescărie A” – a fost identificat un singur nivel de cultură, cu grosimea de 0,30-0,40 m¹⁰⁹.

Pișcolt „Nisipărie” – nivelul de cultură are o grosime aproximativă de 0,30-0,35 m, fiind tăiat de morminte La Tène și din epoca timpurie a bronzului¹¹⁰.

Sanislău „Curtea fermei C.A.P.” – a fost identificat un singur nivel de cultură, gros 0,60-0,70 cm, ce se îngusta până la 0,20-0,25 m¹¹¹.

Unimăt „Dâlboci” – nivelul de cultură Baden, gros de aproximativ 0,15 m (de la 1,45 / 1,50 m-1,60 m), este suprapus de cel de epoca bronzului¹¹².

Sâmpetru German „Fântâna Vacilor” – aici nu se precizează succesiunea stratigrafică, cu toate că Dörner sesizează un nivel de cultură ce se desfășoară între – 0,10-1 m¹¹³. În urma analizei materialului aflat în colecția Complexului Muzeal Arad, am putut observa¹¹⁴, existența următoarei succesiuni stratigrafice: Bodrogkeresztúr – Baden – bronz mijlociu – morminte sec. III-IV d. Hr. Astfel se poate considera existența a două nivele de locuire, cel al culturii Bodrogkeresztúr și cel al culturii Baden, fragmentele ceramice aparținând epocii bronzului fiind destul de slab reprezentate.

Valea lui Mihai „Strada Fântânii, nr. 273” – se precizează doar faptul că nivelul de cultură începe la cota – 0,40 m¹¹⁵. În urma materialul

publicat putem trage concluzia existenței unui singur nivel de cultură.

Până în prezent sunt nouă situri, cărora li se poate preciza stratigrafia. Nivelurile de depuneri arheologice, ale culturii Baden sunt, în general subțiri, ele oscilând între 0,15 m (la Unimăt „Dildoci”) și 0,60-0,70 m (la Sanislău „Curtea fermei C.A.P.”), media ajungând undeva între 0,30-0,40 m. Din grosimea nu prea mare a acestora și din faptul că până în prezent, pe teritoriul României, nu au fost identificate situri, care să prezinte succesiune de niveluri, putem trage concluzia că așezările reprezintă locuri de o durată scurtă.

4.3. Descoperiri funerare

Pentru România lucrurile rămân incerte, datorită puținelor descoperiri de acest gen, cele de la Valea lui Mihai „Grădina lui Ráthonyi Iosif” și a presupuselor morminte din „Peștera Igrîș”, Șuncuiuș. Inventarul primului mormânt de la Valea lui Mihai este format dintr-o urnă ce conținea resturi de oase calcinate, o ceașcă și o verigă de aramă, iar inventarul celui de-al doilea mormânt nu s-a păstrat¹¹⁶.

La Șuncuiuș, descoperirile constau în așa zisele morminte și depuneri de material arheologic din „sala Coloanei”, astfel „Mormântul A” era săpat într-o alveolă naturală, cu diametrul de 0,75-0,80 m și adânc de 0,15 m. Pământul de umplură consta într-un strat gros de 3 cm de cenușă și bucăți de cărbuni, fiind acoperit de un strat de ocră de 1-2 cm, la rândul lui acoperit de un al treilea strat, alcătuit din argilă cenușie. „Mormântul B”, situat, tot într-o alveolă naturală, prezenta diametru de 1 m, fiind acoperit de un strat de lut. În apropierea „mormântului A” au fost depuse numeroase fragmente ceramice și concentrări de oase, cu predilecție fragmente craniene¹¹⁷. Cu privire la aceste descoperiri, se poate afirma, că se încadrează în categoria descoperirilor cu caracter magico-ritualic¹¹⁸.

5. Cultura Coțofeni

În urma descoperirilor de la Bocșa Montană „Dealul Colțan”, G. Halavács introduce pentru prima oară materiale ale culturii Coțofeni în literatura de specialitate¹¹⁹. H. Schroller sintetizează informațiile, privind cultura Coțofeni (la el *Furchenstichkeramic* și *Linsenkeramik*), amintind și descoperirile de la Aștileu, „Peștera Igic”, Vadu Crișului, „Peștera

¹⁰⁷ Roman-Németi 1978, 18.

¹⁰⁸ Dumitrașcu 1968, fig. 1.

¹⁰⁹ Iercoșan 1987, fig. 1/b.

¹¹⁰ Roman-Németi 1978, 15.

¹¹¹ Iercoșan 1991, 44.

¹¹² Dumitrașcu 1969, fig. 3.

¹¹³ Dörner 1970, 455.

¹¹⁴ Material în curs de prelucrare.

¹¹⁵ Roska 1932, 74.

¹¹⁶ Roska 1932, 73, fig. 11, 12.

¹¹⁷ Emödi 1984, 406-407.

¹¹⁸ Vezi discuția de la Kacsó 1999, 120-121.

¹¹⁹ Halavács 1887, 49-52.

cu Apă¹²⁰ și Moneasa „Piatra Mare”¹²¹. Repertoriul lui M. Roska i-a în considerare și puncte noi precum Oradea „Salca-Ghețarie” și Moneasa „Peștera Hoanca Coului”¹²².

În perioada următoare, S. Dumitrașcu este cel mai activ arheolog, din zonă, reușind să îmbogățească repertoriul culturii prin unele puncte Clit „Gurețul Negrilor”¹²³, Medieșul Aurit „Casa Leșului”¹²⁴ sau Tășad „Cetățaua”¹²⁵. P. Roman, autorul primei monografii a culturii Coțofeni, structurează periodizarea internă a culturii, întocmind în același timp și un vast repertoriu¹²⁶.

Deceniile următoare monografiei, se caracterizează prin semnalarea unor puncte cu descoperiri, doar o mică parte, din publicații referindu-se explicit asupra acestora. Cercetările arheologice în zona Banatului sunt efectuate la Vișag, „Sălașul cu Paie”¹²⁷ sau Buziaș „Pârpora”¹²⁸. Bazinul Someșan și Crișana, au beneficiat de un număr mai mare de descoperiri Cefa „Feleștăniar”¹²⁹, Cefa „La Pădure”¹³⁰, Cuied „Dulău”¹³¹, Sebiș „Dealul Pleșa”¹³², Susani „Râpi-Săcături”¹³³ sau Șuncuiș „Peștera Moanei”¹³⁴.

5.1. Descoperiri domestice

5.1.A. Așezări

În cadrul analizei de față au fost introduse un număr de 67 de așezări. Din totalul de 90 de puncte cu descoperiri Coțofeni, se exclud 23, două dintre ele, Medieșul Aurit și Șuncuiș „Peștera Moanei”, datorită caracterului „special”, iar pentru restul de 19 nu se poate preciza repartiția pe forme de relief (fig. X).

Clasificarea pe forme de relief

Așezări situate pe forme de relief joase. În cadrul acestei categorii sunt incluse așezările situate pe terasele unor râuri și pe grinduri.

1. Au fost identificate, până în prezent 16 așezări (23 %) situate pe terasele unor râuri. Așezări situate pe terase găsim la Bodo „Sub Deal”, Nadăș „Confluența Nadășului cu Cigherul”, Poiana „La pădure”, Silagiu-Buziaș „Pârpora”, Suplacu de Barcău „Corău III” etc.

2. Așezări situate pe grinduri au fost identificate la Cefa „La Pădure”, Cornești „Jadani”, Halmeu „Király Domb I” și la Sânnicolau Român „Bereac”, acestea reprezentând un procentaj de 6 %.

Așezări situate pe forme de relief înalte. Din această categorie fac parte așezările identificate în peșteri și pe dealuri.

1. Așezările situate în peșteri au o mare răspândire în întreg arealul culturii Coțofeni. Pentru zona analizată, în acest studiu, specificul acestui tip de habitat se păstrează, fiind identificate 19 (28 %) astfel de locuri. Astfel de așezări au fost identificate la Bocșa Montană „Peștera din Dealul Colțan”, Căprioara „Peștera Gaura Scrofii”, Câmpanii de Sus „Peștera Măgura”, Românești „Peștera cu apă”, Moneasa „Peștera Hoanca Coului” etc.

2. În categoria așezărilor situate pe dealuri au fost introduse și descoperiri efectuate pe panta unui deal, cum ar fi Dezna „La Vii” sau Sebiș „Dealul Pleșa” sau la poalele acestuia, Șiria „Zoape”. Descoperiri pe boturi de deal sau terasele dealurilor au fost efectuate la Bocșa „Dealul Colțan”, Clit „Gurețul Negrilor”, Săvârșin „Cetățeaua”, Susani „Râpi-Săcături”, Tauț „Dealul Rujelor” etc. Totalul așezărilor amplasate pe astfel de forme de relief se ridică la 28 (43%).

Din punct de vedere al situației pe altitudine, siturile, culturii Coțofeni, sunt distribuite, relativ, unitar (fig. VII). Interesant, fiind faptul că primele două trepte de altitudine, (50-100 m și 101-150 m) prima reprezentată prin șapte situri, iar cea de-a doua prin 21, ilustrează o pondere de 31 % din întregul siturilor analizate aici.

5.1.B. Locuințe

În urma sondajului executat în 1970 la Susani „Râpi-Săcături” au fost observate, pe râpile create de torenți, urmele a două locuințe, construite din pari și nuiiele lutuite¹³⁵. Alte două locuințe adâncite, au mai fost descoperite, într-un profil natural, la Tauț „Dealul Rujelor”¹³⁶.

De o descriere mai detaliată beneficiază, locuința adâncită, dezvelită la Săvârșin „Cetățeaua”, cercetată parțial, de formă rectangulară, cu colțurile rotunjite era adâncită până la 1, 15 m față de nivelul actual de călcare¹³⁷ și locuința de suprafață de la Tășnad „Sere”, de formă „trapezoidală”, totodată fiind surprinse și „urma fundației unuia din pereți și două, poate chiar patru gropi de stâlpi”¹³⁸.

¹²⁰ Schroller 1933, 74.

¹²¹ Schroller 1933, pl. 30/5.

¹²² Roska 1941, 70, 72.

¹²³ Dumitrașcu 1970, 149-150.

¹²⁴ Dumitrașcu 1972, 53-62.

¹²⁵ Dumitrașcu 1974, 77.

¹²⁶ Roman 1976.

¹²⁷ Moroz-Pop 1983, 482.

¹²⁸ Kalmar 1988, 469-470.

¹²⁹ Crișan 1987, 19.

¹³⁰ Crișan 1993, 9.

¹³¹ Dudaș 1976, 23-24.

¹³² Dudaș 1976, 22-23.

¹³³ Dudaș 1976, 25-28.

¹³⁴ Ghemiș-Sava 2006, 19-31.

¹³⁵ Dudaș 1976, 27.

¹³⁶ Pădureanu 1982, 38.

¹³⁷ Barbu-Hurezan 1982, 51.

¹³⁸ Iercoșan 2000, 105.

5.1.C. Vetre

Singura vatră menționată este cea de la Săvârșin „Cetățeaua”, situată în interiorul locuinței¹³⁹.

5.1.D. Gropi

La Cefa „Feleștăniar” este amintită o groapă cu diametrul de 1,5 m și o adâncime de 1,20 m¹⁴⁰ și la Săvârșin „Cetățeaua”, o alta, cu diametrul de 0,72 m și adâncimea de 0,32 m¹⁴¹. Gropi mai sunt menționate la Cefa „La Pădure”¹⁴², Oradea „Salca-Fabrica de Bere”¹⁴³ sau Tășnad „Sere” (în număr de 4)¹⁴⁴.

5.2. Stratigrafia

Susani „Râpi-Săcățuri” – a fost identificat un singur nivel de locuire, grosimea variind între 0,15 și 0,20 m¹⁴⁵.

Câmpanii de Sus „Peștera Măgura” – un singur nivel de locuire, ce se desfășoară între 0,20 și 0,80 m.

Pentru a rezuma, puținele, obiective domestice descoperite, în acest areal, precizez că au fost identificate șase locuințe, o singură vatră și șapte gropi, toate acestea sunt publicate extrem de sumar. Cât privește stratigrafia, ea a fost consemnată doar în cazul a două situri.

5.3. Descoperiri funerare

Descoperiri funerare, în acest areal, au fost identificate la Medicșul Aurit „Casa Leșului”. Pe raza necropolei de secolele I-II d. Hr., au fost descoperite patru concentrări de material ceramic, de tipul Coțofeni, printre care și mormântul nr. 31, cu inventar compus dintr-o urnă funerară și o căniță și mormântul nr. 68, conținând urna cu cenușa și oasele calcinate ale defunctului¹⁴⁶.

6. Repertoriul descoperirilor

6.1. Repertoriul siturilor Cernavodă III-Boleráz

1. ARAD, „Gai”, municipiul Arad, județul Arad; Roman 1976a, 31, pl. 1/6; Roman-Németi 1978, 12, pl. 3/1; Németi 2001, 299.
2. BERE, „Cetatea lepurilor”, comuna Sanislău, județul Satu Mare; Németi 2001, 299, pl. X/1-4; XV/1-3.
3. BERE, „Hotarul Evreilor”, comuna Sanislău, județul Satu Mare; Németi 2001, 299.

4. BERVENI, „Râtul Caprei”, comuna Berveni, județul Satu Mare; Németi 1999, 73; Németi 2001, 299, pl. VIII/3, 6, 8.
5. CAREI, „Drumul Căminului”, municipiul Carei, județul Satu Mare; Németi 1999, 68; Németi 2001, 299, 300-301, pl. I-VII/10; IX/4-5, 7-10; XII/1-2, 5; XIII-XIV; XVI-XVII.
6. CAREI, „Grădina I.A.S.”, municipiul Carei, județul Satu Mare; Németi 2001, 301-302, pl. VIII/1, 4, 9, 10.
7. CĂMIN, „Malul Crasnei”, comuna Cămin, județul Satu Mare; Németi 1999, 76; Németi 2001, 299, 301, pl. VII/4-9.
8. CĂMIN, „Pășunea Porcilor”, comuna Cămin, județul Satu Mare; Németi 2001, 301, pl. VIII/2, 5, 7.
9. FOIENI, „Lotul spre Carei”, comuna Foieni, județul Satu Mare; Németi 1999, 62; Németi 2001, 302, pl. VII/1-3.
10. MACEA, „Topila”, comuna Macea, județul Arad; Roman 1976a, 31, pl. 2/1-4; Roman, Németi 1978, 12, pl. 7/9-13; Barbu *et alii* 1998, 80.
11. PECICA, „La Vii”, comuna Pecica, județul Arad; Roman 1976a, 32, pl. 4/1-4; Roman-Németi 1978, 12, pl. 8/5-9; Barbu *et alii* 1998, 97; Németi 2001, 299.
12. PIȘCOLT, „Cărmidărie S.M.A”, comuna Pișcolt, județul Satu Mare; Németi 1999, 45; Németi 2001, 302, pl. XVIII-XXII.
13. PORTIȚA, „Vatra Satului”, comuna Tiream, județul Satu Mare; Németi 1999, 24; Németi 2001, 302, pl. XII/3-4, 6.
14. SÂNNICOLAUL MARE, „Seliște”, comuna Sânnicolau Mare, județul Timiș; Roman-Németi 1978, 11, pl. 5/1-3, 5-10; Kalmar-Oprinescu 1986, 200; Németi 2001, 299; Luca 2005, 227.
15. SÂNNICOLAUL MARE, comuna Sânnicolau Mare, județul Timiș; Roman-Németi 1978, 11, pl. 5/4; Kalmar-Oprinescu 1986, 200; Németi 2001, 299.
16. SÂNPETRU GERMAN, „Cărmidărie”, comuna Secusigiu, județul Arad; Roman 1976a, 32, pl. 1/3-5; Roman-Németi 1978, 12, pl. 3/2-5; Kalmar-Oprinescu 1986, 200; Barbu *et alii* 1998, 111; Németi 2001, 299; Luca 2006, 230.
17. ȘEITIN, „Tăietură”, comuna Șeitin, județul Arad; Roman 1976a, 31, 5/1-2, 4; Roman-Németi 1978, 11, pl. 8/1-4; Barbu *et alii* 1998, 119; Németi 2001, 299.
18. URZICENI, „Valea Pârului”, comuna Urziceni, județul Satu Mare; Németi 1999, 63; Németi 2001, 302, pl. IX/1-3, 6.

¹³⁹ Barbu-Hurezan 1982, 51.

¹⁴⁰ Crișan 1988, 339.

¹⁴¹ Hügel *et alii* 2008, 273.

¹⁴² Crișan 1998, 7.

¹⁴³ Bulzan *et alii* 2003, 221.

¹⁴⁴ Virag *et alii* 2006, 359.

¹⁴⁵ Dudaș 1970, 27.

¹⁴⁶ Dumitrașcu 1972, 53-54, pl. VII/1, 2.

6.2. Repertoriul siturilor Baden

1. ACĂȘ, „Râțul lui Vereș“, comuna Acăș, județul Satu Mare; Némethi *et alii* 2001, 19-20.
2. ANDRID, „Drumul Poștei“, comuna Andrid, județul Satu Mare; Némethi 1999, 28.
3. ARAD, „Aradu Nou-Grădina C.A.P.“, municipiul Arad, județul Arad; Roman 1976a, 31, pl. 3/1-2; Roman-Némethi 1978, 12, pl. 4/9-10; Luca 2006, 25.
4. ARAD, „Aradul Nou-Trei Insule (Bufniț)“, municipiul Arad, județul Arad; Barbu *et alii* 1998, 37; Luca 2006, 25.
5. ARAD, „Strada Împărat Tiberiu, numărul 5“, municipiul Arad, județul Arad; Inedit.
6. BEBA VECHE, comuna Beba Veche, județul Timiș; Hampel 1891, 378-379; Roman-Némethi 1978, 11; Kalmar-Oprinescu 1986, 201.
7. BEBA VECHE, comuna Beba Veche, județul Timiș; Milleker 1897, 16; Roman-Némethi 1978, 11; Kalmar-Oprinescu 1986, 201.
8. BEBA VECHE, „Cărmidăria Baravine“, comuna Beba Veche, județul Timiș; Roman-Némethi 1978, 11, pl. 6/1-6; Kalmar-Oprinescu 1986, 201; Luca 2005, 32.
9. BERE, „Capătul sudic al viilor“, comuna Sanislău, județul Satu Mare; Némethi 1999, 57.
10. BERE, „Cetatea Iepurilor“, comuna Sanislău, județul Satu Mare; Roman-Némethi 1978, 17-18; Némethi 1997, 65, fig. 2/1-2.
11. BERE, „Grădina Florilor“, comuna Sanislău, județul Satu Mare; Némethi 1999, 58.
12. BERE, „Hotarul Evreilor“, comuna Sanislău, județul Satu Mare; Roman-Némethi 1978, 18, pl. 16/2-9; 17-18; 19/1-3, 5-16; 20; Némethi 1999, 59.
13. BERE, „Platoul Acastăului“, comuna Sanislău, județul Satu Mare; Némethi 1999, 57.
14. BERE, „Surpătura“, comuna Sanislău, județul Satu Mare; Roman-Némethi 1978, 17; Némethi 1999, 54.
15. BERE, „Togul Cantorului“, comuna Sanislău, județul Satu Mare; Némethi 1999, 58.
16. BERE, „Togul Dolarului“, comuna Sanislău, județul Satu Mare; Némethi 1999, 56.
17. BERE, „Togul Sfântu Gheorghe“, comuna Sanislău, județul Satu Mare; Némethi 1999, 59.
18. BERE, „Togul lui Sultész“, comuna Sanislău, județul Satu Mare; Némethi 1999, 55.
19. BIHAREA, „Cetatea de Pământ“, comuna Biharea, județul Bihor; Dumitrașcu 1974, 12; Dumitrașcu-Borcea 1974, 61; Roman-Némethi 1978, 14; Dumitrașcu 1994, 98.
20. BIHAREA, „Grădina SA - Baraj“, comuna Biharea, județul Bihor; Roman-Némethi 1978, 14, Dumitrașcu 1994, 98.
21. BIHAREA, „Insulă“, comuna Biharea, județul Bihor; Dumitrașcu 1994, 98.
22. BIHAREA, „Lutărie I“, comuna Biharea, județul Bihor; Dumitrașcu 1994, 98.
23. BODROGU NOU, „Pădure“, comuna Feleac, județul Arad; Roman 1976, 51, 80; Roman 1976a, 32, pl. 4/5-9; Roman-Némethi 1978, 12, pl. 4/1-5; Kalmar-Oprinescu 1986, 201; Barbu *et alii* 1998, 45, Luca 2005, 44.
24. BULCI, „Cetate“, comuna Bata, județul Arad; Ferenczi-Barbu 1979, 289-291; Barbu *et alii* 1998, 47; Luca 2005, 52.
25. CAREI, „Bobald I spre II“, municipiul Carei, județul Satu Mare; Némethi 1999, 64.
26. CAREI, „Bobald II“, oraș Carei, județul Satu Mare; Roman-Némethi 1978, 18; Iercoșan 1987a, 140-141, fig. 5; Iercoșan 1993, 77; Némethi 1999, 65.
27. CAREI, „Bobald VI“, municipiul Carei, județul Satu Mare; Roman-Némethi 1978, 18, fig. 22/8; Némethi 1999, 65.
28. CAREI, „Bobald X“, municipiul Carei, județul Satu Mare; Némethi 1999, 66.
29. CAREI, „Kozárd“, oraș Carei, județul Satu Mare; Roman-Némethi 1978, 18.
30. CĂMIN, „Malul Crasnei“, comuna Cămin, județul Satu Mare; Némethi 1999, 76.
31. CĂPLENI, „Malul canalului Poștei“, comuna Căpleni, județul Satu Mare; Némethi 1999, 77.
32. CEFA, „Fântâna Mighiveghi“, comuna Cefa, județul Bihor; Crișan 1987, 20, pl. II/1-3.
33. CEFA, „La Pădure“, comuna Cefa, județul Bihor, Crișan 1994, 24; Crișan 1998, 7-14, pl. III-IV.
34. CEHĂLUȚ, „Ferma C.A.P.“, comuna Cehal, județul Satu Mare; Roman-Némethi 1978, 18, pl. 62-63; Némethi 1999, 93.
35. CICIR, „Balastiera“, comuna Vladimirescu, județul Arad; Pădureanu 1985, 31; Barbu *et alii* 1998, 53.
36. CIUMEȘTI, „Bostănărie“, comuna Sanislău, județul Satu Mare; Zirra 1968, nota 2; Roman-Némethi 1978, 15, pl. 11/4-6.
37. CIUMEȘTI, „Grajdurile C.A.P.“, comuna Sanislău, județul Satu Mare; Zirra 1968, 1, 3, nota 2, 4; Kacsó 1969, 54; Roman-Némethi 1978, 15-17, pl. 11/7-16; 12-14; 15/1; 16/1a-b; Némethi 1999, 50.
38. CIUMEȘTI, „Pășunea Fântânii“, comuna Sanislău, județul Satu Mare; Roman-Némethi 1978, 17, pl. 10; 11/1-3; 19/4.
39. CLADOVA, „Dealul Carierei“, comuna Păuliș, județul Arad; Boroneanț 1978, 141, pl. 6/2; Boroneanț *et alii* 1983, 20; Barbu *et*

- alii* 1998, 55; Ciugudean 2000, 68; Hügel *et alii* 2004, 97, 99.
40. CUBULCUT, „Cseroldal”, comuna Săcuieni, județul Bihor; Roman 1976, 81; Roman-Németi 1978, 14, 22, pl. 72/4, 6-12; 73/1-7; Crișan 1988, 341.
 41. DINDEȘTI, „Grădina lui Negreanu”, comuna Andrid, județul Satu Mare; Roman-Németi 1978, 14, pl. 21/1, 2; Németi 1999, 25.
 42. DINDEȘTI, „Vii”, comuna Andrid, județul Satu Mare; Marta *et alii* 2002, 127-128.
 43. FEGERNIC, comuna Sârbi, județul Bihor; Ignat 1981, 121-129.
 44. FOIENI, „Nisipăria Veche”, comuna Foieni, județul Satu Mare; Roman-Németi 1978, 18; Németi 1999, 61.
 45. GHENCI, „Sic”, comuna Căuaș, județul Satu Mare; Németi 1993, 60-61, fig. 6/9-10; 7; 8/1.
 46. GHILVACI, „Ghilvaci Gara”, comuna Moftin, județul Satu Mare; Németi 1999, 82.
 47. GIRIȘU DE CRIȘ, „Rături”, comuna Girișu de Criș, județul Bihor; Dumitrașcu 1967a, 73-74; Dumitrașcu 1968, 257-264; Dumitrașcu-Tăutu 1968, 12; Dumitrașcu 1974, 36-37; Roman 1976, 51, 82; Roman-Németi 1978, 13-14, 22, 23, pl. 57/7-13; 58-59; 69/4-12; 70-71; 72/1-3, 5; Dumitrașcu 1986, 693; Crisan 1988, 341; Ciugudean 2000, 10, 72.
 48. HODOȘ, „Malondomb”, comuna Sălard, județul Bihor; Bulzan-Ghemiș 1999, 45.
 49. MOFTINU MIC, „Pescărie A”, comuna Moftinu, județul Satu Mare; Iercoșan 1987, 63-83; Németi 1987, 104-108, fig. 7-13; Iercoșan 1993, 79-80.
 50. MOFTINU MIC, „Pescărie II”, comuna Moftinu, județul Satu Mare; Németi *et alii* 2001a, 148.
 51. NERĂU, comuna Teremia Mare, județul Timiș; Roman 1976, 83; Roman 1976a, 32, pl. 2/6; Roman-Németi 1978, 11, pl. 4/8; Kalmar-Oprinescu 1986, 201; Luca 2005, 179.
 52. OLARI, „Fabrica de Cărmidă”, comuna Olari, județul Arad; Roman 1976a, 32, pl. 4-10; Roman-Németi 1978, 12, pl. 4/7; Barbu *et alii* 1998, 89.
 53. ORADEA, „Salca-Cimitirul Rulikovski”, municipiul Oradea, județul Bihor; Dumitrașcu-Tăutu 1968, 12, nota 7; Roman-Németi 1978, 13.
 54. ORADEA, „Salca-Cărmidărie”, municipiul Oradea, județul Bihor; Roman-Németi 1978, 13, pl. 49/1-17.
 55. ORADEA, „Salca-Ghețarie”, municipiul Oradea, județul Bihor; Roska 1941, 72; Rusu *et alii* 1962, 159-164; Dumitrașcu-Tăutu 1968, 12; Dumitrașcu 1974, 47; Roman 1976, 83; Roman-Németi 1978, 13, pl. 50-55; 73/8-13; 74-78.
 56. ORADEA, „Salca-Fabrica de Bere”, municipiul Oradea, județul Bihor; Bulzan *et alii* 2003, 221.
 57. PARȚA, „Așezarea V”, comuna Parța, județul Timiș; Kalmar 1986, 199, 201, 203, fig. 4-7; Luca 2005, 192.
 58. PIȘCOLT, „Nisipărie”, comuna Pișcolt, județul Satu Mare; Roman 1976, 84; Roman-Németi 1978, 14-15, 22, pl. 21/13, 14; 23/6-11; 24-42; Németi 1979, 527, 529, 534; Németi 1996, 89.
 59. PIȘCOLT, „Via Veche”, comuna Pișcolt, județul Satu Mare; Roman 1976, 84; Roman-Németi 1978, 15, pl. 43/1, 2; Németi 1999, 44.
 60. SANISLĂU, „Curtea fermei C.A.P.”, comuna Sanislău, județul Satu Mare; Roman-Németi 1978, 15; Iercoșan 1991, 43-60; Iercoșan 1993, 81; Németi 1999, 45.
 61. SĂCUIENI, „Horo”, comuna Săcuieni, județul Bihor; Luca-Iercoșan 1997, 13, pl. 5/2-3, 8.
 62. SĂLACEA, „Dealul Vida”, comuna Sălacea, județul Bihor; Ordentlich 1967, 147-154; Roman 1976, 85; Roman-Németi 1978, 14, 22, pl. 44/3, 4; 45-48; Németi 1999, 34.
 63. SÂNPETRU GERMAN, „Fântâna Vacilor”, comuna Secusigiu, județul Arad; --Dörner 1970, 455, fig. 10/5; Roman 1976a, 32, pl. 5/5-7; Roman-Németi 1978, 12, pl. 2/1-10, 3/6-20; Kalmar-Oprinescu 1986, 201, 203; Barbu *et alii* 1998, 111; Luca 2005, 230.
 64. SÂNPETRU GERMAN, „Malul Înalt”, comuna Secusigiu, județul Arad; Roman-Németi 1978, 12, pl. 9/2-7; Kalmar-Oprinescu 1986, 200, 203; Barbu *et alii* 1998, 111; Luca 2005, 230.
 65. SÂNTANA, „Cetatea Veche”, oraș Sântana, județul Arad; Roman 1976a, 31, pl. 2/5; Roman-Németi 1978, 12, pl. 4/6; Barbu *et alii* 1998, 114.
 66. SÂNTANDREI, comuna Sântandrei, județul Bihor; Rómer 1866, 16, fig. 27; Roman-Németi 1978, 12.
 67. SÂNTANDREI, „Hotarul Comunei”, comuna Sântandrei, județul Bihor; Dumitrașcu-Tăutu 1968, 13; Roman-Németi 1978, 12.
 68. SÂNTANDREI, „La Țigani”, comuna Sântandrei, județul Bihor; Dumitrașcu 1968, nota 26; Roman-Németi 1978, 12.
 69. SÂNTANDREI, „Podul Moii”, comuna Sântandrei, județul Bihor; Dumitrașcu-Tăutu 1968, 13, pl. II; Dumitrașcu 1969, nota

- 10; Dumitrașcu 1974, 69; Roman–Németi 1978, 12.
70. SÂNTANDREI, „Podul Pricopului”, comuna Sântandrei, județul Bihor; Roman–Németi 1978, 12, pl. 56; 57/1-6; Dumitrașcu 1994, 98.
 71. SÂNTANDREI, „Șașul Antitanc”, comuna Sântandrei, județul Bihor; Dumitrașcu 1969, nota 10; Roman–Németi 1978, 13.
 72. SUBPIATRĂ, comuna Tețchea, județul Bihor; Dumitrașcu 1969, nota 10; Roman–Németi 1978, 13.
 73. ȘILINDIA, „Satul Mic”, comuna Șilindia, județul Arad; Dumitrașcu 1972, 55, nota 22; Roman–Németi 1978, 18, pl. 24/2-4.
 74. ȘUNCUIUȘ, „Peștera Igrița”, comuna Șuncuiuș, județul Bihor; Emödi 1984, 405-431; Ciugudean 2000, 83.
 75. TĂȘAD, „Cetățaua”, comuna Drăgești, județul Bihor; Dumitrașcu 1974, 77; Dumitrașcu 1986, 693.
 76. TIMIȘOARA, „Freidorf I”, municipiul Timișoara, județul Timiș; Kalmar 1984, 395, fig. 7/4; Kalmar–Oprinescu 1986, 203; Mare–Toma 1996, 129; Mare–Toma 1997, 68; Luca 2005, 251.
 77. TIREAM, „Via veche a Tireamului”, comuna Tiream, județul Satu Mare; Németi 1999, 22.
 78. UNIMĂT, „Dâlboci”, comuna Acâș, județul Satu Mare; Dumitrașcu 1969, 41-45; Roman 1976, 86; Roman–Németi 1978, 18, 22, pl. 60; 61; 64-68; 69/1-3; Kalmar 1983, 62; Németi 1999, 17; Ciugudean 2000, 53, 84.
 79. VALEA LUI MIHAI, oraș Valea lui Mihai, județul Bihor; Roman–Németi 1978, 14, pl. 44/1-2.
 80. VALEA LUI MIHAI, „Grădina lui Ráthonyi Iosif”, oraș Valea lui Mihai, județul Bihor; Roska 1932, 73-80; Roman–Németi 1978, 14, 23; Németi 1999, 39.
 81. VALEA LUI MIHAI, „Strada Fântâniei, nr. 273”, oraș Valea lui Mihai, județul Bihor; Roman–Németi 1978, 14, pl. 43/3-5.
 82. VĂȘAD, „Terenul Țiganilor”, comuna Curtuiseni, județul Bihor; Roman–Németi 1978, 14, pl. 22/9; Németi 1999, 42.
 83. VEZENDIU, „Terasa Ierului”, comuna Tiream, județul Satu Mare; Németi 1999, 23.
 84. VIIȘOARA, „Viile Ponyvas”, comuna Sanislău, județul Satu Mare; Roman–Németi 1978, 17; Németi 1999, 60.
 85. VOIVOZI, comuna Șimian, județul Bihor; Dumitrașcu 1974, 86; Roman 1976, 86; Roman–Németi 1978, 14, 22.
 86. VOIVOZI, „Lângă fostul C.A.P.”, comuna Șimian, județul Bihor; Inedit.
 87. ZĂDĂRENI, „La Vii”, comuna Felnac, județul Arad; Roman 1976, 86; Roman 1976a, 32; Roman–Németi 1978, 12, pl. 4/11- 12; Kalmar–Oprinescu 1986, 201; Barbu *et alii* 1998, 138; Luca 2005, 276.

6.3. Repertoriul siturilor Coțofeni

1. ABRAM, „Biserica Reformată”, comuna Abram, județul Bihor; Inedit (Informații T. Daroczi și A. Tatár).
2. ACÂȘ, „Râțul lui Vereș”, comuna Acâș, județul Satu Mare; Németi *et alii* 2001, 19-20.
3. AȘTILEU, „Peștera Igic”, oraș Aleșd, județul Bihor; Schroller 1933, 74; Roska 1941, 65; Roman 1976, 84; Ciugudean 2000, 63.
4. BLAJA, oraș Tășnad, județul Satu Mare; Roska 1941, 80; Roman 1976, 80.
5. BOCȘA, „Gruniul Cetății”, oraș Bocșa, județul Caraș-Severin; Petrovsky–Cadariu 1979, 47, Anexa I, pl. XI; XII; Kalmar–Oprinescu 1986, 203; Ciugudean 2000, 65; Luca 2005, 42.
6. BOCȘA MONTANĂ, „Dealul Colțan”, oraș Bocșa, județul Caraș-Severin; Halavács 1887, 49-52; Milleker 1897, 21-26; Roska 1942, 204; Müller 1965, 541; Petrovsky 1973, 389; Roman 1976, 9, 18, 43, 80, pl. 8/9, 23, 28; 11/1, 2; 15/1, 2, 8, 9, 10; 17/11; 26/3, 9, 11-13; 29/4; 36/11, 19; 39/1; 41/7; 43/16; 46/6; 48/6, 8, 10; 51/15; 52/10, 12-14, 19, 23, 30; 114-116; 118; Lazarovici 1979, 192; Petrovsky–Cadariu 1979, Anexa I; Gumă–Săcărîn 1981, 59-95; Petrovsky *et alii* 1981, 438; Kalmar–Oprinescu 1986, 203; Rogozea 1987, 360; Ciugudean 2000, 9, 12, 17, 40, 42, 50, 54, 65; Medeleț 2000, 13; Ciugudean 2002, 95-96; Luca 2005, 42.
7. BOCȘA MONTANĂ, „Dealul Colțan-Grota nr. 1”, oraș Bocșa, județul Caraș-Severin; Rogozea 1987, 351, 360; Boroneanț 2000, 24.
8. BOCȘA MONTANĂ, „Dealul Colțan-Grota nr. 2”, oraș Bocșa, județul Caraș-Severin; Rogozea 1987, 351, 360; Boroneanț 2000, 24.
9. BOCȘA MONTANĂ, „Dealul Colțan-Grota nr. 3”, oraș Bocșa, județul Caraș-Severin; Rogozea 1987, 351; Boroneanț 2000, 24.
10. BOCȘA MONTANĂ, „Peștera din Dealul Colțan”, oraș Bocșa, județul Caraș-Severin; Milleker 1897, 21-26; Roska 1942, 204; Müller 1965, 541; Petrovsky 1973, 389; Rogozea 1987, 351, 360.

11. BOCȘA ROMÂNĂ, „Cetățuica”, oraș Bocșa, județul Caraș-Severin; Petrovsky-Cadariu 1979, 48, Anexa I; Ciugudean 2000, 65; Luca 2005, 43.
12. BOCȘA ROMÂNĂ, „Valea Vornicului”, oraș Bocșa, județul Caraș-Severin; Petrovsky 1973, 391; Roman 1976, 80; Luca 2005, 43-44.
13. BODO, „Movila lui Cardoso”, comuna Balinț, județul Timiș; Stratan 1974, 71-72; Roman 1976, 38; 80, pl. 63/4-17; Roman-Németi 1978, 50; Moroz-Pop 1983, 469; Kalmar-Oprinescu 1986, 201; Medeleț-Bugilan 1987, 110; Gogâltan 1995, 57; Ciugudean 2000, 44, 48, 65; Luca 2005, 41.
14. BODO, „Sub Deal”, comuna Balinț, județul Timiș; Stratan 1974, 71; Moroz-Pop 1983, 469; Kalmar-Oprinescu 1986, 201; Luca 2005, 41.
15. BUCEAVA-ȘOIMUȘ, „Cetățeaua”, comuna Brazi, județul Arad; Dudaș 1976, 22; Ciugudean 2000, 66.
16. BUZIAȘ, „Pârpora”, orașul Buziaș, județul Timiș; Kalmar 1988, 469-470; Lazarovici-Sfetcu 1990, 50, fig.4; Ciugudean 2000, 80; Luca 2005, 53.
17. CĂLĂȚEA, „Peștera Ponorul de la Călățea”, comuna Aștileu, județul Bihor; Boroneanț 2000, 6.
18. CĂPRIOARA, „Peștera Gaura Scrofii”, comuna Săvârșin, județul Arad; Barbu *et alii* 1998, 49; Boroneanț 2000, 4; Ciugudean 2000, 66.
19. CÂMPANII DE SUS, „Peștera Fața Pietrei”, comuna Câmpani, județul Bihor; Vlassa 1974, 411, fig. 3; 4/1-2.
20. CÂMPANII DE SUS, „Peștera Măgura”, comuna Câmpani, județul Bihor; Vlassa 1974, 411, fig. 5-8; Roman 1976, 80, pl. 34/3; 42/4; 43/8, 9, 14, 15, 17; 46-2.
21. CEFA, „Feleștăniar”, comuna Cefa, județul Bihor; Crișan 1987, 19, pl. II/4-7; Crișan 1988, 339-341; Ciugudean 2000, 47, 67.
22. CEFA, „La Pădure”, comuna Cefa, județul Bihor; Crișan 1993, 9; Crișan 1994, 24; Crișan 1998, 7-14.
23. CHESINȚ, „Movila Huncă”, comuna Chesinț, județul Arad; Pădureanu 1982, 35; Ciugudean 2000, 67; Luca 2005, 70.
24. CLADOVA, „Dealul Carierei”, comuna Păuliș, județul Arad; Boroneanț 1978, 141, pl. 6/2; Barbu *et alii* 1998, 55; Ciugudean 2000, 68; Hügel *et alii* 2004, 97, 99.
25. CLIT, „Gureful Negrilor”, comuna Hășmaș, județul Arad; Dudaș 1970, 356; Dumitrașcu 1970, 149-150; Dumitrașcu 1972, 55, pl. IX/1-9; Roman 1976, 13, 43, 81; Dudaș 1976, 23; Dumitrașcu 1985, 56, nota 16; Barbu *et alii* 1998, 59; Ciugudean 2000, 68.
26. CORBEȘTI, „Cuca Ciolt”, comuna Pietriș, județul Arad; Roman 1976, 81; Barbu *et alii* 1998, 60; Ciugudean 2000, 69.
27. CORBEȘTI, „Dealul Comorii”, comuna Pietriș, județul Arad; Barbu *et alii* 1998, 60.
28. CORNEȘTI, „Jadani”, comuna Orțișoara, județul Timiș; Roman 1976, 13; 82; Ciugudean 2000, 73; Luca 2005, 76.
29. COVĂȘANȚ, „Cioaca Tornia”, comuna Covășanț, județul Arad; Pădureanu 1982, 36; Ciugudean 2000, 69.
30. COVĂȘANȚ, „Măgura”, comuna Covășanț, județul Arad; Pădureanu 1982, 35, fig. 3/7-8; Ciugudean 2000, 69.
31. CUIED, „Dulău”, comuna Buteni, județul Arad; Dudaș 1976, 23-24, pl. I/22-26; II/1-8; Crișan 1988, 341; Ciugudean 2000, 70.
32. DEZNA, „La Vii”, comuna Desna, județul Arad; Roman 1976, 81, pl. 9/1, 2; Dudaș 1976, 25, pl. II/9-21; Barbu *et alii* 1998, 65; Ciugudean 2000, 70.
33. DUD, „Cioaca Chiciora”, comuna Târnova, județul Arad; Pădureanu 1982, 36-37, fig. 1; 2; 3/1-6; Băcuieț 1996, 7-8, pl. 1/6-7; II/1, 4; III/1-2, 4-5; Barbu *et alii* 1998, 67; Ciugudean 2000, 71.
34. DUMBRAVA, oraș Livada, județul Satu Mare; Kalmar 1983, 65; Ciugudean 2000, 71.
35. DOBREȘTI, „Valea Topliței”, comuna Dobrești, județul Bihor; Dumitrașcu 1972, nota 17.
36. GHIDA, „La Țigăncuș”, comuna Balc, județul Bihor; Haimovici 1994, 401.
37. HALMEU, „Király Domb I”, comuna Halmeu, județul Satu Mare; Marta *et alii* 2002a, 151.
38. IANOȘDA, „Cetăți”, comuna Mădăras, județul Bihor; Dumitrașcu 1972, nota 17.
39. LELEI, „Movila Kákány”, comuna Hodod, județul Satu Mare; Németi 1999, 88.
40. LEȘ, „Hotarul Satului”, comuna Nojorid, județul Bihor; Dumitrașcu 1974, 42.
41. LIVADA DE BIHOR, comuna Nojorid, județul Bihor; Crișan 1988, 341.
42. MARCA, „Cetate”, comuna Marca, județul Bihor; Roska 1942, 171; Lakó 1981, 58; Ciugudean 200, 75.
43. MĂDRIGEȘTI, „La Cetățuie”, comuna Brazii, județul Arad; Barbu *et alii* 1998, 82; Ciugudean 2000, 75.
44. MEDIEȘUL AURIT, „Casa Leșului”, comuna Medieșu Aurit, județul Satu Mare; Dumitrașcu 1972, 53-62, pl. VII; VIII; X/4-

- 8; Roman 1976, 32-33; 83; Kalmar 1983, 64, 66; Ciugudean 2000, 10, 75.
45. MEDIȘA, comuna Viile, județul Satu Mare; Roska 1941, 68, Pl. 19; Roman 1976, 83; Kalmar 1983, 66; Ciugudean 2000, 75.
 46. MONEASA, „Peștera Hoanca Coului”, comuna Moneasa, județul Arad; Roska 1941, 70, pl. 22; Dudaș 1970, 356; Roman 1976, 13, 83, pl. 12/13; 17/2, 7; 19/4; 39/5; 41/1; Dudaș 1976, 25; Barbu *et alii* 1998, 84; Ciugudean 2000, 76.
 47. MONEASA, „Piatra Mare”, comuna Moneasa, județul Arad; Schroller 1933 pl. 30/5; Roska 1941, 70; Roman 1976, 83; Barbu *et alii* 1998, 84; Ciugudean 2000, 76.
 48. NADĂȘ, „Confluența Nadășului cu Cighețul”, comuna Tauț, județul Arad; Barbu *et alii* 1998, 86; Ciugudean 2000, 76.
 49. OPATIȚA, comuna Deta, județul Timiș; Roman 1976, 13, 83.
 50. ORADEA, „Ferma Legumicolă numărul 11”, municipiul Oradea, județul Bihor; Crișan 1992, 14, pl. IV; V.
 51. ORADEA, „Salca-Ghețarie”, municipiul Oradea, județul Bihor; Roska 1941, 72; Rusu *et alii* 1962, 159-164; Dumitrașcu 1974, 47; Roman 1976, 13, 43, 83, pl. 19/15; 41/23; 42/1; 43/11; 52/29; 66/4-12; 117; Roman-Németi 1978, 13, 42, pl. 52/9-12; 53/6-10; Ciugudean 2000, 53.
 52. ORADEA, „Salca-Fabrica de Bere”, municipiul Oradea, județul Bihor; Bulzan *et alii* 2003, 221.
 53. PĂUȘA, comuna Nojorid, județul Bihor; Roman 1976, 84; Dumitrașcu 1986, 693; Crișan 1988, 341; Ciugudean 2000, 77.
 54. PEȘTERE, „Peștera Călățea”, comuna Aștileu, județul Bihor; Roska 1941, 140; Dumitrașcu 1974, 53; Dumitrașcu 1986, 693.
 55. PETRANI, „Piatra Pietrarilor”, comuna Pocola, județul Bihor; Dumitrașcu-Hadnagy 1980, 518.
 56. POIANA, „La Pădure”, comuna Tăuteu, județul Bihor; Crișan *et alii* 2005, 231.
 57. PORT, „Corău”, comuna Marca, județul Sălaj; Matei *et alii* 2003, 246.
 58. RĂDEȘTI, „Cetățuia”, comuna Almaș, județul Arad; Pădureanu 1985, 38; Pădureanu 1987, 36, fig. 2b; Ciugudean 2000, 78.
 59. RĂPA, „Dealul Morilor”, comuna Tinca, județul Bihor; Dumitrașcu 1967, 91, nota 80; Dumitrașcu 1972, nota 17; Dumitrașcu 1972a, 51; Dumitrașcu 1974, 57; Roman 1976, 85; Crișan 1988, 341; Ciugudean 2000, 83.
 60. ROMÂNEȘTI, „Peștera cu Apă”, comuna Tomești, județul Timiș; Roman 1973, 59; Roman 1976, 84, pl. 17/3, 5; 19/7; 26/6; 33/4-5; 35/13, 15; 39/4, 6; 41/9; 43/12; 47/7-9; 105-108; Boroneanț 2000, 92; Ciugudean 2000, 17, 51, 79; Petrescu 2000, 20; Luca 2005, 212.
 61. ROȘIA, „La Țarină”, comuna Roșia, județul Bihor; Dumitrașcu 1972, nota 17.
 62. ROȘIA, „Peștera Vacii”, comuna Roșia, județul Bihor; Dumitrașcu 1968, nota 17; Roman 1976, 84; Ciugudean 2000, 79.
 63. ROȘIA NOUĂ, „Dealul Comorii”, comuna Petriș, județul Arad; Pădureanu 1982, 37; Ciugudean 2000, 79.
 64. SACALASĂU NOU, „Cetatea”, comuna Derna, județul Bihor; Dumitrașcu 1974, 59; Roman 1976, 85; Ciugudean 2000, 79.
 65. SĂVÂRȘIN, „Cetățeaua”, comuna Săvârșin, județul Arad; Barbu-Hurezan 1982, 51, pl. I; Pădureanu 1982, 37-38; Barbu *et alii* 1998, 107; Ciugudean 2000, 80; Hügel *et alii* 2007, 310-311; Hügel *et alii* 2008, 272-274.
 66. SÂNNICOLAU ROMÂN, „Bereac”, comuna Sănnicolau Român, județul Bihor; Dumitrașcu-Crișan 1990, 97-98.
 67. SEBIȘ, „Dealul Pleșa”, oraș Sebiș, județul Arad; Dudaș 1976, 22-23, pl. I/12-18; Ciugudean 2000, 80.
 68. SIGHIȘEL, „Peștera Măgura”, comuna Câmpani, județul Bihor; Dumitrașcu 1974, 66.
 69. SUPLACU DE BARCĂU, comuna Suplacu de Barcău, județul Bihor; Roman 1976, 85; Ciugudean 2000, 81.
 70. SUPLACU DE BARCĂU, „Corău III”, comuna Suplacu de Barcău, județul Bihor; Fazecaș-Lakatos 2003, 185.
 71. SUPLACU DE BARCĂU, „Lapiș II”, comuna Suplacu de Barcău, județul Bihor; Dumitrașcu 1974, 71; Fazecaș-Lakatos 2003, nota 10.
 72. SUPURU DE JOS, „Dreapta șoselei nr. 19A”, comuna Supuru de Jos, județul Satu Mare; Németi 1999, 86; Ciugudean 2000, 81.
 73. SUSANI, „Râpi-Săcățuri”, comuna Ignești, județul Arad; Roman 1976, 85, pl. 9/5-6, 9-10; Dudaș 1976, 25-28, pl. III-IV; Barbu *et alii* 1998, 119; Ciugudean 2000, 82.
 74. ȘILINDIA, „Satul Mic”, comuna Șilindia, județul Arad; Dudaș 1970, 356; Dumitrașcu 1972, pl. X/1-3; Roman 1976, 13, 85; Dudaș 1976, 24-25; Barbu *et alii* 1998, 122; Ciugudean 2000, 82.
 75. ȘIMLEUL SILVANIEI, „Observator”, oraș Șimleul Silvaniei, județul Sălaj; Kalmar 1983, 66; Ciugudean 2000, 81; Pop *et alii* 2000, 102.
 76. ȘIRIA, „Zoape”, comuna Șiria, județul Arad; Pădureanu 1985, 39; Roman 1976, 85;

- Dudaş 1976, 25; Barbu *et alii* 1998, 124; Ciugudean 2000, 82.
77. ŞUNCUIUŞ, „Dealul Simionului”, comuna Şuncuiuş, judeţul Bihor; Ghemiş-Sava 2006, nota 16.
 78. ŞUNCUIUŞ, „Peştera Igrîţa”, comuna Şuncuiuş, judeţul Bihor; Emödi 1984, 405-431; Dumitraşcu 1986, 693; Ciugudean 2000, 83.
 79. ŞUNCUIUŞ, „Peştera Izbândiş”, comuna Şuncuiuş, judeţul Bihor; Dumitraşcu 1974, 74; Roman 1976, 13, 85; Emödi 1984, 407; Dumitraşcu 1986, 693; Ciugudean 2000, 83.
 80. ŞUNCUIUŞ, „Peştera Moanei”, comuna Şuncuiuş, judeţul Bihor; Ghemiş-Sava 2006, 19-31.
 81. TAUT, „Dealul Rujelor”, comuna Taut, judeţul Arad; Pădureanu 1982, 38; Pădureanu 1987, 33; Barbu *et alii* 1998, 126; Ciugudean 2000, 83.
 82. TĂŞAD, „Cetăţaua”, comuna Drăgeşti, judeţul Bihor; Dumitraşcu 1974, 77; Dumitraşcu 1985, Harta I; Dumitraşcu *et alii* 1997, 64.
 83. TĂŞNAD, „Sere”, oraş Tăşnad, judeţul Satu Mare; Némethi *et alii* 2002, 310; Virag *et alii* 2006, 359.
 84. TĂUTELEC, „Pășunea Cetariului”, comuna Cetariu, judeţul Bihor; Dumitraşcu 1974, 78.
 85. TĂUTELEC, „La Tobor”, comuna Cetariu, judeţul Bihor; Dumitraşcu 1974, 78.
 86. TIMIŞOARA, „Mehala”, municipiul Timişoara, judeţul Timiş; Medeleţ-Bugilan 1974, 85-86.
 87. TURULUNG, comuna Turulung, judeţul Satu Mare; Kalmar 1983, 66; Ciugudean 2000, 83.
 88. VADU CRIŞULUI, „Peştera cu Apă”, comuna Vadu Crişului, judeţul Bihor; Schroller 1933, 74; Roska 1941, 77, pl. 28; Roman 1976, 86, 50/10; Ciugudean 2000, 84.
 89. VĂSOAIA, „Cioaca Grădiştii”, comuna Chisindia, judeţul Arad; Pădureanu 1982, 38; Barbu *et alii* 1998, 132; Ciugudean 2000, 85.
 90. VIŞAG, „Sălaşul cu Paie”, comuna Victor Vlad Delamarina, judeţul Timiş; Moroz-Pop 1983, 482; Luca 2005, 271.

7. Concluzii

Finalul epocii cuprului, din Câmpia de Vest, este ilustrat printr-un număr de 195 de situri. Din acest punct de vedere raportul dintre culturile Baden şi Coţofeni, pe de-o parte, şi Cernavodă III-Boleráz pe de alta, este disproporţional. Primele două culturi sunt ilustrate prin 87, respectiv 90 de situri, iar Cernavodă III-

Boleráz prin 18, desigur, aceste cifre reprezentând un stadiu al cercetării.

Numărul siturilor Baden, ce conţin elemente Coţofeni se ridică la 17, pe când cele Coţofeni, ce conţin elemente Baden sunt 3 (tb. 1, 2). Sincronismul dintre Baden C şi Coţofeni II, propus de Ciugudean este parţial adevărat. Până în prezent au fost identificate 5 situri Baden C, care să conţină elemente Coţofeni II (Moftinu Mic „Pescărie A”, Sanislău „Curtea fermei C.A.P. (III)”, Sălacea „Dealul Vida”, Sântandrei şi Unimăt „Dălboci”) şi alte 3 situri Baden B final, care să conţină elemente Coţofeni I final sau II timpuriu (Cehăluţ „Ferma C.A.P.”, Căbulcut „Cseroldal”, Oradea „Salca-Gheţarie”), astfel nu se poate omite contemporaneitatea Baden B final cu Coţofeni I final/II timpuriu.

Sincronismul Baden D-E – Coţofeni III – Kostolac a fost demonstrată de către Ciugudean¹⁴⁷ pe baza deducţiei logice. Cert este că până în prezent nu au fost identificate materiale Coţofeni III în mediul Baden D-E şi nici invers, toate elementele Coţofeni din mediul Baden D aparţin fazei II (Fegernic, Pişcolt „Nisipărie”, Şuncuiuş „Peştera Igrîţa”, Valea lui Mihai „Grădina lui Ráthonyi Iosif”).

În privinţa stadiului cercetărilor (fig. I), pentru cultura Cernavodă III-Boleráz, 4 (22%) dintre descoperiri provin din săpături de salvare, 7 (39%) din cercetări de suprafaţă şi 7 (39%) din descoperiri efectuate de către amatori. Referitor la siturile Baden, unul singur (1%) a fost cercetat prin săpături sistematice, 15 (17%) din săpături sistematice ce vizează altă epocă, 12 (14%) din spături de salvare, 11 (13%) din sondaje arheologice, 17 (19%) din cercetări de suprafaţă, 20 (23%) sunt descoperiri efectuate de către amatori, iar pentru 11 (13%) situri nu a fost precizat tipul cercetării. Cultura Coţofeni, fiind mai slab cercetată decât cultura Baden, un singur sit un singur (1%) cercetat prin săpătură sistematică, 11 (12%) prin săpături sistematice ce vizau alte epoci, 8 (9%) prin săpături de salvare, 18 (20%) prin sondaje arheologice, 24 (27%) prin cercetări de suprafaţă, 8 (9%) descoperiri efectuate de către amatori, la 20 (22%) dintre situri neputând fi precizat tipul descoperirii.

Majoritatea descoperirilor au fost efectuate în urma săpăturilor sistematice ce vizau alte epoci, cercetărilor de suprafaţă sau descoperirilor efectuate de către amatori. Aceasta arată nevoia unor săpături sistematice, care să vizeze staţiuni ale acestor culturi culturilor, săpături

¹⁴⁷ Luca *et alii* 2005, 16.

necesare pentru a avea o imagine de ansamblu asupra acestui orizont cronologic.

Siturile culturii Cernavodă III-Boleráz sunt amplasate, din punct de vedere al altitudinii pe primele două trepte, patru pe prima și 7 pe a doua, 50 – 100 m, respectiv, 101 – 150 m (fig. V). Formele geografice preferate sunt terasele, urmate de grinduri și dune de nisip (fig. VIII).

În privința distribuției siturilor culturii Baden pe altitudine putem observa că marea majoritate a acestora, exceptând cele din ultima fază de evoluție, D₂-E Neustupnó, se încadrează pe treapta de 101 – 150 m (fig. VI). Din punct de vedere al distribuției pe forme geografice, cele mai răspândite sunt descoperirile situate pe terasele unor râuri, fiind urmate, în egală măsură, de cele de pe grinduri și dune de nisip (fig. IX). Siturile ce depășesc altitudinea de 200 m și cele localizate pe dealuri sau în peșteri, reprezintă o excepție.

Referitor la siturile Coțofeni, se observă o discrepanță între fazele culturii, ce decurge din analiza distribuției pe altitudine (fig. VII) și pe forme de relief (fig. X). Astfel, în faza I majoritatea siturilor se regăsesc pe primele trei trepte de altitudine, 50 – 200 m, pentru faza II, jumătate din situri sunt amplasate pe treapta 201 – 250 m, restul situându-se sub aceasta. Ultima fază de evoluție a culturii, III, reprezintă maxima „expansiune”, situri fiind identificate pe majoritatea treptelor de altitudine, cele mai multe regăsindu-se între 251 și 300 m. Lucrurile sunt similare și din punct de vedere al amplasării pe forme geografice. Marea majoritate a descoperirilor din faza I sunt situate pe terase, aceasta corespunde și cu amplasarea pe altitudine. Siturile fazei II sunt distribuite în mod, aproximativ, egal pe toate formele de relief, mai puțin pe grinduri. Așa cum am precizat mai sus, faza III reprezintă o urcare în altitudine, aproape fără excepție, siturile sunt amplasate pe dealuri sau în peșteri.

Examinarea distribuției pe altitudine și pe forme de relief, coroborată cu puținele analize arheozoologice și cu cercetarea unor situri, atât Baden, cât și Coțofeni, ne oferă indicii privind mobilitatea acestor comunități. Având în vedere că mobilitatea este determinată, în mare parte, de către economie, cele două trebuie analizate împreună.

Determinările arheozoologice efectuate în siturile Coțofeni¹⁴⁸, demonstrează preferința acestor comunități pentru ovicaprine și bovine.

Cultura Baden a fost privată până în prezent de astfel de analize, dar putem lua în considerare situri ale culturii Ungaria¹⁴⁹.

Din preferința acestor comunități pentru creșterea animalelor, cu precădere a bovinelor, în zona de câmpie și a caprinelor, în zona înaltă, o mare mobilitate a acestora, din densitatea mare a siturilor și nivele de cultură nu prea groase, putem deduce că strategia de subsistență se baza pe păstorit. În această ordine de idei susținerea ipotezei, conform căreia, economia comunităților Coțofeni se baza pe păstoritul tranhumant¹⁵⁰, este foarte greu de susținut, mai ales în contextul actual al cercetărilor.

În urma întocmirii repertoriului siturilor Finalului Epocii Cuprului din Câmpia de Vest, s-au evidențiat trei zone, din punct de vedere al stadiului actual al cercetării, al densității siturilor și al nivelului de interacțiune dintre culturile Baden și Coțofeni (harta IV).

Prima, dintre ele se desfășoară de la sudul Crișului Repede, până pe râul Crasna. Aceasta este zona, în care au fost propagate elementele Coțofeni în mediul Baden, toate cele 17 situri Baden, în care sunt prezente elemente ale culturii Coțofeni sunt regăsite, exclusiv, în această zonă.

„Interacțiunea” din această zonă se datorează, probabil, altitudinilor joase piemontane, numeroaselor golfuri formate, de către câmpie, ce au înlesnit contactele dintre cele două culturi. Nu trebuie omis nici faptul că toate siturile Baden, în care au fost surprinse elemente Coțofeni sunt cercetate prin săpături arheologice.

Zona a doua, este reprezentată prin arealul delimitat de sudul Crișului Repede și de valea sudică a Mureșului inferior. Caracteristica principală a zonei este dată de lipsa prezenței elementelor „străine”, atât în cadrul siturilor Baden, cât și a siturilor Coțofeni. Elemente de interacțiune, dintre cele două culturi au fost observate doar la Dud „Cioaca Chiciora”, unde au fost descoperite câteva fragmente ceramice de factură badenoidă, în mediul Coțofeni. La Șilindia „Satul Mic” și Tășad „Cetățaua” sunt semnalate ambele tipuri de materiale (Baden și Coțofeni), neputându-se preciza alte detalii.

În urma analizei materialului de la Cladova „Dealul Carierei”, din colecția Complexului Muzeal Arad s-au putut contura unele concluzii. Observațiile stratigrafiei verticale nefiind relevante, în acest caz, datorită deranjărilor din

¹⁴⁸ Gheoroceanu *et alii* 1978, 273-274; Andrițoiu 1992, 132; El Susi 1993, 35-40; Haimovici 1994, 401-404; Lazăr 1995, 251; Becker 2000, 69-77; Bindea 2005, 58-59.

¹⁴⁹ Bökönyi 1959, 61; Bökönyi 1971, 646, fig. I; Bökönyi 1974, 345, 415.

¹⁵⁰ Roman 1976, 15, 77; Ciugudean 2000, 19-21.

epocile ulterioare, care au distrus stratigrafia nivelelor preistorice, am recurs, la analiza tipologică a materialului. Astfel, se pot distinge două nivele de locuire distincte, reprezentate prin materiale Baden D₂-E și Coțofeni IIa.

O altă observație ar mai fi lipsa descoperirilor dintre Crișul Negru și Crișul Alb (zona de câmpie). Lipsa descoperirilor de orice fel (excepție făcând situri de sec. II-IV d.Hr.), se datorează, în bună măsură, sărăturilor, ce afectează atât flora cât și fauna locală.

Lipsa elementelor „străine” în mediile Baden și Coțofeni, din această zonă, se datorează, cel mai probabil, lipsei cercetărilor sistematice ale zonei.

Cea mai puțin densă zonă, ce de-a treia, se desfășoară de la sudul Mureșului, până pe valea Bârzavei. Doar situl Coțofeni de la Bodo „Sub Deal”, conține elemente ale culturii Baden, majoritatea siturilor, din această zonă, aparțin culturii Coțofeni.

Existența unor situri Baden, precum cele de la Cladova, Sălacea, Șuncuiș, amplasate pe forme de relief înalte și a unor situri Coțofeni, ridicate în câmpie, precum Cefa, Cornești, Sănnicolau Român sau Timișoara, necesită o schimbare de viziune, asupra comunităților finalului epocii cuprului.

Punerea în discuție a „granițelor”, unor entități culturale, reprezintă o imagine alterată a realității preistorice. Aruncând o simplă privire asupra situării pe altitudine și pe forme geografice, atât a descoperirilor Baden, cât și a celor Coțofeni, se poate observa irelevanța impunerii unor astfel de șabloane.

BIBLIOGRAFIE

Andrițoiu 1992,
I. Andrițoiu, *Civilizația tracilor în sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, București, (1992).

Barbu-Hurezan 1982,
M. Barbu, G. P. Hurezan, *Cercetările arheologice de la Săvârșin. Ziridava*, XIV, (1982), 49-66.

Barbu et alii 1998,
M. Barbu, P. Hügel, G. P. Hurezan, E. D. Pădureanu, *Repertoriul arheologic al Mureșului Inferior. Județul Arad, Timișoara*, (1999).

Basarab 1996,
L. M. Basarab, *Geografia României*, București, (1996).

Băcuiet 1996,
D. Băcuiet, *Noi date cu privire la așezarea aparținând perioadei de tranziție la Epoca Bronzului de la Dud. Ziridava*, IXX-XX, (1996), 7-13.

Becker 2000,
C. Becker, *Subsistenzstrategien während der frühen Metallzeit im zentralkarpatischen Raum-neue archäozoologische Daten zur Coțofeni-und Monteoru Kultur. PZ*, 75, (2000), 63-92.

Berciu 1960,
D. Berciu, *Istoria României*, I, (1960), 71-82.

Berciu 1961,
D. Berciu, *Contribuții la problemele Neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București, (1961).

Berciu 1966,
D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, (1966).

Bindea 2005,
D. Bindea, *Fauna culturii Coțofeni din Transilvania. Marmatia*, 8/1, (2005), 57-70.

Bondár 2002,
M. Bondár, *A Badeni Kultúra kutatási helyzete Magyarországon (vázlat). StudArch*, VIII, (2002), 7-30.

Boroneanț 1978,
V. Boroneanț, *Considerații preliminare asupra cercetărilor de la Cladova (com. Păuliș, jud. Arad). Ziridava*, X, (1978), 139-158.

Boroneanț 2000,
V. Boroneanț, *Arheologia peșterilor și minelor din România*, București, (2000).

Boroneanț et alii 1983,
V. Boroneanț, M. Zdroba, G. P. Hurezan, *Săpăturile arheologice de la Cladova (jud. Arad). MCA*, XV (1983), 19-22.

Bökönyi 1959,
S. Bökönyi, *Die frühalluvialen Wirbeltier-fauna Ungarns (von Neolithikum bis zur La Tène Zeit). ActaArchHung*, XI, (1959), 39-102.

Bökönyi 1971,
S. Bökönyi, *The Development and History of Domestic Animals in Hungary: The Neolithic Through the Middle Ages. AA, New Series*, 73/3, (1971), 640-674.

Bökönyi 1974,
S. Bökönyi, *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*, Budapest, (1974).

Bulzan-Ghemiș 1999,
S. Bulzan, C. Ghemiș, Hodoș, com. Sălard, jud. Bihor. Punct: Malomdomb. *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1999. A XXXIV-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Deva, 24-28 mai 2000*. București, (2000), 45.

Bulzan et alii 2003,
S. Bulzan, G. Fazecaș, A. Lakatos, C. Ghemiș, Oradea, jud. Bihor. Punct: Salca - Fabrica de Bere. *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2002. A XXXVII-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Covasna, 2-6 iunie 2003*. București, (2003), 221

Cârciumaru 1996,
M. Cârciumaru, *Paleobotanica*, Iași, (1996).

Ciugudean 2000,
H. Ciugudean, *Eneoliticul final în Transilvania și Banat: Cultura Coțofeni*, Timișoara, (2000).

Ciugudean 2002,
H. Ciugudean, *The Copper Metallurgy in the Coțofeni Culture (Transylvania and Banat)*. *Apulum*, XXXIX, (2002), 95-106.

Crișan 1987,
I. Crișan, *Descoperiri arheologice în hotarul localității Cefa (Jud. Bihor)*. *Crisia*, XVII, (1987), 339-351.

Crișan 1988,
I. Crișan, *Un complex arheologic aparținând culturii Coțofeni, descoperit la Cefa (Jud. Bihor)*. *Crisia*, XVIII, (1988), 339-351.

Crișan 1992,
I. Crișan, *Cercetări arheologice de salvare la sud-vest de Oradea*. *Analele Universității din Oradea*, II, (1992), 13-28.

Crișan 1993,
I. Crișan, *Săpăturile arheologice de la Cefa-La Pădure, județul Bihor din anul 1992*. *Crisia*, XXIII, (1993), 9-35.

Crișan 1994,
I. Crișan, *Săpăturile arheologice din anul 1993 de pe șantierul Cefa-La Pădure, jud. Bihor*. *Crisia*, XXIV, (1994), 19-31.

Crișan 1998,
I. Crișan, *Materiale arheologice din perioada de tranziție de la Eneolitic la Epoca Bronzului descoperite în așezarea Cefa-La Pădure Județul Bihor*. *Crisia*, XXVIII, (1998), 7-14.

Crișan et alii 2005,
I. Crișan, G. Fazecaș, I. Ghemiș, R. Arcuș, A. Costescu, B. Bobănă, A. Ilieș, I. Muțiu, V. Sava, Poiana, com. Tăuteu, jud Bihor, Punct: La Pădure. *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2004. A XXXIX-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Jupiter-Mangalia, 25-28 mai*. București, (2005), 231.

Dörner 1970,
E. Dörner, *Cercetări și săpături arheologice în județul Arad*. *MCA*, IX, (1970), 445-466.

Dudaș 1970,
F. Dudaș, *Repertoriul arheologic al Țării Zărandului în lumina ultimelor descoperiri*. *RevMuz*, 4, (1970), 355-358.

Dudaș 1976,
F. Dudaș, *Descoperiri enolitice pe valea Crișului Alb*. *Crisia*, VI, (1976), 21-34.

Dumitrașcu 1967 a,
S. Dumitrașcu, *Note asupra culturii Coțofeni*. *Lucrări Științifice Oradea*, I, (1967), 79-98

Dumitrașcu 1967b,
S. Dumitrașcu, *Colecția arheologică „Eugen Porodan”*. *Lucrări Științifice Oradea* I, (1967), 73-78.

Dumitrașcu 1968,
S. Dumitrașcu, *Așezarea Coțofeni de la Giriș-„Rături”*. *Lucrări Științifice Oradea*, II, (1968), 257-264.

Dumitrașcu 1969,
S. Dumitrașcu, *Săpăturile arheologice de la Unimăt*. *StComSatuMare*, I, (1969), 41-46.

Dumitrașcu 1970,
S. Dumitrașcu, *Cetățuia dacică de la Clit*. *Lucrări Științifice Oradea*, Seria B, (1970), 147-160.

Dumitrașcu 1972a,
S. Dumitrașcu, *Morminte Coțofeni de incinerare descoperite la Medieșu Aurit*. *StComSatuMare*, II, (1972), 53-62.

Dumitrașcu 1972b,
S. Dumitrașcu, *Cercetări arheologice în depresiunea Holodului (II). Săpăturile arheologice de la Tinca-Râpa (jud. Bihor)*. *Lucrări Științifice Oradea. Istorie-Științe sociale-Pedagogie*, (1972), 49-67.

Dumitrașcu 1974,
S. Dumitrașcu, *Repertoriul monumentelor din județul Bihor*, Oradea, (1974).

Dumitrașcu 1985,
S. Dumitrașcu, *Descoperiri arheologice din valea Crișului Negru și semnificația lor istorică*. *Crisia*, XV, (1985), 53-60.

Dumitrașcu 1986,
S. Dumitrașcu, *Descoperiri arheologice din Valea Crișului Repede și semnificația lor istorică*. *Crisia*, XVI, (1986), 687-714.

Dumitrașcu 1994,
S. Dumitrașcu, *Biharea I, Săpături arheologice (1973-1980)*, Oradea, (1994).

Dumitrașcu-Tăutu 1968,
S. Dumitrașcu, N. Tăutu, *Descoperiri arheologice din hotarul comunei suburbane Sântandrei*. *Semicentenarul Unirii Transilvaniei cu România*, Oradea, (1968), 11-14.

Dumitrașcu-Borcea 1974,
S. Dumitrașcu, L. Borcea, *Sondajul arheologic din iulie 1973 în cetatea Biharea*. *Crisia*, IV, (1974), 57-64.

Dumitrașcu-Hadnagy 1980,
S. Dumitrașcu, A. Hadnagy, *Cercetări arheologice de suprafață la Petrani, com. Pocola, jud. Bihor*. *Crisia*, X, (1980), 517-519.

Dumitrașcu-Crișan 1990,
S. Dumitrașcu, I. Crișan, *Descoperiri și cercetări arheologice din anul 1988 de la Sănni-colau Român, județul Bihor*. *Crisia*, XX, (1990), 97-127.

Dumitrașcu et alii 1997,
S. Dumitrașcu, M. Roșu, S. Pop, Tășad, jud. Bihor, *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1996. A XXXI-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, București, 12-15 iunie 1997*. București, (1997), 64.

El Susi 1993,
G. El Susi, *Studiul resturilor de faună din așezarea Coțofeni de la Moldova Veche-Ostrov (Caraș-Severin)*, *Tibiscum*, VIII, 1993, 35-40.

- Emödi 1984,
J. Emödi, Descoperiri ale culturilor Coțofeni și Baden în peșterile Igrîța și Izbândiș. *ActaMN*, XXI, (1984), 405-431.
- Fazecaș-Lakatos 2003,
G. Fazecaș, A. Lakatos, Arheologia mediului înconjurător. Studiu de Caz: Suplacu de Barcău. (L. Cornea, C. Ghemiș, G. Moisa), *In memoriam Nicolae Chidioșan*, Oradea, (2003), 177-194.
- Ferenczi-Barbu 1979,
Ș. Ferenczi, M. Barbu, Săpăturile arheologice de la Bulci (jud. Arad), anul 1978. *MCA*, XIII, (1979), 289-290.
- Füköh 1987,
L. Füköh, Examinations of the Holocene Molluscs in the cave sediments. (M. Pécsi, L. Kordos), *Holocene Environment in Hungary. Contribution of the INQUA Hungarian National Committee to the XIIth INQUA Congress, Ottawa, Canada*, Budapesta, (1987), 49-56.
- Gheorocanu et alii 1978,
P. Gheorocanu, C. Lisovschi-Chelășanu, M. Gheorocanu, Cercetări asupra faunei din așezarea Cicău-„Săliște”, *ActaMN*, XV, (1978), 273-286.
- Ghemiș-Sava 2006
C. Ghemiș, V. Sava, Descoperiri arheologice din Peștera Moanei (jud. Bihor). *Crisia*, XXXIV, (2006), 19-31.
- Gogâltan 1995,
F. Gogâltan, Die Frühe Bronzezeit im Südwesten Runäniens. *Stad der Forschung. Thraco-Dacia*, 16, (1995), 55-80.
- Gogâltan 1999,
F. Gogâltan, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul Românesc și pe cursul inferior al Mureșului*, Timișoara, 1999.
- Gumă 1997,
M. Gumă, *Epoca Bronzului în Banat. Orizonturi cronologice și manifestări culturale*, Timișoara, (1997).
- Gumă-Săcărin 1981,
M. Gumă, C. Săcărin, Descoperiri Coțofeni inedite de la Bocșa Montană „Colțan” (Județul Caraș-Severin). *Banatica*, VI, (1981), 59-95.
- Haimovici 1994,
S. Haimovici, Notă privind materialul arheozoologic de cultură Coțofeni găsit în apropierea satului Ghinda (La Țigăncuș), Județul Bihor. *Crisia*, XXIV, (1994), 401-404.
- Halavács 1887,
G. Halavács, A német-bogsáni őskori leletekről, *Archaeologiai Értesítő*, 7, (1887), 49-52.
- Hampel 1891,
J. Hampel, A délmagyarországi múzeum hivatalos megnyitása, *Archeológiai Értesítő*, N.F. 11, (1891), 378-379.
- Horedt 1968,
K. Horedt, Die Kupferzeit in Transsilvanien, *Apulum*, 7, (1968), 103-116.
- Hügel et alii 2004,
P. Hügel, G. P. Hurezan, F. Mărginean, V. Boroneanț, Cladova, com. Păuliș, jud. Arad. Punct: Dealul Carierei. *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2003. A XXXVIII-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Cluj-Napoca, 26-29 mai 2004*. București, (2004), 97-99.
- Hügel et alii 2007,
P. Hügel, G. P. Hurezan, V. Sârbu, Săvârșin, com. Săvârșin, jud. Arad. Punct: Dealul Cetățuia. *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2006. A XLI-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Tulcea, 29 mai-1 iunie 2007*. București, (2007), 310-311.
- Hügel et alii 2008,
P. Hügel, G. P. Hurezan, F. Mărginean, V. Sava, V. Sârbu, C. Bodo, Săvârșin, com. Săvârșin, jud. Arad. Punct: Dealul Cetățuia. *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2007. A XLII-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Iași, 14-17 mai 2008*. București, (2008), 272-274.
- Iercoșan 1987a,
N. Iercoșan, Noi descoperiri din perioada de tranziție la Epoca Bronzului în nord-vestul României. *StComSatuMare*, VII-VIII, (1986-1987), 63-83.
- Iercoșan 1987b,
N. Iercoșan, Noi descoperiri arheologice în zona Carei. *StComSatuMare*, VII-VIII, (1986-1987), 139-158.
- Iercoșan 1991,
N. Iercoșan, Așezarea din perioada de tranziție la epoca bronzului de la Sanislău (Jud. Satu Mare), *ActaMP*, 14-15, (1991), 43-60.
- Iercoșan 1993,
N. Iercoșan, Săpăturile arheologice din județul Satu Mare (1971-1990). *StComSatuMare*, IX-X, (1992-1993), 77-90.
- Iercoșan 2000,
N. Iercoșan, Tășnad, jud. Satu Mare. Punct: Sere. *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1999. A XXXIV-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Deva, 24-28 mai 2000*. București, (2000), 105.
- Ignat 1981,
D. Ignat, Așezarea aparținând culturii Baden de la Feneric (jud. Bihor). *ActaMP*, V, (1981), 121-129.
- Járai-Komlódi 1968,
M. Járαι-Komlódi, The Late Glacial and Holocene Flora of The Great Hungarian Plain. *AnnUnivSciBudapestSectBiol*, 9-10, (1968), 199-201.
- Járai-Komlódi 1987,
M. Járαι-Komlódi, Postglacial Climate and Vegetation History in Hungary, (M. Pécsi, L. Kordos), *Holocene Environment in Hungary. Contribution of the INQUA Hungarian National Committee to the XIIth INQUA Congress, Ottawa, Canada*, Budapesta, (1987), 37-47.
- Kacsó 1969,
C. Kacsó, Morminte din perioada de tranziție spre Epoca bronzului de la Ciurmești. *StComSatuMare*, I, (1969), 49-55.

- Kacsó 1999,
C. Kacsó, Descoperiri din epoca bronzului în peștera Valea Rea de la Vălenii Șomcutei, *SCI/VA*, 50/3-4, (1999), 113-126.
- Kalmar 1983,
Z. Kalmar, Descoperiri Coțofeni în bazinul someșan (Someșuri, Crasna, Almaș). *ActaMP*, VII, (1983), 61-67.
- Kalmar 1984,
Z. Kalmar, Materiale neo-eneolitice intrate în colecția Muzeului de Istorie al Transilvaniei I. *ActaMN*, XXI, (1984), 391-403.
- Kalmar 1988,
Z. Kalmar, Materiale neo-eneolitice intrate în colecția Muzeului de Istorie al Transilvaniei III. *ActaMN*, XXIV-XXV, (1987-1988), 467-474.
- Kalmar–Oprinescu 1986,
Z. Kalmar, A. Oprinescu, Descoperiri Baden-Coțofeni în Banat. *Tibiscus*, VI, (1986), 199-209.
- Kordos 1977,
L. Kordos, Changes in the Holocene Climate of Hungary reflected by the „Vole-Thermometer” Method. *FöldrKözlem*, 25/1-3, (1977), 222-229.
- Lakó 1981,
E. Lakó, Repertoriu topographic al epocii pietrei și a perioadei de tranziție spre epoca bronzului în județul Sălaj. *ActaMP*, V, (1981), 37-82.
- Lazarovici 1979,
G. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, (1979).
- Lazarovici–Sfetcu 1990,
G. Lazarovici, O. Sfetcu, Descoperiri arheologice de la Silagiu-Buziaș. *Banatica*, X, (1990), 45-54.
- Lazăr 1995,
V. Lazăr, *Repertoriul arheologic al județului Mureș*, Târgu-Mureș, (1995).
- Linick 1979,
T. W. Linick, La Jolla Natural Radiocarbon Measurements VIII. *Radiocarbon*, 21/2, (1979), 186-202.
- Luca 1999,
S. A. Luca, *Sfârșitul eneoliticului pe teritoriul intracarpatic al României: Cultura Bodrogresztúr*, Alba Iulia, (1999).
- Luca 2005,
S. A. Luca, *Descoperiri arheologice din Banatul Românesc-Repertoriu*, Sibiu, (2005).
- Luca–Iercoșan 1997,
S. A. Luca, N. Iercoșan, Contribuții la cunoașterea neoliticului din nord-vestul României (III). Materiale descoperite la Săcuieni-Horo (Jud. Bihor) în anul 1996. *StComSatuMare*, XIV, (1997), 11-22.
- Luca et alii 2005,
S. A. Luca, C. Roman, D. Diaconescu, H. Ciugudean, G. El Susi, C. Beldiman, *Cercetări arheologice în peștera Cauce*, II, Sibiu, (2005).
- Magny 1982,
M. Magny, Atlantic and Sub-boreal dampness and dryness? (A. F. Harding), *Climatic Change in Later Prehistory*, (1982), 33-43.
- Mantu 1995,
C. M. Mantu, Câteva considerații privind cronologia absolută a neo-eneoliticului din România. *SCI/VA*, 46/3-4, (1995), 213-235.
- Mantu 1998,
C. M. Mantu, *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături*, Piatra Neamț, (1998).
- Mare–Toma 1996,
M. Mare, N. Toma, Timișoara, jud. Timiș. Punct: Freidorf. *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1995. A XXX-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Brăila, 2-5 mai 1996*. București, (1996), 129.
- Mare–Toma 1997,
M. Mare, N. Toma, Timișoara, jud. Timiș. Punct: Freidorf. *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1996. A XXXI-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, București, 12-15 iunie 1997*. București, (1997), 68.
- Marta et alii 2002,
L. Marta, C. Astaloș, C. Virag, Dindești, com. Andrid, jud. Satu Mare. Punct: Vii. *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2001. A XXXVI-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Buziaș, 28 mai – 1 iunie 2002*. București, (2002), 127-128.
- Marta et alii 2002a,
L. Marta, C. Astaloș, C. Virag, Halmeu, com. Halmeu, jud. Satu Mare. Punct: Király Domb I. *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2001. A XXXVI-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Buziaș, 28 mai – 1 iunie 2002*. București, (2002), 151.
- Matei et alii 2003,
A. Matei, I. Bejinariu, S. Băcuet-Crișan, D. Tamba, D. Băcuet-Crișan, D. Sana, Porț, com. Marca, jud. Sălaj. Punct: Corău. *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2002. A XXXVII-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Covasna, 2-6 iunie 2003*, (2003), 246-249.
- Medeleț 2000,
F. Medeleț, Contribuții la istoria începuturilor Muzeului din Reșița. *Banatica*, 15, (2000), 11-16.
- Medeleț–Bugilan 1974,
F. Medeleț, I. Bugilan, Câteva puncte arheologice din județul Timiș. *Tibiscus*, III, (1974), 81-92.
- Medeleț–Bugilan 1987,
F. Medeleț, I. Bugilan, Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat. *Banatica*, 9, (1987), 87-198.
- Milleker 1897,
B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből*, I, Timișoara, 1897.
- Moroz-Pop 1983,
M. Moroz-Pop, Contribuții la repertoriul arheologic al localităților din județul Timiș din Paleolitic și până în Evul Mediu. *Banatica*, 7, (1983), 469-490.

Müller 1965,
C. Müller, Sceptrul de piatră de la Colțani-Bocșa.
Apulum, V, (1965), 541-546.

Nestor 1933,
I. Nestor, Der Stand der Vorgeschichtsforschung in
Rumänien. Ber. *RGK*, 22, (1933), 11-181.

Neustupný 1968,
E. Neustupný, Absolute Chronology of the Neolithic
and Aeneolithic periods in Central and South-Eastern
Europe, *SIArch*, XVI/1, (1968), 19-60.

Neustupný 1973,
E. Neustupný, Die Badener Kultur. (B. Chropovsky),
*Symposium über die Entstehung und Chronologie der
Badener Kultur. Symposium Malé Vozokany (8-11
Dezember 1969)*, Bratislava, (1973), 317-352.

Németi 1979,
J. Németi, Morminte de la începutul Epocii Bronzului
descoperite la Pișcolt (Jud. Satu Mare). *SCIVA*, 30/4,
(1979), 572-536.

Németi 1987a,
J. Németi, Descoperiri arheologice din teritoriul
localității Moftinul Mic (Jud. Satu Mare).
StComSatuMare, VII-VIII, (1986-1987), 101- 137.

Németi 1987b,
J. Németi, Noi descoperiri din neoliticul târziu în Valea
Crasnei, *StComSatuMare*, VII-VIII, (1986-1987), 15-61.

Németi 1993,
J. Németi, Repertoriul arheologic al localității Ghenci
(com. Căuaș, jud. Satu Mare). *StComSatuMare*, IX-X,
(1992-1993), 57-75.

Németi 1996,
J. Németi, Pișcolt, Jud. Satu Mare. *Cronica
cercetărilor arheologice. Campania 1995. A XXX-a
Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Brăila, 2-5
mai 1996*. București, (1996), 89.

Németi 1997,
J. Németi, Câteva considerații asupra colecțiilor
„Kovács”. *StComSatuMare*, XIV, (1997), 62-74.

Németi 1999,
J. Németi, *Repertoriul arheologic al Careiului*,
București, (1999).

Németi 2001,
J. Németi, Cernavodă III-Boleráz finds in North-West
Romania. (P. Roman, S. Diamandi), *Cernavodă III-
Boleráz Symposium. Ein Vorgeschichtliches Phänomen
zwischen dem Oberrhein und der Untern Donau.
Symposium Mangalia/Neptun (18-24 Oktober 1999)*,
București, (2001), 299-329.

Németi et alii 2001a,
J. Németi, S. P. Levente, G. Robert, Acâș, com. Acâș,
jud. Satu Mare. Punct: Râtul lui Vereș. *Cronica
cercetărilor arheologice. Campania 2000. A XXXV-a
Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Suceava, 23-
27 mai 2001*. București, (2001), 19-20.

Németi et alii 2001b,
J. Németi, R. Gindele, S. Pop, Miștinu Mic, com.
Moftin, jud. Satu Mare. Punct: Pescărie II. *Cronica
cercetărilor arheologice. Campania 2000. A XXXV-a
Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Suceava, 23-
27 mai 2001*. București, (2001), 148.

Németi et alii 2002,
J. Németi, C. Astaloș, G. Szilárd, Tășnad, jud. Satu
Mare. Punct: Sere. *Cronica cercetărilor arheologice.
Campania 2001. A XXXVI-a Sesiune Națională de rapoarte
arheologice, Buziaș, 28 mai-1 iunie 2002*. București,
(2002), 310.

Nikolova 2001,
L. Nikolova, Approach to the Genesis and Initial
Development of the Early Bronze Cultures in the Lower
Danube Basin and in the Southern Balkans. (P. Roman, S.
Diamandi), *Cernavodă III-Boleráz Symposium. Ein
Vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und
der Untern Donau. Symposium Mangalia/Neptun (18-24
Oktober 1999)*, București, (2001), 236-260.

Ordentlich 1967,
I. Ordentlich, Două statuete cu „cap mobil”
descoperite la Sălacea. *SCIVA*, XVIII, (1967), 147-154.

Paul 1992,
I. Paul, *Cultura Pertești*, București, (1992).

Pădureanu 1982,
E. D. Pădureanu, Noi descoperiri eneolitice în județul
Arad. *Ziridava*, XIV, (1982), 35-48.

Pădureanu 1985,
E. D. Pădureanu, Contribuții la repertoriul arheologic
de pe valea Mureșului inferior și a Crișului Alb. *Crisia*,
XV, (1985), 27-52.

Pădureanu 1987,
E. D. Pădureanu, Noi fortificații pe teritoriul județului
Arad. *Ziridava*, XV-XVI, (1987), 29-36.

Petrasch 1984,
J. Petrasch, Die absolute Datierung der Badener
Kultur aus der Sicht des süddeutschen Jungneolithikums,
Germania, 62/2, (1984), 269-423.

Petrescu 2000,
S. M. Petrescu, *Locuirea umană a peșterilor din Banat
până în Epoca Romană*, Timișoara, (2000).

Petrovsky 1973,
R. Petrovsky, Contribuții la repertoriul arheologic al
localităților județului Caraș-Severin, din paleolitic până în
secolul al V-lea î.e.n. *Banatica*, II, (1973), 385-393.

Petrovsky-Cadariu 1979,
R. Petrovsky, Ș. Cadariu, Așezări ale Culturii
Coțofeni în județul Caraș-Severin. *Banatica*, V, (1979),
35-69.

Petrovsky et alii 1981,
R. Petrovsky, O. Popescu, P. Rogozea, Peșteri din
județul Caraș-Severin, cercetări arheologice. *Banatica*, 6,
(1981), 429-462.

- Pop et alii 2000,
H. Pop, I. Bejinariu, D. Băcuieț-Crișan, S. Băcuieț-Crișan, Șimleul Silvaniei, jud. Sălaj. Punct: Observator. *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1999. A XXXIV- a Sesiune Națională de rapoarte arheologice*, Deva, 24-28 mai. București, (2000), 102-103.
- Raczky 1991,
P. Raczky, New Datas on the Southern Connections and Relative Chronology of the „Bodrogkeresztúr-Hunyadi halom” Complex. (J. Lichardus), *Die Kupferzeit als historische Epoche, Symposium Bonn*, (1991), 329-346.
- Rogozea 1987,
P. Rogozea, Cercetări arheologice în endocarstul din sud-vestul României. *Banatica*, IX, (1987), 347-362.
- Roman 1971
P. Roman, Strukuränderungen des Endäneo-lithikums im Donau-Karpaten-raum, *Dacia N.S.*, 15, (1971), 31-169.
- Roman 1973,
P. Roman, Modificări structurale ale cultu-rilor Eneoliticului Final din regiunea Carpato-Danubiană. *Banatica*, II, (1973), 57-77.
- Roman 1976a,
P. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, (1976).
- Roman 1976b,
P. Roman, Materiale aparținând perioadei de tranziție de la Eneolitic spre Epoca Bronzului în colecțiile Muzeului Județean Arad. *Ziridava*, VI, (1976), 31-40.
- Roman 1981,
P. Roman, Forme de manifestare culturală din Eneoliticul târziu și perioada de tranziție spre Epoca Bronzului, *SCIVA*, 32/1, (1981), 21-43.
- Roman-Németi 1978,
P. Roman, J. Németi, *Cultura Baden*, București, (1978).
- Rómer 1866,
F. Rómer, *Műrégészeti kalauz különös tekintettel Magyarországra. I. Óskori műrégészet*, Budapesta, (1866).
- Roska 1932,
M. Roska, Stațiunea preistorică de la Valea lui Mihai, *AISC*, I, (1928-1932), 73-80.
- Roska 1941,
M. Roska, Az aeneolithikum kolozsokorpádi I. Jellegű emlékei Erdélyben. *Közlemények*, I, (1941), 44-99.
- Roska 1942,
M. Roska, *Erdély Régészeti Repertórium*a, I, Cluj-Napoca, (1942).
- Roșu 1973,
A. Roșu, *Geografia fizică a României*, (1973).
- Rusu et alii 1962,
M. Rusu, V. Spoială, L. Galamb, Săpăturile arheologice de la Oradea-Salca. *MCA*, VIII, (1962), 159-164.
- Sălceanu 2004,
I. Sălceanu, Contribuții la cunoașterea cadrului ecologic al eneoliticului final în vestul României. *StComSatuMare*, XVII-XXI/1, (2000-2004), 27-30.
- Schroller 1933,
H. Schroller, *Die Stein und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, (1933).
- Stadler et alii 2001,
P. Stadler, S. Draxler, H. Friesinger, W. Kutschera, A. Priller, W. Rom, P. Steirer, E. M. Wild, Absolute Chronology for Early Civilizations in Austria and Central Europe using 14C Dating with Accelerator Mass Spectrometry with special Results for the Absolute Chronology of the Baden Culture, (P. Roman, S. Diamandi), *Cernavodă III-Boleráz Symposium. Ein Vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Untern Donau. Symposium Mangalia/Neptun (18-24 Oktober 1999)*, București, (2001), 541-562.
- Stratan 1974,
I. Stratan, Un mormânt cu ocră la Bodo (com. Balint, jud. Timiș). *Tibiscus*, III, (1974), 71-74.
- Tasić 1981,
N. Tasić, Eneolitische Kulturen Ostserbiens und deren verhältnis zu den Fundstätten in Oltenien, Transylvanien und im Rumänische teil des Banat, *Balkanica*, XII, (1981), 7-25.
- Ursulescu 1998,
N. Ursulescu, *Începuturile istoriei pe teritoriul României*, Iași, (1998).
- Virag et alii 2006,
C. Virag, C. Astaloș, R. Gindele, Z. Kádas, A. Hágó, T. Daroczi, Z. Dobos, L. Kiss, T. Nagy, B. Pinkovány, V. Sava, Tășnad, jud. Satu Mare. Punct: Sere. *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2005. A XL-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Constanța, 31 mai-3 iunie 2006*. București, (2006), 359-360.
- Vulpe 1974,
A. Vulpe, Probleme actuale privind metalurgia aramei și a bronzului în România. *Revista de Istorie*, 27, (1974), 243-255.
- Vulpe 1997,
A. Vulpe, Considerații privind începutul și definirea perioadei timpurii a epocii bronzului în România. (D. M. Cihă, V. Nistor și D. Zaharia), *Memorie și patrimoniu. In honorem emeritae Ligiae Bârzu, București*, (1997), 37-50.
- Zirra 1968,
V. Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României*, Baia Mare, (1968).

FINAL COPPER AGE SITES FROM THE WESTERN ROMANIAN PLAIN

Summary

The areal under consideration, Western Romanian Plain, represents the contact area of two important, Late Copper Age cultures, Baden and Coțofeni. The main objectives pursued by the study are: investigate the current state of research, elaborate the catalogue of the sites and analyze intra- and intercultural relationships, to establish points of departure for future studies.

The Western Romanian Plain corresponds to the eastern side of the Tisza low plain; both of them represent a part of the vast plain of the Middle Danube. The north limit consists of Oaș-Gutâi Mountains; the southern limit stretches till the border with Serbia. To the west, the plain, bounds with Hungary's border and to the east comes in contact with Western Romanian Hills, entering in some places, in the form of gulfs till the edge of the Western Carpathians.

The existence of Baden discoveries located on hills (Bulci, Cladova, Cubulcut or Tășad) and in caves (Șuncuius, Subpiatră) determines the inclusion, in this analysis sites located in bays made by the Western Romanian Plain and their immediate vicinity. In view of this, we can consider the hilly area is predisposed to reciprocal influences.

Cernavodă III-Boleráz Culture

The Cernavoda III Boleráz discoveries are connected to the names of two archaeologists, P. Roman, who published the archaeological material from the Complexul Muzeal Arad collections and J. Némethi, who puts in value the sites around Carei.

Following the excavations, were recorded as domestic discoveries, only four pits and three hearths. Stratigraphical remarks were made at Carei „Drumul Căminului”.

*Map I** Map of Cernavodă III-Boleráz Sites form The Western Romanian Plain. 1. Arad; 2. Berea; 3. Berveni; 4. Carei; 5. Cămin; 6. Foieni; 7. Macea; 8. Pecica; 9. Pișcolt; 10. Portița; 11. Sânnicolau Mare; 12. Sâmpetru German; 13. Șeitin; 14. Urziceni.

Baden Culture

F. Rómer, in the second decade of the nineteenth century, was the first who make mention of a Baden type discovery, from Sântandrei, Bihor county, followed by I. Hampel and B. Milleker, both, publishing archaeological

material from Beba Veche. In the first decade of the XX century, M. Roska was the first to published an archaeological excavation, from Valea lui Mihai „Grădina lui Ráthonyi Iosif”.

The list of Baden-type discoveries is multiplied since the second half of the XX century, by excavations, publication of archaeological surveys or some private collections.

Shortly after the book release of P. Roman, Coțofeni culture monograph's, is release the only monographic study dedicated to the Baden culture, from Romania, the authors cataloguing a number of 55 sites.

The following decades are characterized by the enrichment of Baden sites repertoire, illustrated by the publication of site excavations and surveys.

As you can see (Map II) we are dealing with two areas of sites concentration. To the north, the first area is falling between Crișul Repede and Crasna River, where can be found the highest density of sites and the second area, to the south, focuses on the Mureș River valley. It should be noted that the two groups of sites reflects a stage of research.

Domestic discoveries

Settlements. In the present analysis were introduced only sites with a mentioned topographical position. Thus from a total number of 87 sites (Fig. IX), only for 61 of them is mentioned a topographical position.

Dwellings. So far 13 dwellings have been discovered (excluding those from Cubulcut „Cseroldal” and Dindești „Vii”) of which 10 surface dwellings and 3 pit-houses. As size, dwellings varies from 3 x 2 meters (Valea lui Mihai „Grădina lui Ráthonyi Iosif”) to 4,20 x 3,70 m (Fegernic). Excluding the two rooms dwelling from Valea lui Mihai, housing complexes are small size, they can 3-4 persons. As you can see, the surface dwellings are more prevalent.

Hearths. Following the archaeological excavations were discovered 27 hearths, 8 of them located inside the dwellings, and 19 outdoors. For inside the prevailing hearths were round shaped, the average size falls between 0,50-0,60 m, as for the exterior, ellipsoidal hearths, with sizes between 0,65 x 0,50 m and 0,80 x 0,60 m are most common.

Pits. So far 50 pits have been published, of which only 24, with information regarding shapes or sizes. Thus, 19 waste pits have been identified, a provision pit and one ritualic pit. Among the waste pits, only Moftinul Mic „Pescărie A” pit *no. 1* has been initially dug in

* Hărțile de bază sunt preluate de la Holl Balázs.

order to obtain clay and later transformed into a waste pit, in the same time it is the most largest Baden pit excavated.

Stratigraphy. Until now there are nine sites with stratigraphical remarks. The archaeological layers are, in generally thin, from 0,15 m (Unimăt „Dildoci”) to 0,60-0,70 m (Sanislău „Curtea fermei C.A.P.”) and the average layer is reaching somewhere between 0,30-0,40 m. From the thickness of archaeological layers and that so far have not been found sites that contains multiples Baden layers, we concluded that the settlements constitute a short term habitation.

Funeral discoveries

For Romania, things remain doubtful due few discoveries such as Valea lui Mihai „Grădina lui Ráthonyi Iosif” and the alleged graves of the Șuncuiuş „Peștera Igrîța”.

Map II. Map of Baden Sites from the Western Romanian Plain. 1. Acâș; 2. Andrid; 3. Arad; 4. Beba Veche; 5. Berea; 6. Biharea; 7. Bodrogu Nou; 8. Bulci; 9. Carei; 10. Căpleni; 11. Cefa; 12. Cehăluț; 13. Cicir; 14. Ciumești; 15. Cladova; 16. Cubulcut; 17. Dindești; 18. Fegernic; 19. Foieni; 20. Ghenci; 21. Ghilvacii; 22. Girișu de Criș; 23. Hodoș; 24. Moldova Veche; 25. Moftinu Mic; 26. Nerău; 27. Olari; 28. Oradea; 29. Parța; 30. Pișcolt; 31. Sanislău; 32. Săcuieni; 33. Sălacea; 34. Sâmpetru German; 35. Sântana; 36. Sântandrei; 37. Subpiatră; 38. Șilindia; 39. Șuncuiuş; 40. Tășad; 41. Timișoara; 42. Tiream; 43. Unimăt; 44. Valea lui Mihai; 45. Vășad; 46. Vezdiu; 47. Vișoara; 48. Voivozi; 49. Zădăreni.

Coțofeni Culture

G. Halavács introduces for the first time in the archaeological literature Coțofeni material from Bocșa Montană „Dealul Colțan”. H. Schroller summarized information on the culture Coțofeni (Furchenstichkeramik and Linsenkeramik). In the following period, S. Dumitrașcu is the most active archaeologist, from the area, managing to enrich the repertoire of this culture. P. Roman, author of the first Coțofeni culture monographs, organize the internal periodisation and at the same time elaborating a vast repertoire. The following decades are characterized by pointing out some discoveries.

Domestic discoveries

Settlements. In the present analysis were introduced a number of 67 settlements. The few, domestic targets discovered in this area are: six dwellings, a hearth and seven pits, all have been published extremely brief. Also, there were only two sites with a recorded stratigraphy.

Funeral discoveries

Funeral discoveries from this area were identified at Medieșul Aurit „Casa Leșului”.

Map III. Map of Coțofeni Sites from the Western Romanian Plain. 1. Abram; 2. Acâș; 3. Aștileu; 4. Blaja; 5. Bocșa; 6. Bocșa Montană; 7. Bocșa Română; 8. Bodo; 9. Buceava-Șoimuș; 10. Buziaș; 11. Călățe; 12. Căprioara; 13. Cămpanii de Sus; 14. Cefa; 15. Chesinț; 16. Cladova; 17. Clit; 18. Corbești; 19. Cornești; 20. Covăsânt; 21. Cuied; 22. Desna; 23. Dud; 24. Dumbrava; 25. Dobrești; 26. Ghida; 27. Halmeu; 28. Ianoșda; 29. Lelei; 30. Leș; 31. Livada de Bihor; 32. Marca; 33. Mădrigești; 34. Medieșul Aurit; 35. Medișa; 36. Moneasa; 37. Nadăș; 38. Opațița; 39. Oradea; 40. Păuș; 41. Peștere; 42. Petrani; 43. Poiana; 44. Porț; 45. Rădești; 46. Râpa; 47. Românești; 48. Roșia; 49. Roșia Nouă; 50. Sacalasău Nou; 51. Săvârșin; 52. Sănnicolau Român; 53. Sebiș; 54. Sighișel; 55. Suplacu de Barcău; 56. Supuru de Jos; 57. Susani; 58. Șilindia; 59. Șimleul Silvaniei; 60. Șiria; 61. Șuncuiuş; 62. Tauț; 63. Tășad; 64. Tășnad; 65. Tăutelec; 66. Timișoara; 67. Turulung; 68. Vadul Crișului; 69. Văsoaia; 70. Vișag.

Conclusions

Final Copper Age from Western Romanian Plain is illustrated by a number of 195 sites. From this point of view the relationship between Baden and Coțofeni cultures, on the one hand, and Cernavodă III-Boleráz on the other, is disproportionately. The first two cultures are illustrated through 87, respectively 90 sites, and Cernavodă III Boleráz through 18, of course, these figures represent a stage of research. Most of the discoveries were made as a result of systematic excavations that aims another age, or discoveries made by amateurs.

Cernavodă III-Boleráz sites are located, in terms of altitude, on the first two altitude steps, four sites are situated on the first and 7 per second, from 50 to 100 m, respectively, from 101 to 150 m (Fig. V). As for the geographical the terraces are preferred, followed by top of a bank ridge and sand dunes (Fig. VIII). With regard to Baden site distribution on the altitude we can see that the vast majority of sites, except the last phase, D₂-E, are situated on the step of 101 – 150 m (Fig. VI). In terms of geographical, the most widespread sites are located on the terraces of rivers, followed in equal measure, by tops of a bank ridge and sand dunes (Fig. IX). Sites in excess of 200 meters altitude and those located on hills or in caves, are an exception.

On Coțofeni sites, notes a discrepancy between the phases of culture, arising out of the analysis of altitude distribution (Fig. VII) and geographical (Fig. X). Thus, in Phase I, most sites are founded on the first three altitude steps, from 50 to 200 m, in Phase II, half of the sites are located on the step of 201 – 250 m, the rest are located below it. On the last phase of the culture, III, representing the maximum „expansion”, sites have been identified on almost all altitude steps, the majority are situated between 251 and 300 m. Things are similar in terms of geographical. The vast majority of phase I sites are situated on terraces, and this corresponds with the location on the altitude. Phase II sites are distributed, equal, on all forms of relief, less on top of a bank ridge. As I noted above, Phase III represents a climb in altitude, the sites, almost without exception, are located on hills or in caves.

After compiling the Final Copper Age sites repertoire from the Western Romanian Plain, have highlighted three areas in terms of the current state of research and the density level of interaction between Baden and Coțofeni cultures (Map IV).

First among them is developing from the southern valley of the Crișul Repede River, till the Crasna River. This is the area where Baden sites have been contaminated with Coțofeni elements (ceramic imports), all 17 Baden sites, in which Coțofeni elements are present are located, exclusively, in this area. The interactions are due probably of the low alpine altitudes and many

gulfs formed by plain. Do not miss the fact that all Baden sites with Coțofeni elements are investigated by archaeological excavations and this area is the most surveyed.

The second area is framed by the southern area of the Crișul Repede River and the southern valley of the Mureș River. The main characteristic of the area is given by the lack of „foreign” elements, both in Baden and Coțofeni sites.

The third area, the least dense, is framed by the southern valley of the Mureș River and the Bârzava valley. The single Coțofeni site that contains Baden elements is Bodo „Sub Deal”, the majority of sites from this area are belonging to Coțofeni culture.

The number of Baden sites, containing Coțofeni elements amounts to 17, whiles Coțofeni sites, containing Baden elements are represented by 3 (Tb. 1, 2). Baden C/Coțofeni II synchronism proposed by Ciugudean is partly true. So far have been identified 5 Baden C sites, which contain Coțofeni II elements and other 3 final Baden B sites, which contain Coțofeni final I or early II elements so you can not skip, P. Roman's theory of the contemporaneity of Baden final B and Coțofeni final I/early II.

Baden D-E/Coțofeni III/Kostolac synchronism was demonstrated by Ciugudean based on logical deduction. So far has not been identified Coțofeni III elements in Baden D-E sites nor vice versa, all Baden D sites contains Coțofeni II elements.

Nr.	Situl	Faza de evoluție a sitului	Faza de evoluție a importului
1.	Cefa „Fântâna Mighiveghi”	-	-
2.	Cehăluț „Ferma C.A.P.”	B (final)	I(final)
3.	Ciumești „Grajdurile C.A.P. (III)”	C	I(final)
4.	Cubulcut „Cseroldal”	B (final)	II
5.	Fegernic	D	II
6.	Ghenci „Sic”	-	-
7.	Girișu de Criș „Rături”	C (incipient)	I(final)
8.	Moftinu Mic „Pescărie A”	C	II
9.	Oradea „Salca - Fabrica de Bere”	C?	III?
10.	Oradea „Salca - Ghețarie”	B	I sau II
11.	Pișcolt „Nisipărie”	D	II
12.	Sanislău „Curtea fermei C.A.P. (III)”	C	II
13.	Săcuieni „Horo”	-	-
14.	Sălacea „Dealul Vida”	C	II
14.	Sântandrei	C (incipient)	II
15.	Șuncuiș „Peștera Igrița”	D	II(final)
16.	Unimăt „Dâlboci”	C (incipient)	II
17.	Valea lui Mihai „Grădina lui Ráthonyi Iosif”	D	II?

Tb. I. Situri ale culturii Baden ce conțin elemente Coțofeni
Baden sites with Coțofeni elements.

Nr.	Situl	Faza de evoluție a sitului	Faza de evoluție a importului
1.	Bodo	I	-
2.	Dud „Cioaca Chiciora”	II	C?
3.	Cefa „Feleștăniar”	I	B sau C

Tb. II. Situri ale culturii Coțofeni ce conțin elemente Baden
 Coțofeni sites with Baden elements.

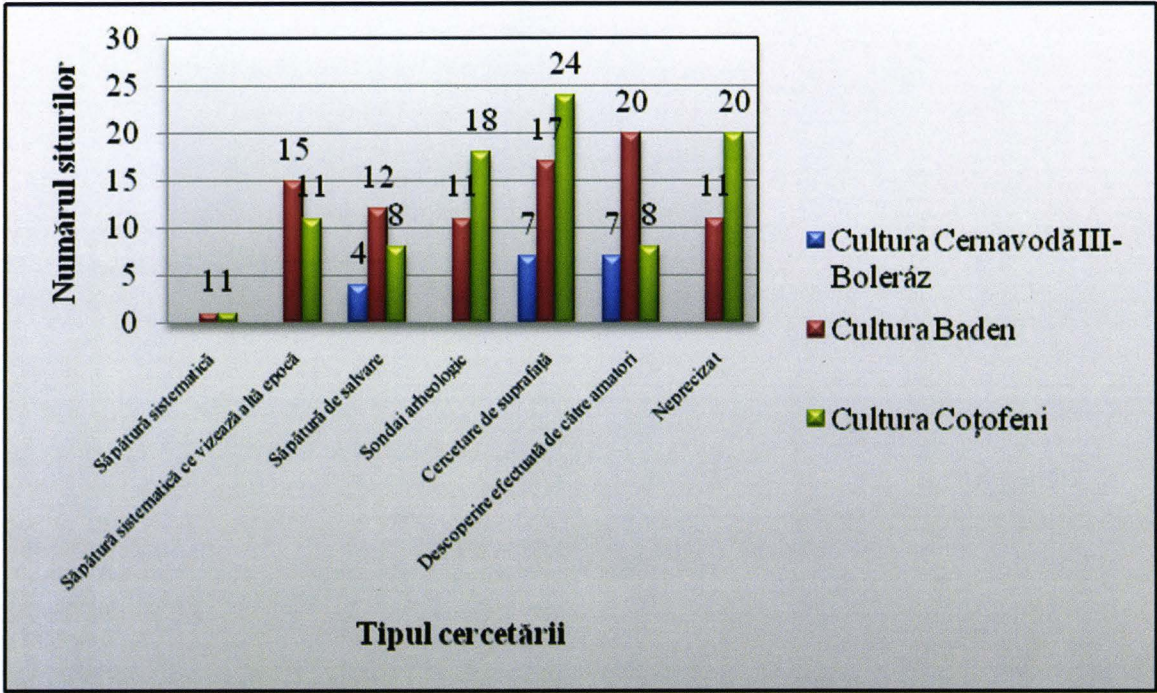

Fig. I. Tipul cercetării siturilor finalului epocii cuprului
 Researching type of the Late Copper Age Sites.

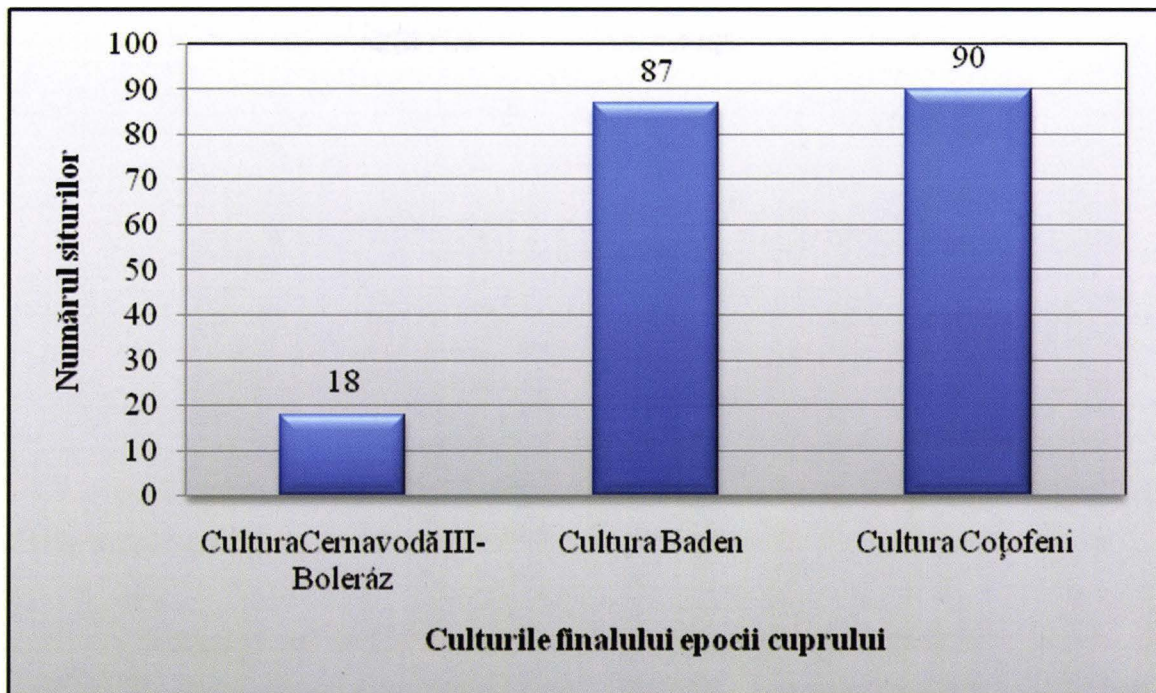

Fig. II. Distribuția siturilor finalului epocii cuprului pe culturi
Number of Late Copper Age Sites.

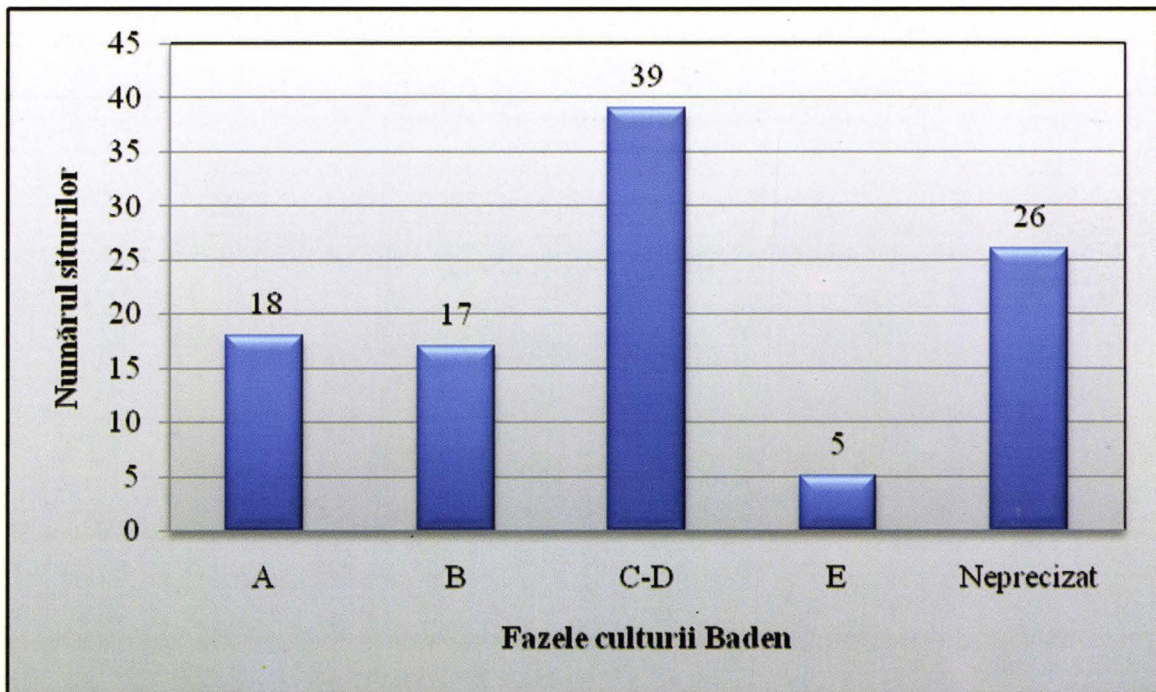

Fig. III. Distribuția siturilor culturii Baden pe faze
Number of Sites in the Phases of the Baden Culture.

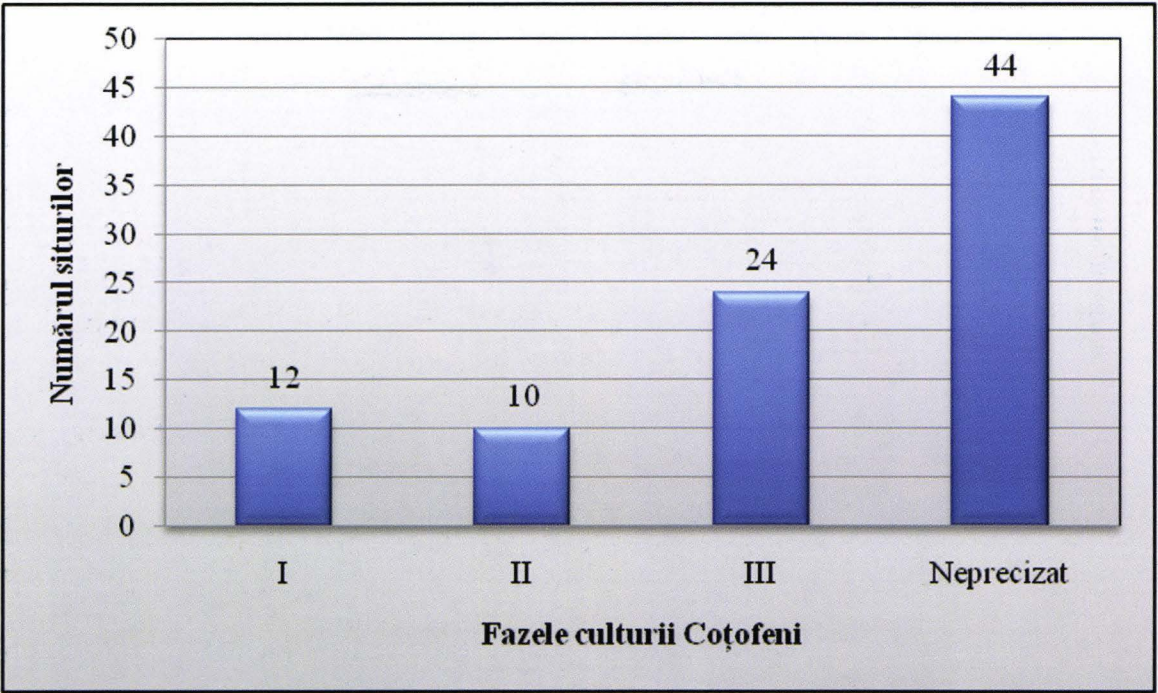

Fig. IV. Distribuția siturilor culturii Coțofeni pe faze
 Number of Sites in the Phases of the Coțofeni Culture.

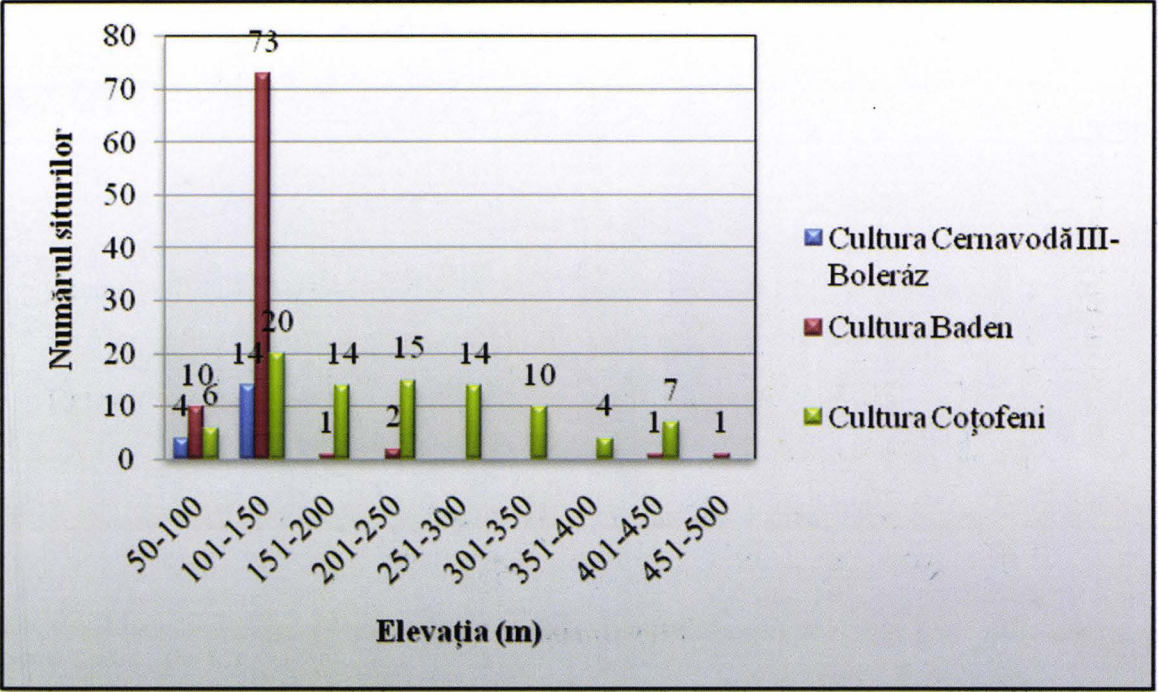

Fig. V. Distribuția siturilor finalului epocii cuprului în funcție de altitudinea absolută
 Late Copper Age Site Distribution based on Elevation above Sea Level.

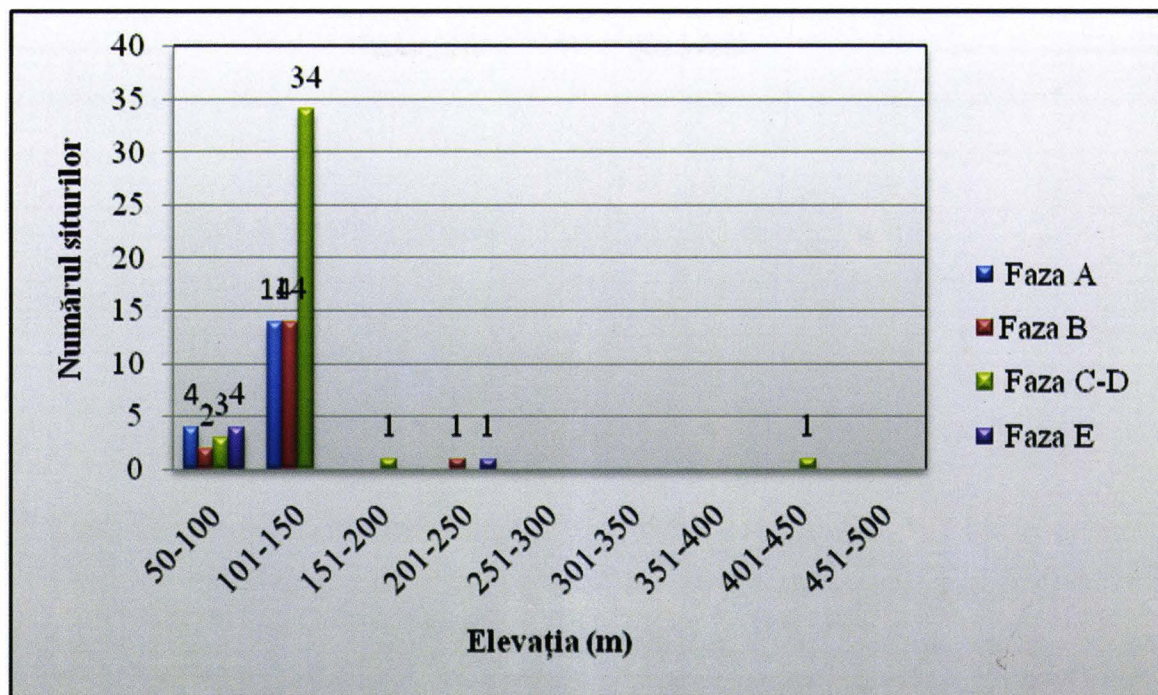

Fig. VI. Distribuția siturilor culturii Baden în funcție de altitudinea absolută
Baden Site Distribution based on Elevation above Sea Level.

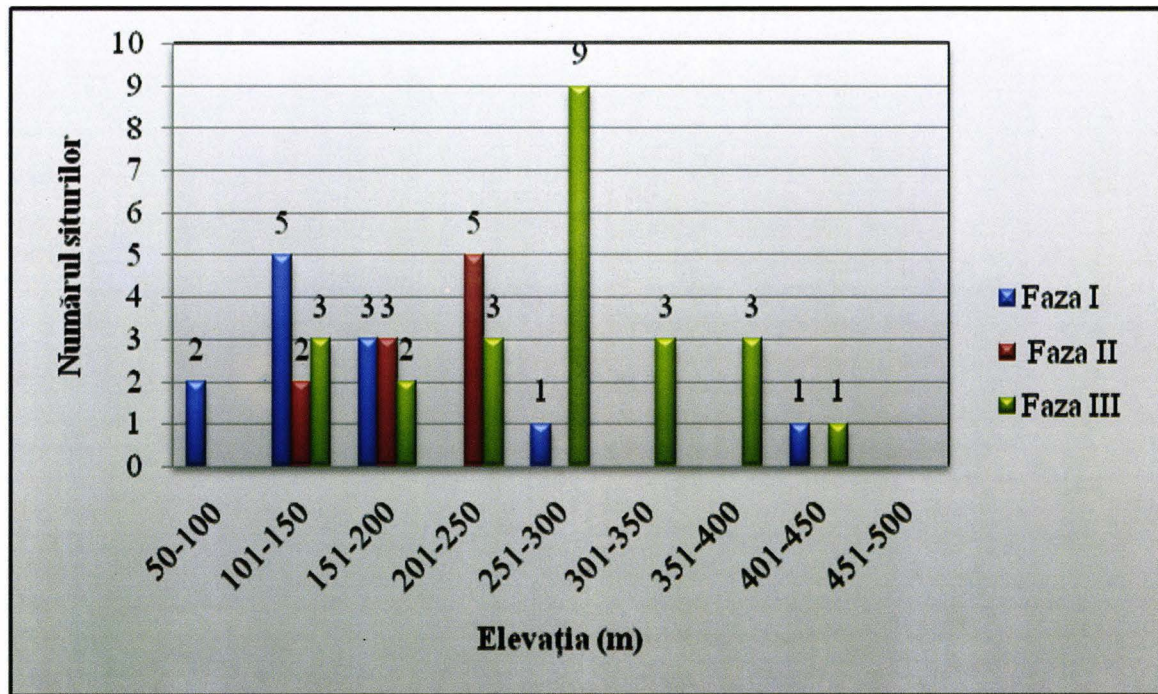

Fig. VII. Distribuția siturilor culturii Coțofeni în funcție de altitudinea absolută
Coțofeni Site Distribution based on Elevation above Sea Level.

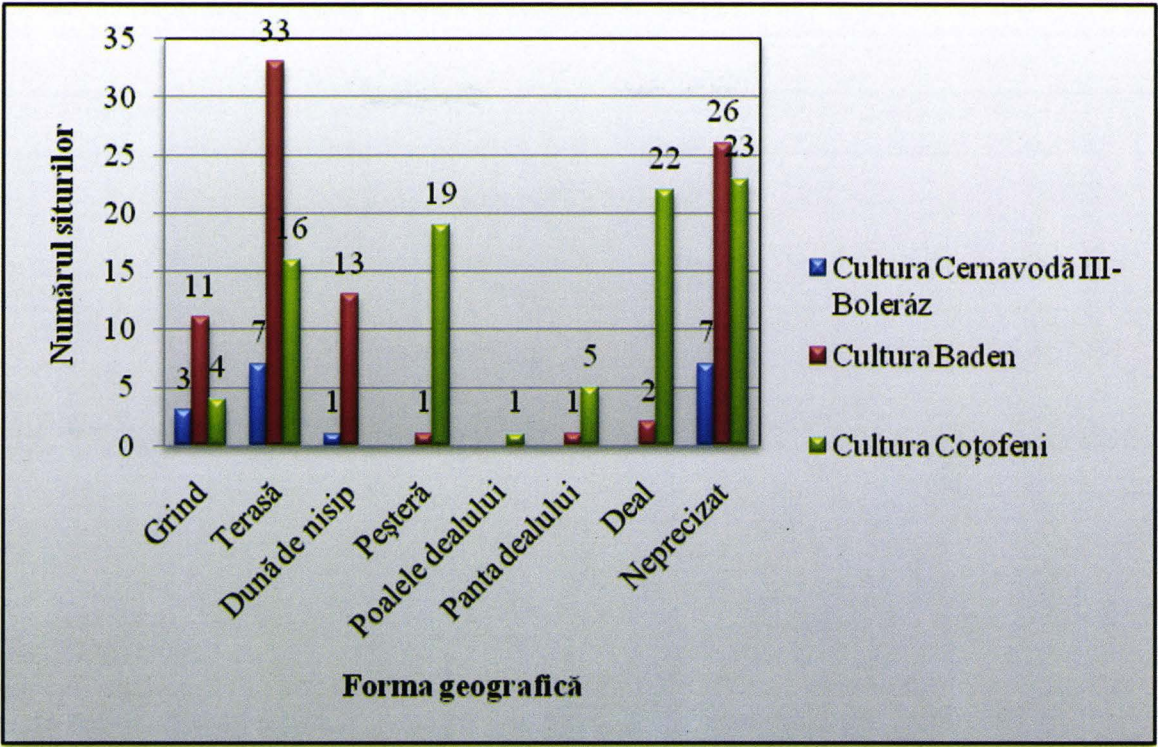

Fig. VIII. Distribuția siturilor finalului epocii cuprului în funcție de formele geografice
Late Copper Age Site Distribution based on Topographical Location.

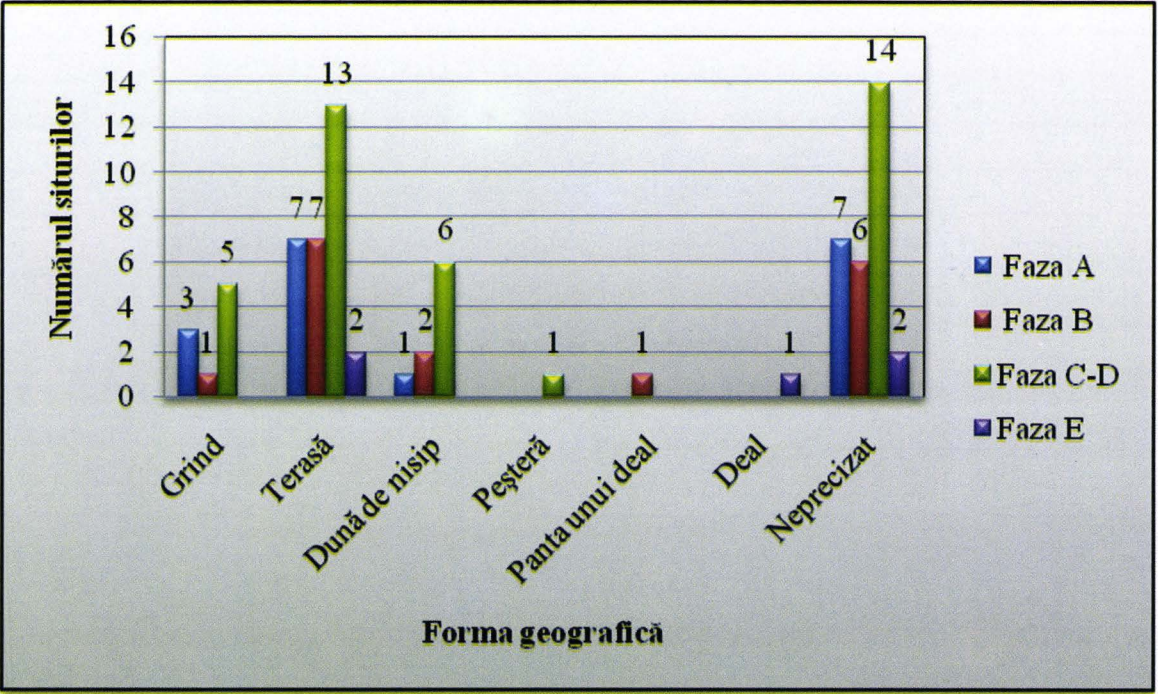

Fig. IX. Distribuția siturilor culturilor Baden în funcție de formele geografice
Baden Site Distribution based on Topographical Location.

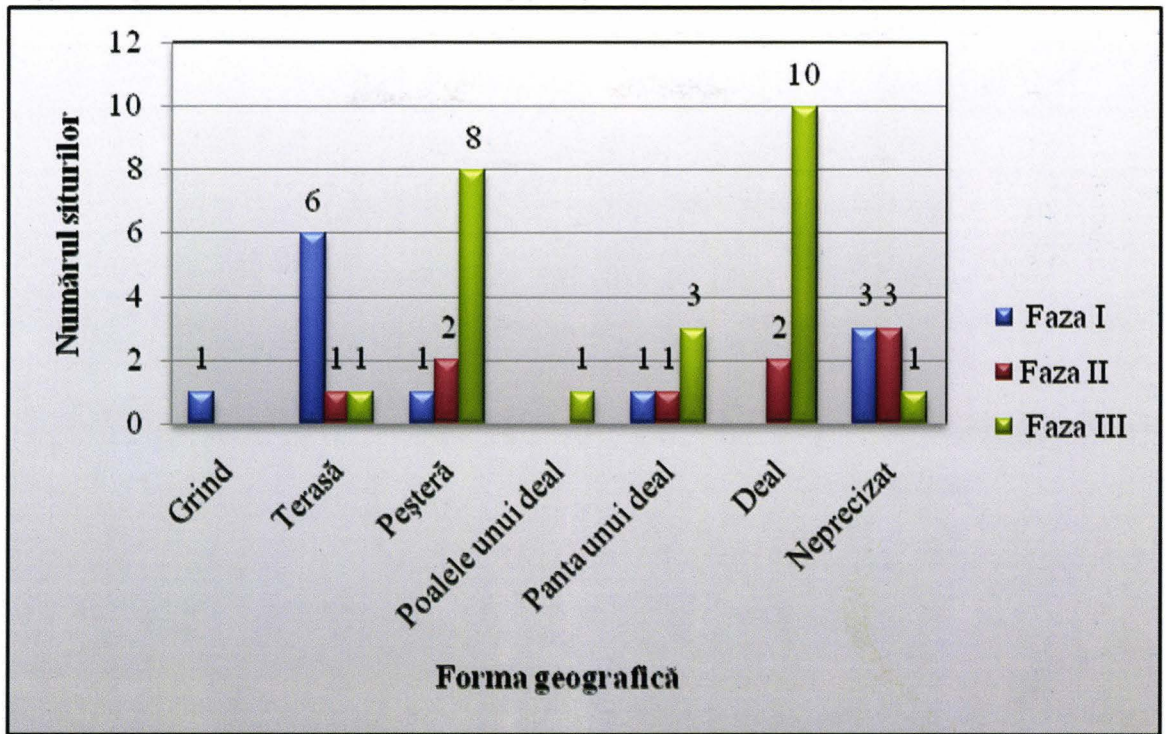
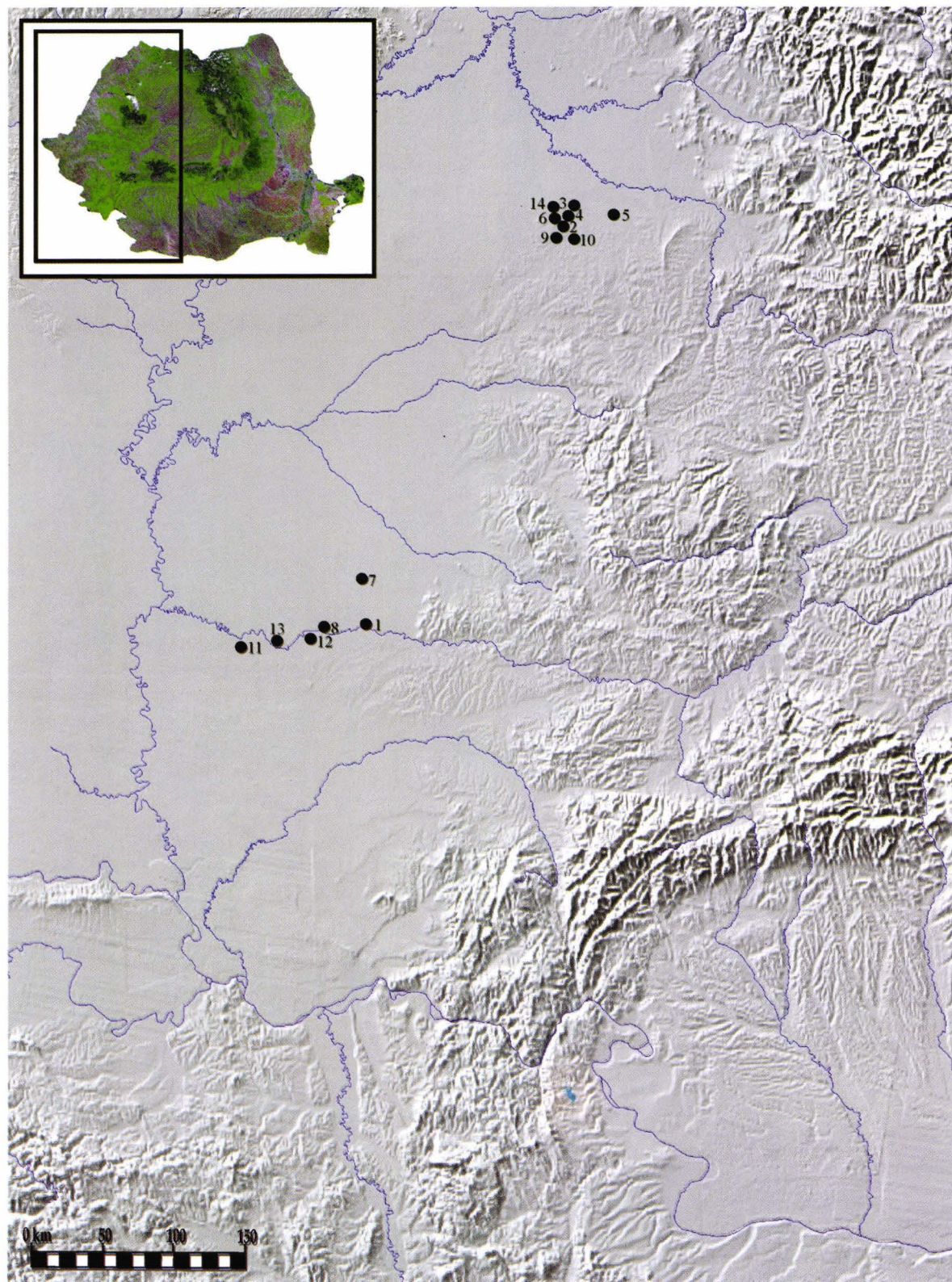
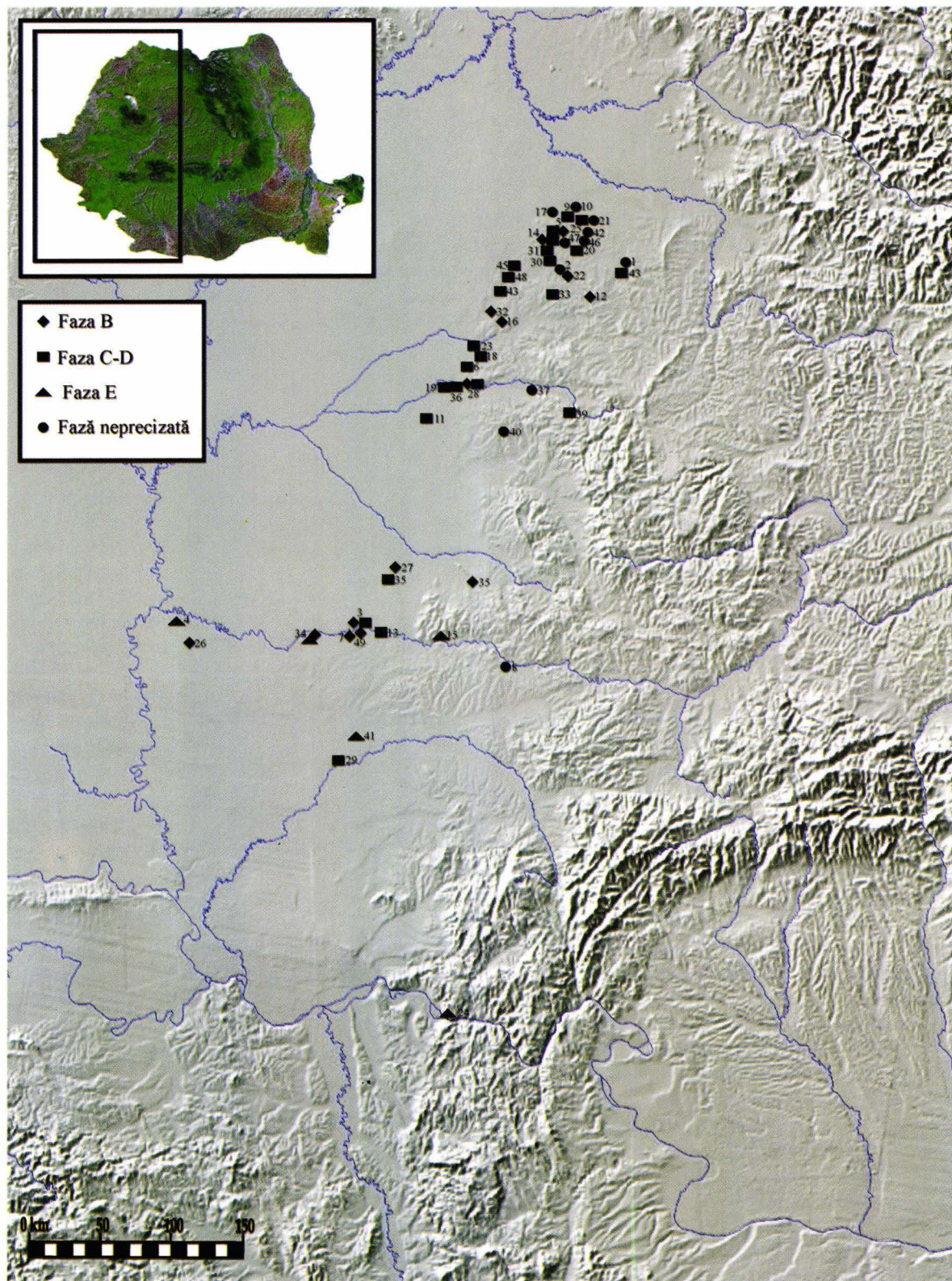

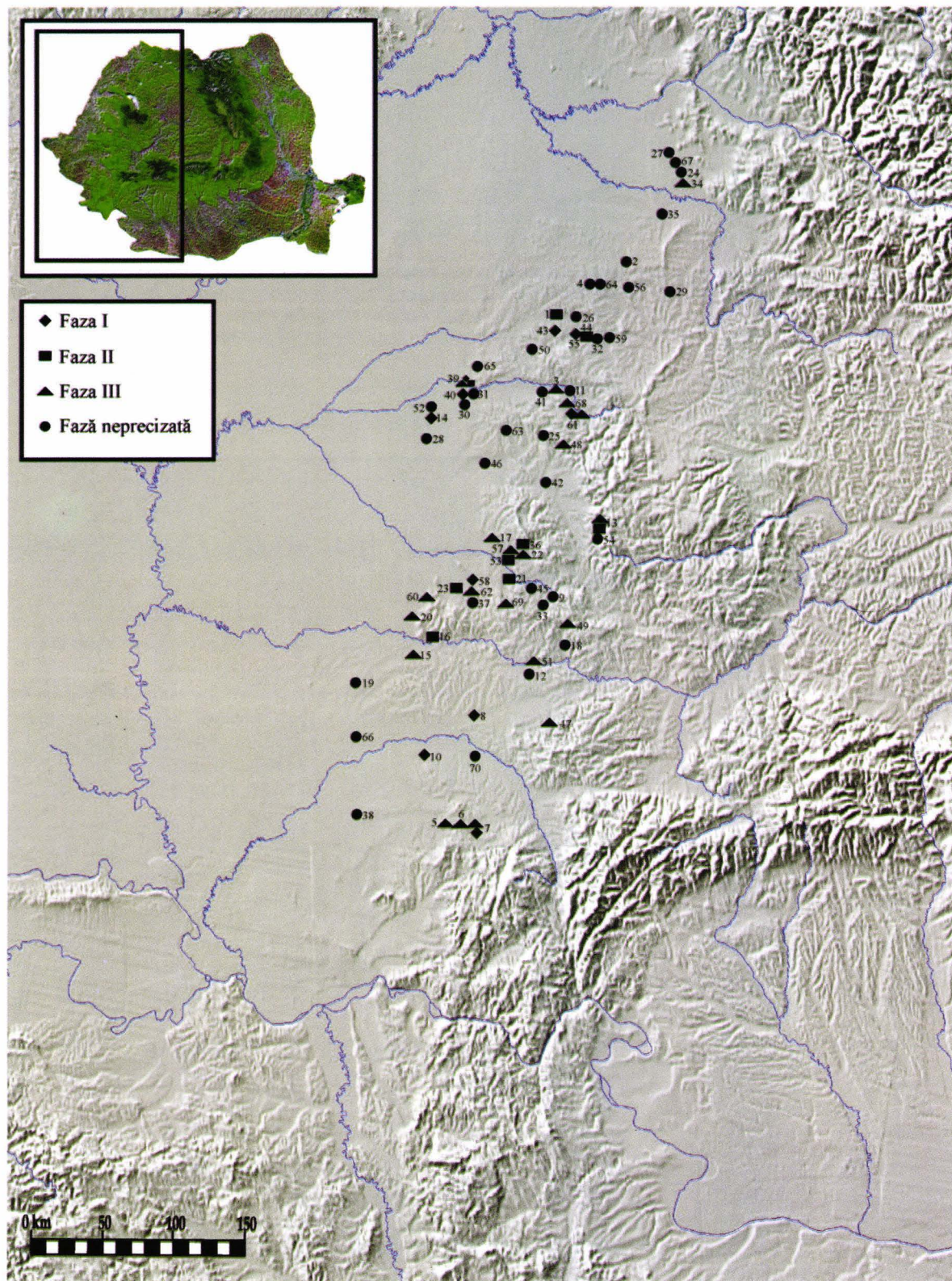
Fig. X. Distribuția siturilor culturii Coțofeni în funcție de formele geografice
Coțofeni Site Distribution based on Topographical Location.

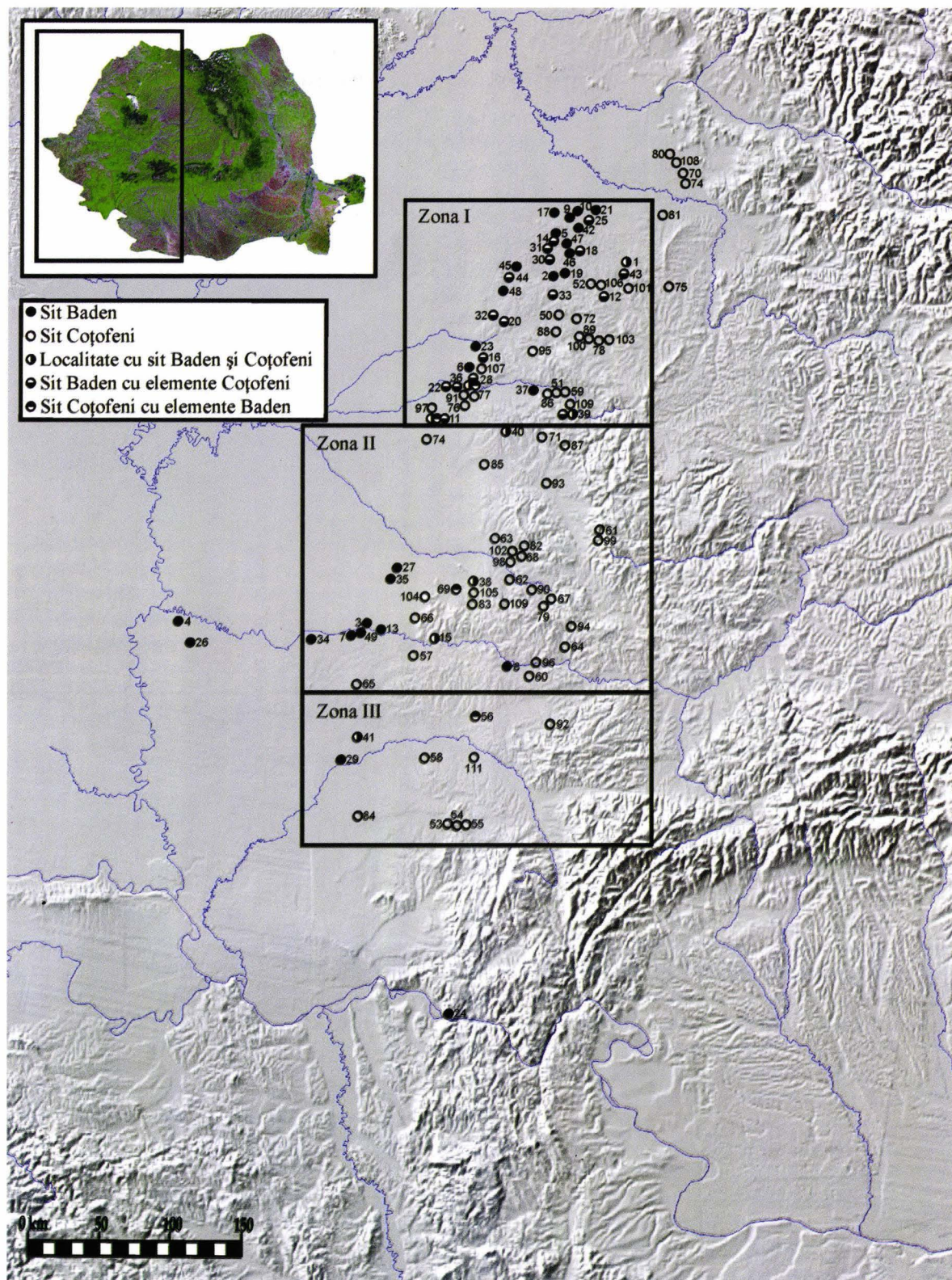
Harta I. Distribuția siturilor culturii Cernavodă III-Boleráz din Câmpia de Vest
Map I. Map of Cernavodă III-Boleráz Sites form The Western Romanian Plain.

Harta II. Distribuția siturilor culturii Baden din Câmpia de Vest
Map II. Map of Baden Sites from the Western Romanian Plain.

Harta III. Distribuția siturilor culturii Coțofeni din Câmpia de Vest
Map III. Map of Coțofeni Sites from the Western Romanian Plain.

Harta IV. Distribuția siturilor culturii Baden și Coțofeni din Câmpia de Vest
Map IV. Map of Baden and Coțofeni Sites from the Western Romanian Plain.

FORTIFICAȚIILE TELL-URILOR EPOCII BRONZULUI DIN BAZINUL CARPATIC. O PRIVIRE GENERALĂ

In memoriam Ildikó Poroszlai

Florin Gogâltan*

Cuvinte cheie: *tell, epoca bronzului, Bazin Carpatic, fortificații.*

Keywords: *tell, Bronze Age, Carpathian Basin, fortifications.*

Prin acest articol mi-am propus să prezint sintetic problematica fortificațiilor tell-urilor epocii bronzului din Bazinul Carpatic. Pe baza literaturii relevante voi aduce în discuție unul dintre aspectele care caracterizează această formă de habitat uman. Tell-urile sunt o realitate a bronzului timpuriu și mijlociu care au marcat definitiv peisajul acestui spațiu prin monumentalitatea lor¹.

Începând cu neoliticul mijlociu (cca. 5500-4900 a.Chr.) movilele artificiale, create prin depunerea succesivă a unor nivele de locuire umană, devin specifice și în Bazinul Carpatic². Cercetările arheologice au dovedit că unele dintre tell-urile neoliticului târziu au fost înconjurate cu sisteme complexe de fortificare, constând din șanțuri și valuri de pământ. În acest sens cele mai sugestive exemple sunt așezările de la Polgár³, Uivar⁴ sau Parța⁵. Brusc, odată cu debutul epocii cuprului (cca. 4500 a.Chr.), tell-urile dispar, fiind înlocuite cu așezări deschise fără acumulări stratigrafice deosebite⁶.

Situația se schimbă treptat la sfârșitul epocii cuprului, când tell-urile fortificate reapar. Momentul este marcat de așezarea multistratificată de la Vučedol⁷. La circa 2000 de ani de la dispariția tell-urilor neolitice, în pragul epocii bronzului (cca. 2500 a.Chr.), acest tip de habitat va deveni pentru circa 1000 de ani un fenomen caracteristic Bazinului Carpatic⁸.

Este bine cunoscut faptul că fortificațiile reprezintă un bun indicator în măsurarea gradului de dezvoltare socială și economică a unei comunități⁹. De aceea cercetarea arheologică a sistemului de apărare a tell-urilor se dovedește deosebit de importantă. Pentru prima dată în preistoria Bazinului Carpatic, începând cu bronzul timpuriu și mijlociu se produce un fenomen de generalizare a elementelor defensive. Acest fapt sugerează o dată în plus nivelul înalt de civilizație atins în această perioadă¹⁰.

De la bun început trebuie precizat că nu toate tell-urile au fost fortificate. Astfel cercetările de la Füzesabony „Öregdomb=Nagyhalom=Cigánydomb”¹¹, Socodor „Căvojdia”¹², Vârșand „Movila dintre vii”¹³ sau Békés „Várdomb=Városerdő”¹⁴, chiar dacă au atins și marginea așezărilor, nu au dus la identificare nici unui element defensiv semnificativ.

În unele cazuri, în apropierea tell-urilor fortificate, au fost descoperite alte așezări contemporane protejate de sisteme de apărare. Ele nu prezentau caracteristicile unor tell-uri: stratigrafie complexă, locuințe de suprafață etc. Astfel de situații au fost documentate pentru cultura Hatvan¹⁵, Vátya¹⁶ sau Otomani¹⁷. În cazul lor se presupune că au îndeplinit rolul de protecție a populației aflate în așezările satelit din preajma tell-urilor.

* Institutul de Arheologie și Istoria Artelor Cluj-Napoca, e-mail: gogaltan@yahoo.com.

¹ Kovács 1977, 21-33; Kovács 1988, 17-25; Bóna 1992 a, 9-39.

² Kalicz 1986, 127-138; Gogâltan 2003a, 223-262; Gogâltan 2004, 60-62.

³ Raczy 2000, 405-414.

⁴ Schier-Drașovean 2004, 145-230.

⁵ Lazarovici *et alii* 2001; Drașovean 2007, 20-24.

⁶ Link 2006.

⁷ Forenbacher 1994, 307-323.

⁸ Gogâltan 2005a, 5-40.

⁹ Kristiansen 1998, 370-378; Furmánek *et alii* 1999, 114-120; Harding 2000, 291-307.

¹⁰ Gogâltan 2005b, 11-43.

¹¹ Szathmári 1992, 134.

¹² Popescu 1956a, 44.

¹³ Popescu 1956b, 104-105.

¹⁴ Banner-Bóna 1974, 17.

¹⁵ Kalicz 1968, 132-134; Nováki *et alii* 1979, 12-16, 59-60.

¹⁶ Kovács 1969, fig. 5; Kovács 1982, 279-291; Endrődi, Gyulai 1999, 5-34; Vicze *et alii* 2005, 237-250.

¹⁷ Kovács 1998, 484-485.

Caracteristicile tell-urilor epocii bronzului din Bazinul Carpatic, terminologia lor, aria de răspândire, cronologia etc. au fost în repetate rânduri discutate în literatura de specialitate. Termenul „tell” a fost pentru prima oară folosit în 1937 de către Ferencz v. Tompa pentru a desemna o așezare multistratificată a epocii bronzului din câmpia ungară¹⁸. Atunci când s-a referit la tell-ul de la Füzesabony definiția sa este de actualitate și astăzi: „Unsere Abb. zeigt das Hoherwachsen des Tells durch Erneuerung der Häuser an der gleichen Stelle”. După cel de-al doilea război mondial noțiunea de „tell” este adoptată treptat în terminologia arheologică a Europei Centrale, definind acele așezări preistorice multistratificate care se disting în peisajul înconjurător prin forma unor movile artificiale¹⁹.

Pentru a fi mai precis, am preferat să folosesc următoarea definiție: un tell este o așezare multistratificată formată prin acumularea succesivă a unor secvențe de construcție și reconstrucție a unor case de suprafață realizate din lemn și lut. În raport cu numărul nivelurilor arheologice și grosimea stratului de cultură am împărțit aceste așezări în tell-uri și așezări de tip tell. Tell-urile sunt așezări cu cel puțin trei niveluri și acumulări stratigrafice de peste 1 m grosime, caracteristice aceleiași culturi arheologice. Așezările de tip tell prezintă cel puțin două niveluri și o stratigrafie sub 1 m. În situația în care nu au fost efectuate săpături arheologice, dar în literatură se menționează existența unui tell pe baza formei așezării și a materialului arheologic, am preferat includerea lor într-o categorie mai largă a așezărilor în formă de movilă²⁰. Pe baza acestor criterii, până în 2003, am strâns un număr de 188 de așezări caracteristice bronzului timpuriu și mijlociu din Bazinul Carpatic.

Tell-urile sunt concentrate în anumite zone: de-a lungul terasei înalte a Dunării, pe cursul inferior al Mureșului, în câmpia joasă a Tisei, Crișului, Barcăului și Erului, în zona deluroasă din nord-estul Budapestei (dealurile Gödöllő) sau la poalele munților Bükk²¹.

Din punct de vedere cronologic, primul tell, și anume cel de la Vinkovci „Tržnica”, aparține culturii Somogyvár-Vinkovci și a fost fondat în jur de 2500 a.Chr.²². Prin acesta am marcat primul orizont din cronologia tell-urilor epocii bronzului

din Bazinul Carpatic²³. Cel de-al doilea orizont, datat aproximativ între 2400-2300 a.Chr., se caracterizează prin apariția primelor tell-uri ale culturii Nagyrév. Ele sunt localizate pe terasa înaltă din dreapta Dunării, precum cele de la Bölske „Vörösgyűrű”²⁴, Dunaföldvár „Kálvária”²⁵, Sióagárd „Gencse puszta=Várdomb”²⁶ sau Gerjen „Váradpuszta”²⁷, ori în zona Tisei mijlocii: Tószeg „Laposhalom”²⁸ și Nagyrév „Zsidóhalom”²⁹.

Al treilea orizont, cca. 2300-1950 a.Chr., reprezintă momentul apariției majorității tell-urilor epocii bronzului. Acest tip de habitat devine caracteristic pentru ceea ce noi identificăm astăzi prin cultura Mureș I (Periam „Movila Șanțului”³⁰, Semlac „Livada lui Onea”³¹, Kiszombor „Juhos Miklós tanyá=Új Élet Tsz.”³² etc.), Hatvan (Malé Kosihi „Törökdomb”³³, Tiszalúc „Dankadomb”³⁴, Törökszentmiklós „Terehalom”³⁵ etc.), Vatina I (Cornești „Dealul Cornet”³⁶, Foeni „Gomila lupului”³⁷, Oreșac „Židovar”³⁸ etc.), Otomani I (Carei „Bobald”³⁹, Otomani „Cetățuie”⁴⁰ etc.), Vatyá I (Dunaújváros „Dunapentele-Koziderpadlás”⁴¹, Gomba „Várhegy”⁴² etc.) și în cazuri rare în grupul Gornea-Orlești (Foeni „Cimitirul ortodox”⁴³), cultura Wietenberg (Derșida „Dealul lui Balotă”⁴⁴) sau grupul Tokod (Nyergesújfalu „Téglagyár=Széles Földek”⁴⁵).

Al patrulea orizont, datat între aproximativ 1950-după 1700 a.Chr., marchează secvența de maximă răspândire a tell-urilor epocii bronzului în Bazinul Carpatic, prin cuprinderea arealului culturii Mad'arovce. Cel mai vestic tell al epocii bronzului din Europa este cel de la Ivanovce

²² Dimitrijević 1966.

²³ Gogâltan 2005a, 7-24.

²⁴ Poroszlai 2000a, 111-145.

²⁵ Szabó 1992, 38-68.

²⁶ Szabó 1992, 69-73.

²⁷ Szabó 1992, 73-77.

²⁸ Bóna 1992b, 101-114.

²⁹ Tompa 1937, 65-69.

³⁰ Soroceanu 1991, 96-117.

³¹ Gogâltan 1996, 45, pl. VIII-IX.

³² Horváth 1985, 73-94.

³³ Točík 1981b.

³⁴ Kalicz 1968, 69, 72-73, 114-115; 132, 134.

³⁵ Tárnoki 2001, 89-122.

³⁶ Soroceanu-Radu 1975, 33-40.

³⁷ Gogâltan 2000, pl. 12-14.

³⁸ Uzelac et alii 1997.

³⁹ Roman- Némethi 1990, 39-47.

⁴⁰ Ordentlich 1968, 142-153.

⁴¹ Bóna 1992c, 149-152.

⁴² Bolega 1999, 29-32.

⁴³ Gogâltan 1993, 51-64.

⁴⁴ Chidioșan 1980.

⁴⁵ Bándi 1984, 261-262.

¹⁸ Tompa 1937, 62, 65, 69, 72 etc.

¹⁹ Vezi Točík 1964; Kalicz 1968; Bóna 1975; Bader 1978; Točík 1981a; Točík 1981b; etc.

²⁰ Gogâltan 2003b, 62-63

²¹ Gogâltan 2005a, fig. 1.

„Bašta=Skala”⁴⁶ iar cel mai nordic este localizat la Spišský Štrvok „Myšia hôrka=Barimberg”⁴⁷, ambele situate pe teritoriul actual al Slovaciei. În partea sudică a Bazinului Carpatic, lângă Dunăre, se găsesc tell-urile culturii Vatină de la Mošorin „Feudvar”⁴⁸ și Orešac⁴⁹. Limita estică a fenomenului tell-urilor se plasează în partea de nord-vest a României⁵⁰.

În ultimul orizont, cel de-al cincelea (în jur de 1650-înainte de 1500 a.Chr.), sunt fondate doar câteva tell-uri noi. Acest proces este legat de răspândirea spre est a culturii Vátya. Cel mai bun exemplu în acest sens este tell-ul de la Tiszaalpár „Várdomb=Nagyvárdomb”⁵¹. Ca și în neoliticul târziu, cu 3000 de ani înainte, la sfârșitul bronzului mijlociu acest tip de habitat dispare subit⁵².

Primele informații cu privire la existența unor elemente de fortificare ce protejau movilele artificiale sunt oferite de contele Luigi Ferdinando Marsigli (1658-1730). El menționează și schițează în lucrarea sa *Danubius Pannonico-Mysicus* (1726) sistemul defensiv al tell-ului de la Feudvar, vizitat în prealabil în 1693⁵³ (Pl. 1/1). În 1858 F. Kubinyi face primele săpături în tell-ul de la Gomba (Pl. 2/1), descoperind că singura cale de acces spre așezare a fost barată cu un sistem de apărare compus dintr-un șanț și o palisadă⁵⁴. La congresul de pre și protoistorie ținut la Budapesta în 1878 sunt introduse în circuitul științific tell-urile de la Tószeg, Nagyrév, Szihalom „Árpádvár=Földvár”, Tiszafüred „Ásotthalom”, Aba-Belsőbáránd „Bolondvár”, Baracs „Földvár” etc.⁵⁵. Cu acea ocazie F. Rómer publică o schiță a fortificației de la Tiszaalpár (Pl. 1/2)⁵⁶. Existența aici a unui șanț și a unei palisade vor fi confirmate de săpăturile sistematice efectuate 100 de ani mai târziu de către István Bóna și Gyula Nováki (Pl. 1/3-4)⁵⁷. Încă din 1895 deținem informații cu privire la sistemul defensiv al tell-ului de la Jászdózsza „Kápolnahalom”⁵⁸.

Interesul pentru studierea movilelor artificiale v-a crește constant începând cu sec. al XX-lea. Pe lângă activitatea de înregistrare a noi așezări, o atenție specială a fost acordată de L. Zoltai desenării sistemului lor defensiv (Pl. 2/2)⁵⁹. Primele săpături sistematice în așezări de acest tip sunt efectuate în Ungaria de L. Márton la Tószeg⁶⁰ iar în România de către M. Roska la Periam, Pecica „Șanțul Mare”, Otomani „Cetățuie” și „Cetatea de pământ” și Vârșand⁶¹. În Slovacia, informații generale privind tell-urile epocii bronzului ne sunt oferite de J. Eisner⁶².

Cercetarea sistematică a elementelor de fortificare a tell-urilor epocii bronzului va deveni o prioritate abia după cel de-al doilea război mondial. În acest sens trebuie menționată activitatea de excepție a arheologului slovac Anton Točík, care va face investigații la Ivanovce⁶³, Malé Kosihy⁶⁴, Nitriansky Hrádok „Zámeček”⁶⁵, Veselé „Hradisko-Podzámske”⁶⁶ și Vráble „Földvár=Fidvár”⁶⁷. L. Hájek și J. Kabát vor conduce săpăturile din importantul tell de la Košice-Barca⁶⁸. Dintre cercetările mai recente se remarcă cele efectuate în tell-urile fortificate de la Včelince „Lászlófala”⁶⁹ sau în așezările de tip tell de la Spišský Štrvok⁷⁰ și Nižná Myšľa „Várhegy”⁷¹.

În același timp în Ungaria se va acorda un interes special studierii stratigrafiei interne a tell-urilor⁷². Rezultatele se pot vedea în modul în care au fost reconstituite locuințele⁷³ sau a fost stabilită poziția cronologică și culturală a materialului arheologic⁷⁴. De mare importanță s-au dovedit proiectele sistematice de cartare a obiectivelor arheologice. Acestea au vizat și marcarea pe hărți detaliate a unor așezări fortificate din anumite regiuni (comitatul Fejér⁷⁵,

⁵⁹ Módy 1979.

⁶⁰ Márton 1912, 175-191.

⁶¹ Roska 1911, 2-39; Roska 1912, 1-73; Roska 1930, 163-177; Roska 1941, 45-61.

⁶² Eisner 1933, 57-63.

⁶³ Točík 1982, 408.

⁶⁴ Točík 1981b.

⁶⁵ Točík 1981a.

⁶⁶ Točík 1964a; Točík 1964b, 187-291.

⁶⁷ Točík 1986, 463-476.

⁶⁸ Hájek 1953, 319-322, 340-341; Kabát 1955a, 594-600, 611-613, 617; Kabát 1955b, 742-746, 753-755, 760; Točík 1994, 59-65.

⁶⁹ Furmánek-Marková 1992, 296, fig. 2.

⁷⁰ Vladár 1973, 278-292; Vladár 1975, 2-24.

⁷¹ Olexa 2003.

⁷² Stanczik 1980, 63-81; Bóna 1980, 83-107; Máthé 1988, 27-122; Poroszlai 2000b, 13-73; etc.

⁷³ Csányi-Stanczik 1992, 115-119.

⁷⁴ Bóna 1992a, 9-39.

⁷⁵ Nováki 1952, 3-19.

⁴⁶ Veliačik et alii 1987, 47-64.

⁴⁷ Vladár 1975, 2-24.

⁴⁸ Hänsel-Medović 1991, 45-204.

⁴⁹ Uzelac et alii 1997.

⁵⁰ Némethi-Molnár 2002; Némethi-Molnár 2007.

⁵¹ Bóna-Nováki 1982, 17-118.

⁵² David 1998, 231-267.

⁵³ Nebehay 1981, 75-88.

⁵⁴ Kubinyi 1861, Pl. III.

⁵⁵ Rómer 1878.

⁵⁶ Rómer 1878, 94, fig. 26.

⁵⁷ Bóna-Nováki 1982.

⁵⁸ Hampel 1896, 179-180; Stanczik 1975, 48-49.

zona dealurilor Gödöllő⁷⁶, comitatul Borsod⁷⁷ etc.), sau culturi arheologice (Hatvan⁷⁸, Vátya⁷⁹). Din nefericire, în lipsa unor săpături arheologice, nu deținem date cu privire la dimensiunile exacte ale șanțurilor și palisadelor (Pl. 3). Deoarece arheologii din Ungaria au insistat mai puțin pe investigarea elementelor defensive⁸⁰, avem cunoștințe precise cu privire la acestea doar în cazul tell-urilor de la Jászdózsa⁸¹, Nagykőrös „Földvár”⁸², Polgár „Kenderföldek”⁸³, Tiszaalpár⁸⁴, Tiszaug „Kéménytető”⁸⁵, Tiszalúc⁸⁶, Aszód „Manyikidűlő”⁸⁷ etc.

Mult mai multe date cu privire la elementele de fortificare a tell-urilor ne-au fost oferite de săpăturile sistematice conduse de Ivan Ordentlich în așezarea eponimă a culturii Otomani (Otomani „Cetățuie”) ⁸⁸ sau de cele de la Sălacea „Dealul Vida”⁸⁹ și Săcueni „Cetatea Boului”⁹⁰.

În concluzie, din cele 188 de tell-uri, așezări de tip tell și așezări în formă de movile înregistrate în catalogul meu, doar în cazul a 26 de așezări a fost investigat și sistemul defensiv. La acestea se adaugă tell-urile de la Mošorin⁹¹ (Pl. 4/2) și Százhalombatta „Földvár=Téglagyvár”⁹² unde elementele de apărare au fost reconstituite pe baza unor sonde arheologice. În cazul așezărilor de la Túrkeve „Terehalom”⁹³ și Héhalom „Templomdomb”⁹⁴ existența unui sistem de apărare a fost dovedit de prospectările geomagnetice.

Pentru aproape 100 de așezări, prezența unei fortificații a fost sugerată doar pe baza observațiilor de suprafață și efectuării unor hărți topografice. Despre alte 50 de așezări nu

deținem nici o informație cu privire la existența unui asemenea sistem. Este cât se poate de evident că imaginea pe care o deținem astăzi cu privire la elementele de apărare ale tell-urilor epocii bronzului din Bazinul Carpatic reflectă un stadiu al cercetărilor.

Modalitatea de a fortifica un tell este strâns legată de poziția sa geografică. În câmpia joasă a râurilor Tisa, Barcău, Er, Criș, Váh, Citenka, la o altitudine sub 100 de m, așezările erau amplasate pe insule înconjurată de ape sau în zone mlăștinoase. Asemenea locații ofereau o puternică apărare naturală. În aceste cazuri, săpăturile arheologice au arătat că tell-urile erau fortificate cu un șanț circular. Șanțul avea un dublu scop: de protecție împotriva inamicilor dar și a inundațiilor⁹⁵. O asemenea situație a fost documentată la Tiszalúc⁹⁶, Săcueni⁹⁷ (Pl. 4/3), Včelince⁹⁸ (Pl. 4/1), Jászdózsa⁹⁹, Törökszentmiklós¹⁰⁰ sau Polgár „Kenderföldek”¹⁰¹. La Nitriansky Hrádok (Pl. 5/2)¹⁰² și Nagykőrös¹⁰³ calea de acces spre așezare a fost mai facilă, așa încât la șanț a fost adăugată și o palisadă.

Atunci când tell-urile erau plasate pe mici peninsule, fortificația era construită doar în zona cea mai expusă: Veselé¹⁰⁴, Pir „Cetate”¹⁰⁵, Vráble¹⁰⁶ sau Aszód¹⁰⁷. Majoritatea tell-urilor sunt însă situate pe terasele înalte ale râurilor majore (Dunărea, Mureș, Tisa) sau a celor mai mici (Barcău, Er, Hornád, Žitava, Ipoly), la o altitudine mai mare de 100 de m. Așezările erau în acest caz separate de restul terasei prin șanțuri adânci completate de valuri și palisade: Otomani „Cetățuie” (Pl. 7/1-2)¹⁰⁸, Sălacea (Pl. 7/3-4)¹⁰⁹, Malé Kosihy (Pl. 4/4)¹¹⁰, Nižná Myšľa¹¹¹ etc. Un exemplu mai special, așa cum vom vedea mai jos, este așezarea de tip tell de la Spišský Štrvotok, situată la cea mai mare altitudine (620-630 m).

⁷⁶ Miklós 1982.

⁷⁷ Nováki-Sándorfi 1992.

⁷⁸ Nováki 1963, 1-93; Stanczik 1982, 377-388; Tárnoki 1986, 139-143; etc.

⁷⁹ Kovács 1982, 279-291.

⁸⁰ Poroszlai- Vicze 2004, 233.

⁸¹ Stanczik 1982, 377-388; Stanczik-Tárnoki 1992, 120-127.

⁸² Poroszlai 1988, 29-39.

⁸³ Dani *et alii* 2003, 93-118.

⁸⁴ Bóna-Nováki 1982, 17-118.

⁸⁵ Csányi-Stanczik 1992, 115-119.

⁸⁶ Kalicz 1968, 69, Nr. 113; 72-73, 114-115, Nr. 1: 132, 134; Abb. 5-11; Taf. 28-56, 120-122.

⁸⁷ Tárnoki 1986, 139.

⁸⁸ Ordentlich 1969, 460-463.

⁸⁹ Ordentlich 1969, 463-465.

⁹⁰ Bader 1982, 65.

⁹¹ Hänsel 2003, 82, Abb. 11.

⁹² Varga 2000, 75-81.

⁹³ Csányi-Tárnoki 1996, 31-48.

⁹⁴ Bácsmegi-Süsmegi 2005, 169-173.

⁹⁵ Harding 2000, 295.

⁹⁶ Kalicz 1968, 114-115, 134.

⁹⁷ Bader 1982, 65.

⁹⁸ Marková 2001, 149-150.

⁹⁹ Stanczik-Tárnoki 1992, 120.

¹⁰⁰ Tárnoki 1992, 128.

¹⁰¹ Dani *et alii* 2003, 93, Abb. 1. 2.

¹⁰² Točík 1981a, 65.

¹⁰³ Poroszlai 1988, 34.

¹⁰⁴ Točík 1964b, 187-291.

¹⁰⁵ Székely 1966, 125.

¹⁰⁶ Točík 1986, 475.

¹⁰⁷ Tárnoki 1988, 137.

¹⁰⁸ Ordentlich 1969, 460-463.

¹⁰⁹ Ordentlich 1969, 463-465.

¹¹⁰ Točík 1981b, 249.

¹¹¹ Gašaj 2003, 25-35.

Elementele defensive sunt relativ simple, același sistem întâlnindu-se în întregul Bazin Carpat: de regulă un șanț la care se adaugă un val și o palisadă. Șanțurile prezentau o lățime cuprinsă între 4 m la Tiszaug¹¹², 13,5 m la Jászdózsa (Pl. 8/4)¹¹³, 18 m la Košice-Barca (Pl. 8/2)¹¹⁴, 21 m la Sălacea (Pl. 7/4)¹¹⁵ și peste 21 de m (așezarea fortificată I) și 27 m (așezarea fortificată II) la Nižná Myšľa¹¹⁶. Adâncimea lor varia între 2,5 m la Košice-Barca (Pl. 8/2)¹¹⁷, 3-3,5 m la Vráble (Pl. 8/3)¹¹⁸, 6 m la Nižná Myšľa¹¹⁹, 6-7 m la Malé Kosihy¹²⁰ și 7,55 m la Sălacea (Pl. 7/4)¹²¹. În unele cazuri, precum la Malé Kosihy¹²², au funcționat în același timp două șanțuri de apărare.

Cercetările sistematice efectuate de I. Ordentlich în așezarea de la Otomani „Cetățuie” au dus la descoperirea unui sistem complex de fortificare a așezării prin șanțuri și valuri de pământ¹²³. Partea sudică a tell-ului a fost separată de restul terasei printr-un șanț lat de 20 m și adânc de 4,30 m. În zona nordică, pentru că accesul se putea face mai ușor, au fost săpate două șanțuri și ridicate 3 valuri de pământ. Șanțul interior avea 16 m lățime și 5,30 m adâncime. Pământul excavat a fost pus pe ambele margini ale șanțului, creându-se astfel două valuri de pământ. Șanțul exterior avea 14 m lățime și 3,75 m adâncime în timp ce valul de pământ a atins 6 m lățime și 1 m înălțime (Pl. 7/1-2).

Fortificația tell-ului de la Sălacea este și mai impresionantă. Aici aria sudică a așezării a fost apărată cu un șanț lat de 21 m și o adâncime de 7,55 m. În anumite zone șanțul a fost dublat cu valuri de pământ. În comparație cu valul interior (12 m lățime și 1,50 m înălțime), valul exterior avea dimensiuni mai mici (5 m lățime și 1 m înălțime). În partea estică a așezării sistemul defensiv a fost identic cu cel din partea sudică, doar dimensiunile diferă: șanțul are 22 m lățime și 7,30 m adâncime iar valul de pământ interior o lățime de 9 m și o înălțime de 1,50 m (Pl. 7/3-4)¹²⁴.

Valurile au fost realizate din pământul scos din șanțuri, structura lor depinzând astfel de natura solului. În câteva situații, precum la Dunaújváros¹²⁵, Vráble¹²⁶, Košice-Barca (Pl. 8/2)¹²⁷ și Nitriansky Hrádok (Pl. 5/2)¹²⁸, a fost identificată și structura de lemn a valului. În ultimul caz citat, lățimea valului a atins 4 m și a avut o elevație de 5 m înălțime. La Košice-Barca, partea exterioară a valului a fost lutuită cu un strat gros de 8 cm¹²⁹.

Cel mai complex sistem defensiv al unei așezări multistratificate din Bazinul Carpatic a fost cercetat la Spišský Štrvotok (Pl. 6/1). Partea vestică a așezării, în bună parte fortificată natural, prezenta o palisadă cu o bază ridicată din piatră. În zona nordică și sudică, mai accesibilă, a fost construită o altă palisadă având pe partea internă și externă un zid din piatră. Paralel cu palisada a mai fost ridicat un zid din piatră. În completare, întreaga parte estică a așezării era protejată de un șanț de 6 m lățime și 2 m adâncime. Intrarea era marcată de două turnuri rotunde din piatră fiecare cu un diametru de aproape 6 m. Întregul sistem de apărare a fost construit folosindu-se resursele locale, în acest caz piatra. Lungimea palisadei a fost de cca. 160 m¹³⁰. Reconstituirile arată că aceasta a atins 4 m înălțime și prezenta o lățime de 7,50 m (Pl. 6/2).

Practica folosirii pietrei pentru realizarea elementelor de fortificare este destul de rară în cazul tell-urilor epocii bronzului. Pe lângă Košice-Barca și Veselé¹³¹, acest material apare în structura palisadelor de la Ivanovce (Pl. 8/1)¹³², Nitriansky Hrádok¹³³ și Nižná Myšľa¹³⁴.

Arealul delimitat de sistemul defensiv este cuprins între 0,22 ha la Tiszaalpár¹³⁵, 2,83 ha la Nagykőrös¹³⁶, 3,85 ha la Malé Kosihy¹³⁷, 6,6 ha la Spišský Štrvotok¹³⁸ și 16-20 ha la Bölske¹³⁹. În anumite situații așezarea era separată printr-un șanț, așa cum a fost observat la Pir¹⁴⁰, Nitriansky

¹¹² Csányi-Stanczik 1992, 117.

¹¹³ Stanczik-Tárnoki 1992, 127.

¹¹⁴ Vladár 1973, 277.

¹¹⁵ Ordentlich 1969, 463.

¹¹⁶ Gašaj 2003, 27, 31.

¹¹⁷ Vladár 1973, 277.

¹¹⁸ Točík 1986, 475.

¹¹⁹ Gašaj 2003, 27.

¹²⁰ Točík 1981b, 258.

¹²¹ Ordentlich 1969, Abb. 7.

¹²² Točík 1981b, 257.

¹²³ Ordentlich 1969, 460-463.

¹²⁴ Ordentlich 1969, 463-465.

¹²⁵ Bóna 1992c, 150.

¹²⁶ Točík 1982, 409.

¹²⁷ Kabát 1955b, 745.

¹²⁸ Točík 1981a, 65-66.

¹²⁹ Furmánek *et alii* 1999, 119.

¹³⁰ Vladár 1973, 283-286; Vladár 1975, 5-8.

¹³¹ Furmánek *et alii* 1999, 120.

¹³² Točík 1964, 18, fig. 7.

¹³³ Točík 1981a, 66.

¹³⁴ Gašaj 2003, 27.

¹³⁵ Bóna-Nováki 1982, 107.

¹³⁶ Poroszlai 1992b, 156.

¹³⁷ Točík 1981b, 249.

¹³⁸ Vladár 1975, 4.

¹³⁹ Poroszlai 1992a, 141.

¹⁴⁰ Székely 1966, 125.

Hrádok (Pl. 5/1, 3)¹⁴¹ și probabil la Százhalombatta¹⁴². De asemenea, în multe cazuri, elementele defensive protejau un soi de acropolă, despărțind astfel zona centrală de restul așezării: Lovasberény „Mihályvár” (Pl. 4/5)¹⁴³, Malé Kosihy (Pl. 4/4)¹⁴⁴. Nu deținem date cu privire la fortificarea așezărilor satelit aflate în afara perimetrului tell-urilor.

În câteva cazuri fortificațiile au fost distruse în urma unor incendii violente. La Košice-Barca șanțul și palisada au fost reconstruite de două ori utilizând aceeași tehnică, dar după cel de-al treilea incendiu așezarea a fost abandonată¹⁴⁵. Sfârșitul așezării de la Spišský Štrvok¹⁴⁶ ca și a celei de la Vráble¹⁴⁷ a fost cauzată de asemenea de o catastrofă. În anumite situații, precum la Otomani „Cetățuie”¹⁴⁸, Sălacea¹⁴⁹, Nagykörös¹⁵⁰, Polgár „Kenderföldek”¹⁵¹, atunci când comunitatea s-a dezvoltat peste măsură s-a renunțat pur și simplu la elementele de fortificare. Peste acestea s-au construit noi locuințe, fără a se reface sistemul defensiv. La Jászdózsa¹⁵² și Nitriansky Hrádok¹⁵³ așezările fortificate au fost pur și simplu abandonate, fără nici o urmă de distrugere. De aceea mai vechea teorie potrivit căreia sfârșitul tell-urilor epocii bronzului din Bazinul Carpatic s-ar datora migrării unei populații central europene¹⁵⁴, trebuie abandonată¹⁵⁵.

Există unele informații cu privire la organizarea și limitele teritoriale ale unui tell fortificat. În Slovacia s-a estimat că distanța între două așezări fortificate era de 8-20 km¹⁵⁶. O micro regiune precum Hajós în Ungaria, cu un diametru de 8-10 km, include un tell fortificat, un alt posibil tell, trei așezări cu un singur nivel și trei cimitire¹⁵⁷. Cercetările sistematice de suprafață din zona învecinată tell-ului de la Százhalombatta, pe valea micului râu Benta, au oferit rezultate interesante. De-a lungul acestei ape, pe o lungime de 22 de km, pe lângă tell-ull

de la Százhalombatta au fost identificate, alături de obiective din alte perioade, patru situri fortificate, 8 așezări ce aparțin bronzului timpuriu și 18 bronzului mijlociu. Situația descoperită ar sugera existența unei ierarhii a așezărilor dominate de centrul de la Százhalombatta¹⁵⁸. Bazându-se pe o serie de modele teoretice (XTENT și poligoane Thieseen), Zs. Molnár a identificat în nord-vestul României 6 micro-regiuni, fiecare având în centru un tell al culturii Otomani¹⁵⁹. Dimensiunile acestor micro-regiuni erau cuprinse între 3,5 și 17 km.

În concluzie, aș vrea să sistematizez informațiile pe care le deținem despre fortificațiile tell-urilor epocii bronzului din Bazinul Carpatic. Din cele 188 de așezări adunate în catalogul meu, 26 prezintă cu siguranță elemente defensive. În cazul a circa 100 de așezări, pe baza cercetărilor de suprafață și a realizării unor hărți topografice, poate fi presupusă existența unui sistem de apărare. Pentru restul așezărilor, mai bine de 50, nu există date cu privire la acesta. În această situație se poate afirma că existența elementelor defensive este un element caracteristic tell-urilor epocii bronzului.

Pentru primele două orizonturi cronologice stabilite în evoluția tell-urilor epocii bronzului din Bazinul Carpatic, cu excepția așezării de la Tiszaug¹⁶⁰, nu deținem date cu privire la prezența unor elemente defensive. Este sigur însă faptul că ele se generalizează odată cu cel de-al treilea orizont cronologic, cândva după 2300 a.Chr., atunci când începe cultura Hatvan.

Locurile preferate pentru amplasarea așezărilor exploatau elementele defensive naturale: cursurile râurilor, mlaștinile, terasele înalte. Cu excepția sitului de la Spišský Štrvok, unde s-au adăugat un zid și turnuri de piatră, sistemul de fortificare constă în general dintr-un șanț, val și o palisadă. Pentru realizarea lor se foloseau materiale aflate la fața locului. Fortificațiile nu erau de mari dimensiuni și protejau în majoritatea cazurilor o acropolă.

Modul complex în care a fost organizat habitatul așezărilor multistratificate – viitoarele tell-uri – ne indică clar că acestea se deosebeau radical de așezările cu un singur nivel de cultură și construcții modeste precum bordeiele. Poziția centrală pe care o ocupau tell-urile era dovedită, în primul rând, de existența elementelor defensive. Ele sugerează de asemenea existența

¹⁴¹ Točík 1981a, 64, 68.

¹⁴² Varga 2000, 76.

¹⁴³ Bándi-Petres 1969, 170-177.

¹⁴⁴ Točík 1981b, 249.

¹⁴⁵ Kabát 1955b, 744-746.

¹⁴⁶ Vladár 1977, 184-185.

¹⁴⁷ Točík 1986, 475.

¹⁴⁸ Ordentlich 1969, 460.

¹⁴⁹ Ordentlich 1969, 464.

¹⁵⁰ Poroszlai 1988, 33.

¹⁵¹ Dani *et alii* 2003, 94.

¹⁵² Stanczik-Tárnoki 1992, 123-124.

¹⁵³ Točík 1981a, 67.

¹⁵⁴ Mozsolics 1957, 144-146.

¹⁵⁵ Vladár 1977, 182.

¹⁵⁶ Furmánek *et alii* 1999, 117.

¹⁵⁷ Vicze 2000, 120.

¹⁵⁸ Vicze *et alii* 2005, 238.

¹⁵⁹ Molnár-Imecs 2006, 29-87.

¹⁶⁰ Csányi- Stanczik 1992, 117.

unei autorități politice care controla un teritoriu bine delimitat. Acesta includea terenul agricol, pășunile, sursele de materie primă necesare ridicării locuințelor și a nevoilor de zi cu zi. Spațiul limitat al majorității tell-urilor dovedește că activitățile economice de bază (agricultura, creșterea animalelor) se desfășurau în așa numitele "așezări satelit". Pe lângă rolul de a proteja zona înconjurătoare, tell-urile fortificate au îndeplinit și funcția unor centre religioase pentru întreaga comunitate¹⁶¹.

BIBLIOGRAFIE

- Bácsmegi- Sümegi 2005.
G. Bácsmegi, P. Sümegi, Héhalom-Templomdomb bronzkori tell geoarchaeológiai vizsgálata. *ComArchHung*, (2005), 167-176.
- Bader 1978.
T. Bader. *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică*, București, (1978).
- Bader 1982a.
T. Bader. Die befestigten bronzezeitlichen Siedlungen in Nordwestrumänien. *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*, Berlin-Nitra, (1982), 47-70.
- Bándi 1984.
G. Bándi. Die Kultur der Transdanubischen Inkrustierten Keramik. *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd, (1984), 267-281.
- Bándi- Petres 1969.
G. Bándi- É. Petres, Ásatás Lovasberény-Mihályváron. *ArchÉrt*, 96, (1969), 170-177.
- Bolega 1999.
E. Bolega, Középső bronzkori csont szíjelosztó korong Gomba-Várhegyről. *Ősrégészeti levelek. Prehistoric Newsletter*, 1, (1999), 29-32.
- Bóna 1975.
I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, Budapest, (1975).
- Bóna 1980.
I. Bóna, Tószeg-Laposhalom (1876-1976). *ÉvkSzolnok*, (1979-1980), 83-107.
- Bóna 1992a.
I. Bóna, Bronzezeitliche Tell-Kulturen in Ungarn. (W. Meier-Arendt), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt am Main, (1992), 9-39.
- Bóna 1992b.
I. Bóna, Tószeg-Laposhalom. (W. Meier-Arendt), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt am Main, (1992), 101-114.
- Bóna 1992c.
I. Bóna, Dunapentele-Dunaújváros-Koziderpadlás. (W. Meier-Arendt), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt am Main, (1992), 149-152.
- Bóna- Nováki 1982.
I. Bóna, Gy. Nováki, Alpár bronzkori és Árpád-kori vára. *Cumania*, VII, (1982), 17-118.
- Chidioșan 1980.
N. Chidioșan, *Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida*. Oradea, (1980).
- Csányi- Stanczik 1992.
M. Csányi- I. Stanczik, Tiszaug-Kéménység. (W. Meier-Arendt), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt am Main, (1992), 115-119.
- Csányi- Tárnoki 1996a.
M. Csányi- J. Tárnoki. Bronzkori tell-telepek a Közép-Tisza-vidéken. *Vendégségben őseink háza táján*. Állandó régészeti kiállítás a szolnoki Damjanich János Múzeumban. Szolnok, (1996), 31-48.
- Dani et alii 2003.
J. Dani, M. Sz. Máthé, G. V. Szabó, Ausgrabungen in der bronzezeitlichen Tell-Siedlung und im Gräberfeld von Polgár-Kenderföld (Vorbericht über die Freilegung des mittelbronzezeitlichen Gräberfeldes von Polgár-Kenderföld, Majoros-Tanya). (C. Kacsó), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum*. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag Baia Mare 10-13. Oktober 2001, Baia Mare, (2003), 93-118.
- David 1998.
W. David. Zum Ende der bronzezeitlichen Tellsiedlungen im Karpatenbecken. (H. Küster, A. Lang. Schauer), *Archäologische Forschungen in urgeschichtlichen Siedlungslandschaften*. Festschrift für Georg Kossack zum 75. Geburtstag, Regensburg, (1998), 231-267.
- Dimitrijević 1966.
S. Dimitrijević, *Arheološka iskopavanja na područkog Vinkovačkog muzeja. Rezultati 1957-1965*, Vinkovci. (1966).
- Drașovean 2007.
Fl. Drașovean, The neolithic tells from Parța and Uivar. Similarities and differences of the organization of social space. *AnB*, (S.N.), XV, (2007), 19-32.
- Eisner 1933.
J. Eisner, *Slovensko v pravku*, Bratislava, (1933).
- Endrődi- Gyulai 1999.
A. Endrődi, F. Gyulai, A Fortified Bronze Age Settlement in the Outskirts of Budapest. Plant Cultivation of Middle Bronze Age Fortified Settlements. *ComArchHung*, (1999), 5-34.
- Forenbacher 1994.
S. Forenbacher, The Late Copper Age Architecture at Vučedol, Croatia. *JFA*, 21, (1994), 307-323.

¹⁶¹ Gogăltan 2005b, 35.

- Furmánek- Marková 1992,
V. Furmánek, K. Marková, Siedlung des Tell-Typs in Včelince. (J. Herrmann), *Heinrich Schliemann. Grundlage und Ergebnisse moderner Archäologie 100 Jahre nach Schliemanns Tod*, Berlin, (1992), 293-303.
- Furmánek et alii 1999,
V. Furmánek, L. Veliačik, J. Vladár, Die Bronzezeit im slowakischen Raum. *PAS*, 15, Rahden/Westf., (1999).
- Gašaj 2003,
D. Gašaj, Osady warowne i życie gospodarcze. Fortified settlements and their economic life. (J. Gancarski), *Wystawa. Między Mykenami a Baltykiem. Kultura Otomani-Füzesabony*. Exhibition. Between Mycenae and the Baltic Sea. The Otomani-Füzesabony Culture, Krosno, (2003), 21-51.
- Gogăltan 1993,
Fl. Gogăltan, Foeni, eine frühbronzezeitliche Siedlung aus dem Südwesten Rumäniens. Vorläufiger Bericht. *Thraco-Dacica*, XIV, (1993), 51-64.
- Gogăltan 1996,
Fl. Gogăltan, About the Early Bronze Age in the Romanian Banat. (N. Tasić), *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium B.C.*, Belgrade-Vršac, (1996), 43-67.
- Gogăltan 2000,
Fl. Gogăltan, Aria sudică de răspândire a culturii Otomani. *ActaMP*, 23/I, (2000), 121-152.
- Gogăltan 2003a,
Fl. Gogăltan, Die neolitische Tellsiedlungen im Karpatenbecken. Ein Überblick. (E. Jerem, Raczy), *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschengeschichte in Mittel- und Südeuropa*. Festschrift für Nándor Kalicz zu 75. Geburtstag, Budapest, (2003), 223-262.
- Gogăltan 2003b,
Fl. Gogăltan, Tell-urile epocii bronzului în Bazinul Carpatic. Probleme de terminologie. *ActaTS*, II, (2003), 45-93.
- Gogăltan 2004,
Fl. Gogăltan, Tell-uri în Orientul Apropiat și Bazinul Carpatic. O scurtă privire comparativă asupra habitatului preistoric. I. *ActaTS*, III, (2004), 43-117.
- Gogăltan 2005a,
Fl. Gogăltan, Apariția tell-urilor epocii bronzului în Bazinul Carpatic. Probleme de cronologie. *EphNap*, XIII, 2003 (2005), 4-40.
- Gogăltan 2005b,
Fl. Gogăltan, Funcția socială și economică a tell-urilor epocii bronzului din Bazinul Carpatic. I. Aspecte teoretice. (C. Cosma, A. Rustoiu), *Comerț și civilizație. Transilvania în contextul schimburilor comerciale și culturale în anti-chitate. Trade and civilization. Transylvania in the frame of trade and cultural exchanges in antiquity*, Cluj-Napoca, (2005), 11-43.
- Hájek 1953,
L. Hájek, Vzácný nález doby bronzové v Barci u Košic. *AR*, V, (1953), 319-322, 340-341.
- Hampel 1896,
J. Hampel [Hpl.], A n. múzeumi régiségtár gyarapodása 1895. Október-decemberben. *ArchÉrt*, XVI, (1896), 179-181.
- Hänsel 2003,
B. Hänsel, Stationen der Bronzezeit zwischen Griechenland und Mitteleuropa. *BRGK*, 83, 2002 (2003), 69-97.
- Hänsel- Medović 1991,
B. Hänsel, Medović, Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986-1990. Bronzezeit-Vorrömische Eisenzeit. *BRGK*, 72, (1991), 45-204.
- Harding 2000,
A.F. Harding, *European Societies in the Bronze Age*, Cambridge, (2000).
- Horváth 1985,
L. A. Horváth, Kora-bronzkori település kizsomborban. *ÉvkSzeged*, 1982-1983/1 (1985), 73-94.
- Kabát 1955a,
J. Kabát, Otomanská osada v Barci u Košic. *AR*, VII, (1955), 594-600, 611-613, 617.
- Kabát 1955b,
J. Kabát, Opevnění otomanské osady v Barci. *AR*, VII, (1955), 742-746, 753-755, 760.
- Kalicz 1968,
N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Abriss der Geschichte des 19.-16. Jahrhunderts v.u.z.*, Budapest, (1968).
- Kovács 1969,
T. Kovács, A százhalombattai bronzkori telep. *ArchÉrt*, 96, (1969), 161-169.
- Kovács 1977,
T. Kovács, *Die Bronzezeit in Ungarn*, Budapest, (1977).
- Kovács 1982,
T. Kovács, Befestigungsanlage um die Mitte des 2. Jahrtausends v.u.Z. in Mittelungarn. *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*, Berlin-Nitra, (1982), 279-291.
- Kovács 1988,
T. Kovács, Review of the Bronze Age settlement research during the past one and half centuries in Hungary. (T. Kovács, I. Stanczik), *Bronze Age Tell Settlements on the Great Hun-garian Plain (I)*, IPH, I, Budapest, (1988), 17-25.
- Kovács 1998,
T. Kovács, Siedeln in der Tiefebene – Das Problem der bronzezeitlichen Nutzung der Überschwemmungsgebiete an der Theiß. (B. Hänsel), *Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas. Abschlußtagung der Kampagne des Europarates: Die Bronzezeit: das erste goldene Zeitalter Europas an der Freien Universität Berlin*, 17.-19. März 1997, Kiel, (1998), 481-492.

- Kristiansen 1998,
K. Kristiansen, *Europe before history*. Cambridge, (1998).
- Kubinyi 1861,
F. Kubinyi, Magyarországon talált kő- és bronzkori régiségek. *ArchKözl*, 2, (1861), 81-113.
- Lazarovici et alii 2001,
Gh. Lazarovici, Fl. Draşovean, Z. Maxim, *Parţa. Monografie arheologică*, Timişoara, (2001).
- Link 2006,
T. Link, Das Ende der neolitischen Tellsiedlungen. Ein kulturgeschichtliches Phänomen des 5. Jahrtausends v. Chr. im Karpatenbecken. *UPA*, 134, Bonn, (2006).
- Marková 2001,
K. Marková, Befestigte Siedlungen der älteren Bronzezeit im Süden der Mittelslowakei. Fortified settlements of the Early Bronze Age in South-Central Slovakia. (A. Lippert, M. Schultz, S. Shennan, M. Teschler-Nicola), *Mensch und Umwelt während des Neolithikums und der Frühbronzezeit in Mitteleuropa*. Ergebnisse interdisziplinärer Zusammenarbeit zwischen Archäologie, Klimatologie, Biologie und Medizin. Internationaler Workshop vom. 9.-12. November 1995. Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Wien. People and their Environment during the Neolithic and Early Bronze Age in Central Europe. Results of interdisciplinary cooperation between archaeology, climatology, biology and medicine. International workshop November 9-12, 1995. Institute for Pre- and Protohistory – University of Vienna, in C. Dobiat, K. Leidorf (Hrsg.), *Internationale Archäologie. Arbeitsgemeinschaft. Symposium, Tagung, Kongress*, 2, Rahden/Westf., (2001), 149-164.
- Márton 1912,
L. von Márton, Die wichtigsten Resultate vor- und frühgeschichtlicher Forschung in Ungarn (1911). *PZ*, IV, (1912), 175-191.
- Máthé 1988,
M. Sz. Máthé, Bronze Age tells in the Berettyó valley. (T. Kovács, I. Stanczik), *Bronze Age Tell Settlements on the Great Hungarian Plain* (1), IPH, I, Budapest, (1988), 27-122.
- Miklós 1982,
Zs. Miklós, A gödöllői dombvidék várai. *MF*, 21, Aszód, (1982).
- Módy 1979,
Gy. Módy, *Herpály*. Berettyóújfalu, (1979).
- Molnár- Imecs 2006,
Zs. Molnár, Z. Imecs, Adatok a Nagykárolyi síkság és az Ér vidék településhálózatának kutatásához. *Dolgozatok*, (Ú.S.), I, (2006), 29-87.
- Mozsolics 1957,
A. Mozsolics, Archäologische Beiträge zur Geschichte der grossen Wanderung. *ActaArchHung*, VIII, (1957), 119-156.
- Nebehay 1981,
S. Nebehay, Prähistorisches bei Marsigli. *ArchAustriaca*, 65, (1981), 75-88.
- Németi- Molnár 2002,
J. Németi, Zs. Molnár, *A Tell telepek elterjedése a Nagykárolyi-síkságon és az Ér völgyében*. Cluj-Napoca. (2002).
- Németi- Molnár 2007,
J. Németi, Zs. Molnár, *A tell-telepek fejlődése és vége a Nagykárolyi-síkságon és az Ér völgyében*, Cluj-Napoca. (2007).
- Nováki 1952,
Gy. Nováki, Fejér megye őskori földvárjai. *ArchÉrt*, 79, (1952), 3-19.
- Nováki 1963,
Gy. Nováki, *A magyarországi földvárkutatás története*. Budapest. (1963), 1-93.
- Nováki- Sándorfi 1992,
Gy. Nováki, Gy. Sándorfi, *A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig)*. Budapest-Miskolc. (1992).
- Nováki et alii 1979,
Gy. Nováki, Gy. Sándorfi, Zs. Miklós, *A Börzsöny hegység őskori és középkori várai*, Budapest. (1979).
- Olexa 2003,
L. Olexa, Nizná Myšl'a. *Osada a pohrebisko z doby bronzovej*. Košice. (2003).
- Ordentlich 1968,
I. Ordentlich, Anordnung und Bau der Wohnungen im Rahmen der Otomanikultur in Rumänien. *Dacia (N.S.)*, XII, (1968), 141-153.
- Popescu 1956a,
D. Popescu, Cercetări arheologice în Transilvania. I. Sondajele de la Socodor – 1948-. *Materiale*. II, (1956), 43-88.
- Popescu 1956b,
D. Popescu, Cercetări arheologice în Transilvania. II. Săpăturile de la Vârşand – 1949-. *Materiale*. II, (1956), 89-152.
- Poroszlai 1988,
I. Poroszlai, Preliminary report about the excavation at Nagykörös-Földvár (Vatya Culture): Stratigraphical data and settlement structure. *ComArchHung*, (1988), 29-39.
- Poroszlai 1992a,
I. Poroszlai, Bölske-Vörösgyűrű (Vörösgyír). (W. Meier-Arendt), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main. (1992), 141-145.
- Poroszlai 1992b,
I. Poroszlai, Nagykörös-Földvár. (W. Meier-Arendt), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main, (1992), 156-158.
- Poroszlai 2000a,
I. Poroszlai, Die Grabungen in der Tell-Siedlung von Bölske-Vörösgyűrű (Kom. Tolna) (1965-1967). *ActaArchHung*, LI, 1999/2000 (2000), 111-145.
- Poroszlai 2000c,
I. Poroszlai, Excavation campaigns at the Bronze Age tell site at Százhalombatta-Földvár I. 1989-1991: II. 1991-

1993. (I. Poroszlai, M. Vicze), *SAX. Százhalombatta Archaeological Expedition. Annual Report I – Field Season 1998*. Százhalombatta, (2000), 13-73.

Poroszlai- Vicze 2004,

I. Poroszlai, M. Vicze, Methodological Background of a modern Tell excavation in Hungary. Hungarian-Swedish-British excavation on a Bronze Age tell settlement (Százhalombatta-Földvár) and field survey in the neighbourhood. (J. Bátor, V. Furmánek, L. Veliačik), *Einflüsse und Kontakte alteuropäischer Kulturen*. Festschrift für Jozef Vladár zum 70. Geburtstag, Nitra, (2004), 231-240.

Raczky 2000,

P. Raczky, Cultural Context of the Late Neolithic Site at Polgár-Csőszhalom (Hungary). (S. Hiller, V. Nikolov), *Karanovo*. Band III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa, Wien, (2000), 405-414.

Roman- Némethi 1990,

P. I. Roman, I. Némethi, Date preliminare asupra cercetărilor arheologice de la Carei-„Bobal”. *Thraco-Dacica*, XI. (1990), 39-47.

Rómer 1878,

Fl. Römer, *Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie. Avant la VIIIe session du congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques à Budapest 1876*. Compte-rendu de la huitième session à Budapest 1876. Second volume. I. Partie. Résultats généraux, Budapest, (1878).

Roska 1911,

M. Roska, Ásatás a perjámosi Sánc-halmon. Fouilles aux remparts (Sánc-halom) Perjamos. *FK. XXXIX*, (1911), 2-29.

Roska 1912,

M. Roska, Ásatás a pécska-szemláki határban levő Nagy Sánczon. *DolgCluj*, 3. (1912), 1-73.

Roska 1930,

M. Roska, Ásatások az Ottományi Várhegyen és Földvárban. *DolgSzeged*, VI, (1930), 163-177.

Roska 1941,

M. Roska, A gyulavarsándi (Arad M.) laposhalom régétani viszonyai. *FolArch*, 3-4, (1941), 45-61.

Schier- Draşovean 2004,

W. Schier, Fl. Draşovean, Vorbericht über die rumänisch-deutschen Prospektionen und Ausgrabungen in der befestigten Tellsiedlung von Uivar, Kreis Timiş, Rumänien (1998-2002). *PZ*, 79, 2, (2004), 145-230.

Soroceanu 1991,

T. Soroceanu, Studien zur Mureş-Kultur. *Internationale Archäologie*, 7, Buch am Erlbach, (1991).

Soroceanu- Radu 1975,

T. Soroceanu, O. Radu, Şantierul arheologic Corneşti (jud. Timiş). Săpăturile din 1973 şi 1974. *Tibiscus*, IV, (1975), 33-40.

Stanczik 1975,

I. Stanczik, *Szolnok megyei régészeti adatok*. Hild Viktor jegyzetéből, Szolnok, (1975).

Stanczik 1980.

I. Stanczik, Az 1973-74 évi tószegi ásatások. *ÉvkSzolnok*, (1978-1980), 63-81.

Stanczik 1982,

I. Stanczik, Befestigungs- und Siedlungssystem von Jászdózsa-Kápolnahalom in der Periode der Hatvan-Kultur. *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*. Berlin-Nitra. (1982), 377-388.

Stanczik- Tárnoki 1992

I. Stanczik, J. Tárnoki, Jászdózsa-Kápolnahalom. (W. Meier-Arendt), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main. (1992), 120-127.

Szabó 1992,

G. Szabó, A Dunaföldvár-Kálvária tell-település kora bronzkori rétegsora- és őskori leletek Kölesd-Téglagyvár lelőhelyről. *ÉvkSzekszárd*, XVII, (1992), 35-182.

Szathmári 1992,

I. Szathmári, Füzesabony-Öregdomb. (W. Meier-Arendt), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt am Main. (1992), 134-140.

Székely 1966,

Z. Székely, Cimitirul din epoca bronzului de la Pir (r. Satu Mare, reg. Maramureş). *SCIV*, 17, 1, (1966), 125-135.

Tárnoki 1986,

J. Tárnoki, *Fragen des fortbestehens der Hatvan-Kultur in Nordungarn, Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten*, Nitra, (1986), 139-143.

Tárnoki 1988,

J. Tárnoki, The settlement and cemetery of the Hatvan culture at Aszód. *Bronze Age Tell Settlements on the Great Hungarian Plain (1)*. IPH, I, Budapest. (1988), 137-169.

Tárnoki 1992,

J. Tárnoki, Törökszentmiklós-Terehalom. *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt am Main, (1992), 128-130.

Tárnoki 2001,

J. Tárnoki, Törökszentmiklós az őskorban. (L. Selmeczi, A. Szabó), *Fejezetek Törökszentmiklós múltjából*, Törökszentmiklós, (2001), 89-122.

Točík 1959,

A. Točík, Parohová a kostená industria Maďarovskej kultúry na juhozápadnom Slovensku. *ŠtudZvesti*, 3, (1959), 23-53.

Točík 1964a,

A. Točík, Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom. *ArchSlovFontes*, V, Bratislava. (1964).

Točík 1964b,

A. Točík, Befestigte bronzezeitliche Ansiedlung in Veselé. *ŠtZ*, 12, (1964), 187-291.

Točík 1981a,

A. Točík, Nitriansky Hrádok-Zámeček. Bronzezeitliche Befestigte Ansiedlung der Madarovec Kultur. *MatArchSlov*, III, Nitra, (1981).

Točík 1981b.
A. Točík, Malé Kosihy. Osada zo staršej doby bronzovej. *MatArchSlov*, IV, Nitra, (1981).

Točík 1982.
A. Točík, Beitrag zur Problematik befestigter Siedlungen in der Südwestslowakei während der älteren und zu Beginn der mittleren Bronzezeit. *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*. Berlin-Nitra. (1982). 405-416.

Točík 1986.
A. Točík, Opevnené sídlisko zo staršej doby bronzovej vo Vrábľoch. *SlArch*, XXXIV, 2, (1986), 463-476.

Točík 1994.
A. Točík, Poznámky k problematike opevneného sídliska otomanskej kultúry v Barci pri Košiciach. *ŠtZ*, 30, (1994), 59-65.

Tompa 1937.
F. v. Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912-1936. *BRGK*, 24-25, 1934-35, (1937), 27-127.

Uzelac et alii 1997.
J. Uzelac, M. Lazić, M. Jevtić, M. Sladić, Al. Jovanović, *Židovar. Bronze Age and Iron Age Settlement*, Belgrade-Vršac, (1997).

Varga 2000.
A. Varga, Coring results at Százhalombatta-Földvár. (I. Poroszlai, M. Vicze), *SAX. Százhalombatta Archaeological Expedition. Annual Report 1 – Field Season 1998*, Százhalombatta. (2000), 75-81.

Veliačik- Nmejcová-Pavúková 1987.
L. Veliačik, V. Nmejcová-Pavúková, Zwei Bronzehorter aus Ivanovce. *SlArch*, XXXV, 1, (1987), 47-64.

Vicze 2000.
M. Vicze, Background information to the field-survey. (I. Poroszlai, M. Vicze), *SAX. Százhalombatta Archaeological Expedition. Annual Report 1 – Field Season 1998*, Százhalombatta. (2000), 119-129.

Vicze et alii 2005.
M. Vicze, T. Earle, M. Artursson, Bronze Age Site Gazetteer: Benta Valley, Hungary. (I. Poroszlai, M. Vicze), *SAX. Százhalombatta Archaeological Expedition. Report 2 – Field Season 2000-2003*, Százhalombatta. (2005), 237-250.

Vladár 1973.
J. Vladár, Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit. *SlArch*, XXI, 2, (1973), 253-357.

Vladár 1975.
J. Vladár, Spišský Štvrtok, befestigte Siedlung der Otomani-Kultur. *III. Internationaler Kongress für slawische Archäologie Bratislava*, 7-14. September 1975, Nitra. (1975), 2-24.

Vladár 1977.
J. Vladár, Zur Problematik der befestigten Siedlungen der ausgehenden älteren Bronzezeit in der Slowakei. (O.-H. Frey), *Festschrift zum 50jährigen Bestehen des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg*, Gladenbach. (1977), 175-192.

FORTIFIED BRONZE AGE TELL SETTLEMENTS IN THE CARPATHIAN BASIN. A GENERAL OVERVIEW

Summary

This article focuses on the main issues and the relevant secondary literature concerning defence systems of the multilayer settlements that are considered to be the most characteristic forms of human habitat from the Early and Middle Bronze Age in the Carpathian Basin.

One may consider that fortresses represent a good indicator in measuring the degree of social and economic development of a community. Therefore, the cases where systematic archaeological researches were made, and complex systems of tell fortifications were discovered, are significant. For the very first time, during the Early and Middle Bronze Age one may observe a phenomenon of generalization of defence systems in the Carpathian Basin. This fact suggests the high level of civilization reached at that time.

It is important to mention that not all the tells were fortified. Although the excavations at Füzesabony, Socodor, Vârşand or Békés, reached the margins of the settlements they could not indicate the presence of any defence structures. In some cases, near the fortified tells were discovered other settlements surrounded by defence systems. However, these do not present the most important features of a tell namely the multilayered stratigraphy and the surface houses. This is the case of the Hatvan Culture area, Vátya culture or of the Otomani culture. Such fortified settlements had the role to protect the population and the goods from the satellite villages of the tells.

Out of 188 tells, tell-like and mound-like settlements recorded in my catalog, only 26 settlements were systematically excavated concerning the structure of the defence system. To these ones I may add Mošorin and Százhalombatta. There, the archaeological boring allowed the reconstruction of the defensive elements, whereas information for the settlements of Túrkeve and Héhalom were provided by geoarchaeological researches. For almost 100 settlements, the existence of some fortification elements is mentioned based on surface observations and topographical maps. Other 50 settlements have no recordings concerning such systems. One must keep in mind, therefore, that the present overview of the fortified tells within the Carpathian Basin reflects the stage of research today.

The defence system of a tell is strongly connected to its geographical position. That is why in the lower plain area of the rivers Tisza, Barcău, Er, Criș, Váh, Cítenka, below 100 meters altitude, the establishments were placed on islands surrounded by water or in swampy areas. Such locations offered strong natural protection. In those cases, archaeological excavations showed that tells were fortified with a circular ditch that served probably a double purpose: to provide protection against enemies and possible floods. When tells were placed on small peninsulas they presented fortification elements only on the exposed areas. Most of the tell settlements were situated on high terraces of big rivers: Danube, Mureș, Tisza, or smaller ones (Barcău, Er, Hornád, Žitava, Ipoly) at an altitude of more than 100 meters high. They were separated by wide deep ditches, ramparts and palisades from the rest of the territory. A special example is Spišský Štrvtok, a tell-like settlement located at the highest altitude (620-630 meters), that presented a special defensive system.

The fortification elements were generally quite simple; one may find the same system in the whole Carpathian Basin. It was composed of a ditch, rampart and palisade. The ditches presented a width between 4 m at Tiszaug and over 21 (fortified settlement and I) and 27 m (fortified settlement and II) at Nižná Myšľa. Their depth was variable between 2,5 m at Košice-Barca and 7,55 m at Sălacea. In other cases, 2 ditches appear like the ones that were found at Malé Kosihy. The ramparts were made of the earth dug out from the ditch and for this reason their structure depended on the nature of the soil. In some cases it was possible to identify even the wooden structure of the rampart, for example at Dunaújváros, Vráble, Košice-Barca and Nitriansky Hrádok. Here, the original width of the rampart reached 4 meters and it preserved an elevation of 5 meters in height.

The area delimited by defensive elements of a tell settlement reached between 0,22 ha at Tiszaalpár up to 16-20 ha at Bölske. In some situations, the whole fortified area was separated by a ditch as for example at Pir, Nitriansky Hrádok, probable at Százhalombatta. However, in the majority of cases the defensive elements protected only a sort of *acropolis*, separating the central area from the rest of the settlement: Lovasberény „Mihályvár”, Malé Kosihy. There is no information whether the settlement, located outside the protected area was also fortified or not.

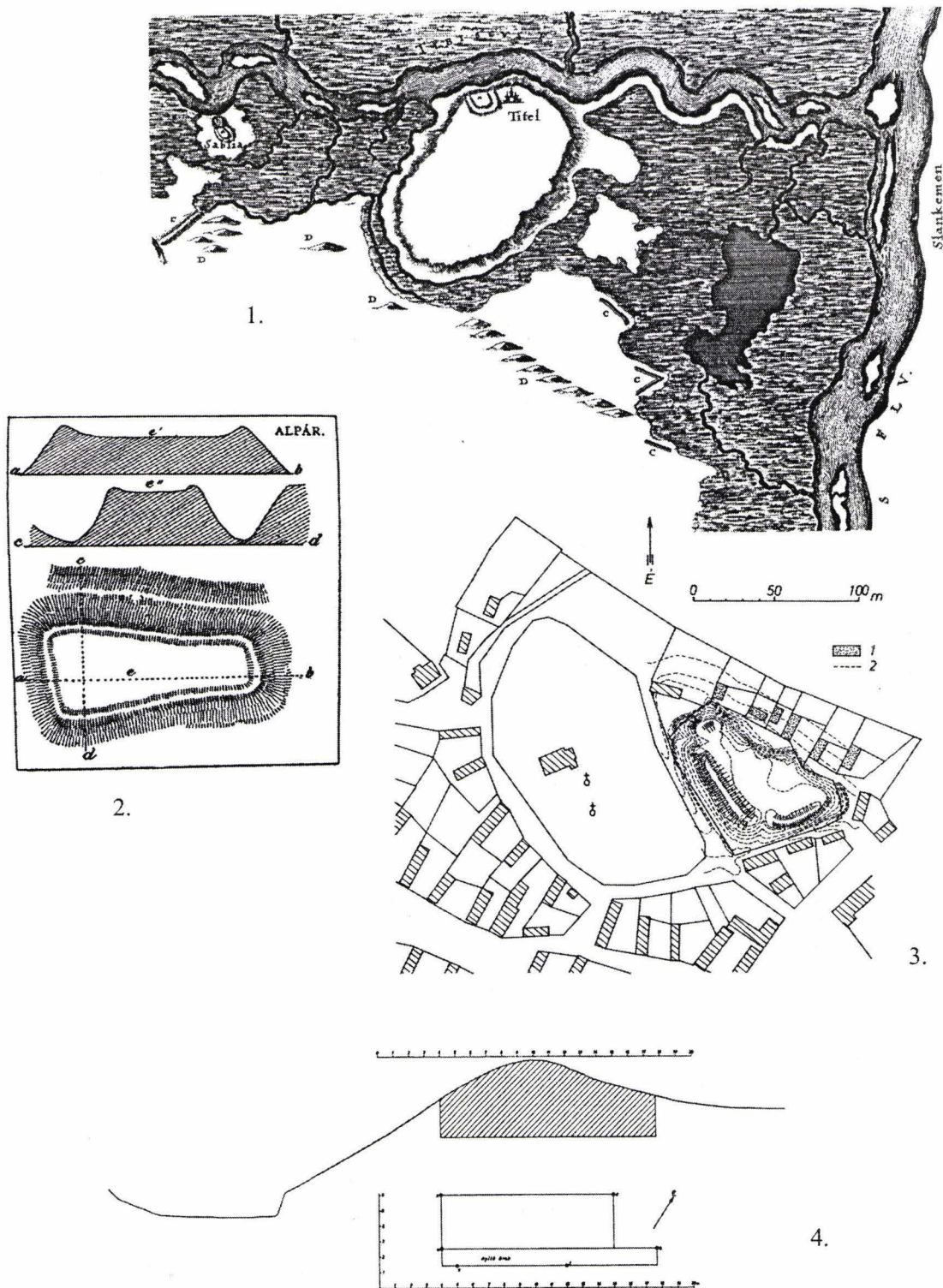
For the first two chronological horizons in the evolution of the multilayer settlements from the Carpathian Basin, previously established by me, with the exception of Tiszaug there is no information regarding the presence of any kind of

fortifications. What is known for sure is the fact that, fortification elements appear in the third chronological horizon, somewhere after 2300 BC when the Hatvan culture begins.

There are some cases when fortifications were destroyed after violent burnings. At Košice-Barca the ditch, the rampart and the palisade were rebuilt twice, using the same technique, but after the third burning the settlement was abandoned. The end of the settlement at Spišský Štrvtok as well as the one at Vráble was caused also by a catastrophe. In some situations, like in the case of Otomani „Cetățuie”, Sălacea, Nagykőrös, Polgár, when the community grew in number they simply renounced at the fortification system. They built houses over it and did not rebuild any kind of new fortification. At Jászdózsa and Nitriansky Hrádok the fortified settlement was simply abandoned with no traces of destruction. Therefore, the old theory that claimed that the end of the Bronze Age tell settlements in the Carpathian Basin was caused by a large population migration from Central Europe is questionable.

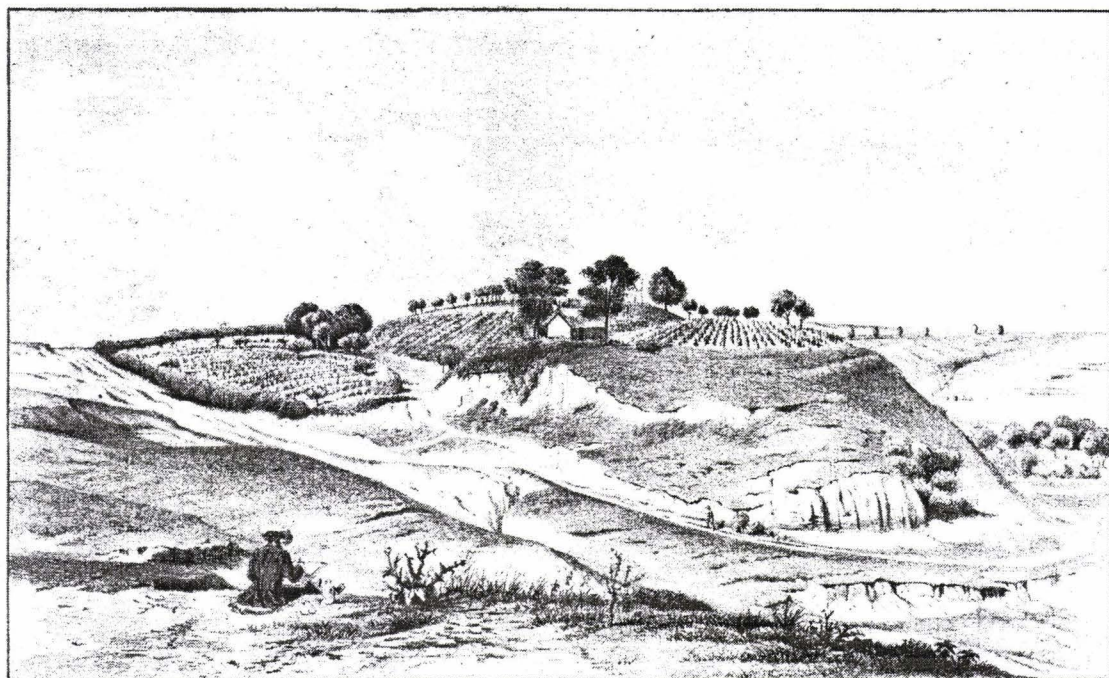
Several attempts were made to discover the limits of the territory of a fortified tell. In Slovakia was estimated that the distance between two fortified settlements was of about 8-20 km. A micro-region like that of Hajós with a length of 8-10 km in diameter, includes one fortified tell, one probable tell, three one-layered settlements and three cemeteries. Based on theoretic models, in north-western Romania 6 micro-regions were hypothetically established, having as a center a tell of the Otomani culture. The dimensions of their territory was supposed to be between 3,5 and 17 km.

The complex way in which the habitat was organized within the multilayer settlements – the future tells – clearly indicates that these were different from settlements with only one cultural layer and modest constructions, such as pit houses. The central position of such settlements is proved, first of all, by the elements of fortification. It suggests the presence of a political authority that controlled a well delimited territory. This included agricultural areas, pastures, lumber works and clay sources, but also supposed the possibility to control the main passing routes etc. The limited space of the large majority of tells makes us presume that the main economical activities (agriculture, animal breeding) occurred within the so-called „satellite” settlements and not in the tells. The fortified centers had the role to protect the surrounding area and at the same time held a major place in the manufacturing of items made of metal and bone. In the same time, it may be suggested that tells had a sort of religious function for these communities.

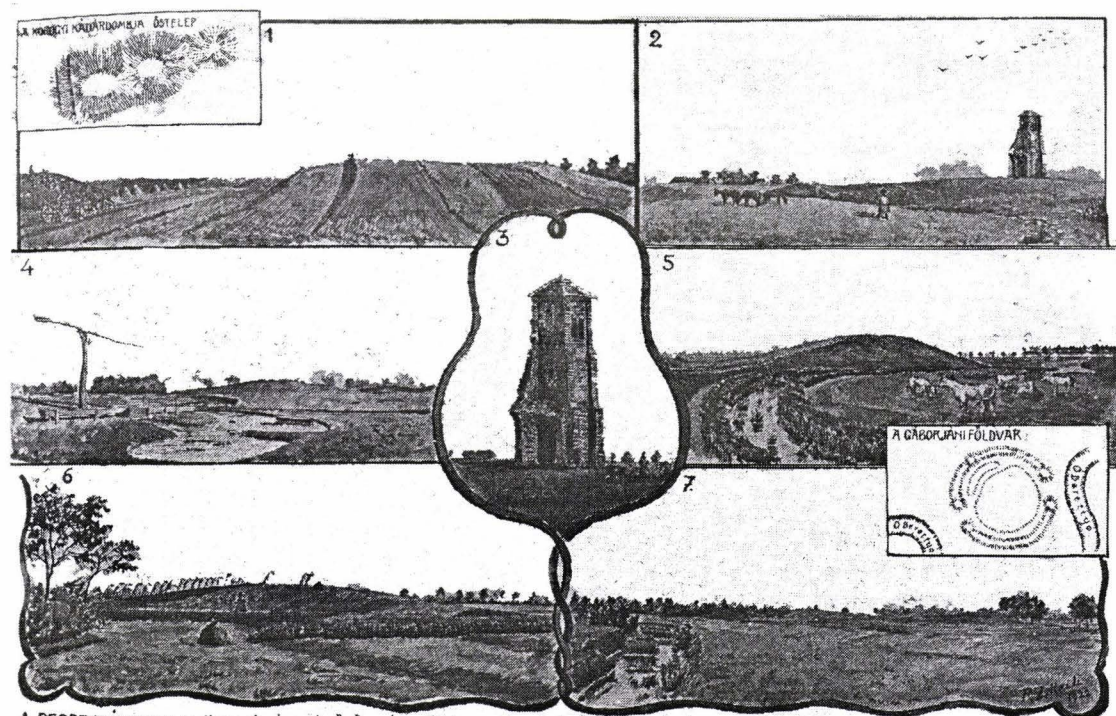

Pl. 1. 1. Sistemul defensiv de la Feudvar (după Luigi Ferdinando Marsigli); 2. Fortificația de la Tiszaalpár (după Rómer 1878); 3. Tiszaalpár (după Bóna, Nováki 1982); 4. Tiszaalpár, profilul valului (după Bóna, Nováki 1982)

1. The defensive system from Feudvar (after Luigi Ferdinando Marsigli); 2. Fortification from Tiszaalpár (after Rómer 1878); 3. Tiszaalpár (după Bóna, Nováki 1982); 4. Tiszaalpár, cross section of the rampart (after Bóna, Nováki 1982).

1.

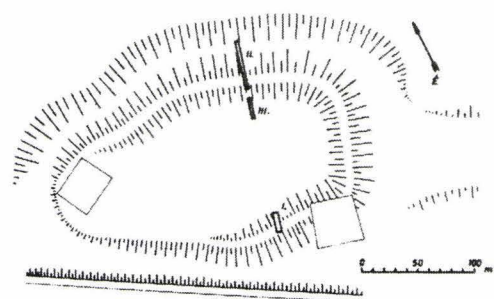

A BERETTYÓUFALU KÖRNYÉKÉN LÉVŐ ŐS-ÉS KÖZÉPKORI EMLÉKEK: 1-A KÖRÖGYI KÁDÁRDOMBJA 2-3-A HERPÁLYI MONOSTORI TEMPLOM ROMJA 4-A HERPÁLYI PAJZSDUDOR LELŐHELYE 5-A HERPÁLYI FÖLDVÁR 6-A PETERSZEGI KOVADOMB 7-A GÁBORJÁNI FÖLDVÁR

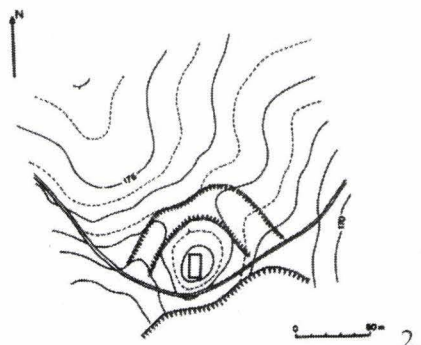
2.

Pl. 2. 1. Gomba (după Kubinyi 1861); 2. Tell-uri fortificate de pe valea Berettyo, desene după L. Zoltai 1922 (după Módi 1979)

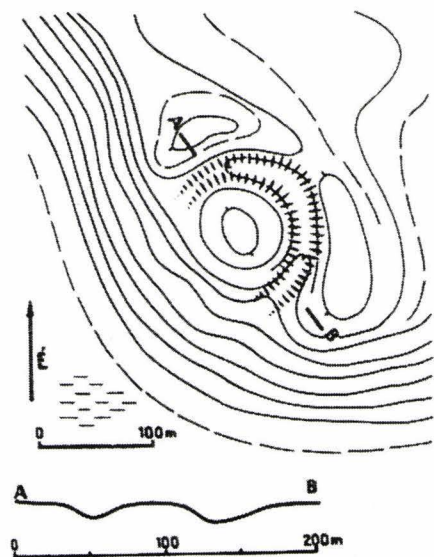
1. Gomba (after Kubinyi 1861); 2. Fortified tells from the Berettyo valley, drawings after L. Zoltai 1922 (after Módi 1979).

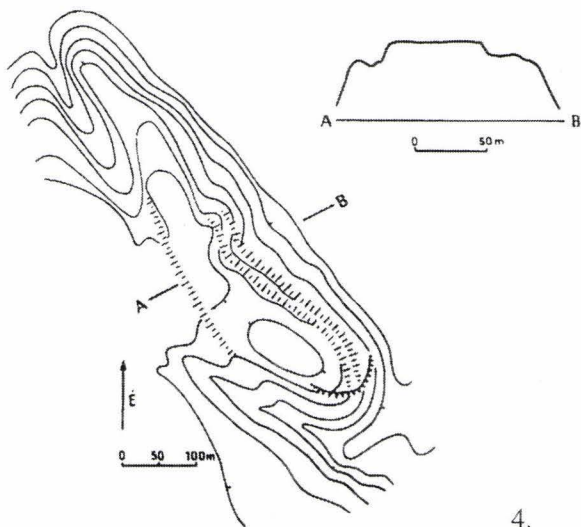
1.

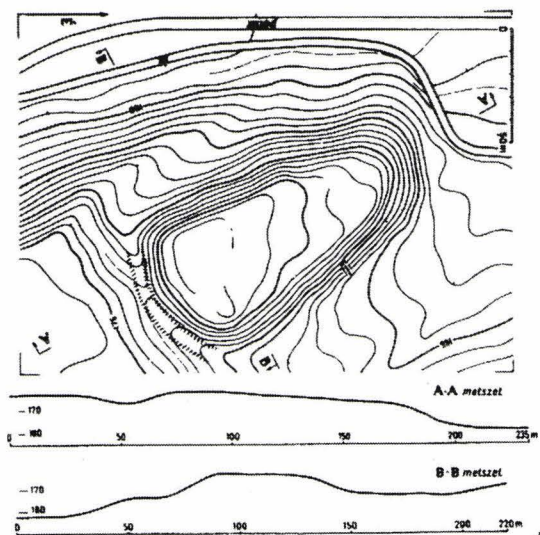
2.

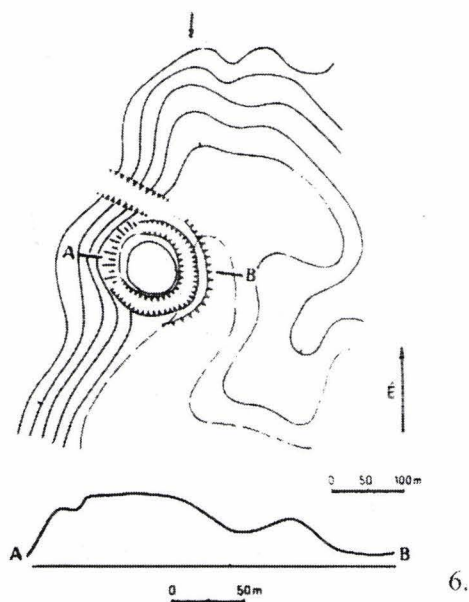
3.

4.

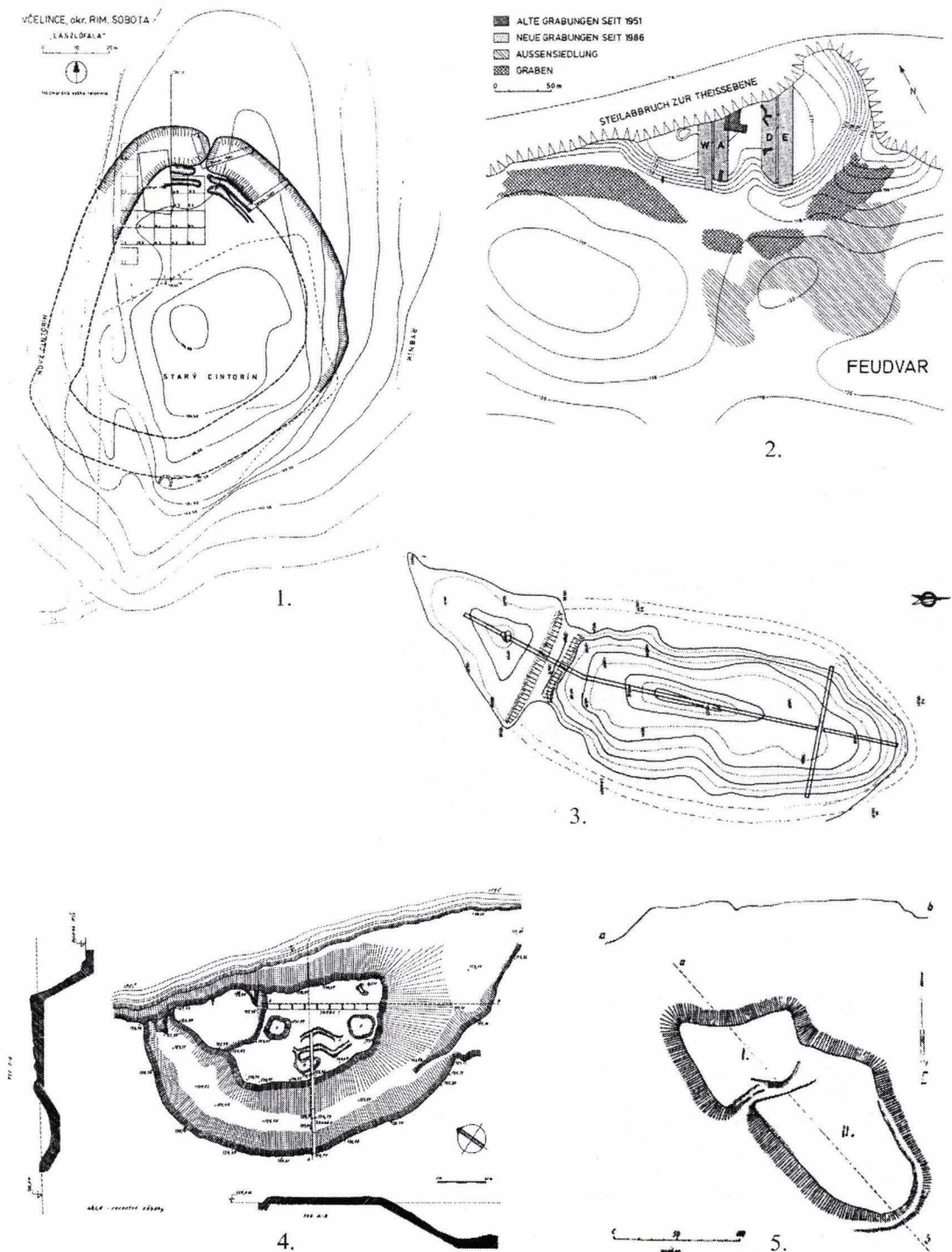

5.

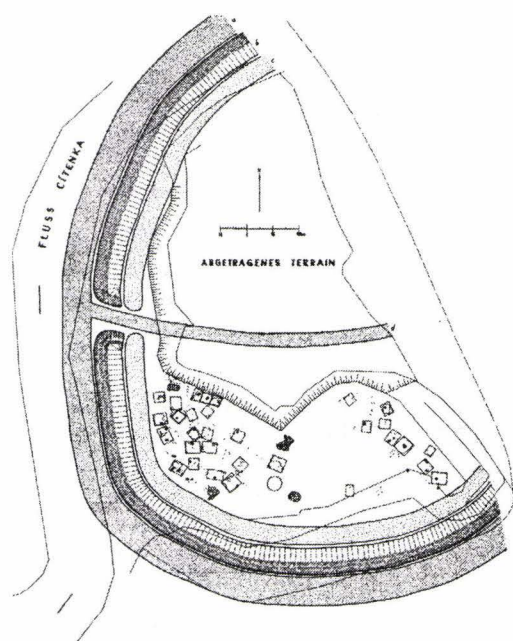

6.

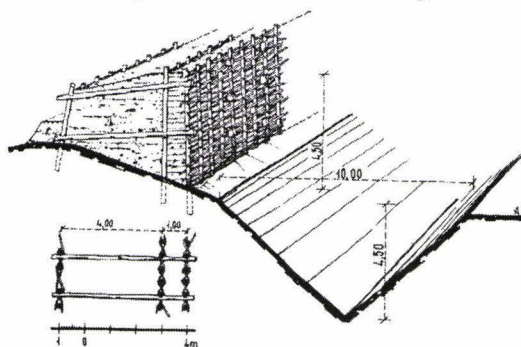
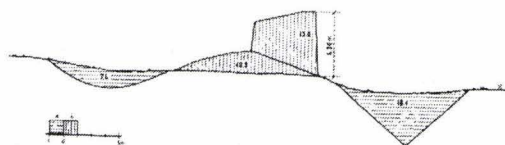
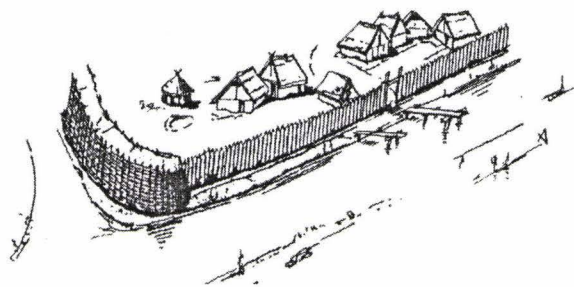
Pl. 3. 1. Nagykörös; 2. Aszód; 3. Boldog; 4. Gomba; 5. Mende; 6. Káva (după Miklós 1982)
1. Nagykörös; 2. Aszód; 3. Boldog; 4. Gomba; 5. Mende; 6. Káva (after Miklós 1982).

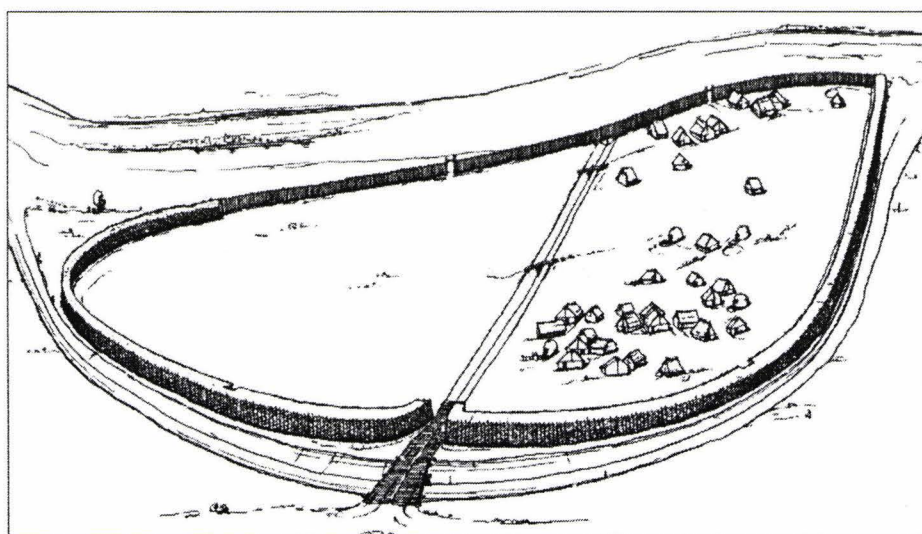
Pl. 4. 1. Včelince (după Furmánek, Marková 1992); 2. Mošorin (după Hänsel 2003); 3. Săcuieni (după Bader 1982); 4. Malé Kosihy (după Točík 1981b); 5. Lovasberény (după Bándi, Peters 1969)
1. Včelince (after Furmánek, Marková 1992); 2. Mošorin (after Hänsel 2003); 3. Săcuieni (after Bader 1982); 4. Malé Kosihy (after Točík 1981b); 5. Lovasberény (after Bándi, Peters 1969).

1.

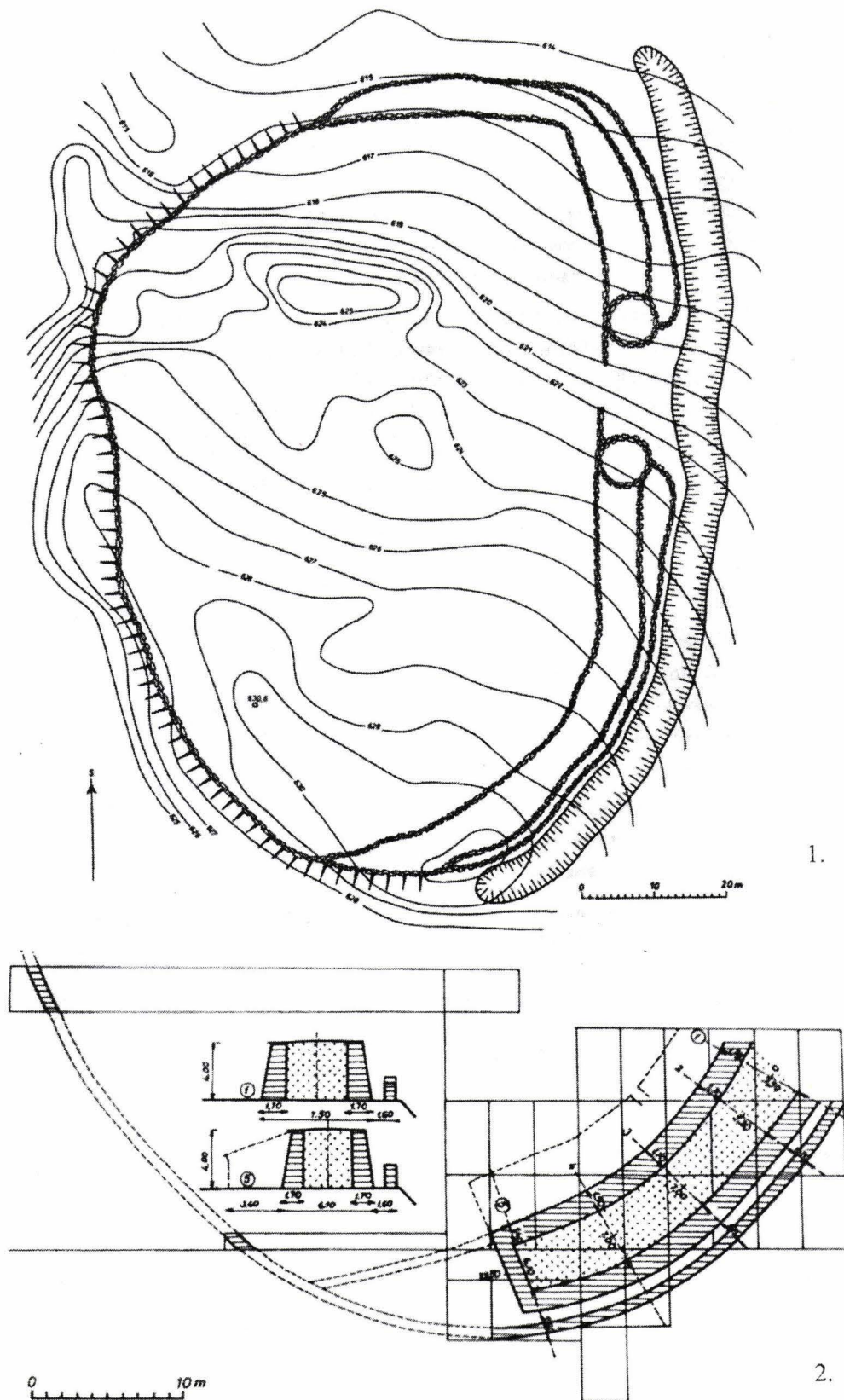

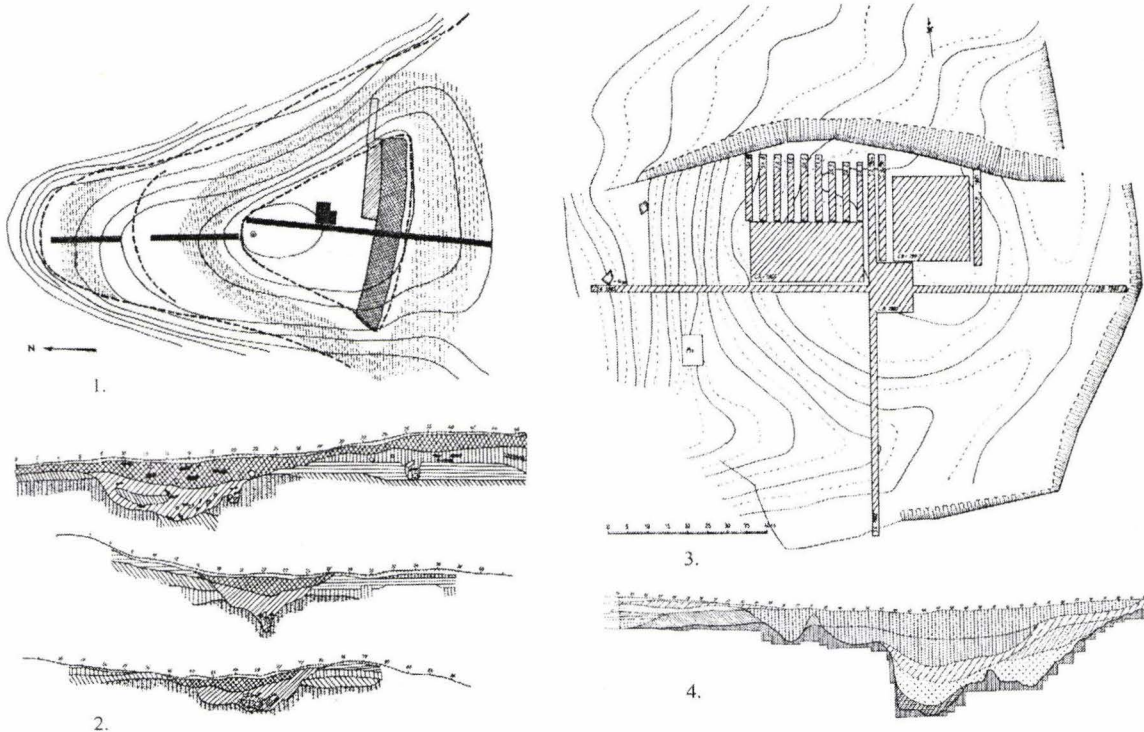
2.

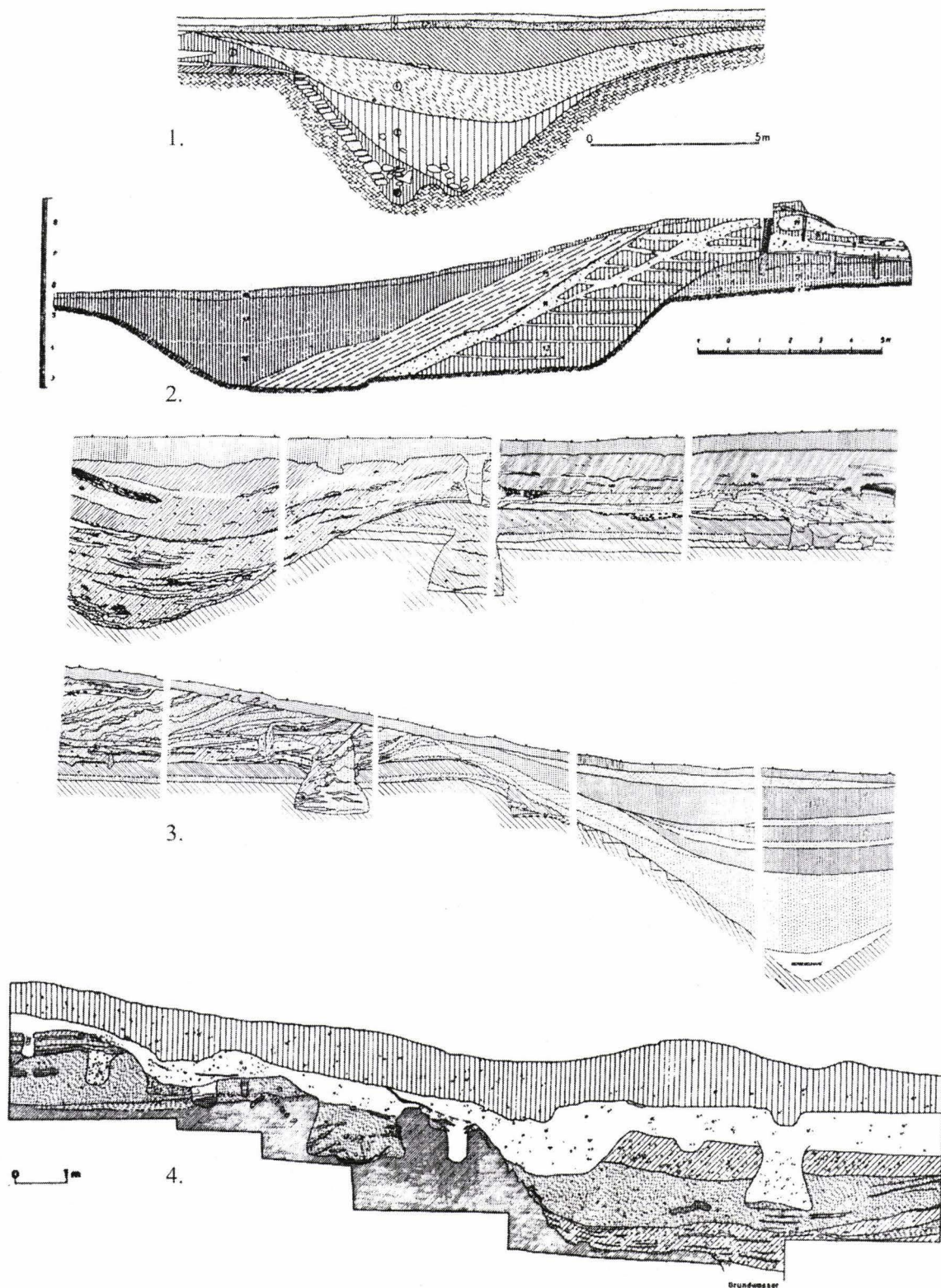
3.

Pl. 5. 1-3. Nitriansky Hrádok (după Točík 1981a)
1-3. Nitriansky Hrádok (after Točík 1981a).

Pl. 7. 1-2. Otomani; Sălacea (după Ordentlich 1969)
1-2. Otomani; Sălacea (after Ordentlich 1969).

Pl. 8. 1. Inanovce (după Točík 1964); 2. Košice-Barca (după Kabát 1955b); 3. Vráble (după Točík 1986);
4. Jászdózsza (după Stanczik 1982)
1. Inanovce (after Točík 1964); 2. Košice-Barca (after Kabát 1955b); 3. Vráble (after Točík 1986);
4. Jászdózsza (after Stanczik 1982).

CU PRIVIRE LA O GEMĂ DIN COLECȚIA BRUKENTHAL

Radu Ardevan*

Cuvinte cheie: *gemă romană, sec. III, criptocreștină, colecția Brukenthal.*

Mots – clés: *gemme romane, IIIe siècle, crypto-chrétienne, collection Brukenthal.*

În anul 1965 a fost publicată colecția de geme a Muzeului Brukenthal din Sibiu¹. Cu acest prilej a fost semnalată și o asemenea mică piatră gravată care, după opinia noastră, merită o atenție specială².

Deoarece imaginile fotografice din publicația inițială sunt de dimensiuni reduse și de slabă calitate, a fost nevoie mai întâi de o nouă fotografiere a piesei, în tehnica digitală, pentru a o restudia³. Imaginea ei mărită (vezi mai jos, Pl. I/1) oferă posibilități sporite de studiere și interpretare.

Este vorba de o gemă din carneol⁴, material translucid foarte mult folosit în Antichitatea romană⁵; are culoare roșcată și în lumină capătă aspect portocaliu. Gema are formă ovală cu suprafață plană, iar în secțiune prezintă profil trapezoidal. Dimensiunile pietrei sunt de 11 x 10 x 2,7 mm. A fost montată într-un inel de aur ce nu pare antic, ci mai curând modern (nu are forma tipică a inelelor romane); această impresie este susținută de micile deteriorări ale pietrei, vizibile pe margine⁶. Piesa are numărul de inventar 1166 și aparține vechilor colecții ale muzeului sibian. Prin urmare, nu se cunoaște locul de proveniență, ea putând fi achiziționată de colecționarul fondator al muzeului de pe piața de antichități a vremii⁷.

Pe fața superioară, gema discutată acum poartă imaginea unui pește și a unui trident. Calitatea desenului și a gravurii este destul de mediocră. Dar, categoric, este vorba de un artefact antic autentic - și nu de vreo imitație

renascentistă ori modernă; tocmai nivelul artistic mai redus garantează autenticitatea lui.

Imaginea peștelui este orientată spre stânga și ocupă zona superioară a suprafeței. Conturul exterior a fost realizat cu oarecare stângăcie, printr-o linie frântă incizată. Însă detaliile anatomice sunt redată cu grijă. Se disting bine capul și ochiul peștelui, precum și înotătoarea dorsală și cele ventrale⁸, coada și chiar solzii care îi acoperă corpul. Din punct de vedere artistic, imaginea este destul de reușită și foarte sugestivă.

În partea inferioară a câmpului se vede tridentul, orientat tot spre stânga și realizat prin simple linii drepte incizate. Atrag atenția vârfulurile ca de săgeată ale celor trei dinți.

Problema care ne-a stârnit interesul a fost interpretarea acestei imagini (vezi Pl. I/2).

După cum bine se știe, micile pietre semiprețioase gravate erau podoabe foarte apreciate în lumea antică greco-romană⁹. Dar multe dintre ele constituiau și amulete, fiind creditate cu puteri magice și prețuite ca atare¹⁰. Pentru a înțelege rostul reprezentărilor plastice menționate mai sus am început prin a căuta analogii în literatura de specialitate¹¹ care ne-a fost accesibilă. Spre surprinderea noastră, în majoritatea publicațiilor consultate nu am găsit nici o piesă similară¹². Faptul dovedește că figurația de acest fel este relativ mai puțin

* Tocmai acest detaliu permite a se stabili orientarea imaginii.

⁸ Rossbach 1910, 1087-1094; Krug 1980, 155; Gramatopol 1982, 206; Gramatopol 1991, 14-15, 43, 76-77; Krug 1995, 186-189; Dembski 2005, 31.

¹⁰ Rossbach 1910, 1098-1114; Lamer 1910, 42; Krug 1980, 156-157; Gramatopol 1982, 209-210; Krug 1995, 190; Gramatopol 1991, 209-211; Dembski 2005, 42.

¹¹ Astăzi există foarte multe publicații, vezi: Teposu-David 1960, 525-526; Gramatopol 1974, 312-315; Krug 1980, 256-260; Krug 1995, 217-218; Dembski 2005, 179-185.

¹² Furtwängler 1900; Zwierlein-Diehl 1973; Krug 1975; Krug 1977; Zwierlein-Diehl 1979; Krug 1980; Krug 1980a; Platz-Horster 1984; Platz-Horster 1994; Geszthelyi 2000. Lucru valabil și pentru colecțiile românești: Teposu-David 1960; Tudor 1967; Teposu-Marinescu - Lakó 1973; Gramatopol 1974; Covacef - Chera-Mărgineanu 1977.

* Catedra de istorie antică și arheologie, Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea Babeș-Bolyai, Str. M. Kogălniceanu nr. 1, 400084, Cluj-Napoca, e-mail: rardevan@gmail.com.

¹ Teposu-David 1965.

² Teposu-David 1965, 102, nr. 57 (pl. V, fig. 13).

³ Ținem să adresăm și pe această cale mulțumirile noastre colegei dr. Oltea Dudău de la Muzeul Brukenthal, care ne-a furnizat fotografiile necesare.

⁴ Ionescu 2001, 123.

⁵ Krug 1980, 155; Krug 1995, 179.

⁶ Krug 1980, 169.

⁷ Teposu-David 1965, 83.

frecventă, precum și că ea nu este un simplu element decorativ, ci trebuie să aibă o semnificație anume.

Or, peștele este un bine cunoscut simbol al primilor creștini, care a servit adeseori spre a ilustra apartenența la Biserică, îndeosebi în vremurile persecuțiilor¹³. Reprezentări ale unui pește mai apar pe gemele romane din secolele II-III, dar nu totdeauna ele pot fi apreciate drept creștine¹⁴. Totuși, în anumite cazuri, o asemenea interpretare este posibilă. Spre exemplu, au fost considerate ca obiecte cu semnificație creștină două gеме de la Carnuntum, una cu doi pești și o ancoră, iar cealaltă cu un pește sub o ramură¹⁵. De asemenea, o gemă din Augusta Treverorum, databilă în secolele III-IV și având imaginea unui pește alături de o combinație de ancoră și trident, a fost socotită drept creștină¹⁶. În schimb, nu e sigur caracterul creștin al unei piese de la Carnuntum cu un delfin¹⁷. Tot așa, trei gеме păstrate în Muzeul de Istorie și Artă din Viena și ornate cu imaginea unui delfin și unui trident, databile toate în secolul II, nu au fost considerate creștine¹⁸.

Reținem din exemplele invocate mai sus că reprezentările unui pește pe micile pietre gravate pot fi privite ca simboluri creștine - mai precis criptocreștine, iar prezența unui trident nu este incompatibilă cu această simbolistică.

Astfel că suntem înclinați să-i atribuim această semnificație obiectului discutat acum. În cazul de față trebuie să fie vorba de o piesă de podoabă, foarte probabil și cu rost de semn de recunoaștere¹⁹ ori talisman²⁰, purtată de vreun adept al creștinismului. Nu poate fi exclusă nici utilizarea ei ca sigiliu, odată ce această practică exista și la creștini, încă de la începutul secolului III cel mai târziu²¹. Gema trebuie datată în perioada preconstantiniană, deoarece mesajul creștin este prezentat voalat, doar printr-un simbol ori semn de recunoaștere inteligibil

pentru adepții noii religii, dar nu și pentru ceilalți²². De aceea am definit gema aceasta ca o piesă criptocreștină²³.

Nu avem nici un element sigur de datare. Producerea pietrelor gravate de acest fel poate fi datată în general în secolele II-III²⁴, dar folosirea lor se va fi prelungit și ulterior²⁵. Pentru piesa noastră, caracterul mai puțin reușit al reprezentării plastice pledează pentru o fabricare într-un atelier provincial, mai curând prin secolul III²⁶. Spre aceeași încadrare cronologică ne îndrumă forma piesei²⁷ și calitatea materialului utilizat²⁸.

Proveniența gемеi nu se poate stabili. Pentru majoritatea pieselor din colecția baronului Brukenthal se presupune o origine din afara Transilvaniei, fiind procurate de pe o piață de antichități ce implica practic întreaga Europă centrală și chiar mai mult decât atât²⁹. Dar trebuie spus că nici o eventuală proveniență din vreo provincie romană dunăreană nu este imposibilă. În orice caz, se cunosc astăzi vestigii creștine sigure, databile înainte de Constantin cel Mare, în acest spațiu geografic³⁰, inclusiv în Dacia³¹.

Așa că, fără a se lega direct de istoria Daciei romane, gema discutată acum pare a reprezenta un vestigiu arheologic al cercurilor paleocreștine din vremea persecuțiilor, deci al unui aspect important de civilizație romană provincială, existent și în provincia carpatică.

Sperăm ca rândurile noastre să suscite un interes sporit pentru această problematică și eventuale noi abordări, la un nivel superior, al studiului acestor artefacte.

BIBLIOGRAFIE

Ardevan 1998,

R. Ardevan, *Autour de deux pièces paléochrétiennes de Gherla. Acta XIII Congressus internationalis archaeologiae Christianae*, Città del Vaticano - Split (1998), III, 29-36.

¹³ Forrer 1893, 23; Delatte-Derchain 1964, 283; Deichmann 1983, 171; Gudea-Ghiurco 1988, 79; Danielou 1998, 6, 47-50, 55. Cf. Zugravu 1997, 180, excesiv de reticent în acest sens.

¹⁴ Dembski 2005, 39 (nr. 959 *sqq.* din catalog).

¹⁵ Dembski 2005, 41 (nr. 959 și 965). În primul caz s-a remarcat și aspectul cruciform al ancorei (Dembski 2005, 146).

¹⁶ Krug 1995, 212, nr. 68.

¹⁷ Dembski 2005, 146, nr. 940.

¹⁸ Zwierlein-Diehl 1991, 101, nr. 1909-1911. Cf. Gudea-Chiu 2005, 29 (delfinul împreună cu un trident ar fi o reprezentare tipică pentru gnostici).

¹⁹ Gudea-Chiu 2005, 26.

²⁰ Gudea-Ghiurco 1988, 43.

²¹ Zugravu 1997, 179; Dembski 2005, 25.

²² Zugravu 1997, 176; Dembski 2005, 39.

²³ La data primei publicări, o asemenea interpretare nu era luată în considerație (Gudea-Ghiurco 1988, 25-29).

²⁴ Gudea-Ghiurco 1988, 54-55, 79-80, 82.

²⁵ Krug 1980, 155; Krug 1995, 186.

²⁶ Dembski 2005, 46-47. Dar calitatea și stilul reprezentării plastice nu reflectă fidel momentul confecționării (Dembski 2005, 45-46).

²⁷ Krug 1980, 155.

²⁸ Krug 1995, 181.

²⁹ Teposu-David 1965, 83.

³⁰ Gudea-Ghiurco 1988, 97-98.

³¹ Gudea-Ghiurco 1988, 130; Ardevan 1998, 32-34.

- Covacef - Chera-Mărgineanu 1977,
Z. Covacef, C. Chera-Mărgineanu, *Geme din Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța. Pontica* 10, (1977), 191-202.
- Danielou 1998,
J. Danielou, *Simbolurile creștine primitive*, Timișoara (1998).
- Deichmann 1983,
F. W. Deichmann, *Einführung in die christliche Archäologie*, Darmstadt (1983).
- Delatte-Derchain 1964,
A. Delatte, Ph. Derchain, *Les intailles magiques gréco-égyptiennes*, Paris (1964).
- Dembski 2005,
G. Dembski, *Die antiken Gemmen und Kameen aus Carnuntum*, Wien (2005).
- Forrer 1893,
R. Forrer, *Die frühchristlichen Alterthümer aus dem Gräberfelde von Achmin - Panopolis*, Straßburg i. E. (1893).
- Furtwängler 1900,
A. Furtwängler, *Die antiken Gemmen*, I-III, Leipzig-Berlin (1900).
- Gesztelyi 2000,
T. Gesztelyi, *Antike Gemmen im Ungarischen Nationalmuseum*, Budapest (2000).
- Gramatopol 1974,
M. Gramatopol, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l'Académie Roumaine*, Bruxelles, coll. Latomus 138, (1974).
- Gramatopol 1982,
M. Gramatopol, *Dacia antiqua. Perspective de istoria artei și teoria culturii*, București (1982).
- Gramatopol 1991,
M. Gramatopol, *Artele miniaturale în Antichitate*, București (1991).
- Gudea-Chiu 2005,
N. Gudea, D. Chiu, *Descoperiri creștine timpurii (până la 313 p.Chr.) în provinciile romane din jurul Daciilor. Contribuții la istoria creștinismului timpuriu (preconstantinian)*. *StudiaUBB. Theologia catholica*, L, (2005), 1, 9-84.
- Gudea-Ghiurco 1988,
N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea (1988).
- Ionescu 2001,
C. Ionescu, *Expertiza gemologică*, Cluj-Napoca (2001).
- Krug 1975,
A. Krug, *Römische Gemmen und Fingerringe im Museum für Vor- und Frühgeschichte Frankfurt a. M.* *Germania* 53, (1975), 113-125.
- Krug 1977,
A. Krug, *Römische Fundgemmen* 2. Wiesbaden und Berlin. *Germania* 55, (1977), 77-84.
- Krug 1978,
A. Krug, *Römische Fundgemmen* 3. Speyer, Worms, Bad Kreuznach, Mainz und Saalburg. *Germania* 56, (1978), 2, 476-503.
- Krug 1980,
A. Krug, *Antike Gemmen in Römisch-Germanischen Museum Köln*. *BRGK* 61, (1980), 151-260.
- Krug 1980a,
A. Krug, *Römische Fundgemmen* 4. Neuwied, Friedberg, Florstadt, Darmstadt, Hanau, Aschaffenburg und Koblenz. *Germania* 58, (1980), 117-135.
- Krug 1995,
A. Krug, *Römische Gemmen im Rheinischen Landesmuseum Trier*. *BRGK* 76, (1995), 159-218.
- Lamer 1910,
H. Lamer, *Römische Kultur im Bilde*, Leipzig (1910).
- Platz-Horster 1984,
G. Platz-Horster, *Die antiken Gemmen im Rheinischen Landesmuseum Bonn*, Köln (1984).
- Platz-Horster 1994,
G. Platz-Horster, *Die antiken Gemmen aus Xanten*, II, Köln (1994).
- Roszbach 1910,
O. Roszbach, *Gemmen*. *RE* VII, 1 (1910), 1052-1115.
- Tudor 1967,
D. Tudor, *Pietre gravate descoperite la Romula. Apulum* 6, (1967), 209-229.
- Țeposu-David 1960,
L. Țeposu-David, *Gemele și cameele din Muzeul Arheologic din Cluj. Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, București (1960), 525-534.
- Țeposu-David 1965,
L. Țeposu-David, *Colecția de geme a Muzeului Brukenthal din Sibiu*. *StComS* 12, (1965), 83-120.
- Țeposu-Marinescu - Lakó 1973,
L. Țeposu-Marinescu, E. Lakó, *Catalogul colecției de geme romane. Muzeul de Istorie și Artă Zalău, Zalău* (1973).
- Zugravu 1997,
N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București (1997).
- Zwierlein-Diehl 1973,
E. Zwierlein-Diehl, *Die antiken Gemmen des Kunsthistorischen Museums in Wien*, I, München (1973).
- Zwierlein-Diehl 1979,
E. Zwierlein-Diehl, *Die antiken Gemmen des Kunsthistorischen Museums in Wien*, II, München (1979).
- Zwierlein-Diehl 1991,
E. Zwierlein-Diehl, *Die antiken Gemmen des Kunsthistorischen Museums in Wien*, III, München (1991).

CONCERNANT UNE INTAILLE DE LA COLLECTION BRUKENTHAL

Résumé

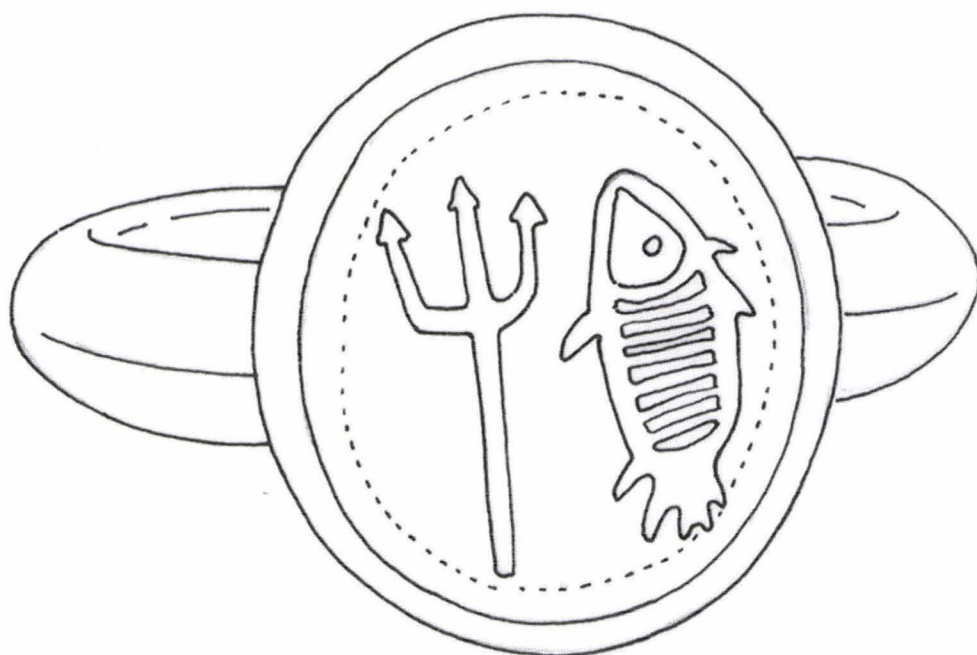
On présente une intaille romaine en chalcédoine orange, appartenant au Musée Brukenthal de Sibiu (jadis dans la collection du baron Brukenthal, le fondateur de cette institution). La provenance y est inconnue.

La pièce est décorée d'une image assez schématique d'un poisson et d'un trident. Il n'y a qu'un petit nombre d'analogies connues qui nous sont devenues accessibles. Il semble s'agir d'un objet à signification crypto-chrétienne, fabriqué pendant le IIIe siècle, avant l'Édit de Milan.

Ce petit objet, ayant très probablement le rôle d'amulette aussi, illustre la vie et les mœurs des anciens chrétiens à l'époque des persécutions, un aspect de la civilisation romaine provinciale existant en Dacie également.

1

2

Pl. I. 1. Gemă din colecția Brukenthal (fotografie)
L'intaille du Musée Brukenthal (photo).
2. Gemă din colecția Brukenthal (desen)
L'intaille du Musée Brukenthal (dessin).

EINE GRIECHISCHE INSCHRIFT AUF EINEM GEFÄß VON BERZOVIA

Ligia Ruscu*, Alexandru Flutur**

Stichwörter: *Epigraphik, Griechisch, Keramik, Berzovia, Römerlager, legio IIII Flavia Felix.*

Während der Grabungen für das Fundament eines Hauses im Dorfe Berzovia (Kreis Caraş-Severin) im Jahre 2006 erschienen mehrere Fragmente eines Tongefäßes, zwei davon mit einer griechischen Inschrift¹. Die Fundstelle befindet sich in ca. 500 m Entfernung von der *porta praetoria* des Römerlagers Berzobis². Aus den älteren und neueren Oberflächenforschungen geht hervor, dass sich die *canabae* der Legion mit größter Wahrscheinlichkeit vor dem Lager befinden³. Das Gefäß scheint bereits in der Antike zerbrochen und seine Bruchstücke auf einer Fläche von einigen Metern verstreut worden zu sein. Die wiederaufgefundenen Fragmente erlauben eine graphische Wiederherstellung des Gefäßes, aber die beiden Stücke mit griechischen Buchstaben fügen sich nicht aneinander. Demgemäß können die Lücke zwischen den beiden Teilen der Inschrift und damit die Gesamtlänge des Textes nicht bestimmt werden.

Das Gefäß (Abb. 1, 2) hat folgende Ausmaße: Durchmesser des Randes = 26 cm; Durchmesser des Bodens = 12 cm; Höhe = 13,2 cm. Es besteht aus halbfeinem dunkel-orangefarbenem Ton mit vielen Beimengungen von Quarz und Kalzit, ohne Firnis. Es ist eine lokale Nachahmung einer Form aus dem Repertorium der Sigillaten, und zwar der Schale Drag. 37. Im Unterschied zur klassischen Form hat es einen spitz ausladenden Rand. Darunter befinden sich vier Kannelierungen. Der Gefäßkörper ist halbkugelförmig, unverziert; er hat einen niedrigen Standring. Analogien für diese Gefäßform finden sich in der Provinz Dakien in *Napoca*, wo die Drag. 37-Schalen ab der trajanischen Phase der Siedlung bis an das Ende der römischen Herrschaft nachgeahmt wurden⁴, in Porolissum⁵, Ilişua⁶, Potaissa⁷, Cristeşti⁸ usw.

Dieser Schalentyp, einer der verbreitetsten, erschien in flavischer Zeit in den südgallischen Werkstätten, wurde von den Produktionszentren Zentral- und Ostgalliens übernommen und weiterhin in den meisten Sigillatenwerkstätten bis in das 4. Jh. n. Chr. hergestellt⁹. Der

* Universitatea Babeş-Bolyai Cluj-Napoca, str. M. Kogălniceanu 1,

** Muzeul Banatului Timişoara, Piaţa Huniade, nr. 1, e-mail: sanduflutur@yahoo.com.

¹ Die Gefäßfragmente wurden von Angel Truican gefunden, einem Archäologieliebhaber aus Berzovia, der sie uns großzügig zur Veröffentlichung anbot.

² Die *porta praetoria* befindet sich auf der Ostseite des Legionslagers. Die Annahme, dass sie sich auf der Westseite (zum Barbaricum hin) befände, wurde von den neuen Grabungen in den *principia* des Legionslagers widerlegt. Vgl. A. Flutur, *Castrul Berzobis din perspectiva cercetărilor recente, în Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei*, Bucureşti (2006), 167-168.

³ Es gibt in diesem Bereich eine größere Konzentration von archäologischem Material. Dies konnte auch unlängst (2004) festgestellt werden, als durch die römischen Fundstellen (Lager, *canabae* usw.) unzählige Gräben für das Einlassen von Wasserrohren im Rahmen eines Projektes für die Wasserversorgung des Dorfes gegraben wurden. Leider ergriffen die örtlichen und die Kreisbehörden keine Maßnahmen für die Sicherstellung des archäologischen Gutes; es gab keine archäologischen Rettungsgrabungen. Aus dieser Sicht, der Fahrlässigkeit der Behörden und der Nichtachtung des Gesetzes, kann eine (wenn auch unbefriedigende) Erklärung für das Fehlen eines Archäologen bei der Grabung jenes Hausfundamentes geboten werden.

⁴ V. Rusu-Bolindeţ, *Ceramica romană de la Napoca. Contribuţii la studiul ceramicii din Dacia romană*, Cluj-Napoca (2007): lokale Sigillaten – S. 203-204, Nr. 178-179, Taf. XXXIX; Nr. 180-182, Taf. XL; Nr. 183-185, Taf. XLI; gestempelte Keramik – S. 252, Nr. 240-254, Taf. LI-LII; Nr. 255, Taf. LIII; LXVI/6-8; Gebrauchskeramik (*vasa escaria*) – S. 383, Nr. 454-457, Taf. LXXXV; Taf. 458-460, Taf. LXXXVI.

⁵ N. Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului roman. Vol. I (Cercetări şi descoperiri arheologice pînă în anul 1977)*, *ActaMP* 13, Zalău (1989), Taf. LXVIII/2-3, LIX/1, 3-4; LXX/1.

⁶ D. Protase, C. Gaiu, G. Marinescu, *Castrul roman şi aşezarea civilă de la Ilişua (jud. Bistriţa-Năsăud)*, *RevB.* 21, (1997), 76, Taf. XLVII/4; LII/4, 8; LV/6 usw.

⁷ M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda (1994), 111, Abb. 19/5.

⁸ D. Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania, Materiale* 2, (1956), 163, Abb. 100/17, 101/6-7, 12.

⁹ P. Webster, *Roman Samian Pottery in Britain* (Practical Handbook in Archaeology 13), York (1996), 47-48, Abb. 32; V. Rusu-Bolindeţ (Anm. 4), 203-204.

unverzierte Abschnitt unter dem Rand ist bei den Exemplaren des 2. Jh. n. Chr. breiter als bei den flavischen Gefäßen. Dies ist der Fall auch bei dem Gefäß von Berzobis, was die Datierung durch die Chronologie der Fundstelle (siehe weiter unten) bestätigt¹⁰.

Die Inschrift wurde vor dem Brennen mit deutlichen, aber recht wenig sorgfältigen Zeichen (Λ sieht wie λ aus) eingeritzt. Die Höhe der Buchstaben beträgt zwischen 0,5 und 0,8 cm, mit der Ausnahme des Ξ, das 2,5 cm hoch ist. Mehrere davon (ρ, σ, α, υ) sind der Kursivschrift entlehnt. Auf dem ersten Fragment (Abb. 3) ist ein einziger Senkrechtstrich erhalten, der möglicherweise zu einem Buchstaben gehörte. Da die beiden Scherben mit Inschrift Teile des Gefäßrandes enthalten, kann festgestellt werden, dass dieser Buchstabe (?) mit der übrigen Inschrift eine Zeile bildet.

Auf dem zweiten Fragment (Abb. 3) ist der Text wie folgt zu lesen:

---ριος Αὐξίλιος

Es handelt sich dabei wohl um die Bezeichnung des Gefäßes mit dem Namen des Eigentümers. Das erste, unvollständig erhaltene Wort stellte vermutlich das Nomen des Mannes dar, was ihn also als römischen Bürger bezeichnet. Zu seiner Ergänzung bieten die erhaltenen Buchstaben allzu zahlreiche Möglichkeiten¹¹; es kann nur die Feststellung gemacht werden, dass es sich nicht um ein kaiserliches Nomen handelt.

Der Name Auxilius hingegen hat nur geringe Verbreitung im Reiche. Es wird sowohl als Gentilnomen (*L. Auxilius Mercator* in Mediolanum¹², *[.] Auxilius [—]ut[.]s* in Novae¹³) wie auch, wie hier, als Cognomen¹⁴ (*Toutonius Auxilius* in der Provinz Lugdunensis¹⁵, *Valerius Ausilius* in Africa Proconsularis¹⁶) getragen.

¹⁰ Die Bestimmung des Gefäßtyps, die Analogien und Datierung verdanken wir Frau Dr. Viorica Rusu-Bolindeț (MNIT). Wir sprechen ihr auch hier unseren herzlichen Dank aus.

¹¹ Die naheliegendste ist *Valerius*.

¹² CIL V 5788; vgl. H. Solin, O. Salomies, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*², Hildesheim (1994), 29; OPEL I 254.

¹³ V. Božilova, J. Kolendo, L. Mrozewicz, *Inscriptions latines de Novae*, Poznań (1992), 1 = J. Kolendo, V. Božilova, *Inscriptions grecques et latines de Novae (Mésie Inférieure)*, Bordeaux (1997), 1.

¹⁴ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki (1965), 117: cognomina coined from nouns.

¹⁵ CIL XIII 2287; OPEL I 254.

¹⁶ CIL VIII 16191; I. Kajanto (Anm. 14), 363 mit weiteren Beispielen, die vielleicht Personennamen darstellen.

Im Römerlager von Berzovia stand die *legio IIII Flavia Felix*, die an den Dakerkriegen Trajans teilgenommen hatte. Diese Lage war für die römische Armee zu Beginn der Dakerkriege Trajans, im Jahre 101 n. Chr., sehr bedeutend, als Berzobis eine Station der römischen Einheiten auf dem Wege bildete, der von Lederata kam und über Tibiscum in das Herz Dakiens führte¹⁷. Die drei Bauphasen des Kommandogebäudes¹⁸ (zwei aus Holz, eine aus Stein) gehören in die trajanische Zeit, stratigraphisch ist kein Bruch zwischen ihnen festzustellen. Wahrscheinlich wurde Berzobis ständiger Garnisonsort der *legio IIII Flavia Felix* im Jahre 102 n. Chr., zu einer Zeit, als das Banat unter römischer Herrschaft stand. So ließen sich auch die Bauphasen besser erklären; die Errichtung des ersten Kommandogebäudes aus Holz kann zwischen das Ende des ersten und das Ende des zweiten Dakerkrieges Trajans datiert werden, als ein neues Holzgebäude errichtet wurde.

Die Legion stand bis zum Ende der Regierung Trajans in Berzobis. Um 119 wurde sie nach Obermoesien in das Lager von Singidunum versetzt¹⁹. Dies wird auch von den Münzfunden bestätigt, die, mit einer Ausnahme, alle trajanisch sind²⁰. Eine römische Bewohnung

¹⁷ Al. Diaconescu, Dacia under Trajan. Some observations on Roman tactics and strategy, *AMN* 34, (1997), 14.

¹⁸ Zu den archäologischen Forschungen in den *principia* siehe A. Flutur, Săpăturile arheologice din castrul Bersobis – campaniile din anii 1998-1999, *AnB* (S. N.) 7-8, 1999-2000, 365-372; ders., Săpăturile arheologice din principia castrului legionar de la Bersobis – 2000-2001, *AnB* (S. N.) 9, 2001 (2002), 131-146; ders., Castrul Berzobis din perspectiva cercetărilor recente, in *Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei*, București (2006), 165-169.

¹⁹ Siehe zu der Legion D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia și legiunea a IIII-a Flavia*, Cluj 1983; K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, Bonn (1984), 88-90; I. Piso, Les légions dans la province de Dacie, in Y. Le Bohec, C. Wolff (Hrsg.), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire (Actes du congrès de Lyon, 17-19 septembre 1998)*, Lyon (2000), 208-211. Bezüglich des Abzugs der Legion wird die ältere Bemerkung von D. Protase bestätigt, der einen Aufenthalt der Einheit hier bis 118-119 vorschlug (D. Protase, Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării și apartenența Banatului și Olteniei de vest la provincia Dacia, *ActaMN* 4, (1967), 49-51).

²⁰ R.-M. Șeptilici, A. Truican, Câteva monete imperiale descoperite întâmplător pe raza localității Berzovia (jud. Caraș-Severin), *AnB* (S. N.) 12-13, (2004-2005), 231-236; R.-M. Șeptilici, A. Truican, New Accidental Finds of Roman Coins around the Village of Berzovia (Caraș-Severin County), *AnB* (S. N.) 14, (2006), 1, 271-275. Die Ausnahme ist ein *sestertius* des Hadrian, aus dem Jahre 117.

von Berzobis nach dem Abzug der Legion ist unwahrscheinlich und – zumindest nach gegenwärtigem Forschungsstand – nicht belegt²¹. Die Datierung des Gefäßes mit Inschrift in trajanische Zeit kann also als gesichert gelten.

Überraschend und etwas unerwartet ist die Tatsache, dass ein Mann, der einen gut römischen Namen trägt und sich in einem lateinischsprachigen Milieu, in oder in der Umgebung der Armee²² befindet, es vorziehen sollte, seinen Namen in griechischer Schrift und mit griechisch klingenden Endungen festzuhalten.

Es ist dem Fundort nicht zu entnehmen, ob der Besitzer des Gefäßes Soldat oder Zivilist war. Falls er der Legion angehörte und das Gefäß nur zufällig außerhalb des Lagers gelangte, wirft auch dies kein Licht über seinen eventuellen Herkunfts- oder Rekrutierungsort: Die Legion hatte vorher in Dalmatien und Obermoesien gestanden²³ und rekrutierte wahrscheinlich schon von dort ihre Soldaten²⁴; keine der beiden Provinzen ist griechischsprachiges Milieu. Es ist wohl wahrscheinlicher, dass er einer von jenen war, die der römischen Armee auf dem Fuß folgten und sich in den *canabae* der *legio IIII Flavia* für die Zeit ihres Aufenthaltes in Dakien niedergelassen hatte, um dort seiner Tätigkeit, welche auch immer das war, nachzugehen.

Die gewöhnlichen Gründe, um sich in einem lateinischsprachigen Milieu auf Griechisch auszudrücken – Gefallen an griechischer Sprache und Kultur, geistige Hinwendung zur

Vergangenheit, Hervorheben der eigenen hohen Bildung²⁵ – entfallen wohl in diesem Falle; die etwaigen praktische Bedürfnisse, die diese Inschrift erfüllt haben mag, sind auch nicht deutlich, da es zweifelhaft ist, dass es in der Umgebung der *legio IIII* viele Leute gegeben haben mag, die Griechisch mühelos lesen konnten. Auch ist es wenig wahrscheinlich, dass das Gefäß als solches aus weiter Entfernung hierher gebracht wurde; es ist weder kostbar noch selten und wurde wohl an Ort und Stelle hergestellt.

Damit bleibt nur die Möglichkeit, dass unser Mann, trotz seines römischen Namens, griechischer Herkunft war oder sich zumindest lange genug in einer griechischsprachigen Provinz aufgehalten hatte, um mit Schrift und Sprache vertraut zu werden. Fälle von Personen mit römischen Namen, die sich auf Griechisch ausdrückten, sind nicht ungewöhnlich²⁶. Auxilius stammte vielleicht aus einer der griechischsprachigen Provinzen, möglicherweise aus dem Bereich der lateinisch-griechischen „Sprachgrenze“ auf dem Balkan²⁷.

Dieser kurze Text ist also den griechischen Inschriften der Provinz Dakien hinzuzufügen.

²¹ Es ist nicht bekannt, in welchem Maße die Straße Lederata – Berzobis – Tibiscum benutzt wurde, nachdem die Truppen dieses Areal verließen. Auf jeden Fall wird es in Berzovia einen sehr großen Unterschied zwischen der Zeit intensivster Bewohnung und größten Wohlstandes, als sich die Legion dort befand, und der Zeit nach dem Rückzug aus dem Lager gegeben haben.

²² Auch später stammt aus dem gesamten römischen Banat sonst eine einzige Inschrift mit griechischen Buchstaben, die in den Hals eines Gefäßes aus der Römerstadt Tibiscum eingeritzt wurde und wahrscheinlich eine Schreibübung darstellt (CIGD 130). Träger griechischer Namen gibt es im Banat 19 (von 455 in der gesamten Provinz Dakien), davon sind neun Personen unfreier Herkunft (und ein Teil dieser Leute weihte im Badeorten wie Herkulesbad, was nicht heisst, dass sie dort auch ansässig waren) (L. Ruscu, Die griechischen Namen in der Provinz Dakien, *ActaMN* 351, (1998), 147-186, besonders 180-182).

²³ RE XII2 (1925), 1540-1544 (Ritterling).

²⁴ G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano (1953), 85-102.

²⁵ Siehe dazu allgemein G. W. Bowersock, *Augustus and the Greek World*, Oxford (1965); E. C. Polomé, The Linguistic Situation in the Western Provinces of the Roman Empire, *ANRW* II 29.2, (1983), 509-553, bes. 511-513; J. Touloumakos, Griechische und bilingue Weihinschriften im westlichen Teil des Römischen Reiches (Politische und soziale Aspekte), in L. Mooren (Hrsg.), *Politics, Administration and Society in the ellenistic and Roman World. Proceedings of the International Colloquium, Bertinoro, 19-24 July 1997* (Studia Hellenistica 36), Leuven (2000), 389-404.

²⁶ Siehe alleine in der Provinz Dakien: eine griechische Votivinschrift von Apulum an Asklepios und Hygieia, errichtet von dem Beneficiarius M. Memmius Longus (CIL III 7740a = IGRR I 541 = IDR III5, 15 = CIGD 13); ebenfalls aus Apulum eine Votivstatuette des Thrakischen Reiters, mit griechischer Inschrift, gestiftet von den Aurelii Taciturnus und Tacitus (IDR III5, 370 = CIGD 22); der *signifer* der *legio V Macedonica* Aurelius Marcianus weihte in Potaissa eine zweisprachige Inschrift an Men (AE 1967, 398 = CIGD 67).

²⁷ Siehe dazu B. Gerov, Das Zusammenleben des Lateinischen und des Griechischen im Ostbalkanraum, *Romanitas* 9, (1971), 169-180; ders., Die lateinisch-griechische Sprachgrenze auf der Balkanhalbinsel, in G. Neumann, J. Untermann (Hrsg.), *Die Sprachen im Römischen Reich der Kaiserzeit. Kolloquium vom 8. bis 10. April 1974*, Bonn (1980), 147-65.

Abb. 1. Das Gefäß von Berzovia (Foto, Milan Şepeţan).

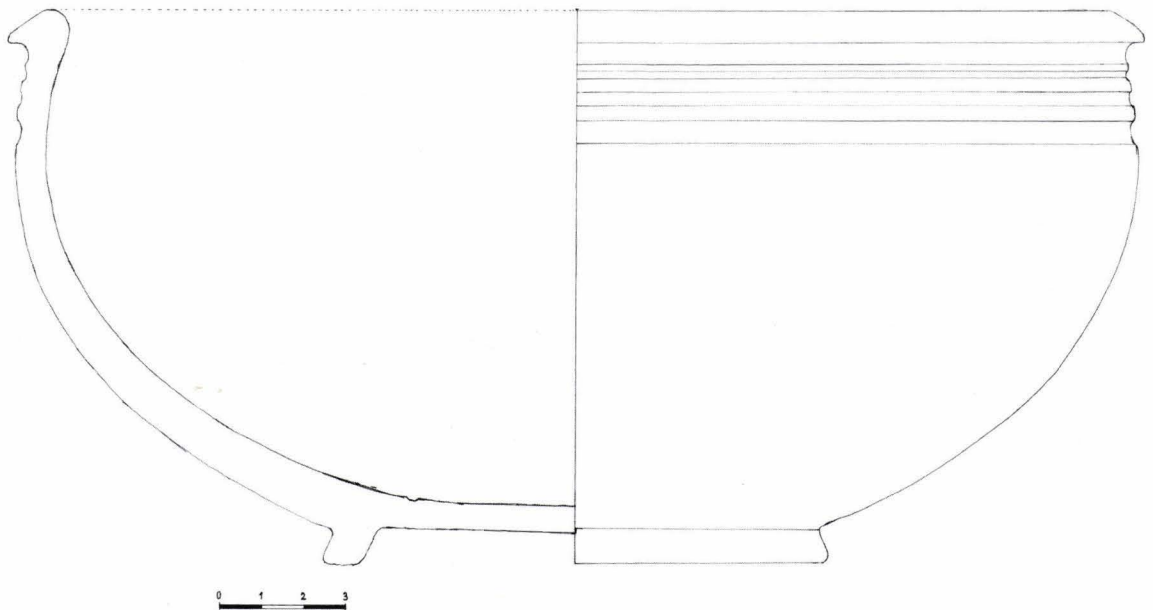

Abb. 2. Das Gefäß von Berzovia (Zeichnung, Liana Flutur).

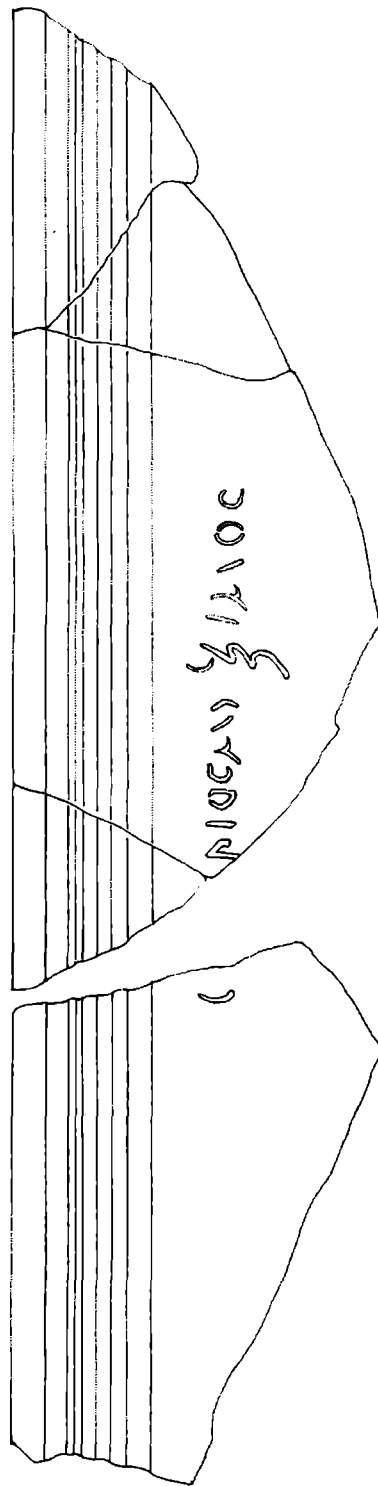

Abb. 3. Die griechische Inschrift (Zeichnung, L. Flutur).

CÂTEVA DATE DESPRE CERAMICA DESCOPERITĂ LA FOENI – SELIȘTE (jud. Timiș)

Călin Timoc*, Alexandru Szentmiklosi**

Cuvinte cheie: *ceramică, decor, sarmați, nivele de locuire, ardere secundară*
Keywords: *ceramics, decoration, sarmatians, living layers, secondary oxidation*.

Cercetările arheologice din anul 2004 au surprins la Foeni, în punctul Seliște, câteva locuințe de tip bordei, într-o succesiune de nivele de locuire ce încep de la sfârșitul sec. II d.Hr. / începutul sec. III d.Hr. și continuă până în sec. V d.Hr.¹. Predominant în cadrul materialului arheologic a fost ceramica, studiul de față urmărind să indice contextual evoluția în cadrul sitului a economiei locale, prin analiza varietății de forme și tipuri de vase, dar și a decorului surprins pe acestea.

Catalog

I. *Ceramica lucrată la roată:*

a. *Ceramica roșie*

1. Buză de oală, fragm. (pl. VI/1), $\Phi_{\max}$ – 20 cm, h – 4 cm, culoare roșu-cărămiziu, miez cenușiu, prezintă un decor de striuri orizontale realizat pe gâtul vasului, pasta semifină, casantă, degresant din nisip fin și puțină mică, arderea incompletă, dar uniformă; Caseta 1/2004, “! - 0 / 0,40 m. Suprafața vasului are un aspect aspru-mat, inedit.
2. Fund de strachină de tradiție romană, fragm. (pl. XII/6), $\Phi_{\text{bază}}$ – 8,2 cm, h – 1,5 cm, culoare roșu-portocaliu, prezintă un picior scurt și drept în profil, semn că forma vasului este apropiată de cea a unui bol, pasta semifină, degresant din nisip fin și mică, arderea completă și uniformă; Caseta 1/2004, “! - 0 / 0,40 m. Suprafața vasului are un aspect aspru-mat, inedit.
3. Buză de oală mică de tradiție romană, fragm. (pl. VIII/1), $\Phi_{\max}$ – 8,5 cm, h – 1 cm, culoare roșu-cărămiziu cu urme de angobă, pasta fină, degresant din nisip fin și puțină mică, arderea completă și uniformă; Caseta 1/2004, “! - 0 / 0,40 m. Suprafața vasului este fină-mată, inedită.
4. Buză de oală (rotunjită și evazată la exterior), fragm. (pl. III/2), $\Phi_{\max}$ – 17,5 cm, h – 5 cm, culoare roșu-cărămiziu, decor pe mai multe registre pe umărul vasului din linii orizontale vălurite iar deasupra înclinate spre stânga crenguțe de brad stilizate realizate cu roțița, pasta semifină, degresant din nisip, pietricele și puțină mică, arderea completă și uniformă; S₂/2004, din stratul de cultură. Suprafața vasului este mată, fățuită, inedită.
5. Fund de urcior (foarte probabil), de tradiție romană, cu bordură la bază, fragm. (pl. XII/2), $\Phi_{\text{bază}}$ – 6,2 cm, h – 1,2 cm, culoare roșu-cărămiziu, prezintă o talpă realizată la roată rapidă cu ajutorul unui suport, pasta semifină, degresant din nisip fin și mică, arderea completă și uniformă; L₄/2004. Suprafața vasului are un aspect aspru-mat, inedit.
6. Perete de strachină (foarte probabil), de tradiție romană, fragm. (pl. V/6), decor în mai multe registre realizat cu roțița, dim. – 3,1 x 4 cm, culoare roșu-cărămiziu, pasta fină, degresant din nisip fin, arderea foarte bună, completă și uniformă; L₃/2004. Suprafața vasului are o angobă roșie pompeiană, de foarte bună calitate, inedit.
7. Buză de cană mică, fragm. (pl. VIII/4), $\Phi_{\max}$ – 6 cm, h – 1,5 cm, culoare roșu - cărămiziu, pasta foarte fină, degresant puțin nisip fin, ardere completă și uniformă; L₁/2004, de sub dărâmătura de chirpici, în stratul cenușos. Suprafața mată-fină, cu slip roșu pe exterior, inedit.
8. Buză de cană, de tradiție romană, fragm. (pl. VIII/5), $\Phi_{\max}$ – 9 cm, h – 3,2 cm, culoare roșu - cărămiziu, sub buza răsfântă urma imediat o toartă scurtă și plată, pastă foarte fină, degresant puțin nisip fin, ardere bună, completă și uniformă; L₁/2004, de sub dărâmătura de chirpici, în stratul cenușos.

* Universitatea de Vest, Facultatea de Litere, Istorie și Teologie, Catedra de istorie, Bd. Vasile Pârvan, nr. 4, 300220 - Timișoara, e-mail: ctimoc@litere.uvt.ro,
** Muzeul Banatului, Piața Huniade, nr. 1, Timișoara, e-mail: szentmiklosi@yahoo.com.

¹ Vezi în acest sens Szentmiklosi-Timoc 2005, 657-662.

- Suprafața mată-fină, cu slip roșu închis pe exterior, inedit.
9. Buză de strachină mică de tradiție romană, fragm. (pl. VIII/6), $\Phi_{\max}$ – 14 cm, h – 1,8 cm, culoare roșu - cărămiziu, pasta fină, degresant nisip fin, ardere completă și uniformă; $L_1/2004$, de sub dărâmătura de chirpici, în stratul cenușos. Suprafața mată-fină, cu slip brun-roșcat pe exterior, inedit.
 10. Buză de strachină mijlocie, fragm. (pl. V/4), $\Phi_{\max}$ – 22 cm, h – 5 cm, culoare roșu - cărămiziu, pasta semifină, degresant nisip și puțină, ardere completă și uniformă; *passim*. Suprafața mată-fină, cu slip roșu închis pe exterior, inedit.
 11. Castron mic, 2 fragm., $\Phi_{\max}$ – 16,4 cm, $\Phi_{\text{bază}}$ – 9 cm, h – cca. 13 cm, culoare roșu-crem, decor lustruit cu bastonașe oblice în registrul superior al vasului imediat sub buză, pastă fină, degresant nisip fin și pietricele mărunte, ardere completă și uniformă; $L_3/2004$. Suprafața mată - aspră, publicat în *AnB*, XII-XIII, 2004-2005, p. 667, pl. IV/1.
- b. *Ceramica cenușie*
1. Fund de oală mică, fragm. (pl. XIV/2), $\Phi_{\text{bază}}$ – 9 cm, h – 2 cm, culoare cenușiu-albăstrui, prezintă un decor vălurit, realizat prin incizare, probabil în registrul superior dacă luăm în considerare un alt fragment mai mic din același vas (pl. XIV/1), pasta grosieră, cu un degresant din mică, pietricele și nisip, suprafața aspră-dură, ardere incompletă, dar uniformă; $G_2/2004$, găsit alături de alte resturi menajere, constând din câteva oase de pasăre, porc și oaie, inedit.
 2. Buză de strachină mică, fragm. (pl. VI/2), $\Phi_{\max}$ – 19 cm, h – 3,5 cm, culoare cenușiu-albăstrui, pasta semifină, degresant din nisip fin și mică, ardere uniformă și completă; Caseta 1/2004, “! - 0 / 0,40 m. Suprafața vasului este aspră-mată și are pe corp, lateral o gaură mică, sferdelită post ardere, ce indică faptul că s-a încercat o reparare a lui în antichitate, inedit.
 3. Buză de strachină mică, fragm. (pl. X/2), $\Phi_{\max}$ – 19 cm, h – 3,2 cm, culoare cenușiu-negricios, pasta fină, degresant din nisip fin și mică, ardere uniformă și completă; $L_3/2004$. Suprafața fină a vasului este fățuită și are pe corp în zona mediană o incizie orizontală ca decor, inedit.
 4. Buză strachină mică, fragm., $\Phi_{\max}$ – 13 cm, h – 3,7 cm, culoare cenușiu-negricioasă, decor lustruit cu incizii orizontale, ultima din registrul superior al vasului imediat sub buză fiind vălurită, pastă fină, degresant nisip fin, puțină mică și pietricele mărunte, ardere completă și uniformă; $L_3/2004$. Suprafața mată - fină, publicată în *AnB*, XII-XIII, 2004-2005, p. 667, pl. IV/3.
 5. Buză de strachină mică (evazată), fragm. (pl. V/3), $\Phi_{\max}$ – 24 cm, h – 4,5 cm, culoare cenușiu-negricioasă, decor lustruit pe mai multe registre constând din linii șervite orizontale, intercalate pe corpul vasului cu linii drepte, orizontale, pasta fină, degresant din nisip fin, arderea completă și uniformă; $S_2/2004 - C_{12}$, în stratul de cultură. Suprafața mată-fină, inedit.
 6. Buză de oală mică, fragm. (pl. XIII/2), $\Phi_{\max}$ – 15 cm, h – 4,5 cm, culoare cenușiu-albăstrui, pasta semifină, degresant din nisip fin și mică, ardere uniformă și completă; $L_4/2004$, “! - 0 / 0,40 m. Suprafața vasului este aspră-mată cu un exterior al vasului bine fățuit, inedit.
 7. Perete de strachină mare, fragm. (pl. VII/3), dim. – 8 x 6 cm, culoare cenușiu-negricios, prezintă pe suprafața exterioară registre orizontale lucioase și mate cu decor lustruit, pastă fină, degresant nisip fin, arderea foarte bună, completă și uniformă; $G_2/2004$. Suprafața mată-fină, cu aspect sticlos, inedit.
 8. Castron mic, fragm. (pl. IV/2), $\Phi_{\max}$ – 19 cm, $\Phi_{\text{bază}}$ – 12 cm, h – 8 cm, culoare cenușiu-albăstrui, prezintă un decor simplu realizat din două seturi de linii orizontale incizate pe gât și în zona mediană a vasului, pastă semifină, degresant nisip și pietricele, ardere excelentă, completă și uniformă; $G_2/2004$. Suprafața aspră-mată, la bază se constată un fund inelar realizat pentru o mai bună stabilitate a vasului, inedit.
 9. Bol mic, fragm., $\Phi_{\max}$ – 13 cm, h – 6 cm, culoare cenușiu închis, pastă fină, degresant nisip fin, ardere completă și uniformă; $L_3/2004$. Suprafața mată, publicat în *AnB*, XII-XIII, 2004-2005, pl. IV/2.
 10. Buză de oală mică, fragm. (pl. VIII/2), $\Phi_{\text{gură}}$ – 12 cm, h – 3 cm, culoare cenușiu-albăstrui, prezintă un decor simplu, cu o linie orizontală incizată pe umărul vasului, pastă fină, degresant nisip fin și puțină mică, ardere completă și uniformă; $G_2/2004$. Suprafața fină este afumată la exterior, sub buză, inedit.
 11. Perete de vas, fragm. (pl. II/4), dim. 4 x 4 cm, culoare cenușiu-albăstrui, prezintă un decor vertical dintr-o succesiune de linii drepte și linii șervite, lucioase pe un fond mat, pastă fină, degresant nisip fin, ardere

- bună, completă și uniformă; $G_2/2004$. Suprafața mată-fină, cu aspect sticlos, inedit.
12. Perete de vas, fragm. (pl. VII/4), dim. - 2,2 x 2 cm, culoare cenușiu-albăstrui, prezintă un decor lustruit în zig-zag și o linie incizată orizontal, pe un fond mat, pastă fină, degresant nisip fin, ardere completă și uniformă; $G_2/2004$. Suprafața mată-fină, inedit.
 13. Buză de strachină mică, fragm. (pl. VIII/3), Φ_{max} - 17 cm, h - 4,5 cm, culoare cenușiu - negricioasă, decor o linie incizată orizontal în zona mediană a vasului, pasta semifină, degresant nisip, ardere completă și uniformă; $L_3/2004$. Suprafața mată, fățuită la exterior, inedit.
 14. Buză de strachină mijlocie, fragm. (pl. V/1), Φ_{max} - 22 cm, h - 7,2 cm, culoare cenușiu - negricioasă, decor o linie incizată orizontal, cu margini în relief, în zona mediană a vasului, pasta semifină, degresant nisip fin și mică, ardere completă și uniformă; $L_2/2004$. Suprafața mată-fină, inedit.
 15. Buză de strachină simplă, 2 fragm. (pl. VI/4), Φ_{max} - 18 cm, h - 7 cm, culoare cenușiu deschis, pasta semifină, degresant nisip și mică, ardere completă și uniformă; $L_2/2004$. Suprafața mată - fină, inedit.
 16. Fund de strachină mică, fragm. (pl. XII/5), $\Phi_{bază}$ - 8,5 cm, h - 3,6 cm, culoare cenușiu-negricios, pasta semifină, degresant nisip și pietricele, ardere completă și uniformă; $L_1/2004$, de sub dărâmătura de chirpici, în stratul cenușos. Suprafața aspra-mată prezintă un slip negru la exteriorul vasului, inedit.
 17. Fund de pahar, fragm. (pl. X/3), $\Phi_{bază}$ - 5,7 cm, h - 4 cm, culoare cenușiu deschis, pasta fină, degresant nisip fin, ardere completă și uniformă; $S_2/2004$, din stratul de cultură. Suprafața mată - fină, inedit.
 18. Fund de oală mijlocie, fragm. (pl. X/4), $\Phi_{bază}$ - 12 cm, h - 11,3 cm, culoare cenușiu-negricios, pasta semifină, degresant nisip și pietricele, ardere completă și uniformă; $S_2/2004 - C_{12}$, pe baza gropii cu fundul în sus (sub fragmentul de vas era o scoică). Suprafața aspra-dură prezintă urme de ardere secundară la interiorul vasului, inedit.
 19. Buză de ulcior, fragm. (pl. XIII/3), $\Phi_{gură}$ - 8 cm, h - 3,3 cm, culoare cenușiu - negricioasă, decor din linii incizate orizontal pe gâtul vasului, lustruite, pasta semifină, degresant nisip și pietricele, ardere completă și uniformă; $L_3/2004$. Suprafața mată, inedit.
 20. Buză de castron, 2 fragm. (pl. II/3), Φ_{max} - 22 cm, h - 7,2 cm, culoare cenușiu - negricioasă, decor lustruit pe buză și în zona mediană a vasului, pasta semifină, degresant nisip, ardere foarte bună, completă și uniformă; $L_3/2004$. Suprafața mată-fină, fățuită la exterior, inedit.
 21. Buză de oală mare, fragm. (pl. VII/1), Φ_{max} - 29,8 cm, h - 5,5 cm, culoare cenușiu - albăstrui, decor lustruit din bastonașe oblice incizate și striuri orizontale pe gâtul vasului, iar pe buza răsfrântă apare un decor cu o incizie în zig zag realizat într-o manieră asemănătoare, pasta semifină, degresant nisip și pietricele, ardere completă și uniformă; Caseta 1/2004, "I - 0 / 0,40 m. Suprafața mată, fățuită la exterior, inedit.
 22. Buză de oală mijlocie, fragm. (pl. VII/2), $\Phi_{gură}$ - 18 cm, h - 6 cm, culoare cenușiu-albăstrui, pastă semifină, degresant nisip, ardere foarte bună, completă și uniformă; Caseta 1/2004, "I - 0 / 0,40 m. Suprafața mată-aspră, inedit.
 23. Buză de strachină mare, fragm. (pl. V/2), $\Phi_{gură}$ - 27 cm, h - 5 cm, culoare cenușiu-albăstrui, decor în relief, un brâu orizontal în zona mediană a vasului, pastă semifină, degresant nisip fin, ardere bună, completă și uniformă; Caseta 1/2004, "I - 0 / 0,40 m. Suprafața mată-fină, fățuită, inedit.
 24. Buză de strachină, fragm. (pl. I/5), dim. 2,4 x 3 cm, culoare cenușiu-albăstrui, decor lustruit din linii verticale ce coborau în zig-zag pe gâtul vasului, pastă semifină, degresant nisip fin și pietricele, ardere completă și uniformă; *passim*. Suprafața mată-fină, fățuită, inedit.
 25. Buză de oală mică, fragm. (pl. XII/1), Φ_{max} - 13 cm, h - 4 cm, culoare cenușiu-albăstrui, pastă semifină, degresant nisip fin și puțină mică, ardere completă și uniformă; *passim*. Suprafața aspra-mată, inedit.
 26. Perete de oală, fragm. (pl. I/3), dim. 5 x 4,8 cm, culoare cenușiu-albăstrui, decor în registre cu linie șerpuită lustruită pe fond mat și un brâu în relief ce marchează limita superioară a unei suprafețe bine fațetate, pastă semifină, degresant nisip și mică, arderea completă și uniformă; *passim*. Suprafața mată-fină prezintă o perforație făcută cu sfredelul (postardere) cu intenția de a repara vasul, inedit.
- c. *Ceramica neagră*
1. Fund de oală mijlocie, fragm. (pl. XIV/4), $\Phi_{bază}$ - 11,5 cm, h - 11 cm, culoare brun-negricioasă, prezintă o gaură de ventilație

- realizată cu un sfredel, pe centrul bazei, după ardere, pastă seminfină, degresant din mică și pietricele, suprafața aspră-dură, arderea completă și uniformă; $S_2/2004 - C_{12}$, la baza gropii, răsturnat, iar sub vas era o scoică. Pe interior vasul prezintă urme de ardere secundară, inedit.
2. Buză de oală mijlocie, fragm. (pl. III/1), $\Phi_{gură}$ – 18,5 cm, h – 10 cm, culoare negricioasă, cu pete brune-cafenii, prezintă un decor incizat pe umăr și pe corp, pe mai multe registre cu 2 striuri orizontale, un decor în săgeată stilizată orientată spre stânga și 6 striuri vârlurite, pasta grosieră, degresant nisip, mică și mult pietriș, ardere completă, dar neuniformă; $L_3/2004$. Suprafața aspră-dură, prezintă urme de ardere secundară, inedit.
 3. Buză de oală mijlocie, fragm. (pl. III/3), $\Phi_{gură}$ – 20,5 cm, h – 17 cm, culoare brun-negricioasă, prezintă un decor incizat pe umăr, în două registre cu 4 striuri orizontale și 3 striuri vârlurite, pasta zgrunțuroasă, degresant nisip și mult pietriș, aspect casant, ardere completă, dar neuniformă; $L_3/2004$. Suprafața aspră-dură, prezintă urme de supra-ardere sau o ardere secundară după distrugere, inedit.
 4. Buză și picior de la un vas, frag. (pl. XI/1, 2), $\Phi_{buză}$ – 17 cm, $\Phi_{bază}$ – 8,5 cm, înălțimea probabilă a vasului h – 30 cm, culoare brun-negricioasă, prezintă urmele unui decor incizat pe umăr, din mai multe striuri, pasta zgrunțuroasă, degresant nisip și pietriș, aspect casant, sfărâmiș, arderea completă, dar neuniformă; $L_3/2004$. Suprafața aspră-dură, acoperită de funingine, inedit.
- II. Ceramica lucrată cu mâna:**
1. Fund de vas, fragm. (pl. XIV/3), $\Phi_{bază}$ – 5,5 cm, h – 5 cm, culoare brun-negricioasă, prezintă un decor de adâncituri, pe marginea exterioară a bazei, realizat prin presare cu degetul și un exterior al bazei retras spre centru pentru a crea o muchie de sprijin, pastă grosieră, pereți groși, cu degresant din pietricele, pleavă, ardere incompletă și neuniformă; Caseta 1/2004, “! - 0 / 0,40 m. Suprafața vasului aspră – zgrunțuroasă are funingine pe toată suprafața semn că a suferit o ardere posterioară distrugerii, inedit.
 2. Capac de oală, fragm. (pl. IX/2), Φ_{max} – 14 cm, h – 3 cm, culoare bej-gălbui, pasta semifină, degresant din nisip și pietricele, ardere uniformă, dar incompletă; Caseta 1/2004, “! - 0 / 0,40 m. Suprafața vasului aspră – zgrunțuroasă, inedit.
 3. Toartă rotundă de vas (pl. VI/3), dim. 5,5 x 3, $\Phi_{sect.}$ – 1,5 cm, culoare bej-gălbui, pasta semifină, degresant din nisip și pietricele, ardere neuniformă, dar completă; Caseta 1/2004, “! - 0 / 0,40 m. Suprafața torții este aspră – zgrunțuroasă și prezintă denivelări, inedită
 4. Buză de oală mijlocie, fragm. (pl. IX/3), Φ_{max} – 16 cm, h – 6 cm, culoare brună, pasta semifină, degresant din nisip, mică și pietricele, ardere uniformă, dar incompletă; Caseta 1/2004, “! - 0 / 0,40 m. Suprafața aspră – zgrunțuroasă, din același vas pare să provină și un fragm. de fund de oală (pl. XII/4), inedit.
 5. Fund de oală mijlocie, fragm. (pl. XII/4), $\Phi_{bază}$ – 12,3 cm, h – 4,5 cm, culoare brună, pasta semifină, degresant din nisip, mică și pietricele, ardere uniformă, dar incompletă; Caseta 1/2004, “! - 0 / 0,40 m. Suprafața aspră – zgrunțuroasă, din același vas pare să provină și un fragm. de buză de oală (pl. IX/3), inedit.
 6. Buză de oală mijlocie, fragm. (pl. IX/4), Φ_{max} – 14 cm, h – 2,5 cm, culoare brun-negricioasă, pasta semifină, degresant din nisip, mică și pietricele, ardere neuniformă și incompletă; Caseta 1/2004, “! - 0 / 0,40 m. Suprafața aspră – zgrunțuroasă prezintă un decor din mici alveole realizate din modelarea curburii exterioare a buzei, inedit.
 7. Farfurie, fragm., (pl. II / 1), Φ_{max} – 40 cm, $\Phi_{bază}$ – 16 cm, h – 8 cm, culoare cenușiu-negricioasă cu pete gălbui, pasta grosieră, pereții groși, degresant din nisip, pleavă și pietricele, ardere neuniformă și incompletă; $L_4/2004$. Suprafața aspră – zgrunțuroasă prezintă deformări majore ale formei și o multitudine de crăpături, probabil datorită uscării incomplete înainte de ardere, inedit.
 8. Oală borcan, 3 fragm. din partea superioară (pl. IV/1), $\Phi_{gură}$ – 10,5 cm, h – 7,5 cm, culoare brun-negricioasă cu pete cărămizii, pasta semifină degresant din nisip, mică și pietricele, ardere neuniformă, dar completă; $L_4/2004$. Suprafața aspră – zgrunțuroasă prezintă un decor din incizii orizontale în zona umărului sub care se desfășoară o serie de bastonașe înclinate spre stânga realizate prin impresiune cu roțița, inedit.
 9. Fund de oală mică, fragm. (pl. IV/4), $\Phi_{bază}$ – 9,1 cm, h – 6 cm, culoare cenușiu-albicioasă la exterior și negricioasă cu urme de supra-ardere la interior, pasta grosieră, pereți groși, degresant din nisip, pleavă și pietricele, ardere neuniformă și incompletă; $L_4/2004$. Suprafața aspră – zgrunțuroasă, inedit.

10. Buză de oală borcan, fragm. (pl. IX/1), $\Phi_{gură}$ – 14 cm, h – 13,5 cm, culoare cenușiu-bej cu pete închise, negricioase, pasta grosieră, degresant din nisip, mică și pietricele, ardere neuniformă și incompletă; $L_1/2004$, de sub dărâmătura de chirpici, în stratul cenușos. Suprafața aspră – zgrunțuroasă prezintă un decor din incizii crestate în buza vasului, inedit.
11. Buză de oală mare, fragm. (pl. I/1), $\Phi_{gură}$ – 21 cm, h – 10 cm, culoare bej-portocalie cu pete închise, cenușii, pasta grosieră, pereți groși, degresant din nisip și pietricele, ardere neuniformă și incompletă; $L_1/2004$, de sub dărâmătura de chirpici, în stratul cenușos. Suprafața aspră – zgrunțuroasă prezintă multe crăpături mici, probabil de la o uscare forțată, inedit.
12. Farfurioară, fragm. (pl. II/2), $\Phi_{gură}$ – 17 cm, $\Phi_{bază}$ – 14 cm, h – 2,3 cm, culoare cenușiu-bej cu pete închise, negricioase, pasta grosieră, degresant din nisip, mică și pietricele, ardere neuniformă și incompletă; $L_1/2004$, de sub dărâmătura de chirpici, în stratul cenușos. Suprafața aspră – zgrunțuroasă, inedit.
13. Buză de oală borcan, fragm. (pl. I/2), $\Phi_{gură}$ – 17 cm, h – 9,5 cm, culoare cenușiu-bej cu pete închise, negricioase la exterior și bej-gălbui la interior, pasta grosieră, degresant din nisip, mică și pietricele, ardere neuniformă și incompletă; $L_1/2004$, de sub dărâmătura de chirpici, în stratul cenușos. Suprafața aspră-dură, inedit.
14. Fund de oală, fragm. (pl. XII/3), $\Phi_{bază}$ – 10 cm, h – 5 cm, culoare cenușiu-bej cu pete negricioase, pasta grosieră, degresant din nisip și pietriș, ardere neuniformă și incompletă; $L_1/2004$, de sub dărâmătura de chirpici, în stratul cenușos. Suprafața aspră – dură, inedit.
15. Fund de vâscior, probabil pahar, fragm. (pl. IV/3), $\Phi_{bază}$ – 8 cm, h – 3,4 cm, pereți groși, culoare cenușiu-negricios cu pete bej, pasta grosieră, degresant din paie, nisip și pietriș, ardere neuniformă și incompletă; $G_2/2004$. Suprafața aspră – dură, cu multe fisuri și puternic afumată atât la exterior cât și la interior, semn ca a suferit o ardere posterioară fragmentării, inedit.
16. Fund de oală, 2 fragm. (pl. XII/1), $\Phi_{bază}$ – 12,2 cm, h – 4 cm, pereți groși, culoare cenușiu-negricioasă cu pete bej, unul din fragmente (pl. XIII/5) indică un decor circular ștampilat, pasta zgrunțuroasă, degresant nisip, mică și multe pietricele, ardere completă dar neuniformă; $L_2/2004$.
- Suprafața mată-aspră cu aspect casant prezintă urmele unei arderi secundare, inedit.
17. Buză de oală mică, fragm. (pl. X/1), Φ_{max} – 19 cm, h – 6,3 cm, culoare cenușiu-negricioasă, decor un rând de „virgule” incizate cu unghia pe gâtul vasului, pasta semifină, degresant din nisip și pietricele, arderea incompletă și neuniformă; $S_2/2004 - C_{12}$, în stratul de cultură. Suprafața aspră prezintă urme de ardere secundară, inedit.
18. Perete de strachină, fragm. (pl. XIII/4), dim. 3,2 x 3 cm, culoare cenușiu-negricioasă, decor cu șir de ove în relief, asemănător cu cel de pe vasele de tip *terra sigillata* (tipul Drag. 37), pasta semifină, degresant din nisip, mică și pietricele, arderea completă dar neuniformă; $L_2/2004$. Suprafața aspră-dură, inedit.
19. Perete de vas, fragm. (pl. V/5), dim. 3,7 x 3,1 cm, culoare negricioasă, decor cu 2 șiruri de ove (aproape triunghiulare ca formă) în relief, asemănător cu cel de pe vasele de tip *terra sigillata*, pasta semifină, degresant din nisip, mică și pietricele, arderea incompletă și neuniformă; $S_2/2004$, în stratul de cultură. Suprafața aspră-mată, inedit.
20. Vâscior, fragm. (pl. XI/3), $\Phi_{gură}$ – 8 cm, $\Phi_{bază}$ – 5,5 cm, h – 10,5 cm, culoare brun-negricioasă, pastă grosieră, degresant nisip și pietricele, ardere proastă, incompletă și neuniformă; Caseta 1/2004, “! - 0 / 0,40 m. Suprafața aspră-zgrunțuroasă cu mici crăpături de la o uscare forțată, inedit.
21. Fund de cană, fragm., $\Phi_{bază}$ – 6 cm, h – 5,5 cm, culoare cenușiu-negricioasă, pastă grosieră, degresant nisip și pietricele, ardere completă dar neuniformă; $L_3/2004$. Suprafața zgrunțuroasă, afumată la exterior, publicat în *AnB*, XII-XIII, 2004-2005, pl. IV/5.
22. Fund de pahar, fragm., $\Phi_{bază}$ – 4,4 cm, h – 7,3 cm, culoare cenușie, pastă grosieră-zgrunțuroasă, degresant nisip și pietricele, ardere completă dar neuniformă; $L_3/2004$. Suprafața aspră-dură, cu multe deformări, afumată atât la interior cât și la exterior, publicat în *AnB*, XII-XIII, 2004-2005, pl. IV/4.

Cantitativ s-a putut aprecia că ceramica lucrată la roata rapidă predomină în situl de la Foeni-Seliște în detrimentul celei lucrate cu mâna. Însă distribuția pe complexe închise nu este uniformă, fapt ce indică asupra evoluției economice a așezării civile. În straturile inferioare s-a putut constata preponderența ceramicii fine, iar în cele superioare a ceramicii semifine sau grosiere. Urmele de ardere secundară pe o

parte din fragmentele ceramice catalogate, îndeosebi cele descoperite în cadrul locuințelor susțin un moment violent, de distrugere prin incendiere a așezării de sec. III – IV. d.Hr., un fapt ce explică și statistica descoperirilor cantitative de ceramică de sec. IV în Banat².

Un alt argument important în acest sens îl constituie stratul cenușos și dărâmătura de chirpici din L./2004, iar evenimentele dramatice de care s-ar putea lega această distrugere le presupunem a fi cele din timpul războiului sarmatic a lui Constantius II, expediție militară romană care a traversat Banatul de câmpie și la care a participat și Ammianus Marcellinus³.

În cronologia așezării s-au sesizat mai multe nivele de locuire ce debutează de la sfârșitul sec. II / începutul sec. III d.Hr. și continuă până în secolul V, ultimul nivel fiind greu sesizabil datorită distrugerilor cauzate de lucrările agricole⁴.

Remarcabilă este prezența consistentă a importurilor romane în marea lor majoritate vase mici pentru servit masa, ce au putut pătrunde pe calea comerțului din provinciile învecinate Dacia și Moesia Superior. Atestarea ceramicii de tip *terra sigillata* și a imitațiilor de acest fel nu mai reprezintă o noutate pentru mediul sarmatic al secolului III d.Hr., Andreea Vaday surprindea statistic în spațiul dintre Tisa și Dunăre, o cantitate importantă de vase *terra sigillata* - Drag 37, originare de pe limesul renan, din centrul de producție de la Westerndorf și Rheinabern⁵. Din păcate fragmentele mult prea mici de asemenea vase ceramice nu permit o evaluare exactă a centrului și a tipului de forme care au fost utilizate în cadrul așezării de la Foeni-Seliște.

Ceramica lucrată cu mâna se distinge funcțional de cea lucrată la roată, fapt ce sugerează o utilizare a lor în comun. Dacă ceramica lucrată la roată se regăsește în formele mici (vase pentru servit masa, de uz personal) sau mari (oale lungite pentru gătit), ceramica lucrată cu mâna ocupă un sector auxiliar în uzul gospodăresc (oale mici și mijlocii pentru depozitat hrana, capace, tăvițe, obiecte de iluminat). Între obiectele de iluminat de observat este prezența cățuii cu ornament la bază, tipic sfârșitului de sec IV d.Hr. și foarte răspândit în mediul germanic⁶.

Foarte interesant este faptul că lipsesc până în momentul de față chiupurile din descoperiri,

lucru ce ar putea indica și un caracter sezonier al așezării sau o economie mai puțin bazată pe agricultură. O asemenea situație s-a constatat și pentru așezările iazyge din Alföld⁷.

Decorul întâlnit pe ceramica cenușie de la Foeni, lustruit și adesea organizat pe registre este comun unui spațiu mai mare începând cu sfârșitul sec. III d.Hr. și până la mijlocul secolului IV d.Hr. analogii apropiate putându-se constata la Freidorf⁸ și Lenaueheim⁹.

Extinderea cercetărilor arheologice la acest important sit va putea credem noi să lămuirească cronologia habitatului în sec. III-IV d.Hr., precum și problema așezării primilor sarmați la est de Tisa inferioară.

BIBLIOGRAFIE

- Bejan 1973,
Bejan A., Complexul ceramic de la Leunauheim (jud. Timiș) din sec. IV e.n. *Banatica*, II, (1973), 131-137.
- Benea 1996,
Benea D., *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Ed. de Vest, Timișoara (1996).
- Benea 1997,
Benea D., *Quelques observations sur la ceramique de l'agglomeration daco-romaine de Freidorf – Timișoara. Etudes sur la ceramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Mesie Inferieure*, Timișoara (1997), 55-76.
- Gindele 2004,
Gindele R., *Probleme privind ceramica dacică și germanică din așezările din nord-vestul României.. StComSatu Mare*, XVII-XXI / I, (2004), 71 – 88.
- Mare 2004,
Mare M., *Banatul în secolele IV-IX*, Ed. Excelsior Art, Timișoara (2004).
- Szentmiklosi- Timoc 2005,
Szentmiklosi A.I., Timoc C., Cercetările arheologice de la Foeni-Seliște (jud. Timiș). Raport preliminar. *AnB*, XII-XIII, (2005), 657-673.
- Tănase 2000,
Tănase D., Pătrunderea sarmaților în vestul Banatului în lumina noilor descoperiri arheologice. *SCIVA*, 51, 3-4, (2000), 193-208.
- Vadai 1989,
Vadai A. H., *Die sarmatische Denkmäler des Komitats Solnok*, Budapest (1989).
- Vadai- Szekeres 2001,
Vadai A. H., Szekeres Agnes, Megjegyzések az Alföld Korai Szarmata telepének Kérdéséhez. *Studia Archaeologica*, VII, (2001) Szeged, 231 – 298.

² Vadai- Szekeres 2001, 234.

³ Benea 1997, 38.

⁴ Bejan 1973, 135.

⁵ Vezi graficul repartiției la Mare 2004, 61.

⁶ Benea 1996, 63.

⁷ Szentmiklosi- Timoc 2005, 661-662.

⁸ Vadai 1989, 165.

⁹ Gindele 2004, 71-72.

Summary

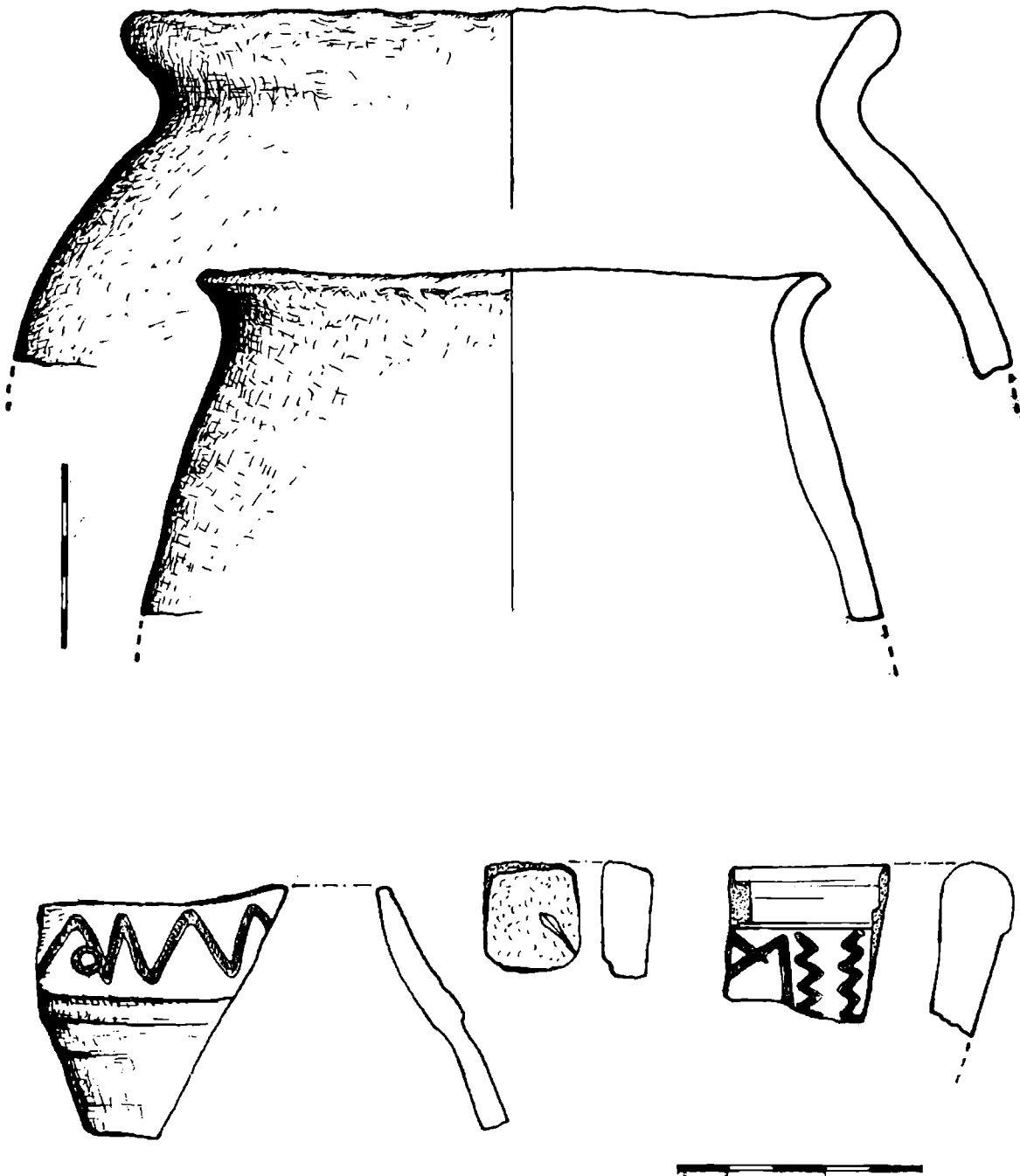
By now, the archaeological site from Foeni-Seliște has been investigated by two sound trenches and an opened surface to point out the horizontal stratigraphy. The chronology of the Late Roman settlement discovered by the archaeological investigation indicates the presence of few inhabiting levels that started at the end of the 2nd century A.D. and ends at the beginning of the 5th century A.D., when probably the apparition of the Huns in the Pannonian steppe changes the structure of the habitat in the Banat Plain, too.

The analysis of the representative ceramic material resulted from the digging indicate an intense inhabiting of the region in the 3rd-4th centuries A.D. the greyish-blackish ceramics predominates, and the vessels for serving the table predominate more than those ones for depositing food as concerns the vessel's shape. The small and medium vessels were discovered especially in the closed archaeological features **L.1, L.2, L.3** and **L.4**. Also here, there were found pieces of ceramics of Roman tradition. It was well burnt orange-brick-red with polished surface covered by red oil varnish.

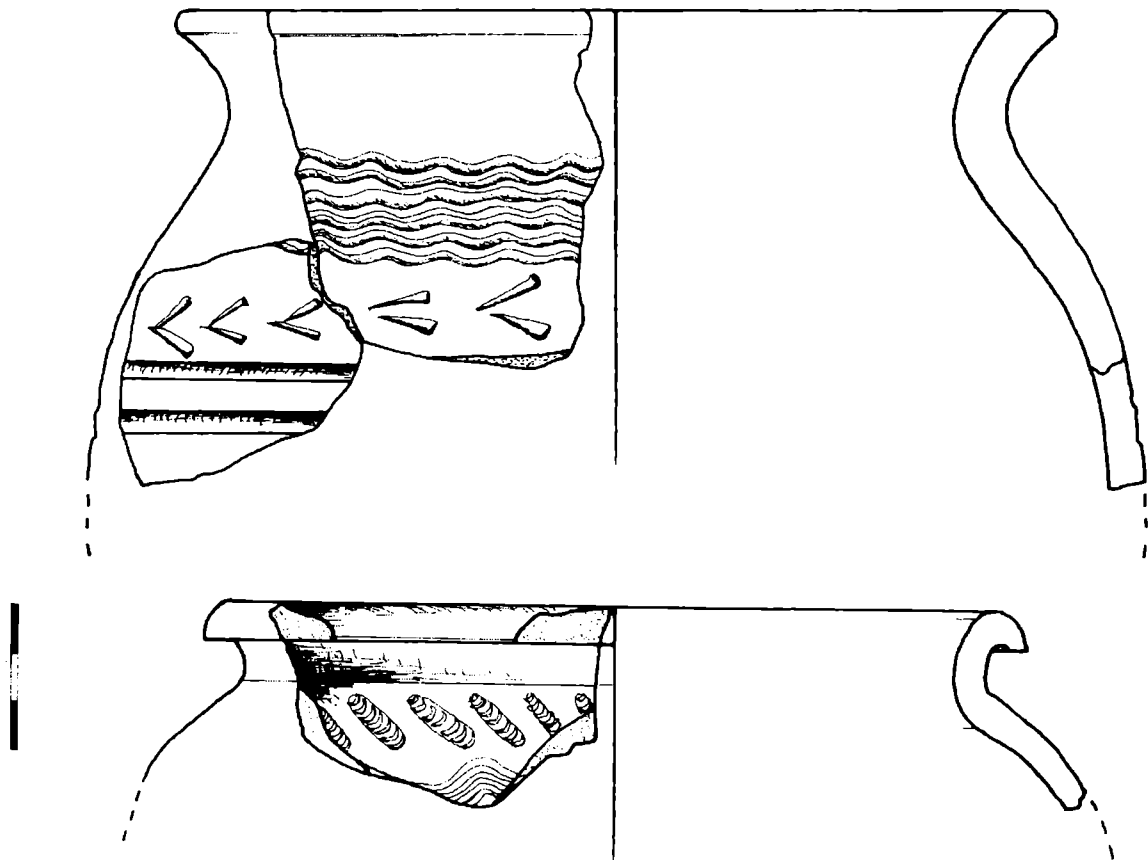
There were also found in their contexts hand made vessels of rough paste and incomplete ununiform burning. Most of them present traces of secondary burning. Nevertheless, we can not assert that this ceramic of certain local facture dominates in the archaeological excavation from Foeni. The greyish-blueish or greyish-blackish ceramics made by rapid wheel is much more present among discoveries. This ceramics is remarkable through its polished decoration distinguishable on the vessels' neck and shoulder.

The variety of shapes indicate a ceramics of daily use: small and medium pots, dishes, bowls, lids, plates, small trays, glasses and jarrs, miniature vessels for lighting. Their intense utilization for the purpose of preparing and serving the food is more certain in the case of some middle pots and large dishes that were repaired when their wall broke because of the careless handling. The perforations carefully executed close to the crack indicates a measure for preventing the total breaking of these vessels. The chosen solution for this was their mending by straining with wire.

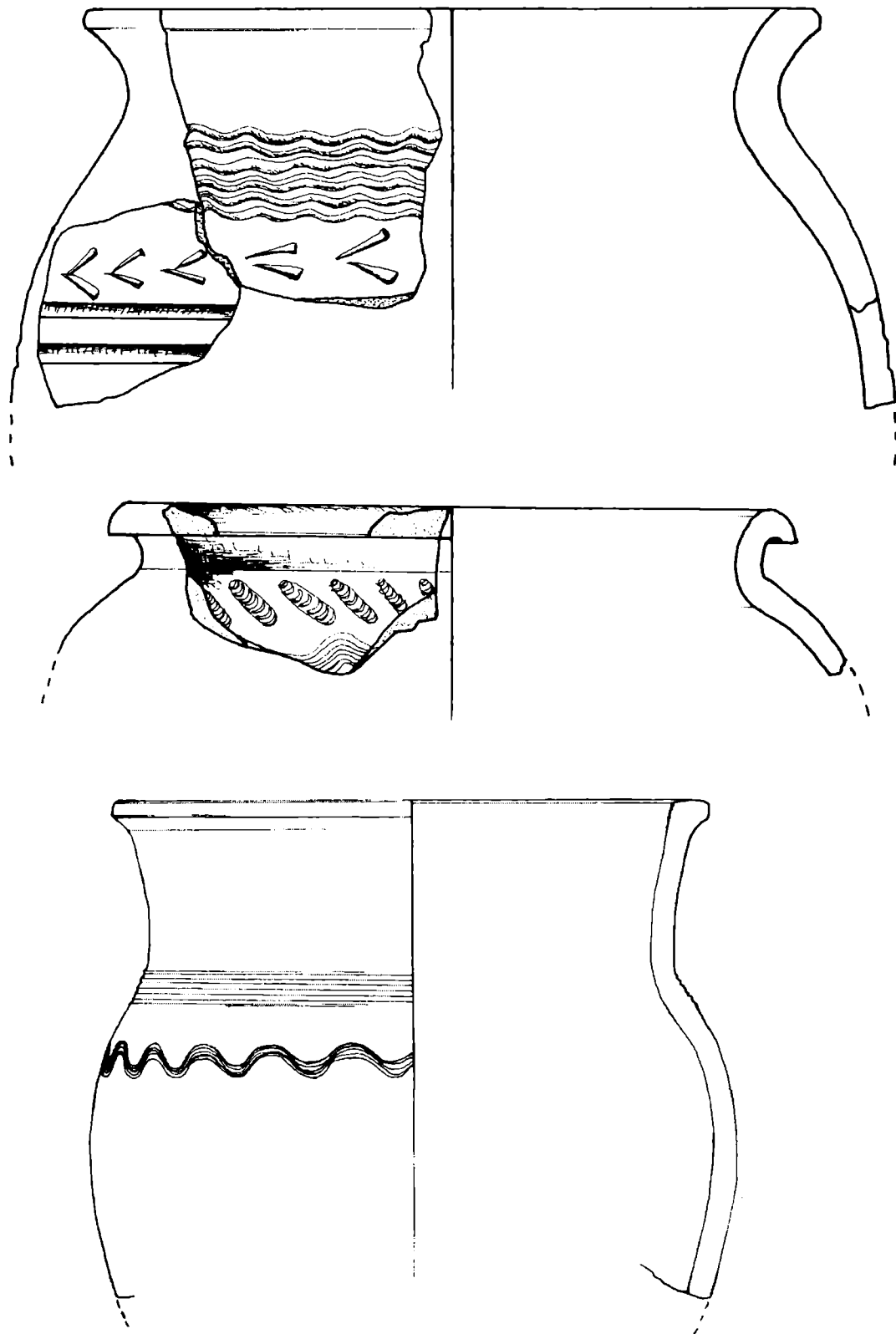
The important quantity of ceramic fragments with traces of secondary burning identified in the archaeological features from Foeni-Seliște suggest, in our opinion, a destruction provoked by burning at least the inhabiting level of 4th century A.D. it is not excluded that this matter would have happened during the Sarmatic war led by Constantius II, when, as Ammianus Marcellinus had described directly participating to those events as a soldier, the Roman Army destructively operated in the Banat Plain by burning and plundering the settlements of the sedentary population met in its way.

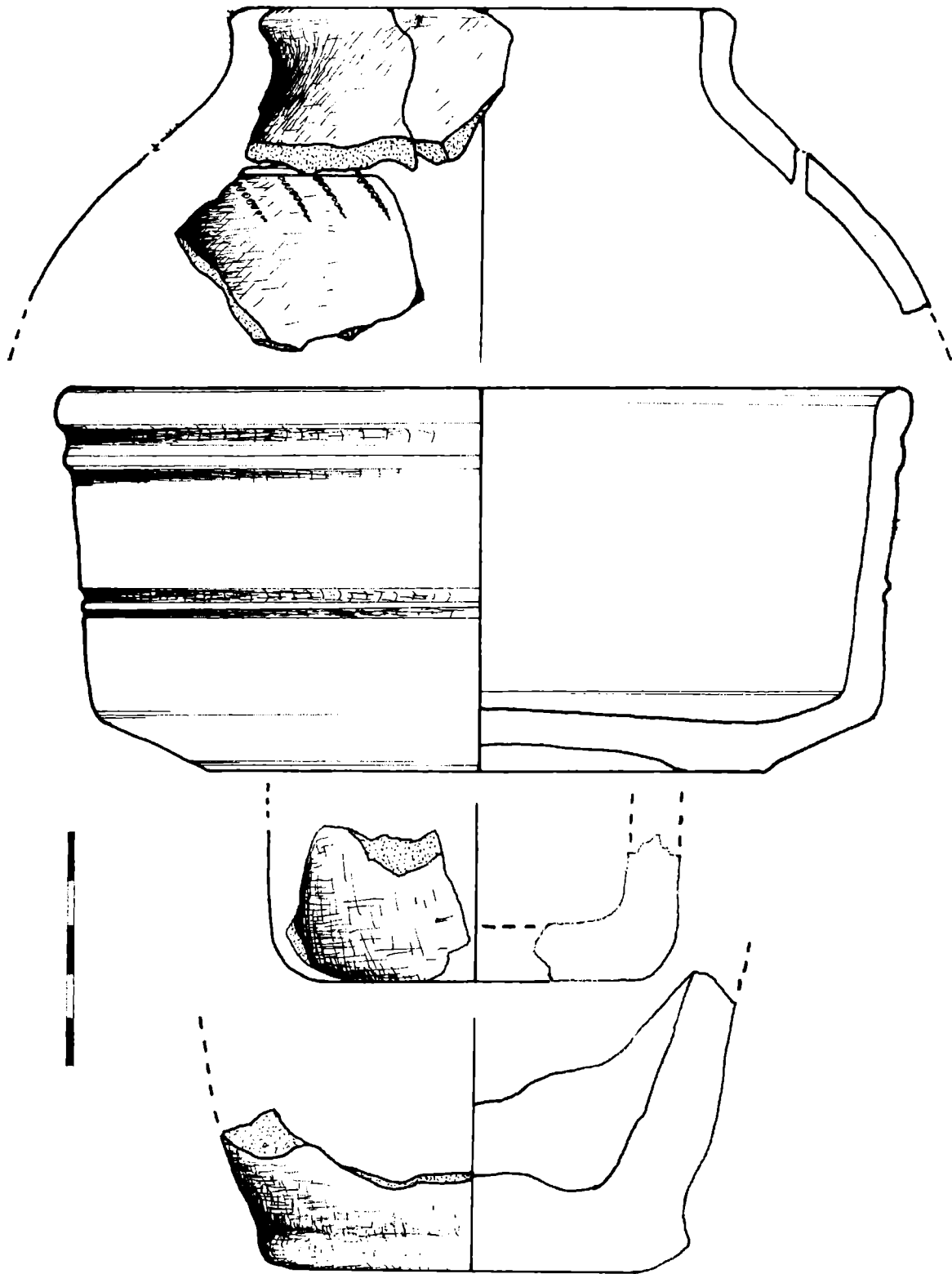
Pl. I – Fragmente ceramice cenușii și buze de oale lucrate cu mână
Grey pottery and hand made pottery fragments.

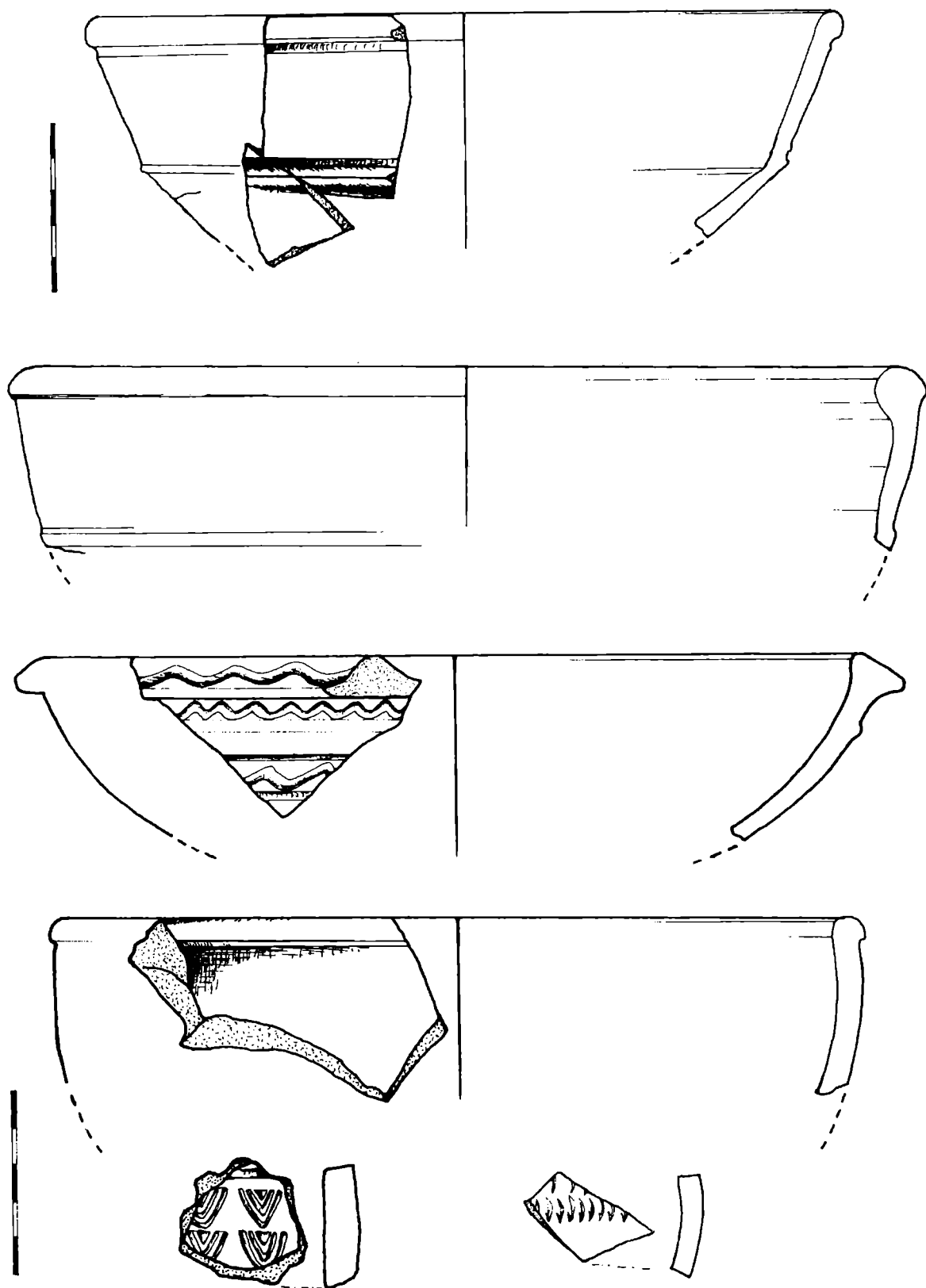
Pl. II – Farfurii lucrate cu mâna și fragment de vas cenușiu cu decor
Hand made plates and fragment of grey vessel.

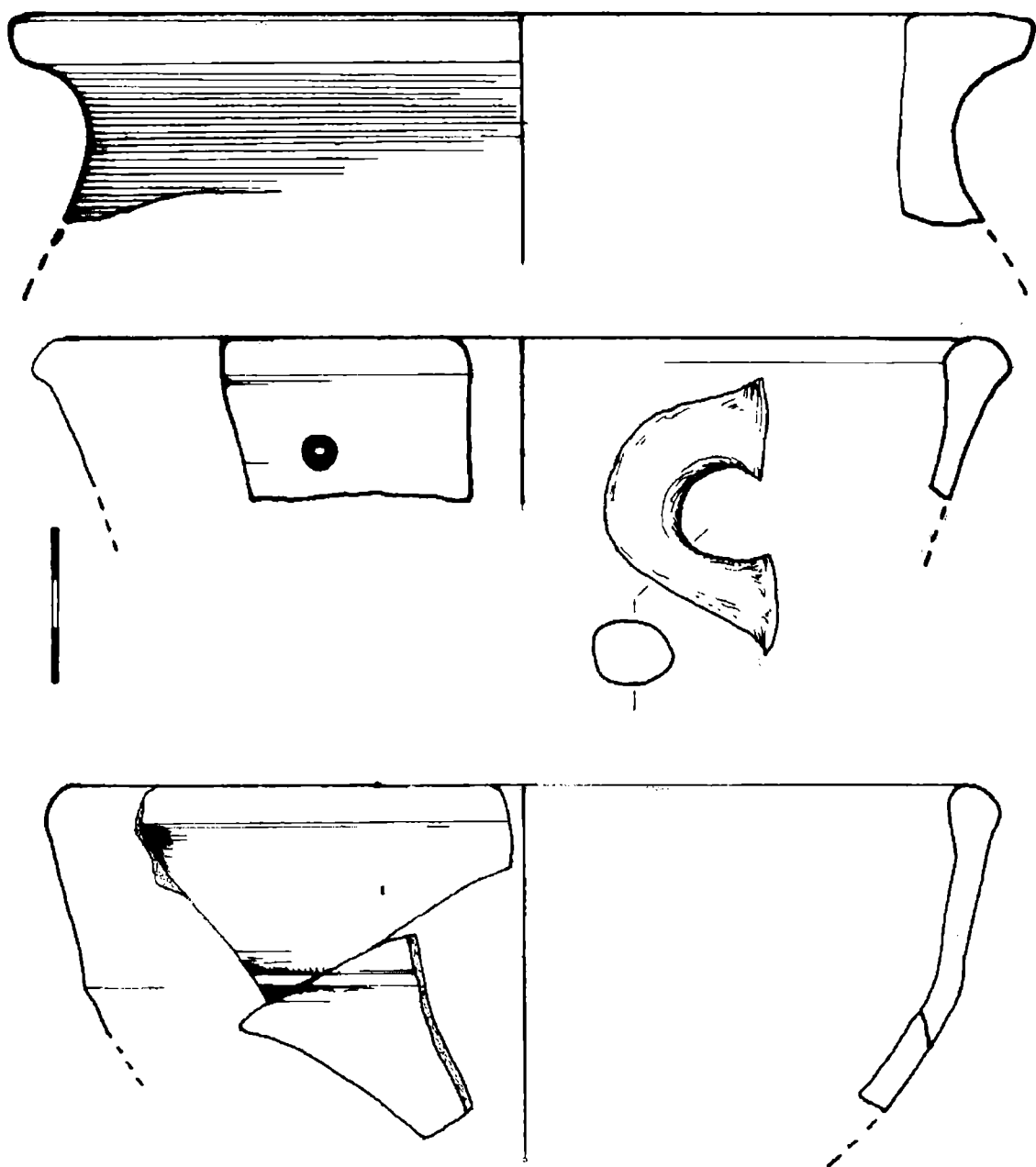
Pl. III – Fragmente de oale cu decor incizat și ștampilat
Fragments of vessels with incised and stamped decoration.

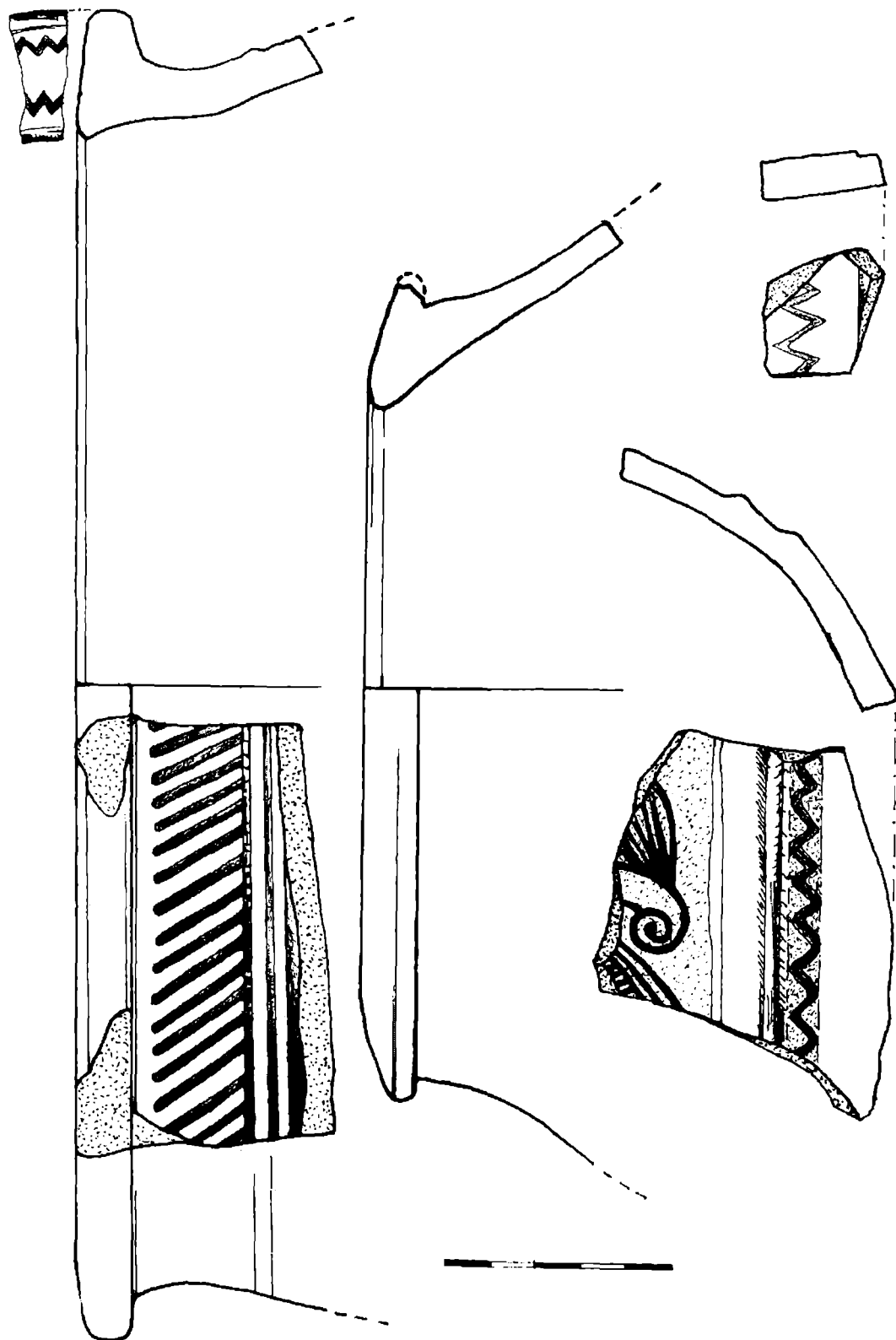
Pl. IV – Fragmente de vase lucrate cu mână și castron cenușiu
Hand made vessel fragments and grey bowl.

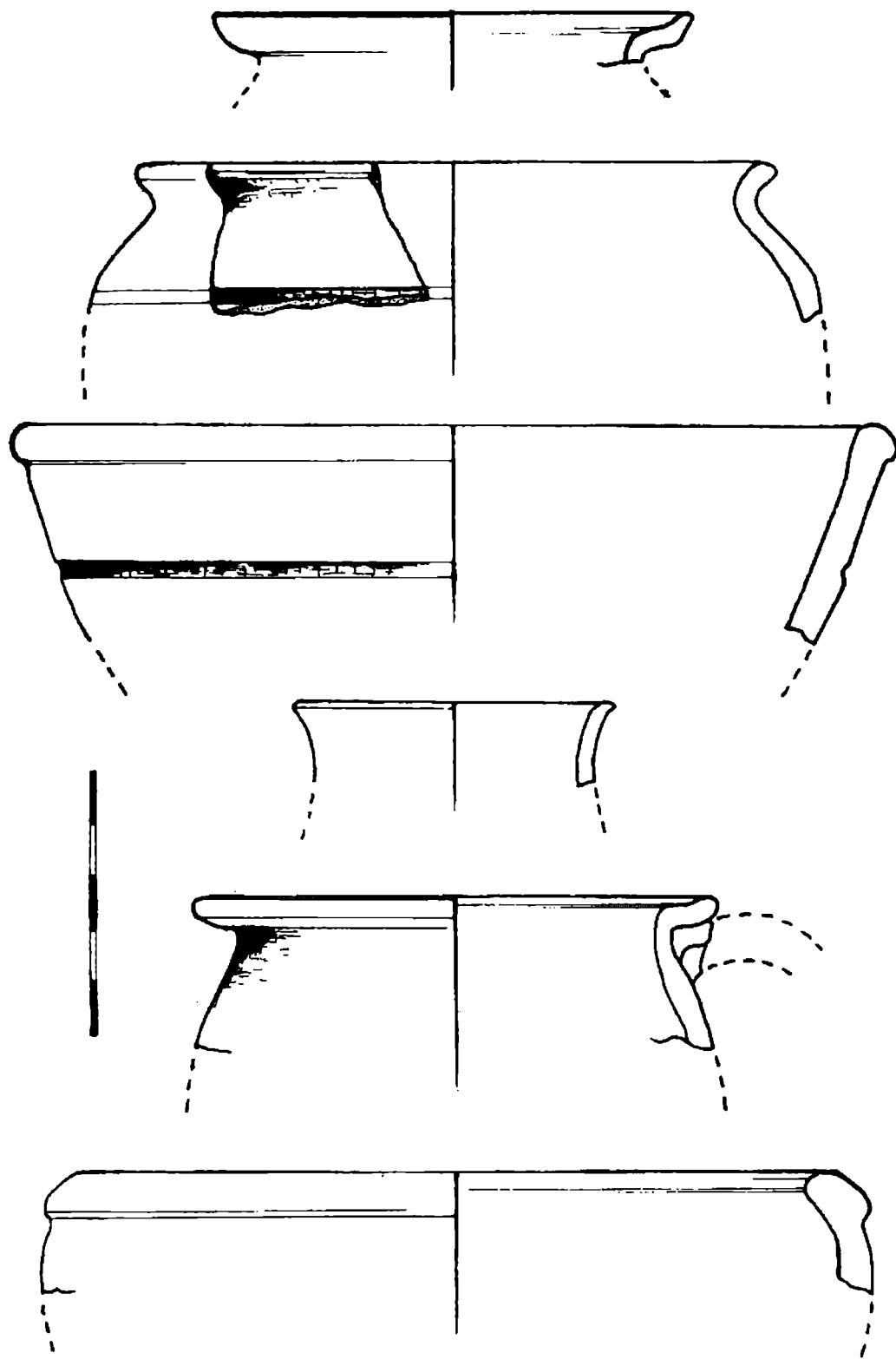
Pl. V – Fragmente de vase terra sigillata și ceramică fină cenușie
Fragments of terra sigillata vessels and fine grey pottery.

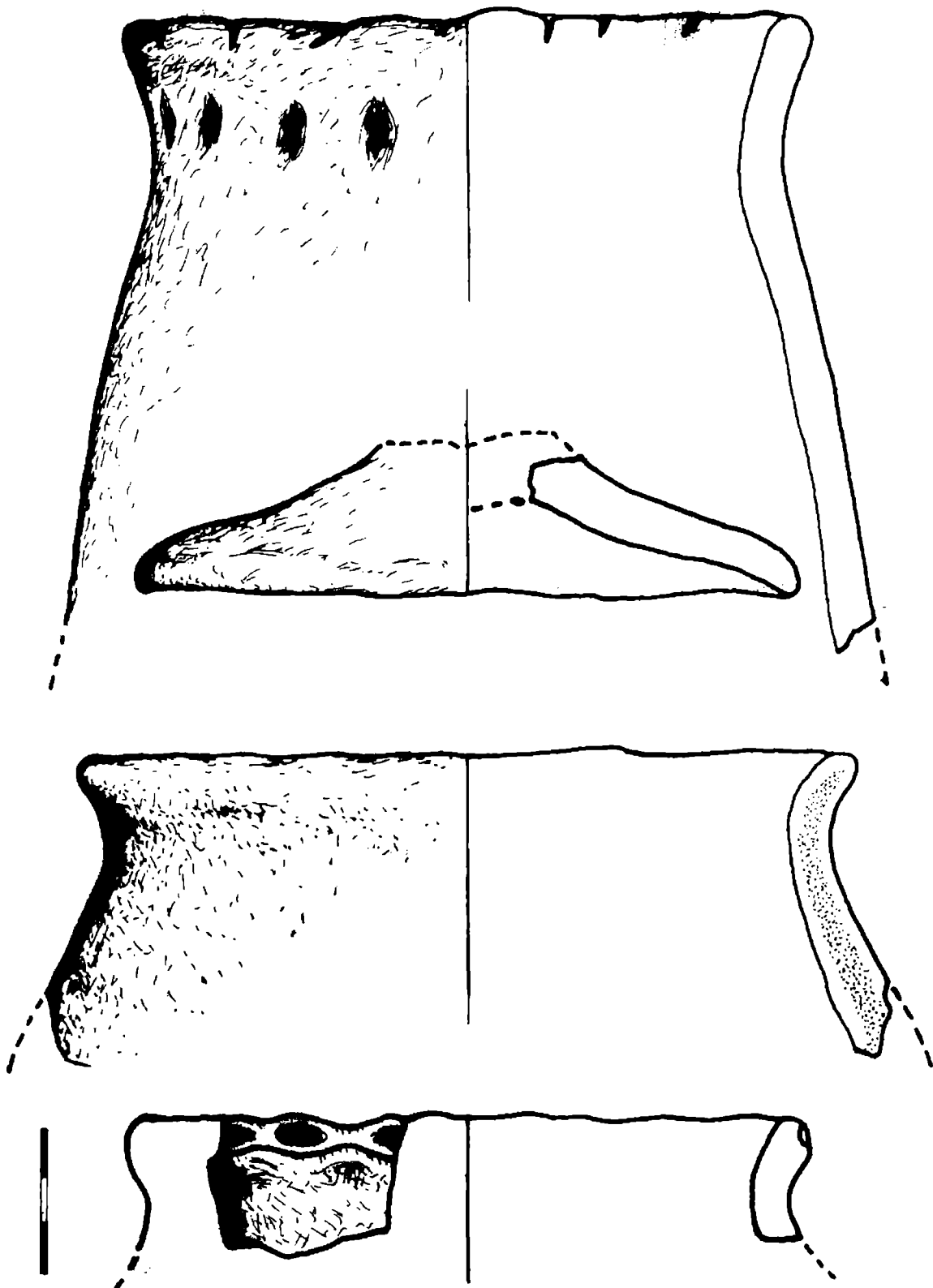
Pl. VI – Fragmente de vase cenușii
Grey pottery.

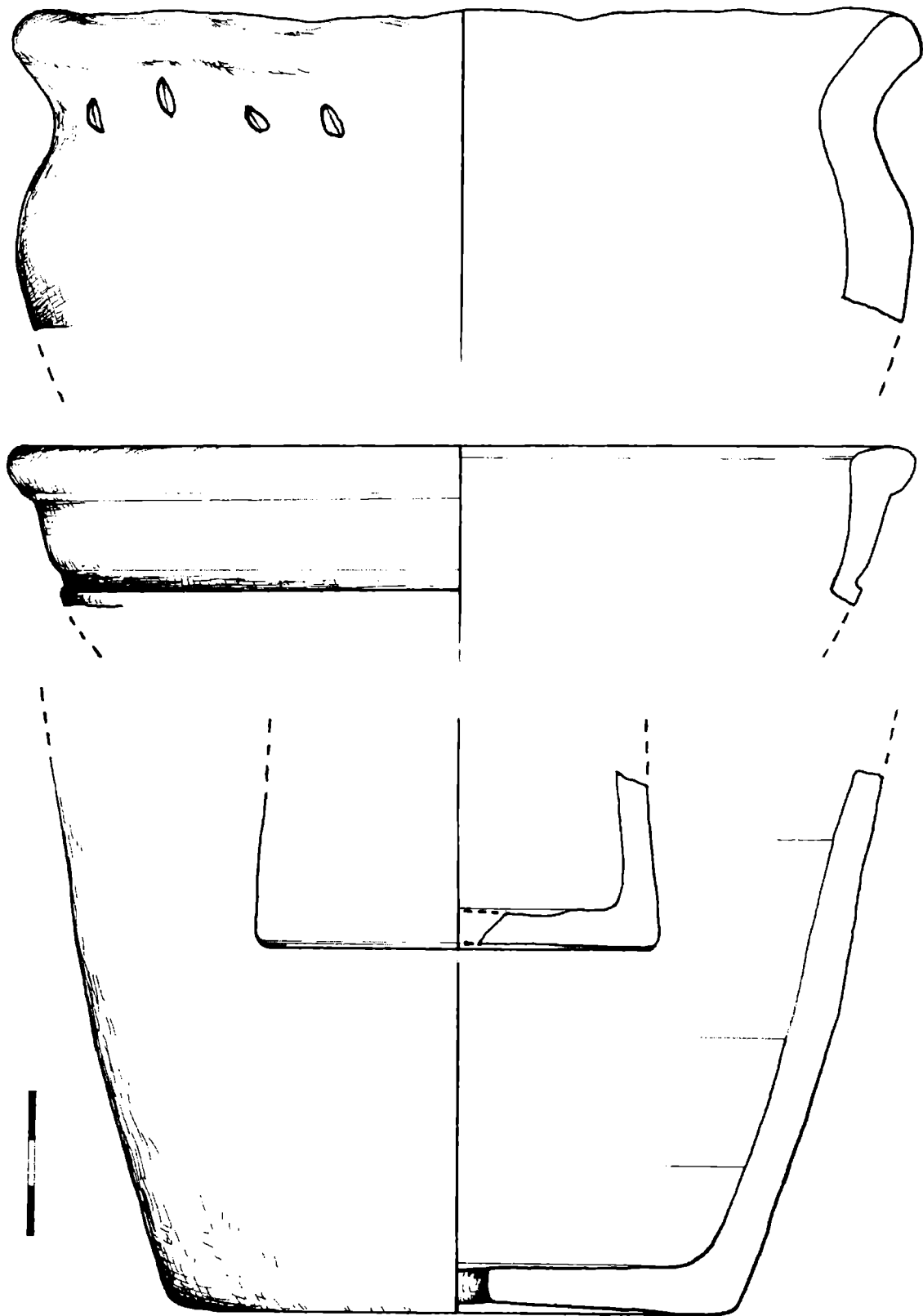
Pl. VII – Fragmente de vase cenușii decorate
Decorated grey pottery.

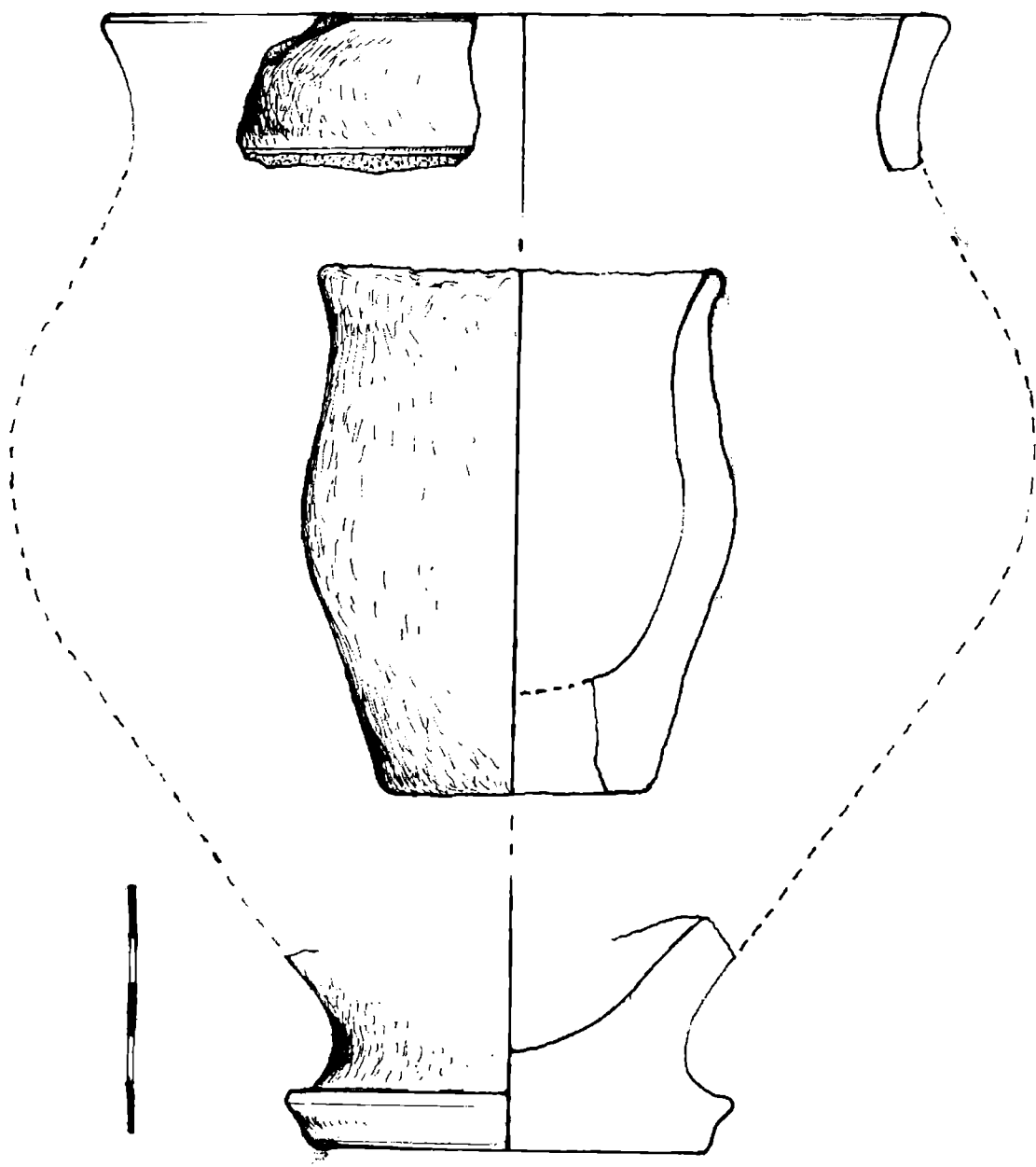
Pl. VIII – Fragmente de ceramică de uz comun romane
Fragments of roman common pottery.

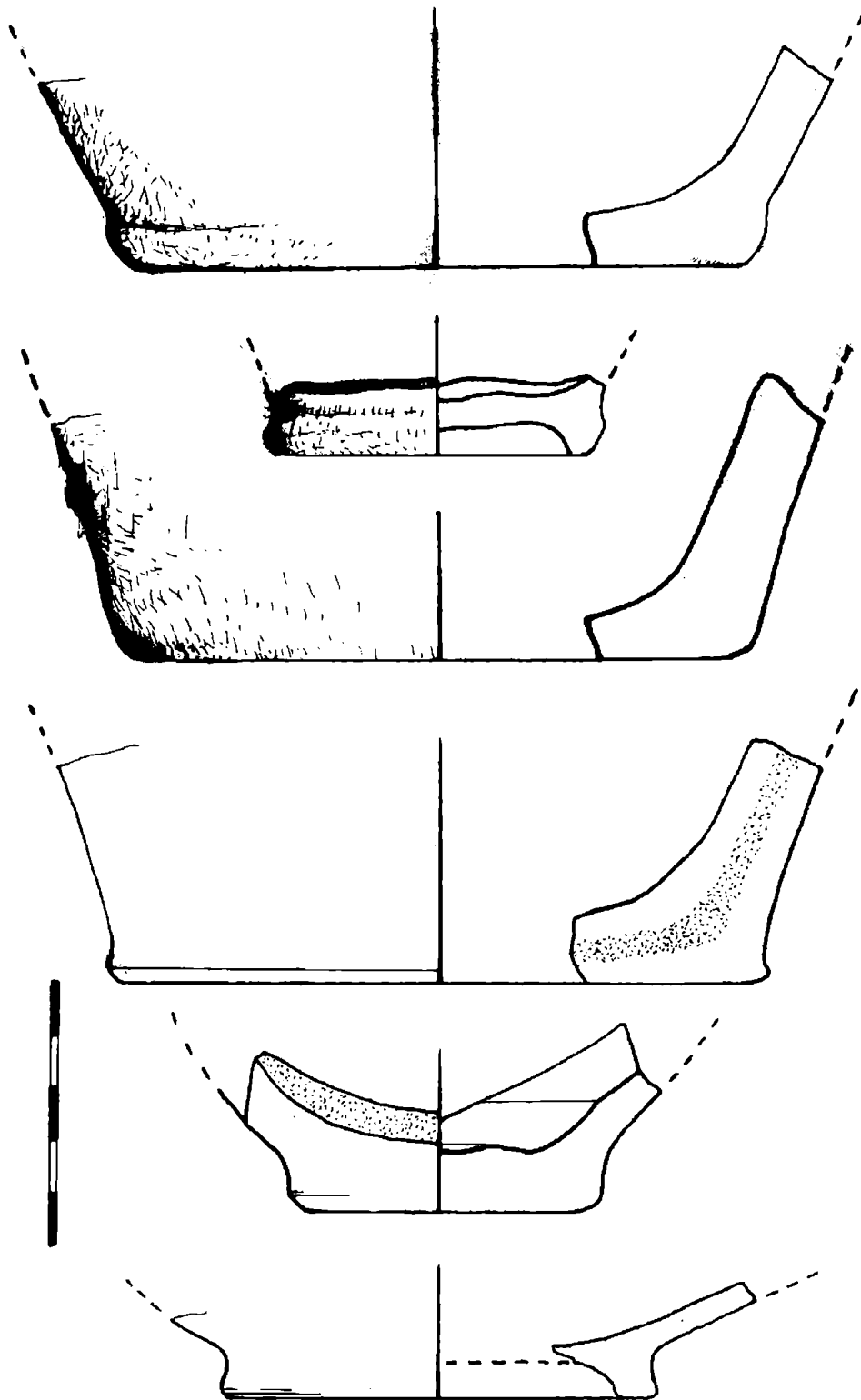
Pl. IX – Fragmente ceramice lucrate cu mâna
Hand made pottery fragments.

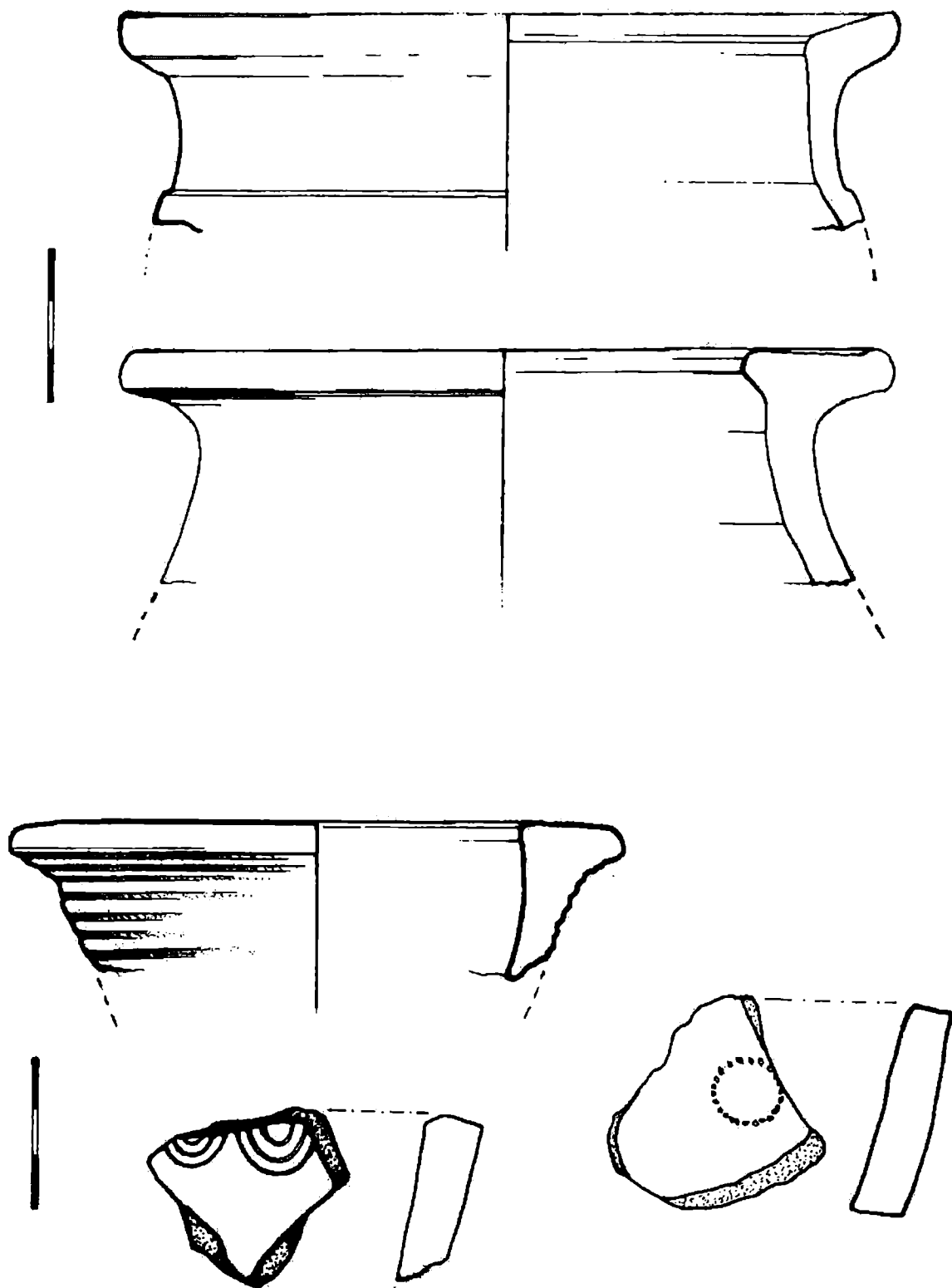
Pl. X – Fragmente ceramice cenușii
Grey pottery.

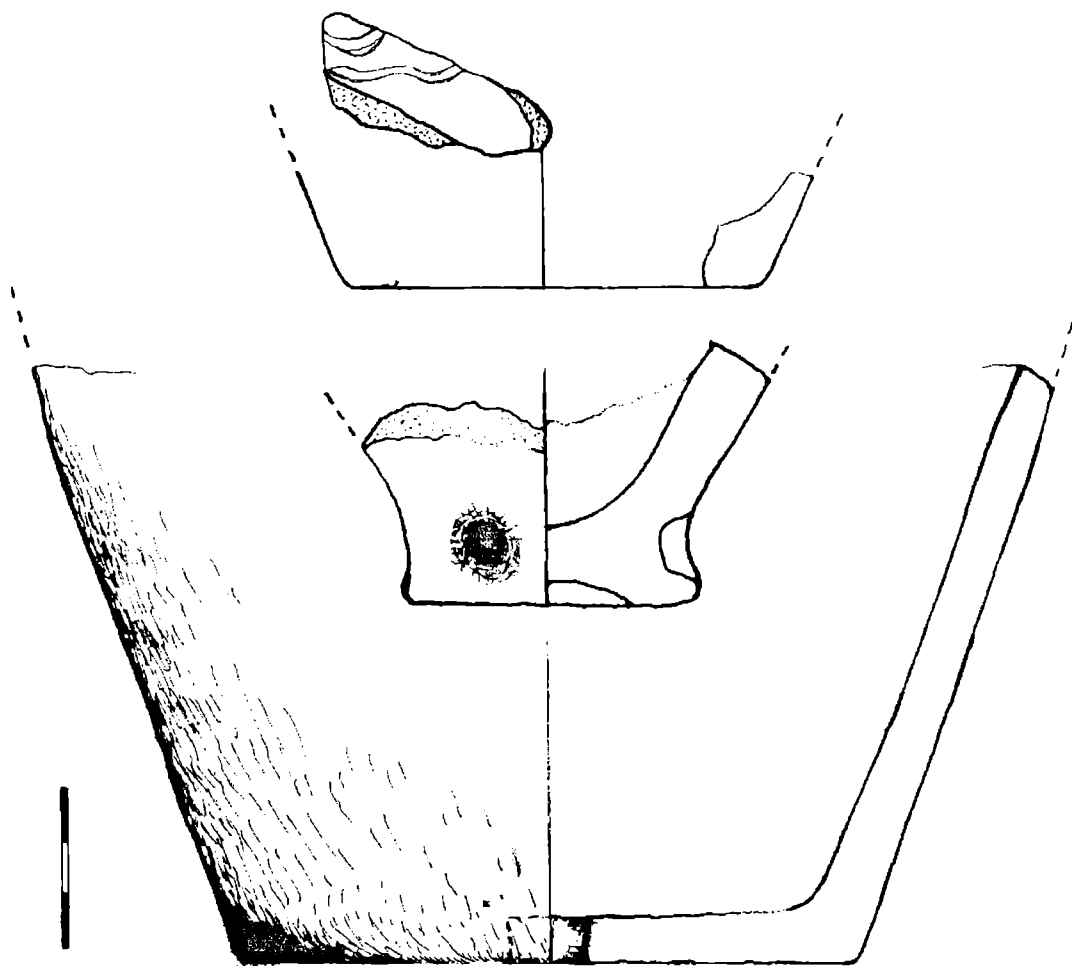
Pl. XI – Fragmente de vase lucrate cu mână
Hand made vessel fragments.

Pl. XII – Fragmente ceramice lucrate la roată
Fragments of wheeled pottery.

Pl. XIII – Fragmente ceramice cenușii și imitații de terra sigillata /
Grey pottery and terra sigillata imitations.

Pl. XIV – Framente ceramiche
Pottery fragments.

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Pl. XV – Fragmente de ceramică romană uzuală și terra sigillata alături de fragmente ceramice cenușii decorate

Roman common pottery and terra sigillata along with decorated grey pottery.

ISTORIE MEDIE

NOBILI ȘI CNEZI BĂNĂȚENI – NOI REFLECȚII ASUPRA UNOR MUTAȚII SOCIALE (1350-1450)

Ligia Boldea

Cuvinte cheie: *Banat, nobilimea română, cnezi bănățeni, uzurpări, donații.*

Mots-clés: *Banat, noblesse roumaine, knezes banatiens, usurpations, dons.*

Problematica evoluției cnezimii în spațiul românesc medieval, în general, și a cnezimii române transilvănene și bănățene, în particular, a fost mult dezbătută în istoriografia românească a ultimului secol, opiniile, contradicțiile sau certitudinile manifestându-se pe un ogor relativ fertil din punct de vedere documentar, fapt ce a determinat numeroase contribuții științifice, variabile ca însemnătate și valoare, dar pe deplin menite să dea răspunsuri asupra unor interogații vizavi de constituirea elitelor sociale românești medievale. Nu este în intenția noastră a relua această discuție de pe poziția a ceea ce cnezul român a reprezentat în evul mediu transilvănean sau bănățean, deși considerăm că subiectul nu este epuizat atâta vreme cât noi informații documentare pot apărea, iar modalitățile de interpretare istorică conțin încă suficiente elemente polemice pentru a se fi ajuns la o concluzie finală, unitară în accepțiunea sa la nivelul cercetării medievistice românești. Este de remarcat totuși evoluția teoriilor vizavi de rolul și locul cnezimii românești în societatea medievală a Transilvaniei și Banatului, evoluție determinată de stadiul cercetărilor istorice, de curente și tendințele istoriografice cărora li s-au subsumat autorii ce au abordat problema în cauză, de metodologia utilizată sau de condiționările

ideologice ale căror presiuni au distorsionat uneori rezultatul cercetărilor date spre publicare.¹

¹ Spicuim doar câteva din contribuțiile semnificative ale istoriografiei române pe această temă: Ioan Cavaler de Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, Sibiu, (1892); Ioan Bogdan, *Despre cnezii români. Scrieri alese*, ed. G. Mihăilă, București, (1968); *Banatul de altădată. Studii istorice*, I, Timișoara, (1944); Dinu C. Arion, *Cnezii români. Contribuții la studiul lor*, București, (1938); Victor Motogna, *Contribuții la istoria românilor bănățeni în evul mediu*, *RISBC*, XI, (1943), iulie-august, 3-31; Gheorghe Cotoșman, *Privilegiile românilor în cadrul districtelor valahe bănățene*, *RISBC*, XIII, (1944), 367-389; Silviu Dragomir, *Le Banat roumain*, Sibiu, (1944); Ștefan Olteanu, *Un document inedit privind istoria Banatului în secolele XIII-XIV*, *Studii*, XVII, (1964), 5, 1141-1146; Ștefan Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui lancu de Hunedoara*, *Studii și cercetări de istorie*, Cluj, 8, (1957), nr. 1-4, 25-67; Idem, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj-Napoca, (1971); Maria Holban, *Deposedări și judecăți în Banat pe vremea Angevinilor*, *SMIM*, V, (1962), 57-128; Eadem, *Din cronica relațiilor româno-maghiare în secolele XIII-XIV*, București, (1981); Eadem, *Mărturii asupra rolului cnezilor de pe marile domenii din Banat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea*, *SMIM*, II, (1957), 407-420; David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul XVI*, I, București, (1967); Marius Bizerea, Constantin Rudneanu, *Considerațiuni istorico-geografice asupra districtului autonom al Caransebeșului în evul mediu*, *SIB*, I, (1969), 7-22; Costin Feneșan, *Despre privilegiile Caransebeșului până la mijlocul secolului XVI*, *Banatica*, 2, (1973), 157-163; Idem, *Districtul românesc Mehădia la sfârșitul secolului al XIV-lea*, *Banatica*, 5, (1979), 265-275; Konrad G. Gündisch, *Cnezii români din Transilvania și politica de centralizare a regelui Sigismund de Luxemburg*, *Ștefan Metey la 85 de ani*, Cluj-Napoca, (1977), 235-237; Ioan Hătegan, *Cnezii români în lupta antiotomană. Cnezi bănățeni și hunedoreni în luptele lui lancu de Hunedoara. Atestări documentare (1439-1453)*, *Sargetia*, XIV, (1979), 225-232; Idem, *Rezistența cnezilor bănățeni față de politica de feudalizare în secolul al XIV-lea*, *Banatica*, 8, (1981), 217-223; Dan Grigore Pleșia, *La noblesse roumaine de Transylvanie. Structure et évolution*, *RRH*, III, (1987), 187-215; Ioan Aurel Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV-XVI*, Cluj-Napoca, (1991); Idem, *Statutul cnezilor supuși pe domeniile feudale din Transilvania în secolul al XIV-lea. Civilizație medievală și modernă românească*, Cluj-Napoca, (1985), 102-115; Radu Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hătegului*, București, (1988); Avram Andea, *Banatul cnezial până la înstăpânirea habsburgică (1718)*, Reșița, (1996); Adrian Andrei Rusu, *Ioan de Hunedoara și românii din vremea lui*, Cluj-Napoca, (1999); Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania (1440-1514)*, București, (2000); Viorel Achim, *Banatul în evul mediu*, București, (2000).

Nici dialogul cu istoriografia maghiară, avantajată de accesul mult mai facil la sursele documentare, nu a dat randamentul firesc, atâta vreme cât „dialogul” a fost de cele mai multe ori un dialog al surzilor, motivat de considerente naționaliste pe care nici una din părți nu a găsit puterea să le depășească în favoarea unei aplecări exclusive asupra realităților unei societăți medievale ce a evoluat după cu totul alte coordonate decât cele existente mai bine de o jumătate de mileniu mai târziu.

Studiul elitelor românești ale Banatului medieval a favorizat apropierea de mediul social în care acestea au evoluat, de la stadiul de cnezi nerecunoscuți oficial în stăpânirile lor patrimoniale, la cel de cnezi nobili ce obțin actele doveditoare pentru dreptul lor de stăpânire funciară, pentru ca din veacul următor ei să fie integrați statutului de nobilitate, așa cum dovedesc formulele de cancelarie ce însoțesc actele lor de proprietate². Din această perspectivă, parcurgerea mai multor documente circumscrise unui întreg secol – 1350-1450 – perioadă nevralgică, definitorie pentru profilul ulterior atât al cnezimii, cât și al nobilimii bănățene, ne-a permis o introspecție mai detaliată în raporturile dintre nobilii și cnezii bănățeni, marcată de exemple concrete, a cărei finalitate se dorește a oferi o nouă dimensiune peisajului social al Banatului montan medieval.

Ecuția socială pe care o propunem are în vedere întreitul raport care s-a stabilit la nivelul ținutului, pornind de la noua legislație introdusă în regat de dinastia Angevină, între cnezii de rând (ce nu au obținut actele de confirmare în vechile lor stăpâniri), cnezii nobili români (recunoscuți de puterea centrală prin actele de noua danie ce le-au fost conferite tocmai în această perioadă) și nobilii alogeni, stabiliți în zonă grație unor donații regale, cei din urmă manifestându-se ca un factor perturbator, ce va complica procesul de redesignare a suprastructurilor sociale bănățene.

Dintru început se impune precizarea că acest raport este unul sensibil diferit de la o zonă la alta, căci într-un fel s-a prezentat situația în Banatul de deal și de munte, cu ale sale opt districte privilegiate (circumscrise în linii mari banatului de Severin), mai protejate de imixtiunile externe, și cu totul altfel au stat lucrurile în zona de câmpie a comitatului Timiș,

prielnică dezvoltării marilor domenii funciare, deci atrăgătoare pentru nobilimea regatului sau pentru demnitarii acestuia. Deosebit de interesant ni se prezintă spațiul de interferență dintre cele două zone, acolo unde fricțiunile determinate de dreptul de stăpânire asupra pământului au fost mult mai virulente în măsura în care aici s-au intersectat trei grupuri de interese: cel al cnezilor de rând, intrați sub varii forme de subordonare, care încă mai încearcă să își păstreze măcar o parte din posesiunile lor funciare; cel al cnezilor nobili români, posesori deja ai titlurilor de nouă danie, care își consolidează în această perioadă patrimoniul funciar; și cel al nobililor alogeni donați cu pământuri în zonă de către regalitate, fără îndoială partea cea mai interesată în extinderea cât mai rapidă, deci și mai brutală, a stăpânirilor funciare. Asupra acestei zone intermediare ne vom opri atenția în studiul de față deoarece, în opinia noastră, aici regăsim o tipologie relevantă pentru ceea ce conflictele de stăpânire vor fi fost în secolul al XIV-lea și în prima jumătate a secolului al XV-lea, atunci când s-a reșezat, potrivit noii legislații în vigoare, sistemul patrimonial funciar bănățean. În consecință, putem recunoaște această linie de demarcație la hotarele ce despărteau comitatul Timiș de spațiul celor opt districte cărășene privilegiate, dintre care Comiatul, Cuieștiul, Izvoarele Carașului și Bârzava par să fi cunoscut cele mai multe confruntări de interese între cnezi și nobili, tranșate aproape fără nicio excepție în favoarea celor din urmă. În zilele noastre este vorba de partea de nord-vest a județului Caraș-Severin, acolo unde cursul Bârzavei iese din zona colinară și montană a Munților Dognecei înspre câmpia ce se continuă mai apoi cu cea a Timișului, în arealul localităților Berzovia, Gherteniș, Ramna, Ersig și Șoșdea. Geografic, este una din puținele zone de câmpie ale Banatului cărășan, fapt care ne întărește argumentația vizavi de interesul pronunțat al unor elemente alogene față de aceste locuri.

Interesantă ni se pare și maniera sensibil diferită în care s-au reajustat raporturile dintre cnezii și nobilii români bănățeni, precum și cele dintre cnezii români și nobilii alogeni, stabiliți după câte se pare în prima jumătate a secolului al XIV-lea în zonă. Dacă în primul caz apartenența la aceeași comunitate socială și patrimonială a avut o continuitate temporală venită din secolele anterioare (și acceptată în mod tacit de regalitatea arpadiană), fapt ce a influențat, după câte se pare, tranșarea într-o manieră mai moderată a raporturilor de stăpânire, nu același

² Ligia Boldea, *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV-XVI (origine, statut, studiu genealogic)*, Reșița, (2002); Martyn Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, London, (2000), 93-94.

lucru se poate spune despre gravele probleme generate de interferența unor elemente din afara spațiului bănățean în sistemul de stăpânire funciară al ținutului, referindu-ne în acest sens la conflictele provocate de familii ca Himfy de Remetea, Chep de Ghertenis, Danciu de Macedonia sau Ioan Bissenus (Pecenegul) – familii de origine maghiară sau pecenegă, donate de regii Angevini cu moșii în zona de interferență dintre Banatul timișan și cel cărășan pe parcursul secolului al XIV-lea. Or, o asemenea întromisiune exterioară ce a tins să se suprapună peste structurile sociale și patrimoniale autohtone românești a lăsat urme semnificative în documentația vremii (chiar și atâta câtă ni s-a păstrat). Și nu este în intenția noastră a da o conotație predominant etnică acestui proces, în măsura în care nu credem într-o asemenea motivație pentru acel timp istoric. În mod esențial trebuie privit contextul social, politico-militar și confesional al epocii, definit de schimbarea dinastică ce s-a produs în fruntea regatului maghiar la începutul secolului al XIV-lea.

Urcarea Angevinilor pe tronul Ungariei a marcat inaugurarea unei întregi mișcări de reformă³, cu urmări vizibile asupra comunității românești, în general, și a elitelor sale sociale, în particular. Faptul că noua dinastie s-a dovedit a fi, înainte de toate, o dinastie militară, ce va purta lupte continue, ofensive pentru cucerirea de noi teritorii, nu a putut să nu afecteze structurile militare ale regatului, îndeosebi în regiunile mărginașe, chemate să susțină eforturile militare ale puterii centrale. Banatul a beneficiat de o atenție deosebită căci, după ce politica externă a regatului a oscilat în prima jumătate a secolului XIV între Adriatica și Balcani, ea s-a canalizat în a doua jumătate a secolului înspre sud-estul european, unde se vor desfășura acțiuni politico-militare împotriva Țării Românești și a țaratelor bulgare. Or, în aceste condiții, rolul militar al cnezimii române devine din ce în ce mai evident, fiind totodată modalitatea prin care mulți dintre ei au reușit să-și păstreze drepturile și libertățile ce au decurs din calitatea lor de stăpâni de pământuri, deschizându-și astfel calea spre înnobilitare, mai precis spre recunoașterea oficială, „*de iure*”, a statutului lor de feudali deținut „*de facto*”. Immediata vecinătate a Banatului față de Țara Românească a determinat implicarea directă a românilor bănățeni în conflictele care se desfășurau în zonă, cu atât mai mult cu cât

banatul de Severin a devenit un măr al discordiei, disputat acerb între regii Ungariei și primii domnitori ai Țării Românești. S-a spus, de altfel, că *sub Angevini, românii liberi au devenit niște prețioși auxiliari, având a intra prin forma vasalității într-o ordine de solidaritate politică și militară ca în acel Apus*⁴.

Și totuși, domnia lui Ludovic I (1342-1382) s-a dovedit a fi contradictorie față de elita românească a Banatului, ceea ce a atras atitudini similare din parte reprezentanților acesteia. În fapt, situația acestora din urmă a fost decisă în urma confruntării celor două coordonate principale ce au caracterizat domnia celui de-al doilea Angevin: pe de-o parte cea socială, restrictivă și nivelatoare, concretizată prin diplomele din 1351 și 1366⁵, care a expus cnezimea română, lipsită de actul scris și ortodoxă, depozedării și decăderii din statutul de nobilitate; pe de-altă parte, cea politico-militară, a expansionismului îndreptat spre ținuturile sud-carpătice și sud-dunărene, în cadrul căreia Banatul și apărătorii săi tradiționali au jucat un rol de prim rang, cu atât mai mult cu cât libertatea dobândită de românii de peste munți risca să devină o alternativă periculoasă pentru unitatea, și așa eclectică, a statului maghiar. În opinia noastră, în aceste decenii de aprige tulburări interne și externe s-a decis evoluția ulterioară a feudalității române locale, deși opțiunea finală a acesteia a fost precedată de o adaptare anevoioasă la noile norme juridice impuse de regalitatea maghiară. Documentele vorbesc despre tulburări sociale începând cu anul 1366 la nivelul Transilvaniei și Banatului, caracterizate ca acțiuni de împotrivire față de politica de aservire a cnezilor români și a supușilor lor față de nobilimea maghiară, prin depozedarea și nesocotirea drepturilor străvechi⁶. Pe de-altă parte, aceeași perioadă a cunoscut o serie de proscricții și confiscări împotriva unor cnezi bănățeni⁷, acuzați de infidelitate față de puterea centrală, despre care se poate bănuși că, încurajați de biruințele domnului muntean, l-au sprijinit trecând de partea lui atunci când a fost atacat de regele maghiar ori și-au găsit refugiul dincolo de munți. Numai că această ultimă opțiune nu a putut fi o soluție viabilă pentru păstrarea

⁴ Nicolae Iorga, *Observații și probleme bănățene*, București, (1940), 33.

⁵ Ioan Aurel Pop, Un privilegiu regal solemn de la 1366 și implicațiile sale. *Mediaevalia Transylvanica*, I, (1997), 1-2, 69-84.

⁶ Maria Holban, *Din cronica relațiilor...*, 286.

⁷ Eadem, *Depozedări și judecăți în Banat...*, 57-58.

³ Pál Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale (895-1526)*, Cluj-Napoca, (2006), 202-203.

drepturilor și libertăților recunoscute în mod tacit de anterioara dinastie arpadiană. În consecință, singura cale de urmat a fost aceea de a materializa credincioasele servicii militare prestate pentru regalitate în acte adevărate, de întărire în stăpânirile strămoșești, soluție adoptată cu succes de un mare număr de cnezi bănățeni, ce se vor integra pe parcursul secolului următor în adevărata nobilime a regatului.

Revenind la subiect, tot în această perioadă se poate presupune că regalitatea a efectuat o serie de donații către unele familii străine de spațiul bănățean, posibili demnitari sau apropiați ai acestora, donații ce au răsplătit cu siguranță servicii militare importante în acest complex context politico-militar. Deși nu s-au păstrat decât parțial asemenea acte⁸, doar astfel considerăm că se poate explica stabilirea în Banat a unor familii de origine maghiară sau pecenegă, cel mai notoriu caz fiind cel al familiei Himfy (al cărui personaj central a fost Benedict Himfy, ban al Bulgariei și, ulterior, comite de Caraș și Cuvin), ce și-a dobândit patronimicul bănățean de Remetea⁹ – una din posesiunile ce au constituit domeniul lor funciar din Banat. Alături de această influență familie și în imediata vecinătate a posesiunilor sale regăsim stăpânirile familiei Chep de Ghertenis, atestată documentar pentru prima dată în 1365¹⁰, pe cele ale lui Ioan Bissenus (Pecenegul), castelan de Ersumlow (Vârșet) și comite de Owar, pomenit pentru întâia oară în anul 1357¹¹ sau ale familiei Danciu de Macedonia¹², pe care o regăsim în unele documente atât în situații pașnice cât și litigioase cu familiile Himfy și Chep de Ghertenis, dar și cu oamenii locului.

Plasându-ne pe aceste coordonate spațiale și temporale, din derularea documentelor a rezultat o problemă variată, incitantă sub multe aspecte, ce contrazice teoria unei evoluții liniare și abrupte a procesului de stratificare a cnezimii

române bănățene, teorie fundamentată pe ideea luptei de clasă, des invocată în literatura de specialitate de dinainte de 1989. Nu putem nega finalitatea acestui proces; ceea ce dorim însă să reliefăm sunt diferențele specifice, acțiunile și reacțiunile, toate acele elemente care ne pot apropia de o mai bună înțelegere a acelor vremuri.

O primă temă de dezbatere ar fi cea a uzurpărilor de stăpâniri cneziale, a depozitării, ce trebuie însă contrapusă cazurilor în care cnezilor bănățeni li se restituie sau chiar dăruiesc posesiuni. Un prim caz păstrat de mărturia documentelor este cel al pământurilor de pe Valea Secașului, vale situată pe cursul râului Caraș, pe rama sudică a Munților Dognecei, ale cărei hotare începeau lângă o mină regală numită Baia Secașului și se învecinau cu cele ale cetății Caraș¹³. Aflate în stăpânirea urmașilor cnezului Zokul (Fărcaș, Grigore și Nicolae), care se pare că a fost întărit în stăpânirea lor prin act regal de către Carol Robert înainte de 1340, ele fac obiectul atenției comitelui de Ersumlow, Ioan Bissenus (Pecenegul), care le solicită regelui Ludovic I în cursul anului 1357, în baza slujbelor sale credincioase. Constatăm deja tendința ca abuzul și preeminența funcției să primeze în fața legitimității dreptului de stăpânire și al condiției modeste și nesigure deja a deținătorilor de drept. O realitate evidentă, dar nu suficientă, de vreme ce în toamna aceluiași an, în 25 septembrie 1357¹⁴, stăpânirile de pe Valea Secașului au fost încălcate de cnezul Basarab din Carașova Mare și de un alt Basarab din Carașova Mică care, în tăcerea nopții, înarmați cu răutate precepută, au voit să îi omoare și, dacă n-ar fi putut scăpa cu fuga, i-ar fi ucis pe ei fără îndoială, iar casele lor le-au dat pradă focului..., pricinuindu-se astfel o pagubă de 40 de mărci și, fapt care a avut repercusiunile cele mai grave, provocând pierderea actelor de stăpânire doveditoare, care au fost mistuite de foc. Acțiunea cnezilor de Carașova Mare și Mică ridică evidente semne de întrebare, căci faptele lor nu pot fi considerate întâmplătoare; s-ar putea presupune că, dat fiind faptul că stăpânirile lor se aflau în imediata vecinătate a pământurilor de pe Valea Secașului (pe același curs al Carașului, dar în amonte)¹⁵, ei au fost motivați de interese personale, încadrabile în permanentele conflicte de stăpânire specifice acelor timpuri. În schimb, finalitatea acestor acțiuni ne indică o altă realitate,

⁸ De pildă, actul din 1323 prin care regalitatea dona lui Ladislau, Paul și Ioan, fiii lui Heymi moșiile Oșiacu, Chechet, Zeuren și Bocorundia din nord-vestul districtului Caraș, stăpâniri care au fost anterior cneziale. Vezi Dumitru Țicu, *Banatul montan în evul mediu*, Timișoara, (1998), 304 și 360.

⁹ *Ibidem*, 367. Astăzi așezare dispărută de pe raza comunei Berzovia, pe malul nordic al Bârzavei.

¹⁰ Ortway Tivadar, Pesty Frigyes, *Oklevelek. Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez*, I, Pozsony, (1896), 103.

¹¹ DRH, C, Transilvania, XI, București, (1977-), 285.

¹² Așezarea Macedonia era situată în comitatul Timiș, pe malul Timișului, prima atestare documentară datând din 1334, când parohia Macedonia a fost înscrisă în listele papale. Vezi D. Țicu, *Geografia ecleziastică a Banatului medieval*, Presa Universitară Clujeană, (2007), 188.

¹³ D. Țicu, *Arheologia satului medieval din Banat*, Reșița (1996), 60.

¹⁴ DRH, C, XIV, 11, 287.

¹⁵ Carașova Mare a fost localizată în perimetrul de astăzi al comunei Carașova, iar Carașova Mică în cel al comunei Goruia. Vezi, D. Țicu, *Banatul montan...*, 310.

și anume aceea că, forțați de împrejurări, cnezii din Secășeni își cedează, la sfârșitul anului 1357, stăpânirile lui Ioan Pecenegul, care se obligă însă să le dea o sesie de pământ unde să își ridice 50 de gospodării. În consecință, în 14 iunie 1358, Ioan Pecenegul a fost introdus în stăpânirea moșiilor de pe Valea Secășului¹⁶. Rămâne să reflectăm asupra atitudinii cnezilor din Carașova, ce pare a fi fost contrară intereselor de grup social și etnic; dar, oare așa se pune problema în a doua jumătate a secolului al XIV-lea? Documentele nu specifică faptul (des întâlnit, de altfel) că ei ar fi fost oamenii comitelui de *Ersumlow*, ceea ce nu este relevant, căci poate să fie o simplă omisiune. Pare evident însă că ei au acționat în interesul comitelui, ca factori de presiune, ceea ce ne determină să ne interogăm serios asupra conceptului de solidaritate de grup sau etnică, cu care nu putem opera în mod exhaustiv. Definitiv nu se pare interesul dictat de prezervarea stăpânirii asupra pământului, de recunoașterea acestui drept de către puterea centrală și, de ce nu, de sporirea sa indiferent prin ce mijloace. Or, acestea se pare că au îmbinat înțelegerea scrisă, persuasiune, coerciția și violența.

Cazul clasic în literatura de specialitate¹⁷ este cel al stăpânirii *Woya* sau *Patak* (Valea), aparținând unei familii de cnezi ai românilor cetății Ilidia, ce a presupus o întreagă desfășurare de acțiuni judiciare între anii 1361-1378, ce au dus într-un final la depozedarea definitivă a cnezilor de Valea în favoarea familiei Himfy de Remetea. S-a plecat de la acuzații de „acte de violență și excese” atribuite românilor, pentru ca, sub pretextul lor, în 14 martie 1361¹⁸ Ioan Pecenegul să își trimită slujitorii pe pământurile cneziale pentru a le lua bunurile și a-i alunga din casele lor, întreg anul stând sub semnul unor asemenea violențe, duse la extrem, inclusiv agresarea femeilor și incendierea caselor pentru a se distruge actele de posesiune (după câte se pare, o practică uzuală în raporturile de forță dintre stăpânii de pământuri). La sfârșitul anului 1361 posesiunea Valea, alături de alte trei moșii au fost cumpărate de rege de la Ioan Pecenegul pentru 340 de florini și donate mai apoi lui Benedict Himfy¹⁹. Implicarea familiei Himfy a pecetluit soarta acestei posesiuni cneziale căci, sub forma unei rehotârnicii

realizate în martie 1377²⁰ la cererea și în favoarea Himfyestilor, cu toate protestele cnezilor, în anul următor dreptul de stăpânire a fost tranșat definitiv, actul din 29 martie 1378²¹ fiind, după cum s-a constatat și în cercetările anterioare²², o sinteză a proceselor cnezilor de Valea cu Ioan Pecenegul și familia Himfy.

Considerăm oportun a aminti și cazul posesiunii Biniș²³ din cadrul districtului Cuiești, moșie intrată în stăpânirea familiei Himfy tot printr-o donație regală, care a avut loc în anul 1349 și a acoperit o depozedare a unor cnezi, realitate atestată de faptul că în anii 1371-1372 un anume *Radul kenesus filius Scosac de Bynus* a trimis trei oameni la refacerea cetății Orșova. Prezența cnezului Radu în fruntea satului, într-un moment în care urmașii lui Himfy au procedat la o reglementare patrimonială internă a fost interpretată de Viorel Achim ca o dovadă că donația din 1349 nu a eliminat structura socială anterioară, nobilul străin suprapunându-și stăpânirea certificată de diploma regală asupra satului, în vreme ce vechiul stăpân cnez a rămas doar un fruntaș, intermediar între stăpân și obște²⁴.

Pentru secolul al XV-lea, de referință sunt zălogirile ce l-au avut ca beneficiar pe Ioan (Iancu) de Hunedoara²⁵ în anii 1435 și 1440, zălogiri prin care, în schimbul unor împrumuturi acordate regalității, celebrul personaj avea să dobândească o serie de posesiuni în Banat, printre care districtul Comiat (în 1435) sau districtul Bujor (în 1440), în ambele cazuri fiind amintite satele cneziale existente (*cum cunctis eiusdem villis tenutis Keneziatibus*).

²⁰ Lukinich E., Gáldi L., Makkai L., *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*, Budapesta, (1941), 277. Cu acest prilej sunt enumerate mai multe sate cneziale: cnezatul lui Guden cu 5 țărani, satul lui Pavel cnezul tot cu 5 țărani, satul cnezului Ștefan cu 4 case, *Foktalan* cu 9 case și Berliște cu 8 case.

²¹ Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, III, Budapesta, (1882), 132.

²² M. Holban, *op. cit.*, 118-121; I. A. Pop, *Instituții medievale românești...*, 121.

²³ Aflată astăzi pe raza comunei Doclin, situată pe rama nord-vestică a Munților Dognecei, la confluența acestora cu câmpia Bârzavei. Vezi D. Țicu, *op. cit.*, 299.

²⁴ V. Achim, *op. cit.*, 46-47, 49 și 104.

²⁵ Sunt interesante formulele actelor elaborate din ordinul lui Sigismund de Luxemburg, respectiv Vladislav I. Primul il pomenește a *Johannis dictus Olah filius condam Woyk de Hunyad Aule nostre Miles*, cel de-al doilea ca *fidelium nostrorum dilectorum Magnificorum utriusque Johannis de Hwnyad Banorum nostrorum Zewriniensium*, extrem de elocvente pentru impresionanta carieră politică și militară parcursă de acesta. Vezi Pesty Fr., *op. cit.*, 351 și 376.

¹⁶ Dan G. Pleșia, *op. cit.*, 202.

¹⁷ Amplu dezbătut de către M. Holban în *Depozedări și judecăți în Banat...*, 57-128, reluat mai apoi în numeroase alte studii ce au atins problematica cnezială.

¹⁸ DRH, C, XIV, 12, 20-21; Traian Popa, *Românii din Banatul medieval. Banatul de altădată. Studii istorice*, I, Timișoara, (1944), 134-135.

¹⁹ *Ibidem*, 50-51.

Nu întotdeauna uzurpările sau încercările de deposedare ale unor cnezi au avut finalitate, fapt explicabil în opinia noastră prin soliditatea argumentelor documentare deținute de cnezi și prin lipsa de determinare sau interesul scăzut al oponenților. De pildă, unul din cele mai timpurii documente ce atestă stăpânirea cnezială în Banat datează din anul 1319 și se referă la stăpânirea familiei cnezului Baciú asupra moșiei *Egrus* (Agris), identificată mai recent de Dumitru Țeicu în zona de câmpie între Clopodia și Ferendia²⁶, adică exact în acea zonă de interferență dintre Banatul timișan și cel cărășan pe care am luat-o în discuție. În aprilie 1319 cnezul Baciú și fiul său, Ioan se plâng comitelui Simon de Caraș împotriva lui *Paulus dictus Olosz*, care ar fi intrat cu forța în satul său și i-ar fi strămutat pe locuitorii acestuia într-un alt loc²⁷. În anul următor satul este amintit tot în posesiunea cnezului Baciú. Patruzeci de ani mai târziu, în 1360, nepotul lui Baciú, Dominic, fiul lui Ioan este pomenit în calitate de parte într-un proces cu Laurențiu Himfy, proces ce s-a judecat în adunarea nobililor comitatului Caraș și care a avut ca subiect modul în care nobilul Himfy a cotopt moșiile *Zeuren*, *Ozyag*, *Bokorond* și jumătate din Agris, sate stăpânite de înaintașii lui Dominic în mod legal. Bănuim că prezența, de data aceasta, a actelor doveditoare a împiedicat, cel puțin pe moment, o tranșare definitivă a pricinii în favoarea influentei familiei, căci la finele anului 1363 procesul era încă pe rol.

Un alt exemplu notoriu este cel al voievodului Ioan, zis și Lupcin, fiul lui Iuga, căruia, prin diploma regală din 5 octombrie 1350 i se restituie posesiunile Spini, Prisaca și multe altele (*ac alie quam plures possessionis*) din districtul Sebeș, pe care predecesorii săi le primiseră, în împrejurări necunoscute, în secolul al XIII-lea, probabil între 1235-1257, și care în timpul urmașilor lui Béla IV au fost uzurpate prin forță (*quas potentialiter detinerent occupatas in preiudicium eiusdem*). Determinant și în acest caz a fost faptul că solicitantul a putut prezenta comitelui de Caraș, Posa de Zeer, acte ce atestau dreptul de stăpânire (*litteras dominorum nostrorum regis et ducis...*) emise de Béla IV și de ducele Ștefan, fapt care a permis restituirea lor²⁸.

În alte cazuri motivația deposedărilor a fost alimentată de acuzațiile de infidelitate care au fost aduse împotriva unor cnezi, situație pe care o întâlnim cu precădere în perioada conflictului dintre Ludovic I al Ungariei și Vladislav Vlaicu al Țării Românești, conflict ce a generat o oarecare polarizare la nivelul cnezimii bănățene, ce a atras după sine retractul regal asupra unor stăpâniri cneziale. Un astfel de caz a fost acela al cnezilor Ioan, Ladislau și Petru, fiii lui *Nexe* (Neacșu) din *Nexefalva*, cărora regele le-a confiscat în 1369 17 posesiuni deținute în apropierea Lugoșului, după care i-a alungat din țară²⁹. Cum însă deposedarea s-a dovedit a se fi realizat prin inducerea în eroare a regelui, cei trei frați au obținut în cele din urmă iertarea acestuia și, odată cu ea, posesiunile în decursul anului 1372. Ne putem pune întrebarea, ipotetică, desigur, dacă acuzația de infidelitate pe baza căreia s-a realizat retractul din 1369 nu a venit din partea unor apropiați sau condizionali din același mediu cnezial; pentru a nu risca o speculație inutilă, ne grăbim să semnalăm un caz similar, petrecut în sânul uncia dintre cele mai importante familiile nobile române bănățene – Bizerea de Caransebeș - între anii 1429-1439. În urma unei acuzații de infidelitate, regele Sigismund de Luxemburg îi confiscă lui Lado de Bizerea moșiile pe care tot el i le reconfirmase în 1429, pentru a le dăruia în același an rudei sale, Nicolae de Bizerea, militar al curții regale și familiar al lui Iancu de Hunedoara. După câte se pare, acuzația a venit tocmai de la acest Nicolae, nepot de frate, căci cu el se va judeca în anii următori fiul lui Lado (ce se refugiase în Țara Românească, unde se pare că a și murit), Ladislau, obținând în 1439 din partea adunării nobililor și cnezilor români din districtul Sebeș repunerea în drepturi a familiei sale și restituirea moșiilor confiscate, prin faptul că a dovedit că acuzația de infidelitate formulată împotriva tatălui său a fost falsă³⁰.

Tot sub acuzația de infidelitate i-a fost confiscată în 1376 moșia Bolvașnița din districtul Mehadia lui Vladislav, fiul lui Laheci care, *părăsind calea credinței a fugit în părțile Țării Românești spre batjocura maiestății noastre și s-a alăturat dușmanului nostru*, după cum acuza actul regal de retragere a stăpânirii³¹.

²⁶ D. Țeicu, *op.cit.*, 290.

²⁷ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, I/1, București, (1887-), 579; A. Andea, *op.cit.*, 152.

²⁸ Ștefan Olteanu, *op.cit.*, 1141-1146; M. Holban, În jurul publicării unor documente inedite. *Studii*, XIX, 4, (1966), 765-782; Cosmin Popa-Gorjanu, From *Kenesii* to *Nobiles Valachi*. The Evolution of the Romanian Elite of the Banat in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. *Annual of Medieval art CEU*, 6, (2000), 113.

²⁹ Ortway T., Pesty Fr., *op.cit.*, 108; Lendvai Miklós, *Temes vármegye nemes családjai*, I, Budapesta, (1896), 75.

³⁰ L. Boldea, *op.cit.*, 173-175. Dragoș-Lucian Țigău, Familia Bizere-Găman în secolele XV-XVII. *Banatica*, 15/II, (1999), 39.

³¹ C. Feneșan, Districtul românesc Mehadia..., 266.

De data aceasta însă, vinovăția fiind dovedită, retractul a rămas definitiv, moșia confiscată fiind donată altor cinci cnezi români drept recunoștință față de faptele de credință și slujbele lor aduse în expedițiile militare împotriva Serbiei și Bulgariei, dar mai ales la redobândirea banatului de Severin.

Pentru o echilibrare a tabloului social pe care intenționăm să-l creionăm se cuvine a aminti și cazurile în care cnezii români au fost beneficiari ai unor danii regale, și nu în perioada ambiguă a secolului al XIV-lea, când procesul de separare dintre cnezii de rând și cei nobili debutează, ci în perioada mai târzie a secolului al XV-lea, atunci când mai multe familii cneziale române au obținut statutul de nobilitate în paralel cu stabilizarea patrimoniului lor domenal, deci disponibilitățile funciare erau mult mai reduse. Este cazul lui Bogdan, fiul lui Nicolae, fiul lui Măgoia și al familiei sale, care a dobândit în 1420 acte de stăpânire din partea castelanului de Severin, Orșova, Mehadia, Sebeș și Jdioara, Sigismund Lossonczy, asupra posesiunii regale *Magoyafalua*, Răchita și Strâmbtura din districtul Comiat pentru serviciile lor militare deosebite, pentru a le stăpâni în același fel ca și ceilalți cnezi³².

Tot ca o consecință a participării la campaniile militare din 1442, purtate de data aceasta de lancu de Hunedoara, în 6 iulie 1442 cnezii români (*walachorum Kenesiorum*) Nicolae Turcin de Gamza și Mihail de Cornet din districtul Lugoș au fost recompensați de către Vladislav I cu *donatio titulo* ce a presupus jumătate din posesiunile Berzasca, Ohaba și Ohabița din districtul Lugoș, în timp ce cealaltă jumătate a revenit cnezilor români Mihail, Gheorghe, Ioan, Nicolae și alt Mihail, toți din Berzasca³³. O simptomatică formă de stăpânire în indiviziune, generalizată la nivelul Banatului cărășan medieval, fie că a fost vorba de posesiunile unei singure familii nobile, fie că au intrat în condvizionalitate mai multe familii nobiliare sau cneziale.

Ajungând cu discursul în acest punct, considerăm că este absolut necesar de subliniat, pentru mai buna înțelegere a complexului peisaj social al epocii, raporturile care s-au stabilit în timp între cnezii români bănățeni și nobilii români ai Banatului cărășan vizavi de stăpânirea asupra pământului, pentru a le compara cu cele detaliate anterior între nobilimea alogenă și cnezimea română. Două sunt cazurile pe care ne vom baza argumentația: cel al nobililor Deș de Timișel și cel al nobililor Mătnic de Ohaba Mătnic. În ambele cazuri, ascendența cnezială a acestor familii este dincolo de orice îndoială, ele fiind, de altfel, exemplele clasice ale filiației cnezi – cnezi nobili – nobili români, reflectate ca atare documentar la sfârșitul secolului al XIV-lea și la începutul secolului al XV-lea. Cnezii de Timișel au fost recunoscuți oficial de regalitatea maghiară în stăpânirile lor cneziale în 1387, pentru ca în anul 1390 ei să apară în aceleași stăpâniri, dar în calitate de cnezi nobili. În cazul familiei Mătnic, aceasta apare pentru prima dată documentar la mijlocul secolului XIV, în 1352, ca familie de cnezi, pentru ca din 1376 ea să fie deja menționată ca familie nobilă³⁴. Ceea ce s-a putut constata cu ușurință a fost faptul că raporturile dintre nobilii și cnezii români au devenit delicate din momentul în care primii au fost recunoscuți oficial, prin act scris, în stăpânirile lor, în timp ce cnezii de rând au continuat o vreme să-și stăpânească pământurile în baza vechiului *more keneziatus*, fără a beneficia însă de confirmarea regală. Atunci când interesele funciare ale unor nobili s-au intersectat cu cele ale cnezilor, ascendentul pe care cei dintâi și l-au creat la sfârșitul secolului al XIV-lea le-a dat întotdeauna câștig de cauză în cadrul conflictelor de stăpânire care s-au declanșat. Bunăoară, în 1428³⁵, însuși regele Sigismund de Luxemburg a prezidat adunarea nobililor și cnezilor români din districtul Mehadia, în fața căreia s-a judecat procesul dintre nobilii români Deș de Timișel (Deș și Ladislav, fiii lui Petru, Mihail și Petru, fiii lui *Halya*, Andrei și Ladislav, fiii lui Hălmeag) și cnezii din satul *Kiralymezeye* (Ștefan, fiul lui Radoslav, *Rayo* și Dobre) pentru dreptul de stăpânire asupra moșiilor Iablanita și *Zalyn* din districtul Mehadia. Rădăcinile procesului coboară însă mult în timp, probabil la sfârșitul secolului al XIV-lea, când nobilii de Timișel și cnezii de *Kiralymezeye* au stăpânit în indiviziune aceste moșii. În 1402³⁶, într-o primă

³² V. Achim, Districtul Comiat. Contribuții la geografia istorică a Banatului în evul mediu. *AnB* (SN), Arheologie-Istorie, II, (1993), 247.

³³ Pesty Fr., *op.cit.*, 383. A fost o redistribuire de părți de stăpânire, căci anterior acelui an moșiile au fost divizate în trei părți, două revenind celor două grupuri de cnezi, în timp ce a treia a aparținut lui Ioan *waywode et Bani*, o interesantă titulatură, ce ne duce cu gândul la funcțiile deținute în acel moment de lancu de Hunedoara în zonă. Nu vedem însă cum s-ar fi putut ca acesta să dețină acea parte de stăpânire, deși este binecunoscut faptul că, începând cu anul 1435, lancu și fratele său Ioan și-au extins stăpânirile bănățene, atât în comitatul Timiș, cât și în banatul de Severin.

³⁴ L. Boldea, *op.cit.*, 162-163.

³⁵ Hurmuzaki, *op.cit.*, I/2, 553.

³⁶ Mályusz Elemér. *Zsigmondkori oklevéltár*. II/1, Budapest. (1951-1958). 259.

înfățișare, se pare că s-a ajuns la o ieșire din diviziune, voievodul Transilvaniei, Nicolae Csáky, hotărând ca nobilii Deș de Timișel să păstreze moșiile Iablanța și *Zalyn* în timp ce cnezilor Dragomir și Balsiu le-a revenit satul de baștină, *Kiralymezeye*. Același verdict l-a dat în 1425, în cadrul unui alt proces pe aceeași temă, și comitele de Timiș, Pippo de Ozora, deși cnezii români i-au acuzat pe nobilii de Timișel că i-ar fi izgonit cu forța de pe domeniile Iablanța și *Zalyn*. Judecând pe baza documentelor și a hotărârilor din anii precedenți, regele a respins din nou în 1428 plângerea cnezilor, ordonându-le în final „tăcere veșnică”. Interesant este faptul că într-un document din 3 mai 1436 aceeași posesiune *Kiralymezeye* va apare printre stăpânirile lui Mihail și Vasile de Cerna³⁷. Se ridică fireasca întrebare: în ce mod această posesiune a ajuns în stăpânirea nobililor de Cerna? Cum nu există dovada documentară a unei achiziții, se poate bănuî o altă modalitate, practică de nobilii bănățeni și prezentată în rândurile de mai sus: aceea a înfrățirii pe moșie cu unii cnezi, aceștia din urmă acceptând (sau solicitând) condvizionalitatea în schimbul protecției, însoțită uneori de sume compensatorii.

Mult mai spectaculos este exemplul oferit de familia nobililor de Mâtnic, cea care la începutul secolului al XV-lea a găsit noi modalități de a-și spori patrimoniul funciar, în condițiile în care numărul membrilor acestei familii s-a dovedit a fi simțitor mai mare în raport cu alte familii nobile bănățene. Asistăm la un șir de acțiuni juridice prin care Mâtniceni dobândesc o serie de posesiuni sau părți de posesiuni din parte unor cnezi români bănățeni drept recompensă pentru protecția și serviciile aduse acestora, la care s-au adăugat și unele sume de bani. Este exprimată astfel o relație interesantă între cnezii români ce au realizat ascensiunea în ierarhia oficială a statului și nobilii români, de origine cnezială ei înșiși, relație ce poate sugera un anumit tip de legături vasalice care, chiar dacă nu s-au circumscris tiparelor occidentale clasice, nuanțează profilul acestor elite românești, exemple edificatoare fiind întâlnite și în alte zone ale Transilvaniei, acolo unde conjunctura social-politică și economică a dus la conservarea și afirmarea unei feudalități românești, recunoscută și acceptată de regalitatea maghiară, chiar dacă ea nu va fi inclusă niciodată în

sistemul de stări. Revenind la situația funciară a Mâtniceni, în 1404³⁸ fiii lui Bogdan Românul de Mâtnic au fost confirmați de comitele de Timiș și Caraș, Filip de Korogh, în stăpânirea posesiunii regale Vozești (*Lybanfalva*), pentru meritele lor militare, documentul făcând mențiunea că această stăpânire cu caracter cnezial a fost obținută de nobilii de Mâtnic din partea unor cnezi români în fața scaunului de judecată al districtului Sebeș. Situația se clarifică 18 ani mai târziu, în 1422, când un nou document ne indică cu precizie modalitatea prin care nobilii Mâtniceni au obținut această moșie: în fața Capitlului din Arad, Stanciu și Drăgan, români din districtul Comiat, cedează dreptul lor de stăpânire asupra moșiei Vozești, pe care au stăpânit-o se pare în condvizionalitate, către nobilii de Mâtnic în schimbul sumei de 100 florini³⁹.

Într-o împrejurare pe care o bănuim asemănătoare, în 1411, trei dintre fiii lui Bogdan de Mâtnic și-au adjudecat stăpânirea asupra posesiunii Var (*Mezpatatak*) din districtul Sebeș în urma procesului cu Paul, fiul lui Matei și rudele sale, deoarece Mâtniceni au putut dovedi cu acte comitelui de Timiș, Pippo de Ozora, că ei au stăpânit această moșie de 32 de ani⁴⁰.

O posesiune care a suscitat o nouă serie de controverse, prelungite pe o perioadă de mai bine de 30 de ani, a fost cea a cnezatului Prisaca (*Gyepew*) din districtul Sebeș, aflată inițial în stăpânirea unor cnezi români de Prisaca. Potrivit unui document din 1412⁴¹, în fața Capitlului din Cenad s-a perfectat înțelegerea dintre Dionisie, Petru, Paul și Stan cnezi de Prisaca și Fărcaș de Mâtnic cu fiii săi, prin care cnezii îi cedează nobilului din Mâtnic jumătate din posesiunea Prisaca pe care au deținut-o cu drept de stăpânire cnezială, cu titlul de donație perpetuă. Motivația gestului lor transpare cu claritate din document, ea fiind determinată de *multele și neprețuitele ajutoare și servicii* pe care nobilul în cauză le-a făcut acestor cnezi. Deși înțelegerea a fost reconfirmată în 1439 de regele Albert al Ungariei, problema se reactualizează în 1443, când raportul de stăpânire s-a modificat în beneficiul fiilor și nepoților lui Fărcaș de Mâtnic, cărora Petru, fiul lui Stan de Prisaca, în numele său și al condvizionalilor săi, le cedează încă o treime din moșie pentru serviciile aduse⁴². Situația se complică însă

³⁸ Hurmuzaki, *op. cit.*, I/2, 519.

³⁹ V. Achim, *op. cit.*, 246 și 254.

⁴⁰ Hurmuzaki, *op. cit.*, I/2, 473-474.

⁴¹ *Ibidem*, 482; Traian Popa, Familia Mutnic. *RISBC*, XIII, (1944), mai-august, 528 și 535.

⁴² *Ibidem*, 693.

³⁷ L. Boldea, Un caz aparte în elita socială a Banatului medieval: familia nobililor de Cerna (secolul al XV-lea). *AnB* (SN), Arheologie-Istorie, X-XI, (2002-2003), 2, 320 și 323.

în 1445⁴³, deoarece asupra posesiunii în cauză au emis pretenții și nobilii de Măciș, ce au invocat existența unei donații asupra Prisăcii acordate de regele Vladislav I, care probabil că nu a luat în considerare drepturile mai vechi ale nobililor de Mătnic și ale cnezilor de acolo. Însuși Iancu de Hunedoara judecă acest litigiu în cadrul scaunului de judecată întrunit la Hunedoara, prilej cu care, în urma confruntării tuturor documentelor aduse de părți s-a ajuns la un verdict surprinzător și, am spune noi, aproape unic în întreaga cazuistică discutată. Astfel, cererea Măcișeștilor a fost considerată neîntemeiată, negându-se dreptul lor de stăpânire la Prisăca. În același timp, voievodul a constatat că nici nobilii de Mătnic nu aveau temeiuri prea vechi de stăpânire acolo și că au ajuns printr-un concurs de împrejurări un fel de protectori ai cnezilor din Prisăca. Drept urmare, adunarea nobiliară adjucează doar o treime din moșie familiei Mătnic, în timp ce două treimi i-au revenit „pe veci” lui Stan de Prisăca și condizionalilor săi. Pentru secolul al XV-lea este o mărturie aproape excepțională asupra faptului că un important scaun de judecată nobiliar a tranșat o problemă funciară în favoarea unor cnezi și în defavoarea unor nobili, când regula se pare că a fost exact contrară, ascendentul social-juridic fiind în majoritatea cazurilor determinant. Reiterăm o opinie formulată în paginile anterioare și anume aceea că singurul argument pe care cnezii l-au putut contrapune pretențiilor și presiunilor venite din partea unor nobili, români sau alogeni, a fost temeiul actului scris; numai că tocmai acest lucru a făcut diferența între cnezi și nobili – capacitatea de a obține confirmarea scrisă, deci recunoașterea statutului social-juridic privilegiat.

În sfârșit, pe aceeași cale au dobândit Mătnicenii jumătate din moșiile Oloșag și Dragomirești, situate lângă Lugoj dar nepopulate, ele fiindu-le cedate în 1439⁴⁴ de către Mihail, fiul lui Cosma de Oloșag. Motivația gestului se deslușește dintr-un document emis în anul 1440: se pare că asupra celor două pământuri aparținând familiei Oloșag a ridicat pretenții și Andrei *Zyn de Zynfalva*, ce ar fi obținut act de donație din partea regelui Albert⁴⁵. În consecință, familia Oloșag, amenințată cu depozedarea, a preferat să își cedeze jumătate din dreptul de stăpânire nobililor de Mătnic, doar pentru a-și salva în acest fel măcar o partea din pământul strămoșesc.

O altă problemă ce transpare din documentele consultate vizează o serie de violențe și agresiuni ce sugerează un climat social destul de tensionat în anumite momente istorice, dar poate că și o normalitate de conduită comunitară marcată de interese adverse și de lupta pentru o poziționare cât mai avantajoasă în ierarhia socială și patrimonială a zonei. Interesant ni se pare faptul că protagoniști ai acestor manifestări agresive, individuale sau de grup, au fost de regulă nobilii alogeni și cnezii români bănățeni, într-o paritate și reciprocitate care dă de gândit atunci când regăsim tendințe de a introduce în șabloane deja consumate asemenea raporturi sociale. Prezența nobililor români într-o asemenea ecuație este aproape neglijabilă sau, cel puțin, nu poate fi detectată documentar, și nu atribuim o asemenea realitate în primul rând solidarității etnice; opinia noastră este aceea că în raporturile dintre cnezii de rând și nobilii români s-au consumat alte modalități de rezolvare a conflictelor patrimoniale, după cum am văzut în paginile anterioare, ce au derivat din evoluția comunității românești a stăpânilor de pământuri ai Banatului cărășan, în timp ce imixtiunile străine în acest sistem patrimonial au fost mult mai brutale, fapt ce a atras după sine o reacție similară din partea celor prejudiciați – fără excepție cnezi români⁴⁶. De remarcat faptul că majoritatea acestor conflicte s-au petrecut în zona de interferență dintre Banatul de câmpie și cel montan pe care deja am delimitat-o, avându-i în prim plan pe nobilii din familiile Himfy și Chep de Gherteniș, precum și pe cnezii români din districtele Comiat, Cuiesti, Bârzava sau Izvoarele Carașului (Carașova). De asemenea, ne-a atras atenția faptul că au existat o serie de momente nevralgice ce au potențat probabil escaladarea violențelor, ele fiind legate, după câte presupunem, de așezarea familiei Himfy în zonă (anii 1320-1330), de raporturile încordate dintre regalitatea maghiară și Țara Românească (1357-1376), de grava criză politică din 1403 sau de momentul 1437 cu ale sale frământări sociale din inima Transilvaniei,

⁴⁶ Și este cazul să reamintim că în cunoscuta diplomă privilegiară emisă de Ladislav V în 1457 se preciza cu claritate, pornind de la exemplul regilor de dinainte, că nici una din stăpânirile aflate în cele opt districte privilegiate nu poate fi donată străinilor fără consimțământul nobililor și cnezilor bănățeni. Vezi I.A. Pop, *op.cit.*, 135-136. Întâlnim o realitate similară în Țara Hațegului, vecinătatea teritorială generând ipostaze și realități comune celor două zone ce au conservat o românită compactă, împreună cu elitele sale. Vezi și A.A. Rusu, *Cititori și biserici din Țara Hațegului până la 1700*, Satu Mare, (1997), 22.

⁴³ *Ibidem*, 721.

⁴⁴ Pesty Fr., *op.cit.*, 367.

⁴⁵ *Ibidem*, 372.

ce au avut probabil ecouri și la fruntariile sudice ale regatului.

Distingem, după cum vom vedea, o bidirecționare a acțiunilor ostile, fiind vorba atât de violențe ale nobililor alogeni îndreptate împotriva cnezilor români, cât și de replici ale acestora din urmă. Și, dacă mai adăugăm și fricțiunile ivite între grupurile de cnezi bănățeni rezultă un tablou social extrem de vivace în anumite aspecte ale sale. Cu precizarea că întreaga construcție ideatică depinde de cantitatea și calitatea materialului documentar ajuns până la noi. Astfel, în 1364⁴⁷ un cnez român al lui Petru Himfy a fost rănit în năvala iobagilor moșiei vecine a arhiepiscopului de Calocsa, veniți cu oficialul lor să distrugă moara Cuiești a nobililor Himfy.

Din 15 septembrie 1405⁴⁸ datează plângerea cnezilor de Beregsău, soluționată de comitele de Timiș, Pippo de Ozora, în cadrul lucrărilor congregației comitatense, plângere prin care vicecomitele de Becej era acuzat că a atacat și prădat posesiunile acestora *Warhalom* și Galad.

Pe 8 ianuarie 1407⁴⁹ Sigismund de Luxemburg a ordonat vicecomitelui și juzilor nobiliari de Caraș să cerceteze cauza prezentată în fața sa de Toma, fiul lui Emeric și de Petru și Andrei, fiii săi, toți din *Helwmba*, potrivit căreia Iacob, fiul lui Andrei de Ghertenis a pătruns cu forța și înarmat pe posesiunea *Helwmba*, de unde l-a luat pe cnezul Ștefan fără îngăduința sa și fără ca acesta să-și fi putut plăti darea pe pământ și alte dări, strămutându-l pe posesiunea Ghertenis. Tot cu această ocazie au mai fost luați și 4 boi, spre dauna și prejudiciul pârșilor.

Din 29 august 1411⁵⁰ datează plângerea lui Ștefan, fiul lui Petru de Remetea, adresată lui Iuga de Zarna, vicecomite de Caraș, prin care acesta îl acuză pe Iacob, fiul lui Chep de Ghertenis că ar fi furat un cal al cnezului Dionisie de *Zekas*, pe care l-a dus pe un fânaț mai ferit de pe moșia sa, spre dauna reclamanților și a cnezului. După câte se pare, nu s-a ajuns la niciun rezultat în acel moment, de vreme ce în 13 februarie 1415⁵¹ însuși regele sollicita printr-o scrisoare palatinului Ungariei, Nicolae de Gara, să rezolve pricina ce i-a fost

adusă la cunoștință de magistrul Ștefan, fiul lui Petru de Remetea, potrivit căreia același Iacob Chep de Ghertenis l-ar fi agresat pe cnezul său Dionisie de pe posesiunea *Zekas*, de la care a luat o serie de lucruri și bunuri. Un nou document din 1 mai 1415⁵², adresat de palatin Capitlului din Arad, trădează complexitatea acestei cauze, ce pare a fi trenat ani la rând, prin amânări succesive ale soluționării finale. Acum, fiul lui Ștefan de Remetea, Emeric, preia cauza familiei și îi acuză pe Iacob, Andrei și Nicolae Chep de Ghertenis că atunci când au deturnat cursul râului Bârzava pe posesiunea lor Ghertenis l-ar fi rănit chiar pe cnezul Dionisie de pe posesiunea *Zakach* și i-ar fi luat bunuri și lucruri, după care Iacob ar fi omorât câțiva cai folosiți de tatăl său la construirea bisericii parohiale din Remetea și ar fi luat cu forța alți 5 cai ai unor familiari ai nobilului Emeric de Remetea. Cum nu s-a ajuns nici acum la o înțelegere, cauza a trenat încă un număr de ani de acum înainte.

De o virulență similară sunt și situațiile în care agresiunile vin din parte unor cnezi și sunt îndreptate, în totalitate aproape, împotriva familiei Himfy, numărul lor sporind pe măsură ce puterea și influența familiei a început să scadă odată cu primele decenii ale secolului al XV-lea. Seria acestor acțiuni debutează aproape instantaneu cu momentul primelor mențiuni referitoare la prezența Himfyștilor în Banat (1323) și se derulează pe o perioadă de aproape un secol, înregistrând o recrudescență demnă de remarcat în jurul anului 1437. Astfel, un prim conflict este deschis de cnezii din Șoșdea, așezare situată pe malul nordic al Bârzavei, în imediata vecinătate a curții medievale Remetea de la Berzovia⁵³, un act din anul 1333⁵⁴ semnalând plângerea lui Paul, fiul lui Himfy „*aule nostre iuvenius*”, prin care Mauriciu, slujbaș al nobilului Paul Magyar de *Temesköz* și cnezul Bratan din Șoșdea ar fi venit cu forța și ar fi devastat posesiunea Remetea și pertinențele sale. Zece ani mai târziu, în 24 aprilie 1343⁵⁵, același cnez Bratan cu fiii săi și oaspeții din *Sechtelek* l-au ucis pe slujitorul nobilului Himfy trimis să adune dările, i-au rănit pe doi dintre însoțitorii acestuia și au prădat satul Remetea de 25 de vite, 50 de oi, 30 de porci și au ucis 12 cai, fiecare în valoare de 20 florini. Același cnez Bratan, însoțit de data aceasta de fiii săi, Grigore

⁴⁷ M. Holban, *Din cronica relațiilor...*, 292; Pavel Binder, Localizarea districtului român bănățean Cuiești, o veche organizație a populației băștinașe. *AICC*, VII, (1964), 324.

⁴⁸ *Apud* Ioan Hațegan, Ligia Boldea, Dumitru Țicu, *Cronologia Banatului*, II/1, (Banatul între 934-1552), Timișoara, (2007), 157.

⁴⁹ Pesty Fr., *op.cit.*, 260.

⁵⁰ *Ibidem*, 276.

⁵¹ Ortway T., Pesty Fr., *op.cit.*, 505.

⁵² *Ibidem*, 511.

⁵³ D. Țicu, *op.cit.*, 378.

⁵⁴ *Ibidem*, 379.

⁵⁵ *Apud* I. Hațegan, L. Boldea, D. Țicu, *op.cit.*, 81.

și Finta, au fost acuzați în 18 decembrie 1343⁵⁶ de către Emeric, sluga lui Benedict, fiul lui Paul Himfy, că au luat aproape 100 de porci ai iobagilor din Remetea, precum și pe porcar; cum acuzația s-a dovedit a fi adevărată, cnezii au fost nevoiți să returneze animalele, păstrând totuși pentru ei 15 porci. Cu siguranță că ostilitatea cnezilor din Șoșdea împotriva familiei Himfy s-a datorat imediatei vecinătăți a acesteia, o vecinătate agresivă, acaparatoare și intromisivă, ce va sfârși prin a adăuga forțat satul Șoșdea în patrimoniul său familial bănățean în anul 1377.

În 11 martie 1344⁵⁷ vicecomitele Petru, fiul lui Lorand și juzii nobiliari de Caraș adevăresc fapta petrecută cu câteva zile în urmă, atunci când cnezul Dobrotă, Mihail cel Mic și Lucaciul-l-au prins pe câmp pe Mihail, iobag de pe moșia Remetea, pe care l-au dus legat de gât în satul *Bodugazunfalua*⁵⁸, luându-i banii, sabia, tolba, arcul și sumanul de postav gros în văzul tuturor celor adunați la târgul din zonă, după care l-au ținut captiv într-un ȋarc.

Tot o sechestrare și jefuire a unui iobag al nobililor Benedict și Nicolae Himfy a fost semnalată în 8 martie 1376⁵⁹, când Dumitru cel Mic (*paruus*), vicecomite de Cuiesti, împreună cu cnezul Neacșu al zisei cetăți au luat cu forța un iobag de pe domeniul Golonea, împreună cu 4 care cu boi încărcate și le-au dus în satul lui Neacșu (*villa Nexefalva*).

O anumită pricină, nespecificată, dintre nobilul Ștefan de Remetea și Iacob, cnezul din *Zylvas*, urma să se judece în 7 septembrie 1406⁶⁰, însă vicecomitele de Timiș, magistrul George cel Mic și juzii nobiliari amână judecata deoarece nobilul Himfy nu s-a prezentat motivat la o primă înfățișare. Potrivit uzanțelor vremii, ei și-au ales acum arbitri, o dovadă în plus a faptului că statutul cnezial încă mai reprezenta un argument suficient pentru o reprezentare egală cu cea a nobilului în fața scaunelor de judecată.

Tot Ștefan Himfy se plânge vicecomiților de Caraș, Ladislau Vaski și Petru Banke, de faptul că Bratu (*Brath*), cnezul de Agriș (*Egreus*), iobag regal (*Jobagio domini regis*) a răpit într-o noapte câțiva iobagi de pe moșia Ramna a nobilului Himfy, drept pentru care a fost

însărcinat cu cercetarea faptelor, în 28 mai 1418⁶¹, Moise de *Maiusfalua*, care constată veridicitatea acuzațiilor. Documentar însă, nu ne este cunoscută decizia împotriva făptuitorului. Interesantă este această dublă calitate a lui Bratu, cea de cnez și de iobag regal în același timp, pe care Ovidiu Pecican o interpretează ca o mărturie a faptului că acesta își avea originea într-o mică nobilime de tip arpadian⁶², surclasată după câte se pare de nobilimea angevină, posesoare a actelor ce le confirmau dreptul de stăpânire funciară. Istoricul avansează, de asemenea, ideea că această dublă calitate ar fi putut aduce cu sine o poziție mai importantă în raport cu simplii iobagi regali, din punctul de vedere al feudalității maghiare. Considerăm că aceste aserțiuni se încadrează într-o dezbatere ce rămâne deschisă, atâta vreme cât exemplele pentru Banat sunt extrem de puține, ceea ce sugerează mai degrabă o excepție de la regulă decât o situație generalizată.

Seria atitudinilor ostile ale cnezilor români împotriva familiei Himfy ne surprinde cu o nouă motivație, dezvăluită de un document din 1 august 1433⁶³, prin care vicecomitele de Caraș, Dominic Erdugh de *Charna* desemnează o serie de oameni de mărturie pentru a cerceta plângerea bărbatului ales (*Egregy viri*) Frank Himfy de Remetea împotriva nobililor cnezi și a locuitorilor din Bârzava (*nobiles Kenezios et universos populis de Borzafew*). Se pare că aceștia din urmă, sub pretextul că nobilul Himfy i-ar fi jignit sau afectat în vreun fel, au recurs la agresiuni împotriva lui, în document nespecificându-se natura acestora. Cei desemnați cu cercetare faptelor au constatat buna-credință a nobilului Himfy, ceea ce cu siguranță că îi acuza pe cnezii de Bârzava aflați în litigiu cu nobila familie încă din secolul trecut. Nu suntem în măsură să reconstituim astăzi succesiunea exactă a evenimentelor, nici dacă hotărârea scaunului de judecată nu ar fi putut fi influențată de preeminența familiei Himfy în zonă. Rămâne însă, ca realitate de necontestat, atitudinea deloc inhibată a cnezilor care, fie că au avut dreptate, fie că nu, au găsit cu cale să își apere cauza în fața autorităților ȋnutului.

Anul 1437 a însemnat momentul uneia din cele mai violente mișcări sociale ale evului mediu transilvănean, ale cărei urmări au fost

⁵⁶ Pesty Fr., *op.cit.*, 14; D. Țeicu, Cercetări de arheologie medievală la Berzovia. *Banatica*, 10, (1990), 274.

⁵⁷ Ioan Cavalier de Pușcariu, *op.cit.*, 132.

⁵⁸ Așezare dispărută, localizată astăzi pe raza orașului Bocșa Română. Vezi D.Țeicu, *Banatul montan medieval...*, 303.

⁵⁹ Pesty Fr., *op.cit.*, 129.

⁶⁰ Ortway T., Pesty Fr., *op.cit.*, 386.

⁶¹ Pesty Fr., *op.cit.*, 287.

⁶² Ovidiu Pecican, *Arpadieni. Angevini. Români. Studii de medievistică central europeană*, Cluj-Napoca, (2001), 78-79.

⁶³ Pesty Fr., *op.cit.*, 346; C. Popa-Gorjanu, *op.cit.*, 121.

puternic resimțite la nivelul întregii societăți a voievodatului, atât pe plan social, cât și al ordinii politice de stări. Sunt prea puțin cunoscute ecourile răscoalei în spațiul bănățean; în mod curios însă, documentele semnaleză acum o recrudescență a violențelor îndreptate împotriva aceleiași familii nobiliare Himfy, care ar fi putut fi generate de gravele tensiuni sociale ce se consumau în inima Transilvaniei. Din acest an datează plângerea nobilului Frank, fiul lui Himfy de Remetea, adresată vicecomitelui de Caraș, prin care nobilul în cauză își manifesta teama că Petru, cnezul din Goruia, împreună cu iobagii săi, cu castelanul, cnezii și locuitorii din Carașova intenționează să îl prade sub pretextul că niște porci aparținând nobilul le-ar fi provocat daune pe pământurile lor⁶⁴. Cei desemnați cu cercetarea pricinii au constatat că Frank a fost acuzat fără motiv, probabil pentru a se justifica pătrunderea cnezilor pe pământurile sale, spre marele prejudiciu al acestuia. În același an, un alt cnez român, Ladislau din Priboi, l-a strămutat cu forța pe moșia sa pe Micula (de pe posesiunea *Stanko*), iobagul lui Nicolae, fiul lui Himfy, provocându-i un prejudiciu de 3 florini aur și alte bunuri⁶⁵. Tot în acest an vicecomiții de Caraș, Nicolae și Frank de Remetea primesc mărturia nobililor bărbați Nicolae de *Bilice* și Petru *Tygván* cum că Matei, servitorul lui Frank Himfy i-a reținut în două momente diferite pe Valentin, cnezul de *Bruznu* și pe iobagul *Kiral* pe când au încercat să părăsească moșia stăpânului său, *Halwmba*, respectiv *Kenesiatu Georgi*, fără a plăti dările cuvenite⁶⁶.

Anul 1437 pare a încheia în mare această sarabandă a ostilităților ce s-au manifestat de ambele părți între cnezii bănățeni și familia Himfy. Rămâne o întreagă cazuistică ce, privită în ansamblul său, nuanțează extrem de sugestiv raporturile reale din societatea medievală bănățeană, raporturi ce nu par a se încadra în stereotipurile luptei de clasă, promovate în ultimele decenii ale secolului XX, de vreme ce o întrebare stăruie: care parte a fost mai violentă? Păstrând proporțiile între statutul social-juridic superior al nobililor și cel subordonat al cnezilor, precum și evidentă realitate că ascensiunea unora s-a efectuat în detrimentul celorlalți, nu putem trece cu vederea faptul că presiunilor sociale venite din partea nobililor (în special a celor alogeni), cnezii s-au străduit să le facă față prin mijloace diferite, variind între

legitimitatea scaunului de judecată și lipsa de legitimitate a acțiunilor în forță.

Or, chestiunea stăpânirii asupra pământului și a oamenilor săi a adus față în față și reprezentanți ai aceleiași categorii cneziale române bănățene, fapt ce vine să întregască problematica pe care am intenționat să o dezvoltăm în rândurile de față. Bunăoară, reamintim fapta petrecută în toamna anului 1357, când cnezii din Carașova Mare și Carașova Mică au atacat, maltratată și incendiat familia și casa cnezilor din Valea Secașului, ocazie cu care aceștia din urmă și-au pierdut actele doveditoare asupra pământurilor lor, ceea ce a făcut ca în anii următori ei să le piardă în favoare familiei Himfy. În anul 1364⁶⁷ sunt semnalate o serie de neînțelegeri între cnezii din *Zlawotynch* și cei de Comiat, cei dintâi acuzându-i pe Ștefan, Ioan, Toma și Dumitru, fiii lui Matei fie că le-au ucis în urmă cu patru ani un cal în valoare de 40 de florini atunci când le-au atacat moșia cu intenția de a-i omorî, fie că și-au însușit uzufructul și veniturile de pe posesiunea în cauză, spre marea lor daună. Plângerea cnezilor de *Zlawotynch* a fost formulată în fața palatinului Ungariei, Nicolae Konth, în cadrul Congregației generale a nobililor și a altor stări din *Mezewsomlyou*, pârâșii cerând ca celor acuzați să le fie interzise asemenea practici și să fie globiți.

În 1 iulie 1376⁶⁸ Ioan, fiul lui Ioan de *Maylusfalva* i-a luat 5 boi cnezului Martin al lui Benedict Himfy în plin drum, aruncând ocări asupra acestuia și a fratelui său.

O altă pricină a fost judecată la Timișoara de comitele de Timiș, Pippo de Ozora în 1 februarie 1416⁶⁹, cnezul Branc fiind cel care s-a plâns că în urmă cu un an Ladislau, fiul lui Ioan, iobag regal din cnezatul său, i-a luat 40 de porci aflați la ghindă, din care pârătul mai avea să-i dea 12. Comitele le cere slujbașilor să urgenteze reglementarea cauzei.

Tot celebrul condotier italian, ajuns grație meritelor sale și fidelității față de regele Sigismund de Luxemburg comite de Timiș, se implică în anul 1418⁷⁰ într-o pricină de

⁶⁷ *Ibidem*, 65 și 68.

⁶⁸ M. Holban, *Din cronica relațiilor...*, 292.

⁶⁹ Ortway T., Pesty Fr., *op.cit.*, 618.

⁷⁰ Pesty Fr., *op.cit.*, 284. Au intrat la hotărnicire, pe de-o parte, Mihail, Gruban și Luca, fiii lui Dia, Ladislau și Andrei, fiii lui Filip, Branc, fiul lui Ioan, Dan, fratele lui Ștefan și fiul lui Lațcu, precum și Micu, Ioan și Gheorghe, frații aceluiași, Roman și Ioan, fiii lui Zarna, Ștefan și Gruban, fiii lui Doma și Mihail, fiul lui Ioan, iar pe de altă parte Filip și Petru, fiii lui Iuga și *Maylathdragamer*, fratele acestora.

⁶⁴ *Ibidem*, 355.

⁶⁵ Hurmuzaki, *op.cit.*, I/2, 629.

⁶⁶ Pesty Fr., *op.cit.*, 361, nr. 269 și 270.

hotărnicire ivită între două grupuri de cnezi de Bârzava asupra posesiunilor cneziale regale de pe râul *Maylathmaycho* din districtul Bârzava. Documentul respectiv este foarte detaliat în ceea ce privește desemnarea arbitrilor, ieșirea la fața locului atât a celor implicați cât și a unor nobili și cnezi desemnați ca martori, trasarea cu grijă a hotarelor ce au urmat linia munților, a dealurilor sau cursul de ape, precum și așezarea pietrelor de hotar. După marcarea hotarelor s-a stabilit ca primul grup de cnezi să ia partea orientală a acestora, în timp ce celălalt grup să ia părțile occidentale. Iar acea parte care nu va respecta înțelegerea urma să plătească o amendă de 50 de mărci în denari (cu precizarea făcută în document că 1 marcă era calculată la 400 denari noi). Precizarea din finalul documentului avea să își găsească rostul 15 ani mai târziu, căci în 30 iunie și 3 iulie 1433⁷¹ Eberhard Sax, căpitan al cetății Sf. Ladislau, dă de știre că s-au prezentat în fața sa Dionisie și Luca, fiii lui Roman, cnezi de Bârzava în numele fraților și al consăngenilor, pentru a-i acuza pe Petru, fiul lui Iuga și pe Ladislau, fiul lui Filip, de asemenea cnezi de Bârzava, că au ocupat câteva pământuri din hotarele posesiunilor *Maancho* de pe râul *Maylathmaycho*, posesiuni care fuseseră hotărnicite în 1418. Acuzații au invocat tocmai acea hotărnicire, afirmând că sunt nevinovați. Ca urmare, după ascultarea părților, s-au desemnat noi arbitri, nobili și cnezi ai districtului Bârzava care, deplasându-se la fața locului, au constatat că Petru și Ladislau au respectat cu fidelitate hotarele trasate în urmă cu 15 ani. După câte se pare, a fost vorba de urmașii celor care au intrat la hotărnicire în 1418 și, la o simplă privire se poate constata dezechilibrul numeric între primul grup de cnezi (15 persoane) și cel de-al doilea (3 persoane), fapt care sugerează că pârâții din anul 1433, proveniți din primul grup, au încercat să își sporească printr-o acuzație falsă părțile de stăpânire pe seama celui alt grup, însă procedurile judiciare și probitatea martorilor și a arbitrilor a împiedicat acest lucru.

În fapt, întreg secolul luat în discuție a marcat o reasezare a sistemului proprietății funciare la nivelul Banatului cărășan, în cadrul căruia cnezimea română a fost nevoită să găsească soluții viabile pentru menținerea statutului său social-juridic privilegiat. Ceea ce am dorit să reliefăm în studiul de față, reunind cazuri și exemple prezentate doar punctual în literatura istoriografică de până acum, ține de

complexitatea fenomenului și de particularitățile zonei, astfel încât constatăm că o abordare unilaterală și nivelatoare nu se suprapune întru totul realităților acelor vremuri. Căci regăsim multiple reacții ale cnezimii față de presiunile sociale la care au fost supuși, unele dintre ele destul de violente, neînhibate de preeminența socială a părților adverse. În privința scaunelor de judecată, este dificil a se aprecia dacă ele au decis în concordanță cu interesele de drept, pentru simplul motiv că, în foarte multe cazuri, s-au păstrat documentele ce prezintă cauza, dar nu și cele care conțin verdictul. Interesante sunt și cele câteva documente care conțin plângeri ale cnezilor, adresate autorităților locale sau centrale, care definesc o anumită stare de spirit, dar și conștiința drepturilor lor care nu puteau fi încălcate. Cel mai cunoscut document datează din anul 1369⁷², fiind o petiție adresată de *universitas Kenezorum et aliorum Olachorum de districtu Sebes* banului Benedict Himfy, o plângere care a cumulat o serie de nemulțumiri provocate de prestarea unor obligații ce au devenit excesive în timpul campaniei conduse de Ludovic I împotriva țaratului bulgar de la Vidin al lui Strațimir și apoi a conflictului cu Valdislav Vlaicu al Țării Românești, evenimente ce s-au desfășurat între anii 1365-1369.

Din jurul anul 1376⁷³ datează o plângere de altă factură, locală, adresată de cnezii din Călina, Remetea și Filești stăpânului feudal al locului, în acest caz fiind vorba de soția lui

⁷² Din perspective cnezilor români, acțiunile militare inițiate de regalitate împotriva țaratului bulgar și al Țării Românești au solicitat un mare efort uman, material și financiar, concretizat astfel: în 1365, în decursul atacului asupra Vidinului, cnezii bănățeni și oamenii lor l-au însoțit pe rege în luptă, după care, odată cu crearea Banatului Bulgariei, au intrat împreună cu voievodul Transilvaniei în Vidin *după obiceiul celor ce slujesc în oaste*. În anul următor, comunitatea românească a Caransebeșului, în frunte cu cnezii săi, a dat în două rânduri găzduire împăratului bizantin Ioan V Paleologul, regelui Ludovic I și voievodului Dionisie al Transilvaniei, pentru care au cheltuit 264 florini cei din târg și 150 florini cei din districtul Sebeș. Din acel moment, ei au ieșit la oaste cel puțin de două ori pe an, au participat la terminarea lucrărilor de fortificare a cetății Orșova 60 de cnezi alături de 300 de oameni ai lor, au păstrat mereu în munți 200 de oameni, în timp ce 500 de oameni au rămas în cetatea Mehădiei, cu scopul de a apăra această cale de acces. Și, peste toate acestea, ei și familiile lor au avut de suferit de pe urma faptului că pământurile și casele lor au fost distruse și pustiite la trecerea oastei regale prin ținut. Vezi I.D. Suci, *Călătoria împăratului bizantin Ioan V Paleologul prin Banat. Mitropolia Banatului*, 26, (1976), 1-4, 237-240; Francisc Pall, *Encore un fois sur le voyage diplomatique de Jean V Paléologue en 1365-1366. RESEE*, IX, (1971), 3, 535-540.

⁷³ M. Holban, *Mărturiile asupra rolului cnezilor...*, 407-420.

⁷¹ Pesty Fr., *op.cit.*, 344.

Benedict Himfy, plângere prin care aceștia prezentau vexațiunile și abuzurile comise împotriva lor de către jude cu prilejul executării obligațiilor față de stăpân, la care s-au adăugat mutarea lor din loc în loc, jecmâniri, pierderi suferite cu prilejul transportului bucatelor sau greutăți datorate conflictului dintre domeniul feudal și domeniul cetății Cuiești. În urma acestor necazuri, mulți cnezi cu oamenii lor au plecat, astfel încât autorii plângerii se considerau îndreptățiți să plece și ei acolo unde vor putea trăi în cazul în care nu se vor îndrepta lucrurile.

Semnificativă ni se pare și atitudinea de protest a cnezilor și nobililor districtului Almăj care, în anul 1430, refuză se recunoască autoritatea și jurisdicția lui Nicolae de Redwitz, mare maestru al Ordinului Cavalerilor Teutoni, devenit ban de Severin atunci când, după dezastrul de sub cetatea Golubăț din 1428, Sigismund de Luxemburg a solicitat celebrului ordin cavaleresc să preia apărarea frontierei sudice a regatului, un experiment ce nu a dat rezultatele scontate, după câte se pare și datorită incompatibilității dintre noii veniți și apărătorii autohtoni ai locului. Astfel, în 21 august 1430⁷⁴, Nicolae de Redwitz s-a plâns regelui că s-a prezentat în fața sa Emeric Himfy de Remetea pentru a semna o serie de litigii de stăpânire cu cnezii și nobilii din districtul Almăj, cerând judecată și dreptate. Or, deși banul a convocat părțile în fața scaunului de judecată, nu s-a prezentat decât nobilul Himfy, în timp ce comunitatea almăjană a solicitat, prin Dionisie de Almăj, judecata regală. Asistăm astfel la un adevărat afront al comunității românești a districtului, întemeiat după câte ni se pare pe un precedent creat deja, căci cu doi ani în urmă, în-suși regele a condus adunarea nobililor, cnezilor și a altor stări din districtul Mehădia (învecinat cu Almăjul), adunare în care s-a judecat procesul dintre nobilii Deș de Timișel și cnezii de *Kyrelmezeye*, pomenit în paginile anterioare. Nu se cunoaște deznodământul procesului din 1430 însă, după dezastrul produs de incursiunea otomană de la Dunăre din anul 1432, rolul teutonilor se diminuează, pentru că în 1437 regele să încuviințeze plecarea lor din zonă.

Dincolo de tensiunile sociale, politico-militare și confesionale ale unei perioade ce a determinat însemnate mutații la nivelul societății

românești bănățene, precum și atitudini radicale la nivelul cnezimii, informația documentară trădează o viață cotidiană obișnuită (dar prea puțin reflectată documentar), în care cnezul continuă să-și exercite atribuțiile specifice statutului său social-juridic (regăsite mai târziu în practicile uzuale ale nobililor români ai Banatului), în pofida limitărilor care încep să i se impună prin noua legislație socială a regatului. Întâlnim astfel zalogiri, hotărniciri, moșteniri, înfrățiri pe moșie, protejarea oamenilor lor, dar și participări la campaniile militare ale regatului – tot atâtea realități care certifică faptul că, deși decăderea cnezului nerecunoscut oficial în stăpânirile sale de către puterea centrală a fost ireversibilă, aceasta nu a fost atât de abruptă, nici circumscrisă unui anume moment istoric pe cât a lăsat să se întrevadă la un moment dat literatura istoriografică românească. Oferim spre argumentare câteva exemple: în septembrie 1355 bunăoară, Ștefan, fiul lui Dominic, din familia cnezială Baci de Agriș a primit ca zalog un loc de moșie la Guluez și 20 de iugăre la *Baila* pentru o marcă și jumătate⁷⁵. Tot în același an se reglementează și dreptul de moștenire al Caterinei, soția lui Dominic al cnezului Baci, care primește de la Nicolae, fiul lui Iacob de Ciorte a o parte din moșia Guluez, reprezentând tradiționala „*quarta puellaris*” cuvenită fetelor, procedură regăsită în cadrul dreptului de moștenire practicat de familiile nobile bănățene.

Stăpânirea asupra pământului a presupus, desigur, și atribuții aferente față de lucrătorii acestuia, precum și o anumită solidarizare și protecție atunci când situația o cerea. Astfel, în 1382⁷⁶, un anume cnez Toma din satul *Zaruastelek* a fost acuzat că îl proteja în satul său pe iobagul *Chorna* al nobilului Ștefan *Zekul*, care furase un cal de la nobilul Ștefan Himfy de Remetea, deși risca o amendă de 3 mărci. Vicecomitele de Caraș și juzii nobiliari îi cer cnezului să îl predea și, cum acesta nu se conformează, îl condamnă la plata celor 3 mărci. O cauză similară este semnalată în jurul anului 1390⁷⁷, în cadrul căreia cnezul Bogdan al cetății Cuiești se pune chezaș pentru un oarecare Bogdan, acuzat de furt și reținut de oficialii moșiei Ersig ce aparținea familiei Himfy, până când acesta avea să fie judecat, dar după legea românească.

⁷⁴ Pesty Fr., *A Szörényi bánság és Szörény vármegye története*, III, Budapesta, (1878), 24; L. Boldea, Noi date asupra elitelor sociale românești bănățene: familia Lazăr de Almăj (secolele XV-XVI). *Banatica*, 17, (2005), 314-315.

⁷⁵ D. Țicu, *op.cit.*, 296.

⁷⁶ Hurmuzaki, *op.cit.*, 1/2. 276.

⁷⁷ M. Holban, *Din cronica relațiilor...*, 294.

Un caz interesant datează din 27 octombrie 1408⁷⁸ și se referă la o încercare de înfrățire pe moșie mai puțin întâlnită în documente, dar probabil nu străină de lumea cnezială românească. Acum, magistrul Iacob Chep de Gherteniș, vicecomite de Caraș, dă de știre că magistrul Ștefan Himfy a reclamat faptul că numitul Gheorghe, cnezul său din posesiunea *Pachach* (*in possessione sua pachacha vocata Kenesiatum perpetuaem habuisset*) a încercat să-și asocieze un condvizional pe cnezatul său fără învoirea stăpânului său feudal, fapt care leza preeminența stăpânului de drept al întregului domeniu. Drept pentru care, adunarea nobililor din districtul Izvoarele Carașului a hotărât că sus-numitul cnez nu poate să facă acest lucru fără aprobarea nobilului Himfy. În opinia noastră, acțiunea cnezului Gheorghe a fost motivată de apelul la cutumele ce au reglementat raporturile de stăpânire asupra pământului înainte de reformele Angevinilor, când era în atributul cnezului și în practica vremii dreptul de înfrățire pe moșie. Subordonarea cnezului unui alt stăpân și integrarea cnezatului său în alt patrimoniu funciar au schimbat datele problemei, or, cnezul Gheorghe pare a încerca să eludeze această constrângere. Numai că regulile jocului date de noile norme juridice în vigoare a determinat adunarea districtuală să protejeze interesele noului stăpân.

Regăsim o atitudine asemănătoare aproape de mijlocul secolului al XV-lea, în anul 1437⁷⁹ când, în ziua de 20 iulie, un Gheorghe, fiul lui *Marigijs*, cnez de Izvoarele Carașului, strămută cu forța câțiva iobagi ai nobilei doamne Anca (*Anka*), văduva lui Emeric Himfy, în pofida împotrivirii aduse în fața vicecomitelui de către nobilul Mihail Bodor de Agriș, slujitorul nobilei doamne. Nu putem să nu ne interogăm asupra faptului că, în ciuda opreliștilor prin care legislația în vigoare a restricționat încă din secolul trecut o serie de drepturi deținute în vechime de cnezimea română, unii reprezentanți ai acesteia au încercat să le ocolească, expunându-se consecințelor ce puteau decurge din atitudinea de insubordonare.

În sfârșit, nu putem încheia fără a sublinia și faptul că, în această sută de ani discutată, credincioasele slujbe militare pe care cnezimea le-a prestat mereu față de regalitate și care au stat la temelia confirmării unei părți a acesteia ca și nobili recunoscuți ai regatului, au continuat și în secolul al XV-lea, unii cnezi făcându-se

remarcați de puterea centrală. Astfel, Sigismund de Luxemburg confirmă în anul 1406⁸⁰ familia cnezială a lui Dionisie, fiul lui Ciucă în posesiunea Mihălenț din districtul Comiat, ca recompensă pentru serviciile militare aduse în mai multe expediții, cu deosebire în războiul din Bosnia. În 1420⁸¹ același rege confirmă familia cnezilor de Măgoia din districtul Comiat în stăpânirea a trei cnezate, ca urmare a meritelor dovedite în luptele cu turcii de la Severin. În fine, „campania cea lungă”, precum și bătălia de la Varna prilejuiesc afirmarea altor cnezi români bănățeni, cum a fost o întreagă familie cnezială din Mehadia⁸² sau Petru de Beregsău. Grav rănit de ieniceri la Varna, acesta din urmă va fi înnobilit în 1447 de către Iancu de Hunedoara⁸³.

Pentru a concluziona, întreaga noastră introspecție în planul social al Banatului cărășan medieval a intenționat să reliefeze noi modalități de interpretare a raporturilor dintre nobili și cnezi, restructurate începând cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea ca o consecință a reformelor sociale impuse în regatul maghiar de noua dinastie Angevină. Am distins, în primul rând, o diferență sensibilă în modul în care au evoluat cnezii ce nu au obținut reconfirmarea regală în stăpânirile lor, decăzând astfel în ierarhia socială, și cnezii nobili ce au primit actele doveditoare ale statutului lor nobiliar, încadrându-se treptat în nobilimea regatului pe parcursul secolului al XV-lea. La nivelul Banatului de deal și de munte această distincție este mult mai evidentă, determinată fiind de atât de poziția geo-strategică, de frontieră sudică a regatului, cât și de particularitățile de relief, care au permis conservarea unei masive comunități românești ce a evoluat potrivit canoanelor sociale și juridice ale vremii. Nu au lipsit imixtiunile străine în sistemul proprietății funciare bănățene, dar ele s-au produs, după câte am văzut, în acea zonă limitrofă, situată la trecerea dinspre banatul de Severin înspre comitatul Timiș, acolo unde râul Bârzava coboară de pe rama Munților Dognecei spre câmpia ce îi poartă numele, una din extrem de puținele zone de câmpie ale Banatului cărășan.

⁸⁰ Hurmuzaki, *op. cit.*, II/1, 445.

⁸¹ *Ibidem*, 511.

⁸² A fost vorba de Ladislau, Ioan, Mihail, fiii lui Nicolae, de Petru și Ladislau, fiii lui Novac și de Rada Ioan ce primesc cu titlul nouă danie părți din posesiunile Mehadica, Cebnic și Pârvoja din districtul Mehadia, alături de nobilii Ștefan și Ladislau de Gârliște. Vezi Pesty Fr., *A Szörényi bántág...*, II, 366.

⁸³ Mihail P. Dan, *Un stegar al luptei antiotomane. Iancu de Hunedoara*, București, (1974), 69.

⁷⁸ Pesty Fr., *Krassó...*, III, 263.

⁷⁹ *Ibidem*, 359.

În acest spațiu s-a putut distinge cel mai bine un întreit raport, adeseori conflictual, între cnezi și nobilii alogeni, între cnezi și cnezii nobili români, precum și între diferitele grupuri de cnezi români bănățeni. A rezultat astfel o problematică complexă, care s-a centrat pe stăpânirea asupra pământului, din care a rezultat un lung șir de conflicte, ce au oscilat între cadrul legal al scaunelor de judecată și variatele forme de manifestare violentă, ieșite, evident, din legalitate.

În privința generalizatei probleme a stăpânirii asupra pământului, am distins modalități diferite de abordare și manifestare, care s-au reflectat în mod particular la nivelul raporturilor dintre cnezii români și nobilii alogeni, dar și între cnezii români și nobilii români bănățeni. În primul caz, uzurpările în forță par a fi fost calea cea mai directă prin care elemente străine de comunitatea românească a Banatului de deal și de munte au pătruns în sistemul proprietății funciare al zonei, cazul familiilor Himfy de Remetca, Chep de Ghertenis sau Ioan Pecenegul fiind ilustrative. Posesiunile vizate au aparținut unor cnezi bănățeni, iar modalitățile prin care acești nobili și-au însușit sate întregi au împletit acțiunile juridice cu violențele fizice. Acolo unde nu au existat acte de stăpânire pe care cnezii să le poată contrapune pretențiilor uzurpatoare ale nobililor alogeni, scaunele de judecată au decis fără excepție, dar, trebuie recunoscut, în spiritul legislației în vigoare (restrictivă și nivelatoare însă) întotdeauna în favoarea temeiului de drept și în defavoare tradiției cutumiare. De remarcat însă faptul că informația documentară vorbește în anumite cazuri de distrugerea deliberată, prin incendierea caselor cneziale, a unor acte ce le certificau dreptul de stăpânire asupra satelor lor, ceea ce, dincolo de aspectul moral al situației, ne indică o anumită atitudine și un anumit comportament ce a însoțit procesul de redesenare al sistemului patrimonial bănățean, în special în zona de interferență la care ne-am referit, ce trebuie atribuit însă întregii lumi a stăpânilor feudali de pământuri, și nu doar ca o particularitate a ținutului. Și, dacă mai punem la socoteală faptul că, în anumite cazuri, intermediari ai unor asemenea forme de preluare forțată a dreptului de stăpânire funciară s-au dovedit a fi tot cnezi bănățeni, nu putem să nu ne interogăm asupra motivațiilor ce le-au determinat acțiunile ostile, ce par a fi departe de ceea ce s-ar aștepta de la o anumită solidaritate de grup social sau etnic. Dar, încă o dată, nu credem că aceștia au fost parametrii

predominanți după care a funcționat societatea medievală bănățeană a acelor timpuri. Căci, în situațiile în care cnezii români au putut dovedi în fața scaunelor de judecată îndreptățirea cauzei lor prin prezentarea actelor de stăpânire, cum a fost cazul cnezilor din familia lui Baci din Agriș, a stăpânirilor voievodului Lupcin sau ale cnezilor din *Nexefalva*, decizia s-a acordat în favoarea lor, iar posesiunile care inițial le-au fost uzurpate sau confiscate, le-au fost redade prin autoritatea judiciară a ținutului. Problema este însă câți dintre cnezii români bănățeni au ajuns să dețină asemenea acte, fără a urma în timp ascensiunea spre statutul de cnezi nobili? Răspunsul considerăm că este acela că numărul lor trebuie că a fost destul de scăzut, de unde și evoluția lor ulterioară, descendentă în ierarhia socială a Banatului.

Pe de-altă parte, analizând raporturile dintre cnezii locali și nobilii români bănățeni, ne-a atras atenția o situație oarecum diferită, în care modalitățile prin care cnezii nobili au reușit să își creeze un ascendent asupra emulilor lor mai vitregiți de soartă au evitat acțiunile în forță, dar și-au dovedit aceeași eficiență practică. Căci, uzând de sistemul înfrățirii pe moșie, al condvizionalității, la un moment dat nobilii au reușit să tranșeze dreptul de stăpânire în favoarea lor. Fie că a fost vorba de mai multe ramuri ale aceleiași familii ce și-au stăpânit pământurile în comun încă din vechime, dintre care doar unii au reușit să dobândească acte oficiale de stăpânire, în timp ce ceilalți au invocat cutuma de partea lor (ce nu a mai avut valabilitate de la un moment dat), fie că unii cnezi au acceptat în mod deliberat indiviziunea cu familii nobile române pentru a obține protecția acestora față de alte presiuni venite din partea unor elemente străine locului, rezultatul a fost același atunci când s-a ajuns în fața scaunului de judecată – preeminența social-juridică a celor din urmă a surclasat vechiul drept cutumiar. Exemplele oferite de familiile Deș de Timișel și Mâtnic de Ohaba Mâtnic sunt elocvente din acest punct de vedere. Rămâne însă, ca imagine particulară a zonei, acest dublu raport ce s-a constituit în timp între nobilii alogeni și cnezii români, dar și între nobilii români de origine cnezială ei înșiși și cnezii bănățeni de rând.

Pe de-altă parte, întreaga problematică a stăpânirii asupra pământului, cu formele sale diferite de manifestare, a generat soluții variate de rezolvare litigiilor, ce au alternat legalitatea cu violența individuală sau de grup. Cazul clasic a fost, fără îndoială, judecata în fața autorităților

locale sau centrale, dar este evident faptul că deciziile scaunelor de judecată au fost, în majoritatea cazurilor, defavorabile cnezimii, lipsită tocmai de principalul argument ce ar fi putut funcționa în apărarea sa – actul scris doveditor. Neajunsurilor și vexațiilor de tot felul cnezii le-au răspuns adesea printr-o serie de plângeri (cum au fost cele din anii 1369, 1376 sau 1430), ce își dovedesc astăzi utilitatea tocmai datorită faptului că exprimă o serie de realități ce ar fi fost mai greu detectabile din limbajul adeseori sec al documentelor. Dar, atunci când mijloacele legale s-au dovedit a fi insuficiente, s-a ajuns la atitudini radicale, violente, la atacuri, jefuiri, incendieri, omucideri – o imagine deloc străină oricăror timpuri sau vremuri. Este interesant de remarcat că protagoniști ai unor asemenea scene au fost cu predilecție nobilii alogeni și cnezii bănățeni, fapt motivat, în opinia noastră, mai puțin de elementul etnic, și mai mult de modul în care cei dintâi au pătruns în zonă și s-au suprapus peste un sistem patrimonial ce își avea deja stăpânii, recunoscuți sau nu de către puterea centrală. O simplă derulare a exemplelor oferite ne conduce însă la întrebarea – care parte a fost mai violentă? Probabil că răspunsul ține de o altă întrebare ce decurge din întreg contextul vremii: care parte a fost mai prejudiciată în timp? Or, din acest punct de vedere, nu există vreun echivoc. Pe de-altă parte, relațiile conflictuale dintre nobilii și cnezii români bănățeni par a se fi manifestat într-o altă tonalitate, mai atenuată, dar, în fond, cu aceeași finalitate – aceea că statutul nobiliar, recunoscut ca atare de autoritățile statului, a avut întotdeauna câștig de cauză în fața tradiției, a cutumei. La urma urmelor, avem de-a face cu atitudini diferite generate de abordări diferite, căci într-un fel a fost percepută uzurparea, chiar dacă s-a plecat de la o bază legală – aceea a donației regale, și altfel a fost acceptată depozedarea prin manevrarea dreptului de stăpânire în indiviziune.

Dincolo de toate aceste aspecte conflictuale, a căror reflectarea documentară este mult mai bine reprezentată, considerăm că normalitatea vieții cotidiene a predominat și în acele vremuri, fapt ilustrat de o serie de documente care fac referire la practici și atitudini obișnuite condiției unui anumit palier social. Zălogiri, hotărniciri, înfrățiri pe moșie, moșteniri, prestarea serviciilor militare – tot atâtea ipostaze specifice unei categorii sociale ce s-a constituit în elita socială a Banatului cărășan încă din perioada arpadiană, pentru ca mai apoi să le transmită în forme prea puțin alterate acelor cnezi care au

reușit ascensiunea în ierarhia socială prin recunoașterea oficială a statutului lor privilegiat. În consecință, asistăm la un secol de istorie socială, în care evoluția cnezimii române bănățene a cunoscut variate forme de manifestare, de la ascensiunea ierarhică a unora, la decăderea altora la nivelul palierelor inferioare ale societății bănățene. Numai că, în opinia noastră, procesul a fost gradual, nuanțat, cu suișuri și coborâșuri, în cadrul căruia banalitatea unei existențe cotidiene a alternat cu momentele de tensiune socială, politico-militară sau confesională, față de care cnezimea a reacționat în maniere diferite, adaptate problemelor cărora a trebuit să le facă față, în încercarea de a prezerva cât mai mult din vechiul lor statut economic și social.

NOBLES ET KNEZES BANATIENS – DES NOUVELLES REFLEXIONS SUR QUELQUES MUTATIONS SOCIALES

Résumé

Le problème concernant l'évolution des knezes dans l'espace roumain médiéval, en général, et des knezes roumains transylvains et banatiens, en particulier, a connu des longues débats dans l'historiographie roumaine du dernier siècle, les opinions, les contradictions ou les certitudes se manifestant sur un champ relativement fertile du point de vue documentaire, fait qui a déterminé des nombreuses contributions scientifiques, variables du point de vue de leur valeur et importance, mais pleinement déterminés pour donner des réponses qualifiées sur des quelques interrogations vis-à-vis de la construction des élites sociales roumaines médiévales. Nous n'avons aucunement l'intention de reprendre cette discussion, du point de vue de la position relative à ce que les knezes roumains aient représente dans le Moyen Age transylvain ou banatien, en dépit du fait que ce sujet n'est pas encore épuisé pleinement, étant donné le fait que des nouvelles informations documentaires peuvent apparaître et les modalités d'interprétation historique contiennent encore beaucoup d'éléments polémiques pour qu'on arrive à une conclusion finale et unitaire dans son acception au niveau de la recherche médiéviste roumaine. C'est à remarquer néanmoins l'évolution des théories vis-à-vis du rôle et de la place de la noblesse roumaine dans la société médiévale de la Transylvanie et du

Banat, déterminé par le stade des recherches historiques, par des courants et des tendances de l'historiographie, partagées par les auteurs qui ont abordé ce sort de problèmes, y ajoutant les méthodologies utilisées ou des conditionnements idéologiques, toutes exerçant des pressions qui ont distorsionné quelquefois les résultats des recherches publiées. Ni le dialogue avec l'historiographie hongroise, beaucoup plus avantagée par l'accès plus facile aux ressources documentaires, n'a pas eu le rendement espéré, tant que ce "dialogue" a été en réalité un dialogue des sourds, fondé sur des considérants nationalistes, les acteurs de ce dialogue n'ayant aucunement la puissance de les dépasser en faveur d'un correcte traitement appliqué aux réalités spécifiques pour une société comme celle médiévale, qui a évolué sur des coordonnées totalement différentes d'une époque plus ou moins proche de nos jours.

L'étude des élites roumaines du Banat médiéval a favorisé l'approchement du milieu social dans lequel celles-ci ont évolué, en partant du stade de knezes méconnus du point de vue officiel dans leurs possessions patrimoniales, vers celui ou ces nobles obtiennent des documents probatoires pour leur droit de maîtrise foncière, dans le siècle suivant acquérant le statut de nobilité, selon les documents de chancellerie qui accompagnent les actes de propriété. Tout en suivant cette perspective, l'étude des plusieurs documents envisageant un siècle tout entier – 1350-1450 – période névralgique, définitoire pour le profil ultérieur, tant pour celui des knezes, que de la noblesse, nous avait permis une introspection plus détaillée dans les rapports d'entre les nobles et les knezes banatiens, marquée par des exemples concrètes, dont la finalité pourrait offrir une nouvelle dimension au paysage social du Banat Montagneux médiéval.

L'équation sociale que nous la proposons prit en considération un triple rapport établi au niveau de la contrée, tout en partant de la nouvelle législation introduite par la dynastie Angevine, entre les knezes habituels (qui n'ont pas encore obtenu les documents de confirmation dans leurs anciennes possessions), les knezes nobles roumains (reconnus par le pouvoir central par les actes de nouveau don conferts juste dans cette période) et les nobles allogènes, établis dans la zone grâce à des dons royaux, ceux-ci se manifestant en un élément perturbateur, qui va compliquer le processus de redésignage des superstructures sociales banatiennes.

Il faut préciser, avant tout, qu'il s'agit d'un rapport sensiblement différent d'une zone à l'autre, car le Banat collinaire et montagneux avait ses traits spécifiques, avec ses huit districts privilégiés (circonscrits en général au Banat de Séverin), plus protégés des immixtions externes, le Banat de la zone de plaine du comitat de Timis, favorable au développement des grands domaines foncières, donc intéressant pour la noblesse du royaume ou pour ses dignitaires. C'est extrêmement intéressant l'espace d'interférence d'entre les deux zones, là où les frictions déterminés par le droit de maîtrise sur les terres ont été beaucoup plus virulentes en mesure qu'ici se sont intersectés trois groupes d'intérêts: celui des knezes habituels, situés sous des diverses formes de subordination et qui cherchent garder un part de leurs possessions foncières; celui des knezes nobles roumains, déjà possesseurs des nouveaux titres de dons, qui vont consolider leurs possessions foncières; celui des nobles allogènes doués avec des terres dans cette zone par la cour royal, sans aucune doute, la fraction puissamment intéressée dans l'extension la plus rapide possible, donc plus brutale, des possessions foncières. Cet étude est consacré juste à cette zone intermédiaire car, selon notre opinion, on trouve ici la typologie la plus relevante concernant les conflits pour la maîtrise, tels comme se sont manifestés ceux-ci pendant le XIV-e siècle et dans la première moitié du XV-e siècle, alors quand on a "redessiné", selon la nouvelle législation, le système foncier banatien. En conséquence, on peut reconnaître cette ligne de démarcation aux frontières qui séparaient le comitat de Timis de l'espace des huit districts privilégiés de Caraș, de Lugoj, de Sebes, de Comiat, de Izvoarele Carașului et de Barzava se manifestant les plus nombreuses confrontations entre les nobles et les knezes, tranchés presque toujours en faveur de la dernière catégorie. Dans nos jours, il s'agit du coin nord-ouest du département de Caraș-Severin, là où le cours de la rivière de Bârzava quitte la zone collinaire et montagneuse de Dognecea vers la plaine de Timis, dans l'aréal des localités de Berzovia, de Ghertenis, de Ramna, et de Sosdea. Du point de vue géographique il s'agit de la seule zone de plaine du Banat de Caraș, fait qui renforce l'argumentation vis-à-vis du puissant intérêt des éléments allogènes pour ces endroits.

ALBERTUS ARCHIDIACONUS THEMESIENSIS. ÎNTE CELE TEMPORALE ȘI CELE SPIRITUALE

Adrian Magina*

Cuvinte cheie: *Albertus Archidiaconus, Timiș, Banat.*

Mots clès: *Albertus Archidiaconus, Timiș, Banat.*

În prima jumătate a secolului al XV-lea o dispută între două familii proeminente ale Banatului de câmpie – Himfy și Dáncs¹ – a dat posibilitatea afirmării lui Albert arhidiacon de Timiș și vicar general al episcopiei Cenadului. Personajul în cauză era deja cunoscut în istoriografia mai veche² dar actele emaneate cu această ocazie oferă cele mai consistente indicii despre activitatea sa și sfera de competență a instituției pe care o coordona. Se pot urmări astfel atribuțiile unui oficial al bisericii romano-catolice din Banat prin prisma celor două funcții deținute: arhidiacon și vicar episcopal.

Instituția arhidiaconatului își găsește originea în primele secole ale bisericii creștine, fiind menționată - cu evidente competențe incipiente – încă din secolul al IV-lea. Modelul a fost preluat de biserica apuseană în secolul VIII atinând apogeul în secolele XI-XIII. Până la mijlocul veacului al XVI-lea la Conciliul de la Trento arhidiaconul, membru al capitolului catedral în același timp, avea în teritoriu o autoritate comparabilă cu aceea a superiorului său canonic, episcopul. Hotărârile tridentine au redus drastic sfera de competență a acestui oficial ecleziastic, ducând în timp la disoluția instituției³.

În cadrul Regatului maghiar biserica romano-catolică a preluat modelul organizatoric al instituțiilor pe filieră germană sau italiană. În acest sens putem urmări și întemeierea diecezei Cenadului care își leagă numele de venețianului Gerardo de Sagredo. La fel ca și în celelalte

episcopii maghiare în dieceza bănățeană au fost implementate toate instituțiile subdiacante printre care se numără și arhidiaconatul. Primele știri despre existența acestor oficiali ai bisericii în Banat sunt destul de târzii, provenind de la sfârșitul secolului al XIII-lea. Faptul trebuie pus în legătură cu întinderea graduală a autorității episcopale în teritoriu. Primul arhidiacon menționat în documente este din anul 1285 în districtul arhidiaconal de dincolo de Mureș. În același an este amintit și arhidiaconul de Caraș, pentru ca trei ani mai târziu să fie pomeniți cei de Arad și de Keve. În mod surprinzător în zonele cel mai bine populate de credincioșii romano-catolici, Timiș și Cenad, acești oficiali sunt amintiți doar în 1322 respectiv 1333. Relativ în aceeași perioadă sunt amintite alte două districte arhidiaconale, Torontal, în 1329 care prelua de fapt jurisdicția deținută anterior de arhidiaconatul de Keve, și Sebeș în 1334⁴. Structura instituțională a celor șapte districte conduse de arhidiaconi a rămas neschimbată până la ocuparea Banatului de către otomani la mijlocul secolului al XVI-lea.

În cazul ungar autoritatea arhidiaconului se suprapunea în teritoriu autorității politice reprezentate de comitat. În episcopia de Cenad excepția o face districtul de dincolo de Mureș a cărui întemeiere a fost legată de existența capitolului asociat dedicat Mântuitorului⁵.

*Muzeul Banatului Montan, Bd. Republicii, nr. 10, Reșita, e-mail: adimagina@gmail.com.

¹Pentru cele două familii sunt utile informațiile oferite de Lendvai Miklos, *Temesvármegye nemes családjai*, Budapesta, (1896), 34; 67-68.

²În acest sens Borovszky Samu, *Csanád vármegye története 1715-ig*, vol. I, Budapesta, (1896), 405-406.

³Introduceri utile în subiect în articolul lui B. Panzram, Archidiacon. *Lexikon des Mittelalters*, ed. J.B. Metzler, (2000), col. 896-897; sau în *Enciclopedia Catholica*, vol. I, sub voce – archidiacon. Hotărârile tridentine pot fi găsite în original în *Sacrosancti et oecumenici Concilii Tridentini*, Tynavia, 1765 sau în traducerea engleză a lui J. Waterworth, *The Council of Trent*, Londra, (1848).

⁴Pentru situația din Ungaria articolul lui Érszegi Géza, *Esperes. Korai magyar történeti lexikon (9-14 század)*, Budapesta, (1994), 198-199 și foarte bine documentatul studiu al lui Szeredy József, *Egyházjog*, vol. I, Pécs, (1879). Pentru cazul diecezei de Cenad: Borovszky S., *op. cit.*, 346-456; Szentkláray Jenő, *A csanád egyházmegye plébániák története*, vol. I, Budapesta, (1898); Koszta László, *Dél – Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. Dél Alföld és Szer, Szeged*, (2000), 41-77; Petrovics István, *A Duna-Tisza-Maros-köz és Temesvár egyházi viszonyai a középkorban. Erdélyi várostörténeti tanulmányok*, Miercurea Ciuc, (2003), 43-68; Dumitru Țicu, *Geografia ecleziastică a Banatului medieval*, Cluj-Napoca, (2007), 14-20.

⁵Szentkláray J., *op. cit.*, 15-21.

Așa cum aminteam arhidiaconii proveneau dintre membrii capitulurilor catedrale deținând și funcția de canonic. Se pare că în unele cazuri exista o legătură inseparabilă între funcția de decan al capitulului și aceea de arhidiacon⁶. În perioada secolelor XIII-XV autoritatea arhidiaconilor este distinctă de a episcopului intrând uneori în conflict cu drepturile titularilor diecezei. Cele mai semnificative competențe erau atât de natură spirituală cât și temporală: ajutau episcopii la slujbele importante, examinau și prezentau novicii episcopului, introduceau în funcții clerul secular și cel monahal (abații), supravegheau clericii din sfera lor de autoritate, se îngrijeau de lăcașurile de cult din subordine, supravegheau veniturile bisericești, puteau ține acel *sinodus archidiaconalis*, la care participau atât preoții din subordine cât și mirenii care urmau să fie judecați din anumite pricini. Cele mai importante atribuții erau aceea de a ține un tribunal arhidiaconal, în care puteau interveni în problemele de drept marital, moral și disciplină, posibilitatea de a introduce cenzura ecleziastică, de a excomunica și de a face vizitații canonice în districtul subordonat. Această din urmă competență, împreună cu dreptul de a judeca cauze matrimoniale și criminale, le sunt îngrădite arhidiaconilor în urma Conciliului de la Trento. Tot atunci își pierde și dreptul de a mai excomunica sau de a lua măsuri speciale împotriva clerului subordonat. Vizitația canonică de care aminteam era considerată, probabil, cel mai reprezentativ drept arhidiaconal deoarece oficialul își vizita anual districtul din subordine colectând cu această ocazie și o taxă de la preoți numită *procuratio*⁷.

De foarte multe ori drepturile și îndatoririle arhidiaconului se intersectau cu acelea ale vicarului episcopal care era ales de cele mai multe ori din rândul corpului arhidiaconal. Inițial vicarul a apărut pentru a suplini lipsa unui titular al diecezei dar în timp se coagulează definitiv ca o instituție, impunându-se pe la mijlocul secolului al XIV-lea. În această funcție erau aleși sau numiți de obicei arhidiaconii care aveau licența sau doctoratul în drept canonic. Situația este conformă cu prevederile sinodului de la Buda care cerea ca arhidiaconii să aibă aceleași studii pentru a accede în funcție. Cele mai multe cazuri în care vicarii episcopali erau implicați erau de natură patrimonială, subsumate acelor *causae matrimoniales*. Frecvent apare în practica juridică a acestor vicari probleme de patrimoniu și

consecințele acestuia dar și aspecte legate de dreptul de moștenire pe linie feminină, *quarta filialis* sau *quarta puellaris*. Un ultim aspect care trebuie menționat este dreptul vicarilor de a controla dogma și practicile religioase având certe competențe în combaterea ereziei⁸.

În cazul oficialului ecleziastic la care mă voi referi, cele două sfere de competență se suprapun, el fiind atât arhidiacon de Timiș cât și vicar episcopal în același timp. De la primul arhidiacon de care se știe, Ștefan, și până la ultimul, George Komlosi, până în prezent sunt cunoscute 16 persoane care s-au succedat în funcția arhidiaconală a Timișului⁹. Acest arhidiaconat era cel mai reprezentativ din dieceza Cenadului ca întindere teritorială și număr de localități. Era împărțit în trei decanate: de dincoace de Timiș cu 30 de localități, dintre Timiș și Bârzava cu 28 și dintre cele două Timișuri cu 26 de localități, însumând așadar 84 de așezări¹⁰.

Despre Albert, al nouălea arhidiacon de Timiș dintre cei cunoscuți, nu știm nimic anterior primei sale apariții pe acest post în 1427. În mod similar celorlalți este posibil ca și el să fi avut studii superioare. Singurul student cu acest nume provenind din Banat a fost Albert de Kerot, familiar al prepozitului de Cenad și viitor episcop, Ladislau Marczali. Împreună cu alți patru studenți era înmatriculat la Universitatea din Viena în anul 1419¹¹. Există probabilitatea ca cel care a studiat la Viena în acel an să fie identic cu viitorul arhidiacon. În 1423 Ladislau Marczali a ocupat scaunul episcopal de la Cenad¹² și este posibil să-și fi propulsat familiarul în funcția arhidiaconală. Actul din 13 aprilie 1427 reprezintă prima mențiune a lui ca titular al acestui oficiu¹³. Până în anul 1433 prezența sa este consemnată în alte patru documente emise de capitlul din Cenad în diverse probleme de patrimoniu¹⁴. Fiind unul dintre canonicii capitulari Albert rezida în Cenad, atribuțiile sale în teritoriu fiind exercitate prin

⁸ Adinel Dincă, Vicarii generali ai episcopului Transilvaniei în secolul al XIV-lea, în curs de apariție în *Anuarul Institutului de Istorie „George Bariț”*. Mulțumesc pe această cale colegului și prietenului A. Dincă pentru că mi-a pus la dispoziție acest material; K. Vekov, *op. cit.*, 115 pentru prevederile sinodului de la Buda.

⁹ Borovszky S., *op. cit.*, 404-407.

¹⁰ Szentklároy J., *op. cit.*, 36-40.

¹¹ Costin Feneșan, Studenți din Banat la universitățile străine până la 1552. *RI*, (1976), 1956.

¹² Borovszky S., *op. cit.*, 359.

¹³ Pesty Fryges, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortway Tivadar, vol. I, 614 în formula *Albertho Themesiensis*. Documentul este publicat de editor fără datarea exactă a zilei. Pentru data exactă Borovszky S., *op. cit.*, 405.

¹⁴ *Ibidem*.

⁶ Károly Vekov, *Locul de adevărit din Alba-Iulia (secolele XIII-XVI)*, Cluj-Napoca, (2003), 120.

⁷ Szeredy J., *op. cit.*, 516-521; Szentkláray J., *op. cit.*, 7-8.

intermediul unor subordonați, în acest sens fiind amintit vice-arhidiaconul Ștefan de Timișoara în 1435¹⁵.

Conflictul de care aminteam ivit între familiile Himfy și Dáncs în problema bunurilor de proveniență maritală a necesitat intervenția unui oficial al bisericii pentru medierea disputei. În aceste condiții Albert este numit vicar episcopal cu scopul de a soluționa problema. Cazul nu este singular în dieceza bănățeană, primul vicar episcopal cunoscut, Iacob, fiind numit de către episcopul Ioan în 1391 tot pentru a rezolva o dispută atribuită acelor *causae matrimoniales*¹⁶. Dreptul canonic prevedea numirea unui vicar în anumite cazuri: al îmbolnăvirii episcopului, a întinderii extreme a diecezei care ar fi fost greu de guvernat sau pentru rezolvarea unor cazuri speciale, așa cum sunt cele legate de matrimoniu¹⁷. Spre diferență de Cenad, în Transilvania apariția instituției vicariale a fost pusă în legătură cu exercitarea atribuțiilor episcopale în absența unui titular al diecezei¹⁸.

În perioada 19 august 1433 - 12 martie 1435 Albert emite un număr de 13 documente la care se adaugă alte patru acte care îi sunt adresate, toate în legătură cu disputa inter-nobilă amintită¹⁹. Numărul relativ mare de acte pentru o perioadă scurtă de timp, emise de către acest oficial a dat posibilitatea conturării unor aspecte privind sfera sa de competență. Încă din primul document se intitulează *archidiaconus Temesiensis, canonicus et vicarius ecclesiae Chanadiensis*²⁰, cumulând astfel o dublă autoritate juridicțională. În alte câteva documente apare formula *vicarius in spiritualibus generalis*²¹ ceea ce indică o sferă de competență lărgită a deținătorului funcției.

Intervenția lui Albert în disputa dintre Himfy și Dáncs face parte, după cum aminteam, din sfera de jurisdicție a vicarului și mai puțin de pe poziția arhidiaconului. Alături de problemele juridice poate fi urmărită și colaborarea între diferitele segmente ale ierarhiei eclesiastice din teritoriu pentru că cele mai multe scrisori sunt adresate preoților din Cuiești, Remetea, Halimba și Duboz²², actori care relaționează direct cu cei aflați în conflict. Nereușita soluționării pașnice a

disputei a generat reacția oficialului bisericesc prin apelul la cea mai serioasă metodă coercitivă, interdictul eclezias-tic, aruncat asupra familiei Himfy în 1435, fapt ce presupunea o izolare extremă, nobililor respectivi fiindu-le refuzate orice fel de servicii religioase iar pe de altă parte membrilor comunității fiindu-le interzis orice contact cu aceștia²³.

În prima jumătate a anului 1434 murea episcopul Ladislau Marczali²⁴. Potrivit aceluiași drept canonic în termen de câteva zile canonicii trebuiau să numească un vicar pentru dieceza aflată în *sedes vacantia*²⁵. În 7 mai 1434 Albert este încă amintit ca arhidiacon și vicar²⁶; după moartea episcopului colegiul canonicilor a decis înlocuirea sa din oficiul vicarial pentru că în iulie 1434 în această demnitate este pomenit Ștefan cantorul *vicarius in spiritualibus per capitulum deputatus*²⁷. De abia la începutul anului următor, cu asentimentul aceluiași capitol, Albert revine în funcția vicarială, exercitându-și dreptul de a arunca interdictul amintit, intitulăția sa de această dată fiind *archidiaconus Themesiensis, canonicusque ecclesie Chanadiensis nec non per honorabile capitulum eiusdem sede vacante vicarius in spiritualibus ac causarum auditor generalis* semnificând deplina autoritate deținută în lipsa episcopului²⁸. Încheierea pentru moment a disputei între cele două familii face ca actele emise de către arhidiacon să devină o raritate, cel puțin până în momentul actual al cunoașterii surselor. O excepție o reprezintă scrisoarea din 1436 prin care Albert, din perspectiva vicarului solicită sprijin inchiizitorului italian Jacobo della Marchia în eradicarea ideilor husite care pătrunseseră în dieceză în primele decenii ale secolului al XV-lea²⁹. În 1438 scaunul episcopal este ocupat de către Petru, fapt ce a determinat pierderea funcției de vicar de către Albert și intrarea arhidiaconului de Timiș într-un con de umbră. La aceasta a contribuit și faptul că episcopul Petru (1438-1457) era de origine sau înrudit cu familia Himfy³⁰, excomunicată de către

²³ Dl. 54909.

²⁴ Borovszky S., *op. cit.*, 359.

²⁵ La conciliul de la Trento s-a hotărât ca această perioadă să nu depășească 8 zile, *The Council of Trent*, trad. J. Waterworth, Londra, (1848), 223.

²⁶ Dl. 54867.

²⁷ Dl. 54877.

²⁸ D. 54909.

²⁹ Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, vol. X/7, Buda, (1843), 810. Încă din 1411 un student din dieceza Cenadului era eliminat de la universitățile din Praga și Viena pentru ideile husite, C. Feneșan, *op. cit.*, 1948.

³⁰ Borovszky S., *op. cit.*, 360.

¹⁵ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (în continuare Dl.), 54909. Atribuțiile vice-arhidiaconului la Szeredy J., *op. cit.*, 521-526.

¹⁶ Dl. 42478.

¹⁷ Szeredy J., *op. cit.*, 510.

¹⁸ Adinel Dincă, *op. cit.*

¹⁹ Vezi anexele.

²⁰ Dl. 54821.

²¹ Dl. 54829, Dl. 54833.

²² A se vedea anexele.

Albert. Doar câteva scrisori de punere în posesie emise de către capitulul din Cenad îl mai amintesc sporadic pe Albert. Ultima sa menționare este din 5 februarie 1445. Probabil la începutul acestui an sau la începutul celui următor a decedat, urmașul său fiind deja amintit în 26 mai 1446³¹.

Importanța prezenței lui Albert în funcția de arhidiacon de Timiș între 1427 și 1445 și vicar episcopal între 1433 și 1437 este dată de faptul că a fost singurul oficial ecleziastic din acest teritoriu de la care au rămas un număr destul de mare de documente. Chiar dacă este vorba numai despre rezolvarea unei dispute inter-nobiliare, scrisorile respective oferă dovada ariei jurisdicționale a celor două instituții dar și modalitatea de disciplinare a credincioșilor avută de oamenii bisericii în Evul mediu târziu. Cu toate că nu a ieșit din tiparele funcției acest oficial a reușit să conducă pentru o scurtă perioadă destinele diecezei de Cenad jonglând între cele spirituale și cele temporale.

ANEXE:

I

19 august 1433, Cenad

Original: Magyar Országos Levéltár (MOL), Dl. 54821, hârtie, pe verso, pecete de închidere aplicată în ceară verde.

Copie: MOL, P 1732 Fekete Nagy Antal hagyatéka, 1 tétel, 1 csomó, *Temesi bántáság oklevéltára 1431-1440*, 745.

Albertus archidiaconus Themesiensis
canonicus et vicarius
ecclesie Chanadiensis

Iniugimus vobis sub pena excommunicationis, quatenus accedentes personaliter ad Kewesd¹, ibique magnificum dominum Danch de Maczadonya contra et adversus nobiles viros Ladislaum, Nicolaum et Frank filios Stephani filii Petri dicti Hym ac nobilem dominam Annam relictam condam Emericii similiter Hym de Remethe ratione dotum et rerum parafernalia ipsis ab eodem domino Danch provenire de iure debentium et aliis exinde sequentibus ad octavum diem datarum presentium nostram citetis in presentiam ad objecta eorum responsurum seriem

siquidem vestre citationis nobis conscientiose rescribendo et presentibus in specie remissis. Datum Chanadini feria quarta proxima ante festum sancti Stephani regis, anno Domini etc. XXXIII.

Verso: Discretis viris dominis Johanni de Remethe et N. de Dubaz ecclesiarum plebanis nobis in Christo dilectis citatorum par.

1. Cuiști, cetate regală și așezare ambele dispărute, localizate la Bocșa Română, județul Caraș-Severin.

II

31 august 1433¹, Cenad

Original: MOL Dl. 54824, hârtie, pe verso, pecete de închidere aplicată în ceară verde.

Copie: MOL, P 1732 Fekete Nagy Antal hagyatéka, 1 tétel, 1 csomó, *Temesi bántáság oklevéltára 1431-1440*, 746.

Albertus archidiaconus Themesiensis
canonicus et vicarius
ecclesie Chanadiensis

Iniugimus vobis sub pena excommunicationis, quatenus accedentes personaliter ad Kewesd, ibique magnificum dominum Nicolaum filii Petri de Maczadonia et Nicolaum filium eiusdem contra et adversus nobiles viros Ladislaum, Nicolaum et Frank filios condam Stephani filii Petri dicti Hym ac nobilem dominam Annam, relictam condam Emericii similiter Hym de Remethe ratione dotum et rerum parafernalia ipsis ab eadem provenire iuxta regni consuetudinem debentium et aliis exinde sequentibus ad quendecimum diem datarum presentium nostram citetis in presentiam ad objecta eorundem responsuros. Seriem siquidem vestre citationis nobis rescribendo conscientiose. Presentibus in specie remissis. Datum Chanadini feria secunda proxima post festum decollationis sancti Johannis, anno etc. XXXIII.

Verso: Discretis viris dominis Johanni de Remethe et N. de Dobaz ecclesiarum plebanis nobis in Christo dilectis citatorum post.

Însemnare în josul paginii documentului: Pater noster in Christo honorande. Fecimus mandatum vestre discretionis quia accesimus ad Kewesd et ibique magnificum virum Nicolaum

³¹ *Ibidem*, 406.

Petri et alterum Nicolaum filium eiusdem citavimus ad quindecimum diem datarum presentium responsuros.

Albertus archidiaconus Themesiensis
canonicus et vicarius
ecclesie Chanadiensis

1. Un mandat identic din aceeași dată - Dl. 54825.

III

4 septembrie 1433, Cenad

Original: MOL Dl. 54826, hârtie, pe verso, pecete de închidere aplicată în ceară verde.

Copie: MOL, P 1732 Fekete Nagy Antal hagyatéka, 1 tétel, 1 csomó, *Temesi bánság oklevéltára 1431-1440, 747.*

Albertus archidiaconus Themesiensis
canonicus et vicarius
ecclesie Chanadiensis

Damus pro memoria, quod cum iuxta aliarum literarum nostram citatoriarum magnificus dominus Danch de Maczadonia in causam attractus contra et adversus nobiles viros Ladislaum Nicolaum et Frank filios Stephani filii Petri dicti Hym ac nobilem dominam Annam relictam condam Emericii similiter Hym dicti ac Remethe feria secunda proxima post festum decollationis sancti Johannis baptiste coram nobis comparere debuisset, ipso tandem termino instante per prefatos nobiles legitimis diebus a horis sufficiente expectabus nostram in presentiam non venit, neque misit unde ipsorum consuetudine sedis nostre requirente in iudiciis consuetis commisimus fore convictum, si se rationabiliter non potent excusare. Datum Chanadini quinto die termini prenotati, anno Domini etc. XXXIII°.

Verso: Pro nobilibus Ladislao, Nicolao et Frank filiis Stephani filii Petri dicti Hym de Remethe actoribus et aliis infrascripti contra magnificum dominum Danch de Maczadonia in causam attractum iudicialis par.

IV

3 octombrie 1433, Cenad

Original: MOL Dl. 54828, hârtie, pe verso, pecete de închidere aplicată în ceară verde.

Copie: MOL, P 1732 Fekete Nagy Antal hagyatéka, 1 tétel, 1 csomó, *Temesi bánság oklevéltára 1431-1440, 751-752.*

Circumspecti et discreti viri. Quamquam nos per alias litteras nostras exinde confectas et emanatas aduicatorie datas et confectas commiserimus, ut magnificus Dancz de Maczedonia in termino per nos eidem assignato contra nobiles viros Ladislaum, Nicolaum et Frank filios Stephani filii Petri dicti Hym de Remethe ac nobilem dominam Annam relictam condam Emericii similiter Hym dicti de eadem actores per formam iuris legitime attractum ad instantiam Nicolai Zeremi dicti procuratoris legitimi eiusdem domini Dancz ad actionem et aquisitionem prenotatorum nobilium et domine propter cause arduitate in terminum per nos in eidem litteris nostris eidem consignato respondere debuisset. Quoquidem termino adveniente prenotatus dominus Dancz legitime comparere non curavit, ad actionemque prenotatorum respondere noluit, immo recusavit, pro quibus actoribus prenotatas nobilis vir Ladislaus in sua ac prenotatorum nobilium personis cum sufficienti procuratorio comparendo legitimisque diebus et horis sufficientibus expectatus eundemque dominum Dancz contumacia accusando, exindeque iudicium et iustitiam ipsis actoribus impetrando. Nosque ipsis petitionibus unacum universis dominis de capitulo acquiescentes decrevimus, quomodo prenotatus dominus Dancz prelibatis actoribus hac vice in expensis pro eorum iuramentum levando et factis sit idempnandus ulteriusque in uno termino per nos iuridice assignando contra annotatos actores ad actionem eorundem actorum responsurus teneatur comparere de super habundandi, pro (eo) vestris discretionis in virtute sancte obedientie et sub excommunicationis pena firmiter precipiendo mandamus, quatenus receptis presentibus, dum per eosdem requisiti fueritis, accedatis prenotatum dominum Dancz, amoneatis et inducatis que et nos tenore presentium sit a iure amonemus et indicamus per presentes, ut ipse dominus Dancz quintodecimo die presentium ad deponendum expensas premissas ac ad actionem eorundem responsurus, ut premititur, hic coram nobis legitime comparere debeat de super habundandi, qui si fecerit, bene quidem, alias certificando eundem ibidem, quod ad pertis coram nobis instantis unacum pleno capitulo iure dictante contra partem non comparentem ad ulteriora procedemus causa in eadem et quid in premissis faceritis cum tota executione vestra in

hac parte facienda ad eundem terminum per vestras litteras sigillis vestris propriis clausas nobis rescribatis consciencie presentibus in specie remissis. Datum Chanadini sabbatho proximo post festum beati Michaeli archangeli, anno Domini millesimo quadringentesimo tricesimo tertio.

Et ego Andreas Ladislai de Themeswar
notarius in premissis

Verso: Circumspectis et discretis viris dominis Johanni de Remethe et Michaeli de Egerzeg ecclesiarum plebanis nobis reverendis sincere dilectis.

Însemnare în josul paginii documentului: Orationes in Christo. Discrete vir domine. Fecimus mandatum vestre discretionis, quia accesimus ad oppidum Kewesd, ibique magnificum dominum Danch ammonuimus et induximus quindecim diem datarum presentium ad deponendum expensas ad actionem eisdem responsurum.

V

Înainte de 21 octombrie 1433, Cenad

Original: MOL DL. 54848, hârtie, pe verso, pecete inelară aplicată în ceară verde.

Copie: MOL, P 1732 Fekete Nagy Antal hagyatéka, 1 tétel, 1 csomó, *Temesi bászág oklevéltára 1431-1440*, 753.

Albertus archidiaconus Themesiensis
canonicus et vicarius ecclesie Chanadiensis,

Quia magnificus dominus Danch de Maczedonia iuxta continentiam aliarum litterarum nostrarum contra nobiles viros Ladislaum, Nicolaum et Frank, filios Stephani filii Petri dicti Him de Remethe, actores feria quarta, in festa scilicet undecim millium virginum coram nobis comparere et expensis in altero termino priori partibus adversis pro non comparentia eiusdem solvi debere adiucationiam per eosdem actores fide eorum mediante moderandis satisfacere ac ad [...]esset¹ certificatus super inde, quod si in termino predicto non compareat, tunc ad instantiam [...]eum¹ iures ordine observato ad ulteriora procedamus. Et quia ipso termino adveniente (...)¹ [legi]timum¹ suum procuratorem voluit comperere, pro eo vobis et vestrum ut a que in virtute sacte obedientiae et sub excommunicationis

pena iniugimus, quatenus visis presentibus accedendo personaliter ad (...)¹ magistri Danch, ipsum rursus et iterato noneatis et inducatis, ut quintodecimo (...)¹ coram nobis comparere ad actionemque actorum respondere et de dictis (...) satisfacere teneatur, qui si fecerit benequidem, alias elapsis ipsis quindecim (...)¹ Dancz interdictum ecclesiasticum [...]itis¹ in mandatis seriem vero (...)¹ rescribatis presentibus in specie remissis [...]o¹ tricesimo tertio.

Verso: Circumspectis et discretis viris dominis (...)¹.

1. Documentul deteriorat și ilizibil.

VI

2 noiembrie (1433)¹, Remetea

Original: MOL DL. 56609, hârtie, pe verso, 2 peceti inelare aplicate.

Copie: MOL, P 1732 Fekete Nagy Antal hagyatéka, 1 tétel, 1 csomó, *Temesi bászág oklevéltára 1431-1440*, 754.

Inclinationi animi ad optationem totius itaque boni vestre paternitati. Presens scriptum sit vestre paternitati, quod accesimus ad oppidum Kewesd et fecimus mandatum vestre devotionis secundario vice magnificum virum dominum Danch ammenuimus et inducimus ut quinto decimo die datarum presentium coram vobis comparere ad actionemque prefatorum actorum respondere de dictis expensis moderandis satisfacere teneatur. Scripta in Remethe², feria secunda post festum Omnium Sanctorum.

Johannes sacerdos de eadem Remethe et
Michael de Egereseg.

Verso: Honorabili viro domino Alberto et vicario ecclesie Chanadiensis patri et domino S. plurimum in Christo diligendo.

1. În regestele diplomelor medievale ale regatului ungar, întocmite de colectivul de cercetători de la Arhiva Națională Maghiară și publicate în varianta electronică pe CD (*A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa*, szerkesztette Rácz György, Budapest, 2003), documentul de față este datat în intervalul 1360-1370. Raportându-se la documentele a căror datare este sigură și corelându-l cu logica evenimentelor, în special cu perioada cât Albert a fost arhidiacon de Timiș, Fekete Nagy Antal îl datează în anul 1433.

2. Remetea sat dispărut în apropiere de comuna Berzovia județul Caraș-Severin.

3 noiembrie 1433, Timișoara

Original: MOL transumpt în documentul nr. VIII.

Copie: MOL, P 1732 Fekete Nagy Antal hagyatéka, 1 tétel, 1 csomó, *Temesi bántáság oklevéltára 1431-1440, 755.*

Venerabilis vir frater noster. Noveritis quod causa que inter nos ab una ac filios Hym de Remethe ab altera partibus super dote et rebus parafernalis vertebatur coram nobis condam causam eidem filii Hym mediantibus litteris suis per dominum Stephanum cantorem, compatrem nostrum carissimum ad manus vestras et eisdem Stephani cantoris submissent terminandum. Nosque ut viris fuerit, iuxta regni consuetudinem, nos de solutione non defendemus, unde vestram amicitiam et fraternitatem et intimis requirimus, quatenus condam causam ad regressum eiusdem domini Stephani cantoris dignemini differre et prorogare et quicquid cum causa diffini veritis promottimus in his scriptis motum habere et tenere.

Scripta in Themeswar, feria tertia proxima post festum Omnium Sanctorum, anno ad Domini etc. XXXIII

Danch de Maczadonia ad queris vestra beneplacita

Verso: Venerabili domino Alberto archidiacono Themensi canonico et vicario ecclesie Chanadiensis, amico et fratri nostro honorando.

VIII

7 noiembrie 1433, Cenad

Original: MOL Dl. 54829, hârtie, pecete inelară de închidere, aplicată în ceară verde sub text.

Copie: MOL, P 1732 Fekete Nagy Antal hagyatéka, 1 tétel, 1 csomó, *Temesi bántáság oklevéltára 1431-1440, 756-757.*

Albertus archidiaconus Themensiensis, canonicus et vicarius ecclesie Chanadiensis in spiritualibus generalis. Memorie commendamus, quod cum nos sabatho proximo ante octavas Omnium Sanctorum proxime preteritum pro faciendo indicio unacum nostris coassessoribus tribunal iudiciale sedissemus, specialiter causas inter magnificum dominum Danch de Maczadonia ac filios Hym de Remethe iusto inis equitate definire et discutere voluisscemus, tunc providus

Nicolaus dictus Zeremi legitimus procurator eiusdem domini Dancs exhibuit et presentavit nobis quasdam litteras predicti domini Dancz a largo sic scriptas: Venerabili domino Alberto archidiacono Themensiensi, canonico et vicario ecclesie Chanadiensis amico et fratri nostro honorando. Ab intra vero: Danch de Maczadonia, ad queris vestra beneplacita. Charum quidam litterarum exhibitione ibidem et instanti Laurentius dictus Zekos legitimis procurator prefatorum filiorum Hym petivit nos debita cum instantia ut tenerem earundem presentibus litteris nostris sub nostro sigillo dare et concedere dignaremur pro dictorum filiorum Hym uberiolem ad cautelam quidem litterarum tenet talis est: (urmează documentul nr. VII). Nos igitur petitionibus dicti Laurentii procuratoris filiorum Hym attendentes fore iustam et iuri consonam tenores predictarum litterarum domini Dancz nil addendo nilque diminuendo de verbo ad verbum presentibus litteris nostris transcribi et transsumi facientes eisdem filiis Hym duximus concedendas, uberiolem eorum ad cautelam. Datum Chanadini, termino in predicto anno Domini supradicto.

Ego Jacobus Michaelis notarius in premissis.

IX

8 noiembrie 1433, Cenad

Original: MOL Dl. 54830, hârtie, pe verso, pecete inelară de închidere aplicată în ceară verde.

Copie: MOL, P 1732 Fekete Nagy Antal hagyatéka, 1 tétel, 1 csomó, *Temesi bántáság oklevéltára 1431-1440, 758-759.*

Albertus archidiaconus Themensiensis canonicus et vicarius ecclesie Chanadiensis

Circumspecti viri nobis in Christo dilecti. Committere per alias certas litteras nostras monitorias superinde emanatas contra magnificum virum dominum Danch de Maczadonia in causam attractum ad instantiam nobilium virorum Ladislai, Nicolai et Frank filiorum Stephani filii Petri dicti Hym de Remethe actorum, quindecimo die festi scilicet undecim milium virginum proxime preteriti iuxta modum et processum eorundem litterarum nostrarum ad deffinitivam sententiam procedere debuisscemus, tamen ipso quindecimo die diei prenotate adveniente pro ipsisque partibus prenotatis procuratoribus legitimis, videlicet pro prenotatis actoribus Laurentio dicto Zekas, pro in causam

attractia Nicolao dicto Zeremi comparentibus ex voluntate eorundem procuratorum et de consuetudine sedis nostre id requirente annuimus et concessimus, ut prenotatus magnificus dominus Danch personaliter aut legitime cum sufficienti procurator mandato contra prenotatos actores similiter comparendo octavo die datarum presentium sine crastinatione coram nobis de omnibus actionibus et aquisitionibus moderationibusque expensarum in iisdem litis processu per prenotatos actores factis et fiendis monitionibusque canonicis exinde actatitatis personaliter compareant contra se invicem satisfacturi et responsuri ac deinteressendi. Quare vobis in virtute sancte obedientie et sub excommunicationis pena precipimus et mandamus, quatenus statim receptis presentibus accedatis personaliter vel alter vestrum accedat, prenotatas partes, ammoneatis et inducatis, quas et nos tenore presentium sic ammonemus et inducamus, ut ipse partes prenotate iuxta continentias omnium aliarum litterarum nostrarum superinde contra se invicem confectarum et emanatarum pro rehabendis eorum iuribus ipso octavo die, ut premittitur, sine crastinatione advenientes [coram nobis]¹ compareant eorum ius in hac parte reportaturi certi[ficando ipsas]¹ partes, quod si qua partium in eodem octavo die compareri, bene quidem, [alioquin ipsis octavis]¹ (...) ² ad instantiam partis coram nobis comparentis contra partem non [comparentem]¹ (...) ³ prout dictaverit ordo iuris, procedemus causa in eadem (...) ⁴ eundem terminus sine dilatatione per vestras litteras (...) ⁵ quibus utimur, consignatas nobis rescribere debeatis, presentibus in specie [reportatis penis]¹ sub premissis. Datum Chanadini, die dominica videlicet in octava Omnium Sanctorum, [anno Domini]¹ etc. XXXIII.

Ego Jacobus Michaelis notarius in premissis.

Verso: Circumspectis et religiosis viris, dominis Johanni de Remethe et Michaeli de Egerzegh [ecclesiarum plebani]¹ nobis in Christo (...) ⁶ commisio.

1. Actul original deteriorat și ilizibil. Întregit după copia lui Fekete Nagy Antal.

2. Pată de umezeală, cca. 5 cm șters în original.

3. Pată de umezeală, 10 cm șters.

4. Pată de umezeală, 9 cm șters.

5. Pată de umezeală, 7 cm șters.

6. Șters în original.

X

12 noiembrie 1433¹, Remetea

Original: MOL DI. 56616, hârtie, pe verso, se păstrează fragmente a două peceti inelare de închidere.

Copie: MOL, P 1732 Fekete Nagy Antal hagyatéka, 1 tétel, 1 csomó, *Temesi bántárság oklevéltára 1431-1440*, 761.

Salutatione subiectiva animi obsequendi premissa, immo orationes pias ac devotas in filio virginis gloriose. Honorabilis vir, domine noster honorande. Litteras vestre dominationis, videlicet commisionales seu amonitionales nobis porrectas sumpma cum reverentia suscipientes et in eisdem nobis iniunctis humiliter obedientes absque crastinatione accessimus magnificum virum dominum Danch de Machedonia amoniumus contra et adversus nobiles viros Ladislaum, Nicolaum et Frankonem filios Hym de Remethe immo ambas partes amonuimus et induximus, ut ipse partes prenotate iuxta continentias omnium litterarumstrarum super lites ipsorum contra se invicem confectarum et emanatarum pro rehabendis eorum iuribus ad octavum diem littere vestre emanacionis. Scripta in Remethe feria quinta proxima ante festum beati Bricii confessoris.

Johannes et Michael ecclesiarum plebani de Remethe et de Egerzegh oratores pro vita vestra pariter et salute etc.

Verso: Honorabili viro domino Alberto canonico et vicario ecclesie Chanadiensis domino et patri ipsorum honorando presentetur.

1. În regestele diplomelor medievale ale regatului ungar, publicate în varianta electronică pe CD, documentul de față este datat în intervalul 1360-1370 (vezi nota de la doc. VI).

XI

16 noiembrie 1433, Cenad

Original: MOL DI. 54833, hârtie, pecete inelară aplicată în ceară verde sub text.

Copie: MOL, P 1732 Fekete Nagy Antal hagyatéka, 1 tétel, 1 csomó, *Temesi bántárság oklevéltára 1431-1440*, 762-763.

Albertus archidiaconus Themesiensis, canonicus et vicarius ecclesie Chanadiensis in spiritualibus generalis. Memorie comendamus,

quod quamquam magnificus Danch de Maczadonia in causam attractus adversus nobiles Ladislaum, Nicoalum et Frank filios Stephani filii Petri dicti Hym de Remethe ac alios, quos presens tendit negotium, actores in aquisitione dotis et rerum parafernaliū ac quarundam expensarum in cursu eiusdem cause perincidentalem sententiam adiudicatoriam iuxta continentiam aliarum litterarum nostrarum exinde confectarum in dominica proxima post festum Sancti Martini episcopi, scilicet ipso dies fuisset iuridica alias die imediate sequenti respondere ac iuxta conscientiosam moderationem eorundem actorum in termino per nos deputato eisdem de eisdem expensis satisfacere debuisset, interveniente tamen proborum hominum compositiva petitione prefatus Ladislaus filius Stephani dicti Hym in sua ac dictorum aliorum fratrum suorum personis auctoritate procuratoria eandem causam cum huiusmodi sua serie in eadem statu ac secundum diem festi Epiphaniarum Domini proxime venturi prorogavit eo modo, quod ipse magister Danch personaliter ipso secundo die Epiphaniarum Domini in possessione Gertyanus¹ una cum eisdem Ladislao et aliis filiis Hym vel altero eorum debeat comparere et per assumptionem mutuam bonorum hominum compactatorum et pacis zelatorum tam de actione, quam de expensarum moderatione coram discretis dominis de Remethe predicta et de Kwuesd plebanis nostris in hac parte commissariis, quibus per presentes ad id transire iubemus, debebunt concordare tale sub gravamine, quod si qua partium ad diem prefixtum in dicta Gertyanus non comparuerit, tunc actor sua iura eo facto ipsa causa amitteret, idem quoque magister Danch pro non comparentis in tota actione eorundem actorum et expensarum moderatarum solutione sua sola legitima monitione addenda convinceretur eo facto. Qui si in loco et termino predictis concordare non valerent, ex tunc octavo die eiusdem festi Epiphaniarum Domini idem magister Danch personaliter, iidem etiam actores aut eorum alter pro eisdem coram nobis ad recepiendum sententiam deffinitivam in omnibus et singulis premissis recepturi debebunt comparere, in casu vero, quo aliquis ex dictis actoribus personaliter comparere nequiret, tunc eorum procurator in corporali actione valeat procedere in moderatione et ponderatione earundem expensarum, iidem magister Danch et procurator eorundem actorum unum alium terminum congruum valeant deputare ad personalem presentiam

comparendi. Cuius autem totalis processus et concordie seriem per eosdem nostros commissarios volumus nobis suo modo rescribi, presentibus in specie reportatis sub excommunicatione pena. Datum Chanadini feria secunda proxima ante festum sancte Elisabeth vidue, anno Domini millesimo quadrigentesimo XXXIII.

Ego Jacobus Michaelis notarius in premissis.

1. Ghertenis, județul Caraș-Severin.

XII

17 ianuarie 1434, Cenad

Original: MOL Dl. 54852, hârtie, pecete inelară aplicată în ceară verde sub text.

Copie: MOL, P 1732 Fekete Nagy Antal hagyatéka, 1 tétel, 1 csomó, *Temesi bánság oklevéltára 1431-1440, 770-772.*

Albertus archidiaconus Themesiensis canonicus et vicarius ecclesie Chanadiensis. Damus pro memoria, quod quamvis causa inter egregios Ladislaum, Nicolaum et Frank filios condam Stephani filii Petri dicti Hym de Remethe actores ac magnificum Danch filium Symonis de Maczadonya in causam attractum pretextu quarundam iurium parafernaliū condam domine Katherine consortis videlicet condam Andree similiter Danch de eadem Maczadonya avariis prerogationum cautelis ad diversos terminos iuridicos, tandem vero ad octavum diem festi Epiphaniarum Domini proxime preteriti in statu respondendi ad actionem eorum actorum fuisset devota pariter et prorogata, ipso itaque termino occurrante et nobis in loco nostro solito ad reddenda iura causantium pro tribunali sedentibus pro prefatis actoribus nobili Thoma de Egerzegh cum procuratoriis litteris capituli eiusdem Chanadiensis, pro ipso vero reo magistro Gerardo presbitero rectore altaris sancti Gregorii papae in dicta ecclesie Chanadiensis fondati cum simili procurationis mandato coram nobis in iudicio comparendo iamdictus Thomas procurator nomine prefatorum actorum exhibuit et produxit quasdam litteras patentes vim et formam obligationis infrascripte in se continentem in se videlicet, quod alias prefatus Ladislaus filius Hym personaliter, pro aliis vero fratribus suis auctoritate procuratoria se et suos fratres, antelatum etiam magistrum Danch Nicolaum dictus Zeremi similiter procuratoria virtute taliter

obligasset, ut eadem partes secundo die festi prefate Epiphanie Domini in possessione Gertyanus communi scilicet loco ad concordandum super premisa actione per proborum hominum per easdem partes electorum compositionem personaliter debent convenire, in casu vero, quo iidem actores vel alter eorum pro aliis in huiusmodi communi loco non comparent, totalem eorum actionem eo facto amitterent, idem etiam magister Danch pro no comparentia personali in totali actione eorundem actorum conviceretur solaque legitima monitione deberet (...)¹ expostafact. Quibus perceptis annotatus procurator rei mox allegando retulit, quod si ipsa allegatio per prefatum Nicolaum procuratorem seu (...)¹ que in persona eiusdem rei secuta fuit omnino salva scientia et sine consensu ac annuentia ipsius fuit, pro eum idem reus, pro ut diebus (...)¹ eundem Nicolaum procuratorem suum et totam seriem obligationis predictae coram nobis, notarioque nostro publico et testibus idoneis cum solitis oneribus personaliter revocasset. Sic nunc ipse in persona eiusdem prelibatum Nicolaum procuratorem et totalem eius obligationis seriem cumoneribus iuxta regni et sedis nostre consuetudinem in talibus observari solitis et consuetis revocaret, proutque melius et efficacius potuit, revocavit. Cumque nos unacum nostris coassessoribus legitimam et admittendam decrevissemus, pretitulatus actorum procurator petebat partem adversam ad actionem eorundem actorum respondere. Quibus perceptis procurator eiusdem rei allegando adhuc retulit eo modo, quod prefate res parafernales non solum memoratos actores, sed plures de eorum genealogia concernerent, pro eo omnes et sigulos tales, quos scilicet talismodi res parafernales tangere vel quibus pertinere dinoscerentur, iidem actores penes se iuridice aquirant, provocent et statuunt, his addictis et statutis ad dictam actionem actorum promptus esset et paratus respondere ac de quibusdam expensis iuxta contenta aliarum litterarum nostrarum incidentaliter adiudicatoriarum per eosdem actores date iuramento moderandi in termino per nos eidem dato planariam satisfactionem impendere. Nos igitur auditis omnibus et singulis productis, propositis, allegatisque et replicatis videntes et acceptantes per omnia utrumque procuratores predictorum actorum genealogialibus fratribusque et quos prescriptum tangit negotium, penes se invenire et statuere ad actionemque eorum eiusdem rei responsione et ipsarum expensarum per dictos actores iuramentali moderatione terminique solutionis earundem deputationem coram nobis et non alias octavam diem festi beati Georgi martiris

proxime venturam duximus deputandum, tempore autem medio, si eadem partes concordare voluerint et potuerint, ad id nostrarum iudiciarum consensum prebuimus. Salvo nostro iure iudiciario. Datum Chanadini quinto die termini prenotato anno Domini millesimo quodrigentesimo XXXIII°.

Ego Jacobus Michaelis notarius in premissis.

1. Ilizibil.

XIII

7 mai 1434, Cenad

Original: MOL Dl. 54867, hârtie, pe verso, pecete inelară aplicată.

Copie: MOL, P 1732 Fekete Nagy Antal hagyatéka, 1 tétel, 1 csomó, *Temesi bánság oklevéltára 1431-1440, 792-793.*

Albertus archidiaconus Themesiensis
canonicus et vicarius ecclesie Chanadiensis

Damus pro memoria, quod quamvis causa inter egregios Ladislaum, Nicolaum et Frank filios condam Stephani filii Petri dicti Hym de Remethe, uti actores ab una, ac magistrum Danch de Maczadonia tamquam in causam attractum ab altera partibus de quibusdam rebus parafernalibus quondam domine Katherine consortis videlicet condam Andree Danch de dicta Maczadonia coram nobis vertebatur, iuxta contenta aliarum litterarum nostrarum prerogatoriarum ad octavum diem festi beati Georgi martiris nunc proxime preteritum fuisset prorogata, ita videlicet, quod in ipso termino predicti actores omnino hos, quos de earum genealogia dicte rei parafernalis concernent, penes se iuridice debuissent (...)¹, producere et statuere, ipseque magister Danch ad eorum actorum actionem respondere, ipso itaque termino adveniente coram nobis in loco nostro solito ad reddendum iura causantium pro tribunali sedentibus pro dictis actoribus Johannes dictus Kwrey de Gertyanus cum litteris procuratoriis capituli eiusdem Chanadiensis, pro dicto vero domino Danch magister Gerardus presbiter rector altaris beati Gregorii papae de eodem Chanadino cum simili procurationis mandato coram nobis in iudicio comparuerunt et quia iamdictus procurator eorundem actorum de generatione et stirpe

ipsorum actorum non plures, quam antedictos Ladislaum, Nicolaum et Frank ac quandam fratrem eorundem Basy dictum de Egerzegh super vivere asserebat, ipsoque Basy non comparente et dictam causam non prosequente, tamen de directa medietate predictarum rerum parafernaliū ipsis actoribus petebat iustitiam et iudicium impertiri, memoratusque procurator ipsius rei certas superstitēs et posteritates prescripte condām domine Katherine allegavit supervivere preter prenominatos actores et fratrem eorundem, quibus plus aut equali iure eadem res parafernales deberent congruere idemque in termino per nos dando sollempniter posse comprobare allegabat. Nos igitur his perceptis procuratoreque prefatorum actorum acceptante iudicando commisimus, ut prenominatus dominus Danch octavo die festi beati Johannis baptiste proxime venturi hoc, quod dicte posteritates antedictę condām domine Katherine preter prenominatos actores et fratrem eorundem Basy dictum sint superviventes certis documentis aut litteralibus instrumentis debeat comprobare, ut tandem his visis merum iudicium et plenam iustitiam facere valeamus partes inter prenotatas. Datum Chanadini secundo die festi Ascensionis Domini, anno etc. eiusdem XXXIII.

Verso: Pro nobilibus Ladislao, Nicolao, et Frank filiis condām Stephani filii Petri dicti Hym ac nobili domina relicta condām Emericii similiter Hym de Remethe actoribus contra magistrum Danch de Maczadonia in causam attractum ad octavum diem festi sancti Johannis baptiste nunc venturi modo introscripto prorogatoria.

1. Ilizibil.

XIV

7/14 iulie¹ 1434, Cenad

Original: MOL DI. 54877, hârtie, pecete inelară aplicată în ceară verde sub text.

Copie: MOL, P 1732 Fekete Nagy Antal hagyatéka, 1 tétel, 1 csomó, *Temesi bánság oklevéltára 1431-1440, 795-796.*

Stephanus cantor et canonicus ecclesie Chanadiensis locisque eiusdem vicarius in spiritualibus per capitulum deputatus et causarum auditor generalis viris discretis Michaeli de Remethe et Johanni de Dobaz

ecclesiarum plebanis sinceram in domino caritatem. Quia egregii Nicolaus filius Petri de Machadonya et alter Nicolaus filius eiusdem iuxta contenta aliarum litterarum monitorialium venerabilis viri Alberti archidiaconi Themesiensis et concanonici nostri in officioque vicariatus nostri predecessoris nobilibus viris Ladizlao, Nicolao et Frank filiis condām Stephani filii Petri dicti Hym ac nobili domine Anne relicte condām Emericii similiter Hym dicti de Remethe de quibusdam dote et rebus parafernaliibus eisdem iuxta regni consuetudinem et vigoribus quarundam litterarum obligatarum eiusdem domini Alberti vicarii ad spontaneam fassionis prafatorum utriusque Nicolai emanatarum octavo die festi beati Johannis baptiste proxime preteriti coram eodem domino Alberto vicario satisfacere debuissent et quia ipso octavo occurrente memorati uterque Nicolaus de prefatis dote et rebus parafernaliibus iuxta seriem vestrarum monitionum relatorie nobis reportatarum minime satisfacissent, prefati domini Alberti vicarii et vestris monitionibus (...) ² iuxta iuris rigoremque ad instantiam prefatorum Ladislai, Nicolai et Frank contra antelatos utrumque Nicolaum ad ulteriora visum fuit precedendum. Ideo vobis et vestrum utrique in virtute sanctę obediencie et sub excommunicationibus pena iniugimus, quatenus mox habitis presentium notiis accedendo prelibatis utroque Nicolao et eorum iobagionibus ecclesiasticum interdictum inponatis tam diu duraturum, quousque prefato Ladizlao et aliis predictis de huiusmodi dote et rebus parafernaliibus hic coram nobis satisfecerint cum effectu aut aliud a nobis superinde habuitis in mandatis. Seriem autem executionis vestre prout expediens fuerit, nobis vestris in litteris rescribatis presentibus in specie remissis. Datum Chanadini feria quarta infra octavas festi Visitationis Marie, anno Domini millesimo quadringentesimo tricesimo quarto.

1. În regestele diplomelor medievale ale regatului ungar, publicate în varianta electronică pe CD, documentul de față este datat în 7 iulie iar în copia din fondul Fekete Nagy Antal în 14 iulie datorită interpretării diferite a calendarului în funcție de adverbul *infra*.

2. Ilizibil.

XV

22 februarie 1435, Cenad

Original: MOL DI. 54909, hârtie, pecete înelară de închidere, aplicată în ceară verde sub text.

Copie: MOL, P 1732 Fekete Nagy Antal hagyatéka, 1 tétel, 1 csomó, *Temesi bánság oklevéltára 1431-1440*, 801-804.

Albertus archidiaconus Themesiensis, canonicusque ecclesie Chanadiensis, nec non per honorabile capitulum eiusdem sede vacante vicarius in spiritualibus ac causarum auditor generalis. Universis et singulis dominis abbatibus, prioribus, prepositis, decanis, archidiaconis, scolasticis, cantoribus, sacristiariis, succentoribus, tam cathedralium, quam collegiatarum canonicis, parochialium, conventualium et regularium rectoribus ecclesiarum et loca tenentium eorundemque ac quibuscunque monasteriorum, ordinum et quorumcunque generalibus provincialibus, ministeriis, vicariis, custodibus, gwardianis, commendatoriis, preceptoribus, monachisque et fratribus quorumcunque hospitalium locorum et domorum exemptis et non exemptis, nec non decanis, ruralibus et officialibus archidiaconatum, ceterisque prebiteris curatis et non curatis, vicariis perpetuis, capellanis et altaristis tam regularium, quam secularium clericis, notariis et thabellionibus publicis, quibuscunque per diocesim pretactam Chanadiensem ac alias utilibet constitutis et existentibus et presertim ac specialiter circumspicis et discretis viris dominis Stephano de Themeswar, eiusdemque loci nostro vicearchidiacono, Demetrio de Vyneph ac Georgio de Cheri et Michaeli de Toti ac aliis plebanis, aliarum ecclesiarum parochialium inibi circumiacentium rectoribus singulisque personis dyocesis pretacte Chanadiensis ac omnibus et singulis, quorum interesse vel intererit et quos infrascriptum tangit negotium seu tangere poterit quolibet in futurum quibuscunque nominis conseantur¹ et quorum fulgeant dignitate salutem et mutuum in domino caritatem et presentibus fidem indubiam adhibere ac mandatis nostris in infrascriptis firmiter obedientibus. Noveritis quod dudum nota et exorta coram nobis et in nostro tribunali causa et materia questionis inter nobiles Ladislaum, Nicolaum et Frank filios Stephani filii Petri dicti Hym ac nobilem dominam relictam Emericii similiter Hym item Ladislaum, Basy, Thomam et Emericus filios dicti Hym de Egerzegg in causam attractos ac

nobilem Georgium dictum Daan de Dobaz actorem et in processu ipsius cause predicti Ladislaus, Nicolaus et alii prenominati per nostras alias certi tenoris litteras excommunicatione extitissent, in quaquidem excommunicatione prefati in causam attracti animo insurato per nonnulla tempora extiterint et permanserunt sordati in anime ipsorum detrimentum et derogamen valdemagnum. Nos igitur ad instantiam predicti Georgii filii Daan actoris immo exigente iustitia contra predictos in causam attractos ipsorum contumacia et rebellione exigente ad aggravationis sententiam procedere volentes, vos singuliset utrum quelibet in solidum menemus, et ortamus in domino, immo vobis et cuilibet vestrum per se singillatim virtute sancte obedientie et sub excommunicationis pena, quam vos et vestrum quemlibet huiusmodi nostrum mandatum exequi nolentes fecimus in his scriptis firmiter precipiendo mandamus, quatenus antefatos excommunicatos adhuc de supehabundandi amoneatis et inducatis, ut ipsi infra quindecim dierum spatia a die huiusmodi vestre monitionis computandorum ipsi actori super ipsosmet servatis servandis elucratis satisfaciant aut alis cum eodem componant debito cum effectu coram vobis, qui si facere contempserint, extunc vestris in ecclesiis singulis diebus dominicis et festivis infra misarum sollempnia dum in eisdem ad divina audienda populi convenerit multitudo pulsatis campanis accensisque candellis et demum extinctis in signum dampnationis eterne in terra proiectis et conculcatis sic excommunicatos et in posterum aggravatos publice denunciatis et denunciari faciatis inhibendo omnibus et singulis utriusque sexus hominibus, presertim familiaribus et servitoribus eorundem ac aliis quolibet ad ipsos pertinentibus, demptis hominibus a iure admissis sub eadem excommunicationis pena, quibus et nos sex dierum canonica monitione premissa a die vestre monitionis et inhibitionis immediate sequentium computandorum inhibemus, ut ipsi familiares et servitores a familiaritate et servitio ceterique Christi fideles autriusque sexus homines a participatione et communione dictorum denuntiatorum et aggravatorum penitus et omnino desistant et quelibet eorum desistant modo premissis nec cum eis serviendo, familiando loquendo, stando, sedendo, ambulando, salutando, hospitando comedendo, bibendo, loquendo, cibum, potum, aquam ignem, aut sal prestando vel alia quecumque vite vel victus necessaria seu alia humanitatis solatia prebendo, quosquidem in

causam attractos nos per hanc nostram diffinitivam sententiam aggravamus eorum exigente contumacia, in omnibus premissis declaramus et decernimus fore aggravatos nostra per hec scripta. Volumus etiam sub penis premissis, ne aliquis eorumdem Christi fidelium dictis excommunicatis et agravatis quamdiu in huiusmodi rebellionem pertiterint super debitis quoruncumque aut aliis negotiis in foro ecclesiastico vel seculari respondere presumpant vel iudicio cum eisdem astare debeant, sed eisdem omnis iuris ordo et actus iudicialis precludatur et penitus denegetur, nec eorum testimonio stetur aut fides exhibiatur, ipsi tamen aliis omnino respondere teneantur, nec non ab omnibus actibus et Christi fidelium participatione secludantur, denec et quousque spiritu sanioris consilii ecclesie voluntatem ac reconciliationis gratiam receperint ac debitam et plenariam de his, in quibus sunt convicti ac super quibus contra ipsos agitur, ipsi actori coram nobis impenderint satisfactionem cum effectu, contra tales autem, qui ab eorum communione seu participatione non cessaverint, post insinuationem nostram prehabitam eis factam exnunc prout extunc et extunc prout exnunc sententiam excommunicationis prescriamus per presentes et etiam promulgamus inutilitos, volentesque nichilominus et commitentes penis sub predictis, ut omnes et singulos sic monitos et cum eisdem excommunicatos et aggravatos participantes lapso predictarum sex dierum termino in vestris ecclesiis ubique excommunicatos fore pronuncietis et ab aliis denunciari faciatis tamdiu quousque ecclesie paruerint mandatis et absolutionis beneficium superinde a nobis meruerint obtinere aut aliud desuper a nobis habueritis in mandatis, tandem vero omnia et singula, que in premissis duxeritis facienda, prenotatis terminis elapsis nobis vestris litteris mediantibus conscientiose rescribatis. Presentibus in specie remissis penis sub premissis. Datum Chanadini in festo cathedre sancti Petri apostoli, anno Domini millesimo quadringentesimo tricesimo quinto.

Ego Jacobus notarius in premissis.

1. Lectură nesigură.

XVI

12 martie 1435, Cenad

Original: MOL DI. 54915, hârtie, pe verso, pecete inelară de închidere, aplicată în ceară verde.

Copie: MOL, P 1732 Fekete Nagy Antal hagyatéka, 1 tétel, 1 csomó, *Temesi bántóság oklevéltára 1431-1440*, 807-808.

Albertus archidiaconus Themesiensis
canonicus et vicarius ecclesie Chanadiensis

Viri discreti, amici nobis in Christo gratis. Noveritis, quod per nobilem virum Joseph Orrus de Zewles familiarem egregii Nicolai filii Petri de Maczadonia in persona eiusdem domini sui fuit expositum, quod ad oppidum suum Kwuesdi et pertinentias ipsius interdictum ecclesiasticum ad instantiam filiorum Hym de Remethe auctoritate nostra foret impositum, de quo nos non plene recordamur, ob quam causam ipsum interdictum sit impositum, ideo vestris discretionibus in virtute sancte obedientie et sub excommunicationis pena firmiter precipiendo mandamus, quatenus visis presentibus ad dictas filios Hym accedendo ipsis comitatis, ut ipsi ipsarum litteralia instrumenta dictum interdictum ecclesiasticum concernentia omnia ad octavum diem medii quadragesime proxime venturi nobis in specie exhibere et presentare teneantur. Medio autem tempore dictum interdictum ecclesiasticum a iobagionibus eiusdem magistri Nicolai filii Petri tam in dicto oppido Kwesdi, quam in suis pertinentiis ac alias impositam revocavimus et revocamus per presentes, visis autem eisdem litteralibus instrumentis, quod iuris fuerit, in causa eadem faciemus, per eundemque egregium dominum Nicolaum fuit nobis intimatum a pretacto nuntio, ut ipse cum suis prelibatis adversariis principalibus tempore intermedio vellet concordare hic coram nobis, ubi vero secus sua dominatio faceret, tunc prefatos nobiles filios Hym ipsorum iuribus nullo modo privare et destitui iure dictante volumus. Presentes post vestram debitam executionem premissorum et quid in premissis faceretis, nobis rescribendo et presentibus in specie remittendo penis sub premissis. Datum Chanadii in festo sancti Gregorii pape, anno Domini etc. XXX° quinto.

Verso: Viris discretis dominis N. de Helemba ac N. de Gertyanus ecclesiarum plebanis amicis nobis in Christo gratis, item Gregorio de Kwesdi ecclesie plebano commisso.

**ALBERTUS ARCHIDIACONUS
THEMESIENSIS.
ENTRE LE POUVOIR TEMPOREL ET
CELUI SPIRITUEL**

Résumé

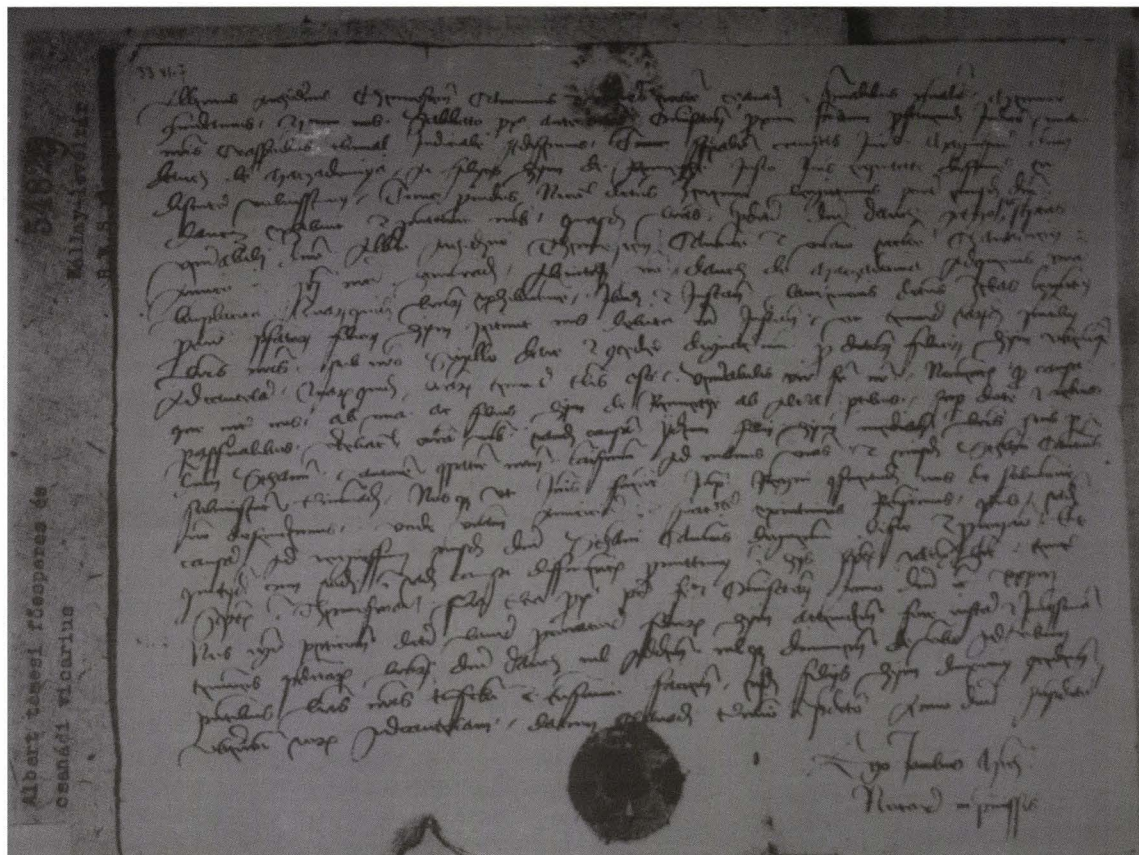
Dans cette étude-ci nous avons essayé le relevage de la sphère de compétence et des attributions de Albert, archiprêtre de Timis (1427-1445) et vicaire de la diocèse de Cenad (1433-1437). L'institution correspondante trouve son origine dans les premiers siècles de l'église chrétienne, mais celle-ci arrive à son maximal développement pendant les XIIe XIVe siècles. Jusqu'au Concile de Trento l'autorité des archiprêtres concourait celui des évêques territoriaux. De cette catégorie ecclésiastique étaient élus les vicaires des diocèses, dans le cas qu'il s'avérait nécessaire la résolution des quelques problèmes difficiles dans l'évêché ou pour couvrir le manque d'un titulaire de cette fonction.

L'évêché catholique de Cenad, comme toutes les institutions de ce type de Hongrie, a connu toutes les deux offices ecclésiastiques. Albert a été le 9e archiprêtre de Timiș, le plus important office paroissial de cette zone, qui a réussi d'accumuler même la fonction de vicaire de l'évêché dans l'année 1433. Sa nomination en qualité de vicaire est liée de la solution d'un conflit d'entre deux familles de nobles – Himfy et Dáncs. Des 18 actes restés du période de son vicariat, 17 ont liaison avec la médiation de ce conflit. L'échec de sa médiation détermina Albert d'excommunier la famille Himfy en 1435, ce fait étant l'un des plus rares cas de ce genre connu en Banat. Après l'occupation de l'office diocésain par Petru, parent de la famille Himfy, l'autorité de Albert est sévèrement diminuée. Jusqu'à sa mort, en 1445 ou 1446, celui-ci apparaît d'une manière épisodique dans quelques documents.

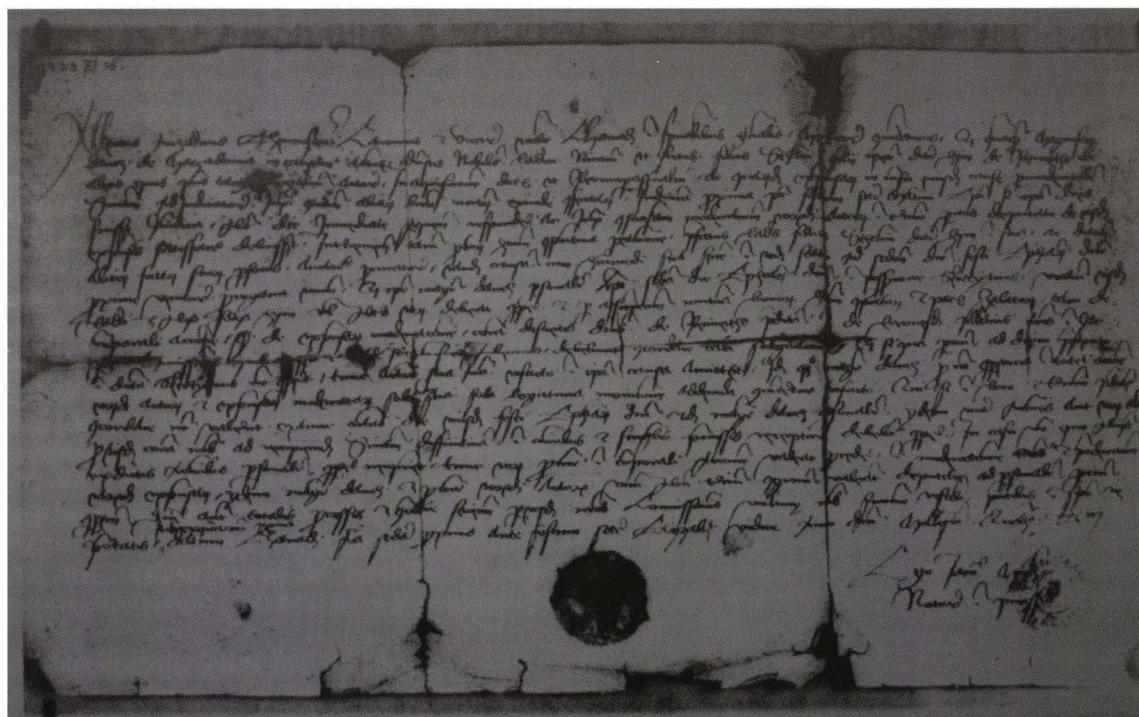
Son importance réside du fait que de cet archiprêtre nous ont parvenu on important nombre de documents, gardés jusqu'à présent, nous offrant ainsi des repères précises concernant ses compétences spirituelles et temporelles.

Alfred Julius "Dynamite"
a drawing of a view with a gun

[illegible]

2. DL. 54829

3. DL. 54833

NOTES CONCERNANT LES DÉBUTS DU MONASTÈRE SAINT GEORGES DE LA VALLÉE DE BÂRZAVA

Dumitru Ţeicu*

Mots clés: *monastères médiévaux, Banat, patronage Saint Georges.*

Le monastère serbe, ayant pour patron le Saint Georges, est situé sur la rive droite de la rivière de Bârzava, sur son cours moyen, à l'extrémité estique du village Mănăstirea, dans le département de Timiș.

Le village Mănăstirea présente une frontière commune avec les villages de Berecuța, de Birda, de Opațița, de Sângeorge et de Rovinița (ancien Omor). Le relief de la zone est représenté avec prépondérance par la Plaine de Bârzava, dans cette unité géographique se délimitant la Plaine de Gătaia¹. L'établissement monacal se détache dans le paysage de la Plaine de Bârzava par son architecture imposante, due aux constructions qui entourent l'église, bâties le long de la deuxième moitié du XVIII-e siècle, semblables de ce point de vue avec les images des monastères de Bezdin et de Bodrog de la vallée de Mureș.

Les débuts du monastère *Saint Georges* sont peu connus à cause d'une quelconque pénurie d'informations, une documentation plus consistante provenant seulement des XVIII-e – XIX-e siècles. La discussion concernant ce problème s'est déroulé dans le cadre plus large qui visait les monastères serbes de Banat. On peut trouver des références sur ce sujet dans les ouvrages de Ilarion Zeremski², Szentkláray Jenő³, rédigés dans les premières années du siècle passé et, plus récent, dans l'œuvre de Miodrag Jovanović⁴. L'historiographie roumaine a abordé ce problème dans une démarche scientifique plus large qui visait les abbayes roumaines de la Transylvanie et

de Banat par Ștefan Metetș⁵ dans l'année 1936 et, plus proches de nos jours, de la perspective de l'étude de l'art baroque par Adriana Buzilă⁶. Notre propre démarche scientifique dans cette question est justifiée par l'intervention archéologique effectuée sur notre direction à cet établissement le long de l'année 2004, à l'occasion des travaux de restauration⁷.

Les débuts du monastère ont été établis seulement par les informations de la tradition historique, donc sans aucune confirmation venue des sources plus exactes et aussi plus sûres. Conformément à la tradition historique serbe, ce couvent a été dressé par le despote serbe Jovan Brancović pour les serbes colonisés dans cet espace, dans la deuxième moitié du XV-e siècle et en égale mesure dans la mémoire du frère du métropolite Maxime⁸. Pesty Frygyes a proposé l'année 1487 comme le moment de sa construction par Jovan Brancović, se basant sur une inscription qui mentionnait tant l'année de la fondation que son fondateur Brancović, trouvée en suite d'une découverte hasardeuse de l'année 1764⁹. Une opinion identique, ayant pour source le même élément épigraphique, est développée par Ilarion Zeremski (1907), plaçant le moment de son dressement le long de l'année 1487, sous le

⁵ Șt. Metetș, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, (1936), 182 et les suivantes.

⁶ A. Buzilă, *Pătrunderea stilului baroc în arhitectura tradițională românească a Banatului în secolul al XVIII-lea. AnB. Etnografie-Artă*, II, (1984), 228.

⁷ Les recherches d'archéologie médiévale se sont déroulées entre 10- 30 juin 2004, en suite du protocole rédigé entre le Musée du Banat Montagneux et l'Archidiachrie Serbe de Timișoara, sous le numéro 754/01.06.2004. Les investigations ont visé les côtés du nord et de l'est de l'église, qui n'ont pas été affectées par les travaux de restauration. Ces recherches aurait dû se dérouler, le long de l'année 2005, tant à l'intérieur du monument, qu'aux côtés de sud et de l'est, fait qui ne s'est passé aucunement. Nous avons été sollicités, au début de l'année 2006, pour constater avec les représentants de l'Archidiachrie Serbe de Timișoara l'existence d'une crypte en briques sous le pave de la nef.

⁸ Szentkláray, *op.cit.*, 40.

⁹ *Ibidem*, 41.

* Muzeul Banatului Montan, Reșița, Bd. Republicii Nr.10; e-mail: office@muzeulbanatuluiimontan.ro.

¹ I. Munteanu, R. R. Munteanu, *Timiș. Monografie*, Timișoara, (1998), 13-114.

² J. Zeremski, *Srpski manastiri u Banatu postanak prošlost prema Rumunima*, Sremski Karlovci, (1907), 95-157.

³ J. Szentkláray, *A szerb monostoregyházak történeti emlékek Délmagyarországon*, Budapest, (1908), 24-64.

⁴ M. Jovanović, *Srpski manastiri u Banatu*, Novi Sad, (2002), 87.

patronage de Jovan Brancović¹⁰. Celui-ci a encadré l'église actuelle du point de vue stylistique dans l'ambiance de l'architecture des XIV-e – XV-e siècles, mais sans aucun argument scientifique¹¹. Des autres opinions ont fixé ce moment pendant l'année 1503¹². Tout en restant dans la même sphère des discussions concernant l'aube de cet établissement spirituel, il en faut consigner l'information offerte par un document de l'année 1775, une conscription des monastères de cette province, effectuée par les autorités impériales autrichiennes, où son début est placé dans l'année 1623, évidemment en suivant la même tradition historique¹³.

Donc, on constate le fait que le dressement de ce monastère est établi par l'historiographie selon une source discutable et aussi perdue, provenant du XVIII-e siècle, désignant une période de grandes turbulences pour les monastères de Banat, qui ont souffert une pression constante de la part des autorités habsbourges, planant en permanence le spectre de la restriction ou même de leur disparition.

Les premières informations sur le monastère *Saint Georges* de la vallée de Bârzava proviennent du domaine de l'administration fiscale otomane, d'une période ultérieure de l'occupation du Banat de l'année 1552. Ainsi, les *defteres* (document turques) des années 1556-1557 ont consigné le monastère *Saint Georges* avec deux moines¹⁴. Les mêmes sources inscrivaient cet établissement pendant la période des années 1579-1580 avec un nombre de quatre moines¹⁵. Dans le XVII-e siècle de telles informations apparaissent dans une note de 1623 du prieur Leontis, trouvée dans un livre rituel¹⁶. Le prieur Iosif de ce monastère est connu du *Registre de compassion* de l'année 1660 du Patriarcat serbe de Ipek¹⁷.

L'église actuelle avec deux clochers, dressés au dessus de la nef et du pronaos, et les bâtiments du monastère construits entièrement

en briques, appartient à l'architecture du XVIII-e siècle. L'église est située dans un cour rectangulaire (61.95x39,45 m), entouré par les constructions du monastère. L'accès dans le monastère consiste d'une porte monumentale emplantée dans le corps du sud de celui-ci. Le côté de sud, là où on accède à l'intérieur, a été emménagé avec rez-de-chaussée et étage, avec les cellules des moines et la résidence du prieur, formée de cinq pièces. La cuisine et le réfectoire se trouvaient dans la zone ouestiques, à la cote nordique se trouvant la cave, les remises et d'autres emménagements domestiques. Des quelques plaques en marbre rouge, disposées auprès des cellules et aux appartements du prieur, mentionnent les noms des quelques-uns des habitants de Timișoara, de Pardani et de Bavaniste qui ont soutenu du point de vue financier, au cours de l'année 1766, la construction des cellules, du réfectoire et aussi des annexes domestiques. Le logement du prieur, par sa structure planimétrique et les éléments décoratifs, s'inscrit dans le rang des monuments d'architecture ecclésiastique baroque du Banat, apparus au long du XVIII-e siècle sous l'influence de l'architecture locale.

Il s'agit d'une église salle avec l'autel légèrement décroché, réalisé sous la forme d'une abside demi-circulaire. Le plan de celle-ci est composé d'un pronaos étroit, superposé d'un tour clocher massif. Deux paires de piliers, disposés en flancs devant l'abside de l'autel et à l'intérieur de la nef, soutenaient un tour demicirculaire qui couronnait la nef. Les inscriptions qui se sont gardées ici marquent seulement l'année 1799, quand cette église a été peinte par des artisans locaux, mais pas le moment de sa construction, en restant l'hypothèse que ce fait aurait pu être contemporain avec le dressement du logement du prieur, donc tout le long de l'année 1766.

Il y a deux décennies auparavant, Adriana Buzilă a émis l'opinion que la structure actuelle de l'église du monastère *Saint Georges* pourrait être édifiée en deux étapes. L'abside demi-ronde et la première travée avec la tour circulaire représenteraient la phase ancienne de l'église de cet établissement monacal, à laquelle on a ajouté pendant le XVIII-e siècle une deuxième travée, plus vaste, et la tour clocher du côté ouestique¹⁸. Les observations faites pendant la restauration des années 2004-2005 ont permis quelques constatations. Ainsi, l'église actuelle du couvent a été bâtie en briques dans une seule

¹⁰ Zeremski, *op. cit.*, 136, avec la différence que l'inscription qui mentionnait l'année du dressement et le constructeur aurait été trouvée à la démolition d'un maison de l'enceinte du monastère, au cours de l'année 1793.

¹¹ *Ibidem*, 136

¹² Szentkláray, *op. cit.*

¹³ I. D. Suci, R. Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, I, Timișoara, (1989), 346.

¹⁴ O. Zirović, *Tjrkve i manastiri na području Petčke patriaršije do 1683 godine*, Beograd, (1984), 185.

¹⁵ *Ibidem*, 185; P. Engel, *A Temesvári és Moldavai Szandzsák törökkori települései 1554-1579*, Szeged, (1996), 124.

¹⁶ Szentkláray, *op. cit.*, 42; Zeremski, *op. cit.*, 137-138.

¹⁷ Suci, Constantinescu, *op. cit.*, 144.

¹⁸ Buzilă, *op. cit.*, p. 228-229

étape. On n'a constaté aucun élément de plan ou d'élévation indiquant deux étapes dans l'emménagement de l'église. (Pl. 7)

Les recherches d'archéologie médiévale auraient pu offrir des réponses à toute une série de questions concernant l'église médiévale du monastère *Saint Georges*. On a eu pour but l'identification de son emplacement, de sa planimétrie et, de ce qui est de plus important, la quête des indices liées de la date de l'apparition de cet ancien monument monacal dans le territoire du Banat. Les fouilles, sans en avoir l'ampleur nécessaire et de courte durée, se sont déroulés seulement dans l'espace permis par les travaux de restauration, c'est à dire au nord et a l'est de l'église. On na pas pu étendre la recherche vers le sud et vers l'est et aussi dans l'intérieur du monument, à cause de raisons indépendantes de notre volonté et des normes propres à la recherche archéologique. Étant données ces faits, les hypothèses énoncées ci haut sont restés sans de réponse. On a fouillé une surface à environ 70 m² dans l'espace de nord-est et dans celui de nord-ouest de l'église, en identifiant des traces de logement, une construction du XVI-e siècle et un groupe de six tombes d'une nécropole plus grande.

Les tombes, sans aucun inventaire funéraire, ont été investigués dans l'espace nordique de l'église. Nous avons identifié des tombes détruites par les travaux de restauration et de conservation du monument à son extrémité de sud, fait suggestif pour l'étendue de la zone avec des tombes et aussi pour leur disposition autour de l'actuelle église baroque. Les six tombes recherchées du point de vue archéologique sur le côté nordique de l'église, sans d'inventaire funéraire, ont permis seulement quelques constatations d'ordre stratigraphique sans de relevance chronologique.

La tombe n° 1, noté sur plan M₁, a été fouille partiellement, seulement dans sa partie inférieure, dans la section 1, à une profondeur de - 1,20 m, mesurée de l'actuel niveau de marche.

La tombe n° 2 a été recherchée partiellement. Celui-ci se trouvait à une distance de 1,60 m du mur nordique de l'église, à une profondeur de 1,12 m.

La tombe n° 3 était partiellement détruite par la fosse de fondation du mur nordique de la nef. Le crâne et le bras droit étaient collés du mur nordique de l'église. Les bras étaient mis avec les paumes sur la poitrine, à une profondeur de - 0,90 m. Cette tombe n'a pas eu d'inventaire funéraire.

Les autres trois tombes, notés dans le plan M₁-M₆, ont été identifiées et recherchées dans la section nordique de l'abside de l'autel. L'une de celle-ci (M₄) a été identifiée partiellement, à une profondeur de -0,90 m, les autres deux (notés M₅-M₆) ont été mises en évidence à une profondeur de -0,96 m et ont été complètement investiguées. L'enterrement dans M₅ et M₆ a été réalisé en cercueils qui mesuraient 1,80 m en longueur et 0,60 m en largeur (dans la zone du crâne), ayant une largeur de 0,35 m aux pieds. Les bras étaient mis sur l'abdomen. L'absence de l'inventaire funéraire ne permet pas l'encadrement chronologique de ce groupe de tombes. Les seuls repères sont les observations stratigraphiques effectuées dans les sections 1 et 2.

La tombe n° 3, trouvé à côté du mur nordique de la nef, partiellement détruite, est antérieure avec certitude à la construction de l'église baroque de la deuxième moitié du XVIII-e siècle. Les deux tombes où les cercueils se sont gardés intacts (M₅ et M₆), qui peuvent être attribués aux quelques moines, constituent des enterrements tardifs, probablement contemporaines avec l'église actuelle. L'une de ces tombes (M₅) a superposé un niveau avec des traces de logement provenant du XVIII-e siècle.

La recherche archéologique a mis en évidence au nord de l'abside de l'autel des traces de logement et d'activité, provenant de la fin du XVI-e siècle. Ainsi, dans la section 2, sur une surface ayant 5 m en longueur on a trouvé une couche de 0,80 m avec des traces de logement (de la céramique, des briques en torchis, des clous et des déchets domestiques) qui délimitent une construction avec le plancher enfoncé. On a trouvé aussi des piliers brûlés, à une profondeur de -1,80 m. Les traces consistantes de brûlure et de charbon dénotent un puissant incendie qui a détruit le logement.

Quelques constatations s'imposent, en tenant compte des observations issues à l'égard de la situation stratigraphique, concernant l'actuelle église du monastère *Saint Georges*, les enterrements et les logements, identifiés à voie archéologique. La recherche a été effectuée jusqu' à la profondeur de 2 m. Le fondement de l'église actuelle descend jusqu'à la profondeur de -1,25 m, mesurée de l'actuel niveau de marche, le niveau de construction se trouvant à - 0,55 m, mesuré en tenant compte du même repère. Une petite fosse (ø 0,35 m), ayant une profondeur de -1,25 m de l'actuel niveau de marche, qui a été mise en évidence sur le profile ouestique de la section 1, peut être interprété comme fossoyée pour un pilier de l'échafaudage

de construction de l'église du monastère. Tant le fondement que l'élévation de l'église présentent un mode d'exécution unitaire, avec des murailles en briques (aussi le fondement) réalisés dans une seule étape, jadis au long du XVIII-e siècle. La couche archéologique stérile a été identifiée dans les sections de l'est et du nord de l'église, aux profondeurs comprises entre 1,50 – 1,60 m.

Les enterrements se sont effectués aux profondeurs comprises entre 0,90 – 1,20 m, en se délimitant vers le nord et vers le sud de l'emplacement actuel de l'église. On n'a identifié aucune tombe dans la section 3, trouvée à 15,50 m est de l'église. On ne peut pas entamer une discussion ferme concernant l'ancienneté de ces enterrements à cause du nombre restreint de tombes recherchées et à cause de l'absence de l'inventaire funéraire.

L'emplacement et le plan de l'église médiévale du monastère restent inconnus au stade actuel de la recherche. La question concernant le moment de la construction de ce monastère dans la vallée de Bârzava reste aussi sans de réponse.

Cet établissement orthodoxe s'inscrit dans le rang des 30 monastères appartenant à ce culte qui fonctionnaient dans l'espace banatien, au milieu du XVI- siècle, quand ceux-ci sont attestés dans les documents ottomans. Ce monastère a le même patron (le Saint Georges) avec celui de Remetea Mare. Ce fait n'est pas hasardeux, en étant en relation directe avec le nom du village avoisinant (roum. *Sângeorge*)¹⁹, ayant une attestation documentaire dans l'année 1319.

Le village *Sângeorge* (*villa Sancti Georgii*) a été, tout le long du XVI-e siècle, une possession nobiliaire, selon les documents de chancellerie. Il se trouvait dans la possession de Nicolae cel Mic (Nicolas le Petit), surnommé Jank, en fait le frère de l'archevêque de Kalocea²⁰. Des quelques informations provenues des actes rédigées par les collecteurs du pape prouvent l'existence d'une église paroissiale catholique tenant de l'archidiaconie de Caraș²¹. Les mêmes actes de chancellerie indiquent les possessions successives du domaine de Sângeorge de la vallée de Bârzava. Vers 1421 cette propriété devenait la possession du prince de Transylvanie²². Également, ce village est mentionné dans les documents ottomans, à côté du couvent²³. Les informations

sommaires ne permettent pas de suivre l'évolution des rapports ethno démographiques et confessionnelles de ce segment de la vallée de Bârzava le long du XV-e siècle. Les incursions turques, passées en fin du XIV-e siècle et dans celui suivant, ont affecté un bon nombre d'églises et de monastères catholiques de la zone, comme par exemple la destruction du monastère pauline de Gătaia, au cours de l'attaque de 1392²⁴.

En égale mesure, il faut prendre en considération l'autre aspect concernant les actions répressives de l'église catholique contre l'orthodoxie, qui se sont diminués du quatrième décennie du XV-e siècle, moment marqué par le Concile de Florence de l'année 1437²⁵.

En ce qui concerne les possessions de la famille Brancović du comitat de Caraș, nous ne disposons que des informations lacunaires. Cette question doit être étudiée avec responsabilité, en tenant compte du fait qu'un bon nombre de monastères de Banat est considéré comme de fondations de cette puissante et très riche famille noble serbe, qui a joué un rôle de première importance vers le fin du XV-e siècle. Le monastère qui fait l'objet de cette étude a été considéré comme la fondation de Jovan Brancović en 1487²⁶. Celui-ci était le fils de Ștefan Brancović, celui aveuglé par le sultan et, par conséquence, le neveu de Gheorghe Brancović, qui a occupé la dignité de despote entre les années 1427-1456, quand il a accumulé, par des héritages et des dons, des domaines importantes dans le royaume hongrois²⁷. Le despote Gheorghe Brancović a eu en Banat des domaines considérables dans le comitat de Torontal, connus d'un document de l'année 1422, et quelques peu nombreuses possessions au sud du Banat (villages et châteaux forts), dans le comitat de Caraș²⁸. Celui-ci a obtenu de la part du vodévode Iancu de Hunedoara le château fort d'Ersumlio dans l'année 1448, avec son domaine, sans en ayant des informations

²⁴ Gy. Györffy, *Az Árpád kori Magyarország történeti földrajza*, III, Budapest, (1987), 483; D. Teicu, *Ekklesiastische Geografie des Mittelalterlichen Banats*, București, (2007), 48-49.

²⁵ A. A. Rusu, *Ioan de Hunedoara și românii din vremea lui*, Cluj-Napoca, (1999), 77 și urm.; V. Achim, *Banatul în Evul Mediu*, București, (2000), 154-155.

²⁶ Zeremski, *op. cit.*, 137-138.

²⁷ L. Thallóczy, XIX și urm. L. Thallóczy, A. Áldásy, *A Magyarország és Szerbia Közti összeköttetés oklevéltára 1198-1526*, Budapest, (1907), XVI-XVII.

²⁸ L. Thallóczy, *op. cit.*, XVI-XVIII; Fr. Pesty, *Brancovics György rácz despota. Birtokviszonyai Magyarországbán és a rácz despota czim*, Budapest, (1877), 9 et les suivantes.

¹⁹ DIR, C, XIV-e siècle, I, 326.

²⁰ DIR, C, XIV-e siècle, III, 361.

²¹ DIR, C, XIV-e siècle, III, 229, 234.

²² Ortway T. (red. Pesty Fr.) *Oklevelek Temesvármegye és Temesváros történetéhez*, Bratislava, (1896), 571-572.

²³ Engel P., *op. cit.*, 124, 167.

plus précises²⁹. Les villages *Vaja* et *Dragolyolch* ont été consignés parmi les pas trop nombreuses possessions du Banat du Sud trouvées dans la maîtrise des nobles serbes Branković³⁰.

Pour la période finale du XV-e siècle n'existe aucune information qui peut prouver une maîtrise de Vuk Brancović, ou de son cousin et de son successeur à la possession Sângeorge ou à d'autres possessions foncières dans cette zone de la vallée de Bârzava. Comme on l'a montré auparavant, la possession Sângeorge faisait l'objet d'un procès de partage (1471) entre les familles nobles hongroises Orszag et Ungur. Selon notre opinion, il faut tenir compte du fait que ce monastère se trouvait aux alentours d'un château fort de la vallée de Bârzava, attesté au cours du XV-e siècle sous la maîtrise de la famille Janak³¹. La présence d'un bon nombre de monastères orthodoxes, dans la première moitié du XV-e siècle, aux alentours des châteaux forts de frontière dressés dans la même période au sud du Banat, constitue un fait qui doit être pris en considération alors quand on discute sur les éventuelles connexions entre les fortifications de frontière et l'apparition des monastères orthodoxes dans le XV-e siècle. L'existence de quelques établissements serbes dans la vallée de Bârzava, quelques-uns fortement compactes, comme par exemple la localité de Denta, en fin du XV-e siècle et dans la première moitié de celui suivant, constitue une réalité dont on doit tenir compte³².

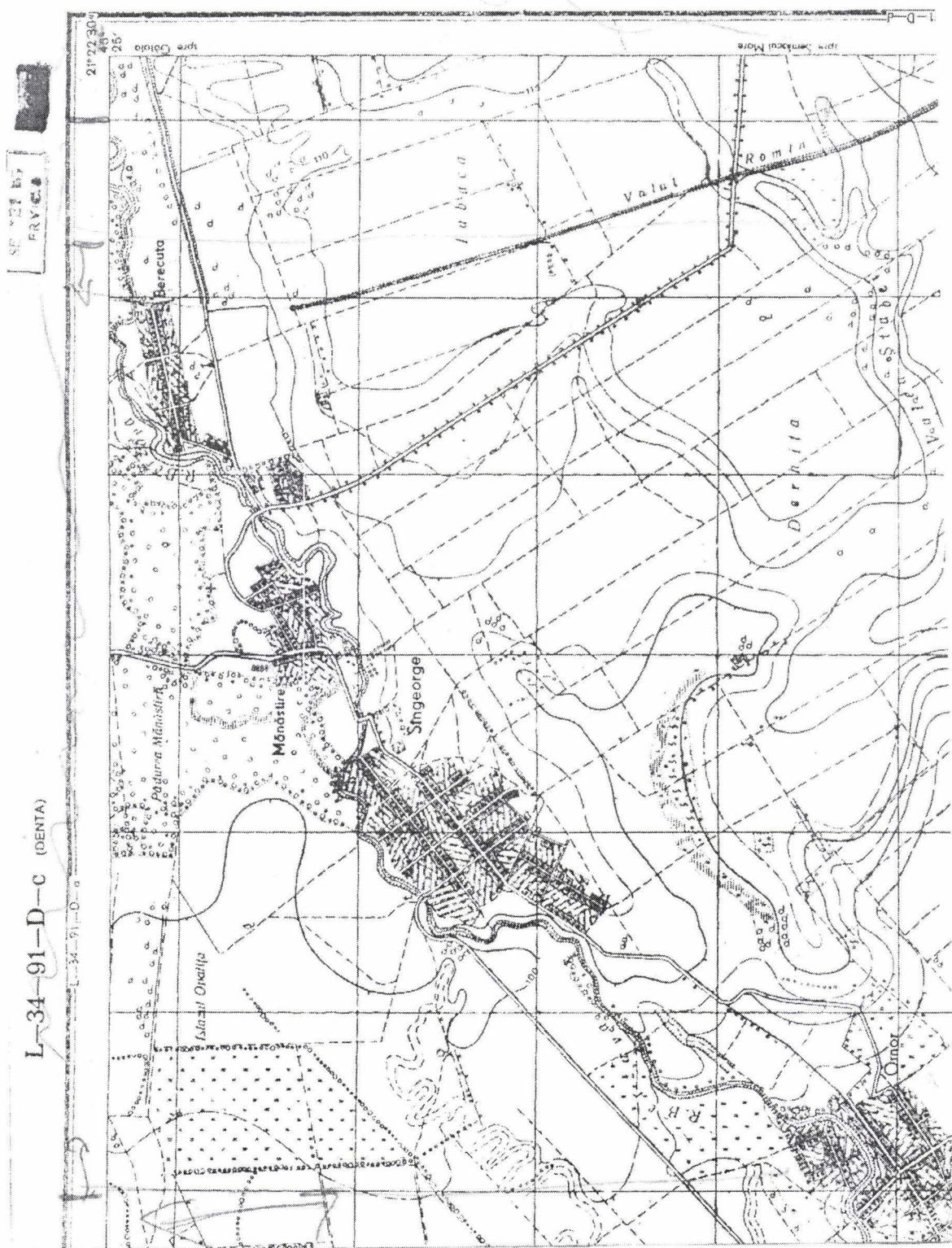
On a exposé ici les éléments définitoires du tableau historique extrêmement complexe et aussi dynamique concernant la vallée de Bârzava, tout le long du XV-e siècle, comme contexte où s'est déroulé l'apparition et l'évolution du monastère orthodoxe de *Saint Georges*. Malheureusement, les informations historiques et mêmes la recherche archéologique ne peut pas offrir une réponse satisfaisante aux toutes les questions concernant le moment de son dressement, de sa structure architectonique et aussi de son constructeur.

²⁹ Pesty, *op.cit.*, 20-21, 53.

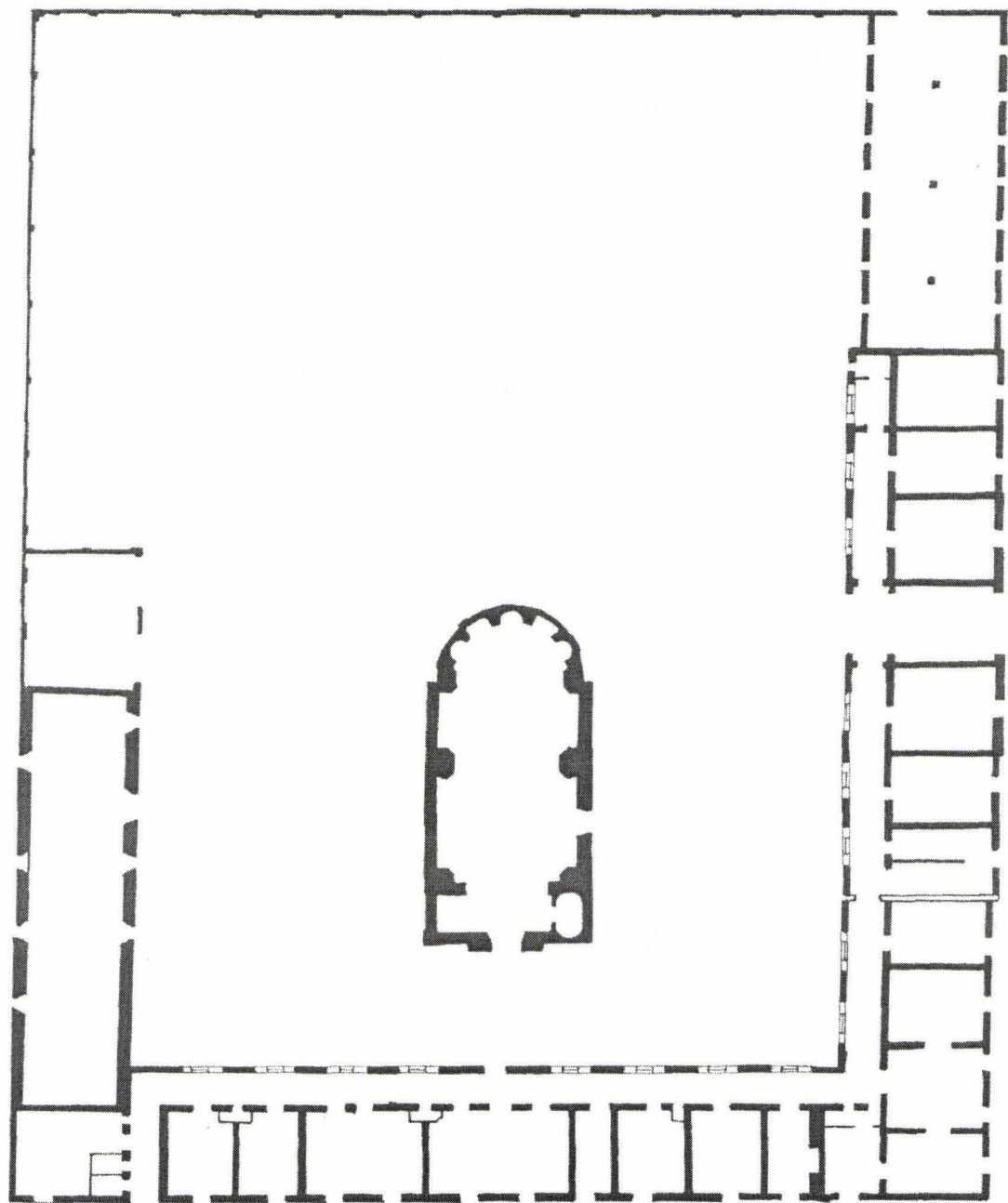
³⁰ *Ibidem*, 54 ; Le village *Voja*, signifiant que la localité Valea se trouvait dans le pré de Caraș. L'établissement disparu *Dragolyolch*, attesté dans l'année 1431, a été localisé aux alentours du château fort de Ilidia, à Potoc ; Pesty Fr, *Krassó*, III, 240 ; B. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, Timișoara, (1915), 82.

³¹ Pesty, *Brancovics György racz despota...*, 54

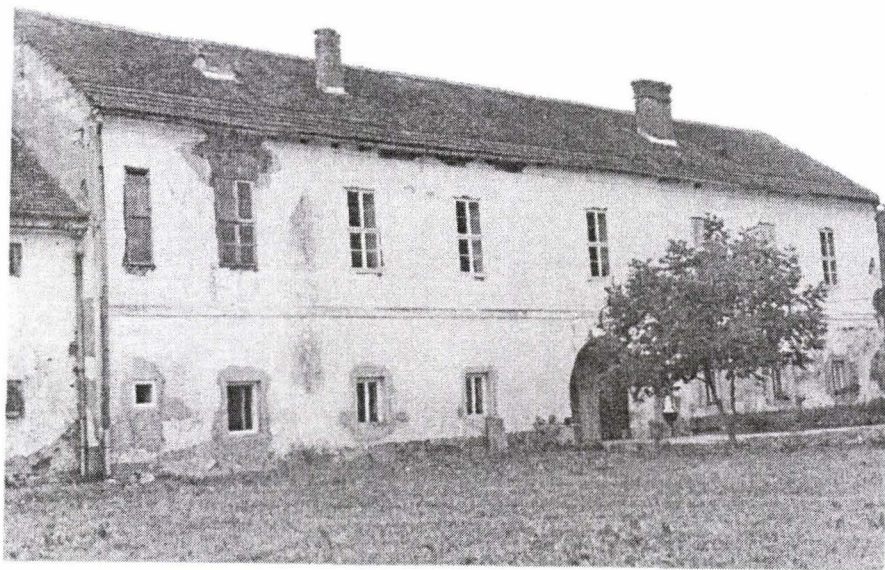
³² T. Halasi-Kun, *Serbian and roumanians in ottoman southeastern Hungary: Delta. The Mutual Effects of the Islamic and Judis-Christian Worlds: The East European Pattern*, Ed. By A. Ascher, T. Halasi-Kun and B. K. Kiraly, Brooklyn, New York, (1979), 113-127.

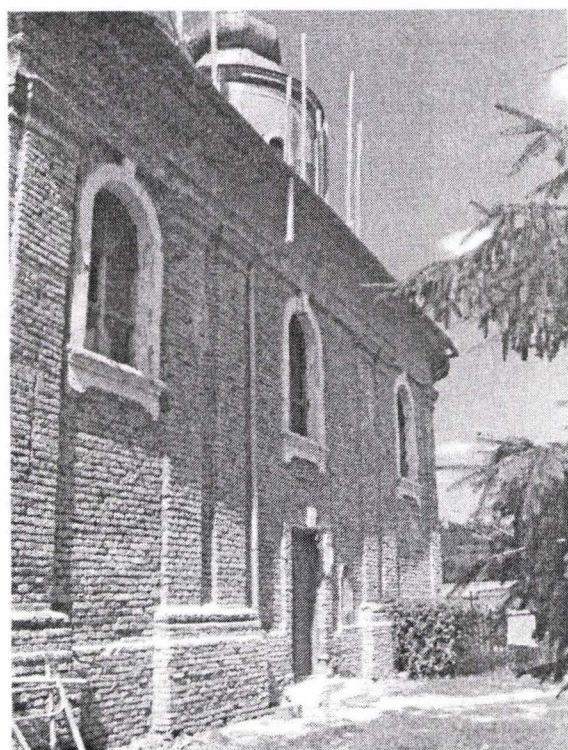
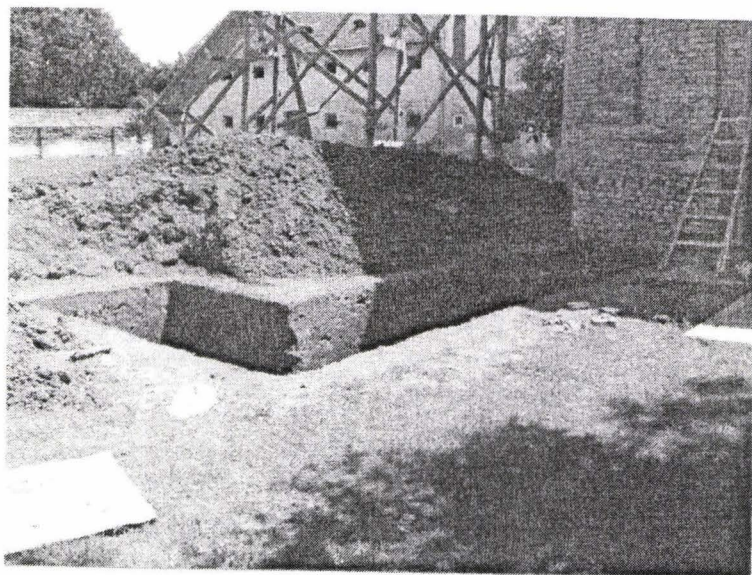
Pl. 1. La carte de la Vallée de Bârzava dans la zone Sângeorge (Saint Georges).

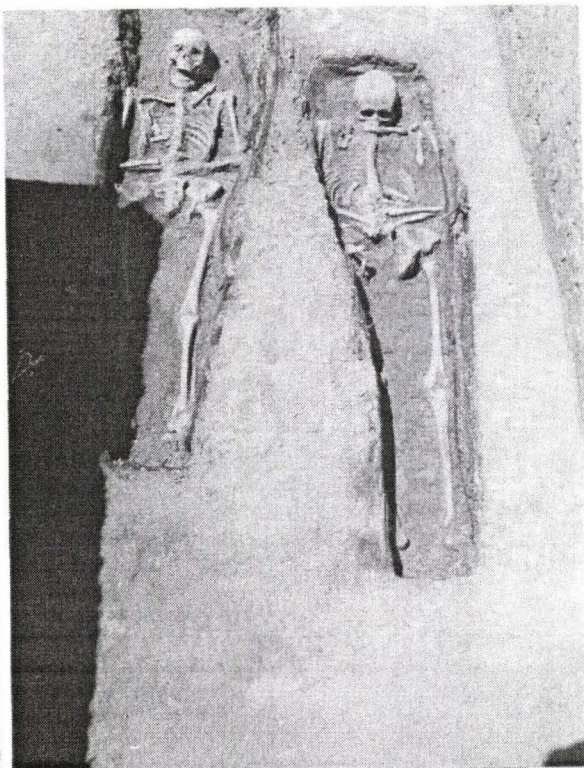
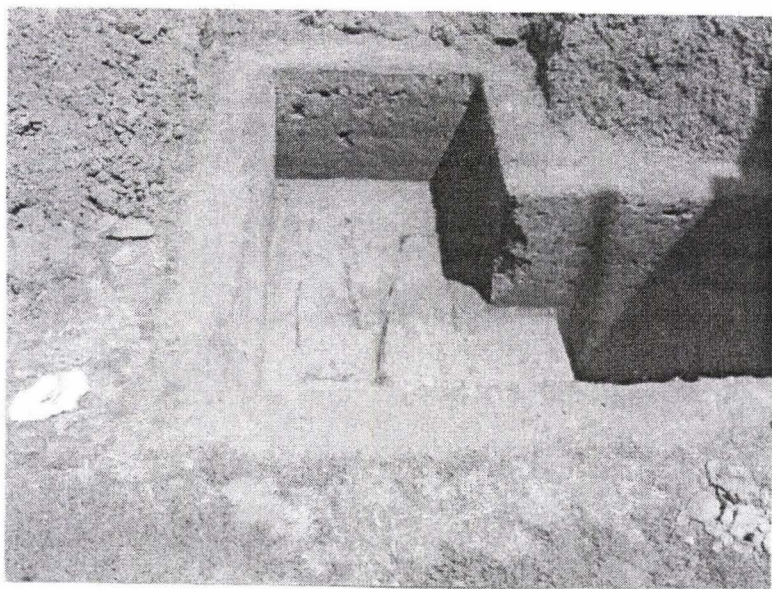
Pl. 2. Le plan du monastère Saint Georges et de l'église (selon l'architecte N. Dancu).

Pl. 3. Le monastère Saint Georges. L'église et le manoir avant la restauration.

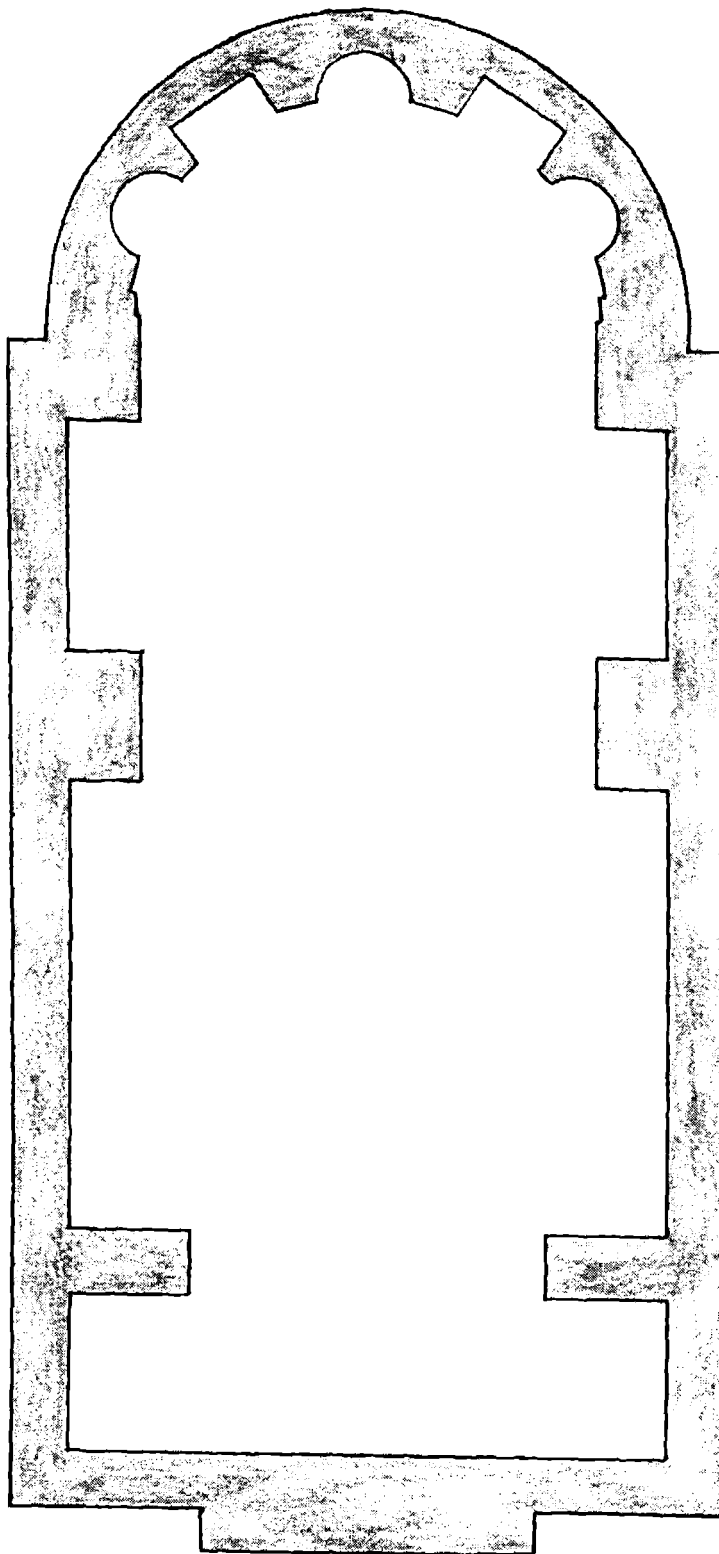
Pl. 4. L'église du monastère Saint Georges pendant la restauration de l'année 2004.

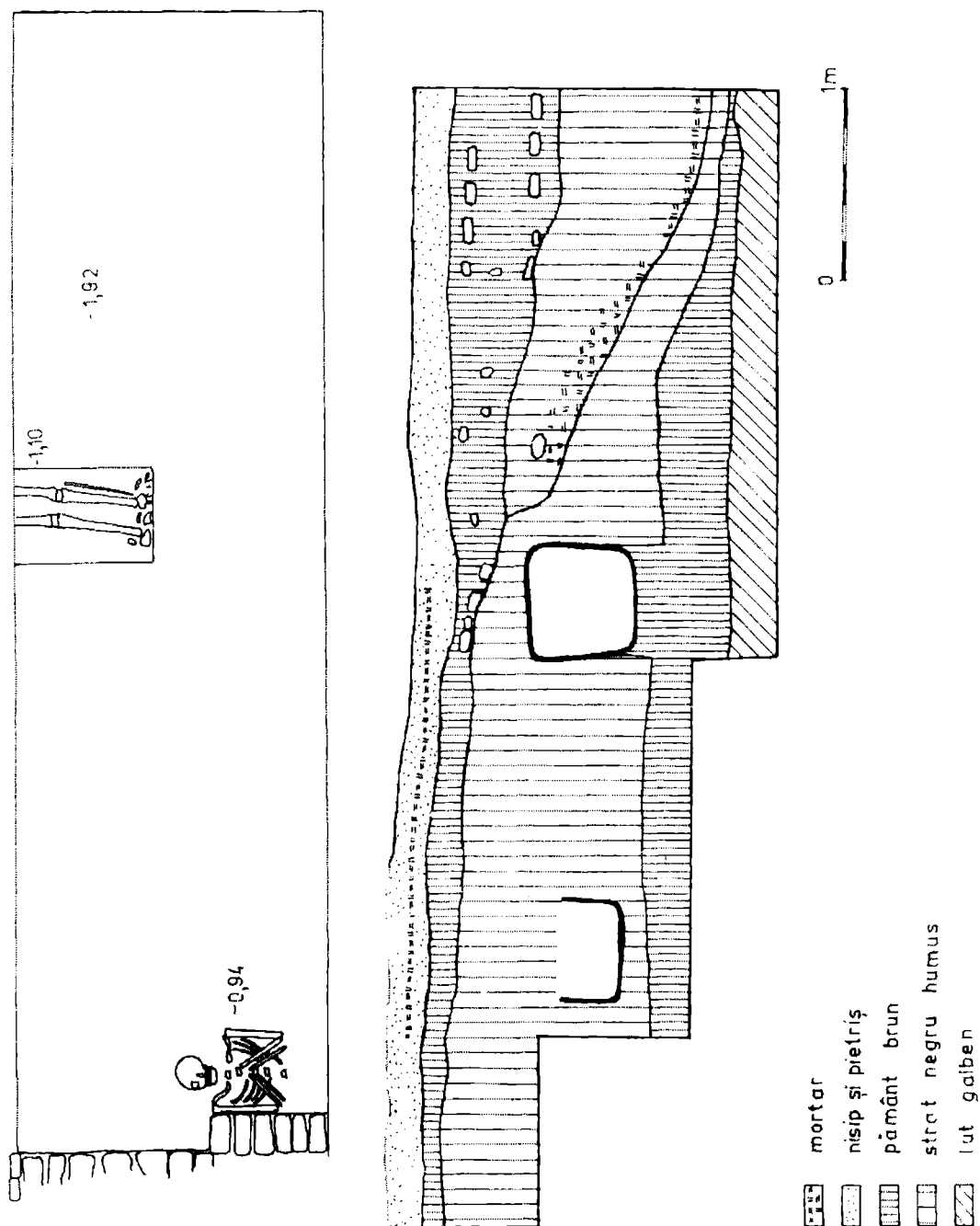
Pl. 5. Le monastère Saint Georges. S₂; des détails avec les étapes de la recherche des tombes.

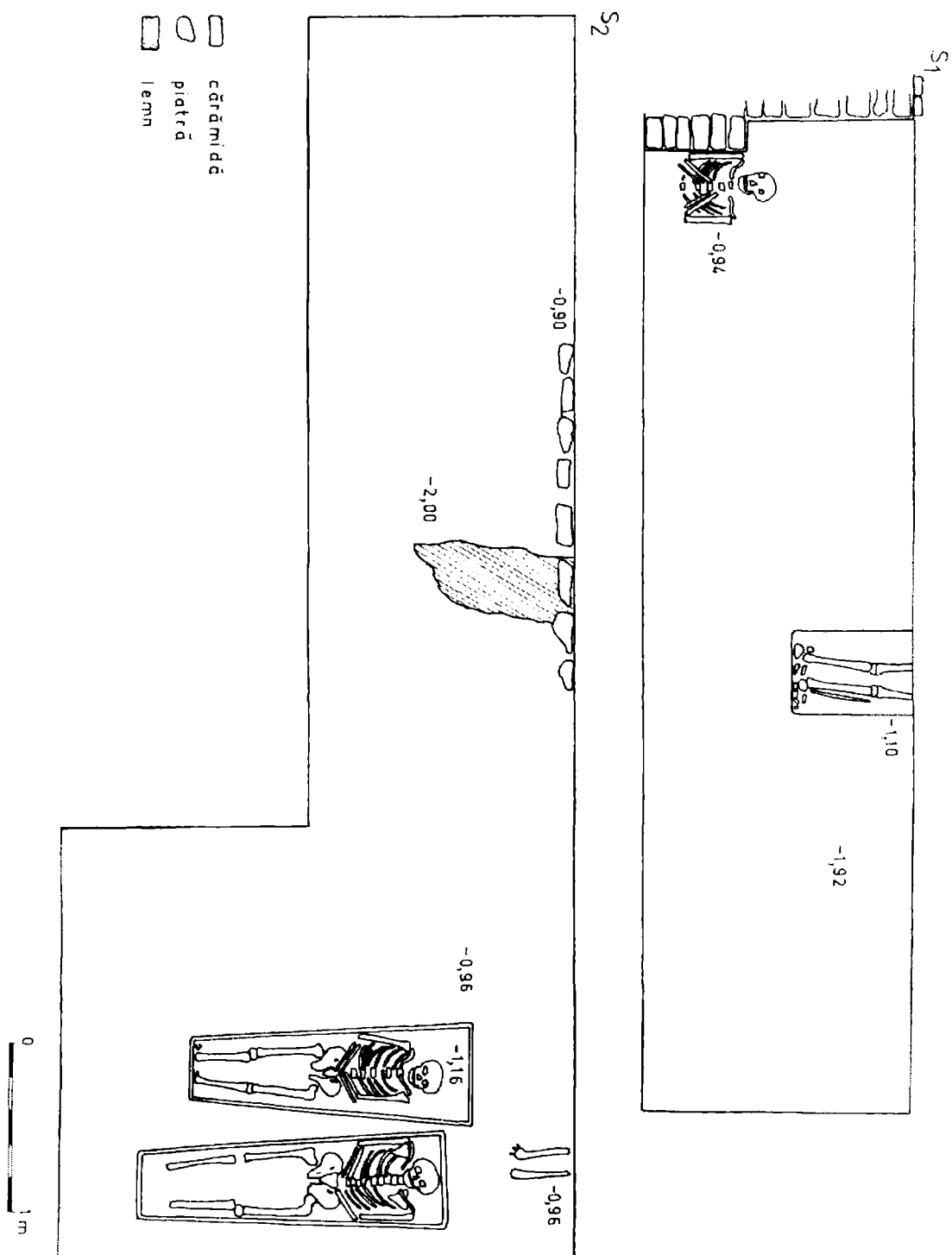
Pl. 6. Le monastère Saint Georges. S₂; des détails avec les étapes de la recherche des tombes.

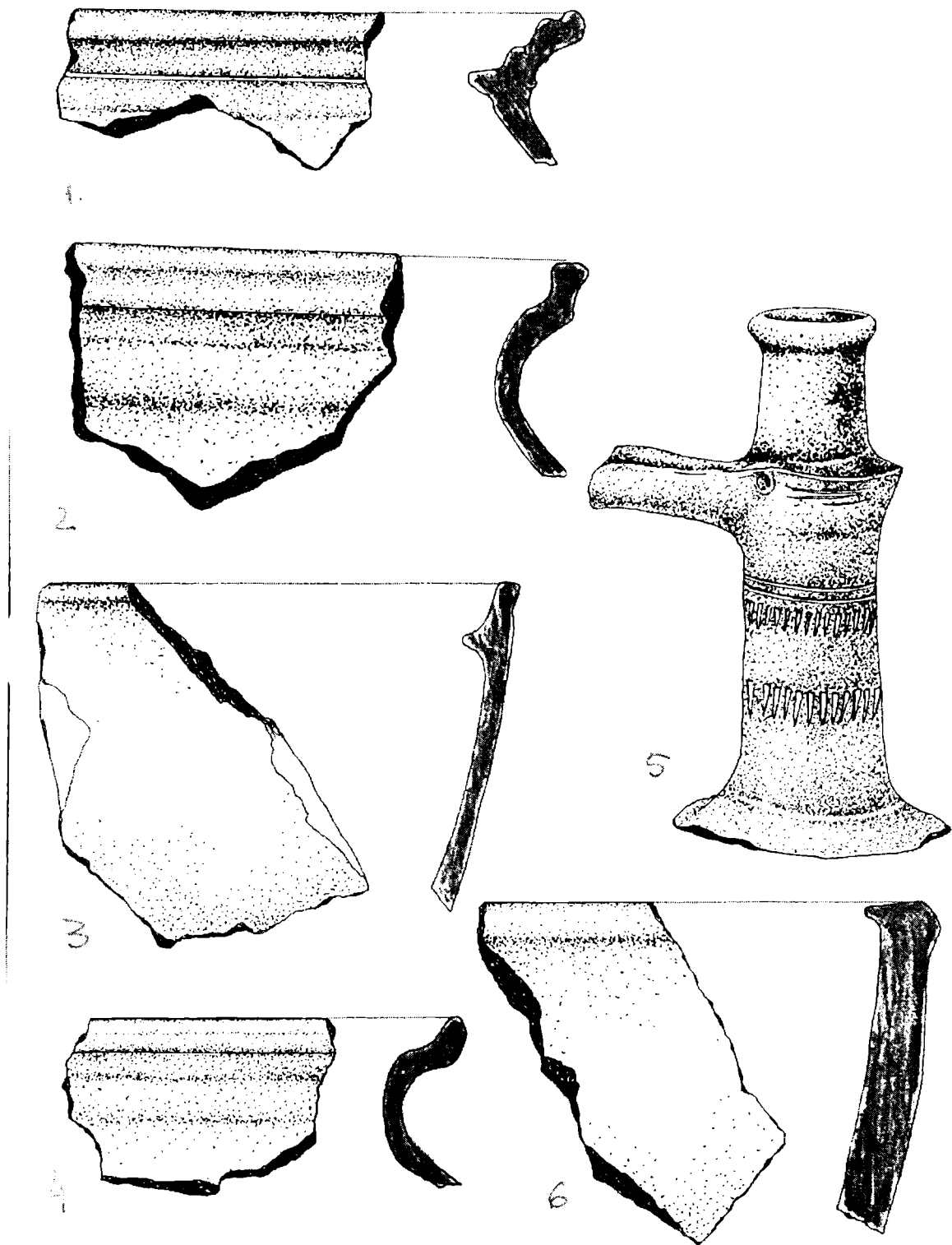
Pl. 7. Le plan de l'église.

Pl. 8. Le monastère Saint Georges. Le plan de la section 1 et le profile ouestique.
Le monastère Saint Georges.

Pl. 9. Le monastère Saint Georges. Le plan de la section 1 et section 2.

Pl. 10. De la céramique découverte dans la section 2.

ÎNTREGIRI ȘI ÎNDREPTĂRI LA ISTORIA BANILOR DE CARANSEBEȘ ȘI LUGOJ (SEC. XVI-XVII)

Costin Feneșan*

Cuvinte cheie: *ban, Caransebeș, Lugoj, Toma Turnea (Thorny), Acațiu Barcsay.*

Keywords: *banus, Caransebeș, Lugoj, Tomas Thorny, Achatius Barcsay.*

Cu un deceniu în urmă, instituția atât de interesantă dar, în mod surprinzător, tot pe atât de puțin cunoscută a banilor de Caransebeș și Lugoj s-a bucurat de o cercetare temeinică și amănunțită, cu scopul de a sistematiza, pe de o parte, într-un context bine definit, rosturile ei, de a-i scoate în evidență pe cei care au slujit-o, iar pe de altă parte, cu menirea de a lămuri o seamă de neclarități și inadvertențe¹. Pornind de la puținele cercetări anterioare², cele mai multe dintre ele superficiale și incomplete, parcurgând cu stăruință și judecată cumpănită materialul documentar aflat la dispoziție, autorul ne-a oferit pentru prima oară o imagine bine încheiată a băniei Caransebeșului și Lugojului. Cercetările de arhivă pe care le-am efectuat în ultima vreme ne-au îngăduit descoperirea unor documente necunoscute sau știute doar în mod mijlocit (prin rezumate sau referiri fugitive la acestea) cu privire la aspecte de prim-ordin din istoria banilor de Caransebeș și Lugoj³. În cele ce urmează, le publicăm și comentăm având în vedere mai ales numărul mic de documente ajunse până la noi de la și despre banii caransebeșano-lugojeni, după cum vom scoate în evidență unele aspecte până acum nesesizate din trecutul instituției banilor.

Până în prezent, s-a acceptat aproape fără rezerve faptul că banii Caransebeșului și Lugojului au fost numiți de principii Transilvaniei – căroră le revenea acest drept suveran – mai cu seamă din rândurile nobilimii locale, ținându-se seama de cererile/pretențiile acesteia întemeiate pe diploma privilegiată din

29 august 1457⁴. Or, examinarea listei banilor de Caransebeș și Lugoj ne convinge tocmai de contrariu. Banii proveniți din rândurile nobilimii locale (Ioan Glesan, Nicolae Cherepovici, Grigore Bethlen de Ictar, Toma Turnea de Turnu, Gheorghe Palatici de Ilidia, Ștefan Vaida de Caransebeș și Petru Bethlen de Ictar), chiar fiind destul de numeroși, nu au deținut dregătoria – cu două excepții notabile: Grigore Bethlen de Ictar (1560-1566) și Toma Turnea (1577-1587) – decât pentru puțină vreme. Banii cei mai longevivi în funcție au fost tocmai cei originari din comitatele fostei Transilvanii voievodale, chiar dacă din locuri învecinate cu Lugojul și Caransebeșul: Paul Nagy de Deva (1617-1644) și Acațiu Barcsay de Bârcea Mare (1644-1658). Banii numiți în timpul războiului civil din Transilvania și a celei de-a doua ocupații habsburgice, la începutul secolului al XVII-lea, au fost niște aventurieri cu prezență efemeră, deosebit de păgubitoare și complet străini de lumea locului. Criteriul primordial care, credem, că a fost determinant la numirea banilor de Caransebeș și Lugoj a fost loialitatea necondiționată și de lungă durată față de principele Transilvaniei, deopotrivă cu încrederea acestuia în reprezentanții săi militari și civili într-o zonă de maximă importanță pentru însăși existența țării. Nu e mai puțin adevărat, că au existat situații în care demnitarii otomani de la hotar au intervenit direct în schimbarea/numirea banului de Caransebeș și Lugoj, doar că acestea reprezentau excepția de la regulă. Astfel, în aprilie 1595, Ahmed pașa, beilerbeii Timișoarei, care avea să preia peste puțin timp aceeași dregătorie la Buda, s-a plâns principelui ardelean Sigismund Báthory că Ștefan Békés, noul ban lugojan, îngăduise comiterea mai multor acte de agresiune împotriva teritoriului otoman, lotrii care operau în zonă bucurându-se de întregul său sprijin.

* Arhivele Naționale București.

¹ D. L. Țigău, Banii de Caransebeș și Lugoj, Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora. *SMIM*, XVI (1998), 225-241; și XVII (1999), 237-251.

² Cea mai temeinică și bine documentată prezentare l-a datorat lui Fr. Pesty, *A szörényi bántóság és Szörény vármegye története*, vol. I, Budapesta, (1877), 293-313; vezi și I. Iványi, *A lugosi és karánsebesi bánok*. *TRÉT*, s. v., vol. I, (1875), 100-103.

³ Vezi documentele 1-5 publicate la finele studiului.

⁴ Vezi mai nou D. L. Țigău, op. cit., (1998), 228.

Beilerbeiu i-a reproșat principelui ardelean numirea lui Békés, în funcție, deoarece „la Lugoj nu este nevoie de un astfel de om, ci de unul care, prin felul său de a fi, se știe purta pe măsura scopului în care a fost pus” (*az féle ember nem jó Lugoson, hanem oly ember, ki az végeben modgiával tudgia magát tartani*). Faptul că Ștefan Békés cutezase să ia din teritoriul otoman mai multe sute de robi și să-i ducă la Lugoj și Caransebeș îl revoltase peste măsură pe beilerbeiu Ahmed, mai alesă că „banii care au fost mai înainte n-au luat nici măcar pe unul dintre ai noștri în robie” (*ezelöt való bánok egiet sem veztetenek el bennék*). Drept urmare, Ahmed pașa i-a cerut în mod cominativ principelui Báthory să-l schimbe pe Békés din funcție și „să numești în bănie un om cu minte” (*hogi ezer embert boczás az bánágra*)⁵. Reacția princiară n-a întârziat: la 27 mai 1595 ca nou ban al Caransebeșului și Lugojului a fost numit Gheorghe Borbély de Sima⁶. Că noul ban avea să se dovedească în scurt timp un adversar cât se poate de implacabil al otomanilor din zona Banatului îi era cunoscut, pe semne, doar celui care îl numise în funcție.

Așa cum am amintit, în cazul numirii unui nou ban al Caransebeșului și Lugojului alegerea principilor ardeleni era influențată într-o măsură mult mai redusă decât s-a crezut până acum de opțiunea nobilimii locale, ci mai cu seamă de apropierea candidatului față de persoana suveranului. Banii caransebeșeni Toma Turnea de Turnu, Paul Keresztessy de Nagymegyer, Paul Nagy de Deva și Acațiu Barcsay de Bârcea Mare au fost cu toții, la începutul carierei lor publice, familiari ai curții princiare, unii dintre aceștia (Paul Nagy și Acațiu Barcsay) ajungând să dețină și funcția de încredere de comandanți ai gărzii princiare, păstrată de altfel și după numirea în dregătoria de ban. Mai mult, unul dintre banii caransebeșano-lugojeni, Petru Bethlen de Ictar, a fost rudenie apropiată cu principele Gabriel Bethlen, fiind numit de acesta în funcție tocmai după urcarea în scaunul

princiar⁷, ca om în care putea avea deplină încredere. La fel de adevărat este și faptul că legăturile matrimoniale ale unor viitori bani sau bani aflați în funcție cu familii nobiliare de frunte ale Transilvaniei princiare vor fi avut, fără îndoială, influență asupra carierei publice și deopotrivă asupra situației lor materiale⁸.

În condițiile în care banii Caransebeșului și Lugojului au fost oameni de încredere ai principilor ardeleni, în mod deosebit Paul Nagy și mai ales Acațiu Barcsay⁹, nu ne surprinde faptul că tocmai ei au fost cei care au recomandat principilor Gheorghe Rákóczy tată și fiu înnobilarea și acordarea blazonului nobiliar pe seama mai multor caransebeșeni și lugojeni ilustrați prin merite militare și civile, oameni pe care îi cunoșteau de altfel în mod nemijlocit. Până în prezent ne sunt cunoscute 12 astfel de cazuri, în două dintre ele recomandarea datorându-i-se banului Paul Nagy, în celelalte zece lui Acațiu Barcsay¹⁰. Mai mult, în unele situații principii ardeleni au transferat chiar atribuții ale lor banilor de Caransebeș și Lugoj.

⁷ Petru Bethlen de Ictar – al cărui tată, Grigore, fusese, la rândul său, ban al Caransebeșului și Lugojului între 1560 și 1566 – era văr primar cu Farkas, tatăl principelui ardelean Gabriel Bethlen de Ictar, cf. M. Lendvai, *Temes vármegye nemes családjai*, vol. I. Budapesta, (1896), 29, tab. III, 31.

⁸ Prin soția sa, Elisabeta Serédy, membră a unei familii de vază din Transilvania, banul Gheorghe Palatici de Ilidia a ajuns să stăpânească, de pildă, moșia Săcueni (Új-Székely) din scaunul Odorhei, cf. Fr. Pesty, *Krassó*, vol. IV, doc. 454, 124. Prin a doua sa soție, Sofia Kendeffy, fostul ban Paul Keresztessy de Nagymegyer – nobil de seamă al principatului Transilvaniei în veacul al XVII-lea. *Sargetia*, vol. 21-24 (1994), 161. Ultimul ban caransebeșano-lugojan, Acațiu Barcsay, a avut, fără îndoială, mult de câștigat atât pe plan material cât și al influenței în urma celor trei căsătorii cu reprezentante de frunte ale unor familii nobiliare de vază din principatul ardelean: Anna Horváth-Petrichevich, Elisabeta Szalánczy și Ágnes Losonczy-Bánffy, cf. M. Lázár, *Erdély főispánjai. Századok*, vol. 23, (1889), 35.

⁹ Semnificativ este faptul că mama banului Acațiu Barcsay a fost Ana Palatici de Ilidia, sora fostului ban Gheorghe Palatici de Ilidia, cf. M. Lázár, *op. cit.*, 34. Cariera publică a lui Acațiu Barcsay a fost fulminantă: familiar al curții princiare căruia i s-au încredințat mai multe misiuni diplomatice” (cf. D. L. Țigău, *op. cit.*, (1998), 231), căpitan al unei unități din garda princiară, ban al Caransebeșului și Lugojului (numit la 20 decembrie 1644), comite supreme al Hunedoarei (numit la 10 ianuarie 1648, după moartea lui Ștefan Bethlen), jude-asesor al Tablei princiare (1649-1650), consilier princiar și președinte al Tablei princiare de judecată (1653), locțiitor al principelui Gheorghe Rákóczy al II-lea pe timpul cât acesta s-a aflat în campanie în Polonia (1657-1658), principe al Transilvaniei (13/14 septembrie 1658-6 ianuarie 1661).

¹⁰ C. Feneșan, *Diplome de înnobilare și blazon din Banat. Secolele XVI-XVII*, Timișoara, (2007), 26-27.

⁵ Fr. Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. IV, Budapesta, (1883), doc. 482, 179-181.

⁶ S. Szilágyi, Gyulaffi Lestár történeti maradványai. *Történelmi Tár*, (1893): „Eodem die (27 mai 1595 – C. F.) Georgius quoque Barbely banus Karansebesiensium constituitur”. D. L. Țigău, *op. cit.*, (1998), 240, preluând cronica lui Wolfgang (Farkas) Bethlen, îl menționează, la rândul său, pe Gheorghe Borbély în dregătoria de ban începând cu 27 mai 1595.

Astfel prin articolul VIII al hotărârilor Dietei de la Alba Iulia (1646), banul caransebeșano-lugojan a fost împuternicit să elibereze salv-conducturi celor aflați sub autoritatea sa¹¹.

În ceea ce privește implicarea banilor de Caransebeș și Lugoj în acțiunile politico-diplomatice ale Principatului ardelean¹², socotim că trebuie menționată și participarea noului ban Paul Keresztessy de Nagymegyer la ratificarea tratatului de alianță încheiat la Košice (la 15 august 1610) între împăratul Mathias al II-lea și principele Gabriel Báthory de către Dieta de la Cluj (6 septembrie 1610)¹³. Dacă implicarea banilor în activitatea diplomatică a fost mai mereu benefică, acțiunea lor în calitate de capi ai administrației în districtele Caransebeș și Lugoj (cunoscute în epocă și drept comitat al Severinului) a determinat uneori producerea unor situații tensionate, care au dus până la urmă la schimbarea lor din funcție. Astfel, în mai 1577, principele Cristofor Báthory i-a trimis la Caransebeș și Lugoj pe consilierii săi Martin Berzeviczy și Francisc Kendi, pentru a cerceta abuzurile reclamate împotriva banului Ștefan Tompa și comise „în mod nedemn” (*indigne*). În aprilie 1577, Dietei ardeleni întrunite la Turda i se plânseseră mai mult de 500 de țărani din părțile Caransebeșului și Lugojului, amenințând că vor fugi în teritoriul otoman „dacă nu vor fi scăpați de cruzimea aceluia om” (*si ab illius hominis saevitia non fuerint vindicati*), deoarece din această cauză în jur de 600 de oameni se refugiaseră deja la turci, anume de când Tompa ajunsese ban (februarie 1573). În raportul său către Ștefan Bathory, fostul principe ardelean rămas legat de rosturile țării sale de baștină și după alegerea ca rege al Poloniei (1575), consilierul Berzeviczy îl informa că, „după câte văd, banul este vinovat că și-a atras dușmănia tuturor, deoarece comite lucruri grave, spre cea mai mare pagubă a aceluia district” (*banus, quantum video, omnium invidiae est obnoxius, quod magnam rem cum maximo detrimento*

illius districtus fecit)¹⁴. De altfel cercetările făcute la Caransebeș și Lugoj de către Berzeviczy și Kendi aveau să confirme pe deplin comportamentul brutal și abuziv al banului Tompa¹⁵, ducând în scurtă vreme la schimbarea sa din funcție. La 13 septembrie 1577 principele Cristofor Bathory l-a numit în dregătoria de ban al Caransebeșului și Lugojului pe un localnic, Toma Turnea (Thorny) de Turnu¹⁶, de altfel un om de încredere al curții princiare. În calitate de familiar al acesteia, Turnea adusese mai multe servicii credincioase, care i-au fost răsplătite de principele Ștefan Bathory prin donarea, la 23 aprilie 1575 (din Brașov) a unor părți de moșie la Galda de Jos (cu moara, casa și curtea nobiliară de acolo), Galtiu (inclusiv curtea nobiliară de acolo), Fahyd (lângă Galda de Jos) și Zentmyklos (lângă Teiuș), toate aflate în comitatul Alba¹⁷.

¹⁴ E. Veress. *Báthory István, erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése*, vol. II, Cluj, (1944), doc. 514, 75-76. Tot în primăvara anului 1577, beilerbeul Timișoarei îi cerea principelui Cristofor Báthory restituirea unor vite luate abuziv de banul Tompa de la niște raiale de pe teritoriul otoman, cf. Fr. Pesty, Szörény, vol. I, 300.

¹⁵ Vezi *Az Erdélyi fejedelmek királyi könyvek I (1569-1602)/Báthory Zsigmond királyi könyvek 1582-1602*, ed. T. Fejér, E. Rácz, A. Szász, Cluj, (2005), 61-64. Nu este exclus ca banul Tompa să fi supralicitat ajutorul militar dat principelui Ștefan, Báthory în lupta împotriva rebelului Gaspar Békés (1575), precum și împrumutarea a 1800 florini ungurești, în schimbul cărora principele i-a zălogit cetatea Jdioara cu pertinențele acesteia, dar și moșiile Coruș și Popești (ambele în comitatul Cluj); în legătură cu acest aspect, vezi L. Boldea, *Asupra avaturilor unei cetăți medievale: Jdioara anilor 1548-1658*. *AnB* (S. N.), arheologie-istorie, XIV, 2, (2006), 51.

¹⁶ Textul actului de numire este publicat în anexa 1. Documentul a fost semnalat în *Îndrumător în Arhivele Statului. Județul Hunedoara*, ed. I. Frățilă, București, (1972), 219.

¹⁷ Arhivele Naționale Deva (Hunedoara), Colecția de documente, Documente până la 1700, doc. 80/1575 (o copie contemporană fragmentară se păstrează tot acolo, cf. doc. 72/1575). La 22 februarie 1579 (din Alba Iulia), principele Cristofor Báthory i-a eliberat lui *Thome Thorny, bani nostri districtuum Lugas et Karansebes* un nou document de danie pentru cele patru părți de moșie din comitatul Alba, deoarece beneficiarul „afirmă că îi lipsesc și că, în aceste vremuri tulburi, ar fi pierdut scrisorile de dare de seamă (cu privire la darea înstăpânire – C. F.) cu privire la acele părți de moșie și curți” (*literas super earundem portionum curiarumque relatorias his disturbiorum temporibus amisisse et perdidisse asserit*), vezi Arh. Naț. Deva (Hunedoara), Colecția de documente. Documente până la 1700, doc. 116/1579. În aceeași zi (22 februarie 1579), Cancellaria Maior a principelui i-a întocmit banului Toma Turnea documentul de dare în stăpânire asupra celor patru părți de moșie, cf. Arh. Naț. Deva (Hunedoara), Colecția de documente. Documente până la 1700, doc. 116 a/1575.

¹¹ S. Szilágyi, *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae*, vol. X, Budapesta, (1884), doc. LXIV, 440: „Hogy Nagyságod fejedelmi kegyelmességéből a Szöriny vármegyébeli atyánkíiai intercessiójokra főbân uramnak authoritást ad limitative az salvus conductus adásra Nagyságodnak megszóláljuk”.

¹² Vezi în acest sens trecerea în revistă a acestora la D. L. Țigău, *op cit.*, (1998), 230-234.

¹³ Noul ban semnează documentul din 6 septembrie 1610 ca *Paulus Keresztessy, banus civitatis ac districtus Karansebesiensis*, cf. J. Kemény, I. Kovács, *Erdélyország történeti tára*, vol. III, Cluj, (1845), doc. 17, 185.

Tot ca familiar al curții princiare, Toma Turnea își văzuse răsplătită credința și prin altă donație. La 22 februarie 1576 (din Alba Iulia), Ștefan Báthory i-a dăruit moșia Cămərașul și o parte din moșia Sâmboleni, ambele aflate în comitatul Cluj, care îi fuseseră confiscate lui Mihail Telegdi, condamnat pentru participarea la rebeliunea condusă de Gaspar Békés și încheiată prin înfrângerea în bătălia de la Sânpaul (10 iulie 1575)¹⁸, la care Turnea va fi participat, cu mare probabilitate, în rândurile oștii princiare. În 1575, încă înainte de victoria de la Sânpaul, principele îi acordase familiarului curții sale, Toma Turnea, dreptul de a strânge în acel an dijmele de pe moșia Agârbiciu (comitatul Cluj), cu excepția celor din miei și albine¹⁹.

Banul Turnea n-a fost însă singurul dregător suprem caransebeșano-lugojan care s-a bucurat de favoarea principilor²⁰. Astfel, Sigismund Bathory l-a răsplătit pe banul Albert Lonay (1589-1590) prin două danii succesive, încă în anul instalării sale: la 4 mai 1589 cu târgul Reteag din comitatul Solnocul interior²¹ și la 5 mai 1589 cu moșia Gheorgheni (azi cartierul omonim al municipiului Cluj-Napoca) aparținând de cetatea Gherla²². Banul Ștefan Vaida (1607) a primit, la rândul său, de la principele Sigismund Rákóczy o casă de piatră în orașul Lipova, confiscată de la Paul Marokházi, care fugise la turci²³. Cel mai longeviv în funcție dintre bani, Paul Nagy de Deva (1617-1644), care a deținut la fel de multă vreme (1627-1643) și comanda gărzii personale de pedestrași a mai multor principii ardeleni, a beneficiat din plin de munificența acestora. Astfel, la 1 mai 1632, Gheorghe Rákóczy I i-a zălogit moșia Musca din comitatul Alba până la rambursarea de către fiscul princiar a împrumutului de 2000 florini ungurești²⁴. La 21

martie 1634 principele Gheorghe Rákóczy I i-a dăruit banului Paul Nagy moșiile Hoghiz (împreună cu curtea nobiliară de acolo) și Dopca, ambele în comitatul Alba, în apropiere de Rupea, revenite fiscoșului în urma morții fără urmași a lui Gheorghe Sükösd de Tirimioara. De menționat este faptul că cele două moșii ar fi revenit din nou fiscoșului abia după ce i-ar fi plătit banului Nagy suma de 3000 florini ungurești²⁵. La Deva, orașul său de baștină, banul Nagy ajunsese să stăpânească în anul 1643, prin cumpărare sau prin donație, nu mai puțin de 6 case²⁶.

În cele ce urmează, vom examina comparativ trei acte de numire a unor bani ai Caransebeșului și Lugojului din perioade diferite. Cel dintâi îl privește pe Toma Turnea, fiind emis la Alba Iulia, la 13 septembrie 1577²⁷. Vom remarca faptul că, pe lângă enumerarea calităților personale ale beneficiarului și evidențierea meritelor sale „în toate treburile și dregătoriile încredințate până acum”, principele și-a rezervat dreptul de a-l menține în funcție „atâta timp cât ne va fi pe plac”. Îndatoririle care îi reveneau noului ban priveau în mod deosebit strângerea și administrarea corectă a veniturilor princiare din districtele Caransebeș și Lugoj, „precum și oricari alte obligații de plată pe care le vom orândui în orice chip”. Că aceasta era una din îndatoririle de mare importanță ale banului o dovedește din plin documentul din 3 ianuarie 1584, prin care principele Sigismund Báthory recunoștea găsirea în bună rânduială a bilanțului financiar înaintat de banul Turnea pentru cetățile Caransebeș, Lugoj și Jdioara pe perioada 1 septembrie 1579- 31 august 1583²⁸. Faptul că banul Turnea și-a îndeplinit cu bună credință obligațiile care îi reveneau este confirmat de menținerea sa în funcție de către principele Sigismund Báthory. Moartea l-a surprins pe Toma Turnea la Lugoj, la vremea Crăciunului anului 1587, pe când exercita dregătoria de ban²⁹.

În ceea ce privește actul de numire a lui Simon Horváth („Croatul”), un aventurier dalmatin cunoscut și sub numele de Simon Lodi

¹⁸ Arh. Naț. Deva (Hunedoara), *Colecția de documente. Documente până la 1700, doc. 87/1576*. Plecat între timp în Polonia pentru a-și prelua atribuțiile regale, Ștefan Báthory a lăsat pe seama fratelui său Cristofor, care îi urmasa la conducerea principatului, efectuarea procedurii de dare și punerea în stăpânire, vezi Arh. Naț. Deva (Hunedoara), *Colecția de documente. Documente până la 1700, doc. 100/1577* (documentul princiar care ordonă darea și punerea în stăpânire).

¹⁹ Vezi atestatul din 8 mai (dat la Turda) a arendașului dijmelor, Ladislau Sombori, la Arh. Naț. Deva (Hunedoara), *Colecția de documente. Documente până la 1700, doc. 81/1575*.

²⁰ Vezi D. L. Țigău, *op. cit.*, (1998), 229.

²¹ Arhiva Națională Maghiară (Magyar Országos Levéltár) Budapesta, F. 1: *Erdélyi fejedelmi kancellária, II. Liber Regius Sigismundi Báthory*, 471-472; vezi și D. L. Țigău, *op. cit.*, (1998), 229, nota 24.

²² Arhiva Națională Maghiară Budapesta, F. 1:II. *Liber Regius Sigismundi Báthory*, 373-374;

²³ Vezi Anexa 4.

²⁴ Arhiva Națională Maghiară (Magyar Országos Levéltár) Budapesta, (1960): *Bethlen család levéltára*, 67. tel (Dévai Nagy Pál), nr. 2; tot aici sub nr. 3, porunca de dare în stăpânire a moșiei Musca.

²⁵ *Ibidem*, nr. 6; tot aici, sub nr. 7 și 8, rapoartele de dare și punere în stăpânire.

²⁶ *Ibidem*, nr. 12.

²⁷ Vezi anexa 1.

²⁸ Vezi anexa 2. Documentul i-a fost cunoscut și lui Fr. Pesty, *Szörényi*, vol. I, 301.

²⁹ S. Barabás, *A székely krónika (Annales ex quodam manuscripto ex Sicilia). Történelmi Tár*, (1880), 646: „1587. Tornai Tamás meghala Karácson tájban, ki akkor Lugosban vala” (1587. La vremea Crăciunului a murit Toma Turnea, pe când se afla la Lugoj). În acest context, se cuvine emendată ultima mențiune a lui Turnea ca ban (6 februarie 1585) și admisă posibilitatea ca Gheorghe Palatici de Ilidia să-și fi început mandatul de ban mai târziu de 24 iunie 1586 sau, în cel mai bun caz atunci, dar în calitate de ban-substitut (viceban).

de Trogir, documentul emis la 7 noiembrie 1603³⁰ se cuvine examinat în contextul de atunci al Transilvaniei princiare, o țară mistuită de războiul civil și adusă în marginea prăpastiei de ocupația militară habsburgică. Lipsit de orice simpatie și sprijin din partea nobilimii caransebeșano-lugojene, mai ales după implicarea sa în executarea în tabăra de la Găvojdia (aprilie 1603) a banului Petru Huszár de Brenhida, comandantul militar și guvernatorul imperial al Transilvaniei, generalul Gheorghe Basta, a trebuit să recurgă la o soluție extremă pentru a găsi o persoană potrivită pentru funcția de ban. S-a oprit, din nefericire, asupra lui Simon Lodi, un condottier dalmatin de origine modestă, dar mândat de o ambiție și dorință de parvenire cu atât mai mare. De altfel, în actul de numire semnat de generalul Basta în tabăra de la Voivozi, la 7 noiembrie 1603, lui Simon Lodi, pe atunci căpitan al unei cete de haiduci sârbi aflați în slujba Habsburgilor, nu i-a fost încredințată dregătoria propriu-zisă de ban, ci doar „căpitănia supremă a Caransebeșului și Lugojului”. Documentul de numire nu menționa nici o îndatorire a noului „ban”, ci doar le cerea în mod cominatoriu caransebeșenilor și lugojenilor să i se supună și să-i dea ascultare și orice venit care i s-ar fi cuvenit. Având astfel mână liberă, Lodi a instaurat în banatul Caransebeșului și Lugojului un adevărat regim de teroare, marcat prin crime, silnicii și abuzuri, „banul” dovedindu-se a fi pe drept cuvânt „mai mult un călău decât un conducător” (*carnifex potius quam praefectus*)³¹.

În fine, actul de numire cel mai interesat al unui ban de Caransebeș și Lugoj este cel dat în cetatea Onod, la 20 decembrie 1644, de Gheorghe Rákóczy I pentru Acațiu Barcsay³². Preambulul documentului – ca la multe din actele solemne emise de Gheorghe Rákóczy I – reprezintă o expunere cât se poate de limpede a politicii principelui de a-i promova pe cei care binemeritaseră în slujba statului la cele mai înalte dregătorii, chiar dacă originea lor socială era mai modestă. Pătruns de această convingere, principele Rákóczy a evidențiat apoi atât calitățile morale ale lui Barcsay, dovedite încă pe vremea tinereții, ca familiar al curții princiare, cât mai ales în cursul misiunilor sale diplomatice, „când au trebuit să fie trimise

daruri la principii din provinciile învecinate, dar mai cu seamă la conducătorii și dregătorii de frunte ai neamului otomanilor³³ și mai ales în expediția noastră militară de acum (este vorba de intervenția Transilvaniei în Războiul de 30 de ani, pe teatrul de operațiuni din Boemia și Moravia – C.F.), pe care am fost siliți să o pornim în acest an pentru a răzbuna și restabili liniștea neamului nostru preaiubit și a acestei patrii”. Cu acest prilej, principele laudă în mod cu totul deosebit meritele militare ale lui Barcsay care, fiind căpitan al unui corp de oaste, învinsese trupele habsburgice la cetatea Jesenice. Aceasta a fost, credem, argumentul determinant pentru hotărârea luată de Rákóczy la numirea lui Barcsay ca ban. Spre deosebire de Cristofor Báthory, care i-a conferit lui Toma Turnea bănia Caransebeșului și Lugojului „atât timp cât ne va fi pe plac”, Rákóczy în schimb i-a acordat dregătoria lui Barcsay „pe timp cât va trăi”. Tot spre deosebire de actul de numire ca ban a lui Toma Turnea, cel acordat lui Barcsay specifică beneficiile de care urma să se bucure în noua funcție: „*oricari venituri și vămi de moară obișnuite ale acestora, care privesc și trebuie să țină de drept și din vechime de acea dregătorie*”. Și tot spre deosebire de actul de numire a banului Turnea, în cel al lui Barcsay era prevăzută în mod expres obligația de a-i presta principelui un jurământ de credință în noua sa calitate. Mai mult, documentul de numire a lui Barcsay stipula obligația acestuia de a duce la îndeplinire poruncile princiare, de a asigura strângerea dărilor cuvenite fiscoiului princiar – îndatorire prevăzută de altfel și în actul banului Turnea -, de a-i apăra și menține pe magnații și nobilii din districtele Caransebeș și Lugoj „în drepturile și libertățile lor legitime”. De asemenea, noului ban i se cerea să asigure îndeplinirea corectă a actelor de justiție și supravegherea atentă a administrării tuturor veniturilor cuvenite principelui, fără să „se amestece sau să-și vâre mâinile în veniturile fiscoiului nostru”. La finalul actului de numire urma obișnuita porunca a principelui adresată tuturor dregătorilor și locuitorilor din districtele Caransebeș și Lugoj de a-i da ascultare necondiționată noului ban „în toate treburile obișnuite și îngăduite de lege” și care țineau de atribuțiile sale. Se mai cuvine amintit faptul că Acațiu Barcsay avea să-și preia funcția la foarte scurt timp după numire. La 26 decembrie 1644,

³⁰ Vezi anexa 3.

³¹ Wolfgang Bethlen, *Historia de rebus Transylvanicis*, ed. J. Benkő, tom VI, Sibiu, (1793), Liber XII, 45.

³² Vezi anexa 5. Documentul îi era cunoscut lui Fr. Pesty, *Szörény*, vol. I, 311 și M. Lázár, *op. cit.*, 34.

³³ Vezi în acest sens G. L. Țigău, *op. cit.*, (1998), 231 și M. Lázár, *op. cit.*, 34.

aflat la Dej, principele Rákóczy i-a poruncit protonotarului Gheorghe Gavay să ducă la îndeplinire procedura de punere în dregătorie (*introductio*) a noului ban³⁴. Odată cu aceasta începea capitolul final al băniei Caransebeșului și Lugojului, ale cărei origini trebuie căutate, fără îndoială, în bănia Severinului de mai înainte, amintirea dincolo de vreme a instituției băniei, a banatului, perpetuându-se în denumirea sub care va fi cunoscut din secolul al XVIII-lea teritoriul pe care a ființat în timpul Evului Mediu.

ANEXA

1. 1577 septembrie 13, Alba Iulia - Cristofor Báthory, principele Transilvaniei, îl numește în dregătoria de ban al Caransebeșului și Lugojului pe Toma Turnea.

Direcția Județeană Hunedoara a Arhivelor Naționale (Deva), *Colecția de documente. Documente până la 1700*, doc. 95/1577; original pe hârtie; urme ale pecetii în ceară roșie.

Nos, Christophorus Batori de Somlyo, waivoda Transsylvaniae et Siculorum comes etc., memoriae commendamus tenore presentium significantes quibus expedit vniversis, quod nos, ad plenum confisi de fide, integritate, industria, animi dexteritate ac rerum gerendarum sufficienti peritia egregii Thome Torny, qui in cunctis rebus et functionibus hactenus fidei sue creditis vtilem operam navavit fidemque et vigilantiam suam erga nos et hoc regnum palam declaravit, eundem igitur Thomam Torny in banum nostrum in civitate et districtu Karansebes ac oppido Lugas pertinentiisque suis vniversis pleno iure, autoritate, facultate et potestate eligendum, nominandum, preficiendum ac functionem banatus durante beneplacito nostro eidem dandam et conferendam duximus, quemadmodum eligimus, nominamus, preficimus damusque et conferimus presentium per vigorem, ita tamen vt ipsa ea que sui sunt offitii ratione huiusmodi banatus omnia diligenter et fideliter exequi curet et debeat ac iuxta constitutionem et limitationem nostram in proventibus ac aliis atque aliis solutionibus quomodocumque erogantibus per nos faciendis sese gerat ac accomodet.

Quocirca vobis, vniversis et singulis egregiis, nobilibus, castellanis vniversitatieque nobilium, item prudentibus, circumspectis iudicibus et iuratis civibus civitatis et districtus

Karansebes ac oppidi et pertinentiis Lugas modernis et futuris, cunctis etiam aliis cuiuscunque status et conditionis hominibus presentium noticiam habituris, harum serie premitimus et mandamus firmiter, quatinus vosque tempus infra, vt premissum est beneplaciti nostri, prefatum Thomam Torny pro vero et legitimo bano tenere, habere et recognoscere, illius aut vicesgerentes eius iuditio astare ac eidem in omnibus iustis et legitimis morem gerere, optemperare ac eidem debitam obsequentiam et reverentiam prestare et exhibere modis omnibus debeatis et teneamini. Secus non facturi. Presentibus perlectis, exhibenti restitutis. Datum in civitate Alba Iulia, decima tertia die mensis Septembris anno Domini millesimo quingentesimo septuagesimo septimo.

L.S.

Christophorus Bathorj de Somljo ppa.

Emericus Sulyok,

Secretarius, propria

Pe verso: Az Lugassj Bánságrull walo levele Tornj Tamásnak (sec. XVI)

Traducere:

Noi, Cristofor Báthory de Șimleu, voievod al Transilvaniei și comite al secuilor etc., dăm de știre făcând cunoscut prin cuprinsul scrisorii de față tuturor căroră li se cuvine că noi, pe deplin încrezători în credința, cinstea, strădaniile, dibăcia sufletului și cunoașterea suficientă a treburilor care se cuvin duse la îndeplinire vădite de alesul Toma Turnea care, în toate treburile și dregătoriile încredințate până acum credinței sale a îndeplinit o muncă plină de folos și și-a manifestat deschis credința și purtarea sa de grijă față de noi și față de această țară, așadar pe acest Toma Turnea am hotărât să-l alegem, să-l numim, să-l punem în frunte și să-i dăm și conferim – cu drept deplin, cu temeiul autorității, al capacității și al puterii -, anume atâta timp cât ne va fi pe plac, dregătoria de ban, făcându-l ban al nostru în orașul și districtul Caransebeș și târgul Lugoj și toate pertinențele acestuia, după cum îl alegem, îl numim, îl punem în frunte și îi dăm și conferim prin tăria scrisorii de față (dregătoria de ban), anume în așa fel, ca acesta să se îngrijească și să fie dator a îndeplini cu sârguință și credință toate cele ce țin de slujba unui asemenea ban și pentru a se purta și a osteni potrivit cu așezământul și reglementarea noastră în ceea ce privește veniturile, precum și oricari alte obligații de plată pe care le vom rândui în orice chip.

³⁴ A. Beke, Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárott. *Történelmi Társ.* (1895), 632, nr. 1503.

De aceea prin cuprinsul scrisorii de față vă însărcinăm și vă poruncim vouă, tuturor și ficcăruia, aleșilor, nobililor, castelanilor și obștii nobililor, de asemenea înțelepților și chibzuiților juzi și cetățeni-jurați ai orașului și districtului Caransebeș și ai târgului și pertinențelor Lugojului, de acum și din viitor, ba chiar tuturor celorlalți oameni, de orice stare sau condiție ar fi, care veți vedea scrisoarea de față, că voi trebuie și sunteți datori ca pe timpul – așa cum s-a spus – cât ne va fi pe plac să-l țineți, să-l aveți și să-l recunoașteți pe amintitul Toma Turnea drept adevărat și legiuit ban, să vă supuneți judecății lui sau ale acelora care îi țin locul, să-i faceți pe voie și să-i dați ascultare în toate treburile drepte și legitime și să-i arătați și manifestați cuvenita ascultare și considerație în orice chip. Altfel să nu se facă. După citirea scrisorii de față, să o restituiți celui care a înfățișat-o. Dată în orașul Alba Iulia, în a treisprezecea zi a lunii septembrie, în anul Domnului o mie cinci sute șaptezeci și șapte.

L.S.

Christofor Báthory de Somlyo ppa.

Emeric Sulyok,

Secretar, propria

Pe verso: Scrisoare pentru Toma Turnea cu privire la banatul Lugojului (sec. XVI)

2. 1584 ianuarie 3, f.1. - Sigismund Báthory, principele Transilvaniei, confirmă că Toma Turnea, banul Caransebeșului și Lugojului, este descărcat de gestiune, depunând în bună ordine bilanțul financiar al cetăților princiare Caransebeș, Lugoj și Jdioara pentru perioada 1 septembrie 1579 – 31 august 1583.

Direcția Județeană Hunedoara a Arhivelor Naționale (Deva), *Colecția de documente. Documente până la 1700*, doc.153/1583; original pe hârtie; pecetea timbrată în ceară roșie.

Sigismundus Bathory de Somlyo, vaivoda Transsylvaniae et Siculorum comes etc., recognoscimus per praesentes egregium dominum Thomam Torny, banum nostrum districtuum Karan-Sebes et Lugas, super administratione vniversorum proventuum trium castrorum Karan-Sebes, Lugas et Sidovar à prima die mensis Septembris anni millesimi quingentesimi septuagesimi noni vsque vltimum diem mensis Augusti annni millesimi quingentesimi octuagesimi tertii, annorum nempe quatuor, nobis veram, rectam et sufficientem dedisse rationem, quam nos in omni parte acceptamus, approbamus et pro sufficienti ratione habemus eundemque super ea

quiettum ¹et exp (editum)²(red)dimus harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Datum in civitate nostra (...) ³,tertia die mensis Ianuarii anno Domini millesimo quingentesimo octuagesimo quarto.

L.S.

Sigismundus Bathori de Somli

Traducere:

Sigismund Báthory de Șimleu, voievod al Transilvaniei și comite al secuilor etc., recunoaștem prin scrisoarea de față că alesul domn Toma Turnea, banul nostru al districtelor Caransebeș și Lugoj, ne-a dat socoteală adevărată, corectă și îndestulătoare cu privire la administrarea tuturor veniturilor celor trei cetăți – Caransebeș, Lugoj și Jdioara – de la prima zi a lunii septembrie a anului o mie cinci sute șaptezeci și nouă până la ultima zi a lunii august a anului o mie cinci sute optzeci și trei, anume pe patru ani, (socoteală) pe care noi o primim, o aprobăm și o considerăm îndestulătoare în toate părțile ei și, prin tăria și mărturia scrisorii noastre de față, îl socotim descărcat și dezlegat. Dată în orașul nostru (...), în a treia zi a lunii ianuarie, în anul Domnului o mie cinci sute optzeci și patru.

L.S.

Sigismund Báthory de Somlyo pr.

3. 1603 noiembrie 7, Voivozi – Generalul Gheorghe Basta, consilier imperial și comandant al armatei imperiale din Transilvania, poruncește comiților, vicecomiților, juzilor nobililor și obștii nobililor din comitatul Severinului, precum și juzilor și juraților orașului Caransebeș și târgului Lugoj, să dea ascultare în toate lui Simon Horváth, pe care l-a numit căpitan suprem (ban) al Caransebeșului și Lugojului.

Ediție: Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV, Budapesta, 1882, nr. 508, p. 232-233.

Georgius Basta, comes in Huzt, liber baro, dominus a Sult, Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis et Catholici Regis Hispaniarum consiliarius bellicus ac eiusdem Caesareae Maiestatis Sacratismae exercitus et regni Transylvaniae generalis capitaneus etc., generosis, egregiis, nobilibus, comitibus, vicecomitibus et iudicibus ac vniversitati nobilium comitatus Zöreniensis, item prudentibus ac circumspectis iudicibus ac iuratis civibus civitatis Caransebes et oppidi Lugos nobis honorandis, salutem et benevolentiam, Mivelhogz mw Horváth

Simonnak, Czjázár Eö Felsége bizonios zámu Rácز vitézinek capitánnyának, attuk az Caransebessi és Lugosi főcapitánságoth, haggiuk és paranczyolliuk authoritate á Sacra Caesarea Maiestate nobis attributa, hogy mindenekben az mi az főcapitánságnak tiztit nézi engedelmesek legyetek és mindenekben ahoz tarczjátok magatokoth. Ha penig valahul valami jövedelme annak az tisztnek volna, azt is citra ullaam tergiversationem kezében administrálni tartozzatok. Secus non facturi. Presentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum ex castis ad possessionem Almazegh positis, die septima mensis Novembris, anno Domini millesimo sexcentesimo tertio.

G.Basta m.p.

Traducere:

Gheorghe Basta, comite de Hust, liber baron, stăpân la Sult, consilier militar al Sacrei Maiestăți Imperiale și Regale și al regelui catolic al Spaniei, precum și căpitan general al armatei aceleași preasacre Maiestăți Imperiale și al Țării Transilvaniei etc., de neam nobililor, aleșilor și nobililor comiți, vicecomiți și juzilor, precum și obștii nobililor din comitatul Severinului, de asemenea chibzuiților și înțelepților, juzilor și cetățenilor jurați ai orașului Caransebeș și ai târbului Lugoj, nouă vrednici de cinste, sănătate și bunăvoință.

Deoarece noi i-am dat lui Simon Horváth, căpitan al unui anumit număr de viteji sârbi ai Înălțimii Sale Împăratul, căpitania supremă a Caransebeșului și Lugojului, rânduim și poruncim în temeiul autorității atribuite nouă de Sacra Maiestate Imperială, ca în tot ceea ce privește dregătoria sa de căpitan suprem să-i fiți ascultători și în toate să depindeți de el, iar orice vă va înfățișa și vă va porunci, voi să vă țineți de toate acestea. Iar dacă în vreun loc ar fi vreun venit pentru acest dregător, și pe acesta sunteți datori să i-l dați fără vreo amânare. Altfel să nu se facă. După citirea scrisorii de față, să o restituiți celui care a înfățișat-o. Dată în tabăra așezată lângă moșia Voivozi, în a șaptea zi a lunii noiembrie, în anul Domnului o mie șase sute trei.

G. Basta m.p.

4. 1607 august 10, Alba Iulia - Sigismund Rákóczy, principele Transilvaniei, îi dăruiește lui Ștefan Vaida din Caransebeș, banul districtelor Caransebeș și Lugoj, o casă din piatră în orașul Lipova, confiscată de la Paul Marokházi, fugit la turci.

Arhiva Națională Maghiară (Magyar Országos Levéltár) Budapesta, F.1: *Erdélyi fejedelmi kancellária*, IV. Liber Regius Sigismundi Rákóczy, fol. 120 r. – v.

Nos Sigismundus Rákóczy etc., memoriae commendamus etc., quod nos, cum ad nonnullorum fidelium dominorum consiliario- rum nostrorum singularem intercessionem nobis propterea factam, tum vero dignum et honorificum habentes respectum praeclare fidei, fidelitatis cumulatissimorumque meritorum fidelis nobis syncere dilecti, generosi Stephani Vayda de Caransebes, districtuum civitatumque Caransebes et Lughas bani, quae ipse a primis adolescentiae suae temporibus partim ad latus procerum et magnatum regni, partim vero in aulis principum servitiis addictus aulicis, deinde vero crescente eiusdem aetate sumptisque maioribus animi pariter et corporis viribus tam in generalibus quam etiam partialibus bellicis expeditionibus quandoque in externis regni finibus contra hostes patriae publicos plerumque larga cum sanguinis suis profusione, intrepido animo indefessoque studio, posthabitis armorum strepitibus et gravibus quibusque obviando periculis contemptis, primum principibus Transilvaniae, praedecessoribus nostris, deinde nobis etiam et praedicto regno nostro Transilvaniae vtiliter et laudabiliter vsque ad praesens tempus iugiter praestitit ac in posterum quoque pari studio et fidelitate se praestiturus velle pollicetur, totalem et integram nostrum domum lapideam in civitate nostra Lippensis, in platea Solymos vca vulgo nuncupata vicinitatibusque domorum egregiorum Joannis Pribek ab vna et Esaie Balogh partibus ab altara, in comitatu Orodien- sis existentem et habitam, quae antea Pauli Marokhazy praefuisset, qui, postquam ad Turcas defecisset, ad nos consequenterque collationem et dispositionem nostram rite et legitime devoluta esse perhibetur, totum item et omne ius regium, si quod in eadem domo etiam aliter qualitercunque existeret et haberetur aut eadem et idem nostram ex quibuscunque causis, viis, modis et rationibus concernerent collationem, simul cum cunctis suis vtilitatibus et pertinentiis quibuslibet, terris scilicet arabilibus etc., sub suis veris metis et antiquis limitibus existentem, memorato Stephano Vayda ipsiusque haeredibus et posteritatis vniuersis clementer dedimus, donavimus et contulimus, imo damus, donamus et conferimus iure perpetuo et irrevocabiliter tenendam, possidendam pariter et habendam, salvo iure alieno, harum nostrarum etc., quas nos in formam etc. Datum Albae Juliae, die 10 Augusti 1607.

Traducere:

Noi Sigismund Rákóczy etc., dăm de știre etc., că noi, la rugămintea deosebită făcută nouă în această privință de mai mulți credincioși domni consilieri ai noștri, precum și luând seama așa cum se cade și este vrednic de cinste la credința deosebită, la faptele de credință și la nenumăratele slujbe ale credinciosului nostru sincer iubit, a de nobil neam domnului Ștefan Vaida din Caransebeș, banul districtelor și orașelor Caransebeș și Lugoj, pe care acesta le-a adus până acum fără de preget, cu folos și spre laudă încă din anii de început ai tinereții sale, în parte alături de fruntașii și magnații țării, în parte la curtea principilor, când a fost folosit la diferite slujbe de curte, iar mai apoi, după ce a înaintat în vârstă, folosindu-se de puterea cea mai mare a sufletului și, de asemenea, a trupului său atât în expedițiile militare generale cât și în cele parțiale ori de câte ori s-au purtat la hotarele din marginea țării, împotriva dușmanilor cunoscuți ai țării, cu mare și multă vărsare a sângelui său, cu inimă neînfrică și silință neobosită, lăsând de o parte zarva armelor și disprețuind primejdiile care-i stăteau în față, mai întâi principelor Transilvaniei, predecesorilor noștri, iar mai apoi și nouă și zisei țări ale noastre a Transilvaniei, (slujbe) pe care s-a oferit că le va duce și în viitor cu aceeași râvnă și credință, i-am dat, i-am dăruit și i-am hărăzit cu îndurare amintitului Ștefan Vaida, precum și tuturor moștenitorilor și coborâtorilor săi, toată și întreaga noastră casă din piatră, aflată și stăpânită în orașul nostru Lipova și comitatul Arad, pe strada numită Șoimuș în graiul poporului, în vecinătatea caselor aleșilor Ioan Pribeg pe de o parte și Isaia Balog pe de altă parte, (casă) care i-a aparținut mai înainte lui Paul Marokházy, de la care – după ce acesta a plecat la turci – se știe că a ajuns apoi, după rânduială și în chip legiuit, la dreptul nostru de danie și la dispoziția noastră, de asemenea tot și întreg dreptul regesc, dacă ar fi sau am deține vreunul asupra acelei case într-un mod oarecare sau dacă aceasta ar privi dreptul nostru de danie din oarecare cauze, căi, feluri și motive, dimpreună cu toate folosințele și orice fel de pertinențe, anume pământuri de arătură etc., așa cum se află între adevăratele și vechile hotare și margini, după cum o dăm, o dăruim și o hărăzim cu drept veșnic și nestrămutat spre a o ține, stăpâni și, de asemenea, a o avea, fără a fi însă vătămat dreptul altuia, (prin puterea) scrisorii noastre etc., pe care (am dat-o) sub chip de privilegiu etc. Dată la Alba Iulia, în ziua de 10 august 1607.

5. 1644 decembrie 20, Onod Gheorghe Rákóczy I, principele Transilvaniei, îl numește pe Acațiu Barcsay de Bârcea Mare în dregătoria de ban suprem al Caransebeșului și Lugojului.

Arhiva Națională Maghiară (Magyar Országos Levéltár) Budapesta, F.1: *Erdélyi fejedelmi kancellária*, XX. Liber Regius Georgii Rákóczy I., fol. 109 r. – 110 r.

Nos Georgius Rakoci etc., memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis, quod cum nos principibus viris maxime convenire probe sciamus actiones et opera singulorum suorum subinde inspicere, avertere iuxtaque illas qui virtute magis pollere atque de ipsis et patriae plus mereri comperiuntur, eos maioribus etiam honoribus, beneficiis dignitatibusque cumulare ac, si ydem² in mediocri vel etiam in infime sortis mundanae gradu sunt constituti, in altius illico honoris culsen, ex eo, insipientes ad singula momenta, vitam, mores, singulares necnon praeclara gesta ac fidelium servitiorum merita fidelis nobis szncere dilecti, generosi Acacii Barcsay de Nagy Barcsa, primaris ordinis aulae familiarum nostri, dignum profecto comperimus quam maioribus et quidem virtutibus suis, paribus honoribus, principalis utope munificentiae nostrae singularibus prosequamur testimoniis, is siquidem a primis adolescentiae suae initiis in aula nostra inter cubiculi nostri familiarum ad latus nostrum educatus, laudatis moribus, vitae probatae, singularis sobrietas, sanctimoniis imbutus, a toto suo adolescentiae suae tempore ad praesentem usque diem, in omnibus occasionibus quibus a nobis identidem adhibitus fuit, variis nimirum interventis muneribus, ad vicinarum provinciarum principes, verum etiam gentis Ottomanicae maiores gubernatores et officiales perfunctus, maxime vero in prasenti hac expeditione nostra bellica, quam pro vindicanda restituendave retituendave gentis nostrae charissimae et patriae huius libertate hoc anno praesenti suscepisse coacti fuimus, nonnullarum copiarum nostrarum capitaetus functus munere, in reprimendis hostium iniquis conatibus, profligato ac debellate ad arcem Jeszenjeo inimicorum nostrorum non mediocri peditatu virtutes suas in rebus etiam militaribus, ac singularem in nos constantiam satis superque contestatas reddidit ac in posterum, maturescente in dies aetate ipsius, quin maiora etiam editum sit virtutis ac fidelium obsequiorum specimina, nulli dubitamus. Ut itaque principalis gratiae et munificentiae nostra erga se haec etiam occasione singularem experi

posset contestationem, honorem supremi banus districtuum Karansebesiensis et Lugasiensis simul cum slitis illorum proventibus et emolumentis qui buslibet ad eandem functionem de iure et ab antiquo spectatibus et pertinere debendibus eidem Acacio Barcsai Ivita ipsius gratiose dandum et conferendum esse duximus, ita tamen, ut ipse super officio eodem nobis iuramentum praestare, in devotione et fidelitate nobis praestanda perseverare, iteras et mandata nostra fideliter exequi, contributiones solitas administrari facere, unum quemque magnatum et nobilium districtuum illorum in suis iustis iuribus ac libertatibus conservare et conservari facere ac omnia ea quae sui muneris esse censebuntur fideliter et diligenter peragere, iudicium et iusticiam quibusvis administrare, bonorum nostrorum eorundem districtuum administratoribus in promovendis proventibus ac negotiis nostris auxilio debeat et teneatur, neque in proventus fisci nostri manus suas immittere ac incercere l, prout damus et conferimus praesentibus per vigorem.

Quocirca vobis, vniversis et singulis, generosis, egregiis et nobilibus, vicecomiti, iudicibus nobilium, iuratis assessoribus sedis iudiciariae ac toti universitati nobilium comitatus Zeoreniensis, iudicibus item et iuratis incolisque omnibus et inhabitatoribus oppidorum nostrorum Karansebes et Lugas, cunctis etiam aliis cuiuscunque status, conditionis et praeeminentiae hominibus quorum interest vel intererit, modernis et futuris quoque pro tempore constituendis praesentem notitiam habituris harum serie committimus et mandamus firmiter, quatenus vos quoque a modo deinceps praenotatum fidelem nostrum Acacium Barcsai pro vestro vero et legitimo supremo bano cognoscere eidemque in omnibus consuetis et licitis rebus obedire et obtemperare, iudicia illius oceptare ac omnessolitos proventus atque emolumentum ad eandem functionem et honorem districtuum, de iure et ab antiquo spectantes, administrare administrarique facere modis omnibus debeatis et teneamini. Secus non facturi. Prasentibus perfectis, exhibenti restitutis. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam praesentes literas nostras Acacio Barcsai clementer dandas duximus et concedendas. Datum in arce Onodiensi, die 20 Decembris 1644.

G. Rakocy m.ppr.

*Joannes Syalardi
Vicesecretarius m.pr.*

Traducere:

Noi Gheorghe Rákóczy, etc., dăm de știre făcând cunoscut tuturor căroră li se cuvine prin cuprinsul scrisorii de față, că deoarece știm foarte bine că este spre cea mai mare tărie a principilor să cerceteze îndeaproape și să ia aminte din vreme în vreme la faptele și la lucrarea fiecăruia dintre credincioșii săi și, pe potriua acestora, cel care va fi găsit că se remarcă mai mult prin virtute și binemerită mai mult față de patrie, să-l umple chiar cu cele mai mari onoruri, câștiguri și demnități, iar dacă unul ca acela s-ar afla pe o treaptă lumească a stării de mijloc ori chiar pe cea mai de jos, să-l ridice imediat pe culmea unei dregătorii mai înalte. Din acest motiv, cercetând îndeaproape fiecare clipă din viața, purtarea, vrednicia de zi cu zi, precum și faptele strălucite și meritul slujbelor credincioase ale credinciosului nostru nouă sincer iubit, ale de nobil neam domnului Acațiu Barcsay de Bârcea Mare, familiar al curții noastre de pe treapta cea dintâi, pe care l-am aflat vrednic de a fi ridicat atât datorită râvnii strămoșilor săi cât și ale sale, (am hotărât să-l ridicăm) la onoruri asemănătoare, anume din dărnicia noastră princiară, dând curs fiecărei mărturii și având în vedere că acesta, încă din primii ani ai tinereții sale la Curtea noastră, afându-se printre familiarii Cămării noastre, a fost crescut pe lângă noi și s-a umplut cu sfințenia unor purtări laudabile, a unei vieți cinstite și a unei cumpătări deosebite, cu care ne-a fost alături încă din vremea tinereții sale și până în ziua de azi în toate ocaziile în care l-am folosit, anume atunci când au trebuit să fie trimise daruri la principii din provinciile învecinate, dar mai cu seamă la conucătorii și dregătorii de frunte ai neamului otomanilor și mai ales în expediția noastră militară de acum, pe care am fost siliți să o pornim în acest an pentru a răzbuna și restabili libertatea neamului nostru preaiubit și a acestei patrii, fiind dăruit cu funcția de căpitan al unor oști ale noastre, cu care a respins încercările dăunătoare ale dușmanilor, nimicind și învingând la cetatea Jeszenyo (azi Jesenice, în Republica Cehia-C.F.) o mulțime deloc neînsemnată dintre pedestrașii inamicilor noștri, și s-a ilustrat prin bărbăția sa în treburile militare și prin statornicia deosebită a inimii sale față de noi, pe care le-a dovedit cu vârf și îndesat, și nu ne îndoim defel că, odată cu sporirea în vârstă, le va arăta și în viitor mai mult, ca niște pilde ale vredniciei și slujbelor credincioase.

Prin urmare, ca să poată afla chiar cu acest prilej deosebit manifestarea milostiviei și

**ERGÄNZUNGEN UND
RICHTIGSTELLUNGEN ZUR
GESCHICHTE DER BANE VON
KARANSEBESCH UND LUGOSCH
(16-17. JH)**

Zusammenfassung

dărnicii noastre princare față de el, am hotărât cu milostivire să-i dăm, să-i dăruim și să-i hărăzim, după cum îi dăm și hărăzim prin puterea scrisorii de față, pe timp cât va trăi, acestui Acațiu Barcsay dregătoria de ban suprem al districtelor Caransebeș și Lugoj împreună cu oricari venituri și vămi de moară obișnuite ale acestora, care privesc și trebuie să țină de drept și din vechime de acea dregătorie, anume în așa fel, ca el să trebuie și să fie dator să ne presteze jurământul de credință pentru acea dregătorie, să stăruiască în devoțiunea și credința pe care trebuie să ni le dovedească, să ducă la îndeplinire cu credință scrisorile și poruncile noastre, să asigure administrarea dărilor obișnuite, să păstreze și să fie păstrat fiecare dintre magnații și nobilii acelor districte în drepturile și libertățile lor legitime și să îndeplinească cu credință și stăruință tot ceea ce se socotește ține de îndatoririle sale, să împlinească oricui judecata și dreptatea, să fie spre ajutor administratorilor bunurilor noastre din aceleași districte întru propășirea veniturilor și treburilor noastre și nici să nu se amestece sau să-și vâre mâinile în veniturile fiscului nostru.

De aceea, prin cuprinsul scrisorii de față vă punem în vedere și vă poruncim cu tărie vouă, tuturor și fiecăruia, celor de nobil neam, aleșilor și nobililor, asesorilor-jurați ai scaunului de judecată și întregii obști a nobililor din comitatul Severinului, de asemenea juzilor și juraților și tuturor locuitorilor și localnicilor din târgurile noastre Caransebeș și Lugoj, ba chiar și tuturor celorlalți oameni de orice stare, condiție și treaptă ar fi, care se află acum sau care vor fi în viitor, de acum și care vor fi rânduiți în curgerea vremii și care vor vedea scrisoarea de față, ca de acum înainte voi să-l cunoașteți pe amintitul credincios al nostru Acațiu Barcsay drept adevăratul și legitimul vostru ban suprem și sunteți obligați și datori să-i dați ascultare și să i vă supuneți în toate treburile obișnuite și îngăduite de lege, să primiți judecățile acestuia și să împliniți și să faceți să fie împlinite toate veniturile și câștigurile care privesc de drept și din vechime acea dregătorie și slujbă a districtelor. Altfel să nu se facă. După citirea scrisorii de față, să o restituiți celui care a înfățișat-o. Spre amintirea și tăria veșnică a acestui lucru am hotărât să dăm și să hărăzim cu milostivire scrisoarea noastră de față amintitului Acațiu Barcsay. Dată în cetatea noastră Onod, în a 20-a zi a lui decembrie 1 6 4 4.

G. Rákóczy *m.ppr.*

Ioan Szalárdi,
Vicesecretar m.pr.

Aufgrund bis z.Z. völlig unbekannter oder wenig berücksichtigter Archivunterlagen werden hauptsächlich drei noch kaum erforschte Fragen aus der Geschichte der Bane von Karansebesch und Lugosch in ein neues Licht gerückt: ihre Ernennungsurkunden, Veränderungen ihrer Besitzumsverhältnisse vor und nach der Ernennung zum Banu, Richtigstellungen über ihre Ernennung bzw. Ausscheiden aus dem Amt. So darf festgestellt werden, dass die am 13. September 1577 für den Banu Thomas Thorny/Thornyai (Turnea) ausgestellte siebenbürgische Fürstenurkunde ihm das Amt nur *durante beneplacito nostro* verlieh. Im Fall des letzten Banu von Karansebesch und Lugosch, Achatius Barcsay (1644-1658), betonte die Ernennungsurkunde, dass ihm die Würde *vita ipsius durante* aufgetragen wurde. Beim Banu Simon Horváth (besser bekannt unter den Namen Simon Lodi von Trogir), einem dalmatinischen Condottiere, der sich in Diensten des damals (1603) in Siebenbürgen waltenden Habsburgerfeldherrn Georg Basta befand, wird über dessen Amtszeit kein Wort verloren. Während die Ernennungsurkunde von Thomas Thorny hinsichtlich dessen Verdienste ziemlich wortkarg ist, und sich die des Simon Lodi diese gänzlich erspart, ist jene von Georg Rákóczy I. für Acatius Barcsay ausgestellte ein wahres Panegyrikon des Beschenkten. Auch soll hervorgehoben werden, dass im Fall von Thomas Thorny besonders seine Pflichten hinsichtlich einer redlichen Verwaltung der fürstlichen Einkünfte betont wurden, während bei Acatius Barcsay sowohl seine eigenen Pfründe wie auch seine öffentliche Aufgaben als Banu eine viel weitläufigere Berücksichtigung fanden. Bemerkt sei noch, dass eine bis dahin u. E. hoch geschätzte Meinung der Historiker, nämlich die siebenbürgischen Fürsten hätten bei der Ernennung des Banu von Karansebesch und Lugosch den Forderungen und Wünschen des Lokaladels Rechnung getragen, weiterhin nicht mehr fest behauptet werden kann. Wenn schon manche der Bane von Karansebesch und Lugosch die dortige Gegend ihre Heimat nennen durften, so war ihre Amtszeit in der Regel sehr

kurz, mit der Ausnahme von Gregorius Bethlen von Iktar (1560-1566), Grossonkel des zukünftigen siebenbürgischen Fürsten Gabriel Bethlen, und des schon erwähnten Thomas Thorny (1577-1587). Andererseits verzeichneten die aus dem benachbarten Hunyader Komitat stammenden Bane Paul Nagy von Deva (1617-1644) und Acatius Barcsay von Nagy Bárcsa (1644-1658), der zukünftige siebenbürgische Fürst, die längsten Amtszeiten. Nicht unerwähnt soll auch die Tatsache bleiben, dass viele der künftigen Bane über kürzere oder längere Zeit beim Fürstenhof treue Dienste als *familiares*, manchmal sogar als Befehlshaber der fürstlichen Leibwache geleistet hatten. Dafür wurden sie sowohl vor als auch nach der Ernennung zum Banu mit verschiedenen Schenkungen seitens des Fürsten bedacht. In der Regel waren es ganze Güter oder Teile deren, die sich vorwiegend im Albenser, Koloscher oder Hunyader Komitat befanden und die dem Fürsten infolge von Hochverrat (*nota infidelitatis*) oder Aussterben ihrer Besitzer ohne Nachkommen (*ob defectum seminis*) zugefallen waren. Auch sind uns Schenkungen bekannt, die als Pfand der vom Fürsten vom jeweiligen Banu geliehenen Geldsummen galten.

Abschliessend sei bemerkt, dass Thomas Thorny seine Amtszeit als Banu nicht, wie bis z.Z. angenommen, im Februar 1585 abgeschlossen hat, sondern am Weihnachtstag des Jahres 1587, wie es einer zeitgenössischen Aufzeichnung zu entnehmen ist, aus dem Leben geschieden ist.

FAMILIA NOBILILOR VAIDA ÎN SECOLELE XVI – XVII

Dragoș-Lucian Țigău*

Cuvinte cheie: *Banat, Caransebeș, Vaida, genealogie, nobilime.*

Schlagwörter: *das Banat, Karansebesch, Waida, der Stammbaum, das Adeltum.*

Familia Vaida s-a afirmat relativ târziu în cadrul acelei „nobilimi însemnate” din Banatul montan, elită recunoscută ca atare în actele oficiale ale cancelariilor și în scrierile călătorilor¹. Documentele emise pe parcursul a 170 de ani (1529–1699)² acoperă inegal și parțial multe aspecte din viața familiei (originea etnică, onomastica, succesiunea generațiilor, înrudirea cu alte familii, situația materială, funcțiile și demnitățile primite, cultura și mentalitățile). Acesta pare să fi fost și motivul interesului limitat al istoricilor pentru familia Vaida³. Totuși, materialul rămas permite decuparea unor bucăți oarecum coerente ale căror imagini mai prind viață și astăzi.

Numele familiei –Vaida– divers ortografiat (*Vayda, Wayda*), provine din cuvântul maghiar *vajda* și reprezintă echivalentul termenului *voievod*⁴. Acest nume deschide problematica statutului socio-juridic timpuriu și a originii

etnice a familiei. Este recunoscut faptul că voievozii constituiau categoria cea mai înaltă în ierarhia feudalității românești din Banat și Transilvania, iar voievodatul era funcția superioară celei a cnezatului⁵. Instituția voievodatului în Banat, zonă cu o mare densitate de cnezi, s-a conturat la mijlocul secolului al XIV-lea, afirmându-se ulterior în asociere cu funcții diverse: comite, viceban, jude orășenesc⁶. Ca proprietari, voievozii stăpâneau fie moșii ancestrale, cu drept cnezial⁷, fie posesiuni cu drept nobiliar sau asimilat acestuia, din partea regelui maghiar⁸. Pentru mulți voievozi, denumirea funcției se transformă în nume de familie, aceștia fiind consemnați sub forma *Vayda, Wayuoda, filius Wayuoda* (ung. *Waydaffy*)⁹. În perspectivă, termenul *Vayda, Vajda* a supraviețuit îndeosebi prin onomastică. De la mijlocul secolului al XV-lea, termenul de *voievod*, ca și cel de *cnez*, a fost înlocuit cu acela de *nobil*, stăpânirile funciare dobândind atributul unor proprietăți nobiliare românești¹⁰.

* Școala Superioară Comercială “N. Kretzulescu”, bd. Hristo Botev, nr. 17, București, e-mail: dragoslucian68@yahoo.com.

¹ „*Universitas nobilium et keneciorum de districtibus Lugas, Sebes, Mihald...*” (1457), „*nobiles Status et Ordines Comitatus Szuryny*” (1571), „*magna nobilitas*” (1586), cf. Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, II/2 (1451-1510), București (1891), 92; II/5 (1552-1575), (1897), 695; *Călători străini despre Țările Române*, III, București (1971), 121.

² Cele mai multe din documentele familiei au fost publicate de istoricii Frigyes Pesty (*A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története*, III, Budapest (1878); *Krassó vármegye története*, III-IV, Budapest, (1882-1883) și Costin Feneșan (*Documente medievale bănățene (1440-1653)*, Timișoara, 1981).

³ Aspectele genealogice au fost cercetate din interese practice încă din 1590, când membrii familiei Vaida purtau un proces de proprietate cu nobilii de Măciș: “*rami autem genealogiae tenor sic se habet...*” (Pesty, *Krassó*, IV, 169). Singurul tablou genealogic a fost realizat în 1877 de Fr. Pesty (*Szörényi*, I, 476-477), iar unica abordare românească, foarte sumară, este studiul lui Sorin Bulboacă, *Nobilimea românească din Banatul Lugojului și Caransebeșului în sec. XVI-XVII*. Studii de caz: Familiile Bekes, Iojica, Vaida și Măciș. *AIIC, series historica*. XLIII, (2004), 65-66.

⁴ Iorgu Iordan, *Dicționar al numelor de familie românești*, București (1983), 479.

⁵ Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440-1514*, București (2000), 120; Viorel Achim, *Voievozii în districtele românești din Banat. SMIM*, XII, (1994), 95-119.

⁶ Ligia Boldea, *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV-XVI (origine, statut, studiu genealogic)*, Reșița (2002), 14-15; Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, III, Cluj-Napoca (1986), 509-511. „*Radul waywoda comes de Kuesd*” (1370). „*Rayn waywoda vicebanus Zewriniensis*” (1478), „*Stephanus Ztoyka iudex et waywoda de Karansebes*” (1498, 1505).

⁷ Ligia Boldea, *op. cit.*, 14-15.

⁸ Nicolae fiul răposatului Toma Voievodul (*waywode de Waydafalua*) primea în 1407 de la regele Sigismund posesia Giarмата (*Kysgyarmath in comitatu Themesyensi*), dania fiind întărită (*nova donatio*) în 1410 și rehotărnicită la 1428 (Tivadar Ortway, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, Pozsony, 1896, 421-423, 619-622). Ioan și Nicolae, fiii zisului Nicolae, primeau împreună cu tatăl lor (1418) o jumătate din moșia Kysgywregh –azi Ghiroda (*ibidem*, 549) și singuri, pentru merite proprii (1439), 25 de sesii la Giarмата (MOL, DL 13400, regist disponibil la adresa <http://www.arcanum.hu/mol/>).

⁹ I. Drăgan, *op. cit.*, 121, 191-192.

¹⁰ Ligia Boldea, *op. cit.*, 58-59.

După răscola „cruciaților” lui Dózsa (1514), măsurile Dietei au lovit decisiv în voievozii bănățeni pe care nobilii locului erau obligați să-i desfășureze¹¹. Astfel, în momentul primelor mențiuni documentare (1529–1534), nobilii Vaida nu mai erau de mult timp legați de funcția care, în secolul anterior, le asigurase ascensiunea socială¹². De asemenea, patronimul Vaida sugerează, ca și în cazul altor familii bănățene¹³, o certă origine românească.

Abordarea genealogică a familiei se dovedește a fi dificilă, deoarece multe din documentele acelei epoci au fost distruse, iar cele păstrate sunt puțin relevante, nobilii Vaida fiind prezenți adeseori în mod individual. În decursul a 170 de ani (1529–1699) s-au succedat 6–7 generații care reunesc 49 de membri. Dintre aceștia, 40 sunt bărbați, iar pentru 35 de persoane se poate dovedi cel puțin o legătură de rudenie cu ceilalți membri. Mărturiile luminează foarte inegal viața acestor oameni: șase nu sunt asociați cu vreun an precis, 14 sunt consemnați pentru un singur an, alți șase până la zece ani, iar restul de 23 între 10–55 ani. În aceste condiții, evocarea biografiilor în ordinea generațiilor, pare a fi cel mai sugestiv mod de prezentare.

Cei dintâi membri ai familiei, George și Nicolae Vaida, sunt atestați în 1529, an în care regele Ioan Zápolya le reconfirma stăpânirea asupra a cinci posesii din comitatul Hunedoara¹⁴, eliberând noi acte în locul celor pierdute. Această *nova donatio* este importantă nu doar pentru că atestă o stăpânire anterioară, cel mai probabil din timpul regilor Jagielloni, ci și pentru că permite o aproximare a vârstei celor

doi nobili proprietari. Acest act, împreună cu mărturiile ulterioare, conduc la ideea că nobilii George și Nicolae Vaida s-au născut la cumpăna secolelor XV–XVI. La 30 noiembrie 1534, erau prezentați cu numele *Vayvoda de Lwgas*, semn că aveau proprietăți și în zona acestui oraș bănățean¹⁵. George Vaida a avut o ascensiune remarcabilă devenind, pe rând, primar al Caransebeșului și castelanul districtului înconjurător. Este atestat sistematic până la 11 aprilie 1566, când avea aproximativ 70 de ani¹⁶. Ascendența, precum și posteritatea acestui nobil sunt relevate doar în câteva însemnări târzii. La 17 mai și 18 iunie 1589, era pomenită „*Barbara filia Egregii quondam Stephani filii olim Georgii, filii quondam alterius Stephani Vaida de Caransebes*”¹⁷. Un alt act, din 16 noiembrie 1590, aduce precizarea că George Vaida fusese *filius Margarethae Maczykasy*, nobila doamnă fiind prezentată în repertoriul lui Nagy Iván ca soția lui Ștefan Vaida¹⁸. Acest ultim personaj a fost părintele a cinci copii, consemnați în intervalul 1529–1539.

Fratele lui George, Nicolae, a rămas în atenția documentelor¹⁹ numai până la 14 decembrie 1539. Al treilea frate a fost Grigore, consemnat ca locuitor al Caransebeșului între 7 decembrie 1534–14 aprilie 1552. El a trăit până în preajma anului 1560, când era menționată văduva sa, Ana Lazăr²⁰. Grigore a avut un fiu, pe Ivașcu, fiind singurul membru al familiei căruia i se cunoaște descendența până la a treia generație²¹. Din 8 aprilie 1535 și 14 decembrie 1539 provin singurele informații despre existența și înrudirea celorlalți doi frați, Elena, respectiv Simon Vaida²².

În această primă generație pot fi plasați Mihai Wayda de Thewes²³, consemnat la 5 iulie 1548, apoi în Lugoj, la 14 septembrie 1557, și Ștefan Vaida, căsătorit cu Elisabeta Rachit, care a lăsat un fiu, Ștefan²⁴, în viață la 1585.

¹¹ I. Drăgan, *op. cit.*, 121, 272.

¹² Sugestiv este exemplul familiei timișene Waydaffy (vezi nota 8). Frații Nicolae și Ioan stăpâneau terenuri: primul (1447) lângă târgul părăsit *Kewzeg* (Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, II, Budapeșt, 1894, 113), iar al doilea (1453) la Giarmata (MOL, DL 37628, regist la www.arcanum.hu/mol/). Ulterior, documentele amintesc pe *nobiles Ladislaus* (1505), *Nicolaus Waydaffy de Nagygyarmath* - 1523 (*ibidem*, DL 38442, 26685) și *Ioannes Vaydaffy de Naggyarmat* în 1535-39 (Hurmuzaki, *Documente*, II/4 (1530-1552), (1894), 78, 196).

¹³ *Michael Vayda și Ladislaus filius vaywode de Mihald* în 1440 (C. Feneșan, *op. cit.*, 31, 35), *Johannes Waydaffy de eadem Mihald* la 1452 (Pesty, *Szörényi*, III, 64), apoi frații Mihai, George, Ioan și Ștefan *Wayda de Cerowa* între 1459-1464 (C. Feneșan, Un proces de proprietate în districtul românesc Bărzava la mijlocul sec. al XV-lea. *Studii și comunicări de istorie*, Caransebeș, (1979), 294-301).

¹⁴ HTRTE, X, Deva (1899), 71; Fr. Pesty, *Krassó*, II/1, (1884), 313.

¹⁵ Hurmuzaki, *Documente*, II/4, 63.

¹⁶ *Ibidem*, 79, 80, 193, 392, 567, 682; II/5, 15, 285, 467, 475, 557, 590.

¹⁷ Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale (=DANIC), fond *Microfilme Ungaria*, r. 872, c. 216 (după *Liber Regius Sigismundi Bathori*, II).

¹⁸ Fr. Pesty, *Krassó*, IV, 169; Nagy Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, VII, Pest (1860), 218.

¹⁹ Hurmuzaki, *Documente*, II/4, 63, 79, 193.

²⁰ *Ibidem*, 59, 79, 118, 193, 388, 392, 416; II/5, 15, 467.

²¹ O mică genealogie la Fr. Pesty, *Szörényi*, II, 455.

²² Hurmuzaki, *Documente*, II/4, 79, 193.

²³ *Ibidem*, 427-428; II/5, 440.

²⁴ *Történelmi Tár*, (1888), 102-103.

Așadar, documentele din perioada 1530–1540 au conturat existența unei noi familii nobiliare, care se diferențiază net de o alta, cu nume asemănător – *Vaydaffy de Giarmata*. Actul redactat la 8 aprilie 1535, în adunarea nobililor din Caransebeș²⁵, îi menționa deopotrivă pe *Ioannes Vaydaffy de Naggyarmath* și pe frații George, Nicolae, Grigore și Elena *Vaiuoda*. Primul era descendentul unei familii din părțile Timișoarei, atestată din 1401 și care va dispărea odată cu ocuparea șesului bănățean de către otomani (1552)²⁶, iar ceilalți fac parte dintr-o familie consemnată sistematic în Banatul montan până la 1700.

A doua generație cuprinde șapte persoane care au trăit în intervalul 1560–1590. Primul și cel mai îndelung consemnat (10 ianuarie 1561–16 noiembrie 1590)²⁷ a fost Ivașcu Vaida. Prenumele său, utilizat constant sub forma *Iwasko*, *Iwaczko*, *Iwachco* (un diminutiv sau hipocoristic pentru Ioan) indică atât dorința diferențierii de o altă rudă mai vârstnică cu numele Ioan, cât și un mediu originar românesc²⁸. Ivașcu a avut doi băieți, Ștefan și Ioan, iar nevasta acestuia i-a supraviețuit (*Susanna relicta egregy quondam Iwachco Vajda de Karansebes*, 13 iunie 1597)²⁹.

Documentele anului 1567 aduc în prim plan alți trei membri ai familiei, anume Bona, Gabriel și Nicolae Vaida. Bona figurează de la început ca nobil în Caransebeș (25 octombrie 1567), activitatea sa fiind menționată³⁰ până la 16 noiembrie 1590. Uneori este amintit și cu numele de *Bonaventura* (1577, 1586) sau *Bonifaciu* (1585, 1590)³¹. Din 1575 și până la moarte (survenită înainte de 1591), Bona Vaida apare căsătorit cu Elisabeta Gârleșteanu³².

Gabriel Vaida este amintit împreună cu rudele sale Bona (17 decembrie 1567), Mihai și Ioan Vaida (18 aprilie 1582). Se pare că trăia și la 28 mai 1597, când era menționată căsătoria sa cu răposata Caterina Peica, de la care a avut un fiu, numit Ladislau³³.

Nicolae Vaida este cunoscut în doar două ipostaze și momente ale vieții sale: copist în cancelaria mică princiară (1567) și *egregius et nobiles de predicta Karansebes* (7 iunie 1577)³⁴.

Ultimii reprezentanți ai generației au fost Ștefan, amintit trecător³⁵ la 22 octombrie 1585, un alt Ștefan (fiul lui George Vaida) decedat³⁶ înainte de 1589, și Petru Vaida care, la 11 martie 1590, era deja răposat, lăsând în urma sa pe văduva Martha Jósika și un băiat, numit tot Petru³⁷.

În a treia generație pot fi plasați 11 membri ai familiei care au trăit în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea, unii trecând hotarul anului 1600. Cel mai favorizat, sub aspect documentar (9 iunie 1573–27 mai 1602)³⁸, rămâne nobilul Mihai Vaida. Provenit „dintr-o familie românească”³⁹, acesta s-a remarcat în anii maturității (avea 45 de ani în 1599)⁴⁰ ca un militar valoros. El apare în acte alături de Ioan, Gabriel și George Vaida.

Ioan, nobil locuitor al Caransebeșului (18 aprilie 1582–8 februarie 1590), a fost frate cu Ștefan (ambii sunt fiii lui Ivașcu Vaida) și soțul Anei Devecseri, care i-a dăruit un băiat, Grigore, poate botezat astfel în amintirea străbunului lor⁴¹. A fost un om instruit, ajungând copist și notar în cancelariile princiare.

George și Ladislau Vaida intră în atenția documentelor aproape simultan⁴², la 18 aprilie și 28 mai 1597. Viața celui dintâi poate fi urmărită până în martie 1603, când ocupa funcția de

²⁵ Hurmuzaki, *Documente*, II/4, 78-79.

²⁶ Vezi notele 8 și 12; actul din 1401, la Elemér Mályusz, *Zsigmondkori Oklevéltár*, II/1, Budapest (1956), 110, nr. 914.

²⁷ Hurmuzaki, *Documente*, II/5, 475; Fr. Pesty, *Krassó*, IV, 111, 145, 168; Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, III (1585-1592), București (1931), 31-32, 210-211; C. Feneșan, *Documente*, 71, 73.

²⁸ Pentru acest prenume, vezi considerațiile lui Adrian Andrei Rusu, *Ioan de Hunedoara și românii din vremea sa*, Cluj Napoca (1999), 16-17.

²⁹ Vezi nota 21; Fr. Pesty, *Krassó*, IV, 199.

³⁰ Hurmuzaki, *Documente*, II/5, 627, 655, 675, 723, 731, 748; C. Feneșan, *Documente*, 61; Fr. Pesty, *Krassó*, IV, 51, 112-113, 168.

³¹ Fr. Pesty, *Szörényi*, III, 410; idem, *Krassó*, IV, 112-113, 119, 122, 145-146.

³² *Ibidem*, II, 25, 33, 469; idem, *Krassó*, IV, 270-271 (consemnări târzii (1 iulie 1618) ale căsătoriei cu *Ersok Gerlistei* și apoi a decesului).

³³ Hurmuzaki, *Documente*, II/5, 627, 629; Fr. Pesty, *Szörényi*, II, 69 (MOL, F szekció: F 4 Cista comitatum. Zarand, Fasc. 2, nr. 24); C. Feneșan, *Documente*, 100.

³⁴ Zsolt Trócsányi, *Erdély központi kormányzata (1540-1690)*, Budapest (1980), 371, 390 cu nota 627; Fr. Pesty, *Szörényi*, III, 410.

³⁵ Vezi nota 24.

³⁶ Vezi nota 17.

³⁷ Fr. Pesty, *Krassó*, IV, 145; A. Veress, *Documente*, III, 210-211.

³⁸ Hurmuzaki, *Documente*, II/5, 724; Fr. Pesty, *Szörényi*, II, 69; idem, *Krassó*, IV, 121, 168, 192, 223; A. Veress, *Documente*, VI (1600-1601), 1933, 157; C. Feneșan, *Documente*, 125-126; DANIC, *Microfilme Ungaria*, r. 879, c. 735-737.

³⁹ Nicolae Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, ed. Georgeta Penelea, București (1989), 139.

⁴⁰ Fr. Pesty, *Szörényi*, I, 324.

⁴¹ *Ibidem*, II, 69, 245, 455.

⁴² C. Feneșan, *Documente*, 98, 100.

primar al Caransebeșului⁴³, în timp ce Ladislau, fiul pomenitului Gabriel Vaida, este greu de diferențiat față de ruda sa cu același nume consemnată între anii 1590–1623.

Două acte, din 11 martie și 16 noiembrie 1590, dezvăluie aspecte din viața altor patru membri ai familiei, anume Petru, Barbara, Ana și Elisabeta Vaida⁴⁴. În primul document, Petru apărea alături de mama sa, Martha Jósika, văduva lui *Peteo Vajda*. Numele său va mai figura într-o scrisoare din 6 septembrie 1597 și în conscripția porților, realizată la 1603⁴⁵. Acest recensământ fiscal reprezintă până în prezent unica mărturie despre un alt bărbat la familiei, anume Francisc Vaida.

Barbara Vaida figurează în primul act din 1590 ca fiica răposatului Nicolae Vaida. Urma ei se regăsește târziu, în 1619, când trăia alături de Ioan Kornis *de Totvaradia* (Vărădia de Mureș)⁴⁶. Această nobilă doamnă nu trebuie confundată cu o altă Barbara, nepoata lui George Vaida care, la 18 iunie 1589 și 16 noiembrie 1590, era prezentată ca soția lui Ioan Boronkai *de Mindszent*⁴⁷. Ana Vaida este amintită ca nevasta lui Francisc Basarab, fapt reiterat în a doua sursă, unde apare și Elisabeta Vaida căsătorită cu Paul Czyeren *de Balasfalva* (Blajova-Timiș).

O altă generație distinctă cuprinde șapte bărbați, șase din ei fiind frați. Primul reprezentant poate fi considerat Grigore, fiul lui Ioan și nepotul acelui Ivașcu Vaida⁴⁸ de la mijlocul secolului al XVI-lea. Începând cu anul 1590, documentele consemnează existența a șase frați, în ordinea: Ladislau, Cristofor, Nicolae, Ștefan, Ioan și Bona. În momentul primei atestări (11 martie 1590), Ladislau era deja la vârsta bărbăției, capabil să deschidă un proces de proprietate în nume propriu și pentru rudele sale⁴⁹. Este amintit în 1601–1604, alături de frații săi⁵⁰, apoi tocmai în primăvara

anului 1623, împreună cu soția sa Emerentiana Marin și cei cinci copii: Gabriel, Ioan, Cristofor, Caterina și Barbara⁵¹.

În privința lui Cristofor Vaida, documentele luminează doar ultimii 14 ani ai vieții sale. Relevante sunt două însemnări, din 10 aprilie 1601 și 22 februarie 1604, care consemnează botezul unor copii, nașa lor fiind nevasta lui Cristofor Vaida *din Gherla*⁵². Prezența nobilului bănățean în orașul de pe Someșul Mic nu a fost prea îndelungată. În 1604 a revenit la Caransebeș, dar din nefericire, a fost prădat și ucis de haiducii sârbi care stăpâneau orașul⁵³. Un destin asemănător a avut și cel de-al treilea frate, Nicolae Vaida. Viața sa a cunoscut multe împliniri: s-a căsătorit cu Caterina, fiica bravului căpitan George Borbély⁵⁴, a fost paj la Curtea principelui Sigismund Báthori de la care a primit câteva sate. Ca și fratele său mai mare, Nicolae a peregrinat prin Transilvania, fiind amintit în câteva acte cu numele *Vayda de Meggies*⁵⁵. Norocul l-a părăsit brusc când s-a hotărât să-l sprijine pe Moise Székely în tentativa de cucerire a Transilvaniei. După înfrângerea pretendentului (17 iulie 1603), Nicolae Vaida a fost capturat de mercenarii generalului Basta și spânzurat de una din porțile cetății Brașov⁵⁶. Averele i-a fost confiscate, iar în toamna aceluiași an, la Caransebeș, soția sa era răpusă de ciumă⁵⁷.

Al patrulea frate, Ștefan Vaida, este prezent în acte timp de patru decenii (1590–1628)⁵⁸. În 1615 era căsătorit cu Elisabeta Fiat⁵⁹, dar posteritatea nu i se cunoaște. În timpul vieții s-a remarcat ca un statornic partizan al taberei habsburgice, opunându-se capitulării Caransebeșului în fața trupelor lui Moise Székely (1603)

⁴³ Wolfgang Bethlen, *Historia de rebus Transsylvanicis*, V, Cibinii (1789), 208.

⁴⁴ A. Veress, *Documente*, III, 210–211; Fr. Pesty, *Krassó*, IV, 168–169.

⁴⁵ *Történelmi Tár*, (1893), 353; Fr. Pesty, *Szörényi*, II, 33, 71. Este posibil ca Petru să mai fi trăit și la 24 martie 1634, când apare stăpânind un fânet lângă râul Timiș, cf. MOL, F szekció: F 234, XX szekrény, Q, f. 17.

⁴⁶ Fr. Pesty, *Szörényi*, II, 50.

⁴⁷ Vezi nota 17. Fr. Pesty, *Krassó*, IV, 168–169.

⁴⁸ Vezi nota 21.

⁴⁹ A. Veress, *Documente*, III, 210–211.

⁵⁰ „*Nicolao Vajda de Karansebes et... fratribus suis carnalibus Ladislao, Christophoro, Stephano, Joanni et Bonae Vajda*”, cf. DANIC, fond *Microfilme Ungaria*, r. 879, c. 374 (după *Liber Regius annorum 1601 et 1602*); Dir.Jud.Cluj Arh.Naț., fond *Macskas de Tincova*, cutia 7, nr. 706 și A. Veress, *Epistolae et acta Generalis Georgii Basta*, II (1603–1607), Budapest (1914), 380, nr. 1498 (Monumenta Hungariae Historica, *Diplomatia*, XXXVII).

⁵¹ Fr. Pesty, *Szörényi*, II, 66, 497. M.O.L., F szekció: F2 *Protocolla*, VI, 35.

⁵² *Történelmi Tár*, (1884), 87–88.

⁵³ W. Bethlen, *op. cit.*, VI, (1793), 47.

⁵⁴ *Ibidem*, V, 126, 244, 410, 497; A. Veress, *Documente*, VI, 370, nr. 353; idem, *Epistolae*, II, 380: „*Nicolao Vajda et generosae Catharinae Borbely consorti eius*”.

⁵⁵ A. Veress, *Epistolae*, II, 379, 795. El nu trebuie confundat cu un alt Nicolae Vayda *de Nagy Meggies* care trăia și în 1607, cf. DANIC, *Microfilme Ungaria*, r. 872, c. 570.

⁵⁶ W. Bethlen, *op. cit.*, V, 497: „*Nicolaus Vajda ab oppido Caransebeso oriundus Georgii Borbeli gener summae indolis iuuenis pro porta urbis vallari trabi suspensus est*”.

⁵⁷ *Ibidem*, 527; vezi și nota 55.

⁵⁸ A. Veress, *Documente*, III, 210–211; Hurmuzaki, *Documente*, IV/1 (1600–1649), (1882), 224; Fr. Pesty, *Krassó*, IV, 192; Adrian Magina, In *Karansebes Patres Societatis Jesu evangelizant. Studii Bănățene*, Timișoara (2007), 173.

⁵⁹ C. Feneșan, *Documente*, 142.

și apoi ca importanta cetate Lipova să fie predată otomanilor (1616).

Ioan Vaida este amintit în documente alături de frații săi buni (1590, 1601–1604) sau de rudele mai îndepărtate, George și Mihai Vaida (1598–1599)⁶⁰. A avut propria familie, în 1602 fiind prezentat ca al doilea soț al Barbarei Osztrovi⁶¹. Ultima știre referitoare la Ioan se plasează în vara anului 1622, când ducea la îndeplinire o poruncă princiară⁶².

Bona Vaida a fost fratele mezin, care începe să fie consemnat exact în momentul dispariției fizice a înaintașului său cu același nume. Căsătorit cu Ana Gârleșteanu (5 iunie 1615)⁶³, Bona a avut o ascensiune comparabilă cu cea a fraților săi, reușind să devină vicecomite de Severin, primarul Caransebeșului și tricesimator al vămilelor bănățene⁶⁴. În august 1632, l-a ajutat pe Matei Basarab să ocupe tronul Țării Românești⁶⁵.

A cincea generație cuprinde zece persoane care au trăit la mijlocul secolului al XVII-lea. O unică mărturie, din 1623, consemnează existența celor cinci copii, deja amintiți, ai nobilului Ladislau Vaida. Nici celelalte cinci persoane nu sunt favorizate sub aspect documentar. Din viața lui George Vaida este cunoscută perioada dintre 8 septembrie 1630–6 septembrie 1662⁶⁶. A fost căsătorit cu Ana Kuti, detaliu expus în cadrul unui act de succesiune (1630). George a avut o fiică botezată (24 octombrie 1646) cu numele Caterina⁶⁷. După cucerirea otomană a Banatului montan, el s-a retras în comitatul Hunedoara. În casa sa din Peștișul Mic a fost martor la redactarea unui testament (1662) pe care și-a pus sigiliul.

Viața lui Nicolae Vaida este jalonată de două mărturii, prima în cadrul unui proces la Caransebeș (12 septembrie 1635), iar cealaltă în corespondența lui Ioan Kemény (22 septembrie

1657)⁶⁸. A lăsat urmași (*Nicolai quondam Vaida posteritas*) care la sfârșitul secolului (1688–1698) revendicau bunurile imobiliare părințești⁶⁹. Un alt personaj însemnat a fost Mihai Vaida care, la 16 septembrie 1645, era căsătorit cu Barbara Bucur. S-a aflat în atenția actelor până la 22 aprilie 1653, fiind prezentat ca vicecomite de Severin și primar al Caransebeșului⁷⁰. Registrele cu persoanele botezate în rit catolic, din 1645–1646, ilustrează aspecte din viața altor doi membri ai familiei, anume Francisc și Ștefan Vaida. Despre primul se știe că a avut o fiică, Magdalena, care a primit botezul la 29 martie 1645. Ștefan Vaida a fost căsătorit cu nobila doamnă Sara care, la 24 octombrie 1646, era nașa (*patrina*) fiicei lui George Vaida⁷¹. Peste ani (25 noiembrie 1655), o ascultare de martori face din nou referire la Francisc și Ștefan Vaida, primul având un supus în satul Ciuta, iar celălalt nouă iobagi la Cseresnyefalva. Despre Ștefan se știe că trăia și la 4 februarie 1659⁷².

Ultima generație are șase reprezentanți a căror viață s-a consumat în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Trei dintre aceștia s-au născut în perioada 1644–1646. Primul este Mihai Vaida, despre care hărțile arată că în 1699 avea 55 de ani⁷³. El a copilarit alături de Magdalena și Caterina, fiicele nobililor Francisc, respectiv George Vaida⁷⁴. La vârsta adolescenței, Mihai și-a urmat familia în pribegia ardeleană. După eliberarea Banatului montan de sub stăpânirea otomană, Mihai Vaida s-a reîntors la Caransebeș (1688), încercând să recupereze patrimoniul imobiliar al familiei și, împreună cu alți nobili, să restaureze administrația comitatensă, pe baza vechilor privilegii și rânduiești⁷⁵.

⁶⁸ C. Feneșan, *Documente*, 168; *Történelmi Tár*, (1882), 596. Fr. Pesty (Szörényi, I, 477) îl arată ca fiul unui Ștefan Vaida care a trăit în primele decenii ale secolului XVII.

⁶⁹ C. Feneșan, Caransebeșul la începutul celei de-a doua stăpâniri habsburgice (1688). *RI*, s.n., VII 1996, nr. 1-2, 83; idem, Comitatul Severinului la sfârșitul secolului al XVII-lea. *Tibiscum*, VII, Caransebeș (1988), 223, d. XXIV.

⁷⁰ DANIC, fond *Microfilme Ungaria*, r. 878, c. 184-185; Fr. Pesty, *Krassó*, IV, 340; idem, *Szörényi*, I, 327; C. Feneșan, *Documente*, 196, 198.

⁷¹ Krista Zach, *op. cit.*, 88 și 90.

⁷² Fr. Pesty, *Szörényi*, II, 44. MOL, P szekció: P 291 *Gámán család*, I tétel, f. 80-81v. Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae (=MCRT), ed. Szilágyi Sándor, XII, Budapest (1887), 259.

⁷³ C. Feneșan, *Stăpâni*, 186, 201, 215.

⁷⁴ Cele două fete au fost botezate în 1645-1646 (vezi nota 71).

⁷⁵ C. Feneșan, *Caransebeșul*, 81; idem, *Stăpâni*, 155, 158.

⁶⁰ *Ibidem*, 80; Fr. Pesty, *Krassó*, IV, 223.; vezi și notele 14 (HTRTE, 1899, 83), 49, 50.

⁶¹ Fr. Pesty, *Szörényi*, I, 463, 477.

⁶² Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvane (1599-1699)*, Cluj (1940), 167.

⁶³ MOL, F szekció: F 234, XX szekrény, Q, f. 16: „*Vaida Bona Uram felesége Gerlestei Anna azoni*”.

⁶⁴ Fr. Pesty, *Krassó*, IV, 262; C. Feneșan, *Documente*, 142, 149, 154.

⁶⁵ *Istoria Țării Românești 1290-1690. Letopisețul Cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu, D. Simionescu, București (1960), 100.

⁶⁶ *Történelmi Tár*, (1903), 273 și 436. M.O.L., R szekció: R 314, 8 doboz, *Karászbebes*.

⁶⁷ Krista Zach, *Die bösische Franziskanermission des 17. Jahrhunderts im südöstlichen Niederungarn*, München (1979), 90.

Petru Vaida este cunoscut prin două mărturii⁷⁶ pe care le distanțează un deceniu: o însemnare din 10 februarie 1668, ce amintea contribuția de 200 florini pe care a făcut-o împreună cu soția sa, apoi scrisoarea redactată și semnată personal la Brașov, în 8 iulie 1678.

Ladislau Vaida a avut o carieră remarcabilă la curtea principelui Mihai Apafi, reușind să ajungă șeful poștei princiare (1677–1685)⁷⁷. A dovedit reale calități de diplomat, fiind trimis cu diverse misiuni la marile Curți europene. Ladislau a rămas în atenția documentelor⁷⁸ până la 26 aprilie 1689.

Ultimul reprezentant al familiei descris aici este Ioan Vaida. Viața sa a fost atestată la început (30 august 1688) într-o manieră indirectă, acesta fiind reprezentat de nobila Suzana Fiat în demersurile pentru recuperarea bunurilor deținute la Caransebeș înainte de cucerirea otomană. În următorii zece ani, până la 9 iunie 1698, Ioan Vaida figurează în rândul nobilimii severinene și printre locuitorii Lugojului⁷⁹.

La sfârșitul acestei investigații care a relevat imposibilitatea conturării unui arbore genealogic coerent, se poate constata că familia Vaida s-a integrat bine în elita nobiliară bănățeană, prin alianțe cu familii alese și influente: Fiat, Gârleșteanu, Jósika, Măciș și Peica.

*

Rangul și traiul nobiliar au fost asigurate prin stăpânirea unui însemnat patrimoniu imobiliar, atât în orașele și districtele bănățene cât și în cuprinsul Transilvaniei. Pentru mulți membri ai familiei, documentele atestă, pe lângă calitatea de nobil, și locul de rezidență. Frații George și Nicolae sunt amintiți la început cu numele *Vayuoda de Lwgas* (1529, 1534), apoi sub forma *Wayda de Sebes, Karansebes* (1537, 1539), semn că stăpâneau proprietăți în ambele orașe bănățene⁸⁰. Urmașii lor au păstrat obiceiul de a-și etala diversele reședințe. La 1548 era amintit *Michael Wayda de Thewes*, iar în 1585, *Iwaczko Wayda de Bozy*⁸¹. Între 1600–1603, nobilul Nicolae Vaida este menționat cu diverse

apelative: *de Lugos, de Karansebes* sau *de Meggies*⁸². Tot astfel, Ioan și Mihai Vaida figurau ca proprietari în Caransebeș (1688), dar primul a preferat să locuiască la Lugoj (1695), în timp ce ultimul s-a recomandat ca fiind *de Bozas/ Boszzus* (1696–1699)⁸³. Contemporanul lor, Ladislau Vaida a fost amintit constant ca *generosus de Nagy-Medgyes*, (1677–1684) indiciu al stabilirii sale definitive în Transilvania.

Aceste aspecte determină un interes firesc pentru cercetarea modului în care proprietățile familiale au fost dobândite, păstrate sau pierdute. Ca și în cazul altor familii însemnate, nobilii Vaida au stăpânit bunuri imobiliare cu mult înainte ca acestea să fie menționate documentar. Prima mărturie scrisă despre familie (1529), arată că regele Ioan Zápolya a reconfirmat fraților George și Nicolae Vaida dreptul de stăpânire asupra a cinci sate din comitatul Hunedoara, eliberând noi acte de proprietate, în locul celor pierdute. Peste șapte decenii (1598), principele Sigismund Báthori a dăruit aceleași cinci sate nobililor Mihai, Ioan, Nicolae și George Vaida⁸⁴. Această *nova donatio*, aparent banală, are un temei aparte. La 23 decembrie 1596, printre numeroasele posesii cu care era răsplătit cancelarul Ștefan Jósika se regăseau și trei dintre satele nobililor Vaida. În actul princiar se specifica faptul că toate așezările donate fuseseră eliberate din robia otomană de către armatele creștine (*a tyrannide Turcica armis nostris recepimus*)⁸⁵. La fel s-a petrecut și cu a patra posesie a familiei – Făget – recuperată odată cu cetatea omonimă⁸⁶, în august 1595. Așadar, există dovezi ale faptului că vechile posesii ale familiei Vaida au fost cucerite de otomani, cel mai probabil în 1552, și eliberate de creștini în campania anului 1595. Pesemne, atunci au început și demersurile nobililor Vaida pentru recuperarea vechilor stăpâniri. Reconfirmarea princiară nu a putut veni decât după căderea în dizgrație a puter- nului cancelar Jósika (aprilie 1598). În 1596–

⁷⁶ Monumenta Hungariae Historica. *Török-magyarkori állam okmánytár*, IV (I/6), Pest (1870), 401; VI (I/8), 1871, 23.

⁷⁷ MCRT, XVI, 1893, 415; XVIII, 1895, 227, 329.

⁷⁸ *Török-magyarkori*, VII (I/9), Pest (1872), 305.

⁷⁹ C. Feneșan, *Caransebeșul*, 81; idem, *Comitatul*, 211, 223, d. IX și XXIV; idem, *Stăpâni și supuși în comitatul Severinului în timpul celei de-a doua ocupații habsburgice (1688–1699)*. *Banatica*, XIV/2, (1996), 176, 178.

⁸⁰ Hurmuzaki, *Documente*, II/4, 63, 121, 193.

⁸¹ *Ibidem*, 427; Fr. Pesty, *Krassó*, IV, 111. Ambele așezări au dispărut.

⁸² C. Feneșan, *Documente*, 123; A. Veress, *Epistolae*, I, 455; II, 379, 795.

⁸³ *Acta Bulgariae Ecclesiastica ab a. 1565 usque ad a. 1799*, ed. Eusebiu Fermendzin, Zagreb (1887), 318 (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, XVIII); C. Feneșan, *Caransebeșul*, 81; idem, *Stăpâni*, 178, 180, 186.

⁸⁴ HTRTE, X, Deva, 1899, 83.

⁸⁵ Fr. Pesty, *Krassó*, IV, 188.

⁸⁶ Radu Păiușan, Corneliu Sav, *Lupta antiotomană în Banat și Mihai Viteazul*. *SIB*, IX, (1983), 31–32.

1597, nobilii Vaida au avut posibilitatea reluării și altor posesii, pierdute odinioară la otomani⁸⁷.

La câțiva ani după consemnarea posesiilor hunedorene, apar și primele mărturii despre stăpânirile din Banat ale familiei Vaida. La 8 aprilie 1535, frații Nicolae, George, Grigore și Elena Vaida au încheiat o înțelegere cu membrii familiei More pentru împărțirea egală a bunurilor și drepturilor posesionare din 12 predii și sate⁸⁸. Actul oferă dovada unei stăpâniri anterioare, în indiviziune cu alte neamuri. Această stăpânire se restrânge la nivelul unor părți posesionare, devenind deplină.

Următoarele serii de documente ilustrează cât se poate de convingător faptul că fidelitatea față de autoritatea centrală, concretizată prin contribuții bănești, fapte de arme și servicii însemnate, a contribuit la sporirea proprietăților, după cum opoziția fătășă și trădarea au pricinuit mari pagube patrimoniului familial. Prima informație datează din 24 iunie 1539, când nobilul Nicolae Vaida, în numele fraților săi, s-a opus la introducerea lui Francisc Fodor în posesia moșiilor Cornereva și Domașnea, acestea făcând obiectul partajului din 1535, mai sus amintit. Împotrivirea familiei Vaida a fost foarte energică, apelându-se la slujitori înarmați, călări și pedestri, pentru oprirea punerii în posesie⁸⁹. Opoziția fizică a fost dublată și de o certă agresivitate verbală. La 18 iulie 1539, nobilul Grigore Vaida era acuzat de comitele Francisc Fiat că i-a adresat „*verbis ignominiosis et diffamatorys*”, fiind citat în fața Curiei militare a regelui „*personaliter et non per procuratorem*” pentru a răspunde la învinuirea adusă⁹⁰. Conflictul a culminat la 14 decembrie 1539 printr-o nouă opoziție a nobililor Vaida care, ajutați de numeroși servitori și iobagi înarmați, au oprit executarea procedurii de punere în posesie⁹¹. Reacția autorității centrale a fost pe măsură, regele Ioan Zápolya trecând în patrimoniul fiscoi toate posesiile familiei Vaida (19 ianuarie 1540)⁹².

Moartea regelui nu a anulat confiscarea, nobilii Francisc Fodor și Francisc Moise intrând, la 1543, în stăpânirea celor nouă posesii ale rivalilor din familia Vaida⁹³. Această pierdere, mult prea însemnată, i-a determinat pe frații George și Grigore Vaida să redeschidă la tribunalul districtual (13 ianuarie 1547) procesul pentru moșiile Cornereva și Domașnea. Audierile de la Lugoj (4 mai 1547) și Caransebeș (26 ianuarie 1548) nu au condus spre un rezultat favorabil cauzei familiei Vaida⁹⁴. La 27 aprilie 1560, tot printr-un proces, fiii răposaiilor Francisc Fodor și Francisc Moise obțineau scrisorile de proprietate ale celor nouă posesii, deținute până atunci de George Vaida și de văduva fratelui său. Aceștia trebuiau să predea fără vreo împotrivire (*sine defectu reddere et remittere*) actele deținute, urmând să primească și musturarea autorităților⁹⁵. Documentele ulterioare atestă faptul că nobilii Vaida au reușit totuși să rămână proprietari la Cornereva și Domașnea. În conscripția din 1603, Bona și Ivașcu Vaida figurează fiecare cu câte o poartă fiscală în cele două sate. Mai târziu, la 1699, nobilul Ioan Vaida stăpânea o parte din Domașnea, restul satului aparținând fiscoi imperial⁹⁶.

O serie de acte, din perioada 1600–1604, evidențiază la fel de bine cât de nestatornică a fost poziția materială a unui alt membru al familiei, anume Nicolae Vaida. Acest nobil, tânăr la 1600, fusese în adolescență „*pagio di Camara de Sigismundo Battori*”. Credința i-a fost răsplătită, în decembrie 1597, prin acordarea a trei posesii „*in comitatu Bihoriensti*”, confirmate apoi de cardinalul Andrei Báthori⁹⁷. A câștigat și încrederea lui Mihai Viteazul care, înaintea luptei de la Mirăslău, l-a trimis în solie la Curtea imperială⁹⁸. Prin neparticiparea alături de domn la bătălie „*nobiles ac generosus iuvenes Nicolaus Vaida de Karansebes*” a reușit să figureze în tabăra învingătorilor, a celor care au luptat „*contra immanissimum tyrannum Michaellem Vaivodam*”. Astfel, la 20–21 noiembrie 1600, fruntașii ardeleni și generalul George Basta îi scriau împăratului Rudolf II despre credința lui Nicolae Vaida și despre confirmarea stăpânirii posesiilor bihorene, la rugămintea

⁸⁷ La 24 iulie 1597, Mihai Vaida avea un slujitor chibzuit dar nenobil „*in Forotigh*” (azi lângă Oravița), cf. Fr. Pesty, *Krassó*, IV, 208. Acest fapt atestă indirect stăpânirea unor terenuri în satul recent recuperat de la otomani.

⁸⁸ Hurmuzaki, *Documente*, II/4, 78–79.

⁸⁹ *Ibidem*, 193–194: „*nobilis Nicolaus Wayda de prefata Karansebes congregata multitudine familiarium, ac aliarum personarum sibi coherencium, tam equitum, tam eciam peditum, armatis manibus evaginato et denudato gladio...*”.

⁹⁰ *Ibidem*, 194–195.

⁹¹ *Ibidem*, 226–227: „*...temeraria violentaque repulsione ab exequione...*”.

⁹² *Ibidem*, 228–229: „*in nota perpetue infidelitatis ... universorum bonorum iurumque possessionariorum necnon rerum mobilium ... fisco nostro regio totaliter applicandorum...*”.

⁹³ *Ibidem*, 360–362, nr. CCX și CCXI.

⁹⁴ *Ibidem*, 391–394, 397–398, 408–410.

⁹⁵ *Ibidem*, II/5, 467–468.

⁹⁶ Fr. Pesty, *Szörényi*, II, 57, 284; C. Feneșan, *Stăpâni*, 190. ⁹⁷ Hurmuzaki, *Documente*, XII (1594–1602), București (1903), 1086, 1123; DANIC, fond *Microfilme Ungaria*, r. 879, c. 372 (după *Liber Regius annorum 1601 et 1602*).

⁹⁸ *Ibidem*, IV/1 (1600–1649), București (1882), 234.

acestui⁹⁹. Pe de altă parte, există informații potrivit cărora Nicolae Vaida a rămas credincios lui Mihai Viteazul pe timpul retragerii acestuia în Țara Românească și al pribegiei la Curtea lui Rudolf. Domnul român chiar a intervenit pentru ca împăratul să retrocedeze lui Nicolae Vaida bunurile confiscate din Transilvania¹⁰⁰. Abilitatea nobilului bănățean și-a arătat roadele la 26 mai 1601, când principele Sigismund Báthori a conferit vestitului căpitan George Borbély cetatea Deva și domeniul ei (37 sate), împreună cu târgurile Deva și Dobra. Donația a fost răsplata contribuției la lupta împotriva „tiranului Mihai Voievod” și a îndelungatelor servicii credincioase aduse principelui. În actul princiar figurează ca beneficiar și Nicolae Vaida, în calitate de ginere al căpitanului Borbély¹⁰¹. Se pare că Nicolae Vaida a luptat de partea principelui Báthori în bătălia de la Guruslău, iar consecințele nu s-au lăsat așteptate: la 1 octombrie 1601, generalul Basta a donat unui credincios toate posesiile bihorene ale nobilului bănățean, pe motivul „*quod prefatus Vayda Nicola cum caeteris infidelibus contra Sacram Maiestatem Caesaream arma sumpsisset...*”¹⁰². Nobilul Vaida nu s-a descurajat și a obținut de la Sigismund Báthori (Deva, 22 decembrie 1601) reconfirmarea donației din 1597 pentru cele trei posesii¹⁰³. În anul următor, după abdicarea definitivă a nestatornicului principe, înțelegând evoluția evenimentelor, Nicolae Vaida și-a oferit averea și serviciile taberei imperiale. Pentru o contribuție de 25.000 florini ungurești, el a primit de la generalul Basta, ca zălog, castelul și târgul Aiud împreună cu alte posesii și pertinențe în comitatele Alba, Turda și în scaunul Arieș¹⁰⁴. De asemenea, la 31 ianuarie 1603, și-a recăpătat posesiile bihorene, urmare a rezoluției imperiale favorabile¹⁰⁵. Cu toate acestea, Nicolae Vaida nu a fost sincer atașat cauzei imperiale. În primăvara anului 1603, l-a sprijinit pe Moise Székely în tentativa de cucerire a Transilvaniei. După înfrângerea

pretendentului (17 iulie 1603), nobilul Vaida a fost prins și executat de imperiali la Brașov, iar întreaga avere i-a fost confiscată¹⁰⁶.

Documentele lasă să se întrevadă și alte modalități de sporire a patrimoniului material al familiei. Una dintre acestea a fost achiziționarea prin cumpărare a unor case, mori, grădini și terenuri. De exemplu, la 14 aprilie 1552, Grigore Vaida a cumpărat cu 23 de florini o vie pe dealul Teiuș (*in promonthorio Thys*) de lângă Caransebeș¹⁰⁷.

O altă cale a fost preluarea părților posesionare cuvenite ca zestre femeilor intrate prin căsătorie în această familie. De cele mai multe ori, acest patrimoniu numit „sfertul fetei” (*quarta puellaris et portiones congruentes*) a generat conflicte și procese între familiile bănățene. În 1575, soția lui Bona Vaida, Elisabeta Gârleșteanu a pornit proces împotriva fraților săi, George și Petru Gârleșteanu, pentru părțile de posesie care îi reveneau în opt sate bănățene. Litigiul a ajuns până în instanța princiară (1576), care a hotărât oprirea acțiunii de separare¹⁰⁸. Peste ani, în 1615, Elisabeta Fiat, nevasta nobilului Ștefan Vaida, „pretinzând drepturile asupra unor anumite părți de moșie (...) le-ar fi sechestrat pe lângă acelea de la Caransebeș până la terminarea procesului” purtat cu Sigismund, Ioan și Nicolae Fiat¹⁰⁹.

A treia modalitate, în strânsă legătură cu cea anterioară, a fost dobândirea unor moșteniri, pe cale pașnică sau prin proces. La 22 octombrie 1585, alesul Ștefan (Stepan) Vaida își împărțea cu verii săi din familia Peokry părțile posesionare și drepturile aferente din comitatul Severinului, care odinioară aparținuseră familiei Cerneanu (*Chornai*)¹¹⁰. După câțiva ani, 12 membri ai familiei împreună cu persoane din neamurile Jósika și Simon se aflau în proces cu nobilii de Măciș pentru averea din comitatul Hunedoara, părțile aducând diverse dovezi, inclusiv de natură genealogică (11 martie–16 noiembrie 1590)¹¹¹.

De asemenea, bunurile și terenurile rămase fără stăpân au constituit o tentație pentru nobilii Vaida. Pentru credință și servicii credincioase,

⁹⁹ *Ibidem*, XII, 1086; A. Veress, *Epistolae*, I, 455.

¹⁰⁰ *Ibidem*, 1123, nr. MDCXXVIII.

¹⁰¹ A. Veress, *Documente*, VI, 370.

¹⁰² *Idem*, *Epistolae*, II, 795, nr. 2081.

¹⁰³ Dir. Jud. Cluj Arh. Naț., fond *Macskas de Tincova*, cutia 7, nr. 706.

¹⁰⁴ A. Veress, *Epistolae*, II, 379-380, nr. 1498: „*Donatio Georgii Basta super castello ... Nicolao Vajda de Karansebes et generosae Catharinae Borbely consorti eius, ad utrumque sexum, his vero deficientibus, fratribus suis Ladislao, Christophoro, Stephano, Joanni et Bonae Vajda, in 25 m. Hung. florenos inscriptis*” (însemnare târzie din 1773).

¹⁰⁵ *Ibidem*, 172, nr. 1188.

¹⁰⁶ Vezi notele 56 și 104 (31 ian. 1604). În 1650, cele trei posesii bihorene, satele Mirăslău și Aiudul de Sus, cetatea Deva figurează printre bunurile fiscale ale principatului, cf. MCRT, XI, (1886), 109-112.

¹⁰⁷ Hurmuzaki, *Documente*, II/5, 15.

¹⁰⁸ Fr. Pesty, *Szörényi*, II, 25, 449.

¹⁰⁹ C. Feneșan, *Documente*, 142.

¹¹⁰ *Történelmi Tár*, (1888), 102.

¹¹¹ A. Veress, *Documente*, III, 210-211; Fr. Pesty, *Krassó*, IV, 168-169.

Bona și un alt Nicolae Vaida primeau o moară cu două roți, pe râul Timiș, rămasă liberă prin moartea proprietarului fără moștenitori (9 martie 1578)¹¹². Peste ani, la 27 mai 1602, Mihai Vaida a reușit, printr-o danie princiară, să devină stăpânul părților posesionare din satele Dragomirești și Zorlencior, care aparținuseră unei persoane stinsă din viață fără urmași. Prin aceasta, poziția familiei Vaida în satul Dragomirești a devenit și mai puternică, întrucât părțile posesionare deținute de Mihai s-au adăugat celor stăpânite de rudele sale. Interesul evident pentru acele pământuri este dovedit și prin faptul că donația a fost precedată de o *assecuratio*, prin care principele a promis lui Mihai Vaida acordarea amintitelor părți de sate¹¹³.

Un alt aspect care transpare din documentele vremii, este tendința nobililor Vaida de a-și delimita stăpânirile proprii în cadrul satelor și târgurilor. Primul exemplu, deja amintit, este înțelegerea dintre familiile More și Vaida (8 aprilie 1535) pentru împărțirea egală a bunurilor și drepturilor posesionare din 12 predii. Peste ani (12 aprilie 1548), la tribunalul districtual din Caransebeș, frații George și Grigore Vaida au încheiat un acord cu nobilul Benedict de Zlathna asupra posesiilor *Machkas* și *Zăgujeni*¹¹⁴. Printr-un proces s-a judecat și disputa lui Bonaventura și Nicolae Vaida „*egregios et nobiles de Karansebes*” cu membrii familiei Banffy de *Mogyoro* pentru părțile posesionare de la Iabalcea și Teregoa (7 iunie 1577)¹¹⁵.

Membrii familiei Vaida au reacționat prompt și în cazul în care considerau că drepturile de stăpânire le sunt încălcate sau periclitate. Cea mai violentă opoziție, cu armele, s-a petrecut în 1539, dar a fost scump plătită. Această experiență i-a determinat pe membrii familiei să devină mai precauți și să apeleze exclusiv la calea judiciară¹¹⁶. În 1585–1586, nobilul Bonifaciu Vaida a depus, pe rând, un protest la Capitlul din Alba Iulia împotriva introducerii nobilului Ștefan Apafi de *Apanagyfalva* în posesia cetății Jdioara, apoi o opreliște privitoare la părțile sale posesionare de la Găvojdia¹¹⁷. Tot astfel, intenția principelui Sigismund

Báthori de a conferi lui Ștefan Jósika (viitorul cancelar al Transilvaniei) castelul și târgul Jdioara cu câteva posesii învecinate (8 februarie 1590) s-a lovit de cele trei opoziții ale nobilului Bonifaciu Vaida pentru casa și locul de moară din cuprinsul târgului, apoi pentru valea Știuca și posesia *Sidomerfalva* (16–30 martie 1590)¹¹⁸. Un alt exemplu de împotrivire datează din 28 mai 1597, sub forma unui protest a nouă persoane din familiile Fiat, Peica și Vaida față de folosirea unor moșii cărășene de către zece fete și femei din familiile Gârleșteanu și Peica, care „s-au îngrijit să fie înzestrate cu drept de moștenire pe linie bărbătească ... spre paguba și dauna și încălcarea vădită a dreptului de moștenire a celor care au făcut întâmpinarea”¹¹⁹. Peste un secol (1695), Ioan Vaida a fost cosemnatar al unor memorii de protest, prin care nobilimea bănățeană a încercat să reglementeze problema dregătoriei supreme în comitatul Severin și pe cea a restituirii și recunoașterii proprietăților, după îndepărtarea stăpânirii otomane¹²⁰.

Valoarea mărturiilor păstrate este dovedită, o dată în plus, prin perspectiva deschisă spre lumea puțin cunoscută a supușilor de pe numeroasele proprietăți ale familiei Vaida. De la cele mai mari stăpâniri (cetăți, târguri și sate întregi) până la cele mărunte (grădini și parcele), toate au adus mari beneficii nobililor Vaida, aceste câștiguri fiind asigurate prin munca localnicilor și dărnicia naturii. Buna administrare a proprietăților s-a datorat cnezilor, crainicilor, dieilor și juzilor satești. Nobilii Vaida au fost ajutați și de persoane de condiție aleasă. În 1585–1586 și 1590, nobilii Wolfgang Lippai, respectiv Francisc *Literatus*, prezentați ca „*serviitor egregii Bonifacy Wayda de Karansebes*”, au redactat și susținut în numele stăpânului lor câteva opreliști¹²¹. Tot astfel, în mai–iunie 1602, nobilul Nicolae Vaida era slujit de patru „aleși” (*egregy*)¹²². O persoană competentă a fost și „*nobilis Nicolae Iuga de Fachyat, vice-crainicii et familiaris generosis nobis sincere dilecti Nicolai Vaida de Caransebes*”, pe care principele Sigismund Báthori l-a ridicat la acest rang „*ex conditione plebea et ignobili*” (7 iunie 1602). Acesta este un exemplu aproape singular pentru Banat al

¹¹² Fr. Pesty, *Krassó*, IV, 101.

¹¹³ DANIC, *Microfilme Ungaria*, r. 879, c. 735-736 (*assecuratio*) și 736-737 (donația).

¹¹⁴ Hurmuzaki, *Documente*, II/4, 419-420.

¹¹⁵ Fr. Pesty, *Szörényi*, III, 409-411.

¹¹⁶ Primul proces cunoscut (7 dec. 1534) a fost purtat de Grigore Vaida cu nobilii Francisc și George Moise pentru plata unei sume de bani, cf. Hurmuzaki, *Documente*, II/4, 59-60.

¹¹⁷ Fr. Pesty, *Krassó*, IV, 114, 122.

¹¹⁸ *Ibidem*, 144-146.

¹¹⁹ C. Feneșan, *Documente*, 100.

¹²⁰ Idem, *Stăpâni*, 151, 178-180.

¹²¹ Fr. Pesty, *Krassó*, IV, 112-113, 122, 144-146.

¹²² DANIC, fond *Microfilme Ungaria*, r. 879, c. 774, 776, 837.

ierarhizării și înnobilării crainicilor¹²³. Crainicii colaborau cu cnezii care îndeplineau funcții de administratori sau juzi sătești (*kenesius seu iudex aut provisor*). Mulți sunt denumiți slujitori (*familiari, servitori*) „chibzuiți și nenobili” (*providis et ignobilibus*) și, la rândul lor, pot avea ajutoare (*cenisius pagi Borzous cum adiunctis sibi*, 1699)¹²⁴. Documentele înregistrează și un număr însemnat de iobagi (1539–1655) pe care condiția modestă nu i-a împiedicat să participe la opreliști (1539) și puneri în posesie (1548) ori ca martori în procese (1590)¹²⁵. După numele purtat, mulți dintre acești supuși erau neîndoielnic români: Mihai Toma (1585), Ioan Cătuță, Petru Cuibar, Martin Șerpe, Petru Todor (1602), Lațcu și Mihail Dobrezkul, Ioan Mihucza, Roman Ketana, Roman Oprea (1655)¹²⁶.

Cucerirea de către otomani a șesului bănățean (1552) a afectat parțial patrimoniul familiei Vaida. Cea mai dură lovitură a fost primită la 1658, când turcii au ocupat și zona montană, silind nobilimea de aici să se refugieze în Transilvania. Speranța recuperării moșiilor bănățene și a privilegiilor, renăscută în ultimul deceniu al secolului XVII, a dispărut definitiv la 1700, prin reocuparea provinciei de către otomani.

*

Prestigiul social al familiei nobiliare Vaida a fost asigurat și prin demnitățile pe care membrii acesteia le-au deținut la nivelul districtului și orașului Caransebeș, al comitatului Severin sau al principatului Transilvaniei. Nobilii Vaida au îndeplinit atât funcții însemnate, cu o mare responsabilitate (ban, castelan, tricesimator, reprezentant diplomatic) cât și dintre cele modeste (copist, paj, martori la puneri în posesie).

Nicolae și Ioan Vaida sunt primii reprezentanți ai familiei care au reușit să fie admiși la Curtea princiară ardeleană. Cei doi sunt atestați succesiv, la o distanță de două decenii (1567–1587) în funcția de copist la cancelaria princiară mică. Ioan Vaida a reușit să promoveze în postul de copist și notar al cancelariei princiare mari (*scriba et juratus notarius cancellariae*

majoris)¹²⁷. În următorii ani, un alt Nicolae Vaida a fost *pagio di Camara de Sigismundo Battori*. O poziție deosebită a avut și Ladislau Vaida. El s-a bucurat de încrederea și prețuirea principelui Mihai Apafi (*cubicularium nostrum intimum*), care i-a conferit demnitatea de șef al poștei princiare (*supremus magister cursorum, postamester*)¹²⁸. Ladislau Vaida a dovedit certe calități diplomatice, fapt atestat prin multitudinea soliilor care i-au fost încredințate la cele mai importante Curți (la Poartă, la împăratul Leopold I și palatinul imperial, la regele Poloniei)¹²⁹, într-o perioadă crucială (1677–1685) a evoluției raportului de forțe dintre Imperiul Otoman și Puterile creștine.

Membrii familiei Vaida s-au remarcat și în funcții militare: castelani, comandanți de trupe. În perioada 1555–1600, George, Bona și Mihai Vaida au ocupat demnitatea de castelan al districtului Caransebeș, această funcție colegială fiind îndeplinită alături de nobili din familiile Basarab, Fiat, Florea, Gârleșteanu, Prisaca, Racoviță, Tivadar. La început, ei reprezintă autoritatea puternicului comite Petru Petrovici de Suraklin¹³⁰, iar după moartea acestuia (1557) pe cea a principilor Transilvaniei. Castelanii au îndeplinit îndeosebi atribuții administrative și judiciare, împreună cu judele nobililor din comitat: participă la introduceri în posesie (1555, 1573), cercetează și raportează opozițiile la aceste introduceri (1555, 1573, 1580), adeveresc zălogirea (1568, 1569, 1574, 1575, 1580, 1600) și răscumpărarea unor moșii (1566, 1567), apoi înțelegerile în privința stăpânirii (1564), folosirii (1566) și împărțirii acestora (1580), judecă procesele pentru deținerea actelor de proprietate (1567), aplică deciziile princiare în privința împărțirii prin succesiune a bunurilor imobiliare (1569), ascultă depozițiile martorilor în procese de proprietate și le raportează principelui (1574).

Calitățile militare au fost etalate începând cu anul 1594. Atunci, banul George Palatici de Iladia l-a trimis pe Mihai Vaida să-i instige pe

¹²³ Ibidem, c. 787-788 (*nobilitatio cum exemptione domus nobilis Nicolai Iuga de Caransebes*); A. Veress, *Documente*, VII (1602-1606), 1934, 46; amănunte despre această categorie la Emil Lazea, Crainicii români din Transilvania. *RI*, 37, (1984), nr. 9, 880-884.

¹²⁴ Fr. Pesty, *Krassó*, IV, 208; C. Feneșan, *Documente*, 71, 123; idem, *Stăpâni*, 182, 201, 215.

¹²⁵ Hurmuzaki, *Documente*, II/4, 226-227, 416; Fr. Pesty, *Krassó*, IV, 159.

¹²⁶ C. Feneșan, *Documente*, 71, 123. Vezi și nota 72.

¹²⁷ Z. Trócsányi, *op. cit.*, 195, 371; Fr. Pesty, *Krassó*, IV, 142, 144.

¹²⁸ Între 1677–1685. Vezi nota 77.

¹²⁹ „Ladislau Vaida de Nagy-Medgyes supremo cursorum nostrorum magistro ad Sacram Polonorum regiam Majestatem legato nostro” (1684); „gen. Ladislau Vajda eiusdem cels. principis aulae primar. ord. familiari ad regiam caesareamque Majestatem ablegato” (1685).

¹³⁰ „Vobis igitur dominis Gabrieli de Gerlysthya, Georgio Wayda castellanis ... auctoritate nostra ordinaria” (1555), cf. Hurmuzaki, *Documente*, II/5, 287.

sârbi la luptă împotriva turcilor¹³¹. Nobilul bănăţean, confundat de unii istorici cu însuşi Mihai Viteazul¹³², şi-a îndeplinit cu succes misiunea. În tabăra de la Vârşeţ (13 iunie 1594) „cnezii şi creştinii se adunară cu toţii, vreo mie, şi jurară înaintea (...) lui Mihai Vaida că slujesc cu credinţă şi adevărat Maiestăţii Sale Craiului”¹³³. Peste câţiva ani, când otomanii au întreprins un raid asupra Lugojului (iunie 1598), Mihai Vaida şi alţi nobili bănăţeni s-au distins în luptă¹³⁴.

Ştefan Vaida a fost un alt personaj important, care a manifestat constant o atitudine ostilă faţă de otomani. Alături de alţi nobili, Vaida s-a împotrivit, fără succes, ca oraşul Caransebeş să se predea trupelor lui Moise Székely (martie 1603) pornite de la Timişoara spre Transilvania, cu scopul de a-i îndepărta pe imperiali¹³⁵. Peste câţiva ani, a deţinut demnitatea de ban (1607)¹³⁶, după care i s-a încredinţat comanda cetăţii Lipova (1612–1614). Cunoscându-i aversiunea faţă de otomani, principele Gabriel Báthori i-a poruncit, la 18 iunie 1612, să nu ocupe satele din teritoriile turceşti şi să nu tulbure zona de la sud de Timişoara¹³⁷. Din 1613, atitudinea lui Ştefan Vaida a intrat în contradicţie cu politica noului principe Gabriel Bethlen. Ostilitatea lui Vaida faţă de perspectiva ca Lipova să fie retrocedată otomanilor, transpare inclusiv din corespondenţa împăratului Mathias II cu trimişii săi din Transilvania (15 mai 1614). Deşi Ştefan Vaida a fost exponentul voinţei locuitorilor şi militarilor din cetatea Lipova, atitudinea sa a fost speculată cu abilitate de diplomaţia habsburgică. În aceste

condiţii, la 4 iunie, principele îi cerea insistent banului Petru Bethlen să-l captureze pe Vaida „cu mâini, cu gheare” pentru că „astfel vom putea da de capăt mişeliilor secrete ale unor oameni mai mari care au acţionat împreună cu el (...) spre pierzania patriei şi a noastră”. Totodată, bunurile sale trebuiau confiscate şi duse la Caransebeş. La 5 iulie 1614, porunca princiară era deja îndeplinită, dar, cu toate acestea, Ştefan Vaida a continuat să militeze, până în 1616, pentru păstrarea cetăţii Lipova¹³⁸. După predarea acesteia, nobilul bănăţean a reacţionat mai precaut faţă de politica princiară, fapt evidenţiat la 29 octombrie 1620, în corespondenţa episcopului Ştefan Csiki cu arhiepiscopul-primat Pázmány Péter¹³⁹.

Calităţi militare a dovedit şi Bona Vaida, acestea fiind evidenţiate în mod indirect, la 1632, cu ocazia pregătirilor lui Matei Basarab pentru preluarea tronului Ţării Româneşti. Cronicarii nu au omis acest episod¹⁴⁰, arătând cum „craiul <George Rákóczi I> n-au vrut să-l lase să vie fără de oameni, ci au ales pre Vaida Bun căpitanul cu o serie de oşti, de au petrecut pe Matei aga cu mare cinste, purcegând de la Caravan Sebeş, august 2 zile”.

În perioada analizată aici, membrii familiei au reuşit să ocupe şi alte demnităţi înalte: comite (1581) sau comite substituit al Severinului (1695–1698), vicecomite (1615, 1647–1648), tricesimator (1627)¹⁴¹. Trebuie remarcat că aceste funcţii onorabile erau foarte solicitante şi uneori chiar periculoase. Este posibil ca atribuţiunile complexe şi răspunderea foarte mare ce le-a implicat funcţia de tricesimator al vâmlor bănăţene să fi fost motivul pentru care, la 1627, Bona Vaida „n-a voit să mai rămână în slujbă”¹⁴². Peste decenii, după eliberarea Banatului montan de sub stăpânirea otomană, nobilul Mihai Vaida desemnat comite substituit (în locul lui Petru Măciş), a contribuit la reorganizarea administraţiei comitatense. Urmărind apărarea bunurilor şi drepturilor locuitorilor din Caransebeş, Mihai Vaida a intrat în conflict cu haiducii

¹³¹ W. Bethlen, *op. cit.*, III, 1783, 227: „*submitique Michaellem Vajda dictum qui Rascianos ad continuandam rebellionem Turcasque infestandos instigaret*”.

¹³² Confuzia a pornit de la A. Veress, *Documente*, IV (1593–1595), (1932), 78, nota 1: „în textul sârbesc este scris *Vaida Mihok*, adică însuşi *Mihai Vodă* venit în taină, fără ştirea turcilor, spre a câştiga pe sârbi pentru marele scop de a porni o campanie împotriva păgânilor”. Fantezia a fost preluată de R. Păiuşan, C. Sav, *op. cit.*, 30 şi de Ioan Haţegan, Mihai Viteazul şi Banatul. *Banatica*, VIII, (1985), 214.

¹³³ A. Veress, *Documente*, IV, 78–79.

¹³⁴ Însemnarea cronicarului Szamosközi, în *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores*, 28, Budapest (1876), 95. La 4 iulie 1598 se raporta uciderea a 250 de otomani şi capturarea altor 100, cf. A. Veress, *Documente*, V (1596–1599), (1932), 170.

¹³⁵ *Ibidem*, 29, 1877, 11; W. Bethlen, *op. cit.*, V, 208; Fr. Pesty, *Szörényi*, II, 147–148.

¹³⁶ DANIC, fond *Microfilme Ungaria*, r. 872, c. 514, 527 (după *Liber Regius Sigismundi Rákóczi*); Fr. Pesty, *Szörényi*, I, 308: „*districtuum civitatumque Caransebes et Lugos banus*”, „*arcis et praesidii Karansebesiensis et Lugosiensis capitaneus*”.

¹³⁷ *Monumenta Hungariae Historica, Török-magyarkori állam okmánytár*, I (1/3), Pest (1868), 107.

¹³⁸ C. Feneşan, Ştefan Vaida, un adversar caransebeşean al principelui Gabriel Bethlen (1614). *StComC*, Caransebeş, II, (1977), 413–418.

¹³⁹ Frankl Vilmos, *Pázmány Péter levelezése*, I, Budapest (1873), 259 (*Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria*, XIX).

¹⁴⁰ Vezi nota 65.

¹⁴¹ *Approbatæ Constitutiones* din 1653 au stabilit competenţele comiţilor, vicecomiţilor (pars 3, tit. 43, art. 1–4) şi tricesimatorilor (pars 2, tit. 12, art. 1–9; pars 3, tit. 39, art. 1–3), cf. ed. Liviu Marcu, Cluj Napoca (1997), 88–91, 136, 139–140.

¹⁴² C. Feneşan, *Documente*, 154.

sârbi din garnizoana oraşului, care, în câteva rânduri, l-au jefuit şi ameninţat cu moartea¹⁴³.

Poziţia privilegiată în cadrul comunităţii locale a Caransebeşului este dovedită prin alegerea ca primari şi juraţi orăşeneşti a nouă membri ai familiei, între 1537–1696. Cele mai multe documente îi surprind pe membrii sfatului reuniţi pentru a legaliza tranzacţii imobiliare (1537, 1552, 1650) ori pentru a audia întâmpinări şi a adevăra angajamentele diversilor locuitori în privinţa ridicării unor mori (1588, 1622). Celelalte mărturii evocă implicarea primarilor pentru apărarea intereselor concitadinilor în faţa altor privilegiaţi sau a armatelor străine. Între locuitorii din Caransebeş şi nobilii din împrejurimi au existat inerente conflicte în problemele de hotar, disputele fiind aplanate prin delimitarea marginilor oraşului şi ridicarea unor semne de hotar (*metali reambulacione et metarum erectione fuisset definita*). La 5 iulie 1551, un asemenea conflict era în plină desfăşurare, ajungându-se cu judecata până în faţa „fratelui” George Utiješenović (zis Martinuzzi). Principalul vinovat era considerat prim-judele George Vaida care a permis orăşenilor să intre cu plugurile sau cu animalele pe pământurile nobililor, provocându-le pagube de peste 8.000 de florini. Atunci s-a decis o nouă hotărnicire, pe baza arbitrilor aleşi de ambele părţi şi în prezenţa unui trimis al „fratelui” George care urma să dea decizia finală¹⁴⁴.

Pe de altă parte, distanţa relativ mică până la Dunăre, i-a determinat pe primarii Caransebeşului să caute a fi mereu informaţi despre mişcările trupelor otomane. La 25 iulie 1538, prim-judele Grigore Vaida a informat Sfatul din Sibiu despre corăbiile turceşti care circulau pe Dunăre, de la Belgrad spre Vidin¹⁴⁵. Deşi destinaţia a rămas necunoscută primarului, deplasarea corăbiilor trebuie integrată în contextul pregătirilor otomanilor pentru marea lor expediţie împotriva lui Petru Rareş, domnul Moldovei. Iminenţa unei invazii s-a conturat în 1551–1552, când instalarea imperialilor în Banat şi Transilvania a oferit otomanilor cel mai bun pretext pentru a porni o nouă campanie de cuceriri¹⁴⁶. În plus, conducerea Caransebeşului

s-a arătat circumspectă faţă de noua administraţie imperială, care nu părea capabilă să aperse eficient oraşele şi cetăţile bănăţene. Din solia pe care „*universi consules ac tota civitas, necnon universitas nobilium districtus de Karansebes*” a trimis-o la generalul Castaldo (10 februarie 1552) a făcut parte şi primarul George Vaida¹⁴⁷. Obţinând doar promisiuni, judele, consiliul şi toţi locuitorii oraşului i-au adresat generalului Castaldo, în martie 1552, alte solicitări: trimiterea unei persoane capabile care să îndeplinească funcţia de ban, subsidii pentru apărarea oraşului, restituirea castelului şi moşiei Bocşa cu minele ei de aur, apoi retrocedarea Mehadiei unde caransebeşenii aveau un turn de observaţie¹⁴⁸. În aprilie–mai 1552, George Vaida a predat lui George Peica funcţia de primar şi, implicit, răspunderea apărării oraşului.

Peste o jumătate de secol (1603), un alt George Vaida a înlăturat cu înţelepciune un pericol asemănător celui din 1552. În martie, Moise Szekély a pornit cu ajutor otoman de la Timişoara spre Transilvania, cu intenţia de a înlătura stăpânirea generalului Basta. Trupele pretendentului aveau drum şi prin Caransebeş, oraş care a trebuit să aleagă între rezistenţă şi supunere. Unii nobili, precum Ştefan Vaida, s-au împotrivit, dar primarul George Vaida a ţinut partea celor care au acceptat deschiderea porţilor. Predarea de bunăvoie a oraşului s-a făcut ţinându-se cont de slăbiciunea zidurilor, de lipsa artileriei şi de faptul că toate acoperişurile caselor, făcute din lemn, ar fi fost cu uşurinţă incendiate¹⁴⁹.

Panorama funcţiilor deţinute de membrii familiei se întregeste cu cele considerate a fi mai modeste. În cadrul tribunalului districtual, alături de alţi nobili, ei s-au pronunţat în procese pentru dreptul de stăpânire pe linie feminină (1534) şi au legalizat diverse înţelegeri privind drepturile de stăpânire (1534) şi cedarea „sfertului fetei” (1588)¹⁵⁰. Totodată, îi întâlnim ca martori la restituirea unei datorii către oraş (6 august 1537), la redactarea unui testament (6 iunie 1599) sau participând cu „un alt om cinstit” la rezolvarea jalbei unui particular (1622)¹⁵¹. Între 1534–1600, câţiva membri ai

¹⁴³ Idem, *Stăpâni*, 186.

¹⁴⁴ Hurmuzaki, *Documente*, II/4, 567–568.

¹⁴⁵ *Ibidem*, XV/1 (1558–1600), Bucureşti (1911), 376–377.

¹⁴⁶ În febr. 1552, un firman sultanal îi învinuia pe bănăţeni, inclusiv pe locuitorii din Caransebeş (*Qara Şeb*), de tulburările produse în Transilvania şi îi soma să înceapă lupta contra imperialilor, altminteri „ţinutul lor va fi pârjolit”, cf. C. Feneşan, *Banatul Caransebeşului şi Lugojului între Habsburgi şi Poartă în anul 1552*. *SMIM*, XII, (1994), 166–167.

¹⁴⁷ Hurmuzaki, *Documente*, II/4, 682.

¹⁴⁸ C. Feneşan, *Banatul*, 183, d. VI.

¹⁴⁹ Vezi nota 135. W. Bethlen, *op. cit.*, VI, (1793), 44: „*Moyses Szekellyius Civitate inopinato bello oppressa, nos ad fidem sibi obligandam armis mancipaverit*”.

¹⁵⁰ Hurmuzaki, *Documente*, II/4, 63–64, 80; C. Feneşan, *Documente*, 73–74.

¹⁵¹ *Ibidem*, 121; Fr. Pesty, *Krassó*, IV, 224–225; I. Lupuş, *op. cit.*, 167.

familiei au fost desemnați „*homo regius*”, unii participând efectiv, la introduceri în posesie. Ultima acțiune cunoscută datează din 25 iulie 1696, când Mihai Vaida de Boszzus, „*juratus assessor nobilium*” împreună cu alți cinci nobili, a certificat faptul că Ordinul Franciscanilor avusese biserici, case parohiale și locuințe la Caransebeș și în câteva sate¹⁵².

*

Documentele acelor vremuri luminează foarte discret aspectele confesionale, de educație și comportament. Indiscutabil, apartenența la catolicism a condiționat ascensiunea socială a familiei la cumpăna secolelor XV–XVI. Ulterior, primirea lui Nicolae Vaida ca paj la Curtea principelui Sigismund Báthori și bunăvoința pe care i-a arătat-o cardinalul Andrei Báthori, au fost posibile și datorită credinței catolice mărturisite. Contemporanul său, Ștefan Vaida, a fost un bun catolic¹⁵³, fapt sugerat de atenția pe care i-a acordat-o tabăra habsburgică, apoi confirmat în mod direct la 1620 și 1628. Alte mărturii, de la mijlocul secolului al XVII-lea, atestă pentru cinci–șase persoane faptul că mărturiseau credința catolică, prin botez sau devoțiune. Totodată, este posibil ca în cadrul familiei să se fi adoptat, după 1550, una din cultele reformate intens propagate în Banat.

Un grad relativ ridicat de cultură trebuie admis, în condițiile în care mulți membri ai familiei Vaida au ocupat demnități înalte, inclusiv la nivelul principatului ardelean. Îndeplinirea în bune condiții a funcțiilor de castelan, primar, tricesimator, șef al poștei princiare și sol la diverse Curți europene a impus însușirea unor solide cunoștințe de gramatică, matematică comercială, drept, retorică, apoi utilizarea fluentă a limbilor latină, germană și maghiară. De asemenea, administrarea proprietăților și contactul nemijlocit cu supușii au presupus cunoașterea limbii române. De la nobilii Vaida s-au păstrat puține mărturii scrise: scrisoarea olografă a lui Petru Vaida (1678) și semnăturile *manu propria* puse pe acte de Bona (1574) și Ioan Vaida (1695)¹⁵⁴. La acestea trebuie alăturate înscrisurile, azi mai greu de identificat, făcute de Nicolae și Ioan Vaida pe timpul cât au fost copişti și notari în cancelaria princiară.

De asemenea, se pot sesiza aspecte referitoare la caracterul unor persoane din familie. Câțiva au avut privilegiul de a primi educație (Nicolae Vaida) și de a trăi în ambientul curților princiare (Ladislau Vaida), unde au deprins maniere elegante și abilitatea de a face față intrigilor. Alții și-au arătat solitudinea prin contribuții bănești¹⁵⁵, ajutorarea cunoșcuților și a familiilor acestora¹⁵⁶, susținerea intereselor publice chiar dacă știau că viața le este amenințată cu moartea (Mihai Vaida). Alături de aceștia se regăsesc nobili care s-au dovedit a fi aprigi la fapte și vorbă (frații George și Grigore Vaida).

Descendenți ai unor voievozi cu certă origine românească, nobilii Vaida au reușit să-și continue ascensiunea socială, câștigându-și un loc privilegiat în cadrul elitei bănățene din secolele XVI–XVII. Aceștia au avut șansa de a se afirma în funcții foarte diverse și de a căpăta, ca răsplată pentru serviciile aduse, un patrimoniu imobiliar întins. În același timp, ei oferă un exemplu singular în privința ușurinței cu care au pierdut, datorită lipsei de prevedere și tact, o mare parte din moșii. Cucerirea otomană a amplificat aceste pierderi, astfel că familia Vaida a părăsit Banatul după anul 1700.

¹⁵² DANIC, fond *Microfilme Ungaria*, r. 857, c. 117.

¹⁵³ „*Vajda Istvan karanszebesi főember és jó katolikus*” (vezi nota 139). În 1628, el se arăta favorabil iezuiților din Caransebeș, cf. A. Magina, *op. cit.*, 173.

¹⁵⁴ Monumenta Hungariae Historica, *Török-magyarkori állam okmánytár*, vol. VI (I/8), 23; Hurmuzaki, *Documente*, II/5, 731; C. Feneșan, *Stăpâni*, 176.

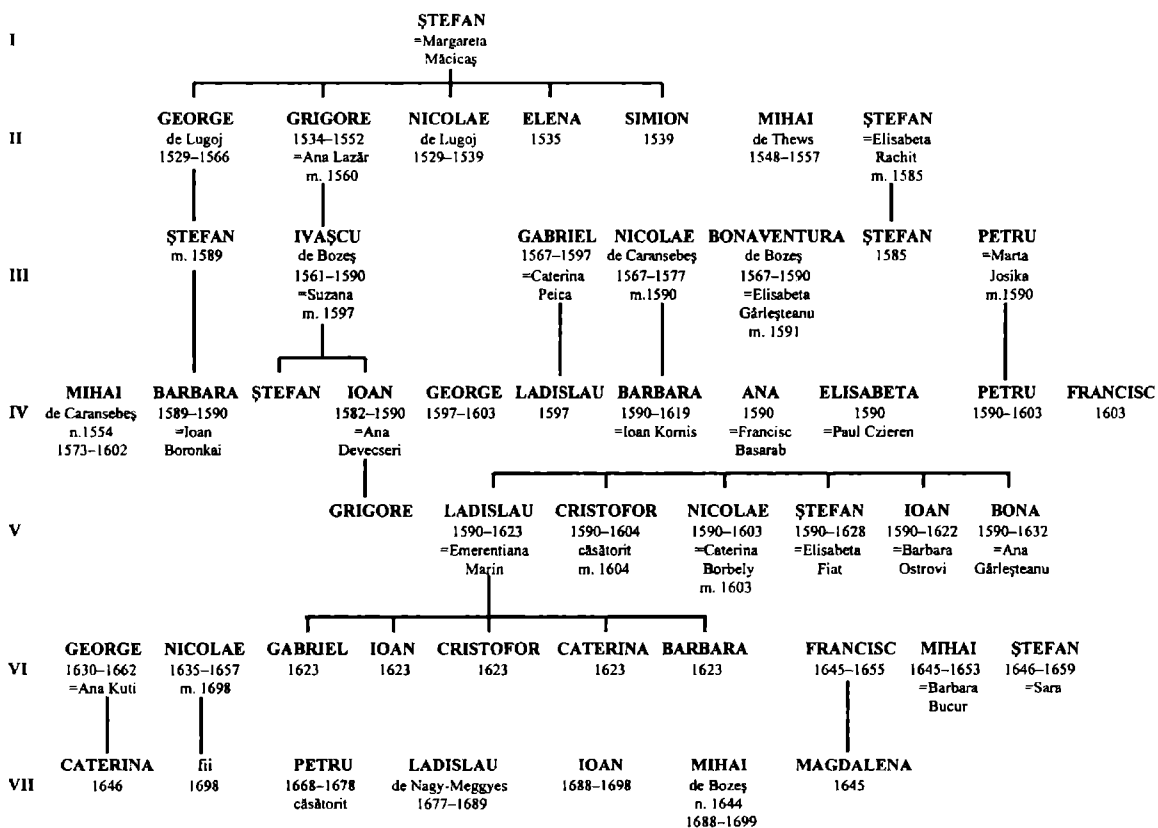
¹⁵⁵ Contribuția de 200 florini a lui Petru Vaida (1668), cf. *ibidem*, vol. IV (I/6), 401. Vezi și nota 104.

¹⁵⁶ Din anii 1600–1612 datează scrisoarea unui anonim către „viteazul domn Ștefan Vaida din Caransebeș” prin care îi aducea mulțumiri pentru grija purtată familiei sale și îl asigura de bunăvoința sa, cf. Hurmuzaki, *Documente*, IV/1, 224, nr. CLXXXIX.

Genealogia familiei Vaida în secolele XVI–XVII

Der Stammbaum der Familie Vaida in den 16.–17. Jahrhunderten

Generații

Patrimoniul imobiliar al familiei Vaida în secolele XVI–XVII
Der Immobiliarschatz der Familie Waida in den 16.–17. Jahrhunderten

I. Posesii și părți posesionare

a) districtul Caransebeș

Așezările dispărute sunt însemnate cu asterisc.

Nr. crt.	Posesia	Data	Beneficiar	Observații
1 2 3 4 5 6 7 8-9 10 11 12	Krywa* Domașnea Gardony* Pattak* Thodorowycza* Zlobodsag* Dowarach* utraque Kanych Cornereva Ohaba* Polana*	8 aprilie 1535	Nicolae, Elena, George și Grigore Vaida	Predii deja stăpânite. Familia Vaida a încheiat cu Ioan More și fiii săi o înțelegere pentru împărțirea egală a bunurilor și drepturilor posesionare. În 1540, regele Ioan Zápolya a confiscat posesiile și le-a acordat familiei Fodor. (Hurmuzaki, <i>Documente</i> , II/4, 78-79, 227-230).
13	Bozeș* (Bozas, Bozy)	2 martie 1548	George Vaida <i>de Sebes</i>	Posesie deja stăpânită. (<i>Ibidem</i> , 416).
14 15	Machkas* Zăgujeni	12 aprilie 1548	George și Grigore Vaida	Posesii deja stăpânite, obiect al înțelegerii cu Benedict de Zlathna asupra drepturilor de proprietate. (<i>Ibidem</i> , 419-420).
16	Bucoșnița	1575	Elisabeta Gârleșteanu, soția lui Bona Vaida	Posesie amintită în cadrul procesului purtat cu nobilii Gârleșteanu. (Pesty, <i>Szörény</i> , II, 25, 449).
17 18	Iabalcea Teregova	7 iunie 1577	Bonaventura și Nicolae Vaida <i>de Caransebeș</i>	Părți posesionare disputate cu familia Bánffy. La Teregova (1603) Bona avea 4 porți fiscale. (<i>Ibidem</i> , 549; III, 409-411).
19	Găvojdia	18 aprilie 1582 3 iunie 1586	Mihai, Gabriel și Ioan Vaida Bonifaciu Vaida	Dețineau părți posesionare. (Idem, <i>Krassó</i> , IV, 122; MOL F 4 <i>Cista comitatum. Zarand</i> , Fasc. 2, nr. 24).
20 21 22	Știuca de Jos Știuca de Sus Dragomirești	30 ian. 1585	Bonifaciu Vaida	Posesii deja stăpânite, obiect de litigiu cu Ștefan Apafi. (<i>Ibidem</i> , 114).
23 24	Dembowicza* (valea Știuca) Sidomerfalwa*	22–30 martie 1590	Bonifaciu Vaida	Posesii deja stăpânite, obiect de litigiu cu familia Josika. (<i>Ibidem</i> , 145-146).
25	Zorlencior	27 mai 1602	George Vaida	Părți posesionare donate de principele S. Báthori pentru servicii credincioase. (DANIC, <i>Microfilme Ungaria</i> , r. 879, c. 736-737).
26 27	Feneș Zlakna	1623	Ladislau Vaida	Deținea părți posesionare. (Pesty, <i>Szörény</i> , II, 66; MOL F2 <i>Protocolla</i> , VI, 35).
28	Cseresnyefalva*	25 nov. 1655	Ștefan Vaida	Avea 9 iobagi în sat. (<i>Ibidem</i> , 44).

b) districtul Mehadia

Nr. crt.	Posesia	Data	Beneficiar	Observații
29 30 31 32	Plessiva* Mehadica Pârvova Chebywak*	1575	Elisabeta Gârleșteanu, soția lui Bona Vaida	Vezi districtul Caransebeș.
33 34 35	Mehadia Verendin Plugova	22 oct. 1585	Ștefan Vaida	Își împărțea cu verii săi din familia Peokry, drepturile și părțile posesionare moștenite. (Történelmi Tár, 1888, 102-103).
36	Topleț	23 aprilie 1602	George Vaida	Donată de principele Sigismund Báthori pentru servicii credincioase. (DANIC, <i>Microfilme Ungaria</i> , r. 879, c. 564-565).
37	Cornea	1603	Mihai, Petru și Gabriel Vaida	Conscriptia fiscală îi arăta stăpânind: primul două porți, iar ceilalți câte o poartă. (Pesty, <i>Szörény</i> , II, 277).

c) districtul Almăj

Nr. crt.	Posesia	Data	Beneficiar	Observații
38 39	Prilipeț Rudăria	1575	Elisabeta Gârleșteanu, soția lui Bona Vaida	Vezi districtul Caransebeș.
40	Lăpușnic	22 oct. 1585	Ștefan Vaida	Vezi districtul Mehadia.
41	Bozovici	1603	Bona, Nicolae, Petru, Francisc și Ivașcu Vaida	În conscripția fiscală Bona Vaida figurează cu două porți, iar ceilalți cu câte o poartă. (Pesty, <i>Szörény</i> , II, 33).
42	Gârbovăț	1603	Bona, Gabriel, Petru, Ivașcu și Nicolae Vaida	Primul avea patru porți fiscale, următorii doi câte două porți, iar ultimii câte o poartă. (<i>Ibidem</i> , 71).
43	Pătaș	1603	Bona și Ladislau Vaida	Fiecare figurează cu o poartă fiscală. (<i>Ibidem</i> , 438).

d) districtul Caraș

Nr. crt.	Posesia	Data	Beneficiar	Observații
44	Forotic	24 iulie 1597	Mihai Vaida	Avea un slujitor în sat. (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 208).
45	Șopotul Vechi	1603	Gabriel Vaida	Figurează cu un sfert de poartă fiscală. (Idem, <i>Szörény</i> , II, 483).

e) comitatul Hunedoara

Nr. crt.	Posesia	Data	Beneficiar	Observații
46 47 48 49 50	Kaporlo* Pogănești Făget Baya <i>alias</i> Serpest* Lewdin*	1529 1598	George și Nicolae Vaida de Lugoj Mihai, Ioan, Nicolae și George Vaida din Lugoj	Posesii deja stăpânite. Reconfirmate de regele Ioan Zápolya, apoi de principele Sigismund Báthori. (HTRTE, 1899, 71, 83; Pesty, <i>Krassó</i> , II/1, 313; II/2, 331-332).
51 52	Târgul și cetatea Deva cu domeniul ei (37 sate) Târgul Dobra (atașat cetății Deva)	26 mai 1601	George Borbély și ginerele său Nicolae Vaida	Donate de principele Sigismund Báthori pentru servicii credincioase. (A. Veress, <i>Documente</i> , VI, 370).
53	Peștișul Mic	6 sept. 1662	George Vaida	Avea o casă în sat. (MOL fond R 314, 8 doboz, <i>Karánsebes</i>)

f) comitatul Bihor

Nr. crt.	Posesia	Data	Beneficiar	Observații
54 55 56 57	Criștior Ponoarele Lehecenii Săliște	25 dec. 1597 15 dec. 1601	Nicolae Vaida	Donate de principele S. Báthori, apoi reconfirmate de cardinalul Andrei Báthori și de imperiali. (DANIC, <i>Microfilme Ungaria</i> , r. 879, c. 372-374; Hurmuzaki, <i>Documente</i> , XII, 1086; A. Veress, <i>Epistolae</i> , I, 455; II, 172).

g) comitatul Alba

Nr. crt.	Posesia	Data	Beneficiar	Observații
58 59 60 61 62	Cetatea și târgul Aiud Aiudul de Sus Mirăslău Uioara de Jos Uioara de Sus cu castelul	1601 – 1603	Nicolae Vaida <i>de Meggies</i> și soția sa Caterina Borbély	Donate de generalul George Basta și apoi confiscate de imperiali pentru trădare. (A. Veress, <i>Epistolae</i> , II, 379-380).

h) comitatul Turda

Nr. crt.	Posesia	Data	Beneficiar	Observații
63 64	Ciugudul de Sus cu pertinențele din scaunul Arieș	1601 – 1603	Nicolae Vaida <i>de Meggies</i> și soția sa Caterina Borbély	Vezi comitatul Alba.

II. Proprietăți în orașe și târguri**a) Caransebeș**

Nr. crt.	Data	Proprietari	Bunuri stăpânite
1	14 aprilie 1552	Grigore Vaida	Cumpără o vie pe dealul Teiuș, prețuită cu 23 florini. (Hurmuzaki, <i>Documente</i> , II/5, 15):
2	1581	Gabriel Vaida	Avea o grădină pe strada Călugărilor. (Pesty, <i>Szörény</i> , II, 243).
3	22 martie 1634	Petru Vaida	Stăpâna un fâneț lângă râul Timiș. (MOL, F 234, XX szekrény, Q, f. 17)
4	30 august 1688	Ioan , Mihai și Nicolae Vaida	Revendicau terenuri și mori în oraș pe care le stăpâniseră înainte de anul 1658. (C. Feneșan, <i>Caransebeșul</i> , 81, 83, 84).

b) Lugoj

Nr. crt.	Data	Proprietari	Bunuri stăpânite
5	4 mai 1609	Ștefan Vaida	Stăpâna o casă pe strada Susani. (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 256).

c) Târgul Caran

Nr. crt.	Data	Proprietari	Bunuri stăpânite
6	23 mai 1609	Ștefan Vaida	Avea câțiva iobagi în târg. (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 262).

d) Târgul Jdioara

Nr. crt.	Data	Proprietari	Bunuri stăpânite
7	9 martie 1578	Bona și Nicolae Vaida	Pentru servicii credincioase, li se donează o moară cu două roți. (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 101).
8	16 martie 1590	Bonifaciu Vaida	Avea o casă și un loc pustiu de moară la <i>Oztrov</i> , pe râul Timiș. (<i>Ibidem</i> , 144-145).

e) Lipova

Nr. crt.	Data	Proprietari	Bunuri stăpânite
9	10 august 1607	Ștefan Vaida	Principele Sigismund Rákóczi i-a donat o casă de piatră pe str. Solymos. (DANIC, <i>Microfilme Ungaria</i> , r. 872, c. 527-528).

Funcții deținute de membrii familiei în secolele XVI–XVII
Innegehabte Ämter der Familienmitglieder in den 16.–17. Jahrhunderten

Nr. crt.	Numele	Funcția	Data sau perioada
1	George Vaida	Membru al tribunalului din Caransebeș (Hurmuzaki, <i>Documente</i> , II/4, 80).	24 iulie 1534
2	Nicolae și George Vaida <i>de Lwgas</i>	Avea statut de <i>homo regius</i> la o introducere în posesie (<i>Ibidem</i> , 62-63).	30 nov. 1534
3	Nicolae Vayvoda <i>de Lwgas</i>	Cu alți șapte nobili adeverește o înțelegere pentru stăpânirea cetății Bocșa (<i>Ibidem</i> , 63-64).	4 dec. 1534
4	Grigore Vaida	Primarul orașului Caransebeș (<i>Ibidem</i> , 118; XV/1, 376).	19 iunie 1537– 25 iulie 1538
5	Grigore și Nicolae Vaida <i>de Sebes</i>	Desemnați să asiste la restituirea unei despăgubiri către comunitatea din Caransebeș (<i>Ibidem</i> , 121).	6 august 1537
6	George Vaida de Caransebeș Mihai Vaida <i>de Thewes</i>	Primul a fost desemnat <i>homo regius</i> la o punere în posesie. La introducere a participat Mihai Vaida (<i>Ibidem</i> , 427-428).	5 iulie 1548
7	George Vaida	Primarul orașului Caransebeș (<i>Ibidem</i> , 567-568, 682; II/5, 15; SMIM, 1994, 179-182).	5 iulie 1551– 14 apr. 1552
8	George Vaida	Împreună cu Gabriel Gârleșteanu a fost castelan al districtului Caransebeș (Hurmuzaki, <i>Documente</i> , II/5, 285-287).	19 ian.–1 mai 1555
9	Mihai Vaida	Membru al consiliului orașului Lugoj (<i>Ibidem</i> , 440).	14 sept. 1557
10	George Vaida	Împreună cu Petru Prisaca a fost castelan al districtului Caransebeș (<i>Ibidem</i> , 557).	15 iunie 1564
11	George Vaida	Împreună cu Ioan Fiat a fost castelan al districtului Caransebeș (<i>Ibidem</i> , 590-591).	11–14 apr. 1566
12	Nicolae Vaida	Copist în cancelaria mică a principelui ardelean (Z. Trócsány, <i>Erdély</i> , 371, 390 cu nota 627).	1567
13	Bona Vaida	Împreună cu Ioan Tivadar a fost castelan al districtului Caransebeș (Hurmuzaki, <i>Documente</i> , II/5, 627, 655, 670, 675, 682).	25 oct. 1567– 22 dec. 1569
14	Bona Vaida	Împreună cu Ioan Racoviță a fost castelan al districtului Caransebeș (<i>Ibidem</i> , 723-724, 731, 739, 745, 746, 748; C. Feneșan, <i>Documente</i> , 61-63).	9 iunie 1573 – 20 mai 1575; 18 feb.–4 apr. 1580
15	Nicolae Vaida	Jude jurat în consiliul orașului Caransebeș (Pesty, <i>Szörény</i> , II, 259).	1581
16	Bona Vaida	Împreună cu Francisc Basarab a fost castelan al districtului Caransebeș (<i>Ibidem</i> , I, 322; MOL F 4 <i>Cista comitatum. Zarand</i> , Fasc. 2, nr. 24). La C. Feneșan (<i>Documente</i> , 66) apare comite.	1581–18 apr. 1582

17	Ivașcu Vaida <i>de Bozy</i>	Reprezentant princiar la o punere în posesie (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 111-113).	27 ian. 1585
18	Bonaventura Vaida, Mihai Vaida <i>de Lugo</i>	Bona a fost desemnat alături de alți șase nobili să asiste la o punere în posesie. La introducerea a participat Mihai Vaida (<i>Ibidem</i> , 119, 121).	mai-iunie 1586
19	Ioan Vaida	Copist în cancelaria mică a principelui ardelean (Z. Trócsány, <i>Erdély</i> , 371, 390 cu nota 626).	1587
20	Bona Vaida	Prim-jude al orașului Caransebeș (A. Veress, <i>Documente</i> , III, 120).	13 ian. 1588
21	Bona Vaida	Membru jurat al adunării nobililor din Caransebeș (C. Feneșan, <i>Documente</i> , 73-74).	20 apr. 1588
22	Ioan Vaida	Împreună cu Gabriel Lățug a fost copist și notar în cancelaria mare a principelui ardelean (Z. Trócsány, <i>Erdély</i> , 195, 266 cu nota 611; Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 142-144).	1589-8 febr. 1590
23	Ioan Vaida	Desemnat cu alți șapte nobili să realizeze o punere în posesie (C. Feneșan, <i>Documente</i> , 80).	23 ian. 1591
24	Mihai Vaida	Alături de Nicolae Florea a fost castelan al districtului Caransebeș (Pesty, <i>Szörény</i> , I, 323; MOL, fondul P 291 <i>Gámán család</i> , 1 tétel, f. 20).	1593-7 febr. 1594
25	Mihai Vaida	Trimis de banul George Palatici la haiducii sârbi pentru a pregăti răscoala antiotomană (W. Bethlen, <i>Historia</i> , III, 227).	iunie 1594
26	Nicolae Vaida	Paj și <i>cubicularius</i> al principelui Sigismund Báthori (Hurmuzaki, <i>Documente</i> , XII, 1123; DANIC, <i>Microfilme Ungaria</i> , r. 879, c. 372).	c. 1590, 25 dec. 1597
27	Mihai și Ștefan Vaida	Desemnați cu alți nobili să asiste la o punere în posesie (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 192).	5 ian. 1597
28	Mihai Vaida	Împreună cu Francisc Fodor a fost castelan al districtului Caransebeș (<i>Ibidem</i> , 230-231).	25 iunie 1600
29	Mihai Vaida	Desemnat cu alți șapte nobili să realizeze o punere în posesie (A. Veress, <i>Documente</i> , VI, 157).	11 august 1600
30	Nicolae Vaida	Trimis de Mihai Viteazul la împăratul Rudolf II, înaintea luptei de la Mirăslău (Hurmuzaki, <i>Documente</i> , IV/1, 234).	sept. 1600
31	Nicolae Vaida	Slujitor al Curții princiare (DJCAN, Fond <i>Macskasi de Tincova</i> , cutia 7, nr. 706)	22 dec. 1601
32	Mihai Vaida	Primarul orașului Caransebeș (Pesty, <i>Szörény</i> , II, 261).	1601-1602
33	George Vaida	Vicecomite al comitatului Severin (DANIC, <i>Microfilme Ungaria</i> , r. 879, c. 565).	23 aprilie 1602
34	George Vaida	<i>Praetor urbanus</i> (primar) al Caransebeșului (Mon.Hun.Hist. <i>Scriptores</i> , XXIX, 10; W. Bethlen, <i>Historia</i> , V, 208).	1602-1603

35	Ștefan Vaida	Ban și căpitan al districtelor și orașelor Caransebeș - Lugoj (Mon.Hun.Hist. <i>Török-magyarkori</i> , I (I/3), 64; DANIC, <i>Microfilme Ungaria</i> , r. 872, c. 514, 527).	17 febr.–10 august 1607
36	Ștefan Vaida	Căpitan al cetății Lipova (<i>Ibidem</i> , 107; C. Feneșan, <i>Ștefan Vaida</i> , 416).	18 iunie 1612–iunie 1614
37	Bona Vaida	Împreună cu Ladislau Gârleșteanu a fost jude al nobililor și (vice)comite de Severin (C. Feneșan, <i>Documente</i> , 142; M.O.L., F 234, XX szekrény, Q, f. 16).	5 iunie–10 sept. 1615
38	Bona Vaida	Primar al orașului Caransebeș (<i>Ibidem</i> , 149).	25 martie 1622
39	Bona Vaida	Tricesimator al Caransebeșului, Lugojului și Zăicaniului (<i>Ibidem</i> , 154).	înainte de 25 sept. 1627
40	Bona Vaida	Căpitanul trupelor ardeleni care l-au ajutat pe Matei Basarab să ocupe tronul Țării Românești (<i>Letopisețul Cantacuzinesc</i> , ed. 1960, 100).	2 august 1632
41	Mihai Vaida	Împreună cu Andrei Tivadar a fost vicecomite al comitatului Severin (Pesty, <i>Szörény</i> , I, 327).	1647–1648
42	Mihai Vaida	Primar al orașului Caransebeș (C. Feneșan, <i>Documente</i> , 196, 198).	20 apr. 1650
43	Ladislau Vaida	Sfetnic de taină al principelui Apafi, trimis sol la Poartă (Mon.Com.Reg.Trans. XVI, 415).	20 dec. 1677
44	Ladislau Vaida <i>de Nagy-Medgyes</i>	Șeful poștei princiare (<i>postamester</i>) (Mon.Com.Reg.Trans., XVI, 415; XVIII, 227, 329).	20 dec. 1677–18 mai 1685
45	Ladislau Vaida	Ambasador la împăratul Leopold I (Z. Trócsány, <i>Erdély</i> , 69, 85, 135 cu nota 861; Mon.Hun.Hist. <i>Török-magyarkori</i> , VI (I/8), 50; Mon.Com.Reg.Trans., XVI, 656; XVIII, 128, 130, 135, 153).	21 dec. 1678 – 23 mai 1679, 13 iunie–25 august 1683
46	Ladislau Vaida	În misiune la regele Poloniei (Mon.Com.Reg.Trans., XVIII, 227).	15 mai 1684
47	Ladislau Vaida	În misiune la împăratul Leopold I (Mon.Com.Reg.Trans. XVIII, 325-326; <i>Történelmi Tár</i> , 1886, 298).	12 aprilie–1 iunie 1685
48	Mihai Vaida <i>de Bozes</i>	Comite (substitut) suprem al comitatului Severin pe timpul absenței titularului (C. Feneșan, <i>Stăpâni</i> , 153, 158).	1695–1698
49	Mihai Vaida <i>de Bozes</i>	Asesor jurat al adunării nobililor din Caransebeș (E. Fermendzin, <i>Acta Bulgariae</i> , 318).	25 iulie 1696

DIE FAMILIE WAIDA IM 16. – 17. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Im Mittelalter hatte das Banat einen bedeutenden Adel (*magna nobilitas*) und Karansebesch wurde schon im Jahre 1583 als eine Adelsresidenz (*rezidenza de nobili*) gekennzeichnet. Im Rahmen dieser Elite hatte die Familie Waida einen besonderen Platz. Für die Zeitspanne 1529–1699 gibt es Hinweise auf das Leben von 49 Personen (darunter 40 Männer), die 6–7 Generationen umfassen. Durch Verschwägerungen mit anderen Adelsfamilien aus dem Banat (Fiat, Gârleşteanu, Josika, Măciş, Peica) hatten die Adligen der Familie Waida ihr Vermögen und soziales Ansehen gefestigt.

Im Laufe von zwei Jahrhunderten war es dieser Familie gelungen, auf verschiedenen Arten etwa 60 Landgüter, Landhäuser und Gärten in den Gespanschaften Sewerin, Hunedoara, Bihor, Alba de Jos (Unterweißenburg), Turda-Arieş (Thorenburg-Goldfluss) zu beherrschen. Es kamen noch zahlreiche Besitztümer in den Städten Karansebesch und Lugosch hinzu.

Die Mitglieder der Familie hatten sehr wichtige Ehrenämter und Stellungen inne, sowohl auf der Lokalebene der Stadt Karansebesch und im Komitat Sewerin, als auch in der Zentralverwaltung von Siebenbürgen: Bane, Gespane, Untergespane, Bürgermeister, Geschworene, Notare, Zöllner, Botschafter, Postmeister, Schlossherren, Schiedsrichter. Unglücklicherweise führte die zunehmende Eroberung des Banats durch die Türken zur Verringerung des Reichtums und der Macht der Adligen Waida. Nach 1700 verschwand diese Familie aus dem Banater Leben.

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

WOLFGANG VON KEMPELEN UND DIE BEVÖLKERUNGSPOLITIK UNTER MARIA THERESIA UND JOSEPH II. IM BANAT (2. Teil)*

Alice Reininger**

Schlagwörter: *Kempelens Leben, Hofkammer, Adelstand, Siedler.*

Cuvinte cheie: *Viața lui Kempelen, Camera Aulică, poziție nobiliară, coloniști.*

Richtlinien für eine banatische Landesverfassung

Wolfgang von Kempelen wurde nach Abfassung seiner ersten Relation immer mehr in die Geschäfte der Impopulation involviert. Mehrere Dienstreisen folgten von Preßburg nach Wien, in das Banat und in die Batschka. Im Laufe des Jahre 1768 arbeitete von Kempelen einen „Grundriß zu einer Systematischen Landes=Einrichtung des Temeswarer Banats“ aus, dieses Elaborat legte er mit 20. Februar 1769 in Wien der Behörde vor. Mit dieser zweiten Relation wollte Kempelen keine Landesverfassung neu schreiben, sondern Richtlinien vorgeben die einen reibungsfreien Ablauf der Einwanderung gewährleisten sollten. Dabei kamen ihm seine genauen Ortskenntnisse, Kenntnisse der Situation der Einwanderer, seine Erfahrung mit den verschiedenen Beamten der Distriktverwaltungen und der Temeschwarer Landesdirektion zugute.

Bey der Verfaßung des gegenwärtigen geringen Werkes habe ich nicht das Absehen gehabt eine ganze neue Landes-Verfaßung auszuarbeiten, als welches meist die Kräfte eines einzelnen Menschen überschreitet, auch vielmehr Kenntniß und Überlegung erforderte. Mein Endzweck bestund nur darin, daß ich zur Erleichterung der künftigen Berathschlagung einen GRUNDRISS ZU EINER SYSTEMATISCHEN LANDES EINRICHTUNG entwerfen wolte. Ich habe mich daher befließen die meisten Fehler und Gebrechen der dermaligen Banatischen Landes Verfaßung mit kurzen anzuzeigen, und durch beygesetzte Fragen zu ihrer künftigen Verbesserung Anlaß zu geben. Bey manchen Stücken habe ich mir die

Freyheit genommen, entweder mein geringes Gutachten gleich beyzurücken, oder aber auch auf meine vorhergehende Ausarbeitung zu berufen, bey den meisten Gegenständen hingegen darf ich nicht so dreuste seyn, meine Meinung sogleich, und etwann übereilt hinzusetzen, sondern ich beschränkte mich dahin daß ich sowohl die dafür als auch darin erstreitende Gründe anführte, die Entscheidung aber höherer Einsicht überließ.

Mein Gegenstand war nicht die Einrichtung eines willkürlichen Staats, sondern ich mußte immer nur das Banat, dessen Inwohner, und die Eigenschaften der Nation vor Augen haben. Es dürfte daher manche vorkommende Fragen überflüssig oder wohl gar seltsam zu seyn scheinen. Allein wer diese Nation kennete, dem wird ihr guter Grund bald in die Augen fallen. Ferners habe ich mich nicht bey allen Gelegenheiten in die weitläufigste Zergliederung eingelassen, noch viel weniger schmeichle ich mir alle Gegenstände erschöpft zu haben. Denn viele davon erfordern eine weitere vorläufige Untersuchung, und andere werden sich bey der vorzunehmenden Einrichtung von sich selbst zeigen. Ich werde mich glücklich schätzen, wenn ich dermalen nur die nothwendigsten Stücke berührt, und keines von den wichtigeren weg gelassen habe. Solte jedoch dieses wieder Vermuthen geschehen seyn, so wird sich entweder bey der hierüber vorzunehmenden Berathschlagungen noch manches finden lassen, oder mir selbst erlaubt werden, das noch abgängige durch einen Nachtrag zu ersetzen.⁶⁴

Nun zum Inhalt dieser Relation. Sie gliedert sich in vier Hauptteile und war nach Schwerpunkten geordnet. Diese vier Hauptteile – vom Verfasser als „Hauptstücke“ bezeichnet –

* Der erste Teil des Aufsatzes ist erschienen in: *AnB* (S.N.). XV, 2007, 187-215.

**Scientist at Departament of Cultural Studies at University of Applied Arts in Vienna,
e-mail: alice.reininger@chello.at.

⁶⁴ Hofkammerarchiv (HKA) Wien: Handschrift HS. 996: Grundriß zu einer systematischen Landes=Einrichtung des Temesvarer Banats, fol.3 ff.

sind weiters in Abschnitte, Absätze und Paragraphen unterteilt.

Erster Theil Von dem was der Unterthan von dem Landes-Fürsten und zugleich Grundherrn zu empfangen hat.

I. Hauptstück. Gründe

II. Hauptstück. Schutz

III. Hauptstück. Gerechtigkeit

IV. Hauptstück. Polizey

I. Abschnitt. Polizey in Ansehung der innerlichen Sicherheit der Unterthanen und ihres Vermögens

II. Abschnitt. Polizey in Ansehung der Gesundheit sowohl der Menschen als des Viehs

III. Abschnitt. Polizey in Ansehung der Sitten

IV. Abschnitt. Polizey in Ansehung der Nahrungs Verbreitung Verschaffung allgemeiner Bequemlichkeit und Überflusses

I. Absatz. Die Landwirtschaft I. Von dem Ackerbau II. Von dem Wein und Obstbau III. Von der Viehzucht

II. Absatz. Producten, und Manufacturen I. Produkten II. Manufacturen

III. Absatz. Handlungswesen

IV. Absatz. Ordnung zur Abwendung des Mangels und Betrugs zu Beschaffung wohlfeiler Preise und der allgemeinen Bequemlichkeit

Zweiter Teil Von dem, was der Landes-Fürst, und zugleich Grundherr von dem Unterthan zu empfangen hat

I. Hauptstück Bare Geld-Anlage

II. Hauptstück Zehend

III. Hauptstück Frohndienste

IV. Hauptstück Vorspann

Dritter Teil Von dem Landesfürstlichen und Grundherrlichen Berechtsamen, und Einkünften

I. Hauptstück Bergwerke

II. Hauptstück Salzwesen

III. Hauptstück Maute

IV. Hauptstück Fiscalitäten

V. Hauptstück Praedien

VI. Hauptstück Wald- und Forstwesen

VII. Hauptstück Weinschank und Fleischbank

VIII. Hauptstück Bräuhäuser

IX. Hauptstück Fischerey und Teichnutzung

X. Mühlen

XI. Hauptstück Überfuhr und Ufergeld

XII. Hauptstück Ziegel und Kalkbrennerey

Vierter Theil Von der Verwaltung des Landes

I. Hauptstück. Von der K.K. Landesadministration

I. Abschnitt Von den Obliegenheiten der K.K. Landes-Administration

II. Abschnitt Von dem untergeordneten Personali, und dessen Bestellung

III. Abschnitt Von den Verrichtungen des Personalis

II. Hauptstück. Von den Verwalter=Ämtern, und davon abhängenden Beamten

III. Hauptstück. Von dem Bauwesen

IV. Hauptstück. Von der Impopulation⁶⁵

Der erste Teil mit vier Hauptthemen

a: Grundbesitz: Eine der Problematiken, die sich bei der Besiedelung des Banats ergab, war, dass die ausgedehnten Prädien und auch bestehenden Äcker unter der ansässigen Bevölkerung bereits aufgeteilt waren. Sie leisteten Widerstand gegen die Landvermessung und Neuaufteilung der Gründe. Zwar bestand kein Interessenskonflikt zwischen den großen Viehzüchtern und der walachischen und raizischen Bevölkerung, denn diese züchtete ihre Tiere nur für den eigenen Bedarf. Die Viehzüchter waren nicht interessiert daran alteingesessene Rechte wie z. B. Pacht so plötzlich aufzugeben. Erst als die Behörde daran ging die Vermessung etwas energischer durchzuführen – die eine teilweise Entziehung der Pachtrechte mit sich brachte, wurde es möglich, den ausgemessenen Boden in Ackerland zu verwandeln und Dörfer zu errichten, denn die Anzahl der Siedler war im Steigen begriffen. Die Neuankömmlinge mussten ernährt werden. Der Aufwand und die Mühe der Kolonisten, diese Prädien in Ackerland benutzbar zu machen, war gewaltig. Diesen Faktor spricht auch Kempelen gleich im „Vorbericht“ seines „Grundrißes“ an:

Der Unterthan hat noch keine Gründe

Es besitzt noch kein Unterthan in dem ganzen Banat einen ihm rechtmäßig, und in einer bestimmten Maße zugetheilten Grund. Bisher haben entweder die Gemeinden ihre Dorfs=Gründe selber nach Willkür unter sich getheilet, oder einzelne Bauern haben sich bald dieses bald jenes Stück Feldes bemächtigt, einander wieder wechselweise daraus verdrungen, oder solche freywillig verlassen, und andere gewählt. Bey einer solchen

⁶⁵ *Ibidem*, fol.4ff.

*Unordnung war es eine natürliche Folge, daß sich die Reichen und Mächtigen einer der größten und besten Stücke zueigneten, folglich die Ärmern und Schwächern unterdrückten; Jedoch diese letztern wo nicht oft mehr, doch wenigstens gleiche Last mit jenen tragen mußten. So lange daher diese Ungleichheit nicht gehoben, die Gründe nicht außgemessen, und dem Unterthan individualiter zugetheilt seyn werden, kan keine Systematische Landeseinrichtung, keine Gleichheit in Abgaben, und persönliche Lasten, kein Wirtschaftsverbesserung, keine Industrie, und überhaupt keine Ordnung statt finden.*⁶⁶

In diesem ersten Hauptstück dieses Elaborats weist Kempelen auf seine Vorschläge und Vorgaben der schon ein Jahr zuvor verfassten Relation hin. In dieser hat sich von seiner Forderung her seit damals nichts geändert, auch nicht an der Dringlichkeit einer Problemlösung im Banat selbst. Kempelen formuliert die Fragen nochmals neu, mit dem Hinweis auf die einzelnen Punkte der ersten 1768 verfassten Relation. „...*Es kann daher die Ausmessung des ganzen Landes als die erste, und nöthigste Sache, folglich als der Grundstein angesehen werden, auf welchen, das ganze künftige System gebaut werden soll. Wobey sich gleich folgende Fragen ergeben ...*“⁶⁷.

Er fasste die Problematik der Ausmessung und Zuteilung der Gründe in 19 Punkten zusammen, die er nur als Fragen aufwarf. Das Hauptaugenmerk lag in der Einteilung der Gründe: In welche Güteklassen? Gemäß der Landschaft: Gebirge, Ebene? Wieviel soll letztlich ein Bauernhof zur Bewirtschaftung brauchen? Wieviel Joch für Wiese, Gemeindegrund, Haus und Garten, Weingarten und Tagewerk? Welcher Unterschied soll zwischen Walachen, Raizen und Deutschen in der zuzuteilenden Fläche gemacht werden? Was passiert mit den katholischen Priestern, Popen, Schulmeistern, Wirten, Fleischhackern, Handwerkern auf dem Lande? Heudeputate für Beamte? Der Krone gehörende Wiesen für Heu? Als 15. Punkt erhebt Kempelen generell die Frage, ob die Einteilung des Banats in 11 Distrikte überhaupt beibehalten werden soll. Brennholz: Wo darf Holz geschlägert werden? Verbot Rohr und Schilf abzubrennen; Forderung, das Heu zu dreschen und nicht durch Tiere auszutreten zu lassen. Da es genügend Feuchtgebiete gab, sollte ernsthaft überlegt

werden schnellwachsende Felberbäume anzupflanzen, um dem Holzmangel entgegenzusteuern.

b: Schutz der Bevölkerung: Das zweite Hauptstück des ersten Teiles befasst sich mit dem Schutz der Bevölkerung in Verbindung mit dem Militär (§1, 2 und 3). Die Aufgaben des Militärs wie Kriegsverfassung, Kaserne, Proviant, Hafer- und Heulieferung, der Vorspann und die Kontumaz – Quarantäne – werden als Fragen abgehandelt. Was die innere Ruhe des Landes, kriminelle Delikte und die Sicherheit betraf, so zählte sie Kempelen eindeutig in das Aufgabengebiet der Polizei (§2). Der letzte Punkt (§3) die Kontumaz; das Einschleppen von Seuchen aus den südlichen Ländern sollte durch bestimmte Quarantänebestimmungen erschwert werden. Dieses zu überwachen läge im Verantwortungsbereich des Militärs, die auch den Grenzschutz über hatten. Menschen, Fuhrwerk und Ware – das betraf auch die Viehherden, die aus diesen Ländern kamen, mussten sich für eine gewisse Zeit unter stenger Bewachung in bestimmten Zonen aufhalten. Kempelen forderte große Sorgfalt und Reinlichkeit und die Schaffung eines Pestkordons. Weiterer Punkt: Welche Anordnungen im Falle einer Viehseuche getroffen werden sollten?

c: Rechtswesen: Das dritte Hauptstück handelt von der Gerechtigkeit. Kempelen war der Ansicht, dass von der obersten Justizbehörde ein entsprechender Entwurf gemacht werden sollte. Er zählte in 13 Punkten die Schwachstellen auf. Von seiten der Justizbehörde wäre zu klären, welche Fälle in welches Gebiet der Gerichtsbarkeit fallen; wie weit sich die Macht der einzelnen Verwaltungsbehörden im Banat erstrecken kann; welche Strafen über den Täter verhängt werden könnten; ob Geldstrafen zulässig wären; ob die Beamten Rechtswissen beherrschen müssen und wieviel? Vollstreckung von Gerichtsstrafen; Leibesstrafen; Amtstage wären in den einzelnen Distrikten einzuführen, um dort geringe Handel zu schlichten. Kempelen führt das Beispiel von Hatzfeld aus dem Jahr 1767 an, in welchen er ordnend eingegriffen hatte.

Es sind viele Beyspiele vorhanden, daß der Unterthan von den Kneesen, Ober-Kneesen, u. Beamten auf das grausamste bedrückt, und ihm so gar aller Weg und Zutritt angeschnitten worden, wieder die Unbilligkeit seiner Vorgesetzten Schutz und Gerechtigkeit zu suchen. Solte nicht billig dergleichen

⁶⁶ Ibidem fol. 6.

⁶⁷ Ibidem.

*Unterthanen, die wichtige Beschwerden anzubringen haben, der Zutritt zu dem Landgerichte, und selbst zu der Landes-Administration beständig offen stehen?*⁶⁸

d: Polizeiwesen: Das vierte Hauptstück behandelt die verschiedenen Aufgabenbereiche der Polizei. Da sich Kempelen sehr weitläufig mit diesem Punkt auseinandersetzt, ist es leicht nachvollziehbar, dass man in späteren Jahren, wann immer man eine Biographie über Kempelen verfasste, die Worte findet: „... er säuberte das Banat von Dieben und Räubern ...“⁶⁹. Der Nachruf auf Kempelen – von Karl Ungar verfasst, ist diesbezüglich mit eine Ursache. Noch ein weiterer Grund dürften auch die Auffassungsunterschiede des Wortes „Kommissar“ gewesen sein, den man mit der Polizei und deren Aufgabenbereich – Polizeikommissar – eher in Verbindung brachte, als mit der Bedeutung „staatlicher Handlungsbevollmächtigter“ und ebenso das Verständnis des Wortes „Polizei“. Kempelen hatte seinen von der Krone definierten Handlungsradius als zweiter Kommissar in der banatischen Kommission unter der Führung des Grafen von Clary-Aldringen wahrgenommen, jedoch mit Rechtssprechungen oder Verurteilungen und Ausforschen von Diebesbanden hatte er nichts zu tun. Dass er diese Fragen zu dem Thema aufgriff und behandelte, gehört zum „Grundriß einer systematischen Landeseinrichtung“ dazu.

Eintheilung der Polizei

Die Polizei in dem weitschichtigsten Verstande genommen, scheint alle diejenigen Veranstaltungen zum Gegenstand zu haben, die auf die allgemeine Wohlfahrt, und aufnahm eines Landes abzielen. Und in diesem Gesichtspunkte betrachtet, kann sie in folgende Abschnitte eingetheilt werden.

*I. Polizei in Ansehung der innerlichen Sicherheit der Unterthanen, und ihres Vermögens. II. Polizei in Ansehung der Gesundheit sowohl des Menschen als des Viehes. III. Polizei in Ansehung der Sitten IV. Polizei in Ansehung der Nahrungs-Verbeitung, Verschaffung allgemeiner Bequemlichkeit und Überflusses.*⁷⁰

Diese vier Abschnitte teilte er wiederum in 43 Paragraphen auf. Der erste Abschnitt

„Polizey in Ansehung der innerlichen Sicherheit der Unterthanen, und ihres Vermögens“ wird in 12 Paragraphen unterteilt. Sie betreffen die Themen: Straßenräuber (§1), Pferdediebstahl (§2), Zigeuner (§3), Schub (§4), Arbeitshaus (§5), Viehdiebstahl generell (§6), Brandschutzmassnahmen in der Stadt (§7), Brandschutzmassnahmen auf dem Lande (§8), bauliche Maßnahmen gegen Feuersbrunst (§9), Nachtwächterwesen (§10), Gerätschaften zur Feuerbekämpfung (§11), und die nächtliche Beleuchtung von Temeschwar (§12).

Obwohl Kempelen unter §1 „Straßenräuber“ fand, dass die Straßenräubereien im Vergleich zu früheren Zeiten nachgelassen habe, blieb der Ruf des Banats weitershin ein schlechter. Um Gewalttaten einzudämmen, schlug er vor, die Bevölkerung zu entwaffnen und den Besitz einer Waffe zu verbieten. Außerhalb des Dorfes wären einschichtige, schlechte Behausungen nicht zu gestatten, da sie umherziehenden Banden Unterschlupf boten. Ebenfalls sollte das sich verdächtige Entfernen aus einem Dorf der Behörde gemeldet werden. Wenn man diese Leute mit Nahrungsmittel versorgen wollte, sollte dieses Vorgehen bestraft werden. Ebenso stellte sich die Frage, ob man Missetäter zu Abschreckung der übrigen Bevölkerung hinrichten lassen sollte. Was den Pferdediebstahl betraf, bezog er sich auf seine erste Relation dritter Teil § IV. Das Problem der Zigeuner, die er für viele Diebstähle und Hehlerei verantwortlich machte, wäre ein allgemeines, welches das gesamte Königreich Ungarn betraf. Es wäre an der Zeit, die Bestimmungen von der Landesadministration mit Strenge durchzuziehen.

Das nächste abgehandelte Thema betraf den Schub.

*Es wird jährlich durch die gewöhnlichen Transporte eine ziemliche Anzahl schlechten Gesindels aus den hiesigen Gegenden dahin abgeschicket. Diese Leute werden zum Theil auf eine bestimmte Zeit, zur Festungs- und anderer Arbeit in Eisen verdammt, zum Theil aber auf freyen Fuß gesetzt. Durch letzere muß natürlicher weise, besonders wenn sie ohne Nahrung und Verdienst los sind die Anzahl schlechter Leute und Dieben beständig anwachsen.*⁷¹

Um den umherziehenden Bettlern oder auf freien Fuß gesetzten Kriminellen Arbeit zu verschaffen, zog Kempelen in Erwägung, ein

⁶⁸ *Ibidem*, fol. 12f.

⁶⁹ Schedius, Ludwig von (Hg): *Zeitschrift von und für Ungarn*, Jg. (1804), Bd. 5 Heft 5, S. 316.

⁷⁰ HKA Wien: HS 996: Grundriß, fol. 13f.

⁷¹ *Ibidem*, fol. 14v-15.

Arbeitshaus zu errichten. Es wäre zu überlegen, welche Art von Arbeit diese Leute verrichten und wo dieses Haus errichtet werden sollte. Um den Viehdiebstahl in Grenzen zu halten, wären die Weiden einzuzäunen und mit Viehhütern zu bewachen. Was die Feuerordnung betraf – er macht hier einen Unterschied zwischen Stadt und Land – wären folgende Vorkehrungen zu treffen. Für das Land wäre eine gesonderte Ordnung zu erarbeiten. Man müsse bei der Aussteckung der Gründe für die Häuser schon Bedacht auf einen gewissen Abstand nehmen, wo die Viehställe stehen sollten, die Scheunen, Strohtristen, aus welchem Material die Rauchfänge zu sein hatten. Was die walachischen und raizischen Dörfer betraf, so wären Grundrisse zu zeichnen und nach und nach verfallene oder abgebrannte Häuser an einer neuen Stelle aufzubauen und somit ein neuer Ort zu schaffen. Da es keine Nachwächter mehr gab, überlegte Kempelen, ob man diese Einrichtung wieder einführen sollte. Straßenbeleuchtung in Temeschwar: *„In der Stadt TEMESVAR sind längstens Laternen angeschafft worden. Jedoch liegen sie aufbewahrt da, und werden nicht gebraucht. Ob also die nächtliche Beleuchtung nicht wenigstens in Winter zu veranlassen wäre?“*⁷²

Der zweite Abschnitt *„Polizey in Ansehung der Gesundheit sowohl der Menschen als des Viehes“* unterteilt sich wiederum in 12 Paragraphen: Die Gesundheit im Banat (§13); Ursachen von Krankheit (§14); Massnahmen (§15); Mediziner (§16); Feldscherer (§17); Arzneien (§18); Apotheke (§19); Hebammen (§20); Gesundes Essen (§21); Reinlichkeit (§22); Friedhöfe (§23); Krankenhäuser (§24); Barmherzige Brüder (§25); Siechenhäuser (§26); Viehseuchen (§27 und 28). *„Die Gesundheit ist ein Gegenstand, auf welchen besonders in dem BANAT nöthig wäre einen Hauptaugenmerk zu richten“*.⁷³

Die ärztliche Betreuung im Banat war mehr als unzureichend. Ausbrechende Seuchen, wie Typhus, Ruhr, sogenanntes „Sumpffieber“ durch Mücken übertragen, forderten viele Menschenleben. Die Kolonisten, durch den langen, beschwerlichen und entbehrungsreichen Anmarsch geschwächt, erkrankten bald. Die Sterbensrate war dementsprechend hoch. Obwohl Kempelen die Sterbensrate in seiner ersten 1768 verfassten Relation als gering einstufte, ist es fraglich ob ihm auch alle

Informationen zur Verfügung standen. Er selbst wurde Opfer einer längeren Krankheit, von der er sich nur langsam erholte, wie er später schrieb. Kempelen forderte, dass sich die Ärzte mehr mit den Hauptursachen und dem Ursprung der Krankheiten auseinandersetzen und dann Wege und Mittel beschreiben sollten, die zur Eindämmung der Krankheiten führen. Mit ein Grund von ausbrechenden Seuchen war das verseuchte Brunnenwasser. Vehement forderte er die Trockenlegung von Sümpfen.⁷⁴

Die Krankheiten betrafen nicht nur die neuen Siedler, sondern auch die Einheimischen. Die Ausbildung der Ärzte muss forciert werden. Das betraf im großen Ausmaße die Feldscherer und Hebammen. Die Quacksalberei sollte grundsätzlich verboten werden. Medikamente sollten zu einem erschwinglichen Preis auch für Armen in Apotheken abgegeben werden. Kempelen stellte die Frage, ob eine Apotheke in Temeschwar für das ganze Land ausreichend war. Die Aufgabe der Polizei wäre es, die Eß- und Trinkwaren auf ihre Reinheit zu überprüfen, das wäre bei der Tierschlachtung von großer Bedeutung. In jeder Ortschaft wäre es angebracht, die Reinlichkeit zu überprüfen. Friedhöfe wären außerhalb der Ortschaften in einer gewissen Entfernung zu errichten. In Temeschwar befand sich auch das einzige Krankenhaus im Lande. Die Barmherzigen Brüder unterhielten in der Stadt 10 bis 12 Betten, was unzureichend ist. Für Alte, Sieche, Findelkinder und unmündige Waisen wurde ebenfalls nicht gesorgt. Um ein Ausbrechen von Viehseuchen zu verhindern, sollten kranke Tiere sofort ausgemustert werden und die Bauern auf Heilmittel aufmerksam zu machen. In der Anwendung der Heilmittel wären die Bauern zu unterweisen. Die Häute kranker Tiere dürften nicht mehr verwendet werden.

Der dritte Abschnitt *„Polizey in Ansehung der Sitten“* hat ebenfalls 15 Paragraphen: Generell (§29); der Raize (§30); der Walache (§31); Religion (§32); Union (§33); Analphabetentum (§34); deutsche Kolonien (§35); ob man eine Nation durch gute Sitten erziehen kann (§36); Erziehung der Kinder (§37); Ungebildetheit der Popen (§38); Predigten und christliche Lehren (§39); Dorfschulen (§40); Einführung des Unterrichts (§41); der Beitrag dazu (§42); Massnahmen zur Verbesserung der Sitten (§43).

Die verschiedenen Nationen im Banat hatten verschiedene Sitten und Gebräuche. Der Raize

⁷² *Ibidem*, fol. 16v-17.

⁷³ *Ibidem*, fol. 17.

⁷⁴ *Ibidem*, fol. 17f.

galt als arbeitsam, der ungarischen Krone treu ergeben, er galt als ein tapferer Soldat, reinlich und anständig; die Frauen im Haushalt tätig und fleißig, die Männer untertänig. Sie lebten hauptsächlich vom Ackerbau, betrieben Viehzucht und Handel und waren bestrebt, Vermögen zu erwerben. Der Walach galt als „*faul, niederträchtig, schlau, rachgierig, geneigt zum Lügen, Stehlen und Betrügen*“⁷⁵. Er war ein „*wankelmüthiger Unterthan auf dessen Treue man sich nicht verlassen kann*“⁷⁶. Nach dem Genuß des Brandweines wird er ausschweifend, es fehlt ihm an Ehrgeiz, nicht aber an „*Geschicklichkeit und Kopf dazu*“⁷⁶. Kempelen war der Meinung, dass man die Walachen zu guten Staatsbürgern erziehen konnte, da sie gute Ansätze hätten: „*Übrigens sind die Männer sowohl als die Weiber wollüstiger Ausschweifungen sehr ergeben, und kommen bey ihnen öftere Casus der Polygamie vor, als bey anderen Nationen*“⁷⁷.

Beide Volksgruppen wurden eher nicht dazu angehalten, ihre Religion auszuüben. Ihre Geistlichen wären unwissend und nicht imstande, den Gläubigen etwas beizubringen, hier wäre auch ihre Politik ausschlaggebend, diese Leute in die Union zu führen:

*Ich habe sogar Ober Kneesien angetroffen die nicht die zehn Gebote, ja nicht einmal das Vater unser konten; Was für Sitten kann man von einem Volcke hoffen, dem nicht einmal bekannt gemacht wird: was Gott in seiner Offenbarung geboten hat? Beyder Nationen ganzer Begriff von der Religion bestehet in einigen abergläubischen Gebräuchen, einer strengen Fasten, in dem Zeichen des Kreutzes, und in den drey Worten: Herr erbarme dich. Es ist sich daher gar nicht zu wundern, wenn sich zu vorigen Zeiten oft ein großer Theil diese Nationen bald zur union bequemet, bald wieder davon abgefallen ist, weil sie nicht der geringste Känntniß weder von der einen noch von der anderen Religion hatten ...*⁷⁸.

Sie waren des Lesens und Schreibens unkundig, Analphabeten sowie die Türken. Das betraf auch die Ortsvorsteher, das unter anderem mit ein Grund war, warum Verordnungen nicht durchgeführt werden konnten. Über die deutschen Kolonien – hier meinte von Kempelen alle Siedler aus den verschiedenen

Ländern – wäre nichts Eigentümliches zu berichten. Viele von ihnen wären sehr fleißige, gute Christen. Er war der Meinung, dass die große Hoffnung jedoch in ihre Nachkommen gesetzt werden müßte. Grundsätzlich sei jede Nation mit „*Menschenliebe, dem Gewissen, den Grundsätzen der Christlichen Religion gemäß*“ zu guten und eigenverantwortlichen Staatsbürgern zu machen. Was die Erziehung der Kinder betraf, so müßten sie zuerst im christlichen Glauben erzogen werden und dann in den nötigen „Wissenschaften“. Ersteres sollte durch Geistliche erfolgen, das zweite durch öffentliche Schulen. Über die Popen hatte Kempelen keine gute Meinung:

*Die Popen sind meist selber unwissende, den Müßiggang ergebene Menschen, Ihr ganzes Wissen erstreckt sich meist nicht weiter, als, daß sie etwas druklesen und einige ihnen vielleicht selber nicht verständliche Gebeter daher sagen können. Sie sind größten Theils gemeine Bauern, die wann sie sich einiges Vermögen erworben haben, gerade von dem Pflug herkommen, und sich zu Priestern weihen laßen. Sie sind folglich selber nicht im Stande die Jugend in den Grundsätzen der Religion, und in den wichtigsten Glaubens-Stücken zu unterrichten ...*⁷⁹.

Kempelen vertrat die Meinung, dass man die Bauern anhalten sollte – notfalls mit staatlicher Gewalt, bei den Predigten und christlichen Lehren zu erscheinen und ihre Kinder mitzunehmen, das gelte für alle: „*Nota. Diese Einrichtung hat ein weit ausgestecktes Ziel, und es wird lange halten, bis man einen Nutzen davon verspüren wird. Allein dieses ist doch der einzige unvermeidliche Weg, der zur Verbesserung der Sitten führet, und einmal muß er doch angetreten werden ...*“⁸⁰. Lesen, Rechnen, Schreiben und der Religionsunterricht wären die Stützpfeiler für eine Verbesserung der Sitten. Im besonderen beträfe das die Walachen:

Was die dermaligen üblen Sitten, und Ausschweifungen der Walachen anbelangt, gegen diese würde alle, auch noch so weisen Veranstaltungen, und die schärfsten Strafen nichts verfangen. Das Übel muß in seiner Quelle aufgesuchet, und ersticket werde. Erstlich durch oben angeführte Erziehung der Kinder, und Verbesserung der Geistlichkeit, und zweytens dadurch daß man den müßigen, und eben darum auch dem Laster ergebenden Walachen, mehr beschäftige, ihn zur fleißigeren

⁷⁵ *Ibidem*, fol. 20.

⁷⁶ *Ibidem*, fol. 20.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ *Ibidem*, fol. 20f.

⁷⁸ *Ibidem*, fol. 20v.

⁷⁹ *Ibidem*, fol. 22f.

⁸⁰ *Ibidem*, fol. 23.

*Bearbeitung der Felder, nach und nach zu einer besseren Wirtschaft, und Benützung seiner Zeit anhalte*⁸¹.

Der vierte Abschnitt „*Polizey in Ansehung der Nahrungs Verbreitung, Verschaffung allgemeiner Bequemlichkeit und Überfluß*“⁸². Dieser Abschnitt wird in a) die Landwirtschaft, b) Produkte und Manufakturen, c) das Handelswesen und d) Ordnungswesen und Mangelbehebung, Betrug und Preisstabilität unterteilt.

a) „Landwirtschaft“ gliedert sich in vier Absätzen, die wiederum in Paragraphen unterteilt sind. Erster Absatz: Allgemeine Verbesserung in der Landwirtschaft (§44); Die gerechte Ausmessung der privaten Grundzuteilung (§45); Die Hauptgegenstände der Landwirtschaft (§46). „*Die Landwirtschaft, die Hauptquelle der Glückseligkeit eines Landes ist in dem Banat in dem allerehendigsten Zustand, folglich wird auf dessen Verbesserung auch der Hauptaugenmerk zu richten seyn.*“⁸³

Mit ein Grund für die schlechte Bodenbearbeitung sind althergebrachte Methoden, die nur sehr langsam und widerwillig von den Bauern aufgegeben wurden. Zwang und Schärfe wären nicht dazu geeignet, Erneuerungen in der Bodenbearbeitung auszuführen. Wieder folgt seine Forderung nach einer ordnungsgemäßen Ausmessung der Gründe, sowohl für die Siedler, als auch für die schon Ansässigen. Dass dies eine langwierige Angelegenheit war, war ihm bewußt: „*Überhaupt glaube ich, daß man sehr zufrieden wird seyn können, wenn man in einigen Jahren nur die nachfolgenden nöthigen Hauptverbesserungen wird eingeführet, und in Gang gebracht haben*“⁸⁴.

Zweiter Absatz: Vom Ackerbau. Der Ackerbau (§47); Bebauung der Äcker (§48); Ödland (§49); Anbauordnung (§50); Düngung (§51); Ställe (§52); Äcker (§53); Säubern der Frucht (§54); Dreschen (§55); Scheunen (§56); Lagerhäuser (§57). Kempelen weist nochmals auf die Unterschiede in der Bodenbearbeitung zwischen den Raizen und den Walachen hin. Von einer ordentlichen Bodennutzung würden sie beide nichts verstehen:

Der Raitz ist ein fleißiger Ackersmann, doch seine ganze Industrie besteht darin, daß er ein großes Stück Feld aufreisset, und viel Frucht

*aussäet. Allein, wie er ein Stück Erdreich beßer zurichten, und fruchtbarer machen soll? darum ist er wenig bekümmert. Der Walach hingegen ist faul, bauet wenig Frucht, und begnüget sich damit, daß er ein Stück Kukurutz-Feld bearbeitet. Jener wird also leichter als dieser zu einer Verbesserung des Ackerbauers zu bringen seyn*⁸⁵.

Auf den Äckern sollte Weizen, Roggen, Gerste, Hafer, Kukuruz, Tabak, Flachs, Hanf, Kraut, Rüben, Erdäpfel und alle Hülsenfrüchte angebaut werden. Die Felder dürften niemals öde liegen, sondern der Bauer sollte dazu angehalten werden, die Felder so zu bestellen, dass er Winterfrucht und Sommerfrucht mit dem betreffenden Saatgut aussät und man ihm auch beibringt, wann er ein Feld brach liegen lassen kann und wann am besten geackert wird. Es wäre vorteilhaft zu beobachten, welche Früchte auf welchem Boden besser gedeihen. Um den Boden fruchtbarer zu machen, wäre eine ausreichende Düngung notwendig. Dass dazu der Dung aus den Ställen zu verwenden wäre, müssten Ställe für die Tierhaltung errichtet werden. Um einen guten Ertrag für das kommende Jahr zu erzielen, wäre die auszusäende Frucht auch dementsprechend zu säubern. Mit Dreschflegeln sollte gedroschen und das Korn nicht von Pferden ausgetreten werden, denn dadurch würde es verunreinigt; das Stroh sollte zum Dachdecken, als Brennmaterial und Futter im Fall eines Heumangels verwendet werden. Scheunen und andere „Behältnisse“ müssen erbaut werden, um die Feldfrüchte dort aufzubewahren und sie nicht in Erdgruben zu vergraben, wie es üblich war.

Vom Wein- und Obstbau: Erweiterung des Weinbaues (§58); Erlaubniserteilung? (§59); Obstbäume (§60); Feldrainanpflanzung (§61); Baumschulen (§62); Schnapsbrennen aus Obst und Wein – Rakiya (§63).

Weinbau sollte nach Kempelens Meinung nur in den dafür gut geeigneten Regionen des Banats betrieben werden und dem Ackerbau nicht vorgezogen werden. Obwohl es gute Weine gab, war der Großteil jedoch ungenießbar und sogar ungesund. Der Untertan sollte dazu angehalten werden, Obstbäume im Hausgarten zu pflanzen. Weiters wäre zu überlegen, ob nicht – nach dem Beispiel der Lombardei – Obstbäume auch am Feldrain auszusetzen wären. Dazu war die Errichtung von Pflanzschulen erforderlich, wo dann die

⁸¹ *Ibidem*, fol. 23v.

⁸² *Ibidem*, fol. 24.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ *Ibidem*, fol. 25.

⁸⁵ *Ibidem*, fol. 25v.

Setzlinge unentgeltlich abgegeben werden sollten. Da die Raizen und Walachen eine Unzahl an Zwetschenbäumen besaßen, um aus den Früchten Weinbrand – Rakiya – herzustellen, wäre es seiner Meinung vorteilhaft, den allzu großen Konsum behördlich einschränken zu lassen:

Manche ziehen ihre ganze, oft reichliche Nahrung aus diesem Obste. Wenn solches aber nicht geräth, so verfallen sie auch in eine solche Armuth, daß sie kaum Mittel finden ihr Leben durchzubringen. Mit dem Genuß des daraus verfertigten Brandweines treibet es die Nation meist bis zur Ausschweifung. Dieses Getränk ist bereits zu einem Hauptheile der Nahrungstandes, aber auch zugleich zu einer Hauptquelle der Faulheit geworden. Weil dessen Erzeugung dem Bauer keine Mühe verursacht, und doch etwas einträgt, so vernachlässiget er die übrige Bauernarbeit. Kein Getränk, wenn es in Übermaß genommen wird, betäubt so sehr, als dieses. Ein Kauf von Rakia kann den Mann auf zwey und mehr Tage zu allen untüchtig machen. Demnach wäre es nicht rathsam den Gebrauch dieses Getränkes gänzlich abzustellen. Denn erstens kann es doch, wenn es mäßig gebraucht wird, zur Gesundheit, besonders in diesem Lande beýtragen. Zweýtens würde man die Nation auf einer allzuempfindlichen Seite angreifen, wenn man ihr eine Sache nehmen wolte, an die sie so sehr gewohnt ist, als die Nördlichen Völker an ihre starken Getränke.⁸⁶

Von der Viehzucht: Viehzucht generell (§64); Zweierlei Arten der Viehzucht (§65); Die „wilde“ Viehzucht bzw. Weidetierhaltung (§66); Verbesserungen darin (§67); Einwände der Gutsbesitzer (§68); Verbesserungen (§69); Die „zahme“ Viehzucht bzw. Stalltierhaltung (§70); Kühe (§71); Pferde (§72); Schafe (§73); Geiße und Böcke (§74); Schweine (§75); Anzahl der Tiere (§76) und Grummet (§77).

Auf Grund des ausgedehnten Weidelandes war eine der Haupteinnahmequellen durch die Viehzucht – hauptsächlich Rinder – gegeben. Laut Ansicht von Kempelen war sie verbesserungsbedürftig. Er unterschied zwischen der „wilden“ und der „zahmen“ Viehzucht.⁸⁷ Die sogenannte wilde Viehzucht betrieben jene Prädienpächter – „Prädianten“ – die auf der Weide zweierlei Herden hatten: eine Zucht- und eine Mastviehherde. Beide Herden wurden das ganze Jahr über auf der Weide

gelassen, die Kühe nicht gemolken, die Kälber solange vom Muttertier gesäugt, solange es diese zuließ. Was das Mästen betraf, so wurden die Ochsen von einer Heutriste zur anderen getrieben, bis sie das nötige Gewicht hatten, um geschlachtet zu werden. Kempelens Vorschläge zu einer Verbesserung waren dahingehend, dass er forderte, die Großviehherdenbesitzer dazu zu bewegen, große Ställe zu bauen damit die Kühe „zahn“ werden (= „zahme Viehzucht“), um sie zu melken und die Milch zu Butter und Käse zu verarbeiten. Ebenso müssten Ställe für die Jungtiere errichtet werden. Die Prädianten wehrten sich jedoch dagegen mit der Aussage, dass, wenn man den Kühen die Kälber nimmt, diese Jungtiere nicht zu großem Mastvieh heranwachsen würde. Er befürwortet die deutsche Art wie die Nutztierhaltung bei Kühen angegangen wird, da sie seiner Meinung ertragreicher war. Die Tiere wurden täglich in die Ställe getrieben, gemolken und die Milch weiterverarbeitet. An manchen Orten hatten auch die Einheimischen begonnen, diese Art anzunehmen. Wann jedoch mit einer generellen Umstellung zu beginnen wäre, lässt Kempelen dahingestellt. Was die Pferdezucht betraf, hatte man auf ungarischen Kameralherrschaften auf Anregung der Ungarischen Hofkammer in Preßburg begonnen, eine Zucht aufzubauen. Kempelen verwieß auf den Salzeinnehmer aus Lippa von Neumann der sich darangemacht hatte, eine Pferdezucht aufzubauen. Ebenso setzte man die ersten Schritte, Schafe für die Wollerzeugung zu züchten. Jedoch waren die Ergebnisse noch nicht befriedigend ausgefallen, da die Wolle nicht brauchbar war. Noch immer wurden mazedonische Schafe aus der Türkei eingeführt; das betraf auch die Ziegenzucht. Es war üblich, Geißen und Böcke für Unschlitt – Talgproduktion – zu halten. Das Fleisch wurde nicht gegessen. Sie waren auch nicht sehr beliebt in der Tierhaltung, da sie als „verderblich“ für den Nachwuchs bei Wäldern angesehen wurden. Die Schweine wurden auf Weiden gehalten und wenn das Jahr gut war, in den Wald getrieben und mit Eicheln gefüttert. Sie wurden nicht ausgeführt. Wenn jedoch fremde Schweineherden durch das Land getrieben wurden, machten die Bauern gute Gewinne mit dem Kukuruz, den sie für die Tiere verkauften. Generell war Kempelen überzeugt, dass man regelnd eingreifen sollte, um ein Zuviel an Tierherden zu vermeiden, damit eine Ausgewogenheit von Tierzucht und Ackerbau herrsche, was letztendlich auch die Ausmessung der Gründe vereinfache. Mancherorts wurde das

⁸⁶ *Ibidem*, fol. 28.

⁸⁷ *Ibidem*, fol. 29.

Heu – Grummet – zweimal jährlich gemäht und auch verwendet. Meistens aber wurde die zweite Mahd auf der Wiese liegen gelassen und im darauffolgenden Frühjahr verbrannt. Kempelen regte an, das zu unterlassen, da es ein wichtiger Heuvorrat für den Winter wäre.

Produkte und Manufakturen: a) Produkte: Produkte für die Manufakturen generell (§78); Welche Produkte im speziellen? (§79); Hanf (§80); Flachs (§81); Tabak (§82); Krappanbau (§83); Waid (§84); Ölbäume (§85); Rüben (§86); Safran (§87); Reis (§88); Wolle (§89); Häute (§90); Unschlitt (§91); Seidenerzeugung (§92); Honig und Wachs (§93); Metalle und Mineralien (§94).

b) Manufakturen: Handwerker (§95); Zünfte (§96); Zugehörigkeit der Handwerker zur Zunft (§97); Teuerung und Handwerk (§98); Tageslohn (§99); Manufakturen – Handel (§100); Welche Manufakturen? (§101); Was dabei zu beachten ist (§102).

Bei der Erzeugung der Produkte teilte Kempelen diese in zwei Gruppen ein: Jene, die für unmittelbare Nahrung und Trank dienten (Feldfrüchte, Pflanzen, Wein, Obst und Vieh) und die anderen Produkte, die in Manufakturen weiterverarbeitet werden sollten. Die Unterteilung der Produkten erfolgte in die, die angebaut wurden wie Hanf, Flachs, Tabak, Farben, Öle, Safran und Reis und in jene, die von den Tieren stammten: Schafwolle, Häute, Rosshaar, Unschlitt, Seide, Honig und Wachs. Da der Hanf in der Batschka sehr gut gedieh, nahm Kempelen an, dass es im Banat keine Probleme beim Anbau geben könnte. Für den Flachsbanbau erwähnte er seine in Druck herausgekommene Anleitung zum Flachsbanbau, die auf Befehl von Maria Theresia in verschiedene Sprachen übersetzt werden sollte, um den Menschen eine wissenschaftliche Grundlage für den Anbau dieser Pflanze zu geben. Tabakpflanzen, so fand Kempelen, wiesen eine bessere Güte auf als jene, die auf den ungarischen Kameralherrschaften gepflanzt wurden; er sehe auch keine Absatzprobleme und eine gute Einnahmequelle für die Bauern. Die Färbepflanzen Waid und Krapp wurden bei den Raizen und Walachen für den eigenen Bedarf gebaut. Krapp wurde in großen Mengen hauptsächlich aus der Türkei eingeführt. Kempelen setzt sich dafür ein, unabhängig vom Import zu werden und diese Pflanze im eigenen Land zu ziehen, da viele im Entstehen begriffene Baumwollfabriken großen Bedarf an dieser Färbepflanze hatten. Er verwies auf die Erfolge in der Batschka, die unter seiner

Direktion schon ansehnliche Erträge lieferten und erklärte sich auch bereit, nochmals eine Anleitung zu verfassen, wie man Krapp erfolgreich bauen, ernten, mahlen und zu Farbe verarbeiten sollte. Waid – für den blauen Farbstoff – wurde ebenfalls sehr erfolgreich in der Batschka angepflanzt, was bald zu einem Preisverfall führte. Kempelen sah jedoch kein Hindernis, diese Pflanze auch im Banat anzupflanzen. Die Ölproduktion aus Oliven sah er als problematisch an, da die klimatischen Verhältnisse ungeeignet waren und die Bäume im Winter erfrieren würden; Versuche aus Rübsamen Öl zu erzeugen waren besser gelungen. Öl wurde aus der Türkei in großen Mengen eingeführt. Safran wurde im Banat nicht gebaut. Den feuchten Boden fand Kempelen geeignet für den Reisanbau. Viele Plantagen wurden im Zuge der Türkenkrieg verwüstet und mussten wieder neu aufgebaut werden. Rinderhäute wurden ausgeführt; aus Schaf- und Ziegenhäuten wurde die warme Bekleidung für die Bevölkerung im Winter hergestellt. Ein neuer Zweig schien ihm die Seidenproduktion zu sein. Obwohl anfänglich gute Erfolge erzielt wurden, vernachlässigte man die Produktion. Kempelen brachte seine Erfolge diesbezüglich ins Gespräch, die er in der Batschka und in Slawonien erzielt hatte. Da in Temeschwar ein leerstehendes großes Gebäude mit einem großen Garten vorhanden war, regte er an, in diesem die Seidenproduktion einzuquartieren. Die Bienenzucht hatte unter schlechten Wetterbedingungen zu leiden; man sollte seiner Meinung nach mehr Mühe darauf verwenden. Was Metalle und Mineralienvorkommen betraf, so würde er gesondert darüber berichten.

Zu den Manufakturen zählte Kempelen auch das Handwerk. Beim Handwerk unterschied er wieder jenes, welches Waren für den täglichen Gebrauch erzeugte wie Schuster, Schneider, Schreiner, Schlosser etc. und andere, die für die Manufakturen arbeiteten. Er regte die Einführung von Zünften an. Ein Problem war die Preisgestaltung bei handwerklichen Erzeugnissen. Die Preise waren im Banat außerordentlich hoch. Als Grund für die Teuerungen führten die Handwerker an, dass sie wegen des schlechten Rufes des Banats keine Gesellen bekämen. Ein weiterer wäre, die vielen Ausfälle durch Krankheiten und damit verbundenen Kosten wie Krankenhaus, Arzt und Medikamente. Kempelen empfand diese Gründe als Ausrede und meinte, dass hier die Polizei wegen der Preisgestaltung einschreiten

sollte, denn die Handwerker lebten recht gut von ihren Erzeugnissen. Ebenso wären die Tageslöhne Sache einer amtlichen Preisregelung. Manufakturen und Handel waren miteinander verknüpft. Hier könnte man Rücksicht nehmen, welche Produkte im Land erzeugt werden könnten und einer Einfuhr nicht bedürfen, denn das Land hätte genug Kapazitäten, die Rohstoffe selbst zu erzeugen:

Manufacturen die entweder ausser Land verführet werden, oder dazu dinen könnten, die Einfuhr fremder entbehrlich zu machen, habe ich nur folgende gefunden, wozu der rohe Stoff im Lande hervorgebracht wird.

1. Leinwand aus Flachs 2. Leinwand aus Hanf 3. Seilerarbeit, und Tauwerk 4. Tücher, Flanelle, Zeuge, Teppich, Kotzen, Strümpfe, und was sonst aus er Wolle verfertiget wird. 5. Seidenzeuge 6. Leder 7. Glas 8. Porzellan 9. Töpfer-Geschirr 10. Eisengeschmied 11. Gröberes Eisenwerk 12. Kupfer-Geschirr 13. Arbeit aus Messing 14. Papier-Mühl 15. Hölzerne Gerätschaften.⁸⁸

An Manufakturen, die aufzubauen wären, schlug er keine im speziellen vor, sondern überließ es der Wiener Behörde. Er gab nur zu bedenken, dass, wenn man an Spinnereien dachte, die in die Hand der deutschen Bevölkerung legen sollte, da die raizischen und walachischen Bewohner ihre gesponnene Wolle selbst brauchen. Wenn man Manufakturen, die Holz und Kohle zur Bearbeitung von Rohstoffen nötig hatten, hier errichten wolle, müsse man bedenken, dass die banatischen Wälder in einem katastrophalen Zustand wären. Im Lande befänden sich ein Gußwerk in Bocs, a und bei Temeschwar Eisenhämmer, Nagel- und andere Schmieden.

c) Handelswesen: Die wichtigsten Ausfuhrerzeugnisse (§103); Schaden durch Handelsgesellschaften (§103); Verbesserung der Handelsgesellschaften (§105); Straßen (§106); Brücken, Dämme und Überfahren (§107); Kanäle (§108) und der Frachtlohn (§109).

Wichtige Ausfuhrsgüter waren Vieh, Getreide und Tabak. Getreide und Tabak wurden in die Mittelmeerhäfen transportiert, ein Teil wurde in die Türkei exportiert. Die Gründung von Handelsgesellschaften habe nicht den gewünschten Erfolg erzielt, denn ihre Versprechungen von Vorteilen stimmten mit den Tatsachen nicht überein. Kempelen warf neun berechnete Frage auf: z.B. Wer die

Verantwortung und die Kontrollfunktion tragen sollte? Wieviel Gesellschaften zugelassen werden sollten? Monopol? Maut und alle Aufschläge dem Ärar zuordnen? Gericht? Für einen gut florierenden Handel wäre es unerlässlich, die Hauptstraßen gut auszubauen, sodass sie bei guter und schlechter Witterung befahrbar wären, was bis dato nicht der Fall war. Dies gelte auch für Brücken, Dämme und Überfahren. Eine eigene Oberaufsicht darüber sollte geschaffen werden, die ebenfalls für die Errichtung von Kanälen zuständig ist. Er bezog sich auf die Gutachten des holländischen Ingenieurs Max Fremaut, der 1759 den Begakanal erweiterte und diesen mit der Temesch durch ein Schleusensystem verband. Die verschiedenen Frachtlöhne sollten neu geregelt werden.

d) Richtlinien zur Mangelbehebung und Vermeidung von Betrug, Preisbildung (§110); Betrug (§111); amtliche Regelung bei Massen und Gewichten (§112 und 113); Jahr- und Wochenmärkte (§114); Festsetzung von Preisen – Besteuerung (§115); Zwischenhändler bzw. „Vorkäufer“ (§116); Post- und Reisewesen (§117); Korrespondenz für Reisende (§118); Wirthäuser (§119); Wegweiser (§120); Dienstboten (§121) und Dienstbotenordnung (§122).

Um einen Mangel an Lebensmittel vorzubeugen, wären laut Meinung Kempelens verschiedene Maßnahmen notwendig. Vorerst müssen entsprechende Vorrathshäuser und Speicher gebaut werden. Weiters, ob es nicht sinnvoll wäre, den abgelieferten Zehend für den Vorrat zu verwenden? Wohin mit der alten Frucht? Welche staatliche Hilfe könnte bei Missernten, Viehseuchen udgl. getroffen werden? Wie kann man Notleidenden generell helfen? In welchem Ausmaße wäre eine Hilfestellung angebracht? Was den Betrug beträfe, so wäre einmal grundsätzlich festzustellen, dass es auch eine amtliche Regelung der Maße und Gewichte geben sollte; das betraf hauptsächlich die Jahr- und Wochenmärkte. Zu überlegen wäre, wo und wieviel Märkte gestattet werden sollten und wieviel die Steuern darauf ausmachen sollten. Diese Regelung wäre generell beim Lebensmittelhandel zu klären, da Fleisch, Fisch, Mehl, Brot, Schmalz und dgl. zum täglichen Nahrungsbedarf gehörten. Sollen Zwischenhändler erlaubt sein? Mit in den Handel gehörte auch nach Meinung Kempelens die Post, Korrespondenz und Reisende. Für normal Reisende standen Postkutschen,

⁸⁸ *Ibidem*, fol. 40.

Diligence – schnelle, leichte Postkutsche – und Landkutschen zur Verfügung. Für die Beförderung von amtlichen Dokumenten standen sogenannte „Cambiaturisten“ – eine Art Boten im Dienste der Behörde, die auch private Post beförderten, zur Verfügung. Diese Boten nahmen des öfteren auch Privatpersonen mit. Für Geschäftsreisende war dies eine sehr bequeme Art, sich rasch von einem Ort zum anderen zu begeben; hatte aber seine Tücken, da nicht immer frische Pferde auf der Wechselstation zur Verfügung standen:

Hingegen wäre aber auch bey den Cambiaturisten mehr Ordnung einzuführen, damit die Reisenden besser und geschwinder bedienet würden, daß sie zu diesem Ende beständig Pferde in Ställen bereit hielte, und solche nicht erst, wann Reisende ankommen, auf der Weide zusamfängen müßten. Ich selber habe in manchen Stationen, weil die Pferde nicht zum voraus haben können bestellet werden zu 2 Stunden auf meine weitere Beförderung warten müssen. Endlich müßte auch der Cambiaturisten untersagt werden, unabgerichtete Pferde einzuspannen, und hierdurch Reisende in Gefahr zu setzen.⁸⁹

Was die Bequemlichkeit der Reisenden fördern würde, wäre, wenn auf den Landstraßen genügend gut funktionierende Gasthäuser bestehen würden und auch die Wegkreuzungen markiert wären.

Ein weiteres Kapitel betraf die Dienstboten. Es gab immer wieder Klagen, dass keine „tüchtigen“ Dienstboten zu bekommen wären. Das hing mit dem schlechten Ruf des Banats zusammen. Kempelen fand, dass der praktizierte Schub die Ursache dazu wäre:

... die wegen ihrem üblen Lebenswandel von anderen Örtern weggeschicket worden, treten daselbst in Dienste, sind aber wegen ihrer üblen Aufführung nicht nur allein für ihre eigene Person kaum zu gebrauchen, sondern sie verführen auch noch etwan hier und da befindlichen Besseren. Dieser üble Ruf, und der Verdacht mit dem Schub gekommen zu seyn, scheint mit dem Begriff eine Dienstmagd zu seyn bereits eine solche Schande verbunden zu haben, daß sich wenig ehrliche Mädl mehr zum Dienen entschlossen wollen. Raitzischen und Walachische Kinder hingegen werden von ihren Eltern, um der Religion willen abgehalten bey Catholischen Dienste zu nehmen.⁹⁰

Um dem Abhilfe zu schaffen schlug Kempelen vor, eine Dienstbotenordnung zu erlassen.

Der zweite Teil mit vier Hauptthemen

a: Bargeld Das zweite Hauptstück „*Von dem, was der Landes=Fürst und zugleich Grundherr von dem Unterthan zu empfangen hat. Was der Unterthan an Anlagen und Diensten unmittelbar zu entrichten hat, kann in folgende vier Hauptstücke eingeteilt werden*“⁹¹.

Das erste Kapitel befasste sich mit Bargeldanlagen: Die bisherige Art von Kontributionszahlung (§1); Mehr Investieren in Grund und Boden als in Bargeld (§2); Welche Rubriken (§3); Veranlagung eines Bauernhofes (§4); Grundbücher (§5); Haftung der Gemeinde (§6); Inkasso (§7); Kontributionsrückstände (§8); Exekution (§9); Kontributionserhöhung (§10); Befreiung von dieser (§11); Befreiung der Geistlichen von der Kontribution (§12); Beschränkungen bei der Einstellung von Popen (§13); Gelderpressungen und Massnahmen dagegen (§14); Kontributionszahlungen (§15); Freiwillige Zusatzsteuer (§16); Gemeinabgaben (§17) und Juden-Toleranzsteuer (§18).

Was die Kontributionszahlungen anbelangte, so fand Kempelen, dass sie nicht regelmäßig getätigt wurden und dass es hierbei Unterschiede in der Zahlungsart gab. Seit 13 Jahren gab es keine Generalkontribution. Es war vom Amt aus nicht nachvollziehbar, in welchem Ort welche Anlagen oder Zahlungen getätigt werden müssten oder zu tätigen wären; daher schien es ihm unumgänglich, eine Neuregelung zu treffen. Für Kempelen erhob sich auch die Frage, ob Geld nicht besser in Grundstücke anzulegen wären, denn dann würden auch die Erpressungen der Dorfkneesen an den Bauern ein Ende haben. Das hieße weiters, dass die Grundstücke besser gepflegt werden müssten, damit sie bei Verkauf einen guten Preis erzielen konnten. Das Wichtigste überhaupt: die Einführung von Grundbüchern. Dazu wäre auch gleich die Einhebungsart der Steuer zu bestimmen. Daraus folgern sich die weiteren Themen wie Kontributionsrückstände, Exekution, Erhöhung, Befreiung der Anlagen und die Befreiung von Zahlungen der Geistlichen. Altkatholische Geistliche hätten Privilegien, die sich auf alle Verwandten ausdehnten, ebenso bei den Popen. Die Anzahl der Popen wäre zu reduzieren. Mit ein weiterer Punkt wären die Gelderpressungen der

⁸⁹ Ibidem, fol. 44v.

⁹⁰ Ibidem, fol. 48f.

⁹¹ Ibidem, fol. 49.

Geistlichkeit dem Bürger gegenüber; in den Augen von Kempelens eine Straftat und müßte geahndet werden. „*Nota. So lange die Griechische Geistlichkeit so, wie bisher mit einer unbeschränkten Gewalt über die Unterthanen herrschen, sie nach Willkür mit Geld = Erpressungen belegen wird können, und mit einem Worte: so lange sie einen Statum in Statu ausmachen wird, getraue ich mir von der Wirkung auch der besten Landes = Einrichtung keine gute Hoffnung zu machen.*“⁹²

Kontributionszahlungen mussten außer den Bauern auch Handwerker, Kaufleute und Nichtgrundbesitzer leisten. Manche mussten dazu noch eine Gewerbesteuer entrichten. In Kriegszeiten wurde ebenfalls eine weitere Steuer – „*Donum gratuitum*“ – eine Art „freiwillige Beysteuern“ eingehoben. Eine neue Konskription für die jüdische Bevölkerung wäre vorzunehmen.

b: Zehnt: Das zweite Hauptstück befasste sich mit dem Zehnt: Generell (§1); Wie bisher damit verfahren? (§2); Naturalien (§3); Loskaufen vom Zehnt (§4); Einlösungspreis (§5); Ein Mehr beim Zehnt sog. „Aufgabachtel“ (§6); Transport der Zehntfrüchte (§7); Vergütung (§8); Beschwerde der Untertanen (§9); Verkaufspreis der Zehntfrüchte (§10); Welche Früchte sind dem Handel zu überlassen? (§11); Ob den Bergwerkstätten nicht zu viel Frucht überlassen wird? (§12); Vorrathshäuser (§13); Zehntbefreiung (§14); Heulieferung (§15 und 16); Bestimmung des Heuquantums (§17); Wie das Heu abzuliefern ist (§18); Heulieferung in die Bergwerkstädte (§19).

Die Abgabe des Zehnts wurde in Form eines Pauschalquantums von den Bauern geleistet, egal wie die Ernte ausgefallen war. Kempelen stellte sich dagegen:

*Ich will den Werth dieser Einrichtung nicht streitig machen, nur ist es mir unbegreiflich, wie in dem dermaligen Zustande, da noch der Inhalt der Grundstücke keines einzigen Ortes bekannt ist, da der Unterthan nach Willkür bald ein großes bald ein kleines Stück Feldes bebauet, ein mittelmäßiger Anschlag, wodurch weder dem Grundherrn, noch dem Unterthan ein Nachtheil zugewachsen, hat können gemacht werden. Dieses Pausch-QUANTUM wird eben so, wie die CONTRIBUTION durch die KNEESEN oder Ober-KNEESEN, und Mächtigeren des Dorfes repartirt, folglich ist der ärmere Unterthan gegen Benachtheiligung und Bedrückung nie gesichert.*⁹³

Daraus folgte er die Frage, ob die Abgaben in Form von Naturalien abzuliefern wären, ob es ein Loskaufen vom Zehnt gab, wie der Einlösungspreis und der sogenannte „Gupf“ oder „Aufgabachtel“ beschaffen sein sollten. Es wurde der Zehnt in gegupften und nicht in gestrichenen Metzen abgeliefert, zusätzlich musste noch ein weiteres „Aufgabachtel“ – da die Frucht nicht rein wäre – zur sogenannten „Schwendung“ hinzugerechnet werden. Das wäre laut Meinung von Kempelen nicht gerechtfertigt. Falls man diese Art im Banat beibehalten wollte, müßten die Beamten dies auch ordnungsgemäß in den Büchern verrechnen. Die Bauern mussten den Zehnt in die Distriktspeicher und -fruchtkästen oder Hambar abliefern. Lange Anfahrtsstrecken dorthin waren zu bewältigen. Grund zu weiteren Beschwerden war, dass die Bauern unentgeltlich das Getreide wieder weiterführen mussten, wenn ein Speicher voll war. Kempelen forderte, dass mehr Kornspeicher in einem Distrikt z. B. im Radius von fünf Meilen, erbaut werden sollten, um eine gleich lange Anfahrtsstrecke für jeden Bauern zu haben. Da ein Großteil in die Bergstädte geliefert wurde, sollten jene Dörfer zur Lieferung herangezogen werden, die nahe genug an diesen gelegen waren. Er berief sich auf einen dementsprechenden Antrag der Kommission unter Graf von Clary-Aldringen. Das gleiche betraf die Heulieferungen. Diese wurden für Deputate und das Militär getätigt. Ein Schober Heu wurde mit vier bis fünf Gulden abgegolten; leider ohne Belege und der Überschuss ging in die Tasche der Beamten! Dadurch gingen dem Staat einige tausend Gulden verloren. Um die richtige Menge an Heu abzuliefern, wären jährlich der Bestand an Militärpferden zu eruieren und danach die Berechnungen anzustellen. Das beträfe auch die Lieferungen in die Bergwerkstädte.

c: Frohndienste: Das dritte Hauptstück befasste sich mit Frondiensten. Loskaufen von Frondiensten (§1); Beschwerden des Untertans (§2 und 3) und Berichtigung der Frondienste (§4).

Fronddienste wurden immer bei Trockenlegung von Sümpfen, bei Kanalbauten und -räumungen, beim Holzschlagen, Holzschwemmen und dem Holztransport, beim Festungsbau und bei Fruchttransporten geleistet. Es wurde nie Rücksicht darauf genommen, zu welcher Jahreszeit der Frondienst zu leisten und wie weit der Betroffene von der Arbeitsstätte entfernt war. Vier bis fünf Tage Anmarschweg waren keine Seltenheit. Passierte das während der Erntezeit,

⁹² *Ibidem*, fol. 53f.

⁹³ *Ibidem*, fol. 54v-55.

so erwuchs dem Betroffenen ein großer Schaden. Es bestand die Möglichkeit sich davon freizukaufen, was gerne und oft in Anspruch genommen wurde. Kempelen schätzte, dass aus dem Freikauf vom Frondienst dem Staat eine Summe von rund 100000 Gulden zufluss. Er forderte daher eine Neuregelung und stellte dazu seiner Überlegung nach neun Punkte auf wie z.B.: Eine Vergütung bei den Kontributionszahlungen, ordnungsgemäße Eintragung von seiten der Verwaltungsbehörde, Rücksichtnahme auf die Arbeiten am Felde, eine generelle Regelung der Frondienst im gesamten Reich.

d: Vorspannpflicht: Das vierte Hauptstück befasste sich mit dem Vorspann. Missbräuche der Vorspann (§1); Vorschläge zur künftigen Verbesserung (§2).

Dem Bauer wurden 12 Kreuzer für ein Pferd als Bonifikation bezahlt. Auf den Militärrouen wurden im Gegensatz zu weniger benutzten Routen die Bauern viel öfter als Pferdellieferanten herangezogen. Jeder konnte sich der Vorspann bedienen, was für die Bauern oft während der Feldarbeiten hinderlich war. Um Abhilfe zu schaffen, wurde von Provinzialkommissar Herdt schon eine Änderung vorgeschlagen, auf die sich Kempelen berief. Er verwies aber gleichzeitig auf seine individuellen Vorschläge und fand, dass man beide verknüpfen sollte.

Der dritte Teil mit elf Hauptthemen

Dieser Teil wird von Kempelen mit: „*Von den Landesfürstlichen und Grundherrlichen Gerechtsamen und Einkünften*“⁹⁴ betitelt.

a: Bergwerke: Der erste Abschnitt befasste sich mit Bergwerken. Bergwerk generell (§1). Da das Bergwerkswesen einem eigenen Departement unterstand war mit der Landesadministration kein Zusammenhang gegeben. Die Punkte die Kempelen in diesem Teil anschnitt, betrafen die Heu- und Fruchttransporte in die Bergwerksregionen. Dazu brachte er schon dementsprechende Vorschläge bei vorhergehenden Kapiteln ein. Bei auftretenden Schwierigkeiten müssten sich die betreffenden Gremien damit befassen. Einzig allein wäre eine Regelung zu treffen, ob Beamte Bergwerksanteile besitzen dürfen und Mitgewerke sein können.

b: Salzwesen: Dieser Absatz ist dem Salzwesen gewidmet. Die Handhabung des Salzwesens (§1). Salz wurde in Siebenbürgen

abgebaut und je nach Verbrauch in die einzelnen Distrikte geliefert. Es gab vier Salzämter im Banat: Lipova, Timișoara, Caransebeș und Bela Crkva (Lippova, Temeschwar, Carancebes und Weißkirchen). Bei den Verwaltungsämtern Vrșac, Zrenjanin, Pančevo, Cenad (Verschez, Becskerek, Pancsova und Csanad) wurde ebenfalls öffentlich Salz umgeschlagen und verkauft. In seiner Eigenschaft als Salzwesendirektor war Kempelen mit der Handhabung des Salzwesens einverstanden.

c: Mautwesen: Hauptthema ist die Maut generell und die Verbesserung des Mautwesens. Da das banatische Mautwesen nicht sehr einträglich war, schlug Kempelen in fünf Punkten vor, wie man den Ertrag steigern konnte. Vorerst wären die Betrügereien der türkischen Untertanen zu stoppen, bessere Zollkontrollen wären angebracht, bessere Schulung der Beamten, Visitationen, und mehr Personal wäre anzustellen.

d: Staatseigentum: Der vierte Abschnitt befasste sich mit den Fiskalitäten. Wenig Staatseigentum (§1); Erbrecht der Geistlichen (§2) und herrenlose Tiere (§3). Das Problem der Fiskalität stellte sich zur Zeit nicht im Banat, da die Grundzuteilung nur unzureichend funktionierte. Ein Erbrecht bei der griechischen Geistlichkeit bestand und funktionierte klaglos; sie konnten an ihre weltlichen Nachkommen vererben. Was das Umherirren von herrenlosen Tieren betraf, so wäre das in den Griff zu bekommen, wenn die Weiden abgegrenzt und Viehhüter ihrer Aufsichtspflicht nachkommen würden.

e: Landgüter bzw. Prädien: Der fünfte Abschnitt hat die Landgüter zum Thema. Der Zustand der Prädien (§1); Verkaufspreis (§2); Bessere Nutzung (§3); Lizitation (§4) und künftige Verpachtung (§5). Bereits 18 Jahren zuvor hatte Maria Theresia die Erlaubnis erteilt, die Prädien jährlich zu verpachten. Schon 1750 wurde ein dementsprechender Vertrag aufgesetzt und später auch durchgeführt, 1760 wurde er auf weitere zehn Jahre verlängert. Ziel war es, dass sich die Pächter zu **I n t e r e s s e n s g e m e i n s c h a f t e n** zusammenschlossen, einen Vorstand für drei Jahre wählten und gemeinsam die Abgabengebühren entrichteten. Dieser Punkt wurde aber nicht beachtet. Die Pächter waren zu einer mächtigen Lobby herangewachsen, die keinen anderen aufkommen ließen. Das erschwerte die Grundausmessung ungemein. Rechnungsbelege von Pachtzahlungen existierten nicht. Die Anzahl der banatischen

⁹⁴ *Ibidem*, fol. 65ff.

Prädien gab Kempelen mit 90 Stück an, was eine jährliche Summe von 26100 Gulden ergab. Da später aber das Militär einige Prädien für sich requirierte – rund 22 Stück, was die Gesamtsumme um 7482 Gulden verminderte – wären es nur mehr 68 Stück mit einer Pachtsumme von 18618 Gulden, das in seinen Augen sehr gering war. Deshalb war er der Meinung, dass dieser Vertrag ab dem Jahr 1770 als ungültig zu erklären war. Durch die öffentliche Versteigerungen sah er eine wesentliche Verbesserung der Situation; dies übertrug sich auf die zukünftigen Grundaussmessung und ließ weitere Einkünften für das Ärar erwarten. Dazu wäre zu beachten, wo man neue Ortschaften gründen wollte. Niemand sollte von der Versteigerung der Prädien ausgeschlossen werden. Prädien wären mit Grenzsteinen zu markieren. Wie der Pachtschilling zu entrichten wäre, wäre noch zu klären.

f: Wald- und Forstwesen: Im sechsten Abschnitt geht es um das Wald- und Forstwesen: Der Zustand der Wälder (§1); Verbesserung (§2); Der Holzverkauf (§3); Jagdwesen (§4) und die Waldordnung (§5). Der Wald im Banat war in einem katastrophalen Zustand. Die 61 Bediensteten der Forstverwaltung waren nicht imstande, durch eine planmäßige Wirtschaft Ordnung zu schaffen. Jeder, der es wollte, ging in den Wald um Holz zu schlägern:

Der üble Zustand des Banatischen Wald- und Forstwesen muß einem jeden, der solche nur in Durchreisen betrachtet, so gleich in die Augen fallen. Es liegt in demselben eine überaus grosse Menge gefällten Holzes auf der Erde, an den Straßen sind wenig Bäume anzutreffen, die nicht schon durch die Durchreisende bis an den Kern angebrennet worden wären. Es ist noch nirgends keine Eintheilung regelmäßiger Schläge, die Wälder sind Stückweise ausgehauen, und stückweise fast undurchdringlich dichte verwachsen, alte und überstämmige, schlagbare Mittlere und junge Bäume, Stauden, und Gesträube stehen untereinander vermengt da. Man hat ohne Noth eine große Menge Holzes niedergeschlagen ohne auf einen Nachwuchs oder Nachzieglung junger Waldungen zu gedenken. [...] Manche treiben ihr Vieh dahin, hauen ihnen Aste, Wipfel, und wohl gar ganze Bäume um, um sie mit den Blättern zu füttern. Viele Bäume sind durch solche muthwillige Leute geringelt, und ihnen die Rinde abgeschälet folglich zu Grunde gerichtet worden. Die an Waldungen nahe gelegenen Wiesen pflegen die Bauern im Frühling

*anzuzünden, wodurch sie alle junge Anflüge, und Masten abbrennen, und das Aufkommen eines jungen Waldes verhindern.*⁹⁵

Kempelen wußte, dass es Jahre dauern würde und die Forstwirtschaft in geordnete Bahnen zu bringen. In zehn Punkten forderte er eine planmäßige Wirtschaft. Zuerst müßte eine Bestandsaufnahme des Waldes durch eine fachkundige Kommission gemacht werden und Vermessungsingenieure die Restbestände vermessen. Als nächstes wäre eine Anordnung zu treffen, wer, welche Bäume und wo man schlägern darf; Jungwälder sollten sofort ausgepflanzt werden; eine Berechnung über den Brennholzverbrauch im Banat wäre anzustellen. Niemand dürfte im Wald Holz schlägern, dem es nicht erlaubt war und keine Nutztiere zur Fütterung in den Wald treiben; eine Ausnahme wären Schweine. Die Behörde sollte überlegen, ob dafür eine Steuer einzuheben wäre. Von seiten des Staates wurde Holz im Werte von 43315 Gulden gefällt. Kempelen stellte die Frage, ob es dabei noch einer Verbesserung bedarf, ob die Wald-amtsabrechnungen stimmten und wie es um den Holzpreis bestellt war. Wildpret war in den Wälder kaum mehr anzutreffen, da sich jedermann daran bediente. Das Gehege bei Temeschwar war von keiner Erheblichkeit mehr. Man sollte ein allgemeines Jagdverbot erlassen, um den Wildbestand wieder zu vermehren. Generell wäre eine allgemeine Waldordnung abzufassen.

g: Weinausschank und der Fleischverkauf: Überlegung, ob man den Weinausschank den Dorfgemeinden in Pacht überlassen könne (§1). Es war ein grundherrliches Recht, Wein auszuschanken und Fleisch zu verkaufen. Diese Rechte wurden verpachtet. Da es dabei oft Unregelmäßigkeiten und Schulden gab, wäre eine Neuregelung zu überlegen.

h: Brauhäuser: In diesem Abschnitt wird die Frage aufgeworfen ob Brauhäuser Staatseigentum werden sollten? (§1); Brandweinkesselsteuer (§2). In Temeschwar gab es ein Brauhaus, welches zu jährlich 18000 Gulden verpachtet wurde, alle andern im Lande trugen nicht mehr als 3554 Gulden ein. Die Brauhäuser auf dem Lande gehörten den Bauern und nicht dem Ärar. Diesen wurde das Braurecht gegen sechs- bis achthundert Gulden jährlich verpachtet, die Verträge wurden auf drei Jahre abgeschlossen. Da der Vertragsnachfolger dem Vorgänger seine Investitionen ablösen musste, konnte keine Steigerung im Erlös an den

⁹⁵ *Ibidem*, fol. 72ff.

Staat erwartet werden. Wenn jedoch das Ärar diese Häuser besäße und sie durch öffentliche Versteigerung vergeben könnte, wäre ein gutes Geschäft zu erwarten.

i: Fischerei und Teiche: Die gesamte Fischerei, Hausenfang und die Nutzung der Sümpfe warf jährlich nicht mehr als 2673 Gulden und 15 Kreuzer ab. Da sich niemand mit dem Fischfang beschäftigte, war auch hier keine Steigerung zu erhoffen.

j: Mühlen: Der jährliche Nutzen der banatischen Mühlen betrug 16203 Gulden und war im Steigen begriffen. Kempelen schlug vor, wo immer es sich einrichten ließ, Mühlen an Flüssen oder Bächen und Windmühlen zu errichten, damit eine gute Versorgung der Bevölkerung mit Mehl gewährleistet wurde und der Anfahrtsweg sich in Grenzen hielt. Er hoffe auch, dass die nötigen Fachleute ins Land kämen, um bei der Errichtung von Windmühlen ihr Wissen einbrachten.

k: Überfuhr und sogenannte „Ufergelder“: Ufer- und Überfuhr gelder machten einen jährlichen Ertrag von rund 5000 Gulden aus. Inwieweit sich dies erhöhen ließe, wäre Sache des Handels und der Polizei.

l: Ziegel- und Kalkbrennereien: Das zwölfte Hauptstück befasste sich mit den Ziegel- und Kalkbrennereien. Es war üblich, Ziegel unter freiem Himmel zu brennen, was eine große Menge an Holz erforderte. Von Kempelen schlug vor, Ziegelöfen zu erbauen, um Brennmaterial einzusparen. Ein Bedarf an Ziegeln sei jedenfalls gegeben; grosse Einkünfte für den Staat wären nicht gegeben; da aber diese Branche im Steigen begriffen war, liesse sich ein Gewinn erhoffen.

Der vierte Teil mit vier Hauptthemen

Der vierte und letzte Teil beschäftigt sich mit dem Thema „*Von der Verwaltung des Landes*“⁹⁶. Er ist wieder in vier Hauptstücke unterteilt und diese in Abschnitte und Paragraphen.

a: Die kaiserlich-königliche Landesverwaltung: Der erste Abschnitt: Dienstanweisung (§1); Ordnung (§2). Der zweite Abschnitt: Hierarchie der Bediensteten und deren Besoldung (§1). Der dritte Abschnitt: Abteilungen der Behörde: Buchhalterei (§1); Kanzlei und Registratur (§2); Kassa (§3); Visitation (§4); Provinzialkommissarius (§5); Fiskus (§6); Husaren (§7). Kempelen fand, dass die Anzahl der Räte festgesetzt und auch berücksichtigt

werden müsste, um einen Ersatz für die häufigen, krankheitsbedingten Ausfällen zu haben. Bei der Wahl der Räte sollte nur diejenigen in Frage kommen, die ausreichend Kenntnis von Land und Leuten hätten. Was die Aufgaben der Landesadministration wäre, würde von oberster Stelle festgesetzt; ebenso die Besoldung der einzelnen Beamten und ihre Aufgaben. Einen großen Mangel stellte er beim angestellten Buchhaltungspersonal fest; eine Vereinigung von Kanzlei und Registratur wäre angebracht, eine gut funktionierende Kassa ebenfalls; Visitationen wären wünschenswert. Dem Provinzialkommissar obliege die Oberaufsicht über die Straßen, Brücken, das Überführen der Heu- und Haferlieferungen für das Militär. Die 12 Husaren, die bei der Landesadministration angestellt waren nicht mehr notwendig, sie sollten sich um die Sanierung ihrer baufälligen Kaserne kümmern.

b: Verwaltungsämter und ihre Bediensteten: Personal (§1); Aufgabe der Verwaltungsämter (§2); Künftige Einrichtungen (§3); Rechnungen und Rechnungsauszüge (§4); Gefälle (§5); Administrierung der Gerechtigkeit (§6); Amtstage (§7); Visitationen der Verwalter (§8); Übergabe (§9); Kautio n (§10); Unterverwalter (§11); Praktikanten (§12); Oberkneesen (§13); Dorfrichter oder Kneesen (§14) und Pensionswesen (§15). Der Personalstand bei den Verwalterämtern wäre mit einem Verwalter, einem Gegenschreiber, zwei bis vier Unterverwaltern, einem Amtsschreiber, einem besoldeten Praktikanten, einigen Oberkneesen, einigen Husaren und einem Arrestantenschließer ausreichend. Die Aufgaben wären Geld- und Steuereintreibung, der Zehnt, Frondienste und Vorspann auszuschreiben und die Gerichtsadministration. Was jedoch letztendlich in Frage käme, wäre Aufgabe der Behörde in Wien, wie sie die Landesadministration aufbauen will. Für Rechnungen und Extrakte wären gedruckte Formulare zu verwenden; Amtsmissbrauch wäre schwer zu bestrafen. Für eine strenge Einhaltung der vorgeschriebenen Tage zur Ablieferung der Steuergelder an die Hauptkassa im Temeschwar wäre zu sorgen; Gerichtsbarkeit bei Verwalterämtern wäre zu überlegen; Amtstage sollten eingeführt werden, wo auch ein Richter zugegen ist; Visitationen der Verwalter sollten durch die Administrationsräte erfolgen. Bei Todesfall eines obersten Beamten müsste eine Revision dieses Amtes erfolgen, dann erst sollte ein neuer eingesetzt werden. Kempelen erhob die Forderung nach einer Amtskautio n für Beamte. Falls Unterverwalter

⁹⁶ *Ibidem*, fol. 80.

keine Aufgaben in ihrem Amt besäßen, wäre ihnen eine neue Aufgabe zuzuteilen z. B. Polizei. Praktikanten dürften nur dann aufgenommen werden, wenn sie die nötige Ausbildung und das Wissen hätten. Das Amt der Oberkneesen sollte abgeschafft, oder bei Todesfall nicht mehr nachbesetzt werden. Da dies ein Amt war, welches für Walachen und Raizen die einzige Möglichkeit darstellt in die Verwaltung zu kommen, müsse man ihnen das Recht einräumen, Studien für eine Qualifikation zu erwerben. Dorfrichter und Kneesen wurden von der Dorfgemeinschaft gewählt. Ihnen oblag die Einteilung für den Zehnt, Vorspann, Quartier und Frondienste. Forderung: nur integrale Persönlichkeiten sollten aufgenommen werden. Es wäre genau festzulegen, wie lange derjenige dieses Amt inne haben sollte, wie weit seine Machtbefugnisse gingen, welche Pflichten er haben sollte, wie die Geschworenen beschaffen sein sollten. Ein nicht minder wichtiges Thema erschien Kempelen die Regelung der Pension, auch für die hinterbliebenen Familienangehörigen; wenn keine Pension ausgezahlt wird, welche Gnaden- und Abfertigungszahlungen geleistet werden sollten.

c: Bauwesen: Baudirektion (§1); Baupläne und Kostenvoranschlag (§2); Welche Bauten der Verwaltung gehören dürfen (§3); Baurechnungslegung (§4); Ricordaposten (§5); Wasserbauten (§6) und neue Instruktionen (§7). Die im Banat auf Kosten des Ärars errichteten Bauwerke waren Kirchen, Verwalterämter, Kasernen, Maut- und Salzämter, Beamtenwohnungen, Contumazhäuser und Fruchstadel. Da es dabei nicht nur um die Neubauung ging, sondern auch um die Sanierung alter bestehender Bauten oder Reparaturarbeiten, wäre zu überlegen, ob nicht ein eigenes Amt für die Baubehörde bzw. Baudirektion geschaffen werden sollte. Zu diesem Behufe sollten alle im Lande befindlichen Kameralgebäude erhoben, ein Grundriss angefertigt werden – eventuell auch ein Modell, um die Bauart und die Preise einheitlich zu gestalten. Der Landesadministration könnte man eine gewisse Summe zur Verfügung stellen, über die sie bei kleineren Beträgen sofort verfügen könnte, größere müßten erst genehmigt werden; dies betreffe die Baurechnungen bei Errichtung eines Neubaus. Sogenannte Ricordaposten sollten beglichen werden. Unter die Baudirektion könnten auch jene Gebäude und Bauwerke wie Kanäle, Schleusen, Dämme, Wassermaschinen etc. fallen. Ein Provinzialingenieur mit einer

Besoldung von 600 Gulden wäre als Baudirektor ausreichend bezahlt.

d: Impopulation: Die Impopulation im allgemeinen (§1); Zweierlei Ansiedelungsarten (§2); Türkische Imigranten (§3) und die Ansiedelung der walachischen und raizischen Nachkommen = „innere Verbreitung“ (§4). Kempelen berief sich auf seine, ein Jahr zuvor verfasste Relation, die genau die Schwachpunkte und Verbesserungsvorschläge im dritten Teil aufzeigte. In der vorliegenden erweiterte er die Arten der Einwanderung um die türkische Bevölkerung und durch eine „innerliche“ Vermehrung und Verbreiterung des Volkes. Die betraf die Walachen und Raizen. Er erhob die Frage, ob es überhaupt ratsam wäre, eigene Werber in die Türkei zu entsenden, um Leute anzuwerben und zu welchen Bedingungen diese Menschen einwandern könnten? Unter der „innerlichen“ Vermehrung verstand Kempelen, dass die verheirateten Kinder der walachischen und raizischen Familien eigene Wohnungen beziehen und nicht, wie sie es gewohnt waren, in einem Haus zu fünf und sechs Parteien zusammen wohnen sollten. Eine Anregung dafür wäre ihnen Begünstigungen einzuräumen wie z. B. Befreiungen von einer Antizipation bei einer Neuvermessung von Gründen, wo sie ihre Häuser bauen sollten.

Kommissionsprotokoll von Eugen Graf Wrbna

Die katastrophalen Zustände im Banat zwangen den schwerfälligen Verwaltungsapparat von Wien aus Verordnungen zu erlassen, in der Hoffnung, dass sie greifen mögen. Die kempelenschen Relationen wurden bei Sitzungen der Hofkammer in Wien diskutiert und der Kaiserin vorgelegt. In den vier Tagen vom 20. bis 24. März 1769 tagte die Wiener Kommission unter dem Vorsitz des Vizepräsidenten Eugenius Graf von Wrbna über die von Kempelen eingereichte Relation „*Grundriß zu einer Systematischen Landes=Einrichtung des Temesvarer Banats. Endergebnis war das „Protocollum Commissionis dd. 20.21.22.23. et 24 Martij 1769 Über das von dem hungarischen Hof Kammer Rath v. Kempelen unter dem Titel: Grund Riss zu einer Systematischen Landes = Einrichtung des Temesvarer Bannats eingereichte Elaboratum. Eugenius Graf von Wrbna*“.⁹⁷

⁹⁷ HKA Wien: HS 997: Protocollum Commissionis dd.o 20.21.22.23. et 24.t Martij 1769 Über das von dem hungar. Kammer Rath v. Kempelen unter dem Titel: Grund Riß zu einer Systematischen Landes Einrichtung des Temeschwarer Bannat's eingereichte Elaboratum, fol. 2f.

Anwesende der Sitzung waren Graf Clary-Aldringen, Baron Stupan, Hertelli, von Kempelen; als Sekretär dienten Niehs und als Konzipist Widermeyer. Schon im Jahr 1768 ergingen Reskripte und Resolutionen an das Banat und die dort betriebene Einwanderungspolitik; auf die bezog sich die Kommission in der Beantwortung und in der Stellungnahme auf die kempelensche Relation.

Der erste Schwerpunkt, der von der Kommission behandelt wurde, war, die in beiden Relationen von Kempelen immer wieder geforderte Frage der raschen Grundausmessung und -zuteilung an die Zuwanderer. Kempelen wurde hierzu in den Wochen, bevor diese Kommission tagte aufgefordert, nochmals schriftlich Stellung zu beziehen – was er aber nicht tat. Er verwies auf die abzuhaltende Kommission bei der er sich dazu mündlich äußern wollte, was vom Vizepräsidenten nicht gutiert wurde:

*... dem Hungar. Hof=Kammer=Rath v. Kempelen eine weitere nothwendige Frage schriftlich gestellt, diese und mehr andere Fragen aber nicht schriftlich beantwortet, und wegen diesfälliger Unterlassung die Entschuldigung beygebracht worden seye, wie er v. Kempelen der Meynung gewesen, über samentliche an ihn gestellte Fragen in der gegenwärtig. Commission sich mündlich äussern zu können. Worauf ich Vice Praesident Graf Wrba erinneret habe, da solches wieder die vorgeschriebenen Ordnung seye, und die schriftliche Vota von allerhöchsten Orte anbefohlen sind.*⁹⁸

In diesem Punkt gab es Auffassungsunterschiede. Einig war man sich, was die Schnelligkeit der Ausmessung und Zuteilung betraf. Die Kommission befand – nicht wie Kempelen es forderte, dass eine Einteilung der Bauern in Ganze, Viertel und Halbe Bauern nicht ratsam wäre, sondern man eine einheitliche Größe bestimmen und nach der Beschaffenheit des Bodens vorgehen sollte. Hiezu wäre eine Einteilung in drei Klassen notwendig, was sich auch durch die notwendige Menge bei der Aussaat der Feldfrucht ergab. Wird einem Bauern Land von guter Qualität zugewiesen, so wären ihm 20 Joch insgesamt für Baugrund, Felder, Wiese und Weide zuzuteilen, bei mittlerer Qualität 30 Joch und bei schlechter bis zu 40 Joch. Kempelen musste hierzu noch eine Einwendung gemacht haben, denn wie das Protokoll aufweist:

*... ungeachtet d. Hungar. Hof=Kammer Rath von Kempelen dageg. eine Einwendung gemacht und vermaynet hat, nicht alle Bauern gleichzusezen, weilen einige derenselben vieles Vieh besizen; folgsam auch eines grösseren Grundes nöthig hätten; In diesem Fall würde sich nach Umständen jederzeit ein Ausnahm machen, und einige Gründe vorbehalt. lassen, welche nach Erfordernuss zugetheilet od verpachtet werden könnten ...*⁹⁹

Als Einheitsmaß für die Fruchtausmessung galt nach wie vor der Metzen, jedoch erfolgte die Umbenennung von „Preßburger“ in „Österreichischer“ Metzen. Den Beginn der Vermessung wäre im Lugoscher Distrikt zu machen, wo walachische, raizische und deutsche Kolonien in einer bergigen, waldreichen Gegend lebten und dann im Lipovaer Distrikt fortzusetzen. Der Vorschlag von Kempelen, Bewohner, die einem Beruf nachgingen wie Schulmeister, Priester, Popen, Wirte und dgl. ebenfalls mit Grund zu versehen, wurde abschlägig behandelt. Ein katholischer Pfarrer hätte keinen Grund notwendig, da er ein Deputat in Form von Naturalien erhielt. Was die Popen betraf, müsse eine eigene Regelung aufgestellt werden. Schulmeistern sollte ein doppelter Hausgrund bzw. zwei Joch Wiesengrund zugeteilt werden. Was die Wirtshäuser- und Fleischbankeninhaber anging, so wäre ein Unterschied zu machen, ob sie Domanialbesitzer oder Privatunternehmer waren. Bei den Domanialbesitzern wäre ein Grund zuzuteilen, bei den Privaten jedoch nicht, da sie sich ohnedies in den Händen der Bauern befanden. Brauhäusern wäre kein Grund zuzuteilen. Die Aufteilung der Felder, wo und was gepflanzt oder brach liegen soll, wäre den Bauern zu überlassen. Einstimmig aber nahm man den Vorschlag von Kempelen an, was die gemeindeeigenen Gründe und Weiden betraf. Die Erbfolge war eindeutig: dem älteste Sohn wäre es zu überlassen, ob er sein Erbe antreten wolle oder nicht. Wäre dies nicht der Fall, so müßte der neue Besitzer die anderen Geschwister anteilsmäßig ausbezahlen.

Auch die sumpfigen Gebiete wären zu vermessen, das Abbrennen des Rohres zu verbieten, damit in Ermangelung von Holz als Brennmaterial das Rohr als solches verwendet werden könnte. Was das Torfstechen, die Verwendung des Stroh, die Pflanzung schnellwachsender Bäume betraf, so sollte dieses Thema der ökonomischen Abteilung übertragen werden.

⁹⁸ *Ibidem*, fol. 4v.

⁹⁹ *Ibidem*, fol. 6.

Themen wie Kriegsverfassung, Militär, Kasernen, Proviant, Hafer- und Heulieferungen, Vorspann und Marschrouten wären dem Kriegsministerium zu überlassen; ebenso das Thema Justiz. Hier empfahl man lediglich, einen Arzt in die Gefängnisse zu entsenden, der den Gesundheitszustand der Gefangenen regelmäßig zu kontrollieren hatte. Eine Resolution vom 31. Dezember 1768 wäre diesbezüglich auch schon ergangen.

Die Sicherheitsfragen wären geklärt und wären auch rechtlich gut abgesichert. Wenn Rechtsbrüche nicht in den Vollzug gekommen wären, wäre es ein Versehen der Administration des Banats gewesen. Verbrecher würden zur Abschreckung öffentlich hingerichtet. Die Bewohner zu entwaffnen wäre unnötig da man im Begriff war, eine neue Verfassung für das Land zu erlassen und hierin Bezug genommen werden würde. Man war auch der Ansicht, die von Kempelen berichteten Vorfälle wären nicht der Rede wert und einschichtig gelegene Häuser können nicht geschliffen werden, man werde aber Bedacht darauf nehmen und zukünftig solche von vornherein zu verbieten. Die Maßnahmen die Kempelen vorschlug, den Pferdediebstahl durch eine spezielle Brandmarkung der Tiere einzudämmen, fand die Kommission bedenklich, man müsste diesbezüglich andere Vorkehrungen treffen. Diese von Kempelen geforderten Maßnahmen würden im Handel und beim Verkauf der Tiere hinderlich sein. Bezüglich des Schubes wurde angemerkt, dass er laut allerhöchster Resolution eingestellt wurde. Das Arbeitshaus betreffend: von der neuen Administration wäre eine Neuregelung zu treffen und auch die Frage zu erörtern, ob es zu erweitern wäre und welche Deliquenten dort eingeliefert werden sollten.

Was den allgemeinen Gesundheitszustand der Einwanderer und anderer Bevölkerungsteile betraf, wären die Anordnungen der Sanitäts-Hofdeputation zu befolgen; diesbezüglich wären auch schon verschiedene Anordnungen ergangen. Die Neuerrichtung von Spitälern scheitere aber an der finanziellen Möglichkeit, da der Geldfond dazu nicht ausreiche. Auch hätten die bisherigen Erfahrungen bewiesen, *„daß derzeit dergleichen Anstalten in dem Bannat noch nicht nöthig sind“*¹⁰⁰.

Das nächste große Themengebiet, welches abgehandelt wurde und auch Kempelen ein Anliegen war, war die Schulbildung und die Sitten. Hier fand die Kommission anzumerken,

*„daß die guten Sitten durch gute Schullen verschafet werden müssen“*¹⁰¹. Man stützte sich in weiteren Aussagen auf den Bericht von Daniel Lazarini, der grundlegende Massnahmen forderte. Die Grundforderung dieses Berichtes war, in jedem größeren Dorf einen „tüchtigen“ Lehrmeister anzustellen, der auch gleich das „Notariat“ – damit waren angefallene Schreibarbeiten der Gemeindeverwaltung gemeint, zu versorgen hätte; in den Schulen wäre der Katechismus in der Muttersprache zu lehren, ebenso das Rechnen, Lesen und Schreiben. Die Gemeinde hätte für die Besoldung der Lehrer zu sorgen. Laut einem Bericht vom 17. September 1768 wären im Banat schon 66 Schulen, die 1129 Kinder besuchten. Eine Resolution von 7. Jänner 1769 sah vor, dass in jedem Dorf in dem sich 60 Haushalte befänden, auch eine Schule errichtet werden sollte, wo ein Schulmeister den Unterricht versah. Ihm stünde eine Besoldung von 30 Gulden jährlich zu. Bei größeren Ortschaften mit über 60 Haushalte müßten dem Lehrer 40 Gulden und bei einer aus 100 Haushalte bestehenden Gemeinde 60 Gulden an Gehalt bezahlt werden.

Ein wichtiger Punkt war die Abfassung der Schulbücher in der jeweiligen Muttersprache der Schüler. Dabei wäre sowohl die cyrillische als auch die Lateinschrift im Druck zu verwenden. Diese Bücher sollten auch Gedichte, Gebete und Lieder enthalten. In den Städten Temeschwar, Theresiopel, Groß Becskerek, Werschez, Lugosch, St. Miklós, Carancebes, Weißkirchen und Csakova wären Hauptschulen zu gründen, die für die einheimische Bevölkerung gedacht waren, um ihnen die Möglichkeit zu geben, sich eine gewisse Schulbildung anzueignen. Diese Schulen wären deutschsprachig geführte Ausbildungsstätten für die walachischen und raizischen Studenten. Das erste Schuljahr wäre vom Ärar zu bezahlen.

Und auf solche Weise würden mit der Zeit aus dem Nationalisten gute Kneesen, Schullmeister auch Amtsschreiber und dergleichen subalterne Beamte entstehen; Zeigten einige der vermöglichen jungen Leute eine besondere Neigung zu den Studium, So hätten Sie nach einmall gefasten Deutsch. Sprache ohnehin die Gelegenheit sich ad Studia in Temeswar zu verlegen, wo die ersten Sechs Schullen durch die ex aerario bezahlte Jesuiten unentgeltlich tradiret werden; das in Bannat

¹⁰⁰ *Ibidem*, fol. 20v.

¹⁰¹ *Ibidem*, fol. 21v.

nöthige Polizey und Oeconomie =Weesen aber wird von dortigen jungen Leuten an besten bey den Verwalter=Ämtern, wenn man solche mit geschickten, und erfahrenen Beamten /: worzu Böhmische und Mährische Wirtschafts Beamte vorzüglich tauglich seyn dürften :/ besetzt, erlehrt werden können, besonders, wenn einmahl die Verwalter=Ämter eine gute, und bündige Anleitung, nach welcher Sie fürgehen müssen, haben, massen nicht alle theoretische Sätze sich in jeden Lande, mit Nutzen in Ausübung bring. lassen.¹⁰²

Um die Kinder und Eltern zum Schulbesuch anzuregen, wäre es gut, sie durch die jeweilige Verwaltung mit kleinen Geschenken oder Kleidungsstücken zu ködern; eine Kopfsteuer – bei Weigerung die Schule zu besuchen, wäre nicht zielführend. Während der Erntezeit wäre der Schulbesuch einzustellen, jedoch nach dieser Zeit war er wieder vorgeschrieben. Daniel Lazarini sei als Schulinspektor mit einem jährlichen Gehalt von 600 Gulden anzustellen, nebst einem zweifachen Heudeputat aus 12 Schober Heu bestehend. Die Religionsfrage und der Unterricht dazu wäre von der Illyrischen Hofdeputation zu klären. Die deutschsprachige Bevölkerung war auf die Verordnung der allgemeinen Schulpflicht die vor der Einführung stand, zu verweisen.

Die Verbesserungen in der Landwirtschaft wurden dem Hofrath von Kozian übertragen. Er müsse nach Lokalausganschein die Entscheidung treffen, wo am günstigsten der Weinbau, Plantagen, Ackerbau und ebenso die Feldrainbepflanzung angelegt werde. Er wäre auch zuständig dafür, Untersuchungen anzustellen, warum der banatische Wein in seiner Konsistenz nicht haltbar war. Ein weiteres Thema war die Brandweinherstellung: hier fand man, dass sie sich schwer unterbinden ließe. Es wäre vorteilhaft, nach dem Vorbild Englands vorzugehen und die „Ausschweifungen“ nach übermäßigen Alkoholgenuß zu verbieten. Dort konnte man dem Rum- oder Rackgenuß auch nicht Herr werden, also wurde nicht das Getränk verboten sondern die darausfolgenden Exzesse.

Viehzucht: die „wilde“ Viehzucht, wie Kempelen sie bezeichnete, wäre nach Ansicht der Kommission beizubehalten, da sie für einen Teil der Bevölkerung Nahrungsquelle und außerdem Steuereinnahmen waren und in das Fachgebiet der Ökonomie fiel. Ein Vorschlag dahingehend wäre, Meierhöfe zu errichten.

Pferdezucht: Hier gab es vorgeschriebene Punkte die jedoch nicht weiters aufgegriffen wurden, die Vorgangsweise des Salzeinnehmers Neumann war richtig. Die Schaf- und Ziegenzucht betreffend war man mit den Vorschlägen Kempelens einverstanden. Der Schweineimport sowohl als auch -export erzielte große Gewinne. Ein großer Anteil der Tiere stammte aus der Türkei. Da die Schweine in die Eichenwälder getrieben wurden, verschaffte dies dem Kameralgefälle eine gute Einnahmequelle.

Beim Manufakturenwesen berief sich die Kommission auf die verschiedene Verordnungen, welche in den vergangenen Jahren erlassen wurden, jedoch war man mit der Weisung des Kommerzes – keine neue Glashütte im Banat zu errichten einverstanden und die schon bestehende auch nicht weiter zu fördern. Der Färbepflanzenanbau – Waid- und Krapppflanzung: Kempelen ist der Fachmann und eine weitere Überlegung wäre es wert, Interessierte zum Anlernen nach Apatin zu schicke, um dort das Handwerk und die Verarbeitung zu erlernen. Ein Botaniker wäre ebenfalls in das Banat zu entsenden, damit er die Pflanzen und Kräuter untersuche und sie in einem Buch zusammenfasse. Das von Kempelen verfasste Buch über den Hanfbau wäre neu aufzulegen. Trotz seiner Bedenken wegen der klimatischen Verhältnisse sollten Olivenbaumpflanzungen vorgenommen werden. Keine nennenswerte Bewerbungen gab es zu den Themen Tierhäuteverarbeitung – ein Ausfuhrverbot war bereits erlassen worden, Maulbeerbaumzucht, Imkerei und Wachsherstellung, Metalle und Mineralien.

Die Handwerker waren nach der Generalverfassung der Zünfte der deutschen Erbländer zu behandeln. Man hoffte jedenfalls, dass trotz des schlechten Rufes des Banats Handwerker dorthin auswandern wollten. Dieser Zuzug würde sich auf die hohen Produktpreise regulierend auswirken. Eine Überlegung wäre es wert, einen Fond zu schaffen, aus welchem ein Krankenhaus für Handwerker errichtet werden könnte. Das Problem der Tagelöhner sei eine Aufgabe der neuen Landesverwaltung.

Auch in Wien hatte man die Unzulänglichkeiten der neugegründeten Handelsgesellschaften erkannt. Verbesserungsvorschläge wolle man hier nicht erteilen, diese würden auch in die Kompetenz der neuen Landesverwaltung fallen. Ein Wechselgericht wurde wiederholt durch mehrere

¹⁰² *Ibidem*, fol. 28ff.

Resolutionen angeordnet; war bis dato noch nicht eingerichtet worden, was an der damaligen banater Administration lag.

Das Straßenwesen, Brücken, Dämme und Überfahren wäre Sache des Hofkriegs- und des Kommerzienrates, hinge aber hauptsächlich davon ab, wie weit das Kartographieren schon geschehen wäre. Was das Wasserbauwesen anging, so wären die Fremautischen Gutachten in Betracht zu ziehen. Der Frachtlohn wiederum war eine Angelegenheit der neuen Verwaltung.

Vorsorgemaßnahmen bei Nahrungsmittelmangel wurden schon angeordnet. In Temeschwar wurde ein Magazin errichtet und dieses unter die Verwaltung eines Provisionsamtes gestellt. In den Distrikten wurde die Errichtung von Hambars befohlen. Entschädigungen bei Mißernten, Unfällen und Verunglückten wäre als Unterpunkt in das Kontributionsschema einzubinden. Empfehlung: Sich an die Vergütungen, wie sie in den deutschen Erbländen gebräuchlich waren, zu halten. Was die Bemaßungen und Gewichtsbenennungen anging, so wolle man eine einheitliche Bezeichnung und Eichung schaffen. Hausieren und Zwischenhandel wäre zu verbieten; Jahr- und Wochenmärkte fielen in die Kompetenz der neuen Landesverwaltung oder des Kommerzes. Die Besteuerung von verschiedenen Nahrungsmitteln und die Kontrolle darüber wäre ein Bereich der neuen Polizeiordnung. Post- und Beförderungswesen wäre von der kaiserlich-königlichen Hofkammer generell zu klären. Solange keine Gasthäuser mit Übernachtungsmöglichkeiten für Reisende im Banat bestünden, hätten die Verwalterämter diese Beherbergungsdienste weiterhin zu versehen.

Das Problem gute Dienstboten zu bekommen wäre möglich, da der Schub 1768 eingestellt wurde.

*Nachdem vermög allerhöchster resoluon [Resolution] der bishero von hiraus beschehene Schub in das Banat eingestellt worden; als werden künfftig keine liederliche Leuthe, od. Vagabunden hinab gelangen, folgsam andere ehrliche dienstboten die bißherigen abscheu verliehren, sich in d. Banat zu begeben; nebst dem ist auch zu hoffen daß der Mangel an Dienstboten aufhören werde, weilen die Impopulation des Banats seit einigen Jahren sich nahmhaft vermehret hat, wodurch also dem Übl, wider welches in ansehen der dienstbothen immer geklaget worden, abgeholfen seyn wird.*¹⁰³

Bei der Abfassung der neuen Polizeiordnung für das Temeschwarer Banat müßten neue Dienstbotenverordnungen inkludiert werden.

Ein weiterer Hauptpunkt der Kommission war das Finanzwesen, Kontributionszahlungen und Geldanlagen. Hier stand wieder die Forderung nach einer raschen Vermessung des zu verteilenden Landes.

Die Steuern, die ein Bauer zu bezahlen hatte, hingen vorerst von der Ausmessung der Gründe ab. Erst dann konnte über die weitere Vorgangsweise entschieden werden. Noch eine wesentliche Forderung war: Die Einführung von Grundbüchern; dies müsse per kaiserlich-königlicher Resolution erfolgen. Ebenso betraf es die Rückstände der Kontributionszahlungen, die bei Nichtzahlen eine Exekution nach sich zog. Erst wenn die Ausmessungen vollzogen waren, konnte bestimmt werden, wann die General- und Partikulargeldabführungen, die Festsetzung der Termine etc. zu geschehen habe. Die Kommission dachte daran, die mährische Instruktion als Richtschnur zu nehmen; die Kontributionserhöhung wolle man vorher nicht andenken. Was die Zahlungsbefreiung betraf, werde nach dem Generalgrundsatz, welcher für alle Länder gültig war, gehandelt werden; dazu zählte man auch das Banat. Die orthodoxen Geistlichen betreffend: Das „Synodo graeci Ritus n:u:“ müsse abgewartet werden, welches bis zum Zeitpunkt der Tagung der Kommission jedoch nicht erfolgte.

Wer außer den Bauern noch contribuieren sollte, wäre nach der Generalinstruktion zu bestimmen, ebenso die freiwilligen Beiträge. Die Judenfrage und Judentoleranztaxe betreffend, wäre die neue Landesadministration aufgefordert, eine neue Verordnung zu treffen, da die alte es nicht zuwege gebracht hatte, alles in den Griff zu bekommen. Von seiten der Hofkammer wurde ein Revisor namens Wolf aus der Buchhaltungsabteilung ins Banat abgeschickt, der nach seiner Rückkehr Vorschläge bezüglich der Abrechnung und Rechnungslegung vorlegen musste; das betraf gleichfalls die Abrechnung der Landgemeinden. Diese sollten nicht mehr für Zahlungsrückstände einzelner haftbar gemacht werden.

Die landesüblichen Zehntabgaben wären vorläufig beizubehalten. Pauschabgeltungen wären erst zu regeln, wenn eine ordnungsgemäße Grundverteilung vorgenommen wurde. Loskaufen vom Zehnt käme auf bestimmte Bedingungen an, die jedoch nicht näher erläutert wurden. Auch das sogenannte „Aufgabachtel“ bei der Zehntabführung wäre zwar nicht richtig,

¹⁰³ *Ibidem*, fol. 51f.

könne aber beibehalten werden. Restliche Fragen wie Transport der Zehntfrüchte, Vergütung, und Beschwerden der Untertanen wurde auf die allerhöchste Kommissionsrelation verwiesen. Der Verkaufspreis konnte im Moment nicht bestimmt werden, darüber sei später zu entscheiden. Was die „Überlassung der Früchte der Handlungs=Compagnie“ betraf, war diesfalls der Vorschlag schon gemacht worden. Jährlich müssen der Handelsgesellschaften 30000 Metzen Früchte verabfolgt werden, solange die Oktroidauer – Verbrauchssteuer auf eingeführte Lebensmittel – anhält.¹⁰⁴ Die verschiedenen Heu- und Fruchtlieferungen an die Bergwerkstädte wurden mit dem Departement in Montanisticis verhandelt. Vorrathshäuser wurden bereits gebaut; die Zehntbefreiung der Popen wurde eingeschränkt.

Was den Frondienst betraf, so war die Kommission einer Meinung, dass er bereits geregelt war. Er wurde nur für Arbeiten in Anspruch genommen, die in Zusammenhang mit und um Wasserbaumaßnahmen standen. Dieser Dienst wäre ausreichend bezahlt, um einen Ausgleich zu etwaigen Einbussen jeglicher Art zu schaffen. Man gestand aber ein, dass es Unregelmäßigkeiten gab und Abhilfe damit geschaffen werden sollte, indem man eine ordnungsgemäße Registrierung befahl.

Der Vorschlag Kempelens, ein einheitliches Schema bei der Vorspannpflicht zu schaffen wurde von der Kommission aufgegriffen und an die verantwortlichen Stellen im Militär weitergeleitet, dies betraf den Provinzialkommissarius Herdt.

Die nächsten Punkte, Bergwerke, Heu- und Fruchtlieferungen, Salzwesen und Maut, die Kempelen in seinem Elaborat ansprach, wurden von der Kommission so beantwortet, dass man sich diesbezüglich mit den zuständigen Hofstellen bereits in Verbindung gesetzt und teilweise Antworten schon erhalten habe, manche aber noch ausständig waren. Fiskalitäten, die im allgemeinen vom Landesfürsten, der zugleich der Grundeigentümer war, vergeben wurden, wären nach dem Jus Austriacum zu behandeln.

Um eine bessere Nutzung der Prädien zu schaffen, wäre man prinzipiell mit der Versteigerung einverstanden. Hierauf zielte auch der Vorschlag von Kempelen ab. Um sie besser verteilen zu können, wäre eine vorherige Vermessung notwendig. Hiervon wäre Ingenieur Oberstleutnant Elmpt zu verständigen.

Beschwerden gegen den Vorsitzenden des Prädienvereines wäre nachzugehen. Der bestehende Vertrag wäre mit Georgi – 23. April – zu kündigen und ein Termin für die bevorstehende Versteigerung festzusetzen; ebenso die Zahlungstermine der Verpachtungen. Weiters wäre darauf zu achten, dass Beamte aktiv als Arrendatoren nicht daran teilnehmen. Ihnen war es verboten, öffentliches Gut zu erwerben; Monopolstellungen einzelner Pächter waren ebenfalls zu vermeiden, denn davon hingen die Viehlieferungen nach Wien ab. Wäre dieser Fluß unterbrochen, käme es zu einer erheblichen Verteuerung des Rindfleisches auf den Wiener Märkten, und das war nicht erwünscht, denn

*...die monopolien aber überhaupt, und insonderheit aus der Ursache zu vermeiden seyn, damit die Herauslieferung der Ochsen zum Behuf der hiesigen Residenz=Stadt nicht gehemmet und keine theuerung des Rindfleisches verursacht werde, gleichwie aber jeden Unterthan in particulari zu gestatten wäre, sich in die Pachtung einzulassen, so scheint hingegen nicht rätlich zu seyn, daß die Dorfs=Gemeinden in concreto einige praedien in arenda nehmen, massen dieselbe andurch verleitet werden, ihre eigenen Wirtschaften zu vernachlässigen, im übrigen ist den Beamten durch allerhöchster resoonen [Resolutionen] ohnedem schärfest verbothen, in Pachtung einzutreten.*¹⁰⁵

Über das katastrophale Wald- und Forstwesen war man informiert, denn Graf Schlick hatte schon der Hofkommission einen Bericht erstattet. Am 10. März des Jahres wurde man in dieser Angelegenheit bei Maria Theresia vorstellig; eine Verordnung darüber wurde bereits erlassen. Es war dringend nötig, sofort Maßnahmen zu ergreifen. Die Kommission beschloss, die im Banat unfähigen Beamten aus ihrem Dienst zu entlassen und durch fähigere zu ersetzen. Als Durchführender wurde Freiherr von Maßenbach von Maria Theresia dazu ernannt. Abhilfe bei diesem Missstand zu schaffen erhoffte man durch böhmisches Personal. Ihnen sagte man gute Sachkenntnis in der Verwaltung nach. Das Jagdwesen unterstand der neuen Verwaltung; dementsprechende Erlasse mußten an die einzelnen Distriktsverwaltungen ergehen. Dem Militär und den Beamten wurde es verboten, in den Wäldern zu jagen, zumindestens solange, bis sich der Tierbestand erholt hatte. Das bei

¹⁰⁴ *Ibidem*, fol. 59v.

¹⁰⁵ *Ibidem*, fol. 67v-68.

Temeschwar befindliche Gehege wäre wieder herzurichten, damit der Verwaltungspräsident und seine Räte zu ihrer Erbauung der Jagd nachgehen könnten. Wenn der Präsident es wolle, könnte das Jagdhaus als seine Wohnung dienen.

Der Weinausschank, die Fleischbank bezw. Fleischverkauf, Brauhäuser und die Brandweinkesselsteuer fielen in das Aufgabengebiet der neuen Landesverwaltung; Fischerei und Teichnutzung waren ebenfalls von ihr zu regeln. Mittlerweile wurde aus politischen Gründen ein Verbot erlassen, dass aus Obst Brandwein hergestellt wurde.

Was die Errichtung von Mühlen betraf, hinge es von einem Lokalausweis der neuen Verwaltung ab. Die Windmühlen betreffend wären der Laxenburger Schlosshauptmann Oberst Brequin und Abbé Marçali um technische Vorschläge zu bitten.

Kalk und Ziegelbrennereien wären so zu belassen, wie es im Lande schon immer getätigt wurde. Man konnte dem Vorschlag von Kempelen nicht zustimmen, dass es kostengünstiger wäre, Ziegel in einem eigens errichteten staatlichen Ziegelofen zu brennen.

Am 23. Februar 1769 wurde von Maria Theresia in Form eines Handbillets die gegenwärtige banatische Verwaltung aufgelassen. Ebenfalls erging der Befehl, dass Graf Clary-Aldringen und Hofrat von Kempelen sich auf zehn Monate in das Banat zubegeben hatten, um die Landesverwaltung neu zu ordnen. Uneinigkeit herrschte, was die Anzahl der Administrationsräte betraf. Vizepräsident Graf Schlick fand, dass eine Anzahl von sechs Räten vollkommen genüge: vier, die die Angelegenheiten „pro publicis, politicis et Contributionalibus“ und zwei weitere, die „pro Justitiali“ regeln sollten.¹⁰⁶ Bei krankheitsbedingten Ausfällen, die im Banat häufig vorkamen, ließen sich die Aufgaben durch die Landesrichter oder Accessoren leicht bewältigen. Falls diese Anzahl wirklich nicht ausreiche, könne man immer noch auf zwei weitere „Supernumerari Räte“ – die würden unbezahlt ihren Dienst verrichten, benennen. Die ernannten Räte mußten aus dem Herren- und Ritterstand sein. Auch könnten Beamte, die keinerlei Erfahrung hätten und bestimmte Fähigkeiten nicht aufwiesen, diesen Dienst nicht versehen. Schon mit Datum 16. und 17. Dezember 1768, 14. Jänner und 28. Februar wurden Gehaltsverhandlungen für die neue

Administration durchgeführt. Hier deckten sich die Vorschläge von Kempelen mit den ausverhandelten.

Eine eigene Baudirektion wurde nicht genehmigt, jedoch wurde der eingebrachte Vorschlag, Bauzeichnungen von öffentlichen Gebäuden anzufertigen, für gut empfunden. Ebenso der Vorschlag, 500 Gulden eigenständig für rasche Reparaturen oder Instandsetzungsarbeiten ohne vorherige Genehmigung aus Wien zu verwenden. Distriktsverwaltungen mußten die Baurechnungen selber führen; gleiches gelte für wasserbauliche Maßnahmen.

Der letzte Punkt betraf die Impopulation des Banats. Hier wurden aus beiden Relationen, die Kempelen dazu verfasste, Punkte erörtert, zusammengefasst und als Grundlage für eine neue Politik beschlossen. Die Behörde beschloss, um die Auswüchse in den Griff zu bekommen und gezielte Vorbereitungen zu treffen zu können, nur 600 Familien pro Jahr einwandern zu lassen.

*Wird der Admaon [Administration] mitgegeben werden, auf eine alljährliche Impopulation von 600 Familien den Antrag zu machen, und zu solchem Ende in dem vorhergehenden Winter des erforderliche Bau-Holz vorbereiten zu lassen; Übrigens wäre deren einmal in dem Banat angelangten Colonisten nicht zu gestatten, in Hungarn sich zu begeben; Damit aber aller Zwang diesfalls verhütet werde, so werden die alhier ankommenden Colonisten, ob sie in Hungarn, oder dem Banat sich ansidlen wollen? von ihrer Abreise befraget, und nach ihrem freywilligen Verlangen instradiret.*¹⁰⁷

Bezüglich des Vorschlages von Kempelen, die Einwanderung von türkischen Bewohnern, Bulgaren, Albanern und Clementiner zu genehmigen, hätte man mit dem Hofkriegsrat schon Kontakt aufgenommen und darüber die Stellungnahme gefordert. Was die vorgeschlagene „innerliche“ Verbreitung betraf, wäre es an der neuen Administration gelegen, nochmals Vorschläge der Herrscherin vorzulegen.

Die Erbauung der Kolonistenhäuser sollte in dem Ausmaße geschehen wie bisher. Der Vorschlag von Kempelen einen größeren Raum zu schaffen, wäre mit mehr Aufwand und Kosten für das Ärar verbunden und daher nicht durchsetzbar. Genehmigt wurde jedoch, dass es ausreichend sei, einen Pflug für zwei Familien

¹⁰⁶ *Ibidem*, fol. 86f.

¹⁰⁷ *Ibidem*, fol. 90ff.

bereitzustellen, ebenso könnten sich zwei Familien die Zugtiere teilen. Dadurch könnte bei der Beschaffung der Tiere gespart werden. Den Beschwerden Kempelens, die er gegen den Provisor Hildebrand vorbrachte, werde nachgegangen und der beauftragte Revisor Wolf wäre beauftragt, eingehend zu kontrollieren.

Da es vorkam, dass sich deutsche Kolonisten mit einheimischen Walachen und Raizen verhehllichten, müßte man mit der Illyrischen Deputation Kontakt aufnehmen und wegen Privilegien verhandeln. Die Absiedelung der einheimischen Bevölkerung wäre voranzutreiben, jedoch wäre auf den aufkeimenden Haß zwischen beiden Nationen zu achten und tätige Ausschreitungen zu vermeiden. Die Besitzungen müßten finanziell abgegolten und ihnen ebenso wie den Deutschen, Häuser errichtet werden, daher gelte auch die Regelung von drei rückzahlungsfreien Jahren so wie bei den Kolonisten.

*Unter die Politische Ursache, so gegen die antragende Schiebung der Nationalisten streiten, kann jene vorzüglich gerechnet werden, daß der bey der Wallachische Nation gegen die Teutsche ohnehin glimmende Haß merklich vermehret werden dürfte, wenn selbe erfahren sollte, daß sie aus ihren von Vor=Eltern her inhabenden Wohnorten per deswegen translociret würden, damit die neue Teutsche Colonisten ein bequemerer Unterkommen finden mögen. Nebst dem verdienen ebenfalls die Cameral Betrachtungen eine Rücksicht, da nämlich denen übersiedlet werdenden Wallachischen dreÿ Freÿ=Jahre verliehen, und ihnen neue Wohnungen errichtet werden müßten, wodurch das aerarium einer Seits in dem Entgang des nunmehr beziehenden Contributionalis, und respec. in neuen Auslagen versezet würde. Inzwischen stellet man nicht gänzlich in Abrede, daß eine dergleichen Schiebung od. Übersiedlung in wichtigen Fällen mit guter, und bescheidener Art, sich werde bewürken lassen, wobey aber jedesmal die übersiedlende Schadloß zu halten, und denenselben insonderheit ihre Obst Gärten, oder andere durch ihren Fleiß genußbar gemachten Gründe um baare Berzahlung abgelöset werden müßten.*¹⁰⁸

Eine neue Landes- und Bergwerksverwaltung im Banat

Am 8. August 1769 trat Wolfgang von Kempelen seinen zehnmonatigen Aufenthalt in

seiner Eigenschaft als zweiter Kommissarius im Banat an. Kempelen hielt sich einige Tage in Apatin auf und reiste danach nach Temeschwar weiter. Dort traf er zeitgleich mit Graf Clary-Aldringen am 22. August ein. Während seines zehnmonatigen Aufenthaltes bis zum Mai 1770 verfasste Kempelen eine weitere Relation, die hier abgehandelt wird.

Nach Ankunft der beiden Beamten traten die neuernannten Räte zu einer Sitzung zusammen, in der die ersten Hauptinstruktionen zur neuen Landesverwaltung dargelegt wurde. Kempelen nahm in den nächsten Tagen noch an einigen Sitzungen teil, bevor er sich zu Ende des Monats nach Lugos begab, wo als erstes nach Beschluss der Hofstelle in Wien mit der Umsetzung der neuen Maßnahmen begonnen werden sollte. Die Vermessungsarbeiten waren schon im Gange und Kempelen mit den bereits angefertigten Karten zufrieden. Mit einer individuellen Zuteilung der Gründe – so wie Kempelen es gerne gehabt hätte, konnte jedoch noch nicht begonnen werden, da erst mit der Ausmessung einzelnen Dörfern begonnen worden war und eine zusammenhängende ausgemessene Fläche noch nicht bestand. Dieser Umstand hinderte Kempelen

*... sogleich eine Probe mit der Individual-Zutheilung eines National-Ortes vornehmen zu lassen. Allein da nur erst einzeln Dörfer aufgenommen waren, so konte ich hierinfall nichts unternehmen. Den zur Individual-Zutheilung ist unumgänglich nöthig, daß dasjenige Dorf, welches eingetheilt werden soll, nebst den angränzenden Gründen, derselbes umgebenden Dörfern auf einer Karte entworfen, und gleichsam eingeschränket vor Augen liege, um im Falle selbes zu wenig Grund hätte, man den Abgang von einem anderen mit überfüßigem Grunde versehenen ersetzen, oder aber wenn selbes dermalen zu viel Grund besäse, man auf derselbigen Seite, wo ein am Grunde am meisten Mangel leidendes Dorf angränzet, einen Theil dieses überflüssigen Grundes abschneiden, und einem solchen an Grund ärmeren Dorfe zuteilen, und überhaupt eine Verhältnismässige Gleichheit im ganzen beobachten könne.*¹⁰⁹

Um aber eine Probe aufs Exempel zu machen, ließ Kempelen den deutschen Ort Biled im Temeschwarer Distrikt vermessen und die Gründe zuteilen. Mitverantwortlich waren die beiden Militärbeauftragten, Hauptmann

¹⁰⁸ *Ibidem.*

¹⁰⁹ HKA Wien; HS. 496: Banat betreffende Landes- und Bergwerkseinrichtungen (1770), fol. 1-53.

Triebswetter und Leutnant Glaser. Sie befolgten die Anweisungen des Kommissars und hatten Erfolg. Während der Winterszeit konnte mit den Arbeiten nicht fortgefahren werden. Schon im März des darauffolgenden Jahres informierte er Graf Clary-Aldringen über die zukünftigen Pläne und wie der zuständige Oberstleutnant von Elmpt mit den Arbeiten fortfahren sollte: die Arbeiten im Lugojer Distrikt wären abzuschließen und danach im Lipovaer Distrikt zu beginnen. Dieser Forderung wurde nach einer mehrtägigen Sitzung im März 1769 Folge geleistet. Kempelen wünschte, dass die Waldgebiete in die Vermessung miteinbezogen werden sollten, um den Direktor des Waldwesens, Freiherr von Maßenbach, die nötige Karten zukommen zu lassen, damit mit der Bestandsaufnahme der Wälder begonnen und eine Einteilung für die benötigten Holzmenen getroffen werden könnte. Kempelen versuchte generalstabsmäßig vorzugehen. Jedoch schien sein Konzept nicht aufzugehen:

Endlich da ich die Individual-Grund=Zutheilung hauptsächlich bey den Deutschen Colonien unumgänglich nothwendig machte, weil/: wie mich die Erfahrung gelehret, und ich es schon öfteren unterthänigst angezeigt habe :/ in so lange dieselbe ihren Grund nicht Individualiter zugetheilte haben werden, keine Hoffnung zu ihrem Aufkomen, und zu derer endlichen Befreyung des höchsten Aerary von unaufhörlicher Anticipationen ist, so habe ich angerathen eröffneten Herrn Obristlieutenant aufzutragen, daß Er die 26 deutsche Colonien Örter von welchem ich obangeführter Nota ein Verzeichniß beygelegt habe, vorzüglich vornehmen, und wenigstens die unterstrichenen als welche es am nöthigsten haben, noch heuer zutheilen möchte. Zu wessen sicherer, und genauerer Befolgung ich noch einige Observations Punkten, welche ich um nicht zu weitläuffig zu werden hier nicht wiederhollen will, sondern die in der ob angezogene Nota nachgesehen werden können. Mit diesen meinem Antrag waren des Herrn Grafen v. Clary Excellent sogleich einverstanden, und veranlasten bey der Landes Administration hierwegen die nöthige Expedition an mehrbemelten Herrn Obristlieutenant. Dieser hat auch sogleich diesen Frühling einige Officiers zur Aufnehmung der an der Maros gelegenen Deutschen Örter abgestellt. Allein zu Anfang Juny, als ich dieselben Gegenden verlassen, war noch mit der Zutheilung kein Anfang gemacht,

und wie ich erste von einigen Tügen von einem bey der Massierung angestellten Officier die Nachricht erhalten habe, so soll noch kein einziges Deutsches noch Wallachisches Dorf in die Eintheilung genommen worden, und sogar der Antrag hierzu noch weit entfernert sein.

Wenn also mit demjenigen, welches der Grund worauf fast die ganze Landes-Einrichtung gebauet werden soll, so langsam verfahren wird, so folget von sich selbst, daß noch eine ziemlich lange Zeit verstreichen wird, bis sich nur in einem kleinen Theile des Landes die Spur meiner neuen Soliden, und Systematischen Einrichtung zeigen wird. Die Absicht der so kostbaren Aufnahme des ganzen Landes ist nicht bloß die Karte davon zu haben, und hierauf einige Jahre lang zu warten, sondern nach, und nach neben der Ausmaß auch zugleich einen Bezürk um den anderen durch die Individual-Grund=Zutheilung zu regulieren.¹¹⁰

Ein kleines Detail am Rande ergab sich bei der Herstellung der gedruckten Konstriptionsbögen. Der Auftrag dazu erging im Oktober 1769 an die neue, in Temeschwar gegründete, Buchdruckerei. Da man es aber nicht schaffte, diese rechtzeitig mit allen Druckereitensilien zu bestücken, blieb der Auftrag liegen und konnte erst Monate später in Pest gedruckt werden. Als dann nach geraumer Zeit die Korrekturbögen zur Abnahme an Kempelen geschickt wurden, waren sie nicht fehlerfrei und von schlechter Druckqualität. Bei seiner Abreise im Juni 1770 nach Preßburg war noch immer nicht geklärt, ob die Bögen einwandfrei geliefert werden konnten.

Das Hauptproblem aber war der „elende Zustand“ der Kolonisten. Die Katastrophe, die sich abspielte, war nicht zu übersehen und unbeschreiblich. 500 Kolonistenfamilien aus den vorhergehenden Jahren hatten noch immer kein eignes Dach über dem Kopf und waren 1769 unter äußerst schlechten Bedingungen immer noch fremdeinquartiert. Durch wetterbedingte Ernteausfälle und Sturmschäden litt die Bevölkerung enorm. Hier rächte sich die schlechte Qualität bei der Bauweise der Häuser. Nachfolgend Kempelens verfasster Bericht vom 5. Oktober 1770:

Als ich in das Land kam, fand ich überhaupt die Deutschen Colonien in einem elenden Zustande. Eine in den dortigen Gegenden in das zweyße Jahr angehaltenen ausserordentlich trokner Witterung hat einen allgemeinen Mißwachs, folglich grosse Noth unter diesen

¹¹⁰ Ibidem.

Leuten verursacht. Hierzu sind noch die häufigen Sturmwinde gekommen, wodurch viele Dörfer namhaft beschädigt, besonders aber Csataad, Jecsa, Csakelhaz, Billied, und Hatzfeld, die mit überaus schlechten Tächern versehen waren, nicht nur allein größten Theils abgedeckt worden, sondern auch ein Theil ihrer Häuser gänzlich eingestürzt ist. [...] Den neuangelangten Hl. [Hochlöblichen/Herren] Administrations Rätthen fehlte es noch an der bey diesem Geschäft unentbehrlichen Kantniß des Landes, und der Colonien selbst. Zu dem was ihre Anzahl theils durch Abwesenheit, theils durch Krankheiten einiger Individuorum schon bey der zweyten Session nur auf zweye eingeschränket, welche ohnehin nicht hinlänglich waren nur die täglich vorkommenden Geschäften zu besorgen. Der Salz-Einnehmer von Lippa Hl. Neumann v. Buchholt wäre meines Erachtens noch der einzige gewesen, den ich diese Sache gewachsen zu seyn glaubte. Allein ob er schon auf der einen Seite die hinlängliche Känntniß, und eine durch so lange Übung erlangte Fertigkeit in Colonisten-Sache besaß, so fehlte es ihm doch auf der anderen Seite an genugsamer Autorität, und Ansehen, weil er eben durch fälschliche, und seiner Ehren nachtheilige Angaben in eine Inquisition verflochten war.

Beÿ so gestalten Umständen war daher kein anderes Mittel, als daß ich mich aus Liebe zum höchsten Dienst selber entschloß, die Besorgung und respective die Direction dieses so weitläuffigen, und den kleinsten Detail erfordernden Colonisten Geschäfts, welches mir ohnehin von der vor zweÿ Jahren aufgehabten Untersuchungs=Commission her vollkommen bekannt war, mit Einwilligung des Ersten Herrn Commisary Excellenz freywillig über mich nahm, und sodann auch so lange ich in dem Lande verblieb fortführte. Ich muß auch gestehen, daß mich dieser Gegenstand immer so sehr beschäftigte, daß ich den größten Theil meiner Zeit, so wie es meine Conceptionen weisen, hierdurch verwenden mußte.

Um aber zur Vollführung meiner Vorkehrungen die nöthigen Gehilfen zu haben, so habe ich sogleich bey meiner Ankunft in Lugos dem obbemehlten Salz-Einnehmer Herrn Neumann v. Buchholt in dessen Geschicklichkeit, und Diensteyer ich aus Erfahrung das größte Vertrauen setzte, und dem Ingenieur Conductor Sax dahin beruffen, mit denenselben vorzüglich das Colonisten-Bau-Wesen concertiret, und sodann dem ersteren nebst den von mit Ao.[Anno] 1768

vorgeschlagenen, und allerhöchsten Ortes begnehmigten Impopulations Haupt-Instruction noch anderer hier sub G anverwahrte Special-Punkten übergeben, und sogleich beyde zu Vollbringung ihrer Aufträge auf die Colonisten-Örter abgeschicket.

Diese Vorkehrungen aber betrafen nur die schon wirklich existirenden Colonisten-Örter. Nun mußte ich auch nicht nur allein auf die das folgende Frühjahr anzulegende, sondern auch, da die gesamten Praedien durch eine Versteigerung verpachtet werden sollten, dahin bedacht seÿn, daß zur künftigen Impopulation der auf 3 Jahre hinlängliche Grund vorgehalten werde. Weil nun ihre Kayserl. Königl. Apostol. Majestät in Erwägung der durch mich in meiner Impopulations-Relation weitläuffig angeführten Gründen allergnädigst zu befehlen geruhet hatten, daß in Zukunft bey der Banatischen Impopulation ein festes System gefasset, und vermög demselben der jährliche Antrag nur auf die Erbauung von 600 Häusern gemacht werden soll, so habe ich also nur auf diese jährliche Anzahl von 600 Häusern gemacht, und in den sub H nebenkommenden Nota der Landes=Administration die Anzeige gemacht, welche Praedien zur heurigen Impopulation alsogleich vorzubehalten und welche noch auf ein und respective zweÿ Jahre zu verpachten, sodann aber zur Impopulation zurück zunehmen wären. Beÿ diesen Entwurf habe ich immer auch darauf Rechnung gemacht, daß nach jeder männlichen Meinung durch die bevorstehende Ausmaß, und Individual-Grund-Zutheilung bey den Meisten sowohl Deutschen, als National=Ortschaften überflüssiger Grund entdeckt werden wird, welcher hinlänglich seÿn wird, die Hälfte der jährlich angetragenen 600 Häuser zu fassen, daß folglich nicht nöthig seÿn wird, den ganzen Antrag der Impopulation immer bloß auf Praedien zu richten. Ja, ich geträute mich im voraus unterthänig zu versichern, daß wann einmal einige Districte aufgenommen, und die Dorfsgründe eingetheilet seÿn werden, man gewiß so viel überflüssigen Grund finden wird, daß man die Praedien noch viele Jahre mit der Impopulation gänzig verschonen, dem ansehnlichen Provent, den Sie dermalen abwerffen, erhalten, und dennoch die Impopulation ihren guten Fortgang haben wird können. Ich kann dieses bereits durch Proben bekräftigen, und hiergleich eine anführen.

Ich habe in dem Lippaer-District ein Wallachisches Dorf Allios aufnehmen, und zugleich dessen Inwohner beschreiben lassen. Es hat sich gezeigt, daß sich daselbst nur 312

Familien befinden, welche doch einen Grund von 14007 Jochen besaßen. Der hier sub I. angebogene Plan zeigt klar, wie wenig dieser Grund bisher bebauet war, und was für ein grosser Strich davon öde liegend geblieben. Durch die Berechnung hat man gefunden, daß noch ein schönes Deutsches Dorf von 87 Häusern daselbst bestehen, und über dieses noch ein Stück Wald von 987 Jochen abgeschnitten, und gehegt werden könne. Nachdem ich dieses Terrain letzten Frühling selber in Augenschein genommen, habe ich sogleich die Anlegung eines Dorfes an der Landstrasse von Temesvar nach Lippa, und die Individual-Grund-Austheilung veranlassen, und hoffe, daß solches bereits, in vollem Bau begriffen seyn wird. Der obangebogene Plan zeigt die Lage des Dorfes, und die Eintheilung des Grundes. In dieser aus fruchtbaren Anhöhen, und Thälern bestehenden hie und da mit Bächen durchströmten, mit gutem Wasser, und Holz versehenen Gegend werden Deutsche Colonien vortrefflich bestehen, und viel ehe aufkommen, als auf dem meist auf dem flachen Lande gelegenen Praedien ...¹¹¹.

Als Kempelen noch im Herbst 1769 versuchte, das für 600 neue Kolonistenhäuser benötigte Bauholz zu organisieren, stieß er auf unüberwindliche Hindernisse. Die vorgenommenen Holzschlägerungen wurden in einem entfernt gelegenen Teil des Banats getätigt, was wiederum ein Transportproblem darstellte. Nach einer Kostendurchrechnung ergab sich kein Verdienst für die Bevölkerung, was Kempelen seinen eigenen Angaben nach aber als zulässig fand. Er wollte, dass die Holztransporte von den deutschen Kolonisten durchgeführt werden sollten, um ihnen eine Verdienstmöglichkeit zu verschaffen. Dies jedoch ließ sich nicht in die Tat umsetzen, wie er in seinem späteren Bericht detailliert beschrieb:

Als ich im November den hier in Abschrift beyliegenden Überschlag M des für die 600 Häuser erforderliche Bauholz von dem Ingenieur Sax erhielt, überschickte ich solchen mit einer Nota an die Landes-Administration, und ersuchte dieselbe wegen der zeitlichen Herbeyschaffung dieses Holzes sogleich das nöthige zu veranlassen. Sie gab alsobald den diesfälligen Befehl dem Waldamt. Allein dieses veranlaste den Holz-Schlag in der entferntesten Gegend nämlich zu Ende des Lippaer Districts, und dessen Antrag nach hätte dieses Holz durch die Unterthanen gefällt, ausgehauen, und bis

in den Csanader und Becskereker District zu 6 bis 7 Stationen weit verführt werden sollen, und zwar gegen einen so geringen Lohn, daß genau der Holz-Schlag bezahlt gewesen wäre, und der Unterthan die so weite, und beschwehrliche Fuhr umsonst hätte verrichten müssen. Ich könnte also diese Bedrückung des Unterthans nicht zulassen, und machte daher zu einiger Erleichterung dieses so beschwehrlichen Transportes folgende Veranstaltung: daß nämlich ein Theil dieses Holzes durch die Lippaer-Districts-Unterthanen nur bis nach Allios nämlich eine Station weit aus dem Walde geführt, von dannen aber durch die in der Nähe gelegenen Deutschen Ortschaften gegen baare Bezahlung der Stationen an dessen Bestimmung transportiret, und dadurch zugleich diesem ohnehin wegen Miswachs nothleidenden Deutschen Colonien ein Verdienst verschafft werden soll. Wegen dem anderen in dem Kapolaeser-Process gefällten Theil des Holzes fand ich kein anderes Mittel, als dasselbe bis an die Maros führen, daselbst in Salz-Bletten laden, und bis nacher Csanad zu Wasser transportiren zu lassen. Allein beyde diese Anträge fanden im darauf gefolgten Frühjahr nicht Statt. Denn die fast bis zur Aernde angehaltene nasse Witterung hat die Strasse unwandelbar, und die unerhörte Austretung aller Flüsse die Schiffahrt impracticable gemacht. Ich war daher genöthiget nach dem Anrather des Hl. v. Neumann meine Zuflucht zu dem 7bürgischen Floßholz zu nehmen, und habe noch wehrend meines Aufenthaltes in Lippa die Erkauffung etlich und zwanzig derley Flößen veranlassen, und solche nacher Csanad abgeschicket. Aber auch dieser Holz von Csanad aus bis zu den neuanzulegenden Örtern zu bringen, war darzumal wegen der ausserordentlichen Überschwemmung unmöglich. Und wie ich von besagten Hl. v. Neumann nur erst vor Kurzen die Nachricht erhalten, so soll bis zur Stunde noch nicht die ganze Erfordernuß an Ort, und Stelle haben gebracht werden können, so daß man an manchen Örtern nicht einmal den Zimmerleuten genugsam Arbeit verschaffen kann. Wenn also die gänzliche Herstellung der für heuer angetragenen 600 Häusern nicht bewürket werden sollte, so ist solches bloß der unvorgesehenen äusserst beschwehrlichen Herbeyschaffung des Holzes, und dem unabhelflichen Mangel des zum Häuser-Stampfen unentbehrlichen Strohes zuzuschreiben. Bin ich übrigens hier etwas zu

¹¹¹ Ibidem.

weiläufig geworden, so ist es bloß in der Absicht geschehen, zu zeigen, daß ich meines Ortes an Sorgfalt, und den nothwendigen Veranstaltungen nichts habe ermangeln lassen. Ja zu noch weiteren Beweiß, daß ich auf alle mögliche Gegenstände bedacht zu seyn getrachtet habe, so lege ich hier noch eine andere obgedachten Herrn Neumann v. Buchholt unter den 9ten Jänner zugefertigte aus 25 Punkten bestehende, und bloß die heurige Impopulation betreffende Privat-Instruction sub N gehorsamst bey, ...¹¹².

Kempelen war von den Fähigkeiten des Herrn Neuman von Buchholt überzeugt und hatte Vertrauen in seine Fähigkeiten und Aufrichtigkeit. Der neue gewaltige Zustrom von 3000 Familien im Jahr 1770 ließ die gesamte schon immer schleppend vor sich gehende Organisation vollends zusammenbrechen. Kempelen scheiterte mit all seinen guten Vorsätzen und begonnenen Durchführungen. Ein von ihm vehement gefordertes Einwanderungsverbot aus den westlichen Ländern in das Banat kam zu spät. Er suchte nach Erklärungen und Rechtfertigungen:

Erstens: Damit bey der so kostbaren Impopulation der rechte Entzweck erreicht werde, so muß solche nicht übertrieben, sondern bey dem schon einmal gefaßten System jährlich nicht mehr als 600 Häuser zu erbauen geblieben werden. Es sind noch von dem verflossenen Jahre 500 noch nicht etablirte Colonisten Familien übrig geblieben, die über Winter in anderen Deutschen Dörfern eingelegt gewesen. Derer Anzahl soll durch die heuer in das Land gekommenen bereits auf 3000 angewachsen seyn. Diese alle unterzubringen mit eigenen Häusern, Gründen, und Einrichtungen zu versehen ist unmöglich und zwar aus folgenden Ursachen.

Imo: Weil man bey der Verpachtung der Praedien nur so viel zurückbehalten hat, als zu dem angetragenen 600 Häuser nöthig waren.

2do: Weil noch kein einziger District ganz, und in einem Zusammenhang aufgenommen ist, daß man daraus ersehen könnte, wo noch neuen Dörfer ohne Nachtheil der dermaligen angeleget werden könnte? Solches aber auf Gerade wohl zu thun nie rathsam wäre.

3tio: Weil man mit Erzeugung mehrern Bauholzes, und dessen zufuhr ohne der äussersten Bedrückung und Verhinderung des Unterthans in seiner Wirtschaft nicht aufkommen kann,

4to: Weil man die nöthigen Gerätschaften, als da sind gute Wägen, Pflüge, und dergleichen, sodann das erforderlichen Vieh nicht in so grosser Anzahl aufzutreiben in Stande ist.

Man wird das äusserste anordnen, und sehr zu frieden seyn müssen, wenn man diese 3 000 Familien von nun an in zwey Jahren, wenn auch unter dieser Zeit keine einzige neue nachkommen sollte, wird unterbringen, das ist förmlich ansiedeln können. Unter dieser Zeit müssen sie dem anderen Deutschen Colonisten zur größten Last bey denenselben einquartiert, und mit täglicher Verpflegung kostbar unterhalten werden.

Meine unmaßgebliche Meinung wäre daher, daß man nicht nur allein alle Werbungen, in soweit nämlich solche noch dermalen bestünden, sogleich einstellen, sondern auch alle Vortheile, die man bisher dem Fremden, um sie in grösserer Anzahl herbeyzulocken, angedeyen lassen, nämlich die ausgeworffenen Reisegelder, und Anticipationen gänzlich aufheben, daß man um die hierherkunft dieser Leute zu verhindern an den Örtern wo Sie bisher durch eigens bestellte angeworben, und in das Banat zu ziehen beredet worden, alsobald kund machen lassen sollte, daß wegen alzu schnell angewachsener Anzahl binnen dreÿ vollen Jahren kein einziger Colonist mehr in das Banat angenommen werde. Ich sage in dreÿ Jahren, weil ich zu Unterbringung der bereits im Lande befindlichen Familien wenigstens zwey Jahre rechne. Das dritte Jahr aber dazu nöthig zu seyn machte, daß man einmal soviel Zeit gewinne, die Häußer ehe zu bauen, als die Leute ankommen, so können sie hernach gleich ihre Wirtschaft antreten, und nach dem Freÿjahren Contribuenten werden. Wenn die Banatistische Ansiedlung nicht einmal in diese Ordnung gebracht wird, und man nur immer bekümmert seyn muß eine überhäufte Anzahl armer Ankömmlinge in der Eile schlecht, und nur zur Noth unterzubringen, so kann ich von derselben nimmermehr einen guten Erfolg versprechen...¹¹³.

Die Neuankömmlinge lebten unter unvorstellbar katastrophalen Bedingungen. Oft nicht einmal mit dem Notwendigsten versehen, vom Hunger geschwächt, geschwächt von der langen und mühsamen Anreise und den ungewohnten klimatischen und mangelnden hygienischen Verhältnissen starben sie zu hunderten. Eine ausgebrochene Epidemie –

¹¹² Ibidem.

¹¹³ Ibidem.

wahrscheinlich Flecktyphus – tat das übrige. Der Spruch, der sich aus der damaligen Zeit erhalten hatte: „Die ersten fanden den Tod, die zweiten bittere Not, die dritten ein karges Brot“, schien sich zu bewahrheiten, ebenso der im Volksmund geprägte Ausdruck für das Banat „Grab der Deutschen“. Eigenartigerweise scheinen in all den von Kempelen verfassten Berichten diese Ereignisse nicht auf. Er schrieb zwar von diversen Gebrechen, die waren aber seiner Meinung nach immer in den Griff zu bekommen. Er übte Kritik an der Verwaltung in Temeschwar und den einzelnen Distrikten aber auch an den Siedlern selbst. Trotz aller katastrophalen Umstände sah sich Kempelen noch immer in seiner Meinung bestätigt und stand einer zukünftigen Zuwanderung in das Banat positiv gegenüber:

Bisher ist immer eine grosse Anzahl Leute dahin geloffen, die in anderen Ländern sich ihre Nahrung durch Tagwerk erworben, und nie keine Wirtschaft getrieben haben, folglich dem Feldbau nicht einmal verstehen, diese sowohl als anderer schlechte Leute, und Müßiggänger würden hindangehalten. Denn der Ruf würde sich bald verbreiten, daß man in dem Banat gegen die Colonisten nicht mehr ohne Unterschied so verschwenderisch freygebig seye, und nur solchen Leuten unter die Arme greiffen, die es bedarfen, und Fleiß bezeigen, sich in ihrer Wirtschaft empor zu schwingen. Diejenigen, die einmal gut untergebracht sind, und anfangen in ihrer Wirtschaft aufzukommen, wie es derer bereits viele in dem Lande giebt, die sind die besten Werber. Sie schreiben ihren Zurückgelassenen Befreundten, und reitzen Sie an auch herein in das Land zu ziehen. Es werde sich sogar bemittelte Leute einfinden, die ihre Häußer bey der Antretung gleich bezahlen, und nicht den geringsten Vorschuß fordern werden. Die ärmeren werden sich nicht wie bisher immer auf neuern Vorschuß steiffen, und weil man Sie so eifrig geworben, und geschmeichelt hat, denken, daß man ihrer so nöthig haben, und daher in ihren Verlangen unersättlich seyn, sondern Sie werden, weil Sie freywillig, und ungebeter gekommen sind, alles was die Landesfürstin für Sie thut, als eine bloße Gnade ansehen, mit wenigen zufrieden, und mit demselben auszulangen besorgt seyn. Kurz: Je weniger Mühe, und Sorgfalt man anwendet, Colonisten herbey zu bringen, desto besseren Erfolg hat die Impopulation, und weniger Vorschuß man dem Colonisten leistet, desto ehe kommen dieselben auf.

Dieser Satz dürfte zwar etwas paradox scheinen. Allein ich würde mich nicht unterfangen demselben hieher zu setzen, wenn ich nicht durch eine 15. jährige Erfahrung von dessen Wahrheit vollkommen überzeugt wäre, und die bisherige Banatische Impopulation ihn selbst bekräftigte.¹¹⁴

Was die Siedler betraf, so fand Kempelen, dass sie mehr Einsatz und Eigeninitiative zeigten und nicht warten sollten, bis der Staat sie vollends mit allem versorgte. Dazu war es natürlich nötig, dass sie den benötigten Grund und Boden zum Bebauen bekamen und sich sofort selbst um den Unterhalt kümmern mussten. In diesem Punkt hatte sich seine Einstellung gegenüber den Siedlern nicht geändert. Er bezog die gleiche Position wie schon im fünften Punkt seiner 1768 erstellten Relation. Kempelen führte dazu das Beispiel der Ansiedlungen auf ungarischen Privatherrschaften an. Die Siedler wären mit dem nötigen Bauholz und Grund versehen worden und hätten sonst keinerlei weitere Unterstützung erhalten. Man gewährte ihnen zwei bis drei Freijahre und danach wären sie sofort in den normalen Lauf der Dinge integriert. „Der Reitz, gleich bey der Ankunfft, ein fertiges Haus beziehen, und den dazu ausgemessenen Grund antretten zu können, ist viel zu groß, als daß man nicht auf jährliche 600 Familien sichere Rechnung manchen könnte ...“¹¹⁵

Die Aufstellung einer eigenen Impopulationskommission konnte er nur dann gut heißen, wenn sie auch arbeite und mit Fachleuten besetzt wäre, die ausreichend Landeskenntnis besäßen und die etwas vom Bauwesen und der Landwirtschaft verstünden. Was man von den damaligen Administrationsräten nicht sagen konnte! Kempelen übte Kritik an der Unwissenheit und Ignoranz der Beamten. Trotz aller Misere die sich abspielte, hatte er Vertrauen zum Salzeinnehmer Neumann von Buchholt und beauftragte ihn mit der interimistischen Leitung des Impopulationswesens nach seiner Abreise:

Da ich überzeugt war, alle oben angeführten Eigenschaften in dem erörterten Herrn v. Neumann anzutreffen, und da mir allernädigst erlaubt war demselben in Colonisten-Sachen zugebrauchen, so habe ich demselben bey meiner Abreise die Interimal-Direction des Impopulations-Wesens übergeben. Damit nun derselbe, da ohnehin wegen seinem aufgehabten

¹¹⁴ Ibidem.

¹¹⁵ Ibidem.

*Salz-Einnehmer Dienst andere Vorsehung
geschehen dürften, doch einen Bestimmten
Dienst, und Namen, und dadurch das nöthige
Ansehen habe, so bitte ich hiermit demselben
unterdessen, bis Ihre Majesät Ihrer
allergnädigsten Zusage nach ihn mit der
Administrations-Raths-Stelle consoliren werde,
den Titel eines Impopulation-Directors
beyzulegen, und da er sich wie ich oben
weiläufiger angeführet habe, und es durch
mehrere Briefe darthun kann, von der
Impopulations-Commission so manchfältig in
seinen Operationen gehemmet zu werden
beschweret, bey derselben zu verfügen, daß sie
ihn in seinen Verrichtungen um so viel weniger
irre machen soll, als Er ohnehin von mir in allem
und jeden genugsam instruiert worden ist.*¹¹⁶

Kempelen fand den nächsten großen Fehler bei der banatischen Impopulation darin, dass Dörfer, die schon längst fertig waren, noch immer unter der Aufsicht der Impopulationsdirektion standen. Diese Dörfer wurden noch immer als neue Siedlungen angesehen werden und daher noch unter die Antizipation fallen. Das würde die Bewohner hindern, selbständig zu werden. Die Siedler verlangten immer mehr an Zuschüssen, kümmerten sich nicht um ihre Häuser und um das Vieh. Wenn etwas kaputt gegangen war, wandten sie sich an die Verwaltung und verlangten, dass es repariert werden sollte. Sie rührten keinen Finger. Das gleiche passierte, wenn ein Nutztier verendete. Sie forderten Ersatz für das tote Tier. Es kam auch vor, dass Leute das Vieh schlachteten oder heimlich verkauften, dann angaben, dass es gestohlen wurde und so wieder ein neues Tier zu bekommen. Diese Dörfer sollten den betreffenden banatischen Verwaltungsbezirken unterstellt werden.

*Schon seit drey Jahren, seit dem mir nämlich
in diese Sache einiger Einfluß gestattet wird,
bestrebe ich mich es dahin zu bringen, daß doch
einmal die fertigen Colonisten=Örter von dem
Impopulations-Wesen abgesondert, und dem
Districts-Verwalterämter unter ihre
vollkommenen Jurisdiction, wie alle übrige alte
Deutsche Dörfer übergeben werden solten.
Allein ich habe solches noch bis diese Stunde
nicht bewürken können. Ich habe noch letzts
unter d. 23. März dieses Jahres der Landes-
Administration die diesfällige schriftliche
Erinnerung gemacht, ob aber herauf mittler Zeit
etwas vorgenommen worden, ist mir unbekannt.*

*Wenigstens war bey meiner Abreise hierwegen
noch nichts zu hören. In so weit es nun nicht
geschehen wäre, so würde ich hiermit
unvorgreiflich einrathen, daß bemelter Landes-
Administration sogleich nachdrücklich
aufgetragen würde, daß Sie dieses nicht nur
allein in Ansehung der wirklich noch unter der
Colonisten-Direction stehende Dörfer
bewürken, sondern auch in Zukunft dahin
bedacht seyn möchte, daß die neu anzulegende
Dörfer, so bald die Häuser fertig, mit Inwohnern
besetzt, und diese mit dem nöthigen versehen
sind, den betreffenden Verwalter-Ämtern
untergeben werden.*¹¹⁷

Diese Feststellung fand in einem weiteren Punkt – nämlich der Kontributionszahlung, ihre Fortsetzung. Kempelen fand, dass drei rückzahlungsfreie Jahre ausreichend wären. In vielen Fällen konnte mit der Rückzahlung nicht begonnen werden, da den Bauern oftmals ihre schon gerodeten Felder, welche „er sich mit saurer Müh, und Arbeit von Dorn, und Hecken gereinigt hat“, nach einer später erfolgten Zuteilung der neuvermessenen Gründe wieder weggenommen wurden und er mit der mühevollen Arbeit von vorne beginnen musste. Das führte natürlich zu heftigem Widerstand und war mit ein Grund, warum die Zahlungen bis dato nicht angelaufen waren. Der 31. Punkt in der Landesverfassung hieß:

*Wenn sich einige Colonisten über die ihnen
erbaute Häuser zur Aufnahme ihrer Wirtschaft
Ställe, Schupfen, oder Scheuern auf eigene
Kosten erbauen wollen, so sind Sie mit dem
dazu benöthigten Bauholz unentgeltlich in
diesem Lobwürdigen Vorhaben zu unterstützen,
jedoch mit dem Beding, daß sie sich in solchem
Falle, das Holz aus den Waldungen selber
herbey führen müssen ...*¹¹⁸.

Dieser Punkt wurde von der zuständigen Verwaltung nicht beachtet. Die Siedler gingen daher daran sich selbst zu behelfen und schlägerten das Holz dort, wo sie es wollten, ohne Rücksicht darauf, ob ihnen ein Waldstück zugeordnet wurde oder nicht. Kempelen dazu:

*...so habe ich in einer unter den 23ten März
an die Landes-Administration erlassenen hier
sub O Abschrift in Abschrift beyliegenden Nota
die Nothwendigkeit angezeigt, wenigstens für
die von dem Gehölze weit entfernte Dörfer die
Waldungen zu bestimmen, woher sie das zu
ihren auf eigene Kosten zu führende Gebäude
erfordenliche Bau- und auch unumgänglich
nöthige Brennholz, und unter was für*

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ Ibidem.

Praecautioenen herzuholen hätten. Ich habe auch hierwegen mit dem das Wald-Weßen regulirenden Freyherrn v. Maßenbach eine mündliche Verabredung gepflogen, und demselben eine Specification von den mit Holz zuversiehenden Dörfer übergeben lassen. Worauf mir derselbe auch zugesagt, diese Sache sich angelegen seyn zu lassen.¹¹⁹

Wie chaotisch es in den verschiedenen Verwalterämtern zuing, belegte Kempelen mit dieser Äußerung:

Wie nöthig es seye bey den Banatischen Verwalterämtern eine andere Verfassung und Ordnung einzuführen, davon hat mich mein Aufenthalt in Lugos überzeiget. Ich habe die Amtirung des dortigen Verwaltersamts in der größten Unordnung angetroffen, und war genöthiget um nur die allergrößten Mißbräuche abzustellen, unterdessen und bis eine förmliche neue Instruction ausgearbeitet seyn würde, das hier sub P beyliegende Decret aufzusetzen, und nachdem es des Ersten Hl. Commissary Excellenz approbiret, und unterfertigt haben, solches gedachten Verwalter-Amt zu zustellen ...¹²⁰

Als Graf Clary-Aldringen und sein zweiter Kommissar Kempelen ihren Dienst im Banat aufnahmen, stand die neue banatische Landesverfassung erst in der Rohfassung fest. Während des mehrmonatigen Aufenthaltes verfasste Kempelen mehrere Gutachten über die zukünftige Verfassung. Diese wurden mit Genehmigung von Graf Clary-Aldringen erstellt, mit ihm besprochen, danach eine gemeinschaftliche Erklärung abgefasst, im Plenum den Räten vorgetragen und ihre Meinung dazu gefordert. Die Ergänzungen und Anmerkungen glichen sich immer wieder. Bis zu seiner Abreise mit 31. Mai war jedoch noch immer nicht vollkommen ausgearbeitet und geklärt, wie die Inhalte der einzelnen Punkte letztendlich aussähen.

Allein ungeachtet meiner öfteren Erinnerung waren diese Punkte als ich in 6 Monaten darauf das Land verließ noch immer in Circulo und mir ist nicht bekannt, ob solche seit dem in pleno zum vorschein gekommen sind. Weil nun solche in Ansehung eines jeden Gegenstandes meine unmaßgebliche Meinung mit welcher ohnehin des Herrn Landes-Administrations-Praesidenten Excellenz einverstanden sind, enthalten, so will ich solche hierher setzen, und

es unterthänig anheim stellen, ob Eine Hochlöbliche Hof-Kammer sogleich über dieselben zu entschlossen, ...¹²¹

Eine Zusammenfassung der von ihm noch geforderten, aber nicht ausgearbeiteten Punkten:

1. Deputate der Priester: Da die Priester ein Salär erhielten, befand Kempelen, dass eine Zubesserung von Naturaldeputaten aufgehoben gehöre. Die Entschädigung wäre bar abzugelten. Die Richtlinien dafür holte er sich aus Ungarn, wo es gebräuchlich war, dem katholischen Priester eine Congrua – feste Pfründeeinkommen – von 200 Gulden zu zahlen, da sie auch noch Nebeneinkünfte aus der sogenannten „Stolagebühr“ hatten. Da man aber den Pfarrern im Banat zusätzlich Grund zugestand, fand Kempelen, dass eine Abgeltung – „Deputaten Äquivalent“ – anstatt Deputaten mit 100 Gulden ausreichend war. Dazu seine Berechnung:

	Aerarial Preis	Mittelmässiger	Markt-Preiß (f.xr)	
15 Schöber Heu 2 f	30, –	3 f	45 –	
15 Klafter Brennholz 1 f 32xr	23, –	2 f	30 –	
15 Metzen Frucht 36.xr	9, –	1 f	15 –	
30 Metzen Haber 21 xr	10,30	30.xr	15 –	
15 Metzen Kukurutz 24 xr	6, –	30.xr	7 30	
Summa	78,30		112 30 ¹²²	

2. Die Aufteilung der Äcker in drei Bereiche: Hier wurde die Frage diskutiert, wie die Felder anzulegen wären, um eine optimale Bewirtschaftung bei einer Dreifelderwirtschaft durchführen zu können. Das betraf vor allem die Brache. Lägen die Felder beisammen, so könnte der Boden für die gemeinsame Weide verwendet werden. Kempelen fand es schwer durchführbar und entschied eine Abteilung zu drei Fluren.

3. Die Erbfolge: Hier war man der Auffassung, dass es nach geltendem Recht „Succession ad Collaterales“ gut wäre und eine Angelegenheit der Justiz darstellte.

4. Ob die Einteilung des Banats in elf Distrikten beibehalten werden soll? Hier fand Kempelen, dass diese Entscheidung erst nach vollendeter Vermessung des Landes geschehen könnte.

5. Die Anpflanzung von Bäumen: Es bestand ein Unterschied zwischen jenen Bäumen, die man für die Holzverarbeitung und als Brennholz brauchte, die schnellwachsend sein mussten, wie bestimmte Weidenarten, Pappeln, Ulmen, Erlen etc. und den anderen, die für den Obstbau

¹¹⁸ Ibidem.

¹¹⁹ Ibidem.

¹²⁰ Ibidem.

¹²¹ Ibidem.

¹²² Ibidem.

und die Seidenerzeugung – Maulbeerbaumanpflanzung – notwendig waren. Die Bäume wurden der Bevölkerung gratis aus den Baumschulen abgegeben. Kempelens Vorschlag war, dass jeder Bauer rund 20 – 30 Stück ausgefolgt bekommen sollte – darunter mindestens 10 Maulbeerbäume, um sie auf der Straße vor dem Haus, im Garten und an anderen Plätzen zu pflanzen. Dazu wäre eine Kontrolle durch die Verwaltung notwendig und bei Nichtbefolgung der Anweisung ein Strafgeld von 18 Kreuzer festzusetzen.

6. und 7. Der Heuvorrat und die Marschrouten des Militärs: Der jährliche Heubedarf belief sich auf rund 3942 1/3 Schober Heu. Um ausreichenden Vorrat zu gewährleisten, errechnete Kempelen eine Menge von 11728 Schober, die auf einer Fläche von 5913 1/2 Joch gemäht würden. Dies konnte aber erst entschieden werden, wenn die Vermessung erfolgt war und feststand, wo die Kasernen errichtet werden würden. Das betraf die Marschrouten des Militärs und fiel in die Zuständigkeit des Hofkriegsrates.

8. und 9. Rechtswesen und Kriminalordnung: Um endgültige Entscheidungen zu treffen, wäre das Landesgericht zuständig. In diese Richtung wäre jedoch nichts geschehen. Ein eigener Aufsatz Kempelens an den Präsidenten wäre schon verfasst und eingereicht worden.

10. Räuberbanden und Störung des Landesfriedens: Dieser Punkt wurde nochmals in acht Unterpunkte zusammengefasst und ausführlich erklärt. Kempelen wiederholte seine in der ersten Relation gesetzten Vorschläge und jene im „Grundriß einer systematischen Landeseinrichtung“. Um den umherziehenden Banden das Handwerk zu legen, wurden in Slawonien Strafexpeditionen gegen ganze Dörfer, die den Banden Unterschlupf gewährten, durchgeführt. Diese drastische Maßnahme wurde auch für das Banat zur Diskussion gestellt. Kempelen verwehrte sich dagegen. Er fand, dass dies keinen Sinn mache, jedoch gegen einzelne strafrechtlich vorzugehen sei. Bei Vergehen wäre das gleiche Strafausmaß wie für Kriminelle angebracht. Die Verfolgung von Banden sollte jedoch kein allzu großes Aufsehen erregen und von einem kleinen, aber guten Team durchgeführt werden. Er schloß sich der Meinung des Präsidenten Graf Clary-Aldringen an, den Anführer der Banduren, Harum-Bahsa Mihal Malenovich, mit einzubeziehen. Grenz- oder Nationaltruppen sollten in der Verfolgung Krimineller nicht beauftragt werden, da sie meistens mit ihnen

sympatisierten. Er forderte ein Verbot des öffentlichen Waffenverkaufs und, dass die Bevölkerung, wenn sie Waffen besaß, zu entwaffnen sei. Würden diese Anweisungen nicht befolgt werden, so wären die Leute mit schwerer Schanzarbeit und ähnlicher Strafe zu bestrafen. An der Grenze wären die Ein- und Ausreisenden besser zu kontrollieren und eine Einreise ohne gültigen Passierschein zu verbieten.

Arbeitshaus: Kempelen arbeitete einen Vorschlag aus, wie man die ehemalige Infanteriekaserne zu Caransebes ohne viel Aufwand in ein Arbeitshaus umgestalten könnte.

*Allein da die bisherige Impopulation viele schlechte Leute mit in das Land gezogen hat, die viele Ausschweifungen verüben, und einen fast incorigiblen bösen Lebens-Wandel führen, so wäre höchst nöthig daß man bald auf die Errichtung eines solchen Hauses bedacht wäre, um solche Leute von den übrigen noch guten absondern, und zur Correction dahin geben zu können, und nehme mir daher die Freiheit gedachten Vorschlag, welchen ich hier nochmal in Abschrift sub T beylege, unterthänigst anzuempfehlen.*¹²³

Auf Veranlassung Kempelens wurden Formulare für die Vorspannpflicht gedruckt jedoch in ungenügender Menge, sodass man dieses Projekt unterbrechen musste und erst zu einem späteren Zeitpunkt über ein Ergebnis berichten werde.

Die Bestellung der Verwalterämter brachte eigene Schwierigkeiten mit sich. Es war nicht so einfach, alt eingessessene Beamte zu entlassen, um sie durch fähigere zu ersetzen. Bei der Abreise von Kempelen hatte dieser Prozeß nicht einmal begonnen.

Da be' der vorzunehmenden Landes-Einrichtung eine der wichtigsten Schwirigkeiten darin bestund, daß so manche Districte mit eralteten, gebrechlichen, und untauglichen Beamten besetzt waren, be' denen eine einzuführende Ordnung, und neue Amtirungs-Art ganz gewiß fruchtlos gewesen wäre, so waren wir von Seiten der Einrichtungs-Commission genöthiget vor allen diesen so wichtigen Anstand zu beheben, und ehe wir noch Hand an die neue Einrichtung legen konten, dahin besorgt zu se'n, daß zu dessen Ausführungen überall so viel es möglich war, gute und taugliche Subjecten angestellt werden möchten. ... Auf solche Art hat also bey den Verwalterämtern keine Neuerung, oder

¹²³ Ibidem.

*Verbesserung vorgenommen werden können, weil sie mit Beamten noch nicht besetzt waren ...*¹²⁴

Dies betraf vor allem die Unterverwalter. Das Banat hatte zur Zeit 624 Dörfer in elf Distrikten mit 26 angestellten Unterverwaltern. Die Aufgaben, die diese Beamte zu bewältigen hatten, waren: Aufsicht über die Zuteilung der Gründe und Eintragung in die neuen Grundbücher, die Konskription, Kontrolle der Vorspann- und Frondienste, die Berechnung des Zehnts, Rechnungswesen der Dorfgemeinden, Kontrolle der Grenzsteine und Verwendung der Wiesen, Buchführung über die Maulbeerbäume. Die neue Landesverwaltung sah eine Aufstockung auf 52 Beamte vor. Kempelen errechnete, dass diese dem Staat 13000 Gulden jährlich kosten würden, diese Summe aber durch eine ordentliche Kontributionszahlung und mehr Abgaben aus dem Zehnt gedeckt werden wird. Da ein Unterverwalter mehrere Dörfer zu betreuen hatte, wurde vorgeschlagen, seine Wohnung in einem Kolonistenhaus zentral gelegen einzurichten. Weiters forderte er, dass nur Beamte in Frage kämen, die ausreichend Erfahrung speziell in Verwaltungsaufgaben mitbrächten, eine gediegene Schulbildung hatten und mehrerer Sprachen mächtig waren.

Die Prädien: Kempelen konnte aus diesem Bereich Erfolge aufweisen, die er sich selber zuschrieb. Sein Konzept, Prädien zu versteigern wurde angenommen und brachte erste Erfolge:

*Da ich mir mit Grund schmeicheln darf an dem um jährlich 44000 f vermehrten Pachtschilling die Banatischen Praedien grossen Antheil gehabt zu haben, so erlaube mir eine Hochlöbliche Hof=Stelle, daß ich hier das Verzeichnis der Banatischen Praedien sub Y gehorsamst beylegen darf, aus welchen zu ersehen, wie hoch eines jeden Pachtschilling vorhin gewesen, und wie hoch er dermalen sey, folglich um wie viel derselbe durch die anno 1769 vorgenommene Licitation gestiegen ist?*¹²⁵

Zum Abschluß dieser Relation wies Kempelen alle Schuld und Vorwürfe von sich, dass es mit der Neugestaltung der Landesverwaltung im Banat noch immer Probleme gab. Er nahm die eingesetzten Administrationsräte in Schutz und verwies auf die oft unzumutbaren Zustände, unter denen die Beamten im Banat ihren Dienst versehen mussten, obwohl er auf einigen Seiten zuvor Kritik an ihnen geübt hatte. Die krankheitsbedingten Ausfälle erschwerten den

diensthabenden Räten die Arbeit um ein vielfaches, da sie doppelte Gebiete mitzubetreuen hatten. Die Aufstockung auf acht wäre angebracht. Er forderte eine strikte Trennung von Gerichtsbelangen und Administrationsagenden.

Zum Beschluß dieser meiner gehorsamsten Relation habe ich nur noch unterthänigst beyzurücken, daß wann ich in derselben anzeigen müssen, daß es mit der neuangetragenen Einrichtung noch nicht weit gekommen ist, ich dadurch die Schuld hiervon weder des Ersten Herrn Commissary, und Administrations-Praesidenten Excellenz, weder der Administration auf keine weise beymessen will. Dem Erstern kann ich vielmehr unpartheyische Zeigenschaft leisten, daß er sich alle erdenkliche Mühe giebt, und gewiß allen möglichen Eifer anordnet, die aufhabende schwere Pflichten eines für den Höchsten Dienst wachsenden Praesidenten zu erfüllen. Allein die Anzahl der bey dieser Landes-Stelle täglich vorkommende Geschäfte ist zu groß und hingegen die Zahl seiner Gehilfen zu klein, als das er Sie alle in der erforderlichen Dicasterial-Ordnung behandeln, und dabey noch so viele Anträge der neuen Landes-Einrichtung so schleunig in das Werk richten könnte. Was aber die übrigen aus Sieben Räthen bestehende Administration-Glieder anbelanget, so sind wie ich längstens vorgesagt haben, zwey immer für Theils in Dienstgeschäften theil wegen Krankheiten abwesend anzunehmen, zwey andere sind kaum hinlänglich Process- und Criminal-Sachen zu referiren, und Gerichts-Händel zu schlichten, können folglich mit keinen anderen Geschäften beladen werden. Also verbleiben noch drey Räthe. Diese solten das ganze Politicum Ecclesiasticum Oeconomicum, Contributionale, Militare, Commerciale, Montanisticum, Maut-Salz-Bau-Polizey-Impopulations- und Sanitäts-Wesen, die Canzley-buchhalterey- und Cassa-Direction etc. allein versehen, und dabey noch die so manchfältigen Gegenstände der neuen Landes-Einrichtung besorgen. Wenn sie auch die erfahrensten, und unermüdete Männer sind, so sind Sie dieses alles zu umfassen nicht im stande. Ja manche obgedachter Gegenstände, wenn sie gehörig besorget werden sollen, erfordern einen Mann ganz allein und sind auch die übrigen nicht von solcher Wichtigkeiten, und so erheblich, als in anderen Erbländern, so wird doch derselben Anzahl, und Verschiedenheit nicht viel davon unterschieden seyn.

¹²⁴ *Ibidem.*

¹²⁵ *Ibidem.*

Ich wiederholle daher meinen unmaßgeblichen Vorschlag, daß nämlich die Individual- und Criminal-Sachen von den gewöhnlichen Administrations-Agendis abgesondert, und einer eigens zusam zu setzenden Commission als über deren Errichtung die Landes-Administration bereits von Einer Hochlöblichen Hof-Stelle vernommen wird, behandelt und endlich, daß der noch abgängige Achte Administrations-Rath bald allergnädigst ernennet werden möchte, wenn man nicht genugsame, fähige, und wirksame Effectuarien vorhanden sind, so werden die Allerhöchsten Absichten, und die in Ansehung dieser schönen Provinz so weislich getroffene Anordnungen nicht so bald in die Erfüllung gelangen.
Womit ich mich zu hohen Gnaden unterthänigst empfehle, und mit der schuldigsten Ehrfurcht und Hochachtung verharre
Einer Hochlöblichen, Kaiserliche auch Kaiserlich Königlichen Hof-Kammer unterthänigster
Wolfgang von Kempelen
*Wienn, den 5ten October 1770*¹²⁶.

Anweisungen an den Oberstleutnant von Elmpt
 Philipp Baron von Elmpt begann mit einem Stab von 42 Topographen in den Jahren 1769-’72 das Banat zu vermessen und zu kartographieren. 208 Karten im Maßstab 1:28000 wurden angefertigt. Sie sind heute im Kriegsarchiv in Wien aufbewahrt.

Noch im November 1769 verfasste Kempelen eine 20 Punkte umfassende Richtschnur für die Vermessung der Gründe. An der Größeneinteilung der Bauernhöfe hatte sich nichts wesentliches geändert, sie erfolgte in drei Klassen, wie aus der untenstehenden Tabelle zu ersehen ist. Mit der Vermessung und Zuteilung der Viertel- und Halben Bauernhöfe sollte begonnen werden. Zu beachten war, dass jeder Dorfsgrund auch eine Gemeinschaftsviehweide hatte, die nach Bedarf verpachtet werden konnte. Diese Viehweide sollte in einem Viereck ausgemessen werden, sodass sich das Dorf in dessen Mitte befand. Die dem Hof zugehörige Viehweide wäre so anzulegen, dass sie nahe dem Gehöft lag.

	<i>Ein ganzer Bauer</i>	<i>Ein halber</i>	<i>Ein Viertl</i>
<i>Ackerfeld</i>	<i>24 Joch</i>	<i>12 Joch</i>	<i>6 Joch</i>
<i>Wiesen</i>	<i>6 Joch</i>	<i>4 Joch</i>	<i>3 Joch</i>
<i>Huthweide</i>	<i>3 Joch</i>	<i>2 Joch</i>	<i>1 Joch</i>
<i>Hausgrund</i>	<i>1 Joch</i>	<i>1 Joch</i>	<i>Joch</i>
<i>Sa.[Summa]</i>	<i>34 Joch</i>	<i>19 Joch</i>	<i>11 Joch</i> ¹²⁷

Bereits bestehende Weingärten sollten so belassen werden, wie sie waren, und dem Besitzer nicht entzogen werden. Die Neuanlegung von einem Weingarten sollte ein Ausmaß von drei Joch nicht übersteigen. Für den Weinbauern wäre dann noch Grund im Ausmaß eines Viertelbauern hinzuzugeben, wenn er es wünschte. Gründe für den Hopfenanbau wären extra zu vermerken und dieser wäre so zu behandeln wie Weingärten.

Bei der Grundzuteilung wären keine Ausnahmen zu machen, ob es sich um Deutsche, Walachen, oder Raizen handle. Es wäre vorher zu erheben, wieviel Bauern in einem Dorfe Ganze, Halbe oder Viertelbauern sein wollten. Dies wäre durch die Beamten schriftlich festzuhalten. Da sich in einem Dorf noch andere Menschen befänden, die auf Grund und Boden zur Bearbeitung angewiesen wären, wäre folgendes zu beachten:

- a) Ein katholischer Pfarrer bekäme einen doppelten Hausgrund und 2 Joch Wiesengrund,
- b) der Schulmeister ebenso einen doppelten Hausgrund und 2 Joch Wiesengrund,
- c) ein griechischer und wirklicher Pope einen ganzen Bauernhof, dessen Diakon hingegen einen halben,
- d) der herrschaftliche Wirtshauspächter einen halben Bauernhof,
- e) der Fleischbankpächter auch einen halben Bauernhof, und
- f) die in den Dörfern befindlichen Handwerker, wenn sie es wünschten, ebenso einen halben Bauernhof.

Bei der Aussteckung der Ackerfläche müsse darauf geachtet werden, dass nach der Bodenbeschaffenheit vorgegangen werden sollte und nur der gute Boden für den Fruchtanbau in Frage käme. Ebenso müßte die Lage so verteilt werden, dass es keine Benachteiligung für den einzelnen gab.

*Überhaupt wollen Ihre Majestät, daß bey der Zutheilung der Gründen in der Distanz so viel möglich die Gleichheit beobachtet, mithin wann zum Beyspiel die Acker an der einen Seite des Dorfes gelegen sind, demjenigen Bauern, der an der anderen Seite des Dorfes des erste Haus hat, auch die nächstgelegenen Acker dem letzteren hingegen wieder die äussersten Gründe angewiesen werden sollen, damit nicht einer vor dem anderen durch die weitere Entlegenheit von seinen Feldern sich beschweret finden möge.*¹²⁸

Zwischen den einzelnen Äckern wäre ein vier bis fünf Schuh breiter Feldrain zu ziehen,

¹²⁶ Ibidem.
¹²⁷ Ibidem, 60-65.

¹²⁸ Ibidem.

bei den Wiesen reiche das Ziehen einer tiefe Furche. Markierte Grenzsteine müsse man sofort nach dem Ausstecken setzen und die Nummern sofort schriftlich festhalten. Um Streitereien der Bewohner eines Dorfes zu vermeiden, wären die Gründe „proportioniert“ auszumessen und Extremflächen wie z. B. im Spitz zulaufende Flächen zu vermeiden. Da bei den meisten Dörfern noch zusätzlicher Grund übrigbleiben würde, wäre dieser auf den Karten eigens zu vermerken, da er für spätere Zwecke wie eventueller Dorfsvergrößerung oder mehr Bedarf an Ackerfläche gebraucht werden kann. Bei der Vermessung von Straßen und Wege wäre eine Breite von zehn Klafter für Landstraßen und drei bis vier Klafter für Feldwege einzuhalten. Von den ausgemessenen Teilen des Landes wäre eine Karte in dreifacher Ausführung anzufertigen: eine für die Hofstelle in Wien, eine für die kais.-königl. Landesadministration in Temeschwar und eine weitere für das zuständige Verwaltungsamt.

Anweisungen an Carl Neumann von Buchholtz

Auf Grund der Wetterkatastrophen in den Jahren 1769 und 1770 wurde es unumgänglich, den betroffenen Ortschaften spezielle Hilfestellung zu geben. Eine seit zwei Jahren anhaltende Dürre ließ eine ausreichende Versorgung der Bevölkerung mit Nahrungsmittel nicht zu, denn es gab Ernteausfälle. Erhebliche Sturmschäden und im Jahre 1770 Überschwemmungen der Flüsse Marosch, Theiß und Donau trugen das übrige dazu bei. Als Kempelen Ende August 1769 in die Distrikte Lipova und Lugoj reiste, konnte er sich ein Bild vom Ausmaß der Katastrophe machen. Dies veranlasste ihn, sofort Maßnahmen zu ergreifen, die er schriftlich an den Salzeinnehmer Carl Neuman von Buchholdt richtete. Dieser Maßnahmenkatalog, datiert Lugoj, 30. August 1769, sah folgende Soforthilfeleistungen für einzelne Orte vor:

Da ich die nachfolgenden Ansiedlungs Örter sowohl wegen einer schon seith 2 Jahren her fürgewesten ungemainen Trückeren, als auch wegen durch hefftige Sturm Winde verursachte Beschädigung in dem elendesten Zustand angetroffen habe, so hab ich für nöthig befunden zu einer derselben schnell zu leistenden Hilfe, und Abwendung ihres gänzlichen Verfalls folgende zwar mit neuem ansehnlichen Ausgaben verknipfte, aber dennoch unumgänglich nöthige Veranstaltung in der Eil zu machen, und derer Befolgung Ihnen Herrn

*Salz= Einnehmer hiemit aufzutragen, mit dem Beysatz, daß dieselbe mit Beyziehung des Provincial Ingenieur Sax sich also bald auf die Colonisten Orter begeben, und nachfolgendes bewerkstelligen möchten.*¹²⁹

Săcălaz (Szakel haz): Da die Häuser auf Grund von Nässe und des sumpfigen Bodens nicht mehr bewohnbar waren, wurde vorgeschlagen, sie auf einer Anhöhe nochmals zu errichten. Die Häuser wären aus Kothziegeln zu erbauen, ebenso das Stallgebäude; die Dächer wären jedoch nicht mit Sás zu decken, sondern mit Schilf, Rohr, Stroh oder mit Schindeln. Letzteres wurde von Kempelen bevorzugt; alle Arbeiten waren im Preis zu pauschalieren.

Lenauheim, Iecca Mică, Biled (Csatad, Jecsa und Billied): Die Häuser waren zum größten Teil durch den Sturm abgedeckt. Das Dachdecken sollte mit Schindeln oder Stroh erfolgen. Da die von den Siedlern selbst errichteten Stallungen noch nicht gedeckt und – damit die Gemäuer darunter nicht noch mehr beschädigt wurden, als sie es schon waren, befahl Kempelen, diese ebenfalls gleich neu einzudecken. Das gleiche galt für den Ort Jecsa, der am schlimmsten betroffen war. Neu-Jecsa: Das neue Dorf sollte auf dem vormaligen Prädium Jecsa entstehen. Er befahl, sofort mit der Stampfung der 112 Häuser zu beginnen.

Die anderen sich im Distrikt befindlichen Ortschaften wie Grabaţ, Bulgărus, Neudorf, Zăbrani, Frumuşeni, Fântânele (Gravacz, Bogarosch, Naczfeld, Neudorf, Gutenbrunn, Schöndorf und Engelbrunn) wären vom Salzeinnehmer Neumann zu visitieren und danach ein umfassender Bericht zu erstatten.

Die Punkte 12 bis 20 umfassten Fragen des „Ansiedlungs-Wesen“ überhaupt. Eine der Hauptforderung von Kempelen war: *„die tägliche Verpflegung der Colonisten muß in Zukunft aufhören“*¹³⁰ Er forderte, damit die Leute sich ernähren konnten, dass man ihnen den nötigen Bedarf an Frucht und Mehl für die nächsten Monate ausgeben, sie mit etwas Geld versorgen und beim Erbauen der Häuser einsetzen sollte, damit sie sich ihr eigenes Geld verdienen konnten (Punkt 13). Die Neuankömmlinge wären nicht in bereits überfüllten Dörfern unterzubringen, sondern ihnen seien neue Plätze zuzuweisen. Um ein Überleben der Bevölkerung zu sichern, ist eine Vorsorge bezüglich der Frucht- und Mehlvorräte

¹²⁹ *Ibidem*, fol.73-77v.

¹³⁰ *Ibidem*.

zu treffen. Da die von den Walachen angefertigten Wägen und Pflüge in sehr schlechter Qualität geliefert wurden und nicht haltbar waren, meinte Kempelen, dass wenige Wägen und Pflüge – dafür aber in guter Qualität nach „deutscher Art“, angefertigt werden sollten, die die Bauern vorerst einmal gemeinsam nutzen konnten. Die alten Gerätschaften wären – solange es eben ging – zu verwenden oder zu verkaufen. Da in den beiden Orten Szakel haz und Alt-Jesca insgesamt 143 Familien einquartiert waren, schlug Kempelen vor, diese in das „Berekszóver-Tal“ – Bega veche-Gebiet – umzusiedeln und dort für sie ein neues Dorf zu errichten. Seine nächste dringliche Forderung war, dass alle an den Bauarbeiten beteiligten Handwerker, Bauunternehmer und andere Beteiligte sofort bar auszubezahlen seien und nicht auf ein oder zwei Jahre zu vertrösten, wie bislang geschah, „damit der Haß gegen die Deutschen Colonisten vermindert werde“¹³¹. Der Kostenvoranschlag für das kommende Jahr wäre an die Landesverwaltung nach Temeschwar zu schicken, damit die benötigten Geldmittel rechtzeitig einträfen.

Am 9. Jänner 1770 verfasste Kempelen, in Temeschwar weilend, nochmals ein 25 Punkte umfassendes Papier bezugnehmend auf jene Arbeiten, die in diesem Jahr durchgeführt werden sollten, da aus Wien die Bewilligung erteilt wurde, 600 Familien anzusiedeln. Er wollte, dass schon jetzt mit diversen Vorbereitungsarbeiten begonnen werden sollte.

Nach dem hier Sub I beyliegenden Entwurf sind folgende Dörfer zu erbauen angetragen worden

<i>Auf dem Praedio Teremia</i>	
Zwey Dörfer eines mit	150 Häuser
das andere mit	100 Häuser
<i>Auf dem Praedio Toisik eines</i>	
Zu Klein Jecsa eines mit	100 Häuser
In dem Bereksoer Thal Maslak eines mit	90 Häuser
Summa	600 Häuser ¹³²

Die Brunnengrabungsarbeiten wären nach Kempelens Meinung jetzt schon durchzuführen, die Arbeiter dazu wären sofort einzustellen. Bei den neu zu errichteten Orten wäre vorerst der Boden zu prüfen und in welcher Art die Häuser errichtet werden sollten. Mit der Durchführung wurden Oberstleutnant Baron von Elmpt und Ingenieur Sax beauftragt. Kempelen wünschte dazu einen genauen Bericht vorgelegt zu

¹³¹ *Ibidem*.

¹³² *Ibidem*.

bekommen. Das Waldamt wäre zu verständigen, damit das Holz rechtzeitig geschlägert und die Schindeln erzeugt werden würden. Bei nicht ausreichender Menge wären diese aus Siebenbürgen zu holen. Jetzt schon sollte man mit den Maurern, Zimmermännern und Dachdeckern einen Vertrag abschließen und Kolonisten als Tagwerker, Handlanger oder im Transportwesen zu den Arbeiten verpflichten. Am besten wäre es, aus den ungarischen Kameralherrschaften Männer, die Professionisten im Häuserstampfen waren, in die einzelnen neuen Dörfer zu entsenden, um Probehäuser samt Stallungen im Akkord herzustellen, für 20 Gulden das Stück. Kolonisten wären ihnen als Hilfskräfte beizugeben, damit sie es lernten. Jetzt schon müsste das notwendige Quantum an Samen für die zu bestellenden Felder organisiert werden. Das Aufsichtspersonal wäre zu instruieren. Von den Schmieden und Schlossern müsste man Türbänder und Türangelmuster anfertigen lassen, und dann den Akkordpreis festlegen; geschätzte Zahl bei 600 Häuser: 3000 Paar. Das nötige Eisen dazu musste man besorgen. Die an der Marosch seßhaften Töpfer hätten 48000 Ofenkacheln anzufertigen, ebenfalls Akkordlohn wäre zu bezahlen; die Glashersteller sollte man wegen 2 400 Stück Fenster unter Vertrag nehmen; 600 Spinnräder sind zu bestellen und zu dreheln. Ebenso sollte man 600 beschlagene Wägen bei den Wagnern nach deutscher Art bestellen, einen Probewagen anfordern und den ausprobieren. Mit den Schmiedemeistern war der Preis für die eisernen Reifen der Wagenräder zu besprechen und man muss sich rechtzeitig um das nötige Eisen kümmern. Auf gute Qualität wäre zu achten! Man musste 300 Stück Pflüge – je einer für zwei Haushalte, ebenso Zaumzeug für die Zugtiere anfertigen lassen und 1200 Pferde bestellen. Für die 600 neuen Häuser waren die nötigen Kotzen, Holzhacken, Kukuruzhauen, Grabschaufeln, Sensen und Sicheln anzuschaffen.

Ein vorläufiger Plan zu einer gut funktionierenden Ansiedelung

Noch im November 1769 erarbeiteten Provinzialkommissarius Herdt, Salzeinnehmer Neumann von Buchholt, Ingenieur Steinlein und Kempelen einen Plan aus, wie bei einer Besiedlungsrate von 600 Familien pro Jahr rationell vorgegangen werden und welche Teile des Landes zur Ausmessung vorgenommen werden sollten. Was alle Beteiligten nicht einplanten, war, was würde geschehen, wenn die

Zahl bei weitem überschritten werden sollte. Man verließ sich darauf, dass der Plan funktionieren würde und dachte an keine Notfallsregelung. Keiner von ihnen erahnte die Katastrophe, die sich in dem kommenden Jahr abspielen sollte, als 3 000 Familien aus dem Westen in das Land strömten. Kempelen fügte zwar hinzu, dass der Plan nach bestem Gutdünken aller Beteiligten geschah und erwähnte nur einmal beiläufig man würde bei gegebenen Umständen schon Mittel und Wege finden. Wie sich aber letztendlich herausstellte, fand man sie nicht.¹³³

Nachdem die Versteigerung der Prädien ausgeschrieben und eine Verpachtung nurmehr für drei Jahre möglich war, war der erste Grundstein zu einer sukzessiven Grundaussmessung gelegt. Man war sich rasch einig und für das Jahr 1770 sah man folgende Reservierungen vor:

Wie der bereits noch diesen Herbst zu bauen angefangenen

Dorf Neu-Jecsa Raum für	100 Häuser
<i>In dem Berexovar Thal, wobisher ein Theil des 2. Heu gemacht worden,</i>	
<i>Maslak genannt, welches jedoch kein Praedium ist,</i>	
<i>kann man antragen auf</i>	100 Häuser
<i>Dann könnten folgende zwey Praedien reserviret werden</i>	
<i>nämlich Teremia auf</i>	200 Häuser
<i>und Toisek auf</i>	200 Häuser
<i>Summa der Häuser</i>	600 ¹³⁴ .

Für das übernächste Jahr, 1771, wurde die gleiche Anzahl vorbereitet. Man war sich vollkommen sicher, dass eine gewisse Routine sich eingestellt hätte, da im Jahr zuvor alles ohne Probleme ablief.

Da man vermuthen muß, daß das 1770te Jahr hindurch die Individual Zuteilung der Gründe einen ansehnlichen Fortgang haben wird, so ist nach jedermännlichen Meinung auch zu hoffen, daß man bey den Meisten sowohl Deutschen als National=Ortschaften überflüssigen Terrain finden wird. Man kann also beyläufig rechnen, daß man zwischen 3. 4 oder mehr aneinander gränzende Örter noch ein Dorf setzen wird können von Beyläufig

100 Häuser

Ferners wird wenigstens ein National Ort geschoben, und in die überflüssigen Grund besitzende Ortschaften eingetheilet werden könne, welches ungefehr wieder betragen würde

200 Häuser

Endlich könnten die zwey Praedien reserviret werden nämlich

<i>Veliky Orosin & Maly Orosin für</i>	300 Häuser
<i>Summa der Häuser</i>	600 ¹³⁵

Das darauffolgende Jahr 1772:

Auf den durch die Ausmessung zu gewinnenden Grund wie eben

100 Häuser

Durch Schiebung, und Eintheilung eines walachischen Dorfes abermal

200 Häuser

Endlich auf das reservierende Praedium Nadios

300 Häuser

Summa der Häuser

600

Nach obigen Antrag also wären die zwey Praedien Teremia, und Toisek von nun an gar nicht mehr die beyden Praedien hingegen Veliky, und Maly Orosin nur auf ein Jahr, das ist bis Georgij 1771 und endlich das Praedium Nadios auf zwey Jahr das ist bis Georgij 1772 in Pacht zu verlassen¹³⁶.

Sax, der Provincial-Ingenieur, erstellte am 4. November 1769 noch einen „Überschlag“ – Kostenvoranschlag, was an Material für die geplanten 600 Häuser verbraucht werden würde:

Über ein Colonisten Haus auf 10 Klafter Länge, und 2 Klafter 5 Schuh Breite in äusserer Lichte, worinen Zimmer, Kuchel, Kammer, und Stallung begriffen, was solches an Holz Sorten zu dem Dachstuhl Durchzug gestützten Boden, Thüre, und Fenster dann Rauchfang erforderlich hat. Als:

An Karaschovar ungefaltzen Schindeln sind vor das Dach erforderlich

6900

An Lugoser welche viel grösser sind erfoderlich

5800

An Schindel Nägel 8900 10500 (Anm.: bei Karaschovar Schindel)

An Latten Nägeln

850

Eisene Traum r 4 Klafter lang 5/6 Zollig nicht Durchzug und Mauerer Bänk

29

Gespör r 2 1/2 Klafter Lang 4 zollig

77

an Thür Stöckholz a 1 Klafter lang

6

an Fenster Stöck Holz r 1 Klafter lang

6

an Bankladen 13 Schuh lang

68

an geschnittenen Dachlatten 15 Schuh

165

an Weidlatten 4 Zoll breit und 2 Zoll dick

4

Auf 600 Haus ist also erforderlich an jeder Sort nebst unvorsehenden Zufällen

¹³³ *Ibidem*, fol. 78-79.

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ *Ibidem*.

¹³⁶ *Ibidem*.

<i>An Karaschovar ungefaltzen Schindeln sind vor das Dach erforderlich</i>	4140000
<i>An Lugoser welche viel grösser sind erforderlich</i>	3980000
<i>An Schindel Nägel 5340000, 6300000 (Anm.: bei Karaschovar Schindel)</i>	
<i>An Latten Nägeln</i>	510000
<i>Eisene Traum r 4 Klafter lang 5/6 Zollig nicht Durchzug und Mauerer Bänk</i>	17500
<i>Gespör à 2 1/2 Klafter Lang 4 zollig</i>	46400
<i>an Thür Stöckholz a 1 Klafter lang</i>	8450
<i>an Fenster Stöck Holz r 1 Klafter lang</i>	3650
<i>an Bankladen 13 Schuh lang</i>	40900
<i>an geschnittenen Dachlatten 15 Schuh</i>	99100
<i>an Weidlatten 4 Zoll breit und 2 Zoll dick</i>	2450 ¹³⁷ .

Anweisungen an das Verwaltungsamt in Lugoj (Lugos)

An das Kaiserl. Königl. Verwalter Amt in Lugos

Von der Kaiserl Königl. Banatischen Landes-Einrichtungs Hof=Commission den Kaiserl. königl. Districts-Verwalter=Amt in Lugos anzufügen.

Nachdem vermög Ihrer Beamten eigenem Geständnis bey ihrer Amtirung nacher wider ihre Instruction, und überhaupt wider alle gute Ordnung eines Amtes laufende Mißbräuche eingeschlichen, so habe man sich genöthiget gefunden, Sie Beamten an die dießfällige Punkten der in handen habenden Amts-Instruction zu verweisen, und hiemit zu ermahnen, die daselbst enthaltene diesfällige Vorschrift von nun an genau zu erfüllen. Und zwar ...¹³⁸.

Wie schon öfters berichtet, gab es bei den Beamten der einzelnen Distriktsverwaltungen Unterschiede in der Dienstauffassung und Ausübung ihres Amtes; Lugoj war eines davon. Die folgende Rüge umfasste nur drei Punkte, die Kempelen verfasste. Der erste Punkt betraf die Amtskassa.

Imo: Wird in dem 16ten Punkt obbemeldter Instruction ausdrücklich vorgeschrieben: daß samentliche District=Gelder unter beständiger Gegensper beeder Beamter, als Verwalter, und Gegenschreiber integraliter und wohl verwahrter bleiben müssen, und hievon beede in solidum zu haften haben.¹³⁹

Da sich niemand so recht darum kümmerte, wer den Schlüssel zur Kassa besaß – in der Regel war es der hochgestellte

Verwaltungsbeamte – und sich jeder aus der Kassa bedienen konnte, war es notwendig, mit einer strengen Vorschreibung durchzugreifen. Kempelen forderte, dass bei fehlenden Geldbeträgen ab sofort beide Beamte – den zweiten Schlüssel zur Kassa hatte der Gegenschreiber/ Gegenhandler, dafür haftbar gemacht werden. Auch wenn einer der beiden Beamten seinen Dienst nicht versehen konnte, sei es aus Krankheit oder aus einem anderen Grund, wäre ein anderer zu vereidigen, damit die Kontrollfunktion gegeben wäre und immer zwei Beamte im Besitz der Kassaschlüssel wären. Vorerst wäre eine Revidierung der Amtskasse notwendig, damit der Stand einmal eruiert werden könnte. Danach wäre die Kassa ordnungsgemäß zu übernehmen und zu führen.

Der zweite Punkt betraf die Punkte 35 bis 44 der Landesverwaltung in welchen genau festgesetzt war, wie alle bei Verwaltungsämtern vorkommenden Delikte verhandelt werden sollten. Da das zuständige Verwaltungsamt „*qua primam Instantiam*“ war, wurden auf diesem Amt von der Bevölkerung diverse Streitigkeiten, Raufhändel, kleinere Diebstähle, geringfügige Gewalttaten, Schuld- und Grundstreitigkeiten und diverse andere Klagen eingebracht und nach Möglichkeit geschlichtet. Das Personal aber hielt sich nicht an die Instruktionen und agierte nach Belieben. Daher forderte Kempelen – nach erfolgter Zustellung der Rüge, alle Beamte zu einer Sitzung einzuberufen, die Punkte 35 bis 44 der Landesverfassung laut zu verlesen und sich ab sofort genauestens nach dem Inhalt zu richten. Hierin war festgelegt, wenn nicht alle Fälle an einem Tag verhandelt werden konnten, sie auf drei Tage der Woche auszudehnen. Beginn des Gerichtstages war der Nachmittag des Wochenmarkttag, an dem der Klagende seinen Fall vorbringen konnte. Am darauffolgenden Tag gab es eine Fortsetzung, falls der Fall nicht vorher entschieden werden konnte und wurde „*endlich der Freytag an welchem die hiesige Nation ohnehin nicht viel zu arbeiten pfleget*“¹⁴⁰ wieder verhandelt, protokolliert oder wenn es ein komplizierter war, an diesem Tag durch Anwesenheit aller Beamter endgültig entschieden. Wenn „*metus Profugii*“ – Fluchtgefahr – bestünde, kann eine Verhaftung veranlasst werden.

Hierbey ist noch anzumerken, daß an dergleichen Amt= oder Gerichts=Tägen um das gemeine, und ohnehin etwas mißtrauische Volk

¹³⁷ *Ibidem*, fol. 83f.

¹³⁸ *Ibidem*, fol. 89vff.

¹³⁹ *Ibidem*.

¹⁴⁰ *Ibidem*.

*der Unpartheylichkeit desto mehr zu überzeugen
/: Wie ohnehin in der Amts=Instruction wießlich
vorgeschrieben ist :/ immer nebst dem
Verwalter, Gegenschreiber, dem in Loco ohnehin
befindlichen Unterverwalter, Amts=Schreiber,
und denen beedigten sowohl besoldeten, als
auch freywilligen Practicanten auch wenigstens
ein Ober=Kneese, und zwey gemein
Dorfs=Richter, oder Kneese zugezogen seyn
müssen.¹⁴¹*

Bei Nichterscheinen des Beamten an einem Amts- oder Gerichtstag wäre er zu verwarnen. Jedoch sollte das Gericht durch das Fehlen des Beamten darunter nicht leiden.

Der dritte Punkt befasste sich mit der Protokollführung der Amtshandlungen und der Abzeichnung. Zukünftig müssten zwei Beamte den betreffenden Akt unterzeichnen. Falls es hier zu Unstimmigkeiten käme, wären die beiden verpflichtet, dies ebenfalls zu protokollieren.

*All obiges werden Sie Beamten bis weitere
Verordnungen, oder erfolgende neue Amts
=Instructionen genau, und bey Vermeidung der
schwehrsten Ahndung zu befolgen haben.*

*Ex Commissione Cao.[Caesareo] Regia
Temesvar den 7ber[September] 1769*

Wolfgang v. Kempelen m.p.¹⁴².

Anweisungen an den interimistischen Plantageninspektor Christoph Conrad Lieblein

Christoph Conrad Lieblein wurde beauftragt, an einigen Orten – Lipova (Lippova), Frumuşeni (Schöndorf), Lugoj (Lugos), Sănandrei (St. Andras), und Ostojicevo (St. Miklós) – Plantagegärten anzulegen. In diesen wurden Maulbeerbäume und andere Baumarten gezogen; weiters musste eine Krapp-Plantage angelegt werden. Für den Plantagegarten wurde eine Fläche im Ausmaß von 4 Joch zu 1600 Quadratklafter ausgesteckt und ringsum mit einem Graben versehen. Jeder Plantagegarten war in vier Teile aufzuteilen: In einem wurden Obstbäume, im zweiten Bäume wie Ulmen Pappeln, im dritten Maulbeerbäume etc. gezogen. Weiters hatte man die Absicht, bei diesen Plantagegärten auch Meierhöfe zu errichten. Was die Obstbäume betraf, mussten Wildlinge herangezogen werden die dann veredelt wurden, um gutes Qualitätsobst zu erhalten. Der Krappanbau wäre so zu betreiben,

dass den Bewohner sobald wie möglich der nötige Samen ausgeteilt werden könnte. Da die Raizen und Walachen ebenfalls Krapp für ihren Bedarf anbauen, wäre dieser Anbau zu intensivieren und gewinnmässig zu vermarkten. Je nach Güte wären 20 Gulden für die beste, 18 Gulden für eine mittlere und 16 Gulden für die schlechteste per Zentner zu bezahlen. Die eingebrachten Wurzeln müssten fachgerecht trocken gelagert werden; ebenso müssten Listen geführt werden, wer wieviel anlieferte. Da man den Versuch Indigo zu züchten hier starten wollte, sollten einige Beete davon bepflanzt werden.

Jedem Bauern wären vorläufig zwölf Maulbeerbäume gratis zu übergeben, die er sorgfältig betreuen musste. Falls ein Baum durch seine Nachlässigkeit einging, wäre der Bauer mit einem Bußgeld von 18 Kreuzer zu bestrafen. Die frisch ausgesetzten Bäume sollten mit Flechtwerk oder Dornen vor Wildverbiß zu schützen.

Was die Bezahlung der nötigen Gartengeräte betraf, fiel das in die Zuständigkeit des Verwaltungsamtes. Steinlein wäre verantwortlich, dass das nötige Personal angestellt werden sollte – aber nur jene Leute, die wirklich etwas von der Gartenarbeit verstehen. Die Kontrolle der einzelnen Plantagen wäre ihm überlassen. Die vorgeschriebenen Arbeiten wären im Frühjahr: Das Versetzen und die Veredelung bzw. Verpfropfung, das Unkraut vertilgen, den Garten sauber zu halten; im Sommer sei für ausreichende Feuchtigkeit des Bodens zu sorgen, daher wäre es gleich notwendig, mit dem Brunnengraben zu beginnen. Der Plantagegarten musste eine Ölpresse besitzen, da Rübsamen zu Öl gepreßt wurde. Hier wären Versuche zu unternehmen, wie man eine gute Qualität erzeugen könnte. Außerdem wäre ein Bericht zu verfassen, was mit dem produzierten Öl geschah, wer es abnahm und wofür es verwendet wurde. Weitere Versuche wären mit der Züchtung von Baumwolle und Reis zu unternehmen.

Als vorletzten Punkt erwähnte Kempelen in seiner Instruktion vom 27. Oktober 1769, dass die Herrscherin Maria Theresia es wünschte, die Plantagegärten mit einem lebenden Zaun einzufassen.¹⁴³

¹⁴¹ *Ibidem.*

¹⁴² *Ibidem.*

¹⁴³ *Ibidem*, fol. 101v ff.

Vorschlag zu einem Arbeitshaus in der ehemaligen Kaserne zu Carancebes

Für Kempelen war diese ehemalige Infanteriekaserne ein idealer Ort, sie zu einem Arbeitshaus umzugestalten. Am 20. April 1770 verfasste er einen 35 Punkte umfassenden Katalog. Dafür fand er sechs Gründe:

a) Lage: in einer „gesunden“ Gegend, das hieß, es waren keine Sümpfe in der Nähe und die Gefahr, dass die Leute durch Mückenstiche das „Sumpffieber“ bekommen würden.

b) Sie wäre nahe an der Stadt.

c) Die Kaserne war mit einem Graben, mit Erdwällen und Bastionen umschlossen.

d) Dieser Graben kann mühelos mit Wasser von der vorbeifließenden Sebes gefüllt werden und mit einer Zugbrücke versperrt werden.

e) Es könnte noch ein zusätzlicher Palisadenzaun errichtet werden, „so wäre das Arbeitshaus vollkommen gut verwahrt, und kein Gefahr, daß jemand daraus entinnen könnte“¹⁴⁴.

f) Da die Anlage weitläufig war, gäbe es Gelegenheit Gärten anzulegen und auf den Erdwällen Maulbeerbäume zu pflanzen.

Laut Kempelens Angaben war die Bausubstanz an und für sich in einem guten Zustand, sodass wenig Umbau- bzw. Reparaturarbeiten getätigt werden müßten. Die Anlage bot Platz für 128 Verurteilte und dem dazu benötigten Wachpersonal. Wäre eine Erweiterung nötig, so ginge das ebenfalls ohne viel Aufwand. Der Kostenüberschlag dazu:

Istens müßte der um die Schanz befindliche Graben um etliche Schuhe tiefer ausgegraben 2tens Ein kleiner Wasser Leitungs-Canal von der Sebes welche nur 110 Klafter davon entfernt ist, gegraben, und so dann eine Verdammung gemacht werden, um das Wasser in den Graben zu leiten. 3tens müßten 2 Brücken, eine über den Wasserleitungs-Canal, und eine Aufzug=Brücke über den Graben selbst zur Einfahrt verfertigt, 4tens Rings um die ganze Schanz eine dicke Pallisadirung gemacht werde. Wobey zu bemerken, daß wenn diese Pallisaden innerhalb der Schanz angetragen wären, man zwar um einen grosen Theil weniger brauchte, allein sie würde daselbst das freye Durchstreichen der Luft verhindern, und dadurch etwann dem Gesundheits-Stand nachtheilig werden. 5tens wäre die in dem Risse eingetragenen Capelle zu errichten, 6tens der Hof mit einem hohen

Gartemauer zu schließen, 7tens die sub No 16 in dem Risse an gemerkte Requisiten Kammer herzustellen 8tens In dem ganzen unteren Stock alle Fenster mit eisernen Gittern zu versehen einige Thüren, und Fenster zu verändern und dergleichen. Alle diese Reparationen sind dem hier sub No 3 beyliegenden Überschlag Specifice angezeigt, und die darauf erforderliche Kösten Stück für Stück ausgesetzt und belauften sich in allem nur auf 3913 f 34 5/6 xr. Welches mir zur Erreichung eines so heilsamen, und nöthigen Endzweckes, als in diesem Lande ein Arbeits=Haus ist, gar nicht zu viel zu seyn scheint.¹⁴⁵

Als Einrichtungsgegenstände wären Tische, Stühle, Betten, Kerzenleuchter, hölzernes Waschgeschirr, Feuerlöschutensilien, Weberstühle, Spinnräder und Küchengeschirr anzuschaffen. Die „BettTournirung“ wäre von den Insassen selbst zu verfertigen; Wolle für Kotzen und das Material für die Leinenerzeugung wäre zu besorgen.

Die Männer wären im Erdgeschoß, die Frauen im ersten Stock untergebracht; ebenso waren Krankenzimmer für beiderlei Geschlechts vorgesehen. Die Verurteilten kämen aus zwei Gründen in das Arbeitshaus:

Erstens diejenigen, die eine jeden durch den gerichtlich Ausspruch zuerkennet werden, wann er in dieses Haus condemniret wird, und die ohnehin nach der Vorschrift genau Vollbracht werden müssen. Zweytens Diejenigen, die die Leute wehrend ihres Daseyns durch ihre üble Aufführung, und mancherley Ausschweifungen verdienen. Wegen diesen letzteren könnte festgesetzt werden, daß der Aufseher die Macht habe, nach Gestalt der Verbrechen die Schuldigen mit Arest, Eselreuten, und auch Stockstreichen derer Anzahl sich aber niemals über 12 erstrecken dürfte, zu belegen. Wichtigere Verbrechen aber wären, jedesmals dem Verwalter-Amte, und durch selbes die Straffe gerichtlich zu bestimmen. Doch soll selbes nicht mehr als 24 Stockstreich andictiren können. Wenn aber gar Capital- Verbrechen, Todtschläge, oder dergleichen die die Todesstrafe, oder eine derselben ähnlichen verdienet hätten, vorkommen, müßte durch das Verwalter-Amt, so wie bey anderen Missethätern das praelimar Verhör aufgenommen, und dem Landgerichte eingeschicket, folglich wie sonst gewöhnlich Criminaliter procediret werden...¹⁴⁶.

¹⁴⁵ Ibidem.

¹⁴⁶ Ibidem.

¹⁴⁴ Ibidem, fol. 108v ff.

Für die Betriebskostenerrechnung diene das Arbeitshaus in Temeschwar als Beispiel. Vom Staat wären für die 128 Deliquenten 46720 Portionen Brot und 200 Klafter Holz zu bezahlen. Die restlichen Ausgaben wären von den Insaßen durch ihre Arbeit selbst zu bestreiten. Hier könnten durch Frauenarbeit Sommer wie Winter fünf Kreuzer und durch Männerarbeit acht Kreuzer täglich verdient werden. Kempelens Berechnungen ergaben weiters, dass von der gefertigten Arbeit täglich ein Kreuzer in die hauseigene Kassa fließen würde. Bei 289 Arbeitstagen ergäbe das eine Summe von 3612 Gulden und 40 Kreuzer, die die Insassen gemeinschaftlich erwirtschaften könnten. Um alle Lebensmittel und Küchenrechnungen zu vermeiden, wäre ein „Tracteur“ – Bewirter/Koch – als selbständiger Unternehmer anzustellen, der sich täglich um warme Speisen für die Verurteilten kümmern müßte. Ihm wäre der Wein- und Bierausschank im Haus erlaubt und auch, selber zu schlachten. Der Speiseplan sah folgendes vor:

Um alle weitläuffigen Victualien, und Küchen-Rechnungen zu vermeiden, könte ein eigener Tracteur aufgestellt, und demselben für eine Person täglich 2 xr. bezahlt werden, dafür mußte er ihnen Täglich eine warme Speise aufsetzen, das ist: dreymal die Woche am Sonntag, Dienstag, und Donerstag Fleischbrüh, und 1/2 Pfund Rindfleisch auf die Portion. Die anderern Tage aber abwechselnd eine Mehl, oder grüne Speise. Hierzu aber müßte er alle Zugehör sogar das Küchengeschier anschaffen, und aus seinem eigenen bestreiten. Damit er aber hierbey besser bestehen könte, so müßte demselben nebst dem Wein, und Bierschank für das Haus auch erlaubt seyn, selber zu schlachten. Ferner bekäm er nebst der Wohnung das Holz unentgeltlich, und dürfte sich zur Hilfe in der Küche keinen Dienstboten halten, sondern alle daselbst vorkommenden Arbeiten durch die ihm eigens hierwegen zuzugebende condemnirte verrichten lassen. Den Hausgarten könte er sich durch Anbauung grüner Kräupsprießen zu Nutze machen, und endlich könte ihm auch gestattet werden sich einige Kühe zu halten.

*Bey diesem Punkte ist aber noch anzu merken, daß der Tracteur verbunden seyn müßte, den in dem Hause befindlichen Altgläubischen, wann die ihre Fasten habe, solche Speißen aufzusetzen, die ihnen zu genießen erlaubt sind.*¹⁴⁷

Das Brot müßte im eigenen „Proviant-Back-Haus“ gebacken werden. Ein eigener Bäckermeister wäre dafür zuständig. Er sollte auch das Brot für die Wachmannschaft backen. Die Versorgung der Kranken wäre dem Districts-Chirurgus zu überantworten und ergab für ihn einen zusätzlichen Verdienst von 50 Gulden aus dem Arbeitshausfond, Medikamente wären eigens zu verrechnen. Als Wachpersonal müßten 15 bis 20 Mann ausreichend sein. Die Seelsorge wären den Franziskanern zu übertragen, die 100 Gulden an jährlichen Almosen zu bezahlen und an Sonn- und Feiertagen in der hauseigenen Kapelle die Hl. Messe lesen sollten. Die Predikten sollten auf Besserung der Deliquenten abgezielt sein, der Sterbende müsse begleitet und die Toten begraben werden. Die Kleidung und Schuhe der Insassen müßten, wenn sie nicht mehr ausgebessert werden konnten, durch ein anderes „von ganz geringerer, aber doch dauerhafter Qualität nach eines seiner Tracht nachschaffen“¹⁴⁸. Kempelen führt in 35 Punkten genau an, wie dieses Arbeitshaus zu führen wäre. Eine strikte Trennung der Frauen und Männer wäre zu beachten:

*Damit die Leute desto sicherer verwahret, und alle Zusammenkunft der Männer mit den Weibern verhindert seyn möchte, wären an denen in dem Risse mit x bezeichneten Örtern die Gänge mit eisernen Gittern, oder auch starken hölzernen Wänden zu untertheilen, und zu verschlissen, worzu die Unter-Aufseher die Schlüssel haben müssen. Bey einer jeden solchen Untertheilung müßte ein Klöckel angebracht seyn, damit die Aus- oder Einverlangenden dem Unteraufseher das Zeichen geben könnten.*¹⁴⁹

Folgende Fabrikate wären herzustellen: Kotzen, Wollstrümpfe für die Regimenter und Leinwand. Wenn Maulbeerbäume gepflanzt werden, so wären Frauen für die Seidenherstellung heranzuziehen. Um die Produktion zu überwachen, wäre ein eigener Werkmeister anzustellen. Diesem oblag der Unterricht der Arbeiter für die Produktion und er wäre verantwortlich für die Qualität, wenn diese nicht gut ausfielen, wäre sein Akkordlohn dementsprechend zu verringern. Wenn sich die Arbeiter besonders anstrengen und ihre Arbeit gut verrichten, wäre ihnen eine Belohnung von neun Kreuzer für den Mann und sechs Kreuzer für die Frau zu bezahlen. Die anfallenden

¹⁴⁸ *Ibidem.*

¹⁴⁹ *Ibidem.*

¹⁴⁷ *Ibidem.*

„häuslichen“ Arbeiten wie Gartenpflege, Waschen, Holzhacken, Wassertragen, Reinigung der Gänge, Zimmer und Hof, Krankenbetreuung wären vom Werkmeister zu bestimmen und die benötigten Leute dazu von dieser Arbeit abzustellen.

Der Arbeitstag: Männer und Frauen mußten in eigenen Arbeitsräumen zur Arbeit erscheinen; während der Sommerszeit – von Georgi (23. April) bis Michaeli (29. September) wäre um 5 Uhr morgens Arbeitsbeginn bis 6 Uhr abends, während der Winterszeit – Michaeli bis Georgi von 5 Uhr morgens bis 5 Uhr abends. Eine Stunde Mittagspause war von 11 bis 12 Uhr vorgesehen.

*Übrigens muß des Morgens zur Arbeit, zu Mittag zum Speisen, des Abend zum Feyer-Abend, und des Nachts zum schlafen gehen mit einer in dem Hofe aufgehängenen, und jedermann vernehmlichen Klocke das Zeichen durch einen Unter Aufseher gegeben werden.*¹⁵⁰

Für Sonn- und Feiertage war eine besondere Regelung vorgesehen. Als erstes stand der Besuch des Gottesdienstes auf dem Programm. Den Insassen sollte es erlaubt sein, sich einige Stunden im Hof und Garten aufzuhalten, der Wachposten mußte dabei verdoppelt werden. Am Nachmittag – im Sommer um 5 Uhr, im Winter um 4 Uhr – gab es eine Versammlung in der Kapelle „und mit Lauter Stimme um eine langwirige und glückliche Regierung Ihrer Majestäten einen Rosenkranz betten.“¹⁵¹

Bei Ausbruch eines Feuers kämen besonderen Löschvorschriften zur Anwendung.

a) Die Löschgegenstände sind gut sichtbar aufzubewahren und in Ordnung zu halten.

b) Bei jedem Brunnen sind ein Holzfass und am Dachboden vier Holzfässer mit Wasser gefüllt aufzustellen.

a) Bei jedem Rauchfang auf dem Dache mußte sich eine Hangleiter befinden.

c) Die Bodentiegen waren immer verschlossen zu halten. Unter schwerer Strafe wäre es den Deliquenten verboten, ohne Aufsichtspersonal den Dachboden zu betreten.

d) Die Unteraufseher mußten mehrmals täglich die offenen Feuerstellen kontrollieren, kein vorrätiges Holz beim Ofen lagern.

e) für eine ordnungsmäßige Kehrung der Rauchfänge wäre zu sorgen.

f) Wenn trotz aller Sicherheitsvorkehrungen doch ein Feuer ausbrechen sollte: Ausrücken der Wache; mittels Böllerschuß wäre die

Bevölkerung von Carancebes zu Hilfe zu holen; ein Teil der Wache mußte die Zugbrücke bewachen, „und alle zur Hilfe herbeykommende in die Schanz ein, keines Wegs aber wieder hinaus zu lassen, bis nicht die ganze Feuersbrunst vorüber ist, und dieses zwar darum, damit sich nicht einige Condemnirte unter die Fremden vermengen, und bey einer solchen Unordnung unter dem Hauffen entrinnen können“¹⁵².

g) Wenn das Feuer gelöscht war, waren die zu Hilfe Geeilten herauszulassen und streng zu kontrollieren, damit sich niemand von den Verurteilten daruntermischen konnte.

h) Während der Feuersbrunst wären die in Eisen Verurteilten beim Brunnen zum Wassers schöpfen anzustellen, die anderen zum Wassertragen und Löschen.

Über jeden Häftling wäre eine Conduitleiste zu führen, die seine Daten, Betragen etc. enthielt. Der Plan den Kempelen erstellte, sah folgende Einteilung des Gebäudes vor:

Plan in dem Schanzel zu Carancebes existirenden Infanterie Casern, so zu einem Arbeits=Haus adaptiret werden soll.

Explication

Wie demnach die Casern zu einem Arbeitshaus eingetheilt werden kunte, und zwar:

Zu ebener Erden

Für die Mannsleuthe vor 64 Köpf

1: seynd 4 große Zimmer, und 2 Kucheln zu der Männer Liegestat, et Gebrauch 2: 3 Zimmer zur Arbeith 3: 1 Zimmer, 1 Cammer d. Kuchel für das Spital 4: 2 L.o.. Priveten [Lt. Adelung: ein abgesonderter Ort, zur Verrichtung der Nothdurft – A.R.] 5: 4 Zimmer, 2 Kucheln & 2 Cammern für den Traiter [Anm.: vermutlich Tracteur, – A.R.] 6: 3 Zimmer, 1 Kammer 1 Kuchel für die zu bewachung des Hauses angetragene 24 Militar Mannschaft 7: Die Wachstube 8: Arrest für die Männsbilder 9: detto für die Weibsbilder 10: 2 Zimmer, 1 Cammer et Kuchel für 2. Zucht oder Ltckel Knechte 11: 2 L.o.Priveten 12: die beiden Haupt Aufgangs Stigen 13: Der Haupt Eingang oder die Einfahrt 14: Die Toten Cammer 16: Die zuzurichtende Capelle 16: Ein Depositorium 17: Zwey Brünn 18: seynd 4 grosse Zimmer 2 Kucheln für 64 Weibs personen 19: 3 detto für selbe zur Arbeit 20: 2 Zimmer 1 Kuchel für das Spital 21: 2 L.v. Priveten 22: Wohnung für den Hausinspector mit 4 Zimmer, 1 Cammer et Kuchel 23: 2 Zimmer, 1 Kammer et Kuchel für

¹⁵⁰ *Ibidem.*

¹⁵¹ *Ibidem.*

¹⁵² *Ibidem.*

einen Arbeits Meister 24. seynd 8 Zimmer 2 Kammern, et 2 Kuchel, so für Depositorien und noch übrig verkommende Partheyen verbleibeten 25: 2 S. V. Priveten 26: Die Haupt Aufgangs Stigen

*Nota: Der ganze Dachboden, so mit Abtheilungen unterschlagen, wan zu zerschiedenen, wohl gebraucht werden.*¹⁵³

Dass diese Kaserne umgestaltet und dort das Arbeitshaus errichtet wurde, darüber geben verschiedene Conduitlisten über „condemnirte“ Insassen nach 1771 Auskunft. Die Conduitlisten gaben Auskunft über Geburtsdatum, Herkunft, Religionszugehörigkeit, Stand, Alter und Beruf. Hier einige Beispiele:

Der in das Arbeitshaus in Caransebes condemnirter Männer

Namen, Geburt, Religion, Stand, Alter, Profession:

Franz Zapfner, o. N., aus Oesterreich, Catholisch, Ledig, 26 Jahre alt, ein Weber

Laut Verordnung: Ddo: 12 Jan 1771 condemnirt auf 2 Jahre in Eisen

Verbrechen: Wegen Dieberey

Herein Kommen: den 29tens Jan 1771

Hat zu verbleiben: bis incl. den 28tens Jänner 1773; Ist diesen Tag auch entlassen worden

Aufführung: Hat sich Anfangs zur Arbeit schlecht angeschicket, jedoch sich wieder dazu gewöhnet, und zu letzt ziemlich fleissig geworden, in seinem übrigen Betragen war er ganz willig und still

Namen, Geburt, Religion, Stand, Alter, Profession:

Johann Hächely, o. N., aus Schaben, Catholisch, Verheurath, 42 Jahr, alt, ohne Profesion, Ein colonist aus Gravaz

Laut Verordnung: Ddo: 27 Merz 1771, condemnirt auf 1 Jahre ohne Eisen

Verbrechen: Wegen Verkaufften Haus Einrichtung Verfertigung von falschen Pässen und anderen Betrügereyen

Herein Kommen: den 2tens April 1771

Hat zu verbleiben: bin incl. den 1tens April 1772; Ist besagten Tag entlassen worden

Aufführung: Ist zur Arbeit faul gewesen, und hat oft durch Schläge dazu müssen angehalten werden. Unter anderen ist er auch nachdrücklich betraffet worden wegen eines zu rechter Zeit noch entdrückten Complot den er mit 5 anderen gemacht hat durchzugehen

Namen, Geburt, Religion, Stand, Alter, Profession:

Jacob Faust, Von N. aus Franken, Catholisch, Ledig 26. Jahr alt, Instructor bey dem Schulmeister in N.

Laut Verordnung: Ddo: 21 May 1771 condemnirt auf eine unbestimte Zeit ohne Eisen Verbrechen: Wegen Anleitung der Jugend zum Stehlen

Herein Kommen: den 2tens Juny 1771

Hat zu verbleiben: Ist nach 6 Monaten laut Verordnung ddo 1tens Xber 1771 entlassen worden

Aufführung: Scheinet sich aufrichtig gebessert zu haben, indem er durch öftere Beicht, und communion reumüthig Buß gethan

Weiber

Namen, Geburt, Religion, Stand, Alter:

Sophia Sprossin, o. N., aus Mähren, Catholisch, Ledig, 22 Jahr alt

Laut Verordnung: Ddo: 29 April 1771 condemnirt auf 2 Jahre ohne Eisen

Verbrechen: Wegen üblen Lebens wandels

Herein Kommen: den 5tens May 1771

Hat zu verbleiben: bin incl. den 4tens May 1773;

Aufführung: Ist nicht die geringste Hoffnung zu besserung, Indem Sie in allen Ihren Betragen fortfahret äusserst ausgelassen zu seyn

Namen, Geburt, Religion, Stand, Alter:

Catharina Kissin, v. Debreczin aus Ungarn, Calvinisch, verheurath, 27 Jahre alt

Laut Verordnung: Ddo: 27tens Juny 1771 condemnirt auf 6 Jahre in Eisen

Verbrechen: Wegen Deserteurs-Verhellung

Herein Kommen: den 21tens Juny 1771, bis 20tens Juny 1777

Hat zu verbleiben: bis 20tens Juny 1777

Aufführung: Ungemein emsig und fleisig in der Arbeit und überhaupt von einem untadeligen Lebenswandel¹⁵⁴

Das Nichteinhalten der Vorspannsordnung

Zu Abstellung der bey dem Banatischen Vorspanns-Wesen bisher bemerkten Mißbräuchen, und dem Unterthan besonders bey der Vorspanns Vergütung so beschwehrlich fallende Unordnung haben Ihre Kaiserl. Königl. Apostol. Majestät aus Landesmütterlicher Fürsorge allergnädigst anzuordnen geruhet, daß hierwegen in Zukunft nachfolgende

¹⁵³ Ibidem.

¹⁵⁴ Ibidem.

*Vorspanns Ordnung eingeführt, und genau beobachtet werden soll.*¹⁵⁵

Zu dieser Vorspannsordnung dienten zum einen Kempelens Vorschläge Punkt V des dritten Teiles aus der „Relation welche der Königl. Hungar. Hof Kammer Rath und Salz-Weßens-Director Wolfgang von Kempelen ...“ und zum anderen Punkt IV. im zweiten Teil „Grundriß zu einer Systematischen Landes=Einrichtung des Temesvarer= Banats“, mit den von Provincialkommissar Herdt verfassten Vorschläge.

*Der Unterschied zwischen beyden ist nur diese: daß besagter Provincial Commissarius Mittel zu einer sicheren General Vorspanns Bonification vorschlägt; ich aber anzeige wie individualiter einem jeden Unterthane seine geleistete Vorspann ohne baaren Geldes dennoch ganz richtig bezahlet folglich alle diesfällige Mißbräuche gar leicht angestellet werden könnten. Wenn man also diese beyden Vorschläge hier genau prüfen wolte, so liese sich solche gar leicht vereinparen, und daraus ein standhafte Vorstands-Regulation verfertigen.*¹⁵⁶

Die neue Verordnung wurde in 19 Punkten ausgearbeitet. Kempelen konnte seine Idee einbringen mittels Vordrucke für eine ordnungsgemäße Abrechnung der Bauern zu sorgen. Die Vorspannspflicht galt ab sofort nur mehr für rein militärische Zwecke, Privatpersonen oder privatreisende Militärangehörige durften sich dieser Leistung nicht mehr bedienen. Sie hatten sich an die zur Verfügung stehenden Poststationen oder Gambiaturen zu halten. Die Tax dafür betrug 24 Kreuzer pro Pferd. Leistete der Bauer für das Militär oder einem im Dienste reisenden Beamten diese Vorspann, so wäre sein Dienst mit 12 Kreuzer für ein Pferd oder Ochsen abzugelten. Dies wäre mittels dieses Vordruckes zu erledigen. Um mit diesen Vordrucken, da es Analphabeten unter den Bauern gab, keinen Mißbrauch zu treiben, wären Musterexemplare bei dem jeweiligen Verwaltungsamte und Dorfsämtern gut sichtbar anzubringen. Für jedes Pferd oder Zugtier pro Station wäre ein Vordruck zu verwenden. Das Ausfüllen der Vordrucke habe vor Antritt der Reise zu geschehen. Würde der Bauer ohne diesen Zettel losfahren, würde er bestraft werden, indem die Gebühr gestrichen werde – dies galt auch bei Verlust der Zettel – oder eine „geziemende Leibesstrafe“ verabreicht bekommen. Diese Zettel müßten dann von der

Buchhaltung des jeweiligen Verwaltungsamtes aufbewahrt werden. Stets sollten genügend Vordrucke vorhanden sein; hierüber sei auch ein Statistik zu führen. Die Abrechnung erfolgte vierteljährlich. Vergütet wurden: alle Militärtransporte, Geldtransport, Frucht-, Hafer-, Heu- und Holztransporte, sowie alle amtlichen Provinztransporte.

Leider schien sich die neue Verordnung nicht so leicht durchzusetzen, war es aus Ignoranz der zuständigen Behörde oder weil man das althergebrachte für am besten geeignet fand. Deshalb wandte sich Wolfgang von Kempelen in einem Extraschreiben aus Lipova, Datum 28. März 1770, an seinen Vorgesetzten Graf Clary-Aldringen und schilderte die Probleme.

Sollte jedoch wider alles Vermuthen das Löbl. General Commando ungeachtet aller gehobenen Anständen, und dessen erfüllten Verlangen sich der Einführung der Vorspanns-Ordnung annoch widersetzen, so könnte man solches fast für nichts anderes, als eine abermalige Wirkung des bisher bey so vielen Gelegenheiten bemerkten üblen Einverständnis, und Abneigung gegen das Provinciale ansehen, und wüßte ich kein anderes Mittel mehr anzuwenden, als durch triftige Vorstellungen mit Beylegung des hierinfalls bisher verhandelten Allerhöchsten Ortes anzuzeigen, wie schwehr es der Einrichtungs-Commission gemacht würde, in der Bewürkung der neuen Landes-Einrichtung vorzugehen. In diesem letzten Falle müßte zu Verwendung der größten Unordnung zugleich auch ein Circular an alle Verwalter-Ämter, und an den Provincial Commissarium ergehen, die Erfüllung mehrbemelter Vorspanns Ordnung die schon den 1ten April ihren Anfang hätte nehmen sollen, noch um ein Monat, oder wenn Euer Excellenz für gut befinden, noch länger, bis nämlich die Sache höheren Orten entschieden seyn dürfte, aufzuschieben. ...

*Wolfgang v Kempelen*¹⁵⁷.

Die Einwanderungspolitik unter Joseph II. bis 1786

Joseph II. bereiste das Banat und Siebenbürgen mehrere Male. Als er im Jahre 1767 das erste Mal Temeschwar und das Banat bereiste, waren diese Reisen keine offiziellen Staatsbesuche, sondern hatten den Charakter eine „Privatreise“. Johann H. Schwicker dazu in „Geschichte des Temeser Banats“:

¹⁵⁵ *Ibidem*, fol. 149-153.

¹⁵⁶ HKA Wien: HS 996, Grundriß, fol. 64f §2.

¹⁵⁷ HKA Wien: HS. 496 Banat, fol. 156.

Es ist erwähnenswert, daß dem deutschen Magistrate zu Temesvár in seiner am 26. März gehaltenen Sitzung mittelst einer Zirkular-Verordnung alle Empfangsfestlichkeiten untersagt, aber auch angeordnet wurde, die Wege nicht herzurichten, „massen Se. Majestät die Reysse im Banat meistens theils zu Fusz zu machen gedenke.“¹⁵⁸

Im Sommer des Jahres 1770 stattete Joseph II. dem Banat einen zweiten Besuch ab; vom 6. Mai bis 13. September 1773 war Joseph II. das dritte Mal im Banat auf seiner Reise nach Siebenbürgen und Galizien. Dazu Alexandru Popescu in „Die Beziehungen Rumäniens und Österreich“:

1773 11. Mai: in einem Brief verordnet Maiserin Maria Theresia für den geplanten Besuch von Joseph den II. in Siebenbürgen die Wege von den Kadavern der durch Erhängen durch das Rad oder den Pfahl Getöteten zu säubern die zum Schrecken und Ekel der Reisenden bis heute neben den öffentlichen Wegen zur Schau gestellt werde.¹⁵⁹

Dass grausame Strafen speziell für die nationale Bevölkerungsschichten auch noch Jahre später usus waren, schilderte der Venezianer Francesco Grisellini in seinen Berichten, der zwischen 1774 und 1777 das Banat bereiste. Er schrieb, dass das Reißen mit glühenden Zangen, das Rad und der Galgen die normale Strafe für Verbrechen waren.¹⁶⁰ Bei dieser Reise wurden dem Mitregenten 19 000 Bittschriften von rumänischen Bürgern übergeben. Er erkannte, dass sich an der Lage der Rumänen etwas ändern sollte, da sie von den dort herrschenden Gesellschaftsschichten unterdrückt wurden.¹⁶¹ Bei seinem Aufenthalt in Temeschwar wurde die im Jahre 1744 angelegte Vorstadt, die an den Ufern des Begakanals gelegen war und die den Namen „neue Deutsche Meierhöfe“ trug, in „Josefstadt“ umbenannt.¹⁶² Unter der Regentschaft Josephs II. fand die dritte Kolonisation – der „dritte Schwabenzug“ – in den Jahren 1782-’86 statt. Durch das von ihm erlassene Toleranzedikt von 1781 wurde es auch Protestanten gestattet, sich im Land

niederzulassen. Es versprach Glaubens- und Gewissensfreiheit. Rund 3 000 Familien siedelten sich während der Zeit im Banat an, 14 neue Ortschaften entstanden. Mit dem Türkisch-Russischen Krieg wurde das südliche Banat wieder Kriegsschauplatz, an eine weitere Besiedlung war nicht mehr zu denken. Das betraf vorallem die staatlich geförderte Besiedlung. Wer danach in das Land kommen wollte musste den Nachweis erbringen, ein Barvermögen von ca. 500 Gulden zu besitzen.

Da das Banat nach der Inkorporierung mit 6. Juni 1778 zum Königreich Ungarn gehörte, war es ungarisches Staatsgebiet. Nach diesem Zeitpunkt liefen zwei Arten der Ansiedlung parallel einher: zu einem die staatlich geförderte auf den Kameralbesitzungen. Sie betraf den „dritten Schwabenzug“, bis 1786-’87 und übernahm vorerst alle Ansiedlungskosten. Und zum anderen jene Ansiedlungen die von den ungarischen Feudalherren auf ihren Privatbesitz gemacht wurden. Hauptaugenmerk der josephinischen Kolonisationsperiode war auf die Eignung und Fähigkeiten der Immigranten gerichtet. Die Kenntnis neuer landwirtschaftlicher Produktionsmethoden war wichtiger als das Vermögen, welches die Siedler mitbrachten, denn Musterbetriebe und -höfe sollten errichtet werden und dementsprechender Erfolg auf dem Gebiet der Landwirtschaft erzielen, war Ungarn doch der wichtigste Nahrungsmittellieferant für das restliche Österreich, sprich die Hauptstadt Wien.

Statistik

Ungarn führt von seinen Erzeugnissen vorzüglich aus: alle Arten von Getreide, und man rechnet, daß jährlich allein auf 600000 Metzen nach Oesterreich gehen, dessen Vorrathskammer es gewöhnlich genannt werden pflegt. Bei dem allgemeinen Brodmangel in Deutschland, in den Jahren 1770 und 1771, hat man über 4 Millionen Metzen Getreide in die benachbarten Länder und Staaten verführt. Ausserdem besteht dormalen die Ausfuhr in verschiedenen Arten der Metalle und Mineralien, und unter diesen vorzüglich in Kupfer, Schwefel und Farbwaaren, dann in Pferden, Hornvieh, Schweinen, Leder rohen Häuten, Hasenfellen, Talg, Wolle, Butter und Käse, geräucherten und ungeräucherten Fischen, in Wachs, und Honig, Knoppfern, Tobak, Kalk, Potasche und was das hauptsächlichste ist, in Weinen. Dagegen erhält es von den fremden und angränzenden Ländern Gewürze, und Spezereyen, unter welchen Zucker, Kaffe und Chokolade wichtige Artikel

¹⁵⁸ Schwickers, Johann Heinrich: *Geschichte des Temeschwarer Banats. Historische Bilder und Skizzen.* Grosz-Becserek (1861). Bettelheim Druck Pleitz XII., 391.

¹⁵⁹ Popescu, Alexandru: *Die Beziehungen Österreichs und Rumäniens. Geschichte, Diplomatie, Kultur.* Institutul European, 148-149.

¹⁶⁰ Schwickers, a. a. O., S. 313.

¹⁶¹ Popescu, a. a. O., S. 149.

¹⁶² Schwickers, a. a. O., S. 391.

sind; feine und andere Tücher, feine und grobe Leinwand, Spitzen, rohe und verarbeitete Baumwolle, Seiden, seidene Zeuge, Zobelfelle, Modewaaren in großer Menge, zubereitete Juwelen, Gold und silberne Tressen, Sensen, Sicheln, Bleche u.a.m. Zu Tyrnau werden besonders viel mährische Tücher und Leinwand abgesetzt. Dennoch gewinnt Ungarn durch seine Ausfuhr gegen die Einfuhr nach zuverlässigen Berichten jährlich gegen 1 Million Gulden.¹⁶³

Bei den Privatan siedlungen auf ungarischen Feudalbesitzungen kam es zu grossen Problemen. Das zeigen die Sitzungsprotokolle der Statthalterei im Archiv der Ungarischen Hofkanzlei von 1786.

Ein Sitzungsprotokoll, datiert 17. Oktober 1786 unter dem Vorsitz von Grafen Niczky, befasste sich mit dem Fall des Grundherren Graf Pejacevich auf seiner Herrschaft Ruma. Kempelen war aufgefordert worden, seine Stellungnahmen diesbezüglich abzugeben. Er konnte in der Tat auf einen reichen Erfahrungsschatz zurückgreifen, der aus seiner Zeit als Kommissarius der banatischen Einrichtungskommission unter Graf Clary-Aldringen stammte.

Der dieses Mittels Rath, und Referent in Ansiedlungs= Geschäften Wolfgang von Kempelen legte die in der Anlage ./. befindliche Anmerkung zur diesortigen Einsicht, und fernerer Veranlassung vor, welche diese treuehormsamste königl. hungar. Statthalterey Eurer Majestät allergnädigster Entscheidung vorzulegen sich zur Pflicht machet.

Vier Gegenstände sind, welche der berichtlegende Mittelsrath zu behandeln sich gewählt hat, und zwar

1stens: Die Behandlung der zur Privat=Ansiedlung bestimmt gewesenem sich aber allda nicht niedergelassenen Reichs=Einwanderer

2tens: Die Einschränkung der Ansiedlung der Inquilien, und Sub: Inquilien

3tens: Die bei Fortsetzung der Ausländer Ansiedlungen künftig zu beobachtende Impopulations Maaßregel.

4tens: Endlich die Aufnahme der Reichs=Einwanderer zur Privat=Grundherrlichen Ansiedlung¹⁶⁴.

Graf Pejacevich hatte angeboten, auf seiner Herrschaft Ruma 700 Familien aufzunehmen. Die Bedingungen zu denen die Siedler aufgenommen werden sollten: jede Familie bekam 5 1/4 Joch Grund, das nötige Holz für den Hausbau unentgeltlich, ein gewisser Anteil an den Marktertragnissen, Weinausschanksbewilligung, Abschluß eines langfristigen Vertrages, der ihnen zusicherte mit nur 4 Gulden pro Jahr aller herrschaftlichen Abgaben und Frondienste entledigt zu sein. Nach Publikmachung dieser Bedingungen, die der Grundherr auch der Behörde anzeigte, zeigte sich, dass sich eine relativ große Anzahl von Ansiedlungswilligen aus dem Reich meldeten, die mit Pässen versehen nach Ruma geschickt wurden. Die Ernüchterung jedoch erfolgte sogleich nach ihrer Ankunft. Von all den Verheißungen war nichts zu bemerken. Die Siedler mussten sich selbst um das Bauholz und dessen Transport kümmern – das Holz wurde aus einem weit entfernten „strittigen“ Waldstück herangekarrt –, die Zugtiere mussten selbst gekauft werden und sie mussten sich bis zur kommenden Ernte selbst verköstigen und für ihre Existenz sorgen. Die Leute fühlten sich betrogen und hintergangen. Kempelen fand: „... daß wenn diesen Menschen die Pejacevicsische Bedingnisse in ihrem Vaterlande gehörigermassen erklärt worde wären, sie sich zu der sonach bewürkten Auswanderung nie entschlossen hätten.“¹⁶⁵

Als diese Klagen der Siedler an den Wiener Hof gerichtet wurden, entschloß sich der Kaiser mittels Handbillet vom 8. Juli 1786 zu einer Unterstützung der im Elend Lebenden, so dass vorerst einmal ihre Häuser gebaut werden konnten und sie dann auch Arbeit am Feld fänden. Da die wenigsten Geldmittel hatten, war eine Rückkehr in ihre alte Heimat unmöglich geworden. Die angebotenen Verdienstmöglichkeiten auf der Herrschaft Ruma waren äußerst gering. Der bevorstehende Winter erschwerte die Lage der Notleidenden ungemein. Sie sowie die einheimische Bevölkerung „Inquilien, oder Sub:Inquilien“ zu behandeln, lehnten sie entschieden ab, denn diesen Status hätten sie in ihrem Vaterland auch besessen. Nach Meinung des Statthaltereirates Kempelen dürfte es sich hier um einen Verständigungsfehler zwischen den Werbern und den Angeworbenen gehandelt haben:

... daß wenn diese Aussage der Colonisten sich in der Wahheit gründen solle, so seyn nicht

¹⁶³ Preßburger Zeitung, Nr. 37, vom Mittwoch, 8. Mai (1787).

¹⁶⁴ Magyar Országos Levéltár (MOL), Budapest: Archiv der Ungarischen Hofkammer, Acta Generalia A 39, 12018 ex 1786, fol. 2ff

¹⁶⁵ *Ibidem.*

*anderes zu vermuthen, als, daß von Seite derjenigen, die Leute anzuwerben gehabt hatten, eine Irrung, oder Mißverstand unterloffen seyn müsse; Er ist überdies der Meynung, daß selbe vielleicht nur kurz befraget worden, ob sie sich zu Privat-Ansiedlung erklären wolen, und da sie diese lateinische Beiwort privat nicht verstünden, sich auch dazu wirklich erkläret haben; Überhaupt aber scheine es immer wahscheinlich zu seyn, daß, die Graf Pejacsevicsische Anträge derselben nicht vollständig erkläret worden wären, indeme es nicht zu vermuthen wäre, daß sie sich an ein Ort zu ziehen entschlossen hätten, wo sie zur Beihilfe ihrer Ansiedlung nichts, als Bauholz zu erwarten gehabt hätten.*¹⁶⁶

Kempelen schlug deshalb vor, um den „unanständigen“ Ruf der Privatan siedlung, der sich aus diesem Fall entwickeln könnte, im Römischen Reich mit der guten Nachricht zu unterbinden, nämlich dass man diese Siedler wie andere „Kameral-Kolonisten“ behandle und ihnen die gleichen Bedingungen gewähre, damit sie weiter in dem Gebiet leben könnten.

Das Hauptaugenmerk von Kempelen lag aber in seiner eindeutigen Feststellung, dass es sich hier um zwei Formen der Ansiedlung handle und dass es dabei wesentliche Unterschiede gab. Dies wäre in diesem Fall nicht ausführlich geschehen. Diese Unterschiede müssten jedem Auswanderungswilligen schon in Wien bei der Registratur eindringlichst erklärt werden. Bei einer Privatan siedlung wären sie keine „Kameral-Kolonisten“, sondern müssten die Begünstigungen, Bedingungen und wechselseitigen Verbindlichkeiten des Privatherren akzeptieren:

... daß es hierorts nicht bezweiflet werden könne, daß sowohl in dem römischen Reich bei Anwerbung dieser zur Privat=Ansiedlung bestimmten Colonisten, ihnen die privat-Grundherrliche Begünstigungen sat sam begreiflich gemacht, und wiederholt in Wienn bei Ausfertigung der Pässe hinlänglich belehret worden, welches sich aus den denselben zu Wienn ertheilten Pässen genügend entnehmen läßt, da dieselben klar enthalten, daß sie zur Privat=Ansiedlung bestimet wurden: aus welchen sich dann folgeren läßt, daß wenn gleich selben die Bedingniß der Privat=Ansiedlung im Reiche nicht begreiflich genug gemacht worden wäre, sie jedoch in

*Wienn hierwegen die volle Erklärung erhalten haben, und folglich bei den denselben aufgeklärten Umständen ihre eigenen Einwilligung zur Annahme der Privat Ansiedlung unmittelbar erfolgen müßte: ...*¹⁶⁷

Mit dieser Belehrung der Siedler in Wien wäre von vornherein auszuschließen, dass sie in späterer Folge den Klageweg diesbezüglich beschreiten können, weil die Bedingungen nicht mit den vorgefundenen Tatsachen übereinstimmten.

Was die Inquilien bzw. Subinquilien beträfe, so hätten diese nach Meinung von Kempelen nur in Städten, Marktflecken oder in alten, großen Dörfern ihr Auskommen, wo sich große und wohlhabende Herrschaften befänden, wo sie ihren Lebensunterhalt finden könnten, da sie dort in Weingärten, Fabriken, udgl. arbeiten könnten. In den neugegründeten Dörfern wären die Möglichkeiten gering, da man erst im Aufbau begriffen war; daher sollten dort keine Inquilien vorerst einmal ansässig sein. Er brachte das Beispiel aus der Batschka, wo 407 Inquilienfamilien angesiedelt wurden. Die Behörde achtete darauf und siedelte sie dort an, wo auch für ihren Lebensunterhalt genügend Arbeit vorhanden war.

Auf Grund der künftigen Ansiedlung erachtete Kempelen folgende Punkte:

a) Da es absehbar war, die staatlich geförderte Ansiedlung einzustellen, wäre im gesamten Reich zu publizieren, dass es im Hinblick auf diese Einstellung keine Begünstigungen bei einem Neuzuzug geben werde. Es sei zwar dem Einzelnen überlassen aus- bzw. einzuwandern, es können dafür aber keine Reisegelder oder sonstige Vorschüsse von seiten des Landesfürsten in Anspruch genommen werden. Auf privaten Herrschaftsgründen gelten eben andere Bedingungen.

b) Wenn es erforderlich sein sollte, einen Ort komplett neu zu gründen, so sollten alle Häuser noch ehe Siedler sich im Lande befinden, erbaut sein. Hier wich Kempelen von seinem Standpunkt, den er Jahre zuvor während der Regentschaft unter Maria Theresia vertreten hatte, nicht ab.

c) Die Verwaltungen sollten Vorschläge einreichen, wo es noch Bedarf eines Neuzuzuges gäbe.

d) Die Gründe für den landwirtschaftlichen Betrieb wären schon im voraus auszustecken

¹⁶⁶ Ibidem.

¹⁶⁷ Ibidem.

und zu bebauen, dass dem Ankömmling eine Ernte übergeben werden könnte, von der er fürs erste leben könnte. Hier taucht ebenfalls eine alte Forderung von Kempelen auf.

c) Als weitere Hilfe wäre dem Siedler folgendes zu gewähren – als Beispiel führte Kempelen hier den Batschkaer Distrikt an: zwei Stück Zugvieh mit dem nötigen Geschirr, eine Kuh, einen Leiterwagen, einen Pflug mit allen Zubehör, und ein bestimmtes Quantum an Samen.

f) Wenn dies geschehen wäre, wären von den früheren Siedlern einige Männer auszuwählen und in die verschiedenen Gegenden des Reiches zu schicken, um Aussiedlungswillige anzuwerben. Es wäre selbstverständlich, eine gewisse Obergrenze festzusetzen.

Kempelen erhoffte sich von diesen gesetzten Maßnahmen eine Ersparnis von 200000 Gulden für das Ärar. Weiters war er der Meinung, dass man sich von den Privatsiedlungen keinen großen Fortgang erwarten könnte, solange es die Kameralansiedlung gäbe.¹⁶⁸

Mit 20. November 1786 erfolgte aus Wien die Antwort mit dem kaiserlichen Beschluß. Nachdem der Bericht der Ungarischen Statthalterei dem Kaiser vorgelegt wurde, setzte dieser fest, dass die auf Staatskosten stattfindende „bewirtende Einwanderung und Ansiedlung von Fremden“¹⁶⁹ auf Kameralgütern bis auf weitere allerhöchste Anordnung eingestellt zu bleiben hat. Die unter Kameralverwaltung stehenden „leeren“ Gründe wären mit „Nationalisten zu besetzen seyn“. Dies wäre auch im Deutschen Reich zu veröffentlichen. Wenn sich auf den Sammelplätzen jedoch noch Einwanderungswillige befänden, so wäre ihnen die Situation zu erklären und wenn sie es trotzdem wünschten „ein mässiges und ihrem Bedarf angemessenes Reysegeld zu bewilligen.“¹⁷⁰

Was die Vorschläge Kempelens betraf, so wäre ihnen noch folgende Beisätze mitzugeben:

ad Ium Angeführten Betrachtungen, durch die in Sachen schon wiederholt erlassenen Anordnungen als erledigt anzusehen, und die denen von Ruma in die Bacser Bezirk übergegangenen Familien erwiesen,

Begünstigungen als einen bloße Ausnahme von der Regel zu betrachten seyn, gleichwie

ad 2dum Die Eintheilung der Inquilien und Subinquilinen lediglich dem Ermessen der Landesstelle überlassen wird; so hat es auch

ad 3tum Von denen zur künftigen Impopulation in Antrag stehenden Maaßregeln ganz abzukommen, nachdem vorerwöhnt allerhöchste Entschliessung hierin Ziel und Maaß setzt.

Sie K. Hungar. Statthalterey wird endlichen die ohnverweilte Veranlassungen dahin zu treffen haben, damit ehestens ein vollkommener Ausweis über alle jenen Colonisten Familien die sich bereits im Lande finden, und ihre Unterbringung noch nicht erhalten haben, mit Beirückung des Ortes und der Zeit, wann, wie, und wo sie ihre Ansiedlung anhoffen können, sohin in Stande gesetzt werden dürften, sich zum Nutzen des Staats selbst zu ernähren verfasst, und deme nächstens anhero einbegleitet werden möge, wo übrigens denen betreffenden Kameral Administrationen nachdrucksamst einzubinden seyn wird, in Zeiten Hand anzulegen, damit ohne all weitere Verzögerung diese noch unversorgten Einwanderer untergebracht, und die ferners noch erübrigenden leere Kameralgründe, sodann mit Nationalisten besetzt werden können.

Wien den 20en 9ber [November] 1786

*Carl Graf Palffy*¹⁷¹.

WOLFGANG VON KEMPELEN'S GUIDELINE FOR THE SETTLEMENT BUSINESS AND HIS FAILURE.

Summary

In February 1769 Wolfgang von Kempelen was announced as a second commission agent for the Banat region (the first was Count Clary-Aldringen). During his stay in the Banat region (August 1769 till May 1770) Kempelen tried to carry out his new guideline for the settlement business. In some points he was successful when he tried the experiment in the village of Biled. However, during the winter season all work stopped. Kempelen was aware of the problems which occurred in this region. The main problem was that the land had not been allocated for the new settlers, ordnance-survey maps and a land register did not exist.

¹⁶⁸ *Ibidem*.

¹⁶⁹ MOL. Bp.: Benignae Resolutiones E 135, 20. November 1786, Helytartótanács Kamarai Departamentumai, fol. 148 ff.

¹⁷⁰ *Ibidem*.

¹⁷¹ *Ibidem*.

More than 500 new families lived under unbearable conditions. They had no money, no houses, they were starving and many died of various illnesses. Bad weather conditions made the situation even worse. Kempelen criticized the settlers, too. They did not show any effort to get out of their situation by themselves. People waited till the administration provided food, money and houses for them. However the whole Banat administration apparatus was bureaucratic and unwieldy, did not work properly and officials were corrupt. Nobody cared about the orders from Vienna, since the capital town of the monarchy was far away.

In the year 1770, about 3000 new families from western European countries rushed into the Banat region. A period of extreme dryness in Western Europe forced them to leave their homes and look for a better life in the eastern regions. However, there, conditions were quite the opposite. Heavy rainfall flooded rivers and the country, the crops were destroyed, roads damaged and transportation impossible. The settlement system collapsed, Kempelen's efforts and guidelines were in vain. He searched for excuses, but in the end he had to acknowledge his failure. On papers the plan worked excellently, but in practice it was impossible to implement. An emergency plan did not exist, either. The sovereign stopped the settlement policy immediately. It took years for the country to recover, people to be settled; slowly living conditions of the new generation improved.

Despite these problems and his failure, Wolfgang von Kempelen was asked for his advice and experience by Emperor Joseph II, when new problems with settlers occurred in Hungary in the 1780s. Finally, in November 1786, the official settlement policy came to an end completely. The Emperor's orders were that, if there was any vacant land, the native people should be the first to be settled there. New arrivals could not count on any help or money from the government.

PROTOPOPII PETRU RAȚIU ȘI IOAN BERCEANU ÎN MIȘCAREA NAȚIONALĂ DIN ARAD (1857-1880)

Dan Demșea*

Cuvinte cheie: *Petru Rațiu, Ioan Berceanu, Arad, mișcarea națională românească.*

Keywords: *Petru Rațiu, Ioan Berceanu, Romanian National Movement.*

Este vorba despre prezența civică, în orașul liber regesc Arad, a unui ardelean din părțile Clujului (Petru Rațiu) și despre cea a unui bănățean din părțile Lugojului (Ioan Berceanu).

Familia Berceanu din Lugoj, provenea din rândul micii nobilimi bănățene, de etnie românească, supraviețuitoare în fostul teritoriu al districtului autonom Caransebeș-Lugoj (sec. XVI-XVII). Nobilitatea o primise la Alba Iulia, sub denumirea "**Bercianu** alias **Barcsi** de Alba Iulia"¹. Un descendent din ramura bănățeană de preoți ai acestei familii, **Ioan Berceanu**, a trăit la Arad mai bine de două decenii, onorând cu personalitatea sa viața culturală și politică locală. Născut la Lugoj, în 28 decembrie 1818, a absolvit filosofia și teologia în Oradea. Aici a avut ocazia, împreună cu colegii săi, să se adape la curente de idei liberal-democratice. S-a căsătorit în anul 1845, fiind numit capelan greco-catolic în Lugoj. Nu cunoaștem toate motivele pentru care a fost trimis, în calitate de preot, în Bocșa Montană în anul 1847. Un tânăr cu idei liberale putea fi incomod în orașul de reședință al comitatului Caraș. Așa că a fost trimis în provincie "pentru lățirea unirei"². A rămas acolo până în anul 1863, când a fost mutat la Arad, ținându-se seama de experiența acumulată între timp în calitate de protopop greco-catolic al Bocșei.

Înainte de a semna activitatea lui Petru Rațiu, considerăm necesare câteva precizări privind dieceza greco-catolică de Oradea, care avea, până în momentul înființării diecezei de Lugoj, jurisdicția ecleziastică extinsă asupra Banatului.

Din punctul de vedere al confesiunii greco-catolice, orașul și comitatul Arad, împreună cu

comitatele nord-mureșene Bihor, Cenad, Ciongrad, Bichiș și cu comitatele sud-mureșene Caraș, Timiș și Torontal, erau arondate la Arhidiaconatul Bănățean, pendent până în anul 1856 de dieceza Oradiei. Parohia Arad aparținuse de Districtul vicearhidiaconal al părților banatice. Atât în parohia matră, cât și în filiile sale (Bătania, Aradul Nou, Fenlac, Iratoșul Mic, Curtici, Micălaca, Pănatul Nou, Pecica, Semlac și Sânicolau /Mic/), slujba bisericească și învățământul elementar se desfășurau în limba română³.

Înființarea diecezei greco-catolice bănățene, cu sediul la Lugoj în anul 1856 a ridicat rolul orașului Arad la rangul de sediu al protopopiatului Timișorii, aparținând de atunci încolo de episcopia Lugojului. *Primul motiv* al acestei organizări (în speță, al denominațiunii) rezida, după părerea noastră, în dorința de a menaja susceptibilitățile conaționalilor greco-neuniți din Arad, majoritari. *Al doilea motiv* îl constituia numărul restrâns al enoriașilor din parohia Timișoara-Fabrică (275 suflete în oraș, fără a mai mai socoti filiile sale), în raport cu parohia Aradului-Vechi, aproximativ de aceeași vechime cu cea a Timișorii – aproape 80 de ani (1515 suflete în oraș). *Al treilea motiv* îl constituia dorința parohului arădean, *Vasilie Moldovan*, un om bolnăvicios – devenit protopop de Timișoara – de a rămâne cu sediul în Arad. Dealtfel, funcțiile sale onorifice de până atunci (vicearhidiacon emerit al districtului Beiuș și asesor konzistorial al diecezei de Oradea Mare) avuseseră darul de a-i determina pe confrați să-i respecte părerile. Acesta ar constitui *cel de-al patrulea motiv*.

Despre activitatea civică și culturală românească a luminatului cărturar ardelean Petru Rațiu (1805-1875) în perioada sa de protopop greco-catolic la Arad (sfârșitul anului

* e-mail: dan.demsea@gmail.com.

¹ Ioan cav. de Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, vol. I, Sibiu, (1892), 45.

² Dieceza Lugojului. *Șematism istoric /.../, Lugoj* (1903), 139-140.

³ *Schematismus /.../, Oradea* (1854), 20, 27.

1857-aprilie 1862), cunoscându-se prea puține lucruri, am considerat că trebuie să aducem câteva date noi.

După decesul lui Vasile Moldovan în 6 mai 1857⁴, acestuia i-a urmat parohul local, preotul **Petru Rațiu**, revenit odată cu sfârșitul anului școlar 1856/1857 la confesiunea greco-catolică⁵. Acesta din urmă lăsase, însă, liber postul de paroh, căci fusese numit în primăvara anului 1857 canonic școlar pe lângă Episcopia Lugojului⁶.

“Dintre toate parohiile vacante în 1857, parohia greco-catolică din Arad a fost solicitată de mai mulți pretendenți. Conzistoriul /de la Lugoj/ a amânat ocuparea acesteia /cât și a postului de protopop de acolo – n.n./ până la închiderea cercetărilor legate de averea fostului paroh /și protopop/ Vasile Moldovan și a veniturilor bisericii”⁷ sale. “Abia în 2 octombrie 1857, conzistoriul a aprobat numirea lui *Petru Rațiu* ca *administrator* la /parohia greco-catolică din/ Arad, după ce acesta a depus /în prealabil/ profesiunea de credință și jurământul de fidelitate”. Ele erau “obligatorii în acest caz, deoarece preotul Rațiu era revenit recent de la biserica greco-neunită”⁸. Abia de acum încolo urma să fie numit administrator parohial, fapt care s-a și întâmplat în ziua de 10 noiembrie 1857. În afară de “veniturile pământului parohial” Petru Rațiu beneficia de 300 de florini /pe an – n.n./, de “casă și vipt”⁹. Starea sa de provizorat s-a încheiat de-abia atunci când a primit un ajutor în persoana capelanului Dimitrie Teaha și i-a venit numirea de protopop (vicearhidiacon) la Arad. Decalajul de timp se datora, printre altele, faptului că noua eparhie se afla în plin proces de consolidare. Numeroși parohi trebuiau verificați în vederea avansării lor. Grăitor era, pentru noi, cazul preotului greco-catolic din parohia Bocșa, *Ioan Bercean*. Acesta, având calitatea de administrator protopopes, “a fost numit protopop acolo, în 22 aprilie 1858”¹⁰. Cariera sa viitoare a fost, după cum se va vedea mai încolo, într-un fel, legată de cea a protopopului Petru Rațiu.

În condițiile favorabile pentru români ivite în primăvara anului 1860, protopopul greco-

catolic *Petru Rațiu* s-a alăturat *acțiunilor naționale românești* ale majorității greco-orientale locale. Inițiativa o deținea comunitatea de pe lângă biserica cu hramul Sf. Ioan Botezătorul.

Între cele două comunități confesionale românești din orașul Arad domnea armonia. Iată cum îi descria *Alexandru Roman* episcopului greco-catolic de la Lugoj atmosfera existentă în Crișana, în toamna anului 1860: “în luna lui octombrie-noiembrie am întreprins o călătorie prin comitatele Aradului și /cel/ al Bihariei; m-am bucurat de acea coîntelegere ce domnește pretutindeni între români (intelligență și popor) în privința intereselor naționale. Renegații sânt rari”. Ceea ce-i îngrijora pe “bravii români ai noștri” – scria Al. Roman în urma celor aflate din gura fruntașilor români arădeni – era faptul că și la Arad, precum în Bihor, la reorganizarea (refacerea) instituției comitatense, elementele conducătoare maghiare nu vor respecta procentul de *reprezentativitate* a noilor funcționari, lăsându-i pe români la coadă (în textul scrisorii: “codiți”), în urma unor manevre pe care el le numea “intrigi”¹¹. După numirea comitelui suprem al Aradului în persoana moșierului Bohus János (de la Șiria), alegerea funcționarilor, atât la nivel de comitat, cât și la nivel de oraș, a avut drept rezultat revenirea celor din generația *pașoptistă* maghiară, puși pe modernizarea administrației conform conceptului de stat *național* maghiar. Credem că protopopul Petru Rațiu l-a avertizat pe șeful său ierarhic de la Lugoj în sensul celor referate mai devreme de către Alexandru Roman. Soluția întrevăzută de către românii lugojeni – valabilă nu numai pentru ei, ci și pentru toți românii “ungureni” (din Banat, Crișana, Sătmăr și Maramureș) – era *solidarizarea* pe planul revendicărilor administrativ-politice și cultural-naționale. Lucru care n-a întârziat să se arate, după cum vom vedea mai jos, pe cele două planuri (lingvistic și administrativ).

Începând din vara anului 1861, “prota” Petru Rațiu a contribuit bănește la deplasarea unor “bărbați de încredere ai inteligenței române din Comitatul Aradului la Înaltul Tron” pentru a pregăti la Viena “primirea deputațiunei care va subșterne Petițiunea pentru un Kongres Națiunale a Românilor din Imperiul Austriei”¹².

⁴ Nicolae Bocșan, Camelia Vulea, *La începuturile Episcopiei Lugojului. Studii și documente*, Cluj Napoca (2003), 34.

⁵ Susana Andea, Date despre viața și activitatea lui Petru Rațiu (1805-1876). *Crisia*, XXI, Oradea (1991), 272; Cf. Botiș, *Istoria*, 531-532.

⁶ Nicolae Bocșan, Camelia Vulea, *op. cit.*, 35.

⁷ *Ibidem*, 37.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*, 48.

¹⁰ *Ibidem*, 36; Cf. Protocolul conzistorial, Lugoj, anul 1857. ses. II. nr. 19.

¹¹ *Ibidem*, 379 și 377-378.

¹² Episcopia Ortodoxă Română a Aradului (prescurtat EORA), Actele “Presidiale” (grupa I), Dos. 166, actul 525; Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Arad, Fondul Astra – Despărțământul Arad (prescurtat DJANA, FAA), Dos. 2/1861, f. 5; în 22 decembrie 1861, “Domnul Petru Rațiu, prota” figura în evidența lui Atanasie Șandor, împreună cu Alexandru Gavra și Emanuil Misiciu, între cei cu “oblate neplătite”; Idem, f. 14.

Din păcate, cea mai mare parte a *listelor de subscripție*, venite din teritoriul comitatens și cel eparhial arădean, s-a pierdut. Atâtea câte au rămas, foarte puține, semnalează prezența protopopului greco-catolic *Petru Rațiu* alături de cea a protopopului greco-oriental al Aradului, *Ioan Rațiu*. În ordine cronologică, aceasta a fost *prima acțiune* postpașoptistă de anvergură în care protopopul greco-catolic al Aradului s-a implicat.

Desigur că din acest punct de vedere și nu numai, ar fi de un mare interes depistarea arhivei acestui protopopiat. Poate că am găsi o confirmare a preocupărilor pentru *soluționarea problemei predării limbilor nemaghiare la gimnazii*. Ocazia era favorabilă, dată fiind permisivitatea legislativă a perioadei “Provizorium”-ului între octombrie 1861-februarie 1867.

Un simptom al *solidarizării pe plan cultural* l-a constituit acțiunea românilor “ungureni” (din Banat până în Maramureș) pentru înființarea unei societăți culturale românești – cu sediul în Arad – asemenea “Matițelor” slave, dar după modelul românesc al Asociațiunii Transilvane de la Sibiu.

Împreună cu capelanul său, *Dimitrie Teaha*, *Petru Rațiu* semna, alături de alte 16 persoane din rândul “inteligentei române din Arad” proiectul Statutelor viitoarei “*Asociațiunii Naționale în Aradu*”, în ziua de 10/22 octombrie 1861, spre a fi înaintate spre aprobare la sediul din Buda al Consiliului locotenențial pentru Ungaria¹³.

În răstimpul de un an al formalităților de aprobare a statutelor societății culturale românești arădene, *Petru Rațiu* era avansat canonic scolarh, în 22 aprilie 1862¹⁴, la Centrul eparhial greco-catolic de la Lugoj. Ceea ce nu i-a împiedicat pe confrății arădeni să-l uite atât de repede. Proaspătul canonic lugojan *Petru Rațiu*, alături de fostul său capelan din Arad,

Dimitrie Teaha, au fost declarați împreună cu alți 16 “fruntași” români locali, drept membri “fundatori” în cadrul “adunării preliminare” ținută în Arad în ziua de 18/30 martie 1863¹⁵.

De la începutul lunii martie 1863, prezența lui *Petru Rațiu* în comitetul organizator, care era desemnat să pregătească Adunarea generală de deschidere a Asociațiunii Naționale Arădene, a fost suplinită temporar de către capelanul *D. Teaha*. **Ioan Berceanu**, proaspăt instalat în postul protopopesec din Arad, nu avusese timpul necesar. Însă a insistat probabil pentru prezența colegului său de la Lugoj, canonicul *Mihai Nagy*, la solemnitatea deschiderii oficiale a Asociațiunii la Arad în calitate de reprezentant al venerabilului său șef, episcopul *Petru Dobra*. Astfel că, *Mihai Nagy* venind la Arad, cu ocazia pregătirii adunării solemne de constituire a Asociațiunii arădene, a fost ales prim-vicepreședinte al ei.

Ioan Berceanu – după ce participase la Adunarea de constituire, la hotelul “Crucea Albă” (30 apr./12 mai 1863) – a intrat în conducerea Asociațiunii, respectiv în prima *Direcțiune* a ei, care a fost aleasă în ziua următoare (1/13 mai). Între cei opt membri ai direcțiunii propuși solemn de către episcopul greco-oriental al Aradului, *Procopie Ivacicovici*, se aflau protopopul *Ioan Berceanu*, în vârstă de 45 de ani, în calitate de bibliotecar al Asociațiunii și capelanul *Demetriu Teaha*, în calitate de “econom” (gestionar)¹⁶.

Ca la orice început, ședințele Direcțiunii au fost relativ dese, cel puțin una pe săptămână. Absenții au fost puțini, dar motivați. *Dem. Teaha* a fost nevoit, între timp, să se retragă în parohia bănățeană *Chizdia*¹⁷, fiind înlocuit de către *Ioan Telescu*.

Printre alte probleme de pe ordinea zi a ședințelor Asociațiunii culturale arădene din anul 1863 trebuiau stabilite listele bursierilor. În Comisia pentru acordarea “Stipendiilor”, *Ioan Berceanu* era membru alături de funcționarul konzistoriului greco-oriental local *Miron Romanul* și medicul *Atanasie Șandor*¹⁸.

Curând, în vara anului 1864, bibliotecarul Asociațiunii, *Ioan Berceanu*, avea să-și dea seama că nu existau destui bani pentru “prenumerarea foilor”¹⁹, în pofida faptului că fuseseră aduse o serie de ziare, în urma recentelor donații generoase.

¹³ Aceștia erau, în ordine, următorii: episcopul *Procopie Ivacicovici*, protopopii din Arad, *Ioan Rațiu* și *Petru Rațiu*, judecătorul cambial *George Popa de Teiuș*, dr. med. *Atanasie Șandor*, funcționarul konzistorial *Miron Romanul*, profesorul de teologie *Alexandru Papp*, avocații *Emanuel Missics*, *Nicolau Philimon*, *Ioan Arcoși*, *Gregoriu Popoviciu*, *Ștefan Antonovici* și *Iacob Brândușanu*, asesorul de tribunal, pensionar, *Melentie Șerb*, notarul comitatens *David Nicoară*, proprietarul *Ioan Popovici Desseanu*, capelanul greco-catolic în Arad, *Dimitrie Teaha*, doctorandul /în drept/ *Lazăr Ionescu*, /funcționarul/ *Georgiu Haica* și notarul comunal *Ioane Petrariu*; Cf. EORA, anul 1861, grupa I, Dos. 229, actul 888.

¹⁴ *Dieceza Lugojului, Șematism istoric /.../, Lugoj* (1903), 135.

¹⁵ DJANA, FAA, Dos. 6/1863, f. 3.

¹⁶ *Ibidem*, f. 59-60.

¹⁷ *Idem*, Dos. 16/1863.

¹⁸ *Idem*, Dos. 7/1863, f. 38, poz. 94.

¹⁹ *Idem*, Dos. 36/1864, f. 17 (ședința din 6 aprilie 1864).

Climatul favorabil din vremea “Provizoriului”-ului favorizase introducerea studiului facultativ al limbii române în gimnaziile finanțate de către stat. Numirea protopopului Berceanu, în toamna anului 1863, la nou înființata *catedră de limba română* de pe lângă Gimnaziul superior din Arad nu a surprins pe nimeni.

Pe de-o parte, pregătirea sa culturală, pe de-altă parte, atitudinea, am zice, relativ binevoitoare a autorităților față de confesiunea greco-catolică, jucaseră un rol de neignorat în introducerea sa la această școală, frecventată pe atunci de către un număr relativ mare de elevi de naționalitate română. A predat religia pentru grupul de elevi greco-catolici între anii 1863-1880 și limba și literatura română între anii 1863-1873 la acest gimnaziu, numit “superior regal de stat”, din Arad²⁰, avându-i alături pe colegii săi români de pe lângă această instituție școlară și anume, pe Alexandru Andrei Papp (care a predat acolo religia greco-orientală între anii 1860-1873) și pe membrul corespondent al Academiei Române, clericul Ioan Iosif Goldiș, care a predat acolo atât religia ortodoxă română, cât și literatura română între anii 1873-1892. Ceea ce nu însemna că aceștia ar fi lipsit de la îndatoririle lor din afara catedrei (de exemplu, prezența în ședințele asociației culturale românești, destinată a servi interesele părții de vest a românilor).

În cadrul uneia din ședințele bilunare ale Asociațiunii arădene ținută în 5/17 iunie 1865, bibliotecarul Ioan Berceanu revenea asupra unui motiv care-l afectase la catedra facultativă: “Propunerea limbei și literaturii române în Gimnaziul local”. La serbarea de la gimnaziu, “s-a interzis din nou folosirea /limbii române/ la declamări de poezii”, deși elevii români erau în majoritate, iar catedra de limba română era înființată de trei ani. Cerbicia directorului, călugăr minorit, fusese stavila. Acesta din urmă afirma că s-ar cauza sânge rău școlarilor de alte naționalități. În fața acestui exclusivism opac / n.n./ directorul Asociațiunii s-a mărginit să constate cu întristare cele petrecute cu ocazia serbării²¹.

Odată cu începutul anului școlar, din toamna anului 1864 regimul de funcționare a *bibliotecii* ajunsese să fie precizat în mod oficial: odată pe săptămână, la o anumită oră²². Convins că hotărârea direcțiunii era judicioasă, I. Berceanu

venea în ziua de 8 octombrie 1864 cu o donație valoroasă pentru vremea aceea și o raritate bibliofilă la Arad, cartea canonicului lugojan Gavril Popu, *Geografia Banatului*, apărută la Lugoj în același an²³. În cadrul aceleiași ședințe, dr. Atanasie Șandor venea să propună înscrierea ca membru al asociației românești arădene pe notarul din comuna Șepreuș²⁴, *Ioane Goldiș*, viitorul profesor de limba și literatura română și de religie în cadrul gimnaziului superior de la Arad.

Dat fiind că la conducerea comitatului Arad se afla, în calitate de administrator, funcționarul cu vechi state de plată în domeniul juridico-administrativ, românul Teodor Serb de Cuvin, *delegația celor patru membri direcționali* (directorul secundar Sigismund Popovici, Ioan Berceanu, casierul Atanasie Șandor și candidatul de avocat Ioan Popovici Desseanu) *reușea să obțină sala festivă a conducerii comitatului* pentru desfășurarea adunării generale anuale a Asociațiunii Naționale Arădene pentru Cultura și Conversarea Poporului Român la sfârșitul lunii octombrie 1864²⁵.

Numit *septemvir* în aceeași toamnă la Pesta, Teodor Serb de Cuvin a fost înlocuit de către Gheorghe Popa de Teiuș. Acesta din urmă, “sosind în 4/16 decembrie /1864/ la Arad, să ocupe postul de comite suprem”, *Direcțiunea Asociațiunii* decidea prezentarea *in corpore*, în ziua de 6/18 dec. la ilustritatea sa pentru a-l saluta²⁶. Primirea noului înalt funcționar român a luat o oarecare amploare pe fondul speranțelor românești ocazionate de alegerile parlamentare declanșate la sfârșitul anului 1865. “Mulți dintre membrii *Direcțiunii*” au fost activi în acest sens în intervalul lunilor noiembrie-decembrie 1865²⁷. Spre regretul lor – manifestat oarecum tardiv – au fost nevoiți să lase în plan secund evantaiul activităților Asociațiunii culturale românești locale.

În ședința direcțională din 15/27 ianuarie 1866, Ioan Berceanu, conștient de limitele bugetare (între altele datorită numeroaselor restante înregistrate în privința cotizațiilor), prezenta necesitatea abonării la o serie de ziare și la revista “Familia”, sugerând obținerea unui împrumut de 150 florini din partea Institutului de credit și economii al orașului Arad (vechea Sparr-Cassa a orașului întemeiată în anul 1840 – n. n.)²⁸.

²³ Idem, Dos. 36/1864, f. 27 v.

²⁴ *Ibidem*, f. 27.

²⁵ *Ibidem*, f. 29.

²⁶ *Ibidem*, f. 65.

²⁷ Idem, Dos. 47/1865, f. 34 v.

²⁸ Idem, Dos. 56/1866, f. 15 v.

²⁰ Himpfner Béla, *Az Aradi királyi főgimnázium története*, Arad (1896), 90-91.

²¹ Idem, Dos. 47/1865, f. 25.

²² Idem, Dos. 35/1864, f. 27-40 (partea a II-a).

În cursul anului 1867 intervenea demisia protopopului Ioan Berceanu din postul de bibliotecar al Asociațiunii românești arădene și numirea tânărului jurist Paul Draga în locul său. La rândul său, Draga – fiind ales jurator comitatens – era înlocuit de către “economul” (casierul) Teodor Serb, un relativ tânăr funcționar local²⁹. În 26 decembrie 1866, totuși, Ioan Berceanu raporta “creșterea cărților”, în primul an cu 82 de “opuri”, într-al doilea an, în plus cu 17 publicații, iar în cel de-al treilea an (1866), cu încă 66 de publicații³⁰.

Între multiplele angajări civice ale protopopului Berceanu în “Era” dualistă se număra și obținerea unui loc în cadrul Adunării generale a orașului Arad, în cursul lunii mai a anului 1867. A și fost ales, numărându-se între consilierii români, aromâni și sârbi, care formau o minoritate (25% dintre cei aproape 130 de consilieri “externi” ai conducerii destinelor orașului liber regesc Arad). În după amiaza zilei de 14/28 decembrie 1867, “protă” Berceanu participa la fondarea primei formații politice parlamentare românești de pe teritoriul regatului dualist ungar, numită *Partida politică națională*. A fost ales în conducerea acesteia, în cadrul *Comitetului de 50*³¹. Puteau fi numărați pe degetele de la o singură mână cei din cadrul conducerii acestui tânăr partid național, care erau implicați în viața social-politică a cetății cosmopolite care era Aradul (tânărul avocat Ioan Popovici Desseanu și vârstnicul său coleg Gheorghe Ebesfalvay, apoi, nu în ultimul rând, primpretorul cercului Arad, Gheorghe Constantini și patronul cojocar Dimitrie Iorgovici)³².

Pentru a respecta cronologia activităților atât de diversificate ale protopopului **Ioan Berceanu**, considerăm demnă de reținut, pentru anul 1868 – an în care scaunul de conducător al comitatului Arad continua să rămână vacant – propunerea sa, făcută în cadrul Adunării Generale anuale din 2/14 septembrie 1868, în vederea construirii unui *edificiu propriu* pentru Asociațiunea românească cu fonduri de la primărie. În ochii multora, ea putea să pară îndrăznească. Obiecțiile n-au lipsit în plenul Adunării generale a Asociațiunii. Tânărul jurist **Lazăr Ionescu** opina că Asociațiunea era prea tânără și nici nu avea suficiente fonduri proprii. Până la urmă a fost acceptată oportunitatea lui Lazăr Ionescu³³.

Deosebirile de vederi din cadrul asociației s-au accentuat, apărând și în cadrul intern al mișcării naționale române locale. Demisia insuficient motivată, dar și insuficient de explicită a juristului *Nicolau Philimon*, în scrisoarea sa din 1/13 decembrie 1868, din Direcțiunea Asociațiunii la începutul lunii decembrie 1868³⁴, nu promitea nimic bun pentru solidaritatea rândurilor mișcării.

În pofida divergențelor interne, “clubul național al deputaților români din partida națională” reapărea în aprilie 1869 la Budapesta, străduindu-se să aducă la un numitor comun mișcarea națională. Dezideratul se arăta, oricum, greu de îndeplinit chiar și în condițiile existenței – în viața politică a Ungariei, cu o paletă multicoloră cum se prezenta ea atunci – a curenților politice liberal, radical, conservator și socialist.

Avocatul arădean Mircea Vasile Stănescu, cu vederi liberal-radicală, încercase fără succes în ședința extraordinară din 8/20 august 1869 a Direcțiunii asociației culturale române din Arad o “insinuațiune de dizertațiune”, intitulată “Reforme privitoare la viața Asociațiunii”³⁵. Atitudinea sa radicală era explicită în paginile revistei satirice “Gura Satului” nu numai pe linie cultural-națională, ci și politico-națională. N-a fost singurul arădean care nu a vrut să participe la conferința de constituire a Partidului Național Român de la Timișoara din februarie 1869. Am încercat să-i identificăm pe acești arădeni, după cum se va vedea în continuare, mai jos.

Autointitulându-se *radicali*, în raport cu majoritatea moderată, pro-deakistă, existentă în câmpia vestică, un număr de 12 intelectuali români de prin părțile Aradului s-au constituit într-un mod asemănător “tinerilor” cehi sub denumirea de *Clubul românilor tineri* în duminica zilei de 7/19 decembrie 1869, în frunte cu protopopul Ioan Berceanu. El era singurul cleric din gruparea clubistă. Detaliind desfășurarea ședinței din aceeași zi, președintele, ales în mod provizoriu în persoana protopopului Ioan Berceanu, propunea dezbaterea problemei “consolidării românilor și, așa, formând o partidă, a sprijini cauza națională”³⁶. Grupul “așa-zis dizident” nu s-a dat înapoi de la participare la alegerile parlamentare, căutându-și un “fief”. L-au găsit în zona circumscripției electorale a Chișineului. Bazându-se pe adunări populare, convocate printre altele la Socodor, această grupare radicală obținea un succes electoral în

²⁹ Idem, Dos. 63/1867, f. 55, 61.

³⁰ Idem, Dos. 55/1866, f. 1.

³¹ *Aradul în perioada*, 29; Cf. *Albina*, Viena, nr. 139, 20 decembrie (1867), 1 ianuarie (1868), 2-3.

³² *Alfold*, nr. 113, Arad (1867), 1.

³³ *DJANA*, FAA, Dos. 72/1868, f. 5.

³⁴ Idem, Dos. 75/1868, f. 86-87.

³⁵ Idem, Dos. 84/1869, f. 49.

³⁶ *Albina*, nr. 10, 29 ian./10 febr. (1870), 3.

circumscripția electorală Chișineu, în 14/26 ianuarie 1870, în urma *alegerii prin aclamație* a avocatului Mircea V. Stănescu. Ce e drept, ea a constituit un fapt singular. În restul comitatului Arad, cealaltă grupare (a românilor moderați) suferise un eșec aproape total. Semn că pierduseră inițiativa pactând “cu maghiarii” în ajunul alegerilor parlamentare³⁷. Lucrurile nu stăteau într-un tot așa. Dar nu constituie, pentru noi, aflarea interstițiilor politice preelectorale de la cumpăna anilor 1869-1870 o necesitate stringentă.

Despre activitatea ulterioară a acestui club românesc de orientare liberal-radicală nu avem decât informații din presă, însă destul de sumare. Ședințele sale s-au desfășurat în casa lui Mircea Vasile Stănescu până în momentul deplasării acestuia la ședințele parlamentului (în cursul lunii februarie 1870). Deja în primăvara anului 1870 cele două grupări politice românești au tins să refacă unitatea mișcării naționale românești arădene, fiind dezamăgite de rezultatele demersului lor în parlament.

În vara anului 1870, la orizont apăruseră norii întunecați pentru “națiunile componente / nemaghiare – n.n./ ale Ungariei”. Un spirit lucid, precum era Alexandru Roman, constata că drepturile cetățenești erau confiscate de către guvern, care “vatămă egalitatea de drept”, exemplificând, printre altele, iminenta votare a “legii pentru organizarea municipiilor”³⁸. Chiar și înainte de aplicarea legii municipale – cu toată împotrivirea consilierilor orașului liber regesc Arad, în persoana lui Demetriu Bonciu (avocat de orientare moderată) și a lui Ioan Berceanu (protopopul greco-catolic local), minoritari în componența din anul 1870 a “magistratului orașenesc” – școala elementară confesională greco-catolică cu limba de predare română din Arad a fost transformată în școală comună³⁹. Odată cu ridicarea orașului la rangul de municipiu în anul 1871, noua formulă, cea a Comitetului legislativ, înlocuia consilierii “externi”. Numărul nemaghiarilor a scăzut drastic. Rolul civic al lui Ioan Berceanu în viața orașului Arad înceta din acest moment.

Fruntașii cu vederi radicale, precum era și protopopul Ioan Berceanu, au fost concurați de către cei vederi moderate, dizolvându-se în cea

mai mare parte în *Reuniunea politică a românilor din comitatul Arad*, creată în anul 1872.

Un alt motiv pentru care acești radicali de toate vârstele o făcuseră (ne referim la autodizolvarea clubului sus-amintit), îl constituia teama de a se trezi etichetați drept susținători ai asociațiilor politice muncitorești și pe deasupra, simpatizanți ai comunarzilor parizieni.

Carierea arădeană a lui I. Berceanu, cu un palmares deosebit de bogat, înceta la data de 8 iulie 1880, când a fost numit canonic prebendat pe lângă episcopia greco-catolică din municipiul Lugoj. Revenit în orașul părintesc, va fi din nou avansat peste câțiva ani (în ziua de 25 noiembrie 1884) în funcția de canonic cancelar⁴⁰. Împlinea vârsta de 66 de ani.

THE ARCHPRIESTS PETRU RAȚIU AND IOAN BERCEANU IN THE NATIONAL MOVEMENT FROM ARAD

Summary

The author emphasizes on the civic contribution of the two Greek-Catholic archpriests in the Free Royal Town Arad between the years 1857–1871, especially on the side of obtaining democratic representation for the Romanians within the local institutions and, beginning with 1861, within the electoral districts.

Since 1856, the Greek-Catholic vicariate from Arad became residence of the vicariate of Timișoara, subordinate to the new Romanian Greek-Catholic bishopric of Lugoj.

After archpriest Vasile Moldovan's decease (May 6th 1857), the Consistorium from Lugoj agrees upon the designation of the canonic Petru Rațiu, native from the region of Cluj, in this office at Arad on October 2nd 1857. This enlightened scholar has been present in Arad since 1852 as a teacher at the Greek-Oriental “clergycal school”.

In the favourable climate for the nationalities within the Habsburgic Empire, coming up with the spring of 1860, Petru Rațiu involved in the cultural and political actions of the local Greek-Oriental majority. The first occasion to make his contribution to the Romanian confessional fellowship visible occurred during the summer of 1861, as he financially sustained “the trustworthy men of the Romanian intelligence

³⁷ Păcală /Mircea V. Stănescu ?/, *Scrisorile lui Păcală către Tândală. Gura Satului*, nr. 40, 14/26 noiembrie (1869), 158-159.

³⁸ Censorius, *Un resunet la votarea legii pentru municipie. Albina*, nr. 69 (1870), 2.

³⁹ Scaevola, *articol fără titlu. Albina*, nr. 78, 6/18 sept. (1870), 2.

⁴⁰ *Dieceza Lugojului. Șematism istoric /.../*, Lugoj (1903), 140.

from the Arad County at the High Throne” who were to prepare in Vienna the “reception of the deputation which was to forward the Petition for a National Congress of the Romanians from the Austrian Empire”.

The second occasion was the status project of the “National Association in Arad” which he, along with his chaplain Dimitrie Teaha and other 16 persons “belonging to the Romanian intelligence from Arad”, signed on October 10th/22nd 1861, in order to be sent to Hungarian Locumtenential Council from Buda for approval. For this reason, Petru Rațiu and Dimitrie Teaha, though absent at the “preliminary meeting” of this cultural society, held on March 18th/30th 1863, were still considered “founding members”.

The following archpriest, Ioan Berceanu, son of a lower nobleman from the Banat, became member of the leadership of the “Arad National Association for Culture and Conversation of the Romanian People” on the second day after its official constitution (May 1st/13th 1863), being assigned librarian of the association and member of the Grant According Commission.

In 1867 – a year rich in events – he resigned from the Association’s leadership. Coincidentally or not, after the local elections organized by the new regime during the spring of the same year, he became councilor in the town’s general assembly. After Arad has been risen to the municipal status in 1871, the new formula, that of the Legislative Committee, restricted the possibilities of his civic contribution. Already in September 1870, the Romanian councilors couldn’t stop the transformation of the local Greek-Catholic confessional school, with Romanian teaching language, into a communal school with Hungarian as teaching language.

In the afternoon of December 14th/28th 1867, he took part at the founding of the first local Romanian political formation. Two years later, on December 7th/19th 1869 (Sunday), he has been elected provisional president of the “Young Romanian’s Club”, a radical political formation with a rather brief existence.

The continuity of his laic existence is given by his activity as Romanian language and literature teacher at the Superior Royal Gymnasium from Arad between 1863 and 1873. He as well taught Greek-Catholic religion, between 1863 and 1880, at the same high school.

ISTORIA PRESEI ÎNTR-O SCRISOARE –Valeriu Branisce către Mihail Gaşpar–

Radu Ardelean *

Cuvinte cheie: *Istoria presei, Valeriu Branisce, Mihail Gaşpar.*

Keywords: *History of the Press, Valeriu Branisce, Mihail Gaşpar.*

În ziua de sâmbătă, 1 iulie 1923 a ieşit în Bocşa Montană, târguşor cu 4-5000 de suflete, o gazetă săptămânală în patru pagini (mari) care a supravieţuit surprinzător de mult – luând în considerare referinţele presei provinciale ale vremii – inclusiv fondatorului său. Acela nu era un oarecare, căci notorietatea lui trecuse de marginile nu ale Bocşelor, dar ale Banatului, cel puţin pentru un public avizat. Era protopopul locului din 1911, născut la Gătaia în 1881 din familie preotească (număra un străbunic patern participant la Revoluţia din 1848); după şcoala primară din comuna natală a urmat gimnaziul şi liceul la Timişoara, sfârşindu-l la Becicherecul Mare (Zrenjanin), unde a luat bacalaureatul în 1900, după care a devenit student teolog la Caransebeş, iar la absolvire, în 1903, a fost hirotonit diacon la Logoj. Cum debutase în proză la „Foişoara” *Drapelului*, nimic mai firesc decât să devină colaborator asiduu al jurnalului condus de Valeriu Branisce, nu doar cu beletristică, dar mai ales cu articole politice, din care unul l-a costat şi câteva luni de puşcărie, ceea ce nu l-a „cuminţit” decât parţial, căci va intra în 1907 „membru intern al redacţiei”, pe care avea s-o şi conducă interimar între februarie – octombrie 1918, pe timpul întemniţării lui Branisce la Seghedin, cum şi între august 1919 – mai 1920 ca director, până cu două luni înaintea sistării publicaţiei datorită ingerinţelor Guvernului românesc (Tisza Pista nu reuşise!). A colaborat şi la alte periodice din Ungaria de până la 1918 precum *Lupta* şi *Poporul român* de la Budapesta, *Tribuna Poporului* de la Arad, iar după 1918 la *Banatul* din Timişoara, însă şi la cele de peste munţi, ca *Neamul românesc literar* al lui Iorga, pe care l-a admirat

mult, ori *Convorbiri literare*, lista fiind exemplificativă doar¹.

I se recunoştea deobşte calitatea de „întâiul romancier de seamă al Banatului”, respectiv aceea de „cel mai de seamă scriitor al Banatului între 1900 şi 1930”².

Dragostea de literatură l-a împins să şi traducă pentru beneficiul rubricii respective din gazetă din Al. Dumas (tatăl), Coloman Miksáth, ori din marii ruşi Tolstoi, Turgheniev, Gogol, Gorki³, dar după versiuni din alte limbi, lista putând fi şi aici lungită, căci este prezumabil că majoritatea autorilor străini publicaţi în *Drum nou* au fost tălmăciţi de editor (e.g., pe lângă cei arătaţi mai sus: A. Conan Doyle, H.G. Wells, Maupassant, De Amicis, Anatole France, Giovanni Papini), ceea ce s-a constituit, în timp, într-un minunat florilegiu literar.

Uşurinţa stăpânirii fondului lexical şi talentul literar, exerciţiul gazetarului care trebuia să dezvolte logic o temă au putut alimenta şi talentul oratoric al protei Gaşpar⁴, care umplea

¹ Vezi, pentru biografia şi activitatea lui Mihail Gaşpar, în principal, Biografia [lui M.G.], *Drum Nou*, VII, nr. 48 din 1 decembrie (1929), 2 (secţiune a necrologului nesemnat); Valeriu Branisce, *Amintiri din închisoare*, ed. Alexandru Porţeanu, Bucureşti (1972), 419, 437-438; Aurel Cosma, *Istoria presei române din Banat*, Timişoara (1932), 110-113; Ioan Dimitrie Suciu, *Literatura bănăţeană de la începuturi până la Unire 1582-1918*, Timişoara (1940), 241-243; Cornel Corneanu, Mihail Gaşpar (1881-1929). *Revista Banatului* (Timişoara, fostă Luceafărul), IX, nr. 7-9 din iulie-septembrie (1943), 1-20; George C. Bogdan, Doina Bogdan-Dascălu, *Tabel cronologic*, la Mihail Gaşpar, *Din vremuri de mărire*, ediţie iidem, Timişoara (1982), 24-26 (vezi şi *Bibliografie*, *Ibidem*, 199-203); *Dicţionarul scriitorilor români*, coord. Mircea Zăciu, Marian Papahagi, Aurel Sasu, vol. II, Bucureşti (1998), 335-336, sub voce (art. de Mircea Zăciu); *Dicţionarul general al literaturii române [DGLR]*, coord. Eugen Simion, vol. III, Bucureşti (2005), 251-252, sub voce (art. de Doina Bogdan-Dascălu).

² George C. Bogdan şi Doina Bogdan-Dascălu, *Studiu introductiv la Mihail Gaşpar, ediţia citată*, 5-6.

³ Cornel Corneanu, *op. cit.*, 16.

⁴ Melentie Şora, Prota Gaşpar, *Ibidem*, 35-36.

* Institutul de Studii Socio-Umane, Filiala Timişoara a Academiei Române, Bld. Mihai Viteazul, nr. 24.

biserica Bocșei de enoriași dacă aceia aflaseră că are să predice.

Scriitorul a cultivat cu precădere teme de istorie națională (*avant la lettre!*), clericul își îndeplinea cu dăruire datoria față de enoriași, iar gazetarul scria pentru Nație: Mihail Gașpar a fost om al cetății, civism ilustrat în primul rând prin apartenența la Partidul Național Român (din 1926 în cel fuzionat, Partidul Național Țărănesc, pe listele căruia a fost ales deputat de Caraș în 1927 și 1928), dar și prin angajarea în activitățile „Astrei”, ca președinte al despărțământului Bocșa, ori ca director al băncii românești locale, numită – cum altfel? – „Bocșana”⁵.

Așa dară, după o relativă retragere din publicistică, pe Gașpar l-a mâncat peana, anunțând publicul de pornirea gazetei *sale* „cu gând bun, în chip cinstit, deschis și fără dedesupturi”. Articolele aveau a fi semnate cu „nume cunoscute în Țară și peste hotarele ei”, ceea ce urma a „servi ca garanță, că tendința acestui organ este înainte de toate românească, tinzând a restabili în primul rând echilibrul resturnat al valorilor noastre prin o selecționare justă și, îndrumându-le spre o nouă orientare, economică și culturală, socotind aceasta ca unica și singura bază sănătoasă a vieții noastre românești”. Un românism integral, căci aveau a fi luate în vizor „toate chestiile, cari interesează neamul nostru, în mod obiectiv, controlând și criticând orice acțiune numai din punct de vedere al intereselor lui”, partidismul și atacul la persoană fiind excluse, întru a nu risipi ori duce la derizoriu energiile, obiectivul fiind de a concentra „toate forțele disponibile, fără privire că încotro se închină, pe baza unei politici culturale și economice românești”, cu respect față de concetățenii minoritari, datori la rându-le cu loialitate⁶.

Articolul program(atic) era dublat de unul oarecum explicativ, semnat în clar de Mihail Gașpar. În această glosă, concepută în ton destul de pesimist, el se lamenta de neatingerea orizontului de așteptare după Unire, anii de atunci fiind unii „de sfâșiere, de ură, de depreciere a valorilor noastre”, aceasta mai cu seamă datorită morbului politicianismului, care a infectat corpul națiunii, neglijându-se domeniile de temelie ale unui organism social sănătos, cel economic și cultural. Se impunea revenirea de urgență la normalitate, pentru ceea ce avea să pledeze noua gazetă cu titlu grăitor: „S’o apucăm deci pe cale întoarsă: prin puterea

economică și cultură la – politică. Și noul drum va fi drumul cel bun.”⁷

Și cu toate că nu aceasta este tema articolului de față, îmi permit a premite că programul a fost în genere respectat – spre deosebire de atâtea altele, dese ori și mai generoase! – iar gazeta este și acum frecventabilă. Cum nu, când găsești acolo – și vizez „seria Gașpar”, nu cele două ulterioare morții sale – texte de Nicolae Iorga, Liviu Rebreanu, Caius Brediceanu, Vasile Bogrea, Pamfil Șeicaru, Nichifor Crainic, Gheorghe Marinescu, Petre Nemoianu, Constantin Rădulescu-Motru, Octavian Goga, Iosif Popovici, Grigore Gafencu, Constantin Garoflid? Poate că unele preluate din presa centrală, dar și altele scrise special pentru *Drum Nou*, în considerarea părintelui Gașpar care, el, publica număr de număr articolul de fond, dublat deseori de altul de comentariu/atitudine, pe care îl „semna” cu vechile pseudonime de la *Drapelul*, *Drix* ori *Drax*. Erau traduse și texte non-beletristice din Voltaire, Tolstoi, Gustave le Bon, Romain Rolland, Henri Bergson, Camille Flammarion, Stephan Zweig, Nietzsche, Ramsay Mac Donald; asta afară de „Foița” în care, dacă literatura română era reprezentată de nume mai puțin sonore – și bucăți pe măsură!, poate cu excepția unor poezii, cele de Ion Pillat și Victor Eftimiu, nu și cele convenționale ale lui Iorga, mai frecvent în pagină însă –, cea universală era ilustrată prin nume de primă mărime (afară poate de cea germană, practic absentă), cum am indigitat mai sus, referindu-mă la traduceriile lui Gașpar – care, el, nu a publicat texte literare în propria-i gazetă, paradoxal. Acestea îi ignor tirajul, care prezum a fi fost pe la vreo mie de exemplare, cetite mai ales în Banat, la Timișoara, Logoj, Reșița, dar și în comunele mai răsărite – pe lângă Bocșe, firește – după cum dă seama *Poșta redacției*, iar după ce Gașpar a intrat ca deputat în Casa Țării, gazeta și editorul ei erau uneori luați în seamă – negativ ori polemic – în *Curentul*, *Universul*, *Viitorul* și *Adevărul*⁸, altfel în răspăr între ele.

Rubricatura a fost schițată de la bun început, rămânând constantă pe timpul primei serii, inclusiv secțiunile care reveneau endemic, în funcție de evenimente. În trei pagini – căci a patra era de obicei alocată în întregime reclamelor plătite – încăpeau articolul de fond și eventual un comentariu la zi, „Știri din țară” și „Locale” („Din Bocșa și jur”), dar și „Știri din străinătate”

⁵ Cornel Corneanu, *op. cit.*, 7, 16.

⁶ „DRUM NOU” [Mihail Gașpar], Cătră cititori. *Drum Nou*, I, nr. 1 din 1 iulie (1923), 1.

⁷ *Ibidem*.

⁸ V. idem, În chestie personală. *Drum Nou*, VII, nr. 13 din 31 martie (1929), 1.

„Știri din lume”, articole pe teme economice, sociale, culturale, morale, eventual politice (nepartizane fățiș), „Bibliografia” care semnală ultimele titluri de cărți și sumarul revistelor mai importante, de la o vreme revista presei („Crestături pe răboj”) și articole pe teme sportive – semn de modernitate! –, „Locul deschis” pentru susținerea unor puncte de vedere pe care Redacția le prezenta, fără să le asume, pe răspunderea intervenientului (rubrică așa existentă și chiar numită în epoca ante-belică), apoi clasicele „Poște”, ale redacției și administrației.

Structura aceasta, echilibrată și persistentă, s-a perpetuat parțial și în a doua serie a gazetei, scoasă din 1930 de Ilie Rusmir la Oravița, ea dând seama de profesionismul lui Mihail Gașpar în materie jurnalistică, deprins la *Drapelul* logojan al lui Valeriu Branisce. Ca și acela, care înlesnise publicarea multor articole/studii de istorie la *Dreptatea*, cât îi fusese redactor șef, iar apoi la *Drapelul*, a cărui rubrică (nepermanentă) „File din trecut” o alimenta însuși uneori, avea și prota Gașpar sensibilitate pentru trecut, cel național mai cu seamă, dar și serioase cunoștințe de istorie universală, fiind extrem de bine orientat în lecturile sale de auto-didact în materie. El va institui rubrica permanentă „Calendarul național”, în care, pe prima pagină, se punctau evenimentele din trecut întâmplare în zilele corespunzătoare ale săptămânii, iar ulterior unul din acelea era tratat într-un articol independent⁹, autorul fiind, prezum, Mihail Gașpar (în seria „orăvițană” au produs Ilie Rusmir și Constantin Rudneanu, care se și semna).

Ca o civilitate de la sine înțeleasă, Mihail Gașpar i-a trimis fostului său mentor și șef într’ale jurnalisticii primul număr al gazetei sale, înregistrând cu satisfacție reacția, respectiv o scrisoare cordială a lui Branisce, pe care o reproduce sub un mic *chapeau*¹⁰. Aceea face trimitere la mai multe episoade din trecutul ziaristic românesci bănățane și de aceea am considerat-o pentru scrierea acestui eseu istoric. Conform uzanțelor o reproduc însă în *anexă*, deși, de fapt, formează nucleul acestui articol, la ea trimitând referințele fără a mai pune note superflue / redundante.

⁹ Calendarul național. *Drum Nou*, VI, nr. 10 din 4 martie, (1928), 1; varianta a doua debutează *Drum Nou*, VII, nr. 15 din 14 aprilie, (1929), 1 (cu totul excepțional rubrica lipsește în vreun număr, cu ocazia câte unei sărbători naționale, fiind înlocuită de un articol consacrat aceleia).

¹⁰ [Mihail Gașpar] Urare, *Drum Nou*, I, nr. 3 din 15 iulie, (1923), 1: „Primim următoarele știri cărora le dăm loc cu plăcere: [...]” (urma textul scrisorii lui Branisce, vezi anexa la acest material).

Branisce¹¹ remarcă dintru început că noua întreprindere a fost pornită „cu credință în Dumnezeu și în dreptatea cauzei”. *Credința* era încă o punte de apropiere între cei doi, unul chiar cleric – cu har! –, iar celălalt ortodox practicant, nu însă un habotnic; asemenea și idealismul, respectiv principialitatea morală, simțul datoriei față de colectivitate, mai ales „față de neam și lege”, care le-a valorat amândurora temnița sub regimul unguresc, Branisce evocând în epistolă cele 10 luni de condamnare ale lui Gașpar.

În *Amintirile* tipărite postum, mult mai târziu (doar câteva fragmente antume), Branisce evoca episodul împrăștiării lui Gașpar, Ștefan Petrovici și Corneliu Jurca (acesta asumând două articole ale lui Coriolan Brediceanu): aflat el în unica-i vacanță – la Bocșa, unde avea să officieze Gașpar! – în vara lui 1904, cei trei au vrut să dea o notă mai combativă ziarului, prea „moale” (Branisce pățit în 1894/5 știa să manevreze printre „articolele de lege” ungurești)¹²; anume Gașpar publicase două articole în care blama sistemul guvernamental unguresc șovin, în legătură cu presiunea tot mai mare asupra școalelor populare românești¹³. Pe diacon l-a reprezentat Coriolan Brediceanu, ceilalți doi acuzați făcându-și singuri apărarea, ca avocați ce se aflau; faptul că au fost împrăștiți la grămadă, în aceeași zi, acuzați de același procuror și judecați de aceeași curte dă seama de calitatea justiției inspirate de statul de atunci, căci era clar una dirijată, ghidată politic. De ceea ce se știa, sentințele fiind anticipate: „Cam știm ce ne așteaptă”, scria Branisce atunci, punctând că instituția curților cu jurați funcționa sistematic ca aparat represiv al presei românești¹⁴, de aceea încredințând reportajul în serial al procesului: nu erau judecați trei gazetari, ci românii nedispuși a se maghiariza.

Gașpar a fost condamnat la 10 luni de pușcărie și o gloabă de 400 de coroane¹⁵,

¹¹ Vezi, pentru Valeriu Branisce, *Omagiu lui Valeriu Branisce*, red. Valeria Căliman și Mircea Băltescu, Brașov (1968) (special *Anexa I*, „Tabel cronologic”, 63-71); Miron Constantinescu [semnatar!], *Valeriu Branisce. Epoca și memoriile sale*, studiu introductiv la Valeriu Branisce [scris Branisce], *Amintiri din închisoare*, ediție de Alexandru Porțeanu, București (1972), XI-LII.

¹² Valeriu Branisce, *op. cit.*, 437.

¹³ Mihail Gașpar, *Ne trebuiesc fapte. Drapelul*, IV, nr. 97 din 21 august / 3 septembrie, (1904), 2-3 și Idem. *Care e ținta?... Drapelul IV*, nr. 99 din 26 august / 8 septembrie, (1904), 1-2 (semnat „G.”).

¹⁴ [Valeriu Branisce, editorial nesemnat], *Drapelul*, V, nr. 39 din 2 / 15 aprilie, (1905), 1-2.

¹⁵ Procesele noastre. *Drapelul*, V, nr. 40 din 5 / 18 aprilie, 1-2; nr. 41 din 7 / 20 aprilie, 1-2; nr. 42 din 9 / 22 aprilie, 1-2; nr. 43 din 12 / 25 aprilie, 1-2 și nr. 44 din 14 / 27 aprilie, (1905), 1-5.

sentință rămasă neschimbată și după recurare, așa că „**La temniță**. Mâne dimineată [vineri] dl Mihail Gașpar, diacon în Lugoj, intră în temnița de stat din Seghedin pentru a-și face pedeapsa de 10 luni temniță de stat¹⁶. La care a fost condamnat de tribunalul din Timișoara pentru 2 articole din «Drapelul», în cari procurorul a descoperit agitație contra naționalității maghiare. În mod duios, dar cu bărbăție și-a luat dl Gașpar rămasa bun de la întreaga societate românească din Lugoj și împrejurime¹⁷ (la un banchet, ca s-o spunem pe-a dreptă!).

Internarea la „institutul” statului presupunea doar privarea de libertate, dar cu acces la lecturi, masă adusă eventual de la restaurant, servitor dintre deținuții de drept comun, așa că omul a plecat cu o ladă mare pentru schimburi de pat, rufărie, cărți, provizii. A uitat să-i dea adresa căruțașului tocmnit la gară, dar omul era versat, dusesse doar și „din cei de la Memorand”: un popă valah cu atâtea bagaje numai la temniță putea merge! Acela înțelegea perfect chestiunea naționalităților din Ungaria, concluzionează fostul pușcăriaș în amintirile îmbibate de amară ironie, dar și de un umor discret¹⁸.

Acolo l-a avut o vreme alături pe Ștefan Petrovici, ambii „matadori” fiind vizitați de directorul ziarului pricinaș: „**Vizită în temniță**. Eri, mercuri d.a., a vizitat dl. Dr. Valeriu Branisce pe iubiții noștri condamnați Dr. Ștefan Petroviciu și Mihail Gașpar în temnița de stat de la Seghedin. Iubiții noștri se află bine, poartă greutatea osândeii cu bărbăție și trimit multă sănătate și voe bună tuturor acelora, cari se gândesc la ei¹⁹. Cum ar veni, *Drapelul* făcea apologia infractorilor, pe care din „iubiții noștri” nu-i scotea! Poate că s-o fi uitat atunci procurorul în altă parte. Sau era cu ochii pe Cornel Jurca, somat să se prezinte și el la Seghedin în 11 martie pentru a-și executa cele 8 luni de reclusiune, deși inițial fusese programat pe 1 aprilie²⁰. Acela, prieten încă din studenție cu Branisce, a girat ca redactor-responsabil *Drapelul* între 1901-1905 și luase răspunderea pentru două articole ale lui Coriolan Brediceanu, ceea ce știm de la directorul ziarului²¹.

Peste timp Branisce îndeplinea o pioasă și dureroasă datorie de conștiință, publicând într-un ziar logojan necrologul lui Cornel(iu) Jurca²².

Ștefan Petrovici (1859-1922), implicat în fondarea *Drapelului* și colaborator de la primul număr, care se afla deja cu Gașpar la Seghedin, fusese cel care, în numele „tinerimii bănățane” stăruise încă din vara lui 1893 pe lângă Branisce să vină redactor la înființându *Dreptatea*²³. El fusese luat literalmente din pat în care zăcea bolnav și escortat la temniță în avans față de data inițială, în ciuda certificatului medical și cererii de amânare²⁴, procurorul bruscând lucrurile pentru ca Petrovici, deputat dietal, să nu se poată implica în alegerile din unele cercuri bănățane, cum prefigura manifestul adresat bocșanilor în sprijinul candidaturii lui Valeriu Branisce însuși²⁵ (în campania cărui se implicase și Corneliu Jurca)²⁶.

Când, rând pe rând, osândiții au revenit acasă, *Drapelul* a marcat, firește, evenimentele, prin pana lui Valeriu Branisce însuși ori a noului redactor responsabil, George Noaghea (la rubrica „Informațiuni”, fără semnături).

Primul soroc a fost al lui Ștefan Petrovici, care avusese de ispășit „doar” șase luni, liberarea lui fiind ast fel relatată de „Informațiunile” gazetei: „**DL Dr Ștefan Petrovici**, împlinindu-și eri [1/15 august 1907] osânda de 6 luni la temnița de stat dela Seghedin, a sosit eri d[upă] a[miază] la orele 4 cu trenul accelerat la Lugoj, întâmpinat fiind la gară de [un] imens public, care a grăbit să-i strângă prietenește mâna de bineventare. Ne fiind trăsuri suficiente la dispoziție, a plecat întregul convoi pe jos, conducând pe prietinel scâpat din temniță până la locuința sa. Era o priveliște impozantă a vedea lungul convoiu, care înnaintă în frunte cu căpitanul de poliție și sergenții orășenești, de-a lungul stradelor principale ale Lugojuului în cea

²² Idem, Dr. Corneliu Jurca. *Răsunetul* (Lugoj), V, nr. 38 din 19 septembrie, (1926), 1; vezi și portretul elogios al lui Corneliu Jurca la idem, *Oameni, fapte, întâmplări*, ed. Valeria Căliman și Șerban Polverejan, Cluj (1980), 258-260, unde este evocată și vizita făcută de autor lui Jurca la Seghedin.

²³ Idem, *Amintiri...*, 193. Vezi și succintul potret apreciativ la 192.

²⁴ Deputatul Dr. Ștefan Petrovici escortat la Seghedin. *Drapelul*, VII, nr. 13 din 1/14 februarie, (1907), 2-3; Escortarea deputatului Dr. Ștefan Petroviciu la Seghedin, *Drapelul*, VII, nr. 14 din 3/16 februarie, (1907), 1-2.

²⁵ Ștefan Petrovici, Alegătorilor din cercul electoral al Bocșei, *Drapelul*, VII, nr. 12 din 30 ianuarie / 12 februarie, (1907), 1; vezi și Valeriu Branisce [sic], *Correspondență*, vol. II, 1902-1910, ed. Gheorghe Iancu și Valeria Căliman, București (1989), 80, nota 3.

²⁶ *Ibidem*, 101, n.1.

¹⁶ *Ibidem*, nr. 40, 1.

¹⁷ La temniță, *Drapelul*, VII, nr. 7 din 18 / 31 ianuarie, (1907), 2 (la „Informațiuni”).

¹⁸ Mihail Gașpar, Cum am intrat în temniță. Amintiri din viața de gazetar. *Almanahul Presei Române*, Cluj (1926), 61-62.

¹⁹ Vizită în temniță. *Drapelul*, VII, nr. 22 din 22 februarie / 7 martie, (1907), 3 (la „Informațiuni”, ca primă știre).

²⁰ La temniță! *Drapelul*, VII, nr. 22 din 22 februarie / 7 martie, (1907), 3 (a doua știre).

²¹ Valeriu Branisce, *op. cit.*, 126, 419, 437.

mai perfectă liniște și ordine, salutat fiind dl Petrovici din casele și ferestrele pe unde trecea de numeroșii prietini și cunoscuți, cari nu puteau ascunde emoțiunea bucuriei, că iarăși revăd în mijlocul lor pe cel ce le-a lipsit atâta vreme. Ajuns convoiul la locuința dlui Petrovici, s'a resfîrat mulțimea în cea mai deplină ordine și liniște. Nu s'a ivit nici un incident.”²⁷

Temerile poliției fiind ast fel mulcomite, la sosirea celui de-al doilea condamnat nu s-a mai desfășurat (în uniforme, ci trimițând agenți secreți...): „**Acasă.** Luni seara ne-a sosit al doilea din întemnițării noastre, dl *Dr. Corneliu Jurca*, împlinindu-și în temnița statului din Seghedin osânda de 8 luni câtă i-s'a măsurat pentru articolii «De mortuis» publicați în septembrie 1904 în ziarul nostru. Un număr mare de prietini, soți de luptă și aderenți i-au ieșit în întâmpinare la gară. Poliția noastră [din Logoj] a avut de astădată bunul simț de a nu se prezenta la fața locului. Ordinea și liniștea n'au fost prin nimic turburate. Cordiala revedere a fost mișcătoare. Mare ne-a fost bucuria văzând pe iubitul nostru soț de muncă și jertfă voinic, neînfrânt și în plină putere. Ne-a adus știri bune și de la al treilea, dela diaconul nostru Mihail Gașpar, care mai are 19 zile de petrecut la Seghedin. În dimineața de 1-ma Decembre st[il] n[ou] va fi și el liber. În lung șir – bărbați, femei, tineri, bătrâni și copii – am petrecut pe cel pus în libertate până la locuința sa din strada Timișoarei.

Bine ai venit acasă, în mijlocul alor tei, cari cu mult dor te-au așteptat și a căror dragoste nefățărită să-ți fie mângăere pentru cele ce ai suferit!”²⁸

Știrile bune aduse de Jurca s-au adeverit și la scurt interval *Drapelul* jubila anticipativ: „**Al treilea!** Mâne, Duminecă, dimineața la orele 8 scapă din temnița statului din Seghedin al treilea din întemnițării noastre, dl diacon Mihail Gașpar, împlinindu-și osânda de 10 luni, la care a fost condamnat pentru doi articoli publicați în «Drapelul». Salutăm pe confratele nostru cu tradiționalul: Bine ai venit!”²⁹ La ora 8 intrase, la 8 ieșea!

În numărul următor un micro-reportaj consemna momentele emoționante ale revenirii: „**Acasă.** Și al treilea ne-a sosit acasă dela Seghedin. Public imens a eșit Duminecă d[upă] a[miază] la trenul accelerat întru întâmpinarea dlui diacon Mihail Gașpar, care a părăsit temnița

Seghedinului ca să facă loc neînfrântului luptător slovac Hlinka, care a intrat sâmbătă dimineața în temniță petrecând astfel o zi, – prima din cele 730 – cu diaconul nostru împreună. În lung convoiu l-am petrecut până la locuința sa, unde mulțimea și-a luat în mod cordial rămas bun, împrăștiindu-se în cea mai completă ordine, fără nici un incident. Deosebit de călduros au salutat parohienii revenirea diaconului. Unul după altul au bătut la ușe să-i zică din inimă iubitoare: «Bine ai venit!» Acum sunt iarăși toți ai noștri acasă. Să privim cu ochi senini în viitor!”³⁰

În scrisoare, evocând momentul, Branisce vorbea de „fruntașii economi și maestrul din Logoj” (id est agricultori și meșteșugari, *maistori* în Banat), cum și de Ștefan Petrovici și Cornel Jurca în fruntea cortegiului. Poate că mini-reportajul din *Drapelul* a fost scris la vremea respectivă de altă mână (George Noaghea?).

Mihail Gașpar se întorcea, ca ziarist ce se afla, și cu o știre (tipărită imediat mai jos de aceea a sosirii sale), că pușcăria politică nu rămânea goală, ea oferindu-și „ospitalitatea” pastorului Andrei Hlinka³¹.

Acel militant slovac (1864-1938) se va împrietini ulterior cu Nicolae Jugănar, care ispășea în 1909-10 șapte luni de temniță, asumându-și ca *Strohmman* responsabilitatea pentru unele articole³². De menționat că, deși Mihail Gașpar a fost mai prudent în publicistică ulterior „pățaniei”, Nicolae Jugănar ar fi prestat 2 luni „pentru un articol scris de M. Gașpar despre proiectul de lege școlar al lui Apponyi”³³. Gașpar intrase din 1907 redactor la *Drapelul* în locul lui George Noaghea, trecut profesor la Institutul Teologic caransebeșan³⁴.

„Se potolise și el [Gașpar] și se conforma pe deplin dispozițiilor mele”, își amintea 11 ani mai târziu V. Branisce³⁵ (vezi totuși și episodul condamnării lui Jugănar arătat mai sus).

Deși pierdea un mare sprijin la gazetă, Branisce l-a ajutat pe Gașpar a fi ales protopop de Bocșa, implicându-se personal în procesul electoral prevăzut de Statutul șagunian; mai mult sau mai puțin canonic a fost însuși ales deputat laic „ad-hoc” al Domanului, iar la

²⁷ *Drapelul*, VII, nr. 86 din 2/15 august, (1907), 3.

²⁸ *Ibidem*, nr. 120 din 30 octombrie / 12 noiembrie, 3.

²⁹ *Ibidem*, nr. 128 din 17 / 30 noiembrie, 3.

³⁰ *Ibidem*, nr. 129 din 20 noiembrie / 3 decembrie, 3.

³¹ Părintele Hlinka în temniță, *Drapelul*, VII, nr. 129 din 20 noiembrie / 3 decembrie, (1907), 3.

³² Valeriu Branisce, *Correspondență*, ediția și volumul citate, 150, n. 3 și 231, n. 1.

³³ *Idem*, *Amintiri...*, 437.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

hirotonisirea din 26 iunie a ținut unul din discursurile de felicitare³⁶. Dar acela a continuat a colabora la ziarul logojan, de obicei sub pseudonimele *Drix / Drax*, iar Branisce își amintește mai ales cu recunoștință că a susținut cu scrisul și redactarea publicația după arestarea sa (în 3/16 februarie 1918, sub acuzație de spionaj în favoarea României³⁷).

Mihail Gașpar a fost chiar conducătorul *Drapelului* o vreme, după retragerea fondatorului său, care îl predă unui comitet înaintea plecării la Sibiu, în martie 1919, ca Șef de Resort la Învățămint și Culte³⁸, urmând ca programul ziarului să se bazeze pe Hotărârea de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918, după cum indigita Branisce în articolul de despărțire³⁹. Până la acea dată pe manșetă figuraseră Branisce ca proprietar și Nicolae Jugănarul ca redactor responsabil, iar de atunci încolo primul apare ca „fondator”, iar al doilea în aceeași calitate o vreme (până la nr. 97 din 25 septembrie 1919, inclusiv). De notat că programul era completat în sens antibolșevic: „Vom combate cu toate mijloacele și energia boala aceasta molipsitoare, de care suferă azi biata omenime slăbită și săracită în războiul acesta înfricoșat.”⁴⁰

Comitetul îi încredința direcțiunea ziarului în august 1919 lui Mihail Gașpar, care socotea cu cale, înainte de a-și prezenta programul propriu, să-l omagieze pe fondatorul ziarului: „Cu temerea omului de conștiință, mă apropiu de cârma acestui «Drapel»; de cârma, lângă care timp de nouăsprezece ani a stat neclătit – caraulă credincioasă așezămintelor și întocmirilor noastre naționale – ilustrul meu înaintaș, întemeietorul și conducătorul acestui organ, d-nul Dr. Valeriu Branisce.”⁴¹ Avea însă și „credința, că voi conduce înainte norocos ziarul acesta la al cărui leagăn am stat ca un modest catehumen al scrisului, înainte de aceasta cu șasesprezece ani”⁴², ceea ce însă împrejurările (politice) vitrege au dezmințit. Programul său

era a-și sluji mica patrie: „Interesele acestui minunat colț de țară, interesele acestui picior de rai – interesele Banatului nostru sfânt, le voi servi prin «Drapelul» la conducerea căruia sunt chemat. Și asigur, că copilul crescut în arșița verii din preajma Bârzavei, va fi paznic credincios intereselor țării sale mai restrânse – Banatului.”⁴³

În noua formulă Gașpar era director, dar figura și Nicolae Brînzeu ca redactor-șef; acela era doctor în teologie și canonic al Episcopiei greco-catolice din Logo, cu apetență alt fel pentru istorie ca și Gașpar. Era o formulă ecumenică sui-generis!

Mihail Gașpar a părăsit direcțiunea ziarului cu 27 mai 1920, fără explicații; dorind succes publicației pe viitor (care a fost scurtisim!) își asigura publicul că „Îmi voi reaminti cu drag de aceste zile pline de frământare, pe cari le-am petrecut la acest ziar și de legătura aceea strânsă și intimă, care a legat pe cititori de modesta mea persoană.”⁴⁴

Până în 8 iunie, când editarea *Drapelului*, „Organ național-politic” a încetat, conducerea sa a rămas în grija lui Nicolae Brînzeu, „Șef redactor”.

În articolul care anunța încetarea apariției, după ce se evoca schimbarea proprietarului, prin aceea că publicația a fost „trecută din proprietatea particulară a fondatorului său în aceea a unei grupări din care făceau parte toți fruntașii viții noastre politice naționale, tot ce avea mai bun Lugojul”, se sublinia că ea a servit, ca și pe timpul fondatorului, „numai cauza națională, independent de orice altă considerație”; cenzura instituită de guvernul averescan fiind însă mai aspră de cât a celor ungurești și difuzarea împiedicată, ziarul se autosuspenda, sperându-se în reluarea apariției sub auspicii mai favorabile⁴⁵.

Momentul – trist! – era evocat de Gașpar în gazeta sa din Bocșa, la 25 de ani de la apariția foii lui Branisce: „La 1/14 Ianuarie a apărut numărul prim al «Drapelului» în Lugoj. Nu i-a fost dat să-și serbeze jubileul de un pătrar de veac. Ce n-au putut face guvernele maghiare timp de 19 ani, a desăvârșit cenzura guvernului Averescu în al 20-lea an de existență.

Eu, care am stat la leagănul «Drapelului» și la punerea lui în coșciug, nu puteam să nu amintesc de această zi. Aceasta nu pentru a

³⁶ *Correspondență*, vol. citat, 251 [scrisoarea preotului Ioan Oprea către V.B., datată Doman, 11 / 24 august, (1910)]; Cornel Corneanu, *op. cit.*, 5.

³⁷ Miron Constantinescu, *Valeriu Braniste. Epoca și memoriile sale*, Studiu introductiv la Valeriu Braniste [sic], *Amintiri*, L-LII.

³⁸ Mircea Băltescu, *Valeriu Braniste ziarist*, în *Omagiu...*, 52.

³⁹ Valeriu Branisce, *Către onorații cetitori! Drapelul*, XIX, nr. 40 din 20 aprilie / 3 mai, (1919), 1-2.

⁴⁰ Comitetul, *Către cetitorii noștri, Drapelul*, XIX, nr. 41 din 25 aprilie / 8 mai, (1919), 1.

⁴¹ Mihail Gașpar, „Cătră cititori”, *Drapelul*, XIX, nr. 78 din 12 august, (1919), 1.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Idem*, Cuvânt de adio, *Drapelul*, XX, nr. 105 din 28 mai, (1920), 1 (datat „Lugoj, 27 mai 1920”).

⁴⁵ *Drapelul* [Nicolae Brînzeu], *Către cetitorii noștri, Drapelul*, XX, nr. (ultim, R.A.) 111 din 8 iunie, (1920), 1.

evoca ce a fost acest ziar pentru Bănățeni, – la noi se uită doar atât de repede – ci pentru că era o datorie.”⁴⁶ Curios, își asumă aici conducerea ziarului pentru toată perioada post-Branisce, cum și ceva mai târziu, în necrologul aceluia: „când trecând [V. Br.] la resortul cultelor la Cluj [sic!] conducerea ziarului o ia Păr. Mihail Gașpar. Guvernul Averescu prin cenzura introdusă pune capăt acestui ziar în 1920.”⁴⁷

Pe Branisce îl înduioșă să vadă că gazeta lui Gașpar era scoasă la tipografia lui Rosner din Bocșa; acela îi fusese paginator la *Dreptatea*, „cel dintâiu ziar mare de toate zilele” – deci într-adevăr ziar, adecă zilnic. Acum, după ce își încropise un capital, avea propria tipografie, unde tipărea și *Bogschaner Zeitung* și ce comenzi mai primea. Un exemplu de *self made man* (șvabo-)bănățan, pornit de jos și, înarmat cu seriozitate, pricepere și hărnicie, ajuns într-o poziție respectabilă. În legătură cu fostul paginator al său și actualul (atunci) editor al lui Gașpar, emitentul scrisorii marchează un moment anume, cu referire la condamnarea sa la doi ani de pușcărie în 1895, urmare în principal a articolelor transmise *telefonice* (premieră în presa română cis-carpatină cel puțin) de la procesul *Memorandum*-ului. Au fost 72 de capete de acuzare (!), din care s-au reținut 12 până la urmă, destule pentru o condamnare de doi ani la Vác⁴⁸. În *Dreptatea*, procesul a fost înfățișat pe larg, cum și despărțirea lui Branisce de societatea românească bănățană, apoi de cea budapestană, ultimul episod apărând la „Serviciul telefonic al ziarului «Dreptatea», datat „Budapesta, 30 Martie [nou 1895]”: „Azi dimineață la 7 ” oare prietinel nostru Dr. Valeriu Branisce a plecat din Budapesta la Vaț. La tren a fost petrecut de un mare număr de universitari români. Eri seara s’a dat în onorul D-Sale

banchetul de care am amintit, cu care ocaziune s’au ținut multe și însuflețitoare discursuri”⁴⁹.

Atâta doar că după banchet cine să se mai scoale a merge la ora aceea matinală la gară? Nici tinerimea universitară generoasă, dar probabil puținel mahmură, cum și corespondentul gazetei! Așa că s-a sculat și a plecat bietul condamnat, singur – ce era să facă?! Acela rememora apoi episodul cu subtilă ironie dulce-amară și ca un exemplu de „știre” din burtă. O făcea la împlinirea a 10 ani de la întâmplare, când erau în pragul temniței **Gașpar**, Jurca și Petrovici, socotind (în subtitlul „schitei” din „Foișoara” *Drapelului*) că era „O aniversare de actualitate” și de aceea „Dedicată amicilor mei / Dr. Stefan Petrovici / Dr. Corneliu Jurca și / Mihail Gașpar”, iar acelor „dragi amici”, cărora li se adresează direct în dedicație și care tocmai primiseră citația de a se prezenta în calitate de inculpați la proces, le „prezicea” condamnarea previzibilă, nu pentru că realmente infractori, ci pentru că români ireductibili!⁵⁰ Așa ca și el atunci când ceruse a-și exercita dreptul legal de a vorbi românește la proces, iar la întrebarea asupra ocupațiunii a declarat că era – potrivit diplomei universitare – profesor de limba și literatura maghiară, ceea ce a și pre-judecat procesul⁵¹.

Ce își mai amintea Branisce special? Că „atunci când am plecat să-mi fac osânda, mi-a scos Rosner foaia [*Dreptatea*] cu capul tipărit în trei color românesc – pe acea vreme poliția nu silia oamenii să arboreze mândrul nostru trei color, ci î-i [sic] punea la dubă dacă cutezau să o facă! – publicând dealungul paginei întâi o poezie de preamărire la adresa mea, cu dorul ferbinte să ne vedem cât de curând în bine, veseli de muncă și de jertfă [sic!]. Și iată ne vedem!” (vezi *anexa*). Acuma, dincolo de zeflemeaua lui Branisce la adresa zelului poliției / jandarmeriei ante- și post-belice, cea maghiară și subsecvent cea românească, în legătură cu treicolorul românesc, interzis, respectiv obligatoriu, sub sancțiuni, rămâne întrebare în legătură cu acel număr din *Dreptatea* ornat cu zisele colori românești, când asemenea întreprindere era mult riscantă.

⁴⁶ Mihail Gașpar, Acum 25 [de] ani. *Drum Nou*, III, nr. 3 din 17 ianuarie, (1925), 1.

⁴⁷ *Idem* [nesemnlat], † Dr. Valeriu Branisce [sic], *Drum Nou*, VI, nr. 2 din 8 ianuarie, (1928), 1 (la secțiunea „Date biografice”).

⁴⁸ Vezi, pentru acest episod, *Omagiu lui Valeriu Branisce*, ed. cit., 63-64 (*Tabel cronologic*); Miron Constantinescu, op. cit., pp. XXVII-XXVIII; La temniță. *Dreptatea*, II, nr. 55 din 8/20 martie, (1895), 3; La despărțire, *Dreptatea*, II, nr. 62 din 16/ 28 martie (1895), 5 (plecarea lui V. Br. din Timișoara spre Vác, condus la gară de notabilitățile românilor, în cap cu Alexandru și Zeno Mocsonyi, Coriolan Brediceanu – apărătorul său la proces –, Emanoil Ungurianu ș.a.); Dr Valeriu Branisce la Budapesta (în drum spre Vác), *Dreptatea*, II, nr. 63 din 17 / 29 martie, (1895), 5; Dr. Valeriu Branisce în temniță (plecarea de la Budapesta spre Vác), *Dreptatea*, II, nr. 64 din 18 / 30 martie, (1895), 5.

⁴⁹ *Ibidem* (nr. 64; banchetul era amintit în nr. 63: „Tinerimea universitară română de aci va arangia azi [29 martie] în onorul dânsului un banchet”).

⁵⁰ Valeriu Branisce, Sunt zece ani. *Drapelul*, V, nr. 32 din 17 / 30 martie, pp. 1-2 și nr. 33 din 19 martie / 1 aprilie, (1905), 1-3, reluată la *Idem. Oameni, fapte, întâmplări*, ed. citată, 108-116 și note la 285-286.

⁵¹ *Idem, Amintiri...*, 263.

N-am găsit asemenea exemplar excepțional în colecția ziarului consultată la Biblioteca Județeană Timiș, (quasi-)completă⁵². Totuși, Valeriu Branisce se fălea că „memoria mea era odinioară admirată ca extraordinară”⁵³, de ceea ce *Amintirile* lui dau seamă, prin citarea unor detalii și chiar referirea la date precise (an, lună, zi)⁵⁴. Gazeta, ne spune el, se tipărea în două tiraje, primul între orele 10-12 ale zilei, pentru a prinde „poșta de Ardeal”, iar al doilea după-amiaza, mai relaxat, cu eventuale corecturi și adausuri, destinat „poștei de seară”⁵⁵.

În legătură cu altă situație relatează tot Branisce o întâmplare de reținut și aci. Pe când era, adevărat, redactorul *Tribunei* din Sibiu, un om de-al lui Eugen Brote, cel cu rol mult malefic în Ardeal, i-a introdus furtiv un text otrăvitor în locul editorialului lui Branisce, care a descoperit manopera în tipografie, unde verifica șpaltul și drept aceea „fără nicio vorbă am împăturat revizia și am pus-o în buzunar (păstrez și astăzi această pagină a *Tribunei* care n-a văzut lumina tiparului!)” textul lui Brote a fost înlăturat și editorialul repus în pagină⁵⁶.

Înclină să cred că tipograful Rosner (culegătorul ziarului), din considerație pentru năpăstuitul redactor, i-a tipărit **separat** un fel de număr omagial, că dacă erau mai multe și pentru amici, la ce guri de petece au românii, ieșeau alte procese și condamnări...!

La *Dreptatea* „din redacție făceau parte dr. E. Dăianu, S. Secula și Barceanu”, zice Branisce într-un loc⁵⁷; Sever Secula a făcut ulterior gazetărie onorabilă la Arad, nu însă și Mihai Barceanu la destul de dubioasa *Controla* timișoreană, mai notoriu între ei, atât ca publicist, cât și ca figură socială și loc în politică devenind Elie Dăianu⁵⁸, pe care Branisce îl zugrăvește în culori pozitive în general, nu fără o benignă critică totuși⁵⁹.

Ca și acesta din urmă, dar mai târziu, Dăianu s-a simțit și el dator a saluta întreprinderea lui Gașpar și programul bine întocmit, cu accent pe

muncă, morală și cultură, făcându-l atent la o dreaptă cumpănire a valorilor occidentale și răsăritene, din care trebuie receptate cele bune și de folos. Gașpar, măgulit și de elogiile ce i se aduceau în acel articol / mesaj / răvaș (datat Cluj, octombrie 1924), îl insera în foaie, în locul obișnuitului său articol de fond⁶⁰.

La doi ani după repauzarea bine meritatului protopop bocșan, același Elie Dăianu, deși – *nota bene!* – din „cealaltă strană”, îi aducea într-un articol „Prinos de pomenire lui M. Gașpar”, după cum preciza la subtitlu, în a doua serie a gazetei, cea scoasă de Ilie Rusmir la Oravița. Găsise în arhiva sa o *scrisoare* a lui Mihail Gașpar, datată Bocșa montană, 22 octombrie 1924 – prin care i se mulțumea pentru mesajul mai sus arătat și provocator de intensă bucurie, cum și emoție pentru emitent, dar și pentru tipograful Rosner – iarăși! – care recunoscuse scrisul fostului articlier al *Dreptății*. Concluzia lui Gașpar ori cugetarea lui finală în chip de morală a fabulei: „Și vezi ce interesantă e viața. La un moment dat se întâlnesc, după zeci de ani, după despărțiri politice, în coloanele unui ziar cu adevărat independent, toți, cari, cândva, au lucrat împreună: fericitul Diaconovici, Branisce, Dăianu, Rozner și eu, care aparțin altui genunche de om.”⁶¹ (lui Cornel Diaconovici, fost co-editor al *Dreptății*, la pornirea ziarului i se reproduseseră texte în *Drum Nou*; nu mă pot opri în această paranteză a admira cât de plastic numea Gașpar o generație: „genunche de om”!). Ar rezulta de aici ceva: că Valeriu Branisce a colaborat la *Drum Nou*, așa cum promitea în scrisoarea-articol, însă personal nu am identificat vreun material, nu numai sub semnătură proprie, dar nici cu pseudonime utilizate de marele ziarist. Poate cineva cu ochi mai văzător o va face.

Dacă aluzia lui Gașpar la despărțiri politice viza clar trecerea lui Dăianu de la P.N.R. la P.P., nu pot glosa pe marginea aceleia a lui Branisce privind poziționări diferite ale lui și a protei în P.N.R. pe timpul din urmă; dacă Branisce a fost la un moment dat în contact cu grupul „ortodoxist”⁶², a rămas și el, cum Gașpar, fidel partidului la sciziunea din 1926.

⁵² Cf. notele 48-50, *supra* și vezi Idem (semnat „Daciano”), În pragul temniței. *Dreptatea* II, nr. 74 din 1 / 13 aprilie, (1895), 3.

⁵³ Idem, *Amintiri...*, 198.

⁵⁴ Ibidem, 199 și *passim*.

⁵⁵ Ibidem, 258.

⁵⁶ Ibidem, 218; exemplarul se află în *Fondul Valeriu Branisce* de la Cabinetul de manuscrise al Bibliotecii Academiei Române (nr. din 17 / 29 noiembrie, (1893), vezi nota 142, 562, a editorului, *Ibidem*).

⁵⁷ Ibidem, 228.

⁵⁸ Dăianu, Elie (1868-1956), profesor gimnazial și seminarial la Blaj, preot și protopop greco-catolic la Cluj (1902-1930), publicist fecund, activist politic în P.N.R. și P. Poporului, deputat și senator.

⁵⁹ Valeriu Branisce, *op. cit.*, 15, 237.

⁶⁰ Ilie [sic] Dăianu, «Drum Nou». *Drum Nou*, II, nr. 43 din 26 octombrie, (1924), 1.

⁶¹ Idem, Deschizătorul «Drumului Nou», *Drum Nou*, IX, nr. 9 din 4 aprilie, (1931), 1 (scrisoarea lui M. Gașpar către E. Dăianu, reprodușă integral).

⁶² Vezi Ioan Lupaș, *Corespondență*, vol. I, A-C, ed. Radu Ardelean și Lucian Giura, Sibiu (2003), 110-111, scrisoarea lui Valeriu Branisce către Ioan Lupaș datată București, 1 noiembrie 1924.

Urare

Primum următoarele șire căroră le dăm loc cu plăcere:

Iubite Părinte Gașpar!

Sosind acasă, după o lipsă mai îndelungată, am găsit pe masă prima rândunică..., numărul întâiu al gazetei economice-culturale «DRUM NOU» ce ai pornit la Bocșa-montană cu credință în Dumnezeu și în dreptatea cauzei ce servești.

Și ce nu am mai făcut de mult cu gazetă românească, am cetit și recitit numărul întreg din doască în doască, începând cu frumoasa profesiune de credință din fruntea numărului până la indicarea tipografiei lui Rosner, care-ți scoate de sub teascuri gazeta. Și am lăcrimat de amintirile ce-mi răscoleau sufletul.

Scrisul D-Tale mi-a reamintit credințele din vremuri, când ani de-a rândul am muncit împreună la aceeași masă de scris, purtați de acelaș dor și mânați de același gând. Nu pofta de câștig material și nici gândul de a ne crea vre-o situație ne-a adus la olaltă, ci dorul de a ne face datoria față de neam și lege. Și te-ai ales și D-ta, cu ce m-am ales și cu de vreo câteva-ori, cu temniță pe urma celor așternute cu cel mai curat gând pe hârtie.

Ai suportat vesel cele zece luni la Seghedin și ai venit înapoi cu capul ridicat la ai D-Tale, cari te-au primit cu inima deschisă și făloși că te au. Par'că acum î-i văd pe frunțașii economi și măestrii din Lugoj, cum te-au însoțit pe jos dela gară pân la modesta D-Tale locuință, mândri că puteau dovedi urgisitei stăpâniri, că ești al lor și ei nu se lapadă de D-Ta, ci tocmai prin temnița ce ai îndurat-o, ai devenit și mai mult al lor! Și te însoțiau și vajnici soți de luptă și suferință: Dr. Ștefan Petrovici cel cu inima de aur, care astăzi nu mai este în mijlocul nostru – odihnească-l Domnul unde dreptii se odihnesc și dârzul Dr. Cornel Jurca, care ieșise din temniță parcă și mai dârz de cum întrase.

Și când mai târziu, pe vremea cumplitului foc care învăluisese jumătate lumea, am fost eu răpit din mijlocul a lor mei și târât cu mulți alții în mucegaiul lipsit de lumină, ai sărit întru ajutor gazetei mele văduvite, fără teamă – când mulți de-ai noștri se feriau să treacă pe la poarta casei mele – că scrisul D-Tale de nou te poate lipsi de libertate și lumină.

Și tot așa și numele lui Rosner î-mi răscolește vechi amintiri în suflet. Azi – mâne sunt treizeci de ani de când am pornit în Bănat cel dintâiu ziar mare de toate zilele – «DREPTATEA» –

Finalul scrisorii lui Branisce mi se pare mai puțin relevant – cel puțin ca referire la *istoria* presei – el bătând locuri comune, dar totuși dând seama de mentalitatea *intelligenților* ardeleni și bănățani, surprinși de patima luptelor politice „fratricide” din România Mare, după relativa unitate anterioară din mișcarea națională (deși fuseseră fracturi și acolo, vezi episoadele Mangra, „tinerii oțeliți” ș.a.). Făcând apologia „bunului popor” (văzut aproape ca blândul sălbatec în secolul al XVIII-lea), Branisce se pronunță contra demagogiei și sfadei (cu un bănățenism, *potcă!*), rolul elitei fiind, în bună tradiție post luministă, acela de a lumina, educa și călăuzi nația.

Scrisoarea rămâne însă interesantă mai ales în pasajele cu referire la trecutul presei naționale din Banat, pentru ceea ce am reprodus-o și comentat-o, adăugându-i un pasaj din cea a lui Gașpar către Dăianu. Ambele pot fi recuperate din gazetă și inserate corpusului de corespondență al lui Branisce, respectiv al lui Gașpar, dacă acela s-ar iniția. De alt fel procedeul a fost uzitat în editarea corespondenței lui Branisce: „Am preluat și scrisori apărute în «Drapelul», valoroase mai ales pentru locurile de unde veneau.”⁶³

În final mai doresc doar să remarc cât de consubstanțiali sufletește erau acești oameni de înaltă statură morală și cu operă variată fiecare, *aere perennius*.

Când Valeriu Branisce, căruia a doua recluziune i-a afectat mult sănătatea (trăind și cu spaima posibilei condamnări la moarte) s-a stins prematur în 1 ianuarie 1928, Mihail Gașpar i-a evocat în termeni simțiți personalitatea, evidențiindu-i însemnatele merite culturale și sociale, între care gazetăria militantă pe primul loc⁶⁴. Unele episoade erau relatări *de visu*, ale martorului (care se pomenește la persoana a treia).

În 27 noiembrie al anului următor avea să-și urmeze, intempestiv, mentorul într-ale gazetăriei.

⁶³ Gheorghe Iancu, *Notă asupra ediției*, în Valeriu Braniște [sic], *Corespondență*, vol. IV, 1911-1918, red. Gheorghe Iancu, ed. Gheorghe Iancu, Valeria Căliman, Stelian Mândruț, Cluj, (2001), 13. Personal am indicat d-lui Dr. Stelian Mândruț coordonatele scrisorii pentru eventuala publicare într-un volum viitor.

⁶⁴ [Mihail Gașpar,] Dr. Valeriu Braniște. *Drum Nou*, VI, nr. 2 din 8 ianuarie, (1928), 1. Articolul (necrolog) nu este semnat, dar conținutul și stilul îl indică autor pe Gașpar, ca și grafia *Braniște* a numelui dispărutului care, el, se scria numai *Branisce*.

avându-l pe Dl. Rosner paginator de foaie și în curs de un an am ajuns cu 72 procese politice pe cap, cari m'au aruncat pe 2 ani în temniță și au sugrumat cu încetul foaia după o luptă frumoasă, dusă cu avânt și cu o credință, care nu s'a dovedit deșartă. Și când am plecat să-mi fac osânda, mi-a scos Rosner foaia cu capul tipărit în trei color românesc – pe acea vreme poliția nu silia oamenii să arboreze mândrul nostru trei color, ci î-i punea la dubă dacă cutezau să o facă! – publicând dealungul paginei întâi o poezie de prea-mărire la adresa mea, cu dorul fierbinte să ne revedem cât mai curând în bine, veseli de muncă și de jertfă.

Și iată ne revedem!

Erau alte vremi, mai grele, mai urâte dar parcă oamenii erau mai frumoși. Sufletele erau mai curate, cu mai multă credință în oameni, gândurile erau mai senine, inimile mai deschise, sufletele mai înălțate. Dorul de luptă și pofta de jertfă ne unia!

Ne-om fi ciorovăit și pe acele vremuri, căci oameni eram și nimic omenesc nu era străin de noi, dar... ne-am înțeles în dor și gând și una am fost la fapte.

Pornești pe drum nou. Te voi întovărăși pentru că nu mă pot lăpăda de tovarășii din trecut cu cari am concrescut sufletește.

În cele politice, de partid, poate ne deosebim astăzi, cum ne deosebim mulți, cari odinioară înaintam pe aceeași brazdă. Dar câtă vreme ții la cele ce spui în profesiunea de credință din fruntea foi – și sunt convins că vei ține! – mă vei avea alături pentru că avem datorii mari de împlinit față de părintele nostru: față de poporul nostru, față de plugariul și muncitorul român. Dacă baronul și groful se mândrește cu înaintașii lui, trebuie să fim și noi mândri de înaintașii noștri: de țărani români, ai căror fii și nepoți suntem! Și trebuie să ne facem datoria față de cei de astăzi și de mâine. Trebuie să-i ferim de cele rele și să-i învățăm cele bune. Trebuie să le luminăm mintea, să le încălzim inima și avântăm sufletul. N'avem voie să-i lăsăm pradă păcătoasei demagogii, care a ajuns astăzi la modă și trebuie să combatem demagogia ori de unde ar veni și în ori-ce scop s'ar ... face. Poporul este bun, e treaz, muncitor, cumpătat și cu judecată dreaptă. Dar are trebuință nu numai de hrană trupească, ci și de hrană sufletească. Mai ales în zilele noastre, când mulți dați de potcă, caută să trăiască din prostirea altora. Noi simțem datori a ne feri poporul de cei-ce umblă să-l amețească cu vorbe mari și să-l ducă la pierzare cu făgădueli fără toartă... Noi trebuie să dăm poporului hrană sănătoasă: Să-i spunem lucrurile așa cum sunt, să-l luminăm și învățăm, arătându-i căile adevărate și drumul bun de înaintare.

Datorim cu aceasta părinților noștri și dacă nici nu toți din cei de față ne vor înțelege, de sigur ne vor fi recunoscători urmașii, cari văzând urmele, vor ști deosebi grâul din neghină.

În munca aceasta cinstită mă ai alături de D-Ta.

Fie în ceas bun!

LUGOJ 4 Iulie 1923

Dr. Valeriu Branisce [sic]

(*Drum Nou*, I, nr. 3 din 15 iulie 1923, p. 1)

L'HISTOIRE DE LA PRESSE DANS UNE LETTRE

– Valeriu Branisce à Mihail Gașpar –

Résumé

Le 1er juillet 1923 parut à Bocșa, bourgade du Banat roumain, l'hebdomadaire *Drum Nou* (*Voie Nouvelle*) édité par Mihail Gașpar, archiprêtre, mais aussi écrivain, ancien journaliste et homme politique. Dans son programme il exigeait l'union des efforts envers le développement économique et le progrès culturel et se prononçait contre les luttes politiques stériles.

Ces desiderata furent appréciés par Valeriu Branisce, ancien militant national et journaliste. Dans une lettre adressée à Mihail Gașpar, publiée dans le 3me numéro de la gazette, cela évoquait leur travail commun, pendant que Gașpar fut collaborateur et puis rédacteur au *Drapelul* (*Le Drapeau*) de Logoj, fondé par Branisce en 1901. Comme à ceci, qui fut condamné à deux ans de prison en 1895, dès qu'il était rédacteur en chef à *Dreptatea* (*La Justice*) de Timișoara, la tenue nationale radicale de Gașpar lui valait 10 mois de prison en 1907, à côté de deux autres collaborateurs du *Drapelul*, Stefan Petrovici et Corneliu Jurca. Le retour à Logoj du Gașpar fut un véritable triomphe, une grande manifestation d'adhésion des bourgeois, comme se souvenait Branisce et comme le reportage de l'époque paru en *Drapelul* le prouve. Ainsi, cette lettre dans laquelle Branisce exprime l'appui pour l'entreprise de M. Gașpar se constitue en brève histoire de la presse roumaine d'avant la Grand Guerre (quand Branisce fut arrêté la seconde fois et Gașpar aida la parution de *Drapelul*) et l'Union de la Transylvanie et d'une partie de Banat avec la Roumanie.

CONTRIBUȚII BĂNĂȚENE LA MAREA UNIRE

Dumitru Tomoni*

Cuvinte cheie: *Banat, Făget, Primul Război Mondial, Făurirea României Mari.*

Keywords: *Banat, 1st World War, Establishing of Greater Romania.*

Asemenea indivizilor ce simt nevoia să se raporteze la momente relevante din viața lor și popoarele, în parcursul lor istoric, cunosc evenimente cruciale, zile astrale, ce au marcat profund sensul și evoluția popoului respectiv. O astfel de zi este ziua de 1 Decembrie 1918. Prin hotărârea cu adevărat istorică luată în această zi la Alba Iulia de cei 1228 de delegați ai Ardealului și Banatului, un vis secular, de jalea căruia „ne-au răposat și moșii și părinții”, cum patetic se exprima poetul Octavian Goga, devenea realitate istorică.

Realizată la sfârșitul primului război mondial, în condițiile prăbușirii Monarhiei Austro-Ungare, Unirea Transilvaniei, Banatului, Crișanei și Maramureșului cu România s-a făcut nu fără un important tribut de sânge. O contribuție semnificativă în acest sens și-au adus-o și locuitorii Nord-Estului Banatului. Pe lângă eroii războiului, mărturie peste ani fiind monumentele ridicate aproape în fiecare localitate, s-au jertfit și alți locuitori în condiții absolut dramatice pentru ca să fie posibilă ziua de 1 Decembrie 1918.

De aceea, evocarea acestor evenimente, acum la 90 de ani de la desfășurarea lor, este nu numai obligație dar și o datorie de conștiință față de eroismul și sacrificiul celor care au participat la derularea lor.

Făurirea României Mari, opțiune și speranță pentru generații de români, a avut efecte notabile și în Nord-Estul Banatului. Percepția și mobilizarea din această zonă istorico-geografică, bine individualizată, s-a modificat în funcție de evoluția istorică.

Izbucnirea primului război mondial, la 28 iulie 1914 prin atacarea Serbiei de către Austro-Ungaria, a înrăutățit considerabil și situația satelor din zona Făgetului. Războiul a avut urmări dintre cele mai grele asupra populației sătești datorită dificultăților materiale multiple pe care le-a generat și a intensificării politicii de

deznaționalizare promovate de cercurile dominante austro-ungare. Potrivit legilor adoptate în 1914, guvernul și autoritățile locale puteau interveni în producerea și desfacerea mărfurilor, în stabilirea prețurilor și repartizarea forțelor de muncă, potrivit necesităților producției de război. Începând din anul 1915 au fost formate comitete comunale conduse de solgăbirăi, cu sarcina de a susține prin toate mijloacele producția de război și cu dreptul de a recurge în acest scop la forța armată¹.

Printr-o ordonanță dată de contele Tisza, șeful guvernului maghiar, la 14 ianuarie 1915, fiecare producător era obligat să anunțe cantitățile de grâu, secară, orz și ovăz care-i prisoseau, pentru a fi vândute, cu prețurile stabilite de autorități. Cei care le ascundeau urmau a fi pedepsiți cu închisoare – 2 luni – și amendă – 600 coroane².

În ianuarie 1916 s-a hotărât rechiziționarea rezervelor de făină și grâu³, iar la sfârșitul anului s-a trecut și la rechiziționarea slăninei și untului din toate gospodăriile. Se lăsau doar 4 kg slănină și 5-8 kg untură de persoană pe timp de un an⁴.

În vara anului 1917 s-a hotărât ca întreaga recoltă să fie sechestrată. Țăranii erau obligați să strângă recolta și apoi să declare cantitățile obținute. Din întreaga cantitate își puteau păstra 15 kg /lună pentru persoanele ce au trecut de 15 ani și 12 kg/lună pentru celelalte. Restul produselor cerealiere erau puse sub sechestru, urmând a fi predate pentru producția de război⁵.

Acțiunea de rechiziționare se desfășura fără milă și era de multe ori însoțită de abuzurile autorităților locale. La Drăgsinești, pretorul „bătea oamenii cu biciul ... Rechizițiile se făceau zilnic: bucate, vite, nime nu te întreba: cu

¹ *Relații agrare și mișcări țărănești în România 1908-1921*, București (1967), 242.

² *Drapelul*, an. XV, nr.3 din 6/19 ianuarie, (1915), 3.

³ *Idem*, an. XVI, nr.3, din 5/18 ianuarie, (1916), 2.

⁴ *Idem*, an. XVII, nr.11, din 26 ianuarie/8 februarie, (1917), 3.

⁵ *Idem*, an.XVII, nr.96, din 2/15 septembrie, (1917), 2-3.

voie să cineva? Dacă o vorbă se zicea era pe loc deținut sau trimis pe front”⁶. Aceleași abuzuri sunt consemnate și la Tomești, unde “fostul notar Ruzicska și primar Berger nu distribuiau sarea, tutunul și făina trimisă pe seama locuitorilor”⁷.

Starea de nemulțumire era sporită și de specula efectuată de unii comercianți cu produsele de strictă necesitate pentru gospodăriile țărănești, cât și de distribuirea nedreaptă a produselor naționalizate și a puținelor ajutoare acordate de stat văduvelor și orfanilor de război⁸. Specula se făcea în colaborare cu unii comercianți, în cea mai mare parte evrei, prin prăvăliile cărora se desfăceau mărfurile deficitare, la prețuri mult ridicate, deși se primeau direct de la stat cu prețuri fixe. Nu întâmplător în toamna anului 1918 printre primii care au căzut victime violențelor populației revoltate s-au numărat astfel de comercianți din Făget și din alte comune învecinate.

Pe lângă produsele de strictă necesitate au fost rechiziționate spre a fi topite și folosite în industria de armament și clopotele de aramă ale multor biserici din zona Făgetului.

Autoritățile austro-ungare au declanșat un adevărat val de represiune împotriva fruntașilor satelor – îndeosebi preoți și învățători -, de supraveghere neîncetată a oricărei manifestări românești. Mulți fruntași au fost internați în lagăre de concentrare departe de casă, pentru a fi izolați de popor, orice reuniune sau manifestare românească fiind interzisă, iar învățământul românesc în permanență supravegheat⁹.

Nici românii din zona Făgetului n-au fost scutiți de un astfel de tratament. Astfel, preotul Victor Iclozan din Băsești, cât și învățătorul Ioan Petrescu din aceeași localitate, au fost mobilizați și trimiși pe front¹⁰. Aceeași soartă au avut-o și învățătorii Dănilă Ilițescu, atunci învățător în Ramna, și Ioan Simion Caba din Curtea¹¹, ambii reprezentanți de frunte ai locuitorilor din zona Făgetului la Alba Iulia. Serafim Băian și

publicistul Ion Clopoțel din Margina au fost întemnițați de autoritățile austro-ungare, iar inginerul Adrian Diaconovici din Făget, învățătorul Nicolae Popovici din Bătești și țăranii Petru Brezovan și Ion Nicorescu din Pietroasa au fost deportați și internați în lagăre¹².

Preotul Gheorghe Gârbacea din Brănești și soția lui Iosif Capotescu, voluntar în armata română, au fost puși sub pază politică (domiciliu forțat)¹³, fiind împiedicați să părăsească localitatea și obligați a se prezenta zilnic în fața autorităților.

Autoritățile austro-ungare ripostează cu duritate față de orice manifestare a sentimentelor naționale. În ciuda faptului că depășiseră vârsta încorporării, 5 țărani din Poieni au fost trimiși pe front, pentru că, la o horă țărănească, au îndrăznit să afirme că “în curând vor juca laolaltă hora cu toți românii”¹⁴. Mai mulți locuitori din Gladna Română au fost condamnați la câte 15 zile închisoare pentru că au purtat în alaiul de nuntă drapelul românesc¹⁵.

Intrarea României în Război, în vara anului 1916, alături de Antanta, a sporit represiunea autorităților și tensiunea în rândul populației românești. Se trecea brusc “de la nădejdea luminoasă la cea mai neagră dezamăgire, totul în ritmul ofensivei și defensivei românești”¹⁶.

Aceeași stare de spirit o aveau și românii din Făget și din comunele din zonă. Directorul școlar de mai târziu, Vasile Olariu consemna: “la intrarea în război a României făcându-se tranșee de război și pe Valea Begheiului pe la Bujor – Răchita – Făget-Coșava, s-au mai înviorat sufletele românești că va reînvia gloria străbună și se vor vedea măsurându-se pentru dreptate strănepoții lui Traian cu ai lui Arpad. Mare bucurie și dulci speranțe făceau să fredoneze cuvintele: “Ciocârlie, mută-ți cuibul că vine badea cu plugul”... Mare decepție și durere sufletească au cauzat retragerile române și căderea Bucureștilor. Ungurii și jidanii triumfau și arborau pe case tricolorul roșu-alb-verde. Apatie și deznădejde cuprinse sufletele neorientate ale românilor. Așa au rămas până la prăbușirea opresorilor”¹⁷.

⁶ Arhiva Muzeului Banatului, Timișoara, Fond Ilieșiu, dosar Drăgșinești, nr. 59.

⁷ *Ibidem*, dosar Tomești, nr. 193.

⁸ Ioan Munteanu, Noi date privind mișcarea socială și națională a țăranimii bănățene în toamna anului 1918. *SIB*, Timișoara, nr. 6-7, 115.

⁹ Direcția județeană Timiș a Arhivelor Naționale (în continuare DJATN...) Fond “Familial Aurel Cosma”, dosar 144, f.126.

¹⁰ Arhiva Muzeului Banatului Timișoara, Fond Ilieșiu, M.B.T. dosar Băsești, nr.10.

¹¹ Ioan S. Caba, *Memorii*, 1934 (Manuscris) Mulțumesc și pe această cale domnului prof. Petru Ursulescu pentru copia xerox a manuscrisului de 136 pagini.

¹² Ioan Munteanu, Vasile M. Zabercea, Mariana Sârbu, *Banatul și Marea Unire 1918*, Timișoara (1992), 79-84.

¹³ *Ibidem*, 84.

¹⁴ Arhiva Muzeului Banatului Timișoara, Fond Ilieșiu, M.B.T., dosar Poieni, nr. 15.

¹⁵ *Ibidem*, dosar Gladna Română, nr. 86.

¹⁶ Valeriu Leu, Carmen Albert, *Banatul în memorialistica “măruntă” sau istoria ignorată (1914-1919)*, Reșița (1995), 67.

¹⁷ Arhiva Muzeului Banatului Timișoara, Fond Ilieșiu, dosar Făget, nr. 77.

Preotul Eugen Sudreșianu din Coșteiul de Sus, participant direct la aceste evenimente, mărturisea o stare de spirit asemănătoare: “atunci când în luna lui august a an(ului) 1916 frații din Vechiul Regat au intrat în războiul mondial ca să ne dezrobească de sub jugul milenar, poporul din această comună a avut ferma convingere că ceasul mântuirii a sosit (...). Pe aici și prin împrejurime – Coșești, Coșevița, Margina – și în alte locuri se făceau tranșee, căci românii erau așteptați în tot momentul să ajungă și pe aici...”¹⁸.

De aceea, capitularea necondiționată a Austro-Ungariei, sfârșitul războiului și vestea încheierii păcii vor produce mare bucurie și în zona Făgetului. Potrivit relatărilor protopopului Sebastian Olariu, la aflarea acestor vești “poporul român din Făget, cuprins de cea mai mare bucurie a cutreierat străzile orașului, în frunte cu preotul și învățătorul, cu cântări patriotice și cuvântări despre însemnătatea momentului”¹⁹. Cu același entuziasm au fost întâmpinați în toate localitățile soldații întorși de pe front, în cinstea cărora se organizau hore și festivități speciale. Bucuria revederii era imensă, iar cântecele naționale ascultate după ani de interdicție storceau lacrimi de bucurie. Nu după multă vreme, însă, starea de spirit se schimbă în mod radical. Cauzele acestei schimbări sunt multiple, reflectând atât situația grea, la limita umilinței, îndurată de locuitori în anii războiului cât și conștiința prăbușirii unei lumi depășite de mersul evenimentelor.

Asemenea majorității localităților din Banat și Ardeal și zona Făgetului trece printr-o perioadă frământată cu ample acțiuni populare. În fruntea nemulțumirilor se aflau soldații întorși de pe front, pătrunși de spiritul revoltei, ce au găsit în localitățile lor o justificată stare de nemulțumire împotriva celor ce controlau economia locală și reprezentau autoritățile austro-ungare. Au fost vizați, în primul rând, notarii, pretorii, primarii și jandarmii ce au dovedit un zel exagerat în rechiziționarea produselor țărănești, au comis nenumărate abuzuri cu prilejul mobilizărilor și aplicării ordonanțelor de război, au supus familiile celor plecați pe front la numeroase umilințe. În conștiința revoltaților, ei reprezentau un regim străin, nedrept și asupritor. La Coșava, Curtea, Sudriaș și Tomești sunt devastate sediile notariale și notarii alungați²⁰, iar la Bunea Mare

primarul a fost ucis²¹. Revolta locuitorilor din Bunea Mare nu a putut fi stăvilită nici de intervențiile preotului și învățătorului din sat. Mai mult pentru a-și salva viața și aceștia au fost obligați să fugă peste păduri. Atât la Făget, cât și în multe localități din zonă sunt date jos însemnele statului maghiar aflate pe sediile instituțiilor publice.

Sunt atacate și devastate depozitele pentru armată ce adăposteau mari cantități de cereale și alimente rechiziționate de la țărani, magazinele și prăvăliile comercianților, localurile și magazinele unor societăți capitaliste existente la sate, ce conțineau bunuri de strictă necesitate de care țăranii duceau mare lipsă sau pentru procurarea cărora erau supuși unei nemiloase specule. În unele localități furia nemulțumirilor se revarsă și asupra pădurarilor și funcționarilor de la Ocoalele Silvice, în cea mai mare parte maghiari sau evrei.

Chiar în primele zile ale lunii noiembrie țăranii din Margina, Coșava, Curtea și Românești, întorși de pe front și confrunțați cu foametea, lipsurile, aroganța și abuzurile autorităților depășite de mersul evenimentelor au jefuit și devastat magazinele și depozitele acestor sate, luând alimente și îmbrăcăminte. În zilele de 3 și 4 noiembrie muncitorii de la Fabrica Margina datorită salariilor foarte mici și mizeriei în care erau obligați să lucreze “au spart magazinele fabricii și au împărțit gratuit făină și slănină sătenilor din vreo câteva localități care se duceau la târg la Făget”²². În același timp au fost devastate locuințele funcționarilor fabricii, unde s-au găsit cantități mari de alimente, îmbrăcăminte și încălțăminte, dosite pentru a fi vândute la prețuri de speculă.

Tot în 4 noiembrie și locuitorii din Tomești și-au împărțit alimentele din depozitele comune și au pătruns cu forța în localul primăriei. Speriate, autoritățile au fugit în pădure și au cerut ajutor de la primpretorele din Făget, dar ajutorul cerut nu putea veni, pentru că și Făgetul se confrunta cu aceleași evenimente.

Pentru a preîntâmpina o revoltă populară, autoritățile au amânat tradiționalul târg de Sfântul Dumitru, ce trebuia să se țină la 26 octombrie. Totuși acesta a avut loc în ziua de 4 noiembrie, când au venit la Făget locuitori din întreaga zonă. Printre ei erau foarte mulți soldați întorși de pe front, nemulțumiți de situația existentă și dornici de a-și face dreptate. Ei au

¹⁸ *Ibidem*, dosar Coșteiul de Sus, nr. 54.

¹⁹ *Ibidem*, dosar Făget, nr. 77.

²⁰ *Ibidem*, dosar Coșava, Curtea, Sudriaș și Tomești.

²¹ *Ibidem*, dosar Bunea Mare, nr. 34.

²² *Românul*, Arad, an.VII, nr. 6 din 2/15 noiembrie, (1918), 3.

fost primii care au devastat magazinele comercianților David Klein și Rafael Maylender, împărțindu-și proviziile. În sprijinul comercianților intervin jandarmii și Garda maghiară, trăgând în mulțimea lipsită de apărare, găsindu-și astfel moartea 11 bărbați, 4 femei și un copil de 5 ani²³. Cadavrele au fost strânse de pe străzi și duse cu carul la cimitirul ortodox unde au fost înhumați într-o groapă comună. Cu siguranță că numărul răniților era și mai mare, fără însă a se putea preciza. Șocul produs de acest adevărat masacru va duce la exagerarea numărului victimelor. Gazeta "Arad es Videke" din 7 noiembrie 1918 vorbea de 104 morți²⁴, iar Constantin Kirițescu, într-o istorie consacrată războiului pentru întregirea neamului, amintea de peste 100 de morți²⁵.

Între cei uciși au fost și oameni din Coșteiul de Sus, unde soldații întorși de pe front au spart vagoanele și butoaiele de țuică ale firmei "Deutsch Iacob și Co" din Făget²⁶. Printre victime s-au numărat și doi răniți din Brănești și o femeie Silvia Moldovan împușcată în Făget și care, deși nu era moartă, fusese îngropată alături de cei uciși. Soțul, participant la acest eveniment înfrigorant, moare peste trei zile lăsând două fete orfane²⁷.

Dincolo de cifra reală a morților și răniților, un lucru rămâne cert: măcelul din 4 noiembrie 1918 a fost cel mai sângeros eveniment din istoria modernă a Făgetului. Peste ani, directorul școlii din Făget, Vasile Olariu, profund marcat de cele petrecute în 4 noiembrie și în zilele următoare căuta să găsească o explicație. Ea rămâne valabilă și pentru istorie: după retragerea armatei austro-ungare din Banat și concentrarea jandarmilor la sediile de plase, "a urmat o stare de tranziție în "ex-lex". Acestea au găsit poporul nepregătit. Între soldații reînțorși din război mulți care au operat în Rusia chiar și cu armata roșie, infiltrați de bolșevism, au lătit molima și celor de acasă. Având poporul libertatea "nelimitată" și mai având încă de-a face cu funcționarii reprezentanți la periferii ai opresorilor care în cursul războiului l-au pus la robotă și l-au recvirat și i-au dat să mănânce

familia acasă în porțiuni foarte reduse, având și magazinele evreiești, protejate de opresori care le-a sustras zahărul, tutunul, etc. eară alte articole de necesitate le-au scumpit foarte, poporul a pornit să-și facă lege"²⁸. Reacția extrem de violentă a autorităților de atunci față de niște oameni neînarmați n-o poate înțelege nici dascălul făgetean, considerându-i pe cei ce au tras "lupi setoși de sânge românesc". Cu aceeași durere Vasile Olariu consemna pentru istorie: "Este de neiertat nepăsarea autorității române care a lăsat vampirii sângelui românesc nepedepsiți, ba încă unii sunt chiar în servicii publice"²⁹.

Din păcate tributul de sânge plătit de românii din zona Făgetului pentru a fi liberi și a se uni cu ceilalți frați, nu se va opri aici. În zilele următoare revolta cuprinde și alte localități, nemulțumiri și răzvrătiri țărănești consemnându-se la Sintești, Breazova, Traian Vuia, Susani, Sudriaș etc³⁰. În fața acestei situații autoritățile sunt cuprinse de panică, mai ales că, așa cum remarcă comitele suprem al comitatului Caraș-Severin într-un raport trimis ministrului naționalităților din Ungaria, acțiunile nu sunt provocate de "elemente turbulente, ci de cetățenii români care consideră că, în conformitate cu politica Guvernului popular, puterea publică aici trebuie să le aparțină, întrucât sunt majoritari"³¹. Intensitatea și amploarea acțiunilor țărănești desfășurate în zona Făgetului au pus în mare încurcătură autoritățile locale. Îngrijorat de soarta regimului pe care îl apăra, comandantul unității de jandarmi din Lugoj raporta forurilor superioare că în plășile Lugoj, Făget și Birchiș, acțiunile țărănimii nu puteau fi împiedicate de forțele de care el dispunea și cerea sporirea efectivului de jandarmi³². Solicitarea rămâne fără răspuns deoarece în urma dispoziției ministrului de război de a trimite soldați staționați în comitat, în localitățile lor de origine, ordinea putea fi menținută în reședința comitatului doar cu ajutorul jandarmilor. Pentru a face față acestor situații se trece imediat la sporirea efectivelor gărzilor maghiare.

²⁸ *Ibidem*, dosar Făget, nr. 77.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Dan Popescu, *Aspecte din lupta muncitorimii și țărănimii bănățene pentru libertate socială și națională* (1918). *Tibiscus*, Timișoara, nr. 1, (1970), 89.

³¹ 1918, *la români. Documente externe, 1916-1918*, vol. II, București (1983), 1200 (în continuare: 1918 la români).

³² V. Popeangă, *Destrămarea aparatului administrativ în Banat, în timpul luptei pentru Unire (Toamna anului 1918)*. "Studii și articole de istorie", vol. XIII, București (1969), 53.

²³ Arhiva Muzeului Banatului Timișoara, Fond Ilieșiu, dosar Făget, nr. 77.

²⁴ *Din istoria Transilvaniei*, vol. II, ediția a-II-a, București (1963), 433.

²⁵ Const. Kirițescu, *Istoria războiului pentru întregirea României, 1916-1919*, vol. III, ediția a-II-a, București, f.a., 374.

²⁶ Arhiva Muzeului Banatului Timișoara, Fond Ilieșiu, dosar Coșteiul de Sus, nr. 54.

²⁷ *Ibidem*, dosar Brănești, nr. 24.

Prevestind parcă măsurile represive luate de autorități în disperare de cauză, "Drapelul" făcea apel la răbdare și liniște pentru că "acum când ar trebui să ne bucurăm de pace, să nu se reverse pe satele noastre jale nouă și cumplită"³³.

Ignorând acest apel, autoritățile au intervenit cu asprime și lipsă de discernământ, săvârșind numeroase abuzuri și chiar acte teroriste. În 5 noiembrie au sosit din Timișoara în Margina cu un tren special 30 de soldați și 3 ofițeri, care au terorizat și jefuit populația, fără a întreprinde nici o cercetare. La plecare soldații, care erau de fapt mercenari din Timișoara, plătiți cu 50 de coroane de către conducătorii fabricii, au arestat 7 locuitori și i-au luat la Timișoara sub învinuirea participării la devastările din 3 și 4 noiembrie³⁴.

În zilele următoare zona Făgetului va fi terorizată de Garda maghiară din Făget. În dimineața zilei de 6 noiembrie, 25 gardiști ajung în Breazova pentru a pedepsi pe cei care au participat la evenimentele de la Margina. Întâlnind 2 locuitori care aduceau lemne cumpărate de la fabrica din Margina, deschid foc asupra lor împușcându-i. După ce maltratează mai mulți cetățeni îl arestează pe Arsene Gligor, îl duc în fața primăriei și-l împușcă în ciuda intervenției care pledează pentru nevinovăția celui arestat. Pentru a menține starea de teroare instalează în fața casei preotului Ioan Alexandrescu și în fața primăriei câte o mitralieră³⁵.

Zguduitoare și în același timp revoltătoare au fost abuzurile săvârșite de autorități în acele zile fierbinți la Făget, relateate cu lux de amănunte de avocatul George Gârda printr-o scrisoare trimisă ziarului *Românul* din Arad și publicată sub titlul "Bașbuzucii din Făget"³⁶. La 8 noiembrie mai mulți membrii ai Gărzii maghiare au mers la Românești și au arestat 6 români participanți la evenimentele de la Margina și pe Ion Meza din Groși, pentru a-i trimite cu un tren de marfă la Timișoara. Arestații au fost duși însă la Făget și a doua zi, cu acordul jandarmilor, fără judecată, au fost împușcați într-o grădină, în spatele primăriei, iar cadavrele, după ce au fost jefuite, au fost aruncate într-o groapă comună. Abia după constituirea gărzii naționale române din

Făget și dezarmarea celei maghiare, familiile celor uciși au putut veni la Făget pentru a-și dezgropa morții și a-i înmormânta creștinește în cimitirul ortodox din localitate³⁷.

Peste două zile 15 soldați, în frunte cu un ofițer, au mers la Sintești pentru a pedepsi pe cei care nu s-au supus ultimatumului dat de șeful gării din Margina de a înapoia în 24 de ore lucrurile luate de la funcționarii fabricii. Au fost aduși la primărie legați vinovați și nevinovați și bătuți până la sânge. Numai intervenția Gărzii Naționale Române din Făget - constituită între timp pentru a pune capăt acestor samavolnicii -, în frunte cu medicul Axente Iancu³⁸, învățătorul Dănilă Ilișescu și Victor Feneșiu a oprit săvârșirea altor crime și nelegiuiri³⁹.

În zilele următoare Garda maghiară din Făget s-a deplasat la Pietroasa pentru a-i pedepsi pe cei care au atacat proprietatea moșierului Simeon Papp și depozitele de lemn din localitate. Numai intervenția sătenilor i-a salvat pe cei 8 arestați de la moarte⁴⁰. Aceeași gardă se deplasează la Poieni obligând populația să se refugieze prin păduri pentru a scăpa de represalii⁴¹.

Indiscutabil, Garda maghiară din Făget trebuia să acopere lipsa de autoritate și să mențină controlul în toată zona Făgetului. De aceea, la mijlocul lunii noiembrie, garda ajunge în gara Susani, pentru a-i pedepsi pe cei care au luat lemne din depozitul situat la marginea satului. Îndrumați de fiul cantonierului din gara Susani gardiștii deschid foc asupra celor 17 locuitori adunați în localitățile învecinate⁴².

Mișcările desfășurate în prima jumătate a lunii noiembrie, în zona Făgetului au avut, în primul rând, un caracter social găsindu-și cauzele în sărăcia și lipsurile provocate de război. În condițiile în care reprezentanții autorităților locale și proprietarii de magazine și

³⁷ Arhiva Muzeului Banatului Timișoara, Fond Ilieșiu, dosar Făget, nr. 77. Au fost împușcați în cap sau în piept Dionisie Pandurescu (24 ani), Gligor Muntean (39 ani), Arsenie Dragoș (34 ani), Ion Florea (24 ani), George Petric (24 ani), Dumitru Stănilă (22 ani) și Ion Meza (28 ani).

³⁸ Doctorul Axente Iancu și-a făcut studiile la Paris ajungând profesor universitar în Cluj și directorul Azilului de copii din aceeași localitate. S-a remarcat prin publicarea în numeroase studii, lucrări și cursuri universitare (cf. *Răsunetul*, Lugoj, an. XI, nr. 48 din 27 noiembrie, (1932), 2).

³⁹ DJTAN, Fond Prefectura Severin, dosar 74/1920, f. 42. Vezi și *Românul*, an. VII, nr. 6 din 2/15 noiembrie, (1918), 3.

⁴⁰ Arhiva Muzeului Banatului Timișoara, Fond Ilieșiu, dosar Pietroasa, nr. 148.

⁴¹ *Ibidem*, dosar Poieni, nr. 150.

⁴² *Ibidem*, dosar Susani, nr. 183.

³³ *Drapelul*, an. XVIII, nr. 113 din 23 oct/5nov., (1918), 1.

³⁴ *Românul*, an. VII, nr. 6 din 2/15 noiembrie, (1918), 3.

³⁵ Arhiva Muzeului Banatului Timișoara, Fond Ilieșiu, dosar Breazova.

³⁶ *Românul*, an. VII, nr. 34 din 8/21 decembrie, (1918), 3; vezi și *Ziarul "Românul" și Marea Unire*, București (1988), 406-408.

depozite erau în cea mai mare parte unguri sau evrei, aceste mișcări au și un caracter național. În urma intervenției brutale a autorităților aceste mișcări populare devin mișcări politice.

Pentru menținerea ordinii și oprirea fărâdeleșilor comise de jandarmi și membrii ai gărzilor maghiare, după aceste evenimente, se vor constitui în întreaga zonă a Făgetului Gărzi Naționale Române și Consilii Naționale Comunale, organe revoluționare ce au avut un rol însemnat în pregătirea celui mai mare 1 Decembrie din istoria neamului.

Alcătuite din reprezentanți ai tuturor categoriilor sociale, consiliile au preluat sarcina organizării întregii vieți economice, sociale și administrative a localităților, înlocuind instituțiile vechi, slujitoare ale unor interese străine românilor⁴³.

Paralel cu activitatea de constituire a consiliilor locale se desfășoară și cea de înființare a gărzilor naționale române pentru menținerea ordinii și stăvilirea nelegiuirilor și atrocităților comise de rămășițele disperate ale jandarmeriei și ale gărzii maghiare. Gărzile naționale erau formate în special din soldați întorși de pe front, dar și din muncitori, țărani și intelectuali care s-au înscris de bunăvoie. Comandantul gărzii trebuia să fie un ofițer ori în lipsă un subofițer. Gardiștii foloseau uniforma militară de care dispuneau sau îmbrăcăminte civilă, trebuiau însă să poarte o banderolă tricoloră la brațul stâng cu inscripția "Garda națională română". Armamentul era adus de pe front sau preluat de la jandarmeriile comunale și de la gărzile maghiare dezarmate. În gardă erau primite numai elemente de cea mai mare încredere. Alimentarea și salarizarea gardiștilor erau asigurate prin contribuții benevole ale populației⁴⁴.

Acțiunile teroriste ale Gărzii maghiare din Făget, întreprinse în întreaga zonă a Făgetului, cu sprijinul direct al autorităților depășite de evoluția evenimentelor, a grăbit constituirea gărzilor românești în Făget și în cea mai mare parte a localităților din zonă.

Garda Națională Română din Făget ce a funcționat până la venirea trupelor franceze avea un efectiv de 60-80 de oameni, fiind condusă de tehnicianul silvic Dinu Popescu. La început a funcționat alături de cea maghiară stabilindu-se în acest sens o linie de demarcație. Conviețuirea a fost de scurtă durată, pentru că în urma

fărâdeleșilor comise de gardiștii maghiari în localitățile învecinate, aceștia vor fi dezarmați de garda românească. Avocatul George Gârda a fost numit comandant suprem al gărzilor naționale din plășile Făget și Birchis, având un rol important în înființarea primului batalion românesc din Lugoj⁴⁵.

Asemenea Făgetului, gărzi românești s-au înființat în majoritatea localităților din zonă. Preotul Victor Iclozan din Băsești, participant activ la aceste evenimente descrie cu lux de amănunte momentul înființării gărzii românești din localitate. La 20 decembrie 1918, preotul și învățătorul din Băsești i-a chemat pe săteni la școală la o adunare populară. După prezentarea generală a evenimentelor și a semnificației momentului s-a hotărât înființarea gărzii naționale. "Momentul era solemn, toți cei de față au depus jurământul de credință pentru statul român. La depunerea jurământului a fost adus cu mare însuflețire și un steag tricolor, pe care l-a ținut serg. Isaie Icobescu. În timpul depunerii jurământului mulți bătrâni plâneau de bucurie"⁴⁶. Sub conducerea sublocotenentului Emil Iclozan, garda asigura paza comunei atât ziua cât și noaptea. În ciuda faptului că deținea doar o singură armă militară, garda a reușit să mențină ordinea în localitate. Mai mult, la 12 februarie 1919 gardiștii din Băsești au blocat un transport ilegal de 10 căruțe încărcate cu făină de grâu, trimise de inginerul silvic Früstök din Făget spre Lugoj. Făina confiscată a fost trimisă armatei române aflate în localitatea Zam. Tot cu ajutorul gărzii naționale s-au făcut mai multe poduri în comună.

Existența gărzilor românești a salvat localitățile respective de jafurile unor trupe rătăcite austro-ungare sau de abuzurile jandarmilor unguri. Astfel, în Gladna Română, garda s-a așezat în jurul comunei "auzind că jandarmii unguri jefuiesc pe românii din comuna Gladna Montană." Prezența gardiștilor i-a descurajat pe jandarmi salvând localitatea de un eventual jaf⁴⁷.

Localitățile mici, cu un număr redus de bărbați se asociau pentru a forma împreună o gardă națională. Așa a fost cazul localității Mâtnicul Mic unde garda românească ce-și avea "terenul de activitate în raza a 7 comune era înființată din oamenii cei mai de seamă ai comunelor și cei mai culti. Conducerea o aveau

⁴³ Ștefan Pascu, *Făurirea statului național unitar român*, vol. II, București (1983), 84.

⁴⁴ William Marin, Ion Munteanu, Gheorghe Radulovici, *Unirea Banatului cu România*, Timișoara (1968), 147.

⁴⁵ Arhiva Muzeului Banatului Timișoara, Fond Ilieșiu, dosar Făget, nr. 77.

⁴⁶ *Ibidem*, dosar Băsești, nr. 10

⁴⁷ *Ibidem*, dosar Gladna Română, nr. 111.

persoanele fruntașe ale comunelor. Aceste gărzii aveau rolul de a apăra comunele atât interiorul cât și exteriorul lor (...) chiar bunurile lor de oamenii vecini care erau răufăcători (stricăcioși) care căutau să fure gospodăriile sau chiar prin păduri sau izlazuri făceau pagube”⁴⁸.

Și în zona Făgetului, consiliile și gărzile naționale au avut un rol important în pregătirea participării la Marea Unire⁴⁹. Ele au asigurat liniștea și ordinea necesare organizării adunărilor electorale a căror menire era aceea de a-și trimite delegații la Alba Iulia pentru a hotărî soarta Banatului și Ardealului.

Într-adevăr, la 7/20 noiembrie 1918 Consiliul Național Român Central hotărâ ținerea Adunării Naționale pe ziua de 18 noiembrie/1 decembrie la Alba Iulia. Textul convocării subliniind marea însemnătate a adunării remarcă: “Istoria ne cheamă la fapte. Mersul irezistibil al civilizațiunii a scos și neamul românesc din întunericul robiei la lumina conștiinței de sine. Ne-am trezit din somnul de moarte și vrem să trăim alături de celelalte națiuni ale lumii, liberi și independenți”⁵⁰. Convinși că decretarea unirii o puteau face numai reprezentanții tuturor claselor și categoriilor sociale, în convocare se sublinia că la Adunarea Națională sunt invitați să participe reprezentanți ai clerului celor două confesiuni românești, ai societăților culturale, ai școlilor medii, ai reuniunilor învățătoresci și de meseriași, ai gărzilor naționale și, în fine, fiecare circumscripție electorală din Banat și Ardeal urma să trimită câte 5 delegați, aleși de obștea populară⁵¹.

Urmand îndemnul convocării și locuitorii așezărilor din zona Făgetului își vor desemna delegații pentru Alba Iulia. La 14/27 noiembrie 1918 se întrunește la Făget adunarea electorală a cercului electoral Făget/Birchiș, prezidată de protopopul Sebastian Olariu. Adunarea alege cu unanimitate de voturi drept delegați pe George Gârda, Victor Feneșiu, și Vasile Iancu din Făget, iar ca supleanți pe Ioan Stoian din Sintești, Dumitru Bejinar din Bujor și Solomon Togerescu din Curtea⁵².

În aceeași zi Reuniunea de cetire și cântare a plugarilor români din Făget îl alege pe învă-

țatorul Dănilă Ilițescu s-o reprezinte la Alba Iulia⁵³, iar Reuniunea învățătorilor greco-ortodocși din protopopiatul Făgetului îi desemnează pe învățătorii Ioan Ionași din Margina și Traian Mihailovici din Sintești⁵⁴. În următoarele 3 zile s-au făcut astfel de alegeri în marea majoritate a localităților din zona Făgetului. Din cauza situației speciale existente în Banat, formularele tip de credenționale nu au putut ajunge în toate localitățile din zona Făgetului pentru a fi completate. De aceea unii delegați au plecat la Alba Iulia cu *Mandate* sau *Credenționale* scrise de mână și redactate sub presiunea trăirilor efective⁵⁵.

Cu speranța și bucuria înfăptuirii marelui ideal național au plecat și reprezentanții făgețenilor la Alba Iulia. Cu toții realizau marea semnificație a momentului. Semnificative în acest sens sunt și consemnările fruntașului bănățean Valeriu Braniște: “Un fior sfânt cutremură astăzi toate inimile românești la gândul măreței adunări de la Alba Iulia, unde după veacuri de patimi și robie este chemat poporul românesc să-și proclame libertatea sa națională. Va fi o zi istorică, o zi neuitată în viața poporului, o zi de la care se va data o nouă epocă. O zi pe care o vor aminti urmașii îndepărtați cu evlavie și admirație”⁵⁶.

Și pentru delegații românilor din zona Făgetului prezența la Alba Iulia n-a fost doar un act de voință și responsabilitate ci și unul de curaj. Atât trupele maghiare, cât și cele sârbești care potrivit Convenției de Armistițiu de la Belgrad, primiseră mandat din partea Antantei de a intra în Banat, au împiedicat prin toate mijloacele plecarea spre orașul unirii. Din cauza trupelor sârbești, delegația din Bujor a trebuit să meargă pe picioare până la gara Ilia⁵⁷. Și delegația comunei Fârdea formată din 11 persoane în frunte cu preotul George Garoiu, a folosit căi lăaturalnice de frica jandarmilor unguri. “De la Făget până la Ilia ne-a fost mai frică. La Ilia s-au adunat caruri din diferite părți care numai cântece patriotice au cântat. Săltau inimile de bucurie. Deși era vreme urâtă, nimeni nu regreta”⁵⁸. De la Poieni a plecat doar Filimon

⁴⁹ Ion Enășescu, Gărzile naționale din împrejurimile Făgetului. *Renașterea bănățeană*, Timișoara, nr. 1452 din 29 noiembrie, (1994), 11, vezi și Ion Enășescu, Silvia Enășescu, *Monografia comunei Coșava* (manuscris)

⁵⁰ *Românul*, an. VII, nr. 11 din 8/21 noiembrie, (1918), 1.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Făurirea statului național unitar român. Contribuții documentare bănățene. 1914-1919*, coordonator Ioan Munteanu, București (1983), 151.

⁵³ *1918 la Români*, vol. X, (1989), 132.

⁵⁴ *Ibidem*, 57.

⁵⁵ Ioan Munteanu, *Mișcarea națională din Banat 1881-1918*, Timișoara (1994), 251.

⁵⁶ Ne cheamă libertatea națională. *Drapelul*, an. XVIII, nr. 122, din 15/28 noiembrie (1918), 1, vezi și Valeriu Braniște, *De la Blaj la Alba Iulia*, Timișoara (1980), 383.

⁵⁷ Arhiva Muzeului Banatului Timișoara, Fond Ilieșiu, dosar Bujor, nr. 31.

⁵⁸ *Ibidem*, dosar Fârdea, nr. 78.

Bublea deși doreau și alții dar “nu îndrăzneau a se expune pericolului ce-i aștepta din partea maghiarilor, dacă România nu câștiga. A trecut în mod clandestin prin munți și pe văi de frica gărzilor ungurești ce păzeau să nu treacă românii la Alba Iulia”⁵⁹. Singurul delegat care a plecat din Breazova, Ion Lăpușean, a nimerit tocmai în trenul în care maghiarii au tras ucigându-l pe Ioan Arion în gara Teiuș, în timp ce flutura un mare steag românesc. “Pe drum de la Ilia spre Alba Iulia a auzit multe salve de pușcă din partea Gărzii maghiare împușcând pe unul din tren”⁶⁰. Așa cum se cerea și în convocarea publicată în ziarul “Românul” din Arad, pe lângă delegații cu drept de vot au participat la Marea Adunarea Națională zeci de mii de români. Numărul participanților din zona Făgetului a rămas necunoscut, pentru că ei nu mergeau în mod oficial, “ci din prea mare dor de unire”⁶¹.

Printre cei 1228 de delegați ce au votat la 1 Decembrie 1918 unirea Transilvaniei, Banatului, Crișanei și Maramureșului cu România, se aflau și Victor Feneșiu, George Gârda, Vasile Iancu, Dănilă Ilițescu, Sebastian Olariu (Făget), Constantin Corunțiu (Bichigi), Ioachim Florescu (Povergina), Petre Cernescu (Bătești), Iosif Capotescu (Brănești). Și ei credeau că va începe o nouă eră în istoria românilor. Dând glas acestor trăiri ziarul “Drapelul” consemna: “Am înviat! Suntem și vom fi. De acum încolo prezentul și viitorul este în mâinile noastre. Ne vom ocărui prin noi înșine și singuri vom decide de destinele noastre”⁶². Printr-o telegramă trimisă din Făget, chiar în ziua de 1 Decembrie, avocatul Aurel Hădan își exprima deplina satisfacție față de cele hotărâte la Alba Iulia. “Aderăm din inimă la sublima hotărâre a marii adunări naționale din Alba Iulia. Trăiască unirea tuturor românilor!”⁶³.

Nici pentru zona Făgetului unirea cu România n-a fost un dar, ci rezultatul firesc și meritat al unui șir nesfârșit de lupte și suferințe. Chiar dacă în zonă nu s-au desfășurat operațiuni militare, exista la Făget un spital improvizat

condus de doctorul Gligore Scheda⁶⁴. Și locuitorii din această zonă au plătit mult dorita unire cu un important tribut de sânge. Populația scade în mod evident în toate localitățile, în anii războiului – și datorită gripei spaniole -, în timp ce numărul crucilor din cimitire era în continuă creștere. Pe câmpurile de luptă și-au dat viața pentru libertate și unitate un număr apreciabil de locuitori din Făget (38), Bătești (23), Băsești (15), Bichigi (21), Brănești (29), Jupînești (12), Bunea Mare (19), Povergina (14), Temerești (24).

* * *

Și în nord-estul Banatului, la sfârșitul anului 1918, s-au confruntat două lumi. Una constituită, în cea mai mare parte, din reprezentanții autorităților maghiare și ai comunității evreiești din Făget, se afla în agonie și acționa în disperare de cauză. Cealaltă, formată din reprezentanții populației majoritare, era insuficient organizată și se manifesta anarhic sub impulsul acțiunilor vindicative a celor întorși de pe front cu un mare orizont de așteptare și a celor care, rămași acasă, au simțit greutatea războiului și umilința unor autorități ce acționau discreționar de parcă puterea lor era veșnică. Confruntarea a fost dramatică, cu episoade de-a dreptul tragice, cu acțiuni, de-o parte și de alta, condamnabile. Din fericire timpul a vindecat aceste răni, pentru că noul stat național unitar român s-a preocupat de crearea cadrului legal care să asigure deplina egalitate între toți cetățenii români indiferent de naționalitate⁶⁵.

Pentru exemplificare redăm 3 documente referitoare la aceste evenimente.

⁵⁹ *Ibidem*, dosar Poieni, nr. 150.

⁶⁰ *Ibidem*, dosar Breazova, nr. 25.

⁶¹ *Ibidem*, dosar Fărășești, nr. 78.

⁶² *Drapelul*, an. XVIII, nr. 124 din 20 noiembrie/3 decembrie, (1918), 1.

⁶³ *1918 la Români*, vol.X, p.309. Aurel Hădan s-a născut în 1885 la Lalașinți. După terminarea studiilor secundare a urmat dreptul la Universitatea din Cluj. În 1913 s-a stabilit ca avocat în Făget. După 1918 va fi primul președinte a Judecătoriei din Făget și va fi ales de două ori deputat în Parlament (*Almanahul Banatului*, Timișoara (1929), 211).

⁶⁴ *Răsunetul*, Lugoj, an.XI, nr. 40 din 2 octombrie, (1932), 4. Ceh de origine, după ce-și face studiile universitare la Praga și practica spitalicească la Budapesta, dr. Scheda se stabilește în Făget. Se bucură de un mare prestigiu participând la numeroase manifestări științifice.

⁶⁵ *Minoritățile naționale din România 1918-1925. Documente*, corodonator Ioan Scurtu și Liviu Boar, București (1995); vezi și: Gheorghe Iancu, *Problema minorităților entice din România în Documente ale Societății Națiunilor (1923-1932)*, Edit Argonaut, Cluj-Napoca (2002).

Însemnările preotului Ioan Alexandrescu privind evenimentele din toamna anului 1918

„Sub nr. 4989/1914 am primit înalta ordinațiune a Preasfințitului Domn Episcop Dr. Miron Cristea pentru a procura o condică parohială, în care să se adune toate datele referitoare la războiul european.

Comuna de sub păstorirea mea nefiind direct atinsă de focul beligeranților, mă voi sili a însemna numai lucruri adevărate.”

„În data de 24 octombrie 1918, la orele 8 dimineața, au venit garda maghiară (în nr. de 25) în comuna noastră Breazova, căutând pe Arsene Gligor, fost servitor la fabrica din Margina, fiind denunțat că cu știrea lui s-ar fi jefuit fabrica, l-au prins, l-au bătut cu puștile, apoi l-au legat.”

În timpul până l-au ținut legat, unii din gardiști au umblat prin sat, zicând că vreau să caute obiectele furate de la fabrică. Cu ocaziunea aceasta, la locuitorul Ilie Opreșcu au aflat în ladă 8 300 cor., aducând banii la casa comunală, împreună cu muierea lui Ilie Opreșcu, care mereu să ruga să-i dea banii înapoi. Banii îi aveau câștigați din vânzarea unor vite ale lor. După ce s-au vorbit gradiștii între ei, i-au predat banii înapoi în sumă de 2 380 cor., spunând că atâția au fost și așa Ilie Opreșcu au rămas în pagubă cu suma de 5 980 cor.

Cam pe la 9 ore am fost chemat și subsemnatul la casa comunală, unde am fost întrebat despre purtatea lui Arsene Gligor; am răspuns că au fost copil sărac, dar onest, că ar fi comis ceva la jaful de la fabrica din Margina, nu s-au putut adevăra. Pe la 10 ore din nou am fost chemat la casa comunală ca să împărtășesc pe numitul Arsene Gligor cu Sfinte[le] Taine, spunând c-au să-l împuște. Nu l-am putut împărtăși cu Sfinte[le] Taine, fiind din bătaie tot plin de sânge, i-am făcut o scurtă rugăciune și, fără să i se spună sentința pentru ce are să moară, a fost întrebat cine să-i lege ochii. La voința dânsului i s-au legat ochii de judele comunal Ilie Opron, când apoi au fost împușcat în vale lângă casa comunală, cu trei gloanțe de pușcă. Din locul de unde l-au împușcat, mâine zi, în 25 oct. 1918 au fost înmormântat.

A fost june în vârstă de 28 de ani, necăsătorit.”

„Tot în data de 24 oct. 1918, pe la jumătate la opt oare venind garda mai sus numită în hotarul Marginei, au întâlnit pe locuitorii, țigani Ioachim Poneavă și soră-sa Elena, măritată Imbrescu, aducând lemne cu caru de la fabrica bătrână, pe susnumitul Ioachim Poneavă l-au împușcat în picior și [l-au] bătut cu puștile, l-au lăsat aproape mort acolo, soră-sa Lena au fost bătută și împușcată pe 9 locuri, dar ca prin minune au scăpat cu viață, iar fratele său, Ioachim, după un chin de 8 zile au murit. În învălmășeala lor, gardiștii s-au împușcat și ei, unu dintre ei rămânând mort pe loc.”

Condică parohială cu privire la soldații duși în război (manuscris nepaginat). Arhiva Bisericii Ortodoxe Breazova

Doc. nr. 2

Informații privind evenimentele anului 1918, dintr-o plângere adresată de 41 de locuitori din Sintești armatei române

Către Comandamentul cel mai apropiat al
armatelor regulate române
D-lui Plutonier Major
Gheorghe Muscalu

Subsemnatii, ne luăm voia de a ne adresa cu următoarea jălbuie de natură gravă către d-voastră:

În prima jumătate a lunii noiembrie a an.[ului] 1918, pădurarul ungur Imre Vizauer, din dușmănia către poporul nostru românesc, a făcut o arătare falsă și a adus miliție ungurească din banda roșie, care a și venit la noi în comună cu mitraliere, grenade și alte munițiuni ca să pedepsească oamenii de aici care n-aveau nici o vină; arătarea lui Vizauer contra noastră a fost făcută în așa fel, că tot el a indicat în arătare că câți dintre oameni să fie spânzurați; câți pușcați; câți bătuți pînă la sânge, cu un cuvânt, el ne-a arătat fără[ă] de vină, el ne-a și judecat și banda roșie avea să execute cele arătate de el. Soldații unguri din banda roșie venind în comună au primit o sfoară lungă de la soția notarului Desideriu Sărăfolean, cu care sfoară legau cete de români și, bătându-i până la sânge, îi duceau la primărie ca să-i puște și execute, toate erau pregătite pentru a executa pe cei duși acolo, când în oara 12 a venit într-ajutor Garda Națională Română din Făget. Aceasta o pot

confirma martorii Ioan și Romul Iancu, Ioan Honaie și toți, noi, locuitorii din Sintești, care au suferit cumplit cu acea ocazie.

1) Pădurarul Imre Vizauer, ca agent comunist, a făcut și face și de prezent în grai viu și [prin - n.n.] răspândirea de pamflete bolșeviste, propagandă în favorul acestora; aceasta o poate confirma Ioan Toma, voluntar în armata română și alți locuitori de aici, din Sintești.

2) Pădurarul Imre Vizauer, din dușmănie, a făcut... mincinoasă contra bătrânului nostru preot, Partenie Matei, care, în chipul cel mai infam, a fost batjocorit din partea primpretorului român, dr. Victor Chiriță din Făget, cu care acest faimos Imre Vizauer și-a făcut legături, deoarece primpretorele V. Chiriță l-a jurat și, spre batjocura românilor, l-a reintegrat în postul de pădurar. Și lemnele sechestrate din curtea preotului nostru, chiar și din cele plătite mai de, mult la autoritățile silvice foste ungurești, au fost duse la Făget și din lemnele de ars, 2 trăsuri au fost puse la dispoziția primpretorului, dr. V. Chiriță; această insultă ce s-a adus venerabilului nost părinte și, indirect, și nouă, o pot confirma: Romul Iancu și Ioan Cureac din Sintești:

3) Acest pădurar a furat pădurea erarială în chipul cel mai îngrozitor, ziua și noaptea... și acum voiește să arunce paguba de pădure asupra românilor noștri frunțași din comună, cu care a stat și stă și azi pe picior de război.

Pe baza acestora, cerem imediată cercetare din partea glorioasei noastre armate regulate românești, având convingerea că numai d-voastră ne puteți face dreptate și depărtarea lui Imre Vizauer din comuna noastră și pedepsirea lui aspră pentru multele suferințe ce ne-a cauzat, depărtarea din jandarmeria română a acelor carea au servit ca jandarmi unguri, cum este și plutonierul din Făget, și care sunt de naționalitate unguri; și administrația de plasă să ne fie românească și nu ungurească, cum o poartă și acum primpretorele dr. V. Chiriță și funcționarii administrației care nu se pot desface de unguri cerem să fie înlocuiți cu domni ofițeri și soldați din armata din vechiul regat, căci, dacă și pe mai departe vom fi ocârmuiți aci, vom pieri și vom ajunge la cea mai mare desnaștere.

În așteptarea unei rezolvări urgente, favorabile, drepte și românești, semnăm. Devotați fii ai patriei române.

Sintești, la 15 iunie 1919
[Urmează 41 de semnături]

Doc. nr. 3

Evenimentele anului 1918 în comuna Fârdea

La vestea neașteptată că armatele germane au fost răpuse de trupele române, nu se mai vorbea în comună decât de aceste evenimente. Toți, fără deosebire de etate, se bucurau și așteptau cu cea mai mare nerăbdare desfășurarea evenimentului mult dorit. Când, prin noiembrie 1918, se răspândise vorba că românii din Ardeal și Banat vor fi chemați la o mare adunare la Alba Iulia, în care adunare să se hotărască alipirea acestora la patria mamă, însuflețirea a fost mare. Deși cam departe de linia ferată, totuși 11 persoane, în frunte cu preotul George Garoiu, au mers la această adunare. Pare că nu ne venea a crede că vom scăpa de sub jugul ungarilor. Când însă gara Ilia-Mureșana, unde a trebuit să așteptăm mai mult pare, ne-am întâlnit cu alte grupe de români cari mergeau și ei ca și noi la Alba Iulia, cântând cântece patriotice, ne simțeam transpuși pe altă lume.

După reîntoarcere, în proxima zi, prin batere de tobă s-a adunat credincioșii comunei, unde li s-a explicat hotărârea adusă la Alba Iulia, că noi pe veci ne-am alipit la regatul român. După fețele și manifestările lor se cunoștea bucuria internă, care îi frământa.

Zilnic se reîntorceau de pe front. Pentru păzirea averii și a ordinii s-a înființat o Gardă Națională de 127 de persoane, având de președinte pe preotul G. Garoiu, iar de comandant, pe neguțătorul Ioan Beșileu. Trupe gardiste maghiare nu s-au ivit în comună.

Un eveniment însemnat a fost următorul:

Inginerul silvic Kiss a venit în comună cu jandarmi maghiari ca să silească pe oameni a plăti lemnele din pădurile statului. Ei au sosit în comună seara și dimineața urma să umble prin comună după lemne. La auzul acestora s-au adunat gardiștii și aproape toți oamenii din comună și, în revărsatul zorilor, s-au prezentat toți la locuința erarială, unde erau găzduiți jandarmii cu inginerul silvic. Aici au înconjurat casa și i-au silit să părăsească comuna, după ce au promis că nu le mai poartă grija de lemne. Au voit să-i dezarmeze, dar la rugarea inginerului silvic nu au fost dezarmați, ci au fost petrecuți până la marginea comunei de popor și gardiști în zbierături și hulituri.

Comuna Fârdea, dimpreună cu filia Hăuzești, fiind departe de linia ferată (Lugoj 33 km, Făget

15 km) nu au avut de suferit sub dominațiunea sârbă. O dată s-au prezentat în comună 12 călăreți francezi care își aveau sediul în Făget.

Fârdea la 20 iunie 1934

George Garoiu,
Paroh

Muzeul Banatului Timișoara. *Fond Ilieșiu*

CONTRIBUTIONS OF THE NATIVE BANATIAN TO THE GREAT UNION

Summary

Towards the end of 1918 two groups of people confronted each other in the north-east of the Banat area. One of the groups consisted of Hungarian authoritative representatives and of the Hebrew community of Făget. They were struggling with death and were acting in despair. The other group of people, formed by the representatives of the majority population was insufficiently organized and thus they appeared anarchically on the spur of the revengeful actions of those just back from the war as well as of those who, from home, experienced the hardships of the war.

Some of the humble local authorities, who acted discretionary, as if their power were everlasting, played a great part in this anarchy.

The fiction was dramatic and was followed by purely tragic episodes and blamable actions on both sides. Fortunately, the wounds were healed in the course of time, because the new Romanian Unitary National State was concerned with creating the legal environment to ensure a complete equality between all Romanian citizens, regardless of their nationality.

The entire legislation which was adopted was based on the non-discrimination principle on ethnic criteria. There were justified dissatisfactions, as the Great Romania was not an ideal state. Both with its lights and shadows, it was the homeland of all its citizens, including those belonging to national minorities.

Anyway, the events will last, and that is why they must be recorded by historians exactly in the way they took place. At the same time, the reader must interpret them without them from the historical context.

This is the withdrawing very message of the present article.

ORGANIZAREA AVIAȚIEI ROMÂNE ÎN PRIMUL DECENIU INTERBELIC

Adrian Deheleanu*

Cuvinte cheie: *aviație, armă, escadrilă, bombardament, unitate aviatică.*

Mots clés: *aviation, arme, escadrole, bombardement, unité aviatique.*

După anul 1918, procesul de reorganizare, dezvoltare și apărare al țării a dobândit noi dimensiuni, grație unor factori cum sunt: noua configurație politico-statală din centrul și sud-estul Europei; încheierea procesului de unificare statală; schimbarea statutului geopolitic și economic al României; experiența primei conflagrații mondiale etc¹. Mutațiile intervenite în configurația geografică, politică și socială a lumii au determinat, și în România interbelică, un puternic avânt al dezvoltării științei și culturii, cadru general în care se înscrie și dezvoltarea aviației.

Aviația, armă apărută în timpul primului război mondial, s-a dezvoltat exploziv în perioada interbelică, fapt ce a impus și clarificări teoretice. Pe plan internațional s-a declanșat o dispută aprinsă în ceea ce privește rolul și perspectivele acestui nou mijloc de luptă. Au apărut teorii interesante, cum ar fi cea a italianului Giulio Douhet, care aprecia că aviația, într-un viitor război, va avea rolul hotărâtor în obținerea victoriei. Ca urmare, autoritățile militare române, impulsionate și de o vie dezbatere în rândul opiniei publice, au întreprins unele măsuri pentru dezvoltarea aviației militare.

În primii ani interbelici aviația militară includea șapte grupuri (două de recunoaștere și câte unul de bombardament, vânătoare, aerostație, tehnic de exploatare și, respectiv, de instrucție), o escadrilă de hidroaviație, un arsenal aeronautic, un depozit central de materiale și alte formațiuni de profil². Ca organ de conducere în cadrul Ministerului de Război funcționa Direcția Superioară a Aeronauticii, condusă de

colonelul Gheorghe Rujinski, șef de Stat Major fiind maiorul Haralambie Giossanu. În subordine se aflau "Direcția 10 aeronautică", condusă de locotenent-colonelul Andrei Popovici, 5 grupuri de aviație, o escadrilă de hidroaviație, un grup de Aerostație și un grup tehnic de exploatare. În subordinea Direcției 10 se aflau "Arsenalul Aeronautic" condus de maior inginer Ștefan Protopopescu, depozitul central de materiale și un serviciu tehnic condus de maior inginer Gheorghe Negrescu³.

Unul dintre elementele care au condiționat conținutul doctrinei de întrebuițare în luptă a aviației a fost cel al posibilităților materiale de care statul român dispunea pentru achiziționarea de avioane, pregătirea piloților și dezvoltarea unei industrii aeronautice proprii.

Deși România nu dispunea de resurse financiare și industriale care să permită realizarea unor mari unități de aviație, dezvoltarea aviației militare române a ținut pasul cu dezvoltarea aviației celor mai avansate state europene, în strânsă concordanță, însă, cu posibilitățile economico-financiare ale țării și cu principiile de întrebuițare în luptă a aviației.

În anul 1919, după încetarea ostilităților, a luat ființă la București (pe câmpul de la Cotroceni) Arsenalul aeronautic, prin transferarea întregului utilaj și personal tehnic de la Rezerva generală a aviației din Iași⁴.

În dotarea aviației militare au continuat să existe, în anii 1919-1923, aceleași tipuri de avioane care au fost folosite în timpul primului război mondial, la care s-au adăugat alte tipuri, cu calități tehnico-tactice superioare. Pentru pregătirea și antrenarea personalului navigator s-au folosit avioanele de tip *Brandenburg* cu motoare *NAG* și *Austrodeimler*, de 100-160 CP și cu o viteză de 130 km/h. Pentru grupurile de

* Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade, nr. 1,
e-mail: adideheleanu@yahoo.com.

¹ Ioan Scurtu, *Istoria românilor. România întregită (1918-1940)*, vol. VIII, Ed. Enciclopedică, București (2003), 195.

² *** *Istoria militară a poporului român. Evoluția sistemului militar național în anii 1919-1944*, vol. VI, Ed. Militară, București (1989), 161.

³ *** *Istoria Aviației Române*, vol. IV, Ed. Militară, București (1989), 130.

⁴ *** *Construcții aeronautice românești. 1905-1970*, vol. I, Ed. Militară, București (1989), 35.

recunoaștere și bombardament s-au folosit avioanele *Breguet-14* cu motoare *Renault* de 300 CP și o viteză de 140 km/h, precum și *U.C.I.* cu motoare *Deimler-Benz* de 220 CP și viteză de 160 km/h⁵. Escadrilele din grupul de vânătoare au avut în dotare avioanele *Nieuport-BB* cu motoare *Gnôme-Rhone* de 80 CP și viteză de 140 km/h, *Spad-61* cu motoare *Hispano-Suiza* de 180 și 220 CP și viteză de 180 km/h, și *Fokker-D-U* cu motoare *Mercedes-Benz* de 200 CP și viteză de 175 km/h.

Conducerea superioară a Aeronauticii, dar și alte colective de tehnicieni și specialiști din acest domeniu au înaintat, la sfârșitul anului 1920, către Ministerul de Război "proponeri de organizare viitoare pentru Aeronautică". Astfel, la 6 decembrie 1920, printr-o notă confidențială trimisă Marelui Stat Major – M.S.M. (Biroul Organizării), se înaintează o dare de seamă asupra stării actuale a Aeronauticii și propunerile noastre de organizare și dotare viitoare.

"În scopul de a se realiza cât mai neîntârziat prima etapă din organizarea propusă vă rugăm să interveniți și dumneavoastră pe lângă organele în drept (...)

Având în vedere condițiunile militare, politice și economice ale țării, cum și starea materialului în serviciu, propunem pentru un război viitor următoarea dotație în Aeronautică⁶:

- La armate
 - 1 escadrilă recunoaștere de noapte
 - 1 escadrilă recunoaștere de zi
 - 3 escadrile luptă
- La Corpul de Armată
 - 1 escadrilă recunoaștere
- La fiecare divizie
 - 1 escadrilă de recunoaștere
 - 1 balon recunoaștere
- La dispoziția Marelui Cartier General – M.C.G.
 - 12 escadrile bombardament
 - 12 escadrile vânătoare
- La diviziile de cavalerie
 - 2 escadrile de recunoaștere
 - La artileria grea
 - 3 escadrile recunoaștere
 - 4 baloane captive

În total, față de proiectul întocmit de Marele Stat Major ar rezulta:

- 12 escadrile bombardament cu 180 avioane
- 21 escadrile luptă cu 315 avioane
- 47 escadrile recunoaștere cu 705 avioane.

Totalul fiind de 80 escadrile cu 1.200 avioane.

Cum acest material nu poate fi deodată procurat propunem pentru primul an cumpărarea materialului necesar. Cu acest material Aeronautica se poate organiza pentru pace și război pentru anii 1921-1922 astfel:

- 14 escadrile recunoaștere – 210 avioane
- 2 escadrile hidroavioane – 30 avioane
- 6 escadrile vânătoare – 90 avioane
- 4 escadrile bombardament – 60 avioane
- 9 companii aerostație – 18 baloane
- 1 companie uzini – 3 uzini.

Personalul va fi, de asemenea, instruit anual în proporție ca să se ajungă peste 5 ani la necesarul cerut de organizarea propusă⁷.

Potrivit unei note primite la data de 6 decembrie 1920 de Direcția Aeronautică, de la Ministerul de Război⁷, "situația politică externă la frontierele de vest și est fiind încă tulbure, se impune să menținem o pază cât mai vigilentă a acestor frontiere și să dispunem de trupe de acoperire cât mai numeroase". Aceste note atrag atenția că aviația, ca întreaga armată de altfel, se găsea – la sfârșitul anului 1920 – dacă nu în stare de război, într-o stare de alertă și mobilizare maximă.

Printr-un Memoriu din 16 decembrie 1920⁸ este prezentată organizarea Aeronauticii în timp de pace și planul pentru ajungerea la o organizare modernă:

"Aeronautica noastră, în dotarea actuală, nu poate mobiliza decât 3 escadrile recunoaștere cu 24 avioane, 3 escadrile luptă cu 24 avioane și o singură escadrilă bombardament cu 10 avioane, în total 58 de aparate.

În afară de aceste 58 avioane, care și ele sunt foarte obosite, nu se mai găsește aproape nimic. Nici piese de schimb pentru motoare, nici pentru avioane. Nu avem aprovizionare cu benzină și uleiuri. Nu avem rezerve de piloți decât 40 elevi piloți la Centrul de Instrucție care vor fi gata în luna martie 1921. Pentru formarea personalului se vor trimite, la Școala Superioară de Aeronautică, la Paris, 2 ingineri și 2 ofițeri.

Din diagrama alăturată, pentru a putea realiza propunerea unei organizațiuni complete cu cea în număr de 1200 de avioane în funcțiune la data de 1 aprilie 1925, Ministerul de Război trebuie a cumpăra din străinătate sau, mai bine, a fabrica în țară, pentru anii viitori, a următoarelor avioane:

- 1 iulie 1921-1 aprilie 1922 – 290-300 avioane
- 1 aprilie 1922-1 aprilie 1923 – 600 avioane
- 1 aprilie 1923-1 aprilie 1924 – 790-800 avioane
- 1 aprilie 1924-1 aprilie 1925 – 1060 avioane

⁵ Arhivele M.Ap.N., fond nr. 485, d. 371/1973, f. 5-12.

⁶ A.M.R., fond *Direcția Aeronautică*, d. 271/1962, f. 309.

⁷ *Ibidem*, f. 320.

⁸ *Ibidem*, f. 392-394.

La acestea se adaugă construirea a două fabrici de avioane”.

În Procesul Verbal din 20 decembrie 1920, Comisia, întrunită pentru a discuta nevoile în Aeronautică ale armatei, ajunge la următoarele concluzii⁹:

1. “Este incontestabilă nevoia de a avea o aviație bine înzestrată în material și personal.

2. Problema organizării și dotării ideale a Aeronauticii noastre trebuie făcută în raport cu organizarea și dotarea întregii armate. Ea se va face într-un număr anumit de ani, așa precum s-a adoptat același principiu pentru întreaga Armată.

3. Față de situația creată în prezent de vecinii noștri, este imperios necesar a se complecta înzestrarea Aeronauticii ce avem în acest moment pentru a putea face față unui atac dușman”.

Pe 23 decembrie 1920, Directorul Aeronauticii, Locotenent – Colonel Andrei Popovici trimite Marelui Stat Major un “rezumat asupra celor ce s-ar putea spune despre Aeronautica noastră”. Acest mic rezumat este un program de intenții¹⁰.

În toamna anului 1921 s-au comandat în Franța avioane de observare de tip *Breguet-14 B.2* echipate cu motoare *Renault* de 300 CP, precum și materialele necesare pentru organizarea unui laborator de încercări materiale aero al aviației la București¹¹.

Pentru sporirea numărului de avioane necesar Școlii de pilotaj de la Tecuci, precum și pentru antrenarea piloților din unități, la propunerea Direcției superioare a aeronauticii, Ministerul de Război a aprobat să se construiască, în atelierele Arsenalului aeronautic de la Cotroceni, un important număr de avioane de tip *Brandenburg*. În intervalul a numai doi ani, 1922-1923, arsenalul a construit 120 avioane. Flotila de aerostație a continuat să aibă în dotare aceleași baloane captive de tip *Caquot*, cu capacitatea de 300 m³.

Pentru menținerea antrenamentului întregului personal de aviație, toate unitățile de aviație au cooperat, în cadrul unor aplicații, în vara anului 1921, cu marile unități de infanterie în zonele Sibiu, Vălenii de Munte, Făgăraș, Sfântu Gheorghe.

Personalul tehnic mediu și inferior al aviației din România este insuficient numeric și deficitar ca pregătire, din cauza lipsei unor școli de specializare corespunzătoare. În anul 1921 a luat ființă, în cadrul aeronauticii militare (pe aerodro-

mul Pipera), prima școală de meseriași pentru aviație¹². În anul 1924 această școală a fost mutată la Mediaș, în clădiri dispunând de instalații corespunzătoare, și transformată în *Școala tehnică a aeronauticii*, cu o durată de învățământ de 6, 7 și 8 ani. O parte din absolvenții acestei școli își continuau studiile, devenind ofițeri mecanici, iar unii dintre ei ingineri de aeronautică.

Cu asemenea cadre bine pregătite, de ingineri și tehnicieni, formați atât în școlile noastre, cât și în cele din străinătate, a fost posibilă crearea unui serviciu tehnic al aeronauticii. Acest serviciu luase ființă, de fapt, cu posibilități modeste, încă de la data de 15 septembrie 1915, o dată cu Corpul de aviație, când aviația și aerostația, subordonate până atunci armei genului, au devenit o armă de sine stătătoare.

Serviciul tehnic al aeronauticii, la a cărui conducere au fost – mult timp – locotenent-colonel inginer aviator *Gheorghe Negrescu* și maiorul inginer aviator *Constantin Mincu*, a avut, ca organ de îndrumare și control, un rol determinant și pentru dezvoltarea industriei noastre aeronautice.

Prima fabrică românească care, după primul război mondial, a început să construiască avioane a fost *Astra* din Arad, unde – până în anul 1923 – se fabricaseră exclusiv vagoane de cale ferată. Aici s-au conceput unele prototipuri de avioane și s-a continuat producția aeronautică cu o serie de avioane *Proto-2*, derivate din avionul *Proto-1*, al cărui prototip, conceput de maiorul inginer aviator *Ștefan Protopopescu*, fusese construit cu un an înainte la Arsenalul aeronautic din București.

Organizarea de bază a unităților aeronautice, în legătură cu principiile generale de organizare ale unei armate moderne, a fost definită de Direcția Aeronautică după cum urmează¹³:

• An 1921-1922

- 3 grupe recunoaștere a 4 escadrile – 12 escadrile × 10 avioane = 120 avioane.

- 1 grupă bombardament a 4 escadrile – 4 escadrile × 10 avioane = 40 avioane.

- 1 grupă luptă a 6 escadrile – 6 escadrile × 10 avioane = 60 avioane.

- 1 grupă hidroaviație a 1 escadrile – 2 escadrile × 10 avioane = 20 avioane.

Total: 240 avioane în funcțiune.

• An 1922-1923

- 3 grupe recunoaștere a 6 escadrile – 18 escadrile × 10 avioane = 180 avioane.

⁹ *Ibidem*, f. 417.

¹⁰ *Ibidem*, f. 479.

¹¹ *** *Istoria Aviației Române*..., 134.

¹² *** *Construcții aeronautice românești. 1905-1970*..., 37.

¹³ A.M.R., fond *Direcția Aeronautică*, d. 234/1962, f. 42.

- 1 regiment – 2 grupe bombardament a 4 escadrile – 8 escadrile $\times$ 10 avioane = 40 avioane.

- 1 regiment – 2 grupe luptă a 6 escadrile – 12 escadrile $\times$ 10 avioane = 60 avioane.

- 1 grupă hidroaviație a 2 escadrile – 2 escadrile $\times$ 10 avioane = 20 avioane.

• An 1923-1924

Brigada

- 2 regimente = 6 grupe recunoaștere a 4 escadrile – 24 escadrile $\times$ 10 avioane = 240 avioane.

- 1 regiment = 3 grupe bombardament a 4 escadrile – 12 escadrile $\times$ 10 avioane = 120 avioane.

- 1 regiment = 3 grupe luptă a 3 escadrile – 9 escadrile $\times$ 10 avioane = 90 avioane.

- 1 regiment:

- 3 grupe vânătoare a 4 escadrile – 9 escadrile $\times$ 10 avioane = 90 avioane.

- 1 grupă hidroaviație a 2 escadrile – 2 escadrile $\times$ 10 avioane = 20 avioane.

Total: 560 avioane în funcțiune.

• An 1924-1925

Brigada mixtă

- 3 regimente = 9 grupe recunoaștere a 3 escadrile – 27 escadrile $\times$ 15 avioane = 405 avioane.

- 1 regiment = 3 grupe bombardament a 4 escadrile – 12 escadrile $\times$ 15 avioane = 180 avioane.

- 1 regiment = 3 grupe luptă a 3 escadrile – 9 escadrile $\times$ 15 avioane = 135 avioane.

- 1 regiment:

- 3 grupe vânătoare a 3 escadrile – 9 escadrile $\times$ 15 avioane = 135 avioane.

- 1 grup hidroaviație a 2 escadrile – 2 escadrile $\times$ 15 avioane = 30 avioane.

Total: 885 avioane în funcțiune.

• An 1925-1926

Brigada

- 3 regimente = 9 grupe recunoaștere a 3 escadrile – 27 escadrile $\times$ 15 avioane = 405 avioane.

- 2 regimente = 6 grupe bombardament a 4 escadrile – 24 escadrile $\times$ 15 avioane = 360 avioane.

- 1 regiment = 3 grupe luptă a 4 escadrile – 12 escadrile $\times$ 15 avioane = 180 avioane.

- 1 regiment:

- 3 grupe vânătoare a 3 escadrile – 9 escadrile $\times$ 15 avioane = 135 avioane.

- 1 grup hidroaviație a 2 escadrile – 2 escadrile $\times$ 15 avioane = 30 avioane.

Total: 1110 avioane în funcțiune.

Pierderile, prin uzură și accidente, vor fi de circa 25% din numărul avioanelor în funcțiune. Se presupune, de asemenea, că prețurile materialelor vor descrește în anii viitori astfel:

- în 1922-1923 cu 20% din prețurile actuale;
- în 1923-1924 cu 30% din prețurile actuale;
- în 1924-1925 cu 40% din prețurile actuale;
- în 1925-1926 cu 50% din prețurile actuale.

Pentru cele 150 avioane Breuget, comandate din Franța în perioada 1921-1922, s-a plătit 150 $\times$ 400 000 lei/bucată = 60 milioane lei, mai fiind necesare încă 25 hidroavioane, 50 avioane bombardament și 37 avioane luptă, în total 112 avioane, acestea costând 104 800 000 lei. Se consideră că prețul unui motor este egal cu jumătate din valoarea unui avion (200.000 lei), iar valoarea pieselor de rezervă este de 20% din valoarea avioanelor noi¹⁴. Se vor considera și hangarele cu dimensiunile de 20/30 metri, în care se vor putea gara – în medie – circa 8 avioane. La acea dată se dispunea de 30 hangare de campanie de tip Bessoneau (hangare mobile, demontabile).

Cheltuielile pentru exercițiul efectuat în 1921-1922 au fost de circa 140 milioane lei (avioane, motoare, piese și hangare fixe), pentru anii 1922-1923 de 120 milioane, pentru 1923-1924 de 126 milioane, pentru 1924-1925 de 192 milioane, iar pentru 1925-1926 de 155 milioane lei, aceste cheltuieli dând un total general de 734 950 000 lei, din care – pentru avioane – se vor cheltui 500 milioane, iar pentru motoare 101 milioane, restul urmând a fi alocat pentru întreținere.

Un accent deosebit al acestui proiect de organizare este pus pe rolul de recunoaștere și strângere de informații pe care aviația îl poate realiza, numărul grupelor și al escadrilelor de aviație crescând constant, pentru a se atinge – în 1926 – numărul de 405 avioane destinate recunoașterii. În schimb, grupul de hidroaviație rămâne la un număr de 20-30 aparate, fiind privit ca un fel de experiment ce urmează a-și dovedi viabilitatea. Directorul Aeronauticii însuși, locotenent-colonelul Andrei Popovici spunea: "Aviațiunea va fi, încă pentru mult timp, o epocă de tatonare, de noi modificări și evoluții continue"¹⁵.

Colonelul Rujinski, împreună cu locotenent-coloneii Andrei Popovici și Constantin Beroniade, maiorii Giosanu și Protopopescu și locotenent-colonelul Iarca I., au format un comitet, care, potrivit Procesului Verbal din 11

¹⁴ *Ibidem*, f. 44.

¹⁵ *Idem*, d. 378/1973, f. 375.

iulie 1921, s-a întâlnit pentru a discuta chestiuni interesând Aeronautica, conform prescripției Decretului – Lege No. 65 din 29 decembrie 1919. În urma discuțiilor avute, acest comitet a hotărât ca următoarele locuri să fie afectate unităților Aeronautice (unde se vor forma garnizoane): Iașul cu împrejurimile, Bucureștii, Galații, Craiova, Brașov (unde va fi Arsenalul) și Constanța (locul probabil al instalării hidroaviației). De asemenea, s-a hotărât și “introducerea parașutei la avioanele noastre, tipul acesta urmând a fi hotărât în urma studiului ce se va face. Maiorul Negrescu se va însărcina cu această problemă și se va intra în tratative cu firme americane în vederea achiziționării materialului”. Un alt model organizatoric include și companiile de Aerostație al cărui număr total de avioane ajunge la 960, din care 660 de recunoaștere¹⁶.

A. Avioane de recunoaștere:

- Pentru 3 armate – 3 escadrile a 15 avioane – 45 avioane.

- Pentru 9 armate – 9 escadrile a 15 avioane – 135 avioane.

- Pentru 27 divizii infanterie – 27 escadrile a 15 avioane – 405 avioane.

- Pentru 3 divizii cavalerie – 2 escadrile a 15 avioane – 30 avioane.

- Pentru artileria grea – 3 escadrile a 15 avioane – 45 avioane.

B. Avioane de luptă:

- Pentru 2 grupuri a 6 escadrile – 12 escadrile a 15 avioane – 180 avioane.

C. Avioane de bombardament:

- Pentru 2 grupuri a 4 escadrile – 8 escadrile a 15 avioane – 120 avioane.

D. Aerostația:

- Câte o companie de aerostație cu 2 baloane la fiecare divizie de infanterie; în total, 27 companii cu 54 baloane.

Proiectul de organizare pentru aerodromuri este detaliat prin referatul secret din 9 aprilie 1921¹⁷:

“Prin decretul lege de expropriere, o suprafață enormă de teren – înainte de a fi trecută definitiv la țărani – este la dispoziția statului (...)

Până azi nici unul din aerodroamele existente nu este definitiv afectat Armatei și sunt contestate de alte autorități și de particulari.

(...) Este nevoie imperioasă de a avea câteva terenuri vaste ca aerodroame strategice de bază, ca teren de experimentare pentru bombardări aeriene, tir aerian, luptă și vânătoare și ca reșe-

dință marilor unități aviatice în colaborare cu celelalte arme ale corpului de armă respectiv, cu care trebuie să facă, practic, exerciții combinate.

Prin situația îngrijorătoare de peste frontierele de est și vest ce, din nenorocire, va fi amenințătoare încă pe mai mulți ani viitori, unitățile aviatice constituie azi primul eșalon de acoperământ și, de fapt, prin caracteristicile sale (extremă mobilitate și efect moral) aviația constituie singurul mijloc de a ține la respect inamici înșirați de-a lungul unei frontiere de peste 3000 km, cu atât mai mult cu cât prin demobilizarea recentă efectele trupelor terestre au fost reduse foarte mult. Materialul aviatice în funcțiune fiind extrem de redus și pericolul amenințând simultan la est și vest, este nevoie ca escadrile întregi să se deplaseze de la Nistru la Tisa sau viceversa pe calea aerului, de-a curmezișul masivului Carpatin și nenumăratelor coame deluroase din Moldova și Basarabia, astfel că, fără aerodroame de bază și intermediare, forțamente s-ar produce pierderi de material pe cât de important, pe atât de greu de procurat, pierderi ce ușor se pot înlătura printr-o judicioasă organizare de stațiuni a căror amenajare nu antrenează cheltuieli deosebite.

Este nevoie să se hotărască necesarul care, deși reprezintă un total de circa 4 000 hectare în tot teritoriul României Mari este neglijabil față de totalitatea teritoriului expropriat (2 milioane hectare numai în vechiul regat), defalcându-se imediat terenurile necesare armatei pentru apărarea aeriană.

În urma unui studiu amănunțit și îndelungat Direcția Aeronautică a întocmit proiectul după care trebuie să se stabilească neîntârziat:

A. Aerodroame mari (baze strategice pentru operații care, în timp de pace, servesc ca centre de instrucție). Suprafața minimă va fi de 80 hectare de fiecare aerodrom.

B. Aerodroame obicinuie, reședințe de unități aviatice, situate cam la fiecare capitală de județ și de-a lungul (și înapoia) fronturilor deschise de la est și vest, ca baze de supraveghere. Suprafața acestora va fi de 25 hectare.

C. Stațiuni intermediare, situate mai ales în regiunile dificile aviatice (dealuri și munți) la distanțe între 40-80 kilometri una de alta, indispensabile asigurării reușite raidurilor mari în formațiuni și pentru aterisaje forțate.

Aerodroamele din categorie pot fi întreținute și cu concursul autorităților civile din județ, iar stațiunile mici vor fi islazurile obicinuie de pășune la comuna vecină.

Condiția principală ce determină alegerea unei stații de aterizare este de a fi pe rețelele de

¹⁶ *Idem*, d. 271/1962, f. 201.

¹⁷ *Idem*, d. 326/1970, f. 87.

căi ferate și șosele naționale, pe care le apără la războiu.

(...) Determinarea zonelor oprite zborului se va face de către o comisie a Marelui Stat Major.

În ceea ce privește apărarea aeriană a Capitalei și aerodroamele necesare, se raportează:

Bucureștii, la 50 kilometri depărtare de frontiera sudică și centrul cel mai important al României Mari trebuie să fie neapărat o bază aeriană însemnată cu mijloace de apărare antiaeriene desăvârșite pentru apărarea pe calea aerului a numeroaselor stabilimente militare și instituții, precum și a populației.

Tot Bucureștii constituie reședința Grupului II Bombardament, Grupului IV Recunoaștere, Grupului VII Aerostație, a Arsenalului și a școlilor tehnice inferioare care vor constitui Institutul Aeronautic Militar.

Ministerul de Război nu are azi nici un aerodrom, terenul de la Pipera fiind luat cu chirie de la comuna București până la 1 aprilie trecut, loc destinat parcului național, iar terenul de aterizare Cotroceni este, de fapt, câmpul de exerciții al Grănicerilor și al celorlalte unități.

Aerodromul Băneasa al Ligii Aeriene este insuficient (15 hectare) și nu aparține Ministerului de Război.

Am onoarea a propune ca aerodromul de bază București să fie obținut la Dămăroaia.

(...) Deși având o aviație creată de timpuriu și încercată în ultimele 3 campanii ale Neamului, România nu are nici azi aerodroame strategice, nici zone prohibite zborurilor particulare (...)

Aceasta constituind întregul proiect de organizare al aerodroamelor.

Localitățile menționate la punctul B din referat (reședințele pentru unități aviatice) erau următoarele: Alexandria, Bazargic, Brăila, Calafat, Huși, Cislău, Comișani, Corabia, Craiova, Cuza-Vodă, Găești, Giurgiu, Huși, Ploiești, Râmnicu Sărat, Râmnicu-Vâlcea, Roman, Roșiori, Târgoviște, Târgu Ocna, Târgu Măgurele”.

Directorul Superior al Aeronauticii, colonelul Rujinski, este cel care a semnat acest proiect de organizare pentru aerodroame, și odată înaintat Ministerului de Război, el devine punctul de referință în schema organizatorică viitoare a Aeronauticii. Principiul urmat în organizarea posturilor de sondaj aerian era următorul:

- fiecare escadrilă de recunoaștere, găsindu-se izolată, trebuie să aibă un post de sondaj;
- aviația luptă lucrând masat și, găsindu-se în unități mari, va avea un post de sondaj pentru întregul front;

- același lucru este valabil și pentru aviația de bombardament;

- companiile de aerostație, fiind distanțate, trebuie a avea fiecare un post de sondaj¹⁸.

În cazul unei mobilizări ce se putea produce, aceste posturi să fie repartizate astfel:

- un post pentru fiecare escadrilă de recunoaștere (3 posturi);
- un post la grupul lupte (1);
- un post la grupul bombardament (1);
- un post la fiecare companie aeriană (3);
- un post rezervă (1).

Aeronautica militară dispunea, la sfârșitul anului 1920, de 9 posturi de sondaj aerian (3 model italian, 5 model rus și 1 model francez). Aceste posturi erau în stare de funcțiune cu personalul instruit corespunzător. Datorită instabilității politice din Ungaria și Rusia și a amenințărilor potențiale la adresa României, aviația militară a avut – în primii ani din perioada interbelică – o organizare de război. Însă, din 1921 se va trece la organizarea de pace, unitățile aviatice fiind dislocate aproape în fiecare provincie a țării. Unitățile de aviație au fost dislocate conform proiectului pentru organizarea aerodroamelor mari, care erau bazele strategice pentru operații¹⁹: Grupul I recunoaștere la Iași, Grupul II bombardament la Pipera-București, Grupul III vânătoare la Galați, Grupul IV instrucție la Tecuci, Grupul V recunoaștere la Someșeni-Cluj, Grupul de aerostație la Pantelimon-București, Escadrila de hidroaviație în portul Constanța, iar Grupul tehnic de exploatare la Băneasa-București.

L' ORGANISATION DE L' AVIATION ROUMAINE PENDANT LA PREMIÈRE DÉCENNIE D' ENTRE-GUERRES

Résumé

Au fur et à mesure, durant les millénaires, les gens ont arraché de la nature, successivement, les mystères du vol; de cette manière, les descendants d' Icar ont transformé le rêve en réalité et ont réussi à dominer l' air. L' historique de l' aviation a toujours représenté un sujet d' étude provocateur. La Roumanie a été l' un des premiers pays qui a disposé de l' aviation de combat, capable à déployer des actes de lutte

¹⁸ *Idem*, d. 271/1962, f. 522.

¹⁹ *** *Istoria Aviației Române...*, 130.

pendant la première guerre mondiale. C' était le mérite des grands inventateurs roumains, de réputation mondiale, comme Traian Vuia, Aurel Vlaicu ou Henry Coandă. Cette oeuvre se propose à mettre en évidence la contribution de cette nouvelle catégorie d' arme durant la première guerre mondiale et, dans la même mesure, son progrès d' entre-guerres, concrétisé par la fondation de l' Industrie Aéronautique Roumaine.

L' aviation a connu "l' époque industrielle" par la préparation et le déroulement de la première guerre mondiale. L' avion, autrefois une bizarrerie, este devenu une puissante machine de guerre, tout d' abord utilisée pour la surveillance de l' ennemi et la direction du tir de l' artillerie, et plus tard elle a reçu des missions de bataille aérienne, pour détruire les forces vivantes, les moyens techniques et les forces aériennes ennemies.

Cet article décrit le mode d' organisation de l' aviation roumaine pendant la première décennie d' entre-guerres. Dotée insuffisamment et inférieure par rapport aux aéronautiques des Grands Pouvoirs combattants, l' aviation roumaine – avec 130 pilotes, surveillants aériens, etc. – a joué un rôle essentiel pendant la guerre. D' autrement, la première guerre mondiale a influencé énormément le développement prochain de l' aviation. Après la guerre, la configuration géopolitique et sociale du monde s' est profondément changée, fait qui a déterminé un puissant développement de la science et de la culture, mais – surtout – de l' aviation. La technique militaire a été renouvelée et – en dernière analyse – améliorée. Dans la période 1919-1923, les avions usés ont été remplacés par des appareils équipés avec des moteurs plus forts, produits par les mêmes fabriques.

Les performances de l' aviation roumaine, en particulier pendant la première décennie d' entre-guerres, ont été exceptionnelles. Dans cette période, grâce à l' organisation bien établie de l' enseignement militaire aviatique et aux matériels adéquats, l' École Aéronautique Roumaine s' est imposée en Europe.

ASPECTE PRIVIND SITUAȚIA MINORITĂȚII GERMANE DIN JUDEȚELE CARAȘ ȘI SEVERIN ÎN ANII 1944-1948

Eusebiu-Marcel Narai*

Cuvinte cheie: *minoritate, germani, deportări, Caraș, Severin.*

Keywords: *minority, Germans, Caras, Severin.*

Germanii, colonizați în mare parte în secolul al XVIII-lea, sub forma celor trei *faze mari de colonizare* (carolină, tereziană și iozefină), au creat cele mai importante și complexe elemente social-economice de pe actualul teritoriu al Banatului. Administrația habsburgică a urmărit ridicarea nivelului cultural al regiunii, formarea unei mentalități europene. Șvabii s-au acomodat ușor în Banat, remarcându-se prin "personalitate", hărnicie, pricepere în meserii, bună organizare și toleranță în raport cu alte etnii, religii, limbi, obiceiuri și tradiții populare specifice Banatului. Germanii au conviețuit la marile sărbători ale românilor, ungurilor și sârbilor. Satele germane au fost mai numeroase în centrul și nord-vestul regiunii, în zonele miniere și forestiere montane. Aportul economic german în Banat este evident în privința canalizării râurilor, impactului asupra agriculturii (ferme-model), mineritului, siderurgiei, etc. Sistematizarea teritoriului este vizibilă și în prezent în majoritatea satelor germane, iar pe baza atelierelor și manufacturilor germane s-au construit numeroase fabrici, unele rămase ca întreprinderi bănățene de tradiție (de exemplu, Fabrica de bere din Timișoara)¹.

Cauze militare și religioase, determinate de necesitatea întăririi granițelor și crearea unei mase de populație catolică pe care să se sprijine monarhia habsburgică, au condus la o colonizare masivă a Banatului cu populație germană².

În prima perioadă a colonizărilor absolut toate coloniile germane și de alte neamuri aduse de austrieci au fost așezate în satele românești, alături de români, sau imediat după ce românii au fost evacuați forțat din satele lor și mutați în arealele deluroase, montane și mlăștinoase. Marile colonizări din Banat au început și s-au încheiat cu stăpânirea habsburgică.

Pentru întreg secolul al XVIII-lea, în funcție de numărul coloniștilor și de localitățile repopulate sau nou înființate, Șt. Manciulea împarte așezarea sau colonizarea șvabilor în trei perioade specifice:

- a) colonizări realizate între 1711-1740;
- b) colonizări produse între 1740-1780;
- c) colonizări efectuate între 1780-1792.

Istoricul german F. Kräuter (1929) distinge tot trei perioade majore de colonizare în Banat:

- a) după 1722;
- b) după războiul austro-turc de șapte ani;
- c) sub conducerea lui Iosif II (după 1764).

Cel mai rar folosit a fost primul sistem, majoritatea satelor prezentând un maxim de populație din punctul de vedere al autorităților austriece. Al doilea sistem era incorect pentru români, populația autohtonă fiind deplasată de cele mai multe ori spre satele românești din zonele mai înalte. "Surplusul" de teren necesar satului a fost măsurat topografic și cedat coloniștilor. Se alegeau "așezările de pădure" ("Waldsiedlungen") ale băștinașilor români, așa-numitul "Überland" (surplus de teren) fiind atribuit coloniștilor³.

Administratorul habsburgic Hildebrand a preferat ultimul sistem, înființând numeroase comune noi. S-a constatat că doar după asocierea la domnie din 1764, când Iosif II este numit coregent sau Mitregent, respectiv asociat la domnie, colonizările au fost mai intense. În numai patru ani (1764-1767), au fost înființate 21 de sate, dar anul cel mai bogat în colonizări a fost 1771, când se construiesc 12 sate. În intervalul 1765-1785 sunt înființate 64 de localități, cu aproximativ 50.000 de coloniști.

La 1768, Clary de Altringen devine guvernatorul provinciei și efectuează o nouă împărțire a moșiilor coloniștilor, continuând opera de secare a mlăștinilor pentru obținerea terenurilor arabile, contribuind astfel la condiții mai bune de sănătate și de igienă a populației. Acțiunile de canalizare și de desecare continuă cu forță de muncă românească, și mai puțin germană.

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Litere, Istorie și Teologie, Bulevardul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: mnarai@yahoo.com.

¹ Remus Crețan, *Etnie, confesiune și opțiuni electorală în Banat*, ed. a II-a, Timișoara, Editura Universității de Vest, (2006), 30-31.

² *Ibidem*, 71.

³ *Ibidem*, 72.

Colonelul Papilla precizează că în Regiamentul Valaho – Illir nu se puteau efectua colonizări, populația fiind suficientă numeric. În județul Caraș a predominat “regularea” comunelor, fenomen activ în anii 1784-1796. Perioada 1790-1848 se caracterizează nu atât prin numărul celor aduși, cât prin sporirea naturală a populației germane și mai ales prin migrațiile interne. Acest ultim fenomen a dus la o nivelare a numărului populației diferitelor sate și la întărirea elementului german în satele cu populație mixtă, în care germanii au pătruns prin forța lor economică. În Banat au fost așezați germani și în perioada dualistă, dar în măsură mult mai mică decât în secolul anterior⁴.

Începând cu anul 1890 are loc o puternică emigrare a germanilor din Câmpia Banatului spre Germania și SUA, fapt care a influențat scăderea numărului germanilor. Situația numerică și ponderea germanilor, la nivel de comitate, în anul 1900, indică o concentrare mai mare a acestora în Torontal și în Timiș.

La finele secolului al XIX-lea, din totalul populației Banatului (1,18 milioane de persoane), germanii reprezentau principala minoritate a provinciei (35,1%). Cea mai mare frecvență o înregistrau germanii din comitatul Torontal (47,5%), dar nu au fost în majoritate absolută în nici un comitat din Banat. În comitatul Arad au fost cel mai slab reprezentați (11,8%). Cu toate că au avut ponderea cea mai mare în Torontal, au fost mai concentrați în Timiș (circa 138.000 de persoane)⁵.

Repartiția pe direcția est-vest a germanilor în Banat este redată după cum urmează:

În anul 1900, în sudul *Culoarului Timiș* – Cerna orașul Orșova a reprezentat unica localitate cu majoritate germană. În 1733 sunt așezate primele familii de germani la Orșova. Prima colonie germană în zonă a fost Mullenbach (Schabendorf), sat construit în anul 1723; a dispărut în anul 1737, după incursiunile turcești. Prin modernizarea incipientă a stațiunii balneare *Băile Herculane*, în sec. al XIX-lea, sunt atrase circa 100 de familii de șvabi. În jurul anului 1900, germanii nu mai reușesc să dețină nici măcar majoritatea relativă a localității balneare, care a devenit mixtă: germano – româno – maghiară.

În arealul românesc Teregova – Brebu au fost create patru sate germane, respectiv *Brebu Nou*, *Gărăna*, *Lindenfeld* și *Sadova Veche*. În Gărăna și Brebu Nou germanii au sosit din Boemia în anul 1828. Din Sadova Veche, românii au fost mutați în Sadova Nouă (în anul 1830), fiind amplasați în locul lor germani din Brebu Nou și Gărăna. Lindenfeld era un sat pur german, deși, din punct de vedere numeric, au fost puțini (doar 261 de persoane). Localitatea Lindenfeld a luat ființă în anul 1827, cu populație de pemi (germani din Boemia). Alături de pemi, la 1833 sunt așezați și germani din Suabia. În comparație cu germanii din spațiul de câmpie, germanii din Boemia erau specializați în domeniul forestier

Numărul și frecvența germanilor, la nivel de comitate, în anul 1900

Nr. crt.	Comitatul	Populația totală	Germani Nr.	Germani %
1.	<i>Caraș-Severin</i>	443.001	55.256	12,5
2.	<i>Timiș</i>	359.156	137.859	38,4
3.	<i>Torontal</i>	201.679	95.795	47,5
4.	<i>Arad</i>	178.691	21.035	11,8

⁴ *Ibidem*, 72-74; despre colonizări pe larg vezi dr. Otto Greffner, *Șvabii (germanii) din Banat – o scurtă istorie*, Arad, f. e., (1994), 31, 38, 46, 48, Traian Simu, *Colonizarea șvabilor în Banat*, Timișoara, Tipografia “Banatul”, (1924), 5-51, Georg Hromadka, *Scurtă cronică a Banatului montan*, Oradea, Imprimeria de Vest R.A., (1995), 28, 30-43, Émile Botiš, *Recherches sur la population française du Banat*, Timișoara, f. e., (1946), 13-14, 16-19, Ioan Hătegan, *Populație și habitat în Banatul secolelor XVIII-XX, ActaM Napocensis* (în continuare AMN), Cluj-Napoca, 32 (II), (1995), 170-172, Erwin Josef Țigla (coord.), *Germanii din Banatul montan*, Reșița, Editura InterGraf, (2003), 19-24.

⁵ Remus Crețan, *op.cit.*, 74-75.

(Gărăna, Brebu Nou) și în creșterea animalelor (Sadova Veche, Lindenfeld)⁶.

Culoarul Caransebeș – Lugoj și valea Bistrei. Germanii colonizați în această zonă au fost specializați în domeniile siderurgic (Ferdinand), exploatare forestiere (Caransebeșul Nou) și roci de construcție (Rusca Montană). Primii germani au fost așezați în Caransebeș la 1721, alte valuri importante urmând abia în anul 1807 la *Ferdinand*, după înființarea “Uzinelor

⁶ *Ibidem*, 75.

de Fier”. Denumirea provine de la împăratul Ferdinand, satul fiind numit – din anul 1849 – Bemhegy, nume impus de maghiari după patronimicul generalului Iosif Bem. Nu trebuie omis că numele vechi al actualului oraș Oțelu Roșu este Bistra, așezarea fiind românească până la începutul secolului al XIX-lea. În *Caransebeșul Nou* au sosit două valuri succesive de germani: primul în anul 1814, cel de-al doilea – la 1837⁷.

Arealul Lugojului. Înființarea Lugojului German a determinat sosirea unor valuri succesive de coloniști germani în perioada 1718-1725. Localitățile Darova, Petroasa Mare, precum și Bethausen, situate pe valea Begăi, dispuneau de o majoritate germană încă din sec. al XIX-lea. Satul Nădrag, locuit în sec. al XVIII-lea de români și germani, primește un alt contingent de germani la 1866. Cu toate aceste eforturi de a amplasa forță de muncă de origine catolică, germanii au format doar o majoritate relativă. Petroasa Mare (sau Vecshaza, în documentele maghiare) a fost cea mai recentă colonie germană (perioada 1880-1890). În anul 1900, o frecvență ridicată a germanilor este întâlnită și în localitatea Sălbăgel (33%)⁸.

Depresiunea Făgetului nu avea în 1900 nici o localitate cu peste 500 de germani. În Făget (18,3% germani) infiltrările germane au început abia în perioada dualistă. În cartierele-colonii formate în jurul fabricii de sticlă din Tomești germanii dețineau doar un sfert din totalul populației localității⁹.

Banatul montan s-a caracterizat prin puține așezări întemeiate de germani (Steierdorf, Brezon, etc.); comunități importante de șvabi au fost, însă, amplasate în anumite localități românești și sârbești¹⁰.

Arealul Bocșa – Reșița. Anii de colonizare incipientă a germanilor în această zonă au fost corelați perioadei de colonizare carolină. La 1722 sunt așezați primii germani din Dognecea (Doknachka), iar în anii următori (1726-1740) sunt amintiți coloniștii din Ocna de Fier și Bocșa Montană (Deutsch Bogsan). Cei din urmă trebuiau să valorifice fierul și să producă manganul necesar siderurgiei reșițene. Germanii din Tirol (germani tirolezi) sunt așezați la 1812-1814, iar în Surducu Mare au sosit muncitori germani la cariera de piatră. La Văliug, ca și la Gârâna, sunt așezați boemi specializați în munca

la pădure. În Reșița Montană și în Cuptoare – Secu germanii erau majoritari până pe la 1940¹¹.

Spațiul geografic Oravița – Anina, prin caracterul său minier, a atras populație germană încă din anul 1718. În 1900, numai două așezări umane aveau majoritate germană: *Steierdorfanina* (66,3%) și *Oravița* (52,7%). Germanii formau nuclee mărunte și în alte localități industriale și agricole importante (Sasca Montană, Oravița Română și Forotic, Ciclova Montană, Cacova și Vărădia), acoperind sub aspect geografic sectoare importante din Depresiunea Oraviței și Dealurile Tirolului. La minele de la Ciudanovița, populația germană a fost angrenată mai ales în funcții de conducere. Colonizările germane datează din timpul lui Carol VI, Oravița numărându-se printre cele mai vechi localități colonizate cu germani din Banat (1718). În perioada carolină, au fost aduși germani și în satele: Hauerdorf (Iertof), Ciclova Montană, Macoviște, Prostean (Broșteni) – 1720, respectiv Rusova – 1723. În 1724, sosesc transporturi de coloniști în satul Potoc, iar în anul 1725 în Petrilova¹².

Arealul montan sudic (dunărean) a fost sărac în elemente germane. Localitățile Moldova Nouă și Berzasca prezentau nuclee de circa 300 de germani, în anul 1900. În această zonă, colonizările habsburgice au avut loc astfel: 1721 – Bosheshena (Pojejena), 1722 – Moldova Nouă și Radimna, 1723 – Divici și 1724 – Liubcova. După 1730, această zonă s-a caracterizat prin puține contingente de coloniști, specificul acestei perioade fiind deplasarea unui mare număr de coloniști din centrele vechi în orașele sau târgurile unde erau mai numeroși. Migrația s-a produs și pe fondul neînțelegerilor cu populația sârbească din respectivele localități. Germanii din Hauerdorf au migrat în Oravița, iar germanii din Petrilova, Liubcova, Pojejena, Radimna și Potoc au fost atrași de orașul Vârșet¹³.

Germanii din Banat sunt numiți *șvabi* întrucât cel mai important segment al acestei etnii provine din Suabia Bavareză și Wurttemberg. În general, ocupațiile de bază ale populației germane sunt cultura plantelor, creșterea vitelor, meșteșugăritul, activitățile în industrie, etc.¹⁴.

Este interesant de urmărit și *organizarea politică a șvabilor bănățeni* în perioada 1919-

⁷ Ibidem, 75-76.

⁸ Ibidem, 76.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem, 76.

¹² Ibidem, 76-77.

¹³ Ibidem, 77.

¹⁴ Ibidem, 82-83.

1944. Astfel, cele două grupări politice ale șvabilor, “moderații” și “radicalii”, alcătuite la începutul anului 1919, primii reticenți față de unirea cu România, iar ceilalți favorabili, au continuat să rămână separate. În cadrul adunării de la 10 august 1919 s-a discutat și despre activitatea Partidului Național German – Șvălesc (*Deutsch – Schwäbische Volkspartei*). În mai 1920, “moderații”, în frunte cu Kaspar Muth, au format Partidul Șvălesc al Autonomiei (*Schwäbische Autonomie – Partei*), la care au aderat și Karl von Möller, dr. Iosif Gabriel, Peter Schiff din Partidul Național German – Șvălesc. La 13 martie 1921 ambele partide au acceptat constituirea Comunității Naționale Germane – Șvălești (*Deutsch – Schwäbische Volksgemeinschaft*), având ca președinte pe Kaspar Muth. Comunitatea trebuia să reprezinte interesele naționale și politice ale tuturor șvabilor, ocupându-se de problemele vieții economice și religioase, de învățământ și cultură. Organul central era Consiliul Național German – Șvălesc (*Deutsch – Schwäbischer Volksrat*). Structura organizatorică consta din patru regiuni (*Gau*): Timiș – Torontal, Arad, Caraș – Severin și Satu Mare, care aveau 22 de organizații cercuale și 173 organizații locale¹⁵.

Ideea constituirii unei singure organizații politice a germanilor din România exista încă din 1918, din faza discuțiilor pentru adeziune la unire. La 8 iunie 1919 s-au desfășurat la Sibiu lucrările unei conferințe care a hotărât formarea unei organizații unice a germanilor din România. Declarația adoptată sublinia loialitatea față de noua patrie și hotărârea de a participa la consolidarea ei pe baza rezoluțiilor de la Alba Iulia. Acum s-au pus, de fapt, bazele viitoarei Uniuni a Germanilor din România, organizație național-politică a minorității germane din țara noastră. Următorul pas l-a constituit reuniunea de la Timișoara, din 6 septembrie 1919, care a adoptat un program electoral comun al tuturor germanilor din România.

Programul, care avea 16 puncte, debuta prin reafirmarea unității politice a germanilor din România și prin recunoașterea solemnă a apartenenței lor la statul român. Delegații adunați au hotărât că baza activității politice a germanilor din România erau hotărârile de la Alba Iulia și, în consecință, preconizau extinderea lor asupra întregii țări. În continuare,

se cerea garantarea prin Constituție a dreptului de organizare a acestei minorități naționale ca “națiune unitară”. De aici decurgeau celelalte deziderate: dreptul de a pune impozite asupra conaționalilor, autonomie administrativă municipală și comună, dreptul de folosire a limbii materne în toate domeniile vieții publice, egalitate și autonomie pentru biserici (catolică și evanghelică) și școli, libertatea folosirii denumirilor germane pentru localități și a drapelului propriu. O altă categorie de prevederi cuprindea interese mai largi, cum era includerea în Constituție a libertății presei, a întrunirilor și asocierii. Ultimul punct din program prevedea constituirea fracțiunii parlamentare a germanilor din România, colaborarea ei cu alte grupări din forul legislativ fiind limitată la partidele care se pronunțau pentru aplicarea tuturor prevederilor rezoluțiilor de la Alba Iulia¹⁶.

În septembrie 1921 s-a constituit Uniunea Germanilor din România (*Verband der Deutschen in Großrumänien*) cuprinzând comunitățile din întreaga țară. Președintele Uniunii a fost ales Rudolf Brandsch, care a deținut această funcție până în 1931. La 21 noiembrie 1919 un grup de 21 de deputați și senatori au constituit Partidul Național German din România Mare (*Deutsche Volkspartei in Grossrumänien*), care era, de fapt, o facțiune parlamentară.

În 1920 au fost aleși deputați în Banat socialiștii germani Iosef Mayer și Franz Geistlinger¹⁷.

În deceniul al treilea, germanii din România și-au menținut, în general, unitatea politică, chiar dacă au existat uneori dispute vii în privința tacticii de urmat. Totuși, s-au produs și unele dizidențe. De pildă, în 1925, Partidul Național Liberal a reușit să atragă o grupare a șvabilor, în frunte cu deputatul Michael Kausch.

Tot acum își are începuturile și mișcarea nazistă, care, după 1930 și îndeosebi după 1933, a luat un avânt puternic, ajungând să acapareze conducerea germanilor din România. Inițiatorul mișcării naziste în rândurile minorității germane a fost Fritz Fabritius, căpitan în rezervă. Începând din 1931, Fabritius a făcut eforturi pentru extinderea mișcării în Banat, găsind audiență la unele cercuri de nemulțumiți și la tinerii șvabi reveniți de la studii din Germania. La sfârșitul anului 1931 Karl von Möller constituise o grupă a mișcării la Jimbolia și se proclamase conducător (*Gauleiter*) pentru Banat.

¹⁵ Vasile Ciobanu, Organizarea național-politică a germanilor din România (1919-1944). *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane* (în continuare *AICS*), Sibiu, II, (1995), 122 - 123.

¹⁷ *Ibidem*, 124.

Cu ocazia celei de-a zecea aniversări a mișcării, intitulată, din august 1931, de “reînnoire” (*Erneuerungsbewegung*), la 21 mai 1932, Fabritius i-a dat o nouă denumire: Mișcarea Național – Socialistă de Întrajutorare a Germanilor din România (*Nationalsozialistische Selbsthilfebewegung der Deutschen in Rumänien* – NSDR), proclamând-o partid politic. Programul era de inspirație nazistă. Astfel, se prevedea: “unitatea culturală a tuturor germanilor de sânge din lume”, “educarea tuturor germanilor din România în spiritul de a gândi, a simți și a acționa național-socialist”, adoptarea principiului Führerului în rândul comunității germanilor din România, lupta contra marxismului ș.a. Se introduceau munca tineretului în tabere și “tribunalele populare de arbitraj și onoare”¹⁸.

În rândurile șvabilor au existat, de asemenea, mai multe curente politice. La alegerile pentru Consiliul Național Șvab, din martie 1933, au participat Frontul Unității Germane (*Deutsche Einheitsfront*), având ca lideri pe Kaspar Muth, Franz Kräuter, Emmerich Reitter, care reprezentau pătura mai bogată și o parte a intelectualității, Partidul Național al Tinerilor Șvabi (*Jungschwäbische Volkspartei*), care reprezenta interesele păturilor mijlocii, condus de Hans Beller, și NSDR, condus de A. Minnich. Rezultatul alegerilor a indicat următorul raport de forțe: Frontul Unității – 45,8% din voturi, tinerii șvabi – 32,5%, iar NSDR – 21,7%. Președintele Consiliului a fost ales K. Muth¹⁹.

În iunie 1935 Fritz Fabritius a fost ales președinte al Uniunii Germanilor din România (*Verband der Deutschen in Rumänien*), iar în octombrie 1935 s-a adoptat un nou program al organizației, în care naștii și-au impus punctul lor de vedere. Programul sublinia că toți germanii din lume constituie un popor, dar cei din România se declarau totodată loiali patriei lor. Se prevedea “reînnoirea” vieții interne a comunității germanilor din România și asigurarea spațiului lor vital. Unitatea comunității era accentuată prin anularea autonomiei pe care o avuseseră până atunci diferitele grupări din provincii față de conducerea Uniunii. Se accentua asupra necesității unor relații de încredere cu poporul român și se releva din nou că baza drepturilor germanilor din România o constituiau hotărârile de la Alba Iulia, tratatul pentru apărarea minorităților și declarațiile

făcute cu ocazia aderării germanilor din România la Unire.

Comunitatea Națională a Germanilor din România (*Volksgemeinschaft der Deutschen in Rumänien*), cum se numea acum fosta Uniune a Germanilor din România, cuprindea pe oricare german din țară care era de acord cu programul. Ca structuri organizatorice existau organizația locală (*Ort*), cercuală (*Kreis*) și provincială (*Gau*). În fruntea Comunității era Fritz Fabritius, ca “președinte al țării” (*Landesobmann*). El numea pe șefii oficiilor create pe domenii de activitate și pe președintele facțiunii parlamentare. În locul consiliilor din fiecare provincie se înființau consilii regionale (*Gauräte*), abrogându-se programele diferitelor comunități pe provincii. Între Comunitate și Partidul Național German din România (DVR) au urmat vii polemici, acesta din urmă nerecunoscând programul din 1935²⁰.

În 1937, la Timișoara, a luat ființă Partidul German (DVR), cu numai 1.250 de membri, dar cu tendințe evidente de dezvoltare, care avea să fie recunoscut oficial de guvern. Organizațiile lui, ca și cele de tineret, “*Jugendbund*”, s-au răspândit și în mediul rural. Partidul începe să desfășoare propagandă antiromânească: “Unde pune șvabul plugul, acel pământ se va face german”, dar el speculează, totodată, și sentimentele antievreiești ale românilor: “România e a românilor, jidanii să plece în Palestina”²¹.

Berlinul a decis să realizeze de urgență unirea Comunității Naționale cu Partidul Național sub controlul său. Misiunea i-a revenit fostei referente din Ministerul de Aprovizionare al Reichului, Edith von Cohler, venită la București în toamna anului 1938, ca agent secret. La 27 octombrie 1938 s-a semnat protocolul de unificare prin care Partidul Național German din România (DVR) se integra în Comunitatea Națională a Germanilor din România (*Volksgemeinschaft der Deutschen in Rumänien*). Alfred Bonfert devenea locțiitorul lui Fritz Fabritius, iar ceilalți fruntași ai partidului său primeau și ei funcții de conducere²².

De un interes deosebit din partea presei s-a bucurat *adunarea politică a șvabilor bănățeni*, desfășurată la Timișoara în ziua de 6 noiembrie 1938, cu participarea a 1.200 de delegați. Scopul politic principal al adunării era fuzionarea celor

²⁰ *Ibidem*, 129.

²¹ *Problema iugoslavă. Studii și marginalii*, coordonator Silviu B. Moldovan, Timișoara, Editura Meridian 21 Delta, (1998), 78.

²² Vasile Ciobanu, *op. cit.*, 130-131.

¹⁸ *Ibidem*, 126-127.

¹⁹ *Ibidem*, 128.

două facțiuni germane (*Volksgemeinschaft* și *Volkspartei*). Cu această ocazie au fost formulate pretențiile etnicilor germani din Banat: "să fim cetățeni de gradul I, egali cu românii; să avem școli cu învățători germani, primari și notari germani; să ne administrăm singuri și în graiul nostru"²³.

În pregătirea expansiunii spre sud-estul Europei, Hitler a ordonat nazificarea tuturor grupelor de germani din străinătate. România juca un rol deosebit în planurile Reichului nazist și i s-a acordat o atenție sporită. În ianuarie 1939 germanii din România, în grup, au intrat în partidul creat de Carol II, Frontul Renașterii Naționale (FRN), dar numai pentru a-și putea desfășura amintita activitate politică. În același an, cu ocazia înființării organizației Frontul Muncii Naționale (*Nationale Arbeitsfront* – NAF), s-a depus jurământ față de Fritz Fabritius, așa cum în Germania se presta față de Hitler. În mai 1939, Wolfram Bruckner scria Ministerului de Externe german că NAF era "mișcarea de reînnoire". Membrii săi erau împărțiți în echipe active (cei până la 40 ani) și membri simpli (peste 40 de ani), mai ales industriași, comercianți, care plăteau sume mari. La sfârșitul anului 1939, Fritz Fabritius a fost înlocuit de forurile de la Berlin cu dr. Wolfram Bruckner²⁴.

Curând după venirea generalului Ion Antonescu la conducerea României, la 22 octombrie 1940, a fost încheiată o *convenție româno-germană*, prin care nemții din sudul Bucovinei și cei din Dobrogea primeau dreptul de a se stabili în *Reich*, dar de prevederile ei făceau uz și unii dintre germanii din Vechiul Regat, însă proporția acestora a fost redusă, comparativ cu cea a celor emigrați din provinciile menționate. Pe de altă parte, în 1940, în Banat și în Transilvania majoritatea șvabilor și sașilor au rămas pe loc.

La o lună după semnarea convenției, germanilor din România li s-a admis dreptul de a se constitui într-un *grup etnic* învestit cu personalitate juridică, ce funcționa în cadrul statului român, potrivit stipulațiilor decretului-lege nr. 3883, din 20 noiembrie 1940. Din această organizație făceau parte toți germanii din România. Ea înlocuia de fapt *Deutsche Volksgemeinschaft*, iar conducerea Grupului a fost încredințată lui Andreas Schmidt, grație sprijinului ce i-a fost acordat de către Hans Otto

Roth și de către ministrul german la București, Wilhelm Fabricius.

Cadrul juridic al organizației a fost ulterior completat prin *decretul-lege nr. 3097*, din 7 noiembrie 1941, care punea bazele reorganizării învățământului german din România. În conformitate cu acest decret-lege, Grupul Etnic German avea dreptul de a înființa și conduce școli de grad primar și secundar, teoretic și practic, și institute de educație germană de orice categorie, de a pregăti corpul învățătorilor și profesorilor, de a întocmi programe analitice, regulamente școlare și de examinare, de a propune – spre confirmare – numirea, definitivarea, reintegrarea, disciplinarea și pensionarea membrilor corpului didactic. Școlile germane erau școli publice, iar membrii corpului didactic aveau aceleași drepturi și îndatoriri ca și membrii corpului didactic român. Personalul era plătit de stat. Ministerul Educației Naționale, Cultelor și Artelor se angaja să ofere burse școlarilor germani, proporțional cu numărul lor față de numărul celor români din aceeași categorie²⁵.

În condițiile din toamna lui 1940, când nemților le-a fost permis să își constituie această instituție, ei obțineau de drept posibilitatea de a propaga ideologia hitlerismului în România, deoarece *decretul-lege nr. 3883*, din 20 noiembrie 1940, stipula, la *art. 3*, că reprezentantul voinței naționale a membrilor Grupului Etnic German era Partidul Național – Socialist German (N.S.D.A.P.). Pus sub oblăduirea acestuia, el a devenit un element independent față de instituțiile administrației românești, dedându-se, nu rareori, la agresiuni împotriva lor. Autoritățile administrative conduse de șvabi nu mai executau ordinele organelor superioare românești, dacă nu primeau încuviințare de la liderul Grupului Etnic German. Ele au întocmit un *recensământ* al populației de origine germană, cu care prilej șvabii din Banat au acceptat în rândurile lor persoane de orice origine, mai puțin pe evrei, înscriindu-se la început în special bulgarii și ungurii din zonă²⁶.

Curând după constituirea Grupului Etnic German, membrii acestuia au pus la cale diverse acte de agresiune împotriva autorităților administrației locale românești. În comunele cu populație preponderent germană, toți funcționarii români au fost îndepărtați din posturi. În decembrie 1940, conducerea Grupului Etnic

²³ *Vestul*, Timișoara, anul IX, nr. 2260, 10 noiembrie, (1938), 1, 6.

²⁴ Vasile Ciobanu, *op. cit.*, 131.

²⁵ *Problema iugoslavă. Studii și marginalii...*, 79.

²⁶ *Ibidem*, 80.

German a început recrutarea șvabilor pentru organizația *Todt* și pentru trupele SS. Ea urmărea, totodată, obținerea autonomiei politice și administrative a Banatului, lansând diverse manifeste cu asemenea conținut. Pe această cale, populația de origine română era tot mai frecvent jignită în sentimentele ei naționale. Pe de altă parte, șvabii au acaparat, în perioada “românizării”, averile evreilor din județul Timiș – Torontal, ca și din alte părți ale Banatului și din Transilvania. În sălile lor de clasă, nemții au înlocuit tabloul regelui Mihai cu cel al lui Hitler. Apoi, începând din aprilie 1941, o dată cu agresiunea împotriva Iugoslaviei, mulți șvabi din Banat au pătruns cu trupele germane în această țară, sustrăgându-se astfel de la efectuarea serviciului militar în armata română²⁷.

În județul Brașov se desfășura o propagandă pentru susținerea autonomiei Ardealului și a întregului Banat, sub protectorat german; într-o serie de sate din Banat au avut loc întruniri neautorizate, marșuri și exerciții de instrucție la câmp, iar întrunirile culturale aprobate de autorități se transformau în manifestații politice, precum au fost cele din comunele Darova și Teregoва, județul Severin; în județele Arad, Caraș, Severin și Timiș – Torontal, numeroși tineri șvabi se înrolaseră în armata germană, fiind instruiți în unitățile militare ale *Wehrmacht* – ului din regiune. Traficul ilegal de frontieră și contrabanda nu au putut fi stopate nici mai târziu de autoritățile românești. Direcția Poliției de Siguranță relatea, în *nota* asupra evenimentelor din săptămâna 13-19 ianuarie 1944, că în regiunea portului Moldova Veche, județul Caraș, exista o companie germană de artilerie antiacriană, ai căror soldați se ocupau cu diferite contrabande, expediind de aici alimente, cu ajutorul marinarilor de pe vasele germane, care aduceau, în schimb, zaharină, brichete și alte bunuri, plasându-le în regiune. Se ducea o adevărată luptă între organele vamale și soldații nemți, care adesea insultau și bruscău santinelele românești din port. Dintre abaterile de ordin economic săvârșite de membrii Grupului Etnic German, menționăm doar cererea șvabilor din Anina de eliminare a muncitorilor de origine română de la “Uzinele și Domeniile de Fier din Reșița”²⁸.

La 4 martie 1942, *ordinul confidențial nr. 14665*, semnat de ministrul Afacerilor Interne, generalul de corp de armată D.I. Popescu,

comunica, spre executare, prefecturilor din județele Alba, Arad, Bihor, Brașov, Caraș, Cluj – Turda, Făgăraș, Hunedoara, Mehedinți, Severin, Sibiu, Târnava Mare, Târnava Mică și Timiș – Torontal, inspectorilor generali administrativi, Inspectoratului General al Jandarmeriei, Direcției Generale a Poliției și Prefecturii Poliției Capitalei, iar spre știință celorlalte instituții, că, în urma raportului înaintat mareșalului Ion Antonescu asupra cazurilor de dezertare sau de fugă clandestină peste frontieră a tinerilor germani din România, conducătorul statului a ordonat ca: 1) Toți cei fugiți peste frontieră să fie considerați dezertori și să suporte toate consecințele legale; 2) Să fie preveniți membrii Grupului Etnic German că nu se va acorda nici un fel de amnistie și că nu se va face nici o abatere de la legi în privința celor fugiți, precizările de mai sus trebuind să fie aduse la cunoștința populației germane din județele respective²⁹.

Deși guvernul român a încercat să limiteze acțiunile de independență ale nemților din România, el a fost nevoit, totuși, să accepte, sub presiunile ce au venit de la Berlin, o serie de concesi. La 12 mai 1943, a fost semnată la București o *convenție româno-germană* referitoare la înrolarea cetățenilor români de origine germană în formațiunile militare ale Reichului. Potrivit punctului 1, alineatul 2, din *capitolul I*, persoanele ce se înrolau în armata germană păstrau cetățenia română și toate drepturile ce decurgeau din ea. După semnarea convenției, pe teritoriul Transilvaniei și Banatului au început recrutări forțate pentru SS, timp în care, pe de altă parte, nemții rămași în țară au continuat să desfășoare propagandă pentru autonomia teritoriilor în care trăiau și se aflau în majoritate, susținând lozinca DONAU – LAND. În baza acordului din 12 mai 1943, circa 60.000 de bărbați, membri ai Grupului Etnic German din România, au plecat în *Reich*, angajându-se în serviciile formațiunilor SS sau în industria de război a Germaniei, după cum rezultă dintr-o sinteză a Președinției Consiliului de Miniștri, din 31 august 1944.

Mulți dintre sașii din Transilvania și șvabii din Banat nu au dat curs favorabil cererii Berlinului de a se înrola în armata Reichului. În urma dezvoltării ofensivei sovietice pe frontul de răsărit, s-au înregistrat tot mai numeroase cazuri în care membrii Grupului Etnic German căutau să se disocieze de această organizație, lipsind de la ședințele ei, sub diferite pretexte.

²⁷ *Ibidem*, 80-81.

²⁸ *Ibidem*, 82.

²⁹ *Ibidem*, 83.

Îndeosebi muncitorii șvabi din Reșița făceau o vie opoziție față de organizația Grupului Etnic German, refuzând să mai plătească chiar obișnuita cotizație. Pe de altă parte, voluntarii sași și șvabi din armata Reichului veniți în concediu în România afirmau în cercurile intime că erau supuși unui tratament foarte rău, fiind persecutați și insultați de ofițerii germani care îi instruiău³⁰.

Către sfârșitul anului 1943 și în primele luni ale lui 1944 propaganda antiromânească a germanilor din țară scade în intensitate, fără ca actele ostile față de națiunea majoritară să dispară. Așa, de pildă, într-o *notă informativă*, din 4 mai 1944, a Inspectoratului General al Jandarmeriei, în partea referitoare la starea de spirit a muncitorilor, se relatează că la Fabrica de Unelte Agricole din Bocșa Română, județul Caraș, lucrătorii erau nemulțumiți pentru că la Secția pluguri fuseseră desființate 6 echipe conduse de români, rămânând numai una, condusă de un oarecare Zetnic Ioan, de origine slovacă, înscris în Grupul Etnic German. Pentru muncitorii români, măsura devenise motiv de comentare a faptului că tot minoritarii erau favorizați.

Pe de altă parte, conducătorii nemților din România au început să manifeste o sporită suspiciune față de ceilalți minoritari care îi sprijiniseră atunci când armatele hitleriste se aflaseră în ofensivă și care încercau acum să se disocieze de organizația lor. Inspectoratul General al Jandarmeriei consemna, la 6 mai 1944, în legătură cu populația germană, că posedă informații sigure că organul de conducere al Grupului Etnic German dăduse ordin tuturor organizațiilor sale să ia măsuri pentru o purificare a cadrelor spre a elimina pe toți membrii în care nu se putea avea încredere și care ar fi fost capabili să trădeze cauza comunității. De aceea, fiecare membru trebuia să-și dovedească prin acte originea etnică³¹.

După actul de la 23 august 1944, în mod paradoxal, în România nu se renunță la tratarea diferențială a minorităților. Cel mai elocvent exemplu de discriminare negativă este cel al minorității germane.

În primă instanță, se procedează la *desființarea Grupului Etnic German*, la data de 8 octombrie 1944. Prin această măsură – în fond, normală – se urmărea anularea diferențelor juridice dintre minoritatea germană și restul populației. Evoluția din România este integrabilă celei din zona central – est – europeană,

unde sovieticii devin – în anii 1944-1945 – factorul prim de putere. Încă înainte de desființarea Grupului Etnic German începe (supervizată și coordonată de Comisia Aliată de Control), o adevărată campanie de măsuri punitive, nejustificată din punct de vedere legal, aplicată minorității germane în ansamblu, considerată – de către sovietici – instrument al nazismului în România.

Statele din centrul și estul Europei au adoptat – aproape fără excepție, în primii ani postbelici – o serie de măsuri de culpabilizare colectivă a minorității germane, însoțite de represalii. Astfel, în Polonia se petrece, coroborat cu modificările teritoriale pe care le cunoaște acest stat, un adevărat exod al germanilor, iar în 1945 cetățenii polonezi de origine etnică germană sunt deposezați de cetățenie. Măsurile represive culminează cu deportări masive de populație germană din Iugoslavia, Cehoslovacia și Ungaria. De menționat că această adevărată “migrație a popoarelor” s-a produs cu acceptul Marii Britanii și S.U.A., dat Uniunii Sovietice la întâlnirile de la Ialta și Potsdam³².

România n-a făcut parte dintre țările din care la conferința de la Potsdam se prevăzuse expulzarea germanilor. O expulzare propriu-zisă nici nu a avut loc, chiar dacă elementul german din România a fost larg decimat și dispersat în perioada 1940-1945. Soarta rezervată etnicilor germani care au părăsit țara în urma operațiunii de strămutare din 1940 a fost, însă, mult mai dură decât a celor rămași³³.

Imediat după lovitura de stat de la 23 august 1944, dr. Hans Otto Roth (fostul purtător de cuvânt al Partidului German din Parlamentul României) a luat legătura cu noul guvern Sănătescu. Cu acordul primului-ministru, dr. Roth a încercat să preia conducerea etnicilor germani și să reactiveze comunitatea populară conservativă. Ca organ de presă, îi stătea la dispoziție doar “Siebenbürgische-Deutsches Tagesblatt”, care a reînceput să apară la 1 decembrie 1944. Într-o convocare adresată sașilor transilvăneni și șvabilor bănățeni, Roth își îndeamnă concetățenii la <liniște și disciplină>: “Nici un zvon nu trebuie să ne afecteze, nici o tragedie falsă nu trebuie creată. Vrem să trăim și vom trăi. De aceea vă chem să nu vă părăsiți gospodăria și serviciul, și să rămâ-

³² Călin Morar-Vulcu, Regimul minorităților naționale în România (23 august 1944 – 1945), *ActaMN*, 34 (II), (1997), 147-148.

³³ Ștefan Delureanu, Germanii din România înainte și după 1945, *Revista istorică* (în continuare *RI*), București, serie nouă, tom VIII, nr. 1-2, (1997), 17.

³⁰ *Ibidem*, 84-85.

³¹ *Ibidem*, 85-86.

neți liniștiți acolo unde voința Domnului ne-a dus. Cine incită fără motiv rănește moștenirea străbunilor săi și sfânta datorie față de copiii săi. Credința față de stat a fost baza vieții noastre sociale de sute de ani. Ea este același lucru și azi. De aceea suntem loiali noii ordini create”.

La începutul lunii septembrie 1944 dr. Roth ajunge și la Timișoara, unde ia legătura cu personalități din rândurile românilor și germanilor. El dorește reînființarea Asociației comunității populare și în Banat, și-l numește pe dr. Franz Kräuter ca reprezentant al său în această regiune a țării, precum și pe dr. Hans Ersch drept conducător politic pentru Banat. Roth obține și permisiunea pentru reparația – la Timișoara – a ziarului “Weresten Wachrichten”. La 4 septembrie 1944 apare prima ediție, care conținea – printre altele – și chemarea amintită mai sus, a dr. Roth. La 5 septembrie ziarul publică convocarea Prezidiului comunității populare din Banat, semnată de dr. Hans Ersch: “Nu este timp acum pentru programe și vorbe mari, important este ca compatrioții noștri să iasă din starea de disperare și să treacă la o viață liniștită. Disperarea este un sfetnic prost. Situația actuală și problemele pe care le vor aduce viitorul trebuie rezolvate. Vom face tot ce trebuie și cât putem în acest sens... Trebuie să realizăm din nou acea platformă a încrederii reciproce și a conlucrării cu concetățenii noștri. Dacă mergem cu credință și cinste pe calea datoriei, vom avea parte de binecuvântarea încrederii, fără de care este imposibilă o viață liniștită în acest spațiu... Viitorul este greu și nesigur. Un viitor și mai greu, și mai nesigur, îl întâmpină cei care-și părăsesc patria și cu o legătură pleacă la drum să-și caute o nouă casă. Rămâneți unde sunteți și păstrați-vă țara...”.

Activitatea comunităților populare și a presei a avut, însă, o viață scurtă, deoarece autoritățile nu aveau suficientă încredere în acestea.

Pe de altă parte, s-a constituit Frontul Antifascist German, organizație în care activau forțe politice și personalități de diverse orientări ideologice, cu un caracter preponderent antifascist. Într-o chemare către Frontul Antifascist German, apărut în “*Temeswarer Zeitung*” la 27 septembrie 1944, se menționează: “Trebuie să dovedim că germanii și hitlerismul sunt două lucruri diferite și nu în fiecare german se ascunde un hitlerist. Cultura germană, faptele germanilor și conștiința germană nu trebuie murdărite”³⁴.

Evenimentele din vara și din toamna anului 1944 au generat mutații complexe, dar temporare, de populație pe teritoriul provinciei, care, în cea de-a doua jumătate a acelui an și în 1945, au avut caracter de masă. Imediat după 23 august 1944, o parte dintre șvabi și unguri au fugit în Germania și, respectiv, în Ungaria, dintre care unii s-au înrolat în armatele devenite inamice, luptând împotriva celor româno-sovietice. În cursul ofensivei acestora, în scurtă perioadă în care o parte a Banatului a fost ocupată de trupele maghiaro-germane, tinerii șvabi din zonă, înrolați în armata Reichului, au provocat distrugerii în comunele românești și au urmărit populația, care s-a văzut nevoită să se retragă fie în zonele din spatele liniei de operațiuni militare, fie să se strecoare în partea neocupată a provinciei, pentru a evita actele teroriste ce erau întreprinse împotriva ei.

Apoi, după ce trupele româno-sovietice au reluat ofensiva, mulți șvabi au plecat cu armatele ce se retrăgeau, cei ce fuseseră implicați în propaganda prohitleristă din România, în general, din proprie inițiativă, restul fie de bună voie fie luați cu forța de către comandamentele militare germane. Din satele cu populație mixtă situate la granița de sud-vest a României, la îndemnul șvabilor, au părăsit țara și unii locuitori de origine română, retrăgându-se o dată cu armatele germane. Procesul a cunoscut cele mai mari proporții în cursul lunii noiembrie 1944, încheindu-se, practic, în ianuarie 1945, după care, în cursul anului 1945, fugarii au început să revină acasă³⁵.

O situație aparte o aveau șvabii aflați în sectorul de jandarmi Severin. Potrivit unui raport al conducerii Legiunii de jandarmi Severin, pe raza acesteia au fost înscrși în Grupul Etnic German 5.700 de locuitori, majoritatea șvabi, dar și cehi, români, ruteni. Cei din ultima categorie erau săraci și s-au înscris în G.E.G. pentru că primeau ajutoare. De asemenea, șvabii s-au înrolat în armata germană sau în unitățile SS, majoritatea dintre cei plecați voluntar pe front fiind tineri. Și pe raza acestei Legiuni de jandarmi, cu prilejul înrolărilor, au existat mari neînțelegeri între liderii G.E.G. și cei ce se opuneau plecărilor pe front. Aceștia din urmă au fost șicanați de către conducătorii lor³⁶.

³⁵ *Problema iugoslavă. Studii și marginalii...*, 86-87.

³⁶ Vasile Râmneanțu, Aspecte ale vieții economice și politice din județul Severin în perioada 1944-1946, în *Analele Banatului* (în continuare *AnB*), Timișoara, serie nouă, V, (1997), 434.

³⁴ William Marin, *Scurtă istorie a germanilor bănățeni*, Timișoara, Editura Facla, (1980), 186, 188.

În *ședința* Consiliului de Miniștri din 30 august 1945 s-a discutat despre <*reglementarea definitivă a problemei germanilor*>, aceștia fiind apreciați drept o “celulă a imperialismului german în sânul poporului român și a popoarelor conlocuitoare” printr-o hotărâre a guvernului. Apreciind faptul că “între șvabi a existat întotdeauna o puternică mișcare social-democrată și comunistă, iar prioritară este desființarea hitlerismului, nu desființarea poporului german”, cabinetul Groza preconiza concentrarea sașilor și șvabilor în anumite comune, urmând ca aceștia să fie evacuați din restul țării, “unde au rămas foarte puțini”, precum și “constituirea unor colonii de muncă pentru șvabi, după modelul celor din Banatul iugoslav și îndreptarea lor spre centrele industriale, cu recunoașterea dreptului la muncă”³⁷, autoritățile din județele Caraș și Severin conformându-se, ulterior, acestor dispoziții.

Chiar și în anul 1947 Legiunea de Jandarmi Severin supraveghea localitățile în care Grupul Etnic German a avut mulți adepți: Bethausen, Tomești, Ferdinand, Cireșul, Brebul Nou, Bacova Veche, Gârâna, Lindenfeld, Darova, Pietroasa Mare, Sălbăgel, Rusca Montană și Caransebeș³⁸.

La sfârșitul anului 1948, Comitetul Județean Caraș al Partidului Muncitoresc Român a întocmit un *raport* cu privire la situația etnicilor germani din județ. Conform raportului amintit, în județ trăiau 1.295 de germani, concentrați – în majoritate – în Oravița (736) și în comunele din jur, având următoarele ocupații: muncitori – 247, țărani – 130, funcționari – 120, meseriași – 67 ș.a.m.d. Aceștia, aflați sub protecția bisericii romano-catolice, manifestau o atitudine ostilă față de regimul de “democrație populară”, determinată de tratamentul discriminatoriu la care fuseseră supuși în ultimii ani³⁹.

- O altă măsură punitivă adoptată de stat a fost *disponibilizarea tuturor funcționarilor de origine etnică germană din administrația locală*, în baza *ordinului* ministrului Afacerilor Interne, comunicat prin adresa nr. 59331 din 17 octombrie 1944, respectând prevederile artico-

lului 107 din Constituție (“sub formă de acte de guvernământ, să se ia măsuri chiar contrarii Constituției și legilor în vigoare, dacă ele sunt determinate de necesități excepționale, cari pun siguranța Statului în pericol”) și articolului 2 din legea pentru contenciosul administrativ (“puterea judecătorească nu are căderea de a judeca actele de guvernământ și actele de comandament cu caracter militar”, “în actele de guvernământ se cuprind toate măsurile luate pentru ocrotirea unui interes general privitor la ordinea publică, la siguranța Statului internă sau externă sau la alte cerinți de ordine superioare...”)⁴⁰.

În consecință, în luna octombrie 1944 se pune problema disponibilizării funcționarilor de origine etnică germană de la Primăria Reșița (7) și de la Întreprinderile Comunale din aceeași localitate (7), deși își dovediseră competența pe parcursul timpului⁴¹. De asemenea, în conformitate cu *ordinul* prefectului județului Caraș nr. 7709/1944, la sfârșitul lunii octombrie a fost schimbat din funcție primarul comunei Steierdorfanina, Carol Schöner (etnic german), în locul său fiind desemnat, cu acordul reprezentanților locali ai Frontului Național Democrat, Dumitru Pănescu (etnic român, până atunci ajutor de primar), secondat de Rudolf Hirschvogel (etnic ceh)⁴². În urma verificărilor făcute de organele abilitate ale Prefecturii Severin s-a stabilit că marea majoritate a notarilor de origine germană din județ nu au sprijinit trupele germane care au acționat în zonă, propunându-se doar înlocuirea notarului Soos Gavril, din Zorlencior, care “nu are sentimente românești”, măsură dusă la îndeplinire în cursul lunii octombrie 1944⁴³. Pe de altă parte, după înlăturarea lor din funcție, cei 6 foști funcționari de la Primăria Caransebeș (unii dintre ei, membri de frunte ai Grupului Etnic German din localitate în anii 1941-1944) au suportat efectele legislației în vigoare (o parte fiind internați în lagărul de la Slobozia) și s-au înscris în partidele componente ale Frontului Național Democrat, cu precădere în Partidul Comunist, începând din anul 1946, fără “a mai desfășura vreo activitate cu caracter subversiv”⁴⁴. Trebuie menționat faptul că exemplele sunt foarte numeroase pe raza

³⁷ Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale (în continuare DANIC), *fond Consiliul de Miniștri. Stenograme (1944-1959)*, d. 8/1945, f. 114-115, 117-118.

³⁸ Direcția Județeană Timiș a Arhivelor Naționale (în continuare DJTAN), *fond Legiunea de Jandarmi Severin*, d. 25/1947, f. 11-12.

³⁹ Direcția Județeană Caraș-Severin a Arhivelor Naționale (în continuare DJCSAN), *fond Partidul Muncitoresc Român – Comitetul Județean Caraș (1944-1950)*, d. 3/1948, f. 252-253.

⁴⁰ Flori Stănescu, Dragoș Zamfirescu, *Ocupația sovietică în România. Documente (1944-1946)*, București, Editura Vremea, (1998), 53-54.

⁴¹ DJCSAN, *fond Prefectura județului Caraș – Administrația județului (1926-1949)*, d. 30/1944, f. 8-9.

⁴² *Ibidem*, f. 75.

⁴³ DJTAN, *fond Prefectura județului Severin*, d. 27/1944, f. 1.

⁴⁴ *Ibidem*, d. 2/1945, f. nenumărată.

celor două județe, însă am selectat cele mai semnificative în acest sens.

Sub incidența legilor în vigoare, adoptate în conformitate cu prevederile Convenției de Armistițiu, cădeau și *bunurile etnicilor germani*. Astfel, pornind de la premisa că, după lovitura de stat de la 23 august 1944, o parte dintre șvabi și-au părăsit gospodăriile, retrăgându-se cu armata germană, iar “recoltele și avutul acestor locuitori a rămas la voia întâmplării”, Ministerul Agriculturii și Domeniilor a trimis un pachet de *instrucțiuni* către toate prefecturile (decembrie 1944), care includeau măsurile considerate a fi absolut necesare în acest caz: “toate recoltele să fie imediat strânse de pe câmp, treierate dacă este cazul și înmagazinate, dându-se în custodia primăriei locale; să se pună ordine în gospodăriile părăsite făcându-se inventarul mașinilor, uneltelor și tuturor vitelor rămase; mașinile și uneltele se vor da în custodia primăriilor locale, iar vitele se vor da în custodia locuitorilor lipsiți cu obligația de a le îngriji și folosi la muncile agricole; să se ia imediat măsuri pentru lucrarea și însămânțarea terenurilor rămase de la acești locuitori”⁴⁵.

La finele anului 1944, în județul Caraș erau consemnate 4 gospodării germane părăsite, în suprafață totală de 10 ha, amplasate pe raza plășii Moldova Nouă. Bunurile aparținând gospodăriilor menționate mai sus urmau să fie gestionate de către comitetele comunale respective, formate din: primari, administratorii agricoli comunali, notari comunali și șefii posturilor de jandarmi⁴⁶. Mai mult, un număr de 45 de muncitori (în mare majoritate români), domiciliați în Moldova Nouă, Moldovița, Anina și Cărbunari, lipsiți de pământ, au solicitat – pe un ton imperativ – să fie împrumătați în locurile părăsite de germani⁴⁷.

De asemenea, la sfârșitul anului 1944 Comisia județeană Caraș pentru atribuirea bunurilor părăsite de germani a primit 25 de cereri pentru obținerea de camere în locuințele abandonate de etnicii germani din județ, imobile solicitate din motive variate (lipsă de spațiu locativ, chirie prea scumpă, adversitate față de regimul politic anterior, etc.)⁴⁸.

Conform *decretului-lege* nr. 485, publicat în “Monitorul Oficial” nr. 233 din 8 octombrie 1944, și în baza *ordinului* colonelului Hurbeanu,

comandantul Garnizoanei Reșița, două sedii ale fostului Grup Etnic German din localitate (str. Regina Maria, nr. 18), înglobând 6 camere, au fost puse la dispoziția partidului comunist, la cererea expresă a secretarului formațiunii politice amintite, Ilie Drăgan. În prezența delegaților G.E.G. (av. William Knobloch și Alois Rischar), o parte a bunurilor aflate în sediile organizației germane au fost predate reprezentanților P.C.R., însă multe obiecte se găseau deja în posesia Comandamentului Sovietic, care a preluat cheile de la Oficiul Financiar al Grupului Etnic German, iar alte bunuri au intrat în posesia Apărării Patriotice, Uniunii Patriotice și Uniunii Populare Maghiare, apropiate de partidul comunist. În egală măsură, au fost ridicate bunuri mobile și de la alte sedii ale G.E.G. Reșița: “Organizația Bărbaților Germani – D.M. Oberabteilung 6” (str. Principesa Elisabeta, nr. 52), “Organizația Cercuală a Muncitorilor Germani – Kreiswaltung der D.A.R.” (str. Canalului, nr. 2), “Secția Femeilor Germane – Kreisfrauenschaftsleitung” (str. A.C. Popovici, nr. 66), “Organizația locală din Reșița de Sus – Ortsgruppe Reschitz Wehr” (str. Dragalina, nr. 12), “Conducerea Batalionului 2/6 – D.M. Sturm 2/6” (str. Împăratul Traian, nr. 8) și “Asistența Socială – N.S.V. Cantina” (str. Principesa Elisabeta, nr. 7)⁴⁹. Dintr-un *raport* întocmit de organele administrației locale, în luna decembrie 1944, rezulta faptul că 12 etnici germani din orașul Reșița au plecat odată cu armatele germane, părăsind bunuri mobile în valoare totală de 4.649.060 lei (cele mai multe bunuri, în valoare de 1.800.550 lei, aparțineau lui Antoniu Leeb)⁵⁰.

În localitatea Steierdorfanina, preponderent germană, s-a ajuns la situații paradoxale. Astfel, la 21 decembrie 1944 primarul comunei a făcut un *apel* pentru restituirea, în termen de 8 zile, a mobilierului și lucrurilor luate din locuințele șvabilor plecați cu armata germană și transportate noaptea la Răcăjdia, în caz contrar făptașii urmând să răspundă în fața Parchetului Caraș; toate bunurile mobile și imobile rămase în Steierdorfanina au fost inventariate, preconizându-se predarea lor în custodie muncitorilor care se stabileau în comună⁵¹. Deși majoritatea gospodăriilor părăsite de germani au fost atribuite unor mineri, la finele anului 1944 încă 77 de persoane din Moldova Nouă solicitau

⁴⁵ DJCSAN, *fond Prefectura județului Caraș – Administrația județului (1926-1949)*, d. 35/1944-1945, f. 179.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 181-187.

⁴⁷ *Ibidem*, d. 31/1944, f. 17.

⁴⁸ *Ibidem*, d. 35/1944-1945, f. 102.

⁴⁹ *Ibidem*, d. 41/1944, f. 5-6, 49, 54, 67-68.

⁵⁰ *Ibidem*, d. 36/1944-1948, f. 61.

⁵¹ *Idem*, *fond Consiliul Popular al orașului Anina (1885-1950)*, d. 2/1944, f. 18.

obținerea de case în comuna Steierdorfanina, prin intermediul prefecturii județului⁵².

La data de 17 februarie 1945, în orașul Timișoara s-a înființat Centrul Regional pentru administrarea și lichidarea bunurilor Grupului Etnic German. Acest centru, care cuprindea și județele Caraș și Severin, se ocupa exclusiv cu identificarea și inventarierea bunurilor fostului Grup Etnic German, fiind înscris ca persoană juridică⁵³.

În baza mai multor măsuri legislative (*Jurnalul Consiliului de Miniștri* nr. 238, publicat în "Monitorul Oficial" nr. 37 din 15 februarie 1945, *Ordinul Casei de Administrare și Supraveghere a Bunurilor Inamice* nr. 5822 din 25 aprilie 1945, *Ordinul telegrafic* nr. 3395/1945 al Comisariatului General pentru Aplicarea Armistițiului și *Ordinul telegrafic* nr. 17496/1945 al Ministerului Afacerilor Interne – Serviciul pentru Aplicarea Armistițiului), de abia la începutul lunii noiembrie 1945 s-a stabilit structura organizatorică a Oficiului Județean Caraș al Bunurilor Inamice, aproape concomitent cu oficiul similar din județul Severin. De pildă, Mihail Jianu (șef de secție la Prefectura Caraș) a preluat conducerea Oficiului Județean al Bunurilor Inamice, care funcționa pe lângă Prefectura județului, iar Nicolae Dorogostaischi (angajat temporar în grad de impiegat, prin *Decizia Prefecturii Caraș* nr. 9092 din 1 septembrie 1945) asigura conducerea Biroului Bunurilor Urbane și a Biroului Întreprinderilor și, respectiv, Eustațiu Polianschi (de la Camera de Agricultură a județului Caraș) – conducerea Serviciului Bunurilor Rurale⁵⁴.

În conformitate cu art. 8 din Convenția de Armistițiu, în anul 1945 au fost blocate bunurile a 890 de cetățeni români absenteiști, cu domiciliul în județul Caraș, cu precădere etnici germani și maghiari din localitățile Steierdorfanina (648) și Oravița (182), care au părăsit teritoriul României, din diverse motive: teama de represaliile armatei sovietice, membri cotizanți ai G.E.G. și susținători ai armatei horthyste, membri ai Comunității Maghiare, colaboratori cu forțele de ocupație germane, funcționari în timpul regimului antonescian, foști SS-iști sau simpli soldați în armata germană, voluntari în organizația "Todt", membri în organizații paramilitare germane ș.a.m.d.⁵⁵. De asemenea,

în luna decembrie 1945, pentru supravegherea celor 18 imobile "inamice" părăsite de pe raza comunei Moldova Nouă au fost desemnați 16 custozi (dintre care 2 erau secretari la Ocolul Agricol, unul – căpitan la Compania de grăniceri, etc.), coordonați de un administrator⁵⁶.

În cursul anului 1945, în orașul Lugoj (reședința județului Severin – *n.n.*) s-a inventariat tot mobilierul aflat în localurile închiriate de G.E.G. (str. Regele Carol, nr. 12, str. Cuza Vodă, nr. 5 și str. Bisericii, nr. 12) de la particulari și care a fost predat în custodie organizațiilor locale ale Partidului Comunist, Partidului Social – Democrat și Apărării Patriotice⁵⁷. Tot acum, administratorul regional (Babici) l-a însoțit pe delegatul Comisariatului General pentru administrarea și lichidarea bunurilor G.E.G. (insp. R. Constantinescu) în deplasarea sa – în interes de serviciu – în județul Severin, pentru confiscarea celor 610 aparate de radio aflate în posesia etnicilor germani și maghiari⁵⁸.

Anul 1946 a adus o intensificare a activității organismelor care se ocupau de situația bunurilor "inamice". Numai în intervalul septembrie-decembrie 1946 Oficiul Județean Caraș al Bunurilor Inamice a încasat 15.677.608 lei, sumă provenită din: chiria caselor – 5.752.354 lei; chiria pentru folosirea mașinilor și uneltelor la ateliere – 1.510.100 lei; chiria pentru utilizarea mobilierului din locuințe – 1.005.975 lei; vânzarea recoltei pământului – 428.620 lei; contravaloarea vacilor comercializate la Centrul de Exploatare Caraș – 6.654.599 lei; contravaloarea fânului vândut Societății U.D.R. – 260.000 lei ș.a.⁵⁹. Merită amintit faptul că, în cursul anului 1946, Ilie Ursulescu (maistru la U.D.R.) a fost numit administrator de control al bunurilor inamice din orașul Reșița, iar Dumitru Buda – administrator al bunurilor gestionate de C.A.S.B.I. în comuna Moldova Nouă⁶⁰. De asemenea, Prefectura județului Severin – Serviciul Administrativ a emis o serie de *instrucțiuni*, pe baza constatărilor C.A.S.B.I., conform cărora "bunurile inamice sunt supuse zilnic unor distrugerii progresive, din partea țăranilor localnici, care au ajuns a constitui adevărate bande în convoaie de peste 100 căruțe și care se dedau la tăieri și furturi de material lemnos", autoritățile administrative și organele jandarmeriei locale

⁵² *Ibidem*, f. 21.

⁵³ *Idem*, *fond Prefectura județului Caraș – Administrația județului (1926-1949)*, d. 35/1945, f. 1, 4.

⁵⁴ *Idem*, *fond Prefectura județului Caraș – Oficiul județean al bunurilor inamice*, d. 3/1945-1946, f. 470-471.

⁵⁵ *Ibidem*, d. 8/1945, f. 1-892.

⁵⁶ *Ibidem*, d. 3/1945-1946, f. 601-602.

⁵⁷ DJTAN, *fond Grupul Etnic German din România*, d. 1/1945, f. 39-40.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 9, 11.

⁵⁹ DJCSAN, *fond Prefectura județului Caraș – Oficiul județean al bunurilor inamice*, d. 1/1946-1948, f. 1-7.

⁶⁰ *Ibidem*, d. 1/1945-1946, f. 37, 44.

fiind îndemnate să asigure – cu orice preț – paza pădurilor menționate⁶¹.

În anul 1947 Oficiul Județean Caraș al Bunurilor Inamice a avut încasări în valoare de 95.439.852 lei, de 6 ori mai mari decât în anul precedent⁶². De asemenea, în ziua de 28 martie 1947 grădinile cu pomi fructiferi și fânețele cetățenilor români absentești din Oravița au fost adjudecate – prin licitație publică – de primărie și de unii particulari din localitate, la prețul de 21.523.000 lei⁶³.

În intervalul ianuarie – septembrie 1948 Oficiul Județean Caraș al Bunurilor Inamice a înregistrat încasări însumând 359.832 lei stabilizați⁶⁴. Deși în județul Caraș erau, încă, în curs de inventariere bunurile a 572 de persoane considerate “inamice”, în baza *decretului* nr. 228 pentru desființarea Comisiei ministeriale pentru executarea Tratatului de Pace, la 14 octombrie 1948 s-a constituit Comisia Județeană Caraș de lichidare C.A.S.B.I., alcătuită din mai mulți funcționari publici: Tiberiu Deheleanu (delegatul Prefecturii Caraș), Ion Iucu (delegatul Administrației Financiare Caraș), Ion Ciortuz (delegatul Consiliului Sindical Județean), Eva Novacovici (primarul orașului Oravița) și Mihail Jianu (șeful Oficiului Județean al Bunurilor Inamice, de pe lângă Prefectura județului Caraș). Membrii supleanți ai comisiei amintite erau: Vasile Minciună (pretor, delegatul Prefecturii Caraș), Ilie Cristea (șef de birou la Administrația Financiară Caraș, delegatul Administrației Financiare), Vasile Săbău (delegatul Consiliului Sindical Județean) și Serafim Iovescu (delegatul Primăriei Oravița). La ședințele Comisiei de lichidare urma să fie invitat și un membru din Biroul Județean al Partidului Muncitoresc Român⁶⁵. La finele anului 1948 Comisia Județeană Caraș de lichidare C.A.S.B.I. a atribuit 27 de bunuri mobile și 12 bunuri imobile aparținând absenteștilor, prin licitație publică, unor categorii sociale considerate “defavorizate” (muncitori și funcționari), organizații politice (Partidul Muncitoresc Român, Uniunea Tineretului Muncitor, Frontul Plugarilor, Consiliul Sindical Județean și Uniunea Femeilor Democrate din România), societăți industriale (SOVROM – TRANSPORT) și instituții administrative și de cultură (Primăria orașului Ora-

vița, Cercul Teritorial Caraș, Ateneul Popular din Oravița, etc.)⁶⁶. Conform unei *statistici*, în anul 1948 etnicii germani din județul Severin (9.419) dețineau: 2.408 imobile de locuit (Darova – 430, Pietroasa Mare – 283, Gărâna – 235, Brebul Nou – 226, Știuca – 209, etc.), 19 întreprinderi industriale (Orșova – 4 ș.a.), 33 societăți comerciale (Făget – 9, Orșova – 7, Darova – 5 ș.a.m.d.), 76 de alte instituții și întreprinderi (Făget – 36, Darova – 21, Orșova – 14, etc.), 6.183,4 ha teren arabil (Știuca – 1.483 ha, Darova – 1.085 ha, Bethausen – 1.021 ha ș.a.), 1.491 ha livezi (Bethausen – 1.439 ha ș.a.m.d.), 2.314,5 ha fânețe (Brebul Nou – 807 ha, Gărâna – 772 ha, etc.), 1.161 ha pășuni (Brebul Nou – 368 ha, Darova – 258 ha, Gărâna – 241 ha, Știuca – 215 ha ș.a.), 183 ha vii (Darova – 115 ha ș.a.m.d.), 182 ha păduri (Darova – 105 ha, Știuca – 74 ha, etc.), 58,5 ha teren neproductiv (Știuca – 33 ha, Bethausen – 25,2 ha ș.a.) și 0,8 ha loc de casă (Făget – 0,8 ha)⁶⁷.

O categorie aparte o reprezentau *firmele industriale și comerciale “inamice”* (cu precădere cele germane), aflate sub incidența legilor în vigoare. De pildă, pornind de la faptul că 691 de acțiuni ale U.D.R. – ului, cea mai mare societate industrială din județul Caraș, au fost transferate pe numele unor etnici germani în intervalul 1 februarie – 1 septembrie 1944, deși ponderea acestora era mai mică de 20% din capitalul social și conducerea firmei a solicitat – pe un ton imperativ – ministrului de resort neincluderea uzinei în rândul firmelor “inamice”, la 23 octombrie 1944 a fost desemnat un administrator de supraveghere la întreprinderea reșițeană (generalul C. Petrescu), care a activat – în baza *deciziei* nr. 63202 a Ministerului Economiei Naționale – până la 15 februarie 1945 (cu o retribuție lunară de 257.333 lei lunar), urmat de avocatul I. B. Seber, recomandat de Ministerul Industriei și Comerțului prin *decizia* nr. 13283 din 31 mai 1945 (cu un salariu lunar de 1.299.600 lei, în condițiile inflației galopante), până la 9 decembrie 1946, odată cu includerea unor reprezentanți sovietici în Consiliul de Administrație al societății amintite⁶⁸. De asemenea, conform *deciziei* nr. 67239 din 4 noiembrie 1944, emisă de Ministerul Economiei Naționale, au fost numiți administratori de supraveghere la mai multe firme de pe cuprinsul județului

⁶¹ DJTAN, *fond Prefectura județului Severin*, d. 2/1945, f. 1.

⁶² DJCSAN, *fond Prefectura județului Caraș – Oficiul județean al bunurilor inamice*, d. 1/1946-1948, f. 8-26.

⁶³ *Ibidem*, d. 6/1947, f. 1.

⁶⁴ *Ibidem*, d. 1/1946-1948, f. 28-42.

⁶⁵ *Ibidem*, d. 2/1948, f. 85-86.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 73-76.

⁶⁷ DJTAN, *fond Prefectura județului Severin*, d. 50/1948, f. 84.

⁶⁸ DANIC, *fond Ministerul Economiei Naționale – Direcția Controlul Capitalului*, d. 16/1944, f. 1, 4, 31, 62, 65.

Severin: Pielăria "Lugojana" Lugoj și "K. Kissela" – Industrie de Pielărie Lugoj (Victor Bârlea); "Industria de Bumbac Lugoj" (Filaret Barbu); "Fabrica de Calapoade Lugoj" (Corneliu Antal); "Industria Hold și Rotsching, țesătorie mecanică Lugoj" (Constantin Totir); "Industria de Lemne Stockel & Co. Lugoj" (Ioan Fonoș); "Frații Thumere, atelier de cuțite Lugoj" (Nicolae Pătruț); "Iosif Kern – manufactură" Lugoj (Florian Cărmidă); "Engbarth – magazin optic" Lugoj (Alexandru Novac); "Comerțul Lugojan – coloniale" Lugoj (Vasile Vodă, în locul profesorului A. Brânzei, al cărui mandat încetase); Librăria "Littera" Lugoj (Gheorghe Iancu); "Filip Roth și Braun" Caransebeș (Nicolae Brânzei); "Eugen Azzola și V.-va. Rujinschi Ferdinand" Cireșa (Ilie Ponoran)⁶⁹.

Controlul statului asupra firmelor "inamice" s-a intensificat în cursul anului 1945. Deși, în județul Caraș, cu excepția societății "Margina" Reșița (cu exploatare la Valea Minișului și Reșița, afiliată la Camera de Comerț și Industrie Timișoara), capitalul "inamic" (german și maghiar) avea o pondere scăzută (sub 20%) la celelalte întreprinderi industriale și comerciale din zonă, la începutul anului 1945 s-a format o comisie specială, însărcinată cu "administrarea bunurilor și fondurilor comerciale ale cetățenilor români plecați pe teritoriu inamic", firmele comerciale aparținând acestora urmând să fie radiate din Registrul Comerțului⁷⁰. Pe teritoriul județului Severin își desfășurau activitatea 342 întreprinderi comerciale, de diverse profiluri (atelieri fotografice, băcăni, mori, croitorii, comerț mixt, comercializare lemne de foc, vânzare băuturi spirtoase și hrană, articole electrotehnice și mecanice, frizerii, cosmetice, măcelării, farmacii, cofetării, restaurante, etc.), cu proprietari de etnie germană, majoritatea concentrate în localitățile Lugoj (118), Caransebeș (40) și Orșova (36). Cele mai importante erau: "Dunărea" – magazin S.A. Orșova; "Wesztermayer Pavel – fabrică de sodă (sifon)" Lugoj; "Toth Filip – manufactură-croitorie de haine bărbățești și comerț mixt" Caransebeș; "Konrad Rudolf – mijlocire de afaceri comerciale și comerț cu lemne de foc" Lugoj; "Glück Carol – brutar și fabricant de ape gazoase" Căvărân; "Succesorii lui Adalbert Blaschek și Francisc Galli – articole electrotehnice, mașini de cusut și de scris, articole sportive, etc." Caransebeș; "Swoboda

Iuliu – arhitect-constructor și antreprenor" Orșova; "Gutschmied Ludovic – ceasornicărie, articole de menaj, obiecte de cristal și optice" Caransebeș; "Faszy Iosif – comerț mixt cu băuturi spirtoase și produse C.A.M." Orșova; "Smerekar Adalbert (proprietar al hotelului "Dacia") – băcănie, băuturi spirtoase, restaurant, cereale și derivate" Orșova; "Handl B. Iosif – tipografie, librărie, manufactură de încălțăminte, confecții de dame și bărbați, pălării, galanterie, etc." Orșova; "Fazekas Iosif – fabrică de ape gazoase" Orșova; "Gyűjtő Iosif – sticlărie, porțelanuri, sobe de teracotă, geamuri și rame, fierărie pentru mobile și binale, articole de menaj și fier" Orșova; "Billey Rudolf – fabrică de ape gazoase" Orșova; "Pfeffer Andrei – restaurant și cârciumă" Lugoj; "Hamerac Francisc – tutungerie și ziare" Caransebeș; "Rekasi Francisc – electrotehnice și articole tehnice, radiofonice" Lugoj; "Volk Ioan – restaurant, hotel și cafenea" Făget; "Engbarth Gheorghe (Ocularium) – articole optice și fotografice, parfumerie, galanterie și instrumente muzicale" Lugoj; "Sammhammer Gheorghe – băcănie, tutungerie, comerț cu pâine, bomboane, fructe, coloniale, alimente, cereale, făină, vopsele, cuie, etc." Orșova; "Bastius Ervin – bijuterii, ceasornice, articole menaj, etc." Caransebeș; "Bossel Eugen – agenție teatrală și birou de afișare a reclamelor" Lugoj; "Kokai Iuliu – articole de modă bărbătească, stofe, pălării, lenjerie, articole militare și uniforme" Lugoj; "Schnur Mihai – cherestea și articole de construcție" Balint; "Schneider Emil – restaurantul și cafeneaua <Central>" Caransebeș ș.a.m.d. Mulți dintre proprietari au lăsat afacerile în mâinile altor membri ai familiei sau au fost nevoiți să accepte numirea de administratori de supraveghere pe lângă firmele lor⁷¹. Pe parcursul anului 1945, ministerul de resort a desemnat administratori de supraveghere la o serie de firme, catalogate drept "inamice", din județele Caraș și Severin, precum: "Frații Feher" s.i.n.c. Reșița (arh. Gh. Răureanu, după încetarea mandatului lui Iuliu F. Radu, numit la 13 decembrie 1944, urmat – la rândul său – de Dumitru Manole, din 1 iunie 1945, Constantin Gorea, din 21 decembrie 1945, cu un salariu lunar de 117.500 lei și Ioan Șofeia, din 15 aprilie 1946, cu o retribuție lunară de 180.000 lei), "Frații Bayer" s.i.n.c. Reșița (Ion Iuga, înlocuit de Petru Dumitru la 22 ianuarie 1946), "L. Bloch" s.i.n.c. Reșița (ing. Al. Panu, urmat de

⁶⁹ Ibidem, d. 313/1945, f. 47.

⁷⁰ DJCSAN, fond Prefectura județului Caraș – Oficiul județean al bunurilor inamice, d. 3/1945-1946, f. 143.

⁷¹ DJTAN, fond Camera de Comerț și Industrie Lugoj – secretariat-administrativ, d. 205/1945, f. 9-28.

Trandafir Lugojonel la 30 august 1945), “Fr. Markovschi” Reșița (Gh. Ardeleanu) și “Rausch Mihai – articole tehnice” Bocșa Montană (Ion Boruleanu, succedat în funcție de Petru Loga) – 27 februarie 1945⁷²; “Moara Fuchs” din comuna Cacoveni, jud. Caraș (Constantin N. Enciulescu) – 27 septembrie 1945⁷³; Boiangeria “Frații Bayer și Bloch” Reșița (Niculae Fătu) – 28 septembrie 1945⁷⁴; Fabrica de piepteni “Iosif Riess” Lugoj (Corneliu Roșu) – 23 noiembrie 1945⁷⁵; morile “Weber” din Bocșa Română (Niculae Bogdan Humă), “Ernest” din Moldova Veche (Ion Mogoș), “Fuchs” din Cacoveni (Ion Bălan) și “Stürmer” din Moldova Nouă (Pavel Epure), precum și firma “Kiszela Carol” S.A. Lugoj (Titus I. Moga) – 5 decembrie 1945⁷⁶.

La începutul anului 1947 au fost scoase de sub incidența administratorilor de supraveghere un număr de 20 de întreprinderi comerciale și industriale din cuprinsul Camerei de Comerț și Industrie Lugoj, printre care: manufactura lui Filip Kern, librăria “Patria” (proprietar Ecaterina Doroghi), magazinul “Optica” (proprietar Cornel Muhos), librăria “Littera” (proprietar Dumitru Moise), galanteria și manufactura lui Iosif Kern, cofetăria “Mignon” (proprietar Robert Stetin), “Color” – vopsitorie mecanică ș.a.m.d.⁷⁷.

În luna iunie 1947 s-a făcut o statistică a firmelor industriale din județele Caraș și Severin a căror activitate se desfășura încă sub controlul administratorilor de supraveghere: “Antoniou și Francisc Schenchenstein, fabrică de ape gazoase și gheață” Reșița (Petre Bondoc), Banca Comercială și Industrială Oravița (av. Paul Păpășilă), Cassa de Păstrare și Banca de Credit s.i.n.c. Bocșa Montană (Sabin Moată), Cassa de Păstrare S.A. Oravița (Gheorghe Balașiu), “Frații Feher – fabrică de celuloid” Reșița (Ion Sofian), moara “Ernest” Moldova Veche (Puiu Roșu), moara “Stürmer” Moldova Nouă (M. Teodorescu), moara “Preisich” Zlatița (Silviu Roșu), moara “Eckl” Oravița (Gogu Mateescu), moara “Wiesenz Gheorghe” Berzovia (Gheorghe Telescu), moara “Iosif Ortman” Tirol (Marius Sola), moara “Riesz Petre” Valeapai (Ion Damian) și moara “Fuchs” Cacoveni (col. I. Bălean) – județul Caraș⁷⁸;

“Banatul”, industrie textilă Lugoj (Simion Bogdănescu), “Barth Carol”, fierărie Lugoj (Alexandru Nadolin), “Bibel” S.A., industrie de marmură Ruschița (Valeriu Anghel), “Dunărea” S.A. Orșova (Ilie Cucu), “Eșelnița”, țesătorie Orșova (Iuliu Weill), “Hahn & Stahl” Caransebeș (Moise Trică), Fabrica de Calapoade S.A. Lugoj (Emilian Șoșdean), Industria Textilă S.A. Lugoj (Eugen Wiener), Pielăria “Lugojana” S.A. Lugoj, proprietar Rossmann (Traian Ilcău), “Primatex” Lugoj, țesătorie, proprietar Edmund Höffer (Ștefan Klein), Minele de Cuarț și Feldspath S.A. Teregova (Valeriu Seracin), “Muschong D. & Co.” S.A. Lugoj, fabrică de țiglă (Gheorghe Vremescu), moara “Meininger” Coștei (Octavian Jucu), Moara și Țesătoria S.A. Lugoj (Dumitru Goangă), moara “Pangl & Co.” Sacul (Ion Murgoi), “Kern Filip”, magazin de textile Lugoj (Nicolae Lintea), “Riess Iosif”, fabrică de piepteni Lugoj (Ioan Lungulescu), “Schramm, Hüttl & Schmidt”, uzină metalurgică Topleț (Eugen Radamovschi), Țesătoria “Szendersky” Lugoj (Adalbert Osz), Pielăria “Schultz & Co.” Lugoj (Emeric Reinbach), moara “Dassinger Terezia” Jupa (Victor Frâncu), “Mundus-Borlova-Armeniş” S.A. Caransebeș (Francisc Karek), “Textor”, industrie textilă Lugoj (Nicolae Vartic), Industria Pielii “Tramepa” S.A. Lugoj (Irma Iszac) și “Westermayer”, fabrică de ape gazoase Lugoj (Ion Buduca)⁷⁹.

O altă metodă punitivă la adresa etnicilor germani a fost internarea în lagăre de muncă forțată de pe cuprinsul României. Autoritățile autohtone îi folosiseră pe germani la muncă forțată în unele zone ale țării, cu câteva luni înainte de a fi fost emis ordinul Comisiei Aliate de Control (de fapt, *adresa* nr. A 192, din 19 februarie 1945, prin care se solicita – pe un ton ultimativ – Președinției Consiliului de Miniștri al României să dea în urmărire pe toți germanii sustrași de la mobilizare pentru lucru în U.R.S.S., să-i aresteze și să-i organizeze în batalioane de muncă pe teritoriul țării). Prin *Instrucțiunile* Marelui Stat Major nr. 66000, din 6 septembrie 1944, care dispuneau ca germanii să fie lăsați în unitățile de luptă ale armatei române în proporție de numai 7%, s-a cerut ca restul germanilor mobilizați să fie transferați în detașamentele de lucru ale armatei. În asemenea formațiuni de muncă din subordinea Ministerului de Război nu se aflau încadrați doar ostași de origine germană, dar, în urma aplicării ordinului din 6 septembrie 1944, numărul lor a sporit simțitor. Concomitent, în toamna anului 1944,

⁷² DANIC, *fond Ministerul Economiei Naționale – Direcția Controlul Capitalului*, d. 73/1945, f. 56, 88; *Ibidem*, d. 14/1945, f. 126, 408.

⁷³ *Ibidem*, d. 14/1945, f. 158.

⁷⁴ *Ibidem*, f. 160.

⁷⁵ *Ibidem*, f. 304.

⁷⁶ *Ibidem*, f. 335, 338.

⁷⁷ DJTAN, *fond Camera de Comerț și Industrie Lugoj – secretariat-administrativ*, d. 234/1947, f. 11.

⁷⁸ *Ibidem*, f. 4.

⁷⁹ *Ibidem*, f. 3.

când județul Arad și o parte a Banatului au fost ocupate de trupele germano-maghiare, acestea au produs mari stricăciuni, în special de poduri, de căi ferate și de șosele. După alungarea armatelor inamice, autoritățile administrative din județele respective au concentrat pentru lucru populația de origine germană din regiune, în vederea reparării lor⁸⁰. Criteriile pe baza cărora etnicii germani din România erau selectați pentru muncă forțată sau exceptați de la ea au fost, la început, identice cu cele stabilite de Comisia Aliată (Sovietică) de Control pentru germanii deportați în U.R.S.S. În detașamente trebuiau încadrați toți etnicii germani capabili de muncă, bărbați și femei cuprinși în limitele de vârstă indicate de Comisia Aliată, neținându-se seama de orientarea lor politică din trecut. Excepția unor persoane înregimentate în partide politice de stânga s-a făcut extrem de rar și numai cu acordul departamentului de resort⁸¹.

În baza *ordinului* nr. 12002 din 26 august 1944, primit de la Inspectoratul Regional Timișoara, la începutul lunii septembrie au fost internați în lagăr un număr de 6 etnici germani, foști conducători ai Grupului Etnic German din Oravița și 5 etnici maghiari, foști conducători ai Comunității Maghiare din aceeași localitate; *ordinul* prevedea să fie ridicați și internați toți conducătorii Grupului Etnic German și ai Comunității Maghiare, precum și toți cei care erau capabili să organizeze o mișcare de rezistență pe plan local. După trimiterea acestora în lagăr, s-a procedat la trierea populației germane și maghiare din Oravița, cu scopul de a selecționa pe toți cei ce urmau a fi internați în lagăr; după ocuparea localității de către trupele germane, la sfârșitul lunii septembrie și începutul lunii octombrie 1944, organele administrative românești s-au refugiat la Reșița, iar etnicii germani și maghiari care urmau să fie internați în lagăr au părăsit țara odată cu trupele germane, inclusiv 17 legionari de etnie română. În total, până în luna noiembrie 1944, pe raza Legiunii de Jandarmi Caraș au fost internați în lagăr un număr de 127 germani și 2 maghiari (a fost exceptată o singură bătrână, în vârstă de 69 de ani, netransportabilă, din comuna Liubcova, "supusă" maghiară de etnie sârbă)⁸².

La 10 ianuarie 1945, când a fost declanșată campania de deportări, un număr de 5.419 etnici germani se aflau mobilizați în armata română. Dintre aceștia, 1.119 se găseau pe front, încadrați în unități de luptă și în formațiuni de servicii, ca meseriași în funcții absolut necesare forțelor combatante, 2.850 erau concentrați în detașamente de lucru din zona interioară, 1.000 în cinci batalioane de lucru pentru refacerea și întreținerea căilor ferate și a drumurilor, iar 450 în batalioane de drumuri. Întrucât în perioada deportării, în unele județe, numărul germanilor dispăruți sporea vertiginos, la 18 ianuarie 1945, Ministerul Afacerilor Interne a introdus, prin *ordinul* nr. 21619, un control riguros al deplasării germanilor dintr-o localitate în alta; aceasta era permisă numai cu certificate de călătorie eliberate de organele polițienești și ale jandarmeriei locale, care trebuiau și să țină persoanele respective sub supraveghere discretă. În ziua de 19 ianuarie 1945 colonelul Alexeev, din cadrul N.K.V.D., a convocat – la sediul Comandamentului sovietic – pe comandantul Detașamentelor de lucru Căi Ferate, cerându-i să predea delegaților sovietici, la prezentarea acestora la sediile detașamentelor, pe toți ofițerii, subofițerii și soldații încadrați în ele, cu excepția celor de la detașamentele nr. 62 Șercaia, nr. 60, 65 și 67 din Câmpia Turzii, astfel că în zilele următoare germanii din majoritatea unităților de lucru ale armatei au fost deportați în U.R.S.S.⁸³.

În *ordinul* nr. 54934 din 24 februarie 1945 al Inspectoratului General al Jandarmeriei erau prevăzute următoarele *excepții*: muncitorii din fabrici, a căror ridicare sau scutire trebuia hotărâtă de către o comisie compusă din comandantul legiunii, șeful poliției din orașul de reședință, delegatul întreprinderii respective și delegatul sindicatului muncitorilor din întreprindere, ultimul cu vot consultativ. Românele măritate cu germani, etnicele germane măritate cu români, călugării și călugărițele, germanii apatrizi din Vechiul Regat veniți în țară înainte de 1916, care au adus în România capitaluri mari, întemeind industrii sau case de comerț ce au produs venituri însemnate pentru țară, cei exceptați prin tabellele solicitate organelor de ordine publică din județe de Ministerul Afacerilor Interne și aprobat de vicepreședintele Comisiei Aliate (Sovietice) de Control, generalul Vinogradov, și femeile cu copii mai mici de 1 an erau de asemenea scutiți de prestarea muncii obligatorii. Fiecare detașament trebuia să aibă 1.000 de bărbați și 50 de femei, acestea din

⁸⁰ Dumitru Șandru, Etnicii germani și detașamentele de muncă forțată din România. 1944-1946, *Arhivele Totalitarismului* (în continuare *Atot*), București, III, 1, (1995), 26.

⁸¹ *Ibidem*, 29.

⁸² DJCSAN, fond Prefectura județului Caraș – Administrația județului (1926-1949), d. 31/1944, f. 59-60, 62.

⁸³ Dumitru Șandru, *op. cit.*, 27-28.

urmă fiind încadrate în ele cu sarcina de a se ocupa de prepararea hranei, de întreținerea și de spălarea lenjeriei, etc. Pentru repartizarea plutonelor necesare unităților de muncă obligatorie ce erau propuse a se crea, Ministerul Afacerilor Interne intervenise deja la Ministerul de Război. Germanii strânși în vederea formării detașamentelor se hrăneau pe cont propriu până în momentul în care primeau ordinele de la Serviciul Lagărelor pentru repartizarea lor la muncă. De la această dată întreținerea și cazarea lor intrau în sarcina instituțiilor sau întreprinderilor pentru care ar fi lucrat⁸⁴.

La câteva zile de la primirea ordinului nr. A 192, Ministerul Afacerilor Interne a dat dispoziții Direcției Generale a Poliției, Prefecturii Poliției Capitalei și Inspectoratului General al Jandarmeriei, cu *ordinul* nr. 15458 din 25 februarie 1945, să mobilizeze pentru muncă pe teritoriul României pe cetățenii români de origine germană, pe cei din mediul rural prin organele jandarmeriei, iar pe cei din mediul urban prin organele polițienești. Organizarea pe batalioane sau pe colonii de muncă a fost încredințată Comandamentului General al Teritoriului, care acționa, la nivelul județelor, prin Cercurile Teritoriale. Poliției și Jandarmeriei le-au fost cerute tabele cu toate persoanele mobilizabile – bărbați în vârstă de la 17 la 45 de ani și femei între 18 și 30 de ani – ce trebuiau înaintate cercurilor teritoriale respective, în vederea organizării batalionelor. Comandamentul General al Teritoriului, de pe lângă Marele Stat Major, a dat dispoziții cercurilor teritoriale județene, cu *ordinul* nr. 79842, din 28 februarie 1945, să încadreze pe bărbații mobilizabili în vârstă de 17 - 45 de ani în formațiuni de muncă și să utilizeze detașamentele ce ar fi fost create în țară în vederea executării lucrărilor de căi ferate, drumuri, poduri, etc. Detașamentele erau puse sub controlul direct al Marelui Stat Major. Pentru organizarea unităților de muncă obligatorie compuse din femei de origine germană, Comandamentul General al Teritoriului, din cadrul Marelui Stat Major, a transmis, la 20 martie 1945, cercurilor teritoriale județene, *ordinul* nr. 706033, solicitând ca aceste unități, alcătuite din femeile ce erau predate cercurilor teritoriale de către organele polițienești și de jandarmerie, să fie puse, prin prefecturile de județe, la dispoziția autorităților de stat care aveau nevoie de întrebuintarea lor la diferite munci. Unitățile, cu efective de 50-100 de femei, trebuiau utilizate la lucrări de căi ferate, la întrețineri de drumuri, în spitale, în fabrici, la lucrul câmpului, etc. Durata

zilei de muncă era stabilită la 8-10 ore, cu plata la prețul zilei, din care se reținea costul hranei și al cazării. Constituirea unor asemenea formațiuni de lucru, compuse în exclusivitate din femei, nu este atestată, însă, de nici un izvor documentar⁸⁵. Planul mobilizării etnicilor germane din județele Caraș și Severin cădea în atribuțiile Cercului 7 Teritorial⁸⁶. De pildă, numai în luna aprilie 1945, organele polițienești din Oravița și Reșița au predat Cercului Teritorial Caraș un număr de 4 germani (3 bărbați și o femeie)⁸⁷.

Într-o *adresă* a Poliției de Reședință Oravița – Biroul Poliției de Siguranță către Prefectura județului Caraș, din 13 iunie 1945, erau precizate alte *exceptii* de la mobilizare pentru lucrul de folos obștesc în interiorul țării: germanele căsătorite cu evrei; germanele căsătorite cu sârbi, care au făcut parte din Grupul Slav; germanii căsătoriți cu evreice⁸⁸. Tot în cursul lunii iunie 1945, în comuna Anina s-a înființat un lagăr de muncă, în care au fost internați germanii din județ care au părăsit țara (împreună cu trupele germane în retragere – *n.n.*) și s-au întors, “spre a fi puși la muncă în minele de cărbuni”⁸⁹. O nouă *adresă*, trimisă de Ministerul Afacerilor Interne – Serviciul Lagărelor Prefecturii județului Severin, la data de 10 august 1945, preciza faptul că nu se aprobau – sub nici o formă – concedii pentru cetățenii români de origine etnică germană, internați la muncă obligatorie⁹⁰. Deși au fost consemnați 1.353 de foști membri G.E.G., dintr-un total de 6.408 etnici germani⁹¹, în anul 1945 au fost internați numai 19 germani – de pe raza județului Severin – în lagărul de la Târgu Jiu, iar 2 au fost exceptați din motive de sănătate; numărul foarte scăzut de etnici germani internați se datora deportărilor masive și faptului că majoritatea etnicilor germani din zonă erau considerați “pașnici, fără a prezenta un pericol pentru siguranța statului”⁹².

La începutul anului 1946, un număr de 29 de femei, cu vârste cuprinse între 18-28 ani, dintre care 4 căsătorite, de origine etnică variată (11 germane, 6 cehoalice, 10 slovace, o poloneză și o româncă) și 43 de bărbați, cu etatea de 18 - 45 ani, toți etnici germani, de pe cuprinsul județului

⁸⁵ *Ibidem*, 27.

⁸⁶ DJCSAN, *fond Prefectura județului Caraș – Administrația județului (1926-1949)*, d. 32/1945, f. 42.

⁸⁷ *Ibidem*, f. 46-47.

⁸⁸ *Ibidem*, f. 18.

⁸⁹ *Ibidem*, d. 36/1945, f. 12.

⁹⁰ DJTAN, *fond Prefectura județului Severin*, d. 1/1945, f. nenumărată.

⁹¹ *Idem*, *fond Legiunea de Jandarmi Severin*, d. 65/1946, f. 120.

⁹² *Ibidem*, d. 66/1945, f. 3.

⁸⁴ *Ibidem*, 31.

Caraș, au fost încadrați în Detașamentul de muncă U.D.R. Anina⁹³. În primul semestru al aceluiași an, 29 de femei germane (Darova – 14, Sălbăgel – 7, Petroasa Mare – 6, Boldur – 1, Jena – 1) din județul Severin au fost repartizate – pentru muncă obligatorie – la Spitalul de Stat din Lugoj⁹⁴, iar, în baza *ordinului* Inspectoratului General al Jandarmeriei nr. 34766 (27 iunie 1946), 30 de etnici germani severineni (Darova – 7, Ferdinand – 5, Petroasa Mare – 3, Sălbăgelul Nou – 3, Nădrag – 3, Știuca – 3, Bethausen – 2, Cireșa – 1, Brebul Nou – 1, Voislova – 1 și Rusca Montană – 1), cu diverse meserii (12 agricultori, 4 laminatori, 2 funcționari particulari, 2 mecanici, 1 subinginer, 1 zidar, 1 fierar, 1 tinichigiu, etc.), au fost trimiși – pentru muncă obligatorie – la Primăria municipiului Galați⁹⁵. Exemplele sunt numeroase în acest sens, dar ne-am oprit asupra celor mai semnificative.

Acțiunea de ridicare și deportare a etnicilor germani din România s-a făcut începând cu luna ianuarie 1945. În total, din România, Ungaria și Iugoslavia au fost deportați în U.R.S.S. circa 165.000 de germani. Cei mai mulți dintre ei au rămas vreme de cinci ani în peste 200 de lagăre de muncă din Donbass, Caucaz și Ural. Împreună, însă, cu deportații din răsăritul Germaniei se ajunge la o cifră ce depășește o jumătate de milion⁹⁶.

La 6 ianuarie 1945 Comisia Aliată trimite *ordinul* nr. 031 către Consiliul de Miniștri privind mobilizarea pentru lucru a locuitorilor germani. În ordin se specifică faptul că, în perioada 10-20 ianuarie 1945, urmează să fie mobilizați la muncă toți cei apti, indiferent de cetățenia lor. Femeile care au copii sub 1 an urmau a fi exceptate. Cei mobilizați trebuiau să aibă asupra lor îmbrăcăminte de iarnă, bocanci, cămăși, lenjerie de pat, cuțit și furculiță, obiecte sanitare, hrană pentru 15 zile, greutatea acestora nedepășind 20 de kg. Cei mobilizați vor avea dreptul să scrie sau să primească scrisori sau colete poștale. Cei care nu se vor supune, ca și familiile lor sau cei care-i vor ajuta să se sustragă deportărilor vor fi aspru sancționați. Începând cu 3 ianuarie 1945 a sosit – în fiecare reședință de județ – un ofițer sovietic, pentru coordonarea operației de adunare a celor internați. Poliția și autoritățile de stat trebuiau să dea tot concursul solicitat. Cei concentrați au fost duși la niște locuri de adunare, iar hrana a fost asigurată 2-6 zile de autoritățile române. Locurile de adunare erau situate neapărat lângă o stație de

cale ferată. La 8 ianuarie, Direcția Poliției de Siguranță dă *ordinul telegrafic* nr. 32974 către Inspectoratele regionale în care sunt precizate următoarele categorii de *exceptați*: femei căsătorite cu români, copii rezultați din tată român și mamă minoritară, incapabili de muncă, infirmi și bolnavi complet netransportabili, soțiile de origine etnică română. Se ridicau minoritari înscrși în partidele de stânga, specialiști din întreprinderi de stat, copii rezultați din căsătoria între un tată minoritar și mamă româncă. De asemenea, convoaiele celor internați se organizau de către poliția din zonele respective. La 10 ianuarie 1945 un *ordin telefonic*, nr. 33224, tot către Inspectoratele regionale, arăta că mobilizarea se face după planurile întocmite ulterior și la termenele stabilite de delegatul Comisiei Aliate. Mobilizarea se făcea sub conducere românească, și sub controlul sovietic. În cazul întreprinderilor se va decide, de către un delegat al fiecărei fabrici, care dintre muncitori vor fi exceptați în raport cu necesitățile de lucru. Vor fi exceptate călugărițele, cu excepția surorilor de caritate, germanii apatrizi veniți în țară înainte de 1916 și care au legătură cu familii românești sau cei care au produs venituri mari pentru țară⁹⁷.

În ziua de 13 ianuarie 1945 – când arestările deja începuseră la București și Brașov – guvernul Rădescu a înaintat o *notă de protest* Comisiei Aliate de Control din România, personal vicepreședintelui acesteia, generalul Vinogradov. Principalele *argumente* invocate au fost: 1) convenția de armistițiu nu cuprindea nici o prevedere referitoare la deportări sau muncă forțată; 2) deportările vor avea grave consecințe economice, întrucât întregi ramuri industriale vor fi paralizate; 3) ar fi trebuit luată în considerare situația femeilor rămase la casele lor și a copiilor, adică și aspectul umanitar al problemei. Desigur, nota trimisă de guvernul român nu a avut nici un efect⁹⁸.

La 18 ianuarie 1945 este dat publicității *comunicatul* Președinției Consiliului de Miniștri, în care se arată următoarele: se aduce la cunoștința populației de origine etnică germană, că vor fi ridicați din *ordinul* Înaltului Comandament sovietic, pentru a fi duși în locurile unde se simte nevoie de brațe de muncă. Se vor ridica următoarele categorii de cetățeni: bărbați de la 17-45 de ani și femeile între 18-30 de ani, în afară de cele care au copii sub un an. După ce ajung la locul de destinație, familiile vor fi înștiințate și autorizate să scrie și să le trimită pachete. Ridicarea are un caracter provizoriu, întrucât este dată de nevoile de muncă pentru necesitățile războiului.

⁹³ DJCSAN, *fond Consiliul Popular al orașului Anina (1885-1950)*, d. 51/1944, f. 207, 209.

⁹⁴ DJTAN, *fond Legiunea de Jandarmi Severin*, d. 100/1946, f. 12.

⁹⁵ *Ibidem*, f. 99.

⁹⁶ Dumitru Hâncu, *Drame postbelice. Deportarea germanilor din sud - estul Europei*, *Malst*, București, anul XXXIII. (1999), nr. 12 (393), 57.

⁹⁷ Dorin Dărăban, *Acțiunea și cauzele deportării etnicilor germani din România*, *Sargeția*, Deva, XXVI/2, (1995-1996), 630.

⁹⁸ Dumitru Hâncu, *op. cit.*, 58.

Trei săptămâni mai târziu, la 9 februarie 1945 este dat publicității un nou *comunicat*, în care se arată următoarele: se răspândesc tot felul de versiuni de către indivizi interesați, care au găsit – cu acest prilej – un mijloc de afaceri necinstite. Nu s-a schimbat nimic din precedentul comunicat. Nu este vorba de o nouă ridicare, lumea să stea liniștită. Toți cei care răspândesc știri alarmante sau pretind că au posibilitatea să facă intervenții în scop de exceptare a unora din cei care sunt în categoria celor care urmează să fie ridicați nu sunt decât indivizi necinstiți care caută să extorcheze pe cei naivi. Să nu li se dea crezare și să se ceară arestarea lor⁹⁹.

La 12 aprilie 1945 ministrul Afacerilor Interne dă *ordinul circular nr. 278*, în care se cere verificarea germanilor exceptați de la deportare. Astfel, au mai fost exceptați – de la ridicare – și preoții, călugării, ofițerii, subofițerii, maiștri, trupa-activi sau în rezervă-aflați sub arme. Toți cei care au fost descoperiți că au scăpat prin fraudă sau abuz au fost predați Cerculilor teritoriale, pentru a fi încadrați în batalioanele de muncă din interiorul țării. Vinovații pentru exceptările neregulate au fost arestați și deferiți justiției.

Acțiunea de deportare a început la București în 10 ianuarie 1945, Brașov – 11 ianuarie, Sibiu – 12 ianuarie, Timișoara – 13 ianuarie, Brăila – 3 februarie ș.a. Asupra numărului celor deportați planează încă multe incertitudini datorită faptului că lipsește numărul exact al celor morți în lagăre, cei neidentificați în arhive, cei emigrați în Germania sau morți acasă și care nu au avut sau nu au mai rămas urmași și, în final, cei care intră în coeficientul inerent de pierdere a informației, atât de frecventă în istorie. De asemenea, în unele cazuri, nu s-au putut reconstitui date legate de perioada de detenție, datorită lipsei documentelor sau mărturiilor participanților. Astfel, la 15 august 1949, Institutul Național de Statistică stabilește numărul celor deportați la 7.014, Direcția Siguranței Publice – la 19 februarie 1945 – stabilește numărul lor la 64.419, Hanelore Baier – în cartea sa – estimează la 70.000 numărul celor deportați. Alți cercetători situează numărul lor la 85.000 de persoane. Comisia Română a prevăzut, potrivit criteriilor Comisiei Aliate, un număr de 41.300 de persoane care se încadrează în aceste limite. La 12 noiembrie 1949, un raport al Direcției Siguranței Naționale a stabilit că 46.540 de persoane au fost deportate, din care 1.200 au decedat în lagăre, 40.000 s-au reîntors acasă, 5.000 au rămas definitiv în Germania. Complexitatea acțiunii de deportare a făcut ca numărul celor deportați să nu poată fi stabilit niciodată cu precizie¹⁰⁰.

Șvabii bănățeni se simțeau amenințați de prezența trupelor sovietice în zonă și erau conștienți de presiunile exercitate de Moscova asupra autorităților românești. În consecință, au recurs la măsuri desperate, negându-și chiar originea etnică. Astfel, într-un *comunicat*, emis la 4 decembrie 1944, Consulatul Franței la Timișoara semnală faptul că “în ultimul timp, șvabii din Banat se prezintă Consulatului (francez – *n.n.*) sau fac intervenții indirecte, pentru a obține certificate de origine etnică franceză”, mizând pe <rădăcinile> lor franceze, însă refuza – pe un ton categoric – să elibereze asemenea certificate, din mai multe motive: “majoritatea au fost germanizați; nu se poate ști motivul venirii acestor francezi în Banat (colonizare simplă, dezertare din armată, fuga din fața legilor, etc.); astfel de certificate ar echivala cu certificate de bună purtare și scutirea interesatilor de la toate urmările și consecințele comportamentului lor anterior”¹⁰¹.

În preziua ridicării germanilor în scopul deportării, Mihai Dalea, noul secretar județean (Caraș – *n.n.*) al P.C.R., le aduce antifasciștilor germani, adunați la Casa Muncitorească din Reșița – mulți dintre ei scăpați abia de câteva luni din pușcărie – o *indicație* a Comitetului Central al P.C.R. Aceasta suna cam așa: “Mergeți! Cu toții. Și primii, voi veți merge. Dincolo să le spuneți apoi celorlalți: Priviți! Asta am făcut-o noi! Ceea ce am distrus, tot noi trebuie să reconstruim. Acum”¹⁰².

Conform unor *statistici*, în primele zile ale lunii ianuarie 1945 un număr de 538 de șvabi din Banatul montan, la care s-au alăturat – în scurt timp – mulți alții, au fost deportați în Uniunea Sovietică, în următoarele *localități*: Berezovsk, Belaia Kalitva, Bulovinka, Celeabinsk, Cistakova, Djerjinsk, Dneprojinsk, Dnepropetrovsk, Dokuceaevsk, Elenovka, Enachevo, Frunze, Gorlovka, Hatepetovka, Irmino, Iss, Iunkom, Kadevka, Kapitalnaia, Kopesk, Krasnoarmeisk, Krasnodar, Lenino, Makeevka, Nicolaev, Odesa, Pavlovskaiia, Petrov Val, Plast, Romanka, Rostov, Scegllovka, Stalino, Sverdlovsk, Ufalei, Valkovo, Volodarka, Vorosilovgrad și Zaporoje¹⁰³.

Merită prezentate câteva date de *recensământ* privind germanii din Banatul montan¹⁰⁴:

¹⁰¹ DJCSAN, *fond Prefectura județului Caraș*, d. 34/1944, f. 1.

¹⁰² Georg Hromadka, *op. cit.*, 120.

¹⁰³ *Russland – Deportierte erinnern sich (Schicksale Volksdeutscher aus Rumänien. 1945-1956)*, Bukarest, Verlag der Zeitung “Neuer Weg”, (1992), 94-101; *Echo der Vortragsreiche*, Reșița, anul XVI, nr. 1 (181), (2005), 1. (traducere Lucian Epure, căruia îi mulțumim pe această cale pentru sprijinul acordat).

¹⁰⁴ Erwin Josef Tiglia (coord.), *op. cit.*, 75.

⁹⁹ Dorin Dărăban, *op. cit.*, 629.

¹⁰⁰ *Ibidem*. 630-632.

Recensăminte

<i>Localitatea</i>	<i>Județul</i>	<i>1930</i>	<i>1966</i>	<i>1992</i>	<i>2002*</i>
<i>Anina</i>	<i>Caraș-Severin</i>	5562	556	579	763
<i>Băile Herculane</i>	<i>Caraș-Severin</i>	88	43	55	28
<i>Berzovia</i>	<i>Caraș-Severin</i>	122	94	76	84
<i>Bocșa</i>	<i>Caraș-Severin</i>	1591	1529	1011	432
<i>Bozovici</i>	<i>Caraș-Severin</i>	173	45	34	13
<i>Brebu Nou</i>	<i>Caraș-Severin</i>	1041	830	10	34
<i>Brezon</i>	<i>Caraș-Severin</i>	272	158	29	22
<i>Caransebeș</i>	<i>Caraș-Severin</i>	2083	1710	1180	530
<i>Carașova</i>	<i>Caraș-Severin</i>	153	23	15	16
<i>Ciclova Montană</i>	<i>Caraș-Severin</i>	62	15	10	v. <i>Oravița</i>
<i>Dognecea</i>	<i>Caraș-Severin</i>	706	371	213	131
<i>Doman</i>	<i>Caraș-Severin</i>	320	123	79	v. <i>Reșița</i>
<i>Drobeta Turnu Severin</i>	<i>Mehedinți</i>	714	102	94	70
<i>Gărăna</i>	<i>Caraș-Severin</i>	1124	779	109	v. <i>Brebu Nou</i>
<i>Lindelfeld</i>	<i>Caraș-Severin</i>	314	178	1	v. <i>Buchin</i>
<i>Măureni</i>	<i>Caraș-Severin</i>	2015	1271	126	66
<i>Mehadia</i>	<i>Caraș-Severin</i>	132	28	20	13
<i>Moldova Nouă</i>	<i>Caraș-Severin</i>	198	61	22	33
<i>Oravița</i>	<i>Caraș-Severin</i>	2085	602	275	222
<i>Orșova</i>	<i>Mehedinți</i>	1516	417	260	159
<i>Oțelu Roșu</i>	<i>Caraș-Severin</i>	647	864	841	476
<i>Reșița</i>	<i>Caraș-Severin</i>	10637	9846	5045	2696

<i>Rusca Montană</i>	<i>Caraș-Severin</i>	555	179	104	80
<i>Ruschița</i>	<i>Caraș-Severin</i>	la <i>Rusca M.</i>	34	46	v. <i>Rusca M.</i>
<i>Sadova Veche</i>	<i>Caraș-Severin</i>	570	522	170	v. <i>Slatina T.</i>
<i>Sasca Montană</i>	<i>Caraș-Severin</i>	257	59	18	12
<i>Secu</i>	<i>Caraș-Severin</i>	453	319	175	v. <i>Reșița</i>
<i>Slatina Timiș</i>	<i>Caraș-Severin</i>	107	30	19	76
<i>Steierdorf</i>	<i>Caraș-Severin</i>	la <i>Anina</i>	1586	853	v. <i>Anina</i>
<i>Teregova</i>	<i>Caraș-Severin</i>	144	39	11	2
<i>Tirol</i>	<i>Caraș-Severin</i>	897	654	222	120
<i>Topleț</i>	<i>Caraș-Severin</i>	125	38	15	15
<i>Văliug</i>	<i>Caraș-Severin</i>	571	237	109	80

* Pentru anul 2002, datele nu sunt la nivel de localitate, ci la nivel de unitate administrativă (municipiu, oraș, comună).

Corelând datele recensămintelor din anii 1930, 1966, 1992 și 2002 cu informațiile despre numărul victimelor deportărilor din actualul județ Caraș-Severin, deducem dimensiunile dramei trăite de minoritatea germană din acest areal geografic în anii 1945-1950. Desigur, cifrele diferă, în funcție de sursele informărilor, presupunându-se că numărul victimelor ar fi mult mai mare¹⁰⁵:

Numărul victimelor deportate din județul Caraș-Severin

<i>Localitatea natală</i>	<i>Morți pe drum spre locul deportării</i>	<i>Morți în drum spre casă</i>	<i>Morți după întoarcere</i>	<i>Total</i>
<i>Reșița</i>	222	16	222	460
<i>Gărăna</i>	34	-	-	34
<i>Steierdorf-Anina</i>	33	-	1	34
<i>Brebu Nou</i>	26	1	5	32
<i>Caransebeș</i>	30	-	2	32
<i>Oțelu Roșu</i>	26	2	-	28
<i>Văliug</i>	22	-	-	22
<i>Tirol</i>	13	-	-	13
<i>Oravița</i>	12	-	1	13
<i>Secul</i>	10	-	2	12

¹⁰⁵ *Banater Berglanddeutsche*, München-Viena, anul 22, nr. 126, ianuarie-februarie, (2006), 7.

<i>Bocșa Montană</i>	7	1	1	9
<i>Găvojdia</i>	7	-	-	7
<i>Sasca</i>	6	-	1	7
<i>Ocna de Fier</i>	5	-	-	5
<i>Brezon</i>	5	-	-	5
<i>Nădrag</i>	4	1	-	5
<i>Sadova Veche</i>	4	-	-	4
<i>Doman</i>	3	-	1	4
<i>Bozovici</i>	2	-	-	2
<i>Lindenfeld</i>	2	-	-	2
<i>Rusca Montană</i>	2	-	-	2
<i>Fizeș</i>	1	-	-	1
<i>Făget</i>	1	-	-	1
<i>Dognecea</i>	1	-	-	1
<i>Lupac</i>	1	-	-	1
<i>Total Banatul Montan</i>	479	21	236	736
<i>Măureni</i>	62	3	1	66
<i>Total Caraș-Severin</i>	541	24	237	802

Din cei 7.000 de etnici germani deportați în U.R.S.S., la începutul anului 2006, în județul Caraș-Severin mai trăiau doar 240. Iată ce relatează Ana Scholtz, deportată în perioada 1945-1949: "Îmi amintesc până și ziua în care ne-au luat. Era o zi foarte geroasă, de 16 ianuarie. Ne-au adunat în fața clădirii unde în prezent este Cinematograful Cultural (din Reșița – n.n.). Eram aproape un copil, aveam doar 19 ani. În urmă a trebuit să o las pe mama singură, fără nici un ajutor. Drumul până acolo l-am parcurs în vagoane neîncălzite, fără condiții minime de igienă. În Ilionovka, localitatea unde m-au deportat, viața era dură. Abia aveam ce mânca. În cei cinci ani pe care i-am petrecut departe de casă am muncit în construcții, muncă grea pentru o femeie"¹⁰⁶.

Efectele deportării germanilor din Banatul montan asupra industriei locale sunt descrise în *nota telefonică* a Prefecturii județului Caraș către Președinția Consiliului de Miniștri din 21 ianuarie 1945: "Uzinele U.D.R. din Reșița și Anina se găsesc în agonie: muncitorii germani au fost ridicați pentru deportare, lucrările importante din uzine au încetat, toate articolele alimentare de primă necesitate și bunurile aduse din Transnistria sunt în curs de ridicare,

lăsându-se efectivul Uzinelor în situația de alimentare foarte dificilă... Rugăm dați dispoziții imediate pentru trimiterea – în teren – a unei delegații internaționale de control pentru constatarea situației și luarea de măsuri imediate pentru completarea golurilor de toate categoriile și pentru completarea articolelor de alimentație necesare în locul celor ce se ridică; astfel, lucrările de satisfacere a comenzilor pentru armata aliată sovietică și alte lucrări nu se pot efectua, iar comoara industrială U.D.R. (română și interaliată), în mod fatal, se distruge"¹⁰⁷.

Merită menționat și numărul supraviețuitorilor acțiunii de deportare din diferite localități de pe cuprinsul actualului județ Caraș-Severin, așa cum rezultă din datele strânse de Forumul Democrat German, după anul 1989: Bocșa (Bokschan) – 64 deportați (1994), 30 deportați (1999), 25 deportați (2002); Caransebeș (Karansebesch) – 103 deportați (1994), 41 deportați (1999), 35 deportați (2002); Dognecea (Dognatschka) – 15 deportați (1990); 12 deportați (1999); 12 deportați (2002); Măureni (Moritzfeld) – 13 deportați (1994), 6 deportați (1999), 6 deportați (2002); Oravița (Orawitza) – 6 deportați (2002); Oțelu Roșu (Ferdinandsberg) – 49 deportați (1990), 23 deportați (1999), 12

¹⁰⁶ *Timpul*, Reșița, anul XVII, nr. 4602 (016), vineri, 20 ianuarie. (2006), 3.

¹⁰⁷ DJCSAN, *fond Prefectura județului Caraș – Administrația județului (1926-1949)*, d. 36/1945, f. 8.

deportați (2002); Reșița (Reschitza) – 286 deportați (1994), 200 deportați (1999), 147 deportați (2002); Rusca Montană (Russberg) – 16 deportați, dintre care 9 în Rusca Montană și 7 în Ruschița (1990), 6 deportați, dintre care 4 în Rusca Montană și 2 în Ruschița (1999); Steierdorf/ Anina – 39 deportați (1999), 27 deportați (2002) ș.a.m.d.¹⁰⁸.

Germanii, colonizați în mare parte în sec. al XVIII-lea, cu un aport economic evident în privința regularizării râurilor, impactului asupra agriculturii (ferme-model), minieritului, siderurgiei, etc., au fost considerați – mult timp – un factor de stabilitate în Banat, și datorită spiritului de toleranță evidențiat în raporturile cu celelalte etnii din zonă. Deși au devenit principala minoritate a provinciei la sfârșitul secolului al XIX-lea, nu a fost consemnată o majoritate absolută a germanilor în nici un comitat bănățean. Susținători ai Marii Uniri, șvabii bănățeni vor fi influențați, tot mai mult, de mișcarea național-socialistă condusă de Fritz Fabritius, începând din anii '30 ai secolului XX. Integrarea lor, în mare parte, în Grupul Etnic German, recrutarea – în masă – pentru organizația *Todt* și pentru trupele SS, precum și adoptarea lozincii privind constituirea DONAULAND - ului, lansată de cel de-al Treilea Reich, la care se adăugau o serie de alți factori (pierderea războiului de către Germania nazistă, îndeplinirea prevederilor Convenției de Armistițiu de către guvernul român, ocupația militară sovietică, etc.) au determinat multiple măsuri punitive la adresa șvabilor bănățeni: arestarea și condamnarea unor membri marcanți ai G.E.G. – ului, disponibilizarea tuturor funcționarilor din administrația locală, rechiziționarea bunurilor imobile, a firmelor industriale și comerciale “inamice” (cu precădere cele germane), internarea în lagăre de muncă forțată de pe cuprinsul României, deportarea în Uniunea Sovietică. Ultima măsură amintită a generat o agitație colectivă: etnicii germani au încercat să părăsească țara pe ascuns sau să obțină certificate de naționalitate (franceză, cehoslovacă, etc.), negându-și chiar originea etnică, iar colportajul a atins dimensiuni paroxistice.

ASPECTS CONCERNING THE SITUATION OF THE GERMAN MINORITIES FROM CARAS AND SEVERIN DISTRICTS BETWEEN 1944-1948

Summary

The Germans were colonized in the XVIII century and had an obvious economic advantage in agriculture, rivers regulation and mining, they were long time considered a factor of stability in Banat, and because of their tolerance with the other populations. Though, they become the main minority of Banat, at the end of the XIX century, they were not seen as a majority in no place of Banat. Schwaben, great supporters of the unification, they will be strongly influenced by the national-socialist movement lead by Fritz Fabritius, from the third decade of the XX century. Their integration in the German Ethnic Group, their incorporation for organising the SS troops and *Todt*, and adopting the motto concerning the founding of DONAULAND, launched by the Third Reich. A series of other factors were added, as: losing the war by the Nazi Germany, fulfilling the conditions of the Convention of Armistice by the Romanian government, the soviet occupation, etc. These factors have determined multiple measurements of punishment for the Schwaben in Banat: arresting and condemning some well-known members of GEG, eliminating all the workers from the local administration, taking by force all the immobile goods, industrial factories of the “enemy”, especially German, putting in prisons for forced work from Romania, deportation in the Soviet Union. The last one determined a collective revolt: the Germans tried to leave the country without notice or to obtain documents which would certify their French or Czechoslovakian nationality, even denying their ethnic origins.

¹⁰⁸ Erwin Josef Țigla (coord.), *op. cit.*, 80-85, 88, 90-91, 93.

CONSIDERAȚII CU PRIVIRE LA DISCURSURILE ROSTITE LA CLUJ ÎN IUNIE 1945 ȘI 1946 DE CĂTRE LUCREȚIU PĂTRĂȘCANU, MINISTRU DE JUSTIȚIE

Antonio Faur*

Cuvinte cheie: *discurs, Transilvania, Cluj, minorități, politică.*

Key words: *Speech, Transylvania, Cluj, Minorities, Politics.*

Liderul comunist Lucrețiu Pătrășcanu a manifestat o preocupare constantă pentru Transilvania, fapt relevat – cu o justificată insistență - de istoriografia din ultimul deceniu¹. Atitudinea lui Lucrețiu Pătrășcanu vis-a-vis de Transilvania, în anii 1945-1946, când statutul definitiv al acesteia depindea de decizia care va fi luată de Conferința de Pace de la Paris, de către Marile Puteri Aliate, a reținut atenția unor diplomați francezi. Aceștia au transmis din România informații și comentarii despre conținutul discursului rostit, la 8 iunie 1946, în Cluj, de ministrul de justiție, ca reprezentant al guvernului și, totodată, ca exponent de seamă, cunoscut în epocă, al partidului comunist. Poziția radicală a lui Pătrășcanu în „problema Transilvaniei” a surprins aripa „moscovită” a P.C.R., prin renunțarea la dogmatismul impus de sovietici și exprimarea liberă, în termeni energici, a unor convingeri despre apartenența Transilvaniei, în integralitatea ei, la statul român. În realitate, Lucrețiu Pătrășcanu, a gândit și s-a afirmat ca un membru al guvernului României, având de suportat ulterior consecințele demersului său, care au culminat cu dispariția sa tragică.

După 23 august 1944, Lucrețiu Pătrășcanu a fost implicat în evenimentele care au avut legătură cu Transilvania și locuitorii acesteia. A

făcut-o, mai întâi, în postura de conducător al delegației române la Moscova, la începutul lunii septembrie 1944, precum și ca semnatar al Convenției de Armistițiu² cu U.R.S.S., S.U.A. și Anglia, în care, la articolul 19, se făceau precizări exprese cu privire la dictatul de la Viena (din 30 august 1940) și situația Transilvaniei de Nord. Ca ministru de justiție, Lucrețiu Pătrășcanu a semnat mai multe proiecte de decrete-lege care aveau ca obiect minoritatea maghiară din Transilvania, dar și celelalte minorități din România. Transcriem, spre argumentare, articolul 4 din *Statutul naționalităților* din (7 februarie 1945): „Cetățenii români, aparținând unor naționalități de altă limbă, rasă sau religie, decât cea română, se vor bucura de același tratament și de aceleași garanții în drept și în fapt ca și cetățenii români. Orice îngrădire directă sau indirectă a drepturilor cetățenilor, sau invers, stabilirea de privilegii..., precum și

² *România-marele sacrificat al celui de-al doilea război mondial. Documente*, vol. I, coordonator Marin Radu Mocanu, București, Editura Arhivelor Statului din România, (1994), 313. Este de menționat și faptul că atunci când s-a discutat (în ședința Consiliului de Miniștri din 22 septembrie 1944) conținutul proiectului de organizare a *Comisariatului General pentru administrarea regiunilor eliberate*, Lucrețiu Pătrășcanu, în calitate de ministru al Justiției, a insistat asupra ideii că este imperios necesar ca „să nu se încurajeze tendințele regionaliste” (subl.ns.-A.F.). Textul intervenției sale a fost publicat și în ziarul partidului, *Scânteia* (din 3 aprilie 1945), datorită importanței care i s-a acordat. Reținem un pasaj din conferința menționată: „nu se pot recunoaște nimănui, în Transilvania de Nord, drepturi câștigate, în numele horthysmului” (Apud *Documente franceze despre Transilvania...*, 23), de profitorii acestui regim politic în detrimentul populației locale. Ministrul de justiție a organizat, la 29 martie 1945, și o conferință cu prilejul unei întâlniri a prefecților din Transilvania. Referindu-se la revenirea Transilvaniei de Nord la statul român, el precizează (și, în același timp, avertizează) că este vorba de o „încadrare administrativă” a acesteia în România, dar și o „încadrare politică...și națională”, în spiritul „unei reale democrații”, care „exclue sovinișmul” (*Ibidem*), așa cum s-a manifestat acesta în anii dominației horthyste (1940-1944).

* Conferențiar universitar doctor - Universitatea din Oradea, e - mail: antoniofaur@yahoo.com

¹ Vezi, mai ales, *România. Viața politică în documente. 1945*, coordonator Ioan Scurtu, București, Editura Arhivelor Statului din România, (1994), 262-266; *România. Viața politică în documente. 1946*, coordonator Ioan Scurtu, București, Editura Arhivelor Statului din România, (1996), 248-258, 259, 342, 355, 568; Tatiana A. Pokivailova, Cristian Popișteanu, Grava greșeală a lui Lucrețiu Pătrășcanu. *Magazin istoric*, nr. 1, (1999), , 27-31; nr. 2, 20-24; Florin Constantiniu, *P.C.R., Pătrășcanu și Transilvania (1945-1946)*, București, Editura Enciclopedică, (2001), 151 p. ; *Documente franceze despre Transilvania*, selecție și studiu introductiv de Valeriu Florin Dobrinescu, Ion Pătroi, București, Editura Vremea, (2001), 352 p.

orice propovăduire a exclusivismului sau a urei și disprețului de rasă, religie și naționalitate, se pedepșesc de lege”³. Prima sa exprimare deschisă, în „problemele Ardealului de Nord”, s-a produs în sala Colegiului Academic din Cluj, la 13 iunie 1945, în fața unei numeroase asistențe, „formată din intelectualitatea clujeană, aparatul administrativ, reprezentanții profesiunilor și organizațiilor locale”⁴. Expunerea lui Lucrețiu Pătrășcanu a durat „aproape două ore” și a beneficiat de o evidentă receptivitate, fiind frenetic aplaudată de participanți. A fost publicat un „rezumat” al acestei „cuvântări”, care a debutat cu o asemenea precizare, menită să rețină atenția: „Înainte de a discuta orice problemă locală, aspectele uneia sau alteia în chestiunile ridicate, țin să subliniez – și aceasta este o afirmare pe care nimic nu o poate răsturna – legătura indisolubilă între Ardealul de Nord și România, definitivă încadrare a Ardealului de Nord în granițele statului român”⁵ (subl. ns. - A.F.). El își justifică o afirmație, atât de clară și răspicată, chiar de la început, deoarece „aici, în Transilvania (și, în sens restrâns, la Cluj-n.n.) dușmanii democrației și ai frăției între popoare uneltesc tot mai intens să provoace nesiguranța și neliniștea. Șoapte, insinuări, zvonuri criminale, încearcă să convingă populația – în special populația maghiară din nordul Ardealului – că actul încadrării acestei părți de provincie între granițele statului român nu are nici un caracter de stabilitate. Toate aceste zvonuri, toate aceste șoapte – conchidea Lucrețiu Pătrășcanu – fac operă direct criminală”⁶. Remarcăm faptul că Lucrețiu Pătrășcanu rostea aceste cuvinte în postura de ministru în guvernul condus de Dr.

Petru Groza. El exprima, totodată, o poziție personală, care coincidea cu cea a altor lideri politici ai momentului, fiindcă exprima o atitudine națională sinceră și oportună, în acele circumstanțe tulburi, când în nord-vestul Transilvaniei se manifesta spiritul revizionist maghiar. După opinia sa, existau cel puțin trei „elemente” care garantează „încadrarea definitivă a Ardealului (în întregimea sa – n.n.) în granițele României”:

1. declararea nulității dictatului de la Viena („operă a hitlerismului și a fascismului”), prin care a fost „sfărțecat” Ardealul;

2. voința poporului român de a reîntregi hotarele țării (în partea ei de vest);

3. statutul internațional „pe baza căruia trăiește statul român”, asigurat de Convenția de Armistițiu din 12 septembrie 1944, semnată și de membrii delegației României. Ca președinte al acesteia, Lucrețiu Pătrășcanu reamintea următoarele: „dacă asupra unuia sau altuia din articolele Convenției au existat discuții, o problemă a apărut de la început tranșată prin voința fermă și generoasă a Guvernului sovietic, anume: de a reda României Ardealul de Nord”⁷ (subl. ns. - A. F.).

În cele patru părți distincte ale discursului său, Lucrețiu Pătrășcanu a abordat aspecte de interes special pentru locuitorii Transilvaniei. Primul dintre acestea se referă la „condițiile înfrățirii popoarelor conlocuitoare”. Iată o sintagmă („popoare conlocuitoare”) care nu numai că era inexactă (mai potrivită fiind cea de minorități etnice), ci demonstra o anumită concesie făcută maghiarilor din Transilvania, care erau adepții unei asemenea formule. „Datoria” guvernărilor români era, după opinia lui L. Pătrășcanu, aceea de a combate șovinismul „sub orice formă se înfățișează”, aceasta pentru că „el va încerca, nu o singură dată, să otrăvească atmosfera... și să tulbure apele, acum când încercăm să mănăm spre larg corabia statului nostru”⁸. În temeiul unor constatări făcute în Transilvania de Nord, la care s-au asociat informațiile care i-au parvenit ca membru important al guvernului, L. Pătrășcanu se adresează „în special populației maghiare și secuiești”, atrăgându-i atenția că „acceptarea ideii de stat românesc unitar și a simbolurilor lui naționale, este o datorie a fiecărui cetățean..., care trăiește între granițele statului”⁹ (subl. ns. – A. F.). Cu privire la drapelul

³ România. *Viața politică în documente. 1945....*, 121

⁴ *Ibidem*, 262; Mihály Fülöp, *La paix inachevée. Les Conseil des Ministres des Affaires Etrangères et traité de paix avec la Hongrie (1947)*, Budapest, Association des Sciences Historiques de Hongrie, (1998), 42-43.

⁵ România. *Viața politică în documente. 1945....*, 262; Florin Constantiniu, *op. cit.*, 95

⁶ România. *Viața politică în documente. 1945....*, 265. Dacă toate acestea „pornesc de la unele elemente irresponsabile, răuvoitoare sau șovine din populația maghiară”, tot așa de adevărat este și faptul că - conchide Pătrășcanu – ele sunt „alimentate și de unele elemente lipsite de orice scrupule, din cadrul partidelor istorice, care se pretează astfel la un joc criminal, dar fără șanse de izbândă”. În intervenția sa din cadrul ședinței Consiliului de Miniștri (din 28 iunie 1945), Lucrețiu Pătrășcanu atrăgea atenția asupra situației din Maramureș, regiune care se află în „cea mai mare suferință”, locuitorii de aici având „impresia că ne-am detașat de dânșii”, că nu mai avem nici un fel de legături” cu ei (Petre Țurlea, *Transilvania de Nord-Est (1944-1952)*, Editura România Pur și Simplu, București (2005), 337).

⁷ România. *Viața politică în documente. 1945....*, 263.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

maghiar, despre care aflase că este utilizat în sens revizionist, liderul comunist formulează aceste comentarii: „el poate fi arborat, dacă populația maghiară vede culorile lui simbolul național. Dar, iarăși, ...*fac observația, și ...spun convingerea mea intimă*” că sunt și unii „care arborează steagul maghiar nu ca un simbol de afirmație națională, ci ca un mijloc de afâțare la șovinism sau pentru a marca o atitudine împotriva democrației românești”¹⁰.

În continuare, L. Pătrășcanu se referă la acele „erori” care au fost deja comise și care „trebuie reparate”. Este vorba, în primul rând, de activitatea unor așa-zise „tribunale populare”, care au funcționat ad-hoc în perioada septembrie 1944 - 6 martie 1945. S-ar fi așteptat de la acestea ca să procedeze la arestarea, judecarea și condamnarea tuturor elementelor fasciste ungare care au comis „împotriva populației românești și a democrațiilor maghiari acte de sălbăticie, de jaf și asasinat”. Acest lucru nu s-a întâmplat însă, fapt care are consecințe vizibile: „Pe străzile Clujului și ale Oradiei se plimbă nestingherite acele elemente care – instrumente ale regimului fascist maghiar – au pe conștiință fărădelegi”. Pentru a rezolva această chestiune, ministrul de justiție anunță că a hotărât „imediată înființare a unui tribunal popular la Cluj”¹¹. Cea de-a doua îndreptare, imperios necesară, îi viza pe evrei, cărora li se vor retroceda toate bunurile care li sau luat, prin „violență”. Va fi, în curând, publicat un decret-lege prin intermediul căruia să fie anulate toate actele de „înstrăinare și contractele făcute – sub violență și presiune – timp de patru ani de stăpânirea” horthystă din Transilvania de Nord¹². Acestea erau cele mai grave nedreptăți care li s-au făcut locuitorilor români și evrei din Transilvania de Nord. Ele apar consemnate în numeroase documente arhivistice, în marea lor majoritate inedite.

Lucrețiu Pătrășcanu a făcut și unele clarificări referitoare la limba oficială a statului român, care era limba română. „În tot ceea ce privește funcționarea aparatului administrativ interior, inclusiv în justiție – sublinia L. Pătrășcanu - , *limba română este singura valabilă*”¹³ (subl. ns. – A.F.). La solicitarea care i s-a adresat, ca în „ținuturile secuiești” sentințele și documentele să „fie scrise în limba maghiară”, ministrul român de justiție dădea un răspuns categoric: „Lucrul acesta nu este posibil, deoarece ar însemna să dublăm de la

judecătoriile rurale până la Casație și de la ultimul post de jandarmi până la ministerul de interne – ca și pentru celelalte ministere – aparatul român, printr-un aparat maghiar, ceea ce este o imposibilitate și de drept și de fapt”. Prin urmare, toate „operațiile administrative și cele în legătură cu instrucția nu pot fi consemnate decât în limba română”¹⁴.

În finalul intervenției sale, L. Pătrășcanu adresează un *apel* către „populația românească din Ardealul de Nord”, îndemănând-o „să coopereze cu guvernul”, să părăscască expectativa, pentru că aceasta reprezintă un deserviciu adus „însăși ideii de stat român”. Se impunea ca ea să „învețe... din greșelile trecutului” și să nu dea „crezare decât faptelor și nu zvonurilor, insinuirilor și calomniilor”. El considera necesară implicarea „în această acțiune politică, a elementului intelectual”, conștient, care își dădea „seama de importanța ceasului pe care îl trăim” și, în consecință, era obligat să stăruie în direcția afirmării, pe toate planurile, a populației românești din Transilvania de Nord, numai în acest fel putând „participa la clădirea României democratice”. Era nevoie, după convingerea liderului comunist, de mult „curaj, de inițiativă, de dorința sinceră de a ajuta la opera națională pe care o înfăptuim astăzi” și care are o finalitate progresistă: „Crearea unei noi Românie libere, democratice și fericite”¹⁵.

Distingem în aceste rânduri un atac, mai puțin agresiv (și, prin aceasta, diplomatic), împotriva partidelor istorice, care aveau o puternică și masivă influență (îndeosebi Partidul Național Țărănesc-Maniu), în rândurile populației românești din Transilvania. În strategia partidului comunist, concepută în deplin acord cu oamenii Moscovei, figura combaterea, cu toate mijloacele, a autorității morale, politice și naționale a partidelor amintite și, concomitent, atragerea unor locuitori la politica statului „democrat - popular”. Bătălia politică între forțele de stânga și cele care apărau tradițiile și libertățile democratice se afla „în marș”, cunoscând și alte momente de o intensitate variabilă. Oricum, nu este de ignorat faptul că, și cu acest prilej, unul dintre membrii marcanți (de orientare comunistă) din guvernul Groza îi cerea populației românești de dincoace de Carpați ca să „contribuie, în mod efectiv (subl. ns. – A.F.) la înlăturarea elementelor reacționare și șovine care-i otrăvesc viața”¹⁶. Cum se știe, unele „elemente reacțio-

¹⁰ *Ibidem*, 264.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*, 265.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, 265-266.

¹⁶ *Ibidem*, 265.

nare” se aflau, conform propagandei comuniste oficiale, în rândurile partidelor conduse de Maniu și Brătianu, care se manifestau ca ultime bastioane ale libertății și, concomitent, ca organizatoare a mișcării de rezistență împotriva instaurării și consolidării sistemului comunist, de sorginte moscovită, în România.

Peste aproape un an de zile, la 8 iunie 1946, ministrul Justiției, Lucrețiu Pătrășcanu, a rostit – „în numele guvernului român” – un alt discurs, care s-a impus atenției publice și a produs un „cutremur” la vârful conducerii comuniste, care a reacționat imediat. Pentru prima dată, un lider comunist din România a pus „problema Transilvaniei” în termeni clari, așa cum, de altfel, se așteptau locuitorii români ai acestei provincii. S-a afirmat despre această „cuvântare” a lui Lucrețiu Pătrășcanu că a fost de factură naționalistă, de parcă ar fi fost rostită de reprezentanții unor partide istorice sau ai studenților români din Cluj, care se aflau în grevă, ca formă de respingere a atitudinii autorităților române, în urma atacului asupra căminului studențesc „Avram Iancu”, efectuat de „grupele de șoc” ale muncitorilor maghiari de la „Dermata” și C.F.R.. În partea inițială a „cuvântării” sale se menționează faptul că acestea constituie un răspuns dat guvernului maghiar, căruia i se atrage, fără menajamente, atenția că: „Nimeni nu are dreptul să pună în discuție granițele”¹⁷ statului român. Lucrețiu Pătrășcanu face, chiar de la început, precizarea că: „Anul trecut, pe aceeași vreme, aici la Cluj, [la] o lună după încheierea războiului (subl. ns.-A.F.), am declarat, înarmat cu argumente din trecutul nostru și chiar din prezentul imediat, că granițele Transilvaniei sunt cele pe care le avem astăzi”¹⁸.

Datorită interesului pe care l-a trezit, atât în plan intern (în rândul partidelor istorice, al studenților și al conducerii comuniste, dar și în presa timpului), cât și în cel extern (îndeosebi în mediile diplomatice și, desigur, în cazul unor membri ai guvernului ungar) -, acest discurs¹⁹ al lui L. Pătrășcanu se cuvine a fi examinat, pentru că el exprimă o realitate pregnantă din Transil-

vania, care nu a mai fost trecută (și, astfel, falsificată) prin filtrul ideologiei comuniste, scăpând chiar și de sub controlul autorităților, militare sovietice aflate pe teritoriul țării, între care, desigur, și Comisia Aliată (Sovietică) de Control.

Ministrul de Justiție își arată îngrijorarea pentru faptul că, din nou (ca și în 1945), în „Transilvania domnește o stare de tensiune, o stare de nesiguranță și de tulburare”, de parcă locuitorii ar asista la „evenimente neașteptate”, astfel că, pe bună dreptate, această provincie istorică românească se află în atenția opiniei publice din țară și străinătate”²⁰. În fond, ceea ce se petrece în acest teritoriu nu lezează numai condiția locuitorilor de aici (majoritatea români), ci și „soarta statului român”, în integralitatea sa. Din această perspectivă, L. Pătrășcanu consideră că există o „încercare susținută de a produce în mod voit o stare de tulburare” în Transilvania, cu toate că „lumea știe că problema Transilvaniei a fost pusă în discuția unui for internațional și că este cunoscută hotărârea celor patru miniștri de externe”, care lucrează în cadrul Conferinței de pace de la Paris²¹. Aceștia n-au făcut altceva decât să „constate și să consfințească”, în 7 mai 1946, adevărul „elementar” că Transilvania „a aparținut și va aparține statului român, în întregime”²². Aceasta este o „realitate pe care trebuie să o accepte toată lumea”²³, chiar și acei care nu sunt de acord cu acest lucru, ori altfel spus revizionistii unguri.

Discursul lui Lucrețiu Pătrășcanu a fost structurat în următoarele părți:

1. Nimeni n-are dreptul să pună în discuție granițele noastre;
2. Acțiunea guvernului maghiar: revizionismul de azi îl continuă pe cel de ieri;
3. A cere revizuirea frontierelor este un amestec în treburile noastre interne;
4. Soluția propusă de guvernul maghiar creează noi probleme internaționale;

²⁰ Florin Constantiniu, *op. cit.*, 143.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*. Și aceste afirmații au fost primite cu „aplauze”, pentru că reflectau poziția generală a românilor în această chestiune.

²³ Florin Constantiniu, *op. cit.*, 144. Din nou aplauze, la auzul acestor cuvinte care nu mai lăsau nici o îndoială asupra conținutului discursului la care ne referim. Se impune a fi, în acest context, menționat faptul că arareori un orator - comunist a beneficiat de o asemenea aprobare și apreciere, aceasta datorându-se capacității sale de a fi sincer și corect în opiniile pe care le-a formulat.

¹⁷ Florin Constantiniu, *op. cit.*, 143.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Discursul a fost publicat în *Tribuna Nouă*, (11 iunie 1946) din Cluj și în ziarul *Scânteia* (Florin Constantiniu, *Scieri, articole, cuvântări 1944-1947*, Ediție de Marin C. Stănescu și Gh. Neacșu, Editura Politică, București (1983), 131-149; *România. Viața politică în documente. 1946*, coordonator Ioan Scurtu, Arhivele Statului, București (1996), 248-258; Florin Constantiniu, *op. cit.*, 143-156; Petre Țurlea, *op. cit.*, 309-316).

5. Toate guvernele democratice susțin cauza României, numai rămășițele fascismului sunt partizanii revizionismului;

6. În numele guvernului român și al Partidului Comunist [din România] mă ridic împotriva schimbărilor de frontiere;

7. Există vinovații!;

8. Granițele Ardealului au fost recucerite;

9. Populația maghiară are un regim de drept cum n-are nicio naționalitate într-un stat burghez. Mărturii ungare;

10. Am închis ochii și din puținul nostru am hrănit sute de mii de oameni;

11. Trebuie să înceteze acțiunea de distrămăre a cetățenilor străini;

12. Retrocedarea bunurilor românești e un act de elementară dreptate;

13. Ungurii leali față de statul român vor primi cetățenia;

14. Renașterea revizionismului periclitează relațiile româno-maghiare;

15. Datoria conducătorilor Ungariei;

16. Poporul român este înțeleghător;

17. Liniștea din Ardealul este o datorie națională și singura posibilitate de a apăra granițele;

18. România trebuie să fie un exemplu de democrație²⁴.

Aceste componente ale „cuvântării” la care ne referim dezvăluie un mod sistematic și coerent de a „pune problema” Transilvaniei, fiind formulate considerații și aduse argumente convingătoare. Este, fără îndoială, o „operă” a lui Lucrețiu Pătrășcanu, care a reflectat temeinic la această problematică de o presantă actualitate. Prin intermediul ei se urmărea descurajarea oricăror tentative de a smulge o parte din teritoriul Transilvaniei, precum și a tendințelor revizioniste, care deveniseră extrem de active, stimulată fiind și de guvernării unguri. După convingerea lui Lucrețiu Pătrășcanu, exprimată fără echivoc, cei care își îngăduiau să mai pună „în discuție” granițele României sunt pescuitori în ape tulburi și, ca atare, pot fi învinovați de cultivarea, într-o manieră inutilă, a „vrajbei”. Maghiarii din România, în număr de un milion și jumătate, au tot „interesul” de a trăi cât mai bine, „laolaltă cu poporul român” și, atare, de a „înțelege” faptul că „nici o agitație sterilă, nici un fel de afirmare lipsită de înțeles, goală de înțeles, venită de peste hotare, nu poate schimba situația”²⁵. Pentru a evita producerea de

„tulburări” și crearea unei stări de spirit „nesănătoase”, L. Pătrășcanu avertizează că „nimeni nu are dreptul ... să pună în discuție chestiuni definitiv tranșate (cum este, de pildă, problema Transilvaniei—n.n.), pentru că asemenea parole nu fac decât să învenineze lucrurile, ... să cultive instinctele primitive, cu rezidii puternic șovine, nu fac decât să facă, într-adevăr, imposibilă o conviețuire pașnică a populației maghiare, în cadrul statului român”²⁶.

Citând două pasaje din discursurile rostite, în 9 și 14 mai 1946, de către prim-ministrul maghiar Nagy Ferencz, în care apare ideea că „hotărârea de la Paris”, din 7 mai, ar fi avut un caracter provizoriu (nu definitiv!), Lucrețiu Pătrășcanu critică fără menajamente o asemenea poziție, pe care o și caracterizează astfel: „Ce opun oamenii politici maghiari atunci când refuză hotărârea de la Paris ? Pe ce tărâm se pun reprezentanții autorizați ai republicii vecine atunci când nu acceptă trasarea definitivă a hotarelor Transilvaniei, așa cum sunt astăzi? Să spunem lucrurilor pe nume. Asistăm la o nouă ediție a revizionismului, a unui nou revizionism, care pentru noi este un lucru nou, dar constatăm cu amărăciune și durere, că această ediție a revizionismului se leagă de tendințele bine cunoscute ale revizionismului trecut atât de agitat în Ungaria de ieri”²⁷. După opinia lui L. Pătrășcanu, a mai solicita României cesiuni teritoriale (în partea de vest) și „trasarea granițelor în apropiere de Cluj”, precum și „autonomie pentru secuime”, este echivalent cu „un amestec direct în treburile” justiției al acesteia²⁸. Referindu-se la demersurile făcute la Londra de către ministrul de interne al Ungariei (care a cerut „să i se dea” Ungariei orașele Arad, Oradea și Satu Mare, ca și un teren aproximativ de 12.000 km²), L. Pătrășcanu îl consideră pe acesta exponent al noului revizionism, al unei linii politice pe care „democrația maghiară a combătut-o în trecut și pe care astăzi nu trebuie să o împărtășească”²⁹.

După ce face un inventar al „soluțiilor” avansate de reprezentanții guvernului ungar, de unii gazetari și istorici, la așa-zisa „problemă transilvană”, Lucrețiu Pătrășcanu conchide că „asemenea formulări... nu puteau fi acceptate”, deoarece ele au primit răspuns prin decizia miniștrilor de externe ai celor patru mari puteri (U.R.S.S., Anglia, S.U.A. și Franța), care au dat

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, 146.

²⁴ *Ibidem*, 144-156.

²⁵ *Ibidem*, 144.

o „*soluție în numele democrației*” (subl.ns.-A.F.), fapt de care trebuie să țină seama și „conducătorii de azi ai Ungariei”³⁰. Dacă în trecut revizionismul a fost susținut de „forțele negre ale reacțiunii” (în frunte cu Hitler și Mussolini), în contextul istoric postbelic, când acestea au fost scoase de pe scena istoriei, se impunea un alt mod de a aborda asemenea chestiuni. Cu toate acestea, este de prevăzut că „*rămășițele hitlerismului, elementele reacționare din toate țările apusului și de dincolo de ocean vor îmbrățișa revizionismul ca pe o parolă*”³¹. Vis-à-vis de acest curent, care era deosebit de activ, L. Pătrășcanu declară - în numele guvernului român - următoarele: „Noi ne ridicăm în adevăr cu tărie împotriva oricărei deplasări a granițelor noastre”³². Nu trebuie uitat că Transilvania de Nord a fost eliberată prin mari sacrificii umane și materiale, de către „Armata Română” și „brava Armată Roșie”. Deci „granițele” Transilvaniei „au fost cucerite”, realitate pe care nu are „nimeni dreptul să o calce în picioare”³³.

După ce prezintă problema Transilvaniei în „generalul ei”, Lucrețiu Pătrășcanu se oprește și asupra situației interne a acestei provincii, începând cu anul 1918, citând dintr-o lucrare a lui Gáal Gábor aceste comentarii: „Ardealul înainte de unire a fost o provincie mucedă și socotit meleag oropsit de Dumnezeu, ținut unde se înfundau drumurile de fier. Cursul vieții era molcom, timorat, lipsit de inițiativă. Colonie, atât din punct de vedere spiritual, cât și din punct de vedere economic...Cu schimbarea stăpânirii, toate s-au prefăcut dintr-o dată..., *întreaga provincie...a cunoscut după 1918 un nou ritm de viață, un nou nivel cultural, o nouă participare la munca creatoare*”³⁴ (subl.ns.-A.F.).

Dacă în cei patru ani de „ocupatie horthystă” situația din Transilvania de Nord a înregistrat regrese considerabile (instalându-se aici, în cazul locuitorilor nemaghiari, „sentimentul de a te simți periferic”), guvernul român - după eliberarea acesteia - a realizat un „regim de drept pentru populația maghiară,...așa cum nici o naționalitate nu a cunoscut într-un stat de o structură asemănătoare celei a noastre”³⁵. A fost creată o „stare de egalitate” între cetățenii țării, indiferent de naționalitate, instituțiile statului depunând mari eforturi pentru „stabilirea unor

raporturi de bună înțelegere între poporul român și populația maghiară”. Nu au fost luate măsuri discriminatorii (în nici un domeniu) împotriva acesteia, ci, din „puținul nostru, am facilitat exportul în Ungaria”. Mai mult, afirmă L. Pătrășcanu, recunoscând un adevăr (confirmat de numeroase documente), „am privit, de multe ori impasibili, cum, în mod fraudulos, a trecut peste graniță o parte din bogăția Transilvaniei, pentru ca să hrănească zeci și sute de maghiari în Ungaria”³⁶. S-a acceptat o asemenea realitate (care putea fi întreruptă), deoarece s-a considerat că este vorba de un gest „omenesc” și că trebuie instaurat, între cele două popoare, „un spirit de colaborare și bună pace”.

În contrast cu actul de „simpatie” și „bunăvoință”, de ajutorare a populației din Ungaria, nu mai este de tolerat prezența în Transilvania a peste 400.000 de locuitori unguri, „care trăiesc, în mod ilegal, între granițele țării noastre”. Aceștia nu se găsesc în Transilvania de Nord numai pentru că ar căuta mijloace de existență, ci ei, printr-o eventuală permanentizare, ar crea - în acest teritoriu românesc - o „situație îngrijorătoare”, deoarece „cultivă și alimentează tendințele revizioniste și duc o muncă de destrămare a statului nostru”. Față de această atitudine, „îngăduința” statului român este limitată³⁷.

Dintre marile „probleme” care frământă locuitorii din Transilvania de Nord, L. Pătrășcanu se ocupă de cel puțin trei, pentru care oferă câteva lămuriri necesare. Mai întâi, se oprește asupra rostului decretului-lege nr. 645, care prevede condițiile de retrocedare a bunurilor românilor deposedați în timpul celor patru ani de stăpânire horthystă. Rațiunea unei legi de această natură constă în obligația pe care și-a asumat-o, de a face, „un act de elementară dreptate”. La baza ei stă un principiu de „echitate”, și anume: „*Nu este drept, nici pentru bogat, nici pentru sărac de a căuta, folosind mijloace de violență sau starea de opresiune, să se îmbogățească în dauna altora. Nu era drept, pentru nimeni în Ardealul de Nord, maghiar sau român, de a utiliza teroarea horthystă, pentru ca [să-i] deposedeze [de bunuri] pe românii din această provincie*”³⁸ (subl. ns. -A.F.).

Cea de a doua „chestiune” la care a ținut să se refere L. Pătrășcanu a fost legea naționalităților, din 4 aprilie 1945, prin care a fost acordat dreptul de cetățenie „tuturor locuitorilor” din

³⁰ Ibidem, 147.

³¹ Ibidem.

³² Ibidem, 148.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem, 149.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem, 150.

³⁷ Ibidem, 151.

³⁸ Ibidem, 151-152.

Transilvania de Nord, „care îl aveau la data de 30 august 1940”. Prin acest demers legislativ s-a intenționat restabilirea situației din 1940, „așa ca și cum dictatul de la Viena nu ar fi existat”³⁹. Deci, legea a vizat eliminarea efectelor unui „dictat” al puterilor fasciste, Germania și Italia.

Comentând „legea reformei agrare”, ca a treia realitate importantă cu care s-a confruntat în Transilvania, L. Pătrășcanu recunoaște că, în timpul aplicării ei, s-au făcut multiple nedreptăți, inclusiv locuitorilor maghiari din unele județe transilvane. Dar, în contrapunct, aduce ca exemplu ceea ce s-a întâmplat în județul Bihor, unde – deși populația românească este de 70% - 2/3 din „suprafața expropriată” (adică 69%) a fost atribuită „țărănimii maghiare”⁴⁰.

În partea finală a discursului său, L. Pătrășcanu revine asupra pericolului pe care-l reprezintă revizionismul ungar, întâlnit și la unii dintre „conducătorii Ungariei de astăzi”, care fac o „neiertată greșală că s-au lăsat conduși de un curent împotriva căruia” ar fi trebuit să „lupte”. Ei au datoria să explice „maselor maghiare” acel adevăr care este cunoscut de toată lumea, și anume faptul că Ungaria „a continuat să lupte alături de Hitler până la ultimul cartuş și până la ultimul tranșeu (aplauze)”. De aici provin, pentru statul ungar, consecințe pe care are obligația să și le asume.

Deși se știe că poporul român este „înțeleghător”, totuși el nu poate fi impasibil la o nouă „răbufnire a șovinismului”, fie el ungar, ori românesc. L. Pătrășcanu devine vehement atunci când îi critică pe șovinistii români din Transilvania, care „cer să-i dea afară pe unguri din Transilvania”. Liderul comunist este de părere că locuitorii maghiari „de aici trebuie să aibă siguranță și liniște”. L. Pătrășcanu face, așadar, un *apel* „la liniște și ordine, în interiorul țării”, accentuând asupra împrejurării că manifestarea șovinismului de către unii locuitori români ar „da apă la moara” unor elemente reacționare străine, înzestrându-i cu cea mai bună armă⁴¹ împotriva statului român. Prin fapta lor necugetată, ei vor arunca asupra României o „umbră” și „acuzări” extrem de grave, într-un moment când, în SUA, acționează o delegație ungară, condusă de primul ministru, care caută să „mobilizeze opinia publică pentru revendicările Ungariei”⁴².

Precizând că statul român va fi „un exemplu de democrație”, în sensul că în acesta sunt asigurate drepturile „naționalităților conlocuitoare”, L. Pătrășcanu face un *apel* la persoanele „conștiente și luminate din maghiarime”, care au datoria să convingă populația maghiară că „apartenența ei la statul român este definitivă”⁴³. De fapt, chiar maghiarii din Transilvania „au interesul să dezarmeze elementele șovine care o ațâță, elementele dușmane ei, așa cum sunt dușmane poporului român și statului român”⁴⁴.

Finalul discursului conține un avertisment care a impresionat audiența, aceasta exprimându-și, prin „aplauze repetate”, acordul : „dar vom fi fără milă împotriva tuturor din orice tabără ar veni, care caută să ațâțe la ura de rasă și să tulbure liniștea țării. Vom fi fără milă cu toți cei care, în momentul când România se străduiește să lecuiască rănila războiului, pun în fiecare zi în discuție unitatea statului nostru”⁴⁵ (subl. ns.-A.F.).

Prezența la Cluj, dar mai ales discursul rostit aici de ministrul de justiție din guvernul României, a avut un puternic ecou, deoarece a fost exprimată o poziție intransigentă față de toți aceia care manifestau un spirit revizionist, începând cu unii locuitori maghiari din Transilvania de Nord și terminând cu membrii guvernului ungar, care își continuau acțiunile diplomatice, cu scopul de a obține o parte, fie aceasta și de 24.000 km², din vestul României. Lucrețiu Pătrășcanu a vorbit și în numele Partidului Comunist, deoarece era unul dintre liderii cei mai importanți ai acestuia și, fără îndoială, cel mai popular, mai ales în rândurile intelectualilor. Există, în acest sens, mărturii diverse, dintre care reținem două: *mențiunea* - de la finele discursului – apărută în ziarul *Tribuna Nouă* (din 11 iunie 1946): - „aplauze vii, repetate, asistența în picioare ovaționează pe dl. prof. univ. Lucrețiu Pătrășcanu, ministrul justiției”⁴⁶; constatarea apărută într-o *notă* a Inspectoratului General de Jandarmi: „dl. ministru Lucrețiu Pătrășcanu se bucură de o mare simpatie, aducându-i-se elogii și spunându-se că, *deși este comunist, totuși este un bun român*”⁴⁷ (subl.ns.- A.F.). Unul dintre cei mai autorizați istorici români contemporani apreciază, în termeni exacti, atitudinea națională a lui

³⁹ *Ibidem*, p. 152.

⁴⁰ *Ibidem*, 151.

⁴¹ Florin Constantiniu, *op. cit.*, 154-155.

⁴² *Ibidem*, 155.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*, 156.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ Petre Țurlea, *op. cit.*, 130.

Lucrețiu Pătrășcanu : „La Cluj, în iunie 1946, el se plasa pe o poziție corectă, în principiu, întrucât URSS sprijinea România în problema frontierei româno-ungare, iar primul ministru Petru Groza și ministrul de externe Gheorghe Tătărașcu fuseseră categorici în convorbirile cu Pal Sebestyen: frontierele nu se discută! Ce altceva a spus Pătrășcanu la Cluj?”⁴⁸.

„Cuvântarea” la care ne referim i-a adus lui Lucrețiu Pătrășcanu o justificată popularitate, chiar și în rândurile Partidelor Istorice. Ea a fost considerată, de către majoritatea celor care au citit textul ei (publicat în *Tribuna nouă* din Cluj și în *Scântea*), drept o expresie a poziției principiale a Partidului Comunist din România în „problema națională” care – conform documentului examinat – se afla în consens deplin cu modul de interpretare a acesteia de către românii transilvăneni, care și-au manifestat aderența la aserțiunile lui Lucrețiu Pătrășcanu, receptate tocmai pentru conținutul lor național, de o certă însemnătate în anii 1946-1947, când s-a decis „soarta Transilvaniei”.

Peste patru ani, când era anchetat de tovarășii lui comuniști, Lucrețiu Pătrășcanu declara următoarele: „...am ținut această cuvântare din iunie 1946, fiind personal convins că fac un serviciu regimului nostru („democrat-popular”, cum se autointitula acesta-n.n.), *răpindu-i lui Iuliu Maniu posibilitatea de a apărea singur apărător al Ardealului de Nord*”⁴⁹ (subl.ns.-A.F.). Se apropiiau alegerile din luna noiembrie 1946 și, în confruntarea propagandistică specifică momentului, era utilă – în concepția lui Lucrețiu Pătrășcanu - abordarea chestiunii Transilvaniei de Nord, evident dintr-o perspectivă realistă, nu una ideologică (comunistă), care era bine cunoscută și constituia, pentru puterea centrală de la București, un mare dezavantaj în raporturile cu alegătorii români din această parte a țării. Lucrețiu Pătrășcanu a aplicat o veritabilă lovitură adversarilor politici, recâștigând un teritoriu pierdut pentru comuniști. În loc să aprecieze acest demers politic, conducerea centrală a P.C.R. a instrumentat un așa-numit „caz Pătrășcanu”, cu scopul de a-i minimaliza rolul în cadrul acesteia. S-a ivit prilejul, pentru unii lideri comuniști proveniți din rândul proletariului, să-i administreze intelectualului Pătrășcanu, comunist dar și bun patriot (lui i s-a atribuit, printre altele, și afirmația : „Înainte de a fi comunist sunt român”⁵⁰), o lecție politică

extrem de dură. Însuși Gh. Gheorghiu-Dej, care era incomodat de prestigiul lui Pătrășcanu, s-a folosit de ocazie, cu abilitatea-i binecunoscută, pentru a-l discredita pe acesta, cel puțin în rândul partidului comunist. Astfel, cel mai puternic concurent la postul de conducător al P.C.R. putea fi, printr-o acțiune concertată, anihilat de Gheorghiu-Dej. Fără nici un scrupul, acesta a pornit mașinăria de partid, cu scopul de a-l distruge pe Lucrețiu Pătrășcanu, ceea ce, până la urmă, i-a reușit pe deplin⁵¹.

În 22 iunie 1946, la numai două săptămâni de la atât de populara cuvântare a lui Lucrețiu Pătrășcanu, s-a desfășurat ședința Biroului Politic al CC. al P.C.R., la care a luat parte „activul central de partid” și a fost prezidată de Gh. Gheorghiu-Dej. În deschidere, acesta motiva organizarea la nivel atât de înalt a întâlnirii respective cu faptul că este necesară stabilirea unui punct de vedere „principal” al partidului comunist „*cu privire la problema națională*”⁵², pentru a nu fi confundat cu cele afirmate de L. Pătrășcanu în discursul său din 8 iunie 1946, de la Cluj.

În intervenția sa, Gh. Gheorghiu-Dej recunoștea, cu nonșalanță, unele realități din Transilvania de Nord care au avut un impact negativ și asupra comuniștilor: „În ultimul timp, conducerea partidului nostru a constatat că agitațiile șovine și revizioniste din Transilvania au luat un caracter deosebit de primejdios. Partidul nostru nu a reușit – cu toate eforturile sale – să combată manifestările și curentele șovine care străbat Transilvania și mai cu seamă partea de nord a Transilvaniei. Influențele curentelor șovine și revizioniste, alimentate de reacțiunea dinăuntru și din afara granițelor țării noastre au reușit să provoace frământări în sânul populației române și maghiare din Transilvania. Dar aceasta încă nu e destul; a reușit să influențeze și în rândurile partidului nostru. O *serie de abateri s-au produs în ultimul timp în chestiunea națională*. Mai cu seamă abaterile acestea privesc un anumit număr de membri de

⁵¹ Florin Constantiniu consideră că L. Pătrășcanu ar fi răvnit la funcția de conducător al partidului comunist: „Ambiția, o mare ambiție, l-a devorat pe L. Pătrășcanu. Intelectualul autentic se simțea superior tovarășilor săi, și mai ales lui Ghiță Dej! Ce, Ghiță trebuia să fie conducătorul partidului? Eu trebuia să fiu!”, dau măsura ambiției sale, care avea să-i fie fatală...Pătrășcanu a fost un lider preocupat de carieră și de popularitate” (Apud Florin Constantiniu, *Principiul bumerangului. Documente ale procesului Pătrășcanu*, Editura Vremea, București (1996), 216).

⁵² Florin Constantiniu, *op. cit.*, 158; Petre Țurlea, *op. cit.*, 298.

⁴⁸ Florin Constantiniu, *op. cit.*, 216.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*.

partid din Transilvania și această influență nu a rămas izolată acolo, ci ea s-a întins, cum era și firesc, un fir ajungând până sus, la elemente cu munci de răspundere din partidul nostru”⁵³ (subl.ns.-A.F.). Și, ca să nu fie nici o incertitudine, conducătorul partidului precizează că se referă „la devierile săvârșite de tov.(arășul) Lucrețiu Pătrășcanu în discursul său de la Cluj”⁵⁴ (subl.ns.-A.F.). De altfel, biroul politic al partidului „consideră că devierea tovarășului Pătrășcanu a fost posibilă tocmai datorită influenței curentelor șovine și revizioniste care străbat...mai ales partea de nord a Transilvaniei. Aceste influențe au avut darul să-l silească pe tov. Pătrășcanu a lovi mai mult în revizionistii unguri, decât în șoviniștii români, dar ce e mai grav tovarăși, e faptul că prin felul cum a prezentat lucrurile în declarațiile sale făcute la Cluj, el dă credit moral și politic regimurilor reacționare din trecut”⁵⁵ (subl.ns.-A.F.). Mai mult, chiar și adversarii politici ai puterii comuniste de la București au subscris, „întrutotul”, la „declarația lui L. Pătrășcanu și i-au făcut o publicitate largă”. La rândul lor, „cercurile revizioniste au luat în considerare” aserțiunile din cuvântarea lui Pătrășcanu. Era extrem de grav și modul în care presa partidelor istorice a consemnat „declarațiile” acestuia, afirmând că „întreaga campanie dusă de partidul nostru comunist și de celelalte forțe (de stânga-n.n.) cu privire la politica lor națională au fost spulberate”⁵⁶. În virtutea unor asemenea opinii, Gheorghe Gheroghiu-Dej concluzionează că „tov. Pătrășcanu nu a avut dispoziție din partea secretariatului și Biroului Politic să facă aceste declarații, că el le-a făcut fără aprobarea restului membrilor secretariatului și Biroului Politic”⁵⁷. Prin urmare, conducerea partidului comunist se dezicea în cuvinte „aspre” de poziția adoptată de Lucrețiu Pătrășcanu, etichetând-o drept o formă de deviere de la linia partidului, pentru care urma să răspundă. Uzând de o frazeologie demagogică referitoare la „curente șoviniste” din societatea românească Gh. Gheorghiu-Dej încerca să-l înfunde cât mai adânc pe Pătrășcanu, care nu a fost împluternicit „să facă declarații de o asemenea anvergură”⁵⁸.

Posteritatea a apreciat, cum se cuvine, discursul temerar al lui Lucrețiu Pătrășcanu, ca fiind una dintre paginile, cu adevărat notabile, ale comunismului de factură națională. Cu atât mai antinațională și distructivă a fost această campanie împotriva lui Lucrețiu Pătrășcanu, la care s-au asociat și alți participanți la ședința amintită.

CONSIDERATIONS REGARDING THE SPEECHES MADE BY LUCREȚIU PĂTRĂȘCANU, THE MINISTER OF JUSTICE WITHIN THE GOVERNMENT LED BY DR. PETRU GROZA IN CLUJ IN JUNE 1945 AND 1946

Summary

The author reconsiders the content of two extremely important speeches made by the communist leader Lucrețiu Pătrășcanu in his capacity as the minister of justice in Cluj (in June 13th 1945 and June 8th 1946). It is emphasized his attitude towards the Transylvanian problem, as an integrant part of Romania as it was decided by the winning Great Powers (in the first and second world war) within the Peace Conference in Paris (1920 and 1946-1947). His attitude towards this “issue” brought about the criticism of the Romanian Communist leaders and it was used for his exclusion from the political scene later on.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Ibidem*, 159.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*, 160.

⁵⁷ *Ibidem*, 161.

⁵⁸ *Ibidem*, 160.

RENAȘTEREA UNUI MUZEU. MUZEUL BANATULUI DIN TIMIȘOARA ÎN ANUL 1950

Vasile Rămneanțu*

Cuvinte cheie: *Istoria Muzeului Banatului, anul 1950.*

Schlagwörter: *Geschichte der Banater Museums, das Jahr 1950.*

Anul 1950 a fost un an important pentru Muzeul Regional al Banatului. Un aspect deosebit l-a constituit transferarea patrimoniului muzeal din Palatul Cultural (unde s-a aflat până în acel moment) în Castelul Huniade. Impozantul monument istoric al Timișoarei a revenit muzeului în urma hotărârii Consiliului de Miniștri din 26 iunie 1947, care a fost publicată în Monitorul Oficial nr. 171 două zile mai târziu. A urmat delegarea lui Marius Moga de către Consiliul Muzeelor de pe lângă Ministerul Artelor de a prelua Castelul Huniade în numele ministerului. La 17 ianuarie 1948 clădirea a fost predată muzeului, dar din cauza indolenței birocratice a autorităților deabia la începutul lunii mai 1948, Castelul Huniade a fost transferat în patrimoniul Primăriei cu scopul de a se organiza în el un muzeu. Clădirea însă trebuia să fie supusă unor reparații și transformări majore pentru a putea găzdui o astfel de instituție de cultură. Oricum dincolo de vicisitudinile acelui sfârșit de deceniu, din 1948 a început pentru Muzeul Banatului o nouă etapă de dezvoltare¹.

În articolul de față ne propunem să analizăm o parte a activității Muzeului Regional al Banatului din anul 1950. În raportul întocmit către Secțiunea Culturală a Comitetului Provizoriu al Comunei Urbane Timișoara privind activitatea Muzeului Regional al Banatului pe luna ianuarie 1950, directorul instituției Marius Moga arăta că s-au întreprins la clădirea Castelului Huniade lucrări de reparație, curățire, etc., în limita posibilităților financiare de care dispunea muzeul în vederea mutării în noua clădire a secției de arheologie de la etajul II al Palatului Cultural, operațiune care a și avut loc. În aceste condiții la etajul II al Palatului

Cultural, în spațiul eliberat, a fost transferată secția de etnografie care până în acel moment era situată la etajul III al aceleiași clădiri. În locul respectiv, după curățirea și amenajarea sălilor, urma a fi instalată o parte a Pinacotecii care a trebuit să fie evacuată în întregime de la etajul II dinspre strada Mărășești, etaj cedat Operei de Stat. În același timp la secția de ornitologie s-a continuat activitatea de îmbogățire a colecției prin achiziționarea de noi piese. S-a realizat totodată și selecționarea colecției de lepidoptere².

Referindu-se la reparațiile urgente care trebuiau realizate la Castelul Huniade, M. Moga sublinia că întrucât până în 1946 clădirea a adăpostit diferite unități militare, depozite, starea ei din acel moment necesita reparații radicale pentru a putea grupa materialul muzeologic. Arătând că muzeul avea o secție istorică și una etnografică, conducătorul instituției evidenția că pentru a pune întregul muzeu la dispoziția publicului în noua clădire, era necesară o subvenție de 12. 741. 930 de lei, în vederea amenajării încăperilor alocate secțiilor³.

Dar nici situația spațiilor destinate muzeului în Palatul Cultural nu era mai bună la începutul lui 1950. Astfel la 21 ianuarie Comitetul Provizoriu al Comunei Urbane Timișoara decidea cedarea în favoarea Operei și a Teatrului de Stat sala de expoziție „Ștefan Plăvăț” pentru depozitarea decorurilor. Aceasta deoarece cele două instituții culturale erau nevoite, din cauza lipsei de spațiu, să înmagazineze decoruri pe scenă, culoare și chiar în stradă, fiind împiedicată astfel circulația, existând și un pericol permanent de incendiu. La 20 martie 1950 M. Moga într-un referat adresat conducerii Operei de Stat Timișoara îi aducea la cunoștință că procesul verbal de predare a sălii respective putea fi întocmit în ziua următoare⁴.

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Litere, Istorie și Teologie, Bulevardul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: vasileramneantu@yahoo.com.

¹ Florin Medeleț, Vasile Rămneanțu, *Muzeul Banatului. File de cronică. II. 1918-1948*, Ed. Mirton, Timișoara (2003), 239-251.

² Arhiva Muzeului Banatului, d. 6/ 1950 (o mare parte din dosarele cercetate nu au filele numerotate).

³ *Ibidem*, d.1/1950.

⁴ *Ibidem*.

În privința cercetării științifice, directorul Institutului de Istorie și Filosofie din Cluj - Napoca, Constantin Daicoviciu îi solicita la 30 ianuarie 1950 lui M. Moga să-i trimită toate fișele pe care le-a întocmit ca și colaborator al colectivului pentru redactarea Repertoriului Arheologic al Republicii Populare România. Separat îi cerea întocmirea unui raport în care să arate: revistele excerptate, cu indicarea precisă a volumelor, cărțile excerptate cu titlul exact și indicarea volumelor, muzeele și colecțiile prelucrate până la sfârșitul lunii ianuarie 1950, numărul de fișe întocmit din reviste și cărți, fișele întocmite după materialul din muzee și colecții. Moga trebuia să propună revistele și cărțile pe care le mai credea necesare a fi cercetate, indicând dacă acestea sunt sau nu accesibile. Totodată trebuia să precizeze dacă muzeele și colecțiile care i-au fost repartizate pentru prelucrare au fost în întregime cercetate sau nu, precum și perioada de timp necesară a termina partea sa de cercetare. I se solicita să comunice toate colecțiile publice sau particulare din raza sa de activitate care meritau a fi cercetate.

La 6 februarie Marius Moga i-a răspuns lui C. Daicoviciu, informându-l ca i-a expediat fișele pe care le-a întocmit. A oprit aproximativ 100 de fișe, deoarece acestea trebuiau transcrise din nou. Până în acel moment a excerptat revistele: *Analele Banatului* 1928-IV/1931, 4 volume; *Germina* I/1923-II/1924, 2 volume; *TRET*-I/1873- IX/1883, în total 9 volume, restul din această revistă fiind în curs de excerptare, activitate care se realiza paralel cu verificarea întregului material din Muzeu, operațiuni care urmau a fi finalizate până cel mai târziu la sfârșitul lunii martie. În privința colecției arheologice, aceasta a fost transferată în întregime din Palatul Cultural în Castelul Huniade. Din cauza lucrărilor de amenajare, estimate a mai dura încă 10 zile, rearanjarea colecției respective nu s-a putut realiza și nici confruntarea materialului existent cu inventarul, lucru absolut necesar pentru a nu persista, în continuare, într-o serie de greșeli care s-au strecurat în literatura arheologică. Ori, aprecia Moga, rearanjarea secției constituia cel mai bun prilej de a fi verificat întregul material. El sublinia că a întocmit 860 de fișe, din care a expediat 644. Dintre acestea 100 erau întocmite după materialul existent în muzeu. În privința propunerilor pentru excerptare mai avea în vedere *Chestionarul Muzeului Regional al Banatului* întocmit de Ioachim Miloia și *TRET-ul*. Verificarea materialului arheologic era socotită, încă o dată, absolut necesară pentru că în inventarele

Muzeului s-au strecurat o mulțime de greșeli. Operațiunea în cauză urma a fi terminată la sfârșitul lunii martie. După data respectivă ar putea cerceta Muzeul din Lugoj și colecția particulară Caius Pascu din Gherman. În privința cercetării și întocmirii fișelor materialului din muzeu, acest lucru nu s-a putut realiza deoarece în depozite nu se putea lucra iarna, iar colecția, încă din luna decembrie 1949, a trebuit să fie împachetată în întregime și mutată. Rearanjarea colecției și a depozitului va face posibilă cunoașterea exactă a întregului material arheologic pe care îl deținea muzeul, conchidea Miloia⁵.

La 21 februarie 1950 C. Daicoviciu îi transmitea că a primit fișele și că în curând i se va comunica ce mai avea de făcut la Repertoriu, cerându-i să nu se lase „pe brazdă”.

În ceea ce priveau săpăturilor arheologice care urmau să se desfășoare în anul respectiv, cunoscutul istoric român îl informa pe Moga că acesta va activa pe șantierul Timiș-Torontal, unde va trebui să se fixeze la unul-două puncte mai importante, pe care să le comunice lui C. Daicoviciu. Deasemenea directorul Muzeului Regional al Banatului făcea parte și din colectivul de arheologi pentru Cluj și Mureș, împreună cu Dorin Popescu, Mircea Rusu, etc. Săpăturile arheologice de la Porolissum, precum și din alte așezări romane erau deocamdată abandonate, iar Macrea urma să sape în Secuime. În același timp, Moga trebuia să pregătească publicarea materialului săpat la Porolissum. În vederea acestui lucru Daicoviciu urma să-i trimită bani pentru desene și fotografii, iar Moga trebuia să se deplaseze la Cluj pentru o perioadă de timp în vederea pregătirii publicării materialului respectiv. Lucrarea trebuia să apară până la data de 1 iunie 1950 constând din publicarea științifică, amănunțită, a rezultatelor obținute în campania de săpături din 1949, fără multe teorii și concluzii de ansamblu.

La 20 martie în răspunsul său Moga îl informa pe mentorul său că pentru șantierul arheologic Timiș-Torontal propunea Jadaniul sau Pișchia pentru clarificarea problemei valurilor romane din Banat și respectiv Parța pentru cunoașterea legăturilor existente între Ardeal, Oltenia și Banat în timpurile barbare, respectiv neolitice. În privința lucrării privind Porolissumul, Moga îl anunța pe Daicoviciu că a realizat o serie de fotografii pe care le socotea ca fiind suficiente de bune, nemaifiind, în viziunea sa, necesare altele.

⁵ *Ibidem*, d.6/1950.

Cu privire la desene, el a propus ca acestea să fie realizate de către desenatorul lui Daicoviciu, indicând obiectele care urmau să fie desenate. El nu se putea deplasa la Cluj dată fiind situația muzeului, care nu s-a schimbat prea mult în ultimul timp. Urma ca arheologul bănățean să realizeze la Timișoara mărirea clișeele pe care le avea, operațiune plătită de muzeu⁶.

Revenind la activitatea desfășurată în Muzeul Regional al Banatului în luna februarie 1950, secția de pictură a fost organizată în întregime în 13 săli la etajul III din Palatul Cultural, colecția fiind grupată pe școli, în ordine cronologică, începând cu școala italiană și terminând cu pictura modernă. Secția de artă populară a fost în cea mai mare parte reorganizată la etajul II al aceleiași clădiri. Au început și lucrările pentru organizarea secției de istorie-arheologie în Castelul Huniade.

În cadrul secției de ornitologie s-a continuat colectarea materialului necesar completării acesteia. În raportul său Moga preciza greutățile și lipsurile pe care le-a întâmpinat în activitatea de organizare completă a muzeului și care au fost determinate de faptul că lucrările tehnice pentru amenajarea spațiului din Castelul Huniade nu s-au putut executa în ritmul dorit. În aceste condiții muzeul nu a avut deschisă pentru a fi vizitată în cursul lunii februarie decât o singură secție, cea de științele naturale. Numărul total de vizitatori s-a cifrat la aproximativ 2000 de oameni⁷.

Și în luna martie au fost continuate lucrările de reorganizare și amenajare a secțiilor Muzeului, astfel că la 26 martie 1950 secțiile de pictură și etnografie au fost puse la dispoziția publicului. Secția de științele naturii a fost deschisă în permanență. Au continuat de asemenea lucrările de amenajare a secției de istorie - arheologie, iar în încăperile care au fost terminate în acest sens, s-a început gruparea mobilierului necesar secției respective. Deschiderea acesteia pentru vizitatori urma să fie făcută în funcție de ritmul lucrărilor de amenajare. Numărul celor care au vizitat muzeul în martie s-a situat la aproximativ 2500⁸.

În privința colecțiilor existente la Muzeul Regional al Banatului, într-un raport adresat de către directorul instituției Muzeului Național de Artă și Arheologie, se preciza că existau 1104 piese de etnografie, cu o valoare a colecției de 829.400 de lei⁹.

În altă ordine de idei M. Moga solicita la 5 martie 1950 Miliției orașului Timișoara eliberarea unei autorizații de călătorie pentru a se putea deplasa în comunele Percosova, Gherman, Butin, în vederea stabilirii șantierului arheologic al Academiei Republicii Populare România și pentru a inventaria obiectele arheologice dintr-o colecție particulară (creдем că este vorba de colecția preotului Caius Pascu din Gherman)¹⁰.

În luna aprilie 1950 a fost continuată organizarea secției de istorie - arheologie, proces aflat aproape la final. Concomitent au fost mutate o parte din depozitele secției de arheologie în Castelul Huniade. Moga preciza că având sprijinul Partidului Muncitoresc Român a început amenajarea curții noului local muzeal, lucrare care era în curs de desfășurare în acel moment. În privința bugetului instituției acesta s-a situat în perioada 1 ianuarie - 31 martie la cifra de 689.676 de lei. Bugetul propus Ministerului Artelor, Serviciului Muzeelor, în intervalul 1 aprilie - 31 decembrie 1950 a fost de 2.214.558 de lei, dar suma nu era încă aprobată. În condițiile în care muzeul a trebuit să se mute în noua clădire, bugetul mic nu a permis amenajarea noului local decât parțial, într-o foarte mică măsură. Numărul vizitatorilor s-a cifrat la aproximativ 2800¹¹.

În domeniul cercetării științifice, într-un referat redactat la 5 aprilie 1950 Dionisie Linția arăta că pentru completarea colecțiilor secției de ornitologie și de științe naturale mai avea nevoie de material zoologic din care o parte se putea colecta doar din Dobrogea. În aceste condiții propunea ca Emil Nadra să se deplaseze în regiune pe o perioadă de 3-4 săptămâni în intervalul 20 aprilie-15 iunie, în funcție de condițiile meteorologice (ca și de epoca de reproducere și de cuibărit a diferitelor păsări acvatic). Se preciza că piesele colectate trebuiau conservate în mod provizoriu chiar la fața locului, pentru a putea fi prelucrate și naturalizate în mod definitiv la reîntoarcere, în laboratorul muzeului. În vederea realizării acestei călătorii științifice era nevoie de un avans de 30.000 de lei, călătoria fiind prevăzută în planul de lucru al muzeului pe anul 1950.

M. Moga s-a adresat Comitetului Provizoriu al Comunei Urbane Timișoara să aprobe această deplasare, precizând că suma necesară urma a fi luată din subvenția muzeului.

La 6 mai D. Linția solicita conducerii I. T. A. S. Timișoara acordarea unui concediu de circa 3

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*, d. 1/ 1950.

¹¹ *Ibidem*, d. 6/1950.

săptămâni inginerului Cornel Șuboni pentru a participa împreună cu E. Nadra la cercetările din Dobrogea, deoarece pentru o singură persoană munca era foarte istovitoare. Se preciza că Șuboni era un foarte valoros colaborator voluntar al secției de științe naturale, care și în trecut a adus servicii eminente acestora. În aceiași zi conducerea muzeului a adresat o solicitare Miliției pentru a-i elibera lui C. Șuboni o autorizație specială de deplasare în Dobrogea, pe durata 10 mai - 15 iunie 1950¹².

La 11 mai 1950 D. Linția, având asupra sa un laborator ambulant, a plecat spre zona Mocani-Insula Lupilor - și traversând lacul Razelm, în perioada 14-21 mai a întreprins cercetări științifice la Jurilofca. Apoi de pe Insula Lupilor, traversând lacul Sinde, a ajuns pe insula Chituc, colectând pe acest drum mai multe specii de păsări „interesante” pentru muzeu. Pe insula Chituc a vânat și colectat alte specii necesare colecției muzeului. În perioada 25-26 mai a parcurs traseul Jurilofca - Bisericuța - Cap Dolojman, locuri foarte interesante din punct de vedere ornitologic. Între 27 și 7 iunie s-a aflat din nou la Jurilofca, ca apoi în perioada următoare (8-18 iunie) să se găsească la Babadag, unde a colectat și preparat păsări din fauna terestră a Dobrogei¹³. Între 19-21 iunie a cercetat zona Babadag-Sulina-Tulcea, deplasându-se pe canalul Dunării până la Sulina pentru a colecta materialul de la mare, în condițiile unui timp nefavorabil: ploi și furtuni pe mare. Expediția științifică în Dobrogea a luat sfârșit în 22 iunie.

În raportul întocmit la revenire, E. Nadra arăta că a recoltat 100 de bucăți de păsări care au fost prelucrate provizoriu și conservate chiar la fața locului. Au fost aduse mai multe exemplare care au lipsit complet din colecția secției. A împușcat șapte bucăți de pescăruși care au fost inelați în Uniunea Sovietică purtând pe picior un inel de aluminiu cu inscripția capitalei țării, numărul și seria matricolă. Cercetătorul bănățean preciza că realizând această captură a reușit să aducă un serviciu științei ornitologice în privința migrației păsărilor. Au mai fost colectate câteva cuibare de ouă precum și insecte diferite, caracteristice Dobrogei. O parte din materialul colectat a fost expedit, prin poștă, înainte de întoarcerea lui Nadra, fiind prelucrat în laboratorul secției de către D. Linția¹⁴. Totalul cheltuielilor de deplasare s-a ridicat la suma de 33.674 de lei¹⁵.

Dar expediția științifică a lui E. Nadra în Dobrogea nu a fost lipsită de incidente. La 27 iunie 1950, într-o adresă semnată de către M. Moga și D. Linția și adresată ministrului de interne Teohari Georgescu, temutul lider comunist era informat de misiunea științifică a lui Nadra desfășurată în condițiile unor „repetate inspecții săvârșite de către autoritățile competente militare și milițiene”. La 18 mai la Cabana de Vânătoare de pe Insula Lupilor, regiunea Jurilofca, i s-a confiscat aparatul de fotografiat de către comandantul postului de grăniceri din localitatea Jurilofca, deși conform adresei informative primită de la comandantul de grăniceri din comuna Babadag, Nadra avea voie să fotografieze în locurile respective. În urma demersurilor pe care le-a făcut cercetătorul bănățean, autoritățile grănicerești i-au promis restituirea aparatului. Dar la plecare, prezentându-se la comandamentul militar din Babadag, i s-a comunicat că aparatul de fotografiat a fost trimis la Brăila, iar de acolo la Comandamentul de Grăniceri din București. Teohari Georgescu era rugat să dispună restituirea cât mai urgentă a aparatului de fotografiat, precum și a filmului întrebuințat. Autoritățile grănicerești au susținut totuși că Nadra nu avea formele legale necesare pentru a filma în zona de frontieră și în consecință au ridicat aparatul pentru verificare. În urma intervenției ministrului de interne aparatul a fost restituit Muzeului Regional al Banatului¹⁶.

În privința activității muzeului pe luna mai a fost continuată și terminată organizarea secției de arheologie - comuna primitivă. În cadrul secțiilor de etnografie și ornitologie s-a realizat conservarea întregului material pentru vară. La Castelul Huniade a fost terminată pavarea și amenajarea parcului interior. Numărul vizitatorilor s-a situat aproximativ 3.500 de oameni¹⁷.

În ceea ce privea spațiului pe care Muzeul îl ocupa în Palatul Cultural, acesta se situa la etajul II (o parte din etaj) și la etajul al III-lea în întregime. Alături se mai găseau Opera și Teatrul de Stat, precum și diverse magazine la parter. Clădirea era foarte vulnerabilă în caz de incendiu și absolut nepotrivită acestui scop, ținând cont de valoarea colecțiilor muzeale aflate în ea¹⁸.

Într-un memoriu adresat Secțiunii Culturale a Comitetului Provizoriu al Comunei Urbane Timișoara, în primăvara lui 1950, Moga solicita

¹² *Ibidem*, d. 1/1950.

¹³ *Ibidem*, d. 5/1950, f. 5-6.

¹⁴ *Ibidem*, f. 7.

¹⁵ *Ibidem*, f. 9.

¹⁶ *Ibidem*, d. 6/1950.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*, d. 1/1950.

studierea și propunerea de urgență a măsurilor necesare pentru separarea Palatului Cultural de muzeu întrucât Ministerul Artelor dorea să cunoască în mod real sarcinile pe care muzeul la avea din punct de vedere bugetar. Directorul instituției arată că în cadrul personalului muzeului se aflau 6 salariați care aparțineau de fapt fostului Palat Cultural. Apoi bugetul muzeului era grevat de o sumă exagerat de mare de bani pentru iluminat, apă și încălzit, existând în această chestiune neînțelegeri cu Opera de Stat (aceasta nu și-a instalat contor propriu, iar muzeul trebuia să plătească curentul folosit de Operă, fapt ce l-a determinat pe Moga să decidă renunțarea la consumul de curent pentru localul din Strada Alba-Iulia, nr. 2). Deoarece Ministerul Artelor urma să se îngrijească pe viitor și de obținerea fondurilor necesare întreținerii Palatelor Culturale, Moga ruga a fi soluționată cât mai repede această problemă, astfel încât Ministerul respectiv să poată prezenta bugetul muzeului Ministerului Finanțelor¹⁹.

Între timp Comitetul Provizoriu al Comunei Urbane Timișoara aducea la cunoștința conducerii Muzeului Regional al Banatului, la 8 mai, că datorită economiilor care trebuiau realizate în bugetele tuturor unităților de stat și sfaturi populare pentru îndeplinirea planului de stat, muzeul trebuia să realizeze o economie de 200.000 lei, sumă ce va fi economisită prin rețineri (lunară și proporțională) din subvenția ce va fi primită din bugetul Sfatului²⁰.

Raportul întocmit de Marius Moga privind activitatea angajaților muzeului în luna iunie 1950 cuprindea mai multe puncte. A fost terminată organizarea primei părți a secției de istorie, respectiv a comunei primitive până la începutul destrămării acesteia. Materialul acestei perioade a fost expus în 22 de vitrine, grupate în 8 săli care au fost amenajate în acest scop în Castelul Huniade. Secția a fost deschisă pentru public în 29 iunie. Tot în noua clădire a muzeului a fost organizată prima parte a depozitului secției de pictură. Aceasta după ce în ianuarie, în urma cedării etajului II, dinspre strada Mărășești, din Palatul Cultural Operei și Teatrului de Stat, secția de pictură a fost mutată la etajul III, dinspre strada Alba-Iulia. Întrucât suprafețele existente la acel etaj nu au permis expunerea imediată a colecției, s-au executat o serie de lucrări: astupări de uși, zugrăveli. Mutarea în Palatul Huniade era absolut necesară

deoarece vechiul sistem de depozitare nu permitea ca materialul să fie cercetat și verificat.

La punctul doi al raportului, intitulat „Politic” directorul instituției sublinia că în prezentarea secției de istorie s-a căutat ca materialul să fie expus în conformitate cu principiile materialismului istoric, astfel încât să constituie un mijloc de culturalizare a maselor. În acest scop materialul a fost grupat ținând cont de periodizarea realizată de clasicii marxism-leninismului. Fiecare dintre perioadele comunei primitive a fost prezentată în săli independente pentru a se putea urmări evoluția uneltelor de producție și a modului de producție. Pentru înțelegerea materialului expus și a caracteristicii fiecărei etapei, s-au redactat inscripții largi, arătându-se specificul fiecăreia. S-au întocmit și o serie de desene pentru fiecare sală de expoziție.

La punctul 3 al raportului „Financiar-material” se preciza că pentru deschiderea secției de istorie la Castelul Huniade s-au terminat lucrările de amenajare a curții interioare precum și cele de zidărie și de zugrăveală la intrare, pe un coridor lateral, pe jumătate din curte până la înălțimea parterului și pe scara de acces destinată publicului.

Din punct de vedere științific, la secția de științele naturii a fost terminată cercetarea științifică întreprinsă în Dobrogea în vederea îmbogățirii colecției ornitologice, recoltându-se 107 piese, dintre care 35 au fost și preparate pentru expunerea în secție. Cu acest prilej s-au notat o serie de observații referitoare la viața faunei din regiunea de nord a Dobrogei.

M. Moga consemna că bugetul mic nu permitea executarea lucrărilor necesare prezentării materialului istoric decât parțial. Totodată era criticat colectivul care a fost însărcinat să completeze materialul expus cu inscripții și etichete și care din lipsa unei munci planificate nu a putut să termine lucrarea decât în ultimul moment.

În cursul lunii iunie muzeul a fost vizitat de un număr de 4.200 de oameni²¹.

În privința colecțiilor existente în clădirea Palatului Cultural, în urma cedării spațiului amintit mai sus, materialul etnografic care se găsea la etajul III dinspre strada Alba-Iulia a fost mutat la etajul II dinspre aceiași stradă, în locul secției de arheologie. Materialul istoric adăpostit la etajul III a fost depozitat pe coridoare pentru a putea fi transportat la Castelul Huniade, întrucât încăperile de la etajul II nu-l mai puteau cuprinde²².

¹⁹ *Ibidem*, d. 1/1950.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*, d. 6/1950.

²² *Ibidem*.

Problema organizării Muzeului Banatului a fost prezentată pe larg de M. Moga într-un memoriu pe care acesta l-a înaintat, la 25 iulie 1950, Comitetului pentru Artă de pe lângă Consiliul de Miniștri. Se arăta că muzeul avea un caracter mixt și depindea de Comitetul pentru Artă. Odată cu aplicarea legii Sfatului Populare instituția nu a mai fost încadrată în schema de organizare a Sfatului Urban Timișoara, iar pentru personalul care deservea Muzeul s-a dat o decizie de salarizare prin care acesta a fost considerat și echivalat ca fiind administrativ. În urma controlului financiar executat prin Secțiunea Financiară a județului Timiș în mai, s-a stabilit că salarizarea personalului era mai mare decât cea legală, ea necorespunzând statului de funcțiuni întocmit pe baza salarizării medii. În consecință începând cu luna iulie salariile s-au redus. Totodată nu mai puteau fi plătite orele suplimentare (muzeul fiind deschis și duminica trebuia întreținută curățenia sa). În urma noilor dispoziții orele suplimentare nu mai puteau fi plătite decât în baza unei aprobări dată de către Ministerul de care depindea muzeul. Secția Financiară a județului a pus în vedere că începând din luna august, în cazul în care nu exista o schemă aprobată de Ministerul de resort și de Comisia de Stat, nu vor mai fi achitate salariile. Moga înainta alături de memoriu și „Proiectul de schemă de funcțiuni” al Muzeului, rugând a se dispune încadrarea personalului existent în posturile corespunzătoare, urmând ca restul personalului prevăzut în schemă să fie completat în cadrul planului cincinal aflat în curs. Pentru posturile de ghizi Moga propunea completarea lor imediată cu o parte a îngrijitorilor care urmau să fie pregătiți în acest scop. În încheierea memoriului semnatarul său ruga forurile competente să acorde salariaților muzeului o salarizare decentă pentru a da instituției posibilitatea să-și intensifice activitatea culturală²³.

În viziunea lui Marius Moga secția de artă a muzeului trebuia să cuprindă un șef de secție, un asistent, un ghid și un îngrijitor. Secția de istorie urma să fie constituită dintr-un șef de secție, un asistent, un laborant, un ghid și un îngrijitor, iar secția de etnografie dintr-un șef de secție, un asistent, un ghid și un îngrijitor. Secția de științele naturii urma să beneficieze de următorul personal: un șef de secție, un asistent, un preparator, un laborant, un ghid și un îngrijitor. În privința secției administrative aceasta trebuia să fie alcătuită dintr-un contabil,

un administrator, un mecanic-fochist, un îngrijitor și trei portari²⁴.

Referitor la organizarea secției de istorie, la 27 iunie directorul muzeului a înaintat o adresă Comitetului Așezămintelor Culturale, subliniind că în urma cercetărilor de documentare întreprinse în acest scop și pentru prezentarea „luptei comune a naționalităților conlocuitoare din Banat împotriva exploatarei feudale și capitaliste” materialul arhivistic din muzeu referitor la aceste perioade nu exista decât începând din 1717. În această privință Arhivele Statului, Regionala Timișoara, au întreprins cercetările necesare și dispun de toate datele referitoare la arhive. Material documentar referitor la prezentarea acestor probleme se găsea deasemenea suficient în Banat, fie la persoane particulare, fie la foștii moșieri.

În ceea ce privește organizarea Muzeului N. Lenau din Lenauheim o parte din materialul științific necesar se afla în localitate, iar o altă parte la particulari. Comitetul Antifascist German și-a luat sarcina de a întreprinde cercetările necesare pentru a strânge acest material.

Pentru prezentarea capitolului privind naționalitățile conlocuitoare era necesară antrenarea tuturor organizațiilor de masă ale naționalităților conlocuitoare în vederea strângerii materialului documentar. În același scop trebuiau întreprinse o serie de recunoașteri și de cercetări în localitățile bănățene. În privința spațiului, întrucât în Castelul Huniade unde urma să fie prezentat acest material, nu existau săli amenajate în acest scop, trebuia realizat acest lucru. Pentru amenajarea acestor săli, precum și pentru realizarea lucrărilor tehnice necesare organizării acestei secții cu vitrine în perete, fotocopii, rame și desene, precum și pentru deplasările de documentare în teren sau pentru eventuala procurare a unor piese izolate deținute de particulari, Moga prevedea suma de 5000.000 de lei. Organizarea și prezentarea materialului expus puteau fi terminate în 45 de zile²⁵.

În altă ordine de idei la 15 iulie 1950 Ministerul Artelor a înștiințat Comitetul Provizoriu al orașului Timișoara, secția Culturală, că în cadrul planului cincinal de investiții a fost propusă acordarea sumei de 6000. 000 de lei muzeului în primul an al planului respectiv pentru construcții sau amenajări. Se solicita să fie planificate cantitățile de materiale necesare întrebuințării acestei sume. La 20 iulie 1950 a fost întocmit devizul-estimativ pentru amenajarea muzeu-

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*, d. 6/1950.

²³ *Ibidem*, d. 1/1950.

lui în Castelul Huniade, care prevedea o sumă totală de 6. 011. 460 de lei. Documentul a fost cerut de către Ministerul Artelor, Comitetul pentru Artă, în vederea înscrierii sumei de 6000.000 de lei în primul an al planului cincinal²⁶.

La 15 iulie 1950 Comitetul pentru Așezămintele Culturale, Serviciul Muzeu și Monumente, a înaintat muzeelor din România un chestionar privind situația muzeelor și a monumentelor istorice. La 27 iulie M. Moga a emis răspunsurile privind Muzeul Regional al Banatului. În privința schemei de personal muzeul nu o putea înainta deoarece nu o avea, existând numai o decizie de salarizare dată de Comitetul Provizoriu Urban Timișoara. Se sublinia că lipsa unei scheme de organizare stingherea bunul mers al instituției. Astfel întregul personal al muzeului a fost încadrat cu statutul de personal administrativ, iar în cursul lunii respective, datorită acestei situații, salariile au fost reduse. Din această cauză era necesară clarificarea apartenenței muzeului. Dată fiind caracteristica științifică a instituției Moga se pronunța pentru trecerea acesteia la Comitetul pentru Așezămintele Culturale cu care avea mai multe afinități. Secția de artă, respectiv de pictură ar putea să depindă de Comitetul pentru Artă, dar să rămână în cadrul muzeului. În privința dotărilor, datorită lipsei mobilierului și a instalațiilor de laborator muzeul nu dispunea de nici un depozit științific, având un singur laborator. Erau necesare organizarea de cursuri pentru laboranți, la care toate muzeele să-și trimită câte un salariat. Problema amenajării Castelului Huniade trebuia soluționată cât mai grabnic, altfel nu se putea continua cu reorganizarea secției de istorie în modul preconizat de Așezăminte. În privința subvențiilor primite, Ministerul Artelor a acordat subvenții pentru salarii și întreținerea instituției. Muzeul se afla încă în cele două clădiri: secțiile de științe ale naturii, etnografie, pictură, direcțiunea se găseau în Palatul Cultural de pe strada Alba Iulia nr. 2, iar secția de istorie și depozitele muzeului se situau în Castelul Huniade, nr. 1. Ambele clădiri aparțineau Comitetului Provizoriu Timișoara. În ceea ce privea starea celor două edificii, Palatul Cultural era într-o situație bună, pe când Castelul Huniade se afla într-o stare proastă. În consecință acesta avea nevoie de reparații radicale, printre care la instalația electrică, la instalația sanitară, dușurile, ferestre, uși, zugrăveli, lucrări de tinichigerie, etc. Palatul Cultural beneficia de apă, lumină, căldură,

mobilier, pe când Castelul Huniade era dotat cu aceste instalații doar parțial, lipsind complet instalația de încălzire. În trecut reparațiile s-au făcut din subvențiile acordate de către Ministerul Artelor. Mai era nevoie urgentă de mobilier, respectiv de vitrine de perete pentru obiecte mărunte, vitrine pentru documente și cărți, dulapuri pentru arhiva istorică, vitrine pentru arheologie, rafturi și cutii-lădițe pentru depozite.

În acel moment muzeul era deschis pentru vizitatori, secțiile de științele naturii, etnografie și pictură putând fi vizitate în zilele de marți, joi și duminică între orele 9-13, iar secția de istorie miercuri și duminică între 9-13. Registrul de vizitatori urma să existe din 1 august 1950. Vizitarea muzeului nu era organizată decât pentru grupuri anunțate din timp, din cauza inexistenței ghizilor. Muzeul era vizitat de către toate organizațiile de masă. Nu au existat grupuri de vizitatori de la sate, ci doar de la școli. Numărul lunar al vizitatorilor se situa între 2-4000 de oameni, iar anual se situa la 30.000-35.000. Supravegherea fiecărei secții se executa de către un îngrijitor, iar la 9-12 săli exista un supraveghetor.

Reorganizarea secției de istorie nu a fost subvenționată în mod special, ea s-a făcut din subvenția anuală acordată de către Ministerul Artelor. Comitetul pentru Așezămintele Culturale urma să acorde suma de 2.500.000 de lei în vederea continuării reorganizării acestei secții. La baza reorganizării Muzeului se aflau principiile materialismului istoric. În ceea ce privește personalul muzeului, acesta era numai în parte corespunzător din punct de vedere profesional.

Castelul Huniade era destul de încăpător pentru prezentarea colecțiilor, pe când Palatul Cultural a devenit impropriu pentru prezentarea întregului material muzeal. În Palatul Cultural muzeul deținea 57 de încăperi, iar Castelul Huniade avea 104 încăperi. În vederea expunerii materialului muzeologic în expoziții în Palatul Cultural erau alocate 34 de încăperi, iar în Castelul Huniade în acel moment 10. Depozitele, din lipsă de încăperi potrivite, nu au fost decât de curând înjghebate, ocupând 5 încăperi în Palatul Cultural și 9 în Castelul Huniade. Materialul din depozite era grupat pe secții, însă din lipsă de mobilier acestea nu puteau fi organizate momentan. Nu exista nici un fel de atelier, muzeul având un singur laborator la secția de științele naturale, care ocupa o singură încăpere și dispunea de instalațiile necesare pentru executarea lucrărilor specifice acestei secții. Lipseau în schimb cu desăvârșire instalațiile necesare laboratoarelor celorlalte secții.

²⁶ *Ibidem*, d. 1/1950.

Muzeul nu dispunea nici de o sală de conferințe. Dar în condițiile din acel moment se puteau organiza conferințe cu un număr redus de participanți. Există o arhivă istorică ce cuprindea 2050 de documente, stampe, hărți. Biblioteca de specialitate număra 2985 de volume. Muzeul Regional al Banatului avea un caracter mixt, predominând secția de istorie-arheologie.

Materialul expus era bine conservat, pe când materialele din depozite, din cauza prea multor mutări și a lipsei de mobilier, erau într-o mare măsură deteriorate, necesitând restaurările de rigoare. Nu exista suficient mobilier pentru buna conservare a materialului muzeal. Colecțiile erau inventariate și se lucra la verificarea materialelor pe secții, obiectele purtând numărul de inventar respectiv. Cataloage nu existau decât pentru secția de științele naturii și unul vechi pentru pictură, ele fiind ținute la zi. Obiectele au fost evaluate de către personalul muzeului.

Muzeul nu deținea materiale care să reflecte relațiile româno-ruse, româno-sovietice, respectiv cu țările de democrație populară, cu mișcarea revoluționară mondială.

În privința personalului de specialitate acesta era alcătuit dintr-un laborant, asistent, șef de secție la științele naturii, un pictor decorator, și din director.

Era în curs de organizare un colectiv de membrii amatori ai muzeului, alcătuit din ing. Cornel Șuboni, prof. Alexandru Grosu, Fr. König (colaborator voluntar al Secției de Științele Naturii, fiind însărcinat cu „colectarea de material muzeologic și de insecte de toate felurile”), ing. D. Linția jr., grefierul Nicolae Baloescu, pictorul Emil Lenhardt, ing. A. Krausz, directorul Arhivelor Statului Timișoara Grigore Popiți, arhivistul șef Gabriel Russu, arhivistul N. Milencovici, arhivistul I. Opriș, prof. Constantin Rudneanu, prof. Ștefan Grigore, prof. D. Tintă, bibliotecarul V. Ardeleanu.

Există un plan de muncă care se întocmea trimestrial, se executa lunar și se controla săptămânal pe secții. În limita fondurilor disponibile se căuta îmbogățirea colecțiilor muzeale. Importanta instituție de cultură bănățeană avea legături de colaborare cu alte muzee precum și cu organizațiile de masă. Până în acel moment muzeul nu a organizat în județ sau în județele vecine expoziții temporare și nici în fabrici.

În privința situației financiare instituția de cultură bănățeană beneficia de 2.758.587 de lei subvenție din partea Ministerului Artelor, acordată în două rate lunare de către Comitetul Provizoriu Urban Timișoara. Suma intra în

contul muzeului aflat la Banca Republicii Populare România, care făcea direct plățile.

Cercetările științifice se realizau pe secții de către personalul de specialitate, respectiv de către M. Moga, D. Linția și E. Nadra, acestea fiind cuprinse în planul de muncă începând cu luna septembrie 1950.

Muzeul întâmpina greutatea de ordin financiar și organizatoric. Astfel subvenția acordată de către Ministerul Artelor era insuficientă. Din punct de vedere organizatoric se resimțea lipsa unor directive de la departamentele respective pentru a se putea lucra unitar. Greutăți existau și în privința localului muzeului și a organizării depozitelor. În Palatul Cultural în urma cedării unei părți, spațiul a fost restrâns la minim, iar în Castelul Huniade nu erau amenajate sălile necesare prezentării materialelor care au fost mutate în mod obligatoriu. Lipsa esențială era aceea a localului amenajat și a mobilierului. Pentru bunul mers al instituției Moga propunea ca întreg muzeul, întrucât caracterul său predominant era cel științific, să treacă sub patronajul Comitetului pentru Așezămintele Culturale. Se impunea și încadrarea personalului în posturile de specialitate. Era necesară organizarea unui curs de laboranți la București.

Moga aprecia că la nivel local existau premisele pentru îmbunătățirea situației Muzeului Regional al Banatului, mai puțin cele financiare însă. În aceste condiții întreaga activitate a muzeului se baza pe subvenția acordată de către Ministerul Artelor și de către Comitetul pentru Așezămintele Culturale²⁷.

În luna iulie a fost terminată redactarea textelor pentru etichetele și inscripțiile necesare înțelegerii materialului etnografic expus, punându-se accent pe specificul bănățean al acestuia. A fost mutat întregul material aparținând de depozitul secției de pictură de la Palatul de Cultură la Castelul Huniade. Din lipsă de fonduri nu s-a putut realiza întocmirea și difuzarea

²⁷ *Ibidem*, d. 6/1950. În privința celor care activau în cadrul muzeului, aceștia erau în iulie 1950: Marius Moga, director; Dionisie Linția, conducătorul secției de științe naturale; Emil Nadra, asistent-secția de științe naturale; Francisca Fent, conducătorul secției de etnografie; Diodor Dure, conducătorul secției de pictură; Coriolan Tiapu, secretarul muzeului; Ilie Bugilan, intendent; Dumitru Amărăscu, laborant; Ștefan Laica, îngrijitor; Mihai Bugariu, îngrijitor; Ana Siclovian, îngrijitor; Valentina Bălțeanu, îngrijitor; Teodor Tenț, mecanic-fochist; Gheorghe Tuțu, portar; Gheorghe Pera, portar; Gheorghe Pop, portar. La 30 august D. Dure a demisionat de „bună voie”. De la 1 septembrie apare Emil Lenhardt, încadrat ca desenator-pictor. E. Nadra era responsabilul de sindicat. Vezi dosarul 1/1950.

afișelor menite să popularizeze muzeul, activitate care urma să fie realizată în cursul următoarei luni când se va dispune de banii necesari. Nu s-a realizat nici politizarea secției de pictură deoarece colectivul alcătuit de către D. Dure nu și-a putut începe activitatea încă.

Din punct de vedere științific s-au prelucrat un număr de 50 de piese din materialul recoltat în Dobrogea de către membrii secției de ornitologie. Au fost efectuate cercetări de teren în localitățile Parța, Lenauheim, Iecea Mare și a început organizarea Muzeului Lenau din Lenauheim. A avut loc restructurarea secției de istorie, respectiv a materialului referitor la comuna primitivă.

Muzeul a fost vizitat de un număr de 2.400 de persoane²⁸.

Între timp muzeul a trebuit să înfrunte o serie de greutăți cauzate de birocrație. Astfel într-un raport adresat Comitetului Așezămintelor Culturale de către directorul muzeului și datat la 6 septembrie 1950, se arată că nu s-a putut încasa subvenția acordată de Comitet deoarece Banca R. P. R. susținea că întrucât nu au fost trimiși banii în numerar, subvenția fiind acordată prin virament, era necesară și o defalcare a planului de cassă de la Așezăminte, altfel neputându-se acorda banii respectivi. Era vorba de 50.000 de lei trimiși de către Comitetul pentru Așezămintele Culturale ca subvenție acordată secției de științele naturii pentru colectarea materialului muzeologic și pentru cercetări științifice la 29 august 1950. Totodată prin Secțiunea Culturală Urbană Timișoara au fost trimiși 100.000 de lei pentru reorganizarea Muzeului Regional al Banatului. În fața acestei situații la 13 septembrie M. Moga se adresa Băncii pentru a dispune majorarea planului de cassă al Muzeului cu suma de 150.000 de lei pentru a – i putea ridica în numerar (având în vedere că în planul respectiv suma nu a fost prevăzută). La 5 octombrie Moga arăta că virarea sumei de 50.000 de lei nu s-a realizat încă, iar la 11 noiembrie se adresa din nou Băncii pentru a plăti din contul muzeului suma respectivă necesară secției de științele naturii²⁹.

Nici în privința reparațiilor muzeului lucrurile nu stăteau bine. Astfel M. Moga arăta la 6 septembrie Comitetului pentru Așezămintele Culturale că pentru lucrările de amenajare necesare la Castelul Huniade și la Muzeul din Lenauheim, nu s-au putut încheia contractele deoarece toate întreprinderile erau supraaglo-

rate cu lucrări și în consecință nu puteau executa comanda la termenul fixat³⁰. Peste două zile Moga revine cu o nouă adresă privind lucrările de reparații necesare. Arătând din nou că lucrările nu puteau fi preluate de nici o întreprindere timișoreană în septembrie, datorită suprasolicitării acestora, el propunea executarea acestora în regie pentru a putea fi terminate la data fixată. Dacă forul respectiv era de acord cu propunerea, trebuia acordată aprobarea în acest sens, fiind necesar și obținerea avizului Ministerului Finanțelor. În vederea executării lucrărilor, datorită faptului că muzeului nu i s-a repartizat cota de chereștea solicitată, Comitetul trebuia să dea cuvenita aprobare pentru procurarea scândurii de stejar de pe piața Timișoarei. Pentru cumpărarea celorlalte materiale necesare lucrărilor din cele două locații era nevoie urgentă de fondurile respective, cât și de toate planurile și desenele. Potrivit lui Moga lucrarea în regie era recomandată și de considerentul că localul amenajat era monument istoric și ținând seama de acest caracter, s-ar putea ivi anumite dificultăți cu întreprinderile care ar executa lucrarea. În privința greutăților ivite pentru procurarea materialelor de construcții, redăm un caz elocvent în acest sens: la 15 iulie Moga semnala Comitetul pentru Așezămintele Culturale că muzeului i s-au repartizat 7,5 tone ciment, dar pentru ridicarea acestei cantități nu se dispunea de fondurile necesare. La 30 august Comitetul înștiința Muzeul că la rândul său nu avea banii respectivi, anunțând că în cazul în care nu putea ridica cimentul să fie informat, pentru a repartiza altor instituții materialul în cauză. La 8 septembrie Moga cerea din nou forului din capitală să intervină la organele competente pentru planificarea și dirijarea cât mai urgentă a materialelor de construcții necesare: (gips, sticlă geamuri, sticlă 4 mm pentru vitrine, întrerupătoare, scânduri de brad pentru tâmplărie precum și de stejar).

Tot în perioada respectivă se afla în discuție proiectul înființării unei școli de muzeologie. Moga arăta Comitetului pentru Așezămintele Culturale că în cazul în care se asigura concursul specialiștilor de la București și Cluj precum și fondurile necesare înzestrării acestei școli cu ateliere și laboratoare, ea va putea să funcționeze în clădirea Palatului Culturii după ce muzeul, respectiv secția de etnografie va fi mutată în Castelul Huniade. El evidenția că localul destinat acestei școli era într-o stare bună și nu necesita decât puține transformări³¹.

²⁸ *Ibidem*, d. 6/1950.

²⁹ *Ibidem*, d. 2/1950.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*, d. 1/1950.

În raportul de activitate al muzeului pe trimestrul III al anului 1950 se arăta că s-au completat etichetele explicative la secția de etnografie. Întregul material aparținând secției de pictură a fost mutat din Palatul Cultural în Castelul Huniade. A fost aranjată încă o sală și s-a început identificarea și trierea materialului existent în depozite. A fost mutată în Castelul Huniade și întreaga arhivă istorică a muzeului împreună cu mobilierul respectiv. Materialul zoologic cedat de către Ministerul Silviculturii muzeului a fost transportat de la Școala Silvică la Castelul Huniade. Materialul arheologic a fost grupat în patru săli la parterul Castelului Huniade, în așa fel încât să poată fi triat și verificat. Concomitent au fost cercetate toate obiectele muzeale care existau în Regiune, stabilindu-se piesele care urmau să treacă în patrimoniul muzeului. A fost întocmit un plan de lucru pentru strângerea obiectelor de artă de la fostele conace moșierești, aspect care va fi tratat mai pe larg în paginile următoare.

Din punct de vedere științific, au fost preluate 50 de piese din materialul ornitologic recoltat din Dobrogea, fiind determinat și etichetat întregul material adus. A fost deschisă publicului secția de arheologie în castelul Huniade. În luna septembrie a fost pregătit materialul în vederea deschiderii unei expoziții care să oglindească rezultatele cercetărilor ornitologice întreprinse de către specialiștii muzeului în Dobrogea în lunile mai-iunie 1950.

Pentru ridicarea nivelului cultural și politic s-a prevăzut organizarea a două conferințe în care urmau a fi dezbătute atât problemele culturale legate de muzeu cât și cele politice curente. Muzeul în cursul trimestrului III a fost vizitat de circa 5000 de persoane³².

La 17 octombrie Marius Moga a înaintat Comitetului pentru Așezăminte Culturale un memoriu privind Castelul Huniade pentru a fi prezentat și supus spre soluționare Consiliului de Miniștri. Castelul Huniade era monument istoric, iar lucrările de restaurare care erau în curs au scos la iveală porțiuni de ziduri care pot fi atribuite primelor faze de construcții. Castelul păstrează o serie de elemente arhitecturale vechi care trebuiesc conservate și scoase în evidență. De acest lucru s-a ținut și se ținea seama la amenajările care se făceau în acel moment. Castelul era singura clădire din Timișoara care era proprie pentru adăpostirea unui muzeu regional. După ce clădirea a revenit muzeului, întrucât acesta a pierdut 26 de încăperi din Palatul Cultural care au fost cedate unor

instituții culturale și artistice, s-a procedat la amenajarea unei părți a Castelului Huniade pentru trebuințele muzeului. În urma acestor lucrări au putut fi mutate în Castel secția istorico-arheologică, toate depozitele muzeului, precum și toate lucrările de artă care în urma cedărilor amintite mai sus din vechea clădire nu au putut fi expuse. Cu ajutorul acordat de către organele regionale și județene au continuat lucrările de amenajare a Castelului Huniade, astfel încât în luna iulie secția de istorie a putut fi pusă la dispoziția publicului vizitator. În acel moment se lucra la amenajarea unor săli spațioase la parter pentru ca o altă secție să poată fi mutată până în luna decembrie. Tot la parter au fost efectuate lucrări pregătitoare pentru amenajarea unei biblioteci a pionerilor. Lucrările care erau în curs urmau să scoată în evidență vechile elemente arhitectonice și atât cât va fi posibil se va proceda la restaurarea clădirii.

În privința Palatului Cultural, Moga remarcă faptul că acesta era cu totul impropriu adăpostirii unei instituții care deținea obiecte și materiale de valoare a celor existente în cadrul Muzeului Regional. Întreaga clădire, inițial fost hotel, a fost construită numai în scopul de a exploata și prin urmare zidurile de compartimentare a camerelor (în proporție de mai mult de 50%) erau din paieanță. Prin urmare securitatea operelor de artă și a materialului muzeologic nu era asigurată în clădirea respectivă. În același timp muzeul, în continuă dezvoltare, nu dispunea de spațiu suficient pentru prezentarea materialelor, fapt ce avea o influență dăunătoare pentru activitatea științifică și administrativă. În urma trierii materialului muzeografic și a operelor de artă care proveneau de la fostele conace moșierești, operațiune pe care personalul muzeului o realiza în acel moment în întreaga regiune, patrimoniul muzeal se va îmbogăți în mod considerabil. Prezentarea acestor noi materiale după toate cerințele științei muzeologice reclama de asemenea un număr de încăperi. Ori, în viziunea lui Moga, toate aceste greutăți și necesități nu puteau fi înlăturate decât prin acordarea definitivă a clădirii Castelului Huniade muzeului, în sensul ca aceasta să rămână destinație exclusivă pentru Muzeul Regional al Banatului. Poziția Castelului, existența unei grădini mari în jurul acestei clădiri precum și alocarea unui parc situat în fața clădirii pentru muzeu, va da posibilitate muzeului să expună întregul material de care dispunea și să se dezvolte, contribuind astfel efectiv la opera de culturalizare a maselor concluziona Moga³³.

³² *Ibidem*, d. 6/1950.

³³ *Ibidem*, d. 1/1950.

În luna octombrie 1950 au început lucrările de amenajare a sălilor de la parterul Castelului Huniade care urmau să adăpostească secția de istorie.

Au avut loc 16 deplasări ale personalului muzeului (Marius Moga, Emil Lenhard, Francisca Fent, Mihai Bugariu, Ilie Bugilan) în Regiune pentru trierea materialului muzeologic existent la fostele conace moșierești. Aceste deplasări aveau la bază dispoziția nr. 8067/ 15 septembrie 1950 a Comitetului pentru Așezămintele Culturale precum și Hotărârea Consiliului de Miniștri nr. 1074/5 octombrie 1950 cu privire la identificarea și strângerea tuturor cărților, broșurilor, hărților, stampelor, etc., de la conacele fostelor moșii, din patrimoniul oricărui s-ar găsi. Toate cărțile, broșurile, tipăriturile de orice fel, hărțile, stampele, etc., care la data exproprierii se aflau la conacele fostelor moșii expropriate, prin efectele legii nr. 287 din 23 martie 1945 pentru înfăptuirea reformei agrare și a decretului nr. 83 din 2 martie 1949, treceau în patrimoniul Comitetelor Provizorii Regionale și sub administrarea Secțiunilor de Cultură și Artă respective din patrimoniul oricui s-ar găsi (S. M. T., Gostaturi, școli, persoane juridice sau particulare). Trebuia realizată inventarierea și trierea acestor cărți conform instrucțiunilor Comitetului pentru Așezămintele Culturale din Republica Populară România. Președintele Comitetului pentru Așezămintele Culturale și președinții Comitetelor Provizorii erau însărcinați cu aducerea la îndeplinire a acestei hotărâri³⁴. Totodată au fost efectuate cinci transporturi de materiale muzeologice și de cărți provenite de la fostele conace moșierești. Au fost confiscate icoane religioase, materiale etnografice (cămăși țărănești, laibăre, prosoape țărănești, poale, etc), tablouri aparținând diferitelor școli de pictură (olandeză, italiană, etc.), acuarele, statuete, săbii, pumnale, diplome nobiliare, herbare, cărți, ceasuri, mobilier Bidermayer, monede romane, medievale, dar și bomboniere, reșouri electrice, ploscă, pahare de sticlă colorată, etc³⁵.

Tot în luna octombrie s-au efectuat șase cercetări de teren pentru colectarea de material ornitologic și au fost determinate toate piesele ornitologice recoltate din Dobrogea. Cu materialul rezultat a fost organizată o expoziție în cadrul muzeului. Muzeul a fost vizitat de 4.500 de oameni, iar personalul de specialitate a condus grupurile

de vizitatori și a ținut lecții practice pentru școlile de specialitate care au vizitat muzeul³⁶.

În privința reparațiilor care se executau la Palatul Huniade, la 28 octombrie Moga informa Secțiunea Culturală a Sfatului Popular orășenesc că lucrările de amenajare a Castelului au început, iar instalația de lumină electrică era aproape terminată. Pentru proiectata bibliotecă a pionerilor a fost comandat mobilierul necesar și se lucra la instalația electrică. Dar directorul instituției trăgea un serios semnal de alarmă, arătând că armata nu renunța la ideea reintrării în Castelul Huniade, Biroul Spațiului Locativ al orașului primind ordinul din partea Ministerului Forțelor Armate de a evacua clădirea respectivă³⁷. În ceea ce privește Muzeul din Lenauheim, la 3 octombrie într-o adresă înaintată Întreprinderilor Locale de Construcții se arăta că pentru repararea clădirii unde urma să fie adăpostit Muzeul Lenau era necesară suma totală de 1.099.713 de lei. Devizul final cuprindea suma de 820.000 de lei³⁸. Totodată M. Moga îi solicita censorului statistic din Jimbolia să îi comunice datele și informațiile pe care le deținea în legătură cu Lenau și cu populația germană din Banat în general. Astfel de adrese au fost trimise și unor locuitori din Cărpiniș și din Comloșu Mic³⁹.

În luna noiembrie au fost continuate lucrările de amenajare a sălilor de la parterul Castelului Huniade în vederea adăpostirii secției de istorie. Personalul muzeului a continuat trierea materialului muzeal de la fostele conace moșierești. Personalul secției de științele naturii a întreprins două cercetări științifice de teren pentru îmbogățirea colecției de ornitologie. În cadrul atelierului de restaurare de la secția de artă au fost restaurate două lucrări și au fost pregătite pentru restaurare alte două. Muzeul a fost vizitat de 2.600 de persoane, dar din cauza lucrărilor de restaurare și de amenajare care se executau în Palatul Huniade secția de istorie nu a putut fi deschisă în luna noiembrie⁴⁰.

Pentru refacerea unei părți de la parterul Muzelului, Exploatarea Comunei Urbane Timișoara a prezentat un Deviz-Ofertă însumând suma de 1.662.327 de lei⁴¹.

³⁶ *Ibidem*, d. 6/1950.

³⁷ *Ibidem*, d. 1/1950.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*, d. 6/1950.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*, d. 1/1950. Printre lucrările necesare se numărau: instalații electrice noi în 16 săli la parter, în 21 de săli la etajul II, în 15 săli la mansardă; 150 de ferestre la parter și la mansardă; 15 uși; pardoseli interioare la parter, etajul II și la mansardă; reparații de tencuieli și zugrăveală nouă; instalarea a două WC-uri și 16 guri de incendiu; conducte pentru încălzirea cu aer în întreaga clădire.

³⁴ *Ibidem*, d. 6/1950.

³⁵ *Ibidem*, d. 7/1950.

La 30 noiembrie 1950 Moga semna Comitetului pentru Așezămintele Culturale al Republicii Populare Române că la data de 15 decembrie urma să se încheie situația lucrărilor de reparații la Castelul Huniade și la Muzeul Lenau. În acel moment lucrările erau în plină desfășurare. Directorul instituției ruga ca delegatul Comitetului să fie prezent pe șantier la 12 decembrie, astfel încât la 15 decembrie împreună cu reprezentanții cooperativelor contractante să constate situația exactă a lucrărilor. Se arăta că în acel moment nu exista o situație clară a lucrărilor din cauza lipsei de ciment care abia atunci a fost repartizat. La 30 noiembrie M. Moga și reprezentantul Comitetului pentru Așezămintele Culturale au încheiat un proces verbal în care au constatat stadiul lucrărilor la Castelul Huniade și la Muzeul din Lenauheim. La Lenauheim nu s-a executat nici o lucrare, acestea urmând a începe la 4 decembrie și a fi terminate la 15 decembrie. În concluzie lucrările de la Timișoara erau în curs de executare, iar cele de la Lenauheim trebuiau să fie executate până la 15 decembrie. Situația se prezenta astfel deoarece serviciul Planificații nu a trimis la timp util repartițiile necesare de materiale, iar când au fost trimise nu s-a precizat de unde să se ridice materialele respective. Abia după intervențiile repetate ale conducerii muzeului atât pe lângă Comitetul pentru Așezămintele Culturale cât și pe lângă Fabrica de ciment din Turda, cimentul a fost expedit spre Timișoara la 25 noiembrie, în acel moment materialul fiind pe drum. Pentru ca lucrările să se poată executa au fost luate materiale de la antrepriză, urmând a fi restituite. Din cauza planificării greșite și incomplete muzeul a fost nevoit să se angajeze în procurarea materialelor și să le plătească din subvenția pentru întreținerea instituției. În cazul în care lucrările ar putea fi continuate până la 25 decembrie întreaga sumă contractată pentru muzeul din Timișoara va putea fi cheltuită. Situația provizorie nr. 1 a lucrărilor executate la Castelul Huniade cuprindea suma totală de 217.322 de lei⁴².

La 6 decembrie 1950 Moga informa Comitetul pentru Așezămintele Culturale că între-

prinderile de Locuințe și Localuri Timișoara solicitau muzeului încheierea unui contract de închiriere pentru localurile ce le ocupa și respectiv plățirea chiriei aferente. Moga arăta că întrucât Castelul Huniade era monument istoric și a ajuns în proprietatea Primăriei Timișoara, fiind astfel dependent de Primărie, era necesară clarificarea situației acestei clădiri și a apartenenței ei, propunând ca ea să treacă fie în proprietatea Comitetului, fie în cea a muzeului. El socotea că situația care s-ar crea în urma încheierii unui contract de închiriere era nejustă deoarece Întreprinderea respectivă nu s-a ocupat de întreținerea clădirii, toate reparațiile necesare fiind făcute fie din bugetul muzeului fie de Așezăminte. Ca atare clădirea va trebui să treacă în proprietatea acelora care o întrețin și investesc bani în ea – concluziona Moga⁴³.

Referindu-se la starea în care se găsea colecția de pictură, Marius Moga arăta că nu exista personalul de specialitate care să se ocupe de îngrijirea operelor de artă expuse, iar prezentarea materialului pentru expoziție a fost făcută de către M. Moga și F. Fent. În vederea îmbunătățirii calitative a galeriei de artă directorul Muzeului Regional al Banatului propunea Comitetului de Artă, Direcțiunea Artelor, completarea acesteia cu lucrări ale clasicilor români și în special cele ale pictorilor progresiști. Erau necesare, în viziunea lui Moga, și întocmirea unor directive precise pentru prezentarea materialului, atât în privința conținutului lucrărilor cât și a felului de prezentare ale acestora. De asemenea era necesară amenajarea sălilor destinate secției de pictură în Castelul Huniade, săli care se pretau în acest sens mai bine decât cele din Palatul Cultural (unde erau încăperi mici, cu variații de temperatură, în urma cărora o parte din lucrări prezentau urme de deteriorare). Colecția de pictură era inventariată într-un registru special în care erau precizate numele autorilor, titlul lucrărilor, tehnica de realizare a acestora, dimensiunile și proveniența lor⁴⁴.

Pentru ultima lună a anului 1950 planul de muncă al muzeului prevedea continuarea restaurării picturilor deteriorate, organizarea de conferințe științifice săptămânale în cadrul secției de etnografie, inventarierea pe baza proceselor verbale a materialelor muzeografice și a obiectelor de artă provenite de la foștii moșieri și care au intrat în patrimoniul muzeului⁴⁵.

⁴² *Ibidem*. Procesul verbal constată că în Palatul Huniade s-au tras toate tuburile Bergmann și parte din conductorii electrici. Zidăria care urma a fi dărâmată a fost dărâmată și a fost curățată cărămida; nu a fost executată o zidărie nouă; au fost curățate tencuielile pe pereți și tavane; s-au executat și montat 5 ferestre noi și 2 glaswanduri fixe; se lucra în acel moment la tencuieli, la pereți și tavane și la cele 3 glaswanduri mobile.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*, d. 6/1950.

⁴⁵ *Ibidem*.

Tot pentru sfârșitul anului era prevăzută o deplasare (în perioada 15 noiembrie - 31 decembrie) a lui E. Nadra, D. Linția în regiunile Hunedoara, Severin, Timișoara și Arad pentru colectarea de material ornitologic și zoologic⁴⁶. S-a solicitat Miliției eliberarea de autorizații de călătorie pentru Nadra și Linția în regiunile respective⁴⁷, iar Asociației Generale a Vânătorilor din Republica Populară România, filiala Timișoara, permisiunea pentru Nadra și Tamaș Leonida, ultimul fiind colaborator al muzeului, să se deplaseze în pădurea Chesințului din raionul Lipova pentru strângerea de material ornitologic. Astfel se solicita ca cei doi să poată vâna răpitoare și mistreți⁴⁸. Pentru aceste cercetări trebuia să i se plătească lui Nadra suma de 8000 de lei din contul muzeului⁴⁹.

În privința lucrărilor de reparații la Castelul Huniade, Moga solicita la patru decembrie I. R. E. F. întocmirea devizului pentru lucrările de bransament necesare în vederea mutării Muzeului Regional în clădirea respectivă⁵⁰.

La 27 decembrie 1950 directorul Muzeului solicita Arhivelor Statului, Direcției Regionale Timișoara, transferarea arhivistului Alexandru G. Rusu la Muzeu, pe postul de asistent-istoric-arhivist, începând din data de 1 ianuarie 1951⁵¹.

În privința achizițiilor realizate de muzeu în decursul anului 1950 amintim cumpărarea unui tablou realizat de către pictorul Iser reprezentând un peisaj din Dobrogea și care a aparținut lui Coriolan Proștean⁵², a unui tablou al pictorului Ștefan Popescu, cumpărat la 3 februarie de la Conrad Bally (valorând 13.000 de lei)⁵³. În luna martie I. Bugilan se deplasa în localitățile Clopodia și Ferendia pentru colectarea de obiecte etnografice⁵⁴, iar la 29 decembrie era cumpărat un covor țărănesc vechi, în valoare de 16. 000 de lei, care era descris ca o piesă unică cu motive ce nu se mai găseau în acel moment în industria casnică bănățeană⁵⁵. Un aspect aparte îl constituia solicitarea făcută lui Moga de către Petre Constantinescu Iași, directorul Institutului de Istorie și Filosofie, de a lua legătura cu Otto Roth în vederea inventarierii materialului istoric

deținut de către acesta. Demnitarul comunist cerea să i se comunice rezultatul întrevederii precum și să-i fie trimisă o listă cu materialul istoric inventariat. În răspunsul său Moga arăta că O. Roth era bolnav, astfel încât inventarierea urma să fie făcută după însănătoșirea acestuia⁵⁶.

Tot în anul pe care îl cercetăm au fost restaurate o serie de tablouri aparținând colecției de artă a muzeului. Acestea au fost restaurate de către Emil Lenhardt, intitulat pictor artistic-restaurator sindicalist. Printre lucrările restaurate s-au numărat : „Sfântul Nicolae între doi Sfinți” de Zugrav Nedelcu; „Maica Domnului cu Isus” de pictorul Tenețchi Ștefan; „Isus Hristos binecuvântând” de Vasile Diaconu, pentru toate aceste tablouri restaurate primind suma de 15. 000 de lei⁵⁷. Aceiași sumă a primit-o pentru restaurarea tablourilor „Ioan Botezătorul” de Zugrav Nedelcu, „Țărancă bătrână” de un pictor necunoscut; Fiola Antoniu „Bustul unei femei”⁵⁸, iar cu o altă ocazie a fost recom-pensat cu suma de 6.360 de lei⁵⁹.

În concluzie, anul 1950 a fost un an important pentru Muzeul Banatului. Acesta avea un caracter mixt, predominând secția de istorie-arheologie (alături de secțiile de etnografie, de pictură și de științele naturii) și era subordonat Comitetului pentru Artă din cadrul Ministerului Artelor, care îl subvenționa, alături de Comitetul pentru Așezămintele Culturale de pe lângă Consiliul de Miniștri.

Muzeul se confrunta în anul pe care îl analizăm cu o lipsă acută de spațiu, în condițiile în care trebuiau realizate reparații urgente la Castelul Huniade, care apoi trebuia amenajat pentru a adăposti un muzeu (clădirea era lipsită complet de instalația de încălzire). În plus muzeul a fost obligat să renunțe la o serie de încăperi pe care le deținea în Palatul Cultural, oricum impropriu adăpostirii colecțiilor muzeale. Lucrările de construcții și de amenajare a Castelului Huniade s-au realizat într-un ritm greoi în cursul anului 1950 datorită bugetului mic alocat acestora, birocrăției existente, lipsei materialelor de construcții, precum și a faptului că întreprinderile de construcții din Timișoara aveau foarte multe lucrări de executat. În aceste condiții directorul muzeului Marius Moga propunea forurilor competente executarea unor lucrări de reparații în regie. În ciuda acestei realități la sfârșitul anului au fost

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*, d. 1/1950.

⁴⁸ *Ibidem*, d. 6/1950.

⁴⁹ *Ibidem*, d. 2/1950.

⁵⁰ *Ibidem*, d. 1/1950.

⁵¹ *Ibidem*, d. 1/1950.

⁵² *Ibidem*, d. 5/1950, f. 124.

⁵³ *Ibidem*, d. 3/1950.

⁵⁴ *Ibidem*, d. 1/1950.

⁵⁵ *Ibidem*, d. 6/1950. Vezi și d. 2/1950.

⁵⁶ *Ibidem*, d. 6/1950.

⁵⁷ *Ibidem*, d. 5/1950, f. 40.

⁵⁸ *Ibidem*, d. 4/1950, f. 129.

⁵⁹ *Ibidem*, f. 9.

executate o serie de lucrări la parterul Castelului pentru instalarea secției de istorie, instalația de lumină era aproape terminată, a fost pavat și amenajat parcul interior.

În privința colecțiilor, muzeul nu dispunea de nici un depozit organizat după criterii științifice, lipsa mobilierului reprezentând una dintre cauze. Datorită inexistenței mobilierului adecvat, dar și a deselor mutări ale depozitelor de-a lungul timpului, materialul muzeologic existent în depozit era într-o mare măsură deteriorat. Materialul prezentat în cadrul expozițiilor era bine conservat.

În anul 1950 colecția de arheologie a fost transferată în întregime în Castelul Huniade. M. Moga avea în vedere verificarea acesteia. Secția de pictură era organizată în 13 săli din Palatul Cultural, fiind prezentată pe școlile de pictură în ordine cronologică. Secția de artă populară a fost reorganizată în aceeași clădire. Au început și lucrările pentru organizarea secției de istorie – arheologie în Castelul Huniade. În primele luni ale anului 1950 erau deschise publicului expozițiile de științele - naturale, de pictură și etnografie. În iunie 1950 a fost deschisă prima parte a expoziției de istorie - comuna primitivă (în Castelul Huniade). Numărul vizitatorilor se cifra între 2000 și 4000 de oameni. Tot în cursul anului a fost mutat în Castelul Huniade întregul depozit de pictură (condițiile de conservare erau mai bune aici), precum și întreaga arhivă istorică a muzeului. A fost demarat și procesul de identificare și de triere a materialului muzeologic existent în depozite.

Personalul muzeului, atât cel științific, cât și cel administrativ era insuficient. Totodată acesta era doar în parte corespunzător din punct de vedere profesional. Astfel cercetarea științifică a fost asigurată în acel moment doar de către Marius Moga (istorie), Dionisie Linția și Emil Nadra (științele naturii). Există un singur laborant (pentru științele naturii). În același timp cei care activau în muzeu aveau statutul de personal administrativ, suferind o pierdere de salariu în anul pe care îl analizăm.

Chiar și în condițiile dificile din acel an personalul științific al Muzeului Regional al Banatului a întreprins unele cercetări științifice. Astfel Marius Moga făcea parte din colectivul de specialiști care lucrau la Repertoriul Arheologic al Republicii Populare România, contribuind cu informații științifice privind Banatul. Pentru săpăturile arheologice din acel an istoricul bănățean se gândea la așezările Jadani sau Pișchia pentru clarificarea problemei valurilor romane din Banat precum și la Parța, punct preistoric

important. Totodată Moga a făcut parte din colectivul de arheologi de la Porolissum.

Au fost întreprinse cercetări de teren în localitățile Parța, Lenauheim, Iecea Mare.

Deosebit de importante au fost cercetările științifice întreprinse de către Emil Nadra în Dobrogea și care s-au concretizat cu îmbogățirea colecției ornitologice a muzeului. Materialul ornitologic adus din Dobrogea a fost prelucrat în cursul anului, el fiind prezentat apoi publicului în cadrul unei expoziții. Linția și Nadra s-au deplasat pentru colectarea de materiale ornitologice și zoologice și în Regiunile Hunedoara, Severin, Timișoara și Arad.

Colecțiile muzeului au fost îmbogățite în limita fondurilor existente. Au fost cumpărate o serie de tablouri, precum și piese etnografice. În același timp au fost restaurate tablouri de către Emil Lenhardt.

Nici Muzeul Regional al Banatului nu a fost scutit de procesul de comunizare a României, aflat în plină desfășurare în 1950. Astfel expozițiile, în special cea de istorie, trebuiau să fie realizate ținându-se cont de principiile materialismului istoric. În toamna lui 1950 personalul muzeului a fost angrenat de către autorități în strângerea obiectelor muzeografice confiscate de comuniști de la foștii moșieri.

Pe de altă parte a fost demarat proiectul realizării Muzeului Lenau din localitatea Lenauhaeim (urmărind și el unele scopuri politice imediate). M. Moga a început demersurile pentru adunarea materialului muzeografic necesar în acest scop, dar lipsa banilor a împiedicat repararea clădirii care a fost aleasă pentru a adăposti viitorul muzeu.

Directorul muzeului a fost preocupat de dezvoltarea acestei importante instituții de cultură din Banat. În acest scop a elaborat un proiect de dezvoltare a secțiilor muzeului, propunând, pentru o mai optimă funcționare a instituției, subordonarea acesteia față de Comitetul pentru Așezămintele Culturale. Erau necesare noi laboratoare, ca și pregătirea laboranților. În același an M. Moga avea în vedere înființarea unei școli muzeografice la Timișoara, care urma să-și aibă sediul în Palatul de Cultură.

Anul 1950 a fost unul extrem de complex pentru Muzeul Banatului. În ciuda multor dificultăți s-au realizat primii pași spre transformarea acestuia într-o instituție muzeală autentică. Meritul major în acest sens l-a avut Marius Moga, care a fost nevoit, în lipsa personalului de specialitate, să rezolve o multitudine de probleme complexe.

DAS NEUGEBOHR EINES MUSEUMS. DAS BANATER MUSEUM VON TEMESWAR IN DAS JAHR 1950

Zusammenfassung

In das Jahr 1947 die Gebäude Huniade Schloss wurde zum Banater Museum gegeben. In dieser Sinne das Jahr 1950 bleibt eine wichtige Datum für diese Kultur Institution. Zur dieser Zeit das Museum hatte einen gemischten Charakter, vortgeschritten war nur die Archäologie-Geschichte Abteilung (daneben auch die Volkskunde-, Naturwissenschaft- und Gemälde- Abteilung) und war unter der Stützung des Kunstgenossenschaft aus der Kunst Ministerium, Institution die ihm auch finanzierte gemeinsam mit der Komitet für die Kuilturniederlassungen, von der Kunstbotschaften der Ministerium.

Das Museum, in das Jahr in dem wir die Analze unternehmen, beschrenckte sich mit ein grosses Mangel an Raum, Umstände in dem man dringente Reparationen erledigt wurden, an der Huniade Schloss, der angefertigt sollte für die Funktion eines Museums (die Gebäude hatte damals keine Heizungsanlage). Dabei das Museum musste eine Reihe von Kammern aus der ehemaligen Kultur Palast befreien, Gebäude die schon aus der Zwischenkriegszeit es besetzte. So und so die Gebäude war ungünstig für die Behaltung der Sammlungen, so dass die Umsiedlung in der Huniade Schloss als eine gute Lösung erschien. Doch die Bauarbeiten an der Huniade Schloss gingen fortwärts in einen sehr langsamen Ritmus, ins besonders wegen der Geldmangeln des Staates nach dem Zweiten Weltkrieg. In das Jahr 1950 die angeordnete Geldsumme für die Kultur war sehr klein.

Im Bezug mit ser Sammlungen das Museum besitzte seinen Depos nicht in enen wissenschaftlichen Ordnung, in meisten Fälle wegen der Möbelmangel. Deswegen war auch ein grosser Teil der Materialien nicht im guten Stande behaltet.

In das Jahr 1950 die archäologische Samlung wurde in das Huniade Schloss getrieben, als die Stromanleitung fertig war. In die ersten Monaten des Jahres wurden für das Publikum einige Ausstellungen geöffnet: die Naturkunde, Volkskunde und Gemäldegalerie. Im Junie des Jahres 1950 öffnete sich auch die erste Teil der Vorgeschichte – Ausstellung (alles in das Huniade Schloss). Der Anzahl der Besucher war zwischen 2000 bis 4000 Leute. In dieser Zeit

man arbeitete bei der wissenschaftliche Bestimmung der Materialien aus der Sammlungen.

Die Angestellten des Museums waren nicht genug als Anzahl und nicht professionell Bereit. In diesem Fall die Forschung war gesichert damals von Marius Moga (Geschichte und Archäologie), Dionisie Lintia und Emil Nadra (Naturkunde). Existierte nur ein einziges Labor (für die Naturwissenschaften). Auch in diesen düstere Umstände wissenschaftliche Forschung wurde gemacht. Marius Moga projektierte systematische Ausgrabungen in die Siedlungen von Jadani oder Pischia für die Klarifizierung des Problemms der Römischen Erdwällen. Im Banat sollte man Ausgrabungen auch bei Parta, ein wichtiger prehistorisches Punkt, beginnen.

Oberfläche Forschungen wurden gründlich in die Ortschaften Parta, Leunauheim, Iecea Mare unternommen.

Sehr wichtig waren die wissenschaftliche Forschungen von Dobrogea, des Emil Nadra's, seine Sammlungen haben das Banater Museum reicher gemacht. Lintia fuhrte nach Hunedoara, Severin, Timisoara und Arad um neue Exemplare zu der ornitologische und zoologische Sammlung bringen kann.

Die Gemälde Sammlungen wurden von Emil Lenhardt restauriert und bewahrt.

Kein regionales Museum aus Banat konnte sich von der Kommunismus sich erweigern. Auch die Ausstellungen wurden so gedacht dass die neue politische Realität zu stützen. Im Herbst des Jahres 1950 die Angestellten der Banater Museum müssten ein Museum an Gedechniss zu Lenau im Lenauheim anfertigen (Projekt die mehr politische Zwecke hatte). M. Moga begann die Arbeiten für die Sammlung der Materialien, doch das Geld fehlte dafür.

Der Direktor war damals beschäftigt diese Kultur Institution zu entwickeln und repräsentativ für das ganze Banat sein soll. Deswegen dachte er mehrere Abteilungen in das Museum zu bilden und mehrere Labors bauen. In diesen Jahr M. Moga dachte schon an eine museographysche Schule in Temeswar zu gründen.

Das Jahr 1950 war ein sehr schweres und komplexes für das Banater Museum. Trotz aller Schwierigkeiten haben sich Fortschritte gemacht in der Umwandlung der Intitution in einen wahren Museum. Marius Moga war gezwungen, wegen der Inexistenz der wissenschaftlichen Angestellten, mehrere Probleme alleine lösen zu können.

ȘTEFAN FRECOT

Vasile Dudaș*

Mots-clés: *des personnalités du Banat, le Banat, la Conférence de la Paix de Paris 1919.*

L'avocat dr. Ștefan Frecot fait partie, entre autres, des personnalités de la vie politique du Banat qui ont joué un rôle important dans les événements déroulés à la fin de la première guerre mondiale. Il est né le 20 août 1887 à Timișoara. Son père, le dr. Melchior Frecot, pratiquait l'avocature et sa mère Maria Küttel était la fille d'un ancien maire de la ville située sur la rivière Bega.¹

Pour l'éducation de leurs enfants dans une ambiance française, les deux parents ont fait venir dans leur service une institutrice, Eugénie Saillant, originaire de Paris. Ștefan Frecot a suivi les cours de l'école élémentaire et du lycée dans sa vie natale. C'est ainsi qu'en 1904 il obtient la diplôme de baccalauréat avec distinction au Lycée des Piaristes comme chef de promotion. Ensuite, il a fait des études juridiques à Budapest en obtenant en 1910 le titre de docteur en droit, tout comme son père.

À cette époque, à côté d'autres jeunes gens, Ștefan Frecot prend part active aux activités socio-culturelles des étudiants de Budapest. Conformément aux relations de la publication *Egyetemi Lapok* il a été le président d'une cantine estudiantine.² Dans cette fonction il est entré en liaison avec un grand nombre d'étudiants qui provenaient des familles modestes de Roumains, Slovaques, Bulgaires, Serbes et d'autres nationalités incluses dans la Monarchie Danubienne. C'est maintenant qu'il fait la connaissance de l'étudiant Petru Groza, le futur homme politique roumain. Cette amitié va durer longtemps.

Conformément à la législation en vigueur, pour pratiquer l'avocature il fallait un bref stage de pratique dans quelques bureaux d'avocats. On le rencontre comme pratiquant à Budapest, Becicherecu Mare et Timișoara. Après avoir

effectuer la pratique, il va satisfaire son service militaire.

Pendant la première guerre mondiale il est incorporé dans l'armée austro-hongroise avec le degré de lieutenant. Dans cette qualité il participe aux opérations militaires sur plusieurs fronts de lutte.

Après la démobilisation, il rentre dans sa ville natale et prend part active à la vie politique de Timișoara. Ces jours-là, dans beaucoup d'unités militaires de l'armée austro-hongroise ont eu lieu des révoltes. Les soldats refusaient en masse d'obéir aux ordres des supérieurs et, en quittant les casernes, ils se dirigeaient armés vers leurs maisons. La situation échappait au contrôle. Le dualisme cessait d'exister.

En peu de temps, le Banat est devenu une zone extrêmement agitée. Le 31 octobre à Timișoara est constitué un Conseil Populaire du Banat dont l'activité va être coordonnée par un commissaire civil et un autre militaire. On a nommé aussi trois commissaires responsables pour les districts Timișoara, Caraș-Severin et Torontal. À bref délai, dans la plupart des villages du Banat, les habitants chassaient par la force les représentants de l'ancienne administration. Ils sont remplacés par des conseils et des gardes nationaux roumains, allemands, hongroises et serbes qui commencent à contrôler tous les problèmes administratifs en devenant, pratiquement, les noyaux d'une nouvelle administration. Mais, leur activité est interrompue par l'intervention de l'armée royale serbe. Pendant une semaine, à partir du 12 novembre, les unités de l'armée royale ont occupé la plus grande partie de la zone et le 20 novembre elles atteignent la ligne de Mureș entre Seghedin et Lipova. Cela a profondément fâché les Roumains du Banat dont les représentants vont participer à la Grande Assemblée Nationale de Alba Iulia à côté des Roumains d'Ardeal et, d'une seule voix, ils vont demander l'union avec la Roumanie. À l'horizon se dessinait une possible confrontation entre les deux anciens alliés.

* Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1, e-mail: vasiledudas@yahoo.com.

¹ E. Botiș, *Un militant șvab al Unirii Banatului cu România: dr. Ștefan Frecot*, mss. gardé dans l'archive de la fam. du prof. Petru Botiș de Timișoara, 2.

² *Ibidem*, 3.

Dans cette situation, jusqu'à la prise d'une décision à la Conférence de la Paix de Paris, l'Entente a décidé de faire venir dans la zone quelques unités militaires françaises. Le 3 décembre 1918 les premières sous-unités sont entérées en Timișoara. En profitant de la présence militaire, les gouvernants serbes ont installé une administration civile serbe, premièrement dans le district Torontal et, le 20 février 1919, en Timiș. Dans ce contexte, les dirigeants de la communauté allemande constitués dans le Conseil National Allemand se réunissent et débattent intensivement le sujet de l'avenir de la province avec les représentants des gouvernements hongrois, serbe et roumain et avec les commandants de l'armée française.³ Bon connaisseur du français, Ștefan Frecot prend part active à ces réunions. L'un des commandants des troupes françaises, le général Farret, a porté avec lui, à Timișoara et à Biled, des discussions animées concernant la future situation du Banat.

Le 27 juin 1919, les représentants des grands pouvoirs de l'Entente décident de partager la zone. La ville de Timișoara revient à la Roumanie.

Après la retraite de l'armée serbe du Banat attaché à la Roumanie, les dirigeants des souabes du Banat qui s'étaient orientés vers la Roumanie, ont convoqué le 10 août 1919 une grande réunion à la Maison allemande de Timișoara. La presse locale a publié plusieurs reportages sur l'assemblée de ceux plus d'une mille allemands du Banat arrivés de quelques dizaines de localités. Sous le titre *Les Souabes pour l'intégrité du Banat et la jonction avec la Roumanie*, la gazette *Le Banat* a relaté dans un ample article les débats qui ont eu lieu à cette occasion.⁴ Les travaux ont été présidés par l'historien Franz Wettel. Au premier point sur l'ordre du jour lié à l'avenir du Banat, le colonel en retraite Karl von Möller a souligné le fait que, puisque Timișoara est revenue à la Roumanie, les souabes de Banat doivent s'intégrer dans le nouvel état. Ensuite, il a lu une résolution dont le texte, rédigé par Michael Kausch, consignait: 1. Au nom de tous les souabes du Banat, nous déclarons que ce n'est que du Banat non-séparé que nous espérons le bien de chaque nation de la province car, un

Banat divisé entre des frontières artificielles, signifie une ruine économique pour tous les peuples qui vivent ici, une cause pour de perpétuelles disputes et mécontentements, un troublement de la paix tant désirée. En conséquence, nous désirons l'indivisibilité du Banat. 2. Parce que Timișoara est le centre de la vie économique et sociale du Banat, qu'elle est incorporée à la Roumanie et la souveraineté de SM le Roi de la Roumanie est étendue sur le Banat, que nous voyons dans le Manifeste d'Alba Iulia un garant que dans ce futur état on nous assure le développement libre de notre caractère populaire et notre langue maternelle que nous pourrions promouvoir sans contrainte dans le plan politique, culturel, économique et social de manière que nous puissions nous assurer notre avenir national, nous désirons que tout le Banat, unitaire et indivisé, soit attaché à la Grande Roumanie. 3. Cette décision sera communiquée à la Conférence de paix dans un mémoire présenté par une délégation.⁵

Au deuxième point sur l'ordre du jour, Johann Rösler a abordé le problème de la réorganisation de l'ancien Parti Populaire Allemand de l'Hongrie constitué en 1907. La nouvelle formation politique devait représenter tous les courants politiques qui existaient déjà au milieu de la population souabe.

En ce qui concerne l'activité culturelle, Michael Kausch a souligné l'importance de l'enseignement dans la langue maternelle pour les habitants de nationalité allemande. Au nom des Allemands qui vivaient sur le territoire du nouvel état roumain, a pris la parole Rudolf Brandsch. Après avoir montré que les saxons et les souabes forment une seule nationalité, il a exprimé toute sa satisfaction pour le fait que dans l'avenir ils auront un enseignement dans leur langue maternelle. Wilhelm Kopony, qui a pris la parole à la fin de la session, a exprimé sa confiance dans la politique nationale de l'état roumain.

Conformément aux décisions prises à la séance du 10 août, une délégation formée de quatre représentants des souabes du Banat conduite par Ștefan Frecot, s'est mise en route pour Paris, le 12 août. Dans la capitale de France ils ont étroitement collaboré avec les membres de la délégation de Roumanie et avec les représentants de la Transylvanie et du Banat tels que Vasile Lucaciu, Octavian Goga, Nicolae

³ P. Ciobanu, *Unirea Banatului și încorporarea Timișoarei în România Mare*, Timișoara, (1934); W. Marin, *Unirea din 1918 și poziția șvabilor bănățeni*, Ed. Facla, Timișoara (1978); *Idem*, *Kurze Geschichte der Banater Deutschen*, Facla Verlag, Temeswar (1980).

⁴ *Banatul*, I, nr. 29, du 17 août (1919).

⁵ *Temesvarer Zeitung*, LXVIII, nr. 180, du 12 août (1919); *Reșterea Română*, I, nr. 170, du 19 août (1919); *Deutsche Politische Hefte aus Grossrumänien*, II, nr. 1, février (1922). 16.

Comşa, Victor Branişte, Traian Vuia, Traian Lalescu et d'autres.

Le 19 août, Ştefan Frecot, Andreas Buschmann, Thomas Fernbacher et Franz Timon ont été reçus par le Conseil des dix. À cette occasion, Ştefan Frecot, dans sa qualité de dirigeant de la délégation, a présenté à Georges Clémenceau, le président de la Conférence, un *Memorium* où étaient insérées les conséquences négatives de la division du Banat et la volonté de ses compatriotes de se réunir avec la Roumanie. „Au nom de tous les Souabes du Banat - on précisait le document - nous déclarons que nous espérons le salut de toutes les nationalités du Banat, seulement dans un Banat intégral et non divisé, parce qu'un Banat divisé sans frontières naturelles signifie, pour tous les peuples qui l'habitent, la ruine économique, formant une cause de querelles et de mécontentement et une menace pour la paix. Puisque Temesvar, le centre de la vie économique et sociale, a été attachée à la Roumanie et la souveraineté de S.M. le Roi de la Roumanie a été étendue sur le Banat; puisque nous voyons dans le manifeste d'Alba Iulia une garantie que nous pourrions, dans notre futur État, développer librement notre caractère national, employer librement notre langue maternelle, aux domaines politique, économique, culturel et social et assurer ainsi notre avenir national, nous désirons que tout le Banat soit rattaché intégralement et non divisé au Royaume de la Grande Roumanie.

Nous sommes les exposants de la volonté librement et spontanément exprimée, en unanimité, d'une nation de 500.000 d'âmes, nation qui représente 31,5% de toute la population du Banat et qui, en accord avec les habitants roumains de cette province (529.048 d'âmes, ce qui représente 37% du total de la population), réclame l'union du Banat avec la Roumanie. Il en résulte que, d'une population de 1.582.133 d'âmes, 68%, c'est-à-dire 1.090.349, demandent cette union avec le Royaume Roumain.”⁶

Les arguments des délégués souabes concernant les conséquences négatives de la division du Banat ont été bien reçus par les gens d'état avec lesquels ils ont parlé. „Dans un entretien avec les représentants des grands pouvoirs et les membres du conseil des dix, la

délégation des souabes du Banat, a décrit exactement la situation du Banat, en accentuant sur les conséquences néfastes de l'actuelle division – se remémorait des années plus tard. Ştefan Frecot. Les membres de la conférence ont apprécié en tout les arguments invoqués et ils ont promis de respecter le désir du peuple souabe, si cette question sera reprise sur l'ordre du jour.”⁷

Revenu à Timișoara, Ştefan Frecot a dû subir l'attaque de quelques uns de ses compatriotes qui ne voyaient pas d'un bon oeil la démarche de la délégation. On l'a catalogué comme *traître* et *vendu aux Roumains*.

Mais il a eu des satisfactions aussi. En l'automne du 1919 il a été élu député indépendant dans le premier parlement de la Roumanie réunie. Il s'est bientôt convaincu que sans l'appui des partis roumains, il ne peut pas soutenir les vrais intérêts de ses compatriotes qui, premièrement, devaient être protégés contre la politique aventurière pan-germanique. Il est l'un des fondateurs du Parti du Peuple (Volkspartei) qui propose un programme de collaboration avec les partis roumains. Pendant l'entre-deux-guerres l'état roumain avait accordé aux minorités une grande autonomie culturelle; en dehors d'un système d'enseiñemet bien mis au point, les Allemands avaient des ensembles artistiques professionnels et d'amateurs, de plusieurs quotidiens, hebdomadaires, revues culturelles et ils se contentaient des services de nombreuses maisons d'édition et typographies.

Après une courte collaboration avec le Parti National Libéral et le Parti du Peuple conduit par le général Alexandru Averescu, le dr. Ştefan Frecot prend la décision de se retirer de la vie politique militante. Il va detenir pour peu de temps la fonction de vice-président de la *Ligue contre l'usure*.⁸

L'arrivée au pouvoir du Parti National Socialiste en Allemagne va encourager les cercles pangermanistes du Banat. Dès les années '30 de nombreux souabes du Banat se sont laissés intoxiquer par la propagande naziste. Les descendants des colons français du Banat ont décidé de prendre attitude contre cette propagande. Sous la direction de Ştefan Frecot ils envoient au gouvernement roumain un mémoire documenté dans lequel ils précisent

⁶ Délégation des souabes du Banat à la Conférence de la Paix, *Mémoire présenté à la Conférence de la Paix (L'unité du Banat situation économique du Banat avec une carte)*, Paris, août, (1919), 6-7.

⁷ dr. Stefan Frecot, *Problema Banatului la Conferința de Pace*, dans *Deutsche Wacht*, I, nr. 137, de 27 septembre (1919).

⁸ E. Botiș, *op. cit.*, 7.

qu'ils se considèrent un groupe séparé de ceux des Allemands de la Roumanie et ils proposent la constitution d'une association. De cette organisation ethnique française allaient faire part tous les habitants du Banat qui prouvaient par des papiers leur descendance des anciens colons venus de différentes provinces françaises. Une délégation des souabes d'origine française conduite par le dr. Ștefan Frecot a été reçue en audience par Constantin Argetoianu, Constantin Giurăscu, Alexandru Radian dans leur qualité de représentants du gouvernement roumain. À cette occasion, tous ont montré leur sympathie envers cette initiative, mais ils ont dit qu'une telle action irriterait l'Allemagne et que, pour le moment, cette démarche est irréalisable, les cercles politiques de Bucarest considérant cette action inopportune.⁹

En opposition avec cette courageuse action, les représentants des Allemands du Banat ont sollicité à l'Ambassade du Reich d'intervenir énergiquement auprès du gouvernement roumain. En même temps, sur le plan local, on a pris une série de mesures repressives contre les familles de ceux qui ont eu le courage de se déclarer d'origine française.

Par le décret-lois du 21 novembre 1940 on se constitue le Groupe Ethnique Allemand de Roumanie qui inclut tous les citoyens roumains d'origine allemande quelque soit leur option politique.¹⁰ La nouvelle organisation politique se proposait d'inscrire dans ses rangs non seulement les citoyens roumains d'origine allemande mais aussi tous les membres des familles mixtes qui parlaient la langue allemande. Le Groupe Ethnique Allemand était une organisation avec un statut de personne juridique, directement subordonnée à la capitale du troisième Reich. Après le déclenchement de l'attaque contre la Yougoslavie suivi de celui contre l'URSS, de nombreux jeunes gens souabes des villages et des villes du Banat se sont enrôlés volontairement dans l'armée allemande.

Après les grands dommages soufferts sur les fronts de lutte en URSS, l'Allemagne sollicite à la Roumanie d'accepter que les citoyens roumains de nationalité allemande puissent opter à satisfaire leur service militaire dans les troupes SS et que les contingents plus âgés puissent travailler dans l'industrie de guerre du

Reich. Les enrôlements devaient être faites sur le principe du libre consentement de ceux intéressés. C'est ainsi que, le 12 mai 1943, le gouvernement roumain a signé avec l'état allemand un accord qui permettait l'encadrement de cca 70.000 jeunes allemands dans les troupes Waffen SS.¹¹ En constatant que de nombreux souabes refusaient nettement de répondre aux sollicitations d'enrôlement, les commissions de recrutement, en violant les dispositions de l'accord, ont passé à la force pour obtenir les signatures d'adhésion. Le 26 mai 1943, le général Constantin Deliceanu, le préfet du district Timiș-Torontal, signalait le fait que „autant les organisations allemandes que les commissions de recrutement emploient, pour convaincre leurs compatriotes de s'inscrire volontairement, des méthodes brutales telles que : des menaces de mort, des coups rudes, des violations de domicile, des séquestrations de personnes, des destructions massives des habitations et des propriétés, des cassage des vitres etc”¹². Bien que les autorités roumaines interviennent pour défendre les citoyens menacés où devenus victimes de ces actions terroristes, de pareilles actions continuent. Le préfet mentionné là-dessus s'est vu obligé à convoquer au siège de la Préfecture le dr. Hans Jung, le dirigeant du Groupe Ethnique Allemand de Timișoara, pour lui rapeller sa responsabilité en ce qui concerne la violation des dispositions de la convention roumaino-allemande concernant les recrutements de l'armée allemande et de lui demander de faire intervenir immédiatement pour entrer en légalité. En même temps il en a informé le Ministère des Internes.”¹³

Après le coup d'état du 23 août 1944, à la base du Statut des Nationalités du 7 février 1945, le dr. Ștefan Frecot réussit à constituer *L'association des descendants d'anciens colons français du Banat*, reconnue comme personne juridique par la sentence du tribunal Timiș-Torontal nr. 289 du 14 août 1945.¹⁴ Conformément à ses statuts, le but de l'Association était la propagation de la langue et de la civilisation françaises parmi les souabes d'ethnie française en vue de récupérer leur

⁹ E. Frecot, *Les français du Banat*, Timisoara (1945), 6.

¹⁰ A. Hillgruber, *Hitler, Regele Carol și mareșalul Antonescu*, Ed. Humanitas, Bucuresti (1994), 147.

¹¹ W. Marin, *Mișcarea antifascistă și revoluția populară în Banat*, Timișoara (1971), 194.

¹² Direcția județeană a Arhivelor Naționale Timiș (Direction des Archives Nationales du Timiș), fond Prefectura județului Timiș – Torontal (fond la Préfecture du district Timiș-Torontal), le dossier nr. 13/1943, f. 275.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ E. Frecot, *Les français du Banat*, 12.

ancienne nationalité, la cultivation des traditions françaises, la fondation d'écoles en français, l'appui accordé aux jeunes gens pour étudier dans des universités françaises.

À la suite des activités déroulées dès la même année, L'Association a obtenu l'approbation pour fonder une école maternelle et une autre élémentaire, de langue française, à Tomnatic. Celles-ci ont fonctionné jusqu'en 1948. Leur suppression s'est produite au moment où l'on était en train de fonder deux autres institutions similaires à Carani et Lovrin.¹⁵ Les autorités communistes ont considéré l'activité de l'Association dangereuse; elles l'ont cataloguée comme un mouvement opportuniste dont le but serait le détournement de ses adhérents du régime appliqué à la population allemande. Il est de notoriété le fait que le gouvernement soviétique a sollicité à celui roumain d'accepter comme mesure de représailles l'envoi d'un contingent d'éthniques allemands pour participer au travail de reconstruction. En janvier 1945, les autorités roumaines ont participé activement à l'organisation des déportations, en rédigeant les listes de toutes les femmes qui avaient l'âge entre 18 et 30 ans et des hommes entre 17 et 45 ans.

Rien de plus illustratif pour la nature coercitive de la politique centralisée suivie par le régime communiste que l'emploi du travail forcé. Celui-ci a été légiféré par le Code du travail de 1950. On a constitué, au cadre du Ministère des Internes, une Direction pour les unités de travail, sa tâche étant celle de rééduquer par le travail les éléments hostils à la République Socialiste de Roumanie. Cachée sous l'euphémisme de service temporaire de travail, que le Conseil des Ministres avait le droit d'imposer aux citoyens, le travail forcé a été utilisé comme un instrument de punition pour des milliers de personnes accusées d'être déloyales envers le nouveau régime. Parmi ceux-ci se trouvait le dr. Ștefan Frecot.

Les unités de travail ont été re-dénommées des colonies de travail par une décision du Conseil des Ministres du 22 août 1952 et leur administration, semblable à celle des prisons, a été placée entre les mains du Ministère des Internes.

En ce qui concerne les camps de travail, une grande partie de ceux-ci ont été concentrés en

Dobrogea; les internés étaient obligés de travailler à la construction du canal le Danube la Mer Noire.

Bien qu'il soit âgé et que toute sa vie il déployât une activité loyale à l'état roumain, le dr. Ștefan Frecot a été obligé de passer plus de deux années (1952-1954) dans un tel camp, à côté d'autres intellectuels roumains, allemands, hongrois, serbes, bulgaires, juifs.¹⁶

Après la libération, la santé affaiblie, il a continué son activité professionnelle jusqu'à la retraite.

Il est mort le 26 juin 1971 à Timișoara et il est enterré dans la cimetière de Calea Lipovei.

¹⁵ E. Botiș, *loc. cit.*, 10.

¹⁶ Anton Peter Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Th. Breit + Verlag GmbH, Marquartstein (1992), 175.

ISTORIA CULTURII, MUZEOLOGIE,
ISTORIOGRAFIE, CATALOAGE, VARIA

ANTIMISUL GRECESC DE LA 1733

Hedy M-Kiss*

Cuvinte cheie: *Mitropolia Banatului Timișoara, Antimis grecesc de la 1733, uz liturgic, conservare-restaurare.*

Keywords: *Banat Metropolitan Seat in Timisoara, Greek antimension from 1733, liturgical furnishing, preservation, restoration.*

Date generale

Cuvântul *antimis*, derivă de la grecescul *αντι* = în loc de, și de la cuvântul latin *mensa* = masă. Precum îi arată numele *antimesion*, în scriere grecească *αντιμείσιον*¹, înseamnă „pe masă” sau „în loc de masă”, având menirea să înlocuiască, în anumite împrejurări, sfânta masă sau prestolul din altarul bisericii.

Antimisul este confecționat dintr-o bucată de pânză scumpă, dreptunghiulară, pe care este pictată punerea în mormânt a Mântuitorului. El se sfințește ca și Sfânta Masa, prin ungerea cu Sfântul Mir, prin stropirea, cu vin roșu și apa de trandafiri și prin adaosul de particule mici din sfintele moaște, în unirea cu sfințirea bisericii de către arhiereu. Antimisul ține loc de Sfânta Masa, dacă este sfințit și astfel, cu el se poate face Sfânta Liturghie. În cazul în care biserica ar lua foc în timpul Sf. Liturghii, preotul ia Antimisul și celelalte sfinte și poate continua slujba, pâna la sfârșit în altă parte.

În Sfintele Scripturi sunt menționate numeroase definiții ale antimisului, printre care: „De se va spăla Sf. Antimis, întru neștiință, nu-și pierde sfințenia și nici nu devine necurat, pentru că s-a spălat”, „Oricare preot, de va sluji liturghie fără Antimis în biserică sfințită, sa faca 200 de metanii, iar de va sluji în biserică netirnosită și fără Antimis, să i se ia preoția”².

Mireanul n-are voie să se atingă de Sf. Antimis, căci este imbibat cu multe particule nevăzute, rămase de la Sf. Liturghie. Antimisul stricat se arde într-un vas curat, iar cenușa se varsă în spălator, sau se îngroapă într-un loc curat³.

Aspecte din istoria Antimiselor

După apariția catacombelor la Roma, și mai ales după sfârșitul persecuțiilor, sfântul Damaschin I, papa Romei, a zidit o biserică peste catacombele sfântului Calixt. De aici începând, creștinii au început a folosi ca masă pentru euharistie mormintele martirilor. Bisericile, în numeroase cazuri, au fost ridicate deasupra acestor morminte.

În Apus este obiceiul ca episcopul să sfințească o piatră cu moaște, iar piatra să fie masa altarului. În caz că se dorea ca liturghia să fi fost celebrată în afara lăcașului de cult, preotul lua și piatra cu moaște cu el, lucru incomod. Astfel s-a ajuns ca la Constantinopol piatra cu moaște să fie înlocuită de o pânză cu moaște, ceea ce e Antimisul de astăzi.

La origine, Antimisul era o bucată de pânză de in numită *iliton*⁴, ce simboliza giulgiul cu care a fost înfășurat trupul Mântuitorului de către cuviosii Iosif din Arimateia și Nicodim⁵. Încă din primele veacuri creștine, ilitonul se așeza pe masa de lemn sau de piatră, pe care se aducea jertfa cea fără de sânge⁶.

Într-o altă ordine de idei, peste Antimis se așternea ilitonul sau corporalul, pentru a evita profanarea firimiturilor ce ar cădea de pe disc. Cu timpul s-a ajuns ca ilitonul să stea sub

* Muzeul Banatului, Piața Huniade, nr. 1, Timișoara, e-mail: andraskiss2000@yahoo.co.uk.

¹ I. Goșev, *Antiminist, Liturgicesko i jarkovno-arheologicesko izsledvane*, Sofia (1925), 2; C. Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, Lugdunum, col.19, Roma (1688); G. Iacob, *Evhologion sive Rituale Graecorum...*, Paris (1647), 658; N. M. Tuță, *Sfântul Antimis, Studiu istoric, liturgic și simbolic*, București (1943), 20; Gh. Cotoșman, *Antimisele Mitropoliei Banatului, contribuții la istoriei Mitropoliei Banatului din secolele XVIII și XIX*, *Rev. Mitropolia Banatului*, XV, Nr.10-12, (1965), 718-740.

² N. M. Tuță, *Sfântul Antimis, Studiu istoric, liturgic și simbolic*, București (1943).

³ *Ibidem*, 56.

⁴ Sozomen, *Istoria bisericească I*. Trad. Mitropolitul Iosif Gheorghian, București (1897), 16; V. Mitrofanovici, *Liturgica Bisericii Ortodoxe*, Cernăuți (1929), 247.

⁵ N. M. Tuță, *Sfântul Antimis*, București (1943), 36; *Matei*, 27,59; *Marcu*, 15,45; *Luca*, 23,53; *Ioan*, 20,7.

⁶ *Ibidem*, 22-38.

Antimis, din două motive: culoarea mai închisă a antimisului permite observarea firimiturilor și recuperarea lor, câtă vreme ilitonul e alb, iar firimiturile pe iliton s-ar vedea greu; motivul întipărit pe Antimis iese la iveală, pe când ilitonul l-ar ascunde.

În timpul persecuțiile creștinilor, nemaiputându-se aduce jertfa liturgică în biserici s-a creat obiceiul de a se coase de pânza ilitonului moaște ale sfinților martiri, dând astfel naștere Antimiselor, cunoscute sub acest nume încă din secolul al VII-lea⁷. Întrebuințarea lor, în locul ilitonului, s-a generalizat începând din secolul al IX-lea⁸.

După inscripțiile Antimiselor, ele sunt numite „altar”, „jertfelnic”, indicând astfel rolul lor de „altar portativ” sau „jertfelnic mobil”, fără de care nu se poate oficia sfânta liturghie, sfânta taină a cuminecăturii.

Structura Antimiselor

Antimisul este o bucată de pânză imprimată de in sau mătase de formă pătrată sau dreptunghiulară, de obicei 50 x 60 cm. Pe vremuri, Antimisul era confecționat, cu precădere, din pânză de in, pe care se întipărea imaginea cu vopsea neagră. Pânza Antimisului nu este niciodată brodată, pentru a nu stânjeni desfășurarea cultului.

Pe Antimis sunt pictate scene din patimile Mântuitorului Iisus Hristos, tema reprezentativă fiind punerea în mormânt a Domnului. În colțuri sunt pictați cei patru evangheliști. Sfântul Antimis simbolizează giulgiul în care a fost înfășurat trupul Mântuitorului când a fost pus în mormânt. De aceea, pe marginile lui se află scris troparul punerii în mormânt: „Iosif cel cu bun chip, de pe lemn luând preacurat Trupul Tău, cu giulgiu curat înfășurându-l și cu miresme, în mormânt nou îngropându-l, l-a pus”.

În partea superioară, în mijloc și pe revers al fiecărui Antimis se află un buzunăraș, în care sunt cusute părticele de sfinte Moaște, o părticică din moaștele unui sfânt mucenic, încorporată într-un sămbure de ceară, pe care le introduce episcopul. Această cusătură se află de obicei sub inscripția „INRI”, de la crucea întipărită, de pe avers. Obiceiul de a coase o părticică din moaștele martirilor în Antimis (precum și includerea unei părticele în piciorul sfintei mese, la târnosirea bisericii de către arhiereu) e de asemenea foarte vechi, din timpurile în care creștinii se adunau la mormintele martirilor de ziua proslăvirii lor și lespede mormântului care

adăpostea sfintele moaște devenea altarul de jertfă. Din viețile sfinților știm că uneori chiar pieptul mucenicilor încă vii, imobilizați și torturați pe podeaua celulelor, devenea altarul de jertfă – un Antimis viu, pe care se depuneau sfintele daruri și Sfântul Duh le prefăcea în Trupul și Sângele Mântuitorului.

Pe Antimis se pun Potirul și Discul în timpul Liturghiei și numai pe el se face sfințirea Darurilor. Fără Antimis nu se poate săvârși Sfânta Liturghie. În biserică, Antimisul se păstrează în altar, pe Sfânta Masă, sub Sfânta Evanghelie, iar când Sfânta Liturghie se oficiază în aer liber, el ține locul Sfintei Mese (după cum îi arată și numele).

Datorită funcției liturgice în sfântul Antimis, sub formă împăturită, se păstrează un burete mic, cu care se adună părticelele căzute din întâmplare de pe sfântul Disc. Pe acest burete, preotul sau arhiereul își pune partea din Sfântul Agneț când se împărtășește. Acest burete ne aduce aminte de buretele cu care ostașii l-au adăpat pe Mântuitorul Iisus Hristos cu oțet și fiere, în timpul răstignirii Sale.

Pe Antimisele de astăzi, confecționate din diferite tipuri de pânze, chiar sintetice, e întipărită scena punerii în mormânt, de aceea când potirul și discul sunt puse pe masa euharistică, preotul rostește troparele punerii lui Iisus Christos în mormânt. Imaginea este tipărită în culori, din fabricație. Antimisul „modern” a devenit la unele eparhii de foarte slabă calitate artistică și mai ales iconografică. Cu toate că este cel mai important dintre obiectele liturgice confecționate din pânză, Antimisul prezintă uneori abateri grave de la învățătura Bisericii. Ne referim în primul rând la reprezentarea lui Dumnezeu-Tatăl în chipul unui „moșneag cu barbă” profilat pe fondul unui triunghi, ș.a.

De obicei, Sfântul Antimis este sfințit, semnat și dat de episcopul locului, indicându-se parohia sau biserica unde a fost dat pentru slujire, cu hramul ei. Semnătura sa se pune sub imaginea cu mormântul.

Atribuirea Antimisului variază de la un loc la altul, de la o epocă la alta⁹. În unele părți episcopul atribuie un Antimis fiecărui preot în parte. În alte locuri, episcopul atribuie Antimisul fiecărui lăcaș de cult în parte.

⁹ H. Kiss, Restaurarea Antimisului din anul 1708 de la Mitropolia Kruședol. *AnB, Etnografie*, Vol.VI, (2005), 229-238, H. Kiss, Restaurarea Antimisului Grecesc din 1751. *AnB, Etnografie*, Vol.VI, (2005), 239-249. H. Kiss, Restaurarea Antimisului Mitropolitului Ioan I. Georgievici al Carlovățului, *AnB, Etnografie*, Vol.VI, (2005), 250-263.

⁷ *Ibidem*, 35.

⁸ *Ibidem*, 27, 29, 36, 39.

În cazul decesului sau schimbării episcopului, Antimisele vechi, semnate de episcopul precedent, sunt restrase, se colectează, iar moaștele se vor reintroduce în Antimise noi, semnate, sfințite și distribuite de episcopul nou¹⁰. De aceea Antimisul este un semn de părtășie între comunitățile creștine, parohii sau mănăstiri, etc. și episcopul lor.

Caracteristica iconografiei bizantine

Tema acestei lucrări este „*Punerea în mormânt al Mântuitorului*”, compoziția tradițională fiind o reprezentare a *personajelor și evenimentelor sfinte*: Iisus Hristos, Sfinți, Evangheliști, Serafimi, Heruvimi, Îngeri, precum și obiecte simbolice și elemente arhitecturale.

Portretul, persoanelor sfinte este redată frontal într-o relație directă cu închinătorul și privitorul. *Chipurile*, sunt redată în întregime și trei pătrimi din el cu *aureolă*, în jurul capului. Aureola este *circulară*, foarte clar trasată și aurie.

Standardizarea personajelor sfinte, în special al trăsăturilor feței este o caracteristică a iconografiei bizantine, respectiv *prototipuri* ale figurilor *individuale și compoziției*.

Aureola nu înconjoară capul în întregime, ci partea de deasupra și laturile, oprindu-se la umeri de o parte și alta a gâtului. Detașarea aureolei de fundal se face prin intermediul unei linii circulare trasate în jurul ei. Aureola lui Hristos diferă de cea a Sfinților, are o cruce înscrisă, literele de pe brațele crucii semnifică „*Cel ce este*”.

Veșmintele, o trăsătură distinctivă a reprezentărilor de tradiție bizantină, acoperă trupul în întregime și rareori este reprezentat trupul gol. Excepție este și „*Punerea în mormânt al Mântuitorului*”.

Faldurile și culorile folosite nu iau formele trupului chiar dacă sunt proporționale cu masa membrelor trupului, ele sunt reprezentate prin forme geometrice ca triunghiuri, dreptunghiuri, ovaluri și linii paralele. Formele geometrice fac ca faldurile să nu cadă firească. Acest mod de reprezentare este specifică artei *duhovnicești, anagogică*. Culorile sunt mistice sugerează o lume mai înaltă, gravă, potolită, exprimă sobrietate și stăpânire interioară. Nuanțele sunt delicate, blânde, reprezentate în culorile albastru,

roșu și verde. Auriul este folosit pentru lumini, iar roșu închis aparține sfintei fecioare, ca vinul pentru omofor și albastru pentru tunică.

Iconografia bizantină¹¹ *modifică proporțiile părților trupului*, în scopul exprimării stărilor duhovnicești (spiritualizate îndelhovnice): *ochii* sunt mari, omul lăuntric; *nasul* subțire, alungit; *buzele*, foarte reduse.

Mâinile, cu fața sunt cele mai expresive, degetele sunt lungi și subțiri, exprimă lăuntricul, iar când sunt mai mari, evidențiază gestul de rugăciune. *Picioarele*, sunt subțiri, atunci când sunt reprezentate goale (asceți). Reprezentarea picioarelor, brațelor și pieptului gol, a lui Iisus Hristos este dematerializată, conturul este puternic al unui ascet, este pus în evidență sufletul și nu trupul.

Obiectele, clădirile, munții, copacii, ș.a., sunt reprezentate schematic, simplificat. Ansamblul arhitectural se zărește în fundalul compozițiilor numai ca ornament.

Perspectiva inversă și cea *psihologică*, sunt strâns legate de antinaturalismul iconografiei bizantine. Imaginea este bidimensională, evită utilizarea sistematică a principiului perspectivei naturale-iluzorie.

Impresia de plat, reprezentând prin *perspectiva inversă*, punctul de fugă se află acolo unde este privitorul. Nu există o sugestie de perspectivă. *Perspectiva psihologică*, constă în redarea personajului principal Iisus Hristos, în poziția orizontală, mai mare decât normal, atenția este atrasă nu numai prin mărime ci și de poziția centrală.

Suspendarea timpului, este exprimat prin evenimente care au loc în momente diferite, dar sunt reprezentate simultan. *Trăsăturile estetice*, sunt simplitatea, claritatea, măsura, rezerva, grația, simetria sau echilibrul și adecvarea.

Prin simplitate se înțelege evitarea complexității, de exemplu: orașul Ierusalim nu este reprezentat cu multe clădiri ci numai prin câteva, copacul este schematic, în jurul mormântului gol, Muntele Golgota este prezentat ca un deal simplu. *Chipurile emană hieratism și sobrietate duhovnicească*, exprimate și prin aureolă, expresia feței, a posturilor, a gesturilor precum și a veșmintelor.

Uzul liturgic al Antimisului

Antimisul are în același timp un rol practic și o profundă semnificație teologică¹². Rolul

¹⁰ De exemplu: la 4 noiembrie 2007, în paraclisul reședinței patriarhale cu hramul Sf. Mucenic Gheorghe, din București, Prea Fericitul Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, a oficiat slujba sfințirii a 1000 de antimise pentru toate Sfintele Altare din cuprinsul Arhiepiscopiei Bucureștilor. Cf.- Viața cultelor, *Buletin săptămânal de informare religioasă*, XVI, nr. 721 din 12 noiembrie (2007), București.

¹¹ C. Cavaros, *Ghid de iconografie bizantină*, Ed. Sofia, București (2005), 14-30.

¹² J. B. Pitra, *Spicilegium Solesmense*, Paris (1858), IV, 441-442, apud N. M. Tuță, *Sfântul Antimis, Studiu istoric, liturgic și simbolic*, București (1943).

practic constă în aceea ca pe Antimisul desfăcut vor fi așezate Sfântul Potir și Sfântul Disc iar eventualele părțile din Sfintele Daruri care vor cădea pe el vor putea fi adunate evitându-se profanarea. Semnificația teologică a Antimisului vine din legătura lui cu episcopul locului a cărui semnătură o poartă întotdeauna.

Într-o altă ordine de idei, semnificația Antimisului derivă atât din istoria cât și din structura sa. Fiind considerat acoperământ liturgic, pe care sunt reprezentate punerea în mormant și patimile lui Hristos, se așază pe altarul Bisericii în vederea liturghiei credincioșilor. Antimisul conține o parte din moaștele unui sfânt sau martir și poartă semnătura episcopului locului. Tradiția este păstrată din primele secole, când Antimisul înlocuia un altar sfințit, fiind indispensabil pentru liturghie. Preotul primește Antimisul de la episcopul sau, al cărui semnătură garantează nu numai existența unei comunități euharistice locale, ci și comuniunea sacramentală ce exista între el și preot. Antimisul sfințit¹³ este absolut necesar pentru săvârșirea Tainei Euharistice.

Antimisul stă în permanență pe masa euharistică, împăturit în fața chivotului, iar pe el se află evangheliarul. Antimisul, împăturit, ocupă locul dinspre centru al sfântului prestol, exact în fața preotului slujitor. Pe el, și numai pe el, se săvârșește Jerfa cea fără de sânge, obiectivul central al Sfintei Liturghii.

La sfârșitul liturghiei cuvântului, preotul trasează semnul crucii încă o dată peste Antimis, pune evangheliarul contra chivotului (în Ardeal și la ruteni pune evangheliarul în partea dreaptă a mesei altarului), apoi desface Antimisul, urmând ca la începutul liturghiei altarului, Antimisul să fie deschis.

După cuminecarea credincioșilor se recuperează firimiturile căzute pe Antimis, apoi se împătură, se trasează din nou o cruce cu evangheliarul, iar evangheliarul se reasează pe Antimis. În unele locuri, atunci când evangheliarul lipsește, în timpul procesiunii sau citirii, se pune o cruce peste Antimis.

Sfîntirea Antimiselor se face în cadrul unei ceremonii fastuoase, alături de prepararea și sfințirea Sfântului și Marelui Mir, care se prepară și se sfințește atunci când cantitatea de mir existentă este aproape de epuizare.

Sfântul și Marele Mir se prepară dintr-un amestec care cuprinde 40 de ingrediente, obținut prin fierbere, potrivit unei rânduiei speciale, care începe luni dimineață, în Săptămâna Patimilor, și se termină miercuri seara. Multitudinea ingredientelor simbolizează diversitatea darurilor Sfântului Duh.

Sfântul și Marele Mir este sfințit de către Întaistatatorul Bisericii Ortodoxe Autocefale, înconjurat de ierarhii Sfântului Sinod, numai în cadrul Sfintei Liturghii, oficiată în Joia Mare din Săptămâna Patimilor. Sfântul și Marele Mir este folosit la Taina Mirungerii, la sfințirea și resfințirea bisericilor din cuprinsul eparhiilor Patriarhiei Romane din țară și de peste hotare, ca mărturie văzută a unitatii și comuniunii depline a tuturor credincioșilor ortodocsi români cu Biserica Ortodoxă Romană și Ortodoxia întreagă, precum și la sfințirea Antimiselor.

Descrierea obiectului

Denumirea: Antimisul grecesc de la 1733

Apartenența: Muzeul Mitropoliei Banatului Timișoara

Număr de inventar: 30/4603

Data confecționării: 1733

Dimensiuni: 63 x 51 cm; 54 x 42 cm

Materiale: Mătase naturală, cerneală de gravură și de scris, ață de cusut

Tehnica: Imprimare, gravură în metal

Proveniență: Parohia Mâtnicul Mare¹⁴, județul Caraș-Severin

Antimisul este confecționat din pânză de in alb, fiind căptușit cu aceeași pânză de culoare verde. Este de formă dreptunghiulară, având dimensiunile exterioare: lungime 63 cm, lățime 51 cm, iar cele interioare: lungime 54 cm, lățime 42 cm. Tabloul este expresiv cu figurile stilizate natural și artistic¹⁵. În prim plan este reprezentat Mântuitorul, în poziție orizontală, cu mâinile întinse pe picioare, deasupra mormântului dreptunghiular, pe un giulgiu lat, ținut la cap de „IOSIF kidevei”, iar la picioare de „sin to Nikodimo”. Maica Domnului „MP THEOU” cu brațele întinse, are la dreapta sa pe „MARIAN MAGDALINA” și pe „MARTHA”, iar la stânga un înger cu aripi, pe „IO O THEOLOGOS”, și

¹³ Antimisele se sfințesc doar de către arhieru, iar înainte de a se împărți se slujesc 7 Sfinte Liturghii consecutive peste ele. Rânduiala sfințirii este una deosebită, noul antimis stropindu-se cu apă sfințită, cu apă de trandafiri și cu Sfântul și Marele Mir, slujba de sfințire săvârșindu-se exclusiv înaintea Sfintei Liturghii Arhieriești.

¹⁴ Protopopiatul Caransebeș, Parohia Mâtnicul Mare, Hram Adormirea Maicii Domnului, grad II, rural B, 143 de familii, 464 de credincioși; com. Constantin Daicoviciu.

¹⁵ Gh. Cotoșman, Antimisele Mitropoliei Banatului, contribuții la istoria Mitropoliei Banatului din secolele XVIII și XIX, *Rev. Mitropolia Banatului*, XV, Nr.10-12, (1965), 718-740.

încă un înger. Înscriptiile în limba greacă, fiind încadrate în aureole, în prezent, sunt acoperite cu culoare aurie.

În planul al doilea, Sf.Cruce, cu cununa de spini, cu tăblița cu inițialele: „I.N.C.I.”, sulița și prăjina cu buretele, răzimate de brațul orizontal al Crucii. Deasupra și dedesubtul brațului orizontal, lângă brațul vertical, inițialele: „IC XC NI KA”. Sub brațul orizontal al Crucii câte trei Serafimi, de fiecare parte, iar deasupra câte trei Heruvimi, în trei cercuri înălțuite, având la margine câte o cădelniță. Această compoziție este încadrată într-o boltă susținută de două coloane.

În cele patru colțuri, sunt reprezentați Sf. Evangheliști, cu simbolurile lor. Deasupra celor doi evangheliști din partea stângă, culmea Golgotei, cu cele trei cruci, la poalele muntelui toate uneltele torturii, pe cer fiind reprezentat Soarele, iar în partea dreaptă cetatea Ierusalimului și Luna. Între medalioanele evangheliștilor Matei și Luca, la margini „KLEGORITA KUVUKAION”, iar la stânga, între medalioanele evangheliștilor Ioan și Marcu, „O KIPOS”-mormântul gol după Înviere.

În partea inferioară, lângă mormânt, doi îngeri îngenunchiați, cu aripile ridicate, țin în mâini giulgiul, deasupra căruia se află trupul Mântuitorului. În spațiul dintre cei doi îngeri, pe patru rânduri este imprimat troparul „Iosif cel cu bun chip” - în grecește: „O Evshimon IOSIF apo tou, xihu kathelon to ahranton ss.soma...”.

Imaginea Antimisului este într-un chenar de 2 cm lat, în al cărui spațiu se află următoarea înscriptie, frumos stilizată, cu majuscule, cu scris continuu: (rândul din stânga imaginii) „† EPITAFION IERON AKRIBOS KALLOPISTHEN KAI TYPO EKDOTHEN EPI MELEIA KAI DAPHI GEORGIU TRAPEZUNTIU Y POMENA AFIEROTHI PARA AVTOU TO (urmează rândul de sus) PANAGIO KAI ZODOXO TAFO SYNAY AVTO TO HALKOGRAFIKO TIPO EIS MNIMOSYNON AVTOU KAI TON GONEH AVTOU. EPI TAIS PATRIARCHEIAS TOU MAKARIOTATOU K(YRIU) K(YRIU) MELETIU I(ERUSA)LYM (rândul din dreapta imaginii) Y PO MNISEI PAISIU PROIGUMENU AGIOTAFITOU: ANTIDIDO TAI HARIN TOIS ORTHODOXOIS. Y 1733 MARTIU (rândul de jos) KAI NYUN K EISE THYSIASTIRION THEION TOU EKTELESTHAI DIA Y TOU TIN IERAN KAI THEION MYSTAGOGIAN PARATOU”. (Inițial, a urmat un spațiu gol, care ulterior era completat de episcopul care a sfințit antimisul, pe seama bisericii, cu hramul..., în anul...).

Textul Antimisului, în traducere: „Sfânt Epitaf întocmai înfrumusețat și dat la tipar prin grija și cu cheltuiala lui Gheorghe Trapezuntul și pomena s-a închinat de către el Prea Sfântului și de aiață făcătorului Mormânt, împreună cu tiparul kalkografic, spre pomenirea sa și a părinților săi, sub patriarhatul Prea Fericitului Domn Meletie al Ierusalimului, prin grija lui Paisie proegumenul Sfântului Mormânt. Și se dă gratuit ortodocșilor în 1733 Martie.

Și acum a ridicat altar dumnezeiesc, spre a se săvârși pe el sfânta și dumnezeiasca jertfă din partea...”

În partea superioară, deasupra scenei principale în formă de boltă, înscriptia în traducere: „Heruvimii cei cu ochi mulți, preaslăvesc cu cântări neîncetate cântând și Serafimii cu câte șase aripi...”.

Un număr destul de mare din acest Antimis grecesc¹⁶ a fost sfințit și dat bisericilor românești ortodoxe din cele două eparhii bănățene de către vlădicii N i c o l a e I. Dimitrievici al Timișorii și V i c h e n t i e Popovici al Caransebeșului și Vârșetului¹⁷, cu reședința când la Caransebeș, când la Vârșet, unde s-a mutat definitiv în anul 1785¹⁸. Din Caransebes el se intitula „al Caransebeșului și Vârșetului”, iar din Vârșet „al Vârșetului și Caransebeșului”, precum se poate stabili în urma studierii singheliilor, Antimiselor și ordinelor circulare sau „țerculare” date și emise de el.

Antimisul grecesc de la 1733, conform literaturii¹⁹, a fost sfințit de episcopul Vichentie

¹⁶ H. Kiss, Restaurarea Antimisului Grecesc din 1751, *AnB*, Etnografie, Vol.VI., (2005), 239-249.

¹⁷ 1774 -1785.

¹⁸ Gh. Cotoșman, *Episcopia Caransebeșului până în pragul sec. XIX-lea*, Timișoara (1947), 162-180.

¹⁹ Gh. Cotoșman, Antimisele Mitropoliei Banatului, contribuții la istoria Mitropoliei Banatului din secolele XVIII și XIX, *Rev. Mitropolia Banatului*, XV, Nr.10-12, (1965), 734-735, Timișoara; L. Hadrovici, *L'Église serbe sous la domination turque*, 152-153; H. Kiss, *op. cit.*; www.mitropolia-banatului.ro: În urma intervenției patriarhului Arsenie IV, Maria Terezia a dat un decret la 24 apr.1743 prin care i se recunoștea șefului Bisericii din Imperiu, Arsenie IV, titlul său canonic de Patriarh, cu care a venit de la Ipec în 1737 (patriarhul Arsenie IV al Ipecului-Carloveșului 1726 -1737-1748). Decretul împărătesc de la 1743 a fost considerat o victorie pentru prestigiul Bisericii ortodoxe, pentru credincioșii sârbi și români deopotrivă. Decretul a avut urmare restaurarea Mitropoliei Timișoarei, al cărui titular Nicolae și-a luat titlul de Mitropolit, cum figurează pe Antimisele sfințite de el între anii 1743-1744; Cu toate că unii ierarhi care au păstorit în Banat purtau numele de „mitropolit” (ex. Nifon la 1613, Iosif cel Nou de la Partoș la 1650), abia în anul 1720 mitropolitul Moise Petrovici al Belgradului reușește să obțină din partea habsburgilor recunoașterea jurisdicțiilor asupra eparhiilor din Banat, mutând sediul mitropoliei la Timișoara.

Popovici, și poartă următoarea inscripție, scrisă cu cerneală, în spațiul gol indicat: „Osvetisia sei Antimis rukodeistveim VIKENTII POPOVICIA pravoslavnago Ep(isko)pa Veršaciki i Karansebeški.

S(ve)šteno deistvovania Našem Antimise vo hrame S(vea)tŭia Troiŭii vo Markoveŭ²⁰. Vršaŭu v trakve Svtŭia Arhangel Mi(haila) 1778”.

În traducere: „S-a sfințit acest Antimis la 24 aprilie 1743 prin mâinile lui VICHENTIE Popovici episcopul ortodox al Vârșetului și Caransebeșului.

Antimisul nostru (se dă) spre săvârșirea slujbelor bisericii sfintei Treimi din Marcoveț. Vîrșeț în biserica sf. arhangel Mihail 1778”.

Având în vedere uzura excesivă a zonei invocate, textul nu poate fi confirmat în întregime, deoarece nu este lizibil.

După realizarea desenului, pe fondul alb al mătăsii naturale, a fost imprimată gravura, prin folosirea cernelei negre de gravură. Ulterior imprimării au fost colorate în auriu: Aureola Mântuitorului, Sfinților, Evangheliștilor, Îngerilor, Heruvimilor și Serafimilor. Chenarul dublu al imaginii, chenarul medalionului Evangheliștilor și spațiul rezervat sfințirii Antimisului, deasemenea, au fost colorate în auriu.

Veșmintele Sfinților, Evangheliștilor și Îngerilor au fost colorate în albastru, roșu, verde și maron. Pe toată suprafața gravurii sunt intervenții în ceea ce privește colorarea peisajului, cerului și elementelor arhitecturale.

Materiale și tehnici

Antimisul grecesc de la 1733 este realizat din material textil, mătase naturală, atât în ceea ce privește suportul textil, cât și căptușeala. Gravura este realizată cu teascul de imprimat, prin folosirea cernelei de culoare neagră, prin tehnica gravurii în metal cu dălțița acvaforte.

Compoziția este colorată ulterior imprimării cu culori pe bază de apă. Căptușeala, respectiv chenarul sunt cusute manual, cu ață de culoare roșie, de imaginea gravurii.

Starea de conservare

Starea de conservare a obiectului a impus o analiză minuțioasă și de durată, luând în considerare vechimea obiectului, importanța

liturgică și documentară, precum și uzura funcțională la care a fost supus.

Asemeni celorlalte obiecte de acest fel, studiate, restaurate-conservate și descrise de noi, Antimisul grecesc de la 1733, pe avers, prezintă deteriorări fizice și chimice cauzate de diferiți factori. Având în vedere împăturirea Antimisului într-un anumit mod, conform unui ritual, s-a realizat un caroiaj de 9 pătrate egale, afectând în mod accentuat țesătura din mătase naturală, lăsând în urmă zone lacunare, lipsă a țesăturii, vizibile atât pe aversul, cât și pe reversul obiectului.

În mod deosebit, se remarcă rupturile țesăturii, pe linia de împăturire a obiectului, datorită uzurii funcționale, specifice. Urzeala și bătătura sunt lipsă pe porțiuni relativ lungi, de 27, 40, 49, 50 cm. Datorită plierii țesăturii, o parte din gravură și scrisul aversului au fost tocite, dipărând în întregime.

Pe suprafața gravurii sunt multe lacune de diferite dimensiuni, ca urmare atacurilor biologice ale diferitelor specii de insecte, precum și a utilizării neadecvate a lumânărilor.

În prezent, culoarea mătăsii naturale, a căptușelii și chenarului este ocru-auriu, ambele părți fiind foarte pătate. Petele sunt de proveniență organică: grăsimi, pete de ceară de la lumânări, cerneală de culoare roșie și neagră, amprente, ș.a. În multe locuri depunerile de ceară de lumânări formează cruste pe suprafața piesei textile.

Reversul obiectului este foarte murdar, pe toată suprafață, în zona centrală a celor trei pătrate este mai întunecată prezentând murdărie excesivă. În partea dreaptă, colțul inferior, este trecut textul „Parohia Mătnicul Mare”, iar în partea stângă, pe margine numărul de inventar, cu cerneală, într-un mod necorespunzător.

În general, țesătura se caracterizează prin fragilitate ridicată, este puternic deshidratată și decolorată, datorită efectului luminii, prin fenomenul oxidativ, precum și datorită mediului necorespunzător de păstrare și manipulare.

A 1733 GREEK ANTIMENSION

Summary

The author presents the history of antimensions, as of their making, specific iconography and liturgical use. The preservation status of the cloth is described, as this 1733 antimension, part of the collections of the Museum of Banat Metropolitan Seat in

²⁰ **Markovăț** (sârbă: Markovac, Марковац, maghiară: Márktelke) este o localitate în Districtul Banatul de Sud, Voivodina, Serbia. Administrativ face parte din municipalitatea Vârșeb și are o populație de 329 locuitori (2002), majoritatea fiind de etnie română.

Timisoara, is to object of reconditioning and restoration.

Word *antimis* comes from the Greek αντι = instead of, and from the Latin word *mensa* = table. As the name *antimesion* shows, in Greek writing αντιμένσιον means „on the table” or „instead of table”, in some circumstances it has the mission to substitute the holy table or the table situated in front of the church’s sanctuary.

The *antimis* is made from white flax cloth beeing lined with the same cloth green colored. It has rectangular form, the outer dimensions: 63 cm length, 51 cm width and the inner dimensions: 54 cm length, 42 cm width. The scene is suggestive with naturally and artistically improved figures. In foreground the Saviour it is represented, horizontally, with his hands streched on his feet, above the rectangular grave, on a broad shroud, with his head held by „Joseph kidevei” and the feet by „sin to Nikodimo”. The Lord’s mother „MP THEOU” with her streched arms, has at her right „MARIAN MAGDALINA” and „MARTHA” but on the left an angel with wings, „IO O THEOLOGOS” and another angel. The latin inscriptions, framed in aureolas, as yet, are covered by gold colour.

In the second ground the Saint Cross, with the crown of thorns, with the door plate having the „I.N.C.I.” initials, the spear and the sponge pole leaned on the horizontal arm of the Cross. Above and under the horizontal arm, next to the vertical one, the initials: „IC XC NI KA”. Under the horizontal arm of the Cross a number of three Seraphs, on each side, and above three Cherubs, in three chained circles, at the verge having one thurible. This composition is framed in a vault sustained by two columns.

In the four corners are represented the Saint Evangelists, with their simbols. Above the two Evangelists from the left side, the Golgots peak, with the three crosses, at the lap of the mountain all the torture tools, the Sun represented on the sky, and on the right side the Jerusalem fortress and the Moon. Between the Evanghelist Mathew and Luke medallions, at the verge „KLEGORITA KUVUKAION”, at left, between the Evangelist John and Mark medallions „O KIPOS” – the empty grave after the Ressurrection.

The *Antimises* text, in translation: „Saint Epitaph precisely embellished and given to print through the care and expense of Gheorghe Trapezuntul and the charity he bow for the Too Saint and life creator Grave, togheter with the kalkographic norm, to his and his parents

mentioning, under the patriarchate of The Too Blessed Mister Meletie of Jerusalem, through the care of Paisie the proegumen of the Holly Grave. And it is given to the orthodox in March 1733. And now he raised a divine sanctuary, to fulfil himself the saint and divine sacrifice on behalf of ...”

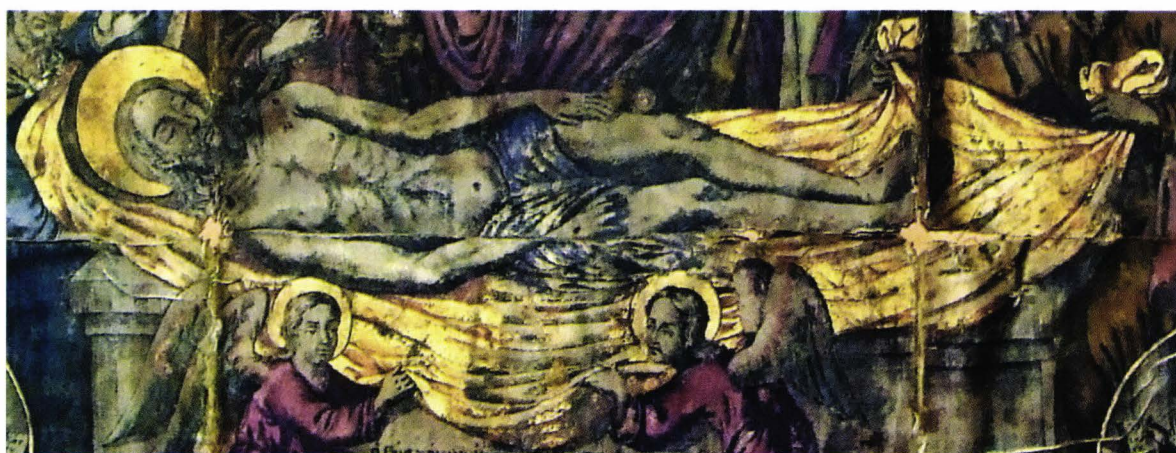
The conserving estate of the object required a long and minutely analysis, taking into consideration the oldness of the object, the liturgical and documentary importance, as well as the functional wear to which it was presented. Generally the tissue it is marked by a high fragility, it is strongly dehidrated and off-coloured, because of the light efect, through oxidating phenomenon, as well as because of the inadequate environment of preservation and handle.

Taking acoount that the *Antimis* is permanently exhibited at the Metropolitan Church Museum, in specific preserving conditions, it needs a special preservation and restoration to extend the life of this textile object and reset it to the exhibit circulation.

1 - Antimisul grecesc 1733, vedere de ansamblu.

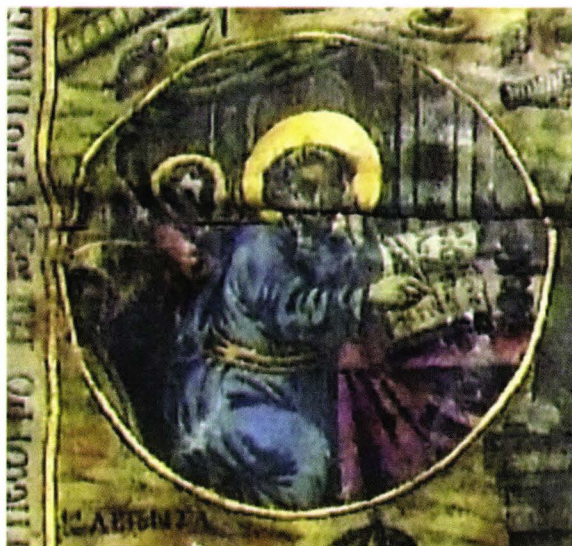
Foto: Sretco Milanovici
Greek Antimension 1733.

2 - Antimisul grecesc 1733, detalii: Muntele Golgota; Punerea în mormânt al Mântuitorului;
Cetatea Sfântă Ierusalim.

Foto: Sretco Milanovici

Greek Antimension 1733, detail: Golgota; Placing of the Saviour in the tomb; The Holy City of Jerusalem.

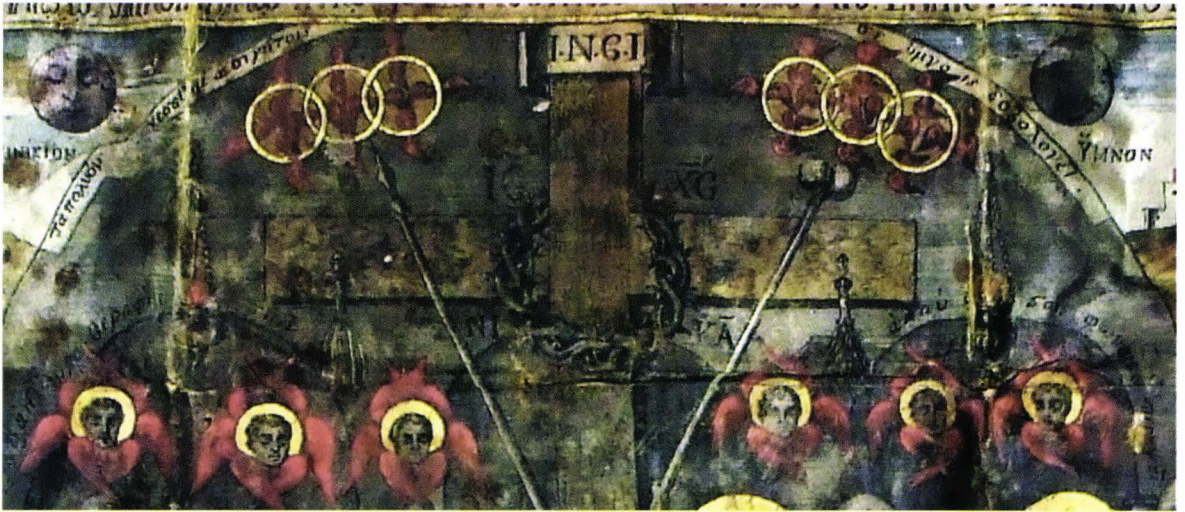
3 - Antimisul grecesc 1733, detalii: Evangheliștii Matei, Ioan, Luca și Marcu.

Foto: Sretco Milanovici

Greek Antimension 1733, details: The Evangelists Matthew, John, Luke and Marcus.

4 - Antimisul grecesc 1733, detalii: Biserică din Ierusalim; Sfântul Mormânt.
Foto: Sretco Milanovici
Greek Antimension 1733, details: Church from Jerusalem, The Holy Tomb.

5 - Antimisul grecesc 1733, detalii: Grupul de Heruvini și Serafimi; Troparul cu textul liturgic sfânt.

Foto: Sretco Milanovici

Greek Antimension 1733, details: Group of Cherubs and seraphs, Hymn with the holy liturgical text.

6 - Antimisul grecesc 1733, detaliu: Sobor de personaje participante la ritualul punerii în mormânt al Mântuitorului.

Foto: Sretco Milanovici

Greek Antimension 1733, detail: Group of characters participating at the ritual of placing the Saviour in the tomb.

CATALOG. ICOANE ȘI UȘI ÎMPĂRĂTEȘTI DIN BANAT

Dorina Sabina Pârvulescu*

Cuvinte cheie: *patrimoniu de pictură religioasă pe panou mobil, colecții muzeale, colecții ale cultelor, icoane și uși împărătești, iconografie de tradiție bizantină, iconografie Țara Românească, influențe stilistice moldovenești, postbrâncovenești, ucrainiene.*

Key words: *patrimony of religious paintings on mobile supports, museum collections, religious collections, royal icons, royal doors, postbyzantine and wallachian iconographie, stylistic influences from Moldavia, Wallachia and Ukraina.*

Lucrări apărute în ultimii ani au contribuit la integrarea artei religioase bănățene în capitolul picturii vechi românești¹ sau în cadrul manifestărilor de viață spirituală din teritoriul vechii Eparhii a Timișoarei, aflată în secolul al XVIII-lea sub autoritatea ierarhică a Patriarhiei sârbe cu sediul la Sremski Karlovac².

În prezent cea mai mare parte a patrimoniului de pictură religioasă pe panou mobil de pe teritoriul Banatului de câmpie și a celui muntos, este adăpostită în colecții muzeale și ale cultelor³. Din componența iconostaselor vechi au fost recuperate în special icoane împărătești. S-au păstrat în mult mai mică măsură uși împărătești, registrele tematice Deisis și Mari Sărbători sau crucea Răstignirii și moleniile.

Inițiativa de constituire a acestor colecții a fost benefică dar a avut și dezavantaje din punctul de vedere al posibilității actuale de reconstituire a inventarului liturgic în general și a inventarului iconostaselor în special. Nu întâmplător precizăm acest lucru. Ne referim la faptul că sunt frecvente situațiile în care părți ale aceluiași iconostas au rămas împărțite între locul de origine și colecții. Concret vorbind, icoane împărătești au fost incluse în colecții iar alte fragmente ale sale, cum sunt ușile împărătești sau crucea cu molenii au rămas în biserici. În alte situații inventarul unui iconostas a fost împărțit între colecții diferite îngreunându-i reconstituirea.

Studiul de față revine asupra problemelor ridicate de iconostasele vechi din Banat⁴ și analizează registrul tematic al icoanelor și ușilor împărătești. Marea majoritate a lucrărilor selectate face parte din colecții publice⁵.

Această selecție ne-a fost impusă de dificultatea cu care se conturează în prezent o tradiție în pictura pe panou mobil în Banat și aspectele sale concrete.

Este cunoscut faptul că spre deosebire de celelalte provincii românești, Banatul a fost în mare măsură văduvit de martori ai artei medievale, atât la nivelul creațiilor monumentale, cât și în ceea ce privește vechiul său inventar liturgic incluzând și iconostasul. În această provincie absența autorității politice de confesiune ortodoxă, a transferat marile inițiative ctitoricești în cel mai fericit caz la nivel nobiliar sau la cel al unei ierarhii bisericești instabile și slab atestate documentar, cel puțin până în secolul al XVII-lea. Modificările climatului politic și socio - economic de după 1718 și configurația acestor coordonate în secolele următoare, au avut la rândul-le efecte dezastruoase asupra creației religioase⁶.

* Pârvulescu 2001, Pârvulescu 2002

¹ Prezentul studiu-catalog reprezintă varianta revăzută a catalogului elaborat în anul 2007 cu ocazia organizării expoziției temporare cu același titlu, sub egida Muzeului de Artă din Timișoara. Lucrările participante au făcut parte din colecțiile Arhiepiscopiei Timișoarei, ale Vicariatului Ortodox Sărb Timișoara și ale instituției organizatoare, Muzeul de artă din Timișoara. Adresăm și pe această cale mulțumirile cuvenite Arhiepiscopiei Timișoarei, Vicariatului Ortodox Sărb și Protopopiatului ortodox Lugoj pentru bunăvoința cu care s-au implicat în realizarea proiectului expozițional. Aceleași mulțumiri colegilor de la Muzeul de Artă, în mod special doamnei Camelia Crișan Matei restaurator și Liviu Tulbure fotograf; doamnei prof. univ. dr. Doina Mihăilescu, din partea Catedrei de conservare-restaurare a Facultății de Arte Plastice a Universității de vest din Timișoara și tinerilor colaboratori Andreea Foanene și Filip Petcu. Aceleași mulțumiri editurii Graphite, pentru pregătirea catalogului.

⁶ Pârvulescu 2003, 26-28; idem. 2006, 5-18.

* Muzeul de Artă Timișoara, Piața Unirii Nr. 1;
e-mail: yna_parvulescu@yahoo.com.

¹ Dobjanschi-Iancovescu *et alii* 1993; Porumb 1998; Efremov 2002; Pârvulescu 2006a.

² Јовановић 1997

³ Instituțiile de pe teritoriul Banatului care adăpostesc colecții de icoane sunt următoarele: Muzeul de Artă din Timișoara, Arhiepiscopia Timișoarei, Vicariatul Ortodox Sărb Timișoara, Protopopiatul ortodox Lugoj și Episcopia Caransebeșului, care a preluat recent colecția de icoane a Protopopiatului ortodox Reșița.

În această situație, care vizează într-o oarecare măsură și sursele documentare, indiciile de orice natură care privesc capitolul discutat al componentelor iconostasului dobândesc o deosebită importanță.

Din zona comenzilor monastice provine o astfel de informație datând din anul 1753, care se referă la tematica picturii iconostasului azi dispărut, din biserica mănăstirii sârbe de la Bezdin⁷.

Din *Inventarul bisericilor din Eparhia Timișoarei*, datând din anul 1758 rezultă faptul că iconostasul bisericilor sătești era o construcție simplă de zidărie sau din lemn de brad pe care erau așezate icoanele mobile, ușile împărătești și crucea cu molenii⁸.

În completarea surselor documentare, câteva lucrări care provin din mediul monastic pot indica aspectul concret al unor piese reprezentând patrimoniul mobil dinaintea secolului al XVIII-lea.

Din inventarul mănăstirii din Cebza (Timiș) a ajuns în colecțiile vechi ale Muzeului bănățean, o icoană cu tema Sfântul Nicolae (Cat.1)⁹. Lucrarea se particularizează prin limbajul său stilistic arhaic, cu totul diferit de cel al icoanelor locale datate sau databile în secolul al XVIII-lea. Caracterul său simbolic, rezultat al desenului, al interpretării detaliilor, al gamei cromatice sobre, ar putea indica produsul unui atelier local mănăstiresc, ante 1700.

În biserica Paraclis a mănăstirii din Partoș s-au păstrat câteva fragmente de iconostas realizate în etape diferite¹⁰. Ușile împărătești (Cat.3), un fragment din arhitravă¹¹, crucea cu molenii și două icoane împărătești cu teme Sfântul Nicolae tronând (Cat.2) și Arhanghelul Mihail¹². Aceasta din urmă este datată în anul 1740.

⁷ Бугарски - Степанов 1999, 73.

⁸ Suciu - Constantinescu 1980, 261-284; Pârvulescu 2001, 8-9, 13-14.

⁹ Icoana se află în proprietatea Muzeului de artă din Timișoara. Nu a fost menționată de Ioachim Miloia cu ocazia vizitei făcute la mănăstire în anul noiembrie 1931; Miloia 1931, 122-123.

¹⁰ Paraclisul din lemn din fost ridicat probabil după jumătatea secolului al XVII-lea și adăpostește mormântul Sfântului Iosif cel Nou, episcop al Timișoarei între anii 1629-1650; Pârvulescu 2003, 33

¹¹ A. Efremov a publicat fragmentul de arhitravă, pe care l-a datat în secolul al XVII-lea, dar nu a făcut nici o referire la celelalte componente ale iconostasului. Acesta are baza tăiată în formă de acoladă. În centrul său într-un cartuş dreptunghiular cu laturile laterale semicirculare a fost reprezentată tema Isus dormind. Isus și cei doi îngeri au figurile oval rotunjite, trăsături accentuate grafic și poartă veșminte decorate cu hașuri aurii și cu motiv floral stilizat. Restul fragmentului are sculptură de fond în relief plat, albastru cu motive florale aurite; Efremov 2002, 148, Cat. 154.

¹² În custodie la MNAR, inv. inv.1158/4808; Dobjanschi - Iancovescu et alii 1993, 129, Cat.58.

Icoanele împărătești nu ridică probleme de date. Cele două au fost pictate în anul 1740, și le-au înlocuit probabil cele inițiale. În istoriografie figurează drept lucrări realizate de Grigorie Ranite¹³ sau într-un atelier local având pregnant influențe postbrâncobenești¹⁴. Ușile împărătești, fragmentul de arhitravă și crucea cu molenii se înscriu într-un alt orizont stilistic și ridică probleme legate de date și mai ales de proveniență a autorilor sculpturii și picturii.

Sculptura lor este realizată în relief plat pe fond albastru ultramarin sau roșu și aurită. La ușile împărătești structura compozițională a repertoriului ornamental este dinamică și rezultă din orientarea în sens ascendent a elementelor decorative. Acestea sunt preponderent vegetale și includ motive orientale frecvent întâlnite în secolul XVII în Țările Române: acantul, fructul și floarea de rodie, ananasul, floarea de răsură (?). Ornamentele geometrice reprezentate de frânghia răsucită și de acolada de origine orientală, au rol secundar și sunt folosite pentru delimitarea suprafeței pictate de cea sculptată. Cel puțin crucea și moleniile reproduc modele moldovenești din secolul al XVII-lea¹⁵. Pictura poate fi inclusă în categoria celei de bună tradiție bizantină, emanație a unui atelier de descendență aulică, care nu are analogii cunoscute în zona Banatului în secolul al XVIII-lea. Stilistica sa diferă net de cea a icoanelor datate în anul 1740.

Este posibil ca iconostasul de la Partoș să fi servit drept model și în deceniile de început ale secolului al XVIII-lea, cel puțin unor comenzi venite din proximitate. Astfel i s-ar explica analogiile stilistice cu un iconostas provenit din biserica sârbă de lemn a satului Ofenița (Timiș). În acest caz ne este cunoscut sculptorul în persoana lui Stan și pot fi presupuși autorii picturii, proveniți din cercul zugravului Nedelcu Popovici¹⁶.

¹³ Porumb 2003, 58.

¹⁴ A se vedea nota nr. 12.

¹⁵ Crucea și moleniile au același repertoriu decorativ. Acesta include bordurile ca niște aripioare alcătuite din semipalmete rumi și coronamente cu decor floral și cu șir perlat de origine renascentistă. Moleniile sunt așezate pe postamente la care se repetă decorul vegetal. Crucea Răstignirii are capetele trilobate și terminate cu coronament cu decor floral. Acest model de cruce și de molenii se întâlnește în Moldova până către jumătatea secolului al XVII-lea și în Transilvania la iconostasul bisericii Sfântul Nicolae instalat și pictat în anul 1654 de de zugravul Constantin; Sabados 1985, 70, 77; Sabados 2002, 97-104, 99, Porumb 1998, 167.

¹⁶ Iconostasul de la Ofenița desfășurat pe orizontală după tradiția bizantină, cuprindea registrul icoanelor și ușilor împărătești, registrul median cu Deisis-ul Mare și crucea Răstignirii cu moleniile; Pârvulescu 1996, 103-104; Pârvulescu 2001, 24-25.

Sculptura ușilor împărătești ale acestui iconostas a fost realizată în relief plat pe fond albastru și aurită. În acest caz compoziția a fost structurată pe trei compartimente distincte, unificate prin intermediul unui traseu ascendent de vrejuri cu flori de răsură. Elementul vegetal este și în acest caz dominant iar repertoriul său cuprinde derivații ale frunzei de acant, floarea de răsură, fructul de rodie. Coronamentul alcătuit dintr-un vrej din flori de rodie este identic cu cel al ușilor de la Partoș. Cu toate că repertoriul decorativ este în mare parte cel utilizat la Partoș, organizarea sa este diferită și se raportează la schemele compoziționale de epocă brâncovenească¹⁷. Pictura lor ca și de altfel a ansamblului iconostasului (și adăugăm aici inclusiv decorul floral pictat de pe arhitravă) este diferită de cea de la Partoș și se înscrie în atmosfera familiară artei postbrâncovenești atestând realizarea sa în anul 1743 conform inscripției (Cat.8).

Ușile împărătești de la Partoș dar și cele de la Ofsenița sunt în prezent lucrări izolate în peisajul artei vechi bănățene. Din analiza lor, a altor câteva fragmente de iconostas și a surselor documentare se poate deduce faptul că, cel puțin până în deceniul șase al secolului al XVIII-lea, iconostasul bisericilor din Banat, sau cel puțin a celor mănăstirești sătești și de așezare semiurbană s-a înscris în categoria celui de tradiție bizantino-balcanică. Ele s-au desfășurat pe orizontală și au avut tematica limitată la icoane și uși împărătești, în registrul inferior, Deisis în registrul median și crucea cu molenii deasupra arhitravei¹⁸.

Ușile de la Partoș și de la Ofsenița sunt unice în Banat cu sculptură de fond. Alte asemenea piese și ne gândim doar la exemplare din secolul al XVIII-lea, cum sunt ușile de la Drinova (Begheiu Mic), semnate și datate Grigorie zugrav în anul 1745¹⁹, cele de la Ečka (Serbia) semnate de Șerban Popovici și datate în anul 1744²⁰, și cele din biserică de la Remetea Luncă (Topla), datate în anul 1746, cele din biserică de zid de la Oloșag, datate în anul 1767²¹, sau fragmentul de ușă de la Macoviște²² par să indice faptul că vechiul procedeu al sculpturii pe fond nu a mai fost utilizat. Din motive pe care le ignorăm, datorate probabil lipsei de sculptori,

comanditarii bănățeni au optat pentru uși împărătești din blat simplu de lemn, pictate cu temele obișnuite, având coronamentul tăiat în acoladă sau în formă semicirculară²³.

Dacă Banatul este deficitar în reconstituirea aspectului general al unui iconostas anterior sfârșitului de secolul al XVIII-lea, în schimb numărul considerabil mai mare al icoanelor împărătești compensează în bună parte lacunele semnalate și lasă posibilitatea identificării câtorva dintre manifestările pe care le-a cunoscut acest meșteșug. Dat fiind caracterul enunțat al lucrării ne limităm la prezentarea câtorva lucrări care se subsumează categoriei generale „icoană tradițională” evaluându-le specificul iconografic și stilistic.

În cadrul acestei categorii, icoanele împărătești de tradiție brâncovenească s-au bucurat de o deosebită popularitate. Difuzarea artei postbrâncovenești în Banatul Imperial și nu numai, a fost sincronă cu cea semnalată în Transilvania și mai ales în partea de sud a acestei provincii. Zugravi din Țara Românească sunt atestați la câteva ansambluri de pictura murală din Banat începând din anul 1730²⁴ dar li se poate urmări activitatea

²³ Tot așa de simplu a fost și restul iconostasului, respectiv crucea cu molenii și arhitrava. Între excepții menționăm iconostasul bisericii sârbe vechi din satul Giera, pictat în anul 1753 de Gheorghe Petrovici și Mihail Nicolaevici. La această comandă, pe arhitravă, pe ușile împărătești și pe soclul moleniilor a fost pictat vrejul de acant de tradiție renascentistă (ca și la Ofsenița). Crucea cu brațe trelate și moleniile, au chenare decorate cu motivul frînghieii răsucite și cu semiove. La ușile împărătești și la cele șase icoane de pe suprafața acesteia (cu temele Bunavestire și cei patru Evangheliști) s-au repetat chenarele decorate cu semiove.

²⁴ Începând cu renovarea bisericii mănăstirii Săraca din anul 1730, s-au identificat câteva „echipe” de pictori veniți din Țara Românească care au lucrat în Banatul istoric în teritoriul actual al Ungariei și al Serbiei. Reamintim câteva șantiere românești de pe teritoriul Banatului: la Săraca grupul Andrei, Ioan (Iovan) și Chiriac; în anul 1732, prima mențiune a zugravului Nedelcu Popovici, la Lipova, în colectiv; în anul 1743 zugravii Ioan (Iovan), Andrei și Petru la biserică mănăstirii Mesić (Serbia); în anul 1746, la pictura iconostasului bisericii din Ostrovo (Serbia) și între anii 1750-1752 la Jebel, zugravii Popovici, Nedelcu și Șerban. La începutul deceniului șase al secolului, pe șantierul la Jaša-Tomić (Modoš, Serbia) asistăm la întâlnirea și activitatea comună a două echipe de zugravi: cea alcătuită din Nedelcu și Șerban Popovici, respectiv cea condusă de Ierodiaconul Vasile Alexievici și formată în acel moment din fiul său Gheorghe și din Tudor și exemplele ar mai putea continua. Surse literare tradiționale sugerează faptul că activitatea lui Vasile Diaconul a fost autorizată de conducerea bisericii. Alți zugravi cu același statut au fost cei doi Popovici, Nedelcu și Șerban, Gheorghe Ranite, Luca Voinovici și Achim Ioanovici, între care ultimilor doi nu li se poate identifica activitatea; Porumb 2003, 13-15, 58, 119-120, 131-132, 133, 135, 137; Pârvulescu 2003, 166-167, 170-171, 174, 181-183, 185.

¹⁷ Dumitrescu 1968, 38, Pl.I, fig.2 b.; decorul crucii și al moleniilor este identic cu cel de la Partoș.

¹⁸ Suciu - Constantinescu 1980, 261-284.

¹⁹ Colecția Mitropoliei Banatului, în prezent în custodie la MNAR; Dobjanschi - Iancovescu *et alii*, 1993, 131, Cat.59.

²⁰ Живанов - Кулић, 2002, 79; Кнежевић 1993, Cat. I-3; Pârvulescu 2006 a, 43.

²¹ Pârvulescu 2001, 25-26, 32-33.

²² În colecția Arhiepiscopiei Timișoarei, inv. 6268; Mureșianu 1973, 58, Cat.350, Fig.138.

mai în detaliu urmând traseul comenzilor de pictură pe panou mobil pe care le-au onorat începând chiar din anul 1740, de la Partoș.

Grupul acestora are o configurație iconografică și stilistică care le particularizează între icoanele bănățene. Sunt de reținut câteva coordonate. În primul rând legat de datele tehnice sunt de precizat dimensiunile apropiate de cele prescrise și utilizarea (mai puțin la Partoș) a două modele de rame: sculptate în grosimea lemnului în relief triplu cu motiv în semiove sau aplicate, cu profil dublu sau triplu. În ambele situații s-a folosit bicromia roșu-aur sau roșu-brun. Fundalul a fost redat cu aur, cu albastru plat sau împărțit în două zone cromatice: albastru plat cel al cerimii, verde cel terestru. Este de remarcat vibrarea cromatică a verdelui terestru, începând cu icoana Arhanghelului Mihail de la Partoș dar și a cerimii, prin intercalarea unei zone cromatice de rozuri la orizont.

În selecția iconografică grupul zugravilor români au folosit frecvent ipostazele triumfale ale temelor, de obicei la icoanele lui Isus și ale Maicii Domnului cu pruncul dar și la cele ale Sfântului Nicolae. Nu au fost omise însă nici variantele tradiționale ale temelor, cu personaje semifigură.

În limbajul stilistic, icoanele acestui grup se remarcă prin preferința pentru decorativism. Acesta rezultă din asocierea de culori complementare cu dominantă de roșu, albastru și verde și din abundența ornamentelor preponderent vegetale, distribuite pe tronuri, pe veșminte, pe coroane, pe aureole. În legătură cu acestea din urmă zugravii au evidențiat-o cu foiță de aur, cu foiță de aur decorată prin incizie cu motive stilizate și doar în câteva cazuri au reliefat-o și au decorat-o cu vrej și cu rozete. Aceste lucrări conțin inclusiv trimiteri la „potretistica” caracteristică epocii brâncovenești și transmisă tradiției stilului²⁵. Conjugate, toate aceste elemente conturează o epocă românească în creația artistică din Banat care s-a manifestat în formulele amintite, între deceniile 4 și 6 ale secolului al XVIII-lea, cu precădere în vestul provinciei.

Dintre lucrările reprezentative au fost selectate: icoana Sfântului Nicolae din Paraclisul mănăstirii din Partoș (Cat.2); perechea de icoane de la Banloc (Cat.4,5); de la Ofenița (Cat.6,7), Toager (Cat.23, 24), Gaiul Mic (Cat. 25, 26), icoana Arhanghelului Mihail de la Jebel (Cat.17), seria completă a celor de la Călnic (Cat.9 -12) și Ivanda (Cat. 13-16).

Icoanele de la Banloc și Călnic semnate de Nedelcu Popovici și cele de la Ivanda având autor necunoscut, datează din deceniul cinci al secolului al XVIII-lea (1741, pe la 1750) și alcătuiesc un grup cu caracteristici iconografice și stilistice apropiate. Isus din tema Deisis a fost prezentat în varianta Împărat și Mare Arhiereu tronând. Pentru imaginile Maicii Domnului cu pruncul au fost ilustrate ipostazele Nikopeea respectiv Hodighitria, subliniindu-se și calitatea de Stăpâna Îngerilor și de Împărăteasa cerurilor (la Banloc și la Ivanda).

La icoanele Sfântului Nicolae din iconostasele de la Partoș, Ofenița și Călnic s-a optat invariabil pentru tema Sfântul Nicolae Arhiereu primind însemnele episcopale, aluzie la revelația sa, respectiv la investirea ca și episcop în orașul Mira din Licia. Au fost ilustrate și variantele: sfântul tronând la Partoș, figură întreagă la Ofenița²⁶ și semifigură la Călnic.

Icoane ale Sfântului Ioan Botezătorul s-au păstrat la Călnic, la Ofenița și la Ivanda și indică circulația celor două variante iconografice. La Călnic Nedelcu Popovici a ilustrat cea tradițională prin imaginea semifigură a Înainte-mergătorului. La Ofenița și la Ivanda sfântul a fost reprezentat figură întreagă. Fără excepție este înaripat, „înger al deșertului”, ipostază întemeiată pe cuvintele lui Isus: „Că el este acela despre care s-a scris: iată Eu trimit înaintea feței tale pe îngerul Meu, care va pregăti calea Ta, înaintea Ta” (Mt.11, 10). Nu lipsește din icoanele sale capul pe tipsie, detaliu inspirat de Evangheliile după Matei și Marcu sau securea înfiptă la rădăcina unui copac²⁷.

Icoana Arhanghelului Mihail de la Partoș, în postură de luptător din anul 1740, are corespondent la icoanele împărătești de la Ivanda și de la Jebel databile în jurul anului 1750 (Cat. 16,17).

Influențele iconografiei triumfale vehiculate prin intermediul iconarilor valahi și-au găsit replici autohtone de bună calitate. Menționăm icoana Sfântului Nicolae de la Cerneteaz (Cat. 18) și grupul celor împărătești semnate de Danciu Lepovici în anul 1759 (Cat.19, 20). La

²⁶ În colecția Muzeului de Artă Timișoara se află o icoană a Sfântului Nicolae tronând de cea mai bună tradiție a picturii brâncovenești, provenind din inventarul vechi al bisericii de lemn din satul Povergina. Părvulescu 2004, 11, Cat. 2; Părvulescu 2006 b, 30, fig.12.

²⁷ Capul pe tipsie este aluzie la uciderea sa de către Irod la rugămintea fiicei Irodiadei: „Dă-mi aici pe tipsie capul lui Ioan Botezătorul” (Matei: 14, 8; Marcu: 6, 25, 28) iar securea înfiptă la rădăcina unui copac, este aluzie la predicția sa: „Iată securea stă la rădăcina pomilor și tot pomul care nu face roadă bună se taie și se aruncă în foc”(Matei: 3.10).

²⁵ Vasiliu 1983, 12-25.

icoana de la Cerneteaz, utilizarea foiței de argint, ar putea indica și influențe transilvănene. Extrem de sugestive prin particularitățile stilistice, icoanele lui Danciu Lepovici, relevă, dincolo de simpla reluare a unor scheme iconografice în circulație, personalitatea bine conturată a acestui zugrav foarte puțin cunoscut.

Perechile de icoane împărătești de la Ivanda (Cat.21, 22), de la Toager (Cat. 23, 24) și de la Gaiul Mic (Cat. 25, 26) atestă circulația concomitentă a icoanelor împărătești cu personajele prezentate semifigură. Ele ilustrează un al doilea tip de comenzi realizate de zugravii români pe teritoriul Banatului. Calitatea execuției este identică cu cea pe care am remarcat-o la lucrările anterioare. Particularitățile stilistice indică utilizarea aceluiași modele (vizibile mai ales la execuția figurilor), dar ca și la icoanele din Țara Românească din cea de-a doua parte a secolului al XVIII-lea, lucrările care aparțin acestui grup se remarcă prin utilizarea rară a ornamentelor și utilizarea moderată a foiței de aur, eventual la aureole. Un exemplu timpuriu reprezentativ pentru lucrările acestui grup îl constituie icoanele împărătești parte din iconostasul bisericii de lemn din Ečka (Serbia) o lucrare realizată în anul 1744 de zugravul Șerban Popovici²⁸.

În paralel cu lucrările care își evidențiază descendența din modele brâncovenesti pe teritoriul Banatului istoric au fost pictate câteva uși dar mai ales icoane împărătești, a căror cerime este colorată cu verde, oranje sau roșu-roz și presărată cu stelute albe sau albe și ocră. Icoanele acestui grup sunt fără excepție subordonate viziunii iconografice tradiționale, având personajele prezentate semifigură iar la nivelul interpretării formale au la rândul-le câteva particularități.

Din acest grup ne-au parvenit icoane ale lui Isus, ale Maicii Domnului cu pruncul, câteva ale Sfinților Nicolae și Ioan Botezătorul și izolat ale altor personaje, ne gândim la Arhanghelul Mihail de la Herendești²⁹ și de la Cârnecea (Cat.37). Între excepții sunt de menționat icoanele apostolilor Andrei și Pavel și Învierea Domnului din biserica veche de la Ferendia (Timiș)³⁰. În măsura în care li se cunoaște proveniența, se poate preciza faptul că au făcut parte din inventarele unor biserici satești de

lemn (în prezent dispărute), din așezări locuite de populație românească, sârbă sau de populație mixtă româno-sârbă.

Pe lângă cele de la Herendești și Ferendia, în câmpia Banatului astfel de icoane au aparținut bisericilor sârbe de la Ofenița și Dejan (Timiș) (Cat. 27-30), celei din Lățunaș (Timiș) (Cat. 32) sau la Boka (Serbia)³¹. În Banatul de răsărit, icoane aparținând acestui grup provin din bisericile satelor Berzeasca³², Vasiova³³, Turnu-Ruieni (Cat.33, 34), Cârnecea (36, 37) sau din cea sârbă de la Radimna (Cat.38, 39). Cu toate că între cele din zona de câmpie a Banatului și cele depistate în zona înaltă a provinciei sunt sesizabile diferențe de interpretare a aceluiași personaj, este evident faptul că toate cele enumerate – și altele aparținând aceluiași grup, cărora nu li se poate preciza proveniența (Cat. 31, 35) – au avut la bază modele comune.

Le sunt caracteristice dimensiuni mai mici, blat din lemn mai subțire și rame aplicate cu profil dublu sau triplu, colorate cu roșu și verde sau cu roșu și brun.

În cazul imaginilor lui Isus, acesta a fost prezentat în temele Deisis, Isus Pantocrator sau Isus Învățător. Indiferent de opțiunea tematică care diferă doar în detalii - portretul i-a fost proiectat pe fundal colorat, oranje, roșu-vermillon, roșu-roz, albastru ultramarin sau verde și presărat invariabil cu stele albe sau albe și brune. Figura îi este evidențiată prin linia oval rotunjit, ochii mari, pleoapele accentuate cu roz - oranje, sprâncenele arcuite, nasul cu baza treflată și desenul identic al mustaței, buzelor și bărbiei.

Veșmintelor sunt redată geometric, volumele fiind compuse din combinații de elipse, hașuri angulare și semicirculare, obținute prin alăturări de alb, negru și gri, peste care s-a suprapus culoarea. Schema a fost aplicată identic și la icoanele Sfântului Ioan Botezătorul, adăugându-li se atributele specifice Înaintemergătorului (Cat. 33, 34).

Icoanele pendant ale Mariei cu pruncul de tipul iconografic Hodighitria, sunt redactate pe fundal verde sau roz oranje, presărat cu stele albe sau albe și ocră. Cel puțin câteva dintre ele au titlul Eleusa cu grafia „Ileusa” (Cat. 28, 30, 31).

²⁸ Живанов - Кулић 2002, 79, cat. 125.1, 126.2, 127.3.

²⁹ În colecția Muzeului de Artă Timișoara; Părvulescu, 2006 a, 30, fig.16; Părvulescu 2002, 53, cat. 64.

³⁰ În colecția Muzeului de Artă Timișoara; Părvulescu 2006 b, 30, fig. 15; Părvulescu 2002, 51-52, cat. 59-61

³¹ Живанов - Кулић 2002, 68, Cat. 46.1, fig. p. 46.

³² În colecția Mitropoliei Banatului, în prezent în custodie la MNAR, este datată în anul 1755; Dobjanschi - Iancovescu *et alii* 1993, 142 -143, Cat. 66; Efremov 2002, 230, Cat. 165.

³³ În colecția Episcopiei Caransebeșului, Caransebeș (provine din fosta colecție a Protopopiatului ortodox Reșița); Părvulescu 1997, fig.2.

În cadrul acestui grup mare s-au conturat particularități în interpretarea trăsăturilor feței, care au contribuit la conturarea de fizionomii personalizate.

Astfel icoanele Maicii Domnului cu pruncul „Ileusa”, semnalate la bisericile din câmpia Banatului sau cel puțin cele la Ofsenița și de la Dejan, fac parte cu certitudine din aceeași familie fiind poate lucrate de doi zugravi membrii ai aceleiași atelier sau pe baza aceleiași model. În acest grup poate fi inclusă și icoana cu aceeași temă de la Boka (Serbia). Relația între aceste lucrări poate fi identificată inclusiv la nivelul caracterului literelor din inscripții.

Personajele din icoanele cu fundal înstelat pictate pentru biserici din Banatul de răsărit, au fețele mai late, aproape rotunde (Arhanghelul Mihail de la Cârnecea) și ochii nu întotdeauna mai înguști, ci adesea mai puțin subliniați și mai apropiați, rezultând din aceste diferențe de interpretare, fizionomii cu tentă arhaică.

Ținând seama de caracterul studiului vom prezenta câtorva concluzii parțiale care au rezultat în urma observațiilor efectuate asupra acestor grupuri de icoane împărătești care par să fi dominat peisajul creației religioase din Banat cel puțin până spre deceniul șapte al secolului al XVIII-lea.

Ce semnificație puteau avea icoanele spectaculoase de tradiție românească?

Este de precizat în primul rând faptul că iconografia personajelor tronând, intrată în tradiția picturii din Țara Românească din secolul al XVII-lea, apare în special la lucrări realizate de zugravi români în care au lucrat în câmpia Banatului. Această schemă iconografică s-a bucurat de popularitate maximă între deceniile cinci și șapte ale secolului al XVIII-lea. Fără să dispară definitiv din repertoriul zugravilor bănățeni, a fost însă înlocuită cu variantele cu personaje figură întreagă³⁴. În limbajul stilistic le datorăm acestora utilizarea repertoriului decorativ specific, a foiței de aur, a decorului vegetal la tronuri, a decorului stilizat aplicat pe veșminte și chiar a aureolelor reliefate și decorate cu motive vegetale și florale stilizate. Am amintit în mod special acest procedeu de decorare a aureolei deoarece el este atestat doar la icoane semnate de zugravii Nedelcu și Șerban Popovici. Acest tip de decor utilizat la Athos în secolul al XVI-lea³⁵, în Moldova și sub influența moldovenească și în Țara Românească³⁶, este întâlnit arareori în Banat.

În paralel cu modelele trimfale de descendență românească, aceeași zugravi români au utilizat și modelele consacrate în iconografia icoanelor împărătești, adaptându-se desigur opțiunilor și posibilităților financiare ale comunităților comanditare.

Uneori, personajele icoanelor împărătești centrale au fost redactate în variantele tronând, iar cele din icoanele laterale cu personaje semifigură. În legătură cu posibilele opțiuni iconografice ale comanditarilor din Banatul de câmpie, este de remarcat și o anume preferință spre prezentarea personajelor figură întreagă și nu semifigură. Precizăm că până în deceniile opt – nouă ale secolului, aceste variante au vizat doar personajele din icoanele laterale și reamintim aici icoana Arhanghelului Mihail de la Partoș, cele ale Sfinților Nicolae și Ioan Botezătorul de la Ofsenița, ale Arhanghelului Mihail și Sfântului Ioan Botezătorul de la Ivanda, cea a Arhanghelului Mihail de la Jebel.

Icoanele cu fundal înstelat, cu iconografia lor tradițională și cu limbajul stilistic adesea arhaic, par să indice opțiunile unor comunități sătești tradiționale, a căror memorie colectivă a păstrat amintirea unor motive având origine bizantină îndepărtată în timp, cum este cel al fundalului înstelat, al fundalului colorat³⁷ și al personajelor simbolice, o opțiune evidențiată de interpretarea geometrică a volumelor. Presupunem că la baza acestor lucrări, cu analogii strânse de natură iconografică și stilistică au stat un număr mic de modele. Ele provin de asemenea din Țara Românească, dar credem că au pătruns în Banat dinspre Transilvania, prin intermediul unor zugravi transilvăneni sau a celor originari din Țara Românească reprezentanți ai stilului postbrâncovenesc. Optăm pentru această sursă deoarece fundaluri colorate și înstelate apar frecvent în repertoriul stilistic al zugravilor valahi care au lucrat în Transilvania sau la zugravi transilvăneni care au avut contacte directe sau indirecte (intermedie de zugravi valahi) cu Țara Românească.

Spre susținerea acestei ipoteze de lucru cu referire directă la cromatică și la decorul fundalurilor invocăm o icoană a Pantocratorului,

³⁷ Motivul fondului înstelat este arhaic. Astfel apare în tema Răstignirii Domnului la o icoana bizantină cu dublă față, datată în secolul al X-lea, simbolizând triumful crucii „Împăratului gloriei”. Fondul divers colorat al acestui grup de icoane dar mai ales fondurile roșii (fără stele) au precedente în pictura bizantină și rusească, în cea din Macedonia (secolele XIV-XV) și în cea moldovenească, la icoane datate între mijlocul secolului al XVI-lea și mijlocul celui următor; Acheimastou – Potamianou 1998, 12, Cat. 1; Efremov 2002, 104-105; Pârvulescu 2006 a, 36.

³⁴ Pârvulescu, 2006a, 17; Pârvulescu, 2003, 62, 105-106.

³⁵ Acheimastou – Potamianou, 1998, 168, Cat.49.

³⁶ Efremov 2002, 81-95.

datată în deceniul cinci al secolului al XVIII-lea, atribuită lui David de la Curtea de Argeș care prezintă analogii stilistice cu cele din Banatul muntos: fundalul intens colorat cu ocră, caracterile literelor inscripției și în mod special schema personajului, a drapajelor a decorului de pe veșminte³⁸. Utilizarea fundalurilor intens colorate își găsește însă analogii și la lucrări executate de zugrăvi români în Banatul istoric. Menționăm icoanele Pantocratorului și Înaintemergătorului, având fundalul intens colorat cu roșu-roz, realizate de Nedelcu și Șerban Popovici pentru iconostasul bisericii din Ostrovo (Serbia) în anul 1746³⁹.

Între posibilele surse ale cerimii înstelate pot fi invocate și alte influențe transilvănene, din zona picturii de icoane și din cea a picturii monumentale. Din prima categorie pot servi drept exemplu o icoană a Maicii Domnului cu pruncul semnată de Popa Ivan și de Nistor zugrav, în anul 1720⁴⁰ sau o icoană a Pantocratorului semnată de același Popa Ivan din Rășinari⁴¹. Din cea de-a doua categorie menționăm fundalurile înstelate practicate de zugravul Gheorghe din Făgăraș sau de Simeon Popa din Pitești, activ în Hunedoara și atestat și în Banat⁴².

Alte analogii în limbajul stilistic pot fi depistate la modelele de facies. Figura Maicii Domnului „Ieleusa” de la Ofsenița (Cat. 28), este o variantă „îndulcită” a icoanei transilvănene a Maicii Domnului cu pruncul „Miluitoare”, datând din anul 1743⁴³.

La icoanele Pantocrator și Sfântul Ioan Botezătorul de la Turnu-Ruieni (Cat. 33,34) sunt detectabile și influențe directe ale unor modele (izvoade) de zugrăvie. Tunicile personajelor invocate au drapajele redată grafic cu cromatică puțin obișnuită, bazată pe griuri și pe negru. O gamă cromatică aproape identică, cu laviuri cu tuș și acuarelă gri și ocră, a fost folosită la

modelul („izvod”) al Maicii Domnului cu pruncul din caietul de modele din Țara Românească.⁴⁴

Icoanele de la Lăpușnic (Timiș) (cat 42, 43), respectiv cele cu proveniența necunoscută (cat 40,41) se înscriu în același orizont iconografic⁴⁵ dar din punct de vedere stilistic sunt mai îndepărtate de modelele postbrâncovenesti, indicând realizarea lor într-un atelier local. Fundalul împărțit în două registre cromatice, redată cu roșu vermillon și cu albastru are transparența picturii în frescă.

Icoanele de la Bodrog semnate în anul 1762 de Ștefan Tenețchi (Cat.44-45) și cele cu autor neidentificat (Cat. 46 - 47) sunt semnificative prin îmbinarea iconografiei tradiționale cu limbajul stilistic occidental. Fundalurile de aur sau aurite (la Ștefan Tenețchi), decorate din abundență cu motive preponderent vegetale incizate, de tradiție bizantină, au fost utilizate în pictura din teritoriul Patriarhiei de la Sremski Karlovac doar după jumătatea secolului al XVIII-lea, prin intermediul Ucrainei⁴⁶.

Analiza acestui eșantion de lucrări care acoperă cronologic aproximativ trei decenii – ghidându-ne doar după reperul cronologic cert al icoanei Arhanghelului Mihail de la Partoș – relevă faptul că starea provinciei de după 1718, a determinat o emulație deosebită a manifestărilor de spiritualitate a comunităților ortodoxe plurietnice din Banatul istoric, comparabilă cu cea din Transilvania și din Patriarhia de la Sremski Karlovac. În domeniul imaginii artistice influențele evidențiate deja ale picturii

⁴⁴ În patrimoniul Muzeului de Artă din Timișoara, inv. PMT 1366; Pârvulescu 1992, 135, Cat.44 r; Pârvulescu 1997, 13, fig. 11; Porumb 2003, 48

⁴⁵ În colecția Arhiepiscopiei Timișoarei se află și alte două icoane lucrate după același model ca și cel al „Ieleuselor” de Ofsenița și de la Dejan. Nu li se cunoaște proveniența, deoarece au făcut parte dintr-o colecție particulară. În urmă cu câteva decenii au suportat intervenții de restaurare destul de puțin inspirate. Posibilitățile noastre de analiză sunt limitate de aspectul lor actual. Cea dintâi icoană, cu nr. inv. 6058, poartă titlul „Ieleusa”. Personajele sunt redată pe fundal împărțit în două registre cromatice. În starea sa actuală icoana se remarcă prin dominanta grafică a interpretării volumelor. Acestea sunt geometrize și evidențiate pregnant cu gri-uri închise sau cu negru. Contururile sunt fine, redată cu negru. Cea de-a doua icoană cu nr.inv. 6503, nu conține titlul Eleusa. Este realizată după același model dar asocierea complementarelor roșu și verde, motivele florale ocră aplicate cu șablon pe veșmintele Maicii Domnului și ale pruncului indică influențe ale ornamenticii postbrâncovenesti.

⁴⁶ În pictura de icoane din Moldova decorul incizat a fost folosit în secolul al XVI-lea, în epoca lui Petru Rareș iar în Țara Românească în epoca lui Matei Basarab; Efremov 2002, 53, 85.

³⁸ Porumb 2003, 121, fig. 58.

³⁹ Милановић - Јовић 1958, 130-133; Pârvulescu 2006 a, 40, nota 14; 47, nota 9.

⁴⁰ Porumb 2003, 43, fig. 29.

⁴¹ Porumb 2003, fig. 94.

⁴² Reprezentant al stilului postbrâncovenesc Gheorghe din Făgăraș a lucrat în Hunedoara la Streisângeorge, în anul 1743. În cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea zugravul Simeon Popa din Pitești, stabilit în Hunedoara a folosit frecvent fundalurile colorate și înstelate în special la lucrări de pictură murală; Porumb 2003, 122, fig.54,56;134, fig.126,133.

⁴³ În colecția Muzeului de Artă din Timișoara, inv. PMT 985; icoana provine din biserica veche a satului Sintești (Timiș) și i-a fost atribuită lui Iacov din Rășinari: Pârvulescu 1994, 465, cat.4; Pârvulescu 1997, 13, fig.10; Pârvulescu 2002, 25-26, cat.6; Pârvulescu 2004, 16, cat. 13; Pârvulescu 2006 b 30, fig.38; cu titlul de icoană transilvăneană: Efremov 2002, 154, cat.167, fig. 304.

postbrâncovenești se conturează cu mai mare claritate. Astfel în câmpia Banatului printre primele modele utilizate de pictori veniți din Țara Românească au fost cele inspirate de iconografia triumfală a personajelor tronând, cu tradiție veche de un secol în Țara Românească⁴⁷. Fundalurile roșu-roz, nimburile profilate și decorate cu motive vegetale, trimit la surse grecești athonite intermediare tot de pictorii proveniți din Țara Românească. Este posibil ca pictorii purtători ai acestor modele să fi venit în Banat dinspre Oltenia, cu ocazia colonizărilor imperiale dinspre Valahia Mică.

Numărul mare de icoane împărătești cu iconografie tradițională, cu fundaluri colorate și învelite răspândite pe teritoriul Banatului istoric în general și în partea sa de răsărit în special este probabil datorat unor modele care s-au bucurat de mare popularitate începând din deceniul cinci al secolului al XVIII-lea. Credem că este vorba și în acest caz de modele românești, preluate de astă dată dinspre Transilvania. Între acestea pot fi recunoscute influențele lui Grigorie Ranite și a unor zugravi transilvăneni care i-au fost ucenici și ne gândim la Iacov din Rășinari, prezumtiv autor al icoanei Maica Domnului Miluitoare de la Sintești⁴⁸. Observațiile noastre relativ la probabila lor sursă de inspirație valahă, vehiculată pe filieră transilvăneană, nu diminuează aprecierea reputatului cercetător Alexandru Efremov care le-a considerat „specifice Banatului”. Particularitățile de ordin stilistic invocate de autor, ținând de expresivitatea personajelor și de calitatea cromaticii, privesc în mod special icoanele elaborate în Banatul de răsărit. Sunt indicii probabile ale activității unor mici ateliere de zugrăvie locale, care au „personalizat” modele aflate în circulație.

Pe câtă vreme icoanele împărătești configurează influențele care s-au exercitat în Banat în deceniile imediat următoare instituirii ocupației austriece, rămân încă neelucidate aspectele imaginii religioase din epoca precedentă, iar iconostasul de la Partoș, cu posibilele sale influențe stilistice moldovenești constituie un asemenea exemplu⁴⁹.

⁴⁷ Efremov 52.

⁴⁸A se vedea nota nr. 42.

⁴⁹ Indicii ale unor posibile influențe moldovenești, cel puțin în primele decenii ale secolului al XVIII-lea, sunt atestate în Banatul de Severin în actualul județ Mehedinți. În colecțiile Muzeului din Turnu Severin se păstrează un caiet de modele din anul 1719, aparținând zugravului moldovean Ursul Beldiman care conține un pachet de schițe ale icoanelor Dodecaerton destinate unei comenzi de pictură de iconostas; Bălăceanu 2002. 97-113.

CATALOG

1. *Sfântul Nicolae primind însemnele episcopale* Icoană împărătească

Autor necunoscut

Atelier bănățean, sfârșitul secolului al XVII-lea?
Proveniență: biserica mănăstirii din Cebza (Timiș)

Tempera pe lemn; ramă sculptată pe fond

L: 620 mm; LA: 370

Colecția Muzeului de Artă Timișoara, inv. PMT 986

Este o lucrare cu dimensiuni mai mici decât cele obișnuite icoanelor împărătești și cu formă trapezoidală.

Portretul figură întreagă al sfântului este profilat pe fond roșu-vermillon suprapus peste un fundal albastru-gri. Pomeții obrazilor, părul și barba sunt desenate fin cu alb. Umbre ușoare cu brunuri îi reliefează trăsăturile deosebit de realizate. Desenul trupului îi relevă caracterul simbolic. Sacosul are cădere simplă lipsită de obișnuitele drapaje și este marcat doar prin linii de contur. Cromatica sa este plată, redată cu albastru-gri, încălzit de cruci albe și roșii. Omoforul îngust este redat cu aceleași culori. În partea dreaptă la brâu poartă bederniță.

Portretele în miniatură ale lui Isus oferind Evanghelia și al Maicii Domnului cu brâul, sunt așezate pe două patrate suprapuse formând un octogon. Caracterul lor simbolic este evidențiat de dimensiunea mare a capului în raport cu trupul. Umbrele fețelor sunt identice cu cele de pe figura sfântului. Veșmintele au drapajul geometric redat cu tonuri deschise ale culorii de fond și cu alb.

Aspectul său general arhaic ne îndreptățește s-o atribuim unui atelier local, poate mănăstiresc și s-o atribuim sfârșitului de secol al XVII-lea.

Restaurată la laboratorul de restaurare al Muzeului de Artă Timișoara, restaurator: Camelia Crișan Matei.

Bibl.: Părvulescu, 2002, 48, Cat.44; idem 1994, 475, Cat.29.

2. *Sfântul Nicolae pe tron primind însemnele episcopale*

Icoană împărătească

Autor necunoscut

Atelier bănățean, 1740 (datată prin analogie cu *Arhanghelul Mihail*, MNAR; inv.1158/4808)

Proveniență: Paraclisul mănăstirii din Partoș (Timiș)

Tempera și foiță de aur pe pânză maruflată pe lemn; ramă sculptată pe fond cu denticuli
L: 780 mm; LA: 54 mm
Colecția Arhiepiscopiei Timișoarei, inv. 4617

Din grupul icoanelor împărătești ale iconostasului bisericii Paraclis a mănăstirii din Partoș, s-au păstrat doar icoanele laterale ale sfântului Nicolae și cea de hram a Arhanghelului Mihail⁵⁰. Detașându-se de fundalul de aur sfântul Nicolae, cu ornate episcopale și mitră, binecuvintează și ține în mâna stângă Evanghelia.

Este așezat pe un tron aurit cu formă eliptică, decorat din abundență cu motive vegetale și geometrice reprezentate prin rozete, vrej și frunză de acant stilizate și rețea romboidală. Sfântul își sprijină picioarele pe un supedaneum. De-o parte și de alta a sa, portretele semifigură ale lui Isus oferind Evanghelia și al Mariei oferindu-i omoforul, fac aluzie la Minunea de la Niceea și investirea sa ca și Episcop în orașul Mira din Licia.

Proporțiile personajelor cu capetele mai mari decât trupurile, le evidențiază caracterul simbolic, tradițional. Dincolo de această intenție manifestă, caligrafia faciesurilor și în special a figurii sfântului Nicolae și grija pentru detaliu, atestă mâna unui zugrav cu „școală” de pictură. Rafinamentul cromatic, rezultat din asocierea aurilor cu roșul-vermillon, cu punctări de verde de China și albastru-ultramarin, îi oferă lucrării eleganța rafinată, dominată de decorativ, specifică picturii brâncovenești și celei de tradiție brâncovenească. Din acest punct de vedere icoana de la Partoș, are analogii cu cea de la Povergina⁵¹.

Bibl.: Părvulescu 2001, cat.1, 22-23; Porumb 1998, 280-281, 320; Dobjanschi - Iancovescu *et alii* 1993, 129; Јовановић - Шелмић *et alii* 1991, 26.

3. *Bunavestire și Evangheliștii Ioan, Marcu, Matei, Luca*

Uși împărătești

Atelier neidentificat, influențe moldovenești, pe la 1700?

Sculptură pe fond albastru ultramarin în relief plat, cu foiță de aur

Pictura: tempera și foiță de aur

L: 1430 mm; LA: 820 mm

În biserica Paraclis a mănăstirii din Partoș (Timiș)

Prin decorul său sculptat, ușile împărătești din biserica Paraclis a mănăstirii din Partoș au foarte puține analogii cu mobilierul liturgic existent în Banat. Câteva dintre elementele sale decorative apar în anul 1743 (Cat.8) la ușile împărătești ale iconostasului bisericii sârbe din Ofsenița.

La primă vedere, decorul sculptat pe fond, în relief plat este aglomerat iar compoziția se citește cu dificultate. În realitate schema compozițională pe care o bazează pe vrejul meandric, cu traseu ascendent lizibil la extremitățile inferioare și superioare ale voleților. Șipca de închidere cu profil semicircular, are decor cu vrej de frunză de acant. Un chenar roșu, închide părțile laterale ale ușilor.

Tehnica utilizată, schema compozițională și ornamentele vegetale preluate din repertoriul oriental, relaționează concepția sculpturii de pe ușa de la Partoș, de cea semnalată la iconostase moldovenești din prima jumătate a secolului al XVII-lea. Analiza comparată a tuturor fragmentelor care s-au păstrat din acest iconostas – constând în fragmentul de arhitravă și în special din cruce și din molenii – trimite la repertoriul ornamental utilizat în Moldova, inclusiv în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea⁵².

Icoanele componente ale temei *Bunavestire* sunt plasate la nivelul ochilor la limita jumătății inferioare a ușilor. Au formă de dreptunghi alungit, terminat în partea superioară în acoladă triplă. Chenarul este sculptat cu motivul frânghiei răsucite. În jumătatea superioară a ușilor în icoane de dimensiuni mici cu chenare de frânghie răsucită și acoladă au fost pictați regii profeți *David* și *Solomon*. Calitățile stilistice deosebite ale picturii, caracterul său festiv, datorat dominantei cromatice de roșu și foiță de aur, o includ în categoria celor elaborate sub influența modelelor de „școală”. Detalii ținând de tipologia figurilor sau a drapajului, o relaționează cu lucrări cu influențe grecești provenite din cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea, diferențiind-o net de pictura celor două icoane împărătești din anul 1740.

Bibl.: Părvulescu 2001, 22; Porumb 1998, 280

4. *Deisis*

Icoană împărătească

Nedelcu zugrav Popovici, 1741

Atelier bănațean

Proveniență: biserica de lemn din Banloc (Timiș)

⁵⁰ Icoana se află în prezent în custodie la Muzeul Național de Artă al României, a se vedea nota nr.12.

⁵¹ În colecția Muzeului de artă din Timișoara; a se vedea nota nr. 26.

⁵² Sabados 2002, 97-104, 99; Sabados 1985, 70, 77.

Tempera și foiță de aur pe lemn; ramă suprapusă roșu-vermillon și aur

L: 940 mm; LA: 685 mm

Semnătură: în st. și dr. jos cu chirilice:

Nedelcu zug. Popovici; datare cu cifre arabe: 1741

Colecția Arhiepiscopiei Timișoarei, Inv. 4593

Din iconostasul bisericii de lemn din Banloc (Timiș) s-au păstrat icoanele centrale pictate în anul 1741 de zugravul bănățean Nedelcu Popovici.

Pe fundalul împărțit în cele două registre, albastru al cerimii și verde al pământului, anturat de intercesori, Isus, cu ornate arhieresti bogate și mitră, binecuvintează și ține Evanghelia deschisă în mâna stângă. Capul său oval rotunjit subliniat de barba scurtă, ușor supradimensionat față de trup, are chiar și la această lucrare timpurie, expresivitatea specifică personajelor lui Nedelcu Popovici. Linia ochilor ușor descendentă spre colțuri dar mai ales cearcănele duble, adânci, induc starea de melancolie și de tristețe profundă, specifică portretelor din epoca brâncovenească și postbrâncovenească.

Ca și la icoana pandant a Maicii Domnului cu pruncul, Isus Mare Arhieru, este așezat pe un tron aurit, masiv, cu repertoriu decorativ vegetal și geometric, care are analogii strânse cu tronurile sfinților Nicolae de la Partoș (Cat. 3) și din icoana de la Povergina. Sacos-ul său albastru presărat cu flori de aur, omoforul roșu, avându-și rapeluri cromatice la pernele tronului, roșul vermillon al maforionului Fecioarei Maria, verdele de China al tunicii Înaintemergătorului, în ton plat, accentuează festivismul imaginii, înscriind-o între cele mai bune exemple de creație postbrâncovenească din Banat.

Bibl.: Părvulescu 2006 a, 36-37, 132-133; Efremov 2002, 149-150, Cat. 158; Porumb 1998, 30; Mureșianu 1973, 34, Cat. 14.

5. *Maica Domnului cu pruncul pe tron*

Icoană împărătească

Nedelcu zugrav Popovici, 1741 (atribuită și datată, prin analogie cu inv. 4593)

Atelier bănățean

Proveniență: biserica de lemn din Banloc (Timiș)

Tempera și foiță de aur pe lemn; ramă suprapusă, roșu-vermillon și aur

L: 935 mm; LA: 700 mm

Colecția Arhiepiscopiei Timișoarei, inv. 4592

Icoana Maicii Domnului cu pruncul, cea de-a doua icoană de la Banloc, ilustrează tipul

iconografic al Maicii Domnului Nikopea. În această ipostază Maica Domnului și copilul Isus sunt văzuți frontal iar acesta din urmă binecuvintează, ținând brațele larg deschise. Este așezată pe tron și înconjurată de Arhanghelii Mihail și Gavril. Atributele complementare reprezentate prin cei doi arhangheli și coroana îi indică statutul de Împărăteasă a Cerurilor și Stăpână a Îngerilor. Nedelcu Popovici a reluat acest tip iconografic (mai puțin atributul de Împărăteasă a Cerurilor) la icoana Maicii Domnului cu pruncul pictată în anul 1749 pentru biserica din Călnic (Cat. 10).

Ca și la icoana pandant Deisis, desenul ochilor încercănați, cu linie descendentă, imprimă personajelor expresia caracteristică personajelor din epoca brâncovenească și postbrâncovenească, prin care zugravul și-a personalizat portretele între contemporani. Pe fundalul împărțit în două registre, cel al cerimii și cel terestru, portretul grav al Maicii Domnului, cu veșmintele pictate cu roșu și verde, cu volume redată prin linii frânte, cercuri și elipse, contrastează cu exuberanța decorativă a tronului. Masiv, impunător, acesta conține, cu mici diferențe (vizibile la spătar), repertoriul ornamental, vegetal și geometric pe care zugravul l-a folosit și la icoana pandant, alcătuit în principal din vrej și floare de acant și rețea în linii drepte.

Bibl.: Părvulescu 2006 a, 36-37, 132-133; idem 1997, 18, fig. 21; Efremov 2002, 149-150, Cat. 159; Porumb 1998, 30; Mureșianu 1973, 40, Cat. 101.

6. *Sfântul Nicolae Mare Arhieru*

Icoană împărătească

Autor necunoscut, Nedelcu Popovici ?, deceniul cinci secolul al XVIII-lea

Atelier bănățean

Proveniență: biserica sîrbă de lemn din Ofșenița (Timiș)

Tempera pe lemn; ramă suprapusă cu chenar roșu

L: 935 mm ; LA: 690 mm

Colecția Vicariatului Ortodox Sîrb, Timișoara, inv. 696

Purtând veșmintele arhieresti, crucea și Evanghelia în mâini, sfântul Nicolae prezentat frontal, figură întreagă, se profilează pe fundalul alcătuit din cerimea albastră și din registrul terestru de culoare verde. La linia orizontului presărat cu vegetație mărunță, a fost intercalat un registru în tonuri de roz. Interpretarea neconvențională a „luminii necreate” prin intercalarea fâșiei intermediare între pământ și

cerime, este atestată la icoane semnate de Nedelcu Popovici, începând de la Banloc în anul 1741, respectiv la icoane atribuite lui Șerban Popovici și realizate probabil pe parcursul deceniului cinci al secolului.

De-o parte și de alta a sfântului, semifigurele lui Isus oferindu-i Evanghelia și al Mariei oferindu-i omoforul, indică varianta iconografică a temei. Selectarea acestei ipostaze după care personajul a fost prezentat figură întreagă și nu semifigură, are analogii în icoanele împărătești ale sfântului realizate pe la jumătatea secolului al XVIII-lea pentru iconostasele bisericilor din Jaša-Tomić (Serbia) și Jebel (Timiș), între anii 1750 și 1755, zugrăvi fiind în ambele cazuri Nedelcu și Șerban Popovici⁵³.

În interpretarea stilistică, tipologia personajelor cu capete ușor supradimensionate față de trupuri își găsește analogii la lucrări semnate de Nedelcu Popovici la Banloc (Cat. 4, 5) la Călnic (Cat. 9-12) și la Jebel. Ornamentele repartizate pe sacos, paspolurile de la gât, de la manșete de la poale și de pe încălțări, respectiv cele de pe mitră și pe Evanghelie, alcătuite din împletitură, butoni, decor floral stilizat aplicat cu șablonul, se înscriu în repertoriul familiar zugrăvilor români atestați în Banat.

Ipostaza iconografică pledează pentru realizarea lor în deceniul cinci al secolului. În ceea ce îi privește paternitatea, înclinăm să i-o atribuim zugrăvului Nedelcu Popovici.

Bibl.: Părvulescu 2006 a, 35-41, 131-137; Părvulescu 2001, 24-25; Porumb 1998, 272; Јовановић - Шелмић *et alii* 1991, 28.

7. Sfântul Ioan Botezătorul Îngerul Deșertului Icoană împărătească

Autor necunoscut, Nedelcu Popovici, Șerban Popovici ?, deceniul cinci secolul al XVIII-lea
Atelier bănățean

Proveniență: biserica sârbă de lemn din Ofsești (Timiș)

Tempera pe lemn; ramă suprapusă cu chenar roșu

L: 935 mm ; LA: 700 mm

Colecția Vicariatului Ortodox Sârb, Timișoara, inv. 693

Sfântul Ioan Botezătorul este prezentat figură întreagă, frontal, înaripat. În mâna stângă are un rotulus desfășurat iar mâna dreaptă schițează gestul binecuvântării. Pe un potir aflat la picioare este așezat simbolul martiriului, capul tăiat. Iconografia temei înscrie icoana în

familia portretelor Înaintemergătorului pictate de Nedelcu Popovici la Vinga în anul 1743, de Nedelcu și Șerban Popovici în anul 1746 la biserica din Ostrovo (Serbia)⁵⁴ și probabil de Șerban Popovici la Ivanda în deceniul cinci al secolului al XVIII-lea. Cele mai apropiate analogii de ordin iconografic le are cu icoana de la Ostrovo. Interpretarea stilistică o plasează însă în grupul celor de la Vinga și Ivanda. La Ostrovo, imaginea sfântului este construită pe asocierea roșu-vermillon la fundal, cu verde-măsliniu, la vegetație și la tunică. La celelalte lucrări, o linie de orizont marcată cu tonuri de roz și cu vegetație mărunță separă registrul celest redat cu albastru de cel terestru. Trăsăturile feței sfântului sunt la rândul-le extrem de apropiate ca și interpretare evidențiind repetarea aceluiași model. Poartă veșmântul caracteristic din blană de capră și tunică lungă, de culoare brun, combinat cu verde-măsliniu. Drapajul acesteia este geometric, alcătuit din elipse și din cercuri. Accentele de aur sunt puține, apar la aureolă și la aripi. În absența semnăturii pe icoana de la Ostrovo, cu care această lucrare manifestă cele mai multe analogii de ordin iconografic, propunem drept autor pe Șerban Popovici, ale cărui lucrări se disting de cele ale contemporanului său Nedelcu Popovici prin trăsăturile blânde ale personajelor pictate.

Bibl.: nepublicată

8. Bunavestire și Evangheliștii Ioan, Marcu, Matei, Luca

Uși împărătești

Pictura: Gheorghe Ranite, Nedelcu Popovici (?), 1743, atelier bănățean

Sculptura: Stan, atelier neidentificat

Proveniență: biserica sârbă din Ofsești (Timiș)

Sculptură pe fond în relief plat, cu foiță de aur pe fond albastru ultramarin și chenar roșu; pictura cu tempera și foiță de aur

L: 1320 mm; LA: 870 mm

Semnătura sculptorului: Stan, în dr. jos, pe chenarul icoanei Evanghelistului Luca

Colecția Vicariatului Ortodox Sârb Timișoara, Inv.690

Ușile împărătești ale iconostasului bisericii sârbe din lemn de la Ofsești constituie alături de cele de la Partoș (Cat. 3), exemple de componente ale iconostasului realizate în tehnica sculpturii de fond.

⁵³ Părvulescu 2006 a, 35-41, 131-137.

⁵⁴ Pentru icoanele de la Ostrovo (Serbia): a se vedea nota nr. 35.

Realizat în relief plat și aurit, decorul li se profilează pe fondul albastru ultramarin. A fost distribuit simetric pe cei doi voleți și este compus din câte trei câmpuri decorative, care închid icoanele Bunavestire și cele ale Evangheliștilor. Pe extremitățile laterale ale voleților a fost pictat un chenar cu roșu vermillon.

Arhanghelul Gavril și Maica Domnului din tema Bunavestire sunt reprezentați în câmpul superior al ușilor, în ancadramente cu decor în acoladă. La rândul-le evangheliștii au fost repartizați câte doi în ancadramente dreptunghiulare, profilate simplu. Cele șase câmpuri ornamentale care circumscriu imaginile pictate, sunt alcătuite din vrej cu sens ascendent, cu flori, fruct de granat și flori de răsură și cu vrej meandric cu trifoi (?). Pe orizontală sunt separate prin vrejuri alternative cu floare de granată și cu frunză de acant. Decorul coronamentului alcătuit de vrej meandric cu flori de rodie și cel de pe șipca de închidere, cu decor din vrej de acant, este identic cu cel de pe ușile ușile împărătești de la Partoș. Pe rama profilată a imaginii Evanghelistului Luca este sculptat numele „Stan”, pe care îl considerăm autorul sculpturii iconostasului⁵⁵.

Cele șase teme se înscriu în orizontul tipologic și stilistic al picturii realizate în Banat în deceniile cinci-șase ale secolului al XVIII-lea de către zugravi proveniți din ateliere ale Țării Românești. Portretele celor patru evangheliști prezintă analogii stilistice cu icoanele apostolilor din iconostasul de la Szentendre (Ungaria), unde sunt atestați documentar Nedelcu Popovici și Gheorghe Ranite⁵⁶.

Bibl.: Părvulescu 1996, 106; Јовановић -Шелмић et alii 1991, 28; Dumitrescu 1968, 25, 38-40

9. *Deisis*

Icoană împărătească

Nedelcu zugrav Popovici, 1749

Atelier bănățean

Proveniență: biserica de lemn din Călnic (Caraș-Severin)

Tempera pe lemn și foiță de aur; ramă suprapusă, roșu-vermillon și aur

L : 620 mm; LA : 470 mm

Semnătura zugravului, datare și inscripție de donator:

1749/ Nedelko zugrav Popovici/ această icoană au plătit Marian Toader.

Colecția Muzeului de Artă Timișoara, inv. PMT 970

Flancat de cei doi intercesori, Isus în veșminte arhieriești este așezat pe un tron cu repertoriu decorativ bogat, care indică descendența din modele brâncovenești cu utilizare largă inclusiv în epoca postbrâncovenească.

În interpretarea temei zugravul a folosit schema de la Banloc din anul 1741 (Cat. 2) și cea de la Vinga din anul 1743. Iconografia personajului tronând, intrată în tradiția Țării Românești, este susținută de limbajul stilistic. Acesta este vizibil îndatorat decorativismului specific icoanelor din epoca brâncovenească și postbrâncovenească. Între aceleași coordonate se înscriu și portretele celor trei personaje, având tipologia caracteristică celor din pictura românească în epocile menționate. În cazul lui Isus, accesoriile vestimentare reprezentate prin coroană și bederniță îi conferă atributele de Împărat și Mare Arhieru. Asocierea de culori pure, roșu, albastru, verde și foiță de aur, decorul abundent al tronului și decorul floral al veșmintelor lui Isus se înscriu în repertoriul ornamental caracteristic zugravului.

Icoana a fost plătită în anul 1749 de Marian Toader, pomenit alături de zugravul Nedelcu Popovici în inscripția notată la baza tronului. Ea se înscrie între puținele lucrări de autor elaborate în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, cărora li se cunoaște și comanditarul.

Bibl.: Părvulescu 2006 a, 36-37, 132, 133, fig.22 ; idem 2006 a, 29-30, fig.8; idem 2002, 20-24, Cat.1; idem 2001, 26-27, cat. 6.1; Porumb 1998, 305

10. *Maica Domnului cu pruncul pe tron*

Icoană împărătească

Nedelcu zugrav Popovici, 1749

Atelier bănățean

Proveniență: biserica de lemn din Călnic (Caraș-Severin)

Tempera pe lemn și foiță de aur; ramă suprapusă, roșu-vermillon și aur

L: 620 mm; LA: 465 mm

Semnătura zugravului, datare și inscripție de donator:

1749/ Nedelko Popovici zugrav/ această icoană au plătit Ianăș Tulbure

Colecția Muzeului de Artă Timișoara, inv. PMT 977

Maica Domnului cu pruncul a fost reprezentată în varianta iconografică Nikopeea. Este așezată pe un tron somptuos identic în desen și ornamentală cu cel din icoana pandant *Deisis*. Îndărătul său Arhanghelii Mihail și Gavril, îi indică atributul de Împărăteasă a cerurilor.

⁵⁵ Părvulescu 1996, 104-106.

⁵⁶ Porumb 2003, 58; Давидов 1990, 60.

Pruncul Isus în poziție frontală, așezat pe genunchii Maicii Domnului, binecuvintează cu ambele mâini.

Compoziția este simetrică, ca și la imaginea pandant a lui Isus. În construcția personajelor și în special a figurilor acestora se regăsesc elemente ale „portretului” din epoca brâncovenească, pe care zugravul le-a utilizat la personajele sale. Înscriindu-se în categoria portretelor simbolice tradiționale, figurile sale au aer sever. Capetele sunt ovale, cu umbre lunecate spre marginile feței, ochii sunt accentuați cu linie de contur, încercânați, linia sprâncenelor este bine conturată, nasul este prelung, subțire iar buzele strânse. Prin contrast, cromatica este caldă și se caracterizează prin asocierea roșului cu albastru cu ocră și cu foiță de aur, la tron și la aureole. Ca și pandantul său, icoana Mariei cu pruncul ilustrează varianta iconografică (cea a personajelor așezate pe tron) intrată în tradiția picturii din Țara Românească începând din secolul al XVII-lea. Prin iconografie și prin limbajul stilistic marcat de decorativismul caracteristic stilului brâncovenesc și tradiției acestuia, icoanele principale de la Călnic se înscriu în grupul celor de bună tradiție brâncovenească pictate de zugrav în anii 1741 și 1743 la Banloc (Cat. 5) și la Vinga (Arad).

Bibl.: Părvulescu 2006 a, 36-37, 132, 133, fig. 21; idem 2006 a, 29-30, fig. 7; idem 2002, 20-24, Cat.2; idem 2001, 26-27, cat. 6.2; Porumb 1998, 305; Medeleanu, 1986, 331-337.

11. *Sfântul Nicolae Mare Arhiereu*

Icoană împărătească

Nedelcu zugrav Popovici, 1749 (atribuit și datat prin analogie cu inv. PMT 970, 977)

Atelier bănățean

Proveniență: biserica de lemn din Călnic (Caraș-Severin)

Tempera pe lemn, foiță de aur; ramă suprapusă, roșu vermillon și aur

L: 620 mm; LA: 465 cm

Colecția Muzeului de Artă Timișoara, inv. PMT 978

Sfântul Nicolae este prezentat frontal, semifigură, binecuvântând cu dreapta, cu Evanghelia închisă în mîna stînga. În stînga și în dreapta sa Isus cu Evanghelia și Maica Domnului cu omoforul indică tema.

La cea de-a treia dintre icoanele împărătești de la Călnic, Nedelcu Popovici a optat pentru prezentarea semifigură a Sfântului, respectând astfel iconografia consacrată personajelor din

icoanele împărătești. Din punct de vedere stilistic icoana păstrează caracteristicile enunțate anterior, specifice personalității lui Nedelcu Popovici. Este familiară tipologia figurii, desenul ferm, expresia personajului și gama cromatică caldă rezultat al asocierii complementarelor, roșu și albastru la fundal și vestimentație, respectiv alb, ocră și umbre brune la carnație. Repertoriul decorativ reținut, limitat la ornamentele stilizate de pe sacos o particularizează față de icoanele principale ale iconostasului, legând-o de cea de-a doua icoană laterală, cea a Sfântului Ioan Botezătorul.

Bibl.: Părvulescu 2006 a, 36-37, 132, 133, fig.23; idem 2006 a, 29-30, fig. 9; idem 2002, 20-24, Cat.3; idem 2001, 26-27, cat.6.3; Porumb 1998, 305.

12. *Sfântul Ioan Botezătorul îngerul deșertului* Icoană împărătească

Nedelcu zugrav Popovici, 1749 (atribuit și datat prin analogie cu PMT 977)

Atelier bănățean

Proveniență: biserica de lemn din Călnic (Caraș-Severin)

Tempera pe lemn, aureola cu foiță de aur; ramă suprapusă roșu-vermillon și aur

L: 615 mm ; LA: 470 mm

Colecția Muzeului de Artă Timișoara, inv. PMT 979

Sfântul este prezentat după iconografia tradițională, frontal, semifigură. Este înaripat, o interpretare justificată de cuvintele lui Isus: „*Jată eu trimit înaintea feței tale pe îngerul Meu*” (Matei 11, 9-11). Capul tăiat, subdimensionat, așezat pe tîpsie, aluzie la martiriul suferit se leagă de redactarea iconografică târzie a temei (Matei 14,8; Marcu 6,25,28). Portretul Înaintemergătorului se integrează și din punct de vedere stilistic în categoria celor de factură tradițională. Ca și la icoana Sfântului Nicolae, cromatica este reținută. Cerimea a fost redată cu albastru plat, tunică cu ocră, mantia cu verde oliv, iar aripile cu brun roșcat. Cu toate că nu este semnată, icoana se evidențiază prin particularitățile limbajului stilistic ale iconarului Nedelcu Popovici.

Bibl.: Părvulescu 2006 a, 36-37, 132, 133, fig.24; idem 2006 a 29-30, fig.10; idem 2002, 20-24, Cat.4; idem 2001, 26-27, cat.6.4; Porumb 1998, 305.

13. *Deisis*

Icoană împărătească

Autor necunoscut, Șerban Popovici?, deceniul cinci al secolului al XVIII-lea

Atelier bănățean

Proveniență: biserica sârbă de lemn din Ivanda (Timiș)

Tempera pe lemn, foiță de aur; ramă cu semiove, triplu profilată cu roșu și foiță de aur
L: 960 mm; 710 mm
Colecția Vicariatului Ortodox Sârb, Timișoara, inv. 721

Având dimensiuni impunătoare, icoanele împărătești din iconostasul vechii biserici sârbe din Ivanda, se înscriu între lucrările de referință pentru tipul de pictură practică în Banat în deceniile cinci și șase ale secolului al XVIII-lea.

Prin concepția sa compozițională și mai ales prin elementele de limbaj stilistic, icoana Deisis are analogii strânse cu cea realizată de Nedelcu Popovici în anul 1743 pentru iconostasul bisericii din Vinga (Arad).

Fundalul este împărțit în cele două registre cromatice. Albastrul cerimii și verdele intens al pământului sunt separate printr-o zonă intermediară, în tonuri vibrante de roz. Purtând ornate arhieresti excesiv decorate și mitră, Isus, așezat pe tron, cu picioarele pe un supedaneum, binecuvântează și ține Evanghelia deschisă în mâna stângă. Cei doi intercesori sunt așezați îndărătul tronului. Ornamentele aurii presărate pe sacos, paspolurile de la gât și de la manșete, modelul și decorul tronului, masiv cu brațe decorate cu vrej de acant se înscriu în repertoriul decorativ utilizat de Nedelcu Popovici în amintita icoană de la Vinga dar și la celelalte lucrări ale sale din deceniul cinci al secolului al XVIII-lea.

Între cele două icoane sunt sesizabile diferențieri doar în interpretarea portretelor celor trei personaje, care nu transmit melancolia sau dimpotrivă severitatea celor lucrute de Nedelcu Popovici. Delicatețea care emană din trăsăturilor acestora poate fi relaționată cu cea a personajelor din icoanele semnate de Șerban Popovici.

Bibl: Pârvulescu 2006 a, 45, 141-142; idem, 2001, 30-31; Јовановић -Шелмић *et alii* 1991, 28.

14. Maica Domnului cu pruncul pe tron

Icoană împărătească

Autor necunoscut, Șerban Popovici ?, deceniul cinci al secolului al XVIII-lea

Atelier bănățean

Proveniență: biserica sârbă de lemn din Ivanda (Timiș)

Tempera pe lemn, foiță de aur; ramă cu semiove, triplu profilată cu roșu și foiță de aur

L: 960 mm; LA: 715 mm

Colecția Vicariatului Ortodox Sârb, inv. 723

Icoana Mariei cu pruncul, cea de-a doua între icoanele împărătești de la Ivanda ilustrează tipul iconografic Hodighitria, tronând. Din acest

punct de vedere varianta aleasă de zugrav a fost pictată de Șerban Popovici în anul 1746 la Ostrovo (icoană semnată și datată) și precedată de cea de la Vinga din anul 1743, avându-l drept autor pe Nedelcu Popovici.

Ca și pandantul său, a avut probabil drept model icoana Maicii Domnului cu pruncul, realizată de Nedelcu Popovici pentru iconostasul bisericii din Vinga în anul 1743.

Interpretarea de la Ivanda este aproape identică cu cea de la Vinga. Păstrând fundalul compus din cele trei registre pe care l-am remarcat la icoana Deisis, Maica Domnului ține pruncul Isus așezat pe brațul stâng, prezentându-l cu dreapta. Arhanghelii Mihail și Gavril aflați îndărătul tronului și coroana îi indică atributele de Împărăteasa cerurilor și Stăpâna Îngerilor.

Remarcându-se prin trăsăturile blânde și delicate ale feței, Maica Domnului este așezată pe un tron impunător, al cărui model și repertoriu ornamental sunt identice cu cele ale tronurilor pictate de Nedelcu Popovici la icoanele de la Banloc și de la Vinga în anii 1741 și 1743. Nu lipsește supedaneum-ul roșu cu motivul apei.

Maforionul roșu bogat decorat cu motive vegetale aurii presărate pe întreaga sa suprafață, paspolurile de la gât și de la manșete, dublate de aurul tronului și verdele uneia dintre pernele acestuia, accentuează, prin contrastele cromatice puternice, efectele decorative caracteristice picturii românești. Modul particular de interpretare a fizionomiei, care se remarcă printr-o deosebită delicatețe și blândețe, poate servi drept argument în atribuirea acestei icoane unui alt zugrav decât Nedelcu Popovici ale cărei figuri sunt mai aspre. În virtutea acestor particularități icoana Maicii Domnului putea fi realizată de Șerban Popovici, colaboratorul apropiat al lui Nedelcu Popovici după modelul icoanei de la Vinga.

Bibl: Pârvulescu 2006 a, 45, 141-142; idem, 2001, 30-31; idem, 1997, 18-19, fig.25; Јовановић - Шелмић *et alii* 1991, 28.

15. Arhanghelul Mihail

Icoană împărătească

Autor necunoscut, Șerban Popovici ?, deceniul cinci al secolului al XVIII-lea

Atelier bănățean

Proveniență: biserica sârbă de lemn din Ivanda (Timiș)

Tempera pe lemn, foiță de aur; ramă cu semiove, triplu profilată cu roșu și foiță de aur

L: 960 mm; LA: 700 mm

Colecția Vicariatului Ortodox Sârb Timișoara, inv.722

Pe fundalul împărțit în trei registre cromatice, cerimea cu albastru, pământul cu verde și linia orizontului cu rozuri, Arhanghelul, prezentat figură întreagă, frontal, înaripat, ține în mâini un potir și spada și calcă trupul seminud al necredinciosului. Tipologia feței, un oval îngustat spre bărbie, este identică cu cea a lui Isus din tema Deisis. Veșmintele militare sunt prețioase. Tunica sa scurtă, verde este paspolată cu motive geometrice și cu perle și presărată cu flori mărunte stilizate, aurii. Platoșa strânsă pe corp, de culoare ocru auriu este garnisită cu albastru- gri. În sfârșit tunica roșie petrecută pe umărul stâng cu paspol roșu auriu, unduiește la spate. Ca și la celelalte icoane de la Ivanda, asocierile cromatice ale roșului cu verde și ocru și foița de aur a aureolei, profilată pe cerime includ portretul arhanghelului între cele marcate accentuat de decorativismul de tradiție brîncovenescă.

În pictura din Banat, prezentarea Arhanghelului Mihail în această ipostază își are precedent la icoana cu aceeași temă din anul 1740, din iconostasul Paraclisului mînăstirii de la Partoș.

Bibl: Pârvulescu 2006 a, 45, 141-142; idem, 2001, 30-31; Dobjanschi -Iancovescu *et alii*, 1993, 129; Јовановић - Шелмић *et alii* 1991, 28.

16. Sfântul Ioan Botezătorul

Icoană împărătească

Autor necunoscut, Șerban Popovici ?, deceniul cinci al secolului al XVIII- lea

Atelier bănățean

Proveniență: biserica sârbă de lemn din Ivanda (Timiș)

Tempera pe lemn, foiță de aur; ramă cu semiove, triplu profilată cu roșu și foiță de aur

L: 960 mm; LA: 710 mm

Colecția Vicariatului Ortodox Sârb Timișoara, inv. 724

Sfântul Ioan Botezătorul prezentat figură întreagă, frontal, înaripat ține în mâna stângă un rotulus desfășurat și în mâna dreaptă o cutie închisă, decorată cu motive vegetale aurite. Capul său tăiat, așezat pe un potir de asemenea aurit, este aluzie la martiriul suferit. Punerea în pagină a temei este identică cu cea a Arhanghelului Mihail. O linie de orizont marcată cu tonuri de roz și cu vegetație mărunță separă registrul celest de cel terestru. Pe acest fundal, este construit portretul sfântului, care are trăsături identice cu cele ale lui Isus din icoana Deisis. Veșmântul de blană de capră și tunica lungă, verde petrecută pe umărul stând îi sunt caracteristice. Spre deosebire de restul icoa-

nelor, cea a Sfântului Ioan Botezătorul este, prin caracteristicile temei, mai puțin afectată de decorativismul afișat al celorlalte. Verdele măsliniu al tunicii sale, cu drapaj bogat redat liniar prin elipse și prin cercuri, este încălzit cu ocru. Accentele de aur sunt puține, dar vibrează și încălzesc albastrul plat al cerimii și verdele închis al pământului. Excepție făcând trăsăturile feței și expresia personajului, icoana Sfântului Ioan Botezătorul reproduce cea de la Vinga, confirmând faptul că iconarul de la Ivanda, probabil Șerban Popovici a copiat modelul colaboratorului său.

Bibl: Pârvulescu 2006 a, 45, 141-142; idem 2001, 30-31; Јовановић -Шелмић *et alii* 1991, 28.

17. Arhanghelul Mihail

Icoană împărătească

Autor necunoscut, Nedelcu Șerban Popovici, după 1750

Atelier bănățean

Proveniență: biserica din Jebel (Timiș)

Tempera pe lemn, foiță de aur, aureolă în relief; ramă profilată cu chenar roșu

L: 955 mm; LA: 640 mm

Colecția Arhiepiscopiei Timișoarei, inv. 4611

Păstrând în bună parte concepția compozițională propusă de zugravul de la Ivanda, icoana Arhanghelului Mihail provenind din biserica de la Jebel, constituie un exemplu excelent al „personalizării” temelor tradiționale pe parcursul secolului al XVIII. Profilându-se pe fundalul format din trei registre de culoare pe care l-am remarcat și la icoanele de la Ivanda, portretul figură întreagă al arhanghelului este de la primă vedere subordonat inadvertențelor anatomice care au marcat perioada postbrâncovenescă. Trupul îi este orientat profil trei-sferturi. Figura are trăsăturile și expresia feței specifice personajelor lui Nedelcu Popovici. În mai mare măsură decât la alte lucrări, caligrafia buclilor, trimite la modele tradiționale. Corpul îi este încorsetat în veșmântul militar, alcătuit din două tunici suprapuse, platoșă și mantie. Cele două tunici, cea scurtă cu verde și cea lungă alcătuită din fâșii decorate cu motive florale cu roșu și gri ca și mantia roșie sunt redată în mișcare. De altfel aceeași idee este susținută de poziția mîinilor, cea stângă ținând sabia iar cea dreaptă, balanța dezechilibrată. Particularitățile de limbaj stilistic și aureola în relief, decorată cu motive florale stilizate trimite la influențe ale picturii athonite din secolul al XVI-lea. Acest procedeu străin de tradiția locală, a fost utilizat de Nedelcu Popovici la icoanele împărătești de la

Vinga lucrate în anul 1743, la cele din iconostasul aceleiași biserici de la Jebel⁵⁷ și de Șerban Popovici în anul 1767, la icoanele împărătești ale iconostasului de la Dejan. Având drept indiciu tipologia portretului înclinăm să atribuim lucrarea zugravului Nedelcu Popovici, care a lucrat la Jebel împreună cu Șerban Popovici între anii 1750-1752. Punerea în pagină și mai ales modelul aparte al tunicii pare să fi fost reluat de Nedelcu Popovici la o icoană a Arhanghelului datând de la începutul deceniului opt al secolului al XVIII-lea, aflată în patrimoniul bisericii sârbe din Șurian (Serbia).

Bibl.: Живанов - Кулић, 2002, 50, 111, Cat. 290; Mureșianu 1973, 50, Cat. 243.

18. Sfântul Nicolae Mare Arhiereu tronând, primind însemnele episcopale

Icoană împărătească

Autor necunoscut

Atelier bănățean

Proveniență: biserica din Cerneteaz (Timiș)

Mijlocul secolului al XVIII-lea

Tempera pe lemn și foiță de argint; ramă sculptată în grosimea blatului

L: 870 mm; LA: 670 mm

Colecția Muzeului de Artă Timișoara, inv. PMT 962

Icoana a fost donată Muzeului bănățean în anul 1929. A fost adusă de Ioachim Miloia cu ocazia periegezelor efectuate în același an, împreună cea principală cu tema Isus tronând⁵⁸.

Sfântul prezentat frontal, binecuvintează și ține în mâna stângă Evanghelia deschisă. Poartă ornatele episcopale alcătuite din stihar albastru, decorat cu flori aplicate cu șablon, cu paspol cu perle, sacos alb cu flori stilizate albastre și paspol cu perle, omofor, bederniță cu serafim. Figura îi este severă, sprâncenele arcuite, ochii apropiați, nasul subțire și drept, urechile îndepărtate de cap. Părul și barba sunt caligrafiate îngrijit.

Este așezat pe un tron cu structură dominant geometrică, decorat cu motive vegetale,

geometrice (octogon, acoladă) și cu perle și își sprijină picioarele pe supedaneum. Isus și Maria în miniatură îi oferă Evanghelia și brăul, însemnele simbolice ale funcției arhierești. Cromatica este alcătuită din alb, albastru, roșu, foiță de argint și verde. Fundalul este împărțit în două registre, redată cu verde deschis și cu albastru. La linia orizontului între cerime și registrul terestru a fost intercalată o zonă intermediară de culoare roz. Icoana se individualizează prin interpretarea personajului și prin utilizarea foiței de argint.

Bibl.: Pârvulescu 2006 b, 29 fig. 6

19. Deisis

Icoană împărătească

Danciu Lepovici, 1759

Atelier bănățean

Proveniență: colecție particulară

Tempera pe lemn și foiță de aur; ramă suprapusă profilată, cu bandă exterioară roșie

Semnătură de zugrav și datare cu alb pe supedaneum: „Cu mâna de țărână a Danciuului Lepovici zug. 1759”

Titlul temei, sus cu alb: „DOMNU DOMNILOR / ȘI ÎMPĂRATUL ÎMPĂRAȚILOR / MARELE ARHIEREU / IC: XC

L: 750 mm; LA: 550 mm

Colecția Arhiepiscopiei Timișoarei, inv. 380

Atestat în Banat doar prin trei lucrări a căror proveniență nu este cunoscută, Danciu Lepovici se integrează în grupul zugravilor de la mijlocul secolului al XVIII-lea, cu formație artistică tradițională dobândită probabil într-un atelier local de pictură, cu influențe postbrâncovenești.

Isus tronând în postură de Împărat și Mare Arhiereu, este înconjurat de intercesori, Maria și Ioan Botezătorul. Personajele sunt proiectate pe fundalul alcătuit din registrul cerimii redată cu albastru ușor vibrat cu ton mai deschis și cel al terestru verde marmorat.

Optând pentru varianta triumfală a temei, ilustrată frecvent în icoanele bănățene până spre sfârșitul deceniului șapte al secolului al XVIII-lea, zugravul a așezat personajul principal pe un tron de culoare ocru marmorat, cu forme geometrice (trapez și hexagon), având brațele bogat împodobite cu o împletitură de vrej vegetal cu motiv animalier și cu perle. Spătarul de culoare albastru-ultramarin, este la rândul său decorat cu linii fine albe dispuse în rețea oblică.

Construcția personajului, cu capul mai mare decât trupul, poate fi indiciu de influențe postbrâncovenești dar și de respectare a prescripțiilor tradiționale legate de primatul figurii în

⁵⁷ Icoanele se află pe iconostasul de zid al bisericii din Jebel (Timiș).

⁵⁸ În raportul de activitate publicat în Analele Banatului se precizează faptul că au fost donate muzeului patru icoane: cele două împărătești cu temele Isus tronând și Sfântul Nicolae, un fragment dintr-o icoană cu tema Răstignirea și o icoană pe pânză cu Adormirea Maicii Domnului. Cu toate că dimensiunile precizate de Ioachim Miloia sunt doar apropiate de cele ale icoanei Sfântului Nicolae, apreciem că este vorba despre icoana analizată. Cea a lui Isus tronând, probabil Deisis, nu mai apare în inventarele muzeului din anul 1948; A.B.1929, 66, 72; Inventarele 1948, 68-79.

raport cu trupul. Independent de motivații, figura lui Isus are o personalitate deosebită. Aproape rotundă, trăiește prin expresia severă rezultată din linia ascendentă a sprâncenelor, apropiate de baza nasului, din privirea fixă și din ridurile adânci, umbrite din jurul gurii. Celelalte elemente componente ale feței sunt în proporție armonioasă cu ansamblul. Un joc discret de umbre brune spre tîmple și de-a lungul nasului, barba brun-roșcat și ușoara rumeneală a obrazilor crează un portret care poate fi încadrat la limita simbolismului tradițional.

Sacos-ul albastru are paspoluri aplicate la gît, la manșete și la poale, decorate cu rețea oblică, alternată cu ornament floral stilizat și cu perle. Pe suprafața sa au fost presărate flori stilizate. Drapajul este redat grafic, alternând cu hașuri de albastru-ultramarin. Omoforul, perna tronului și tunica de culoare roșie sporesc aspectul festiv al imaginii. Cei doi intercesori, aflați îndărătul tronului au trăsături identice. Ocrul tunicii și verdele măsliniu al mantiei Sfântului Ioan, maforionul Mariei, aureolele aurii, între care cea a lui Isus este ornamentată prin incizie punctiformă, încălzesc albastrul fundalului și accentuează caracterul decorativ al icoanei.

Bibl.; Porumb 2003, 126; idem 1998, 204; Mureșianu 1973, 34, Cat. 16.

20. *Arhanghelul Mihail și Sfântul Ioan Botezătorul ingerul deșertului*

Icoană împărătească

Danciu Lepovici, 1759 (atribuită și datată prin analogie cu icoana de la Cat. 19)

Atelier bănățean

Proveniență: colecție particulară

Tempera pe lemn și foiță de aur; ramă suprapusă profilată, cu bandă exterioară roșie

L: 800 mm; LA: 595 mm

Colecția Arhiepiscopiei Timișoarei, inv. 1165/6502

Cele două personaje, figură întreagă se profilează pe fundalul împărțit în două registre, albastru al cerimii, verde al pământului.

Figura plină a Arhanghelului Mihail este identică cu cea a lui Isus din icoana Sfântului Nicolae semnată de Danciu Lepovici. Chipul Sfântului Ioan Botezătorul având aceleași trăsături, este marcat de viața sa ascetică prin umbre rotunde repartizate pe pomeții obrazului și prin cute adânci pe frunte.

Trupul surprins în acțiune al Arhanghelului, cu sabia în mână, cu tunica fluturând, este compensat de liniștea reflectată de trupul imobil al Sfântului Ioan. Personalitatea antinomică a

personajelor, evidențiată prin gestică este susținută prin cromatică și prin drapaj. Cea dinamică a Arhanghelului este evidențiată și prin dominanta caldă a vestimentației. Ocrul platoșei, tunica scurtă cu combinație de negru și brun-roșcat, aripile albe cu brun-roșcat sunt accentuate de roșul intens al mantiei cu drapaj grafic. La veșmintele tradiționale ale Sfântului Ioan zugravul a alăturat albul atenuat cu brun-roșcat cu verdele măsliniu al mantiei, cu drapaj grafic și cu accente de lumină în tonul deschis al culorii de bază. Insistența asupra figurilor, trupurile simbolice ale celor două personaje, dar și interpretarea stilistică includ icoana în categoria celor tradiționale marcate de personalitatea puternică a acestui zugrav foarte puțin cunoscut.

Bibl.: nepublicată.

21. *Deisis*

Icoană împărătească

Autor necunoscut, Șerban Popovici?, deceniul cinci al secolului al XVIII-lea

Atelier bănățean

Proveniență: biserica sârbă de lemn din Ivanda (Timiș)

Tempera pe lemn, foiță de aur; ramă cu semiove, triplu profilată cu roșu și foiță de aur

L: 810 mm; LA: 630 mm

Colecția Vicariatului Ortodox Sârb, Timișoara, inv. 726

În afara celor patru icoane împărătești inspirate de tradiția iconografică a picturii din Țara Românească (Cat. 13-16), la biserica sârbă de la Ivanda s-au păstrat și alte două icoane împărătești, *Deisis* și *Maica Domnului cu pruncul pe tron*. Ele sunt de dimensiuni mai mici dar tehnica de prelucrare a ramei, având decorul sculptat pe fond cu semiove și profil dublu este familiară. Acest model de ramă pe care l-am semnalat și la celelalte patru icoane împărătești provenite din aceeași biserică, a fost utilizat frecvent în deceniul cinci la icoanele zugravilor români.

În acest caz Isus a fost prezentat în varianta iconografică tradițională, semifigură, în poziție frontală, binecuvântând și cu Evanghelia deschisă în mâna stângă. Este încadrat de semifigurele de mai mici dimensiuni ale celor doi intercesori. Proiectat pe cerimea albastru plat, trupul său redat prin alăturări de elipse, cercuri și blicuri se înscrie în categoria redactărilor cu caracter simbolic. Ovalul rotunjit al feței și trăsăturile blânde, elaborate se înscriu în atmosfera specifică familiară personajelor atribuite zugravului Șerban Popovici.

Repertoriul ornamental este discret iar cel cromatic este limitat la roșu, albastru, alb și la intervenții minime de foiță de aur utilizată la aureole.

Bibl.: Јовановић 1997, 371; Јовановић - Шелмић *et alii* 1991, 28, 29, fig. 9.

22. Maica Domnului cu pruncul

Icoană împărătească

Autor necunoscut, Șerban Popovici?, deceniul cinci al secolului al XVIII-lea

Atelier bănățean

Proveniență: biserica sârbă de lemn din Ivanda (Timiș)

Tempera pe lemn, foiță de aur; ramă cu semiove, triplu profilată cu roșu și foiță de aur

L: 820 mm ; LA: 635 mm

Colecția Vicariatului Ortodox Sârb, Timișoara, inv. 725

Icoana reia tipul iconografic al Maicii Domnului Hodighitria, ipostază care pare să fi dominat în icoanele bănățene tradiționale dedicate acesteia. Este încoronată și anturată de Arhanghelii Mihail și Gavril. Portretul i se profilează pe fundalul ceriimii redată cu albastru nevalorat. Ca și la icoana pendent, sobrietatea interpretării modelului este susținută de gama cromatică alcătuită din roșul stins cu blicuri negre al maforionului, din accente de alb, din albastrul rece al tunicii lui Isus și din verdele asociat cu roșul al veșmintelor arhanghelilor. Ovalul rotunjit al figurii sale, blândețea trăsăturilor dar și sentimentul de tristețe pe care îl trădează privirea, îi situează portretul în familia celor de tradiție brâncovenească, având analogii apropiate cu portretele elaborate de Șerban Popovici, sau de un alt zugrav român din cercul lui Nedelcu și Șerban Popovici.

Ipostaza iconografică tradițională după care au fost reprezentate personajele celor două icoane de la Ivanda este reprezentativă pentru o bună parte a comenzilor de pictură de iconostas venite din partea comunităților bănățene și evidențiază mentalul tradițional al comanditarilor. Limbajul stilistic cu influențe ale picturii postbrâncovenești se menține în limitele decorativismului moderat indicând posibilitățile materiale modeste ale comunității comanditare. În aceeași familie se înscriu icoanele de la Ečka (Serbia)⁵⁹, semnate de Șerban Popovici în anul 1744, cele de la Toager și cele de la Gaiul Mic aflate în colecțiile Arhiepiscopiei Timișoarei (Cat. 23, 25).

Bibl.: Јовановић 1997, 371.

23. Deisis

Icoană împărătească

Autor necunoscut, cercul lui Nedelcu Popovici ?

Atelier bănățean, mijlocul secolului al XVIII-lea

Proveniență: biserica de lemn din Toager (Timiș)

Tempera pe lemn; ramă suprapusă, bicromă (roșu și ocră)

L: 890 mm; LA: 540 mm

Colecția Arhiepiscopiei Timișoarei , inv. 1209 / 663

Din biserica veche a satului Toager, provin icoanele împărătești principale, cu temele Deisis și Maica Domnului Hodighitria. Mai înguste decât cele obișnuite, au fost desigur comandate pe măsura unui iconostas de biserică sătească de mici dimensiuni. Ele se înscriu în grupul celor cu iconografie tradițională care include lucrările amintite de la Ečka, Ivanda (Cat. 17, 18) și Gaiul Mic (Cat. 21, 22), ilustrând moștenirea, în forme populare, a artei brâncovenești.

Prezentat frontal, semifigură, Isus binecuvintează cu mâna dreaptă și ține în stânga Evanghelia deschisă, cu text în limba română: „*Veniți blagosloviți părintelui meu de moșteniți împărăția....*”. Este străjuit de-o parte și de alta de intercesori, de Maica Domnului și de Sfântul Ioan Botezătorul, prezentați de asemenea semifigură, cu trupurile ieșind dintre nori.

Profilată pe fondul albastru al cerimii, figura sa însumează elementele ținând de caracteristicile personajelor create de zugravii valahi activi în Banat. Ovalul feței, umbrat de barba scurtă, nasul lung și și drept, umbrele roz-roșietice ale carnației nu sunt suficiente pentru individualizarea lucrării. Forma perfectă a sprâncenelor, ochii încercânați, apropiați de baza nasului, cu colțurile lăsate, privirea senină și expresia melancolică, apropiere personajul de cele create de Nedelcu Popovici sau de unul dintre zugravii din cercul său.

Bibl.: nepublicată.

24. Maica Domnului cu pruncul

Icoană împărătească

Autor necunoscut, cercul lui Nedelcu Popovici ?

Atelier bănățean, mijlocul secolului al XVIII-lea

Proveniență: biserica de lemn din Toager (Timiș)

Tempera pe lemn; ramă suprapusă, bicromă (roșu și ocră)

L: 893 mm; LA: 540 mm

Colecția Arhiepiscopiei Timișoarei , inv. 6682/ 1210

⁵⁹ Живанов - Кулић 2002, 79.

În privința tematicii și a limbajului stilistic, cea de-a doua icoană împărătească de la Toager se subordonează schemelor menționate la icoana pandant. Maica Domnului este reprezentată semifigură, în varianta iconografică Hodighitria, indicând spre pruncul ținut pe brațul stâng. De-o parte și de alta a sa, Arhanghelii Mihail și Gavril îi subliniază atributul de Maică a Îngerilor. Personajele sunt proiectate pe cerimea albastru plat. Portretele sunt interpretate unitar iar expresia fețelor se înscrie în atmosfera lucrărilor posibil elaborate în cercul zugravului Nedelcu Popovici. Gama cromatică cuprinde culorile tradiționale roșu, albastru, alb, brun - roșcat. Interpretarea volumului trupurilor se menține în limitele simbolismului tradițional. Drapajul geometric al veșmintelor este redat cu linii frânte, cercuri și elipse. Ornamentele discrete, cu motiv geometric și cu perle sunt repartizate la paspolurile tunicilor și la maforionul Mariei.

Bibl.: nepublicată.

25. *Deisis*

Icoană împărătească

Autor necunoscut, cercul lui Nedelcu Popovici ? Atelier bănățean, mijlocul secolului al XVIII-lea Proveniență: biserica de lemn din Gaiul Mic (Timiș)

Tempera și foiță de aur pe lemn; ramă suprapusă L: 775 mm; LA: 575 mm

Colecția Arhiepiscopiei Timișoarei, inv. 4588

Icoanele de la Gaiul Mic fac parte din familia enumerată anterior a lucrărilor cu iconografie și cu stilistică tradițională, care au fost realizate după toate probabilitățile după un model comun, aflat în circulație în primele decenii ale secolului al XVIII-lea. Ca și în cazul celorlalte aparținând acestui grup, desenul de bună calitate indică influența unui model provenind dintr-un atelier consacrat de pictură. Pe câtă vreme interpretarea volumelor trupurilor celor trei personaje se înscrie în repertoriul stilistic geometrizarant enunțat anterior, evidențiind și cu acest prilej persistența simbolismului tradițional, este de precizat din nou interpretarea diferențiată a „portretelor”. În absența semnăturii de zugrav, tipologia, dar mai ales expresivitatea specifică a figurilor, poate constitui un posibil indiciu al autorului lucrării. Portretul sever al Învățătorului de la Gaiul Mic se înscrie în linia celor semnate de Nedelcu Popovici la Călnic în anul 1749 (Cat. 8, 10, 11).

Bibl.: Părvulescu 1997, 12 fig. 6; Mureșianu 1973, 33, Cat. 6, fig. 1.

26. *Maica Domnului cu pruncul*

Icoană împărătească

Autor necunoscut, cercul lui Nedelcu Popovici ? Atelier bănățean, mijlocul secolului al XVIII-lea Proveniență: biserica de lemn din Gaiul Mic (Timiș)

Tempera și foiță de aur pe lemn; ramă suprapusă L: 775 mm; LA: 575 mm

Colecția Arhiepiscopiei Timișoarei, inv. 4587

Maica Domnului este reprezentată semifigură, în varianta iconografică Hodighitria, indicând spre pruncul ținut pe brațul stâng. De-o parte și de alta a sa, sunt portretele miniaturale ale Arhanghelilor Mihail și Gavril. Personajele sunt proiectate pe cerimea redată cu albastru. Ca și la celelalte icoane aparținătoare acestui grup de lucrări cu iconografie tradițională, portretele sunt interpretate unitar iar expresia fețelor se înscrie în atmosfera lucrărilor posibil elaborate în cercul zugravului Nedelcu Popovici. Interpretarea volumului trupurilor se înscrie în limitele simbolismului tradițional. Drapajul veșmintelor este redat cu ajutorul blicurilor cu traseu geometric. Gama cromatică alcătuită din culorile roșu, albastru, alb, ocră, redate în ton plat și foiță de aur repartizată doar la aureole, se înscrie între aceleași coordonate tradiționale. Tunica Maicii Domnului este decorată cu flori stilizate, iar la gât, la manșete și pe maforion paspoluri cu motiv geometric stilizat, conferă personajului o eleganță discretă.

Bibl.: Mureșianu 1973, 39, Cat. 92, fig. 55.

27. *Isus Învățător*

Icoană împărătească

Autor necunoscut

Atelier bănățean, mijlocul secolului al XVIII-lea Proveniență: biserica sârbă de lemn din Ofsești (Timiș)

Tempera pe lemn; ramă suprapusă roșu vermillon și verde

L: 805 mm; LA: 580 mm

Colecția Vicariatului Ortodox Sârb Timișoara, inv. 695

Din iconostasul bisericii sârbe din lemn a satului Ofsești provin și un al doilea rând de icoane împărătești cu teme Isus Învățător și Maica Domnului cu pruncul. Ele sunt de dimensiuni mai mici decât ale icoanelor Sfinților Nicolae și Ioan Botezătorul din aceeași biserică (Cat. 5, 6). Se încadrează în grupul mare al icoanelor bănățene tradiționale, cu personaje semifigură, dar se individualizează prin decorarea cerimii cu stelute colorate. Imaginea

lui Isus Învățător se detașează puternic pe fundalul verde de China presărat cu stele albe. Figura sa oval rotunjit, cu trăsături bine conturate are drept particularitate desenul ochilor, pleoapele roz și o colorație discretă de asemenea cu roz la obraji. Drapajul geometric al mantiei a fost subliniat prin asociere de culori reci, alb-gri, gri-albastru, negru, care atenuează roșul intens al tunicii. Pe suprafața acesteia din urmă se mai observă decorul discret alcătuit din flori stilizate.

Bibl.: Јовановић 1997, 416.

28. Maica Domnului cu pruncul

Icoană împărătească

Autor necunoscut

Atelier bănățean, mijlocul secolului al XVIII-lea
Proveniență: biserica sârbă de lemn din Ofsenița (Timiș)

Tempera pe lemn; ramă suprapusă roșu vermillon și verde

L: 805 mm; LA: 580 mm

Colecția Vicariatului Ortodox Sârb Timișoara, inv. 694

Icoana Maicii Domnului cu pruncul denumită impropriu de către zugrav „*Ieleusa*”, ilustrează tipul iconografic Hodighitria.

Portretele celor două personaje se evidențiază pe fondul verde de China, presărat cu stele albe și roșii. Figurile sunt oval-rotunjit, frunțile sunt înguste, ochii mari, sprâncenele puternice, unite prin umbră de culoare, nasul lung și subțire. Volumele fețelor sunt sugerate prin umbre ușoare roz, distribuite identic pe pleoape și pe obraji. Trăsăturile sunt conturate cu negru. Volumul trupurilor este simbolic, drapajele sunt geometrice, subliniate cu gri și negru iar cromatica vestimentației este bazată pe roșu vermillon, ocră și alb. Tunica pruncului Isus a fost decorată cu motive florale stilizate, cea a Maicii Domnului are paspol cu decor floral stilizat la gât și la manșete iar maforionul este prins la piept cu agrafă în formă de rozetă. Icoana se remarcă prin acuratețea realizării indicând drept autor un zugrav format într-un atelier de pictură, poate în cercul zugravului Grigorie atestat la Begheiu Mic în anul 1745.

Bibl.: Porumb 2003, 58, 133; idem 1998, 114; Efremov 2002, 154, Cat. 168; Јовановић 1997, 416; Dobjanschi - Iancovescu *et alii* 1993, 131 (pentru zugravul Grigorie).

29. Isus Pantocrator

Icoană împărătească

Autor necunoscut

Atelier bănățean, mijlocul secolului al XVIII-lea

Proveniență: biserica sârbă de lemn din Dejan (Timiș)

Tempera pe lemn; fragment de ramă suprapusă
L: 825 mm; LA: 585 mm

Colecția Vicariatului Ortodox Sârb Timișoara, f.n.

Din iconostasul bisericii sârbe din lemn a satului Dejan provine un al doilea rând de icoane împărătești din care s-au păstrat cele principale cu temele Isus Învățător și Maica Domnului cu pruncul. Ele fac parte din grupul celor cu iconografie tradițională. Ca și cele de la Ofsenița (Cat. 27, 28) au fundalul colorat și înstelat. Isus a fost reprezentat pe fundal roșu-vermillon cu stele albe în postura de Învățător, cu Evanghelia deschisă. Portretul său are trăsături identice cu cele ale lui Isus Învățător din icoana de la Ofsenița, dar execuția este mai frustă. Figura îi este ovală, cu trăsături bine conturate și are același desen al ochilor, pleoapele roz și o colorație discretă de asemenea cu roz la obraji. Drapajul geometric al mantiei fost subliniat prin asociere de culori reci, alb-gri, gri-albastru, negru, după schema de la Ofsenița. Tunica este roșu-vermillon, în ton identic cu cel al fundalului și are decor floral stilizat, destul de greu vizibil. Analogiile de ordin formal sugerează utilizarea modelului de la Ofsenița. Acest lucru se putea realiza prin circulația modelului sau prin elaborarea celor două icoane în cadrul aceluiași atelier. De altfel aceste icoane au și dimensiunile apropiate.

Bibl.: Јовановић 1997, 346, 347, fig. 254.

30. Maica Domnului cu pruncul

Icoană împărătească

Autor necunoscut

Atelier bănățean, mijlocul secolului al XVIII-lea
Proveniență: biserica sârbă de lemn din Dejan (Timiș)

Tempera pe lemn, foiță de aur; ramă suprapusă dublu profilată, fragmentară

L: 825 mm; LA: 585 mm

Colecția Vicariatului Ortodox Sârb Timișoara, inv. 37

Icoana Maicii Domnului cu pruncul denumită impropriu de către zugrav „*Ieleusa*”, ilustrează tipul iconografic Hodighitria, varianta semifigură.

Portretele se profilează pe fondul verde de China, presărat cu stele albe și roșii. Figurile sunt oval-rotunjit, frunțile sunt înguste, ochii mari, sprâncenele puternice, unite prin umbră de culoare, nasul lung și subțire. Volumele fețelor sunt sugerate prin umbre ușoare roz, distribuite identic pe pleoape și pe obraji iar trăsăturile sunt conturate cu negru. Cel al trupurilor este

simbolic, drapajele sunt geometrice, subliniate cu gri și negru iar cromatica vestimentației este bazată pe roșu-vermillon, ocră și alb. Tunica pruncului Isus a fost decorată cu motive florale stilizate, cea a Maicii Domnului are paspol cu decor floral stilizat la gât și la manșete iar maforionul este prins la piept cu agrafă în formă de rozetă. Icoana este mai puțin elaborată decât cea de la Ofsenița cu toate că pare, ca și pandantul său, inspirată de același model. Poate fi pusă în relație cu o icoană a Maicii Domnului cu pruncul cu influențe postbrâncovenești aflată în colecția Arhiepiscopiei Timișoarei⁶⁰.

Bibl.: Јовановић 1997, 346, 347, fig. 254.

31. *Maica Domnului cu pruncul Eleusa*

Icoană împărătească

Autor necunoscut

Atelier bănățean, mijlocul secolului al XVIII-lea

Proveniență: necunoscută

Ulei și foiță de aur pe lemn; ramă suprapusă roșu vermillon și brun

L: 760; LA: 540 mm

Colecția Muzeului de Artă Timișoara, inv. PMT 2668

Maica Domnului este prezentată semifigură, ținând pruncul pe brațul stâng. Zugravul iconar a ilustrat varianta iconografică Hodighitria dar a intitulat tema Eleusa folosind grafia „Ileusa”.

Lucrarea se înscrie în categoria celor cu caracter tradițional, simbolic. Portretele celor două personaje se evidențiază puternic pe cerimea verde de China, presărată cu stele albe și roșii. Figurile sunt ovale, cu frunți înguste, ochii mari, migdalați, nasul lung și subțire. Volumele fețelor sunt sugerate prin umbre ușoare cu roz pe pleoape și cu roz pierdut la obraji iar trăsăturile sunt conturate ferm cu negru. Cromatica vestimentației este plată, cu roșu, ocră și alb.

Tunica pruncului Isus a fost decorată cu motive florale stilizate aplicate cu șablon iar cea a Maicii Domnului are paspol discret la gât și la manșete. Icoana prezintă analogii cu cele de la Ofsenița (Cat. 28), Dejan (Cat. 30) și Boka (Serbia) și poate fi inclusă în grupul celor realizate după același model având și titlul comun «*Ileusa*».

Restaurată la laboratorul de restaurare al Muzeului Banatului Timișoara, restaurator: Viorica Ciomocoș.

Bibl.: Pârvulescu 2006 b, 30, 36 fig.17; Живанов - Кулић, 2002, Cat. 68, cat 46; Pârvulescu 2002, 59, Cat. 87; idem, 1997, 12,13, fig.8.

32. *Deisis*

Icoană împărătească

Autor necunoscut

Atelier bănățean, jumătatea secolului al XVIII-lea

Proveniență: biserica de lemn din Lățunaș (Timiș)

Tempera pe lemn, rama suprapusă

L: 790 mm; LA: 630 mm.

În biserica greco-catolică din Lățunaș (Timiș)

Icoana face parte din grupul celor cu fundalul roșu vermillon. Din punct de vedere al realizării artistice este o lucrare de bună calitate. Caracterul său simbolic pe care-l indică traseele geometrice ale veșmintelor, în care sunt alăturate prin hașuri linii frânte, elipse și semicercuri accentuate cu negru, este atenuat de cromatica caldă, roșu-oranje a fundalului și de roșul permanent al tunicii. Aurul foiței de la aureole și florile stilizate de pe maforionul roșu intens al Maicii Domnului, amplifică senzația de armonie coloristică. Pe lângă caracterul său festiv care se datorește cu precădere cromaticii intense, icoana se remarcă și prin interpretarea specifică a componentelor figurii. Astfel este particulară rotunjimea feței, bărbia ascuțită, fruntea îngustă, nasul foarte subțire dar în mod deosebit ochii înguști, migdalați cu pleoape roz și sprâncenele subțiri și arcuite. Prin caracteristicile portretului este asemănătoare cu cele elaborate în Banatul de răsărit.

Bibl.: Efremov 2002, 155, Cat.169 -171 fig. 307- 309; Mureșianu 1973, 33, cat 7.

33. *Isus Pantocrator*

Icoană împărătească

Autor necunoscut

Atelier bănățean, jumătatea secolului al XVIII-lea

Proveniență: biserica din Turnu - Ruieni (Caraș - Severin)

Tempera pe lemn

L: 680 mm (dimensiune actuală); LA: 545 mm

Colecția Arhiepiscopiei Timișoarei, inv. 346

Icoana împărătească a Pantocratorului face parte din grupul celor cu iconografie tradițională având fundalul înstelat. Prezentat semifigură, portretul lui Isus este redat pe cerimea de culoare oranje, presărată cu stele albe. Figura îi este ovală, subliniată prin negrul părului și al bărbii. Sprâncenele bine conturate, ochii desenați cu linie fină, au pleoapele roz-oranje și privirea ațintită spre privitor. Urechile îndepărtate de față în formă de virgulă și umbrele roz oranje de pe

⁶⁰ A se vedea nota 45

frunte și de pe obraji, umanizează personajul. Volumul trupului este tratat geometric. Tunica ocru - oranje și mantia îi ascund umerii rotunjiți și marchează geometrismul gâtului. Modelul mantiei petrecute în jurul semifigurii și pe umărul stâng având drapaj liniar redat cu alb, negru și gri, este repetat aproape invariabil la toate icoanele aparținând grupului. Icoana este asemănătoare până la detaliu cu cea a Înaintemergătorului, având proveniența necunoscută (cat.34). Este posibil ca cele două lucrări să fi aparținut aceluiași iconostas.

Bibl.: Efremov 2002, 156, Cat.170 fig. 308.

34. Sfântul Ioan Botezătorul, îngerul deșertului
Icoană împărătească

Autor necunoscut

Atelier bănățean, jumătatea secolului al XVIII-lea

Proveniență: necunoscută, biserica din Turnu-Ruieni ?

Tempera pe lemn

L: 700 mm; LA: 565 mm

Colecția Arhiepiscopiei Timișoarei, inv. 347

Zugravul a folosit „modelul” Pantocratorului de la Turnu-Ruieni, adaptându-l la specificul portretelor Sfântului Ioan (părul, barba de ascet ale acestuia, aripile). Fundalul oranje, presărat cu stele albe este de asemenea identic. Pe tunica sa se observă urme de decor floral stilizat. În mîna stîngă ține un rotulus cu text în limba română. Este posibil ca cele două icoane să fi fost lucrate de același zugrav sau de zugravi diferiți care au folosit același model.

Bibl.: Efremov 2002, 156, Cat. 171, fig. 309; Mureșianu 1973, 51, Cat.256, fig.74.

35. Isus Pantocrator

Icoană împărătească

Autor necunoscut

Atelier bănățean, mijlocul secolului al XVIII-lea

Proveniență: necunoscută

Tempera pe lemn

L: 785 mm; LA: 535 mm

Colecția Muzeului de Artă Timișoara, inv. PMT 2664

Prin ipostaza iconografică și prin limbajul stilistic, cu interpretare personalizată, icoana împărătească a Pantocratorului se integrează în grupul celor cu cerimea în tonuri de roz oranje.

Caracterul său aparte se datorează interpretării figurii, care are sprâncene puternic conturate, ochi înguști și alungiți, trăsături desenate cu linie fermă. Este de asemenea specific desenul

geometric al tunicii și al mantiei care este accentuat nu numai prin linie ci și prin alăturări tranșante de culoare. Cromatica bazată pe culorile calde ale spectrului, oranje la cerime, ocru la figură și roz la pleoape este atenuată de albasturile -gri și de violaceul veșmintelor. Portretul Pantocratorului poate fi relaționat cu cel al Sfântului Nicolae provenind din biserica satului Rudăria (Caraș-Severin), de care este apropiat inclusiv prin dimensiunile blatului de lemn. Analogiile sale de natură stilistică cu icoana Sfântului Nicolae ne îndreptătesc s-o includem între elaborate în ateliere de zugrăvie din Banatul muntos⁶¹.

Restaurată la laboratorul de restaurare al Muzeului de Artă Timișoara, restaurator: Camelia Crișan Matei.

Bibl.: Părvulescu 2006 b, 24-25 fig.2.

36. Maica Domnului cu pruncul

Icoană împărătească

Autor necunoscut

Atelier bănățean, jumătatea secolului al XVIII-lea

Proveniență: biserica de lemn din Cârnecea (Caraș-Severin)

Tempera pe lemn

L: 700 mm; LA: 565 mm (dimensiuni actuale)

Colecția Arhiepiscopiei Timișoarei, inv. 604

Lucrarea se particularizează prin interpretarea stilistică deosebită a temei. Dacă varianta iconografică aleasă, cea a Mariei Hodighitria, semifigură și fondul verde, presărat cu stele mărunte albe și ocru sunt atestate în pictura bănățeană tradițională, figura Mariei este rezolvată aparte. Componentele feței (ochii, nasul, gura) sunt „alunecate” vizibil spre marginile obrazului, într-o interpretare neintenționată sau ținând poate, de personalitatea iconarului.

Excepție făcând aceste elemente distinctive la nivelul portretului, concepția stilistică generală a icoanei o include în grupul mare al celor tradiționale, cu amprentă arhaică. Drapajul geometric, evidențiat cu negru pe maforionul acesteia, paspolurile discrete cu alb, păstrează imaginea în categoria celor simbolice. Sobrietatea portretului pruncului Isus este compensată de asocierea verdelui mantiei cu roșul și alburile tunicii. Coroana Mariei, îi indică calitatea de Împărăteasa cerurilor. Monogramele numelor sunt încadrate în cartușe dreptunghiulare, după un procedeu mai rar utilizat până spre ultimele

⁶¹ Mureșianu 1973, 46, Cat. 187, fig. 83.

⁶² În colecția Vicariatului Ortodox Sărb din Timișoara, inv. 868; Јовановић 1997. 432.

decenii ale secolului al XVIII-lea. Este de precizat că o încadrare similară a titlului și caractere apropiate ale literelor apar la o icoană a Pantocratorului, provenind din biserica de la Berzeasca (Caraș- Severin).

Bibl.: Efremov 2002, 155-156; Pârvulescu 1997, 11-12, fig. 3; Mureșianu 1973, 39, Cat. 95.

37. *Arhanghelul Mihail*

Icoană împărătească

Autor necunoscut

Atelier bănățean, jumătatea secolului al XVIII-lea

Proveniență: biserica de lemn din Cârnecea (Caraș-Severin)

Tempera pe lemn

L: 760 mm; LA: 575 mm

Colecția Arhiepiscopiei Timișoarei, inv. 606

Din biserica de la Cârnecea provine și icoana împărătească a Arhanghelului Mihail. Pe fondul verde presărat cu stele mărunte, albe și ocru-brun se profilează silueta înaripată a arhanghelului. Fața sa lată cu bărbia ușor rotunjită, sprâncenele conturate, linia fină a ochilor cu pleoape roz-oranje și a nasului, gura îngustă și obrajii rumeni, compun un portret familiar în pictura practică mai ales de zugravii din Banatul muntos pe la mijlocul secolului al XVIII-lea. Poartă veșminte militare, alcătuite din platoșă paspolată cu motive florale discrete și mantie roșie petrecută pe umărul stâng iar în mâini spada și globul cu însemne hristice. Prin interpretarea specifică a feței și a trăsăturilor acesteia, lucrarea este reprezentativă pentru pictura de icoane din zona Banatului de răsărit.

Bibl.: Efremov 2002, 155, cat. 169; Mureșianu 1973, 51, cat. 253, fig. 60

38. *Sfântul Ioan Botezătorul îngerul deșertului*

Icoană împărătească

Autor necunoscut

Atelier bănățean, jumătatea secolului al XVIII-lea

Proveniență: biserica sârbă din Radimna (Caraș-Severin)

Tempera pe lemn

L: 765 mm; LA: 610 mm

Colecția Vicariatului Ortodox Sârb Timișoara, inv. 866

Icoana Sfântului Ioan Botezătorul a fost lucrată după același model ca și Pantocratorul și Înaintemergătorul de la Turnu-Ruieni (Cat. 33,34). Figura are trăsături și expresivitate identică cu cea a personajelor menționate. Spre deosebire de acestea portretul său semifigură se

profilează pe fundalul înstelat de culoare albastru-ultramarin. Ca și atribute suplimentare, ține tîpsia cu capul tăiat în mîna stîngă iar în dreapta o sulită cu cruce. Textul de pe rotulus este în limba sârbă. Titlul temei este însemnat cu litere avînd același caracter. Icoana are drept pandant, icoana laterală a Sfântului Nicolae provenind din același iconostas⁶².

Bibl.: Јовановић 1997, 432.

39. *Sfântul Nicolae Mare Arhiereu*

Icoană împărătească

Autor necunoscut

Atelier bănățean, pe la 1750

Proveniență: biserica sârbă din Radimna (Timiș)

Tempera pe lemn, foiță de aur

L: 845 mm; LA: 505 mm

Colecția Vicariatului Ortodox Sârb Timișoara, inv. 867

Nesemnată și nedată, icoana Sfântului Nicolae se înscrie în grupul celor avînd fundalul alcătuit din două registre, între care cel al cerimii, este redat cu albastru și presărat cu stele albe. Sfântul este prezentat figură întreagă, cu ornate de arhiereu, cu mitra, binecuvîntînd cu dreapta și cu macheta bisericii din Mira în mîna stîngă. Figura îi este severă. Are fruntea lată, marcată de riduri adânci, ochii ușor migdalați cu pleoape roz-oranje, obrazul triunghiular cu umbre circulare, barba și părul desenate cu minuțiozitate. Trupurile semifigură ale lui Isus cu Evanghelia și al Mariei purtînd omoforul, îi însoțesc imaginea și indică tema.

Veșmintele au cădere rigidă, cu drapaj liniar. Sunt presărate cu motive vegetale stilizate. Cromatica este limitată la roșu, albastru și alb iar umbrele sunt brun-roșietice. Albastrul stiharului este încălzit cu ton albastru deschis. Icoana face parte din grupul celor de factură tradițională, iar calitatea interpretării indică mîna unui zugrav cu pregătire în atelier de pictură. Este complet diferită de celelalte două de la Radimna. I-a fost atribuită zugravului Vasile Diaconul datorită calităților sale stilistice care indică o lucrare realizată de un zugrav cu « școală » de pictură. Inexistența vreunei semnături a lui Vasile Diaconul, lasă deschisă problema paternității acestei lucrări a cărei tipologie tradițională este certă⁶³.

Bibl.: Pârvulescu 2006 a, 51-52, 150; Јовановић 1997, 432; Јовановић - Шелмић *et alii* 1991, 34, cat. 34.

⁶³ Atribuirea acestei icoane zugravului Vasile Diaconul a fost motivată de faptul că numele zugravului oltean și al colaboratorilor a fost menționat cu ocazia zugrăvirii bisericii în anul 1763; echipa includea pe Gheorghe Diaconovici și pe Ioan Popovici; Pârvulescu 2006 a, 51, 54.

40. *Isus Pantocrator*

Icoană împărătească

Autor necunoscut

Atelier bănăţean, deceniile şapte-opt ale secolului al XVIII-lea

Provenienţă: donaţie, 1969

Tempera pe lemn; rama suprapusă, nepăstrată

L: 820 mm; LA: 565 mm

Colecţia Muzeului de Artă Timişoara, inv. PMT 2671

Icoana face parte din grupul celor cu cerimea neconvenţională, de culoare roşu-vermillon.

Isus este prezentat semifigură, frontal, binecuvântând cu mâna dreaptă, cu Evanghelia închisă în mâna stângă. Capul său oval ascuţit, marcat de barba triunghiulară, are trăsături bine evidenţiate, cu sprâncene arcuite unite la baza nasului, cu ochi mari, nas proporţionat, buze strânse şi urechi în formă de virgulă. El este nefiresc articulat prin gâtul puternic, trapezoidal, pe un trup masiv cu umerii rotunjiţi şi cu miinile mult prea mari.

Aparenţa sa tradiţională este contrazisă în primul rând de dimensiunile necanonice ale capului raportat la trup şi în cel de-al doilea rând de dinamica veşmântului, de tipul de valoraţie cromatică, axat în principal pe tonurile închise ale culorii de bază. Astfel, tunică sa roşie avându-şi rapel cromatic la roşul fundalului, are pliurile din jurul gâtului redată cu roşu închis, iar mantia sa albastră, este discret vibrată prin accente tonale. Elementele decorative sunt puţine. Tunica este paspolată la gât şi la umăr cu rozete stilizate, iar mantia cu motiv geometric cu ocră.

Tratarea particulară a anatomiei Pantocratorului constituie aportul inedit al acestei lucrări la cunoaşterea variantelor de interpretare ale modelelor tradiţionale. Propunem încadrarea sa în categoria icoanelor caracterizate prin iconografie tradiţională şi limbaj stilistic cu înnoiri moderate şi datarea sa largă în deceniile şapte-opt ale secolului al XVIII-lea.

Restaurată la laboratorul de restaurare al Muzeului de Artă Timişoara, restaurator: Camelia Crişan Matei.

Bibl.: Pârvulescu 2002, 60, Cat.88.

41. *Maica Domnului cu pruncul Eleusa*

Icoană împărătească

Autor necunoscut

Atelier bănăţean, deceniile şase – şapte ale secolului al XVIII-lea

Provenienţă: donaţie, 1969

Tempera pe lemn; rama suprapusă dublu profilată

L: 820 mm; LA: 565 mm

Colecţia Muzeului de Artă Timişoara, inv. PMT 2669

Icoana pândant prezintă la rândul-i câteva particularităţi. Proiectată pe cerimea de culoare albastru plat, Maica Domnului, semifigură, ţine pruncul pe braţul stâng prezentându-l cu dreapta. Varianta iconografică este Hodighitria, frecventă la icoanele bănăţene, dar în acest caz, poziţia semiculcată a lui Isus trimite la varianta Maicii Domnului cu pruncul care se joacă.

Chipul prelung al Mariei, având fruntea foarte îngustă, este articulat pe un un gât şi pe un trup prea mare. Trupul este la rândul-i prea mic în raport cu mâinile. Acestea sunt mult prea mari şi par aplicate pe un model cu mărime nepotrivită. Aceste deficienţe anatomice mai puţin obişnuite sunt mai puţin vizibile la portretul copilului Isus, căruia i-a fost desenată o singură mână.

Roşul vermillon al maforionului şi al tunicii lui Isus decorate cu motive stilizate, accentuat de albastrul intens al fundalului şi al tunicii Mariei precum şi aurul aureolelor, evidenţiază personajele şi oferă sporesc caracterul decorativ al icoanei. Lucrarea nu are corespondenţe stilistice în pictura bănăţeană.

Restaurată la laboratorul de restaurare al Muzeului de Artă Timişoara, restaurator: Camelia Crişan Matei.

Bibl.: Pârvulescu 2002, 61, Cat. 89.

42. *Isus Pantocrator*

Icoană împărătească

Autor necunoscut

Atelier bănăţean, deceniile şase – şapte ale secolului al XVIII-lea

Provenienţă: biserica de lemn din Lăpuşnic (Timiş)

Tempera pe lemn şi foiţă de aur; ramă suprapusă

L: 545 mm; LA: 425 mm

Colecţia Muzeului de Artă Timişoara, inv. PMT 983

Isus este redat semifigură, profilat pe fundal împărţit în două registre, cel al cerimii redată cu albastru şi cel terestru cu roşu vermillon. Portretul său păstrează caracterul simbolic tradiţional. Îi este specifică abordarea componentelor feţei: ochii alungiţi apropiaţi de rădăcina nasului cu pleoape roz, urechi în formă de virgulă. Tunica roşie presărată cu motive florale stilizate, este în acord cromatic complementar cu mantia albastră. Volumele indicate prin combinaţii de linii, elipse, cercuri şi semicercuri includ icoana în categoria celor de factură

tradițională. Prin interpretarea figurii și prin combinațiile cromatice se înscrie între lucrările reprezentative pentru pictura bănățeană. Ea evidențiază activitatea unui iconar sau a unui atelier de pictură de icoane din zona de câmpie a Banatului, în deceniile șase – șapte ale secolului al XVIII-lea.

Restaurată la laboratorul de restaurare al Muzeului Banatului, Timișoara, restaurator: Viorica Ciomocoș.

Bibl.: Părvulescu 2006 a, 26, fig. 4; idem, 2002, 54, cat. 68; idem, 2001, 32, 15.1; Porumb 1976, 118.

43. *Maica Domnului cu pruncul Eleusa*

Icoană împărătească

Autor necunoscut

Atelier bănățean, deceniile șase – șapte ale secolului al XVIII-lea

Proveniență: biserica de lemn din Lăpușnic (Timiș)

Tempera pe lemn și foiță de aur; ramă suprapusă
L: 525 mm; LA: 400 mm

Colecția Muzeului de Artă Timișoara, inv. PMT 988

Pandant cu Isus Pantocrator (Cat. 42), este cea de-a doua icoană împărătească din iconostasul bisericii vechi din Lăpușnic. Fondul este împărțit în cele două câmpuri de culoare, cel celest albastru și cel terestru roșu vermillon. Maica Domnului este prezentată semifigură, indicând spre copilul Isus așezat în dreapta sa. Titlul temei "Platitera", nu concordează cu tipul iconografic precizat de zugrav. Ca și cel al Pantocratorului, portretul Maicii Domnului a fost realizat cu aceeași acuratețe și precizie a liniei. Ovalul feței este ușor umbrat cu brunuri care estompează rozurile carnației. Trăsăturile sunt identice. Aceeași ochi ușor mongoloizi, sprâncene arcuite, nas subțire drept, bărbie voluntară. Mai puțin realizat, portretul lui Isus copil, care ține în mână un rotulus înfășurat, este evidențiat prin roșul-vermillon vibrat cu galbenul ocru al tunicii, care se detașează de roșul-brun al maforionului Mariei. Cele două icoane împărătești sunt datorate unui iconar bănățean cu cunoștințe de pictură dobândite într-un atelier local.

Restaurată la laboratorul de restaurare al Muzeului Banatului, Timișoara, restaurator: Viorica Ciomocoș.

Bibl.: Părvulescu 2006 a, 26, fig. 3; idem, 2002, 54, cat. 69; idem, 2001, 32, 15.2; idem 1997, 13; Porumb 1976, 118

44. *Pantocrator*

Icoană împărătească

Ștefan Tenețchi, 1762

Proveniență: biserica din Bodrog (Arad)

Tempera pe lemn; ramă suprapusă, profilată

L: 770 mm; LA: 590 mm

Semnătură și datare pe verso: 1762/ *ikonopiset Ștefan Tenețki u Aradu*

Colecția Muzeului de Artă Timișoara, inv. PMT 1067

Raportând-se la celelalte lucrări realizate de pictorul arădean pe parcursul deceniului șapte al secolului al XVIII-lea, pe teritoriul României, cel al Serbiei și al Ungariei de azi, icoanele de la Bodrog fac parte din categoria celor care îmbină iconografia tradițională cu limbajul formal barochizant specific pictorului.

Isus în ipostaza de Învățător, a fost reprezentat semifigură, profil trei sferturi, indicând spre textul Evangheliei deschise cu text în limba română: „*Veniți către mine toți cei osteniți...*”. Portretul i se profilează pe fundal brun închis, decorat cu vrejuri albe de acant. Tipologia îi este specifică și a fost repetată și la celelalte comenzi. În interpretarea pictorului, Pantocratorul are capul oval, fruntea înaltă și lată, părul despărțit de cărare în acoladă, ochii mari, umbriți, nasul puternic, gura cu buze cărnoase. Volumul feței este sugerat prin alb, rozuri și tonuri de brun. După aceeași schemă Ștefan Tenețchi a pictat icoana Pantocratorului pentru biserica greco-catolică din Arad în anul 1779⁶⁴.

Bibl.: Părvulescu 2006 b, 41; idem 2002, 27-30, Cat. 8; Porumb 1998, 416; Јовановић -Шелмић *et alii* 1991, 38, Cat. 50.

45. *Maica Domnului cu pruncul Eleusa*

Icoană împărătească

Ștefan Tenețchi, 1762

Proveniență: biserica din Bodrog (Arad)

Ulei pe lemn; ramă suprapusă, profilată

L: 770 mm; LA: 590 mm

Semnătură și datare pe verso: 1762/ *iko(no)pi(set) u (Aradu) / St(e)f(an) T(enet)ki*

Colecția Muzeului de Artă Timișoara, inv. PMT 1065

Tema Maicii Domnului cu pruncul Eleusa a fost pusă în pagină în varianta iconografică tradițională. Ca și la icoana pandant a Pantocratorului, portretele sunt proiectate pe fundal brun închis, decorat cu vrejuri albe de acant.

⁶⁴ Medeleanu 1986, 64, Cat. 45.

Tipologia figurilor și în special a Maicii Domnului, corespunde celor specifice cea picturii arădean. Se înrudește cu modelele contemporanilor săi Vasile Ostoici și Teodor Crăciun reprezentanți ai barocului din teritoriul Episcopiei sârbe de la Sremski Karlovac. Reprezentând la rândul ei această etapă din evoluția picturii tradiționale, Ștefan Tenețchi nu s-a dezmințit nici la această lucrare timpurie. Interpretarea acestei teme clasice în iconografia ortodoxă prin intermediul limbajului stilistic occidentalizant, a modificat simbolismul tradițional al icoanei, transformând-o într-o pictură realizată după regulile celei de șevalet, reprezentativă pentru excepționala formație artistică și pentru talentul nedeșmințit al pictorului.

Bibl.: Pârvulescu 2006 b, 41; idem 2002, 27-30, Cat. 9; Porumb 1998, 416; Pârvulescu 1997, 15, fig. 14; Јовановић - Шелмић *et alii* 1991, 38, Cat. 49.

46. *Isus Pantocrator*

Icoană împărătească

Autor necunoscut; Ștefan Tenețchi, deceniile 8-9, secolul al XVIII-lea ?

Ulei pe lemn, fond aurit, decorat prin incizie ; rama suprapusă

Proveniență: necunoscută

L: 890 mm; LA: 650 mm

Colecția Muzeului de Artă Timișoara, inv. PMT 5950

Isus Pantocrator, reprezentat frontal, semi-figură se evidențiază pe fundalul aurit, decorat cu vrejuri de frunze de acant incizate. Aureola îi este incizată punctiform cu rozete și motiv în bandă cu arce. Portretul se remarcă prin realizarea sa deosebită. Capul oval îngustat spre bărbie, fruntea lată și bombată, ochii mari, expresivi, nasul drept, gura cu buze cămoase, cu umbre lunecate spre marginile obrazilor, compun o figură familiară lucrărilor pictorului arădean Ștefan Tenețchi. Tunica roșie paspolată la gât are pliurile distribuite după schema celor de la Bodrog, iar mantia albastru-turcoaz, are drapajul sugerat doar prin tonuri diferite de ale culorii de bază. Linia elegantă a mâinilor cu încheieturi marcate prin umbre și degete prelungi îi este de asemenea caracteristică pictorului. Pe Evanghelia deschisă este însemnat text în limba română: „*Zis-a domnul ucenicilor săi...*” Monogramele cu numele personajelor sunt așezate în cartușe dreptunghiulare cu latura îngustă semicirculară.

Pictorul a decorat fundalul cu motive vegetale incizate în anul 1775 la icoanele de la Miniș, la Lipova în anul 1785, la icoanele

împărătești de la Caransebeș în anul 1789. Ținând seama de faptul că a folosit acest tip de fundal în deceniile opt și nouă ale secolului al XVIII-lea, optăm pentru încadrarea icoanelor din colecția Muzeului în același interval de timp, între lucrările cunoscutului creator arădean.

Restaurată la laboratorul de restaurare al Muzeului Banatului, Timișoara, restaurator: Viorica Ciomocoș.

Bibl.: Pârvulescu 2006 b, 41; idem 2002, 30, Cat. 10.

47. *Maica Domnului cu pruncul Eleusa*

Icoană împărătească

Autor necunoscut; Ștefan Tenețchi, deceniile 8-9, secolul al XVIII-lea ?

Ulei pe lemn; fond aurit decorat prin incizie; rama suprapusă

Proveniență: necunoscută

L: 885mm; LA: 640 mm

Colecția Muzeului de Artă Timișoara, inv. PMT 5949

Icoana pandant cu tema Maria cu pruncul Eleusa se înscrie în aceleași coordonate iconografice și stilistice, începând de la decorul cu vrej de acant incizat la fundalul de foiță de aur și continuând cu aureolele cu același tip de decor, obținut prin incizie punctiformă. Portretul Mariei este identic cu cel din icoana de la Bodrog din anul 1762 (Cat. 44). Atât trăsăturile cât și detaliile de interpretare a veșmănilor indică utilizarea aceluiași model. Ca și la icoana din anul 1762, tunica sa albastru verzui are același paspol la gât și la manșete, iar maforionul îi cade lejer cu cute largi, distribuite identic. Doar pruncul Isus este interpretat diferit. Spre deosebire de cel de la Bodrog, la această icoană, pruncul, purtând același model de tunică, are figura triunghiulară și nu ovală, altă poziție în brațele mamei și indică cu mâna dreaptă rotulusul desfășurat și globul pământesc din mâna stângă. Ca și la icoana Pantocratorului monogramele cu numele personajelor sunt încadrate în cartușe având același model geometric.

Restaurată la laboratorul de restaurare al Muzeului Banatului, Timișoara, restaurator: Viorica Ciomocoș.

Bibl.: Pârvulescu 2006 b, 41; idem 2002, 30, Cat. 11; idem, 1997, 6, Cat. 4.

BIBLIOGRAFIE

- Acheimastou – Potamianou 1998,
M. Acheimastou – Potamianou, *Icons of the Byzantine Museum of Athens*, Archaeological Receipts Found Direction of Publications, Atena, (1998).
- Bălăceanu 2002,
M. Bălăceanu, *Schițe pentru un iconostas de secolul al XVIII-lea*, *AnB.*, (S.N.), Artă, IV, Timișoara, (2002), 97-113.
- Бугарски-Степанов 1999,
С. Бугарски, Љ. Степанов, *Манастир Бездин*, Савез Срба у Румунији, Timișoara, (1999).
- Dobjanschi -Iancovescu et alii 1993,
A. Dobjanschi, I. Iancovescu et alii, *Romanian Icons XVI- XVIII th Century*, Kapon Editions, Atena, (1993).
- Dumitrescu 1968,
F. Dumitrescu, *Observații asupra stilului brâncovenesc. Decorația iconostasului*. *SCIA*, seria artă plastică, tom.15, I, București, (1968).
- Efremov 2002,
A. Efremov, *Icoane românești*, Meridiane, București, (2002).
- Inventarele 1948,
Inventarele Muzeului Regional al Banatului Timișoara, I, mss., Timișoara, (1948), 68- 77.
- Живанов - Кулић 2002,
Д. Живанов, Р.Кулић, *Иконе Ванатске Епархије ВУДУЋНОСТ*, Нови Сад, (2002).
- Јовановић 1997,
М. Јовановић, *Сликаство Темишварске Епархије*, АБЦ ГРАФИКА дд, Нови Сад, (1997).
- Јовановић -Шелмић et alii 1991,
М. Јовановић, Л. Шелмић, Н. Кусовас, *Уметничко њлаго срџа у Румунији*, ГИП Слободан Јовић, Београд, (1991).
- Medeleanu 1986,
Н. Medeleanu, *Valori de artă veche românească. Minăstirea Sfântul Simion Stălpnicul de la Arad- Gai*, Arad, (1986).
- Милановић-Јовић 1958,
О. Милановић-Јовић, *Из сликарства и примењене уметности Војводине, ГЗПСКУВ II*, Нови Сад, (1958).
- Милановић 1957,
О. Милановић, *Из сликарства и примењене уметности Војводине, ГЗПСКВ I*, Нови Сад, (1957).
- Miloia 1931,
I. Miloia, *Biserica de lemn din Cebza*, *An.B.*, an IV, fasc.9, Timișoara, (1931).
- Mureșianu 1973,
I. B.Mureșianu, *Colecția de artă religioasă veche a Arhiepiscopiei Timișoarei și Caransebeșului*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, (1973).
- Părvulescu 1994,
D. S. Părvulescu, *Catalogul colecției vechi de icoane românești pe lemn a Muzeului Banatului (1928- 1940)*, *AnB.*, (S.N.). Arheologie- istorie, III, Timișoara, (1994).
- Părvulescu 1996,
D. S. Părvulescu, *O ipoteză privind activitatea zugravului Stan în Banatul secolului al XVIII-lea*, *AnB.*, (S.N.) istorie, IV/ 2, Timișoara, (1996), 103-110.
- Părvulescu 1997,
D. S. Părvulescu, *Icoane din Banat*, Dinamis Print, Timișoara, (1997).
- Părvulescu 2001,
D. S. Părvulescu, *Iconostasul tradițional în Banat*, Eurobit, Timișoara, (2001).
- Părvulescu 2002,
D. S. Părvulescu, *Colecția de artă ortodoxă Muzeului Banatului*, ArtPress, Timișoara, (2002).
- Părvulescu 2003,
D. S. Părvulescu, *Pictura bisericilor ortodoxe din Banat între secolul al XVII-lea și deceniul trei al secolului al XIX-lea*, Excelsior Art, Timișoara, (2003).
- Părvulescu 2006 a,
D. S. Părvulescu, *Pictură românească din Banat. Secolul al XVIII-lea*, Graphite. Timișoara, (2006).
- Părvulescu 2006 b,
D. S. Părvulescu, *Colecția de artă religioasă, Palatul Baroc și colecțiile sale*, Editura de Est, Samuel Tastet Editeur București, (2006).
- Porumb 1998,
M. Porumb, *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania*, Editura Academiei Române, București, (1998).
- Porumb 2003,
M. Porumb, *Un veac de pictură românească din Transilvania. Secolul XVIII*, Meridiane, București, (2003).
- Sabados 1985,
M. I. Sabados, *Contribuții la studiul sculpturii decorative în lemn din Moldova în prima jumătate a secolului al XVII-lea: două iconostase mai puțin cunoscute din județul Neamț*. *SCIA*, seria A.P., t.32, București, (1985), 67-78.
- Sabados 2002,
M. I. Sabados, *Iconostasul bisericii mici de la mănăstirea Dobrovăț: Artă românească. Artă europeană. Centenar Virgil Vătășianu*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, (2002), 97 -104.
- Secară 2001,
N. Secară, *Bisericile de lemn ale Banatului*, Excelsior. Timișoara, (2001).
- Suciu-Constantinescu 1980,
I. D. Suciu, R. Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului, I*, Timișoara, Editura Mitropoliei Banatului, (1980).
- Vasiliu 1983,
A. Vasiliu, *Pictura murală brâncovenească (II). Arta portretului*. *SCIA*, seria Artă plastică, tom 30, București, (1983), 12-25.

CATALOGUE. ICONS AND ROYAL DOORS FROM BANAT IN THE XVIIITH CENTURY

Summary

Nowadays the greatest part of the patrimony of religious paintings on mobile supports in Banat is protected in museum collections and religious collections. Certain parts of the old liturgical furniture and iconostasis had been recovered from the inventories of the churches in Banat. The royal icons prevail numerically. The cases when the royal doors or the crosses of Crucifixion had been preserved were less and less. The thematic registers Deisis and the one of the Great Holidays are slightly represented. The constitution of these collections was beneficial yet it also presented some disadvantages from the viewpoint of the actual possibility to recover the components of the liturgical furniture. There are many situations when the parts of the iconostasis stayed divided between the originary place and the collections, and in other cases the inventory of the iconostasis had been divided between different collections making the process of recovery hard to be done.

Our intention is to recover, as much as we can, the image of the icon in Banat during its evolution, reuniting the component parts of the old iconostasis in Banat, which can be found in collections, and connecting them with those preserved in situ. The present study has a preliminary character and highlights some of the problems related to the icons in Banat understood as some components of the iconostasis, as portrayed in the research done in the last decades. Given the recommended limits for the study we shall reduce our observations to the royal icons and the two royal doors since, through their position in the iconostasis ensemble and their characteristics, these items exert a powerful impact upon the believers. We had chosen a sample of works which, we believe, emphasizes the iconographic and stylistic particularities of these creative categories starting with 1700 until the seventh decade of the XVIIIth century.

We had been imposed this selection by the existence of the question marks related to the possibility of identifying the existence of a tradition in the icon painting in Banat and its possible concrete forms of manifestation.

The complex history of the medieval Banat and the one in the first decades after the setting

up of the habsburg political authority influenced the investigated domain, the one of the interior decoration of the church, and especially the iconostasis components, an item specific to the orthodox world, expressing the attributes of symbolism.

Given all the informational penury and the complete inventories, there are several items which come from monastic locations, certified as items from the XVIIIth century; they can be dated before the XVIIIth century: an icon on the topic of St. Nicholas, from the inventory of the monastery in Cebza (Timiș) was brought into the old collections of the Museum in Banat, an icon on the topic of St. Nicholas (cat.1) and iconostasis fragments of the Paraclis church of the monastery in Partos (Timiș) consisting in the royal doors (cat.2), a fragment of architrave and the cross with the image of Mary and John the Baptist. The decoration carved on its background, with dominating oriental vegetal motives such as the pomegranate fruit and flower, the pineapple, the apple rose (?), the geometrical ornaments, the twisted rope, the brace and the special quality of the painting indicate the influences of the models of Moldavian iconostasis in the second half of the XVIIIth century. These parts of the iconostasis precede the painting of the two royal icons which is dated 1740 (cat.3). A part of the decorative repertoire in Partos was used by sculptor Stan, in 1743, to make the iconostasis of the Serb church in Ofenița (Timiș).

The royal icons are more numerous. Considering the limits recommended we had selected several works, the most representative ones through their iconographic and stylistic components, which are subordinated to the general category of traditional icons.

There is a relatively great group of works which emphasizes the influences of the painting in Wallachia. They are distinguished through some dimensions, which are related to those already mentioned, the background was highlighted in gold, flat blue or it was divided in two chromatic zones: blue like the sky, green like the earth. In the iconographic options they can be noticed by approaching the triumphant hypostasis of the themes; the characters are presented reigning. In the stylistic language, the icons of this group can be noticed because of an excess of decorative attributes resulted from the association of complementary colours and golden sheets, from the abundance of predominantly vegetal ornaments. We selected the following ones from the most representative

works: the icon of St. Nicholas in the chapel from Partoș (cat.3); the pair of icons from Banloc (cat.4,5); from Ofsenița (cat.6,7), Toager (cat.23, 24), Gaiul Mic (cat. 25, 26), the icon of Archangel Mihail from Jebel (cat.17), the complete series of those from Călnic (cat.9 -12), Ivanda (cat. 13-16) and the royal doors from Ofsenița (cat.8).

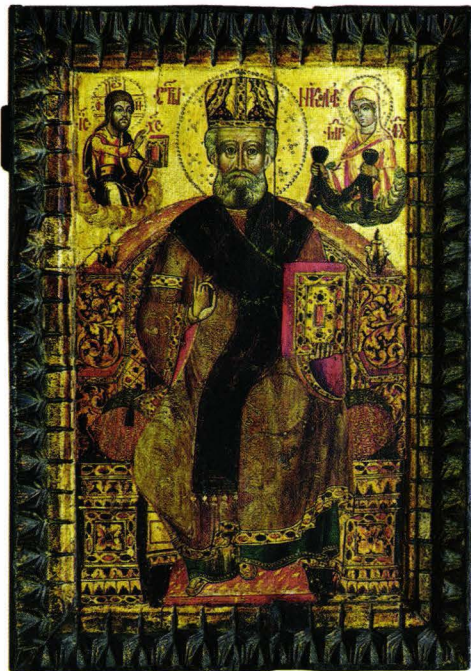
The influences of the triumphant iconography vehiculated by the Valachian icon makers got their qualitative native replies such as the icon of St. Nicholas from Cebza (cat. 18) and the group of the royal ones signed by Danciu Lepovici in 1759 (cat.19, 20).

The pairs of royal icons from Ivanda (cat.21, 22), Toager (cat. 23, 24) and Gaiul Mic (cat. 25, 26) illustrate the circulation of the royal icons with the bust characters and represent the second type of orders executed by the Romanian painters on the territory of the Banat region. These can be remarked through the absence of the ornaments.

There is another group of analyzed icons which is characterized through the colourful background (green, orange and red) spread with stars. They are brought from churches located on the whole territory of the historical Banat and seem to derive from a mutual model followed in the fifth decade of the XVIIIth century. The icons brought from the churches in Ofsenița, Dejan (cat. 27-30) and Lățunaș (cat.32) (Timiș), Turnu-Ruieni (cat.33), Cârnecea (cat.36), Radimna (cat.38, 39)(Caraș-Severin) were selected from this category.

Finally we can state that at the beginning of the XVIIIth century the region of Banat underwent a more difficult period of time, absorbing the influences of the neighbourhood. The royal icons and partly a few royal doors seem to emphasize that there was a relatively small number of painting models promoted in Banat. Their great majority had been observed by means of the traditional iconography. During those decades, the works realized by the painters representing the Brancovean art had become important because of the triumphant iconography and the decorative character.

Translation into English: Margareta Tasi

Cat. 2. *Sfântul Nicolae tronând*
Atelier bănăţean, 1740
Paraclisul mănăstirii din Partoş (Timiş)
Col. Arhiepiscopiei Timişoarei

Cat. 3. *Bunavestire şi*
Evangheliştii Ioan, Marcu, Matei, Luca
Uşi împărăteşti, atelier neidentificat, influenţe
moldoveneşti, pe la 1700?
În biserica Paraclis a mănăstirii din Partoş (Timiş)

Cat. 8. *Bunavestire şi*
Evangheliştii Ioan, Marcu, Matei, Luca
Uşi împărăteşti
Gheorghe Ranite, Nedelcu Popovici (?), Stan, 1743
Biserica sârbă Ofeniţa (Timiş)
Col. Vicariatului Ortodox Sârb Timişoara

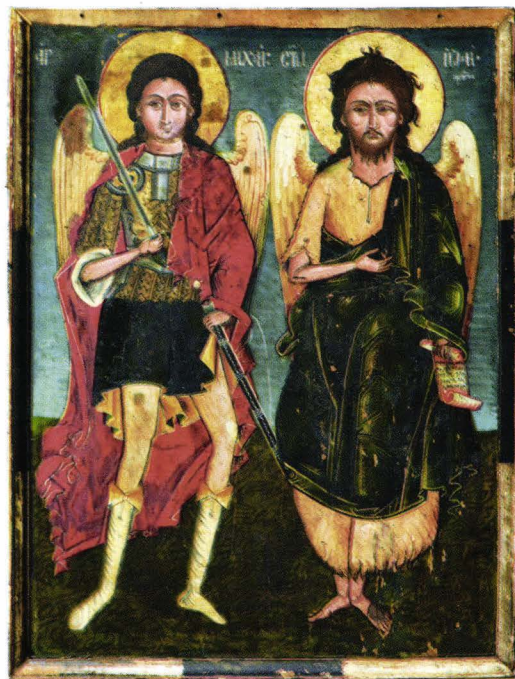
Cat. 15. Arhanghelul Mihail
 Șerban Popovici ?,
 deceniul cinci al secolului al XVIII-lea
 Atelier bănățean
 Biserica sârbă de lemn din Ivanda (Timiș)
 Col. Vicariatului Ortodox Sârb Timișoara

Cat 17. Arhanghelul Mihail
 Șerban Popovici, după 1750
 Atelier bănățean
 Biserica din Jebel (Timiș)
 Col. Arhiepiscopiei Timișoarei

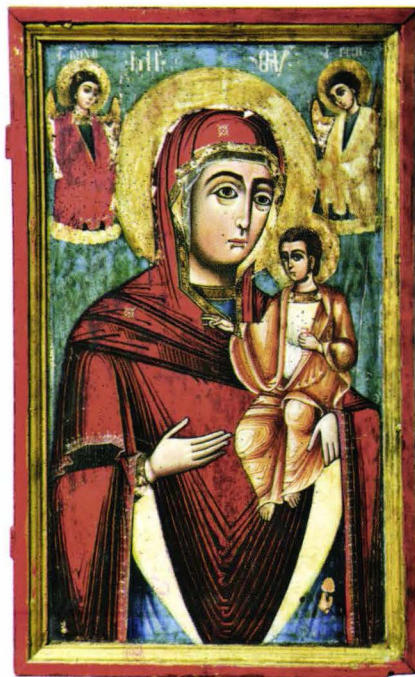
Cat. 19. Deisis
 Danciu Lepovici, 1759
 Atelier bănățean
 Col. Arhiepiscopiei Timișoarei

Cat.20. Arhanghelul Mihail și Sf. Ioan
 Botezătorul îngerul deșertului
 Danciu Lepovici, 1759
 Atelier bănățean
 Col. Arhiepiscopiei Timișoarei

Cat.23. Deisis
Cercul lui Nedelcu Popovici ?,
mijlocul secolului al XVIII-lea
Biserica din Toager (Timiș)
Colecția Arhiepiscopiei Timișoarei

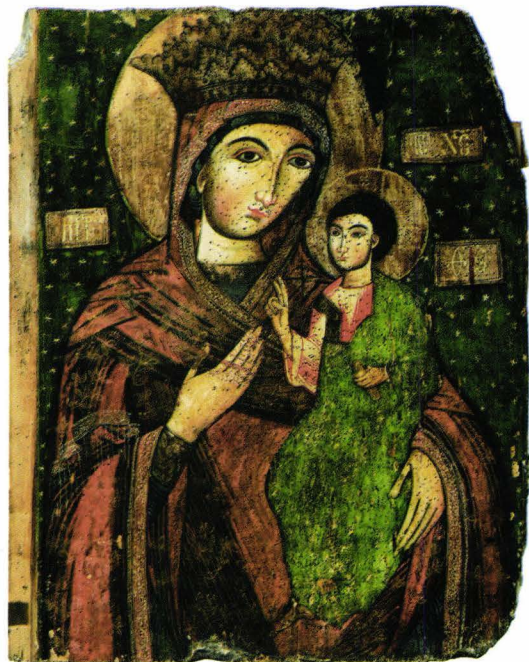
Cat.24. Maica Domnului cu pruncul
Autor necunoscut, cercul lui Nedelcu Popovici,
mijlocul secolului al XVIII-lea
Proveniență: biserica din Toager (Timiș)
Colecția Arhiepiscopiei Timișoarei

Cat. 27. Isus Învățător
Autor necunoscut, mijlocul secolului al XVIII-lea
Proveniență: biserica sârbă din Ofseștița (Timiș)
Colecția Vicariatului Ortodox Sârb Timișoara

Cat. 28. Maica Domnului cu pruncul
Autor necunoscut, mijlocul secolului al XVIII-lea
Biserica sârbă din Ofseștița (Timiș)
Colecția Vicariatului Ortodox Sârb Timișoara

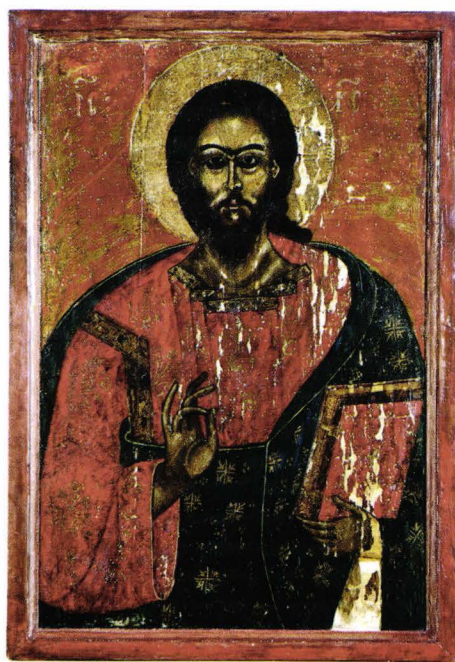
Cat. 36. *Maica Domnului cu pruncul*
Atelier bănăţean, jumătatea secolului XVIII
Biserica din Cârnecea (Caraş-Severin)
Col. Arhiepiscopiei Timişoarei

Cat. 37. *Arhanghelul Mihail*
Atelier bănăţean, jumătatea secolului XVIII
Biserica din Cârnecea (Caraş-Severin)
Col. Arhiepiscopiei Timişoarei

Cat. 41. *Maica Domnului cu pruncul Eleusa*
Atelier bănăţean,
deceniile şapte-opt secolul al XVIII-lea
Col. Muzeul de Artă Timişoara

Cat. 40. *Isus Pantocrator*
Atelier bănăţean,
deceniile şapte-opt secolul al XVIII-lea
Col. Muzeul de Artă Timişoara

PORTRETUL DE ÎNALT DEMNITAR ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA. MODEL CENTRAL ȘI MODEL LOCAL ÎN PĂRȚILE BĂNĂȚENE ALE AUSTRO-UNGARIEI

Elena Miklósik*

Cuvinte cheie: *reprezentarea conducătorului politic, reprezentare oficială, portretistică locală, galeria palatelor administrative, pictori cunoscuți, portrete pandant.*

Key-words: *representation of the political leaders, official representation, local portraiture, gallery of the administrative palaces, well-known painters, pendant portraits.*

Portretul de curte francez, care a influențat și modelat concepția de prezentare a elitei societății și la Curtea Vienei, a rezistat tendințelor de înnoire a genului mai bine de 200 de ani. Activitatea unor artiști excepționali (Hyacinthe Rigaud, Martin von Meytens, J. G. Auerbach etc.) a contribuit la crearea unor imagini, trecute în categoria *non plus ultra*, care au servit ca etalon pentru reprezentarea ulterioară a unor capete încoronate sau oameni de seamă ai economicului și politicului de pe teritoriul imperiului multiethnic.

O oarecare "ruptură" cu acest tip de modelare oficială a siluetei și faciesurilor conducătorilor de stat, sau de națiune, s-a produs după mijlocul secolului XIX. Formulată impropriu, am putea denumi fenomenul o "liberalizare" a imaginii domnitorului. În a doua parte a secolului XIX asistăm la o desprindere de vechea schemă devenită obligatorie pentru oricare Habsburg din familia imperială, după portretizarea numeroasei familii a Mariei Terezia¹. Amintita îndepărtare de *archetip* se rezumă doar la persoana foarte tânărului împărat Franz Joseph I. al Austriei (1848-1916), imediat după preluarea puterii de stat². Acesta

însă, cu anumite mici excepții, a rămas fidel, până la decesul său, unui nou model de portret de domnitor, introdus de el: cel al șefului de stat autoritar, militar simplu, sobru, devotat apărător al cauzelor țării.

Recuzita imperială a fost utilizată și în continuare în cazul unor picturi de foarte mari dimensiuni, care „îl surprindeau” pe șeful statului multiethnic în marile momente istorice: la urcare pe tronul imperial al Austriei (1848), la încoronarea sa ca rege al Ungariei, la semnarea unor acte de interes național etc. În aceste clipe figura tânărului și chipeșului bărbat este sufocată de accesoriile obligatorii, care au avut menirea să sublinieze atât *Dei gratia* neîntreruptă, revărsată în decursul secolelor asupra familiei Habsburgilor, precum și legitimitatea actului de stăpânire. Îmbrăcat în mătăsuri albe (pure) cu cusături din fire de aur, având eșarfa roșie-albă-roșie (culorile Casei de Austria) peste umărul drept, silueta este înfășurată în faldurile extrem de ample ale mantiei de hermelină. Mici detalii completează linia tradiției familiare: ordinele Lânii de aur, cel al Sfântului Ștefan etc. Latura de legitimitate se ilustrează cu sceptrul și coroana (sau coroanele statelor din imperiu), puterea cu sabia și globul (mărul). Cel din urmă nu este omniprezent. La fel, și apariția bogat decoratului tron, constituind aluzie foarte directă, este circumstanțială. Deseori îi ține locul un fotoliu tapițat cu catifea (în general purpurie), în spatele acestuia draperii ample, cu falduri moi și ciucuri aurii oferă capătul de perspectivă. La examinarea *Portretului "bunului" Franz al II-lea*³,

* Muzeul de Artă Timișoara, Timișoara, Piața Unirii Nr. 1; e-mail: ili_kem@yahoo.com

¹ Din secolele XVII-XVIII, aproape obligatoriu, portretul împăraților-regi de la Viena înfățișa modelul în ținută de gală, având însemnele puterii alături sau în fundal. Punerea în pagină a unor astfel de portrete necesita utilizarea unei foarte variate scenografii, iscusit construite cu ajutorul diferitor piese prețioase sau unicate, conținând simboluri universal acceptate. Acestea, deosebit de plastice, au avut rolul să transmită mesaje ușor "lizibile" către supuși.

² Spiritul novator în redarea portretelor imperiale se poate observa deja în tendințele împăratului Iosif al II-lea, care, în cazul mai multor portrete oficiale, prefera să fie redat "doar ca cetățean iluminist", în uniformă militară, bust. Aceste portrete, ulterior au fost reproduse/ copiate (mai mult sau mai puțin fidel) după un original, pentru care suveranul a servit ca model. Ele nu au fost impuse ci doar preferate în provinciile estice.

³ Ne referim la cunoscutul portret creat de Friedrich von Amerling (1803-1887), înfățișând împăratul Austriei (*Franz II. împărat al Austriei în veșminte de încoronare*, 1832), înconjurat de însemnele puterii pe care o deține.

în veșmânt de încoronare (Fig. 1) și al imaginii foarte tânărului *Împărat Franz Joseph I.*, în haine de mare gală, cu toate însemnele imperiale (Fig. 2), putem descoperi evidentele asemănări ale punerii în pagină⁴. Vestimentația – deși a fost confecționată separat pentru fiecare personaj ilustru – este de aceeași factură, se repetă folosirea acelorași elemente. Exploatarea laturii psihologice a personajului, în cazul împăratului Franz II., îi conferă o valoare artistică ridicată tabloului acestuia față de cel al imaginii nepotului-urmas, redat prin bogăția detaliilor vestimentare – dar cu o evidentă superficialitate în privința abordării psihologiei tânărului model.

La reprezentarea împăratului Franz Joseph I., în spatele personajului, plasat fals în penumbră, lucrat *en grisaille*, se reliefează bustul unui alt suveran, cel al împăratului predecesor, Ferdinand I. Portretul acestuia, introdus în forma unei sculpturi antice, nu reprezintă un simplu obiect decorativ din *arrière-plan*: constituie un amănunt semnificativ, important pentru privitori. Prezența lui – mai mult spirituală decât reală, doar o invocare – subliniază legătura lui directă cu urmașul la tron, o continuare a liniei domnitorilor proveniți din familia Habsburgilor. Litograful vienez, Vinzenz Katzler (1823–1882)⁵, a utilizat în portretul de față același procedeu, de *memento*, pe care l-a aplicat mai demult și pictorul de origine austriacă, Carl Wieland (activ la Viena și la Pesta în prima jumătate a sec. XIX), când, pentru o comandă oficială bănățeană din 1837, a executat *Portre-*

*tul împăratului Ferdinand I.*⁶ (Fig. 3). Wieland a plasat bustul defunctului împărat Franz II. – figurat în profil și încoronat cu lauri – în fundalul din stânga siluetei aflată în picioare⁷.

Cliseul de domnitor atotputernic, așezat în interiorul presupusei săli de tron, printre coloane antichizante, în veșminte de încoronare sau de mare gală, a influențat puternic modul de elaborare a portretelor oficiale ale demnitarilor de stat precum și portretistica oficială a șefilor de stat din zonele învecinate Austriei.

Astfel, *Portretul cneazului sârb, Mihajlo Obrenović*, redat în litografie de Anastas Jovanović⁸ (pictor, fotograf, prieten apropiat al cneazului), concurează cu imaginea suveranului “din vecinătate” prin bogăția de elemente care compun tabloul. Scenografia adoptată își îndeplinește rolul: comunică spre supuși treapta socială a tânărului, sugerând un interior somptuos, bogat, cu nimic mai prejos decât cel al împăratului de la Viena, dar îi subliniază și apartenența de neamul sârbesc (a cărui căpetenie este) prin îmbrăcămintea inspirată din portul popular, tipic zonei, realizată cu un inegalabil lux oriental. Sabia ornată cu pietre prețioase, pe care se sprijină, trimite foarte direct la rolul de conducător militar mână forte (Fig. 4).

⁶ Carl Wieland: *Împăratul Ferdinand I. al Austriei/ Regele Ferdinand V. al Ungariei* (consilierii timișoreni probabil în această din urmă formulă au cerut executarea lucrării), ulei/ pânză, fără șasiu, 225x130 cm., semnat în dreapta cu ocră: “C: Wieland p. 1837”, nr. inv. PMT 694, Muzeul de Artă Timișoara, proveniență „incertă”. Lucrarea înregistrată greșit ca provenită dintr-un atelier al unui artist “anonim” și purtând și în prezent denumirea de *Portret de bărbat*, nu are șasiu, a fost mult timp rulată, ceea ce a dus la desprinderea straturilor de culoare în multe zone. Documentele de arhivă, monografiile vechi ale orașului, personajul ales ca model, precum și dimensiunile pânzei ne indică comanditarul: Consiliul Primăriei Orașului Timișoara. Acesta – urmând o tradiție cu rădăcini de secol XVIII, cultivată de conducerea comitatului Timiș – pe la mijlocul secolului XIX a început constituirea unei galerii proprii de personalități în sala de ședințe a Consiliului Orășenesc. Comenzile lansate de cele două Consilii teritoriale deseori au dus la realizarea unor lucrări duble, imagini ale aceluiași personaj, activ și în cadrul conducerii orașului și în consiliul ținutului. Asemănările evidente ale pieselor expuse izvorau și din faptul că ambele instituții administrative (și nu doar ele) apelau la serviciile acelorași artiști, de cele mai multe ori locali, care la finele secolului XIX s-au specializat în producerea (aproape în serie a) portretelor oficiale, de aparat, de mari dimensiuni, concurând fotografiile din regiune.

⁷ Figura ilustrațiilor antecesorii apărea des în imaginile oficiale, reprezentative ale epocii. Portretul de mari dimensiuni al împăratului Napoleon al III-lea, așternut pe pânză (și corectat de mai multe ori în perioada 1853-1861) de renumitul pictor francez, Jean-Hippolyte Flandrin, deasemena evoca în fața contemporanilor săi personalitatea marelui Napoleon I., prin bustul acestuia situat în imediata apropiere a personajului central.

⁸ *Galerija...* 2001, 477.

⁴ Această imagine foarte cunoscută a fost popularizată prin redarea grafică a somptuosului portret de curte.

⁵ Litografia lui Vincenz Katzler (din 1850/1851) a fost preluată și multiplicată în zonele estice de confrății lui de breaslă localnici. Aceste lucrări au servit atât la popularizarea fizionomiei capetelor încoronate în mijlocul supușilor, cât și ca model de prezentare pentru artiștii din zonă a altor personalități marcante ale epocii. Astfel, litograful și pictorul Anastas Jovanović (1817-1899) a lansat portretul lui V. Katzler, completându-l cu o inscripție bilingvă (sârbă și germană) și – inspirându-se din modelele vieneze – el a realizat într-o manieră similară și câteva portrete ale căpeteniilor de stat sârbe.

Aceste reprezentări, regizate cu mare grijă, au fost ani de zile reproduse în nenumărate exemplare pentru a populariza trăsăturile caracteristice ale stăpânului soartei unui imperiu sau a unei țări. Au avut accepțiunea celui figurat, dar și a diferitelor cabinete care supervizau imaginea publică a celui mai important om din stat. Pentru a ajunge la nivelul de cunoaștere a supușilor încă din perioada barocului portretele potentatilor „erau multiplicare prin stampe de către gravori în cupru având o pregătire temeinică”⁹. Secolul al XIX-lea oferea o tehnică de multiplicare mai ușoară și mai ieftină: litografia. Schimbările, în privința tipului de reprezentare agreată, au intervenit lent. Mult mai evident s-au manifestat reacțiile legate de detaliile “grăitoare”, de simbolurile care comunicau spre privitor statutul modelului. Aceste amănunte semnificative, care au însoțit portretele capetelor încoronate (sau ale personajelor cu rol politic deosebit) cu timpul au dobândit o prezență obligatorie, au devenit un “chenar” împietrit, au împins pe un plan secundar însuși individul pe care trebuiau să-l însoțească, figura căruia trebuiau doar să o completeze. Au dobândit un rol principal, ele personificau-simbolizau puterea politică centrală, trăsăturile umane au devenit din ce în ce mai schematice; portretele se rezumau deseori la marcarea unor aspecte caracteristice, tipice ale unui individ și numai oglindeau fizionomia întreagă cu la toate detaliile care compuneau imaginea reală, inconfundabil individuală. Mesajele politice transmise au fost foarte atent examinate și receptate de contemporani.

Astfel se explică graba cu care, la începutul anilor 1860, au fost înlocuite portretele, de tipul celui mai sus descris, ale împăratului Franz Joseph I. din oficiile statului, de pe teritoriul Ungariei (și al Banatului). Întrucât “*aceste litografii, produse cu miile pe vremea respectivă [ante 1860 n. n.], din cauza inscripționării lor, la noi au contravenit cu dreptul public, cu atât mai mult cu cât aceste tablouri care îl reprezintă pe Excelența Sa ca împărat al Austriei, în veșminte de împărat, la noi, după 1860 au fost înlăturate, astfel că acum, la noi, aceste imagini sunt destul de rare*”¹⁰.

⁹ Friedländer 1983, 260.

¹⁰ Registrul de inventar general al Muzeului Banatului (mss.), poziția 2977, din anul 1906. Custodele István Berkeszi achiziționase din birourile Oficiului Direcției Finanelor 3 litografii mari (deja în acea vreme le considera documente muzeale demne de păstrat), ținute la loc de cinst în cursul deceniilor anterioare, care însă au devenit nepotrivite cu legea în vigoare. Două dintre lucrări îl înfățișau pe Franz Joseph I. în uniformă de general austriac și purtau inscripția “*Franz Joseph Kaiser v. Österreich*”, alt impediment pentru care nu mai puteau fi utilizate într-o expunere publică – pe teritoriul “statului de drept”, regatul Ungariei, unde personajul a fost acceptat doar ca rege, pozând în uniformă de general al armatei maghiare.

Accentuarea zonei geografice “la noi”, indică Ungaria și implicit Zonele Sudice (azi Banatul), unde, după 1861 au încetat represaliile împotriva căpeteniilor participante la revoluția din 1848. În aceste ținuturi regimul s-a liberalizat, a demarat reorganizarea administrației teritoriale pe vechile baze comitatense. În această formulă nu mai cadra imaginea unui “împărat străin” cu evocarea organizării teritoriale istorice străvechi, unde provinciile se supuneau “regelui nostru”. Nu portretul în sine trebuia îndepărtat din fața supușilor, ci forma de prezentare, detaliile sale trebuiau rearanjate. Așa se explică de ce, cu o frecvență mult mai mare, a reapărut portretul lui Franz Joseph I. după iunie 1867, în urma încoronării sale ca rege al Ungariei. Legitimată prin actul de încoronare, figurat ca rege uns, în arta timpului vor înceta toate criticile la adresa modului de popularizare a figurii sale de suveran.

Istoriograful și custodele de muzeu, István Berkeszi, trecând în revistă produsele de artă timișoreană¹¹, în anul 1909 enumera portretele oficiale ale sălilor de Consilii din incinta Primăriei și din Casa Comitatului. Despre tabloul realizat în 1859 (ori 1853, chiar el făcea confuzia de date!) “*care îl înfățișează pe Ferenc József I. în uniformă maghiară de general de husari, siluetă întreagă, în mărime naturală*” afirma că: “*este una dintre cele mai frumoase piese [ale colecției Consiliului orașului] ... este opera unui artist străin; Horschelt F.*”¹². Cu trecerea anilor tipul de imagine a chipeșului june conducător blond, zvelt, îmbrăcat în hainele de general al unei arme maghiare (de preferință de cavalerie) a devenit modelul portretului oficial agreat pe tot teritoriul dinspre răsărit al statului dualist (Fig. 5).

Modelul preferat a fost apoi preluat și imitat de magnații apropiați de Curte în toată zona politică. Valoarea portretelor create după “tipul și asemănarea” primului om din stat a depins însă de mai mulți factori. Atât persoana aleasă ca model cât și artistul realizator au concurat la rezultatul final al opereii. Modelul putea influența creația prin fizicul său – silueta, faciesul – și prin influența economică „ascunsă” în lucrare: mediul în care se dorea a fi reprezentat, dimensiunea lucrării, suma oferită pentru

¹¹ Berkeszi 1910, 14.

¹² Friedrich Horschelt (1824-1881), *Franz Joseph I. tânăr, ulei/pânză, fără șasiu, 208x118cm, semnat cu brun în dreapta jos, greu lizibil; “Fr. Horschelt/ 1859 (?)”*, nr. inv. PMT 689, Muzeul de Artă Timișoara, în prezent în stare precară de conservare, cu urme de rulare, preluat în inventar cu proveniență „incertă”. Piesa s-a transferat sigur din fosta colecție a sălii de Consiliu al Primăriei Orașului liber regesc Timișoara, transmis muzeului local în vara anului 1920, nementionat însă în lotul de lucrări predate cu proces verbal.

comandă sau alegerea artistului executant. Pe de altă parte, personalitatea artistului invitat contribuia major la calitatea imaginii finale.

Poate fi amintit ca exemplu, impresionantul *Portret al lui Sava Tekelija*, comandat lui Mór Than în anul 1861¹³. Analizând mai atent punerea în pagină și elementele utilizate pentru crearea planului secundar – cel din interior și cel din zona îndepărtată – reîntâlnim toată recuzita la care apelau pictorii în procesul de conturare a personajelor ilustre timp de câteva secole. Artistul a știut să exploateze rolul diferitelor materiale componente ale acestui *milieu* descriptiv, în care a plasat silueta, a reușit să redea fidel trăsăturile personajului distinct, a dozat excelent zonele de aproape și de departe, a utilizat elemente de decor adecvate¹⁴ pentru a obține prestața caracteristică a personajului, oferind privitorilor un strălucit portret academic¹⁵ – foarte înrudit cu astfel de creații ale confrăților săi din deceniile anterioare (Fig. 6). Este unul dintre cele mai elegante și impunătoare imagini ale mult portretizatului om de cultură al secolului XIX.

De la mijlocul secolului reușim să aducem drept document – premegător – *Portretul arhiducelui Joseph*, realizat de pictorul-

fotograf peregrin Anton Fiala în anul 1846¹⁶ (Fig. 7). Acesta fusese comandat pentru galeria oficială a sălii de Consiliu al Orașului liber regesc Timișoara¹⁷. Trebuia să respecte toate restricțiile impuse de comanditarii unei asemenea colecții publice de tradiție: să redea fidel trăsăturile individuale ale modelului, să reflecte sobrietate, să fie impunătoare, să sublinieze poziția și rangul social al reprezentatului, să sublinieze loialitatea comunității față de reprezentat. Și nu în ultimul rând: să fie decorativ. Rămâne suspiciunea că pentru realizarea comenzii de față Anton Fiala, pe lângă pictură, a apelat cu succes și la posibilitățile oferite de tehnica fotografierii¹⁸.

Toate aceste condiții, completate cu mici detalii personalizate, se transmiteau și comenzilor de portrete ale funcționarilor înalți, ale oamenilor care frecventau Curtea sau Parlamentul, ale politicienilor înstăriți sau ale burghezilor din fruntea orașelor. Chipurile pictate se aranjau, se modelau după aceste tipare lansate de arta oficială centrală. În cazul oamenilor de seamă, familiarizați cu viața capitalei, se opta pentru o variantă mai modestă a punerii în pagină: un jilt sau un fotoliu amplu înlocuia tronul, o căciulă, o caschetă militară cu fireturi se plasa acolo unde altădată figura coroana, cărțile sau culegerile de legi în locul documentelor cu lozinca evidentă a împăratului, o haină tivită cu blană ținea locul pelerinei cu hermelină, iar bijuteriile, colanele, nasturii mari de argint ai brandenburgurilor înlocuiau decorațiile imperiale unicate. Nu ne aflăm în fața unui nou tip de reprezentare, modelul a fost folosit încă din epoca barocă: asistăm la o oarecare simplificare a portretului suveranului, aplicarea "schemei mai mici" pentru cei din anturajul domnitorului, pentru cei care au moștenit un rang inferior acestuia. În teritoriile care au pășit de Ungaria, după anul 1867, portretul personajelor cu rol important în viața politică a căpătat o nouă strălucire. Asistăm la nașterea elegantelor portrete bărbătești, ca urmare a introducerii hainelor de gală istoriciste, a reluării tipului de îmbrăcăminte maghiară de curte din evul mediu,

¹³ În colecția Galerija Matica srpska, reproduș în monografia *Galerija... 2001*, 034.

¹⁴ Detaliile folosite au rolul de a trimite la personalitatea modelului, foarte cunoscut în regiunea noastră și a Aradului, la starea lui socială și la originea sa (îmbrăcăminte, însemne heraldice), la formația sa de intelectual (cărțile și documentele de pe masă), la actele sale de binefacere și fundații (planul îndepărtat: construcțiile din peisajul urban). Prezentarea acestora însemna studierea amănunțită a mediului și a vieții modelului, observarea și pătrunderea psihicului acestuia de către pictor. Totodată, într-o formă mai modernă, utilizează staffage-ul și recuzitele întâlnite de-a lungul veacurilor la portretele personalităților marcante.

¹⁵ Mór Than (1828-1899) a fost căutat deseori pentru portretizarea unor personalități de marcă din a doua parte a secolului XIX. A corespondat cu colecționarul Zsigmond Ormós pe care l-a vizitat în Timișoara (vezi: *Scrisoarea expediată din Florența la 28 nov. 1885* – D. T. A. N. R., F. Ormós 131, d. 747, f. 4). A realizat și un portret „istoric” de comite pentru colecția oficială a orașului Lugoj, pictură păstrată astăzi în Muzeul Județean Lugoj (identitatea persoanei reprezentate încă nu am reușit să elucidăm). El este autorul impunătoarei imagini oficiale a primarului și apoi prefectului de Arad, Atzél Péter, vezi Lanevski 2003, 10, 33, 38. Tablourile lui Ferenc Deák și Zsigmond Ormós, cândva expuse în Casa Comitatului Timiș, semnate de acest artist au dispărut după 1919. Borovszky f. a., 243; Berkeszi 1910, 14. (În ambele surse numele pictorului, Mór, este confundat cu cel al fratelui său, chimistul Károly Thán, 1834-1908).

¹⁶ Anton Fiala, *Portretul palatinului/arhiducelui Joseph, ulei/ pânză, fără șasiu, rulată, 223x134 cm, semnat prin incizie în dreapta mijloc cu alb: "Ant. Fiala pinx. 1846"*, nr. inv. PMT 678, colecția Muzeului de Artă Timișoara. Pictura provine din fosta colecție a Consiliului Orașului (transferată muzeului în anul 1921; nr. inv. 5228/ 21), probabil a fost comandată direct autorului pictor-fotograf, aflat temporar în oraș. Asemănarea punerii în pagină cu portretul semnat de C. Wieland este evidentă.

¹⁷ Barát 1902, 104.

¹⁸ Klein 2005, 34-35.

(numit díszmagyar), devenită obligatorie la marile evenimente din viața statului¹⁹. Maeștrii penelului au reușit să exploateze avantajele picturale oferite de culorile deosebit de vii și ornamentele foarte bogate ale acestui "port oficial", constând din pantaloni mulați pe picior (combinați obligatoriu cu cizme), dolman pe corp cu firețuri și nasturi cu pietre, mantie tivită cu blană, lăsată pe umeri și prinsă cu un colan din argint sau aur și pietre. Ținuta se completa cu sabia în teacă, fixată de mijloc prin curele legate de brâul metalic (împletit din fire de aur sau argint), ornamentat cu pietre colorate, și cu o căciulă prevăzută cu pene, prinse în egreta lucrată de orfevrari. Portul inspirat din hainele maghiare²⁰, întâlnite în mod obișnuit în decursul secolelor în garderoba clasei dominante, a început să câștige adepți prin perioada reformelor (anii '30 ai secolului XIX) ca o dovadă evidentă de apartenență la marea nobile maghiară, ca o sfidare la moda și morala impusă de Viena. La început respinsă de puterea centrală, ea a fost relansată după câteva decenii, ca o dovadă de înțelegere și acceptare a tradițiilor și sentimentelor legate de istoria națiunii maghiare, chiar de perechea imperială, cu ocazia încoronării sale ca suverani ai Ungariei. Se pare că ideea i-a aparținut frumoasei împărătese Elisabeta și se voia un fel de act de împăcare adresată clasei conducătoare maghiare participantă la revoluția din 1848.

Introducerea în colecțiile publice de pictură a imaginii funcționarului în ținută de gală maghiară, începând din deceniul șapte al

secolului al XIX-lea, a fost considerată de clasa dominantă a acestei etnii un pas spre recăștigarea „libertăților ei istorice pierdute”.

Galeriile de portrete ale personalităților locale/ținutale au fost concepute ca o istorie ilustrată a zonei geografice: o evidențiere a faptelor demne de reținut și de urmat, petrecute de-a lungul secolelor, o înșiruire a meritelor personalităților locale marcante; totodată ele simbolizau și documentele de atestare a libertății orașelor.

În întregul regat consiliile orașelor, instituțiile de stat, fundațiile s-au întrecut în formularea comenzilor adresate celor mai cunoscuți artiști, cu precădere pictori, pentru obținerea unor portrete oficiale²¹. *Primus inter pares* a fost așezată la loc de cinste cel puțin o lucrare închinată regelui, după care – în ordinea meritelor demonstrate în viața urbei, sau în cadrul parlamentului (unde în calitate de deputați unii au reprezentat orașele) – se înșiruiau chipurile aleșilor locali.

La Direcția Județeană Timiș a Arhivelor Naționale se află câteva scrisori datând din anul 1868, semnate de renumitul artist Mihály Kovács²² (1818-1892), pictor căruia conducerea comitatului a comandat tablourile perechii regale. Dacă în privința Elisabetei nu au existat comentarii la realizarea portretului “în mărime naturală” /”silueta reginei noastre o schițez după fotografie, cu diadema pe cap, coroana Ungariei poate fi zărită pe o masă, așezată pe o pernă purpurie”²³/, cu atât mai greu s-a ales varianta reprezentării masculine. /”Din cauza coroanei fruntea lui ar pierde din asemănare, cred însă că ea [coroana] nu poate fi omisă, dacă îl pictez în ținuta de gală a încoronării având în mână celelalte însemne regale”²⁴. Cele 4 litografii propuse ca variantă de model,

¹⁹ Acestui tip de port bărbătesc îi corespundea o variantă deosebit de pitorească și atractivă pentru femei. Doamnele însă au avut mai puține ocazii decât membri masculini ai familiilor să apară ca modele ale unor imagini oficiale, publice, astfel că, nici obligativitatea de fi redată într-un anume fel nu a funcționat pentru ele atât de strict. Totuși, înscrierea în tiparul epocii a rămas valabilă și pentru elegantele portrete ale sexului frumos.

²⁰ A apărut ca o formă de protest, de rezistență manifestată de clasa dominantă maghiară față de tendințele de germanizare, de supunere culturală venită din partea Vienei. Impresionant, decorativ, dar costisitor, cu timpul a devenit un fel de uniformă de gală a celei mai bogate clase sociale. De ex. nici membrii aleși ai delegației comitatului Timiș, desemnați să ia parte la serbările *Mileneumului* maghiar din capitala Ungariei în 1896, nu toți își permiteau comandarea unor astfel de ținute. Astfel, au fost împrumutate hainele și bijuteriile aferente între membrii consiliului. (În primăvara anului 1891 subprefectul Achill Deschan îl ruga umil pe prietenul său, Zsigmond Ormós, să-i cedeze pentru 4 zile elegantul său costum, deoarece el nu dispune de așa ceva și este invitat urgent în capitală: la o audiență regală. Costumul cerut ne este familiar din portretul comitelui Zsigmond Ormós, executat de renumitul pictor György Vastagh în anul 1885.)

²¹ Fenomen identic derulat în comitatele vecine Cenad, Torontal și Arad. Documentat de Halmágyi 2001, Lanevschi, 2003.

²² D.T.A.N.R., F. Ormós 131, d. 438. Pe baza celor 8 scrisori formulate de artist putem urmări în detaliu condițiile punerii în pagină a modelelor, a structurării simbolurilor complementare. Aflăm că în timpul tratativelor au fost folosite mai multe fotografii, schițe în ulei și mici desene în peniță pe hârtie subțire (15,9x9,8; 14,5x8,6; 14,3x8,9 cm.). Acestea din urmă sunt atașate *Scrisorii* din noiembrie 1868 (vezi fila 8, 9, 10), expediate comanditarului.

²³ ...” királynéknak a fénykép szerint vázolom mintáját, diadémával fején, a magyar korona egy asztalon bíbor vánkoston látható...”, D.T.A.N.R., F. Ormós 131, d. 438, fila 1.

²⁴ “A korona által homloka veszt a hasonlatosságból, de úgy hiszem, hogy a korona elkerülhetetlen ha a koronázási díszruhában festem a többi királyi jelvényekkel a kezében”. D.T.A.N.R., F. Ormós 131, d. 438, fila 1.

expediate priceputului istoric de artă, pe atunci subprefectului Zsigmond Ormós, nu au fost pe placul comanditarului. La sfârșitul lunii noiembrie pictorul a expediat alte trei desene în peniță pentru a fi aleasă o variantă convenabilă (Fig. 8 a, b, c)²⁵. Totodată, artistul a expus textual și avantajele și dezavantajele reprezentării personajului pentru fiecare dintre cele trei schițe propuse. Din scrisorile păstrate putem obține o serie de date prețioase legate de condițiile portretizării unor personaje aflate în fruntea statului²⁶, dar ele ne oferă și detalii anecdotice, mici evenimente derulate în timpul făuririi operelor, atitudini ale modelelor, atent urmărite de artist. Ele ne introduc în atmosfera atelierelor în care au prins contur aceste lucrări. Regretabil este că nu s-au păstrat și ultimele scrisori ale lui Mihály Kovács care ar documenta varianta definitivă pentru care s-a optat. Există și posibilitatea ca toate schițele de început să fi fost abandonate și imaginile finale să fie diferite de cele propuse la primele întrevederi.

Operele terminate și livrate la mijlocul anului 1869²⁷ au fost caracterizate de vizitatorii Casei Comitatului (Palatul Baroc al Timișoarei) drept cele mai reușite portrete de acest fel; succesul lor a adus artistului noi comenzi din partea membrilor Consiliului comitatului. Calitatea bună a lucrărilor s-a evidențiat și prin faptul că, la terminarea lor, contele Gyula Andrassy și soția sa, vizitând artistul în atelierul său din capitală, au fost încântați de portretul reginei, au comandat un exemplar și pentru palatul lor (o copie „la care fața trebuia să aibă fidelitatea unei daguerrotypii”), ceea ce a întârziat terminarea pieselor destinate Timișorii. De altfel, regina însăși a fost măgulită de calitatea portretului – pare-se executată după o astfel de daguerrotypie

– și a acceptat câteva ședințe pentru ca pictorul să poată corecta “după original” micile detalii care o nemulțumeau. Corespondența dintre Ormós și Kovács ne dezvăluie și informația că subprefectul însuși și-a comandat un portret, a fost așteptat în atelier de artist pentru ședințe în primăvara anului 1869, lucrarea a fost terminată apoi la Timișoara după transportarea în provincie a comenzii oficiale²⁸.

Cu ocazia vizitei regale din primăvara anului 1872 însuși regele a putut contempla lucrările reușite, plasate în sala mare de ședințe a palatului, unde s-a servit masa festivă pentru invitații de seamă²⁹.

Însă, portretele pereche atât de admirate pe vremuri, astăzi nu ne sunt cunoscute. Nu cunoaștem varianta finală a imaginii masculine, asupra căreia au convenit părțile; iar scrisorile nu au păstrat nici minuscula schiță a portretul feminin pandant. După luna mai 1869, când au ajuns să fie expuse la Timișoara, ele nu au fost fotografiate, iar în perioada primului război mondial întreaga colecție de pictură a dispărut din palat fără urmă.

Tablouri ale perechii regale însă s-au mai păstrat în colecția muzeului. Două pânze de mari dimensiuni, ne transmit trăsăturile tinere ale regelui **Ferenc József I.** (Fig. 9), în veșminte militare, și ale delicatei sale soții elegante, **Erzsébet** (Fig. 10), într-o ținută de zi, ambele fără *staffage*-ul bogat, obligatoriu. Fundalul brun-verzui neutru, dar cu profunzime, scoate în evidență siluetele zvelte, ovalul plăcut al fețelor, privirile senine ale modelelor. Lucrările pandant nu poartă semnătura pictorului dar ușor le putem clasa în rândul portretelor oficiale de bună factură, care au luat naștere – probabil la cumpăna dintre deceniile 6 și 7 ale secolului XIX – în atelierul unui maestru însemnat, stăpân al penelului și al coloritului³⁰. Lipsa unor analogii

²⁵ Nepublicate.

²⁶ Obținem informația că nu toți artiștii renumiți ai vremii au reușit să realizeze portrete fidele și acceptate ale capetelor încoronate. Deseori în lupta pentru obținerea unor comenzi importante se foloseau de intervenții și intrigi pentru înlăturarea colegilor de breaslă; autori valoroși cu concepție modernă puteau pierde oportunitatea de a lucra pentru casa regală din cauza altui pictor – mai conservator – agreat tocmai pentru acest fapt (ex. Bertalan Székely a fost înlăturat de Heinrich). Din scrisorile lui Mór Than către Ormós: „... *cert este că Heinrich* [Heinrich Ede, 1819-1885, rivalul lui M. Than, favorizat pe nedrept în 1865, n. n.]... *în această perioadă picta portretul Majestății Sale, lucrare care fusese comandată lui Bertalan Székely, dar cum a ajuns el [Heinrich] la acest portret? nu se cunoaște...*”, „...*annyi áll, hogy Heinrich ... ekkoriban festé Ő felsége arcképét, mely már Székely Bertalannál volt megrendelve, 's mi módon jutott hozzá? nem tudni...*” / D.T.A.N. R., F. Ormós, d. 747, f. 2 verso.

²⁷ Szegedy-Maszák 1910, nr. 6, 28.

²⁸ Nu deținem alte detalii legate de această lucrare.

²⁹ *Őfelsége körutazása (Călătoria în circuit a Excelenței Sale)* în: *Temesi Lapok*, 4 mai. 1872, 1-2. Cu ocazia manevrelor militare desfășurate în zona Aradului în primăvara lui 1872 regele Ferenc József I. a făcut o vizită și la Timișoara. În această perioadă a fost cazat în Casa Comitatului.

³⁰ Cele două picturi (PMT 1495, PMT 676), pandant, realizate în ulei pe pânză, având dimensiuni impunătoare (190x110 cm. fiecare), lipsite de rame, nesemnate, nedatate, încă își păstrează secretele. Nu cunoaștem nici proveniența lor, nici locul unde au poposit până către începutul anilor '20 ai secolului XX. Lipsa informațiilor nu ne permite să afirmăm că ar fi făcut parte din colecția Consiliului Comitatului, deși mici indicii par să susțină această părere. În urma unor operații de restaurare (modeste) și a reînfrământării lor corecte ar putea deveni piese atractive în expoziția Muzeului de Artă.

și a documentelor referitoare la soarta colecției din Casa Comitatului (după 1919) ne împiedică să cercetăm originea lor în atelierele lui Mihály Kovács³¹.

De la finele secolului XIX, până către anul 1916, asistăm la un regres în ceea ce privește evoluția imaginii capetelor încoronate ale statului și figurarea factorilor politici (nu numai) locali. Numărul de portrete comandate a crescut deosebit de mult, calitatea însă rareori a urmat acest „apetit” mărit, manifestat de politicieni și funcționari față de imaginea publică expozabilă. Regele a adoptat definitiv uniforma militară, cea a generalilor de armată, de preferință cea de cavalerie sau de artilerie, rar îmbrăcând straiile civile de salon (renumita „ferencjóska”, redingota, care a intrat în limbajul popular prin termenul familiar-anecdotice al numelui său). Portretele sale au devenit din ce în ce mai schematice, seci: un bărbat mustăcios, bărbos, blond, apoi cărunt (cu o calvitie treptat mai evidentă), stând în picioare militărește, pe umăr cu o mantie scurtă, îmblănită, purtând mănuși albe, cu cascheta lăsată pe o masă alăturată. S-a preferat „mărima naturală”, siluetă întregă sau văzută până la genunchi. Deseori se nimereau alături câte trei-patru portrete regale în sălile clădirilor oficiale ale orașelor din provincie. Prin operele unor autori de mână a doua se simboliza devotamentul supușilor față de conducătorul țării. Personajul întruchipat a fost înzestrat cu toate accesoriile identice portretelor oficiale de calitate, după care a fost copiat – deseori însă trăsăturile bărbatului nu corespundeau întru totul cu ilustrul model. Dintr-un respect greșit interpretat piesele ce dovedeau calități artistice se aflau laolaltă cu replici corecte, însă fără viață, modelate după portrete de certă valoare. Lucrări istorice remarcabile se învecinau cu copiiile slabe ale unor lucrări celebre.

Un astfel de caz putea fi întâlnit în vara anului 1910, când la împlinirea venerabilei vârste de 80 de ani ai celui aflat pe tron, fotografii timișoreane de renume, totodată și calificat pictor academic, József Kossak (1855-1922), i-a închinat acestuia un portret de mărime naturală (236x131 cm.), în ulei pe pânză³². Lucrarea (Fig. 11) fără mari calități artistice, o pictură suprapusă unei fotografii de mari dimensiuni, măgulește modelul reluând imaginea

acestuia din anul 1891³³. Expusă un timp în vitrinele atelierului său, a fost donată apoi Consiliului orășenesc. În sala oficială a acestuia se mai găseau încă trei portrete „de mărime naturală” ale regelui. Respectul față de fotografii de renume, și față de ilustrul model, i-a determinat pe senatori să rețină lucrarea printre cele din galerie. Ziarele au elogiat priceperea, iscusința realizatorului și au admirat gestul făcut. Picturi imense, golite de conținut, doar cu scopul vădit de a fi „decorațiuni” oficiale, dovezi de loialitate, au fost produse în serii mari, scăzând calitatea, obținând simplul simbol al șefului sau al puterii centrale de stat. Astfel, în timpul vizitei la Timișoara, în 1891, în piața din fața teatrului (purtând înscris pe fațadă numele regelui), serenissimul vizitator se afla față în față cu trei portrete de-ale sale, de cca 3-4 m înălțime, așezate în loggia clădirii. Vis-à-vis de teatru, pe arcul de triumf, ridicat în cinstea sa, în două medalioane fusese redat același personaj, bust, între ghirlande de flori.

Fenomenul a luat amploare după toamna anului 1897, când – în urma aniversărilor milenare – un document semnat de rege a permis ridicarea unor statui închinete memoriei personajelor istorice naționale. La primirea acestei vești conducerile comitatelor din întregul regat s-au grăbit să dovedească satisfacția și (mai cu seamă) loialitatea politică. Pornind de la acest moment³⁴ cele mai numeroase statui („istorice”), încă în timpul vieții sale, i-au fost ridicate și închinete lui Franz Joseph I. Evoluția tipului de statuie-portret, figură întregă, în picioare a urmat o cale foarte asemănătoare cu cea a imaginilor așternute pe pânză. Poate fi urmărită reproducerea în serie a modelului: silueta unui bărbat matur, în haine de general, în contrapost, cu capul ridicat și privirea în zare, deasupra mulțimii supuse³⁵ (Fig. 12). Silueta lui de mari dimensiuni, turnată în oțel de tun sub

³¹ O pictură identică (figură până la genunchi) a regelui, de mari dimensiuni, a fost executată de portretistul János Wälder (1854-1902), cu ocazia vizitei întreprinse de rege la Timișoara, în anul 1891, pentru Curtea de Apel din Timișoara. Posibil ca tot atunci să fi făcut J. Kossak fotografia folosită mai târziu la portretul pictat de el.

³² În 17 ianuarie 1906 D. K. consemna cu mândrie patriotică faptul că „prima statuie regală a țării” (se referă la o statuie sculptată) va fi ridicată la Caransebeș.

³³ Modelată și realizată la turnătorii din Viena, o astfel de statuie a fost dezvelită în octombrie 1902 în fața Școlii Militare de Cadeți din Timișoara. Imensa lucrare înfățișând regele în haine militare este o variantă tridimensională a cunoscutelor portrete pictate. A dispărut fără urmă (s-a retopit?) ante 1918. Imaginea de odinioară este păstrată de un clișeu de sticlă în colecția Muzeului Banatului.

³¹ Vezi Anexa.

³² D. K., 14 aug. 1910, 3. Suportul de pânză scoasă de pe șasiu și deteriorată se află azi în depozitele Muzeului de Artă Timișoara (nr. inv. PMT 688).

atenta îngrijire a sculptorului Edmund Hofmann von Aspernburg (1847-1937)³⁶ era socotită una dintre portretele reușite de acest fel. Simbolurile foarte simple – tunuri, lei culcați, cununi de lauri etc. – cu timpul au fost total înlăturate. Personalitatea și talentul câtorva artiști excelenți, totuși, a putut da naștere, și în cazul unor astfel de comenzi sterile la lucrări care depășeau creațiile mediocre. Modelul siluetei militărești, în contrapost, cu capul ridicat, a fost preluat pentru statuile mai multor ofițeri merituosi ai regimentelor din garnizoanele orașelor provinciale. Economia de material (bronz) impunea utilizarea unor aliaje noi, neexperimentate încă. Coroziunile provocate de mediu în scurt timp provocau răni grave monumentelor expuse în foruri publice: erodându-se detaliile, la început personajul își pierde identitatea, sculpturile semănau între ele, mai apoi, neîntreținute, dispăreau fizic determinând îndepărtarea lor și din memoria localității care le-a ridicat cândva.

Dacă în privința conturării imaginii primului om în stat asistăm la un declin aproape total, nu același fenomen întâlnim în realizarea efigiilor aleșilor locali. Se constată o comandă continuă încă de la finele anilor '70 ai secolului XIX, pentru galeria Consiliului Orășenesc, dar și pentru cea a Palatului comitatens. Deși se adoptă reprezentarea bust, apariția în hainele oficiale de gală – recunoaștem aceeași mantie și aceeași garnitură de bijuterii, trecute de la un personaj la altul în timpul ședințelor cu artistul – este evident că s-a apelat la pictorii portrețiști cu bună pregătire, s-au obținut lucrări de reală valoare artistică. Majoritatea creatorilor având îngădite posibilitățile de exprimare, din cauza obligativității „ambalajului” impus, dinainte stabilit de comanditar, excelează în schimb prin reflectarea psihologiei personajelor, prin redarea caracterelor acestora după observarea atentă a modelelor, în urma unor documentări serioase și atente studieri a vieții și carierei înalților funcționari.

Astfel, portretul de aparat capătă valențe noi prin strădania unor maeștri ai penelului care stăpânesc excelent desenul, utilizează magnific culorile calde, strălucitoare, exploatează cu succes jocul de lumini și umbre în conturarea imaginii fidele a unei personalități, subliniind importanța lui socială dar reflectând și caracterul acesteia. Câțiva artiști reușesc să treacă de bariera convenționalului lăsând în urma lor elegante portrete oficiale, impunător-realiste dar cu evidente note de intimitate. Din rândurile acestora poate

fi citat György Vastagh senior (1834-1922), pictor des invitat în zona Timișoarei și a Aradului. El a semnat unul dintre cele mai valoroase portrete ale comitelui de Timiș – istoricul de artă Zsigmond Ormós (Fig.13) – în urma unei comenzi lansate de conducerea orașului al cărui prefect devenise în 1875³⁷.

Plecate din galeriile de portrete oficiale ale orașului și comitatului, parcurgând trasee foarte ciudate, greu de urmărit, unele dintre aceste opere au ajuns la muzeu. Ele formează grupul de „dublu necunoscuți”: deseori este „anonim” autorul și rămâne „necunoscut” și modelul. Datorită lipsei unor piese importante, azi nu putem reorganiza decât o mică parte a colecției orașului. Starea de conservare a lucrărilor îngreunează mult identificarea portretelor. Selectând apoi dintre imaginile înalților funcționari – bazându-ne atât pe criteriul valorii operelor de artă cât și a importanței reale a modelelor – ne restrângem la un mic lot de lucrări. Sunt picturile care prin ceața timpurilor transmit spre noi trăsăturile unor primari sau consilieri timișoreni din a doua parte a secolului XIX; rar mai regăsim printre ele și câteva portrete de prefecți timișeni³⁸. În urma cercetării unor documente nu foarte elocvente, a confruntării inventarelor vechi ale diferitelor instituții, lucrările păstrate ne oferă imagini din ce în ce mai complete despre opțiunea alcătuirii unor colecții publice de oraș, sau de ținut, în decursul deceniilor.

Artiștii la care s-a apelat de cele mai multe dăți trăiau chiar în capitala provinciei prospere, la Timișoara. Formația lor academică, activitatea și lucrările lor deja cunoscute, călătoriile de studii în străinătate, participările lor de succes la Saloanele Oficiale – toate au servit drept cele mai bune recomandări pentru traducerea în fapte a hotărârilor consiliilor locale: cinstirea cetățenilor merituosi prin păstrarea imaginii lor în memoria concetățenilor.

Totuși, în urma frecventelor călătorii a demnitarilor înstăriți la Budapesta, ori la Viena, nu au

³⁷ Vastagh György, *Portretul comitelui Zsigmond Ormós*, ulei pe pânză, 155x115 cm., semnată și datată în stânga jos cu ocră: „Vastagh György / 1885”, nr. inv. PMT 115, se află în colecția Muzeului de Artă Timișoara. Lucrarea începută în atelierul budapestan, cu câteva ședințe după model viu, a fost continuată cu ajutorul fotografiilor, apoi a fost terminată în vara aceluiași an la Timișoara, artistul având din nou în față modelul studiat. Portretul-cadou a fost lăsat de ilustrul model în sala mare a Consiliului Orășenesc. În palatului comitatens a mai fost expus un portret al lui Ormós, realizat de Mór Than (piesă necunoscută azi) și imaginea aceluiași model fixată pe pânză de Mihály Kovács (lucrare deasemenea pierdută).

³⁸ Miklósik 1997, 214-223.

³⁶ Thieme-Becker 1907-1950, 17., 250.

fost rare nici portretele cerute unor pictori stabiliți în aceste metropole. Mór Than, Mihály Kovács sau György Vastagh nu au executat doar lucrările dorite, în urma unor ședințe scurte cu ocazia excursiilor efectuate de modele în capitală, sau după fotografiile trimise³⁹. În repetate rânduri acești artiști s-au deplasat personal la Timișoara, ei înșiși au transportat portretele finite (câteodată le-au terminat sau le-au corectat la fața locului), au asistat până și la montarea în ramă sau la așezarea/ fixarea lor în spațiul stabilit. Deseori au întreprins aceste descinderi în provincie cu scopul strângerii materialului documentar necesar unor noi comenzi⁴⁰. S-a întâmplat ca, odată sosiți în oraș, să fie îndemnați și la realizarea altor lucrări, în afara celor deja “tocmite”: efigii ale unor personaje istorice legate de trecutul localității, mai rar compoziții istorice sau imagini care oglindeau aspectele “vieții civile” (de familie) ale unor personalități cunoscute.

Atât ei cât și artiștii locali, János Wälder și József Ferenczy, au reușit să surprindă personalitatea, nota unică a modelelor, dincolo de obligativitatea asemănării și a sublinierii rolului lor politico-administrativ. Însă, interesul general al Consiliului Orășenesc, pentru obținerea unor picturi care să marcheze momentele istorice relevante în fața cetățenilor, nu odată se intersecta cu necunoștința, lipsa de educație artistică a persoanelor desemnate să contacteze artiștii talentați, potriviți pentru realizarea unor astfel de lucrări destinate spațiilor oficiale. Pătrundem în terenul anecdoticului dacă urmărim strădania Consiliului în demersurile sale întreprinse pentru obținerea unor piese însemnate ale galeriei sale. Astfel, în anul 1906 i-au comandat lui Ringeisen [József?], pe atunci cunoscut portretist din Pesta, portretul lui Boldizsár Horváth (fost parlamentar ales de circumscripția electorală Timișoara în Camera Senatului). Deși artistul nu s-a ridicat la nivelul așteptărilor, orașul a achitat lucrarea⁴¹. Au

și expus-o... alături de o nouă imagine a parlamentarului, executat – mult mai reușit – de pictorul timișorean József Ferenczy. Portretistul Ferenczy depășise cercul comenzilor locale, importante lucrări i-au fost cerute și din partea consiliilor de conducere ale altor orașe: Lugoj, Caransebeș sau Brașov⁴². În ultimele decenii ale secolului XIX și la începutul secolului următor, oficialii, dar și amatorii particulari, puteau apela la atelierele artiștilor bănățeni – János Wälder, Vince Bánsághi, Alajos Fellegi, József Ferenczy, Emil Lenhardt – pentru așternerea pe pânză a trăsăturilor demnitarilor, înalților prelați sau diferitelor personaje provenite din familiile înstărite ale zonei.

Activitatea din această perioadă a portretiștilor bănățeni poate fi percepută ca o ultimă rază strălucitoare în domeniul portretisticii academice aflată în declin. Ei sunt creatorii acelor galerii de portrete valoroase care au împodobit coridoarele sediilor de episcopii, ale liceelor, spitalelor, băncilor, primăriilor, numeroaselor sedii de fundații și altor edificii publice. Aceste colecții au transmis posterității imaginile unor oameni ai urbei cu merite deosebite, obținute prin munca lor depusă înspre ridicarea ținutului natal.

ANEXĂ

Colecția de pictură constituită din fondurile Casei Comitatului pentru decorarea sălilor de ședințe a fost realizată de artiști de seamă. Publicată în monografiile apărute înainte de primul război mondial, ea a intrat în atenția cercetătorilor din diverse zone geografice. Necunoscând soarta ulterioară a galeriei – pierderea totală și poate definitivă a pieselor – literatura de specialitate citează mult aceste picturi ca existente în colecțiile (?) timișorene. (Ex. Garas, Klára, *Magyarországi barokk festészet a XVIII. században*, Budapest, 1955)

³⁹ În acest sens cer mai multe fotografii de la modelele lor, în special necorectate, neretușate, a se vedea scrisoarea lui Gy. Vastagh din 22 iulie 1885 către Ormós: „...a fényképnek egy retouchirozatlan nyers nyomata küldessék nekem...”, D.T.A.N.R., F. Ormós, d. 685, f. 4.

⁴⁰ Relevant este fragmentul unei misive adresată lui Zs. Ormós de pictorul M. Kovács: „...dacă Domnia voastră nu și-a schimbat dorința cum că eu să mă duc la Timișoara ceea ce eu am și promis, ce treabă de făcut voi avea eu acolo? Să iau cu mine pânze mai mărunte sau de dimensiuni mai mari?...” / “... ha Nagyságod abbeli kívánságát meg nem változtatta hogy én Temesvárra menjek mit meg is ígértem, kicsoda teendőm lesz ott nékem? Apró vagy nagyobb szélességű vásznat vigyek-e magammal?...”, D.T.A.N.R., F. Ormós, d. 438, f. 12.

⁴¹ Nota lui Berkeszi I., în *Törzskönyv (Registrul inventar primar al muzeului)*, la poz. 5229/ 1921.

⁴² Pentru sala Consiliului Comitatului Brașov i s-a comandat portretul „...majestății Sale în ținuta de gală a Ordinului Sfântului Ștefan”; lucrarea a fost expusă pentru timișoreni în vitrinele magazinului lui Mühle, din centrul Timișorii, în iarna anului 1902, D. K., 16 febr. 1902. În prezent nu cunoaștem soarta acesteia. Un alt impunător portret de mari dimensiuni (140x110 cm.) mai poartă semnătura lui J. Ferenczy; piesa a ajuns în depozitele Muzeului de Istorie și Etnografie Lugoj. Reușitul portret, figură întreagă înfățișează un personaj important din viața orașului de pe Timiș de la începutul anilor 1900. Mulțumim și pe această cale Conducerii Muzeului din Lugoj pentru amabilitatea de care a dat dovadă cu ocazia vizitării colecțiilor lor.

În anul 1909, în volumul *Temesvári művészek* (p. 12-14), István Berkeszi, vizitând marile colecții de artă existente în Timișoara, face o foarte scurtă trecere în revistă a galeriei aflată pe atunci expusă în Sala de onoare a Casei Comitatului:

„Dintre portretele aflate în casa comitatului Timiș... au fost pictate la Viena, portretele în ulei, de mărime naturală ale Mariei Terezia și al soțului ei împăratul Francisc I., de către Meytens, pictorul de curte al Mariei Terezia; cel al contelui Kristóf Niczky [a fost pictat] de István Dorfmeister în 1779; portretele regilor Ferenc I. și Ferdinánd V. în 1832 de către I. Ender, profesorul academiei vieneze de pictură; comitele Zsigmond Lovász a fost pictat în 1793 de Weickert iar comitele conte Ignác Almásy de Gselhofer.

.... Dintre tablourile aflate la sediul comitatului regele Ferenc József I., în ținută de încoronare, la fel și regina Erzsébet, au fost pictați de Mihály Kovács în 1869 la Buda. Tot de el este și portretul prefectului Ignác Murányi; portretul lui Ferenc Deák [provine] de la Elek Szamosy. Portretul lui Zsigmond Ormós l-a pictat Károly Thán (Sic!!!), [pe] prefectul Viktor Molnár și [pe] István Gorove, ministrul de odinioară, [i-a pictat] György Vastagh; portretul mai în vârstă al regelui Ferenc József I., deasemenea și al contelui Gyula Andrássy le-a executat în 1902 Lajos Ábrányi; conții de Timiș și prefecții de Timiș Pipo de Ozora, János Hunyadi, László Hunyadi, Ferenc Tihanyi, Péter Csernovits, mai departe și portretul subprefectului Gergely Kapdebó și al lui Lajos Kossuth le-a pictat în timpurile cele mai noi József Ferenczy, artist timișorean; renumita scenă a jurământului de la Timișoara al regelui Ladislau V. a fost executată de Gyula Thury (Sic! de fapt de J. Gyárfás!), iar portretul lui Gergely Kapdebó, astă dată deja în calitate de prefect, a fost făcut de Árpád Feszty; autorii picturilor [care îl au ca model pe] Sebő Vukovics și [pe] palatinul Joseph sunt necunoscuți.”

* Mulțumiri colegilor Milan Șepețan, Liviu Tulbure și Bogdan Nădăștean pentru fotografierea, respectiv pregătirea înspre publicare a imaginilor.

BIBLIOGRAFIE

Barát 1902,
Barát Ármín, *Die königliche Freistadt Temesvár. Eine monographische Skizze*, Temesvár (1902).

Berkeszi 1910,
Berkeszi István, *Temesvári művészek (Artiști timișoreni)*, Temesvárott (1910).

Borovszky f.a.,
Borovszky Samu (ed.), *Temesvár város*, Budapest, f. a.

Galerija ... 2001,
Galerija Matica srpska (monografie), Novi Sad, Ed. Matica srpska, (2001).

D. K.,
Délmagyarországi Közlöny, Temesvár (1906), 1910.

D.T.A.N.R., F. Ormós, d.,
Direcția Timiș a Arhivelor Naționale ale României, *Fond Ormós Sigismund*, dosar.

Friedländer 1983,
Friedländer Max. J., *Despre pictură*, Ed. Meridiane, București (1983).

Halmágyi 2001,
Halmágyi Pál, Csanád és Torontál vármegyék tisztségviselői 1779-1944 (Oficialitățile comitatelor Cenad și Torontal, 1779-1944). *A Makói Múzeum Füzetei*, 100, Makó (2001).

Klein 2005,
Klein Konrad. Anton Fiala, ein böhmischer Maler und Fotograf um 1850 in Siebenbürgen. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, Böhlau Verlag Köln-Weimer-Wien, 28 (2005), Heft 1. 22-39.

Lanevschi 2003,
Lanevschi Gheorghe, *Personalități arădene în portretistica anilor 1760-1918*, Arad (2003).

Miklósik 1997,
Miklósik Elena, Două portrete semnate de Vastagh György în colecțiile de artă ale Muzeului Banatului. *StCom*, VI, Museum Arad (1997), 214-223.

Schad 2000,
Martha Schad (ed.), *Macht und Mythos die grossen Dynastien, Der Habsburger*. Weltbild Verlag GmbH. Augsburg (2000).

Szegedy-Maszák 1910,
Szegedy-Maszák Hugó, Kovács Mihály. *Művészet*, 6. (1910), 250-280.

Temesi Lapok, Temesvár, an 1872;

Thieme-Becker 1907-1950,
Ulrich Thieme - Felix Becker (ed.). *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Bd. 1-37, Leipzig (1907-1950);

Törzskönyv (Registrul inventar primar al muzeului, început în 1875), manuscris aflat în arhiva Muzeului Banatului.

THE PORTRAIT OF A DIGNITARY IN THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY.

CENTRAL AND LOCAL MODELS IN THE AREAS OF BANAT DURING THE AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE

Summary

The numerous official portraits in the 19th century, belonging both to the gallery collection of the county and town board and subsequently offered to the museum, permit us to follow the transformations occurred in the representation of the political personalities of the time. While giving up the baroque formula, the states' leaders choose more simple images but preserve typical details and accessories, certain descriptive symbols of power.

The complexity of clothes, details and secondary plans had been further preserved either in the coronation portraits or in the greatest historical events. These influenced not only the local portraiture in Banat, the one in the areas neighbouring Austro-Hungary, but also the order of "gala" paintings meant for the halls in the administrative palaces. Given such creations, the demands addressed to the painters of the time were preceded by the enumeration of those circumstances the artists had to take into account when executing the paintings. We can exemplify these problems the well-known painter, Kovács Mihály, was also coping with when conceiving the royal, pendant portraits, meant for the County House in Timiș (1868) by means of letters kept in the archives in Timișoara. The same archive documents emphasize the fact that some portraits, which today are declared disappeared or destroyed, and are still unknown to the public, had been ordered and executed for the personalities living in Banat by painter Than Mór.

The research of the publications and archives in Banat (the letters, addressed to the performer artists or personalities responsible for the connection between the local Council boards and different studios, the transport documents, the old inventories of the public institutions etc.) can reveal a high number of orders launched from the zone of Banat towards Budapest, München or Vienna.

For our province, in the domain of the official portraiture, the end of the 19th century represented the simplification, the schematization of representation pointing out the state leader as a model (despite the large

number of this type of paintings) and the disappearance of outstanding and qualitative creations. The standard layout (the way of representation) is counterbalanced by the pictorial attributes of the clothing and the typical accessories of "historism" at the end of the 19th century in this region.

Yet, paradoxically, among portraits of local politicians and counsellors – in the same administrative halls – we have precious creations, imposing works signed by local artists (János Wälder, József Ferenczy etc.) or by those living in the capital of country (Mór Than, György Vastagh etc.).

Translator: Margareta Tasi

Fig. 1: Friedrich von Amerling – *Portretul împăratului Franz II. în ținută de încoronare (1832); Emperor Franz II. of Austria in his Coronation Robes (1832) apud „Macht un Mythos...”*

Fig. 2: Anastas Jovanović – *“Țarul” Franț Iosif I. (1850/51); “Tzar” Franz Joseph I. (1850/51) apud Galerija Matica srpska*

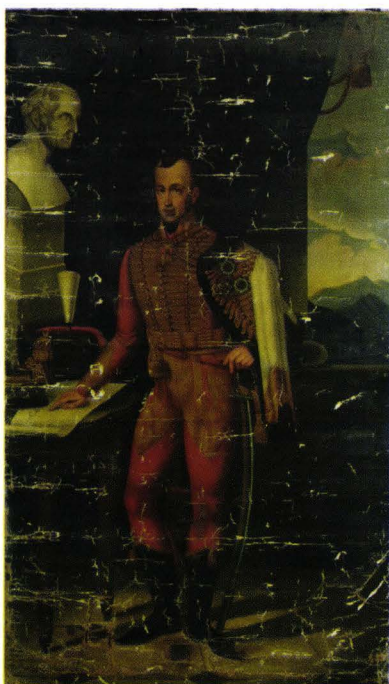

Fig. 3: Carl Wieland – *Împăratul Ferdinand I. al Austriei/ Regele Ferdinand V. al Ungariei (1837); The Austrian Emperor Ferdinand I./ The Hungarian King Ferdinand V. (1837)*

Fig. 4: Anastas Jovanović – *Cneazul Mihajlo Obrenović (~1848); Prince Michael Obrenović (~1848) apud Galerija Matica srpska*

Fig. 5: Friedrich Horschelt –
Tânărul Franz Joseph I. (1859);
The young Franz Joseph I. (1859)

Fig. 6: Mór Than – *Portretul lui*
Sava Tekelija (1861);
The Portrait of Sava Tekelija (1861)

Fig. 7: Anton Fiala – *Arhiducele*
Joseph, palatinul Ungariei (1846);
Archduke Joseph, the Palatine of
Hungary (1846)

Fig. 8 a)

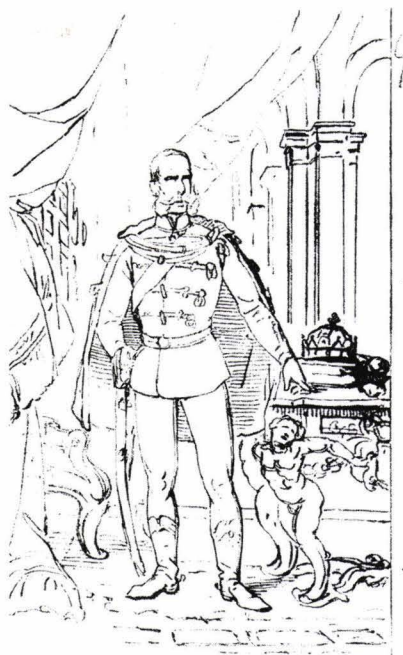

Fig. 8 b)

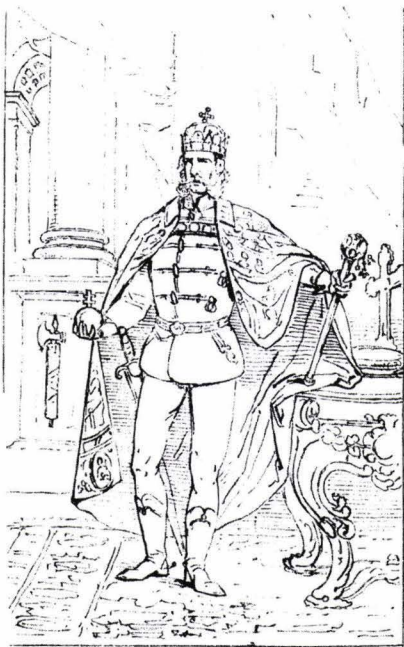

Fig. 8 c)

Fig. 8 (a,b,c): Mihály Kovács – *Schițe propuse pentru portretul regelui Ferenc József I. (1868); Sketches suggested for The Portrait of Franz Joseph I. (1868)*

Fig. 12: Edmund Hofmann von Aspernburg – *Ferenc József I. (1902), statuie azi distrusă; Franz Joseph I. (1902); Statue, today destroyed*

Fig. 9: Anonim – *Regele Ferenc József I.* (1868-1870?); Unknown painter – *King Franz Joseph I.* (1868-1870?)

Fig. 10: Anonim – *Regina Erzsébet* (1868-1870?); Unknown painter – *Queen Elisabeth* (1868-1870?)

Fig. 11: József Kossak – *Portretul regelui Ferenc József I.* (1910); *The Portrait of King Franz Joseph I.* (1910)

Fig. 13: György Vastagh – *Portretul comitelui Zsigmond Ormós* (1885); *The Portrait of the Prefect Zsigmond Ormós* (1885)

MOMENTE DIN ISTORIA ÎNVĂȚĂMÂNTULUI MUZICAL INTERBELIC REFLECTATE ÎN PRESA TIMIȘOREANĂ

Lava G. Bratu*

Cuvinte cheie: *învățământ muzical, presa românească timișoreană, perioada interbelică, instituția cronicii muzicale.*

Keywords: *musical education, Romanian newspaper from Timișoara, inter-war period, musical columns.*

Instituția cronicii muzicale, în contextul avântului presei românești

Pentru realizarea acestui studiu am procedat la o panoramare a presei românești din perioada interbelică, cu precădere a publicațiilor de cultură sau cu rubrică culturală, în speță muzicală, selectând apoi fragmentele semnificative pentru subiectul de față.

Dacă în cei 45 de ani de existență de până în 1919 (anul I fiind 1874) presa românească a fost preocupată, în primul rând, de problemele de fond privind propria organizare și promovare a idealurilor naționale¹, după 1919 însă, odată cu dobândirea libertății de expresie, explozia publicistică înregistrată va aduce o afluență de articole cu caracter cultural-artistic, implicit muzical².

Fidelă realității vremii sale, presa parcursă în vederea acestui demers muzicologic reflectă o societate în evoluție, preocupată intens de

identitatea sa³. Fapt sesizat și în programele manifestărilor muzicale, unde se constată o armonizare a repertoriului, prin întrepătrunderea valorilor muzicale locale cu cele ale muzicii universale⁴. Pe măsura înaintării în timp, se observă apoi cristalizarea unui stadiu superior fazei euforice din perioada imediat următoare anului 1918, când conta doar ideea de specific românesc. Vorbim, așadar, despre un proces de auto-obiectivare treptată și de raportare la zone muzicale tot mai emancipate, fapt care va deveni tot mai evident și în atitudinea estetică a presei⁵.

Publicistica muzicală timișoreană din timpul înfloritoarei perioade interbelice reprezintă pentru cercetătorul de astăzi o sursă valoroasă, atât prin bogăția informației, cât și prin expresivitatea stilului. Paginile de ziar parcurse în vederea acestui studiu oferă lectorului cu perspectivă istorică un exemplu remarcabil de militantism cultural/muzical. Judecând după numărul publicațiilor și după consecvența informațiilor privind evenimentele muzicale, rezultă că peisajul muzical interbelic oferea un spectru larg de manifestări, capabil să stimuleze inclusiv activitatea de creație. Totodată, din referirile istorico-politice și din gradul mare de implicare al administrației locale, se pot distinge

* Facultatea de muzică Timișoara,
e-mail: lava.bratu@yahoo.com.

¹ Spațiul geografic și momentul istoric au canalizat aproape întreaga energie a presei românești fie spre informația cu caracter socio-politic și economic (*Timișana*, *Luminătorul*, *Banatul Românesc*, *Gazeta Poporului*, *Dreptatea*, *Advocatul Poporului*, *Banatul*, *Plugarul român*, *Voința Banatului*), fie cu caracter profesional (*Praxis Medici*, *Revista Preoților*, *Bursa Horticola Română*) și mai puțin spre divertisment (*Priculiciu*, *Urzica*, *Pardon*, *Voe Bună*).

² Menționăm că această înflorire a cronicii muzicale a apărut pe terenul pregătit de presa antebelică, cu precădere de limbă germană și maghiară. Semnalăm în acest sens revista lunară *Banater Musik und Sänger Zeitung* (1882-1883) și cotidianul *Temesvarer Wochenblatt* (1831-1840), ziar care a publicat numeroase cronici muzicale, apoi apariția publicației artistice maghiare *Temesvari szinpad* (1901-1903) și a revistei lunare trilingve (rom.-magh.-germ.) *Informatorul Muzical* (1919-1931). Preocupată în general de aspirații naționale, presa în limba română din perioada antebelică nu are în peisajul său o publicație exclusiv muzicală.

³ În această idee, folosirea frecventă a termenilor „național” și „românesc” nu reprezintă excesele unor redactori, ci reflectă un puternic imperativ istoric, de afirmare a valorilor proprii.

⁴ Pe lângă studiile în străinătate ale protagoniștilor vieții muzicale bănățene, trebuiesc amintite și turneele unor mari virtuozii sau ansambluri corale/orchestrale, fapt care a întreținut o viață muzicală de calitate și o perspectivă mai largă, în context european.

⁵ Specificul românesc va fi tot mai insistent privit prin prisma curentelor și orientărilor stilistice ale școlii apusene de compoziție și de interpretare.

atât specificul cadrului geo-cultural, cât și direcțiile societății din această zonă⁶.

Se simte o atmosferă unitară în jurul actului de cultură, o coeziune între creator, tipograf, interpret, redactor comentator, oficialități și public. Impresionează exigența dezbaterilor, credința ziariștilor în promovarea valorii autentice și a idealului artistic național, activismul consecvent în apărarea drepturilor artiștilor, și nu în ultimul rând, eficiența în combaterea unor stări de lucruri inadecvate. Surprinde spațiul - inimaginabil în zilele noastre - care se acorda cronicii muzicale, inclusiv în publicații care nu aveau profil cultural. Deducem, prin urmare, importanța acordată de publicul cititor acestor rubrici și apreciem modul în care cronicarii au știut să transforme problemele de breaslă în teme de interes ale întregii comunități.

Monitorizarea presei interbelice evidențiază evenimente muzicale istorice, precum turneele unor mari nume ale artei interpretative mondiale⁷. Evidențiem, de asemenea, turneele unor importante ansambluri (corale sau/și orchestrale), acțiuni care au presupus serioase eforturi organizatorice și financiare. Deosebită ne apare, în acest sens, promptitudinea cu care municipalitatea a pus la dispoziție fondurile necesare și remarcăm obiceiul sponsorizării din partea cercului de afaceri (aspect consemnat cu detalii, deseori copioase).

În acest context, învățământul muzical s-a bucurat de întreaga atenție a gazetarelor. Faptul că a beneficiat de muzicieni școliți la Praga, Paris, Viena sau Budapesta, conferind un cadru superior pentru conturarea unei școli muzicale, a fost consemnat prompt în presa vremii. Plecărilor sau întoarcerilor de la studii, concertele, bursele în străinătate, diverse realizări și aspecte conexe, constituiau lucruri demne de semnalat opiniei publice, dornică, se pare, să fie ținută la curent cu succesele artiștilor săi.

⁶ La sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX avusese loc o adevărată „explozie Gutenberg”. După înființarea primei tipografii (1771), lista-reper a perioadei 1898-1914 ajunsese la numărul record de 32 de tipografii, între care semnalăm și renumita firmă *Moravetz*. În aceeași perioadă, în presa de limbă germană și maghiară încep să apară, tot mai frecvent, rubrici de cronică muzicală, semnate de condeie înzestrate. Ulterior, datorită acestor documente, s-a putut face operă de reconstituire minuțioasă a istoriei muzicale bănățene.

⁷ Timișoara interbelică a beneficiat de concertele senzaționale susținute de George Enescu, Jacques Thibaud, Nathan Milstein, Leopold Munzer, Carlo Zecchi, Nikita Magaloff, Arthur Rubinstein, Wilhelm Kempf, Pablo Casals, Annie Fischer, Silvia Șerbescu, ca și de prezența unor mari nume ale artei vocale precum Traian Grozăvescu, Vera Schwarz, Florica Cristoforeanu, Anne Rosalie.

În cadrul învățământului muzical timișorean s-au format muzicieni de referință, atât pentru creația muzicală locală și națională, cât și pentru arta interpretativă dirijorală, instrumentală și vocală, fapt relatat pe larg în publicațiile timișorene. Rolul de factor dinamizator al Conservatorului timișorean este de asemenea bine reprezentat, fiecare manifestare muzicală fiind comentată de mai multe ziare, oferind astfel plăcerea unei lecturi comparate, atât cititorului de ieri, cât și cercetătorului de azi. Reținem și respectul deosebit cu care erau tratați profesorii Conservatorului timișorean, adevărate personalități în domeniu.

Activitatea acestora a fost consemnată și atunci când a fost vorba despre prime audiții sau despre apariția unor lucrări didactice sau muzicologice, deci inclusiv atunci când faptul privea un public mai restrâns, capabil să recepteze astfel de evenimente editoriale. Evidențiem totodată disponibilitatea presei de a găzdui ample articole de analiză pe teme muzicale, preluând astfel, în parte, rolul revistelor de specialitate.

Despre ținuta literară a acestor articole trebuie să recunoaștem că unele lecturi sunt mai dificile, cu fraze prea lungi și figuri de stil încărcate, excesive. Chiar dacă nu toți condeierii au fost profesioniști și uneori descoperim gafe impardonabile, impresia generală este de bună credință și seriozitate, iar imaginile însuflețite de aceste scrieri depășesc - prin autenticul lor - ipostaza de simple poze îngălbenite într-un album.

Pe de altă parte, aceste cronici au un farmec deosebit, datorat tocmai particularităților lingvistice și mentalității vremii. Chiar dacă le comparăm cu stilul evoluat al criticii contemporane, majoritatea acestor texte reușesc să-și păstreze puterea de semnalizare (savuroasă, uneori), deoarece vehiculează substanța vie a muzicii, au atitudine și o incontestabilă valoare documentară. În plus, impresionează prin postura de oglindă a unei normalități sociale, în care arta și artistul aveau un cuvânt important. Plină de sevă, această lectură re-creează o lume aproape uitată, căreia îi datorăm o bună parte din prezentul nostru.

Cronicile muzicale din publicistica anilor 1920-1945 reflectă și confirmă faptul că școala muzicală timișoreană interbelică a fost reprezentată de personalități complexe, cu viziune și cu un rol important în consolidarea școlii românești moderne. Pe lângă activitatea de profesorat și de formatori ai multor generații de muzicieni, dascălii bănățeni care s-au manifestat în acest benefic context socio-cultural au avut și

apreciabile prestații concertistice⁸, de creație⁹ sau publicistice¹⁰.

Să adăugăm și faptul că unii profesori ai Conservatorului timișorean au fondat, au condus și au activat în diferite formații muzicale¹¹, alții au fost inițiatori în cadrul administrativ al sistemului de învățământ¹², iar majoritatea dintre ei au avut realizări notabile în activitatea de culegere științifică a folclorului. Într-un cuvânt, au fost adevărați animatori muzicali, implicați pe multiple planuri în destinul muzical al

⁸ Toți profesorii Conservatorului au fost instrumentiști profesioniști, cu o susținută carieră concertistică, fie ca soliști, fie ca membri ai unor formații camerale/orchestrale sau ca dirijori de cor/orchestra.

⁹ În acest sens, menționăm (în ordine cronologică) pe Sabin Drăgoi, Vasile Ijac, Zeno Vancea, Alma Cornea-Ionescu, Eugen Cuteanu, Vadim Șumski, Richard-Carol Oschanitzky, Filaret Barbu, Nicolae Ursu, Nicolae Brânzeu, Mircea Hoinic, Ion Crișan, Mircea Popa.

¹⁰ În ideea educării gustului publicului, amintim nume ca Maximilian Costin, Vasile Ijac, Zeno Vancea, Filaret Barbu, Alma Cornea-Ionescu, Ana Voileanu-Nicoară, Desiderius Braun, Erdely Isolda, Josef Brandeis. Menționăm cu respect această muncă de enormă importanță în formarea publicului precum și în reconstituirea muzicală a epocii. Semnalăm și conferințele, concertele-lecții sau coordonarea unor organisme specializate de presă muzicală, precum prestigioasa revistă *Muzica* (ne referim la Maximilian Costin, profesor de vioară și director al Conservatorului municipal în perioada 1922-1925, la a cărei inițiativă firma *Moravetz* a preluat temporar editarea revistei *Muzica*).

¹¹ Guido Pogatschnigg a fondat Orchestra simfonică a Conservatorului comunal; Béla Tomm, împreună cu Ioan Suciu, Josef Brandeis și Doro Gorianț, au înființat cvartetul *Tomm*, asigurând o bună parte din concertele camerale ale orașului; Josef Brandeis a fost 26 de ani prim-violist în Orchestra *Amicii muzicii*, iar Filaret Barbu a condus aproape două decenii corul „Ion Vidu”, concomitent cu *Asociația corurilor și fanfarelor din Banat*, precum și corurile *Lyra* și *Progresul*; George Pavel și Vasile Ijac, ca dirijori ai orchestrei Conservatorului, au dinamizat puternic viața muzicală a orașului, iar Vadim Șumski a dirijat corul și orchestra Filarmonicii „Banatul”; Eugen Cuteanu a fondat renumitul cvartet ce i-a purtat numele, Nicolae Ursu a fost dirijor al *Asociației corurilor și fanfarelor din Banat*, iar Mircea Hoinic a înființat, împreună cu Ion Romănu, Corul Filarmonicii „Banatul”.

¹² Vasile Ijac a fost un factor de bază, prin participarea la revizuirea programei școlare a școlilor de muzică, activitate apreciată la timpul ei de către ministerul de resort. Filaret Barbu a pus bazele învățământului muzical lugojean, înființând în 1930 un Conservator Popular, care va deveni Școala Populară de Artă. În ideea „educării maselor”, Zeno Vancea și Max Eisikovits au înființat la Timișoara un „Conservator Muncitoresc” (după modelul lui Louis Charpentier), care s-a „topit”, după plecarea acestora, în Conservatorul municipal. Tot Zeno Vancea a fost Director general al muzicii în Ministerul Artelor și al Direcției învățământului artistic, iar Filaret Barbu a activat ca și consilier tehnic în același minister, responsabilități din perspectiva cărora, cu puterea de decizie cu care erau investiti, au acționat benefic pentru destinul școlii muzicale românești.

Banatului. În cele ce urmează, vom încerca să ilustrăm prin „ochii și urechile presei”, redând în date și în spirit, câteva din paginile acestei remarcabile perioade din istoria învățământului muzical bănățean.

Începuturi de drum

Aflăm din presa timpului că profesorii Conservatorului timișorean au fost vrednici deschizători de drum, implicați în diverse inițiative muzicale. Vom demonstra rolul acestora în menținerea unei vieți muzicale constante și de calitate, precum și în edificarea unor redutabile organisme din domeniul pedagogiei artistice¹³.

În istoria muzicală a Timișoarei, ziua de 27 ianuarie 1920 reprezintă o dată deosebit de importantă: un grup de muzicieni ai orașului, animați de dorința de a forma un focar de iradiere muzicală, hotărâu constituirea Societății muzicale *Amicii muzicii*¹⁴. Din start, conform statutului său, Societatea *Amicii Muzicii* viza „cultivarea și propagarea muzicii, producțiunii cu opuri, piese muzicale mai renumite, angajarea de concerte, cu un cuvânt, sprijinirea acțiunilor care servesc cultivarea muzicii”¹⁵.

Menționăm în acest context numele profesorului Guido Pogatschnigg, reperat în primul consiliu de conducere al Societății *Amicii muzicii*, iar apoi pe cel al lui Béla Tomm, aflat pe afișul concertului inaugural. Orchestra simfonică a societății - formată din instrumentiști ai *Societății filarmonice*, ai Operei, câțiva suflători ai Muzicii militare din Regimentul de infanterie nr. 29 Loudon, plus o parte din profesorii și absolvenții Conservatorului comunal - a prezentat primul concert în 5 februarie 1920, cu următorul program: Uvertura *Leonora* op. 72 de Ludwig van Beethoven, *Romanța pentru vioară* op. 50 de Beethoven, *Simfonia neterminată* de Franz Schubert și uvertura la *Maestrii cântăreți* de Richard Wagner. Solist: profesorul Béla Tomm.

¹³ După Unire, pe cât de acută era necesitatea unui teatru stabil, pe atât de urgentă devenise problema unei orchestre simfonice profesionale, cu un cadru juridic legal, fonduri personale și situație instituțională clar organizată. La acea vreme, neexistând o orchestră simfonică permanentă, concertele erau asigurate prin voluntariatul profesorilor de la Conservatorul comunal, ajutați de muzicienii grupați în jurul instituțiilor religioase, precum și de instrumentiștii amatori și din orchestra *Societății filarmonice* (cu precizarea că activitatea acestora avea profil preponderent coral).

¹⁴ Societatea a apărut pe terenul pregătit de activitatea concertistică a muzicienilor instrumentiști existenți în oraș.

¹⁵ *Statutele Societății Amicii muzicii din Timișoara, aprobate de minister la 25 02 1921*, Tip, E. Uhrmann, 2.

Redactorul ziarului *Banatul* (la a cărei cârmă redacțională a stat chiar muzicianul și profesorul Iosif Velceanu), comenta evenimentul cu mult elan liric: „Vijelia războiului s-a potolit, muzele speriate se întorc la căminele lor din timpul păcii. Amicii artelor împrăștiți de pe urma războiului se adună încet, însuflându-se din ce în ce mai mult. Ceea ce în cerul lor intim este izvor de bucurie și mângâiere, se cuvine să-i înveselească și inimile celorlalți din afară, răspândind pretutindeni frumusețea artelor și mai ales a muzicii. Calea spre realizarea acestui scop ideal este croită de câțiva reprezentanți ai muzelor. Constatăm cu mare satisfacție că în orașul nostru trăiesc un număr însemnat de adevărați artiști ai muzicii. Artele, în genere muzica, formează proba și semnele cele mai doveditoare cu privire la starea culturală a unei societăți sau a unui popor. Ele sunt acele terenuri, pe care se manifestă mai frumos și mai expresiv, viața, sufletul și idealurile omului. Facem apel la toți amicii muzicii să ne dea concursul lor, ca mișcarea artistică pornită să o ducem la bun sfârșit, la cele mai frumoase rezultate spre bucuria tuturor”¹⁶.

Proiectul de modificare al statutului societății *Amicii muzicii*, din 22 aprilie 1922 ne dă o imagine și mai precisă asupra scopului său: „a) - să ridice nivelul publicului prin concerte simfonice, de muzică de cameră, solistice și corale; b) - să promoveze instruirea muzicală prin conferințe și presă; c) - să încurajeze creația muzicală autohtonă, prin prezentarea, editarea și premiera lucrărilor de valoare”¹⁷.

Fideli acestor deziderate, profesorii Conservatorului au desfășurat o activitate susținută, legându-și numele, preponderent, de manifestările din genul cameral. Presa de la începutul perioadei interbelice pomeneste constant de evoluția unor interpreți instrumentiști și vocali, care sunt în același timp și pedagogi de marcă. Menționăm numele unor muzicieni precum pianistii Leo Freund, Ernst Klein, Emil Balasz,

Alma Cornea-Ionescu, Virgil Economu, Nandor Irsay, violoniștii Béla Tomm (care înființase un cvartet împreună cu Ioan Suci, Josef Brandeis și Doro Gorianț), Lucia Burada, Maximilian Costin, Ludwig Schuck (conducător și el al unui cvartet), violonceliștii Nicolae Papazoglu și Martha Schwenk, cântăreții Lucia Cosma (fostă solistă la Coven Garden și animatoare la un moment dat, a vieții muzicale timișorene), Virginia Sepețianu (fostă solistă la *Scala*), Veturia Ghibu, Iulia Kulcsar, Silvia Humiță Secoșan.

După cum se știe din istoricul instituției, după lunga perioadă de directorat a lui Guido Pogatschnigg (1908-1921), la conducerea Conservatorului timișorean au urmat Nicolae Papazoglu (1921-1922), Maximilian Costin (1922-1925), Sabin Drăgoi (1925-1943, 1949-1950) și Vasile Ijac (1943-1948). În perioada istorică de care ne ocupăm se remarcă inițiativa neobositului Maximilian Costin, sub a cărui conducere, la 1 ianuarie 1925, firma *Moravetz* a preluat editarea revistei *Muzica*, fapt despre care însuși George Enescu scria cu plăcere: „Ceea ce întreprinde firma Moravetz este cu totul lăudabil și merită cea mai mare încurajare pentru binele nostru al tuturor”¹⁸.

În căutarea diverselor aspecte de pionierat, menționăm în continuare numele profesorului Doro Gorianț, dirijor al primului „concert simfonic popular”, acțiune animată de dorința de a cultiva gustul muzicii clasice în rândul unui public cât mai larg și prezentată cu profesionalism într-o cronică semnată de Alma Cornea: „Cu nespūsă satisfacție înregistrăm succesul Concertului Simfonic Popular, adevărat popular prin programul nu prea greu, dar cinstit executat, cât și prin prețurile scăzute, făcând accesibilă audierea operelor muzicale și pentru publicul mare, lipsit de mijloacele materiale. Dacă lojele nu erau arhitecturate, nu înseamnă că simfonicele populare nu ar fi o necesitate, ci se explică prin faptul că nu și-au făcut reclamă suficientă și o parte din public a primit cu neîncredere debutul noii formațiuni muzicale. Dezinteresul unora nu trebuie luat prea tragic, cei absenți aflând de succesul desăvârșit al simfonicului, desigur își vor regreta absența. Căci realizările dirijorului Gorianțu într-adevăr au întrecut toate așteptările”¹⁹.

¹⁶ Concertul de inaugurare al Societății „Amicii Muzicii”. *Banatul*, an II, nr. 38, 9 februarie, (1920), 2.

¹⁷ Proiect de modificare a statutelor. *Registru pentru trecerea proceselor verbale ale adunărilor generale*, 7, document existent la Muzeul Banatului din Timișoara. Proiectul prevedea și o intervenție în titulatură, care se transformă după această modificare în *Amicii Muzicii, Societatea Filarmonică „George Enescu”*. Presupunem că această schimbare de nume decurge din dorința de a evita confuzia cu Societatea *Amicii Muzicii* din București, înființată în anul 1916 de către Maximilian Costin (împreună cu Alfred Alessandrescu și Ion Nonna Otescu) și al cărei secretar general a fost până la venirea sa la Timișoara (1922), ca director al Conservatorului comunal.

¹⁸ George Enescu. *Muzica*, București, nr. 1, (1925).

¹⁹ Alma Cornea, Primul concert simfonic popular. *Voința Banatului*, an X, nr. 5, 2 februarie (1930), 3-4. Amintim că Alma Cornea Ionescu a fost corespondentă a ziarului *Voința Banatului* la Berlin și Viena.

După acest segment introductiv în care este comentată importanța evenimentului și apoi semnificația reacțiilor publicului, autoarea face o analiză a concertului propriu-zis, din care vom decupa pasajul dedicat exclusiv prestației profesorului Gorianț: „Dacă Domnul Gorianțu nu este o natură tumultuoasă, o individualitate muzicală, în genul lui Enescu sau Bobescu, evident însă că are interpretări serios lucrate și bine stilizate. L-am admirat în special în muzica mozartiană. Caracteristica maestrului este precizia par excellence, disciplina admirabilă și un simț ritmic foarte pronunțat. Alături de Simfonia de Mozart, maestrul ne-a oferit și două lucrări mai moderne, în primă audiere la Timișoara. Uvertura Carnaval de Dvorak și o Suită Spaniolă, plină de pitoresc, de Albeniz, încheind cu un delicios vals de Strauss”.

Spiritul critic al autoarei nu ocolește asperitățile interpretării, iar justetea observațiilor sale fac dovada unui condei matur și onest: „Că interpretările lui Gorianțu sunt mai mult făcute, artificializate decât simțite, că unele modificări de tempo erau poate prea forțate în detrimentul liniei melodice, la Strauss de exemplu, sunt lipsuri inerente ale tuturor începuturilor, care nu întunecă întru nimic meritele incontestabile ale dirijorului Gorianțu. Încă o mică paranteză să ne fie cu iertare: Nu e la locul lui clavirul într-o orchestră simfonică serioasă. Dacă dirijorul Gorianțu a gândit că în felul acesta să intensifice ansamblul orchestral, să nu uite că o face în detrimentul sonorității, pianul decolorând timbrul unor instrumente. Pianul își are rostul numai în anumite cazuri, când înlocuiește câte un instrument, de exemplu, harfa, sau când autorul îi dă direct rol în partiție, pentru anumite efecte”.

Obișnuți cu cronicile „pozitive” ale zilelor noastre, aceste observații ne pot părea cumva prea dur exprimate. Să nu uităm însă ce comentarii ascutite, caustice chiar, făcea Mihail Jora, chiar și atunci când era vorba despre Enescu. Faptul că o cronică autentică nu are nimic personal, resentimentar, cu cel „criticat” rezultă din același text, care pune în valoare calități ale semnatei precum buna credință, intenția constructivă și ținuta științifică: „Dacă mi-am permis mici observații și nu ne-am folosit de menajamentele obișnuite, este pe motivul că, eforturile maestrului Gorianțu nu le-am considerat ca simple încercări diletantice, ci ca realizări de artă pură, care ne permite un fel superior de judecată, singurul demn de adevărații artiști. Cunoscând perseverența de care dă dovadă nu ne îndoiim că dirijorul Gorianțu va continua pe calea începută, pentru a pătrunde cât mai departe binefacerile muzicii. Atragem atenția auto-

rităților, rugând să dea cel mai larg concurs tinerei falange orchestrale”²⁰.

Răsfoind presa vremii în căutarea referirilor la Conservatorul comunal și la profesorii angajați sau colaboratori ai acestuia, descoperim o notă valoroasă semnată de profesoara Alma Cornea Ionescu, care anunță începutul carierei timișorene a profesorului Vasile Ijac: „Comisia interimară sub prezidenția profesorului Augustin Coman a numit pe compozitorul Vasile Ijac, originar din Caransebeș, ca profesor de teorie și solfegii la Conservatorul local. Salutăm cu cea mai vie bucurie numirea tânărului bănățean, care după o absență de 18 ani petrecuți cu studiul muzicii la Academia din Cluj și Schola Cantorum din Paris alături de o laborioasă activitate pedagogică de 10 ani în învățământul secundar din Cluj, reușește să revină în provincia sa natală. Felicitându-l pentru reușite sale, felicităm și Conservatorul pentru fericita achiziție făcută. Cunoscând noi și hărnicia excesivă a noului nostru coleg de profesorat, nu ne îndoiim că domnia sa va contribui la promovarea artistică a provinciei noastre, înscriind alături de marele nostru compozitor Sabin Drăgoi, pagini glorioase în istoria muzicii românești”²¹.

După aceste previziuni, autoarea se simte datorată să argumenteze prin însăși calitățile de creator ale noului său coleg: „Numele tânărului compozitor bănățean nu este chiar necunoscut publicului nostru. Cu prilejul primei audiții a unei Rapsodii cântate de Radio București, semnata de acestor rânduri a publicat într-un cotidian local, un articol despre talentul, erudiția muzicală și lucrările compozitorice ale valorosului nostru compatriot. Dar succesele muzicale ale d-lui Ijac au fost relevate în modul cel mai elogios, sub iscălitura criticilor muzicali celor mai reputați și de marile reviste de specialitate ale centrelor muzicale, cu prilejul apariției primelor sale compoziții scrise pentru pian (*Hedonizme*) și vioară (*În Banat*) și cu prilejul unui concert simfonic din Cluj dirijat de Jean Bobescu, executându-i cu succes triumfal o foarte interesantă și savantă lucrare simfonică”²².

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Alma Cornea Ionescu, Compozitorul Vasile Ijac, noul profesor al Conservatorului municipal. *Fruncea*, an III, nr. 37, 20 septembrie, (1936), 3.

²² Autoarea face aici o confuzie: nu Jean Bobescu, ci însuși Marțian Negrea, profesorul de compoziție al lui Vasile Ijac, i-a dirijat prima *Simfonie* (în si minor), în decembrie 1934, la pupitrul orchestrei Conservatorului de Muzică și Artă Dramatică din Cluj. Evenimentul este consemnat într-o cronică semnată de Nicolae Ursu și publicată în ziarul local *Patria*, în 17 ianuarie 1935.

[...] Dl. Vasile Ijac este un adevărat aristocrat al muzicei, un idealist în accepțiunea cea mai plină a cuvântului, a cărui sensibilitate artistică se răsfrânge asupra întregii sale opere. Prin cultura aleasă și cunoștințele sale foarte temeinice, înarmat cu tehnica componistică desăvârșită [...], domnul Vasile Ijac este chemat să continue la definitivarea spiritului modern în muzica românească”²³.

Despre un nou început la Timișoara este vorba și în următoarele două articole. Primul material reprezintă o amplă notă de întâmpinare - CV-ul candidatului, cum am spune astăzi - din care reiese și modalitatea de titularizare la cea mai importantă instituție de învățământ muzical din Banat: „În urma concursului publicat pentru catedrele vacante, la Conservatorul Municipal de Muzică, domnul George Pavel a fost numit profesor de vioară. Este deci inutil să subliniem cât de mult ne satisface numirea domniei sale, de la care așteptăm învierea vieții muzicale timișorene”²⁴.

Cel de-al doilea material aduce la cunoștința cititorilor timișoreni activitatea violonistei Lucia Burada (absolventă a Conservatorului de Muzică din Iași și a Academiei de Muzică și Artă Dramatică din Viena) și îi felicită pe „angajatori” pentru titularizarea tinerei muziciene: „Nu putem decât să felicităm atât pe distinsul nostru primar, dl. dr. Coriolan Băran cât și pe maestrul Drăgoi pentru numirea tinerei violoniste, fiind convingși că domnișoara Burada va continua și la Timișoara - alături de profesorat - și activitatea d-sale artistice cu aceeași tenacitate, nu numai în folosul școlii, ci și în folosul marelui public, manifestându-se ca artistă concertistă”²⁵.

Profesorii Conservatorului, interpreți și animatori ai vieții muzicale timișorene

Numeroase știri și comentarii din presa interbelică timișoreană indică o valoroasă activitate interpretativă, susținută inclusiv de către protagoniști proveniți din corpul profesoral al Conservatorului. Exemplificăm cu un prim citat extras din cronica unui concert programat în data de 23 martie 1930 și sponsorizat de către Direcția cinematografei locale. Cu această ocazie sunt nominalizați patru reprezentanți ai instituției, prezenți pe podiumul de concert în calitate de soliști instrumentiști, respectiv de compozitor și de dirijor: „Concertul de Bach a fost executat de cei doi eminente profesori de la Conservator, B. Tomm și J. Breindeisz, în stilul cel mai curat, cu multă precizie, sobrietate și îngrijire tehnică. Persistenta grijă arătată de public pentru muzica românească nu a fost zadarnică, ci a contribuit ca în programul orchestrei să figureze una din primele lucrări ale talentatului compozitor Vasile Drăgoi, o adorabilă suită miniaturală, alcătuită pe motive populare românești. [...] În general, întregul program s-a menținut la un înalt nivel artistic, grație talentului dirijorului (Doro Goriant - n.n.) și seriozității și disciplinei orchestrei”²⁶.

Cu timpul, Conservatorul timișorean a devenit o atracție constantă în viața muzicală a orașului, printr-o prestație concertistică permanentă, pe care presa a semnalat-o conștiincios. Veritabili animatori, profesorii Conservatorului s-au adresat publicului larg prin diverse tipuri de concerte și recitaluri: medalioane, concertelecții, profiluri artistice, comemorări etc. Cităm, de pildă, din comentariul semnat de Alma Cornea Ionescu cu ocazia unui „Festival Haydn”, susținut în data de 14 aprilie 1932²⁷. Din acest articol reiese clar implicarea autorităților locale în viața învățământului muzical, întâmpinând „cu satisfacție și mândrie marele succes al festivalului Haydn, succes ce se răsfrânge și asupra Primăriei, ca susținătorul școlii”, ipostază în care edilii orașului au răsplătit elevii participanți la eveniment prin „prețioase daruri”²⁸.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Fruncea*, an IV, nr. 39, 10 octombrie, (1937), 3. Se pare că venirea la Timișoara a muzicianului George Pavel a suscitat un viu interes, întrucât același ziar publicase într-un articol anterior (22 august 1937) și biografia sa artistică. Ampla prezentare începe cu informații recente despre ultimul succes, reputat la Zagreb. Se creionează apoi un portret biografic, din care reiese că George Pavel era originar din Lugoj și provenea dintr-o familie cu preocupări muzicale. A studiat compoziția la București, cu D.G. Kiriak și A. Castaldi, după care a primit din partea statului român o bursă pentru Academia de Muzică și Artă Dramatică din Viena, unde a absolvit vioara (cu Rudolf Malcher) și muzica de cameră. După o specializare la Berliner Symphonie Orchester cu Ernst Kunwald, a început o frumoasă carieră europeană, în calitate de dirijor. Este chemat în țară de către George Enescu și inspectorul general al învățământului muzical de atunci, Alfonso Castaldi, care îl numesc profesor și director al Conservatorului de Muzică din Cernăuți. Desființarea acestuia, în anul 1932, va determina detașarea lui George Pavel la București și apoi la Conservatorul din Timișoara.

²⁵ *Fruncea*, an V, nr. 43, 11 noiembrie, (1938), 3.

²⁶ Alma Cornea. *Voința Banatului*, an X, nr. 10, 12 martie, (1930), 3.

²⁷ Amintim existența unei legături speciale între numele „Haydn” și memoria muzicală a Timișoarei. Este vorba despre celebrarea sfințirii Domului romano-catolic (1754), când Johann-Michael Haydn, fratele celebrului compozitor, a fost invitat pentru a-și dirija o *Missă*, comandată anume pentru acest eveniment.

²⁸ *Festivalul Haydn al Conservatorului Comunal*, în *Monitorul Municipiului Timișoara*, an V, nr. 13, (1932).

În avancronica unui alt recital, intitulat „Medalion muzical”, melomanul timișorean era informat că „În sala de concerte a Conservatorului comunal va avea loc astăzi ora 8,30 seara, un concert dat în amintirea marelui compozitor Franz Liszt. Concertul este executat de elevii domnului profesor Emil Mihail”²⁹.

Pe lângă activitatea pedagogică și de neobosit cronicar muzical, Alma Cornea Ionescu a fost și o pianistă de succes, apreciată atât ca solistă cât și în calitate de corepetitoare. Întoarsă de trei ani de la Viena unde se perfecționase cu Leo Sirota (pian) și Anton Webern (forme și analiză muzicală), tână pianistă intră plină de energie în viața de concert a Timișoarei, alături de un foarte talentat instrumentist, considerat de critica bucureșteană ca cel mai valoros violoncelist al momentului³⁰: „În seara de 22 octombrie, în saloanele Cercului Militar din Timișoara, d-ra Alma Cornea și d-l Nicolae Papazoglu au dat un reușit concert. D-ra Alma Cornea este un talent pianistic neobișnuit și o muziciană înăscută, care înțelege muzica și arta. Uimitor este instinctul ei muzical care a strălucit în interpretarea lui Mozart, Schumann și Bartók”³¹.

Îndemnând reunirea instrumentiștilor timișoreni în diverse formații camerale, aceeași muziciană plină de optimism chema la solidaritate și colaborare artistică, enumerând cu această ocazie o splendidă pleiadă de muzicieni-pedagogi: „Posibilitățile către o activitate a vieții noastre muzicale nu lipsesc deloc, avem un mănunchi de muzicieni remarcabili ca Sabin Drăgoi, Vasile Ijac, Emil Grădinaru, Eugen Căteanu, Nicolae Ursu, Filaret Barbu, peste ale căror merite nu se poate trece, dar ne trebuie mai multă solidaritate și unitate de vederi”³².

Din istoria Conservatorului timișorean „citită” în presa vremii, evidențiem în continuare câteva extrase din cronica primului concert la Timișoara (29 mai 1938) susținut de Vasile Ijac, în calitate de dirijor: „Duminică 29 mai a avut loc în sala Cercului militar concertul claselor de orchestră și muzică de cameră ale Conservato-

rului local, concert care a fost o surpriză pentru toți fiindcă ne-a dezvăluit un nou talent dirijoral și încă unul bănățean. Pe cât am fost de dezolați de plecarea domnului George Pavel, recenta manifestație orchestrală ne-a mai consolat puțin, dându-ne prilejul să-l cunoaștem pe profesorul Ijac sub noua înfățișare, aceea de dirijor”³³.

Din aceeași cronică reproducem și un fragment demn de reținut pentru informațiile privind problemele clasei de orchestră (instructiv de comparat cu istoria actuală): „Clasa de orchestră a Conservatorului, după trecerea în pensie a fostului titular, s-a dezorganizat complet în așteptarea noului titular, stând aproape un an școlar fără nici o activitate. Numai cine cunoaște mecanismul unor astfel de înjghebări muzicale își poate da seama ce înseamnă pentru o asemenea orchestră - și încă orchestră școlară - o asemenea lipsă de continuitate. Orchestra a trebuit deci, așa zicând, din nou alcătuită, nu numai sub raport artistic, ci și ca disciplină și rutină orchestrală, și încă într-un interval foarte scurt și în ajun de examene, când elevii sunt supraîncărcați cu școala și cu străjeria. Dacă Conservatorul a reușit totuși să păstreze și în anul acesta - în ciuda împrejurărilor - tradiția concertelor orchestrale, meritul îi revine din plin domnului Vasile Ijac, care a făcut de data aceasta un efort aproape supraomnesc, debutând în fruntea orchestrei Conservatorului în condițiuni mai mult decât mulțumitoare”.

Autoarea cronicii face spre final o judecată de valoare față de talentul dirijorului V. Ijac: „Precizie, finețe, frazare impecabilă și puritate de stil, iată calitățile tânărului și talentatului dirijor care îl ridică dintr-o dată la poziția de cel mai serios și competent dirijor local”, dar și față de capacitatea și dăruirea profesorului V. Ijac: „De altfel, preocupările lui Vasile Ijac se extind și spre formarea unei discipline orchestrale, urmărind în permanență integrarea fără distonanțe a tinerilor în complexul angrenaj orchestral”³⁴.

Pe lângă aceste ample cronici de concert, desfășurate generos pe câteva coloane de ziar, se observă existența unor „pastile” concentrate, cu rol informativ, focalizate pe „cartea de vizită” a celui prezentat. Săptămânalul cultural *Fruncea*, de pildă, obișnuia să facă scurte și condensate anunțuri muzicale, adesea nesemnate (se presupune că se datorau editorului și redactorului Nicolae Ivan), în care se așeza și „poza medalion” a artistului respectiv.

²⁹ *Înfrățirea*, an IV, nr. 20, 25 mai, (1936), 3. Menționăm persistența unor puternice amintiri legate de răsunătoarele concerte ale lui Franz Liszt, susținute pe teritoriul românesc în noiembrie-decembrie 1846, apoi în lunile ianuarie, respectiv mai, 1847. Precizăm că primul oraș românesc care l-a găzduit pe celebrul virtuoz a fost Timișoara, prezența sa aici fiind marcată de un imens entuziasm popular.

³⁰ Nicolae Papazoglu a trăit la Timișoara un an (1921-1922), ca profesor de violoncel și director al Conservatorului.

³¹ *Renașterea*, an IV, nr. 39, 29 octombrie, (1933), 2.

³² *Fruncea*, an VI, nr. 2, 12 ianuarie, (1939), 2.

³³ Alma Cornea Ionescu, Concertul orchestrei Conservatorului. *Fruncea*, an V, nr. 21, 12 iunie, (1938), 2.

³⁴ *Ibidem*.

Un alt săptămânal, *Timișoara*, având probabil aceeași intenție de a transmite un maxim de informație într-un spațiu redus, proceda identic, apelând la inserturi de „publicitate muzicală”. Iată un astfel de exemplu, o notă nesemnată, pe marginea unui concert susținut de profesoara Silvia Secoșan Humița: „Matineul muzical de acum câteva zile aranjat sub auspiciile Cercului civilo-militar a fost un prilej de înălțare artistică și de destindere a nervilor noștri tracasați. Distinsa noastră cântăreață Silvia Secoșan Humița a executat ireproșabil *Elegia* de Massenet. Fermecătoarea sa voce cucerește sala. În *Le Nil* de Leroux se relevă contopirea căldurii poetice cu aceea a unor coarde vocale catifelate. *Aria clopoșeilor* din *Lakmée* marchează punctul culminant al succesului”³⁵.

Respectând cronologia, cităm în continuare din cronicile ale vremii care semnalează implicarea profesorilor și elevilor Conservatorului în activitatea societăților culturale³⁶. Ziarul *Fruncea*, de exemplu, vorbește despre un concert susținut de *Corul femeilor germane*, în care, toți cei implicați în latura solistică erau profesori ai Conservatorului: „Am putut asculta o piesă corală de Haydn cu acompaniament de pian și *Cuartetul de coarde* în mi bemol executat de Cvartetul Tomm, compus din titular și domniile Suci, Brandeis și Gorianț. Revelația serii a constituit-o *Stabat Mater* de Pergolese, lucrare muzicală pentru cor, soli, orchestră de coarde și pian. Partitura sopranei a fost susținută de d-ra Vilma Müller, care încă o dată ne-a dezvăluit o voce caldă și inteligent dozată, completată de o interpretare superioară și plină de înțelegere”³⁷.

Datele privind ansamblul coral feminin comunică impresia de organism artistic „bine pus la punct, condus cu multă autoritate și precizie de către dna prof. Elise Andree, promotoare și sufletul tuturor manifestațiilor artistice ale asociației”³⁸.

Informații suplimentare despre învățământul muzical timișorean reies și dintr-un articol care semnalează două montări realizate în anul 1936, în care fuseseră selecționați și elevii ai Conservatorului: „Cu mijloace modeste, dar

animat de multă voință pentru realizări serioase, Corul femeilor germane din Timișoara ne-a prilejuit în două zile consecutive, 24 și 25 octombrie, audierea a două opere comice *Bastien und Bastienne* de W. A. Mozart și *Die Nürnberger Puppe* de K. Adam. Ambele reprezentațiuni au avut loc în sala festivă de la Banația și succesul obținut constituie cea mai de preț răsplată pentru inițiatori și interpreți. Harnica profesoară de canto, dna Vilma Müller - ea însăși o subtilă cântăreață - a apărut în amândouă spectacolele, flancată de câțiva elevi și eleve. Sub bagheta atentă a dnei prof. Elisabeth Andree - sufletul și promotoarea de fapt a multor inițiative frumoase și de curaj - orchestra și întreg ansamblul vocal au format un tot omogen, realizând o producție de ridicat nivel artistic”³⁹.

Conservatorul din Cluj în refugiu la Timișoara

În contextul politic al anilor 1940-1941, instituțiile de artă și învățământ din Cluj se refugiază la Timișoara, punând bazele unei îndelungi și fructuoase colaborări, semnalată în presă în diferiți termeni. Pentru început, semnalăm tonul critic, chiar revendicativ: „Ne întrebăm de ce un conservator particular își ia sarcina propagandei muzicale, iar instituția de stat analoagă, dar mult superioară ca elemente și posibilități materiale, nu face nimic? Opera a dat concert, Conservatorul Comunal a dat și el. Ce așteaptă Academia de Muzică?”⁴⁰.

Menționăm că respectivul citat este extras dintr-o cronică laudativă la adresa concertului susținut în 9 martie 1941 de orchestra Conservatorului timișorean, cu Vasile Ijac la pupitrul dirijoral. Procedând deci prin antiteză, nerăbdătorul autor scria: „Dincolo de realitatea muzicală sunt și alte lucruri de relevat. De exemplu, sala plină datorită în parte, gratuității. Apoi, însăși existența orchestrei și a concertelor sale, care laudă stăruința și priceperea dirijorului, ca și direcțiunea instituției”⁴¹.

Răspunsul vine prevenitor și calmant, din direcția profesoarei Alma Cornea Ionescu, care anunță publicul despre buna înțelegere dintre dascăli: „Profesorii Ijac și Vulpescu muncesc cu o dezinteresare demnă de toată lauda și rară căldură pentru inițierea tineretului în diferite ramuri ale pedagogiei și muzicologiei. Primul

³⁵ *Timișoara*, an I, nr. 11, 1 aprilie, (1935), 2.

³⁶ Situate în zona dintre ceea ce numim astăzi societate civilă și activism cultural, aceste reuniuni se asociau după diverse criterii (etnic, profesional, confesional, de vârstă, teritorial etc.) și au avut în epocă un imens rol educativ. Constituind reale focare de civilizație, aceste entități culturale au promovat actul muzical de calitate și au întreținut coeziunea națională.

³⁷ *Fruncea*, an III, nr. 15, 19 aprilie. (1936), 1.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Cultura germană la noi. *Fruncea*, an III, nr. 43, 1 noiembrie, (1936), 2.

⁴⁰ Concertul simfonic al elevilor Conservatorului Comunal. *Fruncea*, an VIII, nr. 10, 12 martie, (1941), 2.

⁴¹ *Ibidem*.

este compozitor de merit, al doilea, dl Vulpescu, autor al unui tratat elementar de muzică și alte lucrări foarte interesante”⁴².

Semnalăm de asemenea concertul (intitulat fastuos „festival”) celor două instituții de învățământ, eveniment organizat la finele anului școlar 1941/1942 și comentat de profesorul Nicolae Ursu într-o cronică însuflețită. Autorul pune în valoare rezultatele muncii comune ale elevilor și profesorilor, precum și gradul înalt de pregătire al absolvenților, prezenți pe scenă în calitate de dirijori debutanți: „Absolvenții secției pedagogice (cl. prof. Ijac), prin dirijarea corurilor variate, începând cu genul palestrinian și trecând prin celebre piese de ansamblu ale marilor creatori, cum și a unor coruri populare din autori români, și-au dat, pe rând măsuri ale puterii de stăpânire a unui ansamblu mixt, interpretând fiecare, după gen, aprofundare și talent, piesele din program”⁴³.

Cronicile publicațiilor timișorene din această perioadă de mare emulație artistică⁴⁴ vorbesc și despre întâlnirile pe podium ale profesorilor celor două conservatoare, așa cum este cazul recitalului de excepție din 6 aprilie 1944, consemnat în presă de condeiful lui Vasile Ijac. Considerat un important eveniment muzical al stagiunii - fapt datorat excepționalei pianiste, compozitoare și profesoare clujene Ana Voileanu Nicoară cât și sopranei timișorene Silvia Humiță -, acest recital cameral este cunoscut și citat inclusiv pentru valoarea sa de pretext al unei insolite analize a „școalei ardelenice de compoziție”⁴⁵.

Prime audiții...

Atentă la fenomenul muzical local, presa timișoreană a preluat asupra sa inclusiv rolul de gazdă pentru comentariile de specialitate notate cu ocazia lansării de noi creații. Semnalând cu promptitudine primele audiții ale unor lucrări scrise de compozitorii locali - în general, profesori ai Conservatorului - articolele decupate din presa vremii pot alcătui un adevărat repertoriu al creației muzicale bănățene. În cele ce urmează vom menționa doar câteva dintre lucrările menționate în presa locală, precizând că au fost selectate doar cele care aparțin compozitorilor-profesori ai Conservatorului timișorean.

Iată, de pildă, ce nota cronicarul Bumbaru-Bassu, cu ocazia primei audiții a suitei *Din lumea copiilor*: „Alma Cornea a știut să contopească motivele autohtone într-un chip interesant și inventiv, redându-ne un tot original, menit a îmbogăți folclorul nostru muzical pe care alți înaintași ca Bartók, Drăgoi, Negrea l-au avut la nivelul universalității”⁴⁶.

La rândul său, profesorul Lucian Surlașiu scria despre *Poemul Neamului* de Sabin Drăgoi un text cu pronunțat caracter literar: „Iată un Maestoso grandios, evocând gloria acvilei romane urmat mai târziu de finalul unei teme barbare în care contrabasul și vioara rămân singuri pentru a marca haosul și băjenia, iată apoi o doină în care maestrul se dovedește inegalabil, apoi motivul Răscoalei, iar apoteoza - Marea Unire - este magistral redată printr-un imn de slavă în care aportul unui cor completează acordurile ansamblului de orchestră”⁴⁷.

Un an mai târziu (1937), Sabin Drăgoi revine în centrul atenției, cu lucrarea *Liturghia solemnă*, analizată de Ioan T. Crișan într-o amplă cronică, din care cităm: „Liturghia solemnă se aliniază la rezonanțele generoase ale altor creații, cum ar fi Năpasta, Constantin Brâncoveanu și Poemul Neamului. Elementul religios se brodează pe acest specific românesc atât de prezent la Sabin Drăgoi. Opera Liturghia solemnă nu este scrisă numai pentru a intra în cadrul oficierii de biserică; e o compoziție religioasă de concert. Temele sunt solemne, simple, inspirate din melodia glasului al optulea, pline de farmec, de un patetic subjugator, cristalizează o adâncă frământare sufletească. Vocea de alt cu glas de copil naiv aduce prima frază din Sfinte Dumnezeule la care se adaugă

⁴² Alma Cornea Ionescu, Academia de muzică și artă dramatică din Cluj - Timișoara. *Dacia*, an IV, nr. 61, 15 martie, (1942), 1.

⁴³ Festivalurile de fine de an ale Academiei de muzică și artă dramatică din Cluj la Timișoara. *Dacia*, an IV, nr. 120, 22 iunie, (1942), 2.

⁴⁴ Amintim că, în paralel, viața muzicală a Timișoarei a beneficiat de extraordinara prestație artistică a Operei Române din Cluj, în refugiu la Timișoara. Nume sonore ale acestei instituții au rămas în memorialistica locului și chiar în istoria de fapt, prin transfer și împământinare, precum fondatorii viitoarei opere timișorene: cântăreța Aca de Barbu (care va deveni prima femeie director de operă din lume) și dirijorul Hermann Klee (cooptat în calitate de șef de orchestră și maestru de cor, ipostază în care a profesat până în anul 1959, anul pensionării).

⁴⁵ Vasile Ijac, Compozitorii Școalei Clujene în interpretarea d-nei Ana Voileanu și Silvia Humiță. *Dacia*, an VI, nr. 84, 11 aprilie, (1944), 1.

⁴⁶ O compozitoare bănățeană: Alma Cornea. *Fruncea*, an II, nr. 39, 5 octombrie, (1935), 2.

⁴⁷ *Fruncea*, an III, nr. 44, 15 noiembrie, (1936), 1.

apoi sopranul și tenorul. Ortodoxia românească, după Mănăstirea Curții de Argeș și opera Constantin Brâncoveanu, înregistrează al treilea eveniment”⁴⁸.

Tot în anul 1937, recviemul *In memoriam patris (Noua Liturghie în sol major)* de Eugen Căteanu intra în competiție cu lucrarea lui S. Drăgoi, fiind apreciată de unii redactori în termeni excesivi, inspirați probabil de prestața persoanei: „o compoziție unică în felul ei, predominantă de polifonie ce te transpune de la început în adânci sentimente de evlavie cu erupții puternice și maestuoase [...] o operă de mare valoare ce pentru neamul nostru constituie un succes incontestabil”⁴⁹.

Lucrarea a suscitat ample dezbateri în presa locală, dar studiul cel mai cuprinzător și realist, cu raportare justă la creația de gen, apreciem că a fost realizat de către Aurel Contrea, în revista *Fruncea*: „A te prezenta în fața publicului în această privință este o încercare temerară. Stau în primul rând liturghiile anterioare ale unui Musicescu, Gh. Dima, I. Vidu, Trifon Lugoianu, care au dat corului bisericesc o orientare cu rădăcini adânc înfipite în melodiile tradiționale și a căror părăsire îmi pare că înseamnă nu numai o surpare a temelii credințelor străbune, dar și o laicizare, poate savantă, dar în orice caz indezirabilă pentru tradițiile sănătoase ale poporului. Să lăudăm, deci zelul d-lui profesor Eugen Căteanu de a o menține pe linia bunelor tradiții strămoșești. La premiera liturghiei sale în sol major, executată în prima zi de Crăciun la biserica din Iosefin, a adus îmbelșugate reluări și reminiscențe din melodiile noastre vechi, fără ca să ne lipsească totodată și aportul de originalitate de care oricare compozitor este atât de gelos. În evoluția cântecului religios, aceasta înseamnă un pas înainte, un pas modest, dar semnat cu siguranța încrederii și sensibilitatea artistului inspirat și cu incontestabil talent”⁵⁰.

Anul 1937 aduce și o distincție specială Banatului, prin Mențiunea I onorifică la Concursul de compoziție „George Enescu”, obținută de Vasile Ijac. Aflăm acest fapt dintr-o cronică de concert scrisă câțiva ani mai târziu, în care Nicolae Ursu făcea trimitere la acest succes al școlii bănățene de compoziție, concluzionând: „Acest concert ne-a dat proba că muzica românească nu este tardivă, stagnată sau unilaterală.

Programul a cuprins trei nume Vasile Ijac, Eugen Căteanu, Zeno Vancea, toți din primele generații ale Academiei de muzică din Cluj”⁵¹.

În fine, pantomima *Ivan Turbincă* de Vasile Ijac, face obiectul unei adevărate campanii de presă. Renunțăm la lectura dezagreabilă a articolelor semnate de Andrei Lillin - mostre de nefericită impostură profesională⁵² - și vom lua în considerare cronică semnată de profesoara Ana Voileanu-Nicoară, aflată în refugiu la Timișoara⁵³. Textul este marcat de eleganța și echilibrul persoanei, dar și de autoritatea muzicianului, care face, iată, câteva precizări de finețe: „Stabilind dintru început: baletul *Ivan Turbincă* a domnului Vasile Ijac e o lucrare serioasă și nicidecum ușoară de înțeles și judecat după o singură audiere. Fac această constatare în plină cunoștință de cauză și penibil atinsă de cronică muzicală apărută în ziarul *Vestul*, unde domnul Lillin, probabil tot după o unică audiere a baletului domnului Ijac, nu găsește nimic bun de spus despre această lucrare. [...] Dar repet: lucrarea trebuie auzită de mai multe ori, și, trebuie subliniat cu toată puterea: în cu totul alte condiții”⁵⁴.

Autoarea scrie apoi și despre „inspirația cea mai autentic muzicală, secondată de o profundă cunoaștere a mijloacelor de exprimare”, subliniind faptul că „muzica în sine, luată ca atare, este o preafrumoasă, simțită, pagină de poem simfonic, măiestrit orchestrată, de alură modernă ce vădește serioase calități de cultură muzicală”.

Neintimidată de tonul sarcastic al criticului de ocazie și de „argumentele” elucubrante ale acestuia, Ana Voileanu-Nicoară preia sarcina de a expune cauzele reale ale unei montări nereușite (deși nerostită, ideea de sabotaj artistic plutește în

⁵¹ Al treilea concert simfonic - Opera Română din Cluj - Timișoara. *Dacia*, an III, nr. 104, 25 mai, (1941), 1.

⁵² Facem referire la articolele unui cronicar neprofesionist, profesorul de limba română Andrei Lillin, recunoscut pentru bizareriile „cronicilor” sale muzicale. Acesta este autorul unor lungi și agresive texte la adresa lucrării *Ivan Turbincă*. Deși nu avea studii muzicale, se considera un redutabil critic în domeniu, crezând că a face cronică este totuna cu a critica. Din păcate, se remarcă și lipsa de reacție a colegilor de breaslă, singura care a luat atunci atitudine fiind pianista și compozitoarea clujeană Ana Voileanu-Nicoară, aflată în refugiu la Timișoara.

⁵³ Acest subiect este prezentat pe larg în studiul *Spectacolul Ivan Turbincă. Ecouri în presa timișoreană*, existent în cartea semnată de autoarea Lava G. Bratu și intitulată *Creația de balet a compozitorilor bănățeni*, vol. I - *Istoricitate și conceptualizare*, Timișoara, Editura Eurobit, (2008), 94.

⁵⁴ Dirijorul Eugen Lazăr - compozitorul Vasile Ijac - cvartetul Căteanu. *Dacia*, an V, nr. 37, 15 februarie, (1943), 2.

⁴⁸ *Fruncea*, an IV, nr. 19, 16 mai, (1937), 2.

⁴⁹ Dumitru Demian, Concertul religios cu Liturghia în Sol în primă audiere a d-lui Căteanu. *Unirea Română*, an IX, nr. 106, 23 mai, (1937), 1.

⁵⁰ *Fruncea*, an V, nr. 1, 2 ianuarie, (1938), 1.

aer)⁵⁵: „Baletul domnului Ijac a fost reprezentat într-o fază cât se poate de neprielnică lucrărilor de mare aparat orchestral. Cu membrii orchestrei reduși la jumătate, lipsind unele dintre cele mai necesare instrumente, cu patru violoniști primi, înseamnă nu să servești opera muzicală, ci s-o mutilezi. Probabil și orchestranții, câți au mai rămas, erau conștienți de insuficiența ansamblului lor, și așa se explică totala lipsă de elan, de pregnanță, cu care au executat lucrarea domnului Ijac. Sunt convinsă că felul în care s-a realizat baletul domnului Ijac i-a răpit cel puțin jumătate din șansele de succes. E păcat”.

Deși textul respiră simpatie și respect, autoarea analizează cu obiectivitate stadiul de evoluție al compozitorului, la momentul compunerii lucrării: „Nu se poate nega că libretul, mustind de o uriașă poftă de viață, de exuberanță, fantezie și voioșie rustică n-a fost susținut decât pe alocuri de o identică risipă de vervă muzicală și ritm îndrăcit. [...] Și apoi să nu uităm că *Ivan Turbincă* a fost creat acum zece ani. Astăzi, cu siguranță că mijloacele de exprimare ale d-sale sunt cu totul altele”.

Condiția compozitorului român este un alt atins cu percutanță de autoare: „Monstruoasa neînțelegere față de condițiile de creație ale compozitorilor în general și în special a celor români, a făcut ca d-nul Ijac să nu aibă posibilitatea să-și audă barem o dată lucrarea, ca să poată confrunta fructul imaginației sale, cu sonoritatea reală pentru care a fost creată”.

În fine, trecând peste calitatea ansamblului de balet, autoarea articolului găsește cuvinte de laudă pentru efortul coregrafului Ionel Marcu: „Aduc un cuvânt de laudă și încurajare domnului Marcu pentru realizarea coregrafică a baletului domnului Ijac. A avut de rezolvat o problemă extrem de grea și cu mijloace insuficiente. A muncit din greu și cu toată inima”⁵⁶.

Comentariile muzicologului de azi sunt marcate de datoria de a evindenția peste timp cum o pregătire necorespunzătoare a premierei, precum și un ciudat atac de presă, au reușit să minimalizeze, și chiar să îngroape, un moment muzical care s-ar fi putut constitui într-un eveniment. Din păcate, ocazia unei montări ulterioare nu a mai apărut⁵⁷.

Direcții și orientări ale școlii bănățene de compoziție

Din publicațiile vremii se poate descifra și atitudinea estetică a creatorilor bănățeni, în raport cu filonul autohton și curente muzicale europene. O analiză pertinentă a abordării înnoitoare datorate compozitorului Sabin Drăgoi apare sub semnătura tinerei profesoare Alma Cornea, care publică în anul 1928 un important studiu monografic. Prezentat publicului sub forma serialului de presă și intitulat *Însemnătatea lui Sabin Drăgoi în evoluția muzicii românești*, acest text subliniază importanța elementului popular în lucrările sale și evidențiază influența compozitorului asupra concepției de creație în general, la scara întregii școli naționale⁵⁸.

Tot despre creația compozitorului Sabin Drăgoi, director al Conservatorului timișorean, este vorba și în următorul articol, semnat de condeiful talentat și documentat al Doinei Ienciu⁵⁹: „A văzut lumina zilei o lucrare muzicală de o nepieritoare științifică valoare. Lucrarea prezintă pe 265 de pagini, 303 colinde culese de maestrul nostru Sabin Drăgoi cu o neîntrecută competență, nou-tate, cu ritmul și cadența originală a folclorului nostru”⁶⁰.

Pe aceeași linie a cristalizării și dezvoltării unei școli muzicale românești - având drept obiectiv principal transfigurarea ethosului popular în muzica cultă - se înscriu și alte două studii de referință semnate de profesoara Alma Cornea Ionescu. Articolele respective se intitulază *Arta muzicală în Banat* (material publicat în *Voința Banatului*, în data de 12 mai 1929) și *Problema muzicii românești* (publicat în *Luceafărul*, în numerele 11-12, din noiembrie/decembrie 1940).

Parcursând articolele din presa interbelică întâlnim și considerații privind caracterul stilistic al mișcărilor din suita *Din lumea copiilor* de Alma Cornea⁶¹, lucrare despre care ziarul *Vestul* nota cu

⁵⁸ *Voința Banatului*, an VIII, nr. 5, 7, 8, 10, februarie-martie, (1928).

⁵⁹ Lucrarea se intitulază *303 Colinde* și a fost publicată în anul 1925, la Editura Scrisul Românesc din Craiova (precizăm că Sabin Drăgoi a început culegerea sistematică de folclor în perioada 1922-1923, când era încă profesor la Deva. Nouă dintre melodiile culese atunci le-a prelucrat în *Suita de dansuri populare românești pentru pian*, lucrare care i-a adus Premiul II „Enescu”, în iunie 1923).

⁶⁰ *Vestul*, an I, nr. 85, 1 mai, (1930), 2.

⁶¹ Editată la tipografia Auspitz din Lugoj, suita *Din lumea copiilor* a fost orchestrată de Theodor Rogalski (1945). Prima audiere a variantei orchestrale a avut loc în 1957, în interpretarea Filarmonicii „Banatul” (dirijor Paul Popescu). În anul 1978, în concertul omagial al Filarmonicii „Banatul”, dirijorul Remus Georgescu adaugă suitei încă patru piese, orchestrate de autoare, variantă care a fost apoi înregistrată de Radiodifuziunea Română (1979).

⁵⁵ În studiul pe care l-am realizat în volumul I din cartea *Creația de balet a compozitorilor bănățeni*, au fost aduse și argumentele care susțin ideea sabotajului artistic (fapt care reiese tot din extrasele de presă ale vremii).

⁵⁶ Dirijorul Eugen Lazăr - compozitorul Vasile Ijac - cvarțetul Cuteanu. *Dacia*, an V, nr. 37, 15 februarie, (1943), 2.

⁵⁷ Analiza lucrării a pus în lumină o lucrare demnă a fi nominalizată în cadrul evoluției genului de balet național.

dezinvoltă siguranță: „Colecția de cântece din albumul *Din lumea copiilor rămâne o dovadă că Alma Cornea a deschis căi noi prin felul în care a înțeles D-sa să prelucraze ideile sale muzicale - născocite în cel mai autentic spirit popular - dezvoltându-le după o estetică individuală și potrivită caracteristicului românesc și îmbrăcându-le într-o haină armonică extrem de interesantă și complicată, fără să înstrăineze un moment atmosfera generală a pieselor cu vreun acord sau modulație străine de specificul românesc. [...] Ele arată un drum nou, o nouă posibilitate ritmică și armonică izvorâtă din muzica națională românească*”⁶².

Scriind despre aceeași lucrare, un alt ziar salută, și el, demersul componistic de explorare a filonului popular: „D-șoara Cornea a căutat să creeze o școală nouă, un drum nou în pedagogia pianului, un curent național. Trebuie să recunoaștem că generațiile ieșite până acum din conservatoare s-au imbibat de străinisme și nici nu cunosc perla muzicii noastre naționale”⁶³.

Intenția declarată de a promova valorile muzicii populare se regăsește și în publicarea lucrării *90 melodii românești* de Sabin Drăgoi. Cronicarul rubricii „Noutăți muzicale” subliniază faptul că lucrarea este urmare a cercetărilor etnografice întreprinse în comuna Belinț. Este subliniat profesionalismul cu care a fost alcătuită această culegere, în care melodiile au fost studiate după elementele de ritmică, metrică și armonie și grupate apoi pe genuri muzicale: colinde, bocete, doine și dansuri⁶⁴.

Presa timișoreană interbelică furnizează, totodată, importante date privind concepția de creație a primului compozitor bănățean autor al unei simfonii: „Alipindu-se mișcării muzicale de stânga pornită după războiul mondial de compozitorii francezi, domnul Vasile Ijac, prin ultimele sale lucrări reușește să-și creeze un stil puternic personal și interesant, dacă nu pe gustul vulgului, hotărât însă de o incontestabilă valoare artistică, caracterizat prin meloplasticismul brodat pe motive sau sugestii artistice de esență populară redată însă într-un cadru artistic pur (simfonii, suite, balet etc.) și toate acestea ridicate la paroxismul frumuseților occidentale până la completa contopire”⁶⁵.

Despre recviemul *In memoriam patris* (cu subtitlul *Noua Liturghie în sol major*), de Eugen Căteanu, aflăm că: „a adus reluări și reminiscențe din melodiile noastre vechi, fără să ne lipsească aportul de originalitate”, cu intenția menținerii „pe linia bunelor tradiții strămoșești”⁶⁶.

În fine, compozitorul și profesorul Filaret Barbu semnală un început de sinteză între latura „naționalistă” și aportul original al autorilor, evidențiind rolul cardinal deținut de Sabin Drăgoi în justa orientare a muzicii românești: „Există o armonioasă întrepătrundere între caracterul religios și laic al creațiilor sale. Prin liturghia *Sfântul Ioan Gură de Aur* pentru cor de bărbați, Sabin Drăgoi pune în valoare imense posibilități modulatorice, într-o polifonie impresionantă. Prima dramă muzicală, *Năpasta*, misterul religios *Constantin Brâncoveanu*, *Poemul Neamului*, *Liturghia Solemnă*, opera comică *Kir Ianulea* sunt pietre fundamentale la marea creație a muzicii naționale românești”⁶⁷.

Pe de altă parte, aspirația școlii bănățene de integrare în universalitate este definită de un important studiu semnat de Vasile Ijac, compozitor bănățean instalat pe poziția unei abordări superioare a conceptului național modern. Autorul precizează că „...oricât de internațională pare a fi arta în fond, sunt opere cari evidențiază clar neamul din care fac parte creatorii lor”⁶⁸.

Situat pe linia debussystă a tezei privind resursele creatoare ale „popoarelor noi”, autorul consideră că „muzica națională adevărată” a rezistat în „țările cari până la romantici au stat departe de marea mișcare muzicală și chiar prin aceasta au păstrat neepuizate comori melodice, ritmice, metrice și armonice de esență și claritate pură”.

Ca și Debussy, în al cărui stil a scris cu știință și talent, autorul consideră că „Gamele occidentale majore și minore, după secole de intensă întrebuințare se văd amenințate de gamele vechi antice, mi, la, sol, fa, re, depozitate odinioară, neavând alt azil decât melodii populare și cântecele liturgice; gama diatonică este nevoită să cedeze ceva loc și gamei din tonuri întregi, apoi gamei cromatice plină de viață și expresivitate, prin ea s-a ajuns la atonalitate care provoacă impresii imprecise, subtile și difuze”.

În termeni care pot părea astăzi arhaici, articolul oferă o valoroasă idee concludivă, în care

⁶² Doina Ienciu, *Vraja cântecului. Vestul*, an V, nr. 17, 27 martie, (1934), 2.

⁶³ *Generația Nouă*, an I, nr. 21, 28 iulie, (1934), 2.

⁶⁴ *Generația Nouă*, an I, nr. 35, 18 noiembrie, (1934), 3.

⁶⁵ Alma Cornea Ionescu, *Compozitorul Vasile Ijac, noul profesor al Conservatorului municipal. Fruncea*, an III, nr. 37, 20 septembrie, (1936), 3.

⁶⁶ Aurel Contrea, *Fruncea*, an I, nr. 1, 2 ianuarie, (1938), 1.

⁶⁷ Contribuția Banatului la mișcarea muzicii naționale românești. *Dacia*, an I, nr. 120, 16 octombrie, (1939), 1.

⁶⁸ Vasile Ijac, *Începutul naționalismului în muzică. Luceafărul*, an III, nr. 3, martie, (1938), 2-3.

poate fi recunoscută concepția de creație a compozitorului Vasile Ijac, aflat în deplin acord cu reprezentanții de marcă ai școlii românești de compoziție: „Modulația este tot mai frecventă, iar ritmul vecinic schimbat, amestecat binarul cu ternarul, pentru crearea de noi măsuri; coloritul orchestral nou pentru exigențele muzicii moderne, vecinic variată”⁶⁹.

Compoziții de pedagogie muzicală semnalate în presa locală

În coloanele publicațiilor timișorene pot fi identificate și referiri cu privire la apariția unor lucrări cu caracter pedagogic, cărți datorate, în general, profesorilor de la Conservator. Din perioada directoratului lui Maximilian Costin aflăm, de pildă, că la Editura Moravetz, la inițiativa acestuia, s-a tipărit în anul 1925, sub titlul generic *Școala nouă românească*, o colecție cu lucrări pentru vioară, promovând pentru prima dată *in corpore*, un număr însemnat de compozitori români⁷⁰. „Sunt încântat de modul cum se prezintă Școala nouă românească: tiparul, hârtia, sunt admirabile...” consemna Alfred Alessandrescu. „Urez ca noua colecție să ajungă la o înflorire pe care o merită cu prisosință”⁷¹.

Analizând realizările unui alt dascăl timișorean, respectiv ale pianistei Alma Cornea Ionescu, compozitorul Zeno Vancea face câteva observații generale, de fin comentator, într-un articol intitulat *Compozitoarele noastre*: „Terenul pe care Alma Cornea-Ionescu a dat până acum partea cea mai de valoare a activității ei atât de variată este acela al muzicii instructive și al compoziției pentru tineret. Instructiv nu în sensul unui sistem pedagogic, ci din contra, prin conținutul poetic, prin seva muzicală a nenumăratelor compoziții de pian cu care sufletul copiilor este cucerit pentru muzică. Aceste mici poeme, prin originalitatea lor, prin siguranța facturii lor tehnice (care nu trece niciodată dincolo de gradul de înțelegere al micilor muzicanți), cuceresc consensul și celui mai pretențios dintre muzicieni”. Autorul subliniază și capacitatea acestor lucrări de a accede pe piața literaturii pedagogice: „Aceste compoziții au fost primite cu entuziasm nu numai de pedagogii români, ci spre mândria autoarei lor,

valoarea lor a fost recunoscută și de specialiști din străinătate”⁷².

„Terenul” numit de Zeno Vancea este populat cu lucrări precum *Din lumea copiilor*, comentată în termeni care îi subliniază caracterul pedagogic: „Calitatea acestor compoziții constă în expresivitatea lor uimitoare, cât și în faptul că, pe lângă construcția lor destul de complicată, ele sunt foarte pianistic lucrate, deci accesibile și pentru mâinile plâpânde de copii”⁷³.

O altă notă din presa locală semnalează apariția aceleiași lucrări „pedagogico-pianistice”, semnalând caracterul pronunțat aplicativ al lucrării: „Bucățile sunt caracterizate prin ușoare motive românești, fiind foarte accesibile de către copii. Domnia sa a căutat să se apropie de sufletul copilului și a reușit. A desprinde icoana din sufletul copilului nu e lucru ușor, trebuie să fii psiholog devotat. [...] Să sperăm însă că lucrarea despre care vorbesc va fi introdusă în programa oficială a conservatoarelor, pentru tinerele vlăstare”⁷⁴.

Numele eminenței profesoare apare și într-un articol care se ocupă de caietele *34 de studii tehnice* și *26 de exerciții* după Carl Czerny⁷⁵: „Una din cele mai apreciate pedagogice din țară, d-na Alma Cornea-Ionescu, profesoară la Conservatorul din Timișoara, apare cu o nouă lucrare pedagogică, o colecție de Etude de Czerny, prelucrate după noi principii tehnice, atât sub raport armonic, cât și sub raport tehnic, modificând în unele părți chiar și compoziția muzicală; le adaptează și o digitație personală, care să poată pregăti elevul pentru noile exigențe tehnice ale artei pianistice. Lucrarea e redactată cu îngrijirea și priceperea ce o caracterizează pe profesoară și merită o atenție deosebită din partea profesorilor de pian”⁷⁶.

Lucrări didactice și muzicologice comentate în presa interbelică

În anul 1934, la tipografia timișoreană Pregler, apărea o lucrare cu caracter muzicologic, semnată de Alma Cornea și intitulată *Terminologie muzicală*. Volumul anunțat în presă este un dicționar muzical (printre primele de acest fel din țară), considerat de autoare absolut necesar pentru eliminarea confuziilor în folosirea termenilor de specialitate⁷⁷.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ Este vorba despre Dimitrie Cuclin, Constantin C. Nottara, Ion Nonna Otescu, Maximilian Costin, Alfred Alessandrescu, Filip Lazăr, Ioan Scărlătescu, Alexandru Zirra, Sabin Drăgoi, Ion Stroescu, George Enacovici.

⁷¹ Alfred Alessandrescu. *Muzica*, Timișoara, nr. 1, (1925), 8.

⁷² *Vestul*, an V, nr. 17, 27 martie, (1934), 1.

⁷³ Doina Ienciu, Vraja cântecului. *Vestul*, an V, nr. 17, 27 martie, (1934), 2.

⁷⁴ *Generația Nouă*, an I, nr. 21, 28 iulie, (1934), 2.

⁷⁵ Respectiv studiile, selecționate și prelucrate de Alma Cornea, au fost tipărite în anul 1938, la Editura Moravetz.

⁷⁶ *Fruncea*, an V, nr. 44, 12 noiembrie, (1938), 2.

⁷⁷ Noutăți muzicale. *Fruncea*, an I, nr. 19, 12 mai, (1934), 3.

Un alt studiu datorat aceleiași profesoare se referă la o analiză a învățământului de specialitate din epocă. Studiul intitulat *Problema învățământului nostru muzical* pledează pentru reorganizarea învățământului muzical și conține propuneri de ordin educativ și pedagogic, punând în legătură aceste probleme cu cerințele ce se impun celor pregătiți și chemați să se ocupe de educația muzicală. Lucrarea fusese publicată și într-o revistă de specialitate⁷⁸.

În presa anului 1937, compozitorul Vasile Ijac publică un portret de adâncă prețuire dedicat lui George Enescu, prilej pentru autoarea acestui studiu de a evidenția calitățile de rafinat analist ale semnatarului⁷⁹. Comparativ cu studiile de enescologie din muzicologia modernă, flerul analitic al autorului se evidențiază prin justetea observațiilor (a căror subtilitate intuitivă este valabilă și azi), cu atât mai remarcabile cu cât timpul istoric și evoluția aparatului critic constituiau importanți factori de frână. În acest context, Vasile Ijac precizează de la început că „maestrul a ajuns azi la culmile artei universale” și că genialitatea sa trebuie proiectată în relație cu divinitatea. Pe parcursul articolului sunt definite apoi coordonatele artei enesciene, departajată de autor în trei ipostaze: de compozitor, dirijor și interpret.

După opinia lui Vasile Ijac, creația enesciană poate fi sistematizată în trei etape. Prima treaptă a evoluției este marcată de „precizie și muzicalitate intimă”. În cea de-a doua etapă „Tematismul, invențiunea și melodia nu mai sunt decorative, ci profunde, de patetism și colorit ce izvorăsc cald ca dintr-un izvor de nesecate bogății omenesti. În această a doua fază a creațiilor sale, creatorul clasic a devenit neoromantic...”. În fine, ultima etapă de creație, cea definitorie, este percepută ca o împlinire apoteotică, prin lucrările fundamentale pe care Enescu le-a lăsat istoriei muzicale universale.

Urmează o analiză a dimensiunii dirijorale a lui George Enescu, despre care Vasile Ijac crede că între atâtea alte calități excepționale, a fost prea ușor trecută cu vederea. Între atuurile de mare dirijor, autorul amintește memoria fabuloasă și legendară a lui George Enescu, precum și seriozitatea extremă, bogăția temperamentală și muzicalitatea unică.

Măiestria interpretativă a lui G. Enescu privește „virtuozul neîntrecut”, cu tonul său particular, imediat recognoscibil. Autorul apreciază

copleșitoarea artă violonistică a lui Enescu ca fiind „...nu numai o altă limbă”, ci și „un alt ordin de existență”. [...] „Lucrările cele mai simple sau complicațiile cele mai îndrăznețe, sub vraja arcușului său prind forme imaginare subtile. [...] Prin execuția sa, totul este idealizat. Desenul frazei este perfect, exploziile patetismului sunt ardente, de o intangibilitate uimitoare. Ca un adevărat zeu al sunetului, el interpretul de eleganță, spirit și fantezie juvenilă a sufocat în noi orice alte preocupări pentru a exalta fericiti superioara și uimitoarea interpretare a unor capodopere”⁸⁰.

În concluzie, Vasile Ijac vorbește despre întregul persoanei care este Enescu: „Elegantă, claritate, elocvență muzicală, cu o justete absolută și distincțiune personală. Iată în câteva cuvinte caracterizarea neîntrecutului nostru maestru, care prin talentul său și-a cucerit fama universală. Gloria lui este gloria neamului românesc”.

Alături de acest articol dedicat lui George Enescu, atenția presei interbelice a fost atrasă și de lucrarea *Pianul, arta și maeștrii lui*, semnată de Alma Cornea Ionescu și tipărită la editura *Moravetz*, în anul 1937. Acest studiu a constituit pentru tânăra literatură muzicologică timișoreană un eveniment, așa cum reiese și din următoarele rânduri⁸¹: „Scriș cu rară erudiție și convingere, într-un stil literar plastic ca o gravură și împodobit cu înfloriri poetice, reliefând adevăruri istorice, artistice și pedagogice cu totul necunoscute până atunci la noi. Aprecierile și sintetizarea valorilor muzicale sunt la înălțime, grație culturii superioare de care dispune autoarea, dar ele sunt efectuate nu numai cu rațiune pură, ci și cu sensibilitatea unui artist de rasă. Alături de calitățile muzicale și literare ale autoarei compozitoare, se relevă facultatea de subtilă analiză psihologică, însușire prin care ne-a dăruit interesante pagini de educație muzicală, ce se bazează pe un sistem și o metodă pedagogică cu totul originale și până acum necunoscute la noi în țară”⁸².

În termeni asemănători comentează și redactorul ziarului *Fruncea*: „Grație culturii, în ultimele opere scrise de doamna Alma Cornea-Ionescu, descoperim cu bucurie o nouă înflorire

⁷⁸ *Ibidem*.

⁸¹ Lucrarea a apărut în anul 1937 la Editura *Moravetz*, iar capitolele care o compun sunt: I. Arta și maeștrii pianului; II. Problema educației muzicale; III. Literatura pianului; IV. Organizarea învățământului muzical din România; V. Programul analitic al învățământului pianistic.

⁸² Doina Ienciu, *Pianul, arta și maeștrii lui*. *Banatul*, an IV, nr. 27, 8 septembrie, (1937), 3.

⁷⁸ *Luceafărul*, an II, nr. 5, mai, (1936), 4.

⁷⁹ Vasile Ijac, George Enescu – Medalion. *Suflet Nou*, an III, nr. 24, decembrie-ianuari, (1937), 3.

a personalității d-sale, facultatea de subtilă analiză psihologică, însușire prin care ne-a putut dăruî cele mai interesante pagini de educație muzicală ce se bazează pe un sistem și o metodă cu totul originale. Lucrarea nu trebuie să lipsească din nici o casă, ea este un ghid necesar și o literatură din cele mai plăcute și mai ales pentru orice om de cultură”⁸³.

Despre aceeași lucrare se pronunță și Vasile Ijac, care vede în această realizare „o serie de considerații didactice foarte necesare oricăror amatori de muzică. Pentru cunoașterea tehnică în execuție este nevoie, pe lângă anumite predispozițiuni fizice, și întregire reciprocă să se ajungă la năzuința supremei frumuseți: adevărata artă. Aceste subtilități trebuie în primul rând înțelese, iar înțelegerea lor concretizează într-o formă accesibilă celor care vor să aibă viziuni clare asupra noțiunii de învățământ artistico-muzical. [...] În istoria muzicii noastre se remarcă un progres evident, al cărui caracter nu reclamă elogiul hiperbolice, dar o incontestabilă valoare reală a precursorului care imperios impune facla spre a lumina drumul generațiilor viitoare, spre importanța dogmatică a țintei noastre finale, arta românească, contopită în lumina universalității. Iată pentru ce motive puternice realizările de calitate a celei a doamnei Alma Cornea-Ionescu merită cele mai înalte considerații”⁸⁴.

În aceeași sferă de interes a prezentului studiu, reținem din seria de informații muzicale găzduite de rubrica „Artistice” din săptămânalul *Fruncea*, un eveniment datorat profesorului-compozitor Nicolae Ursu, despre care aflăm că a publicat în Editura *Astrei bănățene* o nouă colecție de coruri, în prefața căreia se regăsesc prețioase informații cu caracter didactic⁸⁵.

De asemenea, presa locală semnalează apariția monografiei *Tiberiu Brediceanu*, scrisă de profesoara Alma Cornea Ionescu⁸⁶, un proiect ambițios, care a cuprins alte două scrieri cu caracter monografic, dedicate lui Gheorghe Dima⁸⁷, respectiv lui George Enescu⁸⁸.

Semnalăm pentru importanța sa muzicologică și un important studiu semnat de Vasile Ijac, material referitor la „școala ardeleană de compoziție”, pe care autorul o aseamănă cu celebrul mănunchi de compozitori ruși, supra-

numit „Grupul celor cinci”⁸⁹. Șeful acestei școli este considerat Marțian Negrea, mentorul unor compozitori precum Sabin Drăgoi, Zeno Vancea, Eugen Căteanu, Sigismund Toduță, Mircea Popa, Vasile Ijac.

Autorul realizează pentru fiecare compozitor câte un portret stilistic, cu observații de esență. Sabin Drăgoi este considerat „indicatorul compozitorilor români” și „prilej de sărbătoare pentru criticii muzicali din țară” pentru „concepția naționalistă pe teme din folclorul muzical [...] de o valoare estetică originală”, cel care „a trasat o dâră de lumină în dibuirile decadente în cari se zbat multe valori românești în căutarea de drumuri noi”⁹⁰.

Zeno Vancea, analizat după faza de creație în care se afla la acel moment, este asemănat cu „Bartók, Schönberg și Stravinski, cu tendințe spre polifonia liniară, combativ prin temperament și revoluționar ca mentalitate. Când va reuși ca sfera primitivistă în care își îmbracă idealurile muzicale să se concentreze într-o tehnică cu atmosferă românească va determina o culme a curbei tendințelor artei muzicale românești”.

Despre Sigismund Toduță, absolvent de pian și primul doctor în muzicologie („uns” la Roma), Vasile Ijac crede că este un „evoluționist, conștient de cultura sa și totdeauna bine inspirat”, cel mai calificat muzician din țară, dar care a rămas doar un modest corepetitor.

Eugen Căteanu este apreciat pentru compozițiile dedicate viorii, ca și pentru talentul său pedagogic, iar Mircea Popa, „mândria și speranța deplin întemeiată a bănățenilor” este îndemnat să-și urmeze vocația de compozitor, înainte ca activitatea de dirijor să-i pericliteze timpul.

Fiind autor, Vasile Ijac nu scrie despre sine, în schimb se referă la unul dintre discipolii lui Mihail Jora, tânărul Constantin Silvestri, prezent în recital cu o piesă în stil romantic.

În afara celor relatate în acest studiu, trebuie spus că datele furnizate de cronicile existente în presa interbelică timișoreană deschid cale unor posibile investigații mai laborioase, oferind multe alte informații despre învățământul muzical timișorean, despre profesorii Conservatorului, ca și despre discipolii

⁸³ *Fruncea*, an IV, nr. 36, 12 septembrie, (1937), 3.

⁸⁴ Vasile Ijac, Pianul, arta și maestrul lui. *Luceafărul*, an III, nr. 1-2, ianuarie/februarie, (1938), 5.

⁸⁵ *Fruncea*, an V, nr. 42, 11 noiembrie, (1938), 3.

⁸⁶ Alma Cornea Ionescu, Tiberiu Brediceanu. *Luceafărul*, an III, nr. 1-2, ianuarie/februarie, (1937), 4.

⁸⁷ Material publicat în *Curierul muzical*, București (1933).

⁸⁸ Textul a fost publicat postum.

⁸⁹ Vasile Ijac, Compozitorii Școlii Clujene în interpretarea d-nei Ana Voileanu și Silvia Humiță. *Dacia*, an VI, nr. 84, 11 aprilie, (1944), 1.

⁹⁰ *Ibidem*.

acestora⁹¹. Expozeul de față se oprește însă aici, scopul nostru fiind nu un studiu cu aspirații exhaustive, ci acela de a utiliza forța extrasului de presă în vederea perceperii cât mai vii a fenomenului muzical bănățean.

Nu am intenționat, așadar, să epuizăm subiectul și nici să „contabilizăm”. Ne-am rezumat la sondarea acestui vast teritoriu printr-o citire panoramică, deoarece obiectivul materialului de față este acela de a trezi o lume - cea a Banatului muzical interbelic - și de a o actualiza în conștiința cititorului contemporan prin litera și spiritul textului.

KEY MOMENTS IN THE HISTORY OF INTER-WAR MUSICAL EDUCATION REFLECTED IN TIMIȘOARA NEWSPAPERS

Summary

The present survey is an analysis of the columns on Timișoara musical school in the Romanian press during the period between the two world wars. From the many publications studied and from the press excerpts that followed, two aspects are worth mentioning: a concrete one, dealing with objective data and a subsidiary one, dealing with the local specificity of the epoch.

In order for these two aspects to mingle in a harmonious way, the present work has been structured into seven sub-chapters or sections, as follows:

- *At the beginning of a new way...*
- *Teachers of the Music Academy, artists and promoters of Timișoara musical life*
- *The Cluj Music Academy, a refugee in Timișoara*
- *First auditions ...*
- *Directions and trends of Banat composition school*
- *Compositions of musical pedagogy in the local press*
- *Comments on didactic and musicology works in the inter-war press.*

As for the second aspect, the peculiarities of the epoch and the Banat-Timișoara area under analysis and also of the press phenomenon itself have been treated in new section entitled *The institution of the musical column, in the framework of the Romanian press development.*

Although this micro-study appeared after having processed the entire material, it is however placed at the beginning, with the intention to prepare the reader with a general overview of the main topic.

The notes at the bottom of the page containing various related information meant for clarifying the reader and for smoothing the path to understand the hidden meanings of places, events and people, are also of great help. The repeated quoting of some of the columns is due to the many valences they reflect. For instance, the same column may raise the interest of the readers through both its poly-semantic content and the interpretation of the musicologist who can approach the same text from different angles. After presenting the methodology, here follows the main information in brief.

Mirror of the epoch, the inter-war press of Timișoara reflects a society oriented both towards Western Europe and the values of the national music. Many of the local musicians who were also teachers accomplished their studies abroad. Musicians as Sabin Drăgoi, Vasile Ijac, Zeno Vancea, Filaret Barbu, Alma Cornea studied in Prague, Paris, Vienne or Budapest. This fact is reflected in the attitude regarding the role of music and of musicians in society as well as in the componistic conception.

The press of the time speaks about the professors of Timișoara Music Academy who had important initiatives, like the establishment of the *Friends of music* society or the organization of „folk” symphonic concerts, for „the large public with no material means”.

Besides their role in the development of the musical school, all the professors at the Academy were promoters of Timișoara musical life, with great careers as soloists, members or conductors of symphonic orchestras or choir conductors. Here are some examples: Guido Pogatschnigg founded the symphonic orchestra of the village Music Academy; Béla Tomm together with Ioan Suci, Josef Brandeis and Doro Goriant established the *Tomm* quartet; Josef Brandeis was the first violinist of *Friends of music* orchestra for 26 years and Filaret Barbu conducted for almost two decades „Ion Vidu” choir, the *Association of choirs and fanfares in Banat* as well as *Lyra* and *Progress* choirs;

⁹¹ Amintim că în această instituție s-au format muzicieni precum Mircea Popa, Constantin Bugeanu, Constantin Daminescu, Ion Crișan, Corneliu Mereș, Cornel Trăilescu, Stelian Olariu, Doru Popovici, Vasile Spătărelu, Ioan Kecenovici, Ovidiu Manole, Cornelia Voina, Adriana Ciuciu, Elena Crivăț, Nicolae Florei, Lucian Groșșianu, Titus Moraru, Nicolae Țăranu, Ioan Odrobot, Sava Ilin, Alexandru Șumski, Ervin Acel, Eduard Weiser.

George Pavel and Vasile Ijac, as conductors of the Music Academy orchestra, influenced at a large extent the musical life of the city, and Vadim Șumski conducted the choir and the orchestra of „Banatul” Philharmonic; Eugen Cuteanu founded the well-known quartet that bore his name, Nicolae Ursu was a conductor at the *Association of choirs and fanfares in Banat*, and Mircea Hoinic and Ion Românu founded the choir of „Banatul” Philharmonic. The inter-war newspapers from Timișoara contain many columns dedicated to their concerts, recitals and other various musical events.

The publications of the time also contains important evidence regarding the presence of the Music Academy in Cluj as a refugee in Timișoara (1940-1945), institution that had developed excellent collaboration with the Music Academies in Timișoara and Cernăuți, through great music personalities, such as: Ana Voileanu Nicoară, Zeno Vancea, Liviu Rusu, Vasile Ijac, Silvia Humița, Eugen Cuteanu. The papers also write about common concerts of pupils and students, but also about the concerts of the professors at the two musical academies, both as singers and creators.

Paying attention to the local musical phenomenon, the Timișoara publications also host the comments and the critiques of the new creations. Announcing with high promptness all the first auditions of some musical pieces written by local composers, the columns of the epoch may form a real repertoire of the music creation in Banat region. In this respect, we mention the works: *Poem of Nation* and *Solemn mass* by Sabin Drăgoi, *In memoriam patris* by Eugen Cuteanu, the pantomime *Ivan Turbinca* by Vasile Ijac or the suite *From the children's world* by Alma Cornea Ionescu.

The publications of the time also reflect the aesthetic attitude of the artists in Banat region, in relation to the national core and the European musical trends. In this respect, we mention some studies, such as the press series entitled *The importance of Sabin Drăgoi for the evolution of Romanian music* or the articles *Musical art in Banat region* and *The problem of Romanian music*, signed by Alma Cornea Ionescu.

Analyses revealing the creation concepts and the composition technique are dedicated to the works *303 Romanian carols and songs* collected by Sabin Drăgoi, the suite *From the children's world* by Alma Cornea Ionescu, the entire work signed by Vasile Ijac or the requiem *In memoriam patris* by Eugen Cuteanu. Filaret Barbu wrote a study on the synthesis between

the „nationalist” aspect and the original contribution of the authors, and Vasile Ijac, a study on the aspiration of the Romanian education towards universality.

In the local publications, we can also find information about new musical pedagogy works as *The new Romanian school* by Maximilian Costin and *34 technical studies and 26 exercises* after Carl Czerny by Alma Cornea Ionescu.

From among the didactic and musical works published or commented in the local newspapers, we mention *Musical terminology* and *Matters related to our education* by Alma Cornea Ionescu, a complete portrait dedicated to George Enescu in the study *George Enescu Medallion* by Vasile Ijac, *The piano, the art and its maestros* and the monographs of Tiberiu Brediceanu, Gheorghe Dima and George Enescu by Alma Cornea Ionescu, as well as the Vasile Ijac's study dedicated to the composers of Cluj musical school.

The columns in Timișoara inter-war publications offer many information on the local musical school while opening the way towards thorough investigations.

Exhausting or „bookkeeping” the topic is not our intention at all. We have just made an analysis of this vast field, by means of a panoramic reading, as the main objective of the present work is to re-create a world and up-date it to the letter and spirit of the text.

STUDIUL DE ISTORIA ARTEI ȘI CRONICĂ PLASTICĂ ÎN PUBLICISTICA TIMIȘOREANĂ INTERBELICĂ

Adriana Pantazi *

Cuvinte cheie: *istoriografia artei, studiu de istoria artei, cronică plastică, publicistică timișoreană.*

Schlagwörter: *Kunstgeschichtsschreibung, kunstgeschichtliche Abhandlung, Kunstrezension, temeswarer Publizistik.*

Istoriografia artei, cu preocupări în domeniul criticii de specialitate, distinge pentru perioada interbelică cronicari – artiști, cronicari – literați, critici de artă specializați, proveniți din mediul învățământului universitar, și cronicari-colecționari. Clasificarea funcționează în întreg spațiul românesc, însă activitatea cronicarilor și criticilor de artă a fost identificată și analizată cu predilecție pentru București, Iași, Cluj-Napoca.¹

Studiul de caz asupra materialului edit, identificat în Timișoara, ne relevă aspectul receptării, chiar al implicării, fenomenului artistic la nivelul publicației cu caracter cultural, din perspectiva și prin analiza / studiul cronicarului – literat, cronicarului – artist și istoricului de artă. Pe de altă parte este o probă a subiectului raportat la sintagma „periferie – centru” sau comparativ cu relația „centru” – „periferie”, unde prin centru înțelegem alături de statutul capitalei și realitatea culturală din orașele cu tradiție universitară. Scopul nu este de a obține rezultate pe o scară numerică sau de a stabili ierarhii pe baza utilizării gradelor de comparație, ci de a înregistra în context istoriografic demersul din și asupra zonei bănățene.

În primul sfert al secolului XX, viața artistică din vestul țării – cu trimiteri înspre reprezentarea plastică – a stat sub semnul *academismului* de sorginte müncheneză sau vieneză, în cele mai multe cazuri via Budapesta. Imaginea asupra manifestărilor artistice ale perioadei ne este oferită îndeobște de presa de redacție maghiară sau germană.

Presa românească a anilor ‘20 s-a rezumat la simple semnalări de expoziții sau comentarii de atmosferă. Cu începere din deceniul patru, câmpul de investigație asupra cronicii plastice, a

articolului și chiar al studiului de istoria artei, este considerabil mai generos. La acest nivel reținem revistele cu caracter literar (*Banatul*, *Luceafărul*, *Fruncea*), buletinul Muzeului Bănățean, presa cotidiană (*Dacia*, *Vestul*, *Vrerea*) care a consemnat alături de realități, respectiv evenimente, sociale, politice, economice și informații culturale.

***Banatul*:** revistă ilustrată, literară, artistică, socială; din 1928 și economică. A apărut la Timișoara, lunar, din 1926 (ianuarie) – 1928 (iunie-iulie) și în 1930 (ianuarie). Director: Aron Cotruș.

***Fruncea*:** revistă de opinie, cu articole din sfera social-politicului, literară și artistică. A apărut la Timișoara, săptămânal, din 1934 (1 decembrie) – 1944 (16 octombrie). Director: Nicolae Iovan.

***Luceafărul*:** revistă culturală, literară și artistică. A apărut la Timișoara, lunar, din 1935 (ianuarie) – 1940 (decembrie), un singur număr în 1941 și trimestrial între 1943-1944 cu titlul *Revista Banatului*. Până la 1 iulie 1937 proprietarul și directorul publicației a fost Aurel Cosma jr. De la acea dată și-a cedat drepturile „Astrei Bănățene”.

În revistă sunt publicate nuvele, schițe, cronică plastică, articole care dezvoltă subiecte cu caracter artistic, etnografic, semnalări editoriale și expoziționale. Este ilustrată cu reproduceri după artă europeană, românească, cu grafica lui Catul Bogdan. În anii 1935 și 1936 au apărut câte 11 fascicule, cu numărul dublu în lunile iulie – august. Din martie – aprilie 1937 numerele apar duble.

Odată cu preluarea revistei de către Regiunea Banat a „Astrei”, caracterul strict cultural este diminuat. S-au publicat rapoarte, dări de seama, proiecte de buget, luări de cuvânt ale membrilor asociației. Și sub aspect grafic, calitatea publicației a avut de suferit: format micșorat, puține ilustrații.

* Complexul Muzeal Arad, Piața George Enescu 1, 310131 Arad, e-mail: adriapantazi@yahoo.com.

¹ Enescu – Pavel 1979, 127-140; Oprea 1989, 70-83; Oprea 1971; Oprea 2001; Pascu 2002.

Analele Banatului: buletinul Muzeului Bănăţean. A apărut la Timişoara, în 9 fascicule, din 1928 (ianuarie-martie) până în 1931 (aprilie-decembrie). Director: Ioachim Miloia. Sunt publicate studii şi cercetări arheologice, etnografice, artistice, cronică plastică, rapoarte asupra activităţii muzeului.

Ioachim Miloia (1897 – 1940)

S-a născut la 3 mai 1897, într-o familie de învăţători din com. Ferendia (jud. Timiş). A urmat la Caransebeş studii liceale, apoi teologice, încheiate cu licenţa din 1911. La Bucureşti a frecventat cursuri de istoria artelor plastice, fiind înscris la Facultatea de Litere. A continuat la Roma unde, în 1922, şi-a susţinut licenţa la Academia de Arte Frumoase. În 1924 şi-a susţinut teza de doctorat în istoria artelor, la Universitatea din Roma / Facultatea de Litere, cu lucrarea: *Curentul goticului internaţional şi fraţii Lorenzo şi Jacopo Salimbeni din Sanserezino*, iar în 1927 a primit titlul de doctor în litere şi filosofie, cu teza: *Legenda Crucii în literatura şi arta medievală*, la aceeaşi instituţie de învăţământ.

Reîntors acasă, în 1927 a ocupat postul de profesor suplinitor la Şcoala Normală din Timişoara. Din ianuarie 1928 şi până la sfârşitul vieţii a fost directorul Muzeului Bănăţean. În paralel, a fost asistent la catedra de geometrie descriptivă a Politehnicii din Timişoara. A avut diferite responsabilităţi în cadrul unor societăţi culturale. A restaurat şi pictat biserici.

Preocupările ştiinţifice au vizat domeniul artei, al arheologiei, al istoriei şi etnografiei. Cercetările sale s-au finalizat cu studii sau articole publicate în *Analele Banatului* şi în revista *Luceafărul*. Demne de semnalat sunt şi preocupările muzeografice. A făcut muncă de pionierat în organizarea colecţiilor pe criterii ştiinţifice. Deosebit de implicat a fost în politica de achiziţii muzeale.

S-a stins din viaţă, din pricina bolii, în martie 1940².

Activitatea publicistică, în domeniul artei, comportă clasificări: studii redactate ca finalitate a cercetărilor cu caracter ştiinţific, articole care semnalează sau dezvoltă subiecte din sfera artei, dar fără să fie dezvoltate neapărat din cercetarea aplicată, şi cronici plastice.

Date şi documente noi referitoare la pictorul Nicolae Popescu, publicate în *Analele Banatului*³, este un studiu documentat din bibliografie⁴, din documente editate⁵ şi inedite⁶.

Cu doi ani mai devreme, G. Postelnicu a publicat un studiu despre N. Popescu. Citite în paralel, cele două texte au pasaje comune, rezultate din studierea bibliografiei maghiare şi a jurnalului lui Ormós Zsigmond⁷. Materialul inedit pe care l-a folosit Postelnicu, a constatat din însemnările pe marginile unei biblii, proprietatea pictorului caransebeşan Zaharia Achimescu, contemporan cu N. Popescu⁸.

Textul lui Postelnicu este o prezentare biografică, uşor romanţată. La sfârşit are descrierea a opt lucrări (portrete, peisaj, picturi cu subiect religios) aflate în proprietatea Muzeului Bănăţean şi patru picturi proprietate particulară.

Studiul lui Miloia este elaborat, redactat după criterii aproximativ ştiinţifice. Nu a făcut trimiteri prin note, însă în text a menţionat sursa (revista *Familia*, numărul, luna, anul, pagina). Scrisorile lui Nicolae Popescu către Iosif Vulcan, articolul redactat de Vulcan: „*Opulul unui june pictoriu român*”, articolul scris de *Cronicar* la rubrica „*Literatură şi artă*” sunt materiale pe care istoricul de artă le-a valorificat în scopul completării lacunelor biografice din intervalul 1865 – 1877. De asemenea, demersul aflat în acest punct este şi un model de interpretare stilistică şi descriptivă aplicată operei pictorului. Miloia a făcut chiar interpretări speculative: „Compoziţia este concepută foarte literar, îngrămădind mai multe idei convergente. Figurile principale sunt cele două femei care îşi întind mâna. Dinaintea acestora sunt, de dreapta şi stânga, cărţi, reprezentând cultura, iar între ele o ladă cu bani, reprezentând averea materială. Sub cărţi scrie: „*acestea sele*

³ Miloia 1929b, 7-40.

⁴ Citează pe Berkeszi 1910 şi Postelnicu 1927, 24-35.

⁵ Cronici despre activitatea pictorului, scrisori trimise de acesta lui Iosif Vulcan, publicate în revista *Familia*, apărută la Budapesta. Materialul datează din intervalul 1864 – 1874.

⁶ Documente din arhiva Consistoriului Eparhial din Caransebeş: scrisoare în care N. Popescu îşi exprimă dorinţa de a înfiinţa o “şcoală de pictură” (bisericească) în localitate, însoţită de proiectul funcţionării acesteia.

⁷ Ormós Zsigmond (1813-1894) - prefect al comitatului Timiş, colecţionar şi istoric de artă. În 1874 a publicat primul catalog al colecţiei sale de artă. A avut o contribuţie însemnată la înfiinţarea *Societăţii muzeale* din Timişoara. Prin donaţie, în anul 1895 colecţia sa a intrat în patrimoniul *Societăţii de Istorie şi Arheologie din Banat*. Pe Nicolae Popescu l-a cunoscut la Roma, în 1865, şi au rămas prieteni.

⁸ Postelnicu 1927, 32-34.

² Pentru biografia lui Ioachim Miloia: Petranu 1940, 33-36; Topliceanu 1944, 1-9; Bugariu 1944, 10-12; Turcuş 1974, 279-284; Turcuş 2004.

punem la un locu tôte”, ținând, evident la unificarea culturală; iar pe lada cu bani scrie: „*tôte sunt aicea*” voind probabil să preconizeze concentrarea la un loc a întregii avuții a pământului românesc. // Îndărătul femeilor ce-și strâng mâna, vedem un grup de trei femei asistând la scena de mai sus, apoi mai înspre fund un grup de țărani cu steag. Cortegiul însă nu se termină aici: în partea dreaptă a scenei se văd venind alți participanți – unul călare – iar deasupra lor doi îngeri în sbor țin inscripția: „*grăbiți la unire*”. De dreapta un arbore, schițat foarte sumar, între ramurile căruia două paseri se sărută – iarăși ideea unirii – iar deasupra celor două figuri principale alt înger aduce două coroane pentru împodobirea protagonistelor. În partea stângă a compoziției un alt înger aduce o carte deschisă pe care stă scris: „*Unire eternă*”. În față, de dreapta, un bărbat șezând ia probabil și el parte la scena de aici; după căciulă și desenul feței a părea Mihai Viteazul. // Ce-o fi voit să reprezinte Popescu prin compoziția aceasta? E vorba de Unirea Principatelor, sau voia poate să reprezinte Unirea tuturor Românilor? Cred totuși că poate fi vorba de prima ipoteză mai cu seamă că evenimentul Unirii se petrecuse cu abea trei ani înainte, iar personagiile ce figurează în compoziție ar fi: Muntenia și Moldova, în cele două figuri principale, și numai ca *asistente* celelalte trei: Bucovina, Ardealul și Banatul.”⁹

În două scrisori pe care pictorul le-a trimis redactorului revistei *Familia*, subiectul central este preocuparea lui Popescu de a realiza reproduceri după scenele Columnei Traiane și intenția de a tipări un album cu acestea. Miloia le-a preluat cu scopul de a sublinia, încă o dată, implicarea artistului în „chestiunile naționale”. Și-a exprimat regretul de a nu se fi tipărit albumul, probabil din „cauza dezinteresării celor de acasă”¹⁰.

Urmărind biografia lui Popescu în paginile revistei *Familia*, Miloia a completat sau corectat date deja vehiculate, iar înspre sfârșitul textului a inserat un „tablou cronologic” al anilor 1864 – 1877. Pictura bisericească a considerat-o un *accident* în cariera pictorului: „Găsind aci [Nicolae Popescu s-a reîntors în țară, de la Roma, în 1870] un mediu artistic neprielnic pentru o pregătire frumoasă ca a lui, a trebuit să exercite acea ramură a picturii ce i s-a îmbiat: pictura bisericească.”¹¹

⁹ Miloia 1929b, 15-17, cu referire la o schiță din 1864, făcută în vederea unei compoziții cu subiect istoric, aflată cândva în patrimoniul Muzeului de Artă Timișoara.

¹⁰ Miloia 1929b, 17.

¹¹ Miloia 1929b, 26.

Din concluzia studiului se desprinde foarte clar intenția istoricului de a-i conferi un statut pictorului, atât în spațiul cultural bănățean, cât mai ales în evoluția artei românești: „Dacă vom considera pregătirea occidentală a pictorului Popescu, studiul său îndelungat și serios la Academia de belle-arts și prin Museele din Roma, patriotismul său înflăcărat în a cărui serviciu pune de câteva ori arta sa, dacă în fine îl vom putea explica și înțelege ca pe un artist format în întregime într-un mediu de artă mare – chiar dacă acesta ar fi fost într-un moment de decadență – atunci Popescu își va căpăta valoarea sa nu numai ca cea mai însemnată figură de artist bănățean ci va trebui să ție cont de el oricând s-ar încerca o sinteză a picturii românești din secolul al XIX-lea. Căci împreună cu alți întreprinzători înaintași ai lui a contribuit și el la transplantarea la noi a unor curente de artă ce pe alocurea au schimbat cu totul aspectul artei autohtone.”¹²

G. Postelnicu, în studiul său, nu a făcut trimiteri la materialul publicat în revista *Familia*. În introducerea a stabilit coordonatele textului (redactat cu prilejul comemorării a 50 de ani de la moartea pictorului, prezentare biografică), fiind conștient de informația limitată pe care o deținea la acea dată: „Asupra vieții și operelor pictorului Popescu s-ar putea scrie foarte mult. Și se va scrie, desigur, cândva. În cadrul acestor câteva pagini, voi încerca, după datele ce am la îndemână să expun acum cu prilejul unui semicentenar de când s-a stins din viață marele nostru artist, o schiță biografică despre el; o descriere pe larg asupra operelor lui ca și a mult sbuciumatei lui vieți rămâne-n seama altora mai chemați.”¹³ Intuiția sa a fost corectă. Cercetarea lui Miloia se dovedește mult mai acritică. Pe lângă tratarea subiectului principal – Nicolae Popescu – istoricul a făcut o paranteză în text cu scopul inversării unor competențe de natură artistică. Este vorba de aprecierile lansate de Berkeszi și Postelnicu la adresa pictorilor de biserică Mihail Velceleanu din Bocșa Montană și Mihai Popovici din Oravița, la care a ucenicit Popescu. Primul este considerat de către cei doi mediocru, „un simplu diletant în ale picturii”¹⁴. Miloia afirmă: „Ori, lucrurile nu stau chiar așa. Dacă s-a putut afirma atunci despre Velceleanu că era un diletant, a fost pentru că era necunoscut. Azi însă avem unele date despre el cari vin să-l reabiliteze și să

¹² Miloia 1929b, 39.

¹³ Postelnicu 1927, 24.

¹⁴ Postelnicu 1927, 26; Miloia 1929b, 8.

ni-l prezintă ca pe un artist cu pregătire serioasă făcută la München și care întors acasă pe la sfârșitul sec. al XVIII-lea a lucrat până către mijlocul secolului următor – pictând biserici și portrete din Banat. Un autoportret ce ne-a fost donat nu de mult ni-l prezintă ca pe un artist foarte abil, având o tehnică de pictură admirabilă.”¹⁵

Datele noi la care istoricul de artă a făcut referire, în text și în nota de subsol, sunt inserate în articolul *Începuturile artei românești în Banat*¹⁶. Aici sunt însumate, în desfășurare cronologică ascendentă, preocupările și producțiile artistice din Banat în secolele XVIII – XIX. Textul este o concluzie a cercetărilor materializate în studii publicate deja¹⁷, însă nu are pretenții de axiomă: „N-am deloc pretenția să afirm lucruri definitive în legătură cu dezvoltarea picturii în Banat. Detaliile vor suferi încă modificări, rectificări se vor impune mai târziu ici colea, fatale când e vorba de un domeniu necunoscut până acum ce trebuie desgropat din întuneric. Am voit numai să fixez în linii generale caracterul manifestărilor noastre de artă, izvoarele din care s-au adăpat și starea socială și culturală ce a creat anumite curente și anumite pretenții artistice. Deci scheletul în jurul căruia vom putea construi o „Istorie a artelor” în Banat.”¹⁸ Evoluția artelor în Banat o pune sub semnul fatalității istorice, evenimente: „Natural că venind vorba de artă, acel ce se va aștepta să găsească în Banat opere de calitatea artei somităților din Occident, sau măcar de a elevilor lor, va rămâne decepționat. În Banat n-am avut principii umaniști și bogați, n-am avut organizații bisericești atât de puternice ca să-și poată crea ateliere de artă, proprii, pe alete, în Banat am avut însă năvăliri de tot felul de popoare în căutare de rapină, în urma cărora a rămas fumegând ce bruma de înjghebări modeste de artă am avut.”¹⁹

Începuturile artei în Banat Miloia le-a identificat în arealul artei cu caracter religios. Urme ale manifestărilor artistice din perioada ocupației turcești a surprins relativ puține. Odata cu impunerea noilor stăpâni, Imperiul Austriac, ceea ce a însemnat la acea vreme spiritualitate românească a renăscut în amintitul mediu ecleziastic. Aici, autorul a sesizat foarte bine rolul factorului determinant, respectiv cel al cauzalității istorice: „Odata liberată provincia,

elementul băștinaș a început refacerea în primul rând al bisericilor ruinate sau transformate în moschee. Creată funcția s-a creiat și organul în acei artiști anonimi – în mare parte călugări – cari au decorat cu mai multă sau mai puțină știință, nouile locașuri religioase.”²⁰ A insistat asupra acestei cauzalități. Așa bunăoară, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor, „barocul decadent” a înlocuit stilul bizantin. Cauza acestei noi orientări a fost lupta din sânul bisericii ortodoxe, dintre sârbi și români: „La sfârșitul sec. al XVIII-lea și începutul celui al XIX-lea acest curent nou tinde să intre tot mai adânc în conștiința Românilor din Banat și aceasta se explică ușor și printr-o împrejurare sentimentală. Lupta în biserică între Români și Sârbi ajunge la punctul culminant și nu sunt izolate cazurile, ca cel de la Lipova, unde într-o bună zi Românii i-au dat pur și simplu afară din biserică pe puținii Sârbi localnici, ce-și revendicau prea mari drepturi. // Deci aversiunea Românilor față de tot ceea ce era sârbesc i-a aruncat în brațele Vienei artistice, căci și pictura bizantină era considerată aici ca artă sârbească. Și dacă a fost un mare rău că Românii începând din sec. XIX se lapădă cu totul de vechea tradiție de artă, totuș acest rău a avut și o parte bună: aceea de a îndrepta privirile tinerilor noștri zugravi spre școala din Apus.”²¹

Obiectivul istoricului a fost să identifice zugravii/pictorii și lucrările lor. Pe Nedelcu (prima jumătate sec XVIII) l-a descoperit cu prilejul restaurării picturii din biserica ortodoxă din Lipova, iar mai apoi și-a completat informația datorită a patru icoane găsite în biserica de lemn de la Butin²². A doua jumătate a sec. XVIII a stat sub semnul „școlii” lui Nedelcu, însă reprezentarea și-a pierdut din calitățile decorative, puternic stilizate de zugrav, atât din pricina preluării influențelor occidentale, cât și din cauza empirismului practicat de moalări fără pregătire.

Asupra lui Mihai Velceleanu a insistat, în economia acestui text, datorită atitudinii sale de deschizător de drumuri în artă bănațeană, dar și cu scopul de a-i șterge eticheta de „diletant”: „Astfel pe la începutul veacului al XIX-lea un tânăr român din Ramna, *Mihai Velceleanu* atras de faima academiei de Bele-arte, pleacă la München. Cât va fi rămas acolo nu știm; întors acasă a pictat o serie de biserici, așa la 1824 pe cea de la Cuptoare Secul, apoi cea din Călnic,

¹⁵ Miloia 1929b, 9.

¹⁶ Miloia 1930a, 1-8.

¹⁷ Miloia 1928a, 9-19; Miloia 1928b, 26-42; Miloia 1929a, 6-8; Miloia 1929b, 7-40.

¹⁸ Miloia 1930a, 1.

¹⁹ Miloia 1930a, 2.

²⁰ Miloia 1930 a, 3.

²¹ Miloia 1930a, 5-6.

²² Miloia 1929a, 6-8.

Doman, Fizeș, Ezeriș. Pare că a trăit până pe la 1864. Datele despre bisericile pe care le-ar fi pictat le avem din *Răspunsurile* din Chestionarul Muzeului lansat în întreg Banatul. N-am ajuns însă să putem controla aceste date, încât în lipsa lor, amintim doar atât despre Velceleanu din Ramna că a fost primul pictor român bănățean, care a avut curajul să treacă granița și că a fost primul pictor ce se prezintă cu totul occidental rupând orice legătură cu pictura bizantină. Autoportreul său, pictat pe la 1820 [în nota de subsol, autorul face mențiunea că se găsește la Muzeul Bănățean] dovedește o siguranță desăvârșită, vorbindu-ne de calități superioare. Probabil că și picturile sale din bisericile amintite mai sus, ne vor da măsura unui talent serios. // Reîntors de la München și dându-și seama că acasă îi vor lipsi izvoarele de înflorire, îi va lipsi academia, nu uită să-și pună în desagă cartea lui Weigel, conținând Testamentul vechi și nou în 840 de icoane. Cartea aceasta am putut-o câștiga pentru Muzeul Bănățean și este înduioșător cum Velceleanu al nostru s-a străduit să traducă din nemțește în românește și să scrie cu cirilice didascalii fiecărei gravuri din acest volum. Probabil a fost nedespărțit de el, această carte servindu-i de călăuză și inspiratoare cât a trăit.”²³

După o înșiruire de moalări (I. Miloia face precizarea că, atunci când se schimbă izvorul artistic, se schimbă și titulatura profesiei: „zugrăvi” în perioada bizantină, „moalări” în cea barocă și „pictori academici” mai târziu), autorul a rezumat activitatea lui N. Popescu, căruia îi urmează o altă înșiruire de nume ale pictorilor academici, iar încheierea o face Ioan Zaicu.

Publicat în primul număr din revista Muzeului Bănățean, articolul *Pictorul Ioan Zaicu (1868 – 1914)*²⁴ nu este un studiu *ad litteram*. Textul este o prezentare biografică însoțită de comentarii critice asupra desenelor academice realizate de Zaicu în perioada sa de studiu la Viena. Descrierea scurtă, de ansamblu, fără divagații stilistice rezultate dintr-un vocabular prețios, ne relevă un analist preocupat să determine și să exemplifice prin trimiteri de natură tehnică, caracterul academic al operei: „Desenele sale pot sta cu cinste în orice mare colecție din occident. Prins în curentul de academism în artă, dânsul este de o precizie uimitoare în reproducerea celor mai mărunte detalii, dovedind simț extraordinar nu numai

pentru justă percepere a proporțiilor ci și pentru înțelegerea profundă a umbrelor, a volumului. Schițele sale au relief atât de puternic, sunt modelate atât de plastic încât Zaicu ne arată mai mult un artist menit pentru sculptură decât pentru pictură. De fapt și în studiile de capete și nud în ulei, ceea ce îl preocupă mai mult pe artist este desenul; culoarea e accesorie, ținută în acea tonalitate moartă care a fost proprie școalelor de pictură dela sfârșitul veacului trecut. // Studii analitice de anatomie, studii de capete și expresii, nuduri studiate până în cele mai ascunse amănunte sau tratate în formă de schiță, studii de cute, naturi moarte, sunt subiectele lucrărilor sale din acești patru ani de studii.”²⁵

Desenele se aflau (sunt și astăzi) în colecția muzeului. Miloia a consemnat și lucrări aflate în colecții particulare. În încheiere, și-a exprimat intenția de a valorifica informația la nivel de studiu critic, iar după ce va parcurge și pictura bisericească, va sintetiza totul într-o monografie. Din păcate, destinul nu i-a oferit timp pentru aceasta sau pentru alte multe planuri de viitor.

Preocupat de personalitatea pictorului Constantin Daniel, în textul, în esență biografic, publicat în revista *Luceafărul* în 1935, Miloia a afirmat originea română a pictorului²⁶. În dezbateră a acestei probleme, istoricul pornește citându-l pe fostul director al muzeului – Berkeszi István – care în monografia despre artiștii timișoreni, publicată sub formă de carte în 1910, notează că, tatăl lui Daniel a fost rus, iar mama sârboaică. Tot de aici a preluat și informația referitoare la bisericile pe care acesta le-a pictat. Ceea ce răstoarnă filiația sârbească a lui Daniel, este o scrisoare trimisă de acesta nepoatei sale de soră, în 1863, scrisoare redactată în limba română. Miloia a făcut deducții pe bază de ortografie și lexic: „Se susține de către Sârbi că tatăl artistului a fost rus din Kiev, iar mamă-sa sârboaică. Cum se poate admite atunci că în familie – este vorba doar de o nepoată – s-a făcut corespondența în românește? Cum se poate că la vârsta de vreo 70 de ani câți avea C. Daniel la scrierea scrisorii, dânsul să fi fost încă atât de stăpân pe limba românească după ce din fragedă copilărie nu a mai trăit printre Români? Este adevărat că ortografia este

²³ Miloia 1928a, 12.

²⁶ Miloia 1935a, 21-26. În nota de subsol, autorul specifică: „Pregătesc un studiu amănunțit asupra acestui artist. Acolo se vor da toate izvoarele referitoare la viața și opera lui C.D. Până atunci am crezut de bine să public trei portrete inedite și o contribuție în problema naționalității artistului”.

²³ Miloia 1930a, 6.

²⁴ Miloia 1928a, 9-16.

greșită, că în loc de „ci” folosește ungurescul „cs”, că mai departe folosește „k” în loc de „c” dar acestea sunt greșeli generale la această epocă, atunci când nu este vorba de scrisori cu pretenții literare // Fraza însă și îndeosebi cuvintele trădează stăpânirea perfectă a limbii din partea artistului ca unul ce dacă nu a avut mult prilej să vorbească românește în orașul adoptiv, în schimb nu a încetat să gândească și să scrie într-o limbă ce păstrează nealterat reminiscentele bogatului dialect lugoian.”²⁷ Argumentația este susținută și prin trimiteri la corespondența (scrisori, chitanțe) dintre pictor și oficialii bisericii sârbești din Timișoara, scrisă în limba germană. Dacă Daniel ar fi fost sârb, documentele ar fi fost redactate în limba maternă.

Modul în care a fost tratat acest subiect demonstrează propensiunea istoricului pentru munca cu documentul, capacitatea sa de interpretare.

Rezultatul cercetărilor asupra construcțiilor ecleeziastice Miloia le-a valorificat prin publicarea de studii, dar și prin participarea la sesiuni de comunicări științifice²⁸. Mănăstirea Săraca și biserica ortodoxă din Lipova sunt subiectele a două astfel de studii cât se poate de documentate pentru acea perioadă. Cadrul istoric, evenimentele social-politice sau imixtiunea confesională care au determinat, respectiv marcat, istoria acestor lăcașe de cult, sunt punctate în partea introductivă a textului. În cazul Lipovei²⁹, implicarea lui Miloia a fost și de natură practică, în calitatea sa de restaurator de pictură bisericească. De aici a rezultat un text care îmbină raportul de activitate al restauratorului cu informația istorică obținută din studierea arhivelor și a scrierilor depre trecutul Lipovei (autorul a făcut trimiteri la cronică lui Evlia Celebi, ediție în limba maghiară). Pentru mănăstirea Săraca, a respectat structura unei monografii: cadrul istoric, situația topografică, arhitectura externă, planul, pictura, altarul și turla, stilul picturii, pictorii, icoane mobile în biserica mănăstirii Săraca, epoca zidirii, călugării de la 1775, istoria mai nouă, inventarul de la 1771, stăpânirea laică, rezumat – sunt scurte capitole care dezvoltă titlul. La sfârșit a făcut trimiteri la bibliografia consultată în limbile maghiară și sârbă³⁰.

Bisericile de lemn publicate: Iersig³¹, Cebza³², Povârgina³³, Marginea³⁴, dateate în secolul XVIII, precum și studierea unui număr mai mare de lăcașuri de cult³⁵, l-au determinat pe istoric să concluzioneze asupra încadrării lor stilistice: „Din punct de vedere al diferitelor detalii decorative, cadrul ferestrelor și al ușilor apoi îndeosebi terminarea turnului în toruri, bisericile de lemn ale Banatului prezintă exclusiv aspectul baroc, goticul lipsind complet.”³⁶ Ajuns aici, istoricul prin marcarea modificărilor stilistice suferite de aceste așezăminte a exemplificat foarte bine urmările cauzalității istorice: stăpânirea austriacă, respectiv colonizarea sașilor, care au căutat să-și imprime specificul în toate manifestările vieții localnicilor.

Prin studierea bisericilor de lemn, dar din păcate nevalorificată întreaga informație, Ioachim Miloia a întreprins pentru Banat ceea ce Coriolan Petranu, înaintea sa, realizase prin repertorierea bisericilor din județele Arad și Bihor³⁷.

La capitolul *cronică plastică*, demersul criticului Ioachim Miloia i-a vizat pe artiștii bănățeni contemporani. A publicat texte în care, sub un singur titlu - de exemplu: *Din viața artistică a Timișoarei* - a comentat expoziții personale, mai rar de grup, organizate într-un interval expozițional (sezonul expozițional de primăvară sau toamnă). Acestora li se adaugă articole al căror subiect central este câte o personalitate artistică căreia i-a prezentat biografia și i-a „criticat” creația.

În articolul cu caracter biografic, scris despre Gheorghe Groza și publicat la puțin timp după moartea acestuia, autorul a folosit informații parțial inedite, oferite de Florian Groza - fratele sculptorului. Acestea le-a completat cu proprii aprecieri despre artist, pe care îl cunoscuse la Roma, în mediul universitar, în anul 1924³⁸.

³¹ Miloia 1931b, 115-120.

³² Miloia 1931c, 121-123.

³³ Miloia 1935b, 125-128.

³⁴ Miloia 1938, 1-11.

³⁵ „În Timiș - Torontal avem astăzi 8 biserici de lemn, în Caraș 5, iar restul de 35 se găsesc toate în regiunea mai săracă, mai puțin dorită de coloniștii germani: pe porțiunea de la Lugoj până la granița ardeleană, adică pe cele două versante ale Begheului. // Aceste biserici au fost studiate de subsemnatul în cursul ultimilor ani iar materialul adunat va fi publicat - poate în curând”, Miloia 1935b, 125.

³⁶ Miloia 1936, 31.

³⁷ Petranu 1927, Petranu 1931.

³⁸ Miloia 1930d, 68-71.

²⁷ Miloia 1935a, 23.

²⁸ Miloia 1936, 29-31, comunicarea lui I. Miloia la al 4-lea Congres Național de Arheologie și Numismatică.

²⁹ Miloia 1928a, 26-42

³⁰ Miloia 1931a, 85-105.

Contemporanilor săi Ferdinand Gallas³⁹ și Julius Podlipny⁴⁰, Miloia le-a dedicat câte un text redactat în termenii cronicii plastice. Aici datele biografice au rol secundar, deși sunt scheletul pe care a construit disertația.

În ceea ce îl privește pe Gallas, aprecieri asupra sculpturii sale, suficient de detaliate, găsim și într-o cronică plastică scrisă cu doi ani mai devreme (1928), iar în textul la care am făcut trimitere, criticul le-a rearanjat pe acestea în pagină. În ambele cazuri ne reține atenția insistența autorului în a-i puncta evoluția creației prin lucrări cap de serie: „Etapă din formarea sa sunt <Madona> de inspirație bizantino-modernă, duioasă și blândă schițând gestul ieratic în jurul Sfântului Copil din poală, <Afrodita> frumos lucrată având reminiscențe clasice, <Lucrătorii> reamintindu-ne figurile lui Meunier, autportretul și portretul pictorului Szuhaneck două lucrări solide. Ultima lucrare atât în timp, cât și în aranjarea expoziției este <Mama> în care artistul nu mai caută detalii ci numai masa, silueta pe care o sintetizează în trăsături largi potrivite dăltii – căci lucrarea e din lemn. Este ultima înfățișare a artei lui Gallas, este ultimul rezultat în căutarea sa serioasă după o formă înaltă care să exprime viziune sa artistică.”⁴¹

Dacă în comentariul asupra creației lui Julius Podlipny, inserat în contextul cronicii *Din viața artistică a Timișoarei*, Miloia s-a rezumat la câteva fraze, în articolul din *Banatul*, scris în același an, autorul a dat măsura talentului său descriptiv, datorat îndemnării de a folosi și interpreta limbajul plastic. Posibil, și afinitățile personale a celor doi să fi fost mult mai sudate, și astfel, i s-a oferit criticului un unghi mai larg de analiză.

După un preambul în care foarte pe scurt punctează rolul și importanța artei în evoluția unei societăți, pe un ton oarecum aspru Miloia atrage atenția asupra pericolului de a cădea în extrema pastişei, din pricina ignoranței. Pe Podlipny îl introduce în glorie: „Podlipny stă singur în concepția sa artistică. El este într-adevăr ceea ce se cheamă „artist” în înțelesul vechi, nobil al cuvântului.”⁴² De aici, cititorul poate deduce o critică favorabilă, care astăzi ni se pare ușor exaltată.

Criticul a insistat asupra caracterului conștient al pictorului, asupra sensibilității sale pe care o pune în asociere și cu trauma pe care a suferit-

o în copilărie, în urma pierderii mâinii drepte. Acesta este fondul pe care și-a clădit iconografia picturii sale, cu subiecte care îl individualizează în arta românească: năpăstuiții soartei (cerșetori, hamali, schilozi, orbi) și peisajul ireal, construit totuși din elemente reale.

Referitor la tema marginalizată, Miloia a întrevăzut, în demersul pictorului, și accente moralizatoare: „El a luat câteva tipuri reprezentative a celor umili, le-a pus înaintea noastră dezbrăcați de răutate și îmbrăcați în atmosfera unui martiraj senin. Dragostea umanitară a artistului ne apropie și sufletele noastre de nenorocirea lor, înțelegând-o, și îndemnându-ne a nu trece nepăsător pe lângă ea, ci a căuta mijlocirea unei alinări. Aceasta este valoare moralizatoare a artei lui Podlipny.”⁴³

Discursul criticului se pliază foarte bine pe subiect. El este dezvoltat din acesta și la rândul său dezvoltă ideea care îl ajută pe privitor să citească lucrarea: „Arta lui Podlipny nu se poate localiza. Figurile sale, peisagiile ce ni-le aduce sunt figuri și peisagii ce ar putea să fie, dar nu sunt în realitate. Ele sunt forma concretă a unor senzații, a unor gânduri, ce s-au format și crescut în sufletul artistului. El nu reprezintă oameni, ci „umanul”, el nu înfățișează câmpii existente, ci peisagii „pământești” în care Omul ia parte ca figurant inconștient mânat de un destin dușman. Arta lui Podlipny este o limbă în care fiecare cuvânt rostit își are greutatea, sensul lui propriu. Îndărătul acestor cuvinte simțim însă un întreg șir de sângeri, de compasiune de scăsniri înăbușite.”⁴⁴

Lucrările lui Podlipny nu au fost apreciate numai din perspectiva mesajului pe care îl transmite⁴⁵, ci le-a fost subliniată și valoarea artistică imprimată de acuratețea tehnică: „Lucrează în ulei și cărbune, cu dibăcie egală. Totuși însă pare că părăsește pictura în ulei fixându-se numai la grafică. Cărbunele este elementul său pe care îl mănuieste magistral. Îi convine mai mult, căci prin contrastul negrului și albului mai bine poate scoate în relief silueta figurilor și expresivitatea lor.[...] În figurile scenelor de compoziție artistul este sintetic. Nu vedem decât silueta căreia îi dă expresia voită

³⁹ Miloia 1928d, 70.

⁴⁰ Miloia 1928d, 66.

⁴¹ Miloia a fost suficient de conștient asupra impactului pe care lucrările lui Podlipny îl aveau asupra publicului: „Arta lui Podlipny la prima vedere nu atrage. Poate așa se explică faptul că din expozițiile ce le-a aranjat la Timișoara a vândut puțin. Vizitatorul grăbit nu poate să aprofundeze cu o singură cuprindere de ochi lumea vastă ce ne-o înfățișează acest maestru”, Miloia 1928d, 71.

³⁹ Miloia 1930c, 63-64.

⁴⁰ Miloia 1928d, 61-72.

⁴¹ Miloia 1928c, 100.

⁴² Miloia 1928d, 63.

prin mișcarea corpului. În studii de cap însă el duce studiul analitic pînă la detalii infinit de mărunte, căutând să dea viață și volum și celor mai mici cute și chiar porilor. Dar nu e vorba de minuțiozitatea obișnuită, obositoare. Este ceva proaspăt, ceva viu în suprafețele catifelate ale cărbunelui, ceva ce mișcă, ce ne atrage. Este viața prinsă în întreaga sa pulsație.”⁴⁶

Fără să forțăm termenii înspre superlativ, în care a fost apreciată creația lui Podlipny⁴⁷, semnalăm că și astăzi istoricii de artă⁴⁸ au preluat, apoi continuat, direcțiile inițiate de Miloia.

În cronicile plastice care au grupat mai mulți artiști, redactate cu prilejul expozițiilor de grup sau individuale, organizate simultan sau consecutiv în locații diferite din Timișoara (pavilionul Asociației Culturale din Banat, Clubul Lloyd, Casa Artiștilor Germani), criticul nu a făcut concesii. Dacă tonul nu este vehement negativ, nu a ezitat însă să taxeze manierismul dobândit din pricina repetării subiectelor: „Întîlnim aceleași apusuri de soare pe întinderea mării încremenite, aceleași case îngrămădite în umbră, cu porticate joase, aceleași crizanteme pe care le cunoaștem pe dinafară, nelipsite din expozițiile Dsale. Am dori să vedem ceva nou”⁴⁹. Lui Diodor Dure [senior] îi recomanda, deși nu explicit, să fie mai selectiv în expunere: „Cu dl. D. Dure am făcut cunoștință la expoziția din anul trecut. De atunci și pînă acum a făcut progrese simțite, cu toate că în acvarelă nu s-a debarasat complet de o manieră minuțioasă – dar în același timp puerilă – în tratarea frunzișului de ex. Unele peisagii iarăși sunt prea încărcate; artistul nu și-a dat osteneala sau nu a știut să simplifice, să reducă din îngrămădirea de momente ale peisajului. A produs și un tablou de bravură lucrat în ulei cu cuțitul. Foarte mândru de el, dl. Dure mi-l arată ca o mustrare la cele ce spuneam anul trecut când îi recomandam să se lase de ulei și să picteze numai acvarelă. De fapt peisajul dsale, reprezentând marea și vapoare ancorate, nu-i lipsit de vibrațiunea atmosferei, este chiar foarte bun, dar în același timp expune și un alt ulei reprezentând Castelul dela Hune-

doara. Desenat destul de slab, colorat și mai slab a fost lucrarea cea mai scadentă din expoziție. În schimb am admirat câteva acvarele noi, simple și reduse la adevărata lor tehnică.”⁵⁰

În decembrie 1930, la inițiativa Muzeului Bănățean s-a organizat „Salonul artelor Bănățene”. A fost prima încercare de acest gen din Banat. Juriul a triat lucrările și a selectat 24 pictori, 6 sculptori și un ceramist. În „darea de seamă” – cum își numea Miloia cronică plastică – criticul a identificat două tendințe: continuatorii impresionismului și progresiștii, adepții expresionismului. Comentariile sunt telegrafice. Acest aspect este un neajuns, de astă dată, al demersului său. La acea dată, piața de artă a Timișorii era împânzită de falsuri, copii de prost gust – realități pe care Miloia le-a punctat în introducerea cronicii⁵¹. Printr-un text mai amplu, al cărui conținut să dezvolte calitățile estetice reale – de care bănuim că au dat dovadă lucrările atîta timp cât au fost selecționate – ar fi putut oferi criterii, chiar un model, care să genereze discernământ la nivelul aprecierii valorice.

Scrierile lui Ioachim Miloia, studii sau cronică plastică, au racordat spațiul artistic bănățean la istoriografia de artă românească. Ele reprezintă perioada de pionierat pentru astfel de preocupări în spațiul avut în vedere, dar prin rigoarea și profesionalismul de care a dat dovadă autorul lor, textele sunt referințe pentru scrisul istoric.

Ștefan Gomboșiu (1904 – 1978)

Originar din județul Arad (com. Birchîș), studiile medii le-a făcut la Arad și Timișoara. Între 1927-1931 a studiat la Școala de Arte Frumoase din Cluj Napoca, fiind atașat îndeosebi de Romul Ladea. După mutarea școlii la Timișoara, în perioada 1933-1940 a fost secretar, iar mai apoi director adjunct al acesteia.

La Timișoara a publicat articole de atitudine și cronică plastică în revistele *Luceafărul*, *Fruncea*, în cotidienele *Dacia* și *Vestul*.

În 1940 a părăsit Timișoara și s-a stabilit la București unde a fost profesor la Liceul „Nicolae Tonitza”⁵².

Cronica plastică pe care Ștefan Gomboșiu a semnat-o în presa timișoreană, cu două excepții și în cea arădeană, a anilor ‘30 este o apreciere asupra manifestărilor artistice din zonă sau o analiză aplicată individual creației unui artist.

⁴⁶ Miloia 1928d, 70-71.

⁴⁷ O dovadă a aprecierilor de care s-a bucurat Podlipny, este numărul însemnat de lucrări aflate în colecția Muzeului de Artă din Timișoara. În anul 1930, Muzeul Bănățean a achiziționat 11 lucrări ale pictorului, dintr-un total de 27 lucrări de pictură și grafică intrate în acel an în inventar, cf. Miloia 1930e, 135.

⁴⁸ Lăptoiu 1974; Miklóšik 2006, 47-49; Pintilie 2006, 101-110.

⁴⁹ Cu referire la lucrările lui Cornel Minișan, în Miloia 1929c, 51.

⁵⁰ Miloia 1929d, 112.

⁵¹ Miloia 1930b, 20.

⁵² Pentru date biografice: Pintilie. 2006, 83-98.

Ceea ce conferă oarecum unitate modului de redactare a textului, este o amplă introducere în care criticul ori s-a lansat în speculații de ordin filosofic, ori a dezvoltat contextul general artistic la care se raportează subiectul analizat de el.

Într-un articol consacrat lui Aurel Ciupe, Gomboșiu a folosit aproximativ jumătate din economia textului pentru a sublinia autoritatea „centrului” (a Bucureștiului) în ceea ce înseamnă lansarea talentelor și susținerea lor prin critica de specialitate: „E poate demodată teoria mediului în dezvoltarea talentelor, dar e lucru hotărât că avantajele, posibilitățile de progres și condițiile de afirmare, capitala le oferă mai mult decât provincia. Valoarea celor ce au reușit să pătrundă în intimitatea centrului, și să intre în accepțiunea criticilor din capitală, e declarată prin superioritatea muncii lor. O dovadă este însăși progresivitatea criticilor și a succeselor obținute. E adevărat, sunt prea puțini aceia care au putut să se bucure de această favoare, ce cu atâta greutate e acordată celor din provincie, dar cu atât mai vârtos suntem îndreptățiți a afirma talentul lor.”⁵³ Pe Aurel Ciupe îl introduce drept un pictor de „valoare” și datorită impresiei favorabile pe care a făcut-o „cercurilor bucureștene”. Nu îl suspectăm pe critic de malițiozitate, dar este interesant de notat discursul referitor la primatul capitalei. Astfel, un an mai târziu a publicat un articol mai amplu despre Aurel Ciupe⁵⁴, în care deschiderea o face pornind tot de la statutul important pe care îl conferă centrul și exemplifică prin cronicile laudative de care s-a bucurat Ciupe, scrise de G. Oprescu, N. Tonitza, E. Bucuța, P. Comarnescu. Dar, provincia își are centrele ei (Cluj, iar mai apoi Timișoara), care, chiar dacă nu au căderea de a eticheta la nivel național talentele, le generează datorită funcționării și aici a unei structuri superioare de învățământ artistic⁵⁵.

Comparativ cu primul articol în care creația lui Aurel Ciupe este tratată sumar (doar aprecieri asupra cromaticii), în cel de al doilea text Gomboșiu a recurs la o structură segmentată pe: date biografice, călătorii, expoziții, preocupările pedagogice, opera artistului. În acest ultim segment, criticul a inserat o restrânsă disertație asupra a ceea ce înseamnă concept și finalitate în creație: „La un artist spontaneitatea concepției și a ideii e totdeauna evidentă și se prezintă

sub aspect de puritate, fără stigmatul lucrului alcătuit din speculații raționale. Greutatea este de a găsi, în limbaj plastic, corespondentul forme prin care să se concretizeze această spontaneitate. Trăsăturile de penel, loviturile de daltă, nu trebuie să descrie în bloc sau pe pânză biografia lucrării, nici timpul de realizare, rutina ori frământările tehnice ale artistului, ci numai claritatea ideii ce l-a călăuzit și valoarea emotivă a operei. Spectatorul în fața operelor lui Michelangelo, nu va începe prin a admira îndemânarea și finețea loviturii de daltă, prin a se întreba în cât timp au fost cioplite, ci va fi pătruns și reținut de emoția puternică ce i-o procură, de măreția ideii desfășurată în fața lui. Nimeni nu va cerceta în primul pas motivele și punctul de pornire a curentului impresionist, ci va fi emoționat de luminozitatea, de vibrațiunea cromatică a operelor impresioniste.”⁵⁶ Deși a introdus acest pasaj, autorul a insistat asupra „frământărilor” creative ale lui Aurel Ciupe și s-a oprit prea puțin asupra *produsului* final. Cunosându-l îndeaproape pe artist, a oferit o analiză cât se poate de veridică asupra manierei de lucru și a etapelor evolutive din creația acestuia.

Chiar dacă stau sub apelativul sintagmei de *cronică plastică* – parte dintre articole sunt incluse rubricii cu această specificație – textele care și-au propus să prezinte o personalitate artistică contemporană, Gomboșiu le-a introdus cu un titlu cât se poate de simplu: formația artistului (pictor, sculptor) urmată de nume. În ordinea cronologică a apariției lor, cronologie din care contragem cele două articole discutate mai sus, seria este deschisă printr-un scurt articol despre Catul Bogdan, publicat în revista arădeană *Hotarul*, în anul 1933. Accentele creației asupra cărora criticul a insistat la acea dată s-au dovedit trăsături care, mai târziu, au individualizat opera pictorului: „Un desen abil, subtil de o virtuozitate rară și de o calitate unică, la dânsul e totdeauna o subliniere de frumos și eleganță.[...] O natură moartă compusă de C. B. e fără fast, alcătuită din obiecte modeste. El caută emoția în simplitate. Realizarea acestei idei de simplitate, artistul o obține nu numai prin formă și desen ci mai ales prin rezolvare cromatică. Griul predominant nuanțat cu atâta finețe, se combină în armonii de tonuri mai ridicate, rațional plasate, pentru a desăvârși elementul estetic. E poate unicul care a reușit să stabilească un echilibru perfect între formă, desen și cromatismul pictural, între sentimentul

⁵³ Gomboșiu 1935a, 181.

⁵⁴ Gomboșiu 1936b, 429–435.

⁵⁵ În 1925, la Cluj Napoca s-a înființat Școala de Arte Frumoase, care în 1933 a fost strămutată la Timișoara. Pentru istoricul acestei instituții: Lăptoiu 1999.

⁵⁶ Gomboșiu 1936b, 433.

și rațiunea pe care spiritul său o imprimă operei. Tocmai în această realizare egalitară constă simplitatea și esteticul ce se degajă în măsură potențată din opera sa.”⁵⁷

Din articolul *Pictorul Alexandru Popp*⁵⁸, publicat în 1935, demersul istoriografic de astăzi reține parcursul biografic al artistului și o sinteză asupra climatului cultural-artistic din Ardeal, imediat după Unire. Ajuns la momentul în care pictorul a părăsit Ungaria și angajamentele din zonă, stabilindu-se la Cluj, Gomboșiu a introdus un pasaj care ne creionează starea vieții artistice: „Atunci când entuziasmul desrobirii și împlinirii visului de secole cuprinsese toate sufletele, toate inimile în care svâcnea sânge românesc, Al Popp n-a stat nemișcat. Părăsind o situație strălucită – care ca român numai prin merite mari și-o putuse câștiga – în 1920 vine în țară. Nu putem spune că a găsit la venirea sa în Ardeal, o mișcare artistică în plin avânt și nici împrejurări îndeajuns de pregătite pentru asemenea manifestări. Pe de o parte nervul de entuziasm nu obosise încă până la epuizare, pe de altă parte frământările politice începeau să-și însăileze mișcarea pe ruinele lăsate de acest entuziasm. Prilejul de agitație oferit de politică, venea ca ceva necesar și stabilea continuitatea anilor de exaltare culminați în 1918-1919. În asemenea împrejurări era natural ca manifestările culturale să aibă și ele pe alocurea un pas grăbit, deci superficial. Iar pe unele terenuri de activitate spirituală, să nu se observe nici o mișcare. Plastica în acea vreme dacă exista, se coborâse la cel mai scăzut nivel și ajunsese într-o condamnabilă stare de comercializare. Învățământul artistic și al desenului, în școlile secundare era cât se poate de neglijat; majoritatea profesorilor erau pregătiți la insuficiente cursuri de vară, iar în multe locuri desenul era predat de către profesorii de altă specialitate. Această lipsă odată constatată, s-a pus problema formării de elemente bine pregătite pentru predarea desenului în învățământul secundar.”⁵⁹ În încheierea articolului, autorul subliniază progresele care s-au făcut în cei 15 ani scurși de la Unire, iar rolul important în această direcție îl atribuie profesorilor Școlii de Arte Frumoase din Cluj.

Când Gomboșiu a publicat articolul, pictorul avea 67 de ani. O personalitate matură a cărei operă era deja definită: „Din școală nu a păstrat decât îndrumările care i-au indicat mijloacele și acea parte de adevăr pe care natura o pune în

toate lucrurile. N-a falsificat acest adevăr și fidelitatea cu care îl exprimă în lucrările sale ne îndreptățește să-l trecem în rândul naturalistilor. Nota personală se remarcă mai mult în alegerea subiectului și în modul de compoziție al tablourilor. Prin culoare Al. Popp dă peisajului o atmosferă îmbietoare, prietenoasă pe care trebuie să o aibă un colț ales de natură, pe când portretul își păstrează aspectul de demnitate.”⁶⁰ Fără descrieri ample, fără trimiteri la curente de gândire și la –isme artistice, de astă dată, contrar obiceiului, criticul a conturat un profil plastic încadrat în contextul artei europene.

Pe măsură ce parcurgem scrierile lui Ștefan Gomboșiu, observăm capacitatea acestuia de a teoretiza. Putem afirma că, articolul scris cu prilejul expoziției de caricatură a lui Ion Suciu, este un pretext pentru a face o trecere în revistă a istoriei caricaturii⁶¹. La fel, în textul al cărui subiect principal ar trebui să fie Atanasie Demian⁶², criticul s-a lansat într-o scurtă disertație asupra evoluției artei religioase europene și influența ei asupra spațiului românesc, în diferite zone și perioade de timp. Activitatea lui Demian este succint punctată. Reținem comentariul asupra desenului, în legătură directă cu pictura bisericească: „În desenul lui Demian găsim o ușoară și voită naivitate care se leagă perfect cu mișcarea liniei, cu dispoziția petelor de alb și negru. // În pictura bisericească Demian are același desen plin de supleță și sigur, căruia prin simplificare i se alătură o notă primitivă. Această notă de primitivism obținută prin interpretarea în sens stilizat a naturii, stabilește legătura lucrărilor sale cu pictura bizantină.”⁶³

Articolul *Sculptorul Romul Ladea. O privire asupra operei și vieții artistului*⁶⁴ este o pledoarie pentru originalitate în artă, pentru depistarea și promovarea specificului național. În acest context, personalitatea artistului a oferit un model de analiză.

În introducere, Gomboșiu semnalează o stare de fapt, o racilă a vieții artistice: „E într-adevăr ciudată starea (nu știu cum am putea-o numi) care domină spiritele și toată, așa zisa elită a minților creatoare. Lipsa de conștiință, a curajului și a propriei răspunderi, se manifestă cu aceeași condamnabilă intensitate, la cei mici ca la cei mari, la debutanți ca și la consacrați. // Grupăți în tabere de sprijin reciproc, unul crează

⁵⁷ Gomboșiu 1933, 14-15.

⁵⁸ Gomboșiu 1935d, 606-608.

⁵⁹ Gomboșiu 1935d, 607.

⁶⁰ Gomboșiu 1935d, 607.

⁶¹ Gomboșiu 1935b, 443-445.

⁶² Gomboșiu 1936c, 493-495.

⁶³ Gomboșiu 1936c, 494.

⁶⁴ Gomboșiu 1936a, 334-340.

pe când celălalt pregătește lansarea operei și individului (cu reclama și laudele la superlativ). Toate aceste grupări, fie că se încadrează în curente de gândire diametral opuse, fie că urmăresc firul acelorași idei, în gândul lor unanim și nemărturisit, au stabilit parcă o convenție de sprijinire mutuală prin tăcere. Nimeni nu ridică glasul cu sinceritate și convingere, ca să condamne lucrările care nu ating nivelul de valoare. Drumul tuturor mediocrităților de amăgitoare elocvență, drumul tuturor dibuirilor e larg deschis.”⁶⁵

În ceea ce privește originalitatea unei lucrări de artă, criticul este pentru preluarea metodelor, chiar a formelor, din arta universală, însă „fondul trebuie să fie bazat pe deplina cunoaștere a resurselor spirituale, pe specificul național și etnic al acestui popor”⁶⁶. Artiștii, în special cei din capitală, au rămas tributari școlilor din Apus. În opinia sa, cei care și-au căutat sursele în specificul național, au fost priviți cu rezervă, chiar detestați. Acesta era, în special, statutul artiștilor din provincie. De altfel, problema specificului național era o preocupare mai veche a lui Gomboșiu. Într-un articol scris cu doi ani mai devreme, în 1934, naționalul este pus în relație directă cu arta, el este atributul acesteia. Arta, la rândul ei, își caută sursele de inspirație în specificul național: „Expresiunea operei de artă trebuie să vorbească prin specificul neamului din spiritul căreia s-a născut. Nu numai pentru a îmbrăca o formă originală, ci pentru că prin acest spirit să pună într-o valoare spirituală produsul spiritual al poporului respectiv. Operele diferitelor epoci și-au câștigat valoarea tocmai prin conținutul lor național, înnobilit prin gândirea general-umană, prin diferențialul în timp și loc.”⁶⁷

Romul Ladea – subiectul principal al articolului – este introdus prin însușirea celor mai importante date ale biografiei, iar în preambulul comentariului asupra creației, Gomboșiu l-a caracterizat pe „omul” Ladea: „Ca om R. Ladea, dacă ar fi să-l judecăm după prima impresie, l-am găsi prea puțin sociabil. Uneori chiar agresiv, veșnic dispus să te contrazică și să-ți taie vorba scurt. Alteori tăcut și căutând să scape cât mai repede din mulțime, pentru a se adânci în taina singurătății sale. Fondul său sufletesc e însă cel al omului înțelegător, plin de bunătate și întotdeauna gata să-ți de o mână de ajutor și un îndemn prețios. Numai în fața

lucrărilor sale (de care n-a fost mulțumit niciodată) și în societatea puținilor săi prieteni, numai atunci sufletul său e larg deschis.”⁶⁸

Deși a nominalizat mai toate sculpturile lui Ladea, criticul nu a recurs la o analiză pe obiect. A căutat să puncteze, în evoluție, etapele demersului artistic, atât sub aspect tehnic, cât și iconografic. În încheierea articolului a aplicat teoria dezvoltată în introducerea asupra operei sculptorului: „Portretele și figurile cioplite de R. Ladea nu caracterizează individul, nu înfățișează omul sub masca sa fizică, asemănătoare și de toate zilele, ci sub adevăratul portret sufletesc legat și concrescut în sufletul nației. Trăsăturile figurilor sale: Horia, Bărnuțiu etc. exprimă năzuințele, revolta, durerea și zbuciumul unei întregi epoci. Iată cum a știut R. Ladea să smulgă din acest izvor și fondul și forma operei sale. Am putea numi acest lucru influență? Am putea acuza pe artist de împrumut, l-am putea acuza că nu s-a întors din Apus vasal artei franceze și nu prelucrează subiectele după rețete învățate pe malul Senei? – Unui spirit liber și conștient, unei personalități mature și de caracter, nu i-se pot aduce nici acuze și nici laude. – R. Ladea își va urma drumul său spre culmile de prea puțini atinse, nu-l va interesa sgomotul din jurul său, neîncrederea sau aprecierea deopotrivă le va disprețui. În sufletul său va păstra numai teama care îl urmărește mereu, teama că nu va putea realiza niciodată ceea ce cugetul său a conceput mai mareț și mai frumos.”⁶⁹

În articolul *Arta plastică în cadrul specificului național*, Ștefan Gomboșiu a pornit de la mai vechea relație de interferență dintre artă și specificul național, însă a stabilit demarcația dintre acesta din urmă și etnografic: „Oricare ar fi manifestările artistice ale spiritelor noastre, ele nu vor înceta să aibă în chip fatal, pecetea specificului național. Prin urmare creatorii operelor de adevărată valoare, nu vor confunda acest specific cu etnograficul prelungit în cultural, sau cu popularul infiltrat în artisticul filosofic. Ei vor ști că nu forma creează ideea, ci ideea își caută forma, iar pentru a concretiza un gând nu vor împrumuta haina nici etnograficului nici popularului.”⁷⁰ Dacă pentru literatură se poate vorbi de un specific național, chiar unul local, datorită limbii, a dialectului în care se exprimă, arta plastică trebuie privită într-o vastă cuprindere de timp și spațiu. Mijloacele prin care artiștii plastici se exprimă sunt universale: „Linia cu expresivitatea și modulările ei, cromatismul cu toate

⁶⁵ Gomboșiu 1936a, 334.

⁶⁶ Gomboșiu 1936 a, 334.

⁶⁷ Gomboșiu 1934, 21.

⁶⁸ Gomboșiu 1936a, 337.

⁶⁹ Gomboșiu 1936a, 340.

⁷⁰ Gomboșiu 1938b, 37.

posibilitățile lui spectrale, volumul cu plenitudinea și încadrarea lui spațială, constituie un limbaj plastic universal, care categoric ne îndepărtează de orice posibilități de fixare locală.”⁷¹ Dacă arta plastică se originează într-un loc anume, dezvoltarea ei însă se întâmplă aiurea, la scară universală. Un neam, o societate, o țară nu este proprietara unui curent artistic. Pe teritoriul acesteia se succed curente, coexistă și sunt identificate la un moment dat în alt spațiu. Doar prin subiect și arareori printr-o personalitate genială, obiectul de artă se leagă de un loc anume.

Criticul acceptă „îngrădirea” artelor plastice doar prin subordonarea lor la sintagma „mișcare artistică regională”. Artistul își desfășoară activitatea într-un spațiu delimitat prin toponime (cum este și firesc), dar finalitatea demersului său creator nu trebuie suprapusă de atributul „local”.

În disertația sa, Gomboșiu a făcut trimiteri la Alois Riegel, Ardengo Soffici, Vasile Pârvan. Pentru concluzie a folosit un citat din istoricul român: „În adevăr singura muncă, singura grijă și suferință a creatorului e de a da formă deplin corespunzătoare gândului care-l frământă. Iar gândul acesta nu este un gând social, politic ori național, ci e un gând specific creației.”⁷²

Pe lângă cronica plastică sau articolele cu caracter teoretic, structurate pe speculații filosofice, Ștefan Gomboșiu a publicat și o serie de articole de atitudine. Aici a vizat îndeosebi învățământul artistic. Implicat direct în desfășurarea învățământului, a făcut publice reușitele școlii, problemele acesteia, planurile sale de extindere la nivelul profilelor de pregătire.⁷³

Ștefan Gomboșiu nu a fost un spirit exaltat. În cronica sa plastică nu a întrebuițat superlative, a aplicat o critică cu accente negative chiar dacă artistul era un nume cu statut în Timișoara⁷⁴, s-a străduit să urmeze principiile deontologiei: ”Desigur că atitudinea unui critic atunci când vrea să se pătrundă de rolul său, nu trebuie să fie o atitudine de încântare în fața operei și obiectivitatea trebuie să-l ferească de acele prezentări-reclamă, cari nu aduc nici un fel de serviciu nici publicului, nici artistului și mai ales artei.”⁷⁵

Aurel Cosma jr. (1901-1983)

S-a născut la Timișoara. A fost nepotul de frate al patriotului bănățean Aurel Cosma.

În 1922 a absolvit Facultatea de Drept din București. În anul 1926 și-a susținut teza de doctorat la Universitatea din Paris / Facultatea de științe economice, cu lucrarea *Mica Antantă*.

La Paris a urmat cursuri de ziariistică.

De două ori a fost ales deputat P.N.L. în Parlamentul României, în 1927 și 1933.

A început să publice, din 1923, în ziarul *Nădejdea* din Timișoara (ziarul P.N.L.), dar cea mai elaborată activitate editorială a susținut-o în revista *Luceafărul*⁷⁶.

Lucrări publicate de Aurel Cosma jr. în perioada interbelică (selecție):

- *La petite entente. L'origine, l'extension et l'avenir de la Petit Entente*, Paris, 1926

- *Generalul Berthelot și desrobirea Românilor*, București, 1932

- *Impressioni sui mio viaggio in Italia, Venezia*, 1932

- *Istoria presei române din Banat*, vol 1, Timișoara, 1932

- *Banățeni de altădată*, vol.1, Timișoara, 1933

- *Republica Muntelui Athos*, Timișoara, 1935

- *Sculptorul bănățean Alexandru Liuba*, Timișoara, 1936

- *Schițe și nuvele*, Timișoara, 1936

- *Reminiscențe italo-bănățene*, Timișoara, 1939

- *Pictura românească din Banat de la origini până azi*, Timișoara, 1940

Fără o pregătire specială în arte, Aurel Cosma jr. s-a apropiat de domeniu datorită talentului său livresc. Articolele sale, cu caracter de cronică plastică, sunt redactate după un anume tipic: artistul, respectiv lucrările sale sunt încadrate în curentul sau stilul epocii, comentariul nu abundă în epitete, comparații sau alte figuri de stil. Este o lectură cursivă în care ideea se conturează la sfârșitul frazei.

S-a bucurat de un bogat bagaj de cunoștințe teoretice și a știut cu ușurință să facă trecerea dinspre general, dinspre teorie, la particular, cu aplicație concretă pe caz. Astfel, când a prezentat cuplul Rodica Maniu – Samuel Mützner cu prilejul expoziției de la Sala Dalles, din 1935, unde cei doi au expus lucrări realizate

⁷⁶ Date biografice din lucrarea de licență *Activitatea lui Aurel Cosma jr. în perioada interbelică* (Cornel Florin Seracin), la Facultatea de Litere, Filosofie și Istorie / Universitatea de Vest Timișoara, 2006.

⁷¹ Gomboșiu 1938b, 39.

⁷² Gomboșiu 1938b, 42.

⁷³ Articolele au apărut în revistele: *Fruncea*, 28, (1935), 2; *Luceafărul*, 3, (1935), 143-144; *Luceafărul*, 6, (1936), 312-314; *Fruncea*, 30, (1936), 1; *Luceafărul*, 1, (1937), 27-31; *Fruncea*, 38, (1937), 3-4; *Fruncea*, 5, (1938), 5.

⁷⁴ Este cazul lui Andrei Litteczky, un pictor foarte harnic, care în expoziție etala și bibliografia referitoare la activitatea sa. Gomboșiu i-a recomandat o „evoluție stilistică” și nu a fost deloc impresionat de cronicile laudative scrise deja, vezi Gomboșiu 1935c, 600.

⁷⁵ Gomboșiu 1938a, 62.

în perioada călătoriei prin Siria și Palestina, criticul Cosma a pornit de la cunoștințe dobândite din lecturi și din contactul direct cu arta europeană. În acestea a regăsit tehnica, stilul subiectului său: "Tehnica dlui Mütznar are multe linii comune cu maniera de a picta a impresionistilor francezi. Pornit pe calea directivelor trasate de Claude Monet, dar fără să ajungă până la tendințele lui Cézanne, a știut să-și găsească un drum cu totul personal, creiat de talentul său, păstrând însă în lucrările sale caracteristicile de bază ale impresionismului. Penelul său se lasă condus numai de viziunea ochilor și caută să se emancipeze de sub influența rațiunii, care l-ar îndepărta de la natura lucrurilor spre compoziția lor. Compunerea este făcută numai pentru constituirea unui cadru în care să-și așeze toate efectele pe cari le-a înregistrat ochiul său de artist. Prin urmare, viziunea naturii are o importanță mai mare decât compoziția. De aici și practica de a diviza tonurile pentru a le reconstitui la o distanță optică în adevărata colorație a lucrurilor. Totul se întemeiază pe o armonioasă colaborare a luminei cu tonurile obiectelor. Soarele este izvorul culorilor și fără el nu există nici o colorație. De aceea scara infinită a nuanțelor este creată de variația intensității luminei. Aceste dogme ale școlii impresioniste par să fie respectate de pictorul Samuil Mütznar."⁷⁷

Același mod de încadrarea a subiectului în contextul *-ismelor* europene, îl întâlnim și în cazul lui Cornel Liuba, al cărui profil plastic l-a prezentat cu prilejul expoziției personale și jubiliare din primăvara anului 1935⁷⁸. Fragmentat, în prima parte a articolului s-a oprit asupra temelor predilecte ale artistului: peisagistica, portretul și natura moartă cu flori. În a doua parte a textului a dezvoltat biografia pictorului-arhitect, insistând asupra implicării sale în inițierea învățământului artistic la Subotica și Timișoara. Textul și l-a încheiat prin anunțarea viitoarei expoziții Liuba, în toamna aceluiași an, în capitală.

Articolul *Sculptorul bănățean Alexandru Liuba (1875 – 1906)*⁷⁹ putem să-l considerăm un studiu. Cosma a fost primul exeget preocupat de personalitatea și activitatea tânărului sculptor, pornind de la studierea arhivei de familie, mai apoi a urmat parcursul biografic al sculptorului (anii de formație artistică, lucrările și proiectele artistului). În introducere a recurs la o trecere în

revistă a vieții artistice din Banat în ultimii 200 de ani. Punctual, a menționat realizări în pictură, arhitectură, în arta decorativă pe care a asociat-o etnografiei, în sculptură și în muzică. Urmează o cuprinzătoare prezentare a familiei Liuba, din Maidan, familie de vechi patrioți români. A insistat îndeosebi asupra activității dascălului Sofronie Liuba, tatăl sculptorului. Biografia lui Alexandru o parcurge pornind de la primele clipe de viață (nașterea, data botezului). Anii de școală de la Maidan, școala primară germană, iar mai apoi școala civilă din Oravița, Institutul pedagogic diecezan din Caransebeș, implicarea lui Vicențiu Babeș în destinul viitorului artist, prin trimiterea sa la studii, la München, anii de studiu din capitala Bavariei (discuția pe care a purtat-o tânărul Liuba cu regele Bavariei referitor la caracterul șovin al ungarilor), întoarcerea în țară, primele sculpturi – sunt etape narate relativ comprimat, deoarece o lucrare exhaustivă, dedicată memoriei sculptorului, urma să apară în "Biblioteca Luceafărul"⁸⁰.

Un articol generos, ca întindere în pagină, este publicat *in memoriam* M. H. Georgescu⁸¹. Aurel Cosma a evocat prietenia sa cu pictorul bucureștean, i-a prezentat acestuia biografia și a insistat îndeosebi asupra vizitei din Banat (1922). Autorul l-a considerat pe M. H. Georgescu drept personajul care i-a influențat în direcția impresionismului pe pictorii bănățeni: „Contactul pictorilor bănățeni cu M. H. Georgescu a fost salutar, fiindcă din el s-a desprins o nouă orientare pentru arta bănățeană. Această dată marchează începutul în Banat al unui impresionism românesc astfel cum îl înțelegea și profesa Marin Georgescu. Influența asupra pictorilor bănățeni era considerabilă. Și acela care a stat mai aproape de el și l-a priceput mai bine, este pictorul Ioan Isac.”⁸² Cornel Liuba și Ioan Isac l-au însoțit pe Georgescu în drumețiile bănățene, de unde pictorul bucureștean s-a întors cu peste o sută de lucrări,

⁷⁷ Cosma junior 1935a, 239-240.

⁷⁸ Cosma junior 1935b, 282-286.

⁷⁹ Cosma junior 1935c, 333-341.

⁸⁰ La rubrica *Note* din *Luceafărul*, 7-8, 1935, 379 este anunțată viitoarea apariție a lucrării „Sculptorul bănățean Alex. Liuba” de Aurel Cosma junior: „În lucrarea dlui Cosma vor fi povestite cu toate amănuntele diferitele faze ale frământărilor sufletești și grelelor lupte duse de un sculptor nenorocit împotriva mizeriei și răutății omenești, va fi istorisită viața boemă a lui Alexandru Liuba pe care a avut-o la București, unde trăia împreună cu cel mai bun prieten al său, cu scriitorul Ilarie Chendi, și vor fi descrise toate clipele frumoase sau amărâte ale celui mai mare sculptor pe care l-au avut Românii din Transilvania înainte de primul război mondial.”

⁸¹ Cosma junior 1935f, 576-591.

⁸² Cosma junior 1935f, 580.

expuse în 1923 la „Maison D'Art” din capitală⁸³. Cosma a publicat și fragmente din corespondența sa cu pictorul, scrisori din care se deucează foarte bine concepția artistică a lui M. H. Georgescu, atașamentul său față de impresionism. Demersul pedagogic al pictorului, care a înființat la București o școală privată: „Academia liberă de arte frumoase” (1929-1932), și care le sugerase timișorenilor, în 1922, să pună bazele unei școli de belle arte, pe care se oferise să o conducă⁸⁴, încheie parcursul său biografic.

În text, Aurel Cosma a citat fragmente din presa vremii, în special pe G. Lungulescu cu cronici din ziarul *Universul*, cu scopul de a-și argumenta scurtele aprecieri vis-à-vis de creația lui M.H. Georgescu.

Pictorii Ioan Isac și Andrei Litteczky sunt personajele centrale a două scurte articole, gândite mai mult din perspectiva prezentării biografice (originea, formația intelectuală și artistică, expoziții) și axate mai puțin pe comentariu critic asupra lucrărilor⁸⁵. Lui Ioan Isac îi delimitează preocupările de peisagist în contextul picturii bănățene, iar referitor la Andrei Litteczki a căutat o linie de mijloc în analiza aplicată lucrărilor – comparativ cu Ștefan Gomboșiu – și remarcă îndeosebi mesajul, chiar importanța istorico-documentară a tablourilor sale: „Tablourile lui Andrei Litteczki n-au numai valoare artistică, dar mai ales o deosebită valoare istorică și documentară, căci ele reprezintă vederi, colțuri de orașe, momente din viața poporului, monumente istorice și alte lucruri, cari sunt menite să dispară.”⁸⁶

Două numere consecutive ale revistei *Luceafărul* au publicat articole în care Aurel Cosma a făcut însemnări pe marginea expozițiilor de artă europeană, vizitate la Bruxelles și Paris⁸⁷. Textul scris despre expoziția retrospectivă de pictură impresionistă, organizată la Palatul Artelor Frumoase din Bruxelles are caracter de popularizare, la acea dată, oferind câteva repere (cronologie și personalități artisti-

ce) asupra curentului. Aprecierile la adresa artiștilor sunt generale, fără descrierea operei. Autorul a făcut distincția între împătimitii impresionismului (a exemplificat prin Monet) și pictorii care au înregistrat doar perioade impresioniste în cariera lor. Materialul se încheie brusc, fără concluzii.

Articolul scris pe baza impresiilor reținute din vizitarea expoziției de artă italiană de la Paris, se deschide printr-un comentariu axat pe trăsăturile generale ale picturii italiene de la Cimabue la Tiepolo. Posibil să fie preluat din catalogul expoziției. Informația este însă punctată prin reflexii personale: „Dacă privim tablourile lui Fra Angelico (1387-1455), supranumit și <pictorul îngerilor>, vedem acel progres mare pe care l-a înregistrat pictura în secolul al XIV-lea. În arta sa culorile își lasă o impresie mai dulce, iar studiul perspectivei e aproape perfect.”⁸⁸

Prezentarea expoziției a făcut-o pe trei segmente: *Primitivii italieni*, *Precursorii Renașterii* și *Clasicii*. Maniera de redactare a textului nu ridică pretenția unui discurs estetic. Dacă a insistat mai mult asupra lui Cimabue, Giotto sau Fra Angelico, *clasicii* Da Vinci, Tizian și Michelangelo sunt doar trecuți în revistă cu cele mai cunoscute lucrări ale lor. În încheiere, arată obiectivul pe care l-a urmărit prin publicarea impresiilor sale: „Nu mă pot extinde aici asupra tuturor capodoperelor cari au fost expuse la expoziția artei italiene din Paris; am vrut să notez numai câteva considerații în legătură cu evoluția picturii italiene din timpul renașterii, accentuând încă o dată importanța pe care o au expozițiile retrospective nu numai pentru cunoașterea mai complexă a artei, dar mai ales pentru o instructivă îndrumare a artiștilor, cari se lasă răpiți de diversele curente cari îi apucă în vârtejul lor.”⁸⁹

Pictura românească din Banat de la origine până azi, publicată pentru prima oară în *Luceafărul*, nr. 5–6/1940, iar mai apoi sub formă de carte, este o sinteză fără pretenții de exhaustivitate.

Lucrarea, structurată pe segmente – termenul de „capitol” forțează realitatea – oferă o imagine asupra picturii din secolul XVIII și până la artiștii contemporani autorului. Selecția s-a făcut atent, nici un nume care să facă trimiteri înspre o altă naționalitate decât cea română, nu este inclus contextului.

⁸³ Isac 1935, 587-590. Este articolul în care pictorul Ioan Isac relatează despre întâlnirea sa cu M. H. Georgescu, despre experiența dobândită alături de acesta în ieșirile „la peisaj” din împrejurimile Ciclovei Montane. Insistă asupra manierei de lucru a pictorului, foarte des revine sintagma „arborelui grigorescian” în jurul căruia era desfășurată imaginea, folosește termeni tehnici (denumiri de culori și amestecul acestora, tipuri de pensule sau spatule).

⁸⁴ Despre inițiativa lui M. H. Georgescu privitoare la înființarea școlii în Timișoara, și la Velceanu 1936, 533-537.

⁸⁵ Cosma junior 1936a, 77-84; Cosma junior 1936b, 85-87.

⁸⁶ Cosma junior 1936b, 85.

⁸⁷ Cosma junior 1935d, 424-428; și Cosma junior 1935e, 455-460.

⁸⁸ Cosma junior 1935e, 457.

⁸⁹ Cosma junior 1935e, 460.

În introducerea suficient de generoasă, plasată sub auspiciile unui patriotism local, Aurel Cosma a subliniat conduita profesională, chiar morala, a pictorilor bănățeni: „Privită în complexul ei, pictura bănățeană are multe părți comune cu orientările și mersul evolutiv al picturii universale, diversele ei faze de dezvoltare putându-se încadra în marile discipline recunoscute și consacrate de lumea artistică. Cu toate acestea, se remarcă o evidentă originalitate în metoda de lucru, dar mai ales în combinația de culori a pictorilor bănățeni cari au rămas strâns legați de tradiția și ambianța locală, creând sub directa influență a climatului artistic generat de pământul lor natal. Fără îndoială, se pot vedea multe înrâuriri străine asupra picturii bănățene, fiindcă artiștii noștri au stat în contact cu cei veniți din altă parte, iar în timpurile noi arta modernă a reușit să-și facă drumuri de penetrație în Banat. Aceste curente n-au avut însă darul să cucerească energiile creatoare ale provinciei noastre și să le smulgă din atmosfera unui tradiționalism specific bănățean. Ele în schimb au răscolit în sufilele purtătorilor de peneluri imbolduri noi, arătându-le bogatele descoperiri de concepție, de viziune și de înfăptuire în domeniul artelor plastice. Pictorii bănățeni s-au emancipat de sub rigorile sau anacronismele unor metode perimate pe măsura răspândirii nouilor pedagogii, fără să cadă însă într-o nouă încătușare. Ei s-au pus la curent cu toate realizările din altă parte, dar nu le-au adoptat în întregime. Au tras din ele învățăminte și concluzii folositoare, aplicându-le treptat sub forma unor rezultate ale experiențelor proprii. De aceea, examinând operele pictorilor bănățeni, constatăm în primul rând o viguroasă afirmare a personalității și talentului fiecăruia, deși fiecare din ei poate fi clasat într-una din marile școli universale, fără ca să se identifice însă complet cu dogmele preconizate de ele. În al doilea rând, găsim în paleta fiecăruia acea gamă de nuanțe calde și impresionante pe cari numai puterea de pătrundere vizuală a coloritului bănățean, desprins din farmecul peisajului și a vieții locale, le-a putut-o da.”⁹⁰ Pictura bănățeană, de acolo de unde poate fi ea identificată, se încadrează etapelor parcurse de arta europeană. Pe de altă parte, autorul insistă asupra menținerii nealterate a ceea ce numește „tradiționalism specific bănățean”.

Trei sunt etapele în care s-a desfășurat cronologia picturii bănățene:

I. Pictura primitivă – unde Cosma a grupat primele manifestări de artă păstrate din secolul XVIII, mai precis școlile de iconari, activitatea zugravului Nedelcu, a lui Vasile Diaconul și George Diaconovici. Cu prelungiri tematice, tot aici intră și primele portrete realizate de Mihail Velceleanu și Dimitrie Turcu.

II. Renașterea picturii bănățene – a avut loc odată cu descoperirea preceptelor clasicismului, iar finalul perioadei se asociază cu academismul. Aici nume cap de afiș sunt: Constantin Daniel, Nicolae Popescu, Ioan Zaicu, secondăți de: Sava Petrovici, Pavel Petrovici, Nicola Alexici. Fără a detalia, autorul menționează preocupările acestora în domeniul picturii bisericești și a celei de factură laică, în special portretistică. În cazul lui Nicolae Popescu, informația este preluată, în cea mai mare parte, din scrierile lui Ioachim Miloia. Nu face trimiteri la sursă, însă în bibliografie l-a citat cu mai toate articolele și studiile publicate de acesta.

III. Școala impresionistă și perioada contemporană autorului – aici a reluat în format comprimat articolele sale despre M. H. Georgescu, Ioan Isac, Cornel Liuba. O atenție deosebită o acordă lui Atanasie Demian (*Atanasie Demian, făuritor de artă nouă; Divizionismul în pictura lui Demian; În căutarea unei arte noi; Lirismul lui Demian*). Brutus Haneș, Diodor Dure [senior], Petre Lazăr, Ioan Suciu sunt artiștii cărora Aurel Cosma le consemnează preocupările din domeniul caricaturii și asupra cărora a revenit în acest material, dezvoltând însemnări publicate cu ceva timp în urmă, cu prilejul expozițiilor personale.

Un paragraf aparte este cel numit *Portrete*, unde i-a reunit, din nou, pe academicii Constantin Daniel, Ioan Zaicu, pe impresionistii Cornel Liuba, Atanasie Demian, Catul Bogdan. Distinct este prezentat Alexandru Popp și implicarea sa pedagogică.

Lucrarea se încheie cu evocarea lui Ioachim Miloia.

Pictura românească din Banat este mai degrabă o lucrare de popularizare decât un instrument științific. Are totuși o bibliografie care însumează articole și cronici publicate de Ștefan Gomboșiu în *Luceafărul*, articolele, studiile și cronicile lui Ioachim Miloia din *Analele Banatului*, amintirile lui Ioan Isac despre M. H. Georgescu tipărite în *Luceafărul*, G. Postelnicu cu studiul său despre Nicolae Popescu, publicat în *Banatul*, Berkeszi István cu *Temesvári művészek*.

Limbajul în care este redactat textul, nu este neapărat prețios. Figurile de stil le-a întrebuințat

⁹⁰ Cosma 1940, 5-6.

rar, atunci când i-a prezentat pe pictorii față de care avea afinități personale (Atanasie Demian, Catul Bogdan). În partea introductivă și în desfășurarea primelor două etape (pictura primitivă și cea clasică), demersul este recuperator. Fără să întrebuințeze întocmai terminologia folosită de istoricii de artă – și aici l-a avut exemplu pe Ioachim Miloia – a înlănțuit fraze coerente, care i-au permis să structureze informația logic: date biografice, opera pictorului, încadrarea sa în curentul artistic.

Prin activitatea publicistică în direcția artelor plastice, susținută în revista *Luceafărul*, în primii doi ani de apariție, Aurel Cosma jr. a completat, parțial, o lacună în scrisul de specialitate. A probat un model de abordare al domeniului, care la timpul respectiv a oferit pe lângă informație și o lectură captivantă.

Alături de cele trei personalități a căror nume s-a detașat în publicistică prin interesul manifestat față de realitățile artistice, revistele *Luceafărul*, *Analele Banatului* și presa cotidiană rețin cronică plastică, articole, note semnate de Constantin Stoicănescu, Grigore V. Coban, Leontin Iliescu, Aurel Ciupe.

Constantin Stoicănescu a publicat cronică plastică și un articol scurt, pe care putem să-l clasificăm drept *însemnare*, în două numere din *Analele Banatului*⁹¹. Dacă pe Aurel Ciupe l-a localizat în spațiul bănățean datorită originii sale și expeditiv, dar în termeni elogioși, i-a caracterizat personalitatea artistică, Romul Ladea, Atanasie Demian și Iuliu Podlipny s-au bucurat de un comentariu mai generos. Selectiv le-a prezentat acestora biografiile și a făcut aprecieri asupra creației. De notat este o remarcă, care și astăzi își păstrează aproximativ valabilitatea: „Ca să prezint acum opera lui Demian, voi întâmpina oarecari dificultăți pentru că termenii criticii de artă plastică sunt prea epuizați, prea banalizați din cauza lipsei de sinceritate, sau lipsei de competență cu care au fost întrebuințați. Faptul acesta a dus la nepăstrarea raportului dintre valori și astfel se îngreuiază azi criticului: prezentarea justă, iar cetitorului: posibilitatea de a distinge a artei valoroase de diletantism, sau a unor individualități de altele.”⁹² Lui Demian îi remarcă calitățile de ilustrator la revista *Gândirea*, cele de pictor bisericesc și de portretist, cu predicție pentru figuri de copii. Pentru Podlipny a

întrebuințat un limbaj rafinat, mai elaborat decât cel al lui Miloia: „Podlipny e o figură pascaliană. Operele lui, par confesiunile unui pelerin din Evul Mediu, care se sbate sfășietor sub obsesia tăcerii și pe care chinuitoarea sete de a pătrunde o taină, îl consumă în neliniște; el pentru o trăire creștină a vieții își mângâie – a-și putea spune evanghelic – umiliile lui prieteni suferinzi.”⁹³ Pe Romul Ladea l-a „desprins” dintre țărani cioplitori, dar cu obsesie a căutat să-i contureze trăsăturile care fac trimitere la mult dezbătutul „specific local”. Și-a argumentat aserțiunea prin exemplificări: portretul lui Horia, relieful lui Cloșca, dar mai ales „În *Autoportret*, este el: Romul Ladea, feciorul babei Ieva din Ticvaniul-Mare, artistul rural care deși trăiește la oraș – prin calitățile lui – rămâne tot țăran; e cioplitorul R. Ladea, surprins cu câteva accente de mândrie aspră specifică bănătenilor.”⁹⁴

Articolul *Din problemele culturale ale Timișorii*, scris de Emil Grădinariu (?), este un articol de opinie⁹⁵. Autorul a opinat de pe poziții strict naționaliste, contestând valoarea artistică a „monumentelor din trecut” (cele ridicate înainte de 1918). În plus, mesajul lor este perimat, indiferent că sunt statui cu semnificație religioasă (Sf. Treime, Sf. Nepomuk) sau monumente istorice. În partea a doua a textului, a oferit sugestii pentru „înnobilarea” forului public cu statui care să evoce momente sau personalități marcante ale istoriei naționale. Autoritățile române au realizat în această direcție prea puțin în cei 16 ani postunioniști. Un monument al Unirii nu exista, iar oamenii politici români aveau prea puține busturi în oraș, iar dintre ele unele rezolvate mediocru. A exemplificat cu bustul lui Emanuil Ungureanu⁹⁶. Conform părerii sale, abia atunci când istoria națională va ieși în spațiu public, abia atunci în Timișoara se instalează o stare de normalitate.

Din categoria articolelor de popularizare, menționăm aici o prezentare a colecțiilor de artă românească și universală ale Muzeului Simu⁹⁷, prezentarea pinacoteei Palatului Cultural din Târgu-Mureș⁹⁸, un articol despre Nicolae

⁹³ Stoicănescu 1931b, 209-210.

⁹⁴ Stoicănescu 1931a, 112.

⁹⁵ Grădinariu 1935, 276-277.

⁹⁶ Bustul lui Emanuil Ungureanu a fost realizat de sculptorul Gheorghe Groza, în urma câștigării unui concurs de proiecte. Bustul a fost dezvelit în 1931, aproape la un an după moartea sculptorului. Despre eveniment, Postelnicu 1931, 80.

⁹⁷ Nicolau 1926, 31-33.

⁹⁸ Ciupe 1937, 9-12.

⁹¹ Stoicănescu 1930, 67; Stoicănescu 1931a, 108-112; Stoicănescu 1931b, 203-210.

⁹² Stoicănescu 1931b, 203.

Grigorescu, în care autorul a exagerat în intenția-i de a surprinde doar „specificul național” al creației grigoresciene, combinând în acest scop citate din Alexandru Vlahuță, George Oprescu, Henri Blazian, Lucina Dracopol-Negulescu⁹⁹.

Grigore V. Coban a semnat în revista *Luceafărul* „Cronica plastică a Iașilor”¹⁰⁰, o prezentare a pinacotecii din Iași¹⁰¹, articole despre Octav Băncilă¹⁰² și Otto Brieșe¹⁰³. Prin demersul său le reamintește băănățenilor că, N. N. Tonitza și I. L. Cosmovici sunt moldoveni, îi familiarizează cu numele artiștilor tineri: C-tin. Agafiței, M. Cămăruț, P. Brudea, C-tin. Alupi etc. În cronică plastică, dar mai cu seamă în articolele despre Băncilă și Brieșe, Coban dovedește certe calități de estet. Limbajul său este elevat, a folosit cu prețiozitate sintagma și metafora plastică. În plus, articolul despre Brieșe are aparat critic întocmit cu acribie.

Modeste sub aspectul concepției de redactare (la nivel de limbaj și de spațiu în economia publicației), *notele* și *însemnările* despre evenimentele expoziționale, sunt importante prin mesajul informativ. De regulă au consemnat tipul expoziției (de grup, personală), locul și perioada, au citat câteva lucrări însoțite de succinte aprecieri. Alteori întâlnim și o scurtă prezentare, în termeni pozitivi, a expozantului. Acestea sunt surse utile în ordonarea elementelor biografice ale artistului.

Cu relativitate, data care încheie o etapă a preocupărilor la nivel de cronică plastică este începutul celui de -al Doilea Război Mondial. În cele mai multe cazuri, din lipsa fondurilor, revistele timișorene și-au modificat formatul, și-au rărit periodicitatea apariției și finalul a fost încetarea tipăririi lor. Pe de altă parte, evenimentele generatoare de subiecte cu caracter artistic, respectiv paleta expozițională, și-au pierdut din intensitate, iar atenția publicului a fost captată de realități mult mai telurice.

⁹⁹ Munteanu 1937, 14-19.

¹⁰⁰ Coban 1935b, 522-523; Coban 1936a, 210-211; Coban 1936d, 454-457.

¹⁰¹ Coban 1936c, 426-427.

¹⁰² Coban 1935a, 321-323.

¹⁰³ Coban 1936b, 237-245.

Berkeszi 1910,

I. Berkeszi, *Temesvári művészek*, Timișoara, (1910).

Bugariu 1944,

A. Bugariu, Ioachim Miloia (1874-1940). *Revista Banatului*, X, (1944), 10-12.

Ciupe 1937,

A. Ciupe, Pinacoteca Municipiului Târgu-Mureș. *Luceafărul*, I, (1937), 9-12.

Coban 1935a,

G. V. Coban, Pictorul Octav Băncilă. *Luceafărul*, 7-8, (1935), 321-323.

Coban 1935b,

G. V. Coban, Expoziția pictorilor moldoveni. *Luceafărul*, 11, (1935), 522-523.

Coban 1936a,

G. V. Coban, Cronica plastică a Iașilor. *Luceafărul*, 4, (1936), 210-211.

Coban 1936b,

G. V. Coban, Pictorul Otto Brieșe. Pe marginea unui sfert de veac de activitate artistică. *Luceafărul*, 5, (1936), 237-245.

Coban 1936c,

G. V. Coban, Arta plastică la Iași. *Luceafărul*, 9, (1936), nr. 9, p. 426-427.

Coban 1936d,

G. V. Coban, Cronica plastică a Iașilor. *Luceafărul*, 10, (1936), 454-457.

Cosma junior 1935a,

A. Cosma junior, Expoziția pictorului S. Mütznier. *Luceafărul*, 5, (1935), 239-240;

Cosma junior 1935b,

A. Cosma junior, Pictorul Corneliu Liuba. *Luceafărul*, 6, (1935), 282-286.

Cosma junior 1935c,

A. Cosma junior, Sculptorul băănățean Alexandru Liuba (1875 – 1906). *Luceafărul*, 7-8, (1935), 333-341.

Cosma junior 1935d,

A. Cosma junior, Pictura impresionistă. Expoziția retrospectivă a pictorilor impresionisti de la Bruxelles. *Luceafărul*, 9, (1935), 424-428.

Cosma junior 1935e,

A. Cosma junior, Pictura italiană. Impresii și însemnări dela expoziția artei italiene din Paris. *Luceafărul*, 10, (1935) 455-460.

Cosma junior 1935f,

A. Cosma junior, Trei ani de la moartea pictorului M.H.Georgescu. *Luceafărul*, 12, (1935), 576-591.

Cosma junior 1936a,

A. Cosma junior, Pictorul Ioan Isac. *Luceafărul*, 2, (1936), 77-84;

Cosma junior 1936b,
A. Cosma junior, Pictorul Andrei Litteczki.
Luceafărul, 2, (1936), 85-87.

Cosma 1940,
Aurel Cosma, *Pictura românească din Banat dela origini până azi*, Timișoara, (1940).

Enescu – Pavel 1979,
Th. Enescu, A. Pavel, Critica de artă și studiile de istoria artei privitoare la perioada modernă și contemporană, *Istoria științelor în România. Știința literaturii. Istoriografia de artă*, București, (1979).

Gomboșiu 1933,
Șt. Gomboșiu, Pictorul Catul Bogdan. *Hotarul*, 8, (1933), 14-15.

Gomboșiu 1934,
Șt. Gomboșiu, Specificul național în plastică. *Hotarul*, 12, (1934), 21-22.

Gomboșiu 1935a,
Șt. Gomboșiu, Pictorul Aurel Ciupe. *Luceafărul*, 4, (1935), 181-182.

Gomboșiu 1935b,
Șt. Gomboșiu, Caricaturistul Ion Suciu. *Luceafărul*, 4, (1935), 443-445.

Gomboșiu 1935c,
Șt. Gomboșiu, Cronica expozițiilor din Timișoara. *Luceafărul*, 12, (1935), 600.

Gomboșiu 1935d,
Șt. Gomboșiu, Pictorul Alexandr Popp. *Luceafărul*, 12, (1935), 606-608.

Gomboșiu 1936a,
Șt. Gomboșiu, Sculptorul Romul Ladea. O privire asupra operei și vieții artistului. *Luceafărul*, 7-8, (1936), 334-340.

Gomboșiu 1936b,
Șt. Gomboșiu, Pictorul Aurel Ciupe. Date biografice și considerațiuni asupra operei sale. *Luceafărul*, 10, (1936), 429-435.

Gomboșiu 1936c,
Șt. Gomboșiu, Pictorul A. Demian. *Luceafărul*, 11, (1936), 493-495.

Gomboșiu 1938a,
Șt. Gomboșiu, Expoziții – Sindicate. *Luceafărul*, 3-4, 1938, 62-65.

Gomboșiu 1938b,
Șt. Gomboșiu, Arta plastică în cadrul specificului local. *Luceafărul*, 5-6, (1938), 37-42.

Grădinariu 1935,
E. Grădinariu, Din problemele culturale ale Timișoarei. *Luceafărul*, 6, (1935), 276-277.

Isac 1935,
I. Isac, O vară petrecută cu pictorul M. H. Georgescu în Banat. *Luceafărul*, 12, (1935), 587-590.

Lăptoiu 1974,
N. Lăptoiu, *Julius Podlipny*, Timișoara, (1974).

Miklósik 2006,
Miklósik E., *Arta bănățeană interbelică*, Timișoara, (2006).

Miloia 1928a,
I. Miloia, Pictorul Ioan Zaicu (1868-1914). *AnB*, I, (1928), 9-19.

Miloia 1928b,
I. Miloia, Biserica română din Lipova (Banat). *AnB*, I, (1928), 26-42.

Miloia 1928c,
I. Miloia, Din viața artistică a Timișoarei. *AnB*, I, (1928), 100-103.

Miloia 1928d,
I. Miloia, Pictorul Iuliu Podlipny. *Banatul*, 8-10, (1928), 61-72.

Miloia 1929a,
I. Miloia, Patru icoane executate de zugravul Nedelcu. *AnB*, II, (1929), 6-8.

Miloia 1929b,
I. Miloia, Date și documente noi referitoare la pictorul Nicolae Popescu. *AnB*, II, (1929), 7-40.

Miloia 1929c,
I. Miloia, Cronica plastică. *AnB*, II, (1929), 51-52.

Miloia 1929d
I. Miloia, Cronica artistică. *AnB*, II, (1929), 112-115.

Miloia 1930a,
I. Miloia, Începuturile artei românești în Banat. *AnB*, III, (1930), 1-8.

Miloia 1930b,
I. Miloia, Salonul Artelor Bănățene. *AnB*, III, (1930), 20-22.

Miloia 1930c,
I. Miloia, Sculptorul Ferdinand Gallas. *AnB*, III, (1930), 63-64.

Miloia 1930d,
I. Miloia, Sculptorul Gheorghe Groza. *AnB*, III, (1930), 68-71.

Miloia 1930e,
I. Miloia, Din activitatea muzeului bănățean (achiziții pe anul 1931). *AnB*, III, (1930), 134-135.

Miloia 1931a,
I. Miloia, Mănăstirea Săraca – centru de cultură și artă bănățeană. *AnB*, 2-4, (1931), 85-105.

Miloia 1931b,
I. Miloia, Biserica de lemn din Iersig. *AnB*, 2-4, (1931), 115-120.

Miloia 1931c,
I. Miloia, Biserica de lemn din Cebza. *AnB*, 2-4, (1931), 121-123.

Miloia 1935a,
I. Miloia, Constantin Daniel a fost sârb sau român. *Luceafărul*, 1, (1935), 21-26.

Miloia 1935b,
I. Miloia, Biserica de lemn din Povârgina. *Luceafărul*, 3, (1935), 125-128.

Miloia 1936,
I. Miloia, Aspecte din vechea arhitectură religioasă din Banat. *Revistă bănăţeană*, 45, (1936), 29-31.

Munteanu 1937,
M. Munteanu, Pictorul N. Grigorescu. *Luceafărul*, 1, an III, (1937), 14-19.

Miloia 1938,
I. Miloia, La marginea Banatului. *Luceafărul*, 1-2, (1938), 1-11.

Nicolau 1926,
D. Nicolau, Muzeul Simu. *Banatul*, 4, (1926), 31-33.

Oprea 1971,
P. Oprea, *Consemnări despre arta românească*, Bucureşti, (1971).

Oprea 1989,
P. Oprea, Cronicari şi critici de artă în presa bucu-reşteană a anilor 1924-1938. *Revista Muzeelor şi Monumentelor*, 6, (1989), 70-83.

Oprea 2001,
P. Oprea, *Două perioade din istoriografia artei româneşti moderne şi contemporane*, Bucureşti, (2001).

Pascu 2002,
R. Pascu, *Publicistica de artă interbelică*, Timişoara, (2002).

Peteanu 1938,
A. E. Peteanu, Dr. Ioachim Miloia (1879-1940). Pro memoriam. *Luceafărul*, IV, (1938), 33-36.

Petranu 1927,
C. Petranu, *Bisericile de lemn din judeţul Arad*, Sibiu, (1927).

Petranu 1931,
C. Petranu, *Bisericile de lemn din judeţul Bihor*, Sibiu, (1931).

Pintilie 2006,
I. Pintilie, *Timişoara între tradiţie şi modernitate. Pedagogia artistică în secolul XX*, Timişoara, (2006).

Postelnicu 1927,
G. Postelnicu, Un mare pictor bănăţean uitat: Nicolae Popescu. *Banatul*, 5, (1927), 24-35.

Stoicănescu 1930,
C. Stoicănescu, Pictorul Aurel Ciupe. *AnB*, III, (1930), 67.

Stoicănescu 1931a,
C. Stoicănescu, Romul Ladea – un mare sculptor autohton. *AnB*, IV, (1931), 108-112.

Stoicănescu 1931b,
C. Stoicănescu, Cronica plastică (Artistul Atanasie Demian, Pictorul Iuliu Podlipny). *AnB*, IV, (1931), 203-210.

Topliceanu 1944,
T. Topliceanu, Un cărturar bănăţean Ioachim Miloia. *Revista Banatului*, X, (1944), 1-9.

Turcuş 1974,
A. Turcuş, Aspecte din activitatea muzeologică a lui Ioachim Miloia. *Tibiscus*, III, (1974), 279-284.

Turcuş 2004,
A. Turcuş, *Scriitori din Italia*, Timişoara, (2004).

Velceanu 1936,
I. Velceanu, Prima asociaţie bănăţeană de arte frumoase. *Luceafărul*, 12, (1936), 533-537.

Artikel, kunstgeschichtliche Abhandlung und Kunstrezension in der temeswarer Publizistik der Zwischenkriegszeit

Zusammenfassung

Die Kunstgeschichtsschreibung, tätig im Bereich der Fachbehandlung und –kritik, beinhaltet für die temeswarer Zwischenkriegszeit rumänischsprachiges Material, das in den Kulturzeitschriften *Banatul* (*Das Banat*), *Fruncea* (*Die Stirn*), *Luceafărul* (*Der Stern*), *Analele Banatului* (*Die Banater Jahrbücher*) erschien. In der Tagespresse sind Aufzeichnungen, Stellungnahmen sowie kurze Kunstrezensionen zu finden.

Die 30er Jahren sind für das fachliche Vorgehen bemerkenswert. Es ist die Zeit, in der Abhandlungen, Artikel, Kritikkommentare des Kunsthistorikers Ioachim Miloia, des Berichtstatter-Künstlers Ştefan Gomboşiu, des Berichtstatter-Literaten Aurel Cosma jr. veröffentlicht wurden. Die zeitgenössische Banater bildende Kunst, aber auch die Kunstgeschichte des Gebietes vor ungefähr 200 Jahren, bilden das Thema der herausgebrachten Blätter. Kommentare und Rezensionen der Kunstereignisse (Ausstellungen, Förderung eines Buches /eines Kunstalbums) aus dem In- und Ausland vervollständigen den Interessenbereich.

Ioachim Miloias (1897-1940) Schriften – Abhandlungen und Kunstrezensionen – haben den Banater Kunstraum an die rumänische Kunstgeschichtsschreibung angeschlossen. Sie vertreten die bahnbrechende Periode der künstlerischen Pressebeschäftigungen im Banat. Dank des hohen Niveaus und der beruflichen

Ausbildung des Autors zählen die Texte zu den Referenzstücken in der Geschichtsschreibung.

Ștefan Gomboșiu (1904-1978) hat neben Kunstrezeptionen und theoriebezogenen Artikeln (unter Einfluss philosophischer Spekulation) auch eine Reihe Stellungnahmen veröffentlicht. Damit ist besonders das Kunstschulwesen gemeint. Dadurch dass er darin direkt einbezogen war, konnte er sowohl den Erfolg als auch die Probleme der Kunsthochschule nach ihrer Verlegung von Klausenburg nach Temeswar öffentlich machen. In seinen Aufsätzen war er kein exaltierter Geist: nur selten, auch wenn der Künstler einen berühmten Namen hatte, machte er Gebrauch von Superlativen.

Aurel Cosma jr. (1901-1983) hat durch seine künstlerisch orientierte journalistische Tätigkeit, in den ersten zwei Erscheinungsjahren der Zeitschrift *Luceafărul* (*Der Stern*), eine Lücke im fachlichen Schriftwesen ergänzt. Er probierte ein Erörterungsmodell des Faches aus, das zu jenem Zeitpunkt Information und spannende Lektüre anbot.

Der Zeitpunkt, zu dem diese Etappe der künstlerischen Journalistik endete, ist, relativ ausgedrückt, der Anfang des Zweiten Weltkrieges. Meistens mussten die temeswarer Zeitschriften wegen unzureichender Finanzierung ihr Format ändern, um dann seltener und schliesslich gar nicht mehr veröffentlicht zu werden. Andererseits hatten die Ereignisse künstlerischen Inhalts, besonders Ausstellungen, an Intensität verloren, da das Publikum telurischen Realitäten Aufmerksamkeit schenkte.

RECENZII

FLORIN DRAȘOVEAN, COSTIN FENEȘAN, ALEXANDRU FLUTUR, ALEXANDRU SZENTMIKLOSI, ZSUZSANA KOPECZNY, HEDI M. KISS, RAUL ȘEPTILICI, NICULINA DINU, TIMIȘOARA ÎN AMURGUL EVULUI MEDIU. REZULTATELE CERCETĂRIILOR ARHEOLOGICE PREVENTIVE DIN CENTRUL ISTORIC, Timișoara, 2007, 368 p., 16 planșe.

Cartea pusă în discuție valorifică, așa cum sugerează de altminteri titlul, rezultatele științifice ale cercetărilor de arheologie medievală din centrul istoric al orașului Timișoara. Aceasta constituie o premieră, cel puțin pentru spațiul vestic și sud vestic al României, în privința cercetărilor de arheologie urbană. Cercetările arheologice preventive s-au derulat în cursul anului 2006 în zona istorică a orașului cu ocazia unor lucrări edilitare la infrastructura căii de rulare a tramvaiului, fiind conduse de unul din cei mai cunoscuți arheologi preistoricieni ai Banatului, dr. Florin Drașovean. A fost investigată o suprafață de aproape 600 mp, care s-a pliat pe decupajul lucrărilor edilitare pe mai multe străzi și piețe ale orașului. Cercetările arheologice au fost făcute de Florin Drașovean, Alexandru Fluture și Alexandru Szentmikolosi, prelevarea inventarului ceramic și metalic a fost făcută de Zsuzsana Kopeczny, cea a inventarului numismatic de Raul Șeptilici. Conservarea și prezentarea obiectelor din piele a fost preluată de Hedi M. Kiss, în timp ce prelucrarea materialului osteologic a făcut obiectul cercetării arheozoologice Georgeta El Susi.

Din punct de vedere structural lucrarea debutează cu prezentarea cercetărilor de arheologie urbană, care constituie după opinia noastră noutatea absolută a cercetării și care dau substanță lucrării. Analiza inventarului mobil: ceramică, obiecte de metal, obiecte din piele, descoperiri numismatice asigură un cadru cronologic pe care s-au așezat elementele de arhitectură urbană.

Documentația arheologică cuprinde informații de primă importanță despre structura rutieră a orașului Timișoara în intervalul secolelor XVI-XVIII. Această structură stradală se afla dispusă stratigrafic pe o adâncime cuprinsă între - 1,45 m, la strada 1 și adâncimea de - 3,30 m la strada 6, considerată de altminteri cea mai veche amenajare de acest fel a orașului medieval Timișoara. Cea dintâi amenajare stradală la Timișoara, cunoscută până la momentul actual în cercetările de arheologie, dispune de o structură din bârne dispuse

longitudinal pe o infrastructură din bârne paralele. Această infrastructură din bârne era susținută pe stâlpi verticali, de circa 1 m lungime înfiți în sol. Stâlpii de susținere erau îmbinați cu grinzile transversale pe care era așezată calea de rulare, în sistemul „lambă și uluc” (Drașovean et alii, *Timișoara în amurgul Evului Mediu*, Fig. 39, 40). Cronologic, autorii cercetării au stabilit un sincronism între ceea ce au numit „strada 6”, adică cea mai veche amenajare stradală a orașului și nivelul I medieval de locuire din zona investigată arheologic, care poate fi atribuit primei jumătăți a veacului al XVI-lea (Drașovean, *Timișoara*, p. 17, 31, 40). Cercetarea arheologică a surprins stratigrafic 6 etape de amenajări stradale ale orașului medieval, numerotate pe plan „strada 1”, ... „strada 6”. Ele au fost identificate la adâncimi de -1,45 m pentru „strada 1”, adică cea mai recentă amenajare surprinsă și - 3,30 m pentru „strada 6” (Drașovean, *Timișoara*, p. 31). Există și o relaționare cronologică și stratigrafică între etapele de amenajare stradală și nivelele de locuire medievală și premodernă a orașului. Astfel „strada 2”, identificată la - 1,70 m adâncime, este contemporană cu nivelul de case din lemn, care corespunde nivelului II de locuire, în timp ce „strada 4” cercetată la - 2,60 - 2,90 m este sincronă cronologic cu nivelul II de locuire medievală (Drașovean, *Timișoara*, p. 17, 31, 39). Cercetarea arheologică a dovedit că a fost utilizată aceeași tehnică la realizarea străzilor. Acestea erau pavate cu trunchiuri de copac, prelucrate în formă rectangulară, așezate longitudinal pe un suport din 3 aliniamente paralele de bârne.

Cercetarea arheologică a scos la lumină și resturile fundațiilor unor case ridicate de o parte și de alta a străzilor orașului medieval. S-a păstrat, în mod evident, numai o parte a structurii fundației caselor, extrem de importantă pentru cunoașterea arhitecturii urbane medievale. Casele erau construite exclusiv din lemn având fundațiile așezate pe tălpi din lemn solide, dispuse direct pe sol, iar pereții verticali din scânduri erau fixați pe stâlpii de susținere

(Drașovean, *Timișoara*, p. 26-27, fig. 15-17). S-au găsit construcții având fundația așezată pe mănunchiuri de stâlpi bătuți în pământ pe care se așeza structura de rezistență a caselor. Geografia zonei de câmpie, cu solul mlăștinos, în care se afla amplasat orașul medieval Timișoara a determinat, pe de o parte structura urbană, pe de altă parte arhitectura caselor, modul de construcție și de izolație ale acestora. Elementele surprinse de cercetările de arheologie medievală în privința arhitecturii civile, a tramei stradale din epocă reprezintă în opinia noastră cea mai importantă acumulare a cercetărilor din centrul istoric al orașului Timișoara. Inventarul arheologic găsit la locuințele cercetate, în care și un mic tezaur monetar din sec. al XVI-lea, completează cunoașterea civilizației medievale târzii din spațiul Banatului. Se remarcă aici obiectele din piele, fețe și tălpi de la cizme și papuci medievali, care constituie un element mai rar în cercetările arheologice. Cele 150 de fragmente din piele de încălțăminte găsite la Timișoara, admirabil conservate și prezentate de H. Kiss se constituie într-una din cele mai importante colecții de acest fel din România.

Două studii interdisciplinare, unul de arheozoologie realizat cu mult profesionalism de G. El Susi și celălalt de analize dendrocronologice, inițiat de I. Popa, întregesc prezentarea cercetărilor de arheologie medievală cât și a inventarului arheologic mobil. Costin Feneșan

discută în capitolul final rezultatele cercetărilor de arheologie urbană de la Timișoara în contextul evoluției istorice a orașului pe tot parcursul Evului Mediu, subliniind aportul documentației arheologice în contextul pierderilor catastrofale suferite de arhivele istorice ale localității. Arhiva orășenească a Timișoarei de până la 1552 a fost distrusă aproape în întregime la cucerirea otomană. Cealaltă pierdere în privința arhivei a avut loc în anul 1716, când trupele habsburgice au cucerit și devastat orașul ocupat până atunci de otomani. Absența aproape totală a unor descrieri a Timișoarei medievale este un element care îngreunează reconstituirile istorice și care sporește cu mult importanța informațiilor oferite de arheologia acestei epoci istorice, pentru unul din cele mai importante orașele medievale din acest spațiu al Dunării de jos apusene. Documentația arheologică complexă pe care o regăsim în *Timișoara în amurgul Evului Mediu* va rămâne pentru multă vreme un punct de referință în reconstituirea istoriei urbane a Banatului medieval.

Dumitru Țeicu

Muzeul Banatului Montan, Bd.Republicii

Nr.10; Reșița

e-mail: office@muzeulbanatuluiimontan.ro

COSTIN FENEȘAN, DIPLOME DE ÎNNOBILARE ȘI BLAZON DIN BANAT (SECOLELE XVI-XVII), Editura de Vest, Timișoara, 2007, 268 p.

Fidel crezului său profesional și apartenenței la spațiul bănățean, istoricul Costin Feneșan revine după un sfert de secol cu un nou diplomatar dedicat istoriei Banatului, menit să acopere o problemă mai puțin cunoscută, cea a înnobilărilor realizate de principii transilvăneni în favoarea unor români bănățeni, pe fundalul complex și conflictual al sfârșitului de secol XVI și al întregului secol XVII. Apetența autorului pentru restituirea documentare, augmentată de o foarte bună cunoaștere a limbii izvoarelor și a cercetării arhivistice, transpare încă din volumul *Documente medievale bănățene (1440-1653)*, apărut tot la Timișoara în anul 1981, ce s-a consolidat în timp ca un valoros instrument de lucru în cercetarea documentară bănățeană. Volumul de față aduce la lumină un număr de 72 de documente emise în intervalul cronologic de la 1589 la 1701, dintre care 59 de documente sunt diplome de înnobilare și blazon acordate unor persoane, în timp ce 13 acte se încadrează în categoria mai restrânsă a diplomelor de nobilitare a caselor unor beneficiari din Lugoj, Caransebeș și Lipova, acte ce reflectă, în opinia autorului, realitatea că, în perioada principatului ardelean autonom, înnobilarea n-a mai fost legată sau condiționată strict de stăpânirea asupra unor bunuri imobile, în speță pământuri.

Calitatea volumului este dată de logica conceperii și structurării informației, ce debutează cu un erudit studiu introductiv la o istorie a nobilimii din Banat (p. 7-50), o analiză riguroasă a materialului documentar adunat de istoric pe parcursul mai multor ani, care oferă răspunsuri pertinente la seria de întrebări ce se degajă în mod firesc din conținutul documentelor în cauză. A doua secțiune a cărții este dedicată prezentării *in extenso* a documentelor propriu-zise (p. 51-258), ce întrunește toate elementele unui clasic diplomatar, de la regeste la transcrierile integrale ale textelor, însoțite, în mod absolut necesar pentru o mai bună accesibilitate a informației, de traduceri realizate cu o deosebită acuratețe.

Ampla prefață a volumului pornește de la câteva considerații privitoare la stadiul cercetării istoriografice asupra fenomenului nobilimii române din spațiul intracarpatic

medieval (p. 7-9), mult mai activă și productivă în ultimul sfert de secol, mărturie stând în acest sens atât un mare număr de studii de analiză, de monografii, precum și reușite sinteze ale istoricilor români transilvăneni. Autorul nu poate să nu observe concentrarea deloc întâmplătoare asupra acestui segment social, multă vreme marginalizat sau chiar ignorat de istoriografia românească postbelică, mult prea ideologizată pentru a permite analize coerente și pertinente în același timp, Costin Feneșan manifestându-se tranșant și intransigent față de falsificările determinate de „insolența și neștiința agresivă a politrucilor ideologici”. În același timp, autorul remarcă inegalitatea cercetării istoriei nobilimii române intracarpatică în ceea ce privește aria ei de răspândire teritorială, precum și limitele cronologice abordate. Cazul nobilimii române din Banat îi este, din această perspectivă, apropiat și relevant. Căci, dacă cercetările efectuate până în prezent asupra originii și evoluției nobilimii române bănățene de până la ocuparea Banatului de câmpie de către otomani (1552) sunt mult mai avansate, perioada Principatului ardelean autonom a fost ignorată aproape cu desăvârșire. Or, scopul în sine al acestei lucrări este tocmai acela de a remedia acest neajuns științific, oferind istoricilor interesați materia primă absolut necesară unor cercetări viitoare, prin restituirea unui număr important de documente inedite sau foarte puțin cunoscute, rod al unei îndelungate și tenace munci arhivistice.

Aruncând o scurtă privire asupra procesului de geneză și evoluție a nobilimii române din Banatul medieval (p. 9-16), istoricul observă distincția clară între ceea ce înnobilarea a însemnat în secolele XIV-XV și noile realități survenite începând cu mijlocul secolului al XVI-lea, mai precis, ia în discuție diferența dintre „înnobilarea” prin *nova donatio*, practică de regalitate maghiară în cazul elitelor românești bănățene, și înnobilarea prin diplome de înnobilare și blazon acordate de principii transilvăneni inclusiv unor români bănățeni. Diferența, după cum bine se observă, nu este doar de nuanță, ci și de substanță; căci, în timp ce în secolele XIV-XV regalitatea nu face altceva decât să consfințească prin actele de

noua danie o realitate deja existentă – aceea a cnezilor români bănățeni, stăpâni avitici ereditari asupra pământului din districtele bănățene, care vor fi astfel integrați *de iure* în structurile nobiliare ale regatului, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea principii transilvăneni se pliază mutațiilor survenite în practica heraldică din Ungaria habsburgică ca parte a acțiunii de acordare a statutului nobiliar, astfel că înnobilarea fără condiția de a stăpâni vreo proprietate imobiliară și fără dania vreunei moșii, însoțită în schimb de acordarea blazonului nobiliar, avea să ducă într-un interval destul de scurt la apariția unei categorii numeric tot mai însemnate a nobilimii mici – armaliștii (nobilii de blazon). Or, Banatul de Caransebeș și Lugoj, inclus la mijlocul secolului al XVI-lea în Principatul autonom al Transilvaniei, nu avea să constituie o excepție, încadrându-se în procesul general de evoluție a nobilimii ardeleni. Concluzia istoricului este aceea că în Banatul de deal și de munte, în secolele XVI-XVII, s-a ajuns la o situație interesantă, mărturisită de existența atât a unei „vechi” nobilimi, recunoscută prin acte oficiale de regalitatea maghiară în secolele XIV-XV, și al cărui principal atribut îl constituia patrimoniul funciar însoțit de privilegiile și obligațiile aferente, și o „nouă” nobilime de funcție (de robă), creație a principilor ardeleni, al cărei atribut era reprezentat de blazon, de vreme ce înnobilarea nu era condiționată de existența unor stăpâniri funciare și nici nu era însoțită întotdeauna de daniile. Evident că situația nu era specifică Banatului; ideea care se degajă este aceea că ținutul bănățean s-a integrat, cu particularitățile sale, în realitățile social-politice ale spațiului central – sud-est european, perspectivă istorică din care trebuie, în opinia autorului, abordată orice cercetare serioasă asupra subiectului în discuție.

Analiza propriu-zisă a documentelor conținute în volumul de față pornește de la constatarea, însoțită de regret științific, potrivit căreia, în cursul vremii, cea mai mare parte a arhivelor Banatului de până la începutul secolului al XVIII-lea au fost distruse sau pierdute, fapt ce s-a reflectat negativ atât asupra cercetării în sine, cât și asupra interesului pe care istoricii l-au manifestat față de investigarea nobilimii locale din a doua jumătate a secolului al XVI-lea și din prima jumătate a celui următor. Este motivul declarat pentru care istoricul Costin Feneșan a înmănușat în lucrarea de față cât mai multe documente edificatoare pentru perioada în cauză (p.17-19), cu scopul de a desluși realități până acum aproape necunoscute și de a formula

concluzii de ordin general, având în același timp convingerea că numărul actelor de acest fel trebuie să fie mult mai mare. Dintre piesele publicate, autorul a utilizat 10 documente originale, 29 de copii de epocă și 20 de extrase sau rezumate contemporane ori mai târzii. Emitenții acestora au fost, în toate cazurile, principii ardeleni, inclusiv Mihai Viteazul în perioada în care și-a extins controlul politic și asupra Transilvaniei (cu precizarea nu lipsită de interes că cel mai mare număr de diplome a fost emis de Gheorghe Rákóczy II – nu mai puțin de 24), în timp ce beneficiarii diplomelor au provenit din Lugoj, Caransebeș, Făget, Lipova, Jdioara, Mehadia și Severin, principalele așezări ale Banatului de Caransebeș și Lugoj. În ceea ce privește tipologia actelor reunite în volum, autorul a identificat 42 de diplome de înnobilare cu blazon, 10 diplome de înnobilare cu blazon și scutirea casei beneficiarului de diferite obligații, 3 diplome de înnobilare fără blazon și, în sfârșit, 4 diplome de înnobilare fără blazon dar cu scutirea casei beneficiarului de prestarea unor dări, taxe și servicii.

Operând cu acest material documentar, istoricul formulează o serie de considerente ce se degajă din conținutul lor, ce își propun să îngăduie atât sesizarea unor fenomene generale cât și a unor particularități datorate mediului local. O primă observație este aceea că în cazul majorității diplomelor prelucrate (un număr de 49) este vorba de prime înnobilări, de înnobilări „clasice”, prin care beneficiarii au fost ridicați din „starea și condiția plebee (nenobilă) în care s-au născut și au trăit”, ei fiind trecuți „în ceata și numărul adevăraților și desăvârșiților nobili” (p.19). Formulările respective diferă nesemnificativ de la un document la altul, rămânând însă constatarea că asemenea diplome sunt inexistente în perioada secolelor XIV-XV, când cnezilor români le sunt reconfirmate stăpânirile patrimoniale exclusiv prin acte de nouă danie. Doar din a doua jumătate a secolului al XV-lea apar daniile funciare, acordate însă persoanelor deja nobile la acea dată, ele constând, în multe cazuri, din stăpâniri situate în afara spațiului bănățean de deal și de munte.

În continuare, istoricul identifică persoanele care au dobândit aceste diplome (p. 20-21), în rândurile lor înscriindu-se atât beneficiari „de robă”, răsplătiți pentru meritele lor civile, cât și militari, recompensați în urma participării lor permanente la campaniile militare în care Principatul transilvănean a fost angrenat la granița sa sud-vestică. Ținem să subliniem faptul că în secolele anterioare recunoașterea

calității de nobil, realizată prin acordarea actelor de noua danie, s-a făcut întotdeauna ca urmare a meritelor militare, beneficiarii aparținând în exclusivitate comunității de stăpâni funciari ai Banatului montan medieval. O condiție însă absolut necesară pentru ca validitatea unei diplome de blazon să fie recunoscută a fost aceea ca beneficiarii să nu fi fost iobagi ai fiscoiului sau ai unor nobili locali, autorul identificând aici o adevărată politică de protejare a intereselor materiale ale fiscoiului sau ale comunității, ce a urmărit să stăvilească un fenomen periculos ce și-a făcut loc în societatea transilvăneană – acela al înnobilării unor iobagi – drept pentru care legislația principatului ardelean a ajuns să prevadă restricții foarte severe în acest sens.

O altă problemă reliefată în lucrare este cea a condiționărilor formulate în diplomele de înnobilare și blazon, trei fiind, după câte se pare, cele mai frecvent întâlnite (p. 21-25). Astfel, pentru beneficiarii „de robă” s-au impus condiționările de natură moral-admonitorie, prezente mai ales în vremea principelui calvin Gheorghe Rákóczy I, potrivit căroră cei înzestrați cu diplome trebuiau „și de acum înainte să fie datori să aducă servicii credincioase, iar nici ei, nici toți coborătorii lor de ambele sexe să nu se arate nerezecunoscători”. În cazul militarilor înnobilați, autorul observă faptul interesant că, probabil ca urmare a permanentizării stării conflictuale cu otomanii la fruntariile sudice ale Transilvaniei, principii ardeleni nu au mai socotit necesar să releve în mod deosebit continuarea meritorie a slujbelor sub arme și după obținerea diplomei de către luptătorii bănățeni din Banatul de Caransebeș și Lugoj, doar în situații ieșite din comun fiind amintite obligațiile militare specifice ale beneficiarilor (un exemplu furnizat fiind acela al înnobilării în 1645 a 55 de călăreți români, sârbi și unguri din Lugoj de către Gheorghe Rákóczy II, pe fundalul implicării Principatului transilvănean în Războiul de 30 de ani). În sfârșit, autorul face referire și la condiționările ce vizau apărarea veniturilor fiscoiului sau a privilegiilor comunităților urbane locale, dar și autoritatea banului Caransebeșului și Lugojuului, condiționări reîntâlnite în majoritatea diplomelor analizate. Remarcăm și în acest caz o oarecare diferențiere față de actele de secol XIV-XV, ce fac întotdeauna referire la obligațiile militare ale beneficiarilor, precum și la obligațiile specifice cnezilor și nobililor români ai comunității funciare bănățene, și mai puțin la condiționările admonitorii.

Parcursul conținutului acestor diplome îl motivează în continuare pe istoric să avanseze ideea existenței unui adevărat program public, politic și moral al principilor din prima jumătate a secolului al XVII-lea, ce decurge, în viziunea domniei sale, din expunerile de motive cuprinse în special în diplomele acordate pentru merite civile beneficiarilor „de robă” (p. 25-26). Astfel, au fost apreciate și încurajate „aplecarea spre disciplina artelor liberale cele mai vrednice de cinste”, „aplecarea spre....arta scrisului, ilustrată prin scrieri și bune moravuri” sau moralitatea, principii familiare unei puteri preponderent calvine. În ceea ce privește procedura de înnobilare, s-a constatat că, în unele cazuri, a fost vorba de inițiativa directă a principilor, atunci când faptele viitorului beneficiar le erau nemijlocit cunoscute, în alte cazuri cauza candidatului a fost susținută pe lângă principii de unul sau mai mulți consilieri ai acestuia. Cu precizarea că pentru Banatul de Caransebeș și Lugoj au existat cazuri în care banii supremi au fost cei care au pledat pe lângă principe în favoarea unor persoane pe care le cunoșteau cel mai bine. Cât despre procedura de validare efectivă a diplomelor de înnobilare și blazon (p. 26-27), definitivată în *Approbatæ Constitutiones* (1653), aceasta prevedea faptul că beneficiarul avea posibilitatea facultativă de a-și face publică diploma în fața Dietei țării, în schimb era obligat să o prezinte scaunului de judecată din locul său de domiciliu permanent în cel mult un an de la data obținerii, altfel actul urma să-și piardă valabilitatea. Pentru cazul Banatului de Caransebeș și Lugoj diplomele erau prezentate public fie banului suprem sau unuia dintre vicebani, fie scaunului de judecată al comitatului Severin, fiind apoi aduse la cunoștința banului suprem.

O primă concluzie desprinsă din materialul analizat îl determină pe autor să formuleze câteva întrebări ce s-au impus din conținutul actelor în cauză (p. 27-29). În primul rând, Costin Feneșan observă numărul mult mai mare de acte acordate în favoarea lugojenilor (28) în comparație cu beneficiarii din Caransebeș (21), în situația în care acesta din urmă era sediul banului suprem și al scaunului de judecată al comitatului Severin. Un posibil răspuns ține, în opinia domniei sale, de importanța militară sporită a Lugojuului în acea vreme în apărarea antiotomană din zonă, dar și de faptul că în Caransebeș exista încă din secolele anterioare un mare număr de nobili căci, în timp, fiecare familie nobilă română bănățeană a ajuns să dețină proprietăți în acest centru al Banatului de

deal și de munte. O a doua întrebare a fost generată de realitatea că cel mai mare număr de diplome a fost emis de principii Gheorghe Rákóczy I și Gheorghe Rákóczy II (38), părerea istoricului fiind aceea că, în condițiile implicării Transilvaniei în Războiul de 30 de ani, a expedițiilor din Moldova și Țara Românească și a conflictului cu Polonia, cei doi principii au simțit nevoia de a-și asigura la frontiera sensibilă dinspre sud-vest a țării un număr cât mai mare de elemente pe a căror credință și implicare determinată să poată conta. În al treilea rând, a atras atenția și numărul mare de condiționări cuprinse în diplomele de înnobilitare emise după anul 1645, autorul atribuind acest fapt nevoii puterii princiare de a proteja veniturile locale ale fiscoșului, dar și de a întări autoritatea banului suprem, în condițiile în care resursele și capacitatea de apărare a ținutului, expus în mod constant presiunii otomane, erau insuficiente.

Interesantă și sugestivă ni s-a părut emiterea unor asemenea diplome și după dramaticul an 1658 când (p. 29-34), în urma „târguielii” de la Ineu, Banatul de Caransebeș și Lugoj a fost cedat de banul suprem Acațiu Barcsay otomanilor, cu toate consecințele de rigoare pentru elitele sale locale, care se văd puse în fața unei alternative dureroase: fie părăsirea ținutului natal și refugiarea în comitatele transilvănene, unde unii dintre nobili ajunseseră să aibă mici posesiuni, fie rămânerea pe loc, ceea ce ar fi atras după sine pierderea beneficiilor statutului lor social și material, nerecunoscut de noua putere. Opțiunea majorității nobililor bănățeni s-a îndreptat către prima variantă, ei stabilindu-se mai ales în comitatele Hunedoara și Alba de Jos. Deceniile ce au urmat au fost pline de frustrări, deși puterea princiară a încercat să atenueze impactul acestei tranziții dureroase, recunoscând, de pildă, în 1659, două din cele mai importante documente pentru statutul nobilimii severinene – diploma regală privilegială acordată de Ladislau V în 1457 celor opt districte privilegiate bănățene și diploma de blazon acordată Lugoșului în 1551 de regina Isabella – sau continuând să le răsplătească serviciile credincioase prin diplome și blazoane, însoțite uneori și de acordarea unor sesii pustii. Speranțele trezite de eliberarea Caransebeșului și Lugoșului de către Habsburgi în anul 1688 s-au lovit rapid de intransigența imperialilor, care au refuzat să le recunoască proprietatea deplină asupra bunurilor imobile deținute până în 1658, iar după revenirea Banatului în stăpânirea Porții în 1699, cei care s-au întors au părăsit, de data aceasta pentru totdeauna ținutul natal, cei mai

mulți decăzând din punct de vedere social, alții, puțini, fiind asimilați familiilor nobiliare maghiare din Principatul Transilvaniei.

Argumentația istorică pe marginea acestor diplome l-a determinat pe autor să încerce în continuare un interesant și sugestiv *cursus honorum* al beneficiarilor actelor de înnobilitare (p. 34-41), înainte și după ridicarea lor în ierarhia socială, întreprindere grevată însă de inconsistența informației documentare. Necesitatea unei asemenea incursiuni s-a impus, în opinia istoricului, deoarece în acest mod pot fi înțelese mai bine „atât împrejurările înobilării cât și eventualele efecte practice ale actului de munificență princiară”. Trebuie admis însă că o asemenea încercare este determinată în esență atât de „ce” și „cât” s-a consemnat documentar în acea vreme, cât și de ceea ce s-a păstrat în timp și a putut fi detectat în fondurile arhivistice. În consecință, reconstituirea traiectoriilor unor cariere a variat de la câțiva ani la două-trei decenii, suficient însă pentru a da greutate studiului de față.

Analiza materialul documentar prezentat în volumul de față se încheie cu o pertinentă interpretare a heraldicii blazoanelor puse în circuitul științific de istoricul Costin Feneșan, blazoane despre care se constată că s-au încadrat fără nicio stridență în practica din principatul ardelean de la finele secolului al XVI-lea și din prima jumătate a secolului al XVII-lea, „cu certe influențe central-europene pe filieră habsburgică, grefate pe fondul local aflat încă sub semnul Renașterii târzii” (p. 41-46). Printre trăsăturile generale remarcate în cazul majorității acestor blazoane istoricul identifică, în primul rând, emailul scuturilor militare drepte, care este albastrul/azuriul plin, simbol al nobleței și credinței. Apoi, se constată absența figurilor heraldice, în schimb mobilele heraldice (naturale, artificiale sau himerice) au fost depistate într-o varietate destul de mare. În ceea ce privește ornamentele exterioare ale scutului, în toate cazurile prezentate acesta este timbrat de o diademă regală și de un coif militar; cât despre așa-numitele ornamente ereditare, s-a observat că la blazoanele acordate bănățenilor înobilati se întâlnesc doar lambrechinii și, în mult mai puține cazuri, cimere. Utilitatea restituirii unor asemenea diplome rezidă și din modalitatea ca, prin interdisciplinaritate, să se poată răspunde la întrebări ce își așteaptă de multă vreme răspunsul. Interesantă în acest sens este posibila identificare a unui personaj îngropat în cimitirul bisericii medievale din Caransebeș, în mormântul 4 din caseta A; prin

compararea blazonului de pe un inel sigilar de argint, însoțit de gravarea literelor K.M. cu blazonul obținut în 8 martie 1655 de un anume *Martinus Karasztó* (Martin Cărăstău) istoricul îndrăznește să avanseze ipoteza potrivit căreia posesorul inelului și beneficiarul diplomei de înnobilare sunt una și aceeași persoană.

Cea de-a doua secțiune a volumului este dedicată diplomatarului (p. 51-258), întocmit cu o deosebită acribie științifică și respect pentru detaliu, ceea ce face din această lucrare un instrument de lucru indispensabil pentru cercetarea istoriografică bănățeană, în special, și românească, în general. Diplomele, prezentate atât în transcriere cât și traduse, au rezultat din căutări tenace în mai multe arhive de stat și particulare, dintre care cel mai mare număr a fost descoperit în *Arhiva Națională Maghiară Budapesta*, pe lângă aceasta fiind cercetate și *Hofkammerarchiv Viena*, *Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale București*, precum și *Arhivele Naționale Cluj-Napoca*, *Târgu Mureș*, *Timișoara* și *Ploiești*. Fiecare document este însoțit de toate datele necesare identificării și analizării sale, de la datare și loc de emitere, la regestul întocmit de autor, apoi la locul de proveniență actual al diplomei (arhive de stat sau particulare), însoțit de descrierea materialului și a sigiliilor pentru actele originale, precum și, atunci când este cazul, semnalarea altor regeste și ediții ce au precedat apariția acestui volumul, evident atunci când este vorba de cele câteva documente editate.

Rezultat al unei laborioase cariere istorice și arhivistice, lucrarea istoricului Costin Feneșan se impune în peisajul istoriografiei românești datorită complexității și interdisciplinarității elementelor care au dus la alcătuirea ei. Autorul operează dezinvolt cunoștințe istorice, paleografice, lingvistice, heraldice, genealogice sau arhivistice, dovedind încă odată, dacă mai era necesar, stăpânirea unei metode de lucru de o acuratețe științifică remarcabilă. Este motivul pentru care, în opinia noastră, lucrarea poate fi considerată, fără nici un echivoc, drept un instrument de lucru absolut indispensabil cercetătorului aplecat spre studiul aspectelor sociale, politice, militare, de cultură și mentalitate ale unei perioade mult mai puțin cunoscute ale istoriei Banatului, al cărui fidel fiu și istoric Costin Feneșan s-a dovedit a fi în întreaga sa carieră. Mai apreciem, în egală măsură, și limbajul elevat precum și logica riguroasă a argumentației expuse în prolegomene, ceea ce face lucrarea accesibilă unui public interesat mult mai larg, fără a-și pierde însă din calitatea unei lucrări eminent științifice.

Ligia Boldea
Muzeul Banatului Montan, B-dul
Republicii, nr.10, Reșița,
e-mail: ligiaboldea@yahoo.com

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE
ABREVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

I ACIEBSEE - Actes du premier Congrès International des études balkaniques et sud – est européens, Sofia, 1969.

II ACIT - Actes du IIe Congrès International de Thracologie, București, 1980.

AAA – Athens Annals of Archaeology, Atena.

AAH – Acta Archaeologica Hungaricae, Budapesta.

AAR – Analele Academiei Române, București.

AAWG – Abhandlungen der Akad. D. Wissenschaften in Göttingen. Phil-hist Kl. Göttingen

ACMIT – Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania, Cluj.

ActaArchCarp – Acta Archaeologica Carpathica, Cracovia.

ActaArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.

ActaArchKopenhaga – Acta Archaeologica, Copenhaga.

ActaHartghitensia – Acta Harghitensia, Miercurea Ciuc.

ActaMN (AMN) – Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.

ActaMM – Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui.

Actes du VIIIe Congrès... - Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques, Beograd, 9 – 15 septembre 1971, vol. III, Rapports et Corapports, Beograd, 1973.

ActMuz – (Din) Activitatea muzeelor, Cluj-Napoca.

ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău.

ActaMS – Acta Musei Septemcastrensis, Sibiu.

ActaTS – Acta Terrae Septemcanstrensis, Sibiu.

ADATTÁR – Dr. Baróti Lajos, Adattár Délmagyarország XVIII századi történetéhez, I–III, Timișoara, 1893–1896.

AÉ – L'Année Épigraphique, Paris.

AEA – Archivo Español de Arquelogia, Madrid.

AEM – Archaeologische-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena.

AFB – Aktuelle Fragen der Bandkeramik, Székesfehérvár.

AfÖG – Archiv für Kunde Österreichischer Geshichtsquellen, Viena.

AH – Acta Historica, Budapesta.

AICS – Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane, Sibiu.

AIIC – Anuarul Institutului de Istorie, Cluj-Napoca.

AIO – Anuarul Institutului de Istorie Orală, Cluj-Napoca.

AISC – Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca.

AJA – American Journal of Archaeology, Baltimore.

AK – Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz.

AlbaRegia – Alba Regia. Annales Musei Stephani regis, Székesfehérvár.

AlbCat – Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren. Ausstellung Katalog, Mainz am Rhein, 1989.

Aluta – Aluta, Sfântu Gheorghe.

Anale UCDC – Analele Universității Creștine “Dimitrie Cantemir”, Seria Istorie, București

AnB (S.N.) – Analele Banatului, Serie nouă, Timișoara.

AnUA – Annales Universitatis Apulensis, Alba Iulia.

ANRW – Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, New-York / Berlin.

AnStUniv – Analele Științifice ale Universității “A.I. Cuza”, Iași.

Antaeus – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.

Anthung – Antiquitas Hungarica, Budapesta.

Antiquitas – Antiquitas. Anhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte zur klasischen und provinzial Römischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums, Bonn.

Antiquity – Antiquity, Cambridge, Newbury.

AO, S.N. – Arhivele Olteniei, Serie Nouă, Craiova.

AÖ – Archäologie Österreichs, Viena.

APA – Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin.

Apulum – Apulum, Alba Iulia.

AR – Archaeologické Rozhledy, Praga.

ArbeitsblRest – Arbeitsblätter für Restauratoren, Bamberg – Mainz.

ArchÉrt – Archaeologiai Értesítő, Budapest.

Argintul antic – * * *, *Antique Silver from Serbia. Exhibition of National Museum of Belgrade, November 1996 – January 1997 / Argintul antic din Serbia. Expoziție a Muzeului Național din Belgrad, Noiembrie 1996 – Ianuarie 1997*, București, 1996.

ARou – Archaeometry in Roumania, București.

ArchAustr - Archaeologia Austriaca, Viena.

ArchÉrt (AÉ) - Archaeologiai Értesítő, Budapest.

ArchHung - Archaeologia Hungarica, Dissertationes Archaeologicae Musei Nationalis Hungarici a Consilio Archaeologorum Academiae Scientiarum Hungaricae redactae. Budapest.

Archivi – Archivi di Arte Prehistorica, Brescia.

ArchJug - Archaeologia Jugoslavica, Belgrad.

ArchKözl – Archaeológiai Közlemények, Budapest.

ArchPolona – Archaeologia Polona, Wrocław-Varşovia-Cracovia.

ArchRozhl - vezi, AR.

ArhMold - Arheologia Moldovei, Iași – București.

ArhOlt (S.N.) - Arhivele Olteniei, Craiova.

ArhPreg – Arheološki Pregled, Beograd.

ArhSofia - Arheologija, Sofia.

ArhVestnik - Arheološki Vestnik, Ljubljana.

AS - Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, Londra.

ASF – Archaeologica Slovaca Fontes (Institutii Archaeologici Nitriensis. Academia Scientiarum Slovaca), Bratislava.

ASDI – Anuarul Şcolii Doctorale. Istorie, Cluj-Napoca.

Assimilation et résistance - D. M. Pippidi (éd.), *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VIe Congrès International d'Études Classiques (Madrid, Septembre 1974)*, Bucarest – Paris, 1976.

ASV – Archivio Segreto Vaticano, Vatican.

Atti X SINBE - Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dall' eta del Bronzo in Europa, Verona.

AVSL - Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Hermanstadt (Sibiu). Kronstadt (Braşov).

AUA – Annales Universitatis Apulensis, Historica, Alba-Iulia.

BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași.

BÁMÉ – A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd.

Banatica - Banatica, Reșița.

BAR (IS) - British Archaeological Reports, (International Series), Oxford.

BCCIT – Buletinul Camerei de Comerț și Industrie Timișoara.

BCH – Bulletin de Correspondence Hellenique, Paris.

BCMI – Buletinul Comisiunilor Monumentelor Istorice, București.

BCSP – Bolletino del Centro Camuno di Studi Preistorici, Brescia.

BCSS – Buletinul Cercetărilor Ştiinţifice Studenteşti, Universitatea 1 Decembrie, Alba Iulia.

BerRGK – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a. M. - Berlin.

BHAB – Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timișoara.

BIAL – Buletin of the Institute of Archaeology, Londra.

BibIMA – Bibliotheca Musei Apulensis, Alba Iulia.

BibIMN - Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj Napoca.

BibIThr – Bibliotheca Thracologica, București.

BIKL – Bányászati és Kohászati Lapok, Budapest.

BJ – Bonner Jahrbücher, Bonn.

BMI – Buletinul Monumentelor Istorice, București.

BMJG – Buletinul Muzeului Judeţean Giurgiu.

BMMKözleményei – Békésmegyei Múzeum Közleményei, Békéscsaba.

BPI – Bolletino di Paleontologia Italiana, Roma.

Britania – A Journal of Romano – British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies, London.

BRTÉO – Biharmegyei Régészeti és Történelmi Egylet Évkönyve, Oradea, 1888.

BSA – Annual of the British School of Archaeology at Athens, Londra.

BSHSK – Buletin per Shkencat Skoqerore, Tirana.

BSNR – Buletinul Societăţii Numismatice Române, București.

CA – Current Anthropology, Chicago.

CAANT (CerArhNT) – Cercetări Arheologice în Aria Nord-Tracă, București.

CAH – Cambridge Ancient History, Cambridge.

CahRhodaniens – Cahiers Rhodaniens, Valence-sur-Rhône.

CAMNI - Cercetări Arheologice, Muzeul Naţional de Istorie a României, București.

Carpica – Carpica, Bacău.

CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice, București.

CCDJ – Cultură și civilizația la Dunărea de Jos, Călărași.

CerArh (CA) – Cercetări Arheologice. Biblioteca Muzeologică. Muzeul Național de Istorie al României, București.

Cercetări Istorice – Cercetări Istorice, Iași.

Cetăți dacice – M. Macrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, București, 1966.

CIGD - L. Ruscu (ed.), *Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum* (HPS 10), Debrecen 2003.

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.

CIT – Thraco-Dacica. Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Thracologie, București.

Clio – Clio, revistă de publicistică istorică, Timișoara.

CMO – Centenar Muzeal Orădean, Oradea.

CNA – Cronica Numismatică și Arheologică, București.

ComArchHung – Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta.

Comori – *Comori arheologice în regiunea Porțile de Fier*. Catalog, București, 1978.

Corviniana – Acta Musei Corviniensis, Hunedoara.

Crisia – Crisia, Oradea.

CS – Croația Sacra, Zagreb.

CSIR - Corpus signorum Imperii Romani.

Cultura Vinča – Cultura Vinča în România, Timișoara.

Cumania – Cumania, Kecskemét.

Cumidava - Cumidava, Brașov.

CT – Caiete de teren, Novi Sad.

CVA – *Corpus Vasorum Antiquarum*.

Dacia (N.S.) – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; seria nouă (N.S.): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București.

Depozitele – M. Petrescu Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.

Der Basarabi-Komplex – Der Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (7. – 9. November 1996), București, 1996.

Die Bajuwaren 1988 – Hermann Dannheimer, Heinz Dopsch (Hg.), *Die Bajuwaren von Severin bis Tassilo 488-788. Gemeinsame Landesausstellung des Freistaates Bayern und des Landes Salzburg Rosenheim/*

Bayern Mattsee/Salzburg 19. Mai bis 6. November 1988, 2. Aufl., München – Salzburg, 1988.

Die Kulturen der Bronzezeit – Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Torres, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (22. – 24. November 1997), București 1998

DIR – *Documente privind istoria României*, 32 vol. București, 1951-1960.

DissPann – Dissertationes Pannonicae, Budapesta.

DIVR – *Dicționar de istorie veche a României*, sub red. D.M. Pippidi, București, 1976.

DolgCluj – Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj-Napoca).

DP – Documenta Praehistorica, Ljubljana.

DolgSzeged – Dolgozatok, Szeged.

Drobeta – Drobeta, Drobeta - Turnu Severin.

DRH – Documenta Romaniae Historica, București.

EDR – Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma, Roma.

EJA – European Journal of Archaeology.

EM – Ethnology Monographs, Pittsburgh.

EphNap – Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca.

Epoca bronzului – M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat*, BHAB, V, Timișoara, 1997.

ERAUL – Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège

ESA – Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.

ÉtBalk – Études Balkaniques, Sofia.

FA – Folia Archaeologica, Budapesta.

FBKN – Die Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und in die Nachbargebieten. Internationales Symposium, Budapesta – Velem.

FD – Foaia Diecezană, Caransebeș.

Festschrift Pittioni – Festschrift für Richard Pittioni zum Siebzigsten Geburtstag, Archaeologia Austriaca, Beiheft 13, Viena, 1976.

Fontes Historiae – Corneliu Gaiu, Cristian Găzdac (ed.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița – Cluj-Napoca, 2006 (= *Biblioteca Muzeului Bistrița*, seria *Historica*, 1-2).

FHDR – Fontes Historiae Dacoromanae (= *Izvoare privind istoria României*), 4 vol., București, 1964.

FRTB – Fontes Rerum Transilvanicarum Buday.

FK – Földrajzi Közlemények, Budapest.

FilIst – File de Istorie. Muzeul de Istorie, Bistrița.

FoliaArch – Folia Archaeologica, Budapesta.

FVL – Forschungen zur Volks und Landeskunde, Sibiu.

GCBI – Godišnjak. Centar za balkanološko ispitivanje, Sarajevo.

Geochronometria – Geochronometria, Gliwice.

Germania – Germania, Frankfurt a. M.

GlasnikMKM – Glasnik Muzej Kosovo i Methohija, Pristina.

GlasnikSAD – Glasnik Srpskog Arheološkog Društva, Beograd.

GlasnikSANU – Glasnik Srpske Akademije Nauka i Umetnosti, Beograd.

GlasnikZMBH – Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

GNAMP – Godišnik na Narodni arheološki muzej u Plovdiv.

GodišnikSevBalg – Godišnik na muzeite ot Severna Balgaria.

Gold der Steppe - * * *, *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine* (herausgegeben von Renate Rolle, Michael Müller-Wille und Kurt Schietzel in Zusammenarbeit mit Petr P. Toločko und Vjačeslav Ju. Murzin), Schleswig, 1991.

Gornea – Gh. Lazarovici, *Gornea preistorie*, Reșița, 1977.

HOMÉ – A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc.

HTRTE – A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Évkönyve, Budapesta – Deva.

IA – Identitate și Alteritate, Cluj-Napoca.

IAI – Isvestija na Archeologičeski Institut, Sofia.

IDR – *Inscriptiile Daciei Romane*, București.

IDRE – C.C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)*, vol. I, București, Editura Enciclopedică, 1996.

IGRR – R. Cagnat et alii (eds.), *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, Paris 1906-1927.

Iliria – Iliria, Studime dhe materiale arkeologike, Tirana.

Iliri și Daci - *Iliri și Daci*. Catalog, Cluj – București, 1972.

ILS – *Inscriptiones Latinae Selectae*, ed. H. Dessau, Berlin, 1892.

InMemCD – *In Memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974.

InvArch – *Inventaria Archaeologica. Corpus des ensembles archéologiques*, București.

InvPraehistHung – *Inventaria Praehistoriae Hungariae*, Budapest.

JPEK – *Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst*, Berlin.

ISM – *Inscriptiile din Scythia Minor grecești și latine*, București.

ITSR – Istorie și tradiție în spațiul românesc, Sibiu – București.

IstMitt – *Istambuler Mitteilungen*, Istanbul.

Istraživanja – *Istraživanja*, Novi Sad.

IstRom – *Istoria României*, București.

Istros – Istros. Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila.

JAS – *Journal of Archaeological Science*, San Diego.

JFA – *Journal of Field Archaeology*, Boston.

JGN – *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, München.

JMH – *Journal of Modern History*, Chicago.

JPMÉ – *Jánus Pannonius Múzeum Évkönyve*, Pécs.

JPR – *Journal of Prehistoric Religion*

JRGZM – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz*, Mainz.

JRS – *The Journal of Roman Studies*, Londra.

KFKNB – *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd.

Klio – *Klio. Beiträge zur Geschichte*, Leipzig.

KözlCluj – *Közlemények az Erdelyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából*, Kolosvár (Cluj-Napoca).

KSI – *Kuvendi i Studimeve Ilire*, Tirana.

KSIA – *Kratkie Soobščenija Instituta Arheologii*, Moskva.

KSIIMK – *Kratkie Soobščenija Instituta istorii material'noj AN SSSR*, Moskva – Leningrad.

Kulturraum Donau – *Kulturraum mittlere und untere Donau, Tradition und Perspektiven des Zusammensleben*, Reșița, 1994.

Kunstschätze – * * *, *Kunstschätze in bulgarischen Museen und Klöstern. 24. Aprilie bis 31. Juli 1964 in Villa Hügel - Essen*, Essen, 1964.

Lapidarul MB – M. Moga, I.I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului*, Timișoara.

Latomus – *Latomus*, Bruxelles.

Litua – *Litua. Studii și cercetări*, Târgu Jiu.

LRBC – R.A.G. Carson, P.V. Hill, J.P.C. Kent, *Late Roman Bronze Coinage. A.D. 324-498* (Part I, P.V. Hill, J.P.C. Kent, *The Bronze Coinage of the House of Constantine. A.D. 324-346*; Part II, R.A.G. Carson, J.P.C. Kent, *Bronze*

Roman Imperial Coinage of the Late Empire. A.D. 346-498), Londra, 1965.

MA – Monumenta Archaeology, Los Angeles.

Macedoniae AA – Macedoniae Acta Archaeologica, Prilep.

MagIst – Magazin Istoric, București.

MB – Mitropolia Banatului,

MAGW – Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Viena.

MarbStud – Marburger Studien, Marburg, 1938.

Marisia – Marisia. Studii și materiale de arheologie, istorie, etnografie, Muzeul Județean Târgu Mureș.

Marmația – Marmația, Baia Mare.

Materiale (MCA) – Materiale și Cercetări Arheologice, București.

Materialy – Srpsko Arheološko društvo gradskij muzej Subotica, Subotica.

MAVA – Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, München.

MedTrans – Medievalia Transylvanica, Satu Mare.

MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț.

MFMÉ – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged.

MIA – Materialy i issledovanija po arheologii SSSR, Moscova.

MIMBuc – Materiale de istorie și muzeografie, București.

MIRB – R. Göbl, *Moneta Imperii Romani et Byzantini*, Viena, 1989.

MittAI – Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ung. Akad. der Wissenschaften, Budapesta.

MF – Múzeumi Füzetek, Aszód.

MKE – Múzeumi és Könyvtári Értesítő, Budapesta.

MN – Muzeul Național, București.

MOL – Magyar Ország Levéltár, Budapest.

Monedele – C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973.

Mousaios – Mousaios. Studii și cercetări de istorie locală, Buzău.

MuzNat – Muzeul Național (de Istorie), București.

Művészet – Művészet, Budapest.

NC – The Numismatic Chronicle, Londra.

NeolBan – Gh. Lazarovici, *Neolithic Banatului*, Cluj Napoca, 1979.

NK – Numizmatikai Közlöny, Budapesta.

NListy – Numismatice Listy, Praga.

NNU – Nachrichten aus Niedersachsen Urgeschichte, Leipzig-Hildesheim.

NumSbor – Numismatický Sbornik, Praga.

OJA – Oxford Journal of Archaeology, Oxford.

OmCD – Omagiu lui Constantin Daicoviciu, București, 1960.

OPEL – B. Lörincz, F. Redö (ed.), *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum I-IV*, Budapest – Wien 1994-2002.

OpusculaArch (OpArch) – Opuscula Archaeologica, Zagreb.

Orbis antiquus – Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, Radu Ardevan, Cristian Roman, Cristian Găzdac (eds.), *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioanis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004.

OZ – Osječki Zbornik, Osijek.

ÖL – Ősrégészeti levelek, Budapest.

PA – Patrimonium Apulense, Alba Iulia.

PASE – Prehistorische Archeologie in Südosteuropa – Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr., Berlin.

PB – Patrimonium Banaticum, Timișoara.

PBF – Praehistorische Bronzefunde, Berlin.

PBG – A Pedro Bosch-Gimpera en el septuagésimo aniversario de su nacimiento, Mexico, 1963.

Peuce – Peuce, Tulcea.

PIR – Prosopographia Imperii Romani, 3 vol., Berlin-Leipzig.

PJZ – Praistorija Jugoslovenskih Zemalija, Sarajevo.

PMCDR – Publicațiile Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.

PMMB – Publicațiile Muzeului Municipiului București, București.

Pontica – Pontica, Constanța.

Posebna izdanija – Posebna izdanija, Sarajevo.

Potaissa – Potaissa. Studii și Comunicări, Turda.

PPS – Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge-Londra.

Praehistorica – Praehistorica. Internationales Symposium, Praga.

PraiSrb – M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije*, Beograd.

PraiVoiv – B. Brukner, J. Todorović, N. Tasić, *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad.

PrehistAlp – Prehistoria Alpina, Trento.

Pulpudeva – Pulpudeva. Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Sofia.

PZ – Praehistorische Zeitschrift, Berlin – Leipzig.

RA – Revista Arhivelor, București.

RadVM (RVM) – Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad.

- RB – Revista Banatului, Timișoara.
RCJB – Revista Cercului Juridic Bănățean, Timișoara.
RCRFActa – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta.
RégFüz – Régészeti Füzetek, Budapesta.
Repertorium (ErdRep)– Roska Márton, *Erdély régészeti repertoriuma*. I. Öskor Thesaurus antiquitatum Transilvanicarum, Tom I. Praehistorica, Cluj, 1942.
RE - Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1894-.
RESEE – Revue des Etudes Sud-Est Europeens, București.
RevB - Revista Bistriței, Bistrița.
RevIst (RI) – Revista de Istorie, București.
RevMuz – Revista Muzeelor, București.
RGF – Römisch-Germanischen Forschungen, Berlin.
RIC – Roman Imperial Coinage, 10 vol., Londra, 1923-1994.
RISBC – Revista Institutului Social Banat-Crișana, Timișoara.
RIM – Revista de Istorie Militară, București.
RMM – Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă, București.
Römer in Rumänien - *Römer in Rumänien*. Ausstellungs Katalog, Köln, 1969.
RRC – M.H. Crawford, Roman Republican Coinage, 2 vol., Cambridge, 1979.
RRCH - M.H. Crawford, Roman Republican Coin Hoards, Londra, 1969.
RRH – Revue Roumaine d'Histoire, București.
RRML - Revista Română de Medicină Legală,
SA – Sovetskaja Arheologija, Moskva.
SAI – Svod Arheologičeskikh istočnikov, Moskva – Leningrad.
Sargetia – Sargeția. Buletinul Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.
SCA – Studii și cercetări de antropologie, București.
SCIA – Studii și Cercetări de Istoria Artei, București.
SCIV(A) - Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București.
SCMI – Sesiunea de Comunicări a Muzeelor de Istorie, București, 1964.
SCN - Studii și Cercetări de Numismatică, București.
SGB – Studii de Geografie a Banatului, Universitatea Timișoara.
SH – Studime Historike, Tirana.
SIB – Studii de Istorie a Banatului, Universitatea de Vest, Timișoara.
SIArch – Slovenská Archeológia, Bratislava.
SJ – Saalburg Jahrbuch, Bericht des Saalburg Museums, Bad Homburg.
SM – Studii de Muzicologie, București.
SdM – Societatea de Măine, Brașov.
SMIM - Studii și Materiale de Istorie Medie, București.
SMMIM - Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară. Muzeul Militar Central, București.
SocRom – Sociologia Românească, București.
SRIR - Studii și Referate privind Istoria României, București, 1954.
Starije – Starije Crno Gore, Cetinj.
Starinar – Starinar, Belgrad.
StCGGB – Studii și cercetări de geologie, geografie și biologie, Reșița.
StCom – Studii și Comunicări, Arad.
StComC - Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie, Caransebeș = Tibiscum.
StComp - Studii și Comunicări. Muzeul Județean, Pitești.
StComSatuMare - Studii și Comunicări, Satu Mare.
StComS - Studii și Comunicări. Muzeul Brukenthal. Arheologie – Istorie, Sibiu.
StDac – Studii Dacice, Cluj-Napoca, 1981.
StudAlb – Studia Albanica, Tirana.
StudClas – Studii Clasice, București.
Studentski Proucivanija – Studentski Proucivanija, Sofijski Univ., Istoriceski Fakultet, Sofia.
Studia – Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca.
StudiaBalcanica – Studia Balcanica, Sofia.
StudiaPraehistorica (SP) – Studia Praehistorica. Archeologisches Institut der Bulgarischen Akademie, der Wissenschaften Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften USSR, Sofia.
Studii – Studii, Revistă de istorie, București.
Studii și Materiale - Studii și Materiale, Târgu Mureș.
StZ – Študiijné Zvesti Archeologicky ústav ŠAV, Nitra-Bratislava.
Swiatowit – Swiatowit. Annuaire de l'archéologie préhistorique, Varșovia.
Századok – Századok, Budapest.
Symp Alba Iulia – The Early Hallstatt Period (1200 – 700 BC) in South Eastern Europe. Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia, BiblMA, I, Alba Iulia, 1994.
SympThrac – Symposia Thracologica.

The Vinča Culture - The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections, Timișoara, 1996.

The Yugoslav Basin... – The Yugoslav Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C. (Symposium, Vršac, October 11 – 14, 1995), Belgrade – Vršac, 1996.

Thracia - Thracia, Sofia.

Thraco-Dacica (TD) - Thraco-Dacica, București.

Tibiscum – Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie, Caransebeș.

Tibiscus – Tibiscus, Timișoara.

TIR, L. 34 – Tabula Imperii Romani. Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium, L. 34, Budapesta, 1968.

TörtSz – Történelmi Szemle, Budapesta.

TR – Transylvanian Review, Cluj-Napoca.

Trepte – Trepte de civilizație românească, București, 1982.

TRÉT – Történelmi és Régészeti Értesítő, Temesvár (Timișoara).

UPA – Universitätsforschungen zur Prähistorische Archäologie, Bonn.

VAH – Varia Archaeologica Hungarica, Budapesta.

VDI – Vestnik Drevnej Istorii, Moskva.

VF – Vorträge und Forschungen, Sigmaringen.

Viesnik – Viesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku, Split.

WPZ – Wiener Prähistorischer Zeitschrift, Viena.

YougDanBas – The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C., Symposium, Vršac, October 11 – 14, 1995, Belgrade – Vršac, 1996.

ŽAnt – Živa Antika, Skoplje.

ZborNM – Zbornik Radova Narodnog Muzeja, Belgrad.

ZborŠtip – Zbornik na štipskiot Naroden Muzej, Štip.

ZfA – Zeitschrift für Archäologie, Berlin.

ZfAM – Zeitschrift für Archäologie der Mittelalters.

ZfE - Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.

ZfN - Zeitschrift für Numismatik, Berlin.

Ziridava – Ziridava. Studii și Cercetări, Arad.

ZMS – Zbornik za Društvene nauke Matice Srpske, Novi Sad.

ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.

